

જન્મ સુરતમાં
ઇ સ ૨૩ મી આગષ્ટ
૧૮૫૪

વિલાસરામજી-દેસાઈ

અવસાન મુંબઈમાં
ઇ.સ ૫ મી ડિસેમ્બર
૧૯૧૨

CHANDRAKANT

TREATISE ON THE PRINCIPLES OF VEDANT

VOL. II

BY

ITCHARAM SURYARAM DESAI

LATE EDITOR "GUJARATI"

&

Prop "Gujarati" Press

SEVENTH EDITION

THE "GUJARATI" PRINTING PRESS

SASSOON BUILDINGS, CIRCLE, FORT,

BOMBAY

1924

Price Rs. 4-8-0

(ALL RIGHTS RESERVED)

Printed by Madanlal Itcharam Desai at
THE "GUJARATI" PRINTING PRESS,
Sassoon Buildings, Circle, Fort, BOMBAY
and Published by Natverlal Itcharam Desai and
Babubhai Itcharam Desai at the above place.

ચન્દ્ર કાન્ત

વેદાન્ત જ્ઞાનનો સુલ્લઘ્ન
તૃતીય પ્રવાહ—અચ્યુતપદારોહણ

ભાગ બીજો

કર્તા

ધુન્ધારામ સૂર્યરામ દેસાઈ

‘પચ્ચદશી’ પર ટીકા લખનાર, ‘ગુજરાતી’ના આઘ તત્ત્વી,
“ગુજરાતી” પ્રેસના માલિક, ઇં

સક્ષમ આદત્તિ

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

સાસુન બિલ્ડીંગસ, સર્કલ, કોટ-મુંબઈ

સંવત્ ૧૯૮૧

ઈ. સ. ૧૯૨૪

૯૮૩:૩૨

૯૪૬

(૨૬૬)

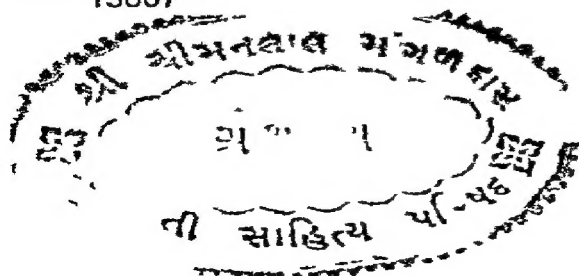
પ્રથમાવૃત્તિ	...	૧૯૦૦	મુદ્રિત
દ્વિતીયાવૃત્તિ	...	૧૯૦૨	પુનઃ મુદ્રિત
તૃતીયાવૃત્તિ	...	૧૯૦૬	શોધિત વર્ધિત
ચતુર્થાવૃત્તિ	...	૧૯૦૬	પુનઃ મુદ્રિત
પંચમાવૃત્તિ	...	૧૯૧૩	શોધિત વર્ધિત
છઠ્ઠીઆવૃત્તિ	...	૧૯૨૦	પુનઃ મુદ્રિત
સપ્તમાવૃત્તિ	...	૧૯૨૪	પુનઃ મુદ્રિત

૧૬,૬૦૭

સર્વે હક્ક પ્રકાશકોએ સ્વાધીન રાખ્યા છે

13607

રા. રા. મનાસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી,

નડિયાદ.

પરમ સ્નેહી,

આપ મારાપ્રતિ સદા પ્રેમદૃષ્ટિથી જોતા આવ્યા છો; મારા શ્રમની
યોગ્ય રીતે પ્રશંસા કરી, મારા ઉત્સાહમાં નિત્ય વધારો કરતા રહ્યા છો;
તથા ચંદ્રકાન્ત મણિ સાથે થયેલા પ્રબોધચંદ્રાંશુના સંયમથી માનવ-
જીવનના કલ્યાણાર્થે અન્યુત્પદારોહણરૂપ મોક્ષામૃતને ઝરતા આ તૃતીય
પ્રવાહના ઉદ્ભવને આનંદપૂર્વક વધાવનારા છો, વગેરે દર્શાવવા આ મણિ
પ્રેમપૂર્વક સમર્પે છું, તે આપ સ્વીકારશો.

દેવશયની એકાદશી,

સવત્ ૧૯૫૭.

તમારો સદાનો સ્નેહી

ધર્મિયારામ સૂર્યરામ દેસા

“ગુજરાતી” પ્રેસના

પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું—

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ

સાસુન બિલ્ડીંગ, સર્કલ, કોટ, મુંબઈ.

વિ વે ક

(પ્રથમાવૃત્તિ)

—૪૩૩૩૩—

સાવકાળનો ' પ્રકાશ ' સદા વિલક્ષણતાથી ભરપૂર હોય છે, અને એ ' પ્રકાશ 'ની પ્રભામાં અનંત રંગો તરંગિત થતા જણાય છે. ઓગણીશમી ને વીશમી સદીના સંધિકાળમાં દષ્ટિસમીપ વૈલક્ષણ જ તરવરી રહ્યું છે:—સર્વમય ચૈતન્યાત્માનું વિવેચન કેવળ જ જડભૂમિકાની ભાષામાં અનુપમેય સ્વરૂપે કરવામાં આવે છે; અને અદ્ભુત અદ્વૈતદર્શન, જે વિશ્વના વિશ્વનો વેદ છે, પ્રેમકપનો ગૂઢ મંત્ર છે, ને જેના સહવાસથી નવીન દિવ્ય દષ્ટિ જ અગટી નિકળે છે, જે સ્વરૂપના અવલોકનથી વિશ્વનું વિશ્વ ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, તેવા અદ્વૈતદર્શનને જડવાદીઓએ-પ્રેમના તત્ત્વને નહિ સમજનારા-ઓએ અસચ્ચિત્ત જડ, આનંદરહિત, નીરસ બનાવી મૂક્યું છે! અદ્વૈતદર્શનના અનધિકારી જનો, જે દુરુપયોગ કરી અતારણા ને પાપની જ વૃદ્ધિ કરે છે, તે શબ્દ માત્રના ભ્રમથી જે કુતાર્કિકતા જન્મે છે, તેનું જ ક્ષણ છે. આ કુતાર્કિકતાએ મતુ-ખ્યના જીવનને પારમાર્થિક ભૂમિકાથી ભ્રષ્ટ કરીને કેવી સ્થિતિને પમાડ્યું છે, એને માટે શબ્દો નથી! અદ્વિતીય બ્રહ્મનો-પ્રેમ બ્રહ્મનો સ્પર્શ કરો, સ્પર્શ માત્રથી વિપુલ વિશ્વૈક્ય અનુભવાશે-‘જગદ્ગંધુ’ના શબ્દવૈભવથી નહિ; ચેતનને જાણો, કર્તવ્યમાં નવું ચેતન આવશે; શબ્દોના મિથ્યા વ્યાપાર ત્યજો, નવા જીવનની સ્થિતિમાં ઉતરાશે-સ્વાર્થ સાથે પરમાર્થ કેવો નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે, તે જણાશે. આ સનાતન છે કે, અભેદની પ્રમામાં ઓગળી જનાર જ ભેદના ભ્રમના પારને પહોંચી વળે છે; અલંધ્ય પ્રેમના પારને પામનારો જ અદ્વિતીય પ્રેમના સત્ય-સ્વરૂપનું દર્શન પામી શકે છે. આ અન્યતો ઉદ્દેશ અનંતભેદતાની અભેદતા દર્શાવવાનો છે. ભેદતાના આદર્શમાં અભેદતાનું દર્શન કરાવવાનો છે.

વિશ્વનો પ્રેમ એવી અભેદતામાંથી ઐક્યનું જ્ઞાન કરાવે છે. જે સૂક્ષ્મ દષ્ટિપાત યોપાસ કે એકપાસ નિપુણતાથી કરીશું, તો અવિલોકારો કે, રાજ્ય કે વ્યવહાર, ધર્મ કે કર્મ, એ સર્વમાં અદ્વિતીય-પરબ્રહ્મનું દર્શન છે! પણ એનું રહસ્ય જાણનાર પણ જાણી શકતો નથી, તો અજાણનું શું ગળું? પરંતુ આવું સત્ય, જે સાદું ને કઠી પણ ટાપટીપ વગરનું છે, તે જાણવાને, અહુણાની અવૃત્તિ-અવૃત્તિ સમર્થ નથી-તે તો કંઈ નવા નવા તરંગમાં મૌજ માને છે; તે રાગદ્વેષમાં રસજે છે; તે જગતમાં કંઈ નવું ને સત્ય જોય છે-વિશ્વમાં તેથી જુદું જ! પુરાણ તે અસત્ય! દુનિયાંદારીના દોઢચતુરો દૈવીસંપત્ત માટે નિર્માણ થયેલી ઉત્કૃષ્ટ

અભિલાષાને, પારમાર્થિક ઉદાર અને ઉત્સર્ગકારક વાતોને તુચ્છ અને ઠંડા પહો-
રની ગથોમાં ગોઠવી દે છે. આવી દોઢાણી ચાતુરી કદાચ વ્યવહારમાં ઠીક
ગણાય; પરંતુ તે અદ્વિત કરનારી, સુવર્ણની થાળીઓમાં લોઢાની મેખરૂપે છે।
વ્યવહારકુશળ મનુષ્ય, કનક, કાંતા ને કીર્તિને લાલે લાગે, અનેક અટાટોપ કરીને
લાલે બાદશાહી ભોગવે; પણ અદ્વૈતમાં લીન પરમ રહસ્યના જ્ઞાતાની આનંદી
દુનિયાં તેની પોતાની છે, ને તેમાં તે આનંદનાં લહરીયાં લે છે. આવી આનંદી
લહરમાં લીન થતાં પ્રાણી માટે, જેઓને દુનિયાં જલ જાઓ, મર જાઓ,
ધર જાઓ-તેની તમા નથી, તેવાઓને માટે, અને જેઓ પ્રેમનું શુદ્ધ સ્વરૂપ
સમજે છે તેવાઓને માટે આ દ્વૈતમાં અદ્વૈતરૂપે લાસતો તૃતીય પ્રવાહ છે. આ
પ્રવાહ અબેદતાના વિશાળ અને ઇન્દ્રિયાતીત સ્થાનમાં વહો ગયો છે. મારી
સાથે તમે આવો, ત્યાં (ક્યાં? અઘાધામમાં) તમેને મણિમાણિક્યમય અમર
ચુંદર તીર દૃષ્ટિએ પડશે, સહજનંદનો સાગર દૃષ્ટિએ પડશે, પરમાણુનું વિશ્વ
દૃષ્ટિએ પડશે! લૌકિક તીક્ષ્ણ સ્પર્શવાળાં રત્નો ત્યાં નથી, તેપર તો ક્ષણભર
ખેસી શકાય જ નહિ-ખેસતાં જ તાપ થાય! પણ ત્યાંનાં રત્નોનાં આસનો કામ-
ળમાં કામળ ને સુખદમાં સુખદ છે, તે દૃષ્ટિએ પડશે; સમષ્ટિલાવનાથી વ્યષ્ટિ-
સ્વરૂપનો લય થતો દૃષ્ટિએ પડશે! મારા જેવા થાઓ, ત્યાં તમને નિત્યના
સુખદ સરોદ સંભળાવીશ-વાસનાથી મોહિત કરનારી નહિ, પણ વિશ્વૈક્યના
વિપુલ દૃઢપહારક ગાનના મંત્રનો અઘ્રાવ્ય ધ્વનિ સુણાવનારી અપસરા દર્શાવીશ!
ત્યાં હું તમેને બતાવીશ કે, જે આનંદ આ વિશ્વમાં છે તે આનંદ ત્યાં નથી. ત્યાંનો
આનંદ પ્રકાશથી ઝળહળતો ને નિત્ય છે-નેત્રને દુઃખદ નહિ; પણ સુખદ છે. જે
આનંદમાં વ્યવહારચતુર મૌજ માને છે, તે અસ્પષ્ટાળી છે; પારમાર્થ્યચતુરનો આનંદ
અદ્વિતીય અને અમર છે! પ્રવાહના પારનો આનંદ ચિર સ્થિર છે; યુવા કે જરા
રહિત છે-મન અને શરીરની પારનો અમર પ્રેમમય છે. અબેદસાં વિજય પામ્યાથી
જે શાન્તિમય આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તે, પ્રેમ-જીવન ને સત્તાના પરમ ફળનો દાતા
છે. એ ફળ વાસનાક્ષયથી પ્રાપ્ત થાય છે. વાસના રહિત થવું, એ જ મોક્ષ-દિવ્ય
પ્રેમી થવું એ જ મોક્ષ, જન્મ મરણરહિત થવું, એ જ મોક્ષ; અને ત્યાં જ અક્ષા!
એ અક્ષા ક્યાં? વાસનાક્ષયથી જન્મમરણને પાર પહોંચી, પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ બેવા
માટે ધન્વંતરિએ કહેલાં દિવ્ય નેત્ર લાવો. હું તમને બતાવીશ કે તે અક્ષા આ રહ્યું!*

* સ્વર્ગના વૈદરાજ ધન્વંતરિ, આ લોકમાં આયુર્વેદનો પ્રચાર થવા માટે, કાશીના
રાજાને ત્યાં જન્મી, ઐશ્વર્યસુખ સંપાદન કરી, વનવાસમાં વસ્યા ત્યારે તેમની સંગે
અનેક શિષ્યો હતા. તેઓને આયુર્વેદનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયું; તે પછી એક સમયે સર્વે
શિષ્યમંડળે પૂછ્યું: “હે દેવ! આપે અમોને વનસ્પતિ આદિના શુદ્ધોપ બતાવ્યા,

આવા અભેદપણાનો માર્ગદર્શક આ ગ્રંથ છે. રચના મેં નવીન કરેલી જણાશે. અદ્વૈતવાદીઓને શંકા થશે; પરંતુ ગૂઢતામાં સતત અભ્યાસનો પ્રકાશ જણાવાથી સાધકને ‘સત્ય’ તત્ત્વનું દર્શન થશે. તે છતાં હું જાણું છું કે, એ દર્શનની મારી કૃતિમાં ક્યાં મેં ઠોકર ખાધી છે; હું જાણું છું કે, ક્યાં ન્યૂનતા રહી છે; હું જાણું છું કે, મારો અચાવ નથી; અભેદજ-નિત્ય છે, છતાં એવા અભેદને મેં ભેદવાળું બતાવી અભેદપણાનું અવલંબન કર્યું છે। અને આ પણ જાણું છું કે, ભેદમાંથી અભેદતાનું-અનંત લીલામય અભેદતાનું જ દર્શન કરાવવાનો પ્રયાસ પણ કીધો છે. આ પ્રયાસનું સ્ફોટન કરવાને માટે વિવેચકની જરૂર છે. જ્યાં મારાથી બન્યું છે ત્યાં હું પંડે જ વિવેચક થયો છું. પણ ગ્રંથવિસ્તારના લખથી ને એવા વિસ્તારવાળા વિવેચનપ્રતિ વાચક-જિજ્ઞાસુનો ભાવ બરાબર થાય કે ન થાય, એ શંકાથી, મેં કેટલુંક ત્યજ દીધું છે. છતાં જો હજારે એક પણ જિજ્ઞાસુનો એ ઉપર પ્રેમ થશે, લાખે એકાદને પણ ગંભીર વિચાર કરવા જેટલી વાત પ્રાપ્ત થશે, તો માનીશ કે, મેં કંઈ કીધું છે, ને એ જ મારો સંતોષ-એ જ મારો આનન્દ-એ જ પુરુષાર્થનું ફળ।

ચન્દ્રકાન્તનો પ્રથમ ભાગ બહાર પડ્યાને આજે દશ વર્ષ પૂર્ણ થાય છે. પૂર્ણ કરવા ઇચ્છા અસીમ હતી, પણ કાર્યવશાત્ કેટલોક સમય તેપર લક્ષ દેવાયું નથી. થોડુંક લખાયું, પંત્રમાં મૂકાયું, પાછું વિદ્ય નહ્યું; અને તેમ થવાથી કાઈ કાઈ સ્થળે દોષો રહી ગયા છે-ખેદપ્રદ દોષો છે, તેને માટે વાચક ક્ષમા આપશે. છતાં લાખે સમયે પણ આ અદ્વૈતદર્શન અગટ થાય છે, તે પ્રસંગે મારી એટલી જ પ્રાર્થના છે કે, વૃત્તિમાં મોળા ને રાગમાં ઘેલા-પ્રેમ-લાગ્યાએ, પ્રેમ, મૃદુતા ને સર્વમયતાથી લદખદ અભેદ-અદ્વૈત પ્રેમને, સૂઝી ગાંઠ જેવું કરી મૂક્યું છે. તેઓ આ પ્રેમનું રહસ્ય સમજે તો મારી કૃતિની સફલતા જ છે! શાંતિ

દેવશયની એકાદશી }
સંવત્ ૧૯૫૭ }

ઈન્દિયારામ સૂર્યરામ દેસાઈ

શરીરમાં રહેલી શિરાઓ કેઈ ક્રીયા સ્થાનમાં રહે છે, તે સ્થાન પણ બતાવ્યાં, ક્રીયા સ્થાનમાંથી રોગનો ઉદ્ભવ થાય છે તે સ્થાનો બતાવ્યાં; વાયુનાં સ્થાન, કફનાં સ્થાન, પિત્તનાં સ્થાન બતાવ્યાં, પણ જે જીવવડે આ આખું શરીર સર્વ વ્યાપાર કરી શકે છે, તેનું સ્થાન બતાવ્યું નથી!” ઋષિદેવ તે સાંભળી બોલ્યા, “તે સ્થાન જોવા મદિ દિવ્ય અક્ષુ જોઈએ, તે લાવો, હું તમને તે સ્થાન બતાવીશ।”

પ્રભુ

—જીવ—

પ્રાચીન પરમાર્થવીરનાની મહાત્માઓએ, શાસ્ત્રવચનથી, શુરના આદેશથી અને સ્વાત્માનુભવથી, જે પરમભાવનાનું દર્શન કરાવ્યું છે, તેમાં વ્યવહાર અને પરમાર્થ, સંસાર અને મોક્ષના તત્ત્વોનું દર્શન કરાવી, પરમ સત્ય જે અદ્વૈતાત્મદર્શન, તેના અનિર્વચનીય ભવ્ય પ્રકાશમાં જગતના હોવેને આણી મૂક્યા છે, અને તેના સામર્થ્યમાં મોહિત થઈ, મોક્ષ, મુક્તિ, પરમધામ, નિર્વાણ, દૈવલ્ય, એવા ભિન્ન ભિન્ન નામથી બોલાતાં પદ પામવાની આતુરતામાં મોહિત થયેલા હોવેને—મૂકેલા છે. એને પરમપદ કહો કે સત્ય જ્ઞાન કહો—તેનું સ્વરૂપ બહુ સાદાપથી ને સીમારહિત દર્શાવાયેલું છે. ધર્મની આજકાલની ચાલુ થયેલી પ્રવૃત્તિ સુરુપણ્ણતાથી દર્શાવે છે કે, આ જગતના હોવેને કલ્યાણની પરમ ઇચ્છા છે. હૃદયી ક્ષણભંગુર છે. ક્યાં સુધી ટકનારી છે, તે કોઈ જાણતું નથી. હવન એવું ક્ષણિક છે કે, ક્ષણ માત્રમાં આ દેહ નિરતેજ થઈ જશે, પરંતુ પછી તે ક્યાં જશે, ને ત્યાં શી ગતિ થશે, તે સર્વ અંધકારમાં છે. છતાં તે જાણવાને પ્રાણી માત્ર આતુર છે—એમાંએ, અત્યેક પ્રાણી—અથાક પ્રવૃત્તિમાન પ્રાણી પણ જન્મમરણની જંજળમાંથી છૂટી મુક્તિ જ મેળવવાને આતુર રહે છે—કોઈ સાગીષ્ય મુક્તિનો તો કોઈ સાયુજ્ય મુક્તિનો, કોઈ સાલોક્ય મુક્તિનો તો કોઈ સારૂપ્ય મુક્તિનો અભિલાષી છે. એમ પ્રભુસેવનમાં જ આસક્તિ બતાવે છે—એટલા જ માટે કે, પ્રાણીમાત્રે સંસારની પ્રવૃત્તિ દુઃખદાયી ગાની નથી, પણ જે અગોચર—અદૃશ્ય છતાં સત્તાધારી છે, તેમાં જ સુખ માન્યું છે.

હવેને કોઈ જણાવે છે કે, એ જ સુખ સત્ય છે. પરંતુ એ સુખ એકાંત વનની પર્ણકુટીમાં રહેવાથી પણ મળે તેમ નથી, પર્વતની એકાંત શુદ્ધા—જ્યાં ચંદ્ર સૂર્ય કે તારાઓનો પ્રકાશ પ્રવેશ થવા પામતો નથી ત્યાં સમાધિચરત રહેવાથી પણ પ્રાપ્ત થતું નથી, અથવા દેવળે દેવળે ફરી, ધંટાનાદ બજાવી, પાપનો પરિતાપ કરી, ગાલપર તમાચા મારી, નાક નિસરણી કરવાથી પણ મળતું નથી; પરંતુ સમષ્ટિરૂપ પરમ સ્વરૂપથી આકર્ષી, જે હવ ઈશ્વરમાં નિષ્કામ પ્રેમ પ્રયોજે છે, તે જ તેને પામે છે—ફળની આશારહિત બની ભજે છે—વાસનારહિત બની ભજે છે, તેને જ તેનું ફળ કાળક્રમે મળે છે. એ ફળ અદ્વૈત મંત્રથી મળે છે, પરમ પ્રેમથી પ્રાપ્ત થાય છે—ત્રિશુદ્ધ પ્રેમથી અનુભવાય છે, અને તે જ પરમ સુખનું સ્થાન છે. આ સ્થાન કલ્પિત નથી, પણ સત્ય છે; ને તેને પરમ પુરુષાર્થનું અભિમાન, રાખનાર નહિ, પણ સ્વાત્મતત્ત્વનો અનુભવી પ્રેમી જ મેળવવાને લાગ્યશાળી બને છે.

આવું ભાગ્ય ભોગવવાને અનેક છવો આતુર છે, એ આ મણિની સેવાથી સમન્વય છે. અનેક છવોની આતુરતા પૂર્ણ થવા, છવન અને પ્રેમનું ઐક્ય અપરોક્ષ ભોગવવાને ભાગ્યશાળી બને, તે માટેનું સાત્ય આ ગ્રંથમાં દર્શાવ્યું છે. આત્મા માત્રની એકતા પરમાત્મામાં અનુભવવાથી આ કાર્ય સફળ થાય છે. અહં પ્રત્યયની નાસ્તિ જ આ સર્વ સુખપ્રાપ્તિનું મૂળ છે. નિષ્કામ-અનન્ય ભક્તિ જ પ્રભુ સામીપ્ય કરે છે. એવું સુખ મેળવવાને અનેક પ્રાણી તલસે છે: પરંતુ સાધનરહિત, પ્રયત્નરહિતને તે પ્રાપ્ત કેમ થઈ શકે? તથાપિ કંઈ કંઈ પ્રયત્નો થવા લાગ્યા છે, એ આનંદદાયી છે. પરમાત્મામાં પૂર્ણ પ્રેમ કરી એકતા કરવી, એ જ સર્વ સાધનમાં શ્રેષ્ઠતમ સાધન છે, એવું સાધન આ ગ્રંથમાં સધાવ્યું છે, તેથી જ તેના પ્રતિ લોકોની સારી ભાવના થવા પામી છે. તેને માટે તેને જ પ્રણામ કરો, કે જે સૌની સન્મતિનો દાતા છે.

આ દ્વિતીયાવૃત્તિમાં અસાધારણ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે, ધણો વધારો કરવામાં આવ્યો છે, રચનામાં પણ થોડોક ફેરફાર થયો છે. ધણકોની ઈચ્છા એવી પણ જાણવામાં આવી છે કે, એપર સંપૂર્ણ ટીકા થાય તો બહુ યોગ્ય થાય. એ માટે અવકાશ જોઈએ. આ ગ્રંથના ત્રીજા ભાગનો પ્રારંભ કરવા માંડ્યો છે, જે કાર્ય પૂર્ણ કરવાનું છે, તેથી મારા કરતાં કોઈ બીજા જ વ્યક્તિ આ ગ્રંથપર ટીકા કરે તો તે વધારે યોગ્ય ગણાય, ને ટીકા વધારે સારી થાય, એમ પણ મારું માનવું છે-ખીન્ને પુરુષ વધારે સ્વતંત્રપણાથી ટીકા લખી શકે-આવાં કારણોને લીધે ટીકાનું કાર્ય મેં પડતું મૂક્યું છે; અને જે કાર્ય મેં આરંભ્યું છે, તેને જ પૂર્ણ કરવામાં હું ગુંથાયો છું.

આ ગ્રંથમાં દર્શાવેલા કેટલાક સિદ્ધાંતના સંબંધમાં, કેટલાક છવો, જે અર્તાધિતાથી મુક્ત નથી, તેઓના તરફથી (પત્રદ્વારા) આક્ષેપ થયો છે. તેવા સંશયાત્માઓને મારે જણાવવું જોઈએ કે, દેવીસંપત્તને વિજયવતી દર્શાવવામાં, સ્વરૂપાનુસંધાનથી જ પરમ લાભ છે અને અભેદાનંદના તાન વગર-પરમ પ્રેમ વગર-મુક્તિ જ નથી, એ દર્શાવવામાં જ મારો આગ્રહ છે. કારણ કે આત્મોન્નતિમાં એ જ પ્રધાન કારણ છે: અને તે સિદ્ધ કરવા માટે જ મેં કેટલાક સિદ્ધાંતો દર્શાવ્યા છે. કંઈ મતમતાંતરવાળાઓપર આક્ષેપ કરવાના હેતુથી નહિ-કે કોઈ મતવાદી ઉન્માર્ગગામી થઈ અતોબ્રષ્ટ તતોબ્રષ્ટ થવા પામે, તેવા હેતુથીએ નહિ. જે એક દેવના પ્રેમનો ભોગી હશે, પરંતુ અભેદાનંદનો ભક્ત ન હશે, પ્રેમાનુભવી ન હશે, જેણે સ્વાનુભવના પ્રેમનો અનુભવ કર્યો નહિ હશે તેવા-અભેદ પ્રેમના રસને ન જાણનાર મુગ્ધ મનુષ્યો માટે આ મારો પ્રયત્ન નથી, પરંતુ આ પ્રયત્ન તો તેને માટે છે કે સર્વોપકાર, સર્વમય,

એકરસ પરમાત્માના ઉચ્ચ સ્થાનમાં જે પ્રેમનો ભોગી બન્યો છે અને જેણે અનન્યતામાં જ સર્વ અર્પણ કર્યું છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહ્યું છે કે, સર્વદેવનમસ્કારઃ કેશવં પ્રતિગચ્છતિ । તેમ કોઈ પણ દેવ, પંથ, મત, કે દર્શન-પ્રતિ મારો ભેદભાવ નથી. એ ભેદ કેવળ અજ્ઞાનમૂલક છે. તેથી યોગ્ય અધિકારીએ તેમાં નહિ પડતાં આખી દુનિયાના એક છોડાથી તે બીજા છોડા સૂધીના મહાત્માઓએ જે અનન્યભક્તિ-અભેદતાને પરમ શ્રેષ્ઠ ગણ્યું છે, તે જ ભક્તિમાં વિલીન થવું, એ જ પરમ સાધન છે. એવી જેની વૃત્તિ નહિ બની હોય ને જે ભેદભાવ અનુભવતા હોય, તેઓને મારી વિનતિ છે કે, આ ગ્રંથના બંને ભાગોનો સારી રીતે અભ્યાસ કરવો, કે જેથી તેઓની 'સ્વ' એવી અભિમાનગ્રથિનો નાશ થાય. શ્રી ગીતામાં પણ જણાવ્યું છે કે સ ત્યા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તસ્યારાધનમીદ્રતે । ભભતે ચ તતઃ કામાન્મયૈવ વિહિતાન્ હિ તાન્ ॥ એ પ્રમાણે જેઓ અન્ય દેવોના ઉપાસકો છે, તેઓ તે તે દેવનું ઉપાસન કરે છે, જેનું ક્ષણ તો તેઓને મળશે, પણ જેમ મહારાજની સભામાં બિરાજનાર, મંત્રી, અમાત્ય, સેનાધિપતિ, પંડિતજી વગેરે જૂદા જૂદા મનુષ્યોની સેવાનું જૂદું જૂદું ક્ષણ હોય છે, પરંતુ રાજાની સેવાનું ક્ષણ તે સર્વ ક્ષણ કરતાં શ્રેષ્ઠ હોય છે. તેમ જ આ વિશ્વના રાજાની સેવા પણ સર્વોત્તમ એવા મુક્તિક્ષણને આપનારી છે. શિવગણ પુષ્પદંતે પણ કહ્યું છે કે તૃણમેકો ગમ્યસ્ત્વમસિ પયસામર્ણવ इव । જળ માત્ર જેમ એક સમુદ્રમાં જ જાય છે, તેમ જ સર્વ માર્ગ, પંથ, સંપ્રદાય, વગેરેમાં રહેલા જીવોને, અધિકાર પ્રાપ્ત થતાં જણાય છે કે, માર્ગ માત્રનો ઉપાસ્ય તું જ એકનો એક છે—એમ પરમાત્મા એક જ, બે પ્રભુ નથી. છતાં મારી વાણીના સંબંધમાં કોઈને કોઈ પણ પ્રકારની ભેદવૃત્તિ જણાય, ટીકાયોગ્ય જણાય, શંકાયોગ્ય જણાય, તો તેવા પંડિતમન્યોને માટે મહા કવિ ભવભૂતિના આ વચનથી જ હું સંતોષ માનીશ કે, यथा स्त्रीणां तथा वानां साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥

બુદ્ધિયોગ

તૃતીયાવૃત્તિ

વિનાશી મોહ, માયા, મમતાથી ભરપૂર કષ્ટદાયી છતાં આપાતતઃ રમણીય લાગતા ખટપટીયા જગતમાંથી, ઉચ્ચતમ સ્થિતિપર લઈ જનારા અને જ્યાં ગયા પછી પુનઃ પાછું ફરવાનું-પડવાનું થતું નથી, એવા અક્ષરધામની કામના કરનારા, અચ્યુતપુરના પ્રવાસીના સ્વરૂપાનુસંધાન માટે રચાયેલા, ચંદ્રકાંતના ખીજ સાગની આ ત્રીજી આવૃત્તિ જનસમૂહ સમક્ષ મુકતાં, એ શબ્દ ઉચ્ચારવા અનુચિત ગણાશે નહિ. જીવિત એ એક યાત્રા છે અને એ યાત્રામાં અનેક પ્રકારની પ્રકૃતિ વિકૃતિને અનુભવ થાય છે. પ્રવૃત્તિમય જીવિતને ક્રોધવાર, ક્રોધ ક્ષણે, ચાલુ સ્થિતિ કરતાં ઉચ્ચતર સ્થિતિની અપેક્ષા થયા વગર રહેતી નથી. એવા પુરુષની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવાના હેતુથી, આ ગ્રંથની રચના કરવામાં આવી છે. જીવિત માર્મિક કે મિથ્યા છે, એમ માનવાનું કેંઈ ખાસ કારણ નથી; એમાં અનંત શક્તિઓ સમાયલી છે, પરંતુ તેને જાણવા-ખીલવા માટે, સાધારણ મનુષ્યની બુદ્ધિ પહોંચી શકતી ન હોવાથી, તેવાઓને માટે આ ગ્રંથ તૈયાર થયો છે; અને તેવા જીવો યથાશક્તિ ગ્રહણ કરી શક્યા છે, એ સંતોષની વાત છે.

તત્ત્વવેત્તાઓ ક્રોધ પણ વ્યવહારની, સમાજની કે અભિપ્રાયની પરવા કરનારા નથી; તેઓ મોટી મોટી પદ્ધતિઓ મેળવવાની ઇચ્છા ધરાવનારા નથી; મંડળીઓ અને મીજબાનીઓ, મોજમજલો અને કંચનીઓના નાચો કરાવી લોકસમુદાયમાં સારું નરસુ કહેવડાવવાની હોંશ ધરાવનારા નથી; દુનિયાં કેટલા અશ્વના બળથી કેટલી આગળ વધે છે, તેની દરકાર કરનારા નથી; પરંતુ આત્મસ્વરૂપમા મસ્ત બનીને ઉન્નત જીવન ગાળે છે-અને મોટા રાજ્યદારી પંડિતમન્યોની કલ્પનાશક્તિની મંદતા અને અલ્પતા વિચારી તેને હસી કહાડે છે. લોકો આવા તત્ત્વવેત્તાઓની ચેષ્ટા કરે છે, પણ જ્યારે એ તત્ત્વવેત્તા ડાહી ડમરી દુનિયાના વ્યવહારકુશળ મનુષ્યની દોહોડ ડાહી ચાતુરીને છેદી ભેદી ભૂંડા કરી નાંખે છે, ત્યારે દુનિયાં ચિત્રવત્ થઈ ટગર ટગર જોયા કરે છે! આ ગ્રંથ સાંસારિક મોજમજલમા રચીપચી રહેલાઓ માટે નથી, પરંતુ માનવી જીવિતને દૈવી જીવિત બનાવવાની-પરમતત્ત્વની જિજ્ઞાસા ધરાવનારાઓને માટે છે. આખમાં આંજેલા કાળજીને જેમ આંખ જોઈ શકતી નથી, તેમ જ અજ્ઞાનીઓની અજ્ઞાનથી ઢંકાયેલી બુદ્ધિ, જગતની પરિણામે કાળાસ મારતી, પણ વર્તમાન કાળમાં ઝગઝગતી દેખાતી વસ્તુઓને જ કલ્યાણકારી જુવે છે-કાળાસને તે જોઈ શકતી

નથી. માયાના ઉપાસકો લાલે તેનું સેવન કરે; અજ્ઞાન, આળસ, જડતા, પ્રમાદ, મૂઢતા વગેરે તામસ સૃષ્ટિમાં તેઓ ઉદયણુરીની માફક લાલે રાગે; પણ તેમાંથી સમયપ્રાપ્તિ વિના જાગત થઈ શકશે નહિ. એમાંએ કર્મનો વિપાક સાધન છે, શુદ્ધ કર્મો જ પુરુષને જીવાત્માનો અને પરમતત્ત્વનો શોધક બનાવે છે અને એવા માટે પણ આ ગ્રન્થ આદર કરવા યોગ્ય જણાયો છે.

આ જગતમાં બે પ્રકારની સંપત્તિ છે: દૈવી અને આસુરી. જો તેવો પંડિત અને સૂક્ષ્મદર્શી હોય, પરંતુ આવરણરહિત શુદ્ધ સત્ત્વગુણી બુદ્ધિ વિના દૈવીસંપત્તિ જાણવાને લાગ્યશાળી બનતો નથી. વિક્ષેપ અને આવરણશકિત, બુદ્ધિપ્રસારમાં ગ્રહની પેઠે અવરોધ કરનારી છે; તેથી રાજસ અને તામસ જીવ દૈવીસંપત્તિથી વિમુખ જ રહે છે; અને તેવા જીવોને નિવૃત્તિ પામવાનું સાધન હોતું નથી. દૈવીસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાને નિર્માનીપણું, યમ, નિયમ, ભક્તિ, સ્વસ્વરૂપનો અનુભવ, પરમ શાંતિ અને પરમાત્મામાં દૃઢ નિષ્ઠા, એ જ શ્રેષ્ઠ છે; એ જ આનન્દરસની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. જ્યાં સૂધી મનુષ્ય “હુંપણુ”નો ત્યાગ કરતો નથી, ત્યાં સૂધી તે વિવેક-વિજ્ઞાનનો અધિકારી થતો નથી.

આ લોકના જીવ આંખાના વૃક્ષનો ઉપલોગ કરનારા પેઠે ત્રણ પ્રકારના છે: આંખાનો વાવનાર, તેના ફળનો વેચનાર અને ફળના રસારવાદ લેનારને જેમ, જૂદી જૂદી ફળપ્રાપ્તિ થાય છે; તેમ જૂદી જૂદી રચિના જીવોને જૂદું જૂદું ફળ તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી મળે છે. પણ જેમ આંખાના ફળનો રવાદ લેનાર જીવ ખરી ખૂણી-ખરો આનંદ-ખરો રસારવાદ ચાખવા-ભોગવવાને લાગ્યશાળી બને છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાનનો ખરો આનંદ ભોગવવાને તો તે જ જીવ લાગ્ય શાળી થાય છે કે, જે તત્ત્વના ખરા સ્વરૂપની લહેજત ચાખે છે.

આ ગ્રન્થની પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રગટ થયા પછી કેટલાક મતવાદીઓ તરફથી શંકાસમાધાન માટે, કેટલાએક તરફથી ઉહાપોહ માટે અને કેટલાએકના તરફથી વિવાદ માટે પત્રો મળ્યા હતા. તેમાંથી જિજ્ઞાસુનાં સમાધાન કરવામાં આવ્યાં છે, અને વિવાદબુદ્ધિથી કે મતાંધપણથી આવેલા પત્રોને નમસ્કારથી જ વધાવી લીધા છે. લોક વિત્તરચિના હોય છે. કાંઈને ટાહું સહેવાય તો કાંઈને ઉજી, પરંતુ અખાધિત તત્ત્વ તો એક જ સ્વરૂપમાં રહે છે. અલ્પજ્ઞ જીવ તેના સ્વરૂપથી અજ્ઞાન હોય છે. તેવા અજ્ઞાની જીવોને તત્ત્વના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવીને સદ્-ગુણને માર્ગે લાવવાનું કામ મહાત્મા પુરુષોનું છે, પણ અલ્પજ્ઞ જીવનું તે કાર્ય નથી. પરંતુ જો આ ગ્રન્થમાંનું થોડું પણ ઘોડાઓને આદરણીય થઈ પડ્યું છે, તો તે મારે માટે ઓછું આનંદજનક નથી.

આ ત્રીજી આવૃત્તિમાં કેટલેક સ્થળે વિષયનું રફાટન કરવામાં આવ્યું છે, અશુદ્ધિદોષ પણ સુધારવામાં આવ્યો છે, તથા ચંદ્રકાંતના ઉપાસકોને વિશેષ

સરળ થઈ પડે તેવો યોગ્ય સુધારો કરવામાં પણ આજસ રાખવામાં આવ્યું નથી. અસ્થિર જીવનમાં લોકકલ્યાણના હેતુથી જે કંઈ અલ્પ સેવા મારાથી બની આવી છે, તે મેં જાળવી છે, સારા નરસાની પરીક્ષા કરવાનું કામ વિદ્વાનોનું છે.

તેષા સત્તત્યુક્તાનાં મજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।

દદામિ બુદ્ધિયોગં તં યેન માસુષ્યાંતિ તે ॥

એ ભગવદ્વાક્ય પ્રમાણે જે પરમાત્મા સર્વની બુદ્ધિના પ્રેરક છે, તેમની ઇચ્છાનુસાર મનુષ્યજાતિને સદ્ગુણોનો માર્ગ પ્રદર્શ કરવા માટે તથા તેમનાં મનમાં ઉચ્ચભાવનાઓનાં ખીજ રોપવા માટે, આ પ્રયત્ન મારાદ્વારા થયો છે. એ સફળ કરવાનું કાર્ય તો તે જ પ્રભુના હાથમાં છે કે, જે ભક્તજનોને બુદ્ધિયોગ-સન્મતિનો યોગ આપવાની સત્તા ધરાવનાર છે. તે પ્રભુને પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ !

સંવત્ ૧૯૬૫. કાર્તિકી પૂર્ણિમા }
સુંબઈ

ઈન્દિયારામ સૂર્યરામ ઢેસાઈ

પ્રકાશકો તરફના બે બોલ

આ ચન્દ્રકાન્ત નામનું પુસ્તક અમારા રવ. પૂજ્ય પિતાશ્રીનું રચેલું છે, અને તે જ્યારથી છપાઈ પ્રકટ થયું છે ત્યારથી એક સરખું લોકપ્રિય થઈ પડેલું છે. તેની લોકપ્રિયતા અને એક ધાર્મિક ગ્રન્થ તરિક્કેની ઉપયોગીતા તેની ૨૫ વર્ષમાં થયેલી સાત આવૃત્તિઓથી જ સિદ્ધ થાય છે. વળી તેની હિન્દીમાં પણ એક આવૃત્તિ થઈ છે, અને મરાઠી ભાષામાં આ ખીજ ગ્રન્થનો અનુવાદ અમારા તરફથી છપાય છે. એટલે તેની પ્રસિદ્ધિ આખા દેશમાં થઈ ગઈ છે. મૂળ કૃતિએ પોતાના જીવનકાળમાં દરેક આવૃત્તિએ એમાં યોગ્ય લાગ્યો તેવો સુધારો વારંવાર કર્યો હતો. છાપવાનાં સાધનોની મોંઘવારી અને મજૂરીમાં થયેલી વૃદ્ધિને લીધે તેની કૌંમતમાં ફેરફાર કરી શકાયો નથી. આ પુસ્તકના ત્રણ ભાગો છે, પણ તે ત્રણ ભાગો એક સટમાં મળી શકતા નહોતા, તે હવેથી મળી શકશે. ઇશ્વર કૃપાએ આ વર્ષમાં જ તેની એક એક આવૃત્તિઓ છાપવાનો સુયોગ થયો છે. આશા છે કે આ ત્રણ ભાગો પૂર્વની માફક લોકોનાં જીવન વહેવારમાં સુધારો કરતા રહેશે તો કૃતોના આત્માને શાંતિ થશે.

સુંબઈ
વિ. સં. ૧૯૮૧
દત્તજયંતિ

}

લી.
પ્રકાશકો

અનુક્રમણિકા

તૃતીયપ્રવાહ-અચ્યુતપદારોહણ પીઠિકા

વિષયસંજ્ઞા	પૃષ્ઠ
મંગલમ્	૨
અદ્ભુત બટુકદર્શન	૫
વરેખ્સુ વૃત્તાંત	૮
પંથી ઋષિઓની વાતચિત્ત	૮
વરેખ્સુ રાજર્ષિ તે કાણુ ?	૯
વરેખ્સુનું યુદ્ધ	૧૬
વરેખ્સુને રાજ્યપ્રાપ્તિ	૨૧
અપ્સરાસમાગમ	૨૩
અશ્વમેધયજ્ઞાનુષ્ઠાન	૩૩
સ્વાત્મશોધન	૩૫
યજ્ઞસ્થાનદર્શન	૩૫
વરેખ્સુનું સર્વસ્વદાન	૩૭
વરેખ્સુનું મરણવૃત્ત	૪૬
રાણી વિષયબાળા	૪૮
વરેખ્સુનું પુનર્જીવન	૫૨
પરલોકમાં પ્રવાસ	૫૩
આત્માનુભવ	૬૫
ઇન્દ્રાસનની મોટાઈ	૬૯
બટુકની આરા-જીવનમુક્ત દશાનો પ્રારંભ...	૭૩

બાલક ઉપદેશ અથવા બ્રહ્મલક્ષિનું મંડાણ

બિન્દુ	વિષયસજ્ઞા	પૃષ્ઠ
	મગલ ઉપદેશાષ્ટક	૭૮
૧	સંસારસુખ વધ્યાપુત્ર જેવું છે	૮૧
૨	સુખ ક્યાં છે ?	૮૭
	વિશ્વારણ્યનો શુભમતિગિરિ	૯૩
	અનુભવ ૧ લો-માયાનુ દુખ	૯૬
	દુઃખનો સંજોગ ઓછો તે સુખ	૧૦૨
	અનુભવ ૨ ને-સંસારમાં રહે પણ સાર શો ?	૧૦૬
	માયારૂપસતતિ	૧૧૫
	સુખનુ શોધન	૧૧૬
	અનેકાનુભવ	૧૧૮
	પ્રસંગ ૧ લો-સત્તા વૈભવમા ભય ...	૧૨૯
	પ્રસંગ ૨ ને-સુખે ન સૂચે આપોઆપ ..	૧૨૧
	પ્રસંગ ૩ ને-પરણેલાને પીડા ને દુવારને કોડ	૧૨૨
	પ્રસંગ ૪ થો-સન્યાસીને શું સુખ ? , ...	૧૨૩
	પ્રસંગ ૫ મો-દુખી સ્ત્રીઓનું મંડળ ...	૧૨૪
	પ્રસંગ ૬ દુઃખ-રોશવ અવસ્થામાએ સુખ નહિ	૧૨૭
	પ્રસંગ ૭ મો-દુવારીકાઓનો કંકળાટ ...	૧૨૮
	પ્રસંગ ૮ મો-અમૃતમા ઝેર	૧૨૯
	અધિકારી	૧૩૯
	શિવજીનો બ્રહ્મોપદેશ	૧૪૧
૩	કલેશનું કારણ મનનું મોળાપણું છે	૧૪૬
૪	બાલક તે કાણુ ?	૧૫૯
	કારીગરના પુત્રનું પાત્ર	૧૬૨
	આ જન્મ નવો નથી	૧૬૩
	સનકાદિકના ઉપદેશની લક્ષી	૧૬૪
૫	બાળો ભોળો બ્રહ્મચારી	૧૭૦
૬	ગર્ભવાસ તે જ નરકવાસ	૧૭૯
૭	જ્ઞાતી પણ ગળડે !	૧૮૨
૮	મોહનિત કુટુબ !	૧૯૭
	કાણે કોનો શોક કરવો ?	૧૯૯
	આંખાનુ કુટુબ	૨૦૨
	જયુ તે જવાનુ જ	૨૦૪

નાનંદે
મનુષ્યમાં
નારાયણ
થયું છે

ખિન્દુ	વિષયસંજ્ઞા	પૃષ્ઠ
	જળ બુદ્ધબુદ્ધ જગત્ જોવું છે	૨૦૬
	ઝાણાનુબંધ	૨૧૨
	સસાર પાંચિકાશ્રમ	૨૨૬
	સસાર ખેતી	૨૨૮
	જગત્ ધટમાળા	૨૩૦
	મરણ એ કેવળ સ્વપાંતર છે...	૨૩૧
	સંસાર ચક્રી	૨૩૩
૯	સત્સંગમાહાત્મ્ય	૨૩૯
૧૦	વાસના ટાળવી	૨૪૭
૧૧	મલિન વાસનાનો લય પરમ પ્રેમ છે	૨૫૬
૧૨	સંસાર દુર્ગ ! *	૨૬૬
૧૩	ત્યાગની વિટંબણા	૨૭૨
૧૪	હરિ જાળવાનો અવસર ક્યારે ?	૨૭૮
૧૫	પાવડે પગ, ને બ્રહ્મ ઉપદેશ...	૨૮૪
	મનઃશુદ્ધિકર્મ	૨૯૯
	મન સ્થિરીકરણ-ઉપાસના	૩૦૧
૧૬	બ્રહ્મ બ્રહ્માસ્મિ	૩૦૬
૧૭	સર્વ સત્ત્વિદં બ્રહ્મ	૩૧૦
	અંતર્બ્રહ્મનિષ્ઠા-જગન્નાટક	૩૧૪
	પરમહંસ દશા-જીવન્મુક્તિ	૩૧૭
૧૮	શુદ્ધ વેદાન્ત જ્ઞાની	૩૨૧
	મહાસાધ્વી મિહિરા...	૩૩૪

મહાસહુરી-પરમપદ

બિન્દુ	સોપાન	વિષયસંજ્ઞા	પૃષ્ઠ
		મંગલપ્રયાણ	૩૪૪
		કાળક્રીડા	૩૪૭
		શ્રદ્ધા પરીક્ષા	૩૪૭
		વિમાનરોહણ	૩૫૩
		વિમાનરોહણ	૩૫૫
		નગવ્રગર	૩૫૭
		અન્યુતપથપીઠ-કાળક્રીડા	૩૫૮
૧	૧	પથારોહણ... ..	૩૭૧
		નગવ્રગરનો ક્ષેત્ર	૩૭૧
		પુરુષાર્થદર્શન	૩૮૩
		દ્વારોત્ખલન	૩૮૩
		બહિરાગમન	૩૮૬
૨	૨	આત્મોન્નતિમાં માયાનું બંધન	૪૦૧
		સંઘમાં ભંગ	૪૦૧
		નરકમાર્ગોત્ક્રમણ	૪૦૫
		વિષયના અનુસંધાન કર્તાની અવસ્થા	૪૦૯
૩	૩	અનેકમાર્ગદર્શન	૪૭૨
		નિષ્કામપણાની આવશ્યકતા	૪૭૬
		કર્મમાર્ગો-ચક્ષુમાર્ગ	૪૮૧
		કામભગમન	૪૮૯
		કર્મમાર્ગ-દાનમાર્ગ	૪૯૫
		કર્મમાર્ગ-તપ વ્રતમાર્ગ	૫૦૫
		દેવતાદર્શન	૫૦૯
		માર્ગજ્ઞાની ગતિ	૫૧૪
૪	૪	યોગમાર્ગ	૫૧૬
		મમત્વની દૃઢતા જ હુ:ખનું કારણ છે.	૫૩૨
		માલ્યામાં જ મમત્વ છે	૫૩૩
		હુ:ખનું કારણ, 'હું' ને 'મારું'	૫૩૪
		માલ્યાવશ જીવ	૫૩૬
		જ્ઞાન થયા છતાં સ્થિતિ તેની તે જ	૫૩૭
		એક કાળે જ કેમ જાતે ?	૫૩૭
		વાસના ત્યાગ જ શ્રેષ્ઠ છે	૫૩૮

ખિન્દુ	સોપાન	વિષયસંજ્ઞા					પૃષ્ઠ
૫	૫	લક્ષિતમાર્ગ	૫૩૯
		અન્યુત્પરદ્વારનું આંખું દર્શન-સ્મરણસમાધિ	૫૫૫
		સગુણોપાધિ માર્ગો...	૫૬૧
		ગણપતિ ઉપાસન	૫૬૧
		સૂર્ય ઉપાસન	૫૬૨
		વિષ્ણુ ઉપાસન	૫૬૩
		શક્તિ ઉપાસન	૫૬૪
		શિવમાર્ગ	૫૭૦
૬	૬	વિજ્ઞાન લક્ષિતમાર્ગ	૫૮૦
		કીર્તનભક્તિ	૫૮૭
		સ્મરણભક્તિ	૫૮૯
		વાસનાબળ	૫૯૦
		પાદસેવનભક્તિ	૫૯૧
		અર્ચનભક્તિ-ધ્યાનયોગ	૫૯૩
		વદનભક્તિ	૫૯૪
		દાસ્યભક્તિ	૫૯૫
		સખ્યભક્તિ	૫૯૬
		આત્માનવેદન ભક્તિ...	૫૯૭
		ખાડામાંથી ઉદ્ધાર	૬૦૯
૭	૭	કવલપદપ્રાપ્તિ	૬૧૪
		બ્રહ્મતટ-હૃન્નરોમાં કોઈક જ અતર્નિષ્ઠ	૬૨૬
		લય	૬૨૭
		ઉપસહાર	૬૨૮

चन्द्रकान्त

तृतीयप्रवाह—अच्युतपदारोहण

२ / पीठिका

મંજુલમ્

મંગલં ભગવાન્વિષ્ણુમંગલં ગરુડધ્વજઃ ॥

મંગલં પુરૂરીકાક્ષો મંગલાયતનં હરિઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ-શ્રીભગવાન્ વિષ્ણુ, ગરુડધ્વજ, પુરૂરીકાક્ષ અને હરિ એ ભગવાનના
માંગલિક નામો ભગળ કરો!

શક્યં યત્ર વિશેષતો નિગદિતું પ્રેમ્ણૈવ યાત્મનિ
મૃદ્ધક્રીવદનેન્દુમણ્ડલમિવ સ્વાન્તે વિષત્તે મુદમ્ ।
યન્મુગ્ધાનયનાંતિચેષ્ટિતમિવાધ્યક્ષેડપિ નો લક્ષિતં
તત્તેજો વિનયાદમન્દહૃદયાનન્દાય વન્દામહે ॥ ૨ ॥

અર્થ-જે તેજનું વર્ણન કોઈ પણ પ્રકારે વિશેષતાથી કરવું અશક્ય છે,
મુદરીના મુખરૂપી ચન્દ્રમણ્ડળ જેવે જે તેજનું પ્રેમપૂર્વક ચિતન કરવાથી જે
અતઃકરણમાં આનંદ આપે છે, અને સમીપમાં હતા પણ મુગ્ધા સ્ત્રીઓના નેત્રના
છેડાના ચેષ્ટિત જેવે જે તેજ જાણવામાં આવતું નથી, તે તેજને, હૃદયના અપાર
આનંદ માટે સવિનય વદન કરીએ છીએ.

ધ્યાનાભ્યાસવશીકૃતેન મનસા તન્નિર્ગુણં નિષ્ક્રિયં
 જ્યોતિઃ કિંચન યોગિનો યદિ પરં પश्यંતિ પश्यંતુ તે ।
 અસ્માકં તુ તદેવ લોચનચમત્કારાય ભૂયાધિરં
 કાર્ત્ત્વિદીપુલ્લિનેષુ યત્કિમપિ તત્ત્વીલં મહો વાવતિ ॥ ૩ ॥

અર્થ—યોગીએ ધ્યાનના અભ્યાસથી વશ કરેલા મનવડે શુદ્ધરહિત અને
 ક્રિયારહિત અનિર્વચનીય એવા તેજોમૂર્તિ પરબ્રહ્મને જોતા હોય તો તેઓ બધે
 જીવે ! પરંતુ યમુનાના તીરે હપર અનિર્વચનીય શ્યામ રંગરૂપ જે તેજ હોય
 કરે છે, તે તેજ લાખા વખત સૂધી અમારાં નેત્રને નિરવધિક આનંદ આપે।

બ્રહ્માનંદં પરમસુખદં કેવલં જ્ઞાનમૂર્તિ
 દ્વન્દ્વાતીતં ગગનસદૃશં તત્ત્વમસ્યાદિલ્લપ્યમ્ ।
 એકં નિત્યં વિમલમચ્છલં સર્વવીસાક્ષિભૂતં
 ભાવાતીતં ત્રિગુણરહિતં સદ્ગુરું ત્વાં નમામિ ॥ ૪ ॥

અર્થ—પરબ્રહ્મરૂપ, આનંદરૂપ, પરમ સુખ આપનાર, એક મૂર્તિ, જ્ઞાન
 મૂર્તિ, સુખદુઃખરહિત, આકાશની પેઠે નિરૂપાધિક, તત્ત્વમાર્મિ એ મહાવાક્યથી
 બહુવાર્મા આવનારા, એક, નિત્ય એટલે નાશરહિત, મળરહિત, અચળ, સર્વજ્ઞ
 બુદ્ધિના સાક્ષિભૂત, ઉત્પત્તિરહિત, ત્રણ ગુણોથી રહિત અને સદ્ગુરુ એવા વર-
 ૯ નસું છુ

મૃદ્વીકા રસિતા સિતા સમસિતા સ્કીતં ચ પીતં પયઃ
સ્વર્ણાતેન સુષાઙ્ગપાયિ કતિયા રમ્ભાધરઃ સ્ખિંહતઃ ।
સત્યં બ્રૂહિ મદીયજીવ ભવતા ભૂયો ભવે ભ્રામ્યતા
કૃષ્ણોત્પલ્લવોરયં મધુરિમોદ્ગાર કચિદ્દક્ષિતઃ ॥ ૫ ॥

અર્થ-હે જીવ' તે પૃથ્વીપર વારંવાર બટકતાં ઘણા વખત દ્રાક્ષનો સ્વાદ લીધો છે, સાકર ખાધો છે, સ્વાદિષ્ટ દ્રુષ પીધું છે, સ્વર્ગમાં ગયા પણ અમૃતનો સ્વાદ પણ લીધો છે અને રંભા નામની અપ્સરાના અધરતું પાન કર્યું છે, પરંતુ ખરું કહે, કે તને કોઈ પણ પદાર્થમાં કૃષ્ણ એવા બે અક્ષરનો મધુર ઓટકાર આવ્યો છે?

શાન્તાકારં ભુજગશયનં પદ્મનાભં સુરેશં
વિશ્વાધારં ગગનસદૃશં મેઘવર્ણં શુભાંગમ્ ।
લલમીકાંતં કમલનયનં યોગિભિર્ધ્યાનગમ્યં
વંદે વિષ્ણું ભવભયહરં સર્વલોકૈકનાથમ્ ॥ ૬ ॥

અર્થ-શાંત આહુતિવાળા, સર્પની રાધ્યાપર પોઠનારા, નાભિમાં કમળવાળા, દેવાના ઈશ્વર, વિશ્વના આધારભૂત, આકાશની પેઠે અલિપ્ત, મેઘ જેવા શ્યામ રંગના, સ્વાણુરૂપ અગવાળા, લક્ષ્મીના પતિ, કમળ જેવા નેત્રવાળા, યોગી-ઓએ ધ્યાનથી જાણાય તેવા, ભવના ભયને હરનારા, સર્વ લોકના એક નાથ એવા વિષ્ણુને હું વંદન કરું છું.

કિં તીર્થં હરિપાદપદ્મભજનં કિં રત્નમચ્છા મતિઃ
કિં શાસ્ત્રં શ્રવણેન યસ્ય ગલતિ દ્વૈતાષકારોદયઃ ।
કિં મિત્રં સતતોપકારરસિકં તત્ત્વાવબોધઃ સત્ત્વે
કં શત્રુવંદ સેદદાનકુશલો દુર્વાસનાસહચયઃ ॥ ૭ ॥

અર્થ-શ્રીહરિનાં ચરણકમળનું ભજન તે જ તીર્થ છે, નિર્મળ ખુદ્ધિ તે જ રત્ન છે, જેના શ્રવણથી દ્વૈતરૂપ અધકારનો નાશ થાય તે જ શાસ્ત્ર છે, તત્ત્વ-જ્ઞાન એ જ નિત્ય ઉપકાર કરવામાં પ્રેમાળ મિત્ર છે અને દુઃખ દેવામાં કુશળ એવા દુષ્ટ વાસનાનો સમુદાય, તે જ શત્રુ છે.

ચન્દ્રકાન્ત

તૃતીય પ્રવાહ-અચ્યુતપદારોહણ

પીઠિકા

વેદસ્યાધ્યયન કૃતં પરિચિતં શાસ્ત્રં પુરાણં શ્રુતં
સર્વં વ્યર્થમિદં પદં ન કમલાકાન્તસ્ય ચેત્કીર્તિતમ્ ।
ઉત્ત્વાતં સદૃશીકૃતં વિરચિતસ્તેજોઽન્ભસા ભૂયસા
સર્વં નિષ્ફલમાલવાલવલયે નિષ્પન્નં ન વીજં વદિ ॥

અર્થ-ક્યાદાને ખોતી, ચારે તરફથી સરખી પાળ કરીને તેમા પુષ્કળ પાણી રેડવામાં આવે, તોપણ તેમા લે ખીજ વાવવામાં આવે નહિ તો સર્વ પરિશ્રમ નિષ્ફળ થઈ પડે છે, તે જ રીતે વેદનુ અધ્યયન કર્યું હોય, શાસ્ત્રોન્મે પરિચય રાખ્યો હોય અને પુરાણો શ્રવણ કર્યાં હોય, તોપણ કમળાકાન્ત જે વિષ્ણુ, તેના ચરણનું લે કરીને (શુભગાન) કર્યું ન હોય તો વેદાધ્યયનાદિ સર્વ પરિશ્રમ વ્યર્થ થઈ પડે છે

દ્વિતીય અંકકર્શન

દિવસ ઘણીયો નાચઠયો હતો; વનમાં પશુ તથા પક્ષીઓ પોતા-
પોતાને કામે લાગી ગયાં હતાં; આમલતાઓપર
ઝંઝૂમી રહેલી પક્ષીઓનો મધુર સ્વાદ લેવાને પોપટો તથા કેકિ-
લાઓ મીઠા લાગતા સજ્જે સાથે જનાં ત્યાં ઊડાઊડ કરી રહ્યાં હતાં;
સુંદર અને વિશાલ સરોવરોનાં કાંચન સરખાં નિર્મળ જળપર વિચિત્ર
અને સુગંધવાળાં કમળપુષ્પો ખીલવા માંડ્યાં હતાં; પ્રકૃતિવ થતાં વિવિધ
જાતિના સુવાસિત પુષ્પોના પરાગ લેવાને શ્યામ ષટ્પદો સર્વત્ર ગુંજારવ
કરતા ફરવા લાગ્યા હતા; હિમગિરિ ઉપરથી હિમ પીગળીને થયેલાં સ્વચ્છ
જળનાં ઝરણો, ખળખળાટ શબ્દ કરતાં વહી રહ્યાં હતાં; સદાકાળ પુષ્પ

વરેશ્વરવૃત્તાંત

રાજપુત્રવત્ તત્ત્વોપદેશઃ ।

પંથી ઋષિઓની વાતચિત

જે દિશા લાણી આ અદ્ભુત બાળક અદૃશ્ય થઈ જતો જણાયો, તેજ દિશાલણી લાંબી દૃષ્ટિ કરતાં, અંતરિક્ષમાં જતા કપોતવર્ણા ધૂમ્રના ગોટ દેખાતા હતા. વધારે નજીકમાં જતાં એ ધૂમ્રવાળી જગ્યાએ અનેક ધ્વજા તથા પતાકાઓ ફરકતી જણાતી હતી. એ દેખાવ તે માર્ગે થઈ જનાર પંથીના મનમાં, 'ત્યાં શું થતું હશે?' એવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન કરતું હતું. થોડીવારમાં તે માર્ગે થઈને કેટલાક પવિત્ર મનવાળા અને ગમે તેવા હુષ્ટ હુદયને પણ દર્શન માત્રથી સુમાર્ગે વળવાની ઈચ્છા કરાવનારા, પુણ્યરૂપ બ્રહ્મર્ષિઓ જતા જણાયા. તેઓનું ચલન પેદી પવિત્ર ધૂમ્રવાળી જગ્યા લાણી જવાનું હોય, એમ જણાતું હતું. તેઓ પરસ્પર ધર્મસંબંધી, કર્મસંબંધી, યજ્ઞાદિસંબંધી ને તેવડે થતી સ્વર્ગાદિક લોકની પ્રાપ્તિસંબંધી, અનેક વાર્તાલાપ કરતા આલ્યા જતા હતા. તેમની વાતચિત ઉપરથી એમ જણાતું હતું કે ત્યાંથી થોડેક છેટે કોઈ એક રાજા મોટો યજ્ઞ કરતો હતો, ત્યાં આ સર્વ મંડળ, તેનાં દર્શનાર્થે જતું હતું. તે પ્રસંગે તેઓમાંના એકે એવું પ્રશ્ન કર્યું કે, "વારુ દ્વિજવર્યો! આ યજ્ઞ કરનાર વરેશ્વર રાજા, આવડો મોટો યજ્ઞ, કે જે અપાર દ્રવ્ય તથા સત્તા વિના થઈ શકે નહિ, તે કોઈ અમુક દૃઢ કામનાને અર્થે જ કરે છે, એવું જે મેં સાંભળ્યું છે, તે શું સત્ય છે? જો તેમ હોય તો એવી શી તેની સખળ કામના છે, તે આપ કોઈના જાણવામાં આવ્યું છે?" એ સાંભળી તે ઋષિમંડળમાંથી એક વૃદ્ધ ઋષિ બોલ્યો; "વત્સ! યજ્ઞાદિક મહત્ત્વ કર્મો નિષ્કામપણે કરી ભગવદર્પણ કરવાં, એવી શાસ્ત્રની મહાત્મા જનોને આજ્ઞા છે. તેવા યજ્ઞોનું પરિણામ જો કે અતિ શ્રેષ્ઠ છે, પરંતુ તે

પ્રમાણે લૂખાં એટલે કામના વિનાનાં કર્મોં કરવાં, એ પ્રત્યેક જનને પ્રથમ પ્રીતિકર લાગતાં નથી; તેવી મનોવૃત્તિ તો કોઈ લાગ્યશાળી અધિકારી પુરુષની જ હોય છે. આ લોકમાં તેવા તો વિરલ જ. જનવર્ગનો મોટો ભાગ સઘળાં કર્મોં કામનાને વળગીને જ કરનારો છે ને તે જ પ્રમાણે આ રાજા પણ યજ્ઞ કરે છે. એના મનમાં એ માટે એક સુદૃઢ કામના છે, પણ તે કેમ ઉત્પન્ન થઈ, તે જાણવા સારુ તેનો આખો ઇતિહાસ જાણવાની અગત્ય છે, તે તું સાંભળ હું કોઈ કોઈવાર એના પ્રસંગમાં આવેલો છું, તેથી એ રાજાની પૂર્વ સ્થિતિનો ઇતિહાસ મારા જાણવામાં છે.”

વરેન્સુ રાજર્ષિ તે કોણ ?

એટલું કહી તે વૃદ્ધ ઋષિ ક્ષણવાર પછી બોલ્યા; “રાજા વરેન્સુ બાળપણમાં ઘણી જ નિકૃષ્ઠ સ્થિતિમાં હતો. એનાં માતપિતા એને ઘણો નહાનો મૂકીને સ્વર્ગવાસી થયાં હતાં, તેથી એને વનમાં વસનારા એક ઋષિને આશ્રયે રહેવું પડ્યું હતું. અગિયાર વર્ષનો થયો ત્યારે એને ઉપવીત સંસ્કાર પણ તે ઋષિએ જ કર્યો. ત્યાર પછી તેને અધ્યયન કરાવવા માંડ્યું. ઋષિ પરમ દયાળુ હોવાથી વરેન્સુને પોતાના પુત્રોના સરખો જ ગણતા, ને તેનાં માતપિતા મરી ગયાં છે, એવું કોઈ વાતે તેના મનમાં ઓછું આવવા દેતા નહિ. પોતાના પુત્રોની સાથે તેને પણ ઋષિએ થોડાક કાળમાં વેદ, વેદાંગ અને તેના પૌરુષોપયોગી એવી ધનુર્વિદ્યા ભણાવી વળી ઋષિના ઘરમાં શ્રૌત અગ્નિહોત્ર હોવાથી તે સંબંધી દર્શ પૌર્ણ-માસાદિ ઇષ્ટિઓ અને બીજી સઘળી ક્રિયાઓ પણ તે જાતે જ પરિપૂર્ણ શિખી ગયો. એક સમયે ઋષિના શિષ્યો અને પુત્રોની સાથે વનમાં દર્ભ સમિધાદિ લેવાને એ ગયો હતો, ત્યાં, કેટલાક બાળકો ખેડેલી જમીનમાં ઉગેલા કુમળા દર્ભ ઊખેડવા માંડ્યા; કોઈએ પીપળો, બાબરો, ઉંબરો, આકડો, ઇત્યાદિ વૃક્ષોનાં કાષ્ઠો લાંગી ભારોટીઓ કરવા માંડ્યો; ને વનકૂળ લેવા સારુ વૃક્ષોપર ચઢી ગયા; કેટલાકે કેટલાંક પુષ્પ વીણવા માંડ્યા; ને કેટલાકે આસપાસનાં કાપણી કરી લીધેલાં ખેતરો-માંથી ડાંગર, જવ, ઇત્યાદિ અનાજનાં કણસલાંનો સલો કરવા માંડ્યો. કેટલીકવારે પોતપોતાનું કામ કરી તૈયાર થયેલા તે બાળકો, એકઠી કરેલી વસ્તુઓ લઈને આશ્રમ ભણી ચાલતા થયા. મંડ્યાહ્ન થવા આવ્યો હતો, તાપ પુષ્કળ પડતો હતો ને વનમાંથી સ્વાદિષ્ટ ફળો ભણણુ કર્યા હતાં, તેથી તેઓમાંના કેટલાકને તૃષ્ણા લાગી. આશ્રમ છેટે હતો ને નદી તો વળી આશ્રમથી પણ વધુ છેટે હતી. આથી જળની આકાંક્ષાવાળા

તે બાળકો બહુ અકળાવા લાગ્યા ને પરસ્પરને ઉતાવળા ચાલવા માટે કહેવા લાગ્યા. ચાલતાં ચાલતાં ક્ષત્રિયપુત્ર વરેન્દ્ર, કે જે ઘણો જ તરસ્યો થયો હતો તે બોલ્યો; “અહો! આવે સમયે આપણને જળ લાવીને પાય, તેને કેટલો મોટો આશીર્વાદ મળે!” એ સાંભળી એક ઋષિપુત્ર બોલ્યો; “વાહ! કેટલી બધી ઉલટી વાત છે ને સંગતની કેટલી બધી અસર થાય છે! અમો બ્રાહ્મણો તો આશીર્વાદની વાત કરીએ ને કોઈ પાણી લાવીને પાય, એવી વાંછનાવાળું વચન બોલીએ; પરંતુ આ ક્ષત્રિય-પુત્ર પણ એ પ્રમાણે વદે છે, એ મોટું આશ્ચર્ય છે! બરેબર એ માત્ર અમારી સંગતિનું જ પરિણામ છે. જો એના હાથમાં એકાદ નહાનું મોટું રાજ્ય હોય તો એને આવો પ્રસંગ આવે જ નહિ ને કદાચ આવે તો પોતાની પાસે આજ્ઞા ઉઠાવનારા અનેક સેવકો હોય, તેને આજ્ઞા કરીને એ ઇચ્છિત વસ્તુ મંગાવે અને તેઓ પણ પ્રસંગોપાત્ત કદાચ સાથે ન હોય તો, બીજા કોઈના ઉપર આજ્ઞા ન રાખતાં સ્વાત્મબળથી શુરુસેવા કરીને અભ્યાસેલી વિદ્યાના બળથી તે જીર્ણી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરે!” આ વાત સાચી હતી. માત્ર ઘણા કાળના સગને લીધે જ પોતાનો જાતિ-સ્વભાવ વરેન્દ્રના સ્મરણમાં નહોતો. તે ઋષિપુત્રનાં એ વચનો સાંભળતાં જ, જેમ કોઈ જન્મતાં વેત જ પટકાઢને મનુષ્યોના સહવાસમાં આવી પડેલું સિંહનું બચ્ચું, નિરંતર મનુષ્યોની પેઠે પઠવામિષનું સેવન કરી નિર્બળ, અકૂર અને ગાયના જેવું શાત બની ગયેલું હોય છે; પરંતુ એકાદવાર તેના સાંભળવામાં સિંહનો નાદ આવે, કિંવા રુધિર કે-કાચાં માંસાદિકનો સ્વાદ ચાખવામાં આવે કે તેને તત્કાળ જ પોતાની જાતિનું સ્મરણ થઈ આવે છે ને તે એકદમ મહાભયંકર અને કૂર બની જાય છે તથા મનુષ્યોનો સંગ મૂકી દઈ તટાલ અરણ્યમાં નાસી જાય છે, તે જ પ્રમાણે વરેન્દ્રના સંગંધમાં પણ બન્યું. ક્ષાત્રધર્મનું સત્ય અભિમાન તેના હૃદયમાં એકદમ જગૃત થઈ આવ્યું. બ્રાહ્મણનો સાત્વિક સ્વભાવ મટી, એકા-એક રાજસી ક્ષાત્રપ્રકૃતિએ તેનામાં પ્રવેશ કર્યો ને શુરુકૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલી ધનુર્વિદ્યાનું સ્મરણ કરી તે બોલ્યો; “હે દ્વિજવરો! હે શુરુપુત્રો! ક્ષમા કરો, ધીરજ રાખો! હું અત્યારે રાજા નથી, પણ કવિધ્યમાં રાજા થાઉં, એવો આશીર્વાદ આપો. હું બ્રાહ્મણબાળ નથી, પણ ક્ષત્રિયબાળ છું, એનું આપે મને સ્મરણ કરાવ્યું છે, તો હું હવે આપ સર્વેની સેવા કરું છું. શું કરું? હાલમાં મારી પાસે કશું શસ્ત્રાસ્ત્ર નથી, નહિ તો શુરુચરણ-કૃપાથી મળેલી વિદ્યાનો આજે અનુભવ કરત પણ ચિંતા નહિ, અસ્ત્રની

કંઈ અગત્ય નથી.” એમ કહી તુરત પોતાની બગલમાં રહેલી દર્ભની પૂળીમાંના બે ચાર દર્ભ બેચી કાઢી, પછી તેના સીધા કટકા કર્યા. તેમાંથી એક સળી આંગળીમાં ભરાવી, તેમાં મેઘાશ્ર આણુનો મંત્ર ચોળ્યો ને પછી તે સળી આકાશ ભણી ફેંકી. સઘળા બાળકો એકેકના મુખ સામું જોઈ વિચારમાં પડી ગયા છે, એવામાં તો નિર્ભળ આકાશ ચોમેરથી ઘસડાઈ આવતાં વાદળાંથી ઘેરાઈ ગયું ને મોટી ગર્જના સાથે તડકાલ ત્યાં મૂશળધાર વૃષ્ટિ થવા માંડી ! તરસથી પીડિત તે સર્વ બાળકોએ આનંદ અને આશ્ચર્યપૂર્વક તે અમૃતસમાન જળ પીને તૃષ્ણ શાંત કરી અને સર્વ ઋષિઓ વરેખ્સુને ઉચરાઉચરી આશીર્વાદ આપવા લાગ્યા કે, “તારુ કલ્યાણ થાયો ! તારી અભ્યાસેલી વિદ્યા સફલ થાયો ! તને તારા પિતાની પરહુસ્ત ગયેલી રાજ્યસમૃદ્ધિ પાછી પ્રાપ્ત થાયો !” થોડીકવારમાં વૃષ્ટિ બંધ થઈ ગઈ ને સૌ બાળકો વરેખ્સુની પ્રશંસા કરતા અને તેનું કલ્યાણ ઇચ્છતા ત્યાંથી આશ્રમ ભણી ચાલતા થયા.

પછી સૌ ઋષિપુત્રો અનેક પ્રકારની વિદ્યા સંબંધી વાતો કરવા લાગ્યા. પરંતુ વરેખ્સુનું મન આ વેળાએ જૂઠા જ તરંગોના સમુદ્રમાં ઝોંકા ખાતું હતું. આજની ઘડી સૂધી તેનું મન પ્રાદ્યલોનાં શ્રોત સ્માર્તાદિક ઈર્માનુષ્ઠાનોમાં, અનેક વ્રત નિયમોમાં અને તપશ્ચરણમાં તથા અનેક શાસ્ત્રો, તેમજ વિદ્યાઓની ઉપાસનાઓમાં રમ્યા કરતું હતું. હવે તેની તે વૃત્તિ બદલાઈ ગઈ. હમણાં તે વૃત્તિ રાજ્યસુખ ભણી વળી; અને જેમ બને તેમ રાજ્યસમૃદ્ધિ સપાદન વહેલી કેમ કરાય, તેના વિચારોમાં તે વિલીન થઈ ગયો છે. થોડીકવારે આશ્રમ આવ્યો, ત્યારે સર્વ પોતપોતાની આણેલી વસ્તુઓ ગુરુને નિવેદન કરીને ભિક્ષાર્થે ગયા; પણ વરેખ્સુ ગયો નહિ. તેને હવે ભિક્ષા કરવી સારી લાગી નહિ. તેણે પોતાના ગુરુ, વૈશ્વદેવ કરીને યજ્ઞશાળાની બહાર ભૂતબલિ આપવા સારુ ગયા, ત્યારે યજ્ઞશાળામાં જઈ અગ્નિહોત્રના કુણ્ડમાં પ્રજ્વલિત થયેલા અગ્નિદેવને પ્રણામપૂર્વક વિનંતિ કરી કે, “હિ યજ્ઞનારાયણ ! સર્વ દેવના મુખરૂપ અને પ્રાણીમાત્રના જઠરમાં નિવાસ કરનારા હોવાથી સર્વના સાક્ષી અન્તર્યામી, તું ઈશ્વર તથા કલ્યાણરૂપ છે, માટે મારા અંતઃકરણમાં ઉદ્ભવ પામેલી ઊર્મિ શીઘ્ર સત્ય અને સફળ થાય, એવી કૃપા કર !” એટલું કહી ગુરુ આવી પહોંચવાની તૈયારી હોવાથી તે બહાર નિકળી ગયો ને લોજન કર્યા બાદ પાઠશાળામાં આવી બેઠો. ત્યાં તેને એકલો અને વિચારમાં પડેલો જોઈ ગુરુએ પૂછ્યું; “વત્સ વરેખ્સુ ! આજે તું કંઈક ઉદા-

સીન જેવો કેમ દેખાય છે? શું તને કોઈએ કંઈ કહ્યું છે, કે કંઈ માહું લગાડ્યું છે? જે હોય તે કહી દે, હું તેનો સત્વર ઉપાય કરીશ.” પુનઃ પુનઃ પૂછવાથી જ્યારે વરેખુ સુખેથી કશું પણ બોલી શક્યો નહિ, ત્યારે ગુરુદેવે પુનઃ પૂછ્યું; “વત્સ! તું તારા મનમાં વધારે અકળાતો જણાય છે, તેથી શું તને કોઈ કઠિન પાઠ લક્ષમાં બેસતો નથી? કિંવા તને તારા પિતા કે માતા સાંભરી આવેલાં છે? પણ તેમ થવાનો સંભવ નથી; કારણ કે અદ્યાપિ પર્યંત મેં તને કશું બોલ્યું હોય તે તો તારા સાંભરી આવે, એવો પ્રસંગ કોઈ રીતે આવવા દીધો નથી. તેમ તેઓ તને કોઈવાર સાંભરી આવે તેવું પણ નથી; કેમકે તેઓ તને લાડ લડાવે, તે પહેલાં જ સ્વર્ગપ્રતિ સિધાવી ગયાં હતાં. શાંતપણે વિશ્વપુરીના રાજ્યકર્તા તારા પિતાને હુદ્ધ વિદેશી રાજ્યે સુદ્ધમાં માર્યો, ત્યારે તારી માતા તને લઈ અહીં આવીને રહી; થોડા કાળમાં તે પણ કાળધર્મને પામી, જેથી તું એકલો પડ્યો. પણ ઈશ્વર-કૃપાથી અહીં તારું સારી રીતે રક્ષણ પોષણ થયું છે. જો કે મેં તને તારી જાતિનું સ્મરણ પણ થવા દીધું નથી; છતાં તારે ભવિષ્યમાં કામ લાગે ને તારા પિતાનું રાજ્ય તું પાછું મેળવી તેનું રક્ષણ કરી શકે, એ સારું, યત્ન કરીને, તને ધનુર્વિદ્યા ભણાવી છે. હવે બીજી કોઈ વિદ્યાની તને અપેક્ષા નથી. વળી તું વયે પણ યોગ્ય થયો છે, માટે તને મારું મન, મારી ભણાવેલી વિદ્યાનો સદુપયોગ કરતો જોવા ઇચ્છે છે. તેથી હે પુત્ર! તું ગભરાઈશ નહિ અને શા માટે ઉદ્વેગ છે, તે તું મને કહે.”

ગુરુનું એવું ભાષણ સાંભળી વરેખુએ પોતાની મનોકામના ઘણું અંશે પૂર્ણ થયેલી જાણી. પછી તે મનમાં હર્ષિત થઈ બોલ્યો; “પિતાજી” (વરેખુ તે ઋષિને પિતાજી જ કહેતો, કારણ તેણે પિતારૂપે એમને જ જોયા હતા,) આપ જે કહેો છો, તે જ વિચાર મારા મનમાં રમણ કરી રહ્યો છે ને તેથી મને હવે કોઈ પણ કાર્યમાં કે કોઈ પણ સ્થળમાં ચેતન પડતું નથી. મારું મન એટલું બધું ઉતાવળું થઈ ગયું છે કે, તે માટે આપ આજ્ઞા આપો, એટલો જ વિલંબ છે!” ગુરુએ કહ્યું; “સર્વથા ઉત્તમ. એમ હોય તો હું બહુ પ્રસન્ન છું. પરંતુ તેમ થવા સારું તારી પાસે હજી સાધનોની ખોટ છે, તે પૂરી પાડવા સારું તારે એક મોટો ઉપાય કરવો પડશે ને હું ઈચ્છું છું કે, પ્રભુ તેમાં તને સહાય કરે.”

એ સાંભળી વરેખુ પૂછવા લાગ્યો; “એવા કયા ઉપાયની મારે હમણાં અગત્ય છે?” ગુરુએ કહ્યું; “તું એકલો છે, રાજનીતિથી અજ્ઞાત છે ને સુદ્ધપણું હજી કોઈ સાથે કરવાનો તને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો નથી;

માટે તારે તે સારુ કેઈ રાજાની અથવા તેના કેટલાક સૈન્યસહાયની આવશ્યકતા છે. તે માટે મારો સ્નેહી સકામદેશનો રાજા છે, તેની પાસેથી હું તને સહાય મેળવી આપવાની યોજના કરીશ!" વરેખ્સુ બોલ્યો; "પિતાજી! એટલી બધી ખટપટ શા માટે જોઈએ? આપના આશીર્વાદની જ માત્ર મારે અપેક્ષા છે, બીજું સર્વ તો આપની કૃપાવડે મને પ્રાપ્ત થયેલું જ છે. આપે ભણાવેલી વિદ્યા મને યથાકાળ સહાય થાય, એટલે ઘણું છે!" શુરુ બોલ્યા; "ધન્ય છે, વત્સા! તારા આવા દૃઢ ઠરાવથી મને ઘણું જ સંતોષ ઉપજે છે ને હું ધારું છું કે, તું તારુ ઈચ્છેલું અવશ્ય પ્રાપ્ત કરીશ. તારી આવી યોગ્યતા જોઈને તારુ બળ સર્વ અંગે પૂર્ણ કરવાનાં મારી પાસે જે અમૂલ્ય સાધનો છે, તે તને આપવા માટે હું ક્ષણભર પણ અચકાઈશ નહિ. માટે જા, ગંગામાં સ્નાન કરીને ભરેલા ઠંડકા સહિત શીઘ્ર આવ. હું યજ્ઞશાળામાં બેસું છું!" એમ કહી શુરુદેવ ઉભા થયા અને વરેખ્સુ તત્કાળે ગંગા તટપર સ્નાન કરવા સારુ ચાલ્યો.

ચોડીવારમાં સ્નાનથી શુદ્ધ થઈ તે પાછો આવ્યો. શુરુ યજ્ઞશાળામાં કૃષ્ણાન્નિનપર વિરાજેલા હતા. વૈશ્વદેવનો હોમ કરે ઘણીવાર નહોતી થઈ, માટે અગ્નિદેવ પણ ભાસ્ત્યા વગરનો પ્રજ્વલિત હતો. અંદર જતાં જ, શુરુજીએ વરેખ્સુને અગ્નિદેવની સન્મુખ પૂર્વાભિમુખે બેસવાની આજ્ઞા કરી. તે પ્રમાણે એક દર્ભાસનપર બેસીને તેણે યજ્ઞભસ્મનાં લલાટાદિક અંગોમાં ત્રિપુંડ્ર કર્યાં. પછી શુરુએ કહ્યું; "હિ સુપુત્ર! આચમન પ્રાણાયામ કરી ચિત્તને સ્થિર કર, દૃષ્ટિ એકાગ્ર કર ને યજ્ઞનારાયણને વંદન કરી, તેના પ્રસાદરૂપ હું જે મંત્રો બોલું, તે તું યથાર્થ લક્ષમાં ઉતાર." એમ કહી ઋષિએ અનેક અસ્ત્રો, કે જેના પ્રયોગોને જાણનાર યોધો, એકેકે સમયે આખી પૃથ્વીનું મહાન્ ભયથી રક્ષણ કરવા સમર્થ થાય, તેના મંત્રો, ઋષિઓ, છદો અને દેવતાઓ સહિત તેને આખ્યાં (શિખન્વ્યાં); તેમ તે તે અસ્ત્રો છોડ્યા પછી તેને પાછાં વાળી લેવાના પ્રયોગો પણ શિખન્વ્યાં. પછી તે મંત્રાદિકોનો ત્યાંજ બેઠાં બેઠાં જપ કરાવી, ઋષિએ તેને બાણથી ભરેલો એક ભાથો, ઘણા બળથી પણ ન ભાંગે એવું એક ધનુષ અને વજની પેઠે શત્રુઓનાં ગાત્રને ચૂર્ણ કરી નાંખે તેવી એક ગદા, એ ત્રણ આયુધો આપીને કહ્યું; "પુત્ર! સજ્જ થા, આ ચાલતા શુભ-કલ્યાણમય સમયમાં આ આયુધોને ધારણ કરવાનું સુહૃત્ સાધી લે. તારું કલ્યાણ થાઓ ને તું તારા સ્વાત્મબળથી તારુ તેમ જ તારા અનુયાયી વર્ગનું-પ્રજા તથા સેવક વર્ગનું-રક્ષણ કરવાને સમર્થ થા."

બાણના કૃષ્ણ સાથે બાંધ્યું, ને ધનુષ, યૌગ્યી તે બાણ તેણે તે રાજની પાસે મોકલવાના ઉદ્દેશથી છોડ્યું ધનુષમાંથી છૂટીને મંત્રના બળથી તે બાણ તત્ક્ષણ આકાશમાર્ગે થઈ રાજસભામાં ગયું, ને સર્વ સભા-જનોના આશ્ચર્ય વચ્ચે, સિંહાસનપર બેઠેલા રાજની દૃષ્ટિ સામું પડ્યું, સાયંકાળ થઈ ગયો હોવાથી સભા વિસર્જન થવાની તૈયારી હતી, પણ એકાએક આવી પડેલા બાણને જોઈ સૌ આશ્ચર્ય પામ્યા, ને તેની સાથે બાંધેલી પત્રિકાને જોઈને તો સૌના મનમાં અનેક તરંગો ઉઠવા લાગ્યા. તુરત રાજની આજ્ઞાથી પ્રધાને તે બાણ હાથમાં લઈ પત્ર ઓઢ્યું, ને ઉઘાડીને જૂએ છે તો માંહે આ પ્રમાણે લખેલું હતું:—“વિશ્વ-પુરીને પોતાનું કરી પડેલા અલ્યા વિષયસેન! તને જણાવું છું કે, વગર ક્ષરણે મારા પિતાને અસ્વસ્થપણામાં હણીને તેની રાજ્યસમૃદ્ધિ હસ્ત-ગત કરી છે, તે શીઘ્ર આવીને મારે સ્વાધીન કર, નહિ તો યુદ્ધાર્થે સજ્જ થા.

લિં વિશ્વપાલસુત વરેશ્વર.”

પત્રમાંનો આ વૃત્તાંત સાંભળતાં આખી સભા ઠરી ગઈ. રાજના અંતરમાં પણ ઉડો ધ્રાસ્કો પડ્યો. પરંતુ પ્રસિદ્ધપણે એમ બોલ્યો કે, “અ: એમાં શું! રાજ્યની લાલચે એવા તો કંઈક ચોરટાઓ ફિતુર કરતા ફરે છે. પણ શું રાજ્ય કંઈ એમ માર્ગમાં પડ્યાં છે?” એમ કહી સભા વિસર્જન થવાની આજ્ઞા કરવાનું કરે છે, એટલામાં સામે પડેલું બાણ વારંવાર ઊંચું થઈ થઈ નીચે પછડાવા લાગ્યું એ જોઈ પ્રધાને કહ્યું, “રાજધિરાજ! આ બાણ પત્રનું ઉત્તર માગે છે, તેને શું જણાવવું છે?” તે સાંભળી એકદમ રાજ્યે ઉદ્વિગ્નપણાંથી નીચો વળી તેને હાથમાં લીધું, ને તે બીજા હાથવડે મરડીને લાંગી નાંખવા પ્રયત્ન કરે છે, તેટલામાં વીજળીના ચમકારાની પેઠે તેના હાથમાંથી તે બાણ એવું જરભેર છટકી ગયું, કે તેના આંચકાથી રાજ લથડી પડ્યો ને બાણની પૂંખ લાગવાથી તેનો મુકુટ નીચે ઢગી પડ્યો. આથી તે રાજ, મનમાં જો કે લલિજત થયો, તો પણ પ્રકટ કશું ન જણાવતાં, સભા વિસર્જન કરીને અત-પુરમાં ગયો.

વરેશ્વરનું યુદ્ધ

અહીં વરેશ્વર સમાચારની વાટ જોતો ઉભો હતો, એટલામાં તેનું મોકલેલું બાણ, કશા પણ સમાચાર વિના જેવું ને તેવું જ પાછું આવીને પ્રાપ્ત થયું. પોતાના પત્રનો અનાદર થવાથી તે અત્યંત ક્રોધે ભરાયો, ને હવે શું કરવું, તેના વિચાર કરવા લાગ્યો. તેટલામાં નગરમાંથી કોઈની

સ્વારી આવતી હોય તેમ જણાયું. બે ઘોડેસ્વારો આગળ દોડી, “હટો, હટો, માર્ગ આપો, કુંવરીબા પધારે છે,” એમ બોલતા આગળ આવી પહોંચ્યા. સ્વારી કેટલેક દૂર હતી, તેટલામાં માર્ગમાંના લોકોને પૂછતાં વરેન્સુના જાણવામાં આવ્યું કે, ‘આ પાસેના ઉપવનમાં જગદંબાનું ધામ છે, ત્યાં દર્શનાર્થે રાજપુત્રી પોતાની સખીઓ સહિત જાય છે.’ આપો-આપ લાગ મળ્યો, એવું ધારી તે મનમાં બહુ જ હરખાયો ને સાથે સાથે પોતે પણ જગદંબાના દેવળ સૂધી શાંતપણે ચાલતો ગયો. રાજકન્યા દેવીના મંદિર આગળ જઈ સુખપાલમાંથી હેઠી ઉતરી. પછી બે મુખ્ય સખીઓને સંગે લઈ મંદિરમાં ગઈ. તુરત વરેન્સુએ પોતાનો લાગ સાધવાનો વિચાર કર્યો, પણ તેને સ્મરણ થયું કે, ‘અરે! હજી હું બ્રહ્મચારી છું, મને સમાવર્તન સંસ્કાર પણ થયો નથી, તો મારાથી આ રાજકન્યાનું હરણ કેવી રીતે થાય? તેમ કરવા માટે એને સ્પર્શ કરવો પડે ને તેથી તો મારું બ્રહ્મચર્ય વ્રત ખંડિત થાય.’ ક્ષાત્રધર્મ પ્રમાણે બળાત્કારે પણ કન્યા હરણ કરી શકાય છે, તેથી વરેન્સુની આ શંકા ખોટી ગણાય. વરેન્સુ ક્ષત્રિયપુત્ર હતો, પણ બ્રાહ્મણોમાં ઉછરેલો હોવાથી જ તેને એવી શંકા થઈ હતી ‘પણ આ યોગ ઘણો સારો આવ્યો છે, ને એ કન્યા સ્પર્શ કર્યા વિના જ મારા તાબામાં થઈ શકે એમ છે,’ એમ ધારી તેણે લાગલાં જ મંદિરનાં દ્વાર લડાલડ ગંધ કરી દીધાં ને પોતાનું રક્ષણ કરવા સારું હાથમાં ગદા લઈ સજ્જ થઈ ઉભો રહ્યો.

એકાએક આ તોફાન થયેલું જોઈ કન્યાની સાથેના સ્વારો હેખક ખાઈજઈ, દ્વાર ઉઘાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, પણ તે પ્રયત્નને વીર વરેન્સુએ એકલે હાથે કોરે હઠાડી દીધા અને વધારે ધામધૂમ કરનારાઓને ત્યાં જ પૂરા પણ કરી દીધા. કેટલાક સ્વારો તુરત નગર ભણી દોડ્યા. તેઓએ જઈ રાખને જાણ કર્યું કે, “રાજકન્યા દેવીનાં દર્શને ગયાં હતાં, ત્યાં એકાએક કોઈ તપસ્વી સરખા યુવાન પુરુષે તેને મંદિરમાં પૂરી દ્વાર બંધ કર્યા છે ને સાથેના સેવકોને પણ પુઠળ માર માર્યો છે!” આ વાત સાંભળતાં જ રાજા તો દિઃમૂઠ બની ગયો. તત્કાળ પ્રધાનને બોલાવી એક નાની સેના સાથે રાજકન્યાને છોડાવી લાવવા માટે ત્વરાથી જવાની આજ્ઞા કરી. તુરત રણતૂર કૂકાયું. અનેક કાર્યમાં ગૂંથાયેલા સૈનિકોના મનમાં ક્ષણ પડી. શખ અને શિંગડાંના ઉપરાઉપરી નાદ થવારૂપ સૂચનાથી સેનાનીઓ સર્વ કામ છોડી દઈને, પોતાનાં વાહનો, વસ્ત્રો ને આયુધો સજ્જ કરવા માંડ્યા. પછી પરસ્પર શું છે?

છોડી દધને, માત્ર આપણે યુદ્ધની સંપૂર્ણ તૈયારી કરી લેવાની આવશ્યક છે.* પછી તેઓએ નગરમાંની સઘળી સેનામાં સૂચના કરી કે, દિવસ ઉગતા પહેલાં સર્વ યોધાઓએ રણાંગણ ઉપર તૈયાર રહેવું. હા માં કરતાં અરણોદય થવા આવ્યો, રણતૂર વાગ્યાં ને ખાકી રહેલું તમામ સૈન્ય સજ્જ કરીને રાજા પોતે રણભૂમિપર આવી ઉભો રહ્યો અને મંદિરના દ્વાર આગળ આવી દૃષ્ટિ કરી તો ત્યાં વરેન્સુ ધનુષ્યનો ટેકો કરીને તૈયાર જ ઉભો હતો. આગલા દિવસનું એણે લોજન કર્યું નહોતું. દશ કોશ પગે ચાલીને આવ્યો હતો ને આખી રાત્રિ અથાગ શ્રમ લઈ યુદ્ધ કર્યું હતું, છતાં તે કિચિત્ પણ વિશ્રાંતિ ન લેતાં, રાજાના આવવાની વાટ જોઈને જ ઉભો હતો. રાજાને આવતો જોતા જ, વિકરાળ સિંહના સરખી ગર્જના કરતો તે બોલ્યો, “રે વિષયાંધ વિષયસેન! પ્રાતઃકાળને અમૃત સમાન અને સર્વ મહાત્મા જનોએ ઈશ્વરોપાસના માટે જ નિયત ગણેલો એવો શુભ સમય, વિષયસેવનમાં જ ખોઈ નાખનાર અને તેની અંદર માત્ર સૂર્યને અર્ધ્યપ્રદાન કરવાની પણ કાળજી નહિ રાખત મિથ્યા ક્ષત્રિય નામ ધરાવનાર તારા સરખો બીજો કોણ મૂર્ખ હશે? એ તો ઠીક; કંઈ ચિંતા નહિ. સૂર્યોદયને હજુ કેટલીક વાર છે. અર્ધ્યપ્રદાનને સમય થતાં સૂધીમાં તો હું તે સર્વ સાક્ષી સવિતાદેવને, તારા મસ્તકસ્થ કમળપુષ્પવાળો અને તારા જ રક્તથી ભરેલી અંજલિવાળો ઉત્તમ અર્ધ આપીશ! ચાલ, થા સાવધ અને સંભાર પ્રભુને!” એ સાંભળી, વિષયસેન રાજા તેનો કશું પણ ઉત્તર આપે, તે પહેલાં તો તેણે આખા સૈન્ય ઉપર અસ્ત્રની વૃષ્ટિ ચલાવી દીધી તેણે ક્ષણભરમાં સર્વ યોધાઓને ગભરાવી નાંખ્યા. એ જોઈ રાજાએ યોધાઓને ધીરજ આપીને વરેન્સુદ ખાંધી લેવા સારુ નાગપાશને પ્રયોગ યોજ્યો, પણ તે પહેલાં તો તેણે નાગાસ્ત્ર મૂકી આખા સૈન્યમાં મોટા મોટા ભુજંગો જ ભુજંગો કરી દીધા. એ ભુજંગો યોધાઓ અને અશ્વાદિ વાહનોના પગોમાં વીંટાઈને ડહાં કરવા લાગ્યા. એ જોઈ રાજાએ તત્કાલ ગરુડાસ્ત્ર બાણ મૂક્યું. જોતા જોતામાં અસંખ્ય ગરુડ પક્ષીઓ ઉડી આવી સર્પમાત્રનો નાશ કરવા તથા વરેન્સુને પીડા કરવા લાગ્યા. પણ વરેન્સુ કંઈ શાંતપણે ઉભો ન હતો તેના ધનુષમાંથી નગાસ્ત્ર બાણ છૂંટતાં જ અંતરિક્ષમાંથી મોટામોટા નગ આવીને ઘડાઘડ પછડાવા લાગ્યા, જેથી તમામ ગરુડો ઉડી જવા ઉપરાંત વિષયસેનના ઘણાક સૈન્યનો ઘણુ વળી જવા માંડ્યો. રાજાએ ઘણુંક

ચારવા છતાં સેના દરોહિશ મુઠ્ઠીવાળી નાહી. રાજાનો રથ પણ ભાંગી ગયો. પછી રાજા ખીજા રથમાં બેઠો. પણ આ ગરબડમાં વરેષ્મુએ છલંગ મારી રાજાના રથમાંનો પાશ ખેંચી લીધો ને રાજા યુદ્ધનો આરંભ કરે તે પૂર્વે જ, તેના જ પાશવડે તેને ગાહુ ત્વરાથી ખાંધી, નવા રથમાંથી હેઠો નાંખ્યો!! થયું! રાજા પરવશ થયો ને વીર વરેષ્મુની જિત ધઈ. વરેષ્મુએ ખંધાયેલા રાજાને કહ્યું; “હિ અન્યાયી! જો કે તે તો વગર કારણે મારા પિતાના પ્રાણ લીધા હતા, પણ તું દીનપણે મારી આગળ ખંધાઈને પડ્યો છે, એ જોઈ મને તારી દયા આવે છે ને હું તને મારે શરણે થયેલો સમજું છું, માટે જ તારો વધ કરી શકતો નથી.”

વરેષ્મુને રાજ્યપ્રાપ્તિ

આ પ્રમાણે તે કહેતો હતો, એટલામાં પોતાની ભણી દશ વીશ ઋષિપુત્રોનું ટોળું તેણે આવતું જોયું. એઓ વરેષ્મુના ગુરુજના પુત્રો તથા શિષ્યો હતા. એ શિષ્યોને ગુરુજીએ વરેષ્મુની ખબર લેવા સારુ મોકલેલા હતા. પૂર્વ દિવસે વરેષ્મુ, ગુરુને ત્યાંથી વિશ્વપુર ભણી આવી નિકળ્યો, તે પછી તુરત સઘળા શિષ્યો ભિક્ષા કરીને આવ્યા ને તેઓએ વરેષ્મુને જોયો નહિ, તેથી તે ક્યાં ગયો, તેને માટે ગુરુજીને પ્રશ્ન કરવા શાગ્યા ગુરુજીએ ઇત્યભૂત સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવી, આજ્ઞા કરી કે, ‘પુત્રો! તમારો સહાધ્યાયી વરેષ્મુ, અત્યાર સૂઝી વનમાં વસનારો એક વિદ્યાર્થી હતો, પણ હવે પછી તે રાજ્યાભિલાષી થઈ રાજ્ય સંપાદન કરવા ગયો છે ને મેં યતન કરી તેને ભણાવેલી અમૂલ્ય વિદ્યાના ખજાનો મને નિશ્ચય છે કે, તે આવતી કાલે અવશ્ય રાજ્યાધિકારી થશે. પણ તેણે યુદ્ધનો અનુભવ કોઈવાર લીધો નથી, તે હજી બાળક છે, માટે તમારામાના કેટલાક જણ કાલે પરોઢિયામાં વિશ્વપુર જાઓ ને તેનો ઇત્યભૂત વૃત્તાંત જાણી જોઈ આવી મને કહો. એનો રાજયોગ ઘણો ઉત્તમ છે, તેથી જો તેણે વિજય મેળવ્યો હોય તો તરત, કશા પણ વિલંબ વગર, તેને રાજ્યાસનસ્થ કરી દેજો; અને સાંજે મને ખબર આપજો.” આ આજ્ઞા સાંભળી ઋષિપુત્રો મોટા પરોઢિયામાં ઉઠી સ્નાનાદિક ક્રિયા કરીને વિશ્વપુર ભણી વિદાય થયા. સુમારે દોઢ પહોર દિવસ ચડતાં, વિશ્વપુરના ઉપવનમાં વરેષ્મુના વિપ્રજન્ધુઓ આવી પહોંચ્યા. વરેષ્મુ ક્યાં હશે, તેને માટે તેઓને કોઈને પૂછવાની કે શોધવાની જરૂર પડી નહિ; કારણ કે યોધા-

એની નાસાનાસ તથા વાહનોની ચીસો સંભળાતી હોવાથી, આપોઆપ દેવીના મંદિરભણી તેઓ ચાલ્યા આવ્યા. ત્યાં મંદિરનાં દ્વાર આગળ પાશવડે બંધાઈ અશક્ત થઈ પડેલા પોતાના શત્રુની આગળ વિક્કરેલ કરાળ સિંહની પેઠે ઉભેલો વરેખ્સુ તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યો. તેના મુખની ક્રોધમુદ્રા લાલા સરખાં ઉભાં થયેલાં તેનાં રોમ, ને શસ્ત્ર પ્રહારોવડે થયેલાં ક્ષતોને લીધે રુધિરમય થયેલું આખું શરીર ખીલેલાં કેસુડાંના વૃક્ષ સરખું દેખાતું હતું- તેમજ ક્રોધાવેશથી કૂટી અતિ પ્રચંડ થયેલું તેનું શરીર જોઈ, તેઓને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું. પછી અતિ હર્ષથી, “વીર વરેખ્સુને જય થાઓ!” એવી ગર્જના કરતા તેઓ સમીપ આવી પહોંચ્યા. તેમને જોઈ વરેખ્સુએ નમસ્કાર કર્યો. પછી તે વિસ્મયતાથી પૂછવા લાગ્યો કે, “આપ સર્વ અહીં ક્યાંથી?”

તેઓ પરસ્પર વાત કરે છે, એટલામાં ‘રાજા મરાયો, રાજા પડ્યો,’ એવી ખોટી અફવા ફેલાવાને લીધે, નગરમાંથી રાણી તથા રાજાનાં આમ મનુષ્યો આક્રન્ધ કરતાં સંઘામભૂમિ ઉપર આવ્યાં, પણ તેને જીવતો જોઈ શાત થયાં. તે ક્ષણે રાજા પોતાના મનમાં એટલો બધો લજ્જિત થઈ ગયો કે, મારી આવી અવસ્થા સ્ત્રીઓ તથા ભૂત્યવર્ગ જૂએ, તે કરતાં મારે આત્મઘાત કરવો તે સારો. હું સંઘામમાં જ મુલો હોત તો મારે આવું અપમાન સહન કરવું પડત નહિ. માટે પ્રકટપણે તે જોલ્યો કે, “હો વીર! તો મને શા સારુ જીવતો મૂક્યો? આ મારી કમ્મરમાંનું ખડ્ગ કાઢ અને મારો શિરચ્છેદ કર!” “પરતુ અશક્તને હણવું, એ યોધાનો ધર્મ નથી,” એવો પ્રત્યુત્તર મળવાને લીધે, તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે, મારે હવે અરણ્યમાં તપશ્ચર્યા કરીને જ આયુષ્ય પૂરું કરવું!

આવી રીતે વિજય પામેલા વરેખ્સુને, પછી ઋષિપુત્રોએ કહ્યું કે, “હો બન્ધુ! હવે વિલંબનું કામ નથી; નગરમાં ચાલો, ને રાજ્યાસનનું મુહૂર્ત સાધો.” તુરત દેવળમાંથી રાજકન્યાને બહાર કાઢીને તેના પિતાને સ્વાધીન કરી; અને ઋષિપુત્રોની સાથે તે નગરની વચ્ચે આવેલા રાજ-મંદિર આગળ ગયો. ત્યાંના દ્વારરક્ષકો, સેવકો ઇત્યાદિ તેને આવતો જોઈ, આમ તેમ નાસલાગ કરવા માંડ્યા. તેઓને સમજાવી, ધીરજ આપીને પાસે બોલાવ્યા, ને તેઓ દ્વારા, સલાના મુખ્ય મુખ્ય અધિકારીઓને બોલાવી, તેઓના સમક્ષ ઋષિપુત્રો પાસે તેણે પોતાને રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. તુરત મોટા જયઘોષ સહિત રાજ્યાસનના ધ્વજદંડપર વરેખ્સુના નામનો ધ્વજ આરોપિત કર્યો; અને તેના જ નામનાં જયવાદ્ય વજડાવી, નગરમાં તથા રાજ્યમાં તેની આજી ફેરવી.

પછી વરેન્સુએ રથ-મ્યાના ઈત્યાદિ વાહન સહિત કેટલાક અધિકારીઓને પેલા ધંધનમાં પડેલા રાજાને તેડી લાવવા સારુ મોકલ્યા. તેઓને તેણે એવું ઉત્તર આપ્યું કે, “હવે આ જગતમાં જીવવા કરતાં મૃત્યુને સ્વાધીન થવું, કિંવા એકાંતવાસમાં જઈ, પ્રભુનું આરાધન કરવું, એ જ હું ઉત્તમ માનું છું. હવે હું તો અહીંથી અરણ્યમાં જઈશ. પરંતુ મારી આ પુત્રી, કે જે પરણવા યોગ્ય થયેલી હોવાથી મારી સાથે લઈ જવી યોગ્ય નથી, તેને હું તમારી સાથે મોકલું છું-એવા હેતુથી કે તેણીને વીર વરેન્સુ ભાર્યા તરીકે અંગીકાર કરે. તેણે તેનું પ્રથમ હરણ કરેલું હોવાથી અને એ કાર્યમાં તે જ્ય પામેલો હોવાથી, ક્ષાત્રધર્મ પ્રમાણે એ કન્યાનો પતિ થવાને તે જ યોગ્ય છે.” એટલું કહીને વિષયસેન રાજાને વરેન્સુના સેવકોએ ધંધન મુક્ત કરવાથી એ જ વેળા એક રથમાં બેઠો અને પોતાની રાણી સહિત અરણ્યમાં ચાલ્યો ગયો ! સેવકોએ નગરમાં આવી વરેન્સુને તે સમાચાર જણાવી, રાજકન્યા તેને સ્વાધીન કરી.

એ દિવસ તો ગુરુપુત્રો સહિત તેણે બ્રહ્મલોજન, પુણ્યદાન ઇત્યાદિ ધર્મકાર્યોમાં નિર્ગમન કર્યો. બીજે દિવસે એક મોટું સૈન્ય શણગાર્યું ને પોતાના ગુરુજીને નગરમાં પધરાવી લાવવા સારુ તેને આશ્રમે ગયો. ગુરુજીએ તેને હર્ષથી હૃદય સાથે ચાંપ્યો ને કહ્યું, “પુત્ર ! હવે મને પૂર્ણ સંતોષ થયો છે, માટે વિષયસેનની કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરી પરમ સુખ ભોગવ, એવો મારો આશીર્વાદ છે ને નીતિથી પ્રજાનું પાલન કર.” બીજે દિવસે રાજપુત્રના અત્યાગ્રહથી ગુરુજી પોતાના પરિવાર તથા શિષ્યવૃંદ સહિત વિંધપુર પધાર્યા ને ઘણાક દિવસ ત્યાં રહી, શુભ મુહૂર્ત આવતાં રાજકન્યા સાથે વરેન્સુ નો લગ્નસમારણ કરી, અનેક આશીર્વાદો આપીને ત્યાંથી પાછા પોતાના આશ્રમ પ્રતિ આવ્યા.

અરસરાસમાગમ

આટલી કથા કહ્યા પછી, થોડીકવારે વિશ્રાંતિ સારુ શાત રહીને તે વૃદ્ધ ઋષિ વળી બોલ્યો, “હું દ્વિજવરો ! એવી રીતે ઘણી કઠિન અવસ્થામાં અવતરેલો ને ઉછરેલો વરેન્સુ, સત્સંગ થતા અને પુરુષાર્થ કરતાં ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ સ્થિતિએ આવી પહોંચ્યો. પણ એટલેથી સંતોષ ન માનતાં તેણે પોતાના પુરુષાર્થવડે ઘણાક દેશો જિતીને, રાજ્યસ્ત્રીમામાં વૃદ્ધિ કરી. વિસ્તારવાળી ભૂમિ પર તેની આણુ ફરવા લાગી, પ્રજા અતિ સુખી થવાથી સર્વત્ર તેનું યશોગાન થવા લાગ્યું; અને આખાલવૃદ્ધ મનુષ્યો પ્રાતઃકાળે તેનું મગણકારી નામસ્મરણ કરવા લાગ્યાં.

એ પ્રમાણે રાજ્ય, ધન, ધર્મ અને કીર્તિથી મહાન્ સમૃદ્ધ થયેલો વરેખ્સુ રાજા, એક સમયે પોતાની સાથે કેટલીક સેના લઇને રાજ્યપર્યટન કરવા નિકળ્યો. રાજ્યપર્યટન કરવાથી રાજાને, પોતાના રાજ્યમાંનાં પ્રત્યેક સ્થળ, નગર અને ગ્રામમાં વસતી પ્રજા સુખી છે કે દુઃખી, તેઓ પોતાનો નિર્વાહ કેવી રીતે કરે છે, પ્રત્યેક સ્થળે શી શી વસ્તુઓની ઉપજ નીપજ છે, ત્યાં ત્યાં રાખેલા અધિકારીઓ ન્યાયથી વર્તે છે કે નહિ, ધર્મનું સેવન કરે છે કે નહિ, તથા પોતાની સત્તા પ્રજાને પ્રિય છે કે નહિ, એ આદિ વિષયોની જાણ પડે છે. તે અનેક દેશ, નગર, ગ્રામ, વનો અને ઉપવનોનું અવલોકન કરતો કરતો, પોતાના રાજ્યની છેક ઉત્તરસીમાની લગોલગ આવેલા ત્રિવિષ્ટપ નામના ઉચ્ચ અરણ્યપ્રદેશ સમીપ જઈ પહોંચ્યો. એ પ્રદેશ કેવળ અલૌકિક રચના તથા શોભાવાળાં અરણ્યોથી, તેમ જ સઘળા સ્વાભાવિક સૃષ્ટિસૌહર્યથી નિરંતર પરિપૂર્ણ રહે છે. ત્યાં અખસરાગણ સહિત દેવતાઓ પણ, સ્વર્ગમાંનું નંદનવન છોડી, ઘણીકવાર ફીડા કરવાને આવે છે. એવું સુંદર અરણ્ય જોઈ વરેખ્સુને તે સારી પેઠે અવલોકન કરવાની ઇચ્છા થઈ. સીમા ઉપર જ સૈન્યનો પડાવ કરી, અશ્વારૂઢ થઈને પોતે એકલો અરણ્યમાં ચાલ્યો. અરણ્યની ભૂમિ સુવર્ણ સરખી હતી. સદા નવપદ્મવ તથા પુષ્પના અને કુળોના ભારથી લચી ગયેલાં ઘટાદાર વૃક્ષો ચોમેર છવાઈ ગયા હતા. તે પર અનેક મનહર શબ્દોથી વિદાસ કરતાં સુંદર પક્ષીઓ ઠલેલોલ કરતાં હતાં. ઠારોઠાર આવેલાં વિચિત્ર કમળપુષ્પોથી ઢંકાયેલા, નિર્મળ જળવાળાં અને હંસ, કારકવ, સારસ, મયૂર આદિક પક્ષીઓથી વિઠાયેલાં સરોવરો દૃષ્ટે પડતાં હતાં. અનેક પ્રકારનાં પુષ્પોમાંથી, ચદનનાં વૃક્ષોમાંથી ને કસ્તૂરીમૃગોના શરીરોમાંથી નિકળતી ઘણી ઉત્કૃષ્ટ સુગંધીવડે મિશ્રિત થઈ પવન વહાતો હતો. મૃગાદિક નિર્દોષ વનપશુઓની દોડાદોડ આંખને આનંદ આપતી હતી. વૃક્ષો પરથી ખરેલાં વિચિત્ર પુષ્પોવડે ઢંકાયેલી પૃથ્વી-જે જાણે કોઈ રાજાએ યજ્ઞ કરવા સારુ પૂજન કરીને સંતોષેલી હોય, એવી લાગતી હતી. એ સર્વ જોઈને, વરેખ્સુ આનંદમાં લીન થઈ ગયો. એ શોભા જોતો જોતો તે એટલો બધો દૂર નિકળી ગયો તથા વેળા પણ એટલી વીતી ગઈ કે, તેનું તેને સ્મરણ રહ્યું નહિ. ખરે મધ્યાહ્ન થયો, અશ્વ પણ થાકવા આવ્યો, છતાં વૃક્ષોની ઘટા એટલી બધી ઘીય હતી કે, ક્યાંયથી આકાશ ખુદ્યું ન દેખાતું હોવાથી સૂર્યનારાયણનાં દર્શન પણ થઈ શકતાં નહોતાં. આવી અલૌકિક લીલા નિહાળતો, પક્ષીઓના ઠલરવો સાલળતો, જલઝરણું

જોતો, વરેન્સ હજુ પણ કેટલોક આગળ ને આગળ ચાલ્યો ગયો. ચાલતાં ચાલતાં તે એક સુંદર સરોવરપર જઈ ચઢ્યો. તેના જળપર સૂર્ય પ્રકાશ ખુલ્લો જણાવાથી તેને માલમ પડ્યું કે, મધ્યાહ્ન થઈ ગયો છે, છતાં હું મારાં આશ્લિષ્ઠ કર્મને કેમ વિસરી જાઉં છું? તે તુરત અશ્વપરથી નીચે ઉતરી પડ્યો. એક અશોકવૃક્ષને થડે અશ્વને બાંધીને, વસ્ત્ર ઉતારીને સરોવરમાં નહાવા ઉતર્યો. સરોવરનું જળ અમૃત સરખું મીઠું તથા કાંચન સમાન સ્વચ્છ હતું, ગમે તેટલા ઊંડા જળમાંથી પણ તેનું તળિયું સ્પષ્ટ જણાતું હતું, તેમાં કાદવનું તો નામ જ ન હતું સ્નાન કર્યા પછી વરેન્સએ મધ્યાહ્ન સંધ્યા, બ્રહ્મચર્ય, તર્પણ ઇત્યાદિ નિત્યકર્મો યથાવિધિ કરી લઈને પાછાં વસ્ત્ર પહેર્યાં. ત્યાં થોડીકવાર વિશ્રામ લઈને વળી આગળ ચાલવાનું મનમાં ધાર્યું પ્રથમ તો એ અલૌકિક વનની શોભા જોઈને જ મનુષ્યની ક્ષુધાતૃષ્ણ શાંત થઈ જાય તથા દુઃખ માત્ર વિસરી જવાય એમ હતું, છતાં ક્ષુધાતૃષ્ણ શાંત કરવાનાં સાધનોનાં પણ ત્યાં કંઈ ટોટો નહોતો. અનેક જાતનાં સ્વાદિષ્ટ અને ગુણકારી દિવ્ય કૃષ્ણ, વૃક્ષોપર તેમ જ નીચે તૈયાર પડેલાં હતાં તેમાંથી સિષ્ટ ને આરોગ્યવર્ધક કૃષ્ણ વીણી લઈને રાત્રિએ ઈશ્વરાર્પણપૂર્વક* લક્ષણ કર્યા એથી તેને પાંચ પકવાન્નો જમ્યા જેટલો સતોષ થયો. પછી તે અશોક-વૃક્ષને થડે માથુ ટેકી આનંદમાં ગરકાવ થયેલો જરાક વાર આડો પડ્યો, તો અત્યંત સુખદ પુવનની લહરો સાથે તેને મીઠી નિદ્રાની લહર આવી ગઈ.

તે ગાઠ નિદ્રામાં પણ નહોતો તેમ જગૃતપણામાં પણ નહોતો. એવી રીતે સૂતેલો હતો. એવામાં તેણે એક ચમત્કાર જોયો. તેને એવો ભાસ થયો કે, જાણે તેણે અધાપિપર્યંત કદી પણ નહિ જોયેલી એવી કોઈ સ્વરૂપવાન દિવ્ય સ્ત્રી આવીને તેનાં ચરણ તળાસવા મડી છે; તેના અત્યંત કેર્મણ હસ્તનો તેના અંગને સ્પર્શ થાય છે; તે જાણે રાત્રિને અતિ રૂપવાન તથા તેજસ્વી જોઈને મોહિત થઈ હોય ને તેથી તેના અગને લપટાઈ જવાને આતુર થઈ ગઈ હોય એવી દેખાતી છતાં, પોતાનું પદ રાત્રિ કરતાં ઉત્તમ હોવાથી, તેમ કરવામાં જાણે તે પોતે લજ્જા ધરતી હોય ને હું તેમ કરીશ તો રજો મને કોઈ જોઈ જશે, એમ મનમાં ડરીને, પોતાનાં અણિયાળાં, કમળ પાંખડી સરખાં વિશાલ તથા કોમળ અને

* પ્રભુને નિવેદન કરીને લક્ષણ કર્યા, એટલા માટે કે, જગતમાની સર્વ વસ્તુ ઈશ્વરની છે, ને તેની કૃપાથી આપણુ મનુષ્યોને મળી છે, તો પ્રથમ પ્રત્યેક લોગ્ય વસ્તુ સદ્ભાવનાથી તેને અર્પણ કર્યા પછી તેની પ્રસાદીરૂપે જ આપણે ઉપયોગમા લેવી જોઈએ

મૃગના સરખાં સુંદર નેત્રાને ફેરવી, આમતેમ જોતી હોય, તેમ જણાયું. એટલામાં તે દિવ્ય સ્ત્રીને કોઈએ જોઈ હોય, એમ શંકા થવાથી તેણી એકદમ ઉભી થઈ. તે પોતાના હાથમાંનાં અતિ સુંદર પુષ્પો રાજના હૃદય પર નાંખી દઈને, એકાએક ત્યાંથી વીજળીના ચમકારાની પેઠે અદૃશ્ય થઈ ગઈ!!

રાજ એકદમ જાગી ઉઠ્યો. તે વિરહવેદનાથી તથા આશ્ચર્યથી બેભાન થઈ ગઈ ગયો. તેણે ઉભા થઈ આમ તેમ ચારે દિશામાં દૃષ્ટિ ફેરવીને જોયું, પણ ક્યાંય તે નવચોવના દૃષ્ટિએ પડી નહિ, ત્યારે થાકીને ‘અરે એ તો મને નિદ્રામાં અમથું આળપપાળ દેખાયું,’ એમ મન વાળી તે પાછો હોઠો ખેંઠો. પણ તેનું મન ચાલે પડ્યું નહિ. ખેંઠો ખેંઠો પણ તે ચામેર જોયા કરતો હતો. તે વિચારતો હતો કે, આ તે મેં સ્વપ્ન જોયું કે સાચું? એટલામાં તેની દૃષ્ટિ પોતાના બોળામાં પડેલાં પુષ્પો ઉપર પડી. પુષ્પો જોઈને તેની હૃદયોર્મિ બમણી સત્તીજ થઈ. તેને નિશ્ચય થયો કે, ના, એ સ્વપ્ન કે આળપપાળ નથી, પણ સાચું છે; કારણ તેનાં ચિહ્ન તરીકે તે સુંદરીએ જતી વખતે મારાપર નાંખેલા આ પુષ્પો પ્રત્યક્ષ છે. વરેશ્વર એવી ઘડલાંજ મન સાથે કરે છે, એટલામાં તેની દૃષ્ટિની સામે દૂરની વૃક્ષ લતાઓમાં કંઈ વસ્તુ ફરકતું તેના જોવામાં આવ્યું. તે વધારે વાર તે ભણી જોઈ રહ્યો તો કોઈ સ્ત્રી ચાલી જતી દેખાઈ. તુરત તે ઉભો થયો. અશ્વને ત્યાં જ મૂકી ત્વરાથી તે તે દિશાભણી ચાલ્યો. સઘન વનના અધવચગાળે તે પહોંચ્યો તો તે જનાર સ્ત્રી પાછું વળી વળી તીરછાં નેત્રથી રાજનું હૃદય વિંધતી જોવા લાગી. રાજને જોયો, એટલે વૃક્ષોની એથે છૂપાતી, પરંતુ ઘડીકમાં પાછી પોતાની મોહકદૃષ્ટિ તેના ભણી ફેંકતી, તે ઉતાવળી ઉતાવળી ચાલવા લાગી. રાજ જેમ જેમ તેનું સુંદર મુખકું વધારે વાર જોતો ગયો, તેમ તેમ તેનું અત્યંત કુરુણ અતિ શય મોહિત થતું ગયું. તે વધારે નજીક ગયો તો તેના શરીર પરનું દિવ્ય અને વિચિત્ર રંગવાળું છતાં અતિશય ઝીણું વસ્ત્ર, જેમથી તેના મન તકની વેણી તથા શરીરના પ્રત્યેક અવયવો ઘણે લાગે રૂપદ્ર દેખાતા હતા, તે જોઈને તેનું મન અત્યંત વિરહાકુલ બની ગયું. તેણીનાં ચરણમાંનાં દિવ્ય અંગૂઠાંથી સંભળાતો કર્ણપ્રિય અતિ ઝીણો રણકાર, તેણીના વસ્ત્રમાં, શરીર ઉપર ને કેશમાં લગાડેલા જૂદા જૂદા સુગંધી દ્રવ્યોનો વાયુ સાથે આવતો અતિ મસ્ત પરિમલ, તેણીનું શરીર ગૌર છતાં તપાવેલાં કાચન સરખાનું દિવ્ય કાંતિ અર્થાત્ પરિપૂર્ણ સૌન્દર્ય, એ બધાની જાણે એ કોઈ પ્રતિમા બની હોય, એવી તેણીને જોઈને, રાજની એકે મનોવૃત્તિ હાથ રહી નહિ. રાજની

ઈન્દ્રિયોએ જાગૃત થઈ તેને ઉન્મત્ત બનાવી દીધો. રાજાની સદ્વૃત્તિ નાહી. તે ધીરજ રાખી શક્યો નહિ, તેથી ઉતાવળો દોડ્યો. થોડી પળમાં તે દિવ્યાંગનાની લગલગ થઈ ગયો. આ વેળા તે પોતાના અવ્યભિચારી-પણાસ્વ મુખ્ય ધર્મને ભૂલી ગયો; તેમ તેને મનમાં વ્યભિચારી પુરુષની પેઠે એવી શંકા પણ ન થઈ કે, આ હું કેઈ પરસ્ત્રીની અલિલાષા કરું છું! કામાવેશને લીધે તે નજીકમાં ગયો; એટલે એકાએક દોટ મારીને તે તેણીને બાજી પડ્યો, ને બાથ ભીડી જેવો પૂરા પ્રેમના જ્વેશમાં આલિંગન દેવા જાય છે, તેવી જ તે રમણી, એક વીજળીના ઝબકારાની પેઠે તેની બાથમાંથી સડાક દેતી કે સટકી ગઈ ને તેની દૃષ્ટિ સામેની અતિ સુંદર પદ્મવદ્નમાં જોતજોતામાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ! એ જોઈ રાજા, જાણે પોતાને અતિશય ઠારી ઘા લાગ્યો હોય તેમ, ‘અ હઃ હઃ હ. હઃ’ એમ રુદન કરતો, વિરહબાણથી લેદાઈ ગયેલા હૃદયની મહાપીડાથી, ધડાક દઈને ભૂમિપર પથડાયો ને તટકાલ એષ્ટારહિત થઈ ગયો.

એ નવયૌવના સ્ત્રી સ્વર્ગની એક અપ્સરા હતી. તે દિવસે ઘણીક અપ્સરાઓનો સમૂહ, એક વિમાનમાં બેસી, એ સુંદર વનમાં વિહાર કરવા આવેલો હતો. સર્વ ભેળી તે અપ્સરા પણ વનલીલા જોવા આવી હતી. વનમાના એક અતિ રમ્ય સ્થળે વિમાન ઉતાર્યું. પછી કેટલીક સખીઓ સરોવરમાં જળક્રીડા કરવા પેઠી, કેટલીક ક્રીનારે રમવા માડી; ને કેટલીક વનની શોભા નિરખતી વૃક્ષલતાઓમાં આમ તેમ ફરતી હતી. તેમાંની આ અપ્સરા, વનમાં ફરતાં ફરતાં એકલી આઘી નિકળી ગઈ! ફરતી ફરતી જ્યાં રાજા સૂતેલો હતો ત્યાં આવી ચઢી. તેણે એક વૃક્ષ-તળે રાજાને સૂતેલો જોયો. રાજા જો કે લૌકિક ભૂમિપર હતો, તોપણ તેનું અંગસૌન્દર્ય, રાજતેજ અને બલપરાક્રમ અલૌકિક હતું, તેથી તે અપ્સરાનું મન તેનાપર લોભાય, એમાં આશ્ચર્ય નહોતું. તે તેના પગ આગળ આવીને ઉભી રહી: તેને જગાડવા સારું પગપર હાથ ફેરવવા લાગી. પણ આમ કરતાં મને રજોને મારી કેઈ સખી જોય ને મારો તિરસ્કાર કરી એ વાત કદાચ દેવરાજ ઇંદ્રને કહી દે, તો હું ભારે શિક્ષાને પાત્ર થઈશ-એવા ભયથી તે ચમકતી ને ચોમેર નેત્ર ફેરવતી હતી. ક્ષણેકમાં પાસેનાં વૃક્ષોમાં પવનથી ઠંઠક સહજ ખડખડાટ થયો. તે સાંભળતાં જ તેણીએ ધાર્યું કે, ખરે જ આટલામાં મારી કેઈ સખી આવી ચઢી હશે, તેથી ઝડપથી ફેરે ખસી ગઈ ને પોતાના હાથમાંનાં પુષ્પો રાજાના ઉપર નાંખતી કે તે ત્યાંથી તુરત ચાલી ગઈ. જ્યારે રાજા તેણીની

પછવાડે પડ્યો, તે વેળા કામદેવની સત્તામાં તે અપ્સરા પણ પૂર્ણ રીતે સપડાયેલી હતી, છતાં ચોતાના ક્રીડાસ્થાનની સમીપમાં પહોંચેલી હોવાથી, 'રે આ શું? આ તો ગજબ થયો! હવે તો નિશ્ચે મારી વાત સખી-એએ જાણી હશે,' એવા લયથી તે રાજની ખાથમાંથી સટકી ગઈને બને તેટલી ત્વરાથી, ધડકતે હૈયે, સખીસમૂહમાં જઈ પહોંચી. તેને ધડકતી છાતીએ ને ધૂજતે અંગે શ્વાસભેર દોડતી આવેલી જોઈને કેટલીક સખીઓ પૂછવા લાગી; "અલિ તિલોત્તમે! આમ કેમ! તું શું લયમાં છે? મૃત્યુલોકમાં આપણુ સ્વર્ગવાસીઓને લય હોય જ શાનો? કહે, કંઈ સંકટ જેવું હોય તો આપણે તેનું વારણ કરીએ." ખીજ કેટલીક સખીઓ ઉપહાસ કરતાં બોલી; "અરે લયભય તો શું, પણ આ એમની દોડ કંઈક જૂદા જ પ્રકારની દેખાય છે. કેઈ નવયુવાન રંગીલો હુંય!"—આ સાંભળી તે અપ્સરા જેનું નામ તિલોત્તમા હતું તેણે વિચાર્યું કે, મારી વાત આ સર્વના જાણવામાં આવેલી હોવી જોઈએ, ત્યારે લાવના હું જ ખુલાસો કરી દઉં. પછી ધૈર્યધારી, મનને વારી, તિલોત્તમા બોલી; "તમે કહ્યું તેમ જ છે. હું વૃક્ષરાજિમાં ફરતી હતી, એવામાં મને દૂરથી જોઈને એક સુંદર પુરુષ મારી પછવાડે પડ્યો છે, જેથી સપાટાગંધ દોડીને હું અહીં આવતી રહી છું." એ સાંભળી તેઓ બોલી; "વાહ! વાહ! અહીં મનુષ્ય ક્યાંથી? પણ એમ હોય તો આપણે હવે વધારે વાર અહીં રોકાવું યોગ્ય નથી, ચાલો."

તત્ક્ષણે સઘળી અપ્સરાઓ ચડપોચડપ વિમાનમાં બેસી ગઈ. વિમાન અનેક વાજિત્રોના નાદ સહિત ઉપડ્યું. તે ધીરે ધીરે ઉડ્યું ચઢી ગયું ને પછી ગતિમાં આવવા લાગ્યું. આમ વનની શોભાભણી દૃષ્ટિ કરીને ચાલી જતી તે સર્વ સખીઓએ તેઓના માર્ગમાંની વનઘટામા નિશ્ચેષ્ટ અવસ્થામાં પડેલા એક તેજસ્વી પુરુષને જોયો, સર્વે બહુ આશ્ચર્ય પામી. પછી સર્વે જાણીઓ એકે સાહે બોલી ઉઠી; "આહાહા! જૂઓ જૂઓ પેલો પુરુષ! વાહ વાહ! કેવું-શું એનું રૂપસૌંદર્ય!" તત્ક્ષણે પેલી કામ-વિવશ અપ્સરાએ કહ્યું; "એ જ મારી પાછળ પડ્યો હતો ને હું ધારું છું કે, મારી અપ્રાપ્તિથી જ તેની આ દશા થઈ હશે!" તેને નિકટમાં જઈને અવલોકન કરવાની આંતરિક ઇચ્છાથી કેટલીક પુનઃ બોલી; "અરે, એ ક્યાં સૂધી એવી અવસ્થામા પડ્યો રહેશે? કોણ જાણે ક્યાંથી આવ્યો હશે ને ક્યાં જવું હશે? વળી આપણે માટે જ એની આ સ્થિતિ થઈ છે, તો એને એવી જ દશામાં મૂકીને જવું આપણને યોગ્ય નથી."

આ વાતે સૌ એક મત થવાથી, તેઓએ લાગલું વિમાન હેઠું ઉતાર્યું. એ અપ્સરાવૃંદમાંથી એક અપ્સરાએ ભૂમિપર આવી, રાજની સામે ઉભી રહીને કહ્યું; “હે વીર! હે રાજન્! (એના તેજ ઉપરથી એ રાજજ હશે, એમ ધારીને) તને તારી રાણીઓની કિંવા તારા રાજ્યની કંઈ ચિંતા નથી, કે તું આ નિર્જન વનમાં નિશ્ચિન્ત થઈને સૂતો છે? હે રૂપસુંદર! શું તને યુદ્ધ કરતાં કોઈ મર્મસ્થળે બળવાન યોધાના બાણનો પ્રહાર વાગ્યો છે; કિંવા અમારામાંની કોઈ રમણીનાં ઠટાક્ષબાણથી તારુ મર્મસ્થાન (હૃદય) ભેદાયું છે? ઉઠ, સાવધ થા ને નગર પ્રત્યે ગમન કર.” એમ કહી તુરત પોતાની પાસેના અમૃતરસનું તેના મુખમાં, નેત્રોપર ને કપોલ ઉપર સિંચન કર્યું, એટલે વરેન્સુ લાગલોજ આળસ મરડીને બેઠો થયો ને બેબાકાણી પેઠે, “હે સુંદરી, હે રમણી, તું કેમ નાસી ગઈ? હાયા! હે કુટિલે! શું તને ધિક્કાર નથી, કે તું પોતાની મેળે મારી છેક કરીને પછી મારો ત્યાગ કરી ચાલી ગઈ?” એવા ઉદ્ગારો સહિત નિઃસાસા નાંખવા માંડ્યા. ક્ષણ પછી આંખ ઉઘાડીને સાવધપણે જોવા લાગ્યો તો તેણે જોઈ હતી તેના જેવી અનેક રમણીઓ તેની દૃષ્ટિએ પડી તે જોતાં તેના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તેમ એ સઘળી અપ્સરાઓ પણ તેની ઈર્ષ્યા અને છટા જોઈને મોહિત થઈ ગઈ.

પેલો વૃદ્ધ ઋષિ સૌ બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશી કહેવા લાગ્યો; હે દ્વિજવરો! આ ઉપરથી તમે જાણ્યું તો હશેજ કે, અપ્સરાસમૂહ નિશ્ચેષ્ટ અવસ્થામાં જોયેલો પુરુષ તે રાજ વરેન્સુજ હતો. તેણે તે અપ્સરાઓને જોઈને કહ્યું; “અહો! પૂર્વે મેં કહી નહિ જોયેલી એવી દિવ્ય કાંતિવાળી, હે યુવતીઓ, તમે કોણ છો? આ દિવ્ય વિમાન, જેને પણ મેં પહેલવહેલું આજેજ જોયું છે, છતાં વર્ણન સાંભળવાથી અનુમાન કરી શક્યો છું કે એ વિમાનજ છે, તે તો સ્વર્ગમાંની વસ્તુ છે, તે આ ભૂમિપર ક્યાંથી આવ્યું?” એમ પૂછતાં પૂછતા વળી પોતાને કામમૂર્છિત કરનારી (જેની પછવાડે પોતે દોડ્યો હતો તે) તે અપ્સરાને વિમાનમાં બેઠેલી જોઈ, ત્યારે તેને ઉદ્દેશીને તે કહેવા લાગ્યો; “અયિ નિર્દયે! મારી દુરવસ્થા કરીને આ પ્રમાણે દૂર ઉભી રહી, સખીઓમાં કેમ ભરાઈ બેઠી છે? પ્રથમ સ્નેહનાં ચિહ્ન દેખાડીને, પછી આવી રીતે ત્યાગ કરવો, એ તારા જેવીને ઉચિત છે કે? મારી પાસે આવ, નહિતર મને તું તારી પાસે લે અને સુખી કર. હે સુંદરી! તારી સુંદરતા જોઈને તો આ ભૂમિનું સૌંદર્યરૂપ આ અનુપમ વન પણ લાજે છે, તો આવા અદ્ભુત તનુવડે તું કીયા

શોભામય સ્થાનની શોભામાં વધારો કરે છે? શું આ સ્થળના કરતાં પણ તારે ને તારી આ સખીઓને વસવાને કોઈ વિશેષ ઉત્તમ સ્થળ છે? હે લાવણ્યમયિ! હવે તારે મને દુઃખી કરવો યોગ્ય નથી. તું મારો ત્યાગ કરીશ તો મારા પ્રાણ મારા દેહનો ત્યાગ કરશે ને તેનું પાતક તને લાગશે.”

એ સાંભળી તે અપ્સરા બોલી; “હે વીર! તું કહે છે તે સત્ય છે. તારું સૌંદર્ય એવું છે કે, તે જોઈ સ્વાભાવિક રીતે સ્ત્રીજાતિને મોહ ઉત્પન્ન થયા વિના રહે નહિ. તેવી જ રીતે મને પણ થવાથી હું તને મળવાને લલચાઈ; પણ તેમ થવાથી, હું ધર્મનીતિનો માર્ગ ઉલ્લંઘનારી થાઉં છું; એટલું જ નહિ, પણ અમારા નિયંતા દેવરાજ-ઈંદ્રની સમર્થ આજ્ઞા લોપનારી થાઉં; અને તેથી કોણ જાણે મને કેટલી ભારે શિક્ષા થશે, એમ સ્મરણ થઈ આવવાથી, મારા મનને મેં ઘણા જ પરિશ્રમથી પાછું ખેંચી લીધું છે, જો કે તે મન હજી સૂધી હું પૂરેપૂરું પાછું ખેંચી શકી નથી જ. અમારું નિવાસસ્થાન આ ભૂલોક કરતાં ઘણું શ્રેષ્ઠ, અપાર સુખ-રૂપ અને દિવ્ય છે. તે સ્વર્ગ એવી સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. અમે જાતે અપ્સરાઓ છીએ. ઇંદ્રાદિક દેવોને ગીતનૃત્યાદિ વડે પ્રસન્ન કરવા, એ અમારું કર્તવ્ય છે. હવે જો કદાચ તારું અને મારું મન પ્રસન્ન કરવાને, અર્થાત્ તારા પ્રેમપાશમાં બંધાઈને હું મારું અપ્સરાપદ છોડી અહીં રહું તો, પૂર્વના ઘણાક પુણ્યપુંજથી પ્રાપ્ત થયેલું એ સુખપદ મને પાછું ન મળે, એટલું જ નહિ, પણ હું મોટા શાપની લોકતા થાઉં. કદાચ તને સ્વર્ગમાં મારી સાથે લઈ જાઉં, તો તું અધિકાર રહિત હોવાથી, પ્રથમ સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરવો જ તને અશક્ય થઈ પડે; છતાં કદાચ કોઈ ચુક્તિપ્રચુક્તિથી સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરાવીએ, તો તત્કાળ જાણ થાય ને તારો ને મારો વિનાશ થવાનો સમય આવે.”

એ સાંભળી રાજા બોલ્યો; “અહો! એટલું બધું તમારું સ્વર્ગસ્થાન ઉત્તમ છે, કે જેમાં પ્રવેશ કરવાનો સુદ્ધાં મારો અધિકાર નથી; મને કહે કે ત્યાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર કોનો છે? તમારાં સ્વર્ગવાસીઓ વિના ખીજો કોઈ જ અધિકારી નહિ? એમ હોય તો તમને અમારી ભૂમિપર આવવાનો કેમ અધિકાર છે?”

“હા, અમારું સ્વર્ગસ્થાન ઘણું ઉત્તમ છે,” તે અપ્સરા બોલી. “તેમાં આવવાનો મનુષ્યોનો અધિકાર નથી. પરંતુ મનુષ્યો છતાં જેઓ તપ, સત્કર્મ અને યોગશક્તિના બળથી દેવરૂપ થયા છે, એવા ઋષિઓ આપણે મનુષ્યદેહથી પણ ત્યાં આવી શકે છે. વળી મનુષ્યોમાં પણ

અતિ પુણ્યવાન્ પ્રાણી, કે જે પોતાના વર્ણાશ્રમધર્મને યથાર્થ અનુસરવા સાથે દાન, તપ, વ્રતાચરણ, યજ્ઞન, પૂજન ઇત્યાદિ અનેક પુણ્ય કર્મો કરે છે, તે પોતાના મનુષ્યદેહનો અત આઠ્ઠા પછી, દિવ્યદેહ ધરીને પણ ત્યાં આવે છે ને અપાર સુખ ભોગવે છે. અમોને તો ત્રણે લોકમાં જવાનો અધિકાર છે. સ્વર્ગવાસીઓ જેમ સુખોપભોગમાં શ્રેષ્ઠ છે, તેમ તેમની સત્તા પણ મનુષ્યો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. સ્વર્ગથી માડી અમારાથી નીચેનો ભુવલોક અને તેનાથી પણ નીચે રહેલો એવો તમારો મનુષ્યોનો આ ભૂલોક, એ ત્રણે લોકમાં રાજસત્તા રાજા ધન્વન્તરી છે; એટલે જ્યાં તેની સત્તા છે, ત્યાં સઘળે અમને કરવાનો અધિકાર છે.”

એ સાંભળી રાજા બોલ્યો; “એવા પુણ્યવાન્ અને સત્કર્મને યોગે, દિવ્યદેહ ધરીને આવેલા મનુષ્ય પ્રાણીઓની સંખ્યા તો હમણાં સ્વર્ગમાં થોડી જ હશે!” તે અપ્સરા બોલી; “નહિ, નહિ, જોઈએ તેટલી છે! વિચાર કરી જોઈએ તો આખો સ્વર્ગલોક માત્ર પુણ્યવાન્ મનુષ્ય પ્રાણીઓથી જ ભરેલો છે. સ્વર્ગમાં વસનારા તો શું, પણ તેઓનાપર અધિકાર ચલાવનારા દેવતાઓ, અને તે દેવોનો અધિપતિ, અર્થાત્ આખા સ્વર્ગ લોકનો રાજા ઇંદ્ર પણ, પૂર્વજન્મનો અપાર પુણ્યવાન્ મનુષ્ય પ્રાણી જ છે. આ તારી દૃષ્ટિ આગળ રહેલી અમે અને અમારા જેવી તથા અમારા કરતાં પણ ઘણા ઉંચા અધિકારવાળી બીજી સર્વ અપ્સરાઓ, જે સ્વર્ગમાં વસે છે, તે પણ પૂર્વજન્મની કોઈ મહાપુણ્યવાન્ મનુષ્યઅળખાઓ જ હતી.”

વરેન્દ્રુ આશ્ચર્ય પામીને બોલ્યો; “અહા શું ત્યારે મનુષ્યોથી જ સ્વર્ગાધિકારી થઈ શકાય છે? હું માનું છું કે, ત્યારે તો તે પદ પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો પણ નિયત જ કરી રાખેલાં હશે, નહિ?”

“હા. માતાપિતાની સેવા કરનાર પુત્ર; પતિની ખરા પ્રેમથી યથાર્થ સેવા કરનાર પત્ની; સ્વામીની સ્વાત્માર્પણપૂર્વક સેવા કરનાર સેવક; પોતાના કરતાં વડિલ શ્રેષ્ઠ એવા ગુરુજનોની સેવા કરનાર કનિષ્ઠ જન; પ્રભાત પુત્રની પેઠે પાલન કરનાર રાજા; અસિદ્ધોત્પાદિક ક્રિયામાં તત્પર રહેનાર દ્વિજ; ધર્મર્થે તેમ જ પરોપકારર્થે પ્રાણ આપનાર સ્ત્રી વા પુરુષ; અને ધર્મયુદ્ધમાં પીઠ ન દેખાડતાં પ્રાણ આપનાર યોધો ઇત્યાદિ મનુષ્યોને જગતમાં ધન્ય છે. તેઓ આ દેહને અંતે સ્વર્ગના અધિકારી છે.”

એટલું કહીને તે અપ્સરા મૌન ધરી રહી; પણ રાજા વરેન્દ્રુને સંતોષ થયો નહિ. એનામાં તો એનાં નામ પ્રમાણેનો જ શુણ્ણ હતો

(વર એટલે શ્રેષ્ઠ, ઇખ્સુ એટલે ઇચ્છા રાખનાર, માટે વરેખ્સુ). તેણે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યું; “હે દિવ્ય રમણી! એ તો હીક; પણ સ્વર્ગમાં સૌ કરતાં શ્રેષ્ઠપદ જે ઇંદ્રતું, તે ક્રિયા સાધનથી મળી શકતું હશે?”

એ પ્રશ્ન સાંભળી સર્વ અખ્સરા હસીને બોલી; “વાહ! એ પદ મેળવવાનું સાધન તો એના નામ ઉપરથીજ સ્પષ્ટ સમજાય છે. મૃત્યુ-લોકમાં સૌ અશ્વમેધ યજ્ઞો જે મનુષ્ય કરે છે, તેને સ્વર્ગમાં ઇંદ્રપદનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે અને તેટલા માટે ઇંદ્રતું નામ ‘શતક્રતુ-સૌ યજ્ઞો કરનાર’ એવું છે. એની સત્તા અપાર છે, એનું સુખ અથાગ છે, એનું તેજ અત્યંત છે, એનું બળ અપ્રતિમ છે, એ ત્રૈલોક્યનો અધિપતિ છે, ને અમે સૌ સ્વર્ગવાસીઓ, સૌ દેવતાઓ તથા સર્વ લોકપાળો એની આજ્ઞા માનીએ છીએ. માટે હે વીર! એ પ્રમાણે તું અને હું બંને અનુક્રમે અનધિકારી અને પરતજ હોવાથી, તું તારી અલિલાધા મૂઢી દઈ, સ્વસ્થપણે તારે સ્થાનકે જા અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે ઉત્તમ પુણ્યસાધન કર!”

એ સાંભળી વરેખ્સુ ઘણા ઉંડા વિચારમાં ને અનેક નવીન તકોમાં લીન થઈ ગયો. તે પુનઃ કર્યું બોલી કે કહી શકે, તે પૂર્વે તો સર્વે અખ્સરાઓ વિમાનમાં સજ થઈ બેઠી ને રાજાના આશ્ચર્ય વચ્ચે વિમાન મધુરા મધુરા વાદ્યોના નાદ સહિત આકાશમાર્ગે ઉપડ્યું! રાજા ઉંચે જોતો જ રહ્યો, ને ઓ જાય ઓ જાય, એમ કરતાં તે થોડીવારમા ઘણે દૂર પહોંચી જવાથી અદૃશ્ય થઈ ગયું.

આશા નિરાશા, અને નવી નવી કામનાઓના પૂરમાં ગોથાં ખાતો વરેખ્સુ, જેમ તેમ કરી, ઉતરી ગયેલે મોઢે, ત્યાંથી પાછો ફર્યો. તે ધીમે પગલે પોતાના અશ્વ પાસે આવ્યો. અશ્વ પણ ઘણીવાર સૂનો રહેવાથી બહુ અધીરો બની ગયો હતો. તે રાજાને જોઈ પ્રસન્નતાનાં ચિહ્ન દર્શાવવા લાગ્યો. વધારેવાર અહીં રોકાઈશ તો ઉદ્દાસીનતા વધતી જશે, એમ ધારીને રાજા તત્કાલ અશ્વારૂઢ થઈ ત્યાંથી પાછો વળ્યો. માર્ગમાં ચાલતાં અપાર તરંગોથી તેનું હૃદય ઉલરાઈ જવા માંડ્યું. વિમાન, અખ્સરાઓ, તેઓનાં રૂપ, તેઓનાં દિવ્ય વસ્ત્રાભરણો, તેઓએ વર્ણ-વેલી સ્વર્ગની સુખસમૃદ્ધિઓ, ઇત્યાદિ વસ્તુ તેની દૃષ્ટિ આગળથી નિમેશ માત્ર પણ ખસી નહિ. તેને એ પ્રશ્ન થયું કે ‘હું શાં સત્કર્મ કરું કે, જેથી એ વસ્તુઓ મેળવી શકું? એ વસ્તુઓ મેળવીને પણ કેઈના પરાધીનપણામાં રહી ભોગવવી, એમાં તો શું? આખું સ્વર્ગ ઇંદ્રને આધીન છે. ખરેખરા સુખનો ભોક્તા તો તેજ છે; અને તેનું પદ

પણ મનુષ્યને પ્રાપ્ય છે, ત્યારે તેને ઉદ્દેશીને જ કોઈ કર્મ કાં ન આરંભવું? ઇદ્રપદ સો અશ્વમેધનું ફળ છે; હું રાજા છું, શુરુકૃપાના બળશુક્ત છું. તેમ હોવાથી અશ્વમેધ યજ્ઞ મારે અશક્ય નથી. ખસ, હું શત યજ્ઞ કરીશ!' આવો નિશ્ચય કરી વરેષ્ણુ ઉતાવળો થયો, ને સંધ્યાકાળ થતાં પોતાના સૈન્યમાં આવી પહોંચ્યો.

અશ્વમેધ યજ્ઞાનુષ્ઠાન

વરેષ્ણુનું રાજ્યપર્યટન સમાપ્ત થવા આવ્યું હતું, માટે ખીજે કોઈ સ્થળે વ્રધારે સમય પડાવ નહિ કરતાં, તે જેમ બને તેમ વહેલો વહેલો વિશ્વપુરમાં આવ્યો. પોતાની પછવાડે થયેલું સઘળું રાજકાજ તપાસી લઈ, તેણે સૌથી પહેલું કામ અશ્વમેધનું હાથ લીધું. નિમત્રણો મોકલી અનેક ઋષિઓને રાજ્યમાં તેડાવ્યા ને તેઓની સલાહ કરી અશ્વમેધ યજ્ઞ કેમ થાય, ક્યારે થાય, તથા તેમાં કયાં કયાં સાહિત્યો જોઈએ, ઇત્યાદિ સર્વ વસ્તુની માહિતી મેળવી. એક તરફ સર્વાનુમતે એક અતિ ઉત્તમ મુહૂર્ત નક્કી કરી, વિક્રાન્ શિલ્પીઓ અને યાજ્ઞિકોની દેખરેખ તળે યજ્ઞશાળા બાંધવાનું કામ ચાલુ કર્યું; ખીજી તરફ દેશ દેશોમાંથી સાહિત્યો એકઠાં કરાવવા માંડ્યાં; ચતુર અશ્વપાલોને અનેક સ્થળેથી તપાસ કરી, શ્યામકર્ણ* અશ્વો લઈ આવવા આજ્ઞા કરી તથા સૈનિકો અને સેનાપતિઓને આજ્ઞા આપી કે, તમારે દેશેદેશ અને નગરેનગર યજ્ઞાશ્વની પછવાડે પછવાડે તેના રક્ષણ સારુ ફરવું પડશે, ને પ્રસંગ આવે તો તુમુલ યુદ્ધમાં પણ ઉતરવું પડશે, માટે આયુધો, વાહનો અને યુદ્ધસાધનોથી પરિપૂર્ણ સજ્જ રહેવું. શોધ કરતા શ્યામકર્ણ અશ્વ મળ્યો; સાહિત્ય એકઠું થયું; યજ્ઞશાળા તૈયાર થઈ. મુહૂર્તનો દિવસ પણ આવી પહોંચ્યો. વરેષ્ણુએ યજ્ઞદીક્ષા લીધી; ને અશ્વ ફરવા સારુ દેશોદેશ પ્રત્યે ચાલ્યો.† યજ્ઞની સર્વ ક્રિયાઓમાં પરમકૃશળ એવા ઋત્વિજોનાં વરણું કરી, યજ્ઞકૃત્ય ચાલુ કર્યું. અગ્નિને વિષે અપાર ધૃત અને ખીજાં હુતદ્રવ્યો હોમી, દેવતાઓને તૃપ્ત કરતા તથા ઋત્વિજો, તમ જ ખીજા બ્રાહ્મણોને અપાર દક્ષિણા, ભોજન અને વસ્ત્રાલંકારાદિકથી તૃપ્ત કરતાં, વરેષ્ણુએ એક પછી એક એવા નવવાણું યજ્ઞો પરિપૂર્ણ કર્યાં છે અને અહુણાનો

* શ્યામકર્ણ અશ્વ-જેનું આયુ અગ્ર શ્વેત હોય અને માત્ર બે કાન જ કાળા રંગના હોય તે અશ્વ એવો જ અશ્વ અશ્વમેધ યજ્ઞના કાર્યમાં ખપ લાગી શકે છે.

† અશ્વમેધ યજ્ઞમાં આ નિયમ મુખ્ય છે કે, યજ્ઞ કરનારા રાજા તરફથી શ્યામકર્ણ અશ્વ જેને અમૃત્ય સાજ તથા મણિ માણિક્યના અલંકારોથી રાણગારી વિધિવત્ પૂજન કરીને યજ્ઞ માટે નિયત કરી દેશમાં છૂટો મુકવો. એને કોઈ દોરણ કે હાકલ

તેનો આ યજ્ઞ છેલ્લો એટલે સોમો છે. હવે એ ઐન્દ્રપદનો અધિકારી થયો છે. ધન્ય છે એના બળને તથા સમૃદ્ધિને, કે જેણે આતું મોટું સદ્ગુણ આપી આણીએ પરિપૂર્ણતાને પહોંચાડ્યું છે. હવે તો આ લોકમાં પણ એ ઈંદ્ર સરખો જ છે. આવાં મહાકાર્યોને લાંબાં ધર્માતુષાનો, જેમાં અપાર દ્રવ્ય, શ્રમ અને બળ તથા કાળનો વ્યય કરવો પડે છે, તે કવચિત્ જ નિર્વિઘ્ને કોઈક જ પાર પાડી શકે છે. વરેખુએ પણ આજ અર્થત, વચ્ચે આવેલાં અનેક વિઘ્નો સામે ટક્કર લઈને પોતાનું ધર્મિયત્વ કાર્ય આટલે સૂધી આણ્યું છે. આ તેનો છેલ્લો યજ્ઞ હોવાથી તેમાં અનેક વિઘ્નો અને ચમત્કારો થવાનો સંભવ છે, જેથી તે પ્રસંગે ઘણા પ્રહારિયો, રાજર્ષિઓ અને દેશદેશના મનુષ્યોનો સમૂહ દર્શનાર્થે આવ્યો હશે.

હું મુનિશ્રેષ્ઠો, જુઓ આ વનમાંની વૃક્ષઘટાઓમાં અનેક જાતના પરિમલથી યુક્ત એવો પવિત્ર ધૂમ, વાયુને લીધે આકાશમાં છવાઈ રહ્યો છે. ચારે દિશાઓમાંથી મનુષ્યો આવતાં દેખાય છે, ને ગ્રાહ્યોએ વેદમંત્રનો કરેલો ઘોષ, જાણે કમલવનમાં ભ્રમરાઓ ગુંજી રહ્યા હોય તેવો સંભળાય છે. મને લાગે છે કે, આપણે યજ્ઞસ્થાનની સમીપમાં આવી પહોંચ્યા છીએ. હજી મધ્યાહ્ન થવાને થોડીકવાર છે, માટે ઉતાવળા આલો, તો ઋત્વિજને મધ્યાહ્નકૃત્ય કરવાના અવકાશ માટે યજ્ઞ-કર્મ બંધ પડવા પડેલાં આપણે યજ્ઞશાળામાં પહોંચી જઈએ ને એકાદ ઇષ્ટિની ક્રિયા જોવા પામીએ.”

એટલું કહી તે વૃક્ષર્ષિ મૌન રહ્યો. સર્વે થોડુંક ચાલ્યા, એટલે યજ્ઞમંડપ દેખાવા લાગ્યો. પછી સર્વ ઋષિઓ ત્વરાથી ચાલી મંડપ આગળ જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં વિદેશથી આવનારા મનુષ્યોનો સત્કાર કરવા માટે રાજાએ નિમિત્તો અધિકારીએ તે સર્વનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો ને સર્વ ઋષિઓને ઉતારવા સારું બંધાવી રાખેલા પવિત્રસ્થાનમાં આ ઋષિમંડળને ઉતારો આપ્યો.

નથી. તે પોતાની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જઈ, એવવા ઉભો રહે, તો તેની સાથે તેનું રક્ષણ કરવા નિકળેલી સેનાને પણ તેમ જ કરવું પડે છે. એના લલાટમાં એક સુવર્ણ-યત્ર બાધવામાં આવે છે, તેમાં એણે લખેલું હોય છે કે, ‘યજ્ઞ દીક્ષિત રાજા ક્ષાણા-સર્વ ભૂપાલોને સૂચવે છે કે, આ અશ્વને જોઈને તમને તુરંત અમારા માડલિક તરફે યજ્ઞમાં પધારવું, નહિ તો યુદ્ધ માટે તત્પર થવું.’ આ સૂચનાલેખથી જોયો થોડા બળવાળા હોય તેઓ તો તુરંત કર ભરી દે છે, પણ કોઈ બળવાનુ રાજા હોય તો તે એ અશ્વને લઈ જઈ પોતાને ત્યાં બાંધે છે, ત્યારે તેને છોડાવવા પાર રક્ષક સેનાને યુદ્ધ કરવું પડે છે, તેમાં કદાચ કર્મસંભેગે સેના હારે તો રાજાનો આલેલો યજ્ઞ લાંબી જ અટકે છે એવી રીતે સર્વત્ર વિનય કરીને સુમારે બાર માસમાં અશ્વ પાછો આવે છે, એટલે તેના અંગવિભાગોવડે દેવાદિને બલિ સમર્પણ કરી, યજ્ઞ સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

સદ્ તરિક્ષે નિમાયલા ઋષિઓનાં આસન માંડેલાં હતાં, ખીછ ખાળુ આવનાર ઋષિઓ વિરાજેલા હતા, તેમની પછવાડે અનુક્રમે રાજાઓ, ગૃહસ્થો અને સામાન્ય જનો બેઠેલા હતા. ચારે દિશાઓમાં સ્થાપેલી વેદીઓપર આવાહિત દેવતાઓનાં આસન નિર્મ્યાં હતાં. એક દિશા ભણી યજ્ઞપશુઓ માટે અનેક યુષો રોપવામાં આવેલા હતા. મધ્યમાં મોટો યજ્ઞકુંડ હતો. તેની આગળ યોગ્ય આસને આચાર્ય, હોતા, ઉદ્ગાતા, અધ્વર્યુ અને અનુક્રમે સર્વ ઋત્વિજો બેઠેલા હતા. આચાર્ય ને હોતાની વચ્ચે યજ્ઞમાન અને યજ્ઞમાનપત્ની પૂર્વાભિમુખે બેઠેલાં હતાં. અધ્વર્યુ મન્ત્ર ભણતો ને તે પ્રમાણે આચાર્ય પ્રત્યેક ક્રિયા સાધવાનપણે આચરતો ને હોતાઓ હવ્યને હોમતા હતા. સમયે સમયે કોઈ કોઈ દેવતાનાં સૂક્ત ભણવાનો પ્રસંગ આવતો, ત્યારે ચારે વેદના ઋત્વિજો પોતપોતાના વેદની તથા શાખાની પરિપાઠી પ્રમાણે અનુક્રમે તે સૂક્તો યથાવિધિ ભણતા હતા. તે જોઈ સમગ્ર સભા અદ્ભુત ઈશ્વરીભાવમાં તહ્મીન થઈ જતી હતી. વળી પ્રત્યેક ઇષ્ટિના આરંભમાં સામવેદી ઋત્વિજો સામદેવ્ય નામનું સામગાન કરતા. તે વેળા તે આખી યજ્ઞશાળા જાણે એકરસરૂપ બની, આનંદમાં ડોલતી હતી. વિશાલ યજ્ઞકુંડમાંથી ધમધમાટ પ્રજ્વલિત અગ્નિની જ્વાળાઓ નિકળી રહી હતી; ઉપરથી એક મોટા નાળાની પેઠે ધડધડાટ કરતી અખુટ ધારાવડે યજ્ઞકુંડમાં પુષ્કળ ઘૃત હોમાયા જ કરતું હતું; ખેર, ખાખરો, પીપળો, ખીજડો, ચંદન ઇત્યાદિ સમિધ કાળેકાળે પ્રહીસ થતા તે અગ્નિમાં અપાર પાયસાશ્ત્ર (દૂધપાક), યવ, તિલ, સાકર, દ્રાક્ષાદિક મેવા, પચામૃતો, અનેક સુગંધી પદાર્થો અને શાસ્ત્રમાં કહેલાં ખીજાં સર્વ હુતદ્રવ્યો, ઋત્વિજો હોમતા હતા; તે સમયે સ્વાહા, સ્વાહા, એવા શબ્દોની મોટી ગર્જના થઈ રહેતી હતી. યજ્ઞકર્તાઓની પરાપૂર્વની રીતિ પ્રમાણે, રાજાની એવી પ્રતિજ્ઞા હતી કે, યજ્ઞપ્રસંગે ક્ષુધિતને લોજન અને લિશ્કુઠને ઇચ્છિત દાન આપ્યા વગર રહેવું નહિ. તેથી એ યજ્ઞમાં અવારનવાર તો શું, પણ યજ્ઞવાટ આગળ થઈને જતા આવતા કોઈ પણ પ્રાણીને યથેચ્છ લોજન પાન કરાવ્યા વિના જવા દેવામાં આવતું નહિ. દૂરથી જતા આવતાઓને ખખર પડવા માટે, યજ્ઞવાટની ચારે દિશામાં આવેલા ઉંચા દરવાજાઓ ઉપર મોટી ધર્મની ધ્વજાઓ ફરકતી હતી અને તેમાં એવું લખવામાં આવ્યું હતું કે, ‘આ માર્ગેથી જનાર સર્વેને રાજરાજેન્દ્ર! ધરેશ્વરનું પ્રાર્થનાપૂર્વક નિમજ્જણ છે, માટે કોઈએ યથેચ્છ લોજનપાન

કર્ચા વિના જલું નહિ.' વળી એ ચારે દરવાજાઓપર ગડગડી રહેલાં નગારાં અને હર્ષતા આલાપ કરી રહેલી નોખતો પણ પોતાના લાંબા સાદથી જાણે દૂરના પંથીઓને અને વિદેશીઓને યજ્ઞમાં આવવાને આમંત્રણ કરતાં હોય, તેમ વાગતાં હતાં. રાજ્યસ્થાન વિશ્વપુરમાંથી અને પાસેનાં ખીજાં નગરોમાંથી, અનેક પ્રકારના પૂજના ઉપહારો સહિત દર્શનાર્થે આવતાં પ્રજાજનોનાં ટોળેટોળાંથી યજ્ઞવાટમાં બહુ ભીડ મચી રહી હતી. અમૂલ્ય અને વિચિત્ર વસ્ત્રાભરણોથી સુશોભિત થયેલી સુંદરીઓ, ચાલતા પ્રસંગને અનુસરતાં અને મહારાજા વરેષ્મના નિર્મળ યજ્ઞવાળાં ગીતો સુસ્વરે ગાતી હતી, તેથી સર્વત્ર ગંભીર આનંદ છવાઈ રહ્યો હતો. એ યજ્ઞમાં હુંદુસિ, તાલ, વીણા, વેણુ ઇત્યાદિ અનેક વિચિત્ર વાદ્યો સાથે જયજયકારના શબ્દોનો મહાધોષ મચી રહ્યો હતો. પૂર્ણાહુતિની તૈયારી હતી. તે પ્રસંગે રાજા અનેક પ્રકારનાં મહાદાન કરવા સારુ સંકલ્પ કરવાના જાળની સુવર્ણ ઝારી સહિત પૂજાપાની સામગ્રી લઈને બેઠો હતો. તે એક પછી એક મુનિઓનું સન્માન અને આગ્રહપૂર્વક આસનોપર બેસાડી પૂજન કરતો હતો ને તેઓને મણિ, સુવર્ણ, પૃથ્વી, ધેનુ ઇત્યાદિનાં* ઇન્દ્રિય દાન આપતો હતો. એવામાં એક મોટું કૌતુક થયું.

વરેષ્મનું સર્વસ્વ દાન

પેલો અલૌકિક દિવ્યરૂપવાળો બાળક, જે તુરતનો યજ્ઞોપવીત દીક્ષા લીધેલો અને અંગની કોમળતા ઉપરથી તુરતના જન્મેલા જેવો રહેખાતો હતો, અને જેનું આપણે સૌથી પ્રથમ અરણ્યમાં દર્શન પામ્યા હતા, તે બાળક, તે યજ્ઞવાટપ્રતિ અકસ્માત્ આવતો જણાયો. લોકોની ભીડમાં થઈને જ્યારે તે મુખ્યદ્વારમાં થઈ અંદર આવવા લાગ્યો, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ લોકો તેનું રૂપ તથા તેજ જોઈને આઘા ખસી, તેને માર્ગ આપવા લાગ્યા. એટલી બધી ગીરદી છતાં કોઈને પણ સ્પર્શ થયા વગર તે યજ્ઞમંડપ આગળ, જ્યાં રાજા દાન આપવા બેઠો હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એ મહાત્મા બટુકને કોઈ જાતના દાનની કિંવા માનની અપેક્ષા નહોતી. તે અનાયાસે જ અહીં આવી ચડ્યો હતો કે આત્મ-પ્રેરણાથીજે કોઈ મહત્કાર્ય માટે આવ્યો હતો, તે કહેવું અશક્ય ને અપ્રાસંગિક છે. તેને અકસ્માત્ આવી ચડેલો જોઈ, રાજા આદિ સર્વને

* ઇન્દ્રિય દાન એવી રીતે કે, દાન લેનારની જેવી ઇચ્છા હોય તે વસ્તુ દાન, તે ચતુર્થ થાય ત્યાંસુધી આપવું

કુતૂહલ થયું. તેની દિવ્ય ક્રાંતિએ એકે સમયે સર્વેની ચિત્તવૃત્તિને આકર્ષી લીધી. જાણે યજ્ઞની સમાપ્તિને સમયે રાજાને દર્શન આપવાને સાક્ષાત્ યજ્ઞનારાયણ પ્રભુ પોતેજ આવા રૂપથી અહીં પધાર્યા હોય, એમ સૌને અનુમાન થયું.

પછી રાજાએ, પાદ્ય, અર્ઘ્ય આદિક પૂજન ઉપચારોવડે તે મહાત્મા બટુક (હવેથી આપણે તેને એ નામથી ઓળખીશું)ને ઉત્તમ પ્રકારે સત્કાર કરીને શિરસા વંદન કર્યું. રાજાએ મનમાં બહુ સંતોષ માન્યો, કે આવે પ્રસંગે મારે ત્યાં આવો પવિત્ર બાલબ્રહ્મચારી આવી ચઢ્યો, તેથી હું અહોભાગ્ય છું, અને એ મહાત્માને કોઈ પ્રકારનું ઉત્તમ દાન આપીને કૃતાર્થ થઈશ. આવા વિચારથી તેણે તે બાલબટુકને એક રત્નજડિત ઉત્તમ આસનપર વિરાજમાન કરી, કર જોડીને વિનવિ કરી, “હિ બટુક! આપ ભલે પધાર્યા; આપનાં નામ ગોત્રનો ઉચ્ચાર કરો ને આપને જે ઇચ્છા હોય તે પદાર્થનું દાન માગો.” રાજાનાં એવાં વચન સાંભળીને બટુક બોલ્યો; “હિ દીક્ષિત રાજા! હું કોઈ જાતનું દાન લેવાને અહીં આવ્યો નથી, મારે કોઈ પદાર્થની અપેક્ષા નથી. પરંતુ તારા આગ્રહ ઉપરથી જ હું દાન લેવા પ્રવૃત્ત થાઉં, તો મારું ઇચ્છિત દાન તું આપી શકીશ નહિ. તારે પોતાને જ કોઈ પદાર્થની અપેક્ષા હોય તો નિશંક થઈ માગ, તે હું પૂર્ણ કરીશ.” આઠ વર્ષના બ્રાહ્મણબાળકનાં આવાં અદ્ભુત વચન સાંભળી આખું ઋષિમંડળ, સર્વ રાજાઓ ને પ્રજાજનો સહિત વરેષ્ઠ પણ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. “હું માગુ તે દાન તું આપી શકીશ નહિ,” એવાં તેનાં વચનો સાંભળી, વરેષ્ઠના મનમાં લાજજત થવા જેવું થયું. તેણે ધાર્યું કે, “હું શતયાણ થયો છતાં, શું આ બાળક કહે છે, તે પ્રમાણે હું તેને માગ્યું દાન આપવાને શક્તિમાન નથી? તેમ હોય તો મારું આ શતયાણપણું મિથ્યા જ સમજવું જોઈએ અને મારી કીર્તિને અને મારાં આ સદ્ગુણને મહત્ કલંક જ લાગવું જોઈએ. એ બાળક માગી માગીને એવું તે શું માગવાને હતો? એનું માગેલું હું ન આપું તો મને તો શું પણ મારી પૂર્વેના સમર્થ યજ્ઞકર્તાઓની મહાન્ દાતૃત્વ-પણાંની રૂઢિને પણ હું લજવું નહિ? મારી પાસે શું નથી? હું શું આપવા અશક્ત-અસમર્થ છું? આ દેહને કે પ્રાણને પણ તે માગશે તો દાનાર્થે આપવા હું તત્પર છું. ત્યારે એ વિશેષ શું માંગનાર છે? એ બાળક પોતાનાં બાલ્યપણાંના અજ્ઞાનમાં આ કૌતક વચન બોલે છે.”

એના એવા નિસ્સ્પૃહપણાંના યોલવા ઉપરથી, ખરેજ એ મોટપણે એક મહાન્ પુરુષ થશે, એમ અનુમાન થાય છે અસ્તુ, ગમે તેમ હો, પરંતુ મારે હવે આ તક જવા દેવી નહિ.' એમ વિચારી તેણે તે બાળકને ઠર જોડી પુનઃ વિનવિ કરી, “હે બ્રહ્મદેવ! હે મહાતેજસ્વી! કેાઈ વાતની ગ્લાનિ ન કરતાં તમારી જે ઇચ્છા હોય, તે અવશ્ય આજે મારી પાસે માગો.” એ સાંભળી તે દિવ્ય બ્રહ્મચારી બોલ્યો; “રાજા, મિથ્યા આગ્રહ શા માટે કરે છે! માગવાને તો ઈર્ષ વાર નથી, પણ આપણું કઠિન થઈ પડ્યો.” બાળકને આવી રીતે બોલતો જોઈ, સૌએ મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે, એ બાળક તે બાળક નહિ, પણ કેાઈ કારણરૂપ અત્યારી પુરુષ છે, રાજાના દાનાધ્યક્ષે ને પુરોહિતે પણ રાજાને સમજાવવા માંડ્યો કે, ‘મહારાજ! આપે દાન દેવા આગ્રહ કરવો નહિ. આ તમારો છેલ્લો યજ્ઞ છે, ને તેમાં આ અદ્ભુત બાળકનું અકસ્માત્ આવી ચઢતું, એ અવશ્ય વિદ્યારૂપ લાસે છે. પૂર્વે બલિરાજાને એમ જ બન્યું હતું બલિએ વામન પ્રભુના હસ્તમાં ત્રણ ડગલાં ભૂમિના દાનનો સંકલ્પ કર્યો, પણ સંકલ્પનું જળ પોતાના હાથમાં પરતાં પડતાં તો વામનજીનું શરીર અકસ્માત્ મહાપ્રચંડ બની ગયું ને ક્ષણવારમાં તેનાથી દશે દિશાઓ વ્યાપ્ત થઈ ગઈ. પરમાત્માએ ત્રણે લોક માત્ર જે પગલામાં માપી લીધા અને ત્રીજા પગલા માટે સ્થાનની માંગણી કરી, ત્યારે બલિએ નિરુપાય થઈ, પોતાની દેહરૂપી ભૂમિ ઉપર ત્રીજું પગલું ભરવાનું કહ્યું, એટલે વામનજીએ તેમ કરી તેને પાતાળમાં ચાંપ્યો, જે અદ્યપિ પર્યંત ત્યાં જ વસે છે. મહારાજ વરેખ્સુ, આ પણ કેાઈ એવો જ પ્રસંગ દેખાય છે. તેથી તું એ બટુકને દાન આપવાનો આગ્રહ મા કર’

મત્રી મંડળના એ શખ્દો સાંભળી, વરેખ્સુ બોલ્યો; “ગમે તેમ હો, ગમે તેમ થાઓ, પરંતુ યજ્ઞકર્તાના જે જે ધર્મ છે તે યથાર્થ ન સાચવે, તે યજ્ઞનું પરિપૂર્ણ ફળ પામે નહિ! દાન આપવાનો મનમાં સંકલ્પ કરીને પછી ‘ન આપું,’ એવા વચનથી તો હું વળી વિશેષ દોષભાગી થાઉં. થનાર હોય તે થાઓ, નિર્માણ મિથ્યા થતું નથી, લાવી મટતું નથી. દાન દેવાથી કદાચ મને મહાલલ થાય તે કેાણુ જાણે છે? એ બટુક સુખેથી જે માગશે, તે આપવાને હું કદી પાછી પેની કરીશ નહિ.” પછી બટુકને સંખેાધીને રાજાએ કહ્યું; “બ્રહ્મપુત્ર! વિલંબ કરો મા, ઇચ્છા હોય તે માગો.” એ સાંભળી બટુક બોલ્યો; “શાન્તિ! શાન્તિ! ધન્ય! ધન્ય! હે રાજા! જો તારી એવી જ ઇચ્છા હોય તો સાંજાળ, મને

આપવા સારુ તારે કોઈ વસ્તુ ક્યાંયથી લાવવી પડે, કિંવા જરાએ પરિશ્રમ કરવો પડે તેમ નથી. મારી યાચના એટલી જ છે કે “જે તારું છે તે મારું થાવ”

બટુકની આ અદ્ભુત યાચના-માગણી સાંભળી, રાજા આદિ સૌ દિગ્ગ બની ગયા. કોઈ ધન માગે, અન્ન માગે, વસ્ત્ર માગે, અશ્વ, ગજ કે રથ માગે, ગ્રામ માગે, નગર, માગે, ને ઘણું ઘણુ તો દેશ માગે, પણ આવું સર્વસ્વ માગવાની હામ કોની હોય?

આ યાચનાથી રાજા ઘણુકવાર સૂધી સ્તબ્ધ જ થઈ રહ્યો, પણ છેવટે તેણે ઉદાર બુદ્ધિથી વિચાર કર્યો કે; “અઃ એમાં શી મોટી વાત છે. ઇશ્વરકૃપાથી મારું આ મહદનુષ્ઠાન પરિપૂર્ણ થયું છે, તો હવે મારે રાજ્યાદિકથી શું વિશેષ છે? આ સર્વ એને હું અર્પણ કરીશ!” આવી ધારણાથી તેણે કહ્યું; “ઋષિપુત્ર, હું ધન્યભાગ્ય છું, કે મારે ત્યાં આપના સરખા યાચક પધારેલા છે. દયો, પ્રથમ આ મારી સર્વ ધનધાન્યરૂપ સંપત્તિ આપને અર્પણ છે; મારા ગજ, અશ્વ, રથ અને સમર્થ યોધા-ઓવાળું આખું સૈન્ય આપને અર્પણ છે; અસંખ્ય દેશોમાં પ્રસરેલી મારી સઘળી રાજ્યસત્તા પણ આપને અર્પણ કરું છું; એ સઘળું આપ ગ્રહણ કરો.” એટલું કહી રાજા બટુકના હાથમાં સંકલ્પવડે જળા મૂક્યા તત્પર થયો, ત્યારે બટુકે કહ્યું; “એમ કેમ? આ જગતમાં તારું (જેનાપર તારી સત્તા છે એવું) એટલું જ છે?” રાજાએ ક્ષણભર વિચાર કરી કહ્યું; “હવે તો મારું એવું બીજું કંઈ જ નથી! પણ હા, આ મારી અર્ધાંગના (રણી) છે, તે પણ આપને અર્પણ કરું છું. આપ સતોષ પામ્યા?” ઋષિપુત્રે કહ્યું; “રાજા, હજી તો ઘણુંએ બાકી છે.” ત્યારે પુનઃ રાજા વિચાર કરવા લાગ્યો; “અરે હવે તે શું બાકી હશે?” એટલામાં તેની દૃષ્ટિ પોતાના હથમાંની અમૂલ્ય રત્નજડિત મુદ્રિકા અને પહોચીપર પડી તુરત તેણે એ મુદ્રિકા, પહોચી અને જ્ઞાન કોટ ઇત્યાદિ સર્વ અંગોના અમૂલ્ય અલંકાર ઉતારી, બટુકની આગળ મૂક્યા ને બોલ્યો; “કેમ પ્રભુ, હવે સંતોષ છે?” બટુકે કહ્યું; “ના, હજી ઘણું બાકી છે.” એવા પ્રત્યુત્તરથી રાજા આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. તે વિચારગ્રસ્ત બન્યો ને બોલ્યો; “હવે તે શું બાકી હશે? આ મેં પહેરેલાં વસ્ત્ર પણ બાકી રહેતાં હોય તો દયો;” એમ કહી તેણે માત્ર એક કટિવસ્ત્ર (ચોતિયું) રાખીને, બીજાં તમામ વસ્ત્ર આપી દીધાં, ને કહ્યું, “મહારાજ, હવે સંકલ્પ લ્યો” બટુક બોલ્યો; “ના, હજી બધું ક્યાં આવ્યું છે?” એવું બટુકનું ઉત્તર સાંભળી

રાજા વિચાર કરવા લાગ્યો કે, “નિચે, આ બાળક કંઈક લતે ચઢેલો છે; માટે જ બાકી છે, હજી બાકી છે, એમ કહ્યા કરે છે. પણ ત્યારે હવે એનું સમાધાન કેમ કરવું?” આમ રાજાને અકળાયો નાણી, બટુક બોલ્યો; “હો રાજા! તારા ધારવા પ્રમાણે તારું સર્વ આટલામાં આવી ગયું હોય તો હવે ઠર સંકટપ!” રાજા શાસ્ત્રની રૂઠિ પ્રમાણે સંકટપ કરવાં બોલ્યો કે, “હું વરેખ્મ આ સર્વસ્વદાન આ ઋષિપુત્રને અર્પણ કરું.”—એટલું વાક્ય પૂરું કરતાં પહેલાં તો બટુક વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો, “હાં, હાં, હાં, રાજા! એ બધું બરું, પણ વરેખ્મ કોણ!” ત્યારે રાજા જરાક ધૈર્ય ત્યજી, છાતીએ હાથ ઠેકી બોલ્યો; “કોણ? આ હું પોતે!”

બટુક બોલ્યો: “ના, એ તો છાતી, ને તેના ઉપર પડ્યો એ હાથ અને વળી ‘હું’ એમ બોલે છે તે તો અંગતો એક ભાગ મોહું, ત્યારે એ ત્રણમાં વરેખ્મ કોનું નામ?” રાજા બોલ્યો: “પણ એ છાતી, હાથ ને મોહું એ મારાં જ કેની?” એ સાંભળી બટુક હસીને બોલ્યો; “વાહ! ત્યારે તો તું મને છેતરતો દેખાય છે. હજી તો તારું કહેવાય એવું તારી પાસે ઘણું છે, માટે હું એ દાન નહિ લઉં. જો આપણું હોય તો વિચાર કરીને જોઈતું તારું હોય તેટલું સર્વ મને આપ.”

રાજા પુનઃ દિગ્ગ ચર્ચ ગયો, ને શરીરના પ્રત્યેક અવયવ ઉપર દૃષ્ટિ કરી વિચારવા લાગ્યો કે, ‘નિશંક, આ બટુકના કહેવા પ્રમાણે હજી મારું મારી પાસે ઘણું છે. છાતી, મોહું, હાથ, પેટ, પગ, માથું—રે એમ તો આખું શરીર મારું છે; માટે તે બધુંય તેને અર્પણ થવું જોઈએ.’ થઈ રાજા પ્રગટપણે બોલ્યો; “ઋષિદેવ, ક્ષમા કરો, મારા અજ્ઞાન-પણાથી મેં નાણું નહોતું, પણ હવે આ શરીર બધું આપને અર્પણ છે, માટે સંકટપ લ્યો;” એમ કહી હાથમાંથી ઝડીવડે જળ આપવા માંડ્યું; ત્યારે બટુક બોલ્યો; “રાજા, હવે એ હાથે જળ કેમ અપાય? ઠારણ હાથ આદિ તારું આખું શરીર તો દાન કરવાની વસ્તુ છે.”

પુનઃ રાજા વિચારમાં પડ્યો; ‘હવે કેમ કરવું? દાન કેવી રીતે આપવું?’ એમ ઘણીક રીતે મનન કીધું, પણ કંઈ સૂઝ પડી નહિ ત્યારે અકળાયો અને બોલ્યો; “મહારાજ, મેં તો અંતરમાં ઘણાય વિચાર કરી જોયો, પણ મને કશી સૂઝ પડતી નથી, માટે કેમ કરવું, તે આપ જ કૃપા કરીને મને કહો.” એ સાંભળી બટુક બોલ્યો: “અહો! હજી તો તું તારી પાસે બહુ મોટી સમૃદ્ધિ ધરાવતો દેખાય છે; તે આખ્યા વિના હું દાન કેમ લઈશ?” રાજા બોલ્યો. “મેં મારું શરીર સુદ્ધાં અર્પણ કરી દીધું ને હવે

તે મારી પાસે શું હોય?" બટુકે કહ્યું; "સંભારી જો, હમણાં તે કહ્યું કે, 'મેં ઘણોય વિચાર કરી જોયો, પણ મને કશી સૂઝ પડતી નથી,' તો તે વિચાર તેં કેાની સાથે કર્યો?" રાજાએ ઉત્તર આપ્યું; "મારા મન સાથે," બટુકે પ્રશ્ન કર્યું; "ત્યારે એ મન તો તું કોઇતું ઉછિતું લાગ્યો હોઇશ?" રાજાએ કહ્યું. "ના ના; એ મન મારું, પણ તે હું આપને અર્પણ કરવું ચૂકી ગયો, પણ એ મને દેખાતું નથી, એટલે કેમ કરીને અર્પણ કરી શકું?" બટુકે સ્મિત મુખે કહ્યું "વત્સ! હજી તે તારું મન મને આપ્યું નથી ત્યાં સૂધી તેનો ઉપયોગ કરવાનો તને પૂર્ણ અધિકાર છે, તું સ્વતંત્ર છે, માટે સ્થિર થઇને સારી પેઠે વિચાર કરી જો."

પછી રાજા કેટલીકવાર સૂધી સ્તબ્ધ બની જઈને પાછો બોલ્યો; "ઋષિપુત્ર, હવે તો ઘણી થઈ, હજી આવી રહી; આવું તો મેં કયાંય જોયું નહોતું. આ તો બુદ્ધિની પરિચીમા થઈ છે! મેં તો ઘણોય વિચાર કર્યો, મનન કીધું ને તર્ક દોડાવી જોયો, પણ કશી સૂઝ પડતી નથી, પણ હવે તો જીવ અકળાય છે!"

આ વાક્ય રાજા પૂરું કરે છે, એટલામાં તો પાછો બટુક બોલી ઉઠ્યો; "અહો! ઘણા આશ્ચર્યની વાત છે કે, હજીએ તે તારી પાસે કંઈક છૂપાવી રાખ્યું છે ને તે શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ અમૂલ્ય રત્ન છે. પણ દેવેચ્છાથી આપોઆપ તે પ્રકટ કર્યું છે, તો હવે હું તે દાનમાં લીધા વગર તને છોડનાર નથી."

રાજા બોલ્યો; "નહિ, કૃપાનાથ! હું સત્ય કહું છું કે મેં કશું છૂપાવ્યું નથી. માત્ર નહિ જાણી શકવાને લીધે, અર્થાત્ મારું મન ત્યાં નહિ પહોંચી શકવાને લીધે જ મારી પાસે કંઈ રહી ગયું હોય તો તે હું જાણતો નથી. માટે આપ જ કૃપા કરીને મને જણાવો. હું પૂર્ણ પ્રેમથી તેનો સંકલ્પ કરીશ."

બટુકે કહ્યું; "કેમ, તે હમણાં જ કહ્યુંની, 'કે હવે તો કશી સૂઝ પડતી નથી, ને જીવ અકળાય છે?' તો તે જીવ કેનો?"

રાજા બોલ્યો; "હા, હા, ઋષિદેવ, જીવ તો મારો ખરો, પણ હવે હું આપને વિનંતિ કરું છું કે, એ વિના હજી પણ મારી પાસે કંઈક હોય ને તે હું ન જાણતો હોઉં તો કૃપા કરી મને જણાવો, તેનો પણ સંકલ્પ કરું"

બટુક બોલ્યો. "હવે તારી પાસે કંઈ જ રહ્યું નથી; હવે તો તું કેવળ સત્યશુદ્ધ એક જ થઈ રહ્યો છે; પરંતુ એ સઘળી તારી સમૃદ્ધિ મને આપીશ ત્યારે જ! હમણાં તો તે માત્ર જાણ્યું જ છે કે, મારી પાસે આટલું

મોટું લંડોળ છે. પણ હવે એ સર્વ મને આપવાની ઉતાવળ કર, વિલંબ શો છે?” રાજા યજ્ઞાદિત્ય અનેક સત્કર્મો કરીને મહા પુણ્યવાન તથા નિષ્પાપ થયો હતો, એટલે તેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થવામાં વિલમ્બ નહોતો. બટુકનાં એ છેલ્લાં વચનો સાંભળી અઠસ્માત્ તે જાણે મહાનિદ્રામાંથી જાગ્યો થયો હોય, ટિંકા ઘાડા અંધારામાંથી સૂર્યના પ્રકાશમાં આવ્યો હોય, તેમ સાવધ થઈ વિચાર કરવા લાગ્યો. “અહો! આટલી બધી વસ્તુઓ મારી પાસે હતી, પણ તે હું એ સૌ કરતાં જુદો ને એકલો છું, તો હું કોણ છું, ને હું કેવો હોઈશ?” એમ પ્રશ્ન થતાં તેનાં સમાધાન માટે તેણે કર જોડીને બટુકરાજને પૂછ્યું. “હુ દેવ! કહો મને કે હું કોણ છું?” ત્યારે બટુક જોડ્યો; “તે યોગ્ય પૂછ્યું, તો સાંભળ: જેને મહાન પુરુષો અવિનાશી, અવિકારી, અવ્યય, અનાદિ, અજન્મા, દેવના દેવ, સર્વેશ્વર, નિર્ગુણ, નિરંજન, નિરાકાર ઈત્યાદિ અનેક વિશેષણોથી ઓળખાવે છે; જે દેવળ, એક નિત્ય, સત્ય, શ્રેષ્ઠ, ચૈતન્ય, જ્ઞાન અને આનંદ-રૂપ છે; જે સર્વે ચરાચર જગતનું બીજ, સર્વભૂત માત્રના પિતા, પોષક આદિ અને અંતરૂપ છે; વળી જે ચરાચર જગતમાં સાક્ષીરૂપે નિવાસ કરી રહ્યો છે; સર્વની ગતિરૂપ છે; સર્વ શક્તિમાન છે, અપાર છે, અનંત છે, અર્થાત્ આ દૃશ્ય તેમ જ અદૃશ્ય એલું સર્વ તેનાથી જ ઉત્પત્તિને પામ્યું હોવાથી જેવો ગણીએ તેવો છતાં જે પરમાત્મા, પરબ્રહ્મ, પરમેશ્વર ઇત્યાદિ નામોથી પ્રસિદ્ધ છે; અને જેને જાણ્યા પછી બીજું ઠશું જાણવાનું બાકી રહેતું નથી, જેની પ્રાપ્તિ કરતાં બીજો કોઈ જ મોટો લાભ નથી તથા જેના કરતાં વિશેષ કોઈ બીજું સુખ નથી, તે જ પોતે તું છે.” એ સાંભળી રાજા જોડ્યો; “અહો! હું એવો છું? ના, ના; એ તો મને અસંભવિત લાગે છે; કેમકે આપે તો મને અપાર શક્તિવાળો અને અનુપમ ગુણવાળો પરમ-ઇશ્વર કહ્યો. આપે એમ પણ કહ્યું કે, એ જ્ઞાનરૂપ પરમ-ઇશ્વરને જાણવા પછી બીજું ઠશું જાણવાનું બાકી રહેતું નથી; ત્યારે હું જો તે પોતે જ છું, તો હું પોતે પોતાને જ જોઈ કે જાણી શકતો નથી એમ કેમ બને? આટલું બધું અજ્ઞાન હોય શું?” બટુક જોડ્યો; “હા; એ કરતાં પણ અધિક અજ્ઞાન છે! તારે તો તારાં મહત્પુણ્ય કર્મોના પ્રતાપવડે આટલું સાંભળવાં ને જાણવાની વેળા પણ આવી કે, ‘હું પોતે પરમાત્મા છું!’ પણ બીજા અસંસ્કારી પુણ્યહીન પ્રાણીઓ, કે જેઓનાથી ઉચિત સત્કર્મ તો શું, પણ માત્ર દુષ્કર્મ જ બને છે, તેઓ તો એટલા મોટા અજ્ઞાનાંધકારમાં પડેલા હોય છે કે, ‘અમે કોણ છીએ, અમે ક્યાંથી

આવ્યા છીએ, અમારે ક્યાં જવું છે,' ધત્યાદિ તેના પોતાના જ ઠલ્યાણની કશી ખબર હોતી નથી. તેને માટે કોઈ વાર તેઓને ક્ષણભર પણ પ્રશ્ન થતું નથી. તેઓ તો માત્ર શિશ્ન અને ઉદર પરાયણ રહી, તેના જ સતત વિચાર કર્યા કરે છે." ત્યારે રાજાએ પ્રશ્ન કર્યું; "હા, એ તો વાત સત્ય છે; મને પણ અઘાપિપર્યત એમ જ હતું; પરંતુ એમ હોવાનું કારણ શું?" બટુકે કહ્યું. "પોતાને પોતાનું સ્વરૂપ જણાવવામાં અતરાય પાડનારાં ત્રણ સખળ કારણો હોય છે, જેનો નાશ કરવાને તે પુરુષ અસમર્થ છે. એક તો અનેક જન્મોથી એકઠાં કરેલાં પાપ તથા પુણ્યના સમૂહ-રૂપી મળ, જેનાથી પ્રાણીનું અંતઃકરણ મલિન રહે છે, એટલે તેને સત્ય શું છે તે સૂઝતું નથી. જેમ દર્પણ શુદ્ધ હોય તો તેમાં જોવાથી મુખ જેવું હોય તેવું સ્પષ્ટ ને સ્વચ્છ જણાઈ આવે; પણ તેના ઉપર અનેક પ્રકારનો ચીકણો મેલ છવાઈ જઈ, કાચ ઢાકાઈ ગયો હોય તો તેમાં કશી વસ્તુનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી ને તેમાંથી કશી વસ્તુ જોઈ પણ શકાતી નથી. બીજું કારણ, ચિત્તની ચંચળતારૂપ વિદ્યેપશક્તિ છે. એનાથી મન વ્યથ એટલે અસ્થિર રહી ચોમેર ભટકતું રહે છે અને તેથી તે સત્ય સ્વરૂપને જોઈ શકતું નથી. પણ મનની ખરેખરી એકાગ્રતા હોય તો જ તે સત્ય સ્વરૂપ જાણવા-જોવામાં આવે છે. ત્રીજું કારણ, તે સ્વરૂપની ઉપર આવેલું આવરણ એટલે ઢાંકણરૂપ અજ્ઞાન-અવિદ્યા છે. તેનાથી તે સત્ય સ્વરૂપ જણાતું નથી." એ સાંભળી રાજા બોલ્યો "કૃપાનાથ, ત્યારે તો મને એ મારાં સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવો! શું એ અંતરાય પડાવનારાં કારણો કોઈ ઉપાયથી દૂર નહિ થઈ શકતાં હોય?" બટુક બોલ્યો; "અધિકારી અને મુમુક્ષુ પુરુષ, તેને, વેદે કહેલાં સાધનો વડે દૂર કરી શકે છે; અને તે સાધનો, ત્રણેને માટે ત્રણ જૂદાં જૂદાં છે." રાજાએ પૂછ્યું. "એ સાધન ક્યાં?" બટુક બોલ્યો; "મળને મટાડનારું સાધન કર્મ-યોગ, વિદ્યેપ મટાડનાર ઉપાસનાયોગ, અને આવરણને દૂર કરનારું જ્ઞાનયોગરૂપ સાધન છે. તે ત્રણે એક પછી એકનાં ઉપકારક છે. જ્ઞાન ઉપન્ન થવાને ઉપાસના સાધન ઉપકારક છે; ને ઉપાસના સિદ્ધ કરવાને ચિત્ત શુદ્ધ કરવારૂપ કર્મ, એ ઉપકારક છે." રાજા બોલ્યો; "એ કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન તે શું?" બટુક બોલ્યો; "વર્ણશ્રમધર્મ પાળી યજ્ઞાદિક્રિયાઓ કરવી તે કર્મ, જગતના કારણરૂપ પરમાત્માની ભક્તિ કરી, તેનામાં ચિત્ત દૃઢ સ્થિર કરવું તે ઉપાસના, અને એ પરમાત્મા કેવો છે, ક્યાં છે, એ પરિપૂર્ણ જાણવું અને નિર્વાસાનક-સંકલ્પરાહિત

ખની, જીવની પ્રજા સાથેની એકતા માનવી, તે જ્ઞાન.” રાજાએ કહ્યું; “અહો! ત્યારે તો હવે મને મારાં સ્વરૂપનાં દર્શન થવાને ઘણીવાર છે, નહિ મહારાજ?” બટુક બોલ્યો; “તું ધારે છે તેટલી વાર નથી; કારણ ત્રણ સાધનોમાંનું આરભ સાધન જે કર્મ, તે તારાથી પરિપૂર્ણ બન્યું છે; માત્ર તેમાં થોડિક ખામી છે તેને પ્રથમ દૂર કરવી જોઈએ.” એ સાંભળી રાજા પોતાને ઉપજેલી શંકા માટે કંઈ પણ બોલવા બંધ, તેટલામાં તો બટુક પુનઃ બોલ્યો; “પણ અહો! આપણે જે કરવાનું છે તે કામ મૂંઝીને દેટલા બધા આડે ઉતરી પડ્યા છીએ! માટે એ સંબંધે પછી વાતો કરીશું. આ સમે તું મને દાન આપ.” એ સાંભળી રાજા તુરત પાછો ફેરવે આવી વિચાર કરવા લાગ્યો. “અહો! મારે મારું સર્વસ્વ ઋષિપુત્રને દાન કરવું છે, અને જેને અહુણાં સૂધી હું પોતાનું સ્વરૂપ માનતો હતો, એવો મારો આ દેહ, અંતઃકરણ (મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત) અને જીવાત્મા, એ સર્વે તો હું પોતે નહિ, પણ મારા કરતાં જૂદી (મારી) વસ્તુઓ છે; તેઓને પણ દાનમાં આપવી છે, તો હવે મારે દાન કેવી રીતે આપવું? દાન આપનાર એવો જે હું, તે મારું પોતાનું સત્યસ્વરૂપ સમજી-જાણી-જોઈ-શક્યો હોત તો તેવડે દાન આપી શકત; પણ આ તો જેટલું મેં જાણ્યું છે, તેટલું સર્વ મારું છે; પણ હું પોતે મારો નહિ! એ પણ આશ્ચર્યજ! હું જો કે મને પોતાને દેખતો નથી, તદ્દપિ એટલું તો સમજી શક્યો છું કે મારો જીવ, મન, ઇત્યાદિ જેમ મારા દેહમાં જ હતાં ને છે, છતાં હું તેઓને જાણતો નથી કે જોતો નથી, તેમજ હું પોતે પણ આ દેહને આશ્રિત થઈ રહેલો છું ને આ દેહમાં જ છું, છતાં તેને જોતો નથી! સમજાય છે કે, એ બધી વસ્તુઓ આપી દેતાં જે કંઈ શેષ રહે, તે જ હું છું! તેટલા સારું મારે, એ સર્વ વસ્તુઓથી ભરેલા આ દેહ સહિત ઋષિપુત્રની આગળ જઈને પડવું, એટલે તેમાંથી ઋષિપુત્ર જ્ઞાતા હોવાથી મને એકલાને નિરાળો રાખી, બાકીની સર્વ વસ્તુ લઈ લેશે!” એવો વિચાર કરીને, રાજા આસનપરથી હેઠો ઉતર્યો ને “લ્યો મહારાજ, મારું આ સર્વ તમને અર્પણુ!” એમ બોલતો તે બાલપ્રજ્ઞાચારીનાં ચરણ આગળ જઈ પડ્યો! યજ્ઞમાનાં તથા દર્શને આવનારાં સર્વ મનુષ્યો જે આટલી ઘડી સૂધી બીજું સર્વ છોડી રાજા અને બટુકનો અતિ અદ્ભુત સંવાદ સાંભળવા માટે એકચિત્ત થઈ વિંટાઈ વળ્યાં હતાં, તે આવો પ્રકાર જોઈ, “આહાહા શું માગવું! કેવો ચમત્કાર! ધન્ય છે એની સૂક્ષ્મબુદ્ધિને!” એમ બોલતાં, અતિ આશ્ચર્યમાં દિગ્ભ્રમ થઈ ગયાં, ને હવે પછી શું થશે, તે જાણવા માટે સર્વ ઉત્કંઠિત થઈ ઉભાં જ રહ્યાં.

રાજા આવી રીતે પોતાનું સર્વસ્વ દાન કરી સઘળાં દ્રવ્યથી મુક્ત થયો ખરો, પરંતુ એટલાથી જ કંઈ તેની સ્વાભાવિક મનોવાસના નિર્મૂળ થઈ નહોતી. તેથી તેને તુરત જ વિચાર આવ્યો (સાંસારિક મનુષ્ય માત્રને સ્વાભાવિક રીતે જેવો વિચાર આવે તેવો જ) કે, ‘હવે હું શું કરીશ? અરે! હવે મારું શું થશે? મારું સઘળું તો હું આપી બેઠો! હું નિર્ભાગી નહિ?’ પણ તેના મનની જાડામાં જાડી ગુફામાં જે વાતની નિર્ભયતા હતી, તે વાતની ટાઢક હતી. તેને લીધે તેને તુરત જ શાંતિ મળી.

વરેન્ધ્રનું મરણવૃત્ત

તેના મનમાં વિચાર થયો: “અ: હું જે સર્વ આપી બેઠો, તેનું મારે કામ પણ શું હતું? આ દેહાદિક ને રાજ્યાદિક તો આમે મારે નકામાં જ હતાંની? મારા શતાશ્વમેધ (સૌ અશ્વમેધ)ના અનુદાનથી હવે હું દેવતાઓનો રાજા ઈંદ્ર થવાનો છું. એ ઈંદ્રપદ કરતાં અત્રનું આ મારું સર્વસ્વ કંઈ વિશેષ નથી; એટલું જ નહિ, પણ તે પદનો અધિકાર હસ્તગત કરતી વેળાએ મારે આ રાજ્ય અને દેહ ઇત્યાદિ સર્વનો આપોઆપ ત્યાગ કરવો જ પડત. પેલી અપ્સરાઓએ મને કહ્યું હતું કે, ત્યાં (સ્વર્ગમાં) જવા સારું તો પ્રાણીને દિવ્યદેહ ધારણ કરવો પડે છે. ઈંદ્ર થનાર પુરુષને એટલી ગંધી મોટી સત્તા મળે છે કે, તેની આગળ આ મારું રાજ્ય તો શું, પણ મારા જેવાં અસંખ્ય રાજ્યો જેમાં છે, એવી સમગ્ર પૃથ્વી, અને તેના સહિત સ્વર્ગ તથા પાતાળ મળી ત્રણે લોકોનો અધિપતિ-ઈશ્વર થાય છે.” આવી રીતે રાજ્યએ પોતાના મનનું સમાધાન કર્યું. પરંતુ એમાં તેની મોટી ભૂલ હતી. તે ભૂલ અંતર્યામી એવા તે ગટુકે તુરત જ જાણી લઈને તેને બાહુડું બાંધી બેઠો કરતાં કહ્યું; “અરે રાજા ઉઠ, તું આ શું કરે છે? તારા જેવા દાતા (દાન કરનાર)ને એવી વંચના કરવી શું યોગ્ય છે? તું પશ્યો પશ્યો મન સાથે જે વિચાર કરે છે, તે મારાથી અણભણ્યું નથી! જે મન સાથે તું વિચાર કરે છે એ મન તારું નથી અને તેની સાથે વિચાર કરવાનો તને અધિકાર પણ નથી. તારું મન, આત્મા, દેહ, ઇંદ્રિયો ઇત્યાદિ સૌ પારકાં છે અને તે વડે બનેલાં કર્મ-કૃત્ય કાં પારકાં નહિ? તે રાજ્ય આપ્યું એટલે રાજ્યમાંની ગ્રજા, પૃથ્વી અને રાજ્યના અધિકારો એ સર્વનો સંકલ્પ થઈ ગયો; દેહ, મન, ઇત્યાદિની સાથે તેના તેના ધર્મ, અધિકાર અને કર્મ, એ પણ દાનમાં અપાયાં. એવી રીતે તું ન સમજતો હોય તો મારી માંગણી પ્રમાણે, તારું જે સર્વ છે તે

મારું થાઓ, એવી તારી પ્રતિજ્ઞા છે, અને તે ન્યાયથી જેમ દેહાત્માદિક તારાં તે મારાં થયાં, તેમ તેઓના આશ્રયમાં રહી તેં ઠરેલાં પાપ-પુણ્યાદિક પણ જે તારાં, તે સર્વ મારાં થયાં છે; અર્થાત્ તેઓને લીધે સુખદુઃખાદિક જે ફળો તારે લોગવવાનાં હતાં, તે હવે સઘળું મને અર્થણ કરવાથી મારે લોગવવાનાં થયાં છે. છતાં હજી તું ધારે છે કે, ‘મારે ઈંદ્રપદ લોગવવું છે ને ઈંદ્ર થયાથી હું ત્રણ લોકનો અધિપતિ થઈશ,’ એ કેટલું વિપરીત છે? વત્સ! હવે એ ઈંદ્રપદપર તારો અધિકાર શો રહ્યો? એ તો બધું મારું થયું છે!”

ઋષિપુત્રના સુખથી એ છેલ્લા શબ્દો સાંભળતાં જ, રાજા વરેખ્સુ મહાખેદથી અકસ્માત્ પછાડી ખાઈને પૃથ્વીપર પડ્યો. તે તત્કાલ અચેત થઈ ગયો! તેની મોટામાં મોટી તૃષ્ણા અને મોટામાં મોટી આશા આ વેળા નિર્મૂળ થઈ ઉખડી ગઈ. તેણે માન્યું કે, હું સઘળું ખોઈ બેઠો છું. તેણે જે કંઈ કંઈ હતું, જે જે મહાન્ પરિશ્રમ વેઠ્યા હતા, જે અપાર દ્રવ્ય ખર્ચું હતું, ને એ સઘળાવડે જે ઘણા કાળથી, પુષ્ટળ શ્રમ સાથે સો અશ્વમેધરૂપ મહા અનુષ્ઠાન પૂર્ણતાએ પહોંચ્યું હતું, તે સર્વ અલભ્ય એવા ઈંદ્રપદની પ્રાપ્તિને સારુ જ હતું-તે સર્વ હતું, ન હતું થઈ ગયું છે. રાજા, બટુકને પોતાના સર્વસ્વનું દાન આપવા બેઠો હતો, એ પણ તે અલભ્ય ઈંદ્રપદની પ્રાપ્તિને સારુ જ હતું; કેમ કે માગ્યું દાન આપે તો યજ્ઞ પરિપૂર્ણ કહેવાય, ને સો યજ્ઞો પરિપૂર્ણ થાય ત્યારે ઈંદ્રપદના અધિકારી થવાય છે.

રાજાની આમ મૂર્છિત અવસ્થા થતાં જ, સભામંડપમાં બેઠેલા સર્વના જીવ ઉડી ગયા. રાણી, પ્રધાન, પુરોહિત અને બીજા સર્વ સેવકવર્ગ સિંહાવિહા થઈ ગયા. યજ્ઞક્રિયા બંધ પડી. બ્રાહ્મણો વેદ લાલુતા રહી ગયા. સુંદરીઓ ગીત ગાતી અટકી ગઈ; વાજિત્રોના નાદ અને નગારાંના ઘોર શબ્દ એકદમ બંધ થઈ ગયો. રાજાની આવી સ્થિતિને લીધે સર્વ ક્રિયાઓ બંધ પડવાથી આખા યજ્ઞવાટમાં હજારો ને લાખો મનુષ્યોની ગીરદી છતાં સઘળું ચૂપાચૂપ હતું. સૌનાં અંતઃકરણ ખેદ અને શોકથી છવાઈ ગયાં. ‘અરે, એકદમ આ શું થઈ ગયું?’ ‘રે, આવો નિર્દય યાચક તે કોણ હશે?’ ‘અરે, આ બાળક તો યાચક નહિ, પણ કોઈ કારણ-રૂપ છે!’ ‘અરેરે, એને જોઈએ તે સર્વ આપવાને રાજા જો કે તત્પર હતો, છતાં તેની આ દશા એણે કેમ કરી?’ ‘અરે, જમ, જમાઈ ને બાચક, એ ત્રણેને દયા કર્યાંથી હોય?’ ‘હાય, હાય, હવે શું થશે?’

ઇત્યાદિ અનેક દુઃખોદ્ધારો સહિત સૌએ નિઃસાસા નાંખવા માંડ્યા. એક બાબુ ઉપરાઉપરી અનેક ઉપચારોથી રાજની સારવાર થવા માંડી, ત્યારે બીજી બાબુ લોકો આ શોચનીય બનાવને લીધે ઘણા ખેદ કરવા લાગ્યા. સર્વ પ્રેક્ષકો બટુક ભણી બહુ રોષની દૃષ્ટિએ જોવા લાગ્યા. કેટલાક તો સ્પષ્ટ કહેવા લાગ્યા કે, ‘રંગમાં લંગ કરનાર અને આનંદમાં ઉલટું પડાવનાર આ બાળક, કાળરૂપે અહીં આવી ચઢ્યો હશે.’

રાજને જાગૃત કરવા ઉપરાઉપરી ઘણાંક ઉપાયો કર્યા, અનેક ઔષધો આપ્યાં ને જન્મારાથી તેના આશ્રયમાં રહેલા મોટા ધન્વન્તરિ સરખા રાજવૈદ્યોએ તેને જાગૃત કરવાને અપાર પ્રયત્નો કર્યા, પણ સર્વ મિથ્યા થયું. કોઇનું કંઈ પણ ચાલ્યું નહિ, સૌએ હાથ ખંખેર્યા, આશા મૂકી, સૌની આંખમાંથી અશ્રુધારાઓ ચાલવા લાગી. જેટલો આનંદ, જેટલું શ્રીસૌભાગ્ય ત્યાં પ્રકાશી રહ્યું હતું, તેના બદલામાં તેટલો જ શોક અને તેટલી જ અમંગલતા એકાએક છવાઈ ગઈ. સૌનાં મુખ ઉતરી ગયાં, કંઠ ખેસી ગળગળા થઈ ગયા. કોઈ કોઈની સાથે કશું બોલી શક્યું નહિ. આવા મહાગંભીર શોકનું કારણ માત્ર પેલો બટુક, પેલો બાળક જ હતો ! પરંતુ તેના મુખપર શોક, ખેદ કે અમંગલતાનું કશું ચિહ્ન સરખું દેખાતું નહોતું. તે તો હતો તેવો ને તેવો જ આનંદમા ખેઠો ખેઠો ભગવત્સરણ કર્યા કરતો હતો ને તેની જિજ્ઞાસે કાર્યથી કિંચિત્ પણ વિરામ પામતી નહોતી.

રાણી વિષયબાળા

આવે ગંભીર સમયે શું કરવું, તે કોઇને સુઝતું નહોતું. શોકના, સમુદ્રમાં ડૂબી ગયેલી વરેખ્સુની રાણી, કે જે મહા પતિવ્રતા અને બુદ્ધિમાન હતી, તે હવે ઉભી થઈ, તેનું નામ વિષયબાળા હતું. તે સર્વ સમાજ સાંભળી શકે તેવી રીતે મોટેથી પણ અતિ વિનયપૂર્વક બોલી; “હે સમર્થ પૂજ્ય મહાત્માજનો અને યાજ્ઞિકો, તથા સુજ્ઞ પ્રજાજનો ! બુદ્ધો, ઘડિક પહેલાં શું હતું ને હમણાં શું થઈ ગયું છે ! એ ઈશ્વરી માયાનો અદ્ભુત ચમત્કાર આપ સૌએ પ્રત્યક્ષ જોયો છે. હું જોઈ છું કે, જનમંડળ મહાશોક અને ખેદમાં ગળગળિત થઈ ગયું છે. એ સઘળાનું કારણ આ ઋષિપુત્ર છે એમ ધારીને, કેટલાકો આ મહાપ્રભુને દોષિત ગણી ધિક્કારતા, મારી દૃષ્ટિએ પડે છે; પરંતુ તેઓએ તેમ કરી પોતપોતાના મનથી પણ એ દેવતા દેવ, પ્રભુના પણ પ્રભુ, મહાત્મા બટુક મુનિનું અપમાન કરવું, એ મહાપાપનું કામ છે. એ બ્રહ્મદેવ

આખા મનુષ્ય વર્ગને ઈશ્વરની પેઠે પૂજ્ય છે અને મારી પ્રજા જ્યારે એવો અનર્થ કરે ત્યારે તે દોષ મારો અને મારા સ્વામીનો જ કહેવાય, માટે તેમ નહિ કરવા માટે સર્વને મારી પ્રાર્થના છે. આ સર્વ ઋષિમંડળ પ્રત્યે મારી વિનંતિ છે કે, આપ સર્વ સમર્થ છો, સર્વજ્ઞ છો, દેવોને પણ પૂજ્ય છો, ને પોતાપોતાનાં તપોભળ ને યોગભળથી ઈશ્વરની પેઠે ઈર્તુમ્ અકર્તુમ્ અન્યથા ઈર્તુમ્ સમર્થ છો, માટે મને આવા શોકસસુદ્રમાંથી તારવા શક્તિમાન છો. યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિનો સમય વહી જાય છે, મારો પતિ આવી અચેત અવસ્થામાં છે અને તેના પ્રાણ દેહનો ત્યાગ કરી ગયા—” એટલું કહેતાં કહેતા તેનાં નેત્ર ભરાઈ આવ્યાં ને કંઠ ગદ્ગદિત થઈ ગયો. પછી ધૈર્ય ધારણ કરીને તે પુનઃ બોલી, “તો હવે મારે શું કરવું યોગ્ય છે, તે તમો સર્વ કહો. શું આવા સૂર્ય સમાન પ્રતાપી મુનિજનોના સમાજ વચ્ચેથી મારા સ્વામીનો મહાપુણ્યવાન આત્મા સહજમાં આલ્યો જશે? શું હું આટલા બધા પુણ્યને અંતે વગર કારણે વિધવા થઈશ? પણ મારું દૈવ જ એવું હશે ત્યાં કેને દોષ દેવો? પણ આ ઇતિહાસ યુગોયુગપર્યંત મહાન બ્રહ્મવેત્તા યોગી-ઓની કીર્તિને લલ્લિજત નહિ કરશે?” રાણીનું આવું ગંભીર ને અર્થ-સૂચક ભાષણ સાંભળી, સર્વ ઋષિમુનિઓ એક બીજાના સામું જોવા લાગ્યા ને આતું શું પ્રત્યુત્તર આપવું, તેને માટે સૌ વિમાસણમાં પડી ગયા. એટલામાં એક મોટો જટાધારી વૃદ્ધ ઋષિ, જે યજ્ઞમાં બ્રહ્મા અથવા હોતાનું પદ ધારણ કરી બેઠેલો હતો, તે ઉભો થઈ રાણીને સંબોધી કહેવા લાગ્યો; “કલ્યાણ! કલ્યાણ! મંગળ! મંગળ! હું રાજ્યમાતા! તારા પુણ્યનો પાર નથી, કે જેથી તું વરેન્સુ જેવા ધર્મ-ધુરંધર મહીપતિની પત્ની થવા પામી છે. તારુ કલ્યાણ થાયો. હવે તું ધૈર્ય ધર. હે રાજા! તું જરા પણ ગભરાઈશ નહિ. તારે અવશ્ય સ્મરણમાં રાખવું કે, સત્કર્મ કરનારનું કદી પણ અકલ્યાણ થતું નથી. તારા ભર્તાને પુરોહિતાદિએ પહેલાં ઘણાં વાયાં, છતાં તેણે આ મહામુનિ બટુકને દાન આપવાનો આગ્રહ કરવામાં પાછું વળી જોયું નહિ, તેનું જ આ પરિણામ છે પરંતુ એથી તારે અકળાવું નહિ. તું અનુમાનથી જ વિચારી જો કે, જેણે આવા મોટા ચક્રવર્તી રાજા આગળ કશી પણ શંકા વગર માત્ર બેજ શબ્દમાં આવું મોટું દાન માગ્યું હશે, તે મહાપ્રભુ વિના કેણુ હોય? સાધારણ દૃષ્ટિથી સૌને એ બટુક, બાળબુદ્ધિ લાગતો હશે, પણ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ જોતાં તેનું અનુપમ તેજ જ કહી આપે છે કે, તે

કોઈ મહાન્ સમર્થ આત્મા છે. એ બાળક નહિ, પણ વૃદ્ધોનો વૃદ્ધ છે; એ સાધારણ બ્રાહ્મણપુત્ર નહિ, પણ મોટા સમર્થ ઋષિઓનો ઋષિ અને દેવોનો પણ દેવ છે. સૌ એને એક ક્ષુદ્રક અને નિર્દય યાત્રક સમજે છે, પણ મને તો જ્ઞાનદૃષ્ટિથી તે બટુક વેશવાળો છતાં આખા ત્રૈલોક્યની સમૃદ્ધિથી પણ નિસ્પૃહતાવાળો, દાતાઓનો પણ દાતા અને દયાના લંડાર-રૂપે દર્શન દે છે. તેટલા માટે, હે રાજપતિ! જોણે આવો હુકર પ્રસંગ આણ્યો છે, તેજ બટુક તારા મનનું સમાધાન કરવા સમર્થ છે. બધું મૂકી દઈને માત્ર તું એનેજ શરણે જા; રાજાએ તને પણ દાનમાં આપેલી હોવાથી તું તેનીજ સપત્તિ છે.”

આટલું બોલી ઋષિએ મૌન ધાર્યું, અને રાણીએ તેનાં વચનોને અમૂલ્ય ઉપદેશરૂપ માનીને હૃદયમાં ધીરજ પકડી, તત્કાલ તે બટુકને પ્રણામ કરીને અતિ નમ્રપણે કહેવા લાગી; “હે ઋષિપુત્ર! હે મહાત્મા! આપ વાસ્તવિક કોણ છો, તે વાતથી હું કેવળ અજ્ઞાત છું; પરંતુ હે સમર્થ! મારા ભર્તાએ મને આપને અર્પિત કરેલી હોવાથી હું આપની નમ્ર દાસી છું, અને આપ મારા તારક છો, માટે આ હસ્તર પ્રસંગમાંથી તરવાને (હુઃખથી મુક્ત થવાને) હું આપને શરણે આવી છું; તો હવે મારે શું કરવું, તેની કૃપા કરી આજ્ઞા કરો.” ત્યારે બટુક બોલ્યો. “દેવિ! કલ્યાણિ! તું શાને શોધ કરે છે? આ સંસાર કેવળ મિથ્યા છે ને તેમાંનું સગપણ મિથ્યાજ છે. તું જો, કોણ કોનું સગ થાય છે? તું રાજાને પોતાનો, ને રાજા તને પોતાની માનતો હતો, પણ તે સગપણ કયા રહ્યું? અજોડ આવ્યે પોતપોતાને માર્ગે ચાલ્યા જાય છે. જેને તું તારો ભર્તા મહારાજા એકલો જ ચાલ્યો ગયો છે ને તારો ભાવ પણ પૂછ્યો નથી. મુદ્ધિ! શું, પણ પોતાના માનેલા આ દેહને પણ છોડીને તે પરલોક પ્રત્યે ચાલ્યો જાય છે. એજ પ્રમાણે આ જગતમાં જન્મેલા પ્રાણીમાત્રના સંબંધમાં “સમજવું હે સુશીલે! હવે તારે તેની સાથે શો સંબંધ છે? અને તેને અર્થે તું કલપાત શા માટે કરે છે? તે તો તેને માર્ગે ગયો છે. માટે તું હવે નિશ્ચિત થઈ તારા આત્માના કલ્યાણાર્થે યત્ન કર.” એ સાંભળી પુનઃ રાણી બોલી; “હે બ્રહ્મપુત્ર! આપ કહો છો તે સત્ય છે, પરંતુ સંસાર એમ સર્વથા મિથ્યા હોય તો તેમાં કરેલા વ્યવહારો પણ સર્વ મિથ્યા કાં નહિ? અને એમ હોય તો કલ્યાણાર્થે કરેલા યત્નો પણ કયાંથી સાચા હોય?” બટુકે પ્રત્યુત્તર આપ્યું; “રાણી! તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોતાં સઘળું પરમાત્મા થકી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી અસત્ય કંઈજ નથી; પરંતુ

અસત્ય કહેવાનો મારો આશય એવો છે કે, આ સંસાર પ્રવાહી છે, એટલે જળના પ્રવાહની પેઠે તે વહોજ જાય છે; અર્થાત્ જે આવે છે તે કાલે નથી. સર્વકાળ સ્થિતિવાળું કશું નથી, સર્વ અનિત્ય છે. માટે, જે નિત્ય, સર્વદા રહેનાર એવું કલ્યાણ છે, તેને સંપાદન કરવા માટે જ પ્રાણીએ પ્રીતિમાન રહેવું. સંસારનું સગપણ સાચું માનો, તોપણ તે ક્યાં સૂધી? ઋણાનુબંધ પૂરો થયો એટલે બસ; પછી તો સૌ સૌને માર્ગે આલ્યાં જાય છે જા” રાણી બોલી, “મહારાજ! ઋણાનુબંધ પૂરો થાય ત્યાંસૂધી જ સંસારનું સગપણ છે, એ સત્ય હોય; તો એ ઋણાનુબંધનને જ હું કલ્યાણરૂપ માનું છું! સંસારમાં નર (પુરુષ) દેહને સૌથી ઉત્તમ કલ્યાણનું દ્વાર માનેલું છે. તેવો દેહ પામેલા કોઈ ઉત્તમ નરની સાથે ઋણાનુબંધનથી જ સગપણ જોડાવું, એ શું અલભ્ય નથી? અમે સ્ત્રી જાતિ ઘણીક વાતે અનધિકારી અને પરતવ્ર છીએ; તે અવસ્થામાં એ ઋણ સંબંધ જ અમારો કલ્યાણકર્તા ન હોય તો આ મારા પતિ સરખા પુણ્યવાન પુરુષ સાથે મારો સંબંધ ક્યાંથી હોય? અને હું આપ સરખા મહાત્માનાં અલભ્ય દર્શન ક્યાંથી પામું? ઋણાનુબંધનવડે સ્ત્રી, પવિત્ર પુરુષની સહચારિણી થાય છે ને તેને માત્ર અનુસરીને ચાલવાથી તેણે ઠરેલાં સત્કર્મની તે ભાગિયણ થાય છે. મારા પતિ રાજાની સાથે ભલે હરકોઈ ઋણાનુબંધનથી જ સગપણ હોય, પણ તેના કરતાં મારે જગતમાં કશું જ વિશેષ નથી. એની ગતિ લેખી મારી ગતિ ને એના કલ્યાણમાં મારું કલ્યાણ સમાયેલું છે. માટે હે ઋષિપુત્ર! આપનાં ચરણમાં મારી છેલ્લી એ જ પ્રાર્થના છે કે, જો કોઈ પણ ઉપાયથી મારા સ્વામી સજીવન થાય તેમ હોય તો, આ અબળાપર અનુગ્રહ કરો ને મમ નાથને જીવિતદાન આપો; નહિ તો તુરત હું તેમની પછવાડે જઈશ. તેમના વગર હું ક્ષણભર પણ જીવિત ધારણ કરી શકીશ નહિ. પતિવ્રતાનો ધર્મ છે કે, પતિની છાયારૂપ અર્થાત્ તેના સહગામી થવું. તેનાથી ક્ષણભર પણ દેહથી, મનથી, ધનથી કે સત્સાધનથી ભિન્ન રહેવું નહિ” રાણીનાં આવાં વચન સાંભળી, બટુક કિંચિત્ હસીને બોલ્યો; “તારું કલ્યાણ થાઓ! હે રાજપત્નિ! તારા આવા પવિત્ર નિશ્ચયથી મને પરમ આનંદ થાય છે. તારું કલ્યાણ થાઓ. તારા મનનો શોક દૂર થાઓ. તારા જેવી સતીઓ જ જગતમાં કલ્યાણરૂપ છે. હે સતિ! તું નિર્ભય થા. રાજાને માત્ર પોતાના અજ્ઞાનથી જ આ દશા પ્રાપ્ત થઈ છે ને તેની દૃઢ વાસના જ્યાંસૂધી તૂટી નથી ત્યાંસૂધી, ‘મારું સર્વસ્વ ગયું’ એવી

મહત્ ચિંતાથી તેનો અમર આત્મા દેહ છોડીને આલ્લે ગયો છે. પરંતુ આ લોકમાં તેને હજુ ઘણું કરવાનું બાકી છે, માટે સત્વર પાછો આવશે જ. આ છેલ્લા યજ્ઞનું શ્રેય (ફળ) મળવાની તેને આવશ્યકતા છે. પ્રથમ તું ઋત્વિ-જેદારા યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ કરાવ ને શ્રેય તેના હસ્તમાં અર્પણ કર.”

વરેન્ધ્રુનું પુનર્જનન

બટુકની આજ્ઞાથી ઋત્વિજેદારે યજ્ઞક્રિયા આણી કરી. સત્વર પૂર્ણાહુતિ થઈ. આચાર્યે અનુષ્ઠાનનું શ્રેય સંકલ્પિત કરીને તે જળ રાજા આગળ આણ્યું ને બટુકની આજ્ઞાથી, રાજાના જમણા હાથમાં મૂકતાં જ શરીરમાં અકસ્માત્ ચૈતન્ય આવ્યું. ક્ષણવાર થતાં સર્વના આશ્ચર્ય વચ્ચે રાજા આગસ મરડીને બેઠો થયો, ને જાણે કંઈ નવું જ જોઈ આવ્યો હોયની તેમ, “અહો ગુરુજી! અહો પરમ ગુરુ! હે ત્રાતા! હે ત્રાતા! હે શરણ્ય! હે દીનવત્સલ! હે ભવચ્છેદક! હે દયાળુ! ક્ષમા કરો, ક્ષમા કરો! હું તમારે શરણે છું!” ઇત્યાદિ શબ્દો બોલતો તે ઉઠીને બટુકના ચરણમાં નમી પડ્યો ને તેમાં મસ્તક મૂકી એવા પ્રેમથી બાળી પડ્યો કે, તેનાં પ્રેમાશ્રુથી બટુકનાં બંને કોમળ ચરણ ભીંજાઈ ગયાં. આ પ્રકારથી મનુષ્યમાત્રને મોટું આશ્ચર્ય થયું કે, રાજા હમણાં સૂધી મરણાવસ્થા ભોગવતો હતો તે શું, ને આ એકદમ ઉઠી ગુરુ ગુરુ બોલતો બટુકને નમી પડ્યો એ શું! એ જાણવાની સર્વને ઉત્કંઠા થઈ છે, એવું ઋષિપુત્રે જાણવાથી તેણે તુરત આશ્વાસન કરી, રાજાને હાથ ઝાલી ઉઠાડ્યો; અને હૃદય સાથે ચાંપી, અનેક આશીર્વાદો દઈને કહ્યું; “હિ વત્સ! હે નિષ્પાપ! ધૈર્ય ધર! ગભરાઈશ નહિ; શાંત થા તું આટલીવાર ક્યાં પર્યટન કરવા ગયો હતો? આટલો શ્વાસ કેમ ચઢ્યો છે? તું શું કશા લયમાં આવી પડ્યો છે? આ જગત્ વિષે હવે તો લય પામવા યોગ્ય કંઈ જ નથી. તું નિર્ભય થયો છે—સદાને માટે નિર્ભય થયો છે, તારી વાસના હવે વિરમી છે, ભવભેદ ભાંગી ગયો છે, તૃષ્ણા તૂટી ગઈ છે, દુઃખ દળાઈ ગયાં છે, સુખ સમીપ આવ્યું છે ને અભેદમાં રમણ કરે છે; છતાં હાવરોબાવરો, સર્વને કેમ જણાય છે?” એ સાંભળી રાજા બોલ્યો; “હે પ્રભો! હે ગુરુદેવ! એ સઘળું આપની જ કૃપાનો પ્રતાપ છે, ને આપનાં કૃપાળુ ચરણનાં દર્શન થવાથી એ અલભ્ય લાભ હું પામ્યો છું. હે ગુરુરાજ! આપ તો સર્વજ્ઞ છો. પરંતુ મારા હૃદયમાં આશ્ચર્ય સમાવ્યું સમાતું નથી. આપ મને આજ્ઞા કરો છો, તો હું ક્યાં ક્યાં પર્યટન કરી આવ્યો, તે સર્વ આપને નિવેદન કરુ છું.” એમ કહી મહારાજા

વરેન્સુએ, સર્વ જનસમૂહ વચ્ચે પોતાનું અદ્ભુત અને આશ્ચર્યમય એવું મરણસમયનું વૃત્તાંત કહેવા માંડ્યું.

પરલાકમાં પ્રવાસ

વરેન્સુ બોલ્યો, “શુરુ મહારાજ! આપે મને કહ્યું કે ‘એ યજ્ઞોથી પ્રાપ્ત થનારું ઇંદ્રપદ તો મારું છે ને એમાં તારો અધિકાર નથી,’ એ આપના સુખના છેલ્લા શબ્દો સાંભળતાંજ, મને અપાર ખેદ થયો કે, ‘અરે! હવે હું તો સર્વ ખોઈ ખેઠો, તો મારું શું થશે? અપાર શ્રમ, દ્રવ્ય અને કાળનો વ્યય કરી મેં મહાભારત યજ્ઞાનુષ્ઠાન કર્યું, તે માત્ર ઇંદ્રપદની આશાએ જ કર્યું છે; પણ હાય! એ આશા મારી વ્યર્થ થઈ.’ એ મહાખેદથી, હું અત્યંત વ્યથિત થઈ ગયો ને તેની અકળામણ ન સહન થવાથી, મારો આત્મા દેહનો તત્કાલ જ ત્યાગ કરી ક્ષણવાર કોણ જાણે ક્યાં શુભ થઈ ગયો, તે હું જાણતો નથી. કેટલીકવાર તો હું ક્યાં હતો ને ક્યાં છું, અથવા હું છું કે નહિ ઇત્યાદિ કશી વાતનું મને ભાન નહોતું. પછી જેવો સાવધ-પણામાં આવું છું, તેટલામાં તો અનેક દિવ્ય તેજસ્વી પુરુષોને મેં મારી સમીપમાં આવતા જોયા. તેમાંના ઘણાકની પાસે નાનાવિધનાં વાજિત્રો હતાં, જેના સરખાં આ પૃથ્વીપર કોઈ પણ સ્થળે મારા જોવા-સાંભળવામાં આવ્યાં નથી. તે સઘળાંના એકે સાથે થતા મનોહર સ્વરથી મને પરમ આનન્દ થયો. તેઓ સાથે ખીજ પણ સુકુટ કુંડલાદિ દિવ્ય વસ્ત્રાભૂષણો ધારણ કરેલા મહાત્મા પુરુષોનાં દર્શન થયાં. તેઓ કોઈ મોટા પદના અધિકારીઓ હોય એવા શોભતા હતા. તેઓ દિવ્ય વાહનોમાં વિરાજેલા હતા. એમાં પણ એ પુરુષો સૌને મોખરે, એ એક વાહનોમાં બેઠેલા હોવાથી, તે સર્વમાં પ્રમુખ હોય તેવા લાગતા હતા. વળી તે સૌને મોખરે, ચાર પુરુષોએ ઉપાડેલી એક સુંદર દિવ્ય શિખિકા (પાલખી) હતી,—જેમાં કોઈ બેઠેલું નહોતું. તેની શોભાનો તો પાર જ નહોતો. તેમાં સુંદર, રતનજડિત અને સુવાળી બેઠક, વક્રિયા તથા ગાલમસૂરિયાં ખીછાવેલાં હતાં; ઉપર મણિમુક્તાની ઝાલરોવાળું દિવ્ય છત્ર આવી રહ્યું હતું, જેવું છત્ર મોટો રાજા છતાં મેં મારા આખા જન્મમાં કદી દીઠું નહોતું.

સાવધાનપણામાં આવ્યા પછી મને સર્વત્ર પ્રકાશમય લાગતું હતું—અર્થાત્ આ લૌકિક સાધારણ પ્રકાશ છોડી, હું કોઈ દિવ્ય પ્રકાશને અનુભવતો હતો. એટલામાં એથી પણ અધિક પ્રકાશવાળો પેલો દિવ્ય પુરુષોનો સમાજ, વિચિત્ર વાદ્યોના અને જ્ય જ્ય શબ્દોના ઘોષ સાથે મારી આગળ આવી પહોંચ્યો. આવતાં જ તેઓએ મારા ઉપર દિવ્ય પુષ્પોની

વૃષ્ટિ કરી મને વધાવી લીધો ને પેટી સાથે આણેલી ખાલી શિબિકામાં, મોટા માન સહિત બેસાડ્યો ને બીજામાં તેઓ બેસતાં જ મહાજય ગર્જના સહિત સર્વ પાછા વળ્યા. મારી પાલખી આગળ ને તેઓ સૌ પાછળ ચાલતા હતા. જોતજોતામાં ઘણો જ લાંબો, પણ અતિ રમ્ય એવો માર્ગ વટાવી, અમે એક ઘણી સુશોભિત નગરી આગળ જઈ પહોંચ્યા. તે નગરીના મહાદ્વારમાં પ્રવેશ કરવાની અમે તૈયારીમાં હતા, એટલામાં તો ઘણી ધામધૂમથી એક મોટી સ્વારી અમારી સામે આવતી જણાઈ. એ સ્વારીનો મુખી, મારી સાથેના અધિકારીઓ કરતાં પણ કેઈ મોટો અધિકારી-અરે તે પુરીનો અધિપતિ જ હોય, તેવો દીસતો હતો. તે મારે સામેયે આવ્યો હતો. મને જોતાં જ અતિ માનથી મારો સત્કાર કરીને જયનાદપૂર્વક મારી સાથે તે સ્વારી સહિત પાછો વળ્યો. અમે સૌ વાજતે ગાજતે નગરીમાં ગયા. શુરરાજ! મારુ-અરે ભૂલ્યો, આપનું આ વિશ્વપુર, તે આખી પૃથ્વીમાં શોભાનું સ્થાન છે. પણ તે, એ દિવ્ય નગરીની શોભા આગળ કંઈ લેખામાં પણ નથી. એ નગરી ઘણી જ વિશાળ હતી. તેની વચ્ચે આવેલા અતિ સુશોભિત ભવ્ય મંદિરમાં મને લઈ જવામાં આવ્યો. મને લાગે છે કે, તે રાજમંદિર હતું તે વિસ્તારમાં આપણી પૃથ્વીમાંના એકાદ મોટા નગર જેવડું હતું. તેની વચ્ચે એક ઘણી રમ્ય સલા હતી. જેમાં જઈ ઉતરવા પછી મને એક રતનજડિત મહાતેજસ્વી આસનપર બેસાડ્યો. ત્યાં મારુ સન્માનપૂર્વક પૂજન કર્યા પછી, મારે સામેયે આવનાર પેલો સમર્થ અધિકારી દિવ્ય પુરુષ, પોતાના આસનપર બેઠો. પાલખી લઈને મને તેડવા આસનારા પેલા બે અધિકારીઓ તેની બંને બાજુનાં આસનોપર બેસી ગયા. એક પછી એક અધિકારીઓ આવવા લાગ્યા. ક્ષણવારમાં સભા ભરાઈ ગઈ. એટલું જોઈ મને નિશ્ચય થયો કે, મુખ્ય આસને બેસનાર રાજા ને બે બાજુએ બેસનારા તેના બે પ્રધાનો છે. એ સભામાં વિરાજનારા મહા-પુણ્યવાન અને બુદ્ધિમાન અધિકારીઓને હું પૂરેપૂરા જોઈ શકું, એટલામાં તો જમણી બાજુએ બેઠેલો પ્રધાન ઉભો થઈ, તે દેવેશ પ્રત્યે બોલ્યો; ‘પ્રભુ! આપની આજ્ઞા પ્રમાણે નૃપેશ્વર વરેન્સ મહારાજની પધરામણી અત્રે થઈ છે, તો હવે શી આજ્ઞા છે?’ ત્યારે રાજાએ ડાબી બાજુએ બેઠેલા પ્રધાન ભણી દૃષ્ટિ કરતા જ તે ઉભો થઈ, આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો;

‘પ્રભો! જન્મથી માંડીને રાજ્યપ્રાપ્તિ થતાં પર્યંત મહારાજા વરેન્સુએ, ઋષિસંગે રહી, કેવળ સત્સંગ અને વેદાધ્યયનમાં પાપ રહિત અતિ પવિત્ર-

પણે આયુષ્ય નિર્જામન કર્યું છે. રાજ્યપ્રાપ્તિ માટેના યુદ્ધમાં પણ કોઈ જાતનો અધર્મ કર્યો નથી અને રાજ્યપ્રાપ્તિ થયા પછી, સર્વોત્તમ નીતિ અને ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમથી પ્રજાપાલન કર્યું છે. એનું રાજ્ય ધર્મરાજ છે. રાજ્યા-વલોકન કરતાં અરણ્યમાં ફરતાં અપ્સરાને જોઈ હૃદય કંપી જાય, પણ તેથી અધર્મ થવા પાડ્યો નથી. એક પછી એક સૌ અશ્વમેધ યજ્ઞો, ઇંદ્રપદની દામનાથી અસ્ખલિતપણે કર્યાં, તેનું પુણ્ય અપાર છે; તેમ તેમાં હોમાર્થ અને બલિદાનાર્થે ઉપયોગમાં લીધેલાં પશુઓ સંબંધી પાતક પણ મોટું છે. મહાસમર્થ એવા બ્રહ્મનિષ્ઠ ઋષિપુત્રને સ્ત્રી, રાજ્ય, દેહાદિ સર્વસ્વ અર્પણ કરવાથી મહારાજાને જે પુણ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, તેની ગણના કરવાને હું સમર્થ નથી; પરંતુ તેમ કરતાં પાછો તેના મનને ક્ષોભ થયો કે ‘હાય હાય! મેં સર્વસ્વ આપી લીધું, તેથી હવે હું શું કરીશ?’ એથી એ દાન દૂષિત પણ થયું છે. પછી તો આપે તુરત જ તેમને અત્ર પધરાવી લાવવાની આજ્ઞા કરી, એટલે અમે તેડી લાવ્યા છીએ. એ પ્રમાણે મારી નોંધ છે.’

એટલું સાંભળી કરીને પ્રધાન બેચી ગયો. પછી રાજા ઉભો થઈ ઠહેવા લાગ્યો કે, ‘અહો! મેં મારો અધિકાર હસ્તગત કર્યા પછી આજ પર્યંતમાં આ ન્યાયસ્થાનને વિષે આ પ્રતાપી રાજર્ષિ જેવા થોડા જ પુરુષોનું આગમન થયું છે. આ મહાન પુરુષ રાજર્ષિ વરેન્દ્રાચાર્યે જ્ઞાતાને રાજ્યપાલક તરીકે અને ધર્મરક્ષક તરીકે મળેલો અધિકાર અતિ યોગ્ય રીતે પૂર્ણ કર્યો છે. એના એ આયુષ્યની અંદર થયેલાં પુણ્યપાપોની વાસ્તવિક નોંધ, જે પ્રધાન ચિત્રશુભે હમણાં વાંચી બતાવી, તે મારા સૌ અધિકારીઓના, તેમ જ તે રાજર્ષિના પણ જાણવામાં આવી છે, તે ઉપરાંત મારે ઠહેવું જોઈએ કે, એ પુણ્યવાન નરની યોગ્યતા ઘણી મોટી છે અને એનો ન્યાય કરવો, એ મારી સત્તાની બહાર છે; ઠારણ કે લવિષ્યમાં કોઈ સમયે એ પ્રતાપી નરને આપણા પૂજ્યપાદ મહારાજા દેવેન્દ્રની પદવીએ વિરાજેલો આપણે જોઈશું; ક્રિયા એથી પણ મોટું પદ એ રાજર્ષિ લોગવશે, માટે હું ધારું છું કે, એમનું હવે શીઘ્ર અમરપુરી પ્રત્યે ગમન થવું યોગ્ય છે. પણ પ્રથમ એમના પાતકનું ક્ષણ મળવું જોઈએ. ઋષિપુત્રને દાન આપીને નિશ્ચિતપણે, કોઈ વાતનો એક ન કરતાં દાન દૂષિત ન કર્યું હોત તો આમાનું ઈર્ષ્ય પણ નહોતું. આપણે એ રાજર્ષિનાં દર્શન પણ પામત નહિ, ને એની કોણ જાણે કેવાએ ઉત્તમ પદની પ્રાપ્તિ થાત; પરંતુ એની ઇચ્છા-દામના-વાસના ઘણી પ્રબળ હોવાથી, સર્વ દૃષ્ટોના વિપાક એમને આગળ આપોઆપ આવી પ્રાપ્ત થયેલા છે.’

વરેષુ બટુકને સંબોધી બોલ્યો: “આટલા ઉપરથી હું પૂરેપૂરું સમજી શક્યો કે, મેં પૂર્વે સાંભળવા પ્રમાણે પ્રાણીમાત્રનાં સારાં માઠાં-પુણ્ય પાપનાં કૃત્યોનો ન્યાય કરનાર જે ધર્મરાજ અથવા યમરાજ કહેવાય છે, તે જ આ રાજધિરાજ છે! ચિત્ર તથા ગુપ્ત તે જ આ બે પ્રધાનો છે અને આ નગરી તે યમપુરી જ છે-એવો પેલા પ્રૌઢ આસનપર બેઠે બેઠે મનમાં નિશ્ચય કરુ છું ને એ સઘળી ક્રિયા જોઈ વિસ્મય થાઉં છું, એટલામા તો યમરાજ આદિ સર્વ સલા ઉભી થઈ ગઈ; મને જાણે કોઈ સ્થળે વિદ્યાય કરતા હોય, તેમ તે સર્વે મોટા સત્કારપૂર્વક મને વળાવવા સારુ મારી સાથે સલાની બહાર આવ્યા. અમે સૌ તે વિશાળ રાજ-મંદિરના દ્વાર આગળ આવ્યા, તો ત્યાં ઠઈ અલૌકિક વસ્તુ જોવામાં આવી. સૂર્ય સરખું તેજસ્વી અને અતિ વિશાળ એવું એક વિમાન ત્યાં ઉભું રાખવામાં આવ્યું હતું. ગુરુ મહારાજ! એ વિમાનની શોભાનું હું શું વર્ણન કરું? એ આખું વિમાન દિવ્ય સુવર્ણ અને દિવ્ય રત્નોથી જ રચેલું હતું. તેમાંની બેઠકો, તેમાંનાં સુંદર આસનો, સુંવાળી શય્યાઓ ને અનુપમ ક્ષીડાસ્થાનો ઇત્યાદિ જોઈ, યમરાજની સલાની ઊંચામાં ઊંચી સમૃદ્ધિ, કે જેને જોતાં પ્રથમ હું બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો હતો, તે પણ મને તદ્દન ક્ષી-ક્રિય લાગી. તે વિમાનપર ઘણાં જ સુસ્વર વાદ્યો વાગી રહ્યાં હતાં; ઘણાક તરુણ દિવ્ય પુરુષો છત્ર ચામર ઇત્યાદિ સેવાના ઉપચારો લઈને તત્પર થઈ ઉભા હતા. ઘણીક દિવ્ય સુંદરીઓ મધુર કંઠથી ગાન કરતી, ગદ્ય પુષ્પાદિ દિવ્ય સામગ્રીઓ સાથે ઊભેલી હતી. એવું અનુપમ વિમાન અમારાથી કેટલેક છેટે હતું, એટલામાં એક આશ્ચર્ય મેં જોયું.

મારું હૃદય આનંદાશ્ચર્યથી પૂર્ણ હતું. પરંતુ ધર્મરાજના મર્માળ લાષણ માટે મને વિચાર થયા કરતો હતો, કે તેણે મારા પાતક ફરીને સંભાર્યાં ને વિપાક પ્રાપ્ત થયો છે એમ કહ્યું. પરંતુ આ તો સઘળું આનંદમય જોવામાં આવે છે, તેથી ધારુ છું કે, મારા માનને સારુ તેણે તે (પાતક) કાઢી નાંખ્યાં હશે; પણ એટલામા તો વાયુનું જોર વધવા માડ્યું. ક્ષણ-વારમાં એવી લયંકર ઘોર ગંભીર વાદળીઓ ચઢી આવી કે ચોમેર અંધ-કાર વ્યાપી ગયો, આંખો પૂરાઈ ગઈ, ને યમરાજ તથા સલાજનોમાંથી કોઈને હું જોઈ શક્યો નહિ. હું ગભરાયો, ને અકસ્માત્ આ શું થયું એમ વિચાર કરતો, વાયુનું જોર જરા ઓછું નાણી, આંખ ઉઘાડી ચોમેર જોઉં છું, તો હું એક ઘણા જ વિસ્તારવાળા અંધકારમય મેદાનમાં ઉભેલો જણાયો. મારા સિવાય મારી આસપાસ કોઈ જ નહોતું. ત્યાં ચોમેરથી

ઘણી ત્રાસદાયક ચીસો સંભળાતી હતી. ગુરુરાજ, મેં આ લોકને વિષે ઘણાં ઘણાં તુમુલ યુદ્ધ કર્યા છે ને એક ગર્જના માત્રથી લલલલા યોધાઓનાં અંતઃકરણને થથરાવી મૂકતો, છતાં એ ભયંકર સ્થળે ઉપરાઉપરી સંભળાતી મહાત્રાસજનક ચીસોથી મારું ઠઠિન હૃદય ફાટી જવા માંડ્યું. મને એટલો ભય વ્યાપ્યો કે, અરેરે! આ સ્થળે મારી સહાય કરનાર કોઈ નથી. એમ જાણી મેં ઘાડું રુદન પણ કર્યું. પછી હું સહાય માટે મોટી ચીસો પાડવા માંડ્યો. એટલામાં દૂરથી મારી સામે અગ્નિનો જાણે ગોળો આવતો હોય એમ દેખાયું. ક્ષણમાં તે અગ્નિ સમીપમાં આવ્યો, ને એક ધગધગતી સ્ત્રીનો આકાર દેખાયો. હું ડરીને ચીસ પાડી નાહો, તો તે અગ્નિવર્ણી ધગધગતી સ્ત્રી, હાથ પહોળા કરી મારી ચોમેર ફરી વળી ને મોટા દૂર શબ્દથી મને ઠહેવા લાગી કે, ‘હલો રહે નાસે છે ક્યાં? પેલા અરણ્યમાં તો બહુ વિરહી થઈને પ્રેમાવેશથી અપ્સરા પાછળ દોડ્યો હતો ને અત્યારે શું હું ગમતી નથી કે? આવ, આવ, મને આલિંગન દે; હું તને જવા દઈશ નહિ.’ ગુરુમહારાજ! એથી હું બહુ ગભરાયો ને બહુ બહુ ખૂમો પાડી, પણ કોણ સહાય કરે? હું જેમ જેમ દોડું ને જેણી ગમ નાસું તેણી ગમ તે કૃત્યા મારી સામે આવી, હાથ પસારી મને બાથમાં ઘાલવા તલપતી હતી. મને તે વેળા ઘણાય પસ્તાવો થયો, કે અરણ્યમાં જોયેલી અપ્સરાની મેં અલિલાષા ન કરી હોત તો મારે આ સમય ન આવત. મેં ખૂમો પાડી કહ્યું કે, ‘રે, હું ભૂલ્યો. મેં ખોટું કીધું’, પણ તેથી વળે શું? દયાળુ ગુરુદેવ! એ ત્રાસથી હું છૂટ્યો નહોતો, એટલામાં એક દારુણ પ્રસંગ, રે એક - ગભારત ભય મારાપર તૂટી પડ્યું. સેકડો ને હજારો દૂર ગર્જનાઓ મારે કાને સંભળાવા લાગી. ચારે દેશથી દોહાદોહ સંભળાવા લાગી, જાણે મોટું સૈન્ય આવતું હોય, એવા ખરીઓના પડધા થવા લાગ્યા. જોતજોતામાં વજ્ર સરખી મોટી તીક્ષ્ણ દાંડોવાળાં તથા ભાલા સરખાં તીખા મોટાં સિંગડાંવાળાં અસંખ્ય પશુઓ, દશે દિશામાથી મારી તરફ દોડી આવ્યાં અને મને પ્રહાર કરવા લાગ્યાં, ત્યાં હું એકલો ને પશુઓ અસંખ્ય હતાં. મારી પાસે કશું શસ્ત્રાસ્ત્ર પણ નહિ; મારી ધનુર્વિદ્યા તથા શુરુએ ભણાવેલા દિવ્ય અસ્ત્રોના પ્રયોગો, એમાંનું કશું મને ત્યાં ઠામ લાગ્યું નહિ. રે રે, તે દેઈએ મારી સહાયતા કરી નહિ. અરે, મારા શરીરમાં રહેલું હજારો હસ્તીનું બળ પણ ત્યાં કશું પરાક્રમ કરી શક્યું નહિ. દેવ! અહાહા! એ કેટલો ત્રાસ! કેટલું દુઃખ! એ દુઃખની હદ આવી રહી. તે પ્રસંગે

દયામાણી ચીસો નાંખવા સિવાય કશું હું કરી શકતો નહોતો. તે પ્રસંગ-
 પર વિનંતિ કે પ્રાર્થના પણ હું કેને કરું? ક્ષમા પણ કેની આગળ
 માગું? એ તો સઘળાં પશુઓ મહા વિકરાળ ફાડી ખાનારાં પશુઓ જ
 હતાં ચીસો નાંખી નાંખીને હું થાક્યો. કંઠ ખેંચી ગયો, આંખો લાંબી
 જતી રહી, ગાત્ર લાંબી ગયાં. તે ક્ષણે વળી પેલી અગ્નિની જ્વાળાસ્વરૂપ
 વિકરાળ સ્ત્રી અનેક દુષ્ટતાના આળા કરીને કહેવા લાગી કે, ‘કેમ, હવે
 રહે છે શું કરવા? ઇન્દ્રપદ કંઈ સહજમાં મળે છે કે? યસો કરતી વેળા
 ઇન્દ્ર થવાના ઉમંગમાં અસંખ્ય પશુઓના બલિદાનમાં પ્રાણ લેતાં
 ક્ષણભરે પાંછું વળી જાયું હતું કે? અરે દુષ્ટ કામિ! નિર્દોષ, ક્ષમાળ
 પ્રાણીઓને મરતાં અપાર દુઃખ થતું હશે, તેનો કશો વિચાર તે મનમાં
 આવ્યો હતો કે? ઐ ઐ! તું શા અર્થે આવે! કહે હવે એ પશુઓ
 તને કેમ છોડશે! રે, સહાયને માટે જૂઓ શેની પાડે છે? ઇન્દ્ર તારે
 થવું ને સહાયે ખીજું કોણ આવે? ઇન્દ્ર થવાની આશામાં તો પેલા
 બટુકને દાન આપીને પાછો પસ્તાયો, કે ન આપ્યું હોત તો સારું
 તો લે; હવે તારું કંઈ તું ભોગવ! સમજ્યો નહિ કે, એ મહાત્મા
 દાન લઈ સઘળા દુઃખથી મુક્ત કરશે. પણ ના રે, તારે તો ઇદ્રાક્ષ-
 નનું મહાસુખ ભોગવવું છે, હવે લલે તે ભોગવ! પહેલું તો આ કરાળ
 પશુઓ સાથે ઇન્દ્રપદ ભોગવ, પછી ખીજી વાત. પણ રાજા! તું મને
 ક્યારે આલિંગન આપીશ?’ આમ કહીને તે અગ્નિજ્વાલા સરખી ફૂર
 રાક્ષસી, પુનઃ ને પુનઃ હાથ લાંબા ને પહોળા કરી મને બાથમાં
 ઘાલવા ધસી, ત્યારે પેલાં પશુઓ પણ એક સામટી કારી કીકીયારી
 કરતાં મારા ઉપર ધાયાં, ને વજ્ર જેવાં તીક્ષ્ણ શિંગડાંવતી મને મારેલાં
 લાગ્યાં. અરે દૈવ! હવે મારે શું કરવું? હું કેટલો આરડું? કેટલી ચીસો
 પાડું? કેને સંભારું? મારો એકે આરો ન રહ્યો. પણ એટલામાં, હે
 ગુરુરાજ! ઉપદેશરૂપી પેલી બળતી રાક્ષસીનાં તીર પેઠે હૃદયમાં ચોંટી
 બેઠેલાં વચન ખરયાં નહોતાં તેથી, મને તત્કાલ એમ થયું કે, ‘અરે!
 મેં દાન તો બટુકને આપ્યું છે, પણ હું પસ્તાયો નહોત તો સારું. હું
 સર્વસ્વ આપીને બટુકને શરણે પડ્યો હત તો તે આ સર્વ દુઃખમાથી
 મને મુક્ત કરત.’ આટલો વિચાર મારા મનમાં આવતાં જ તત્કાળ
 ત્યાં મારી ચોમેર મેં અપાર પ્રકાશ પડેલો જોયો ને તેની વચ્ચે આપનું
 આ મનોહર લટકાળું દિવ્ય સ્વરૂપ મારી વહારે આવી ઉભેલું દેખાયું.
 સઘળાં ફૂર પશુઓ જતાં રહ્યાં, પેલી દુષ્ટ રાક્ષસી પણ અલોપ થઈ

ગઈ, ઘાડો અંધકાર પણ મટી ગયો, ને અનુપમ ઉજ્જવલતાનું રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું. તુરત મેં આપને ઓળખ્યા, ને અપાર પ્રેમથી ધડકતે હૃદયે, હે શુરુદેવ! મેં આપનાં કૃપાળુ ચરણને શરણે મારા મસ્તકને મૂક્યું.”

આટલું વૃત્તાંત કહેતાં કહેતાં તો વરેન્સુ રાજાનું અંતઃકરણ પ્રેમથી ઉભરાઈ ગયું ને તેના ઉમળકામાં તે પાછો બટુકના ચરણ ચુંબતો પ્રેમથી જમીનપર પડ્યો. ઋષિપુત્રે આશ્વાસન કરી પાછો ઉઠાડ્યો, ત્યારે વળી તે બોલ્યો, “અહો શરણ્ય! હે શુરુરાજ! આપનો પ્રભાવ મેં તે પૂર્વે જાણ્યો નહોતો, તેમ આપની અકળ લીલાની પણ મને ખબર નહોતી. મેં અજ્ઞાનપણામાં આપની વંચના કરી, ને તેથી જ મને મારાં ઈર્ષ્ય ઈર્ષ્ય લોગવવાનો ભયંકર પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો; પણ તેમાંથી આ આપનાં કૃપાળુ ચરણ વિના મને ઉગારનાર બીજું કોઈ જ નહોતું.” વચ્ચે બટુક બોલી ઉઠ્યો; “વારુ; પણ રાજા, એ પછી શું થયું તે કહે,” ત્યારે રાજા પાછો પોતાનું મરણવૃત્ત કહેવા લાગ્યો:—

વરેન્સુ બોલ્યો; “હે કૃપાળુ! ત્યાં હું આપનાં ચરણારવિન્દમાં પડ્યો ત્યારે જેમ ઘણી મહેનતને લીધે વિશ્રામ લેતાં તત્કાળ મીડી નિદ્રા આવી જાય, તેમ એ મહાદુઃખથી શ્રાંત થયેલો હું આપને શરણે થવાથી સુષુપ્તિ જેવા સુખમાં લીન થઈ ગયો. એ અવસ્થામાં કેટલો સમય રહ્યો હઈશ, તે મેં જાણ્યું નહિ. એટલામાં પૂર્વનાં વાજિત્રોના મધુર શબ્દો પુનઃ મને સંભળાવા લાગ્યા. હું સચેત થઈ જોઈ છું તો પુનઃ આપનાં દર્શન મને થયાં નહિ; પણ પેલું દિવ્ય વિમાન તથા ધર્મરાજ સહિત તેનું અધિકારીમંડળ મારી વાટ જોતું ઉભું હોય તેમ મને દેખાયું. તત્ક્ષણે જયજયકારના શબ્દો ગાળી રહ્યા ને મોટા સત્કાર સાથે મને વિમાનમાં વિરાજમાન દ્રીધો ને સૌ નમન કરી ઉભા રહ્યા. પછી વિમાન મંગલધ્વનિ સહિત અંતરિક્ષ માર્ગે ઉપડ્યું. પણ મહારાજ! એ ધર્મોદ્દિગ્ધ મને એટલું પણ ન પૂછ્યું કે, તું આટલીવાર ઈર્ષ્યા ગયો હતો, કિંવા તને શું દુઃખ પડ્યું? તત્ક્ષણે મને નિશ્ચય થયો કે, ધર્મરાજનો ન્યાય તથા દંડ અમોઘ અને અનિવાર્ય છે. તે રાજાથી તે રંક સૂધી, તેમ જ મનુષ્યથી તે દેવ સૂધી સર્વને માટે સમાન છે. શાસ્ત્રો તથા મહાન પુરુષો કહે છે તેમ કરેલાં કૃત્યનું ફળ કોઈને પણ લોગવ્યા વિના છૂટકો નથી. હું માત્ર છૂટ્યો તે, પ્રભુ, આપ જેવા સમર્થનું શરણ જ કારણ છે.

પછી મારું વિમાન સપાટાળધ આવ્યું. તેની ગતિ પ્રથમ તો સીધી જાયે ઊર્ધ્વ હતી, પણ પછી ઈર્ષક ઉત્તર લાણી વલણવાળી થતી જણાઈ.

કેટલીકવારે વિમાન એક ઘણી તેજસ્વી ભૂમિ નજીક જઈ પહોંચ્યું. એ ભૂમિ વિશાળ હતી ને તેમાંનું સર્વ તેજોમય દેખાતું હતું. આકાશમ નિરાધાર રહેલા તે ભૂમડળને અવલોકન કરવાની મારી ઇચ્છા થઈ. પણ વિમાન તો તેને અતિક્રમણ કરીને આગળ ચાલ્યું, ત્યારે વિમાનસ્થ સેવકોને મેં પૂછ્યું કે, 'એ કયી ભૂમિ છે? સૂર્યમંડળ હતું કે?' ત્યારે મને પ્રત્યુત્તર મળ્યું કે, 'ના મહારાજ, સૂર્યમંડળ અહીં કયાંથી. એ તો ઘણું દૂર અંતરિક્ષમાં છે; આ ગયું તે તો ભુવલોક.' થોડીકવાર થતાં એના કરતા પણ ઘણી તેજસ્વી એક ધીજી ભૂમિ દૃષ્ટે પડી. એની સમીપ જઈ પહોંચતાજ વિમાનસ્થ સેવકવર્ગ જય જય શબ્દની ગર્જના કરવા લાગ્યે, ને વાજિત્રો મધુર સ્વરથી વાગવા લાગ્યા. જ્ઞેતજ્ઞેતામાં એ ભૂમિપરથી મારા જેવાં ધીજી અનેક વિમાનો મારી સામે ઉતરી આવ્યાં, ને તેમાં બેઠેલાં દિવ્ય સ્ત્રી પુરુષો જયજયના ધ્વનિ સહિત દિવ્ય પુષ્પોની મારાપર વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યાં. ક્ષણવાર મારા સહિત સર્વ વિમાનો અંતરિક્ષમાંજ સ્થિર થઈ રહ્યાં. તે આવનાર દિવ્ય જનોએ નમન વંદનાદિકવડે મારો ઉત્તમ પ્રકારે સત્કાર કર્યો. પછી સૌ ત્યાંથી પાછાં વળવા માડ્યાં. થોડીકવારમાં તે અલૌકિક ભૂમિ પ્રત્યક્ષ થઈ. તે ઉપરના એક અતિ સુંદર નગરને વિષે સર્વ વિમાનો ઉતર્યાં, ને એક અતિ ભવ્ય તથા અલૌકિક સમૃદ્ધિવાળા મહાલય આગળ સ્થિર થઈ ગયાં.

અહા! ગુરુદેવ! એ દિવ્ય નગર, તેમાંના ભવ્ય દિવ્ય અવાસો, ત્યાંના દિવ્ય લોકો, તેમનાં વાહનો અને ઉપલોગનાં સર્વ સાહિત્યો તથા સુખનાં સાધનો ઇત્યાદિ જ્ઞેધ મને જે આશ્ચર્ય થયું, તે નિરવધિ હતું. જ્યાં જ્ઞેધએ ત્યાં સઘળું તેજોમય અને શોભામયજ દીસતું હતું. દુઃખ, મર્તિનતા, કે કિંચિત્ પણ અંધકાર ત્યાં દેખાતો નહોતો. વિમાનમાથી ઉતરી અમે એક મહેલમા પ્રવેશ કર્યો. એ મહેલમાં એક અદ્ભુત સભાસ્થાન હતું. એનું હું શું વર્ણન કરું? યમરાજની સભા કરતાં હજારગણી શોભા ઠહું તોય થોડી પડે ત્યાના એક દિવ્ય આસન ઉપર મને બેસાડ્યો ને દિવ્ય ઉપચારોથી મારું તે સભાના અધ્યક્ષે પૂજન કર્યું. મારી સામેની બાજુએ, તે સભાધ્યક્ષનું સુંદર આસન હતું. તેની બન્ને બાજુએ સભામાં ચોમેર ફરતાં ધીજી અનેક આસનો આવી રહ્યાં હતાં. તે ઉપર અતિ સુંદર તનુ ધારણ કરેલા અધિકારીઓ વિરાજેલા હતા; તેમના કણ્ઠોમાં દિવ્ય સુવર્ણનાં રત્નખાચેત કુંડલો હતાં; મસ્તકપર કિરીટ, કંઠમાં મણિની માળાઓ, હસ્તમાં રત્નકકણો ને બાહુમાં બાજુબંધાદિક આભરણો ધારણ

કરેલાં હતાં. એક બાબુએ પવિત્ર આસનોપર ફેટલાક દિવ્ય શરીરવાળા મહર્ષિઓ (વરાળેલા હતા; બીજી બાબુએ ખડ્ગ, પાશ, શૂલ, શક્તિ, પરિધ, બાણ અને અનેક આયુધો ધારણ કરેલા દિવ્ય સૈનિકો બેઠા હતા; મધ્યના પ્રૌઢ આસનપર બેઠેલો સલાધ્યક્ષ, અથાગ ઠાન્તિમાન, બળવાન, અતુલ પરાક્રમી, તેજસ્વી અને અપાર યુખનો ભોક્તા હતો. સલામાના સર્વ અધિકારીની દૃષ્ટિ તેની ભણી જ ઠરી રહી હતી, કે દોણ બાજુ હાથે હાથે તે શી આજ્ઞા કરશે. એટલામાં અથાગ રૂપ અને દિવ્ય અંગવાળી ફેટલીક સ્ત્રીઓ, વિચિત્ર વસ્ત્રાભૂષણોવડે સર્વનું મન આકર્ષતી સભામાં આવીને તેને નમન કરી ઉભી રહી. તેમણે મનોવેધક આલાપ જાણે પરખ ની એકતાનું ગાન આરંભ્યું. આ ગાન મારા માન માટે કરાવેલું જણાતું હતું. તે ગાનારી લક્ષનાઓમાંની ફેટલીક તો મેં ઘણાં વર્ષપર અરણ્ય સુધેથી અપ્સરાઓ જ હતી. તેઓમાંની ઘણી ખરીને મેં ઓળખી માગ તેપરથી મને નિશ્ચય થયો કે, અહો! આ જ સ્વર્ગ અને આ સલાધ્યક્ષ, એ જ ઇંદ્ર. અપ્સરાઓના હાવભાવ તથા ગાનથી ઘણો આનંદ થાય એમ હતું, પણ મને તે આનંદનો કિચિત્ પણ સ્પર્શ થયો નહિ; કારણ કે અરણ્યમાં જોયેલી અપ્સરાના અલિલાષ માત્રથી ચમ-રાજને ત્યાં પને જે મહાભારત સકટ (પિંડી બળતી રાક્ષસીવાળું) ઘેરી વળ્યું હતું, તે હું ક્ષણ માત્ર પણ વિસરતો નહોતો. આવા ગાનથી પણ હું પ્રતાપ થયો નહિ, એવું જોઈ ઇંદ્ર તથા સલામાના દેવાદિક સર્વને અરી હોં થયું ને મને પ્રસન્ન કરવા સારુ એથી પણ ઊંચા પ્રકારનો નાટ્યો કરવાની ઇંદ્રે તૈયારી કરવા માંડી, પરંતુ એટલામાં એક ભવ્ય પુરુષ અમાવી સલામામાં પ્રવેશ કર્યો. એને જોતાં જ મેં ઓળખ્યો ને મારા અંત હંસમાં ધ્રાસ્કો પડ્યો. એ યમરાજ હતો. મને એમ થયું કે, રજોને હુશ્કિતે ઈંઈ બાકી રહ્યું હોય ને તેની શિક્ષા એ મને ભોગવાવે. પણ ના; તેમને પતું. તેણે આવીને ઇંદ્ર મહારાજ પ્રત્યે ફેટલીક વિનંતિ કર્યા પછી પોતાના આસન લીધું. એને માટે ત્યાં એક પ્રૌઢ આસન પ્રથમથી જ તૈયાર હોયું હતું. હું ધાકું છું કે, એ તે સલામા નિત્ય બેસનારો હશે. યમરાજ આસને બેઠા પછી ઇંદ્ર મહારાજ ઉભા થયા ને આ પ્રમાણે બોલ્યા:—

“આ રાજર્ષિ વરુણ, જેને માટે હવે ડોઈ યોગ્ય પદવી નિયત કરવામાં આવી નથી તે સુધી આપણે તેને એ જ નામથી ઓળખીશું. એ મહાત્માના પુણ્યને

આ મહલોંક; બીજા આગ્યો તે જનલોક; એ પછી ત્રીજા ભૂમિસમૂહ આગ્યો તેનું નામ તપલોક કહ્યું. શુરુદેવ! એ સર્વ ભૂમિઓ તથા ભૂમિસમૂહો એક કરતાં એક ચઢિયાતા ને અધિકાધિક તેજસ્વી હતા. પણ તેઓના સ્થાનમાં શું હશે, ત્યાં દેવા લોક વસતા હશે, તે હું કિંચિત્ પણ જાણવા કે જાણવા પામ્યો નથી. એટલામાં સૌથી એક સર્વનું શિખર, સર્વ લોકનો મુકુટમણિ એવો ચોથો મહાદિવ્યલોક આગ્યો. દેવેન્દ્ર મને કહ્યું કે, 'રાજર્ષિ! આ સત્યલોક છે; એમાં આ સકલ સૃષ્ટિના ઈર્ષા પિતામહ એવા બ્રહ્મદેવ વિરાજે છે; એને જ બ્રહ્મલોક પણ કહે છે.'

અમારુ વિમાન તે લોકપર ઉતર્યું. તે વિમાન બ્રહ્મસલા આગળ સ્થિર થયું. મારા સહિત દેવરાજે વિમાનમાંથી ઉતરીને એ બ્રહ્મસલામાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાંનાં તેજ અને સૌભાગ્યથી હું તદ્દન દિગ્ધ થઈ ગયો. અત્યંત સૂઝીમાં મેં જે કંઈ ચમત્કારો જોયા હતા, તે સર્વ આ સલા-આગળના આગળ કંઈ જ નહોતા. પૂર્વની સઘળી દિવ્યસૃષ્ટિ, એ બ્રહ્મસલા આ સલા-આગળ તુચ્છ અને ટીકીકચ મને લાગી. અનેક દિવ્ય દર્શનોથી સલા-આનંદ થાય ભરપૂર હતું; અનેક દિવ્ય સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, કે જેઓનાં નહિ; શરણમાં સામાન્ય વ્યક્તિથી જોઈ શકાતું પણ નહોતું, તેઓ કર જોડી રાજાને ત્યાં પિતા બ્રહ્મદેવની કૃતિ કરી રહ્યાં હતાં. તેઓ સાધારણ દેવી દેવ પણ અનેક ભૂમંડળો, અનેક દિવ્ય લોકોનું આધિપત્ય લોગવ-વળું હતું. હતાં, શુરુદેવ! જેવું આપણે વર્ણન સાંભળીએ છીએ, તેવા સર્વને આધારી દેવર્ષિ નારદ અને તેના જેવા અસંખ્ય બીજા દેવર્ષિઓ પણ જોના નાજારાજેલા હતા. પંચ વર્ષાત્મક બાળકોના સરખા સનકાદિતિ ચાર સિવ્ય પુર! અને બીજા અનેક મહર્ષિઓનો પુણ્યરૂપ સમૂહ પણ ત્યાં ને મારા મન હતો. ચાર વેદ, ઉપવેદ, સર્વ છદ અને વાણીની અધિષ્ઠાત્રી દે, રમેને હાશક્તિ સરસ્વતી પણ ત્યાં મૂર્તિમત્ હતી. સૂર્યાદિ સર્વ ગ્રહ-પણ ના; તેમજ બીજાં સર્વ ભૂમંડળોના મૂર્તિમાન અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ, કર્યા પછી પોતાનું મંડળોપર અધિકાર લોગવનારા અધિકારીઓ ઇત્યાદિથી પ્રથમથી જ તૈયાર હતું. એ સર્વની મધ્યમાં અતિએક આસનપર, સૂર્યની એસનારો હશે. ચમત્કાર કરતા એવા પિતામહ બ્રહ્મદેવ વિરાજેલા હતા. ને આ પ્રમાણે બોલ્યા: ચતુર્મુખ જાણીએ છીએ, પણ હે શુરુરાજ! હું તો "આ રાજર્ષિ વરે-ર-ઘણા મુખવાળા કહ્યું, તો પણ તે ઉપમા થોડી કરવામાં આવી નથી તંદુરજાઓ અને પ્રાર્થનાઓનું એક સાથે સમાધાન એ મહાત્માના પુણ્યને

થતું હતું. આયું પરમ અદ્ભુત સ્વરૂપ જોઈ મારા આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. ઇંદ્ર, પોતાની સાથે આણેલી દિવ્ય સામગ્રીવડે, તે પ્રભુનું પૂજન કરવા લાગ્યો. પણ મારે તો સર્વ સામગ્રીમાં માત્ર હું પોતે જ હતો. હું જ્યજ્ય કરતો તેમના ચરણ આગળ દંડવત્તમસ્કાર કરીને પડ્યો.

સમસ્ત ગ્રહાંડના પિતા એવા ગ્રહદેવ મને જોતાં જ પરમ કૃપા-યુક્ત એવી દિવ્ય વાણીવડે ઇન્દ્ર પ્રત્યે કંઈક બોલ્યા. તે સાંભળતાં જ દંડવત્તમન કરી ઇન્દ્ર મને લઈને પાછો વળ્યો. તે ગ્રહસભાની બહાર આવ્યો. એ ઉપરથી મને વિચાર થવા લાગ્યો કે, ‘અહો ! શું આ સ્થળે આવવાનો કે પ્રવેશ કરવાનો મને અધિકાર નહિ હોય ? પણ તેમ હોય તો ઇંદ્ર મને અહીં લાવે જ કેમ ? પણ અરે, હું ભૂલ્યો, મેં તો સ્વર્ગના રાજા થવાની અભિલાષા ધરીને અધિષ્ઠાન કર્યું છે, તે કરતાં કોઈ મહાદેવપ્રાપ્ત કરીને આ ગ્રહલોકમાં વસવાની યોગ્યતા મેળવી હોત તો કેવું સારુ થાત ? સત્યલોક આગળ તેવાં હજારો સ્વર્ગ એકઠાં થાય તોયે શું ?’ આવી રીતે વ્યગ્ર ચિત્તથી હું ઇન્દ્ર સાથે બહાર આવ્યો ને ખિન્ન હૃદયે વિમાનમાં બેઠો. તત્કાલે તે વિમાન પાછું ઉપડ્યું. હૃદય ઉપર સત્યલોકનું સુંદર ચિત્ર દૃઢપણે છવાઈ ગયું હતું, તેથી ક્ષણેક્ષણે મારી ખિન્નતા વૃદ્ધિ પામી. હું અતિશય દુઃખિયો થઈ ગયો. ગુરુમહારાજ ! જીવને ભૂખથી સ્વભાવ જ એવો વિલક્ષણ છે કે, જે તે લોગવતો હોય, એના કરતાં વિશેષ ઉત્તમ પદાર્થ જોવા કે જાણવામાં આવે, તો તેનું મન તે પદાર્થ સંપાદન કરવા માટે અધીર બની જાય છે; તેને પૂર્વેના પદાર્થ ગમતો જ નથી. તેમ તે ઉત્તમ પદાર્થ, જીવને પ્રાપ્ત થાય નહિ, ત્યાં સૂધી કિંચિત્ પણ ક્યાંય ચેન પડતું નથી. આથી કરીને, સત્યલોકની ઇચ્છાથી હું પણ અપાર વ્યથિત થઈ ગયો હતો. એટલામાં વિમાન ઇન્દ્રની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલનારું હતું, તો પણ દૈવેચ્છાથી જાણે મારી વ્યથાને લીધે જ અકસ્માત્ અતરિક્ષમાં અટક્યું. ઇન્દ્રે ઘણાય ઉપાય કર્યા, છતાં ત્યાંથી જરાએ ડગ્યું નહિ. આથી ઇન્દ્રરાજ પણ બહુ ચિંતાતુર થઈ ગયો. તે વિચારવા લાગ્યો કે, આનું કારણ શું હશે ? એટલામાં આકાશ વિષે અતિ મધુર ગર્જના સાથે કંઈક વાણી સંભળાવા લાગી. હું અને ઇન્દ્ર અતિસ્વસ્થ-સાવધ બનીને એકાગ્રચિત્તથી તે દિવ્યવાણી સાંભળવા લાગ્યા:—

‘હે રાજન્ ! હે વરેન્સુ ! હે મનુષ્યરત્ન ! તું ખેદ પામીશ નહિ. તારું પુણ્ય અપાર છે અને તેમાંએ તારે ત્યાં યાચકરૂપે આવેલા મહાત્મા

ખટુકનો સમાગમ તને અપાર પુણ્યપ્રદ છે. તેના જ પ્રસંગથી તું સત્ય લોકનાં દર્શન કરવાને લાગ્યશાળી થયો છે; એટલું જ નહિ, પણ તેને સર્વસ્વતું દાન કરીને તું તારાં જગતમાંનાં સર્વ પ્રકારનાં પાપ તથા પુણ્ય-રૂપ મળથી કેવળ મુક્ત થયો છે, તારું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું છે, તું નિરીંછ-નિષ્કામ થયો છે ને સર્વેશ્વર એવા પરમાત્માનાં દર્શન કરવાની યોગ્યતા તારામાં આવી છે. તું અનેક જન્મોથી, સર્વથી શ્રેષ્ઠ વસ્તુની અભિલાષા ધરતો આવ્યો છે; તે માટે પ્રભુની પ્રાર્થનાપૂર્વક ઉત્તમ પ્રયત્નો કરતો આવ્યો છે; તેથી એ કૃપાળુએ તારાપર અનુગ્રહ કરી, તને ખટુકરૂપ મહાત્મા ગુરુનો અનાયાસે સમાગમ મેળવી આપ્યો છે. સર્વ સમર્થ પ્રભુએ, ગુરુ-એ તત્ત્વ જ એવું શ્રેષ્ઠ નિર્મ્ય છે, કે જેની મહત્તાની તુલના કોઈથી પણ થઈ શકે તેમ નથી. ગુરુતત્ત્વને વિષે પ્રભુ પોતે પરિપૂર્ણ વિરાગે છે અને તે દ્વારા જગતનું કલ્યાણ કરે છે. તારા યજ્ઞમાં તને યાચકરૂપે આવી મળેલા એ તારા ગુરુએ કેવી મહાન્ શુક્તિથી માત્ર એક જ વચનમાં તારાં અનંત જન્મોનાં પુણ્ય પાપરૂપી ઘાડા મળથી તને મુક્ત અને પવિત્ર કીધો છે, તેનો તું વિચાર કર. છતાં પણ તારી વાસના અતિ પ્રબળ હોવાથી માયાએ તને પાછો અપાયમાં નાંખવા પ્રયત્ન કર્યો ને તારા મનને એટલા બળથી લમાવ્યું, કે તેને લીધે તને મરણાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ. એ સંધિ ભેદ તારી મેળે જ તારા મનનું સમાધાન થવા માટે તને લગવત્રેરણથી આ દિવ્યલોક વિષે લાવવામાં આવ્યો છે. પરંતુ ભૂલોક વિષે હજી તારું આયુષ્ય અવશેષ છે, માટે ત્યાં જઈ તે ગુરુનો પ્રસાદ મેળવી, તારી વરેન્દ્રા પૂર્ણ કર.’

આત્માનુભવ

આ છેલ્લા શબ્દો પૂરા થતાં જ અટકેલું વિમાન એકાએક ચાલવા માંડ્યું. અમે બંને રાજ થયા. ક્ષણવારમાં તો ઘણી જ મોટી આપત્તિમાં જઈ પૂગતા હોઈએ, એમ અમને લાગ્યું. વિમાન વાસ્તવિક માર્ગ છોડી દઈ, કોઈએ કહીને જ માર્ગ અપાર વેગથી અમને લઈ જતું જણાયું. થોડીક વાર થતાં તે સત્યલોકને પણ કોણ જાણે કંઈ દિશામાં અતિક્રમણ કરીને અત્યંત વાયુને જાણે પહોંચી મૂક્યો હોય તેવા ઘાડા આવ-રણને ભેટી, મારું વિમાન આગળ જવા માંડ્યું. પણ એમ કરતાં જાણે તે ગતિભંગ કરેલાં જણાતાં તેમ હોલવા અને વાતાવરણમાં અથડાવા લાગ્યું ને તેને લીધે ત્યાં હતાં. તેને કાઢા તથા આંચકા થવા લાગ્યા. હું તો ગભ-રાટથી છેક જમીના નમી ગયેલાં તે ક્ષણ પછી મને જાણે ઉછાળીને ફેંકી દીધો.

હોય તેમ, હું વિમાનમાંથી ઉછલાઈને તે ઘાડા આવરણમાંથી પેલીગમ જઈ પડ્યો! ઇંદ્ર પણ મારી પેઠે અસાવધ થઈ પડી ગયો હશે કે કેમ, અથવા તો તે અને તેનું વિમાન ક્યાં ગયાં હશે, તેની શી ગતિ થઈ હશે, તે હું જાણતો નથી; કેમકે પુનઃ તેનો સમાગમ મને થવા પામ્યો નહિ.

એ આવરણરૂપ પડળની પેલીમેર તો કેવળ પ્રકાશજ પ્રકાશ હતો, જેવો મેં છેક સત્યલોક પર્યતમાં ક્યાંય જોયો નહોતો અને તેથી હું તેને મહાપ્રકાશ નામ આપું, મહત્ત્વેજ નામ આપું અથવા અપાર તેજ કહું, તે એછે ઉપમાથી મારા મનને સંતોષ થતો નથી. ત્યાં હજારો, લાખો કે કરોડો સૂર્યો સાથે ઉદય પામ્યા હોય, તેઓના એકે સામટા પ્રકાશ કરતાં પણ એ તેજ વિશેષ હતું. છતાં લૌકિક તેજ (અગ્નિનું, સૂર્યનું, ઇંદ્ર) નો સ્વભાવજ ઉજ્જ્વલતાનો હોય છે, તે કરતાં ઉલટું આ તેજ તો વળી કરોડો ચદ્રના પ્રકાશ જેટલું શીતળા ને સુખદ હતું. હું જેવો તેમાં પ્રવેશિત થયો, તેવોજ સ્વાભાવિક રીતે મને અપાર આનંદ અને અનાઘાત સુખ થવા લાગ્યાં. સત્યલોક પર્યતમાં મેં અનેક દિવ્ય અને સુંદર પદાર્થો જોયા હતા ને તેથી થતાં અસંખ્ય સુખ પણ અનુભવ્યાં હતાં. પરંતુ આવું સુખ-આવું અપાર અને અદ્ભુત સુખ-જેતાં તે સઘળાં મને તુરંજ જણાયાં. હરકોઈ સુખ અથવા આનંદ આપણને કોઈ પદાર્થના ઉપભોગથી થાય છે, તેનો આપણે માત્ર આપણા મનવડે અનુભવ કરીએ છીએ; પણ તે આપણને પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી. પરંતુ આ તો પ્રત્યક્ષ મૂર્તિમંત આનંદ હતો, એમાં સંદેહ નહિ. એ આનંદ, અતુલિત સુખ, એ અદ્ભુત તેજ ક્યાં સૂધી અને કેટલું હતું, તેનો પાર હું ધાર છું કે, કોઈને પણ જડે એમ નથી. સુખનો અને આનંદનો એ સાગર ભર્યો હતો, એમ કહું તો પણ એ ઉપમા તેની આગળ તદ્દન ક્ષુદ્રક ગણાય; અને એવા સુખાનંદના અગણિત સાગર ભર્યા હતા, એમ કહું તો તે સાગરો પ્રત્યેક જૂદા જૂદા હોવાથી, એ ઉપમા, કશા પણ જૂદાપણાં કે વિભાગ વગર અપૂરું એક રસની પેઠે ભરેલા તે આનંદના સખંધમાં દોષભરેલી ગણાય. મારું ચિંતન એટલુંજ કહી શકું છું કે, તે અપાર સુખાનંદનો અર્ણવ હતો. તે એટલું જીવવા લાગ્યો અને તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લેવા લાગ્યો. હે શુર મહાશય! એ તો જાણે મને અત્યંત સુખ થવા લાગ્યું, તેથી તે અતુલ તેજને દિવ્ય આનંદની ઉપમા આપીને અત્ર વર્ણવું છું; પરંતુ વાસ્તવિક જોતાં તે શું હશે, તે જાણવા માટે મને બહુ બહુ વિચાર થયો. તું જેદ પામીશ ના સત્યલોક ઇત્યાદિ સ્થળે હું જે કંઈ જોઈ આનંદ પામતો એકરૂપે આવેલા મારા પરિપૂર્ણ

કે સ્વતંત્ર નહોતો; કેમકે તે તે પદાર્થો મારા પોતાના નહિ, પણ પારકા છે ને મારો ત્યાં અધિકાર નથી, એવા વિચારથી મારું મન પાછું વળતું હતું, પણ આ અપાર આનંદ પ્રત્યે તેમ નહોતું. એમાં તો મને પરકીયપણું (દ્વૈતાભાસ) લાગ્યું જ નહિ. એ આનંદ તો સ્વતંત્ર અને મારો પોતાનો જ લાગ્યો. એથી શું છે, એમ જાણવા સારુ જેવી ઉત્કંઠા આપને મારા જીવાત્મા સૂધીની તમામ વસ્તુઓનું દાન કર્યા પછી દાન દેનારો એવો બાકી રહેલો કોણ હું, અને હું કેવો છું, એ જાણવા સારુ થઈ હતી, તેવી જ ઉત્કંઠા તે વેળા થઈ; અને તે વાત પણ મને આપોઆપ સાંભરી આવી. તત્કાલ, સ્વાભાવિક વૃત્તિએ મેં મારા પોતાના ભણી જોયું, તો ગુરુ મહારાજ ! શું કહું ! અહા ! ત્યાં પ્રકાશતો પ્રકાશ, અને હું એક જ જણાયા ! તેના કરતાં હું કિચિત્ પણ ભિન્ન નહિ ! તેના અને મારામાં કિચિત્ પણ ફેર નહિ ! હું પણ એ આનંદરૂપ જ ! દિવ્ય ! તેજોમય ! આનંદમય ! કેવલરૂપ ! અરે હું તે અતુલિત સુખ અને અદ્ભુત તેજોમય જ જણાયા ! વારંવાર હું મારા અને તેના સામું જોતાં થાક્યો, પણ મારા અને તેનામાં કોઈ રીતની ભિન્નતા જણાઈ નહિ ! અહો ! મારુ સ્વરૂપ આવું ! આજ હું પોતે ! એમ જાણી મારા હૃદયના સર્વ સંશય દૂર થઈ ગયા; મારી શંકાઓ સર્વ નિર્મૂળ થઈ ગઈ; મને કશી પણ અપેક્ષા કે ઉત્કંઠા રહી નહિ. એટલામાં વળી મેં તેમાં એક મહદ્દાશ્ચર્ય જોયું.

અત્યંત સ્વચ્છ એવું એકરસ જળ ભર્યું હોય, તેમાં એક મોટો હિમનો ઠરે* નાંખીએ, તે જો કે સર્વ અંશે સ્વચ્છ જ છે, છતાં ભરેલા જળથી કેવળ ભિન્ન, પ્રકાશિત અને શ્વેત દેખાય છે, તેવી જ રીતે તે અપાર તેજોમય આનંદમાં (તેણે ઘણું તેજ જાણે એકત્ર થયું હોય ને તે, તે સઘળા કરતાં વધુ પ્રકાશિત લાગે) તેવી જ મહાતેજોમય એક અદ્ભુત મૂર્તિનાં દર્શન થયાં. એ સુમારે છથી આઠ વર્ષના શૈશવ અવસ્થાની પ્રભાવશ્રી હોય તેવી દેખાતી હતી. એના અંગોઅંગની કોમળતા અને સુંદરતાનાં હું કેટલાંક વખાણ કરું ! એનું દિવ્ય રસીલું રૂપ શું ! એની સુખશ્રી શી ! ભૂલોકથી માંડી સત્યલોકપર્યંત આખા વિશ્વની સઘળી સુંદરતા, એ આનંદમય બાળસૌંદર્યમૂર્તિનો એક અંશ પણ ન કહેવાય. એવા લલિત અંગોપર વસ્ત્રાભરણો પણ એવાં આનંદમય જ ધારણ કરેલાં જણાયાં, છતાં તે અનેક (રંગવિરંગી) વિચિત્રતાથી પરિપૂર્ણ દેખાતાં હતાં. તેનાં કમળાસરખાં સકોમળ ચરણારવિંદમાં અતિ

અમૂલ્ય રત્નખચિત સુવર્ણ સરખાં નૂપુર પહેરેલાં હતાં, તે પણ વાસ્તવિક જોતાં એ દિવ્ય તેજોમય ઠહો કે આનંદમય ઠહો, તેવાં હતાં. કટિએ પહેરેલું સુંદર કૌશેય વસ્ત્રના સરખું દેખાતું પીતાંબર પણ આનંદમય જ હતું. તેના ઉપર કંદોરાની પેઠે આવી રહેલી રત્નજડિત કટિ-મેખલા, હસ્તાંશુલિઓમાંની મુદ્રિકાઓ, મણિખંધ ઉપર આવી રહેલી રત્નપોચીઓ, બાહુમાંના બાબુખંધ, હૃદય સૂધી આવી રહેલી અને ઘણા અદ્ભુત લટકણવાળી કંઠમાંની આનંદસુંદર મણિમાળા, કર્ણમાં પહેરેલાં ચપળ મસ્ત્યના આકારનાં રત્નકુંડળ, બિરખફળ સરખા અધ-રોષ્ટ્રની ઉપર અને શુકના સરખી અણિયાળી નમ્ર નાસિકાના અગ્રે લટકતું અમૂલ્ય મુક્તાક્ષણનું વેસર, તથા શ્રીમસ્તકપર વિચિત્ર રત્નોથી નિર્માણ થયેલો અને મયૂરચંદ્રિકાઓથી અત્યંત શોભતો સુંદર મુકુટ, એ સર્વ જો કે કંઈક વિચિત્ર દેખાતાં હતાં ખરાં, પણ વાસ્તવિક જોતાં આનંદમય જ હતાં. આનંદ કરતાં અન્ય વસ્તુ ત્યાં નહોતી. આવા કમળ સરખાં નેત્ર તથા મુખવાળા આ સૌંદર્યસાગર બાળકને જોઈ મને અત્યંત લક્ષિતાવ ઉત્પન્ન થયો. તે વેળા મને આચોઆપ નિશ્ચય થયો કે, એના કરતાં ઐષ્ઠ, એના કરતાં સુંદર અને એના કરતાં વિશેષ સુખમય, તેજોમય, પૂર્ણમય, અન્ય કશું જ નથી. સર્વાંગે હું પણ આનંદમય જ બની રહ્યો. એથી મને અપાર લક્ષિત ઉત્પન્ન થઈ ને તેવા સ્નેહના ઉમળકાથી હું તેને લેટી પડવા માટે ધાયો. પણ ક્ષણભરમાં તો તેને અને મારે હબરો, લાખો ને કરોડો ગાઉનું અંતર પડી ગયું. જેવા આંચકાથી હું પેલા વિમાનમાંથી ઉછળી પડ્યો હતો, તેવા જ આંચકા સાથે હું પાછો પેલા ઘાડા વાયુ જેવા આવરણમાં આવી પડ્યો અને ત્યાર પછી મારું શું થયું ને કેવી રીતે હું અહીં આગ્યો, તે હું જાણતો નથી.”

રાજાનો આ અદ્ભુત વૃત્તાંત-અનુભવ સાંભળી, મહાત્મા બટુકને તો કંઈ નવાઈ લાગી હોય, તેવું કશું જણાયું નહિ; પણ રાણી, પ્રધાનાદિકે સેવકવર્ગ, ઋષિમંડળ, રાજમંડળ અને પ્રજામંડળ ઇત્યાદિ સર્વ જન-સમૂહ સાનંદાશ્ચર્યમાં લીન થઈ ગયો. રાજાનું મરણ જોઈ જે જનોને બટુકપર દ્વેષભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો, તેઓ સર્વ આ વેળા તેને સાક્ષાત્ ઇશ્વરતુલ્ય માની, પૂર્ણ માન અને પ્રીતિલાવથી જોવા લાગ્યા. સૌના હૃદયમાંનો આનંદ મુખમુદ્રા ઉપર પ્રદર્શિત થવા લાગ્યો. આખા યજ્ઞ-વાટમાં મંગળતા વ્યાપી રહી. આવું જોઈ આનંદના ઉમળકામાં રાજા, “જયજય શ્રી ગુરુદેવ!” એ શબ્દની ગર્જના કરીને પુનઃ બટુકની અચળમાં

પણો, ત્યારે સર્વ જનસમૂહમાં પણ વારંવાર મંગળાકારી જ્યજ્ઞ શબ્દના મહાઘોષ થવા લાગ્યા ને એ ધ્વનિ આખા યજ્ઞવાટને ગળવીને અંતરિક્ષ પર્યંત પહોંચી ગયો! પૂજ્યભાવથી સર્વજનો તે બાળપ્રદ્મચારીને લાંબા હાથ ભેડી, મસ્તક નમાવીને વંદન કરવા લાગ્યા.

પછી બટુક હસીને બોલ્યો; “તું કૌણ અને કેવો છે, એ હવે તારા જાણવામાં આવ્યું? તું નિઃશંક થયો?” રાજાએ કહ્યું; “હા ગુરુદેવ! આપનાં ચરણની કૃપાથી મારા પોતાના સ્વરૂપને માટે હું નિઃશંક થયો. પરંતુ તે પહેલાં મેં જે જે જોયું, તેમાં મને ઘણી શંકા છે તથા તે સંશયનું નિરાકરણ થવા હું જિજ્ઞાસુ છું. ચમલોકને વિષે ચમરાજનું સ્વરૂપ જેવું અત્ર આપણે સાંભળીએ છીએ, તેવું તે કૂર કે ભયંકર નથી. ઇંદ્રપુરીમાં ઇંદ્રસુખે મેં એવું સાંભળ્યું કે, “આ વરેષ્ઠ રાજાઈ ઇંદ્રપદનો અધિકારી થયો છે એ ખરું, પણ તેનો તે અધિકાર હસ્તગત થવાને હજી લાંબો કાળ જોઈએ; કારણ કે વચમાં એ અધિકાર ઉપર બીજા ઘણાક અધિકારીઓ આવવાના છે; ત્યાર પછી વરેષ્ઠનો વારો આવશે.” પ્રભુ! એ અધિકાર ઉપર મારા જેવા બીજા ઘણાક પુરુષો હોય તો પછી એ અધિકારની શી મહત્તા?”

ઇંદ્રાસનની મોટાઈ

રાજાનાં એ વચન સાંભળી, બટુક મહાત્માએ કહ્યું: “અલ્યા! મહત્તા શાની? જેઓ અવિદ્યામાં પચેલા છે, જેઓ અજ્ઞ છે, તેઓને એ પદ કિંવા એનાથી પણ મોટા અધિકાર મહત્તાવાળા લાગે છે, પણ એ નાશવંત પદમાં શી શ્રેષ્ઠતા હોય? શી નિત્યતા હોય? શી સત્યતા હોય? શો આનંદ હોય? સત્યલોકના નિયંતા બ્રહ્મદેવના માત્ર પ્રાતઃકાળથી સાયંકાળ સૂંધીમાં એક દિવસમાં જ એ ઇંદ્રપદ ઉપર એક પછી એક એમ ઔદ ઇંદ્રો બદલાઈ જાય છે; અને તે પ્રત્યેકને પોતાનો અધિકાર અમુક કાળમાં પૂરો (નાશ) થઈ જશે, તેને માટે મોટી ચિંતા હોય છે. ચમરાજનું સ્વરૂપ તને જેવું લાગ્યું, તેવું સર્વના જોવામાં આવતું નથી; તેમ તને ત્યાં મળ્યું તેવું માન સૌ કોઈને મળતું નથી. પુણ્યવાન પ્રાણીને ચમરાજ સૌમ્ય સ્વરૂપે દર્શન દે છે, પણ પાપીજન તે ધર્મભૂર્તિને મહાકરાળરૂપ જુએ છે.”

રાજાએ પુનઃ પ્રશ્ન કર્યું: “મહારાજ! ત્યારે બ્રહ્મદેવના એક દિવસમાં ઔદ ઇંદ્રના અધિકાર લોગવાઈ જાય છે ત્યારે એ બ્રાહ્મ દિવસ કેવડો?”

ઋષિપુત્ર બોલ્યો: “બ્રાહ્મ દિવસમાં તો ઘણો લાંબો કાળ વીતી જાય છે. આપણા મનુષ્યોના કાળમાન પ્રમાણે ગણીએ તો આપણાં સત્તર

લાખ અઠ્ઠાવીશ હજાર (૧૭૨૮૦૦૦) વર્ષો વહી જાય ત્યારે સત્યયુગ પૂરો થાય છે; બાર લાખ છત્તુ હજાર (૧૨૮૬૦૦૦) વર્ષો સૂધી ત્રેતાયુગ ચાલે છે; આઠ લાખ ચોસઠ હજાર (૮૬૪૦૦૦) વર્ષોનો દ્વાપરયુગ કહેવાય છે ને ચાર લાખ બત્રીશ હજાર (૪૩૨૦૦૦) વર્ષનું પ્રમાણ કલિયુગનું છે. આવી રીતે એક પછી એક અનુક્રમે પોતાનો અમલ લોગવતા ચારે યુગો પૂરા થાય ત્યારે તેને એક ચોક્કસ કહે છે. બ્રહ્મ-વેત્તાઓ તેને મહાયુગ કહે છે. એની વર્ષ સંખ્યા ત્રેતાલીશ લાખ, બત્રીસ હજાર (૪૩૩૨૦૦૦) વર્ષની થાય છે. એવા મહાયુગો એક પછી એક હજારવાર વહી જાય ત્યારે બ્રહ્મદેવનો એક દિવસ પૂર્ણ થાય છે. એટલા દિવસમાં, એટલે પ્રાતઃકાળથી સાયંકાળ સૂધીમાં, સ્વર્ગને વિષે એક પછી એક ચૌદ ઇંદ્રો, ઇંદ્રાસનાઋઢ થાય છે અને તેવી જ રીતે પૃથ્વી ઉપર પણ ચૌદ કાળસત્તાધીશો થાય છે, જેઓ મનુના નામથી ઓળખાય છે. એક મનુથી બીજા મનુ થતાં સૂધીના કાળને મન્વંતર કહે છે. સ્વર્ગમાં ઇંદ્ર અને પૃથ્વીપર મનુ, એ બંને સાથે બદલાય છે. બ્રહ્મદેવના આ ચાલતા દિવસમાં તેવા છ મનુ અને છ ઇંદ્ર થઈ ગયા. સામ્પ્રતમાં સાતમા મનુનો મન્વંતર ચાલે છે. તેથી સ્વર્ગને વિષે પણ સાતમો ઇંદ્ર છે. તેનું નામ પુરંદર છે. તેના અધિકારની અવધિમાંથી લગભગ અડધો કાળ વીતવા આવ્યો છે. એના પછી બલિ રાજા ઇંદ્ર થશે, જે પોતાનો અધિકાર મળતાં સૂધી પાતાળમાં રહ્યો છે. બલિ પછી અદ્રભુત, તે પછી શંભુ, તે પછી અનુક્રમે વૈદ્યતિ, ઋતધામા, દિવસ્પતિ અને શુચિ મહાત્માઓ જેઓને સામ્પ્રતમા પૃથક્ પૃથક્ સ્થળે વસાવવામાં આવ્યા છે, તેઓ ઇંદ્રાસનાઋઢ થશે. આ સર્વ ઇંદ્રપદાધિકારીઓ પરિપૂર્ણ રીતે પોતા-પોતાના અધિકાર લોગવી ચૂકે, ત્યાર પછી તારો ઇંદ્ર થવાનો વારો આવશે. પણ તે સઘળાનો અધિકાર પૂરો થતાં તો પિતામહ બ્રહ્મદેવનો દિવસ પણ પૂરો થશે, એટલે સઘળો પ્રપંચ (સૃષ્ટિવ્યવહાર) છોડી, તે મહાત્મા ઘણા લાંબા કાળપર્યંત નિદ્રાવશ થશે. હમણાં આપણે બ્રહ્મ ૧૦૦૦ દિવસનું જેટલું પ્રમાણ ગણ્યું, તેટલી જ લાંબી (એક હજાર મહાયુગની) તેની રાત્રિ છે, તેથી એક સહસ્ર મહાયુગ (દિવસ) પર્યંત બ્રહ્મદેવ યોગનિદ્રામાં લીન થશે. તે વેળા આ સૃષ્ટિની જે અવસ્થા થશે, તેને મહાત્મા જનો પ્રલયના નામથી ઓળખાવે છે. એ પ્રલય—બ્રહ્મદેવના પ્રત્યેક દિવસની સમાપ્તિ વેળા થતો પ્રલય—તે નિત્ય પ્રલય કહેવાય છે. એ વેળા આ ભૂલોકથી માંડીને ઇંદ્રલોકપર્યંતની સમસ્ત સૃષ્ટિ

જળમાં ડુબી જશે અને જળ વિના ખીજું કંઈ જ રહેશે નહિ અને તે વેળા ઇન્દ્રલોક જ આખો લય થઈ જશે, તો પછી ઇન્દ્રપદના અધિકારીની મહત્તા શી? શ્રેષ્ઠતા શી? નિત્યતા શી? સત્યતા શી? જો કે આ પ્રલયથી ઇન્દ્રના અધિકાર માટે નિર્માણ થયેલાઓના અધિકાર જતા રહેતા નથી; તે તો બ્રહ્મદેવ જાગૃત થયા પછી પાછો નવો ઢલપ ચાલુ થશે ત્યારે, અનુક્રમે તેઓને ઠરેલાં કૃત્યનાં ફળ મળશે જ, પણ ત્યાંસૂધી તેઓનો પણ લય જ છે !”

આ સાંભળી વરેન્દ્રુ બોલ્યો: “ત્યારે ગુરુ મહારાજ! શું આ દિવ્ય ઇન્દ્રલોકનો પણ લય થઈ જાય?” બટુકે કહ્યું; “હા; ઇન્દ્રલોકનો તો શું, પણ તેનાથી ઊર્ધ્વ ભાગે રહેલા મહર્લોક, જનલોક, તપલોક ને સત્યલોકનો પણ સમય આવે લય થઈ જાય છે. બ્રહ્મદેવના એક અહો-રાત્રને (રાત્ર ને દિવસ બે મળી) ઢલપ કહે છે. એવા ત્રીશ ઢલપ થાય ત્યારે તેમનો એક માસ, તેવા બાર માસનું તેમનું એક વર્ષ ને એવાં સો વર્ષનું બ્રહ્મદેવનું સંપૂર્ણ આયુષ્ય નિર્મેયું છે. તેમાં પચાસ પચાસ વર્ષના બે ભાગ કરીને તે પ્રત્યેકને પરાધ એવી સંજ્ઞા આપી છે; એક પ્રથમ પરાધ અને બીજો દ્વિતીય પરાધ. એમાંથી પ્રથમ પરાધ તો બ્રહ્મદેવનો વ્યતીત થયો ને આ બીજો પરાધ ચાલે છે. તેમાં આ પહેલું વર્ષ અને પહેલો માસ ચાલે છે. બીજો પરાધ પૂરો થતાં બ્રહ્મદેવ યોગ-માયાવડે પોતાના આત્માનું આકર્ષણ કરી, સમસ્ત વિશ્વના આધારભૂત એવા પોતાના દેહનો ત્યાગ કરશે ને તે વેળા આખા વિશ્વનો પણ લય થઈ જશે. ત્યારે આ મહાપ્રલય થાય છે ત્યારે જહૈતન્યરૂપ સર્વ જગત્, જળરૂપ મહાભૂતમાં લય પામશે; જળ અગ્નિરૂપ મહાભૂતમાં લીન થશે; અગ્નિ વાયુમાં ને વાયુ આકાશમાં મળી જશે; અને પછી સૌથી છેલ્લું રહેલું એવું મહાભૂતશૂન્ય આકાશ જ રહેશે !”

એટલું વાક્ય પૂરું કરતા તો વરેન્દ્રુ વચમાં બોલી ઉઠ્યો, “ત્યારે મહારાજ! એમ સઘળું સમય આવ્યે નાશ જ થવાનું છે, ત્યારે નાશ ન પામે એવું અવિનાશી શું છે? અક્ષય કંઈ જ નથી?”

“એમ કેમ હોય?” બટુક બોલ્યો; “તું તારી જાતે અનુભવ કરી આવ્યો છતાં ભાન રહ્યું નહિ? સત્યલોકથી નીકળી તારું વિમાન તને ક્યાં લઈ ગયું; ત્યાં તે શું બેયું? જે તે હમણાં જ ઠહી દેખાણું, તે પુનઃ ભૂલી ગયો? એ જ પરમાત્માનું સ્થાન, એ જ અવિનાશી સ્થાન, એ જ અચ્યુતપદ, એ જ પરમ મુખનું આલય, એ જ પરમાનંદની પુરી, એ જ

સદાકાળનું વિશ્રાંતિસ્થાન છે! જે ઘાડા આવશ્યુની પેલીમેર તે પ્રકાશમય સુખનો યત્કિચિત્ અનુભવ લીધો, એ જ સુખ કદી નાશ ન થાય એવું છે. એ જ અક્ષય છે, એ જ પરમાત્માનું પરમ ધામ છે. ત્યાં જનારને કદી પાછું આવવું પડતું નથી. ત્યાં સૂર્ય, ચંદ્ર કે અગ્નિનો પ્રકાશ નથી, પણ તે પોતે જ પ્રકાશમાન અથવા પ્રકાશરૂપ છે. આ પ્રકાશરૂપને લીધે જ આ સૂર્ય-અગ્નિ-વિદ્યુત્ આદિ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ તેજો પ્રકાશી રહ્યાં છે. એનાથી વિશેષ કશું સુખ નથી ને એનો લાભ થયા પછી (એ સ્વરૂપે થયા પછી) બીજો કોઈ મોટો લાભ અવશેષ રહેતો નથી. એ જ પરબ્રહ્મ, એ જ સન્નિવહાનંદ પ્રભુ! એ જ ॐ તત્ સત્ એ નિર્દેશથી ઓળખાતું બ્રહ્મ! વળી ત્યાં તે જ્ઞાનમય, ચૈતન્ય, નિરાકાર ને અતિ અદ્ભુત બાળરૂપ જોઈએ, એ તે આનંદરૂપ પરમાત્માનું નિરાકાર સાકાર સ્વરૂપ છે. તને એ સ્વરૂપનાં માત્ર કિચિત્ દર્શન થયાં, પણ એ પુરુષોત્તમ તો તેવો જ આનંદમય પોતાનો આખો લોક નિર્માણ કરીને ત્યાં વિરાજેલો છે. એ લોક ઘણો વિશાળ, કેવળ આનંદરૂપ અને દેશ, કાળ, તથા વસ્તુપરિચ્છેદથી રહિત છે.* આ સંસારને તરી પરમાત્મપરાયણ થયેલા એવા પરમ જ્ઞાની ભક્તજનો જ એવાં આનંદરૂપ ધરી તે લોકમાં એ પુરુષોત્તમની સાન્નિધ્ય પરમાનંદ તત્ત્વનો અનુભવ લે છે. તેઓ તે રૂપ જ છે. તેનામાં લીન જ થઈ રહેલા છે, તોપણ તેનું સેવન કરવામાં જ મહત્તા માની, નિરંતર તેના સેવકરૂપે આનંદમગ્ન રહે છે. ત્યાં માત્ર શ્રી બ્રહ્મદેવ, તેમના પુત્રો સનકાદિકો અને દેવાર્ષિ નારદ સિવાય કોઈની પણ ગતિ નથી. તે જે અનુભવ લીધો, તે તારુ ભાગ્ય; પરંતુ અધિકાર વિના તારાથી ક્ષણવાર પણ ત્યાં ટકાયું નહિ, એ તું જાણે જ છે. હે રાજન્! મહા-સમર્થ તપસ્વી એવા પવિત્ર ઋષિઓ, સિદ્ધો, યોગીઓ અને ઇન્દ્રાદિક દેવતાઓ, એ પરમાત્મ સ્વરૂપનાં દર્શન કરવાને તલસે છે; અસંખ્ય સાધકો અનેક ઉપાયોથી તેની સાધના કરે છે; પરંતુ કોઈક જ ભાગ્યશાળી, અતિ પ્રેમળ નિર્વાસ ભક્તિરૂપ માર્ગથી ત્યાં જઈ શકે છે, તેનાં દર્શન કરે છે, ને તેની કૃપા-સંપાદન કરી, તેની ભક્તિમાં લીન થયો થકો તેના તે પરમ ધામને વિષે અચલ નિવાસ કરે છે. હે નિષ્પાપ! તું પણ એ અચ્યુતપદના નિયંતા પરમાત્માનો અનન્ય ભક્ત થવાનો અધિકારી

* દેશ એટલે સ્થળ, કાળ એટલે સમય, વસ્તુ એટલે સ્વરૂપ દેશ, કાળ અને વસ્તુ, એ ત્રણેથી રહિત-જે અક્ષરધામ-ખરે નહિ, પડે નહિ, તેનું ધામ છે, અર્થાત એ ધામ કેવળ આનંદમય બ્રહ્મરૂપ છે એટલે એમા સ્થાન, સમય કે સ્વરૂપ કંઈ હોતા નથી.

થયો છે. માટે હવે તે નિર્ભયપદ મેળવવાને દૃઢતાથી પ્રયત્ન કર, સત્યલોકમાંથી નિકળ્યા પછી આકાશવાણીથી પણ તને એ જ ઉપદેશ થયો હતો, નહિ?"

એ સાંભળી વરેષ્ઠ બોલ્યો; "હા કૃપાનાથ! આકાશવાણીથી મને એવો જ ઉપદેશ થયો છે; તેમાં મુખ્ય વાત એ હતી કે, મારે ગુરુ-શરણે રહીને અવિનાશી એવા સર્વેશ્વર પરમાત્માની ઉપાસના કરવી. હે પ્રભુ! મારું પરમ પૂજ્ય એવું ગુરુત્વ તો આપ જ છે; અને હું સર્વથા આપને શરણે જ પડ્યો છું. મન, દેહ, સ્ત્રી, ધનલંકાર, સૈન્ય, રાજ્ય, પૃથ્વી અને છેવટે મારાં સર્વ શુભાશુભ કર્મો ઇત્યાદિ સર્વ આપનું જ છે; એ સઘળા ઉપર સત્તા આપની જ છે ને સર્વ રીતે હું આપનો જ છું; તેથી હવે મને સ્વતંત્રપણે 'હું' એટલું કહેવાનો, મનમાં વિચાર કરવાનો કે સંકલ્પ કરવાનો પણ અધિકાર નથી. મારું સર્વસ્વ આપ જ ને આપની આજ્ઞા ધારણ કરવી, એ જ મારું પવિત્ર કર્તવ્ય છે. હું તો સર્વ કંઈ અને સર્વ પ્રપંચથી મુક્ત થયો છું!"

આ પ્રમાણે કહી વરેષ્ઠ તે ઋષિપુત્ર આગળ હાથ જોડી સ્તબ્ધની પેઠે ઉભો રહ્યો. તે એક અક્ષર પણ બોલ્યો નહિ; તેમ દ્રષ્ટિ પણ બટુકનાં સંકોમલ ચરણ ઉપરથી ક્ષણભર ખસેડી નહિ. તે અનિમેષ રહ્યો.

ઘણીકવાર સૂધી એ પ્રમાણે રહ્યું, રાજ એવો જડ થઈ ગયો કે, જાણે તેનામાં ચૈતન્ય જ ન હોય, પુતળું જ ઉભું ઠરેલું હોય! તેમ બટુક પણ નિરપેક્ષપણે અસ્ખલિત ભજનમાં લીન થયેલો હોવાથી તેના માત્ર હોઠ જ હાલી રહ્યો હતો. સર્વ જનસમૂહમાં પુનઃ આશ્ચર્ય ફેલાયું! એટલામાં સર્વના મનની ઉત્કંઠા જાણી બટુકે બોલવાનો આરંભ કર્યો.

બટુકની આજ્ઞા-શ્રવ્યમુક્તદશાનો પ્રારંભ

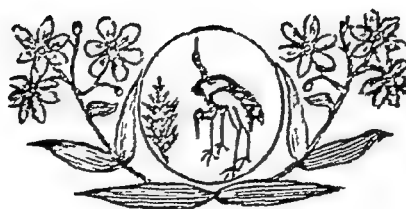
બટુક બોલ્યો; "હે રાજન્! તારી નિષ્ઠા યથાર્થ છે. સર્વસ્વ દાન કરવાથી તું મારો થયો ને હવે મારી આજ્ઞા, એ જ તારું કર્તવ્ય છે, એમ તું માને છે, તે અયોગ્ય નથી જ. હવે તે પ્રમાણે વર્તવાને તત્પર થા. આ યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થઈ છે, તેમ થવાથી તારું સૌ અશ્વમેધરૂપ મહદનુષ્ઠાન પૂર્ણતાને પામ્યું છે. એ કર્મમાં કોઈ વાતની ન્યૂનતા રહી નથી. હવે આ યજ્ઞકાર્યનું વિધિપૂર્વક વિસર્જન કરીને ઋત્વિજ્ઞ અને ઋધ્યા-દિકોને સંતોષી સ્વસ્થાને વિદાય કર; અને પછી આ રાજ્યાદિક હું તને સાચવવાને સોંપું છું, તેનું રુડી રીતે સેવન કર. તે મને દાન કરેલા પદાર્થો,

મે પરમાત્માને અર્પણ કરી દીધેલા હોવાથી તે તારું સર્વસ્વ મને અર્પું એમ નહિ, પણ મારાદ્વારા પરમાત્માને અર્પણ કર્યું છે; સર્વ બ્રહ્માર્પણ કર્યું છે; અને તે પણ વળી તે સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરીને કેવળ નિસ્પૃહતાથી રહી રીતે અર્પણ કર્યું છે. માટે તે બ્રહ્મસમર્પણ થયું છે ! તારા અર્પણ કરેલા સર્વસ્વમાંથી જીવાત્મા, મન, ઇન્દ્રિયસમૂહ, દેહ, સ્ત્રી અને સૈન્ય લંકારાદિ સર્વ અંગોથી પરિપૂર્ણ એવું સમૃદ્ધ રાજ્ય, એટલી વસ્તુ જ્યાંસૂધી નિર્માણ લોગ લોગવાતા છે અને જ્યાંસૂધી તારુ આ લોકમાં રહેવું નિર્માણ છે ત્યાંસૂધી રક્ષણ કરવા માટે તને જ સોંપાશે; તેનું તું નિર્મમત્વથી વિધિપૂર્વક સેવન કરજે. નિર્મમત્વથી એટલે મારા-પણાના-હુંપણાના-અર્થાત્ એ મારુ નથી, પણ પરમાત્માનું જ આપેલું છે ને તેની પવિત્ર આજ્ઞાથી તેના સેવક તરીકે મારે નિર્દોષપણે તેનું રક્ષણ કરવાનું છે, એવી યુદ્ધિ રાખી રક્ષણ કરજે. જેમ કોઈ ધનાઢ્ય વ્યાપારીના વ્યાપારનો કાર્યભાર તેણે નિમેલો કાર્યભારી કરે છે, અને તે જેમ પોતાનો જ વ્યાપાર હોય તેવી ભક્તિથી ધમધોઠાર પેઢીનું કામ કરે છે, પણ મનમાં યથાર્થ સમજે છે કે, એમાં મારુ કંઈ નથી, એ સઘળાપર સત્તા તો શેઠની જ છે; તેના કાર્યના ભારખોજથી કે લાભલાભના દ્રંદથી તે સદા મુક્ત જ હોય છે; અને લાભ થાય તોપણ શેઠનો છે ને ટોટો જાય, તોપણ શેઠનો છે; હું તો માત્ર ચિઠ્ઠીનો આકર હોવાથી બની શકે તેટલું કામ કરવાનો અધિકારી છું, એમ સમજીને તેને કશી ચિન્તા રહેતી નથી, તે રીતે તારે આ પ્રજાનું પાલન કરવાનું છે. પણ જો કદાચ તે કાર્યભારી અન્યાયથી વર્તે, કિંવા પોતાની ઇચ્છાને અનુસરીને વર્તે તો તેમાં તે શિક્ષાને પાત્ર કરે છે. તેવી જ રીતે, હે નિબ્ધાપ ! તું આ રાજ્યાદિકનું મારી આજ્ઞાથી નિરપેક્ષપણે પાલન કર; અર્થાત્ આ સર્વને પોતાનું ન જાણતાં ન્યાયથી વર્તજે, એટલે આ ઉપાધિમાં કોઈ વાતે લેપાઇશ નહિ.”

બટુકનું આ ભાષણ સાંભળી, જનસમાજમાં આનંદ વ્યાપ્યો, પણ રાજાનું મન એ સૌથી ઉલટા જ વલણપર હતું તેના મનને બટુકની આ આજ્ઞા સાંભળી એવી ચિંતા થવા લાગી કે, “રે રે ! મથી મથીને હું આ સઘળા પ્રપચથી છૂટો થયો હતો, ત્યારે પુનઃ ગુરુદેવ આ ક્ષંસો મારા ગળામાં શા માટે નાંખે છે ?” કિચિત્ અન્યાયે વર્તાઈ જવાય, તો તેથી કેટલી મોટી શિક્ષાના પાત્ર થવું પડે છે, એ માટે તેને યમલોકમાં પૂરો અનુભવ થયો હતો અને તે તેના હૃદયમાંથી ક્ષણભર, પણ વિસ-

રતો નહોતો; માટે રાત્રીએ વિચાર્યું કે, ‘આ મન ઘણું નીચ સ્વભાવનું છે, તેને જરા પણ સંસારસુખ મળશે તો તેમાં પૂરી આસક્તિ અને પૂરું મમત્વ ધારણ કરી બેસશે ને તેથી મારે પાછું શિક્ષાપાત્ર થવું પડશે.’ પરંતુ ગુરુજી આજ્ઞા કરે તો તે માન્ય કરવી જ પડશે. આ અલિપ્ત મનને સર્વ વાતે નિરુપૃહ રાખવાને તેની કૃપા સહાયભૂત થાઓ!”

આવી રીતે રાત્રીએ પોતાના મનનું સમાધાન કર્યું. સાયંકાળનો સમય થવા આવ્યો હતો, તેથી આચાર્યોદિ ઋત્વિજો, પ્રદ્યોતિઓ, રાત્રિઓ અને બીજા સર્વ ત્રૈવર્ણિકો સાયંકાળનું સંધ્યોપાસન કરવા સારુ ગંગા તટે જવા તત્પર થયા, ત્યારે રાત્રીએ બટુકને વિનંતિ કરી કે, “ગુરુદેવ! સમય થઈ જવાથી સર્વ ઋત્વિજાદિક પોતપોતાના આહ્નિકમાં પ્રવૃત્ત થવા લાગ્યા છે. માટે આજ્ઞા હોય તો યજ્ઞવિસર્જનનું કામ અન્ય સમય માટે રાખું.” આજ્ઞા થતાં જ રાત્રી ગુરુદેવના નામની જય ગર્જના સહિત તેને વંદન કરી ઉભો થયો, ત્યારે સર્વ જનસમાજ પણ આનંદ સહિત વેરાવા લાગ્યો.

બટુકે ઉપદેશ

અથવા

બ્રહ્મલસિનું મંડાણ

મંગલ ઉપદેશાષ્ટક

ભેદાભેદૌ સપદિ ગલિતૌ પુણ્યપાપે વિશીર્ણે

માયામોહૌ ક્ષયસુપગતૌ નટસદેહલ્લત્તે. ।

શબ્દાતીત ત્રિગુણરહિતં પ્રાપ્ય તત્ત્વાવબોધં

નિર્લૈગુણ્યે પથિ વિચરતઃ કો વિધિઃ કો નિપેધઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ-વેદોથી અગોચર, સત્ત્વ, રજઃ ને તમ એ ત્રણ ગુણોથી રહિત, એવા તત્ત્વ (બ્રહ્મ)નું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી, જેની સદેહવૃત્તિ નાશ પામી છે એવા જીવના ભેદ તથા અભેદભાવ તુરત ગળી નાથ છે, પુણ્ય અને પાપ નાશ પામી છે તથા માયા અને મોહ પણ નાશ પામી છે. આવા સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણરહિત (પ્રેમભૂતિ) પરબ્રહ્મમાં વિહાર કરનારા જીવાત્માને, ક્યો વિધિ (શાસ્ત્રાજ્ઞા) અને ક્યો નિપેધ (શાસ્ત્રવિરુદ્ધ કર્મનો નિપેધ) લાગુ પડે છે? ૧

યદ્વાત્માનં સકલવપુપામેકમન્તર્વહિત્યં

દૃષ્ટ્વા પૂર્ણ સ્થિતિવ સતતં સર્વમાણ્ડસ્થમેકમ્ ।

નાન્યત્કાર્યં કિમપિ ચ તતઃ કારણાદ્વિત્તરૂપં

નિર્લૈગુણ્યે પથિ વિચરતઃ કો વિધિઃ કો નિપેધઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ-જેમ સર્વ પાત્રોમાં વ્યાપીને રહેલું સંપૂર્ણ આકાર એક જ છે, તેમ સર્વ શરીરોની બહાર અને અંદર વ્યાપીને રહેલો પૂર્ણરૂપ પરમાત્મા પણ એક જ છે-એમ જાણીને તથા તે કારણરૂપ પરમાત્માથી ભૂંડું ખીંડું કોઈ પણ કાર્ય નથી આમ જાણીને, સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણરહિત (પ્રેમભૂતિ) પરબ્રહ્મમાં વિહાર કરનારા એવા જીવાત્માને, ક્યો વિધિ અને ક્યો નિપેધ લાગુ પડે છે? ૨

દેમ્નઃ કાર્યં દૃત્તવદ્ગતં દેમ પ્વેનિ યદ્વત્
ક્ષીરં ક્ષીરં મમરમતયા તોયમેવામ્નુમધ્યે ।

एवं सर्वं ममरमतया त्वंपदं नत्पदायें

निर्द्वैगुण्ये पयि विचरत કો વિવિઃ કો નિપેયઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ-સુવર્ણનાં કડાં, કુંડળ, વેદ, વીંટી વગેરે આબૂપણો અગ્નિમાં નાંખવાથી જેમ પાછાં સુવર્ણરૂપે ન થઈ જાય છે, દૂધમાં જેમ દૂધ ભળવાથી રસરૂપે સમાન હોવાથી દૂધરૂપે ન થઈ જાય છે, અને પાણીમાં જેમ પાણી ભળવાથી રસરૂપે સમાન હોવાથી પાણીરૂપે ન થઈ જાય છે, એવી રીતે ત્વ પદાર્થરૂપે જીવ, સમાનરૂપે હોવાથી તત્પદાર્થરૂપે (પ્રેમભૂતિ) પરશ્વક્ષમાં (શ્રીકૃષ્ણાદિક પ્રેમુતા તાનમાં લેહકીન થઈ જાય છે) મળી જાય છે, એવા સત્વાદિક ત્રણ ગુણરહિત (પ્રેમભૂતિ) પરશ્વક્ષમાં વિહાર કરનારા જીવાત્માને, ક્યો વિધિ અને ક્યો નિપેધ લાગુ પડે છે? ૩

यस्मिन्निधं सकलमुवनं सामरस्यैकभूतं
सर्वं आपोऽनलमनिलयं जीवमेवं क्रमेण ।

यन्द्वाराद्यौ समरमतया सैन्धवंकत्वभूतं

निर्द्वैगुण्ये पयि विचरत કો વિવિઃ કો નિપેયઃ ॥ ૪ ॥

અર્થ-પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશરૂપ આ સર્વ ચૌદ લોકરૂપી બ્રહ્માંડ સમાનરૂપે હોવાથી જેમ પરશ્વક્ષમાં એકરૂપ થઈ જાય છે તથા સિંધવનો કંડો જેમ આરા સાગરમાં ભળવાથી તદ્રૂપ થઈ જાય છે, તેમ જ જીવાત્મા પણ એકરૂપ હોવાથી પરમાત્મા સાથે મળતા તે રૂપ ધાય છે, તેમ જ, સત્વાદિક ત્રણ ગુણરહિત (પ્રેમભૂતિ) પરશ્વક્ષમાં વિહાર કરનારા એવા જીવાત્માને, ક્યો વિધિ અને ક્યો નિપેધ લાગુ પડે છે? ૪

यद्वज्रोदधिसमरसौ सागरत्वं ज्वाप्तौ
तद्वज्जीवालयपरिगतौ सामरस्यैकभूता ।

भेदातीतं परिलयगतं मध्निदानन्दरूपं

निर्દ્વૈગુણ્યે પયિ વિચરત કો વિવિઃ કો નિપેયઃ ॥ ૫ ॥

અર્થ-જેમ નદી અને સમુદ્ર બન્ને સમાન રસરૂપે છે, તે સમુદ્ર સાથે મળવાથી સમુદ્રપણાને પામે છે, તેમ જ જીવાત્મા અને પરમાત્મા પણ સમાનરૂપે હોવાથી સાથે મળ્યા પછી ભેદરહિત, પરશ્વક્ષ એવા સુખિદાનન્દ રૂપને પ્રાપ્ત ધાય છે, સારે સત્વાદિક ત્રણ ગુણરહિત (પ્રેમભૂતિ) પરશ્વક્ષમાં વિહાર કરનારા એવા જીવાત્માને, ક્યો વિધિ અને ક્યો નિપેધ લાગુ પડે છે? ૫

દૃષ્ટા વેશં પરમથ પદ સ્વાત્મનોધસ્વરૂપં
 બુદ્ધ્વાત્માનં સર્કલવપુવામેકમન્તર્વહિસ્થમ્ ।

ભૂત્વા નિત્યં સદુદિતતયા સ્વપ્રકાશસ્વરૂપં
 નિષ્કૈગુણ્યે પથિ વિચરતઃ કો વિધિઃ કો નિપેધઃ ॥ ૬ ॥

અર્થ—આત્મસ્વરૂપના બોધરૂપ અને બાણવા યોગ્ય પરમપદને બાણીને, સર્વ શરીરોની અદર અને બહાર રહેલા એવા એક પરમાત્માને બોધને તથા નિત્ય ત્રિકાળાબાંધ્ય સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્મ સ્વરૂપ થઇને, સત્વાદિક ત્રણ ગુણ-રહિત (પ્રેમભૂતિ) પરબ્રહ્મા વિહાર કરનારા એવા જીવાત્માને કયા વિધિ અને કયા નિપેધ લાગુ પડે છે? ૬

કાર્યાકાર્યે કિમપિ સતતં નૈવ કર્તૃત્વમસ્તિ
 જીવન્મુક્તસ્થિતિસ્વગતો દમ્ધવજ્રાવભાસઃ ।

એવ દેહે પ્રવિલયગતે તિષ્ઠમાનો વિયુક્તો
 નિષ્કૈગુણ્યે પથિ વિચરતઃ કો વિધિઃ કો નિપેધઃ ॥ ૭ ॥

અર્થ—જ્યારે આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે કાર્ય અને અકાર્ય, કર્તા અને અકર્તાપણુ, એમાંનું કંઈ પણ રહેતું નથી; પરંતુ બધી ગયેલાં વસ્ત્રના આભાસની પેઠે માત્ર શરીરજ રહે છે એવી જીવન્મુક્તની સ્થિતિ છે આ પ્રમાણે અત્યંત લયરૂપ થયેલા શરીરમા રહ્યા છતાં પણ આત્મા તેનાથી ભ્રૂંદો ગણાય છે, એવા સત્વાદિક ત્રણ ગુણરહિત તુરીયાવસ્થા—(પરમાત્માની પ્રેમલહરી)-માં વિહાર કરનારા એવા જીવાત્માને કયા વિધિ અને કયા નિપેધ લાગુ પડે છે? ૭

કસ્માત્કોઽહં કિમપિ ચ ભવાન્કોઽયમગ્ર પ્રપદ્મઃ

સ્વ સ્વ વેશં ગગનસદૃશ પૂર્ણતત્ત્વપ્રકાશમ્ ।

આનન્દાલ્યં સમરસધને બ્રાહ્મમન્તર્વિદોને

નિષ્કૈગુણ્યે પથિ વિચરતઃ કો વિધિઃ કો નિપેધઃ ॥ ૮ ॥

અર્થ—આ વિશ્વ કેનાથી થયું છે? હું કોણ છું? આ વિશ્વ શું છે? તું કોણ છે? બ્રહ્માં આ પ્રપચગી વસ્તુ છે? આવો વિચાર કર્યો પછી જીવાત્મા પૂર્ણ તત્ત્વને પ્રકાશ કરનારા, આકાશની પેઠે નિરાકાર આનંદભૂતિ સ્વયંપ્રકાશ એવા પરમાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પછી સર્વની સાથે રસરૂપે સમાન હોવાથી સધનરૂપ તથા અદર અને બહાર એવા ભેદથી રહિત એવા સત્વાદિક ત્રણ ગુણરહિત (પ્રેમભૂતિ) પરબ્રહ્માં વિહાર કરનારા જીવાત્માને કયા વિધિ અને કયા નિપેધ લાગુ પડે છે? ૮

ખટુક ઉપદેશ

અથવા

અલ્પલભિનું મંડાણ

પ્રથમ બિન્દુ

સંસારસુખ વંધ્યાપુત્ર જેવું છે.

આદાયન્તે ચ યન્નાસ્તિ વર્તમાનેઽપિ તત્તથા ।

વિત્તયૈ. સદૃશા. સન્તોઽવિત્તયા ઇવ લક્ષિતા. ॥

જે (આ સંસાર) આદિમાં પણ નથી, અન્તે પણ નથી ને વર્તમાનમાં પણ નથી; પરંતુ મિથ્યા જેવો છતાં સત્ય જેવો જણાય છે.

સંધ્યાવંદનાદિક થઈ રહ્યા પછી રાત્રે, રાત્રીએ ખટુકને એ યજ્ઞવાલ્ક્ય-
માંના એક સુંદર આશ્રમમાં નિવાસ કરાવ્યો ને તે
પોતે આજ્ઞાધારક સેવકપેદે તેની સેવામાં તત્પર ઉભો રહ્યો. તેણે શુરુદેવને
ભોજન પાનાદિક માટે ઘણો આગ્રહ કર્યો, પણ ખટુકે થોડાક વનફળ
સિવાય બીજું કશું ગ્રહણ કર્યું નહિ. ખટુકનાં તેજ, રૂપ અને અદ્ભુત
જ્ઞાનશક્તિથી લોકોને અપાર મોહ થયેલો હોવાથી, સૌના મનમાં તેની
અલૌકિક મૂર્તિ જ વશી રહી હતી. રાત્રે પણ દેશી વિદેશી જિજ્ઞાસુ
જનોનો તેની આગળ એક મોટો સમાજ ભરાઈ ગયો. એકઠા થયેલા
બ્રહ્મર્ષિઓ અને રાજર્ષિઓમાંના કેટલાકે પરીક્ષા જોવા અને કેટલાકે
પોતાની શંકા મટાડવા, ખટુક સાથે અનેક વિષયો તથા અનેક શાસ્ત્રો
સંબંધી પ્રશ્નો કરવા માંડ્યા, અને તેના ઉત્તરો સાંભળી તે સર્વને અતિ
સાનંદાસ્થર થવા લાગ્યું. ખટુકની ઉત્તર દેવાની એવી અદ્ભુત શક્તિ હતી,
કે સેંકડો મનુષ્યોના પૃથક્ પૃથક્ વિષયોપર પ્રશ્નો થયા પછી, માત્ર

એક જ દૃષ્ટાંત તે એવું કહેવા કે, જે સાંભળી સઘળા પ્રશ્ન કરનારાઓના મનનું એક સાથે સમાધાન થઈ જતું ને પુનઃ પ્રશ્ન ઉઠાવવાનું કશું કારણ રહેતું નહિ. પરમાર્થમાં અને પ્રપંચ (સંસારવ્યવહાર)માં તેની બુદ્ધિ-શક્તિ અપરિમિત હતી. આવું જોઈ સાનંદાશ્ચર્યમગ્ન થયેલા સભાજનોમાં પરસ્પર એવી વાતો થવા લાગી કે, “અહો! શી આ બાળકની બુદ્ધિ! શું તેનું જ્ઞાન! લૌકિક અને પારલૌકિક બંને પ્રકારના પરિપૂર્ણ અનુભવો લઈને જ જાણે તે બેઠો હોયની, તેઓ સાક્ષાત્ શુક મુનિ જ છે.” કેટલાકો એમ પણ કહેતા હતા કે, “પારમાર્થિક જ્ઞાન તો એ કદાચ પૂર્વેના કોઈ યોગભ્રષ્ટ હોય તો રઝુરી આવ્યું હોય, પણ આટલી નાની વયે સાંસારિક જ્ઞાન તેનામાં પ્રપૂર્ણ હોય, એ માનવા જેવું નથી; મારે ત્યાંની તેવો કોઈ પ્રશ્ન પૂછી જોઈએ, એટલે તેની પણ પરીક્ષા તુરત જ થઈ જશે.”

રાત્રિના ચંદ્રનાં શીતળ કિરણથી મનુષ્યહૃદય પણ શીતળ થયાં હતાં. કેવળ શાન્તિ ચોમેર વ્યાપી રહી હતી; પવિત્ર ગંગાજળનો જ માત્ર અળભળાટ સંભળાતો હતો. આવી શાન્તિમાં બટુક મુનિ પરબ્રહ્મનું દર્શન કરતા હતા. થોડીક ક્ષણ સૌ અબોલ રહ્યા પછી એક જિજ્ઞાસુએ પૂછ્યું; “અહો બ્રહ્મપુત્ર! આપનાં અમૂલ્ય અને અનુપમ વચનથી સર્વના મનનું સમાધાન થતું જોવામાં આવે છે; તો મારા મનની પણ એક અલિલાષા પૂર્ણ થશે, એમ મને નિશ્ચય છે. મને વારંવાર એવી શંકા થાય છે કે, આ અસાર સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં સુખ છે ને મનુષ્ય પોતાના પુરુષાર્થવડે તેને મેળવી શકે છે, પણ એ સર્વ કરતાં એક એવું કીયું સુખ આ સંસારમાં છે, કે જે સંપાદન કરવાથી મનુષ્ય ધન્ય અને કૃતકૃત્ય કહેવાય?”

એ સાંભળી બટુક હોઠમાં હસીને બોલ્યો; “પ્રશ્ન રુઝુ છે! પણ શું કહું, પ્રશ્નકર્તાના હેતુથી અમારે ઉલટું કહેવું પડશે, કેમકે સૌથી ઉત્તમ સુખ કીયું બતાવું? જ્યાં મૂળ વસ્તુનો જ અભાવ હોય ત્યાં વળી સૌથી એક વસ્તુ શાની હોય? એ સંબંધે એક વાત કહું છું, તે સાંભળો.”

“કોઈએક ધૂતારા પોતાની સાથે કેટલાક પોતાના જ જેવા ધૂતારાઓને શિષ્યવ્યનાવી, પોતે મોટો સિદ્ધ બનીને ગામેગામ અને કામેકામ ફરતો ને લોખંડ લોકોને ભમાવવાને તથા છેતરવાને અનેક પ્રકારના મજાજમ યુગ્મકા કરી બતાવી, પોતાની સિદ્ધાઈ દેખાડતો હતો. તે કોઈને પુત્ર પ્રાપ્ત કરાવી આપવાનું કહેતો, કોઈને સ્ત્રી મેળવી આપવાનું કહીને પૈસા લેતો, તે

કોઈને ઘણું પૈસો પ્રાપ્ત થવાના દુચકા બતાવી છેતરતો હતો. એવા બતાવેલા દુચકાઓથી પોતાનું ધારેલું કામ ન થાય ત્યારે નિરાશ થયેલા લોકો તેની પાસે આવી રહ્યા બેસતા. તે વેળા તે તેઓને એમ સમજાવતો કે, ‘અરે! તમારું કામ કેમ થાય? તમે અમુક અમુક નિયમ પાળ્યો નહિ હોય અથવા બતાવેલી ચીજોમાંથી અમુક ચીજ તો તમે લાવી શક્યા જ નહિ,’ વગેરે કહેતો, અને છેવટે માયામાં લપટાયલાને રખડાવી મારવાને કહેતો કે, ‘જાઓ, તમે પછવાડે પડ્યા છો તો શશલાનું શિંગડું લઈ આવો, તેના વચલા ગર્ભથી હું તમને એવો વશીકરણ ધૂપ બનાવી આપીશ, કે જેને એ ધૂપ કરો તે તમારી જ આંખે જશે.’ વળી બીજાને કહેતો; ‘ભાઈ, તમારા જન્મમાનું દુઃખ હવે ગયું સમજજો; પણ તમે સારી પેઠે તપાસ કરીને વંધ્યાપુત્રના માથાના કેશ લઈ આવો; તેના હું એક દોરો કરી આપીશ; તે તમારી સ્ત્રીની ઠમરે બાંધજો, એટલે તરતથી તેને ગર્ભ રહેશે. પણ જો જો, વંધ્યાના કોઈ સત્પુત્રના કેશ લાવજો; કારણ કે તમારે પણ તેવો સત્પુત્ર જ જોઈએ છે!!’

એવો ઉપદેશ સાંભળી કોઈ લોખાં દંપતી, જેઓ પ્રજા વગરનાં હતાં, તેઓ યાત્રાનું મિષ કરી વંધ્યાના સત્પુત્રની જોળ કરવા નિકળ્યાં. તેઓ લોખાં અને નિષ્પાપ હોવાથી પ્રભુએ તેમને એટલી સારી ભતિ આપી કે, તેઓ જોળ કરવાના ઉદ્દેશથી પ્રત્યેક તીર્થસ્થળ ઉપર ફરવા લાગ્યાં અને એ બહાને પણ અનાયાસે એમનાથી સત્કર્મ થઈ ગયું. તેનાં પુણ્યથી એક તીર્થ ઉપર તેમને કોઈ સજ્જન મહાત્માનાં દર્શન થયાં. તેણે સ્વાભાવિક રીતે જ પૂછ્યું કે, ‘તમે આટલાં ઉદાસ અને દીન સરખાં કેમ જણાઓ છો?’ ત્યારે તે વૃદ્ધ દંપતીએ ઉત્તર દીધું કે, ‘મહારાજ! અમે વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચવા આવ્યાં છતાં હજી વાંઝિયા છીએ; અને પુત્રપ્રાપ્તિનો ઉપાય કોઈ સિદ્ધે બતાવેલો છે, તેની જોળ કરીએ છીએ; પણ આજ વર્ષો થયાં ને ઘણું પરિશ્રમ છતાં, અઘાપિ કોઈ સ્થળેથી તેનો પત્તો લાગ્યો નથી; અને તેથી અમારા પ્રારબ્ધને માટે અમે ચિંતાતુર છીએ.’ તે લોખાં જનનાં એ વચન સાંભળી, તે મહાત્માએ કહ્યું; ‘તે ઉપાય શો છે; મને કહેશો?’ તે દંપતીએ કહ્યું; ‘હા; અમારે વંધ્યાસત્પુત્રના કેશ જોઈએ છીએ.’ એટલું સાંભળતાં જ મહાત્મા અતિ આશ્ચર્ય સાથે બોલ્યો; “શું? વંધ્યા અને તેનો વળી સત્પુત્ર અને તેના કેશ!! આ શો અમલકાર!! વંધ્યા, તે વળી સત્પુત્રવાળી ને તેના પુત્રનાં મસ્તકના કેશ, તે કેવા હોય? તમને આવા વમળમાં કેણે ગોંધ્યાં ખાતાં

ક્યાં છે? રે રે! જગતમાં કેવા દુષ્ટો ને કેવા ધૂતોં વસે છે! હર હર! આ લોળાં નિષ્પાપ મનુષ્યોને તેણે કેટલાં ભમાવ્યાં ને કેટલાં દુઃખી કર્યાં! અને વળી આવો અમૂલ્ય ઉપાય બતાવવાના બદલામાં તેમજ પોતાની સિદ્ધિનો મોલો જાળવવા માટે, તેણે આ લોળાં જનો પાસેથી ઘણુંક દ્રવ્ય ધૂતું હશે તથા સેવા કરાવી હશે તે તો જૂઠું જ! ભાઈ, પુત્ર તો શું, પણ જેની કુખે ઠરી જ સંતતિ ન થઈ હોય, તેવી સ્ત્રીને વંધ્યા (વાંઝણી) કહે છે; તો તેને પછી પુત્ર ક્યાંથી હોય? અને પુત્ર હોય તે વંધ્યા કહેવાય જ કેમ? વંધ્યાનો પુત્ર, એ મૂળે ઠરી વસ્તુ જ નથી, તો પછી વંધ્યાનો સત્પુત્ર હોવો, એ કેટલું બધું મિથ્યા વચન છે? હે લોળા ભકતો! તે ઠગ તો એટલેથી અટક્યો નથી. તેણે તો વળી તમારી પાસેથી વંધ્યાના સત્પુત્રના કેશ મંગાવ્યા છે! એ શું? જો તું અંતઃકરણપૂર્વક એ ધૂર્ત મહાત્માનું કહેવું સત્ય માનતો હોય, તો શા માટે તારી વંધ્યા સ્ત્રીના સત્પુત્રના કેશ કાપીને એની પાસે લઈ જતો નથી? બીજી વંધ્યા સ્ત્રીના સત્પુત્રના કેશ લાવવા માટે વ્યર્થ ફાંફાં શું કામ મારે છે? શું તને આમાં પ્રત્યક્ષ પરસ્પર વિરોધ સંબંધ નથી દેખાતો?”

એટલું કહીને વળી તે મહાત્મા પેલાં દંપતી પ્રત્યે બોલ્યો; ‘અરે નિષ્પાપ મનુષ્યો! તમને કોઈ મોટા ઠગારાએ ધૂત્યા છે, ને તેનું કહેલું જોટું પડવાથી પાછાં તેની પાસે જઈને તમે જવાબ માગો નહિ, તે સારુ તમોને લાંબા કાળ સૂધી તેણે આમ રખડી મરતાં કર્યાં છે. પુત્ર અથવા તો સંતતિ ઉત્પન્ન કરવી, તેને માટે નિમિત્ત કારણ જો કે મનુષ્ય છે અરે, પરંતુ તેનું ખરું કારણ ઘણું શુભ છે, જેને માનવી દૈવ-પ્રારબ્ધ-કર્મ કહે છે, મનુષ્યને પોતાનાં પૂર્વ કરેલાં કર્મોનાં ફળરૂપ પ્રારબ્ધ લોગવ્યાં વિના છૂટકો નથી; ને તેટલા માટે સતતિ થવા સારુ આવા ચત્નો કરી વ્યર્થ દુઃખી થવું, એ અવિદ્યા જ છે. સંતતિ થવા સારુ શાસ્ત્રે કેટલાક દૈવી ઉપાયો બતાવ્યા છે ખરા, પણ તે ઘણા કઠણ છે; અને તેવો મહાભારત યત્ન કરીને પ્રાપ્ત કરવો તો માત્ર એક નાશવંત પુત્ર જ કે? પુત્રથી શું? પુત્ર થાય ને તે સુપુત્ર નીવડે તો ઠીક, પણ કદાચ કુપુત્ર નીવડે તો આખા કુળને બોળે છે. તેવા પુત્રથી કલ્યાણ શું થશે? પરંતુ પરમાર્થને નહિ જાણનારા અજ્ઞાન મનુષ્યો પુત્રને એટલા માટે ઇચ્છે છે કે, પુત્ર જન્મે સારથી ઉછરીને મોટો થાય ત્યાં સૂધી લાડ લડાવવા-હુલાવવાનો લહાવો મળે, પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં તે પાલનપોષણ તથા સેવા કરે, તેમ જ મૂવા પછવાડે સારી ક્રિયા કરીને મોક્ષ પમાડે. પણ

ઈશ્વરના નિર્માણ કરેલા નિયમથી એ વિચારે સર્વથા આ લોક ને પર-
લોક બગાડનારો છે. સંસારમાં મનુષ્યનાં જેટલાં સંબંધીઓ હોય છે,
તે સઘળાં પૂર્વના ઋણાનુબંધથી આવી મળેલાં હોય છે. તે પોતપોતાનો
ઋણાનુબંધ પૂરો થયો, કે તુરત સૌ સૌને માર્ગે આલ્યાં જાય છે. કોઈ
જીવ પુત્ર થઈને અવતરેલો હોય, પણ તે પૂર્વનો વૈરી હોય તો પુત્ર-
ભાવે સુખ અથવા આનંદ આપવાને બદલે વૈર સાથે અને અનેક
પ્રકારે દુઃખી કરે છે. જો પૂર્વનો લેણિયાત હોય તો પુત્રભાવે અવતરી
પિતાની સેવા કરવા તથા રળીને ખવરાવવાને બદલે, ઉલટો પિતાએ
ઘણા દુઃખથી ઉપાર્જન કરેલી સંપત્તિ ઉપર તાગડધિશ્ના કરે ને ચાકરીને
બદલે લાકડી મારે; પરણે ત્યારે સ્ત્રીને લઈને જૂદો રહે, અથવા સ્વગ્રંથે
વર્તે. માટે હે ભાઈ ! વૃદ્ધાવસ્થામાં ચાકરી કોણ કરવાનું હતું ? તેમ
જ વળી એમ માનવામાં આવે છે કે, મૂવા પછી પિંડપ્રદાનાદિ ક્રિયા
કરીને પુત્ર મોક્ષ અપાવે છે. એ પણ સત્ય નથી. આ સંસારમાંથી ઉદ્ધાર
પામી દુસ્તર લવબંધન થકી છૂટવાને માટે બીજું કોઈ જ કામ લાગતું
નથી; જીવ પોતે જ પોતાનો તારનાર અને પોતે જ પોતાનો ડૂબાડનાર
છે; અર્થાત્ સંસારમાંથી પોતાનો મોક્ષ થવાને માટે પોતાનો જ પુરુષાર્થ
કામ લાગે છે. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ઉપદેશ કરતાં પણ જણાવેલું છે કે,
આત્મા દૈવાત્મનો વન્ધુ. આત્મા વૈ રિષરાત્મનઃ - ॥ તો તેમાં પુત્ર શું મોક્ષ
આપી શકવાનો હતો ? પુત્ર જો કદાચ સુપુત્ર ઉઠે તો તેનાથી એટલું
અવશ્ય થઈ શકે ખરું, કે તે પિતાના મરણની પછવાડે શાસ્ત્રમાં કહેલી
ઉત્તમ ક્રિયા કરી, માતાપિતાને મરણ વેળાએ થયેલી કોઈ દુર્વાસનાને
લીધે, તેમને પ્રાપ્ત થતી અધોગતિમાંથી મુક્ત કરે, બાકી બીજી વાતો
તો વેવલાં જેવી છે. ‘પુમ્’ નામના નરકથી પિતૃઓને તારે, તે પુત્ર
કહેવાય; એટલે ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવતા પોતાથી થયેલાં અનેક એવાં
પાપ, કે જેને લીધે મનુષ્યને મરણ પછી ‘પુમ્’ નામના ઘોર નરકની
ચાતના લોગવવી પડે છે તે પાપ, પુત્રે પછવાડે કરેલી વિધિપૂર્વક
મરણોત્તર ક્રિયાથી લય થાય છે અને તેથી પ્રાણી દુષ્ટ ગતિ પામતો
અટકે ને બીજા જન્મમાં પુનઃ સન્માર્ગનું અવલંબન કરે, એ જ કાર્ય
સત્પુત્રથી સરે છે. પણ પુત્ર કંઈ વારંવાર થતાં જન્મમરણરૂપ લવ-
બધનથી મુક્ત કરાવી શકતો નથી. એ બંધન છોડવનાર તો અવિદ્યાનો

* આત્મા પોતે જ પોતાનો બંધુ એટલે બહુ કરનારો-તારનારો, ને પોતે જ
પોતાનો રિપુ એટલે નબળું કરનારો-અધોગતિએ નાખનારો છે.

નાશ અને વિધાની પ્રાપ્તિ છે. - પરમાત્મામાં એકતા-જગન્નિયંતાના મહામંગળ નામનું સ્મરણ તથા તેનાં ચરણારવિંદનું ધ્યાન જ સુક્ષિતનું સ્થાન છે. માટે હે ભાવિક મનુષ્યો ! તમે આ સધળો મિથ્યા પરિશ્રમ છોડી તમારે સ્થાને જાઓ, ચિત્તને દૃઢતાથી સ્થિર કરી, સંસારબંધન-માંથી છૂટવાને માટે, ઘાડાં દુઃખોના કાપનાર અને અવિનાશી સુખના આપનાર એવા શ્રીહરિને શરણે પડી, તેનું નિરંતર સેવન કરો.’

આ ભાષણ સાંભળીને પોતાની ભૂલના અંધારામાંથી જાગૃત થયેલાં તે દંપતી બહુ સંતોષ પામ્યાં. તેઓ તે મહાત્માને ચરણે પડી, પોતાના ઉદ્ધારનો માર્ગ જાણવા માટે વિનંતિ કરવા લાગ્યાં. તે મહાત્માએ તેઓને અધિકાર પ્રાપ્ત થયો જાણી, લગવત્તામનો ઉપદેશ આપ્યો ને ‘તમારું કલ્યાણ થાઓ’ એવો આશીર્વાદ આપીને વિદાય કર્યા. પછી પોતાના ગામમાં આવી તેઓએ તે ધૂતારાનું કપટકાર્ય પ્રસિદ્ધ કર્યું, ને માયામાં લપટાયલા અનેક જીવોને અંધારા ક્ષેપમાં પડતા અટકાવ્યા, ને પોતે એકચિત્તે તે મહાત્માના ઉપદેશ પ્રમાણે લગવત્સાધન કરીને અંતે સદ્ગતિને પામ્યાં.”

આ કથા કહી, પ્રશ્ન પૂછનાર જીવને ઉદ્દેશી બટુક બોલ્યો; “જેમ વંધ્યા કોઈ કાળે પુત્રવાળી કે સત્યુત્રવાળી હોય નહિ, તેમ આ જગતમાં જ સુખનો સદ્ભાવ કલ્પવૈ, એ માત્ર માયાની ધૂર્તતા જ છે. મનુષ્ય એમ જાણે છે કે, આ જગતમાં સુખ હોવું જ જોઈએ, પરંતુ જગત તો મિથ્યા છે, ને મિથ્યામાંથી સત્ય પદાર્થની પ્રાપ્તિ કેમ હોઈ શકે? સત્ય-માંથી જ સત્ય પ્રાપ્ત થાય; અસત્યમાંથી સત્ય પ્રાપ્ત ન થાય. શુભાખમાંથી શુભાખની પ્રાપ્તિ થશે; પરંતુ જે મનુષ્ય કૌંવચમાંથી શુભાખ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે, તે માત્ર અવિદ્યાનું જ કાર્ય છે. જે પ્રારંભમાં જ નથી, મધ્યમાં નથી, તેને અંતે પણ શું હોય? એમ આ જગતના સુખ માટે સર્વેએ જાણવું જોઈએ. સુખ એવી કોઈ વસ્તુ આ લોકમાં છે જ નહિ, પણ અંતઃકરણની વૃત્તિ પદાર્થાકાર થાય છે, તે કંઈ નવું દર્શાવે છે ને મોહ ઉપજાવી ભ્રમમાં નાંખે છે, તેને જ આ લોક સુખ શબ્દથી ઓળખાવે છે. એ ચાર દહાડાનો ચટકો જ છે. જરા તેમા મસ્ત થયો કે, તે જ દુઃખરૂપ લાગે છે, તો એ સુખ શાનું? પણ ચિદ્વાલાસવડે જે પદાર્થ પ્રકાશે છે, જે નિત્ય સત્ય ને પ્રકાશરૂપ છે તે જ સુખ, અન્ય તો ભ્રમણા જ સમજવી. સત્ય સુખ, જે ત્રિઠાલાખાધ્ય હોય, તેવું તો આં લોકમાં છે જ નહિ; તો પછી હું બતાવું શું કે આનું નામ તે ‘સુખ.’”

દ્વિતીય ખિન્દુ

સુખ ક્યાં છે ?

—૦૦૦૦૦૦—

न चेन्द्रस्य सुखं किंचित् सुखं चक्रवर्तिनः ।

सुखमस्ति विरक्तस्य सुनरेकान्तजीविन ॥

રણીને, દ્રને પણ જરા સુખ નથી, તેમ ચક્રવર્તિને પણ નથી, પરંતુ એકાંતમાં જીવનારો સુખી છે. વિરક્ત મુનિને જ સુખ હોય છે.

દૃષ્ટાંતોથ

—૦૦૦૦૦૦—

૧. અધ્યા—

તે સર્વાંકે પુનઃ કહ્યું; “વળી સૌના મનનું સમાન સમાધાન થવા માટે મને જે — તમોને એક વિસ્તૃત કથા કરું છું તે સાંભળો. પ્રકાર કેમ સુખ એવો પદાર્થ જ નથી. પણ આ વાત તમારા મનમાં ડિ, માટે તમે જેમ પ્રશ્ન કર્યું છે, તેમ જ એક ક્ષત્રિયપુત્રને પણ સુખ જાણવાની જિજ્ઞાસા થઈ હતી, જેથી તેણે અંગ પરિશ્રમની શોધ કરી હતી ને તેમાંથી તે જે કંઈ મેળવી શક્યો હતો, તેનો ઇતિહાસ કરું છું, તે તમે સાંભળો. એ કથાથી તમારા સંશયનું છેદન થશે અને આ લોકમાં સુખ છે કે માત્ર સુખાભાસ છે, તેનો નિશ્ચય કરી શકશો; અને ‘સુખ’ શામાં છે, તે પણ જાણી શકશો.” એટલું કહી બટુકે નીચેનો ઇતિહાસ કહેવા માંડ્યો.

“કાંઈએક કાળે શારીર^{*} નામના દેશને ત્રિપે મનશ્ચન્દ્ર[†] નામે મહદ્-સમર્થ મંત્રી રાજ્યકાર્યભાર ચલાવતો હતો. રાજ્યનો પતિ તો આત્મસેન[‡] નામનો રાજા હતો; પરંતુ તે કંઈક વિલક્ષણ પ્રકૃતિવાળો હોવાથી મનશ્ચન્દ્ર મંત્રીએ પોતાના બુદ્ધિબળવડે તેને એવો વશ કરી લીધો હતો, કે તે કેવળ પુતળાની પેઠે મંત્રી જેમ નચાવે તેમ નાચતો રાજ્યને.

૧.

* શારીર દેશ એટલે શરીર સખધી દેશ, અથવા તો શરીરરૂપી જે દેશ, તેનું રાજ્ય-મનશ્ચન્દ્ર એટલે મન. † આત્મસેન એટલે શુદ્ધ જ્ઞાત્રી.

સર્વ કાર્યભાર મન્ત્રીની ઈચ્છા પ્રમાણે જ ચાલતો. મન્ત્રી બુદ્ધિમાન, ધીર ને મળતાવડો છતાં સ્વભાવે ઘણો નીચ, ઉચ્છ્રંબલ, સ્વચ્છંદી, તોરી, શુભાની અને ચંચળ હતો. રાજાને વશ કરી રાજ્યકાર્યભાર સ્વાધીન લીધા પછી તેને એક પુત્ર થયો. આ પુત્રનું નામ વિલાસવર્મા* રાખ્યું હતું.

એ વિલાસવર્માને તેના પિતા મનશ્વન્દ્રે નાનપણમાં બહુજ લાડ લડાવવાથી તેની યૌવનાવસ્થા ગ્રાસ થતાં તે કેવળ વિલાસી અને સ્વચ્છંદી થઈ ગયો. તેણે પિતાની આજ્ઞા ઉપર પણ પાણી ફેરવવા માંડ્યું. યથા જ્ઞાતસ્તથા સ્તુતઃ ગાપ તેવા બેટા, તેની પેઠે મનશ્વન્દ્રના સમાન ગુણો તેનામાં ખીલી નિકળવા માંડ્યા; અને તેને લીધે તે અનેક પ્રકારે કલેશ કરી પોતે વિટંબણામાં પડતો હતો, એટલુંજ નહિ પણ તે દ્વારા મનશ્વન્દ્રને પણ ઘણીકવાર અપાયમાં નાંખતો હતો. મનશ્વન્દ્રે તેને ઘણીવાર સમજાવ્યો, તેને ઠેકાણે લાવવાને ઘણી ઘણી યુક્તિઓ કરી; પરંતુ તે સર્વ વ્યર્થ ગઈ. આથી કંટાળી જઈ, પિતાએ પુત્રને પોતાના રાજમાંથી દેશવડો લીધો અને કહ્યું, “આજ પછી તારે સમજવુંકે, તું મારો પુત્ર નથી ને હું તારો પિતા નથી.”

પિતાના રોષને લીધે વિલાસવર્મા એક સુંદર અશ્વ ઉપર આરુઠ થઈ પરદેશ ભણી ચાલ્યો. નગર બહાર આવતાં તેને વિચાર થયો કે હવે ક્યાં જવું? તેને એકે દિશા સૂઝી નહિ. રાજ્યના સીમાડાપર આવી, એક વૃક્ષની નીચે તેણે અશ્વને થોભાવ્યો ને શું કરવું, તેને માટે તે વિચાર કરવા લાગ્યો. એટલામાં સામેથી એક તરુણ પુરુષ, કેવળ સાદા પણ સ્વચ્છ સુશોભિત વસ્ત્રાલકારો પહેરી, ઘોડેસ્વાર થઈ આવતો તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો. તત્કાલે તેણે તેને ઓળખ્યો ને શરમને મારે આહું જોઈ, ઘોડાને ફેરવી ત્યાંથી ખસી જવાનો વિચાર કીધો, પણ એટલામાં તો તે માણસ નજીકમાં આવી પહોંચ્યો ને બહુ પ્રેમ સહિત બોલ્યો; “પ્રિયબધુ વિલાસવર્મા! આજે કેણીમેર તૈયારી કરી છે? ભાઈ, તમે આજે એકલા અને ઉઠાસ કેમ દેખાઓ છો? મિત્ર-મહાગમાથી કેમ કોઈ સાથે નથી?” એવી રીતે તે આવનાર પુરુષે બે ચાર પ્રશ્નો પૂછ્યા, પણ તે સઘળાના પ્રત્યુત્તરમાં વિલાસવર્માએ માત્ર બે કર જોડી વંદન જ કર્યું ને કશું બોલ્યા વગર નીચું ઘાલ્યું. તે મન સાથે કહેવા લાગ્યો; ‘આ પાપ અહીં ક્યાંથી? જેનાથી હું દૂર રહેવા ઈચ્છું છું તો મહો આગળ જ, એ પણ દૈવની જ લીલા! એ અણજોઈતી પીડા ક્યાંથી વળગી? એ એવો તો ચેપીઓ છે કે, કેમે ક્યો અહીંથી ખસશે નહિ

* મનનો પુત્ર સંકલ્પ, ને તેને અજ્ઞાનને લીધે વિષય ઉપભોગની જ ઈચ્છા થાય છે. માટે મનશ્વન્દ્રનો પુત્ર વિલાસવર્મા કલ્પ્યો છે.

ને એની લાંબી લાંબી દોઢ ડાહી જ્ઞાનગોષ્ઠિ ઠરવા મંડી જશે ! આગળ ભોગ મળ્યા ! હું તો અહીં ઉભો રહેવા કરતાં એકદમ ચાલ્યો ગા એ જ તોએ સારું; પણ દૃષ્ટિએ દૃષ્ટિ મળી, એટલે વંદન કીધા વગર આધીન ચાલે ?” આવો વિચાર કરે છે, ત્યાં તો તે માણસ પુનઃ બોલ્યો; ભાગોળે ભાઈ ! ગભરાતા ના; તેમ મારાથી શરમાતા પણ ના. તમારે માર્ગો કદાચ હું પારકો હોઈશ, પણ મારા મનમાં તો તેમ નથી. હું, હવે મારા પ્રિય સહોદર જ ગણું છું; તેને માટે અંતર્યામી શ્રીહરિ સાક્ષીમને હે ભાઈ ! તમારા મનમાં જે કંઈ દુઃખ હોય, સંકટ હોય, ઉપાધિ, આર્થિક વ્યાધિ હોય, ને જેને લીધે તમને આવી ભારી ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત થઈ હોય, તે કારણ સહિત મને જણાવો, કોઈ જાતની શંકા કરતા ના. મન મોઠળું કરી કહો કે, તેનો ઉપાય આદરાય. હું મારાથી બનતે પ્રયત્ન તમારું હિત થાય તેમ અવશ્ય કરીશ ને તમને ગમે તેવા લયંકર સંકટ-માંથી મુક્ત કરીશ. પ્રજાવર્ગમાંથી તો તમને કોઈ દુઃખ દઈ શકે તેમ નથી જ, પણ કદાચ પિતાજીની તરફની કંઈ અકચણ હશે, તો તેને પણ બનતાં લગી હું દૂર કરી શકીશ. મારી માતૃશ્રી સહિત મને, આપણા પિતાએ જો કે મારી છેક બાલ્યાવસ્થાથી જ દૂર રાખ્યો છે, પણ હશે. એ તો તેમના તરંગી સ્વભાવની વાત છે; છતાં તમે બાણુ જ છો કે, મને રાજગઢમાં જવા આવવાનો તેમના તરફથી કોઈ વાતનો અટકાવ નથી ને કોઈ કોઈ પ્રસંગે રાજકાર્યમાં ને ઘરગતુ કાર્યમાં પણ મેં સભામાં પ્રસિદ્ધ કરેલા વિચારને તેઓ માન આપે છે. માટે તમે સઘળી શંકાઓનો ત્યાગ કરી, મને તમારી ઉદાસીનતાનું કારણ જણાવો.”

આ ભાષણ સાંભળી વિલાસવર્મા આશ્ચર્યમાં લીન થઈ ગયો ને વધારે લજ્જિત થઈ વિચાર ઠરવા લાગ્યો;—“અહો ! આ શાંતિસેનની સજ્જનતાનાં હું શું વખાણ કરું ? મેં સંકટો અને હઠો વાર એને વગર કારણે ને વિના અપરાધે ઘણીક પીડામાં અને વિટંબણામાં નાખ્યો હશે. ભ્રાતૃભાવ એ શું છે, કે એને ને મારે કોઈ પણ જાતનો દેહ-સંબંધ છે કે નહિ, વગેરે કશો પણ વિચાર કર્યા વગર મેં એને અનેક વેળા અસહ્ય ક્રુવ્યનો કહ્યાં પણ હશે; રે મેં દુષ્ટે, એને કેટલીક વાર મારી નાંખવાની પણ પ્રતિજ્ઞા કરી હશે; છતાં અઘાપિ પર્યંત એણે લેશ માત્ર પણ રોષની નજરે મારી ભણી જોયું નથી; ઉલટો આ વેળા મને આમ દુઃખમાં ઘેરાયેલો જોઈ અનેક રીતે સહાય થવાનું વચન આપી, ધીરજ આપે છે તો મારી ખાતરી છે કે, હું સાચેસાચું એની આગળ

સર્વ કાર્યશ તો અવશ્ય એ મને સહાય પણ થશે જ. પણ રે ભાગ્ય ! ને મળતાં ક્ષર છે કે, હું સદાચરણે વર્તી સત્સંકટપમાં દોરાતો નથી.”

અને ચંદ્રાદત્તું વિચારવા છતાં પણ વિલાસવર્મા લજ્જાને લીધે ઠંધું પણ તેને એક ક્યો નહિ. તેના મુખપર ખંડુભાવ અને ક્ષમા યાચનાની છાયા

ઝાંટી તથા નેત્ર અશ્રુજળની પૂરિત થઈ ગયાં. આવું જોઈ તે બુવાન લડાવત્ કે જેના બોલવા ઉપરથી આપણે સમજ્યા છીએ કે, તે વિલાસ-થઈ નો સાવકો ભાઈ થતો હતો ને જેનું નામ, તેના અતિશય શ્રેષ્ઠ સ્વભા-ત્તાનું છાજે તેવું જ શાંતિસેન અથવા શાંતસેન હતું, તે કરુણાળ થઈ, જવંલાસની લગોલગ પોતાના ઘોડાને લઈ ગયો; અને આલિંગન કરવાની પેઠે તેના પડખામાં હાથ નાંખી વહાલથી બોલ્યો; “ગભરા મા ! મારા પ્રિયખંધુ ! હું તને વચન આપું છું કે, તારા સઘળા સંકટમાં હું તને સહાય થઈશ ને પ્રાણાંત પરિશ્રમે પણ તને તેમાંથી મુક્ત કરીશ. મારી સાથેની તારી આગલી વર્તણૂકને લીધે તને ખેદ થતો હશે, પણ તેમાં શું ! મારા મનમાં એ વાત જ નથી. હું એવા કેઈ પણ દોષને લેખવતો જ નથી, કેમકે તું મારો નાનો ભાઈ હોવાથી તારા અનેક દોષ સહન કરીને પણ તારુ કલ્યાણ જ ધન્યવું, એ મારો સનાતન ધર્મ છે. આગલી પાછલી સર્વ વાર્તા વિસરી જા અને ગભરામણ મૂકી દઈ, જે હોય તે મને કહે. તારે નિશ્ચે સમજવું કે, હું તને મારા પોતાના કરતાં જરા પણ જુદો સમજતો નથી, તેથી તને દુઃખ એ મને જ દુઃખ છે. તે માટે મારી આગળ વાત કરવાને તારે ઠરી પણ શંકા કરવી નહિ.”

આવું સાંભળી વિલાસવર્મા ગળગળા સાદે બોલ્યો; “પૂજ્ય વડીલ ખંધુ ! (આવા માનથી તેણે તેને આજે જ બોલાવ્યો હતો.) શું કહું ? મને અત્યાર પછી આ હૃદયપુરમાં ઠિંવા શારીર દેશની સીમામાં* પણ રહેવાની આજ્ઞા નથી. પિતાજી મારાપર ઘણા જ કૌપાયમાન થયા છે. સદાને માટે તેમણે મારો ત્યાગ કીધો છે, તેમ થવામાં હું પોતે જ દૂષિત છું. મેં પિતાજીને અનેક રીતે સંતાપવામાં કશી ન્યૂનતા રાખી નથી †

* મનનુ મુખ્ય સ્થાન હૃદય છે, હૃદયનુ સ્થાન શરીરમાં છે મનમાંથી જ વિલાસ વૈભવની ઇચ્છા કામના-વિષયવાસના જન્મે છે, તેમ જ શાંતિ પણ તેમાંથી જ જન્મે છે.

† ભાવાર્થ કે વિલાસે મનને બહુ બહેકાવ્યું, તેનાપર ઘણો અમલ કરવા માંજ્યો, પણ મનનો સ્વભાવ છે કે, બહુ વિલાસ-વિષય લોગાવ્યા પછી તેપર કટાણો-અલખતે થોડા સમયનો કટાણો આવે છે, ત્યારે તે વિલાસને ધિક્કારે છે-તરછોડે છે અને શાંતિને ગાહમાં લે છે-વિલાસ વિષયથી ન્યારે મન કટાણે છે ત્યારે જ તે તેને દૂર કરવાને, આવેશમાં નિચાર કરે છે. શુદ્ધ મન વિલાસ-વિષયલોગેચ્છાને સદાને માટે ત્યાગ કરે છે. અને ક્ષણ વિરાગી મન વિષયને તરછોડે છે તથા પાછું વિષયને આધીન થાય છે.

પરંતુ ભાઈ, આ વેળાએ મેં સારી વર્તણૂકથી ચાલવા માટે તેમની આગળ દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી, તેટલું છતાં તેમણે મારું કશું ન સાંભળતાં મને એ જ આજ્ઞા કરી; ‘તારે મારા રાજ્યમાં રહેવું નહિ’ તેમની આજ્ઞાને આધીન થઈને તુરત જ હું ચાલી નિકળ્યો છું હું નગર બહાર નિકળીને ભાગોળે આવ્યો તો ખરો, પણ અરણ્યનાં વૃક્ષો તથા મનુષ્યો વગર સૂના માર્ગો જોયા, તે જ ક્ષણે મારા મનમાં ધાસકો પડ્યો. મને વિચાર થયો કે, હવે કરવું શું તથા જવું ક્યાં ? મને એકે દિશા સૂઝી નહિ; એટલામાં તમને આવતા જોઈ હું ખમચાયો ને મેં અહીંથી ખશી જવાનો વિચાર કર્યો. પણ સદ્ગુણે તેમ ન બની શકવાથી મને તમારો સમાગમ થવા પામ્યો છે. માટે હે વડીલશંકર ! હવે હું તમારે શરણે છું ને ઇચ્છું છું કે, જેમાં મારું શ્રેય હોય એવો માર્ગ મને બતાવો.” એ સાંભળી શાંતિસેન ઈંધક ઉત્તર આપવા જતો હતો ત્યાં તો વિલાસ પાછો બોલ્યો; “ભાઈ! તમે એમ ધારતા હશે કે, પિતાને આ બાબત ઈંધક સમજાવવા, પણ તેમ કરવાનું ઈંધ જ પ્રયોજન નથી. હું પોતે જ હવે એવા પરવશપણમાં રહેવા ઇચ્છતો નથી. માટે તેમની આજ્ઞા માન્ય કરી, એમની રાજ્ય સ્ત્રીમાંથી ઉતાવળા નીકળી જવું, એ જ સુપુત્રને વધારે યોગ્ય છે.”

તેના આવો નિશ્ચય જોઈ શાંતિસેન કહ્યું; “વિલાસભાઈ! તું સર્વ વાતે ચતુર, વિદ્વાન અને પરાક્રમી છે, છતાં વયે નાનો હોવાથી હમણાં તો સ્વતંત્ર થવા કરતાં પિતાશ્રીના આશ્રયમાં રહે, એ જ મને વધારે ઉત્તમ લાગે છે. પરંતુ જ્યારે તું છેલ્લા જ નિશ્ચયપર આવી ગયો છું તો ભલે, ઈંધ ચિંતા નહિ; ક્ષણભર થોભ; હું પ્રથમ મારી માતૃશ્રીની અને પછી શુરુદેવની આજ્ઞા લઉં, તે પછી આપણે બંને જણ સાથે નિકળીએ.”

આટલું કહી શાંતિસેન નગરમાં ગયો ને થોડાક દિવસના ગમાતરા (ગામડો) જવું તે) માટે પોતાની માતા પ્રજ્ઞાદેવીની આજ્ઞા લઈ શીઘ્ર

મનશ્ચન્દ્રને વિવાહિતા બે સ્ત્રી હતી, પ્રજ્ઞાદેવી (જ્ઞાનશુદ્ધિ) અને દુર્મતિદેવી (ભોગચેષ્ટા). મનશ્ચન્દ્રનો સ્વભાવ ચચળ, નિડર, કાર્યકાર્યની વૃત્તિ નહિ પીછાણનારો હોવાથી પ્રથમ વિવાહિતા પ્રજ્ઞાદેવીના ઉત્તમ આચરણથી પ્રસન્ન થયો નહિ ને પોતાની વૃત્તિસ્થિતિનું દુર્મતિદેવી, જે મોહક, વૈભવવિલાસિની, અયોગ્ય આચરણવાળી, પ્રવૃત્તિ-મોહક હોતે વૈ થઈ તાનમા લીન, તેની સાથે પરણ્યો. તે રાજના સ્વભાવને અનુકૂળ નહોતો કોઈ વેળાએ તો તે રાજને વધારે બહેકાવતી રાજ તેના દાસ થયો ને તેણે રાજના યોગ કાંઈ પ્રજ્ઞાનો પુત્ર શાંતિસેન ને દુર્મતિનો પુત્ર વિલાસ હોતો.

કથામાં સમજવાનું આમ છે, મનશ્ચન્દ્ર તે મન અને પ્રજ્ઞા તે સદ્ગુણ-ભર્યા કરી મન પ્રજ્ઞાને આધીન હોય તો શાંતિને જ પામે, સત્સંકલ્પ યાચ-ઉત્તમ વિચાર

પાછો આવી પહોંચ્યો. તેને ઉતાવળો પાછો આવેલો જોઈ, વિલાસ આશ્ચર્યથી બોલ્યો; “અહો ભાઈ! એટલીવારમાં માતૃશ્રીની તથા ગુરુ દેવની આજ્ઞા લઈને આવી પણ પહોંચ્યા?” ત્યારે શાંતિસેને કહ્યું; “ના ગુરુદેવનો આશ્રમ તો આણીમેર અરણ્યમાં આપણા માર્ગમાં જ આવશે માટે ચાલતી વેળા ત્યાં થઈને જઈશું. માતૃશ્રી તો નગર છોડી ક્યાં પણ ગમાતરે જવાની સ્પષ્ટ નાજ કહેતાં હતાં, પરંતુ તારા સંબંધી વાત તેમને નિવેદન કરીને કહ્યું કે, ‘હું વિલાસને રાજ્યસીમાથી બહાર કેદ નિર્ભય તથા ઉત્તમ સ્થળે મૂકીને થોડા સમયમાં પાછો આવીશ;’ એ સાંભળી તારા સંબંધમાં માણ બહુ ખેદ પામ્યાં ને કશી પણ આના ઠાની વગર મને આજ્ઞા આપતાં જણાવ્યું કે, ‘વિલાસને એકદમ કેમ એવો તરછોડ્યો! રે! પુત્ર તો બાળકપણને લીધે કદાચ કુપુત્રપણું કરે, પણ તેથી પિતાએ કુપિતાપણું જણાવી, આમ કરવું જોઈતું નહોતું. પણ હશે, જે થયું તે ખરું. હવે તું એની સાથે જા; એ નાનો છે, આજ સૂધી નગર છોડી ક્યાંય પણ ગયો નથી, માટે મુંઝાશે. તેથી તારામાં ને તેનામાં કશી બુદ્ધાઈ ન ગણતાં તે સુખી થાય તેમ કરજે.’ આમ કહેતાં માતૃશ્રીનાં નેત્રમાંથી અશ્રુ પડવા લાગ્યાં ત્યારે મારુ પણ હૃદય ભરાઈ આવવાથી હું વધારે વાર ન રોકાતાં તેમનો વરદહસ્ત મારા મસ્તક ઉપર ધરાવી, તેમને વંદન કરીને ત્યાંથી પાછો ફર્યો છું.” આ સાંભળી વિલાસ બોલ્યો; “અહો ભાઈ! ખરેખર, આ જગતમાં દુષ્ટશિરોમણિ તો માત્ર હું પોતે જ છું; મારે માટે જે આટઆટલાં દુઃખી થયાં ને પોતાના પ્રિયપુત્રને મારી સહાયે મોકલ્યો, એવા દયાળુ માતાને પણ, મેં મારી દુષ્ટ માતાના કહેવાથી, પજવવામાં કશી કચાસ રાખી નથી; છતાં મારાપરનો વાત્સલ્યભાવ તેમનામાંથી જરાએ એમો છો થયો નથી, એ કેટલું બધું વંદનીય છે? વડીલબંધુ! હું સદાનો તમે રો અપરાધી છું, તેને માટે હજારોહજારવાર તમારી ક્ષમા માગું છું. પણ કહો, હવે શી આજ્ઞા છે?” શાંતિસેને બોલ્યો; “ચાલો; વિલાસ રે! ગુરુ મહારાજનો આશ્રમ આગળ આવે છે, ત્યાં તેમને વંદન કરીને તુરત માર્ગે પડીશું.” એમ વાત કરતા કરતા બંને ભાઈઓ ચાલ્યા.

આવે, અને તેને અનુસરતા પોતાના સ્વામિ-છવાત્માનુ કલ્યાણ કરી ગઈ અભયજીતે સ્વાભાવિક વલણ તો માયિક અસત્ બુદ્ધિનું આશ્રયી ને અચળ છે. તેથી કોઈ શાંતિને પ્રિય થતી નથી-જ્ઞાન ગમતું નથી, તે અસત્ બુદ્ધિનો દાસ સત્વર થવાનો કરવાનો તૃષ્ણાને આશ્રય સત્વર કરે છે. એટલે તેમાંથી અસત્ સંકલ્પરૂપી વિ આ કરે અને છે, અર્થાત્ લોગતૃષ્ણામાં તે પડે છે. બુદ્ધિ છે.

વિશ્વારણ્યનો શુભમતિગિરિ

વિલાસવર્મા તથા શાંતિસેન અરણ્ય લાણી આલ્યા. કેશિક દૂર ગયા, એટલામાં એક સુંદર વૃક્ષઘટા આવી. શાંતિસેને વિલાસવર્માને જણાવ્યું, “જે, પેલો મારા ગુરુદેવનો આશ્રમ છે.” આશ્રમ પાસે જતાં, અને પર્ણકુટીમાં પેઠા. અતિ સુંદર પુષ્પવાટિકાની મધ્યમાં આવેલી એક પવિત્ર પર્ણશાળામાં મહાત્મા ગુરુ મહારાજ વિરાજેલા હતા. તેમનાં દર્શન માત્રથી અનેક દુઃખ દૂર થઈ જાય તેમ હતું. સન્મુખ જતાં જ શાંતિસેને ગુરુદેવનાં અરણ્યકમળમાં દંડવત્તમસ્કાર કર્યા; વિલાસે પણ દેખા-દેખી તેમ કંઈ ગુરુદેવ આશીર્વચનપૂર્વક શાંતિસેનને ઉદ્દેશી બોલ્યા; “હિ પ્રત્સ! કેમ આવે એટલીવારમાં પાછો આવ્યો? વળી આ જાહે કેણુ છે?” શાંતિસેને વિલાસવર્માની ઓળખ આપી, તેના સખંધી સઘળો વૃત્તાંત ગુરુને નિવેદન કર્યો ને વિનંતિ કરી કે, “કૃપાનાથ! આ મારા કનિષ્ઠ પંથુ વિલાસને માટે આપ એવું કોઈ ઉત્તમ સ્થાન બતાવો, કે ત્યાં રહીને તે કલ્યાણ પામે!” એ સાંભળી ગુરુએ કહ્યું; “ભાઈ શાંતિસેન! શું તું જાણતો નથી કે, આ શારીર દેશની સીમાસંધિમાં જ વિશ્વારણ્ય* નામે એક મોટો પ્રદેશ આવેલો છે. શોભા ને સુખ માટે એ દેશનું જેટલું વર્ણન કરીએ, તેટલું થોકુ જ છે. સઘળી શોભાઓ, સઘળી ચમત્કૃતિઓ, અનેક સુખ ને સાથે દુઃખો ત્યાં વસે છે; અને અપાર વિચિત્રતાથી ભરપૂર છે. એમાં અનેક રાજ્યો, અપાર દેશો, અરણ્યો ને નગરો છે. તેની અંદર જેવાને જેવું જોઈએ તેવું સઘળું છે. તેમાં એક ‘શુભ-માત’ નામે અતિ વિસ્તીર્ણ પર્વત છે, જેના શિખરપર આવેલા સુંદર વનની શોભા અવર્ણનીય છે. ત્યાં અનેક ઋષિઓ, સિદ્ધો, તપસ્વીઓ, ઇત્યાદિના આશ્રમો છે તેવા કોઈ પવિત્ર આશ્રમને વિષે એને મૂઝી આવ, પણ ત્યાં વિલાસે ચેતીને ચાલવું જોઈશે, એણે એ પર્વતપરથી કોઈ દિવસ નીચે ઉતરવું નહિ; કારણ કે ત્યાં ઘણીક ભૂલભૂલામણીઓ છે. એ ભૂલભૂલામણીઓ શોભામાં ગુલાબરૂપ છે, પણ કેવળ વળકંટકથી

* વિશ્વારણ્ય અથવા સંસારસાગર એ ઉભયે એક જ છે. વિશ્વરૂપી અરણ્ય છતાં તેમા સુખ શું, શોભા શી? વસ્તુતઃ વિશ્વરૂપી અરણ્યમાં દુઃખ જ છે. પણ જે વિદ્વાનો ઉપાસક હોય, વિવેકી હોય તે જ તે જાણે છે, અને તેથી તેતેનો ત્યાગ કરી, એ અરણ્યમાં શુભમતિગિરિ-સદસદ્ વિવેક બુદ્ધિવાળો પર્વત છે, જેનાપર કૃષ્ટ-સર્વે ઇન્દ્રિયોને સ્વાધીન રાખનારો જ ચઢી શકે છે વિશ્વમા ચમત્કૃતિઓ અનેક છે એ પ્રત્યક્ષ જ છે, શુભમતિપર શુભેન્દ્રિયાવાળા જ રહી શકે છે એ શુભમતિગિરિ ઉપર પણ ઘણી ભૂલભૂલામણી કરી છે તેનો અર્થ એ કે સત્ની પ્રાપ્તિના અનેક માર્ગો છે

ભરપૂર છે. ત્યાં દૃશ્ય થતું ઉજળું તેટલું, દ્રવ્ય સમજવું નહિ; તેમ કેઈ સાથે પ્રીતિ પણ કરવી નહિ. એણે તો ત્યાં રહી અનેક પ્રકારની નામના મેળવીને પાછા પિતા આગળ માન સહિત આવવાની જ ઇચ્છા રાખવી.”

એ પ્રમાણે ઘણીક ચેતવણીઓ આપી શુરુએ મૌન ધર્યું. ત્યાર પછી શુરુનો આશીર્વાદ લઈ ખંને રાજપુત્રો ત્યાંથી માર્ગે પડ્યા. કેટલેક દિવસે શારીરદેશની સીમાસંધિના વિશ્વારણ્યમાં પેઠા. એક પછી એક તેની વિચિત્રતાઓ જોઈ જોઈ વિલાસવર્મા તો દિંગ જ થઈ ગયો. શાંતિસેને તેને સમજાવ્યો કે, “ભાઈ, અત્યારથી જ જ્યારે તું આમ મોહિત થઈ જાય છે, ત્યારે અહીં થોડોક સમય રહેવા પછી તો કોણ જાણે કેવોએ થઈ જઈશ ! ધીરજ રાખ ને ધીમે ધીમે વિવેક શિખતો જા, આ વિશ્વારણ્ય છે. એમાં શુરુણે કહ્યા હતા, તેવા જ ચમત્કારો ભરેલા છે. આપણે એ બધાની સાથે કશું પ્રયોજન નથી. આપણે તો પેલા શુભમતિગિરિપર જવું જોઈએ. ત્યાં જઈ એકાદ મહાત્મા મુનીશ્વરના આશ્રમનો શોધ કરીએ.”

આ પ્રમાણે વાતચિત કરતા તેઓ શુભમતિગિરિપર ગયા. તેનાં પ્રત્યેક શિખરો નવપક્ષવ વનવૃક્ષોથી આચ્છાદિત થયેલાં હતાં. સ્થળે સ્થળે તપસ્વીઓના પુણ્ય આશ્રમો છવાઈ રહ્યા હતા. એમાંના કોઈ આશ્રમમાં વિલાસને રાખવાનો શાંતિસેનનો વિચાર હતો, પણ વિલાસને તે ગમ્યું નહિ; કારણ કે તેનો સ્વભાવ જ મૂળથી વિલાસી અને યથેચ્છ આચરણ કરનારો હતો. ઋષિ મુનિઓ તો નીતિ, નિયમ અને ભક્તિને પંથે ચાલનારા હતા. તેઓની સાથે રહેવું એને કેમ ગમે ? સદ્ગુણિની પાસે સદા જ શાંતિ રહે છે. છતાં એણે તો પોતાને રહેવા સારુ એક સ્વતંત્ર આશ્રમ પસંદ કર્યો. શાંતિસેન તેને ત્યાં રાખી થોડાક દિવસ પછી પાછો પોતાને દેશ આવવા તૈયાર થયો, ત્યારે વિલાસનું મન કચવાયું અને નેત્રમાં અશ્રુ લાવી કહેવા લાગ્યો કે, “શું આ અરણ્યમાં મને એકલો મૂકીને તમે જશો ? પછી અહીં મારુ કોણ સગું ને કોણ સ્નેહી ? મને રુડો માર્ગ કોણ બતાવશે ? હું કોના આગળ મારા સુખ-દુઃખની વાત કરીશ ?” ત્યારે શાંતિસેને તેનું આશ્વાસન કરી કહ્યું; “ભાઈ, હું શું કરું ? તું જાણે જ છે કે, માતૃશ્રી ઘેર એકલાં છે, તેમને કહેલા દિવસ કરતાં વધારે દિવસ વીતી ગયા હોવાથી, મારા વિના, તેમના દેહને જરા પણ ચેન પડતું નહિ હોય. તે નિરંતર મારી જ

* જેની વૃત્તિ વિષય-વિલાસમય બની ગઈ છે તેને શાંતિ ક્યાંથી ? શુભમતિ ક્યાંથી રહે ? નીતિ નિયમ તેનાથી કેમ પળાય ? ઇન્દ્રિયનિગ્રહ શી રીતે કરી શકાય ?

વાટ જતાં હશે. વળી ગુરુદેવને પણ મારા વિના થોડી ઘણી અગવડ પડતી હશે, તેથી હમણાં તો મારે ગયા વિના છૂટકો નથી જ; પણ થોડે થોડે અંતરે હું તારી કને આવી ખખર લેતો રહીશ. તને અહીં કોઈ જાતનું દુઃખ નહોતું નહિ, કેમકે આ સઘળા ઋષિ મુનિઓના સમૂહો વચ્ચે વસવાથી તું સદા નિર્ભય છે; છતાં પણ તારા મનને કશું સંકટ આવી પડે તો મારુ સ્મરણ કરજે, એટલે તુરત હું તારી પાસે આવી પેહોચીશ. ગુરુ મહારાજના પ્રસાદથી મને એ સ્મરણગામી-પણાની* અદ્ભુત શક્તિ પ્રાપ્તિ થયેલી છે. પણ જો, નીચનો સંગ કરતો નહિ; શુભમતિગિરિ મૂકીને ક્યાંઈ જતો નહિ. સદા સદાચરણી થશે તો પ્રભુ કૃપા કરશે. પિતાનું વલણ પણ કોઈકવાર તને ઘેર તેડાવવા માટે થશે. લે, હવે જય જય ગુરુદેવ !” એટલું કહી, તેને આશીર્વાદ દઈને, શાંતિસેન ત્યાંથી પ્રસાદેવીના ઘર તરફ આવવા પાછો ફર્યો ને વિલાસવર્મા એકલો શુભમતિગિરિ પર રહ્યો.

વિલાસ તે વિલાસ જ! યથા નામ તથા ગુણ! પિતાના આશ્રયમાં રહેતાં છેક જન્મથી માંડીને અદ્યાપિ પર્યંત જેણે નિરંતર વિલાસ અને સુખ જ લોગવ્યાં હોય, તેનાથી આ અરણ્યમાંનાં દુઃખ કેમ સહન થાય? વિલાસવર્મા ધીરે ધીરે પોતાની આસપાસના આશ્રમોમાં જવા લાગ્યો ને જોવા લાગ્યો તો ત્યાં સ્ત્રીઓ, તેમ જ પુરુષોને પહેરવા ઓઢવાને વલ્કલ વસ્ત્ર, પાથરવા માટે દર્ભની ચટાઈ, ખાવામાં કંદ, મૂળ, ફળ અથવા વન-ધાન્ય (સામો અથવા નિમારના ચોખા) અને કામમાં તો તપ, અગ્નિ-હોત્ર, વેદાધ્યયનાદિક ધર્મકાર્ય; અને જોલણું મિત્ર અને સત્ય. તે પોતાના મનમાં જોલ્યો; “અરે! આ તે કેમ સહન થાય? એ તો મહાદુઃખ! જીવતા જીવત કારાગૃહ! મનને તો જરાએ સ્વતંત્રતા મળે જ નહિ! આવા તપખપમાં તે શી મઝા ખળી છે? એમાં તે શું સુખ હશે? કોણ જાણે આ મૂખાંઓ આવા જ વેળામાં દહાડા પૂરા કરીને, કોઈ પરલોક-જે કોઈએ જોયો નથી, ત્યાં સુખ છે કે દુઃખ છે તે જાણ્યું નથી; માત્ર શાસ્ત્રના પોથામાં તે સમાયલું છે, તેવું અનિશ્ચિત અને કલ્પનામાંથી ઉભું કરેલું સુખ, ત્યાં જઈ લોગવવા માટે, આ જગતનું ફક્કડ સુખ લોગવવાનું છોડી, ફેાકટમાં રખડી મરે છે! રે આખા વિશ્વારણ્યમાં સઘળે આવું જ દુઃખ કે?

* સ્મરણગામીપણું એટલે કોઈ પણ પોતાનું પ્રીતિપૂર્વક સ્મરણ કરે ત્યાં તત્કાલ જઈ પહોંચતું તે. જ્યારે વિષયથી અશુદ્ધ જીવ ગંભીર થયે, ફસાયે, ભારે તે શાંતિને શોધે છે.

નહિ, નહિ ! કેાઈ ઠેકાણે તો સુખ હશે જ. માટે હું તો જ્યાં સુખ હશે ને મનને ઇચ્છામાં આવે તેમ મહાલવાનું મળતું હશે, ત્યાં જઈશ.”

અનુભવ ૧ લો-માયાનું દુઃખ !

આ જગતમાં ચિત્ત-મનની ચંચળ વૃત્તિઓ જ સર્વ અર્થ, સર્વ સુખ અને સર્વ દુઃખનું કારણ છે, તે જ નાના પ્રકારના ઘાટો ઘડે છે; તે જ નવી નવી સૃષ્ટિ રચે છે ને તે જ તેના નાશ ભેદ સતત થાય છે. માટે પ્રાણ પુરુષોએ ચિત્તને ક્ષીણ કરવાનું કહ્યું છે. ચિત્ત ક્ષીણ થયું કે સૌ ક્ષીણ થયું. મનોનિગ્રહ ન રાખનારના જીવનને બહુ હાનિ છે. મનોનિગ્રહ વિના ચિત્તશુદ્ધિ થતી નથી; તે વિના જગતની મોહિની જતી નથી ને બ્રહ્માભાવનાનો ઉદ્ભવ થતો નથી; બ્રહ્માભાવના વગર શાંતિ થતી નથી, શાંતિ વગર ત્યાગવૃત્તિ થતી નથી, ત્યાગ વગર વૈરાગ્ય થતો નથી, વૈરાગ્ય વગર સંકલ્પ નાશ થતો નથી ને સંકલ્પ નાશ વગર મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી. પણ આ વિલાસનું ચિત્ત પ્રવૃત્તિમાં જ લોટપોટ હતું; તેથી તે નૂતન નૂતન સંકલ્પમાં ડોહા ખાતો હતો. તેને ઉપર પ્રમાણે વિચાર થયો ને તેવા વિચારમાં મગ્ન થયેલો વિલાસવર્મા એક દિવસે ફરતો ફરતો તે ગિરિ ઉપરના વનમાંથી નિકળી, તેની તળેટી નજીક ગયો. ત્યાં આવેલી ઘણી જ રમણીય પુષ્પવાટિકાઓમાં ફરવા લાગ્યો. કેટલીકવારે શ્રમિત થયેલો હોવાથી, તે એક વૃક્ષ નીચે જરા વિશ્રામ લેવા બેઠો ને વનશોભા નીરખતો આનંદ સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, “અહો ! આવી રુડી શોભા ને આટલો બધો આનંદ છતાં, તળેટીના વનમાં આવવાની મને શાંતિસેને, તેમ જ તેના પેલા ગુરુજીએ શા માટે ના કહી હશે ? ગમે તેટલો લલો તોય પણ ઔરમાન લાઈ જ કેની ! જેમ બને તેમ હું એકલો દુઃખમાં હિજરાઈ મરુ, તેમાં જ એને તો મઝા ! પણ એમ આ વિલાસ છેતરાય એવો મૂઢ નથી તો ! હવે આપણે તો અહીં અથવા આના કરતાં પણ કેાઈ ઉત્તમ સ્થળ હશે ત્યાં જઈને રહીશું ને આનંદમાં માહલીશું.” આમ વિચારની ગડમથલમાં તેની આંખો નિદ્રાથી ઘેરાઈ, અને તે ત્યાં આગળ જ આડો થવા જતો હતો, એટલામાં તેને કાને મંજુલ, મધુર અને મીઠો ગાયનનો સ્વર સંભળાયો.

એ શબ્દ એટલો બધો મોહક અને ચિત્તોર્ધ્વક હતો કે, વિલાસના ધાનમાં તેનો રણકો પ્રવેશ થતાં જ તે ચડપ દેતો, કે બેઠો થયો ને વ્યાકુળની પેઠે ચારે તરફ જોવા લાગ્યો, પરંતુ કેાઈ તેની દૃષ્ટિએ પડયું નહિ. એમર પચીસ પચીસ કદમ ફરીને તેણે સારી પેઠે શોધ કરી, પણ એ મધુર

શબ્દ કેનો હતો, તે તેના જાણવામાં આવી શક્યું નહિ. એ મે'હક મધુર ગાયનના આલાપથી વ્યાકુળ અને ભ્રમિત સરખા થઈ ગયેલા વિદ્વાસને તે સ્વર કેનો છે, તે જાણવા માટે ઘણી આતુરતા ઉત્પન્ન થઈ. એ આખો દિવસ તે સ્વર કેનો છે, તે જાણવા માટે તેણે ત્યાં જ ગાળ્યો; પણ ગાન કરતું કોઈ મળ્યું નહિ-દેખાયું નહિ. સાચંકાળ થતાં ભગ્નહૃદયે ખેદ પામતો તે પાછો પોતાને મુકામે આવ્યો, પણ આખી રાત તેને એન પડ્યું નહિ. એ મધુર આલાપ જ એના અંતરમાં ઘર ઠરી રહ્યો હતો; તેથી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં જ તે ગિરિપરથી નીચે ઉતરી પડ્યો ને વાટિકાઓમાં ચોમેર ભટક્યો; પણ ત્યાં કોઈને ન જોવાથી, પૂર્વને સ્થાનકે જઈને બેઠો. ઘણીકવાર થઈ ગઈ. છેક મધ્યાહ્ન વીતીને ત્રીજે પકોર પણ થવા આવ્યો; ત્યારે પુનઃ પૂર્વ દિવસનો આલાપ તેના સાંભળવામાં આવ્યો. તત્ક્ષણે હર્ષભેર તે ત્યાંથી ઉભો થયો ને એ આલાપ કયી દિશામાંથી આવે છે, તે પ્રથમ નક્કી કરીને પછી તેણે તે દિશામણી ચાલવા માંડ્યું.

તે થોડેક દૂર ગયો. ત્યાં એક નવપક્ષવ આગ્રધટા આવી રહી છે અને વચમાં એક નાનું પણ વિચિત્ર ઠમજોથી ઠંકાયેલા જળવાળું સુંદર સરોવર છે. વિદ્વાસ ઘણું રખડ્યો હતો પણ એ દિવસમાં, આ સ્થળ તેની દૃષ્ટિએ પડ્યું નહોતું. તેના કિનારાપરના એક આસોપાલવની નીચે કોઈ સુંદર બાળા બેઠેલી હતી; તેની સખીઓ આસપાસની પુષ્પલતાઓમાં ફરતી હતી ને તેમને પોતાની પાસે બોલાવવા માટે આનંદમાં આવી જઈને તે આલાપ કરતી હતી; તેને જોતાં જ વિદ્વાસવર્મા આશ્ચર્યથી ચિત્રની પેઠે સ્તબ્ધ થઈ ગયો. તે શુદ્ધિમાં આવી તેની સાથે વાતચિત કરવા સારુ નજીકમાં જવાનો વિચાર કરે છે, એટલામાં તો તેને જોતાં જ તે બાળા ચમકીને, “અરે આ કોણ?” એમ બોલતી સટકી ગઈ, જેનાં પુનઃ દર્શન થયાં જ નહિ. થયું. વિદ્વાસ તો પાછો જેવો ને તેવો જ થઈ પડ્યો. તે મોટો નિઃસાસો મૂકી, પડતું મૂકવાની પેઠે ત્યાં જ પડ્યો ને પોતાના પ્રારબ્ધને ધિક્કારતો બોલ્યો;—“અહો! ક્યાં મારાં પેલાં વનવાસીઓ ને ક્યાં આ સુકુમારી! એ કેટલી બધી સુખી છે! રે! જેનાં દર્શન માત્રથી મારી આ દશા થઈ, તેની સ્ત્રી મારે હોય તો હું કેટલો બધો સુખી હોઉં? એનું શરીર આવું સકોમળ ને તેપર ધારણ કરવાના વસ્ત્રલકારો પણ આટલા બધા સુખદ છે, તો તેનાં સુખનાં સાધનોમાં શું ખામી હશે? ખરેખર આ વિશ્વારણ્યમાં (જગતમાં) આવી સુંદર સ્ત્રીના પતિ થવું, એના કરતાં બીજું કોઈ મોટું

સુખ નથી; અને હું એવા લાગ્યથી ખરેખર હીન છું, તો મારું જીવિત શા કામનું? હવે તો મારાથી આ શુભમતિગિરિપર કદી રહી શકશે નહિ. બસ, હવે તો અહીંજ સુકામ કરીશ! પણ એ સુકુમાર બાળા ક્યાં જતી રહી હશે? ગમે ત્યાં ગઈ હો, પણ કાલે પાછી આવશે; કારણ કે આ તેણીનું રમણસ્થળ હોય એમ જણાય છે.” આવા નિશ્ચયથી વિલાસવર્માએ તે આખો દિવસ તથા રાત ત્યાં જ ગાળી.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળથી તે બાળાની વાટ જોવા મંડ્યો. આશામાં ને આશામાં તે આખો દિવસ વહી ગયો, પણ કોઈ આંખું નહિ આથી તેની અવસ્થા લારે દુઃખદ થઈ પડી. એમ જ બીજી આખી રાત પણ તેણે મહા વલોપાતમાં કાઢી. અહીં આંખે ત્યારથી એણે કશું ખાધું કે પીધું નહોતું; તેથી તેની આંખો ઉડી જતી રહી, લમણાં ખેંચી ગયાં ને પેટમાં મોટો ખાડો પડ્યો. ત્રીજે દિવસ થયો, પણ તેની આશા સફળ થઈ નહિ. પછી થાકીને તેણે વિચાર કર્યો કે, ‘કોણ જાણે તે સુંદરી અહીં ન આવતાં બીજે સ્થળે રમવા ગઈ હશે, તો હવે મારે તેની શોધ કરવી જઈએ.’ આમ ધારીને તે પરાણે ઉભો થયો, પણ ત્રણ દિવસના ઉપવાસ થયેલા હોવાથી આંખે અંધારાં આંખ્યાં; ચોમેર લીલાં પીળાં દેખાવા લાગ્યાં? પણ તેથી શું? કઈ તેની મનોવૃત્તિ જરાએ ડગવાની હતી? તે તો ક્ષણે ક્ષણે એ સુકુમારીનું જ સ્મરણ કરતાં વિશેષ બળવાન થઈ રહી હતી.”

‘અહો! વરેખ્સુ!’ રાજાને ઉદ્દેશીને ઋષિપુત્ર (બટુક) બોલ્યો, ‘એ વિલાસવર્માને એક ક્ષણવાર જોવા માત્રથી તે સુકુમારીને એટલો નિહિધ્યાસ લાગ્યો કે, જો એવો નિહિધ્યાસ તેણે શ્રીહરિનાં ચરણારવિન્દનો કર્યો હોત, તો અવશ્ય તેને તે કૃપાળુ પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થાત, પણ એટલા સૂધી એ વાત હોય જ ક્યાંથી? જે ચરણારવિન્દનું જગન્માતા શક્તિ નિરંતર સેવન કરે છે, ને સમર્થ મુનિગણો, યોગીઓ, તથા શિવ બ્રહ્માદિક જેનું વારંવાર ધ્યાન ધરે છે, તે પાવન ચરણનું સ્મરણ, વિલાસ જેવા માયામાં લપટાયલા જીવને ક્યાંથી હોય?’ અસ્તુ, પણ હવે તેનું શું થયું તે સાંભળ.

વિલાસ જેમ તેમ કરતાં ઉભો થયો ને તે સુકુમારી સુંદરીની શોધ માટે લતાઘરામાં ફરવા લાગ્યો. ચાલતાં ચાલતાં એને અકસ્માતે આવતાં હતાં. તે ચોમેર તરફડિયાં મારતો હતો અને વખતે ખાડો ટેકરો કે જાળું ઝાંખરું આવતું તો તે સાથે અથડાઈ પણ પડતો.

આસપાસનાં વૃક્ષોમાં સહેજ શબ્દ કે ખડખડાટ સંભળાતો કે લાગલો જ એ તેણીમેર હોટ મારતો ને ત્યાં કશું ન ભેતો, એટલે નિરાશ થતો હતો. આવી રીતે ફરતાં સામે આવેલી દૂરની કુંજમાંથી પૂર્વના જેવો મોહક સ્વર તેના કર્ણમાં અથડાયો; એટલું જ નહિ, પણ ક્ષણ-વાર પછી ચિત્રવિચિત્ર વસ્ત્ર પણ પવનમાં ફરકતું તેની દૃષ્ટિએ પડ્યું. એ ભેતાં જ તેનામાં બાણે નવું ચૈતન્ય આવ્યું હોય તેમ બળ આવ્યું; અને માર્ગમાં શું છે, તે ભેયા વગર જ, ઉચી નજરે ત્વરાથી તે દિશા ભણી દોડ્યો, પણ અડધેક જતાં બાણે મોટા ભયમાં આવી પડ્યો હોય, તેવી તેણે કારમી ચીસ પાડી ને “ઑ! ઑ! ઑ! ઑ!” એ શબ્દો ઉપરાંત બીજા એકે ઉદ્ગાર મુખમાંથી કાઢે, તે પહેલાં તો એ ત્યાં ને ત્યાં અલોપ થઈ ગયો! અહીં તેની કોણ સંભાળ લે એમ હતું? તેનું શું થયું, તે ક્યાં ગુમ થઈ ગયો, ને એકદમ શી મોટી પીડામાં આવી પડ્યો, તે કોણ બાણે? કોઈ નહિ. કોઈને પણ તેના પત્તો લાગે તેવું નહોતું. એક મોટું કોતર, જે આગળ એક ઘણો મોટો કુવો જ હશે, તે ચોમેર કાંઠાપર ઉગેલાં ઝાંખરાં તથા નાનાં ઝાડવાંથી ઢંકાઈ ગયેલો હતો. તેના ઢળતા, તેમ જ વનસ્પતિથી ઢંકાયેલા કાંઠાપર થઈ તે દોડવા જતાં તેમાં તે ઝીકાઈ પડ્યો. હર! હર! શી અવદશા! માયામાં લુપ્થ થયેલાની ગતિ જ એ છે. એક ભક્ત જને કહ્યું છે કે, “તણ માયાસે ધય પરલોકા, મિટે સકલ ભવસંભવ શોકા!” તે ખાડો ઘણો ભયંકર હતો; અને ઘણા કાળનો અવાવરુ હોવાથી સર્પ, વિંછી આદિ અનેક ઝેરી જીવોનાં તેમાં રહેઠાણ હતાં. અધુરામાં પૂરુ સૂર્યનો પ્રકાશ પણ તેમાં પડી શકતો નહોતો. કેટલું કષ્ટ! કેટલો સંતાપ! યમરાજના ઘરની નરકયાતનામાં ને આમાં શો ફેર? પરસ્ત્રીની માત્ર એક અભિલા-ષાથી જ આવું કુંભિપાક નરક સમાન મહાદુઃખ આવી પડ્યું. ત્યારે સ્ત્રીનો પરિચ્છ કરીને પછી સદા તેનો સંગ થાય, તો પછી કિયું કષ્ટ આકી રહે વારુ? પરંતુ વિષયી જનોને તો એટલાં વાના થતાં પણ તેમાંથી આસક્તિ ઉઠતી નથી ને તેનું તે જ મીઠું લાગે છે? સ્ત્રીનું મુખ, ઓષ, ચલન વલન, એ જ તેને મીઠું લાગે છે! તેવી રીતે વિલાસ-વર્માને પણ થયું. આવા ભયંકર અંધકૂપમાં પડવા છતાં પણ તેને તે સુકુમારીની અભિલાષા માટે કંઈ પણ જોટો વિચાર આવ્યો નહિ. તે તો ઉલટો પોતાના ભાગ્યને ધિક્કારવા લાગ્યો કે, ‘હાય શું મારા દુર્ભાગ્યમાં એ સ્ત્રીરત્નનો લાભ થવો લખ્યો નહિ હોય?’ એટલામાં એક

મોઠો વિછી તેના ખભા ઉપર પડ્યો. તેને હાથેવતી ખંખેરી નાંખવા જતાં ખભા ઉપર તથા હાથમાં બે ઠેકાણે તેના ઝેરી ડંખ લાગ્યા. હવે તેના કષ્ટનો પ્રારંભ હતો. કૂવામાં પડતી વખતે આખે શરીરે સ્ફોરાઈ ગયો હતો ને જમીન સાથે અકળાવાથી હાડકાંને ચૂરેચૂરે થઈ ગયો હતો, તેમાં વળી આ અતિ અસહ્ય નવી વેદના ઉભી થઈ. તેને ક્ષણવાર મૂર્છા આવી ગઈ. પણ થોડીવારે વેદનાની પીડા સહેજ નરમ પડવાથી જરા શુદ્ધિમાં આવી, મન સાથે વિલાપ કરવા લાગ્યો કે, “રે, પિતાએ મને ત્યાગ કર્યો, છતાં શાંતિસેનનું કહેવું મેં ખરાખર માન્યું હોત, અને શુભમતિગિરિપરથી હેઠો ન ઉતર્યો હોત, તો મને આવું દુઃખ સહન કરવું પડત નહિ. પણ હું પોતે જ દુષ્ટ છું. હવે અહીં મારુ કોણ સગું? શાંતિસેને મને વચન આપ્યું હતું કે, હું તને દુઃખમાં સહાય થઈશ; પણ કોણ કેને સહાય થાય? તે ક્યાં ને હું ક્યાં? હે શાંતિસેન! મારુ રક્ષણ કર. હવે મારી બીજી ગતિ નથી!” એવો છેલ્લો નિઃશ્વાસ નાંખીને તે ઘાડું રુદન કરવા લાગ્યો, એટલામાં લાગલો જ તેના ઠર્ણમાં કોઈ બાણીતો શબ્દ સંભળાયો. “ગલરા મા! ગલરા મા, બંધુ! હું આવી પહોંચ્યો છું ને તને હમણાં જ બહાર કાઢું છું.” એમ બોલતો કોઈ સુવાન પુરુષ તે ડોઝરના* કાંઠાપર આવીને ઉભો રહ્યો ને કાંઠાપરનાં ઝાડવાને પોતાની પાસેના અંકુશવડે ખેંચી ખેંચીને ખડગથી કાપી નાંખવા માંડ્યો. થોડી ક્ષણમાં કાંઠો સાફ થયો; ત્યારે કૂવામાં પ્રકાશ પડતાં જ વિલાસે ઉચે બેસ્યું, તો કાંઠાપર પોતાનો વડીલ બધું શાંતિસેન જ ઉભેલો દેખાયો.

હવે વિલાસનાં સર્વ દુઃખ મટી ગયાં. શાંતિસેને પોતાના અશ્વનાં અગાડી પછાડીનાં બડાં દોરડાં સાંધીને ડોઝરમાં નાંખ્યાં ને તેના છેડા ખૂબ બળથી તે વિલાસની પાસે ઝલાવીને તેવડે તેણે તેને બહાર ખેંચી લેયો. પછી તેનું આશ્વાસન કરી કહ્યું; “કેમ ભાઈ! આટલું બધું શાને માટે? મારા અને ગુરુ મહારાજના કહેવા ઉપર તને વિશ્વાસ ન આવ્યો; પણ આ તેનું જ ફળ છે. રે બંધુ! એકદમ તને આ દશા શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ, તે મને કહે.”

લજ્જાનો માર્યો વિલાસ પ્રથમ તો નીચું જોઈ રહ્યો. પણ શાંતિસેનના આગ્રહને લીધે ઉપર ઉપરની સર્વ વિગત કહી સંભળાવી, ત્યારે શાંતિસેન બોલ્યો; “એમ કે? ત્યારે તો તો સુખી થવા માટે આ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેનું ફળ તને આવા સુખમાં મળ્યું, નહિ વારુ? પણ ભાઈ!

* કાંઠો પડી ગયેલો છે જેનો, એવો મોટો વડો.

“વળી એ કરતાં પણ વધારે બળવાન તેમ જ સ્વાભાવિક એવું દૃષ્ટાંત આપણે એક ક્ષુધાતુર મનુષ્યનું લઈએ. ક્ષુધા, એ પ્રાણી માત્રને સ્વાભાવિક દુઃખ લાગેલું છે. કોઈએક હુણ્ણ નીરોગી મનુષ્ય આનંદમાં બીજાઓની સાથે વાતચિત કરતો હોતો, એટલામાં નિત્યનો સમય થવાથી તેને ક્ષુધા લાગી; પણ તે વેળા કોઈ વાતની અડચણ આવી પડવાથી તેને અન્ન પ્રાપ્ત થયું નહિ. જેમ જેમ સમય વ્યતીત થતો ગયો, તેમ તેમ તેને અધિકાધિક ક્ષુધા પીડવા લાગી; જેથી તે એટલો અકળાવા લાગ્યો, કે કોઈ વાતે એનું જ પડે નહિ. વધારે કહેવાથી શું? ક્ષુધાનું દુઃખ કેવું છે, એ તમે પોતે જ પૂછી શકો છો. ત્યારે અનુભવો છો તે મનુષ્યને ક્ષુધાના અતિશય દાહથી છેવટે મૂર્છા ને કેરી ગઈને આંખે લીલાં પીળાં દેખાવા લાગ્યાં. તે એટલેટલે થઈ ભૂમિ પર લાવી દેવાયો છે, એટલામાં તેના કોઈ સુહૃદ્-મિત્રને જાણ થવાથી એકદમ તેની પાસે આવ્યો ને તેને ઈચ્છિત શુદ્ધિમાં લાવી, તરતલા સ્વાસ્થ્ય રજુ કરાવ્યું. તે પેટપૂર જમી અતિ તૃપ્ત થયો, ત્યારે તેના મુખ-રૂપથી પદ્મબદ્ધ એવું વચન નિકળી પડ્યું કે:—

અહો! ધન્યોઽસિ મે મિત્ર સ્વં પૂર્ણં કૃતં ત્વયા ।

ત્યારે તેના ઉત્તરમાં જમાડનારે પણ તે શ્લોકનું બાકી રહેલું અર્ધ મોં પરથી પૂરું કરતાં કહ્યું કે:—

ન સ્વં કૃતવાનસ્મિ તવ દુઃસ્વં ગતં મદત્ ॥ ૧ ॥

(દુહો)

જમનાર બોલ્યો: ‘અહા! મુને કેવો સુખી, કીધો તં મુજ મિત્ર !’

જમાડનારે ઉત્તર દીધું: ‘સુખ મેં કંઈ કીધું નથી, પણ દુઃખ ગયું વિચિત્ર.’

જમનાર બોલ્યો: ‘અતિશય સુખ મુજને થયું, ના કહે તે તુજ ભૂલ,’

જમાડનારે ઉત્તર દીધું: ‘સુખ તો વરતાતું નથી, પણ દુઃખ ગયું અતૂલ.’

જમનાર બોલ્યો: ‘કાં નહિ? આ ભોજન ભલું, દીધું ભરિ શુભ પાત્ર;’

જમાડનારે ઉત્તર દીધું: ‘પણ જો ક્ષુધા ન હોત તો, ભાવત નહિ તલ માત્ર.’

જમનાર બોલ્યો: ‘એ મુજ મન માને નહી, સુખ કીધું તં સત્ય;’

જમાડનારે ઉત્તર દીધું: ‘એમ હોય તો આ જમો, ભોજન મીઠું આત્ય.’

એ જોઈ, તે પુરુષ પ્રથમથી જ ખૂબ ધરાયેલો હોવાથી તે બીજું અન્નપાત્રને જોઈ તુરત કમકમી ઉઠ્યો ને જમાડનારના બોલવાનો અર્થ તે સમજી ગયો, કે ખરે જ, આમા મને વાસ્તવિક નવું સુખ કંઈ જ થયું નથી, પણ મારું ભૂખરૂપી દુઃખ ગયું, તેથી જ મને સુખ થયું લાગ્યું છે. તેથી જમનાર બોલ્યો:

‘હવે મુને ભાવે નહી, ન પચે થાયે રોગ;’

‘હા હા, સમજ્યો, દુઃખ ગયું, નહિ કંઈ સુખ સંજોગ.’

“આ જ પ્રમાણે સર્વ દુઃખ માટે સમજવાનું છે.”

આ દૃષ્ટાંત પૂરુ થતાં જ વિલાસવર્મા, કે જેની ચિત્તવૃત્તિ આ દુઃખના અનુભવથી તેમ જ શાંતિસેનના પ્રસંગથી પેલી સુકુમારી ભણીથી કંઈક પાછી વળી હતી, તેણે કહ્યું, “મોટા ભાઈ, હવે ક્ષમા કરો: પાપ-સાજ કે મિષ્ટાન્ન તો રહ્યું, પણ એક વનફળ સરખુંએ મેં તો ત્રણ દિવસ થયાં આજ્યું નથી; માટે હવે તો જીવ જાય છે!” ત્યારે શાંતિ-સેને કહ્યું, “ભાઈ, હાથનાં કયાં જ હૈયે વાગ્યાં છે. જીવ જવામાં શું બાકી હતું? પણ કંઈક પ્રભુએ કૃપા કરી, તેથી જ તારુ રક્ષણ થયું છે; માટે આજથી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લે, કે કદી એવા નાશકારક સુખની ઈચ્છા કરીશ નહિ.” એમ કહી તુરત તેને ત્યાં જ એક સુંદર વૃક્ષ તળે બેસાડીને પાસેનાં વૃક્ષોપરથી પાકેલાં સ્વાદિષ્ટ ફળ લઈ આવ્યો ને બંને જણે સાથે બેસી, ભગવદર્પણ કરીને તે પ્રાશન કીધાં.

વિલાસનામા આલવાની શક્તિ નહોતી, તેથી તેને ઉચકીને શાંતિ-સેને અન્ધ ઉપર બેસાડ્યો ને બંને વાતો કરતા કરતા શુભમતિગિરિ ભણી આલ્યા. આશ્રમમા પહોંચ્યા પછી શાંતિસેને કહ્યું, “ભાઈ વિલાસ! શું કરું, તને અહીં પાછો એકલો મૂકીને જતાં મને બહુ ખેદ થાય છે, પણ તારા સ્મરણ માત્રથી માતૃશ્રીની, કિંવા ગુરુ મહારાજની આજ્ઞા લીધા સિવાય જ હું અકસ્માત્ અહીં આવ્યો છું, માટે મારાથી રોકાઈ શકાય તેમ નથી. પણ જતાં પૂર્વે છેલ્લી અને અગત્યની વાત હું તને એટલી જ કહું છું કે, હવે પછી તારે આ ગિરિપરથી નીચે ઉતરવું નહિ. અહીં શી વસ્તુ નથી? કોઈ પણ વાતનું દુઃખ ન પડે, એટલા સારુ તો મેં તને અહીંનાં ઋષિઓના સમાગમમાં રાખ્યો છે; નહિ તો નીચે આવેલા એ ‘ભવકામ’* પ્રદેશમા જોઈએ તેટલાં નગરો, ગામો, અરણ્યો અને ઉપવનો છે; પણ તે સઘળાં પરિણામે દુઃખરૂપ છે, જેનો દાખલો તે પ્રત્યક્ષ અહુણું જ અનુભવ્યો છે. અહુણું જેમાં તું ફસાયો હતો, તેના કરતાં પણ ખીણ ભૂલભૂલામણીઓ ત્યાં આગળ અનેક છે ને કોઈ વિરલ જ તેમાં ફસ્યા વિના રહે છે. તને આ ઋષિઓની સ્થિતિ દુઃખરૂપ લાગી ને તેઓનો તદ્દન સાદો વ્યવહાર ગમ્યો

* ભવકામ અથવા ભવરાદ એટલે ભવ જે સસાર તેના જ કામનાવાળો દેશ અર્થાત્ સસારનો વાસનામય દેશ

નહિ, પણ તે માત્ર તારામાં સારાસારનો વિચાર કરવાની શક્તિ નથી, તેને લીધે જ છે. આખા વિશ્વારણ્યમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ અને દુઃખ વગરની સ્થિતિ એમની જ છે; અને એ જ સ્થિતિ પરિણામે અવિનાશી સુખ આપનારી છે. આલોક અને પરલોક બન્નેનું સામંતું સુખ એનાથી જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. વળી એ ઋષ્યાદિકોનો સમાગમ કરવામાં કશો શ્રમ પડે તેમ નથી; કારણ તેઓ ઘણા સમર્થ છતાં, અહંકાર, દભ, મોટાઈ, અતડાપણું, નિર્દયતા ઇત્યાદિ દુર્ગુણો રહિત છે; પરમ દયાળુ, માયાળુ અને નિરભિમાની છે; તેમ ક્રોધ, લોભ, મોહ, ઇત્યાદિ દુર્ગુણો તો તેમનાથી સદા દૂર જ રહે છે. તેઓ શરણે આવેલાનું સહજ રીતે કલ્યાણ કરનારા છે; માટે તેઓનો જ સમાગમ કરવામાં કાળક્ષેપ કરજે. અવકાશ મળતાં હું તારી સંભાળ લેતો રહીશ.” એટલું કહી જય જય ગુરુદેવ, એવી ગર્જના કરતો શાંતિસેન ત્યાંથી વિદાય થયો.

શાંતિસેનના ઉપદેશથી વિલાસને સ્મશાન વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો; અને સુખને માટે કાંઈક મારવાં મૂઢી દઈ, તુરત તો ત્યાં જ પડી રહેવા નિશ્ચય કર્યો. પ્રાતઃકાળે ગંગાપર જઈ સ્નાન સંધ્યાદિક નિત્ય કરી આવે, ક્ષુધા લાગે ત્યારે વૃક્ષો પરથી યથેચ્છ ફળો લાવી ખાય ને ફરતાં ફરતાં ક્ષણવાર કોઈ કોઈ ઋષ્યાગ્રમમાં જઈને પણ ખેસે. ત્યાંના આશ્રમોમાં વસતા મુનિઓ પાસે વિદ્યાર્થીઓ વેદ ભણતા ને શાસ્ત્રોનું પઠન કરતા, આનંદમાં કાળ નિર્ગમન કરતા હતા. કેટલાક બ્રહ્મવેત્તા મહાત્માઓ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી બ્રહ્મતત્વનો અપરોક્ષ અનુભવ લેતા અને જિતેન્દ્રિય તથા શાન્ત મનવાળા થઈ, અનાદિ અવિદ્યાએ કરેલા અંધ-કારનો-સ્વસ્વરૂપથી એકતા ભેઈ, નાશ કરતા હતા. તેઓ શુદ્ધ સુવર્ણ-રૂપ હતા. તેઓએ સત્વ, રજ અને તમરૂપી મલનો ત્યાગ કરેલો હતો. ઉપાધિઓની નિવૃત્તિથી સર્વના ઉપરામવાળા પરમાત્માના સ્વરૂપ-સુખરૂપ સત્યાનંદરસના સાગરમાં નિમગ્ન થતા હતા. ઠામ ઠામ, આ પ્રમાણે તે ભેતો, પરંતુ તેમા તેને પ્રીતિ થતી નહિ. તેને તો સુખ ભેઈતું હતું ! પણ સુખ એટલે શું ને શામાં હશે, ક્યાં હશે, એની તેને લેશ ખબર નહોતી; તે એકલો પડતો તે વેળા પેલી સુકુમારી સાંભરી આવતી; પણ તે સાથે પેલો અંધારો ક્યો પણ તુરત જ સાંભરી આવતો, જેથી બિન્ન થઈને તેને એ વિચાર માંડી વાળવો પડતો. આવા અસ્વ-સ્થપણામાં તેણે કેટલોએક કાળ નિર્ગમન કર્યો. એટલામાં પાછું વળી તેને સુખ શોધવાનું એક ખીજું નિમિત્ત મળ્યું.

અનુભવ ર જો-સંસારમાં રહે પણ સાર શો ?

એક દિવસે વિલાસ વનમાં આહાર માટે ફળો લેવા ગયો. ત્યાંથી પાછા આવતાં માર્ગમાંના એક આશ્રમમાંથી સ્ત્રી પુરુષોનો એક મોટો સમાજ નિકળીને કેટલેક દૂર દેખાતા શિબિરો લાણી જતો તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો. એ શું છે, તે જાણવા સારુ વિલાસ તેની સમીપમાં ગયો, તો તેના મનને અકસ્માત્ ચમકાવનારો પ્રસંગ ત્યાં આવી લાગ્યો. પર્વતની તળેટીની વાટિકાઓમાં જાયેલી પેટ્ટી સુકુમાર બાળા પણ ત્યાં તેના જવામાં આવી. તે સમયે તે અનુમાન પણ કરી શક્યો, કે એ સુકુમારી કોણ છે ? સમાજમાં આગળ અને પાછળ શસ્ત્રધારી પુરુષો ચાલતા હતા, તેની વચ્ચે કેટલીક સામાન્ય સ્ત્રીઓથી વિંટાયત્રી એક પ્રૌઢ સ્ત્રીની સાથે એ બાળા ચાલતી હતી. એ પ્રૌઢ સ્ત્રીને જોતાં કોઈ પણ સહજ અનુમાન કરી શકે કે, તે કોઈ રાજપત્ની હશે ને આ સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો તેનાં દાસદાસીઓ હશે. વિલાસના ધારવામાં આવ્યું કે, પેલી સુકુમારી રાજપુત્રી છે અને હું રાજપુત્ર છું, એટલે મારો અને તેનો સબંધ થયો, એ કંઈ અનુગતું તો નથી જ. પણ હે દેવ ! હવે મારે તેને કેવી રીતે મળવું ? તેણે હરણ કરવું, એ જો કે ગાંધર્વવિવાહની રૂઢિએ યોગ્ય છે, પણ તેમ કરવાથી તો કદાચ યુદ્ધનો પ્રસંગ આવી પડે. મારી પાસે સૈન્ય કે રથાદિક કશું સાધન નથી, તો એ કેમ અને ? પણ કોઈ બીજી યુક્તિથી કામ કરવું, એમ તે વિચારવા લાગ્યો. એવા પ્રકારની યુક્તિઓ શોધવામાં વિલાસ સ્વાભાવિક રીતે જ ચતુર હતો. તુરત તેને એક યુક્તિ સૂઝી આવી. પ્રથમ તેણે આડમાર્ગે જઈ સેવકોમાંના એકને પૂછી જાણી લીધું કે, તેઓનો સ્વામી સંલવ નામના કોઈ દેશનો રાજા છે. તે પોતાના રાજ્યમાં ફરવા નિકળેલો છે અને માર્ગમાં સહજ રીતે પ્રાપ્ત થયેલા આ સત્સમાગમનો લાભ લેવા સારુ ઋષિઓના આશ્રમો પ્રત્યે આવી રહેલો છે. પોતાની સાથેના સૈન્યને તેણે પર્વતની તળેટી આગળ રાખ્યું છે ને રાણી તથા પુત્રી સહિત એ-પેલા શિબિરમાં મુકામ રાખી દિન રાત ઋષિઓનો સમાગમ કરે છે. તેની પુત્રી વરવા યોગ્ય થયેલી હોવાથી તેણીના સમાન રૂપગુણવાળા રાજપુત્રની શોધ માટે તે અહીંથી શીઘ્ર ઉપડી જનાર છે.

વિલાસ ઘણાક દિવસથી વનમાં વસતો હોવાથી, બહુશઃ વનવાસી તપસ્વી જેવો તો થઈ જ રહ્યો હતો, એટલે તેને કશું નવું કરવું પડે તેમ નહોતું. માત્ર માથાપરના કેશને જટાની પેઠે બાંધી વિભૂતિ આદિ

ધારણું કરીને તે ઋષિપુત્ર જેવો બન્યો ને એ વેશથી તેણે રાજા આગળ જઈ તેની પુત્રીનું માણું કરવું ધાર્યું. રાજા શિબિરમાં બેઠો હતો, તે વેળા તેની આગળ તે જઈ ઉભો રહ્યો અને રાજાએ તેને ઋષિપુત્ર બાણી સન્માન-પૂર્વક ઉભા થઈને આસન આપવા માંડ્યું, એટલે તે બોલ્યો, “રાજન્! મારે બેસવું નથી; હું માત્ર એક અર્થ માટે આવ્યો છું. મારા સાંભળવા પ્રમાણે તારે ત્યાં પરણવા યોગ્ય કન્યા છે, હું રાજર્ષિપુત્ર છું ને હમણાં શુરુ પાસે વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ કરી રહ્યો હોવાથી પાશ્વિકકૃણ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું, માટે તારી કન્યા”-વિલાસવર્માના એ છેલ્લા શબ્દો પૂરા થતાં થતાં તો રાજા પોતે જ બોલી ઉઠ્યો; “ધન્ય ભાગ્ય! મારે તો એટલું જ જોઈએ છે. આપોઆપ આવો પ્રસંગ આવી મળવાથી હું પોતાને ભાગ્યશાળી સમજું છું. હું એ વાતની જ મોટી ચિંતામાં હતો ને તે માટે કાલે પ્રયાણ કરવાનો હતો, તેટલામાં આપ ક્ષણે પધાર્યા. આપ કોણ અને ક્યાંના નિવાસી?” એ ઉપરથી વિલાસે કહ્યું, “હું શારીર દેશના અધિપતિ મનસંદ્રનો પુત્ર થાઉં છું, જાણી નામ વિલાસવર્મા છે.” રાજા તથા રાણી તે સાંભળી પ્રસન્ન થયે સ્વતેણે વિલાસને સન્માનપૂર્વક પોતાને ત્યાં રાખ્યો. પછી શુભ ઓર્ચિતા દે દીલ ન કરવી એમ ધારી વનમાં જ રાજાએ ઋષિઓને વિલાસ કેટલાંક રચ્યો ને વિધિપૂર્વક વિલાસવર્મા સાથે રાજકન્યાનાં હોવાથી, લ.

આ લગ્નથી વિલાસની સમૃદ્ધિ, ત્યારે નિપૂર્ણ થઈ; તેણે તો માન્યું કે, હવે હું બરેબરો સુખિયો થી સમૃદ્ધિ સમીરુ છે કે, ઘણાંક કાળથી જેને જેની અપેક્ષા હોય તેને રક્ષકોને મળે ત્યારે આનંદ તો થાય છે; પણ તે વસ્તુ પરિણામે આનંદ કે નહિ એ વિચારવાનું કામ તો બુદ્ધિમાન અને વિવેકીનું જ છે. કેટલાંક દિવસ સૂઝી તો વિલાસ તેના સસરાના (એ રાજાના) સાથમાં જ રહ્યો. તે અરસામાં પોતાની નવોઢા સ્ત્રીની સાથે જે સુખાનુભવ લેવા લાગ્યો, તે ઉપરથી તેણે શાંતિસેનના આગલા ઉપદેશોને તદ્દન ધિક્કારી કાઢ્યા. “વિશ્વાર-ણ્યમાં સુખ જ નથી ને સુખનો અભિલાષ કરવો, એ જ દુઃખરૂપ છે,” એ તેનું કહેવું તેણે તુચ્છ અને અસત્ય માન્યું.

થોડા સમયમાં રાજાએ ત્યાંથી ઉપડવાની તૈયારી કરી ને રાજ-કન્યા વિલાસવતી વિલાસને સ્વાધીન કરીને, તે પોતાની નગરી પ્રતિ ચાલ્યો. પણ જતી વેળા તેણે કેટલાંક દાસદાસીઓ, અશ્વ, પોતાનાં દિક સમૃદ્ધિ અને કેટલુંક દ્રવ્યોદિક આપી વિલાસને કહ્યું કે, “

પણ કંઈ શું? એકે ઉપાય ન હોવાથી મુંગે મોઢે તેણે હૃદયનગરમાં પ્રવેશ કર્યો ને પિતાને છતો થયા વગર અંતઃપુરમાં પોતાની માતા ભોગતૃષ્ણાને મળી, તેના એકાંત મહેલમાં સંતાર્ધ ગયો. એકઠા થયેલા રાજાઓની સેના, જેણે તેના કેડા છોડ્યો નહોતો, તેઓએ લગોલગ તેની પછવાડે આવી પહોંચીને હૃદયનગરને ચોમેરથી ઘેરી લીધું.

કંઈ પણ કારણ વગર અણધારેલી રીતે પોતાના નગરને આમ શત્રુઓથી ઘેરાયલું જાણી, મનશ્વન્દ્ર એકાએક ગલરાઈ ગયો. આવેલા સંકટનું નિવારણ કરવા માટે કોઈ પણ ઉપાય તેને સૂઝ્યો નહિ. સંકટ સમયે જ પોતાના ખરા સહાયક, સહૃદય; સ્નેહીનો મનુષ્યને અપ પડે છે, ને તે દૂર હોય કિંવા તેને પોતે !!, દયો હોય તો તેને માફે તેને ઘણા પસ્તાવો થાય છે. મનશ્વન્દ્રે પ્રથમ દૂતદ્વારા શત્રુઓને પૂછાવ્યું કે, આમ કરવાનું કારણ શું? ત્યારે ઉત્તર મળ્યું કે, વિલાસવર્મા નામે અમારો અપરાધી લૂટારો, હૃદયનગરમાં આવી લરાયો છે, તે અમેને સ્વાધીન કરવો, નહિ તો યુદ્ધે આવવું. મનશ્વન્દ્ર વિસ્મય પામ્યો ને કપાળે હાથ દઈ બોલ્યો કે, ‘એ વિલાસ તો મારો પુત્ર! રે, એ દુષ્ટનો, એના કુટિલ-કલેશમય સ્વભાવને લીધે મેં ત્યાગ કર્યો, તોએ તેને સાન વળી નહિ. મેં એને દૂર કાઢ્યો તોએ તેણે પાછો આવી મને સંકટમાં નાંખ્યો. હવે મારે શું કરવું? કંઈ નહિ, હવે તો તે તેનું ભોગવશે. તે દુષ્ટને માટે હું યુદ્ધ કરી, લક્ષાવધિ ભવેના નાશ કરીશ નહિ. પણ નક્કર ક્યાં સતાયો હશે?’ આવો વિચાર કરીને તેની બોળા ઠરાવવા માંડી, પણ કોઈ સ્થળેથી તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ. વિલાસ ઘણા દિવસ સૂધી હાથ લાગ્યો નહિ, તેથી શત્રુઓ કોપ્યા ને તેના પિતા તેને જાણી જોઈને છૂપાવે છે, એમ સમજી એકદમ શસ્ત્રાસ્ત્રોનો મારો ચલાવવા લાગ્યા. મનશ્વન્દ્રને નિરુપાયે યુદ્ધે ચઢવું પડ્યું, પણ ઘણા શત્રુઓના એકઠા થયેલા બળ આગળ તેનું શું ચાલે? શત્રુઓ એકદમ તૂટી પડ્યા. મનશ્વન્દ્રને પકડી કેદ કરી લેવા તૈયારીમાં હતા, એટલામાં અંતરાઈ ગયેલા મનશ્વન્દ્રે, મન સાથે વિમાસણ કરી મોટો નિઃશ્વાસ નાંખ્યો કે, “હર હર! મેં કેવું અનર્થકારક કર્મ કીધું છે, કે જે દુષ્ટને હું અત્યંત પ્રિય ગણતો ને લાઠ લડાવતો, તેના કુકર્મથી મારે અત્યારે આવો પ્રસંગ આળ્યો છે; અને આવા અનેક સંકટોમાં સિંહની પેઠે સહાય્ય થઈ શકે, એવો જે મારો જ્યેષ્ઠ પુત્ર, તેને મેં વગર કારણે અપ્રિય કરી દૂર કીધો છે. હે પરમાત્મા! તે સપૂત અત્યારે હોય તો આ શત્રુઓનો શો ભાર!”

આટલું સ્મરણ થતાં જ સ્મરણગામી શાંતિસેન તત્કાળ સિંહના સરખી ગર્જના કરી ત્યાં પ્રકટ થયો ને મનશ્ચન્દ્રને ધીરજ આપી; પોતાના પક્ષના યોધાઓને શૂર ચઢાવતો, યુદ્ધ કૌશલ્યથી શત્રુસૈન્યનો પરાભવ કરવા લાગ્યો. તેનાં દિવ્ય બાણોથી શત્રુઓ ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારતા નાસાનાસ કરવા લાગ્યા. શત્રુઓ પરાજય પામી હૃદય છોડીને ચાલ્યા ગયા.

સંતાઈ ગયેલો વિલાસવર્મા, કે જે પોતાના પિતાને મહોં દેખાડવા ઇચ્છતો નહોતો, તેના મનમાં તો પોતાની સ્ત્રી અને પરિવારનું શું થયું, એની જ ચિંતા થતી હતી. શાંતિસેનના પ્રતાપથી શત્રુઓ નાઠા, એવું સાંભળીને ગુપ્ત રીતે રતોવૈ ત્યાંથી ચાલ્યા જવાનો વિચાર વિલાસે કીધો; અને પોતાનો વેશ પાલટી રાત્રિને સમયે હૃદયપુર છોડ્યું. અરણ્યમાં જતા નેનો એક ફૂત આવી મળ્યો. તેણે સમાચાર કહ્યા કે, “વિલાસવતી મહેલમાં અંધલી આ મહા દુઃખથી મૃતપ્રાય થઈને રુદન કરતી પડેલી છે, શત્રુઓએ તેને ઘેરી લીધી છે, તથા મહેલની આસપાસ શત્રુઓના સેંકડો સ્વારો શસ્ત્રગંધ ફેંચી કરે છે.” આ વર્તમાન સાંભળી લયલીત થયેલો વિલાસવર્મા, અરણ્યના આડ ભાગોમાં છૂપાતો છૂપાતો છેક પોતાના નગરની સમીપમાં જઈ પહોંચ્યો; પણ અંદર પેસવાની તેની જરા પણ છાતી ચાલી નહિ. શત્રુઓના હાથ તેણે સારી પેઠે જોયા હતા ને અત્યારે વળી તે સાધન વગરનો હતો. હવે શું કરવું, તેના વિચારમાં તે ઉઠાસીન થઈ ગયો. દિવસ વીતી ગયો, સાંજ પડવા આવી અને રાત્રિએ શત્રુ વગેરેનો આઠસ્મિક લય ન આવી પડે, તે સારુ તે એક ઉંચા વૃક્ષપર ચઢ્યો. ત્યાંથી પોતાનું નગર તેની દૃષ્ટિએ પડવા લાગ્યું. પોતાનું વસાવેલું આખું સુંદર નગર અત્યારે શત્રુઓના હાથમાં જઈ શૂન્યાકાર થઈ પડ્યું છે, એ જોઈ તેને ઘણો ખેદ થયો, ને એ જ વિચારમાં તે ચોચેર દૃષ્ટિ ફેરવવા લાગ્યો, તો આખા નગરમાં ક્યાંય ક્યાંક શત્રુ સ્વારોના ચળકતાં ભાલાંઓ સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નહોતું. સઘળાં રમ્ય મંદિરો ને ઉંચા પ્રાસાદો તદ્દન નિર્જન થઈ પડ્યા હતા. તેમાં દિવસે કાગડા ઉડતા હતા. એ સઘળાની વચ્ચે સૌથી ઉંચો અને સુશોભિત પોતાનો પ્રાસાદ હતો. તે પણ ઉજ્જડ હતો. આવો વિપરીત દેખાવ તેનાથી જોઈ શકાયો નહિ. તે પોતાની દૃષ્ટિ તે તરફથી પાછી ખેંચી દેવા જતો હતો, એટલામાં તે ઉંચા પ્રાસાદપર ફરતી એક અબળા તેની દૃષ્ટિએ પડી. તે કોણ છે, એ દૂરથી પણ ઓળખી શકાય તેમ ન હતું. તે સ્ત્રી કેવળ અકિંચન હતી. તેના શરીરપર માત્ર એક જ વસ્ત્ર હતું, અને હાથમાં સૌભાગ્યનાં ચિહ્ન ઠંકણ ચૂડી સિવાય આખે

શરીરે કશું આભૂષણ કે અલંકાર ન હતો. તેનું શરીર ઘણું ગૌર છતાં મુખકમલ સૂકાયલું ને નેત્ર ઊંડાં જતાં રહેલાં હતાં. નિરાશ થવાથી તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુગિદ્દુ ઝરતાં હતાં. થોડી પળ આમ તેમ કર્યા પછી, જે દિશા ભણી વિલાસ હતો તે દિશા ભણી તેણે દૃષ્ટિ કરી, ને વિલાસે જોયું કે, એ મારી પ્રિયા વિલાસવતી છે! જેને માટે પોતે પ્રાણ સમર્પણ કરવા તત્પર થયો હતો ને જેને લીધે આવા મહત્સંકટમાં આવી પડ્યો હતો, એ પોતાની અર્ધાંગનાની આવી દુર્દશા, પોતાની દૃષ્ટિએ જોઈને વિલાસને કેમ ધીરજ રહે? પણ આ વેળા તેણીનાં નેત્રમાંથી નિકળતી અશ્રુધારાએને અટકાવવાને તેનો કશો ઉપાય આલે તેમ નહોતું. આજ ક્ષણે વિલાસવતી ડચકાં ખાતી જણાઈ ને પોતાના ઉદ્ધાર અર્થે પતિરૂપ સહાયકારી નૌકા આવી મળવાની આશાથી એમર આતુરતાએર નિહાળતી દૃષ્ટિએ પડી. એવી રીતે તે આરે દિશામાં જોઈ જોઈને થાકી ને ઘણીક વાર સૂધી કોઈ તેની દૃષ્ટિએ પડ્યું નહિ ત્યારે, નિરાશ થવાથી શોકાવેશમાં તેને મૂર્છા આવી ગઈ, ને પ્રાસાદની ઉપરજ ધડાક દઈને પછડાઈ પડી. ઘણીક વાર સૂધી તે તેજ અવસ્થામાં પડી રહી, પણ તેનું આશ્વાસન કરવા દાસ કે દાસી કોઈ પણ આવ્યું નહિ.

કા નહીં પાવક નરી રાક, કા ન સમુદ્ર સમાઈ;

કા ન કૂરે અખલા પ્રબલ, કે હિ જગ કાલ ન ખાઈ

વિલાસવતીને પછડાતી જોતાંજ વિલાસને પણ કારી ઘા લાગ્યો હોય તેમ તેની શુદ્ધિ ઉડી ગઈ. વૃક્ષની ઝાલેલી ડાળી મૂકાઈ જવાને લીધે તે પણ તટલાલ ધડડડ કરતો પૃથ્વીપર જઈ પડ્યો! રાજને સંજો-ધીને બટુક બોલ્યો, ‘વરેન્સુ! જોયો આ સંસારસુખનો લહાવો! ક્યાં માતપિતા, ક્યાં બંધુ, ક્યાં કુટુંબ, ક્યાં સમૃદ્ધિ, ક્યાં રાજપાટ, ક્યાં પોતાની અર્ધાંગના ને ક્યાં પોતે! આવી રીતે સઘળું અસ્તવ્યસ્ત થઈ જવા ઉપરાંત પોતાની આટલી બધી દુર્દશા થવા છતાં પણ, વિલાસને હજી સંસારસુખ માટે કશો અણુગમે થયો નથી. તેને તો ઉલટું, એ મહાદુઃખમાંથી છૂટી તેવુંજ પાછું મોટું સુખ કોઈ ઉપાયે પ્રાપ્ત કરવાની કામના હતી. પણ તેમાંએ તે પાછો કેવી રીતે ફસાય છે, તે સાંભળ.’

એટલું કહી, સર્વ સલા સાંભળતાં ઋષિપુત્રે પાછું વિલાસનું વૃત્તાંત આણું કર્યું. તે બોલ્યો, ‘રાજા વિલાસવર્મા ભોંયપર પડ્યો તેજ વેળા યદુઃચ્છાથી ફરતો ફરતો તેનો એક ચાર ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તે જુએ છે તો વૃક્ષપરથી બીજું કોઈજ નહીં, પણ પોતાનો સ્વામી વિલાસવર્મા-

પડેલો છે ! તેણે પાસે આવી સંભાળથી તેને બેઠો ઠયો ને ફેટલીકવારે શુદ્ધિમાં આણ્યો, ત્યારે વિલાસ તેની આગળ પોતાની એ અવસ્થાને માટે ઘણા ખેદ કરવા લાગ્યો. પણ તેનું આશ્વાસન કરી ચરે કહ્યું, “મહારાજ આ ગભરાવાનો સમય નથી. ધીરજ રાખી દુઃખમાંથી છૂટવાનો કોઈ પણ ઉપાય શોધવો, એ જ આપણું કર્તવ્ય છે. બેઠા થાઓ. મને એક ઉપાય સૂઝ્યો છે, તે ચોગ્ય લાગે તો ઠામે લગાડો.” ચારનું બેલણું સાંભળી વિલાસ જરા શાંત થયો ને તે ઉપાય કીધો, તેને માટે પૂછવા લાગ્યો. ફરતે કહ્યું; “મહારાજ ! આપના સસરાણુ ઘણા સમર્થ છે, માટે તેમની પાસેથી થોડાક સૈન્યની સાહાય્ય માગવામાં આવે તો ત્યાપણું સંકટ સહજમાં દૂર થાય.” વિલાસને આ વિચાર ચોગ્ય લાગ્યો, તેથી તુરત તેણે તે જ ફરતને સૈન્યની સાહાય્ય માગવા સારુ દેશ પ્રત્યે વસતા પોતાના સસરા પ્રત્યે મોકલ્યો.

થોડાક દિવસમાં તે ફરત એક નાનું પણ ઘણું બળવાન સૈન્ય પોતાની સાથે લઈ આવ્યો અને પછી વિલાસને મળ્યો. મધ્ય રાત્રિનો સમય હતો, તે વેળાએ તે એકાએક પોતાના નગરમાં જઈ મહેલની આસપાસ રક્ષણ કરતા સ્વારો પર ટૂટી પડ્યો ને એકે સપાટે તેઓને ઘણુ વાળી નાખી, ઘણા સમયથી વિયોગદુઃખમાં પીડાતી વિલાસ-વતીને પોતાની છાયામાં પુનઃ લીધી

હવે મારે આ સ્થળે રહેલું કે નહિ, અથવા રહેલું તો રક્ષણ માટે કેવા ઉપાયો લેવા, ઇત્યાદિ ખટપટમાં વિલાસ હતો, એટલામાં શત્રુ-રાજ્યમાં ચોમેર બળર ફેલાઈ ગઈ, એટલે શત્રુઓ સંપૂર્ણ બળથી સંયુક્ત થઈ એકદમ તેના પર પુનઃ ચઢી આવ્યા. તેઓના સામટા બળ આગળ વિલાસનું બળ કંઈ જ નહોતું. તેઓએ એકાએક વિલાસના નગરને ઘેરા ઘાલ્યો. તેમાંથી છૂટવાને વિલાસ સર્વ રીતે નિરુપાય થઈ ગયો. તેનાથી નાસી છૂટાય તેમે નહોતું. પોતાની સેનાએ થોડીક વાર તો ટકર લીધી, પણ છેવટે શત્રુઓએ મહેલમાં ઘુસી જઈ, વિલાસ તથા તેની પત્ની બંનેને પકડી બાધી લીધાં. એટલું જ નહિ, પણ તેને સારી રીતે પીડા પમાડી, ચથેચ્છ પુષ્પાંજલિ પણ કીધી. ઘણાક યોધાઓની તો એવી જ ઇચ્છા હતી કે, એ દુષ્ટને એકદમ ઠાર જ કરવો; પણ સેનાપતિઓની ઇચ્છા ન હોવાથી તેને બચન કરી સાથે લઈ આવ્યા. વરેણસુ ! આ વેળાએ વિલાસના મનની શી અવસ્થા હશે, તે તું વિચાર કર. તેના જીવને જીવની પડી હતી ! તેણે નિશ્ચય ઠયો કે, ‘હવે હું

આ કાળના સુખમાંથી ઉગરવાનો નથી. પણ હાથ, મારી આ અવસ્થા થવાનું કારણ શું? મારાં અપકૃત્યો જ? રે, હું એકલો હતો, તે વેળા મારે કોઈ શત્રુ કે મિત્ર નહોતો. મારા નિર્વાહ માટે મને કશી ચિંતા નહોતી. પણ આ સ્ત્રીની ઇચ્છાથી જ મેં આ સઘળું સંકટ વહોરી લીધું છે. આ સંકટમાંથી મને હવે કોણ બચાવશે? રે, મેં મારા હિતચિંતક શાંતિસેનનું કહેણું માન્યું નહિ, પણ હવે હું શા મોઢે તેની સાહાય્ય માગું? હે પ્રિયબંધુ! હવે તો તને સુખ દેખાડવાને પણ હું ઘણો બજવાઉં છું. આ વિશ્વારણ્યમાં સર્વ સંકટ, સર્વ દુઃખ, સર્વ અનિષ્ટ, આ લોકનું બગાડનાર અને પરલોકમાંથી પાડનાર કામ છે રે રે! સ્ત્રી સર્વ કામનું મૂળ છે-સર્વ અનિષ્ટનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ છે.'

વિલાસ મનને વિષે એવો સંતાપ કરે છે, એટલામાં શત્રુસેન વચ્ચે એક મોટી ગર્જના થઈ. તત્કાલે ધનુષધારી એવો એક બળવાન પુરુષ ત્યાં પ્રઠટ થયો. તેના ધનુષ્યમાંથી એકે વખતે છૂટતાં વીજળી સ્વરૂપાં અસંખ્ય બાણોએ, શત્રુ યોધાઓનાં મર્મસ્થાનોને ભેદી નાંખવા માંડ્યાં. ક્ષણવારમાં સઘળી લીલા બદલાઈ ગઈ. નાસાનાસ ને ચીસોચીસ થઈ રહી. એકાએક આણું લંગાણુ પડેલું ભઈ સેનાપતિઓ ગલરાયા ને સેનાનીઓ જીવ લઈ નાસવા લાગ્યા, પણ તેથી તેઓ બચે તેમ નહોતું. સ્વમરણગામી શાંતિસેનનાં બાણોનો મારો તેઓની પછવાડે ચાલુ જ હતો. એમર ત્રાસ વ્યાપી રહ્યો, ગલરાટ વધી ગયો. સમય વિચારી, શત્રુઓ તત્કાલ વિલાસને, શાંતિસેનને સ્વાધીન કરી નમી પડ્યા ને સલાહ કરવાને વિનંતિ કીધી. સંધિકરારમાં એમ ઠંથું કે, બધાં રાજ્યોએ મળી વિલાસને અમુક રાજ્યલ ગ આપવો ને તેના કાર્યમાં આડે આવણું નહિ.

એવી રીતે વિલાસ બંધનમાંથી છૂટ્યો ને વડીલ બંધુ શાંતિસેનનાં ચરણમાં નમી પડ્યો. શાંતિસેને તેને આગળની પેઠે અનેક દૃષ્ટાંતોથી સમજાવીને કહ્યું કે, “ભાઈ, તને કહેતાં કહેતાં મારી જીમ ઘસાઈ ગઈ કે, આ વિશ્વારણ્યમાં વાસ્તવિક સુખ નથી, માત્ર સુખના આભાસરૂપ દુઃખ જ છે. જેમ છીપમાં રૂપાની ભ્રાંતિ થાય છે, પણ તે રૂપું નથી, તેમ સંસારમાં સુખની ભ્રાંતિ થાય છે, પણ સુખ નથી જ. છતાં તું સમજતો નથી ને આવાં આવાં પ્રાણાંત સંકટોમાં આવી પડે છે તો હવે કાંઈક વિચાર કર. આજ પર્યંત જે થયું તે થયું, પણ હવે પછી જે કંઈ તારી કને છે, તેટલામાં જ સંતોષ માનજે, વિશેષ સુખની તૃષ્ણા કરીશ નહિ.” એટલું કહી શાંતિસેને તેને રાજ્યારૂઢ કીધે. ને વિલાસ પોતાની પ્રિયપત્ની સહિત સંસારસુખનો પુનઃ અનુભવ લેવા લાગ્યો.

માયારૂપ સંતાતિ

કેટલોક સમય એમ વિષયસુખ લોગવતાં ચાલ્યો ગયો, તે જાણ્યો નહિ. ઘણાક દિવસથી દાંપત્ય સુખ લોગવતાં તેના મિષ્ટ રૂપ એકાદો પુત્ર થવાની વિલાસને ઇચ્છા થઈ જે પણ થોડા કાળમાં જન્મજતામાં પૂરી પડી. એક પછી એક પાંચ પુત્રો તેને થયા * તેઓ યુવાવસ્થામાં પણ આવ્યા. વિલાસ પોતાને કૃતાર્થ માનવા લાગ્યો. પરંતુ વિલાસના સુત વિલાસના જેવા જ હતા. તેઓ ઘણા ઉન્મત્ત અને કાળાં કૃત્ત્મ, કરનારા નિવડ્યા અને વ્યભિચાર, નિર્દયતા, પ્રભદ્રોહ, વિગ્રહ, ઇત્યાદિ તેનીય કર્મોવડે વિલાસને સંતાપવા મંડ્યા. પ્રથમ તેઓને મોઢે ચઠકેવી ક્ષાણ લડાવેલાં, એટલે હવે કશું કહેવા જાય તો સામા થવા લા સર-શિક્ષા કરે તો વિલાસવતી પણ વાસલ્યને લીધે તેઓનું ઉપરાણું પરંતુ તેની સામી થવા લાગી. આ કારણથી પતિપત્નીના દાંપત્ય પ્રેમમાં પ્રાપ્ત તે દિન વિશેષ વધવા લાગ્યો. ઘરમાં કલેશે પ્રવેશ કર્યો. રાજપુત્રો પરસ્પરીયું તેમ જ પોતાના પિતા રાજા વિલાસવર્મા સાથે, વારંવાર લડાલડી કર્યો, લાગ્યા, અને રાજ્યમાં ણંડ ઉઠાવવા લાગ્યા. એમ કરતાં વિલાસ તેઓને દુખાવે ત્યારે તેને પોતપોતાનો રાજ્યભાગ છૂટો પાડી આપવાનું દખાણું કરવા લાગ્યા. ટંટો પતાવી દેવા માટે વિલાસે તેમ કરવાનો નિશ્ચય કરીને તેઓને યોગ્ય રીતે ભાગ પાડી આપ્યા, પણ તે તેઓને રુચતા ન થવાથી તેઓ પોતાના પિતાને કેદ કરી લેવાના અથવા તો ઠાર કરીને વંચમાંથી આડખીલી દૂર કરવાના ઠરાવપર આવી ગયા, એમ સમજીને કે, તે પોતાને માટે રાજ્યનો મોઢે ભાગ રાખીને, બાકીનામાંથી અમને વહેંચી આપે છે, અથવા અમારાપર અંકુશ રાખવા ઇચ્છે છે. આ વિચાર તેના જાણવામાં આવતાં જ તે ગલરાયો ને જીવ રક્ષણના ઉપાય શોધવા લાગ્યો. પોતાની અર્ધાંગના વિલાસવતી, કે જેને માટે પોને અપાર કષ્ટો સહન કર્યા હતાં, તેની સાથે પણ અગુણનાથ થયો હતો, તેથી તેને વાત કરવા જેટલો વિસામો પણ ક્યાંઈ રહ્યો નહિ. આ વેળા તેની સ્ત્રી પુત્ર, ધન, રાજ્ય, ઇત્યાદિ સર્વ સુખો, શિવકંઠમાં રહેલાં હળાહળ ઝેર જેવાં થઈ પડ્યાં અને એ સર્વમાંથી હવે પોતાના દેહાત્માનું કેમ રક્ષણ કરવું એ તેને ઘણું અસહ્ય થઈ પડ્યું. છેવટે તેણે સર્વ લાલસા છોડી દઈ શુભ રીતે નાસી જવું યોગ્ય ધાર્યું અને કોઈ ન જાણે તેવી રીતે, જેમ અંગરાજ પોતાના પુત્ર વેન અને પોતાની સ્ત્રીના દુઃખથી

* વિલાસભાગી હત્યાર થવાના જે પુત્રો તે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ ને મત્સર છે.

ત્રાસ પામી રાત્રિના નાસી ગયો હતો, તેમ જ રાજા વિલાસ પણ એક રાતને સમયે સદાને માટે ત્યાંથી નાહો.

સુખર્તુ શોધન

નગર છોડીને તે એકાંત અરણ્યમાં જઈ એક ઘનઘોર વૃક્ષ તળે બેઠો અને બની ગયેલા બનાવથી મૂઠ બનીને, આગળ પાછળના સર્વ શાનાવો તથા પહેલાં દુઃખોને સંભારીને ઘાટે સાદે ખૂબ રુદન કરવા માંડ્યો. કેટલીક વારે જ્યારે શાંત થયો ત્યારે તેણે વિચાર કર્યો કે, વાહ હો. શું આ વિશ્વારણ્ય (સંસાર)માં ક્યાંય સુખ નહિ જ હોય? શું દોષ હો. શું આ વિશ્વારણ્ય (સંસાર)માં ક્યાંય સુખ નહિ જ હોય? શું સર્વ રસેનું કહેવું સત્ય જ હશે? ગમે તેમ હો, પણ મને વિશ્વાસ કેમ

આ હજારો ને લાખો મનુષ્યો સુખમાં મહાલતાં દેખાય છે, તેઓ એક સુખી નથી? પણ હા, એ ઉપરથી એટલું અનુમાન કરવાનું કારણ ત્યાં છે, કે કદાચ સુખ એ દૈવાધીન હશે; તો હવે મારે મારા દૈવને અનુકૂલ કરવા માટે દૈવી યતન કરવો જોઈએ; આપો નિશ્ચય કરી તેણે સંસારસુખ મેળવવા માટે એકાંત વનમાં જઈ, સુખના અગાધ સિન્ધુ-રૂપ એવા શ્રીભગવાન શંકર પ્રસન્ન થાય, એવું ઉચ્ચ તપ આરંભ્યું. એક વસ્તુથી કંટાળેલો મનુષ્ય બીજી વસ્તુ ઉપર એકાગ્ર ચિત્તે જ મથન કરે છે. આ વિલાસવર્મા પણ આ સંસારમાં રહીને ઉત્કૃષ્ટ સુખ મેળવવા અનેક ગડમથલ કરી થાક્યો હતો, માટે એકાગ્ર ચિત્તે શંકરના ભજનમાં તટ્પર થઈ ગયો. પ્રથમ તેણે વનફળનો આહાર કરીને એક માસ તપ કર્યું; પછી પુષ્પ અને પત્ર ઉપર રહેવા માંડ્યું. એ પ્રમાણે ત્રણ માસ વીત્યા પછી તેણે માત્ર જળના જ આહારથી બીજા ત્રણ માસ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. આવાં મહત્ક્રમથી તેના શરીરમાંના રુધિર, માંસ અને નાડીઓ કેવળ શુષ્ક થઈ ગયાં—તે માત્ર હાડકાંના માળો જ રહ્યો. એવા ઉચ્ચ તપ થકી ભગવાન ભત્રીપતિ પ્રસન્ન થયા. તેમણે પોતાના પરિવાર સહિત ત્યાં આગળ પ્રગટ થઈને, સંસારસુખની કામનાવાળા વિલાસને દર્શન દીધાં. વિલાસવર્મા કેવળ મૃતપ્રાય થઈ રહ્યો હતો; તેનામા ઉઠવાની, વિનવિ કરવાની કે બોલવાની પણ શક્તિ નહોતી શંકર ભગવાને તેના પર પોતાના જટાકલાપમાંનું ગંગાજળ છાંટી, સાવધ કર્યો અને ઠંઠું, ભક્ત! હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું, માટે તારી ઇચ્છા હોય તે વર માગ.' વિલાસવર્મા ઉમાપતિને જોઈ હર્ષિત થયો ને હલો થઈ સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી બોલ્યો, 'હું પ્રભો! દેવના પણ દેવ એવા મહાદેવનાં

દર્શન આજે હું પામ્યો, તેથી મારા પામરના લાગ્યનો પાર નથી. હે ઈશ્વર! આપ અંતર્યામી હોવાથી સર્વના મનની વાત જાણો છો, પરંતુ આજ્ઞા કરો છો માટે માણું છું. હે દેવ! આ જગતમાં સર્વને સુખ કરનાર આપ છો ને હું સુખ પામવાની ઈચ્છા થકી અનેક પ્રયત્નો કરીને થાક્યો, છતાં આપની કૃપા વિના સુખ ગ્રાસ કરી શક્યો નથી; તેથી હવે કૃપા કરીને મને આ વિશ્વારણ્યમાંનું સર્વોત્તમ સુખ આપો!” આવાં વચન સાંભળી શંકર બોલ્યા, ‘હે રાજા! ધન, રાજ્ય, સમૃદ્ધિ, સ્ત્રી, પુત્ર, માન, મહત્તા, આયુષ્ય, વિદ્યા, યજ્ઞ, ઇત્યાદિમાંથી ઈચ્છામાં આવે તે વર માગ; પરંતુ તું જે એકલું સર્વોત્તમ સુખ માગે છે, તે હું તને કેવી રીતે આપું! કારણ કે તેલું નિરાણુ સુખ આ સંસારમાં સ્પષ્ટાએ સરજ્યું જ નથી—તું જે માગે તેલુ સુખ આ સંસારમાં છે પણ નહિ; પરંતુ જે ઠંઈ સુખ માનવામાં આવે છે, તે માત્ર તને મેં કહ્યું છે, અને તે સુખ, ધન રાજ્યાદિક સમૃદ્ધિઓને અંગે જ છે, માટે તેમાંથી તને કીયું સુખ આપું તે કહે.’ ભગવાન્ શંકરનાં તેવાં વચન સાંભળી રાજા બોલ્યો, ‘પ્રભો, એ બધામાં જે સર્વોત્તમ સુખ હોય તે મને આપો.’ ત્યારે શિવજીએ કહ્યું, ‘હે રાજા, ઇદ્રિયો થકી ગ્રહણ કરવામાં આવતાં એ વિષયસુખો સર્વે સરખાં જ છે, અર્થાત્ એ તેના અનુભવ કરનારને સરખો જ આનંદ આપે છે. પરંતુ તટસ્થ જ્ઞાનારને એ નાનાં મોટાં અથવા એછાં વત્તાં લાગે છે, તેનું કારણ તેના લોકતાની નાની મોટી યોગ્યતા (સ્થિતિ) ને લીધે જ છે. જેમ રાજાને રાણીને અને સૂકરને સૂકરને સંગ વાસ્તવિક રીતે સરખો જ આનંદ આપે છે; પરંતુ જ્ઞાનારની દૃષ્ટિએ રાજાનો આનંદ એક અને સૂકરનો તદ્દન તુચ્છ લાગે છે, તે માત્ર રાજાની અને સૂકરની એક કનિષ્ઠ સ્થિતિને લીધે જ છે. માટે તને જગતમાં જેનું ને જે સુખ ઉત્તમ લાગતું હોય, તેના સરખું ને તે સુખ ભલે માગી લે.’ ત્યારે રાજાએ કહ્યું, ‘કૃપાનાથ! એવો ઉત્તમ સુખી કેણુ હશે, તે મારા જાણવામાં નથી; માટે આપની આજ્ઞા હોય તો હું સઘળે જ્ઞેઈ આવીને આપ પાસે તે જીવના જેવું સુખ માગું.’ ‘અસ્તુ, તારાં ઇચ્છિત સુખની શોધ કરીને પાછો તું આ સ્થળે આવી મારુ સ્મરણ કરજે, એટલે હું તને વર આપીશ.’ એમ કહી શ્રીશંકર ભગવાન્ તટલાલ ત્યાંથી અન્તર્ધ્યાન થયા ને રાજા તેમને વંદન કરીને, જગતમાં સૌથી એક સુખી કેણુ છે, તેના સુખની શોધ કરવા નિકળી પડ્યો.

અનેકાનુભવ

જાણે સૃષ્ટિવર્ગની ગણના કરવા માંડતો હોય, તેવી રીતે વિલાસે અથમ પ્રત્યેક વર્ણનાં સુખ તપાસવા માંડ્યાં. તેમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ઋષિ મુનિઓ, કે જેઓનો અનુભવ તેને શુભમતિગિરિપર થયો હતો, તે ઉપરથી તેણે ટુંકમાં જ પતાવ્યું કે, ‘એ સુખ આપણા ખપનું નથી! આ વિશ્વારણ્યમાં બ્રહ્મવેત્તા મુનિગણો સૌથી શ્રેષ્ઠ અને પવિત્ર કહેવાય છે; પરંતુ તેઓના સરખું દુઃખી કેઈજ નથી. સુખનું તો નામ પણ તેઓની પાસે નથી. બીજાં મોટાં સુખ તો રહ્યાં, પણ નિરાંને ખાવા, પીવા, બેસવા, સૂવા કે વાત કરવાનો વખત પણ તેઓને મળતો નથી. તેઓ તો નિરંતર પોતાનાં કર્મો, ઉપાસનાઓ, વેદાધ્યયનો, જપ તપ અને યજ્ઞયાગાદિકામાં મગ્યા રહે છે. તેમનાં સ્ત્રી પુત્રાદિકની પણ એજ દશા છે. તેઓ પોતાને ગમે તેટલા સુખી માનતા હોય, કિંવા હવે પછી પરલોકાદિકમાં તેઓ તેવા સુખી થવાની આશા ભલે રાખતા હોય, પણ મારે તો એ સુખ નહિ જોઈએ. વળી અમારા ક્ષત્રિય વર્ણનું સુખ કેવું છે? તત્સંબંધી વિચાર કરતાં જણાય છે કે, ક્ષત્રિય રાજાઓ બ્રાહ્મણ વિના બીજી સર્વ વર્ણો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તે સઘળી પ્રજાઓપર રાજસત્તા ચલાવનારા છે; ધન, ધાન્ય, સંપત્તિ, લાવલશ્કર, દાસદાસીઓ, એ સર્વ સુખનાં સાધનોના તેઓ સ્વામી છે. પણ તેઓના જેવું સુખ હું માણું છું? છદ્! છદ્! હું પોતે રાજાજ હતો કેની? તેઓ જે સુખો લોગવે છે, તેવાં તો સઘળા સુખસાધનો મારી પાસે હતાંજ, છતાં તે અવસ્થામાંએ રાજસુખના ઝળકા કરતાં વધારે સુખ મેળવી શક્યો નહોતો. અરે! એમાં સુખનો તો ઝળકોજ, પણ દુઃખનો તો અપાર સાગર છે! પ્રજાનું પાલન કરવામાં, તેને રાજી રાખવામાં, પર-શત્રુઓથી તથા ચોરાદિક અનેક ઉપદ્રવોથી તેનું રક્ષણ કરવામાં અને તેઓ પાસેથી કર વગેરે લેવામાં અનેક દુઃખો રહેલાં છે. વળી એટલાં દુઃખોથી ધારણ કરી શકાતું રાજ્ય-પણ એકદાથી સુખે લોગવી શકાતું નથી. તેને માટે મારી પેઠે પોતાના કુટુંબમાં પણ બહુ કલેશો ઉત્પન્ન થાય છે, જેથી છેવટે પ્રાણ તજવાનો કે રાજ્ય તજવાનો પ્રસંગ આવી પડે છે; માટે એ સુખ પણ ન જોઈએ.’

આવો નિશ્ચય કરી રાજા વિલાસવર્મા એક સાધારણ મનુષ્યના વેશે, સુખી મનુષ્યની ખોળ કરવા અનેક દેશો, નગરો, વનો, ગ્રામો અને રમ-ણીય સ્થળોમાં ફરતો ફરતો એક મોટા અને સર્વ સમૃદ્ધિથી ભરેલાં

નિરંતર તેમની તેવી જ છે ને તેને લીધે કોઈ નોકર ચાકર પણ ભૂલ ઠરી શકતો નથી. સઘળું કામ તે જાતે જ તપાસે છે—એમ કરતાં તેમને પૂરી નિદ્રા લેવાનો પણ અવકાશ મળતો નથી.’ વિલાસ બોલ્યો; ‘ત્યારે તો તેમને મોટું દુઃખ કહેવાય. આટલી સમૃદ્ધિ છતાં સુખે સૂવા જેટલો અવકાશ નહિ, એ શું?’ ચાકર બોલ્યો; ‘જાણો જ છોની? નાનાને નાની જંજાળ ને મોટાને મોટી. સુખે સૂવે તો ખીજે દહાડે જ દેવાળું ન કાઢે?’

એટલું કહી તે જરા ઉતાવળો ચાલવા માંડ્યો, ત્યારે વિલાસ પોતાના મન સાથે બોલ્યો; ‘થયું; ભરીપૂરી પામ્યા. મોટા એટલા મોટા, બહારથી સુખી દેખાય છે તેજ; બાકી એનાં દુઃખનો તો પાર નથી. એની હાલત તો શ્વાન કરતાંય ભૂંડી. એ તે શેઠ શાનો? એ તો પૈસાનો ચાકર! પૈસો એકઠો કરવા ને તેનું રખવાળું કરવા જ જન્મેલા જનને સ્વપ્ને પણ સુખ નહિ. એવું સુખ મારે જોઈતું નથી. મને તો ઉપાધિ રહિત અર્ખાંડિત સુખ જોઈએ છીએ.’ એમ વિચારતો તે ત્યાંથી પાછો વળ્યો.

હવે વિલાસને દ્રવ્ય અને મોટાઈ ઉપર તિરસ્કાર છૂટ્યો; તેથી તેમાં સુખ છે જ નહિ, એમ સમજી તે સાધારણ સ્થિતિનાં મનુષ્યો લાણી અવલોકન કરવા લાગ્યો.

પ્રસંગ ૩ જો—પરણેલાને પીડા ને કુંવારાને કોડ

વિલાસે એક રાત્રે ફરતા એક લઘુપટ્ટુ જીવાનને સુંદર પોશાક પહેરીને તંબોળીની દુકાન આગળ ઉભેલો જોયો. તેના દેખાવ ઉપરથી ખુદ્બું જણાતું હતું કે, તે નીરાંગી ને ચિંતારહિત હતો ને તેને કોઈની પણ પરવા ન હતી. તંબોળીએ તેને આદરથી આસન આપી બેસાડ્યો ને ઉત્તમ પ્રકારનું ખીડું ઠરી આપ્યું. એટલામાં તેનો કોઈ ઓળખીતો ત્યાં થઈને જતો હતો, તેને પણ તેણે પોતાની પાસે બોલાવી બેસાડ્યો ને પાનખીડું અપાડ્યું. પછી નિશ્ચિતપણે તેઓ ગપાટા મારતા સુખમાં મગ્ન જણાયા. વિલાસ છેટેથી આ સઘળું જોયા કરતો હતો. તેને લાગ્યું કે, આ લઠીઓ જ સુખી છે ને તેનો પેલો મિત્ર પણ સુખી છે. પોતાના મનની ખાત્રી કરવા તે, તેઓની નજીક જઈ એક કોરે ગુપ્ત રીતે ઉભો રહ્યો. એટલામાં તે જીવાન બોલ્યો; ‘કેમ લાઈ, હમણાં મળતાં જ નથી? પેટી વાતનું શું કીધું?’ ત્યારે તે મિત્રે ઉત્તર દીધું, ‘ભાઈ, શું કરવા ઉતાવળ કરો છો? ધીરે ધીરે સૌ સારાં વાનાં થશે. સગપણના કામમાં ઉતાવળ કરે કેમ બને?’ એ સાંભળી તેણે કહ્યું, ‘પણ ભાઈ, તે વિના મારી કેવી દશા થાય છે, એ તમે જાણો છો? જ્યારથી તેને જોઈ છે,

ત્યારથી નિદ્રા આવતી નથી, કે અન્ન લાવતું નથી. એ તો હરકોઈ ઉપાયથી લગ્ન થશે ત્યારેજ મને ચેન પડશે; ગૃહસ્થાશ્રમ કરવો તો તેવી સ્ત્રી સાથેજ કરવો, નહિ તો બ્રહ્મચર્યમાં આયુષ્ય પૂરું કરવું, એજ ઉત્તમ. તમે પણ ગૃહસ્થાશ્રમી થયા ત્યારેજ સુખી છો, નહિ તો આગળ શું કહેતા હતા?' એ સાંભળી તેના મિત્ર કપાળે હાથ દઈ બોલ્યો; 'ભાઈ, શું કહું? લાકડાના લાડુ ખાય તે પણ પસ્તાય ને ન ખાય તે પણ પસ્તાય. જ્યાં સૂધી લગ્ન નહોતું થયું ત્યાં સૂધી તમારી પેઠેજ મને લાગતું હતું કે, જે કંઈ સુખ છે, તે પરણીને સંસારસુખ ભોગવી, પુત્રોને લાડ લડાવી, પરણાવવા પોષવામાં છે; પણ હવે સર્વે મનોરથ પૂરા થયા. જેમ કોઈ મોટો કેદી હોય, તેની પેઠે અનેક પ્રકારની સંસારી બેડીઓથી હું તદ્દન કેદી થઈ પડ્યો છું. શું કરું. શાસ્ત્રની આજ્ઞાને માન આપવું પડે છે, નહિ તો એ સઘળા પ્રપંચને (ઘરખાર સ્ત્રી પુત્રાદિ સર્વને) એકદમ છોડી દઈને ત્યાગી થઈ જાત.'

આટલેથીજ કંટાળીને વિલાસ બોલ્યો; 'અરે! આ તો ખંતે મહા-હુઝીયા દેખાય છે! એકને ન પરણવાનું દુઃખ છે, બીજાને પરણવાની પીડા છે. રે સુખ! તું ક્યાં છે?' એમ કહેતો નિઃસાસો નાંખીને ત્યાંથી ચાલતો થયો ને વિચાર કરવા લાગ્યો કે, 'ખરેખર આ બે જણની વાત ઉપરથી તો એમ લાગે છે કે, ગૃહસ્થાશ્રમમાં કોઈજરાએ સુખી નથી. મોટે સંસારનો ત્યાગ કરી, ઉપાધિરહિત થવામાંજ સુખ સમાયલું હશે.'

પ્રસંગ ૪ થો-સંન્યાસીને શું સુખ ?

આવા વિચારથી તેણે સંન્યાસીઓના મઠો, પર્ણકુટીઓ અને મંદિરો તપાસવા માંડ્યાં, પણ ત્યાંથી તે કંઈ સાર શોધી લાવ્યો નહિ. એક દિવસે ફરતાં ફરતાં રાજમાર્ગપર એક સંન્યાસીને જતો જોયો. તેના એક હાથમાં દંડ ને એક હાથમાં જળથી ભરેલું કમંડલુ હતું. લગ્નમ રક્ષણાર્થે માત્ર એક કૌપીન ઉપર વિંટાળેલા લગવા વસ્ત્રના એક કટકા સિવાય બીજું કંઈ વસ્ત્ર તેની પાસે નહોતું; તે મુખેથી પ્રણવશબ્દનો જાપ જપતો ને એકાગ્ર દૃષ્ટિ રાખીને ચાલ્યો જતો હતો. લોકો માર્ગમાં પ્રણામ કર્યા જતા હતા, તેઓ પ્રત્યે તે "નારાયણ નારાયણ" એવું પ્રતિવચન ઉચ્ચારતો હતો. વિલાસે વિચાર્યું, કે આ સુખી ખરો. એને કશી સ્પૃહા જણાતી નથી, ત્યારે ઉપાધિ તો હોયજ શાની? આમ ધારી તે ઘણેક સૂધી તેની પછવાડે પછવાડે ગયો. એવામા એક મોહોદ્ધાના નાક આગળ સ્વામી જરાક ઉભા રહ્યા કે, તુરત એ ઉત્તર કરીને બોલ્યો; 'મહારાજ!

કહો આ જગતમાંનાં દુઃખોથી ત્રાસ પામેલાને સુખરૂપ માર્ગ કીયો? સ્વામી બોલ્યા; ‘સંન્યસ્ત સમાન ઉત્તમ માર્ગ બીજો નથી. એ વરં સંસારની સર્વ ઉપાધિથી મુક્ત થવાય છે ને પરમ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે.’ વિલાસ બોલ્યો; ‘જો એમ છે તો મારે એ સંપંધી કેટલીક વિગત જાણવી છે. કારણ હું પણ’-એટલું વાક્ય પૂરું થતાં થતાં તો સ્વામી ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યા ને બોલ્યા કે; ‘ભાઈ, તે વાત પછી; હમણાં તો મારે ભિક્ષાર્યે જવું જોઈએ. કાલે આખો દિવસ ભિક્ષા મળી નહોવાથી ઉપવાસ થયો છે ને આજ પણ મંદ્યાહ્ન થયા છતાં હજી કેકાણું નથી. માટે સમય વટી જશે, તો ક્યાંય પત્તો લાગશે નહિ! તું બીજે પ્રસંગે મારે આશ્રમે આવજે.’

‘હરિ હરિ! અહીં તો વળી દુઃખનો મોટો ડુંગરો દેખાય છે!’ વિલાસ પોતાના મનમાં બોલ્યો, ‘આ સંન્યાસને વિષે તો મંગળાચરણ-માંજ ખાવાના વાંધા! પેટને માટે નિત્ય ઉડીને પારકી આશા! એટલું છતાંય સ્વામીજી વળી સંન્યાસ સમાન સુખ જ સમજતા નથી. થયું, અહીં પણ ભરીપૂરી પામ્યા!’

‘હૈ વરેહુ!’ બટુક બોલ્યો: એવી રીતે વિલાસવર્મા સર્વ કેકાણે ફરી ફરી અસંખ્યાત પ્રયત્નો કરીને બ્રાહ્મણાદિક આરે વર્ણો, બ્રહ્મચર્યાદિક આરે આશ્રમો અને બીજી પ્રત્યેક જાતિનાં અસંખ્ય મનુષ્યોની સ્થિતિ જોઈ જોઈને થાક્યો; પણ તેમાં કેઈજ તેને સુખી જણાયું નહિ. આથી તે નિરાશ થઈને મનમાં બ્રમ્હ્યો, ‘હું ધારું છું, કે આ નરજાતિજ દુઃખરૂપ ઉત્પન્ન થયેલી છે, પણ સ્ત્રી જાત તેમાં નહિ હોય; કેમકે પુરુષને માથે તો સંસારનો સઘળો બોજો હોય છે; પણ સ્ત્રીઓને શું? પુરુષ ક્રમાય ને તેઓને તો ખાઈ પી તાગડધિક્ષા જ કરવાનાં છે; માટે સ્ત્રીઓ જ ખરેખરી સુખની લોગવનારીઓ હોવી જોઈએ તેઓને રખવા બપવાની કશી ચિંતા હોતી નથી. પુરુષની કમાણી ઉપર મોજ જાણવાની હોય છે. પુરુષ એ તો સ્ત્રીને એક પ્રકારનો નોકર જ છે, સ્ત્રીના સુખનું એક સાધન છે, માટે સ્ત્રીઓનેજ સુખ હોવું જોઈએ, એમાં સશય નહિ. જો રામા હોય, સાથે રમા (લક્ષ્મી) હોય, વિનય અને બુદ્ધિશાળી પુત્રો હોય, પુત્રોને ત્યાં પણ સંતતિ હોય તો તેથી વિશેષ સુખ ક્યાં મળે? માટે સંસારમાં ખરી તો સ્ત્રીઓજ સુખી છે.’

પ્રસંગ ૫ મો-દુઃખી સ્ત્રીઓનું મંડળ

એવા નિશ્ચયથી ફરતો ફરતો વિલાસ એકવાર એક દેવાલય આગળ ઉભો હતો. એવામાં અનેક પુરુષો તથા લટકાળી સુંદરીઓનાં ટોળેટોળાં

દર્શન કરવા જતાં અને આવતાં તેની દૃષ્ટિએ પડ્યાં. થોડીક વારમાં દેવા-
લયમાંથી દર્શન કરી એક ટોળું બહાર આવ્યું, જેમાં સઘળી સ્ત્રીઓ જ
હતી. તેઓનાં લાવણ્ય અને સ્વરૂપ સૌંદર્યથી અકિત થઈ ગયેલો વિલાસ,
તેઓને જોતો જોતો પછવાડે પછવાડે ચાલ્યો. તેઓનું મંદ મંદ હાસ્ય,
મીઠી વાણી અને ધીમી ધીમી વાતચિત ઉપરથી વિલાસ મનમાં ઠહેવા
લાગ્યો કે, ‘અહો ! પરમેશ્વરે સુખને તો ખરે આ સ્ત્રી જાતમાં જ લાવીને
વસાવ્યું છે. આમાંની કોઈના મુખ ઉપર ક્રિયિત્ પણ દુઃખની લાગણી
દેખાતી નથી. વળી તેઓ પોતે સુખી છે, એટલું જ નહિ, પણ રૂપસૌંદર્યને
હીથે તેઓ ખીજઓનાં મનને પણ પોતાના લણી આકર્ષણમાં અહોલાગ્ય
માને છે. વાહ ! હવે મને સુખનો પત્તો લાગ્યો ખરો !’ એટલામાં તેમાંની
એક સ્ત્રીને જરા ક્રતાવળે પગ ઉપાડતી જોઈ ખીજને બોલતી સાલળી;
‘કેમ કૃષ્ણા ! કઈ અમારી સાથે ન ગમ્યું કે ?’ તે વચન સાંભળી કૃષ્ણા
જરા હસીને બોલી, ‘એમ કઈ હોય બહેન ; પણ જાણો જ છેાની, સાંજ
પડવા આવી છે ને પુરુષોને ઘેર આવવાની વેળા થઈ છે, એટલે આપણે
આપણું સંભાળવુંની ?’ ત્યારે ખીજ એક બોલી; ‘ઓહો !! ખતિપનોતાં તો
તમે એકલાં જ હોશો ; સૌને ઘરમાં પુરુષો છે ને સૌને ઘરમાં કામ પણ
છે ; પણ તમારા જેટલી તાબેદારી તો કોઈ સ્થળે જોઈ નથી.’ એ સાંભળી
પ્રથમનીએ ઉત્તર દીધું; ‘એ શું બોલ્યાં બહેન ! તાબેદારી તો ખરી જ
તો ! સ્ત્રી તો પુરુષની તાબેદાર છે જ ! એના વડે તો આપણું જીવતર
છે. પુરુષ વિનાની સ્ત્રી તો માથા વગરની પાઘડી સરળી છે. આખો
દહાડો ધંધો કરી બળ્યાબળ્યા ઘેર આવે તેઓને માટે આપણે એટલી
કાળજી નહિ રાખવી જોઈએ કે ? એમ નથી હોતું ત્યાં, જૂઓની, ઘણેક
ઠેકણે કનિયા, ટંટા, મારફાડ, રડાફટા ને દુઃખના ગાંસડા જ હોય છે.’
તેવામાં એક જરા ઉમ્મરે પહોંચેલી સ્ત્રી બોલી; ‘હાસ્તો બાઈ ! તાબે-
દાર તો હજારવાર. તેના વડે આપણે ને આપણાવડે તે.’ એ સાંભળી તે
સ્ત્રી જુદી પડીને ચાલતી થઈ, એટલે ખીજઓએ પણ ઉતાવળે ચાલવા
માંડ્યું. ત્યારે તેમાંથી એક સ્ત્રી પાછળ પડી ગઈ. એને જોઈ પેલી ઉમ્મરે
પહોંચેલી સ્ત્રી બોલી; ‘બેટા, ધીરે ધીરે આવ, સૌ ખેરાં છેા જતાં, આપણે
ધીમે ધીમે જઈશું’ એ સાંભળી ખીજ સ્ત્રીઓ પણ ઉભી રહીને પૂછવા
લાગી; ‘કેમ બાઈ ! એને પેટે આધાન છે, નહિ ? કેટલા માસ થયા ?
અત્યારથી આટલી બધી અશક્ત કેમ થઈ ગઈ છે ?’ ત્યારે તે આઘેડ સ્ત્રી
આંખમાં આંસુ લાવીને બોલી; ‘બાઈ શું કરીએ ? પ્રભુની મરજી. એકવાર

કહો આ જગતમાંનાં દુઃખોથી ત્રાસ પામેલાને સુખરૂપ માર્ગ કીયો? સ્વામી જોડ્યા; ‘સંન્યસ્ત સમાન ઉત્તમ માર્ગ બીજો નથી. એ વડે સંસારની સર્વ ઉપાધિથી મુક્ત થવાય છે ને પરમ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે.’ વિલાસ જોડ્યો; ‘જો એમ છે તો મારે એ સંબંધી કેટલીક વિગત જાણવી છે. કારણ હું પણ’-એટલું વાક્ય પૂરું થતાં થતાં તો સ્વામી ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યા ને જોડ્યા કે; ‘ભાઈ, તે વાત પછી; હમણાં તો મારે ભિક્ષાર્યે જવું જોઈએ. કાલે આખો દિવસ ભિક્ષા મળી નહોવાથી ઉપવાસ થયો છે ને આજ પણ મધ્યાહ્ન થયા છતાં હજી કેકાણું નથી. માટે સમય વટી જશે, તો ક્યાંય પત્તો લાગશે નહિ! તું બીજે પ્રસંગે મારે આશ્રમે આવજે.’

‘હરિ હરિ! અહીં તો વળી દુઃખનો મોટો ડુંગરો દેખાય છે!’ વિલાસ પોતાના મનમાં જોડ્યો, ‘આ સંન્યાસને વિષે તો મંગળાચરણ-માં જ ખાવાના વાંધા! પેટને માટે નિત્ય ઉઠીને પારકી આશા! એ છતાંય સ્વામીજી વળી સંન્યાસ સમાન સુખ જ સમજતા-ઈ, દીકરા સ્વામીજી પણ ભરીપરી પાગલ!’ - પણ પ્રભુ લાવશે; પણ મારા જેવી અભાગણી, જે દીકરાનું મ્હો જ નહિ જોતી હોય, તેના દુઃખનો ઈંઈ પાર હશે વારુ? શું કરીએ, સાત સાત છોકરીના પથરા ઉપરા-ઉપરી થયા, તો પણ પ્રભુએ હજી એક પુત્રની આશા કરાવી નથી.’

એટલું જોડતાં તેની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં, ત્યારે વળી તેની સામે ઉભેલી એક સ્ત્રી મોટો નિઃસાસો નાંખી જોડી: ‘બહેન, શાને એટલાં કચવાઓ છો? પેટ છે તો કેઈ દહાડો પ્રભુ મીઠું મોઢું કરાવશે; પણ મારા જેવી અભાગણી, કે જેની કુખે તાળું જ દેવાયું હશે, તેના દિવસ કેમ જતા હશે વારુ? સવારે ઉઠીને કેઈ મ્હોં પણ ન જૂએ કે નામ પણ ન લે, એવા પાપીનો તે ઈંઈ અવતાર છે?’

એમ કહીને તે રડી પડી, ત્યારે તેને ધીરજ આપતાં પેલી આઘેડ સ્ત્રી જોડી: ‘બાઈ, શા માટે એટલું દુઃખ ધરો છો? હજી ઈંઈ ઘરમાં ઘઈ ગયાં નથી. ધીરજનાં કૂળ મીઠાં છે. સ્વનરી નીતિ સારી છે, તો કાલે પ્રભુ સારો દિવસ દેખાડશે. અમારી જોડાણીને પચાસ વર્ષ પરમેશ્વરે દીકરો આપ્યો. પણ આ બિચારી દુઃખવશાના (એ નામની સ્ત્રી હતી તેના સામે હાથ કરીને જોડી) દુઃખની તો હદ ગણાની? બિચારીએ ધણીનો હાથ ઝાલ્યો છે તે જ માફ. આજ પંદર વર્ષ થયાં ઘેર તેડતો જ નથી. કહો હવે એના કરતાં તમે કેટલાં સારાં છો? માટે બાઈ, સાસરાના ને માવીતરના કુળની લાજને સાચવી સખૂરીથી રહેવું, એ જ આપણું કામ

દર્શન કરવા જતાં અને આવતાં તેની દૃષ્ટિએ પડ્યાં. થોડીક વારમાં દેવા-લયમાંથી દર્શન કરી એક ટોળું બહાર આવ્યું, જેમાં સઘળી સ્ત્રીઓ જ હતી. તેઓનાં લાવણ્ય અને સ્વરૂપ સૌંદર્યથી અકિત થઈ ગયેલો વિલાસ, તેઓને જોતો જોતો પછવાડે પછવાડે ચાલ્યો. તેઓનું મંદ મંદ હાસ્ય, મીઠી વાણી અને ધીમી ધીમી વાતચિત ઉપરથી વિલાસ મનમાં ઠહેવા લાગ્યો કે, ‘અહો ! પરમેશ્વરે સુખને તો ખરે આ સ્ત્રી જાતમાં જ લાવીને વસાવ્યું છે. આમાંની કોઈના સુખ ઉપર કિંચિત્ પણ દુઃખની લાગણી દેખાતી નથી. વળી તેઓ પોતે સુખી છે, એટલું જ નહિ, પણ રૂપસૌંદર્યને ક્ષીણે તેઓ બીજાઓનાં મનને પણ પોતાના લણી આકર્ષણમાં અહોલાગ્ય માને છે. વાહ ! હવે મને સુખનો પત્તો લાગ્યો ખરો !’ એટલામાં તેમાંની એક સ્ત્રીને જરા ક્રતાવળે પગ ઉપાડતી જોઈ બીજાને બોલતી સાંભળી; ‘એમ કૃષ્ણ ! કઈ અમારી સાથે ન ગમ્યું કે ?’ તે વચ્ચે સાંભળી કૃષ્ણા બોલી, ‘એમ કંઈ હાથ બહેન; પણ જાણો જ છોની, સાંજ મેં વેળા-સમયે આવાની વેળા થઈ છે, એટલે આજે જરૂરી આઠ વર્ષ સૂધીની ઉમ્મરના દસ બેઠાં રમતાં તે દેવો આવ્યાં. એઓની ક્રીડા બહુ નિર્દોષ અને મનોહર લાગવાથ જઈને તે ઉભો રહ્યો ને તે શું કરે છે, તે એકચિત્તે જોવા લાગ્યો. એક બાળક હાથમાં સુંદર રમકડું લઈને આવ્યો. તે જોઈ પોતા ઠને બુ નહિ હોવાથી બીજાં બાળકો આતુરતાથી તેના લણી જોવા લાગ્યાં. અને એકે તો દોડીને રડતાં રડતાં પોતાની માતાને બોલાવી આણીને તેણું રમકડું લાવી આપવા માટે પજવવા માંડી. સમજાવવા છતાં તે બાળક ઘણું રડ્યો, ત્યારે માએ તેને મારવા માંડ્યો ને ઘસડીને ઘેર લઈ ગઈ. એટલામાં બીજા એક બાળક કંઈ સ્વાદિષ્ટ પદાર્થ ખાતો ખાતો ત્યાં આવ્યો ને બીજાઓ તે જોઈ લલચાયાં, ત્યારે તેઓને થોડો થોડો આપવા જતો હતો, એ છેટેથી જોઈ તેની માતા ઘરમાંથી બોલી: ‘અલ્યા ગોપાળ, છોકરાઓને વહેંચી આપવા સારું તને આવવાનું આવ્યું છે કે ? ચાલ આમ આવ; તારા બાપને આવવા દે; પછી તારી વાત છે.’ પિતાનું નામ સાંભળતાં જ તે છોકરો ડરીને ઘરમાં ચાલ્યો ગયો. ત્યારે વળી એક ત્રીજા છોકરાને કેપડાં હાંક મારી; ‘કેમ અલ્યા ગોવિન્દ, હવે ક્યાં સૂધી રમશે ? રમતાં ધરાતો નથી કે શું ? ચાલ ઘેર આવ; બહારને બહાર રખડ્યા ઠરે છે, તેથી લીનામાં શરદી થઈ જશે.’ તુરંત નીચું મૂકી ઠરીને તે બાળક ઘેર દોડી ગયો.

એટલામાં વળી એક છોકરાને ક્રોધએ બોલાવ્યો; ‘હરિ, ઓ હરિ! પાઠ તૈયાર કર્યા વગર જ રમવા દોડી ગયો કે? ગોખતાં મહોંડું દુઃખતું હશે કેમ? ગુરુજીને શો ઉત્તર આપીશ?’ આનંદે ખેલી રહેલો તે છોકરો એકદમ ચિંતાતુર થઈ ગયો ને રમત છોડી જતો રહ્યો.

એટલામાં બે ચાર બાળકો હાથમાં પાટી યુક્તકે લઈને ત્યાં આગળ થઈ જતા જણાયા. તેઓને જોતાં જ આ રમનારા સર્વ બાળકો બોલ્યા: ‘અરે આજ તો બહુ મોડું થઈ ગયું, શાળાનો સમય વટી ગયો, ગુરુજી મારશે, ચાલો જલદી!’ એમ બોલતા ટપોટપ ઉભા થયા ને અત્ત છોડી ચાલતા થયા.

આંગણના સર્વે જોઈ વિલાસ તદ્દન નિરાશ થયો, તે બોલ્યો: ‘અરે આ નહિં બાળકોના જીવને પણ જંપીને બેસવા જેટલું કે યથેચ્છ ક્રીડા રત્ન જેટલું સુખ નથી, ત્યારે સુખ તે ક્યાં હશે?’

પ્રસંગ ૭ મો-કુંવારિકાઓનો કકળાટ

એટલામાં તેણે આગળ જતાં કેટલીક કન્યાઓને આનંદભરે ચાલી લેતી જોઈ. નાનુક અને વિચિત્ર વસ્ત્રાલંકારોથી શણગારાયેલી આ કન્યાઓ, ધન્યકન્યાઓના જેવી શોભતી હતી. તેઓની પાછળ પાછળ તે ચાલતો હતો; તેવામાં એક બોલી: ‘બહેનો, જરા ઉતાવળાં ચાલોની, મોડું થશે તો મારી માતા ખીજવાશે.’ ત્યારે બીજી બોલી: ‘કેમ બહેન, એટલું બધું શું કામ છે?’ પહેલીએ ઉત્તર દીધું, કેમ વળી વાસીહું કાઢવું, લોટા વાસણ માંજવાં, અને ચૂલો અખોટ કરવો, બધું હું જ કરું છુંની? એક દ્રક્ત રસોઈ આવડતી નથી; પણ મારી મા રાંધતી વેળા પાસે બેસાડી તે શીખવે છે. હું તો ક્યારનીએ રસોઈ શીખી ગઈ હોત, પણ થોડુંક ભરવા શીખી, એટલે તે રહી ગઈ છે. પણ જોની, આ ગોદાવરી આપણાં કરતાં મોટી છે તોએ રસોઈ નથી આવડતી, તેથી રોજ એની મા કકળાટ કરે છે.’ એ સાંભળી ગોદાવરી બોલી: ‘તે બહેન શું કરીએ? આખો દહાડો ખીજું કામ કરતાં પરવારીએ ત્યારે શીખાય કેની? કેાણુ જાણુ કેટલીએક ગાગર પાણીની લાવવી પડે છે. પણ આ કૃષ્ણાએ મારા જેવી જ છે તો. પણ હા, એ તો લણવા નય છે!’ તે સાંભળી કૃષ્ણા બોલી: ‘મારે તો મારાં નાનાં ભાઈ બહેનને રમાડવાં પડે છે તે!’ એમ વાત કરતાં કરતાં એક ગલી આવી, તેમાં તે સર્વે કન્યાઓ ચાલી ગઈ ને વિલાસ છેક નિરાશ થઈ પાછો વળ્યો. હવે તેનો ઉત્સાહ તદ્દન ભાંગી પડ્યો. સુખ શોધી કાઢવાની તેની આશા નિર્મૂળ સરખી થઈ પડી!

તેનું મ્હોં વીલું પડી ગયું ને હવે શું કરવું, તેના વિચારમાં તે મહા ઉદાસ બની આમ તેમ ભટકવા લાગ્યો.

પ્રસંગ ૮ મો-અમૃતમાં ઝેર

વિલાસ એવી રીતે થાકીને ઉદાસ સુખે એક ઘરના ચોટલા ઉપર ઉંધું ઘાલી બેઠો હતો, એવામાં કોઈ એક ઠાવકો, પુખ્ત વયનો માણસ ત્યાંથી જતો જણાયો. તેણે તેને આમ શોચમાં હોયો. જોઈ પાસે આવીને વિનયથી પૂછ્યું: ‘ભાઈ, તમે કોણ છો? ને આમ કેમ બેઠા છો?’ વિલાસે કહ્યું: ‘ભાઈ, હું પંથી છું, ને જે કામ સારુ થયું સમયથી ભટકતો હતો, તે માટે આજે છેક નિરાશ થયો. હાવાથી ઉદાસ છું.’ તેણે પૂછ્યું: ‘એવું શું કામ હતું?’ તે ઉપરથી વિલાસે તેને પોતાની સુખ શોધવા વિષેની સઘળી વિવેકવાર્તા જણાવીને કહ્યું: ‘ભાઈ, હું સ્થળે સ્થળે અને મનુષ્યે મનુષ્યની તપાસ કરી ચૂક્યો; બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્રાદિક આર વર્ણો તથા બીજા સર્વે ઉપવર્ણો; બ્રહ્મચર્યાદિક આરે આશ્રમો; તથા જંગમ, જાત ને અતીત વેરાગી, ઇત્યાદિ ઉપાશ્રમો, રાગી, વિરાગી ને ત્યાગીઓ; રોગી, લેગી ને જોગીઓ; શેઠ, વાણીજીવ ને સાધારણ ચાકર નોકરો; તથા રાય, રંક ને ગુલામડાઓ; એમ પ્રત્યેક વર્ગના મનુષ્યો; રાણીથી માંડીને એક ભીખારણ સૂધીની સર્વ સ્ત્રીઓ ને રાજપુત્રથી માંડીને છેક રંક સૂધીનાં સર્વ બાળ બાળાઓ ઇત્યાદિ સર્વ મનુષ્યોનું અને તેમની સ્થિતિનું મેં ઘણી બારીકીથી અવલોકન કર્યું છે, પરંતુ એ સર્વેમાંથી નવનીત માત્ર એ જ નિઃશ્ચય, કે તેઓમાંનું કોઈ પણ સુખી નથી. વળી એક અમરકાર તેમાં એ જોયો, કે જેમ સ્થિતિ ઊંચી, તેમ તેની સાથે એકાદું એવું ભારે દુઃખ હોય છે કે, જેની આગળ બીજાં સર્વ સુખો તુચ્છ-અલપ ગણીએ તોપણ ચાલે. સર્વત્ર ઉપાધિ જ ઉપાધિ! જોગીને જોગનું ને લોગીને લોગનું દુઃખ છે, પણ કોઈ સ્થળે સુખનો લેશ પણ જોવામાં આવતો નથી. તો શું પ્રભુએ સુખ ઉત્પન્ન કરીધું નહિ હોય?’ આ સાંભળી તે મનુષ્ય બોલ્યો: ‘ભાઈ પંથી, તું ભૂલે છે; એમ તદ્દન અંધારું કંઈ હોય કે? જગતમાં સુખ જ નહિ? તને તપાસ કરતાં આવડી નહિ હોય, આ નગરમાં જ એવા અનેક સુખીઓ મારા જાણવામાં છે કે, જેઓનાં સુખનો પાર નથી!’ એ સાંભળી વિલાસે કહ્યું: ‘હા હા; પણ નગરશેઠ કરતાં તો મોટું કોઈ નથીની? તેનું તો સુખ મેં જોયું,’ ત્યારે તે પુરુષે ઉત્તર દીધું: ‘અં: નગરશેઠ અથવા તેના જેવા બીજાઓને તો દ્રવ્ય સંપાદન કરવાની, વધારવાની ને તેનું રક્ષણ કરવાની ઇત્યાદિ અનેક ચિંતાઓ

હોય છે; એટલે તેઓ તને હુઝી લાગે જ; પણ એ વાતની જેને મુદ્દલ ચિંતા જ ન હોય ને બીજાં સર્વ સુખોના લોકતા હોય, તેવા અનેક જનો હું તને અહીં બતાવી શકું એમ છું; અને વળી તે બધાય કરતાં એક સાહુકાર એવો ભાગ્યશાળી છે, કે જેને સ્વપ્નું પણ કદી હુઝનું નહિ જ આવ્યું હોય. ખરેખર, એના સુખને માટે કોઈથી પણ આનાકાની થઈ શકે તેમ નથી. જગતમાં સુખનું પહેલું સાધન જે દ્રવ્ય, તેના એના ઘરમાં અખૂટ ભંડાર છે. પૂર્વે તેના વડવાને કોઈ મહાત્માએનો એવો આશીર્વાદ થયેલો છે, કે ગમે તેટલું દ્રવ્ય નિત્ય પ્રત્યે વાપરવા છતાં પણ, તેમાંથી રંચ ભારે પણ ખૂટતું નથી. આથી તેને તે સંપાદન કરવાની કે રક્ષણ કરવાની મુદ્દલ કાળજી જ નથી. બીજું સાધન સ્ત્રી! તે એને ત્યાં એવી અનુપમ છે, કે જેનાં રૂપ, ગુણ અને પાતિવ્રત્યની સરસાઈ જગતમાં કોઈ સ્ત્રીથી થઈ શકે તેમ નથી તે સ્ત્રી સાક્ષાત્ સીતા જ છે! રામને સીતા પ્રતિ જેટલો પ્રેમ ને સીતાને રામ પ્રત્યે જેવો ભક્તિભાવ, તેવો એ દંપતીમાં છે. વળી બીજાં સગાં, કુટુંબ, પરિવાર, દાસ, દાસીઓ, ઇત્યાદિ સર્વ યોગ્યજનો તેને પરમેશ્વર સમાન ગણે છે. તે પોતે પણ અતિ કાંતિમાન, વિદ્વાન, ગુણવાન અને નવયુવાન છે. તેના પિતા તેને એ સઘળો વારસો આપીને થોડાંક વર્ષ થયાં પરલોક પામ્યો, તેથી હવે તે સર્વ રીતે સ્વતત્ર છે. એની સમૃદ્ધિ હું તને કેટલી ગણાવું? હાથી, ઘોડા, રથ, મ્યાના, પાલખીઓ, ચોપદારો, ખવાસો, અંગરક્ષકો તથા શસ્ત્રબંધ સેવકો વગેરે રસાલાને કાઠ એવો છે, કે જેવો કોઈ રાજાને ત્યાં પણ નહિ હોય એ સમૃદ્ધિ પ્રમાણે એનાં પુણ્યનો પણ પાર નથી. હબરો, લાખો ને ઠરોડો રૂપિયા નિત્ય નિરાશ્રિતોને આશ્રય આપવામાં અચોંચ છે; સેંકડો ગૌદાનો અપાય છે; અનેક ભૂખ્યા તરસ્યાને અન્ન, જળ તથા ઉઘાડાને અંગવસ્ત્ર ઇત્યાદિનાં દાનનો તો કંઈ સુમાર જ રહેતો નથી. કોઈપણ મિશ્રુક એના દ્વારથી કદી નિરાશ થઈ પાછો ફર્યો નથી. ભુખ્યાને ભોજન ને તરસ્યાને પાણી તો જ્યારે જાય ત્યારે તૈયાર જ છે, અનેક પાઠશાળા સ્થાપી તેમાં અનેક વિદ્યાર્થીને વિદ્યાદાન આપવાનાં સાધનો ઠરી આખ્યાં છે મોટા રાજમહેલ સરખા એના ઘર આગળ નિરતર ભાટ ચારણાદિ ણંદીજનો અને ભિક્ષુકોના આશીર્વાદોનો ઘેઘ ગાળ રહેલો છે. અરે! એવા પુણ્યાત્મા ભાગ્યશાળીનાં તો દર્શન કયું પણ આપ જાય, પણ હું ધારું છું કે, તમે એને જોયો નહિ હોય. જો ઇચ્છા હોય તો એ દેવદર્શને ગયો છે, ત્યાંથી હમણાં આ જ માર્ગે થઈને

પાછો ફરશે, માટે થોડીકવાર થોભી, તે સુખાત્મા પ્રભુનાં દર્શન કરી પાવન થાઓ !’

આમ તેઓ વાતચિત કરે છે, એટલામાં તે માર્ગેથી એક રસાયો આવતો દેખાયો. આગળ પાછળ ઘણાક સેવકો દોડતા હતા ને વચ્ચે એક સુંદર પાલખી આવતી હતી. એ જોતાં જ પેલા માણસે વિલાસને કહ્યું: ‘જૂઓ ! આ જ તે સાહુકાર. ન માનો તો જાતે જઈને મારી વાતની સત્યતાની ખાત્રી કરો !’

વાર શી ? તુરત જ વિલાસ ઉભો થયો ને તે પાલખીની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. પાલખી ભરખભર વચ્ચે થઈને એક મોટા ભવ્ય મંદિર આગળ ગઈ. માર્ગમાં સોના રૂપાનું નાણું તેના સેવકો ઉડાડતા હતા ને લિલ્લુકો ‘જય જય ! ઘણું જીવો, વંશ વેલો વધો, કલ્યાણ થાઓ,’ એમ આશીર્વાદ દેતા હતા. ઘર આગળ આવતાં શેઠ ઉતરી પડ્યો ને દ્વારે ઉભેલા ચાચકોને યથેચ્છ સંતુષ્ટ કરવાની પોતાના કામદારને આજ્ઞા કરીને કટકટ કરતો પોતાની ઉંચી મહેલાત ઉપર ચઢી ગયો. વિલાસે જોયું તો ત્યાંની સમૃદ્ધિ પોતાના સાંભળવા કરતાં પણ વિશેષ હતી. પણ તે ઘણું રખડ્યો હતો, માટે એટલેથી તેને સતોષ થાય તેમ નહોતું; તેથી તેણે એની સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી તપાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે નિત્ય પ્રાતઃકાળથી માંડી સાંજ સૂધી તે મહેલની સામા જઈને બેસવા લાગ્યો; અને ત્યાંનાં મનુષ્યોમાં અનેક પ્રકારની પૂછપરછ કરતો અને ચર્ચા જોતો હતો. એમ લગભગ પખવાડિયું વીતવા આવ્યું, પણ કેઈ જાતની ખાત્રી કે દુઃખ ત્યાં તેની દૃષ્ટિએ પડ્યું નહિ જ્યારે તે શેઠને જોતો, ત્યારે તેનું વદનકમલ હસતું ને હસતું જ જણાતું હતું. સ્ત્રી પણ વિનોદી હતી ને સેવકો પણ આજ્ઞાપાલક હતા. તે મનમાં મલકાવ્યો કે, ‘સત્ય, આ તે સુખ ! એ જ શંકર પાસે મારું.’ વિલાસને ત્યાં નિત્ય બેસી રહેતો જોઈ કામદાર વગેરે, ‘તમારે શું જોઈએ છે ? તમારી શી આશા છે ? જોઈતું હોય તે કંહો; શેઠજી તમને જોઈતું આપશે;’ એમ પૂછવા લાગ્યા. પછી વિલાસે તેઓને જણાવ્યું કે, ‘મારે કંઈ પહોંચેઈતું નથી; હું ચાચવા સારુ આવ્યો નથી; પણ ઇચ્છા એટલી જણીએ, આવા પુણ્યાત્મા શેઠની સાથે એક ઘડીભર મુલાકાત થાય તો સ્કંમાં.’

એ સાંભળી એક કામદારે જઈને શેઠને વિનંતિ કરી કે, ‘કેઈએક વિદેશી ઘણાક દિવસથી નિત્ય આપણા મંદિર આગળ આવીને બેસે છે, કશું આપીએ છીએ તો તે ન લેતાં માત્ર આપની મુલાકાત લેવાની જ

ધન્યા દેખાડે છે; માટે જો આજા હોય તો તેને ઉપર આવવા હઈએ.’
શેઠે રાજી થઈને કહ્યું; ‘ભલે, તેને મારી પાસે લઈ આવો.’

શેઠની આજા થતાં જ કામદાર નીચે આવીને, વિલાસ, કે જે એક પંથીના વેશમાં હતો, તેને શેઠની પાસે તેડી ગયો. કામદારની સાથે તે અનેક મેડીઓ, અગાસીઓ, ખારીઓ, ખેઠકો અને વિલાસભવનોને ઓળંગતો છેક સાતમે અવાસે, જ્યાં શેઠ પોતાના રનેહીઓ અને મુખ્ય કારભારીઓ સાથે નિદોષ હાસ્ય વિનોદ કરી રહ્યા હતા ત્યાં ગયો. આખા ભવનની શોભા તો જાણે અપ્રતિમ જ હતી; પણ જ્યાં શેઠ ખેઠા હતા તે દિવાનખાનામાં પગ મૂકતાં વિલાસના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. એમાંની ખેઠકો, વિનિધ આસનો, શર્યાઓ, હિંકોળાખાટો, ચન્દરવાઓ, વિતાનો અને એવાં અસંખ્ય સુખસાધનોથી કરેલી સજાવટને લીધે, એ સ્થાન, જાણે ઇંદ્રભુવન જ હોયની શું, એમ લાગતું હતું! તેની અંદર એક સુંદર આસનપર શેઠ વિરાજમાન હતા, આસપાસ ઇંદ્ર મિત્રો ખેઠલા હતા, અતિ મધુર અને ઝીણા સ્વરથી તંતુ વાદ્યો ગાજી રહ્યાં હતાં અત્તર ગુલાબ મધમધી રહ્યાં હતાં. એ સઘળા ઉપરથી આપાઆપ નિશ્ચય થતો હતો, કે એ સ્થળેથી દુઃખ તો હજારો કોશ દૂર વસે છે. વિલાસનો આત્મા તો અંદર પ્રવેશ કરતાં જ ઠડોગાર થઈ ગયો.

વિલાસને આવેલો જોઈને તે કોઈ મહત્પુરુષ છે, એવી તેની મુદ્રા-પરથી પર ક્ષા કરી, શેઠે આદરમાન આપી, એક આસનપર બેસાડ્યો ને આવવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેણે જણાવ્યું: ‘અહો શેઠજી! આજે હું ધન્ય ભાગ્ય છું; કારણ કે ઘણા કાળથી આશામાં ન આશામાં ભટકી તદ્દન નિરાશ થઈ ગયેલા એવા આ પ્રાણીની આશા આજે સફળ થઈ છે. અહો! લાંબા સમયના મારા અનુભવથી જગતમાં કોઈ જ સુખી નથી, એવા નિશ્ચયપર આવી ગયેલા આ જીવને આજે સર્વના લોકતા અને દુઃખના લેશ થકી પણ રહિત એવા આપનો સમાગમ થયો, તેથી હું કૃતકૃત્ય છું. ઘણાક દિવસથી નાંખેલી સૂક્ષ્મદૃષ્ટિ પછી, મારી ખાત્રી તો થઈ જ હતી કે, આપ કોઈ પણ જાતના દુઃખરહિત અને સંપૂર્ણ-સર્વોત્કૃષ્ટ સુખ લોગવનારા છે! ચરંતુ અહો! આપ જેવા મહાભાગ્યવાન પુરુષની સ્થિતિ કેવી દર્શનમોહકશે, એ પ્રત્યક્ષ જાણવાના ઉમંગથી જ હું આટલે સૂધી આપનાં પાંદીનાથે આવ્યો છું. હવે મને પૂર્ણ સંતોષ થયો; આપનું કલ્યાણ થાઓ ને આપનું સુખ અખડ વિરાજે!’

એટલું કહીને વિલાસ ત્યાંથી ઉભો થયો ને જવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. પણ એના બોલવાપરથી શેઠે વિચાર કર્યો કે, ‘હું સુખી છું,

એટલી જ ખાત્રી કરી લેવાથી એને શું ફળ ? કશું લેવાની તો એને અપેક્ષા નથી; માટે અવશ્ય એના એ કાર્યમાં કંઈ બીજું તાત્પર્ય હોવું જોઈએ, એમ ધારીને તે બોલ્યો, ‘અલ્યા પથિ ! એમ ઉતાવળ શું કરે છે ? તારે બીજી કશી ધન્યતા ન હોય તો ભલે; પણ આટલે સૂધી શ્રમ લઈને મારે ત્યાં પધાર્યો છે, તો હવે લોજન ક્યાં વિના કેમ જવાય ? માટે બેસ; સમય થઈ ગયો છે, એટલે હવે વિલંબ નથી.’ એવી રીતે આશ્વપૂર્વક વિલાસને રોક્યો. થોડીકવારે ત્યાં આગળ એક સુંદરીએ આવી, હાથ જોડીને શેઠને જમવા પધારવા માટે વિનંતિ કરી; ત્યારે સર્વે વિનોદી મડળ વિસર્જન થયું ને શેઠ પોતાના નવા પદોણા વિલાસવર્માને તેડીને આવેલી દાસી સાથે લોજનશાળામાં ગયા.

ત્યાં આગળના ઠાઠ જોઈને તો વિલાસ તદ્દપ જ બની ગયો. શરીરે સુગંધ તૈલાદિષ્ટ ચોળીને દાસીઓએ ઉભય જળથી વિલાસને નવરાબ્યો, ઉત્તમ ખીતાંબર પહેરવા આપ્યું ને રત્નજડિત સોનાના બાજઠ ઉપર શેઠની જોડમાં બેસાડીને શરીરે ઉત્તમ ગંધ ચર્ચી પુષ્પમાળા પહેરાવી, પછી આગળ બીજી સુવર્ણ ચોડીઓ મૂકી હતી, તે ઉપર કાંચન થાળ આવ્યા, ત્યારે પાકશાળામાંથી એક અત્યંત મનોહર, મદમાતી અને અમૂલ્ય વસ્ત્રાલંકારોથી સજ્જેલી અદ્ભુત સુંદરી ત્યાં આવી અને અનેક સ્વાદિષ્ઠ પકવાન સામગ્રીઓ પીરસવા લાગી. એ શેઠાણી હતી. તેની કાંતિ, મહામોહભરેલાં નેત્રકટાક્ષ અને અનેક હાવભાવથી ભરપૂર તે સુંદરીને જોઈ, વિલાસની સાનસુધ ઠેકાણે રહી નહિ. લોજન પીરસાઈ રહ્યું, ત્યારે શેઠે શ્રીહરિને તે નિવેદન કર્યું ને પછી વિલાસ સહિતા જમવાની આરંભ કર્યો.

વિલાસવર્મા એક વેળા મોટો રાજા હોના ને ઘણી સમૃદ્ધિનો લોકતા હોતો; વળી વિલાસવતી જેવી તને સ્ત્રી હતી, છતાં તેના હાથથી આવા ઠાઠપૂર્વક તે ઠલી જમ્યો ન હોતો. આજે વિલાસને જમતાં જમતાં નિશ્ચય થયો, કે જે કંઈ સુખ છે તે અહિં જ છે, આવું બીજે કોઈ ઠેકાણે નથી. માટે હવે હું સત્વર શંકરની પાસે જઈને આ શેઠના જેવું સુખ માગી લઉં. થોડીકવારે ગંને જમી ઉઠ્યા, શેઠાણીએ તૈયાર કરી આપેલાં તાંબુલ લીધાં; વસ્ત્ર બદલ્યાં, પછી સાથે સાથે બેઠકમાં આવ્યા. અત્ર એકાંત હતું, તેથી શેઠે આદરપૂર્વક વિલાસને બેસાડીને પોતાના મનમાં ઉભા થયેલા પ્રશ્નનો ખુલાસો પૂછવાનો વિચાર કર્યો.

તે સાહુકાર બોલ્યો: ‘ભાઈ, તમે સાચેસાચું કહેજો કે તમારે બીજી

કશી વસ્તુની અપેક્ષા ન છતાં, માત્ર હું સર્વાંગે સુખી છું કે નહિ, એ જાણવાની શી આવશ્યકતા હતી? જો તમારે કોઈ અમૂલ્ય, વસ્તુ મેળવવાની ઇચ્છા હોય ને તે કહેતાં તમે સંકોચ ધરતા હો, તો તેમ કરવાની જરૂર નથી; કેમકે આ જે ઇંછ છે, તે માત્ર પરમાર્થને માટે જ છે; તેથી નિઃશંક થઈ જે હોય તે યથાર્થ કહે.' એ સાંભળી વિલાસે પોતાનો સઘળો ઇતિહાસ તેની આગળ વર્ણવી, પછી કહ્યું; 'હે શ્રેષ્ઠ! હે ભાગ્યવંત! હે સુખીજન! એવી રીતે આ વિશ્વારણ્યમાં મેં જે જે યત્નો કર્યા તે પરિણામે દુઃખરૂપ જ નિવડ્યા ને જે જે સુખ હું માનતો તે સઘળાં દુઃખરૂપ જ દેખાયાં, ત્યારે તેઓથી ઇંટાળીને મેં વનમાં નાસી જઈ તપ કરી શિવજી પાસે સુખ માગ્યું. શિવે મને જેમ તેમ કરીને સમજાવી કાઢવાને કહ્યું કે, 'સંસારમાં તો સુખ જ નથી.' પણ હું તે માનું જ કેમ? પછી મારી ખરી હઠ જાણીને શંકરે મને જણાવ્યું કે, 'તું સઘળે તપાસ કર ને જે સુખ તને દુઃખના લેશ વગરનું શ્રેષ્ઠ લાગે તે મારી પાસેથી માગી લેજે.' આવી શંકરની આજ્ઞા થવાથી હું તપાસ કરવા નિઃકળ્યો, પરંતુ કૈલાસપતિના કહેવા પ્રમાણે મેં અદ્યાપિ સૂધી સુખ ક્યાંઈ જોયું નહિ. જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટિપાત કીધો ત્યાં ત્યાં ઉપરથી સુખ દેખાય ખરું, પણ અંદર દુઃખના પોટલા જણાયા, પણ છેવટે આજે મારો યત્ન સફળ થયો છે. માટે આપના જેવું જ સુખ હું શંકર પાસે માગી લઈશ; કારણ કે આપ સઘળી વાને સુખી દો, એટલું જ નહિ, પણ આપનાં સર્વ સુખ સઘળી રીતે પરિપૂર્ણ અને અપ્રતિમ-અદ્ભુત છે. વળી તે સર્વ સુખોમાં અત્યંત વધારો કરનાર તો એક આપનાં ધર્મપત્ની છે કે, જેમની આગળ ઇંદ્રાણીને પણ હું તુચ્છ જ ગણું છું. અહો! ધન્ય ભાગ્ય!!'

આ સાંભળી શેઠ જાણે એકએક મોટા દુઃખસાગરમાં ડૂબી ગયો. હોય તેમ તેનું મહો ઉતરી ગયું. તેણે મોટો નિસાસો નાંખ્યો અને ક્ષણ વારમાં તેનાં નેત્ર જળથી ભરાઈ આવ્યાં. ઘણીકવાર સૂધી તો તેનાથી કશું બોલી જ શકાયું નહિ. તે જોઈ વિલાસને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું; અને આમ થવાનું શું કારણ હશે, એ જાણવા માટે તે તલપાપડ બની ગયો. તેણે પોતાની પાસેનાં વસ્ત્રવડે શેઠનાં આંસુ લોહાં ને બહુ નમ્રપણે પૂછવા લાગ્યો, ત્યારે ઉંડો નિસાસો નાંખીને ગદગદ કંઠે તે શેઠ બોલ્યો: 'હે પંથિ! હે વિદેશી! હે સુખેચ્છુ; જગદ્ગુરુ એવા શંકરનું વચન કદી મિથ્યા હોય નહિ. સંસારમાં ક્યાંઈ સુખ નથી, એવું શંકરનું કહેવું હજારો હજાર વાર સત્ય છે. સંસારમાં ક્યાંઈ જ પૂર્ણ સુખ નથી, તો પછી અહીં

ક્યાંથી હશે? માટે મારી એટલી જ વિનતિ છે કે, હવે તું સુખ મેળવવાનો મિથ્યા ચત્ત મૂકી દઈ, સંતોષી થઈને, પાછો શંકરને શરણે જા! પરંતુ એથી તો વિલાસનો સંદેહ વધ્યો, ને તેને પ્રશ્ન ઉઠ્યો કે, ‘અરે! જ્યાં બિલકુલ દુઃખનો અભાવ છે, ત્યાં વળી એવું ગહન દુઃખ શું હશે?’ તેણે તે જાણવા માટે શેઠને ઘણી ઘણી વિનતિ કરી ને પ્રતિજ્ઞા લીધી કે, ‘જો આપ સત્ય વાત મને નહિ કહો તો હું મારો પ્રાણ તજીશ.’ આથી નિરુપાયે શેઠે ટહું, ‘હિ બ્રાતા! તારે હવે પણ સુખ મેળવવાની ઇચ્છા હોય તો તેથી હું તને નિરાશ કરતો નથી, પણ એટલું જ ઠહું છું કે, શંકરની પાસે તું મારા જેવું સુખ માગતો નહિ; દારણ તારી દૃષ્ટિએ હું સુખી દેખાઉં છું પણ મારા જેવો તો આ પૃથ્વીપર દોષ પણ દુઃખિયો નહિ હોય! પ્રભુએ દુઃખનો પર્વત ઉત્પન્ન કરી દેતો, તેમાંથી સર્વે મનગમતું દુઃખ પ્રભુ આજ્ઞાથી લઈ ગયા, ત્યારે પણ ડુંગર તો તેટલો ને તેટલો જ રહ્યો; કેમકે દુઃખ કેને લેવું ગમે? એ વેળા છેલ્લો હું રહ્યો હતો તેથી યાદી રહેલું દુઃખ પ્રભુએ, પોતાની અવકૃપા જણાવવા માટે જ, મારા પર મૂકી દીધું છે! તો કહે મારુ દુઃખ કેટલું હશે? મારુ દુઃખ દોષને કહેવા જેવું નથી, પણ તે સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરી છે તો તને મારે કહેવું પડે છે. પરંતુ જેવી એ સાલણવા માટે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તેવી જ આ વાત પાછી બીજા દોષને પણ ન કહેવાની પ્રતિજ્ઞા લે એટલે ઠહું.’ પછી ત્રિલાસે શેઠની સમક્ષ તેવી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી, ત્યારે શેઠે કહેવાનો આરંભ કર્યો.

શેઠે બોલ્યો: ‘હિ વિદેશી! તું જેને ઇદ્રાણીની ઉપમા પણ ઓછી સમજે છે, એ મારી પ્રિય સ્ત્રીનો અને મારો પરસ્પર અત્યંત ગતો રહેલો છે. મારા વિના તેણીથી અને તેના વગર મારાથી એક ક્ષણ પણ રહેવાતું નહિ. તેમ અમારે જંતને દોષ પણ વાર ગમે તેવા દારણથી પણ એક બીજાં સાથે કશું ઉચ્ચા સાદે બોલવાનો પ્રસંગ સુદ્ધાં આવે નથી. તે દૃઢ પતિવ્રતા અને હું એક પત્નીવ્રતધારી છું અમે એકબીજાંથી પૂર્ણ સંતુષ્ટ હતાં; અને તે વેળા તો અમારા જેવું જગતમાં દોષ જ સુખિયું નહિ હોય એમ માનતાં હતાં. અમે નિત્યપ્રત્યે એવા સુખસાગરમાં ઝીલતાં હતાં, એવામાં દૈવસંજ્ઞે એ સ્ત્રી માંદી પડી; અનેક ઉપાયો કરવા છતાં રોગે તેના શરીરમાં ઘર ઠહું, વધતાં વધતાં મંદવાડ પુષ્કળ વધી પડ્યો, દેશદેશાવરથી અનેક સમર્થ વૈદ્યો અને બીજા દૈવી ઉપાય કરનારા પુરુષોને તેલાચ્ચા, પણ કંઈ ટિલ્લો લાગી નહિ. ઝડી ઝડીને તેની આખર આવી રહી; અમે સૌએ તેની આશા મૂકી અમને,

સર્વ કુટુંબીઓને તથા વૈદ્યાદિકોને એવો નિશ્ચય થયો કે, હવે એ જીવશે નહિ, એટલે અમે તેના પરલોક સુખને સારુ અપાર દાન ધર્મ કરાવવા માંડ્યું. તેના આત્માને એટલું કષ્ટ થતું હતું કે, તે અમારાથી ભેદ પણ શકાતું નહોતું; અને હવે એનો દેહ છૂટી જાય તો ઘણું સારુ, એમ અમે સૌ ઇચ્છતાં હતાં. પણ કેમે ક્યો જીવ જાય નહિ. આથી મારા મનને ઘણું સંતાપ થયો ને વિચાર થઈ આવ્યો કે, હે દૈવ, કઈ વાસનાને લીધે એનો આત્મા આ મહત્ કષ્ટમાંથી છૂટતો નહિ હોય! પછી મોટા નિસાસા સાથે મારાથી ઉતાવળે બોલાઈ જવાયું કે, 'હે પ્રભો આ સ્ત્રીનું સર્વ કષ્ટ ભલે મને પ્રાપ્ત થાઓ, પણ તેના આત્માનો છૂટકારો થાઓ; હવે તો તેને થતું દુઃખ મારાથી જોવાતું નથી. હાય! આત્મી સ્ત્રીરત્ન મને ક્યાંથી સાંપડશે!' તે સાંભળતાં જ તેના નેત્રમાંથી ચોધારાં આંસુ નિકળવા માંડ્યાં. એ સમય મધ્યરાત્રિનો હતો. માત્ર હું એકલો જ તેની પાસે બેઠો હતો એ વેળા તેના કુમળા, પણ ઘણા મદવાડથી વદન કરમાઈ ગયેલા મુખપર હસ્ત ફેરવી, મે તેને છેદતું ચુંબન લીધું. તેની એવી દયામણી-મહા બેદકારક અવસ્થાથી મને પણ ઘણું જ રડવું આવ્યું. મે એનું મસ્તક મારા બોળામાં લઈ, છાતી સાથે આંધું ને ઘાટે સ્વરે રુદન કરતાં કરતા પૂછ્યું; 'પ્રિયા, તારું કષ્ટ મારાથી સહન થઈ શકતું કે જોયું જતું નથી. હે મૃદુભાષિણી! હવે તારા આત્માને આ મહા સંકટ-માંથી શીઘ્ર મુક્ત કર ને સ્વર્ગમાં જઈ આ વિયોગી પતિની વાટ જો, તારો પ્રિય તારા વિના એક ક્ષણ પણ જીવિત ધારણ કરી શકે તેમ નથી; માટે થોડા જ સમયમાં તારી પેઠે આ મિથ્યાભૂત જગતને છોડી તને આવી મળશે (અર્થાત્ હું આવી મળીશ) પણ હે વહાલી! આટ-આટલું છતાં તારો આત્મા કેમ દેહથી છૂટતો નથી? તે શામાં ભરાઈ રહ્યો છે? તું કશી વાતની માયા રાખીશ નહિ, તેમ તારા મનમાં જે કંઈ છૂપી ઇચ્છા, આકાંક્ષા કે વાસના હોય, ને જેને લીધે તારો આત્મા આ કષ્ટથી દેહ સાથે લપટાઈ રહ્યો હોય, તે આ વેળા મને સ્પષ્ટ કહી દે. તું નિશ્ચે માનજે કે, તારા વિના જગતમાં મને ખીજું કંઈ જ પ્રિય નથી, તેથી તને જે પ્રિય હોય તે કરવાને હું કદીએ વિલંબ કરવાનો નથી' એ સામળી મારી સ્ત્રીના મનને જાણે ઘણી શાંતિ વગી હોય એમ મને જણાયું; અને તે મને કંઈક ઠંડેવાની ઇચ્છા કરે છે એવાં ચિહ્ન દેખાયાં, પણ નિરુપાય! તેનાથી બેલી શકાતું નહોતું, કંઠ મળી ગયો હતા ને ઉંડી જતી રહેલી આંખો માત્ર ટગર ટગર જ થયા

કરતી હતી. આહું જોઈ તુરત મને વેંદે આપેલી હિરણ્યગર્ભની માત્રા સાંભરી આવી. તે દવા તત્કાલ પેટીમાંથી કાઢી ઘસીને તેને પાઈ દીધી. એ દવા ઘણી ચમત્કારિક હતી, માટે તેના અંશ તેના પેટમાં જતાં જ તેનામાં ચેતન્ય આવ્યું; જીભ છૂટી થઈ, આંખ ચરકાયેલી હતી તે ઠેકાણે આવી ને બોલવા માટે જરા ખુંખારો કર્યો. હું છેક તેના મહોં આગળ કાન ધરીને બેઠો, ત્યારે ઘણું જ ધીમું અને લાંબું તૂટ્યું તે ઠંઠક બોલવા લાગી. પ્રથમ તો હું તેમાંનું ઠંઠ સમજી શક્યો નહિ, પણ ધીરે ધીરે તેની દૃષ્ટિ દેરવવા ઉપરથી અને બોલવાના ભાવ ઉપરથી મને સમજાયું કે, એના મનમાં માત્ર એક વાત ખટકી રહી છે કે, ‘અહો! હું કે જે આ વેળા આટલી બધી માનીતી છું ને આ સઘળી દોષત, સાહેબી, માન પાન ને દંડમાં ઇંદ્રાણીના સરખું આ સઘળું સુખ-જે માત્ર મારા ઉપર જ ગાજેવાજે છે-તેની સ્વામિની છું, તે સર્વની સ્વામિની, મારા મૂવા પછી કોઈ બીજું જ થશેની? મારાપર અત્યારે તમારી (મારી) અત્યંત પ્રીતિ છે, પણ મારા મૃત્યુ પછી કુટુંબીઓ કંઈ તમને પરણાવ્યા વગર રહેવાના હતા? હાથ, હવે મને તમે ક્યાંથી મળશો?’ હે વિદેશી મિત્ર! તેના એ બોલવાથી મારું હૃદય લેદાઈ ગયું. મેં રડી પડીને તેની આગળ દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કીધી કે, ‘પ્રિયા, તારા વિના જગતમાંની સર્વ સ્ત્રીઓ મારે માતા સમાન છે, માટે હું પ્રાણતે પણ બીજું લગ્ન કરીશ નહિ!’ પણ તેને વિશ્વાસ આવ્યો નહિ. સંસારમાં કોણ કોનો વિશ્વાસ કરે છે? સર્વ સ્વાર્થનાં છે, તો મારી સ્ત્રીને સ્વાર્થ રહિત કેમ માનું? માયામાં પચેલો તો આત્મા માયાનો ત્યાગ કરવા સમર્થ નહોતો. મેં ઘણું ઘણું સમજાવવા છતાં તની ખાત્રી ન થઈ, ત્યારે હું જે તેની સાથેના સાચા પ્રેમમાં તદ્રૂપ જ હતો તે તત્કાળ ઉભો થયો ને પેટીમાંથી એક તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર લઈ આવી, તેની સામે ઉભો રહી બોલ્યો: ‘હે પ્રાણુવદલે! સત્ય કહું છું કે, તારી પછવાડે હું કદી બીજું સ્ત્રી કરનાર નથી; છતાં તારી ખાત્રી થતી નથી, તો લે, સ્ત્રીસુખ લોગવવાના મુખ્ય સાધનનો જ હું સમૂજો નાશ કરી નાંખું છું.’ એમ બોલી તેના હેખતાં જ શસ્ત્રવડે મેં મારી ઉપરથી ઇન્દ્રિયનો નાશ કરીધો!

‘આહું ભયંકર કર્મ જોઈ તેના આત્મા ડૂબી ગયો ને મને પણ ચક્કર આવવાથી નીચે પડતાં મૂચ્છાં આડી ગઈ. ઘણીકવાર સૂધી સઘળું સૂમ-સામ રહ્યા પછી હું શુદ્ધિમાં આવ્યો, ત્યારે મને ભારે વેદના થવા લાગી. સારે ભાગ્યે એટલું દીર્ઘ થયું. કે તેટલા સમયમાં આ પ્રકરણ કોઈએ જાણ્યું

નહિ. ઔષધો અનેક પ્રકારનાં ઘરમાં તૈયાર જ હતાં; તેથી તુરત જ જ વળી જાય, તેવી મલમપટ્ટીઓ કરીને ક્ષત ઉપર લગાડી દીધી ને રધિરથી ખર-
ડાયેલાં વસ્ત્રાદિક એઠઠાં કરી કોઈ ન જાણી શકે તેમ ઢેકાણે ધર્યાં !

એટલું કહી શેઠ વળી બોલ્યો: ‘હે સુખશોધક પંથિ ! એ પછી હું પાછો સ્ત્રીની શર્યા પાસે બેઠો. તેનું શરીર તપસ્થું તો ટાહું શીતળ, આંખ ઠરી ગયેલી. મને ખાત્રી થઈ કે, હવે એનો આત્મા આ પંચ-ભૂતના પુતળાને ઘેાડી આલ્યો ગયો હશે, પણ એથી મને જે શોક થવો જોઈએ તેના કરતાં મારી પોતાની પીડાનો શોક ઘણો વધી પડ્યો. એ વાત જોઈને ન જણાવાય, તે ડરથી અતિશય ઠંઠણ હૃદય કરીને હું દેહપીડા સહન કરવા લાગ્યો. એમ કરતાં પરોઢિયું થયું. સૂતેલાઓ એક પછી એક જાગત થઈ પાસે આવીને બેસવા લાગ્યાં. તેઓએ આવી તપસ્થું તો મારી સ્ત્રીના શરીરમાં ધીમે ધીમે ગરમાટ આવવા માંડ્યો હતો ને નેત્ર મીંચાયેલાં હોવાથી તેને કંધક આરામ છે, એમ અનુમાન કર્યું. આખી રાતનો ઉજાગરો હતો, માટે સર્વે મને સૂવાનો આગ્રહ કરી તેની સંભાળ માટે બેઠા. હું કંટાળી ગયો હતો માટે ઉઠ્યો ને બાબુના એક પલંગપર જઈને પડતાં જ મને ઊંઘ આવી ગઈ, તે સાથે વેદના પણ શાંત થઈ ગઈ.’

‘સુખેન્દ્ર મિત્રા’ શેઠ બોલ્યો; ‘ઘણી વારે ઊંઘ પૂરી થઈ, એટલે હું જાગી ઉઠ્યો. દિવસ પ્રહરેક ચલ્યો હતો. પછી ઉઠીને સ્ત્રી પાસે ગયો. ભારે સૌ મને ધીરજ આપીને જણાવવા લાગ્યાં કે, હવે ચિતા કરવાનું કારણ નથી, પ્રભુ સૌ સારાં વાનાં કરશે. શેઠાણીએ આજ તો માગીને પાણી પીધું ને ઘણે દહાડે પાસું ફેરવ્યું છે, માટે હવે વજતાં પાણી જ સમજવાં અને હે સુખેન્દ્ર પંથિ ! એમ જ બન્યું. ઉત્તરોત્તર તેની પ્રકૃતિ સુધરવા લાગી; પખવારિયું થતામાં તો તે અર્ધો અર્ધ હોશિયારીમાં આવી ગઈ; એક રહિતો થતાં શરીર પૂર ટેકમાં આવ્યું ને કશો વ્યધિ કે અશક્તપણું રહ્યું નહિ. હું પણ તદ્દન સારો થઈ ગયો. હવે અમારું જોડું આગળ હતું તેવું જ પાછું જાગ્યું. અમે બંને જણ યુવાવસ્થાના શિખરપર ચઢી બેઠાં કે જે અવસ્થામાં સ્ત્રીને ફાંકડો પુરુષ, અને પુરુષને રંગિલી સ્ત્રી વિના બીજું બધું તુચ્છ લાગે છે, અમારે સંપૂર્ણ સંસારસુખ લૂટવાનો સમય આવ્યો, તેમાં તેજ મારી સ્ત્રી ને હું જ તેનો પતિ !! કહે પ્યારા મિત્ર, હવે અમારા સંસારસુખમાં શી મણા ?’

આ વાર્તા સાંભળીને વિલાસ ચિત્રવત્ બની ગયો, તેની સર્વ મનો-

વૃત્તિઓ ઠંડીગાર થઈ ગઈને કેટલીક વાર સૂધી તે શેઠના સામું જ ભેઠ રહ્યો. પછી બોલ્યો, ‘અહા! શું આ સત્ય છે? એમ જ હોય તો આ સંસારમાં તમારા સરખો દુઃખિયો કેઈ જ નથી ને તે દુઃખ કેઈ બાણી શકે તેવુંએ નથી. પણ ત્યારે એમ ક્યાં સૂધી ચાલશે?’ શેઠ બોલ્યા, ‘શું કરું? સંસાર તણને એકલો વનમાં ચાલ્યો જાઉં, તો પછવાડે યુવાન સ્ત્રીની શી વલે થાય; અને ખંને જણુ જઈએ તો અમે નિર્વેશ હોવાથી અખૂટ દ્રવ્યના લોકતા અધર્મીઓ થાય. માટે શ્રીહરિની ઇચ્છા હશે ત્યાં સૂધી, એક ખીજાને ભેઠ, ખંનેનાં ધગતાં હૃદયોને શીલ-સંતોષરૂપી જળવડે છાંટતા જઈ, સમૃદ્ધિને પોતાના જ હાથે સન્માર્ગે લગાડી દઈને, નિશ્ચિતપણે ભગવત્સાધનાર્યે આલ્યાં જઈશું.’ વિલાસ બોલ્યો, ‘શેઠજી, ત્યારે હવે સુખ તો સંસારમાં નથી જ ની!’ શેઠે કહ્યું; ‘નથી જ! મુદ્દલ જ નથી. મૂર્ખ હોય તે સંસારમાં સુખેચ્છા રાખે. સંસાર પોતે જ દુઃખરૂપ છે. જે અગ્નિમાં શીતળતા હોય તો સંસારમાં સુખ હોય. આ સંસાર અપાર તાપ-ત્રાસરૂપ જળથી ભરેલા સમુદ્ર સરખો છે. એ વૃથવાતા સમુદ્રની છોળોથી બચવાને, તેમાં આવી પડેલો પ્રાણી કાંકાં મારતો હોય તેવામાં, આધારને માટે તેમાં ઉછળતા મોજાને, કાષ્ટના પાર્શ્વરૂપ ધારીને તુરં તે કેટલુંક સુખ માને, પણ પકડવા જતાં હાથમાં આવે નહિ, ત્યારે આખરે નિરાશ થઈને ડૂબી જ મરે. એવી જ રીતનું સુખ છે. સંસારમાં જે કંઈ સુખ દેખાય છે, તે વાસ્તવિક સુખ નહિ, પણ ઘણા મોટા દુઃખનું જ ખીજ છે. માટે હે સુખેચ્છુ પંથિ! વાસ્તવિક સુખ મેળવવાની જ તારી ઇચ્છા હોય તો તે સુખ સંસારમાં નહિ, પણ જેણે તને સુખની ખેળ કરવા સંસારમાં મોકલ્યો છે, તે જ પરમ પરમાત્મા એવા જગદ્ગુરુ શંકરનાં ચરણારવિદમાં છે. માટે આ સઘળી મિથ્યા ખટપટો મૂકી દઈ તે કૃપાળુ મહાદેવને શરણે જા.’

અધિકારી

તે શેઠનું કહેલું વિલાસ પૂરેપૂરું સમજ્યો. ક્ષણ થંભી, પછી તે શેઠને પ્રણામ કરીને ત્યાંથી ચાલ્યો. તે કેટલેક સમયે જ્યાં તપ કર્યું હતું ત્યાં આગળ આત્રી પહોંચ્યો. ગંભીરતાથી વિચાર કરી તે બેઠો. પછી સ્નાનાદિક કરી ચિત્ત સ્થિર રાખીને શિવનું ધ્યાન ધર્યું અને દર્શન આપવા સારુ મનોમય નમ્ર પ્રાર્થના કરી, એટલે શંકર પ્રગટ થયા ને બોલ્યા; ‘હિ ભક્ત! કેમ તું સુખની શોધ કરી? કહે, હવે કેવું સુખ આપું?’ તત્ક્ષણે વિલાસ હાથ ભેડી ઉભો થયો ને કહેવા લાગ્યો કે,

હિ કૃપાળુ પ્રભો! હું મૂર્ખ, અધમ, પામર અને માયામાં ફસાયેલો હોવાથી આપના પ્રભાવને જાણી શક્યો નહિ, તે માટે ક્ષમા કરો! ક્ષમા કરો! મેં પૂર્ણ રીતે જાણ્યું છે કે; મહાસુખનું મૂળ તો આપનાં ચરણચરિત્ર જ છે, તેથી સદાને માટે હું તમારે શરણે છું. હે પ્રભુ! જે પરમ સુખનો સત્ય માર્ગ હોય તે મને બતાવો. હે પ્રભુ! હવે તો હું આ સંસારના ત્રિવિધ તાપરૂપી દાવાનલની જ્વાળામાં સીઝાઈ જાઉં છું, મને તારો મને સુખ મળ્યું નથી ને સુખના સ્થાનરૂપ જે આપ તેને ઓળખ્યા નહિ, એ મારું અજ્ઞાન જ છે. મિથ્યા, પ્રપંચી, ઇંદ્રવારણનાં ફળ જેવું આ જગત છે, તેમાં મેં સુખની ઇચ્છા કરી, એ જ મારી અજ્ઞાનતા છે. સત્ય સુખ તો બ્રહ્માનંદમાં જ છે; તે જ આનંદ સત્ય છે, નિત્ય છે, દુઃખ રહિત છે, અમર છે, અવિકારી છે. એ સુખરૂપી અનુભવથી ભરપૂર, પવિત્ર, હિમસમ ઠંડા, ઠણુંને ને મનને સુખ આપનારા સુખાનંદ-સાગરમાં મને સ્નાન કરાવો. મારી કેઈ પણ ગતિ નથી, મારી ગતિ માત્ર આપ જ છો. આપ જ અવિદ્યાના હરનારા છો, ઉત્કૃષ્ટ આનંદ-સ્વરૂપ છો, સર્વવ્યાપક છો, સર્વ નિયંતા છો, સર્વના કારણ છો, નિત્ય છો, અને હું જે હવે કેઈ બીજો જ છું, તેને તેના કલ્યાણનું સાધન કહો. વાણી, શબ્દો, શાસ્ત્રો ને વિદ્યાનની વિદ્વત્તા, એ સર્વ, આ લોકના સર્વ ભોગને વાસ્તે છે, પણ મોક્ષને માટે-નિત્યના સુખને માટે નથી. સુખને માટે તો બીજું જ કંઈ છે, જે મને બતાવો. સુખ એ કંઈક બીજું જ છે, તે મને આપો. મને સંસારનું સુખ જોઈતું નથી, તેથી હું ધરાયો છું, પણ સંસારસુખ વગરનું અન્ય સુખ જોઈએ છીએ, જે અખંડ છે, તે મને આપો.’ એમ કહીને તેણે શિવનાં ચરણ વચ્ચે પોતાનું મસ્તક મૂકી દીધું.

એટલું કહી મહાત્મા બટુક બોલ્યો, ‘વરેન્સુ! એવી રીતે અનેક દુઃખો સહન કરી તથા આખા જગતમાં ભટકી ભટકી સુખને માટે તદ્દન નિરાશ થયેલા વિલાસવર્માને છેવટે તે દુઃખોનું સારૂ ફળ મળ્યું; અર્થાત્ દેવના પણ દેવ એવા શંકરનું તેને શરણુ પ્રાપ્ત થયું, તેથી તે અખંડ સુખોનો ભોક્તા થયો.’

વરેન્સુ બોલ્યો, ‘કૃપાનાથ! શંકરને શરણે જવાથી એ રાજપુત કેવી રીતે અખંડ સુખનો ભોક્તા થયો તે કહો.’ બટુકે પુનઃ પોતાની મધુર વ્રાણીરૂપ અમૃતની વૃષ્ટિ ચાલુ કરી.

શિવજીનો અક્ષોપદેશ

મનુષ્ય મોહ્યો; “નિવાસને એવી રીતે અનન્ય લાવથી શરૂએ આવેલો
 ભેદ શંકર અને પ્રજ્ઞાપણે મોહ્યા: ‘હું વન્ય! રહે તું સુમુહુ એટલે આ
 અવિનાશી અખંડ સુખની પ્રાપ્તિને અધિકારી થયો છે, માટે એકાદ અર્થ
 હું કરું, તેપર હથ આપ. પ્રથમ આ સંચાર દુઃખરૂપ જ છે, માટે સુખની
 કલ્યાણાર્થે એવો જે તું, તે તારા મનને તેમાંના પ્રત્યેક પદાર્થ ઉપરથી
 પાછું ખેંચી લઈ, એક દેહરૂં તારા હૃદયમાં સ્થિર કર. જગતમાં તારું
 દેહજ નથી. જેન પોતાનું માર્ગને ધીનિ કરવા જઈશ, તે મૂર પાછાં તને
 મોટાં ભગથી પકડી ખાંડેને મહા દુઃખના પંથમાં પેચાડી દેનારાં છે, માટે
 તારંદાર એ વાતનું ચારી પેઠે મનન કરી, મન, જે મૂર્ત માયાનું-અંધનું
 કારણ છે તેને સ્વાધીન કર, એટલે વિગત આપશે તે વિગતને લઈ
 તારું સ્થિર થયેલું મન પાછું સરળતા જશે નહિ? એ વેદમાં મનિતો
 સમય હતો, તેથી અસ્વપ્ન તદન ગાંધ રતું થીરે મૂળમાં તારું અંધાર
 રહે, પશુ ત્યાં શંકરના પ્રકટ થવાને લીધે દિવ્ય પ્રકાશ પડી રહ્યો હતો.
 મનિતે વિચરનારાં વનચર પ્રાણીઓ પણ એ પ્રકાશથી ભયભીત થઈ હર
 પલાયન કરી ગયાં રતાં. એવે પ્રચીને શંકર ખાજા વિલાસ પ્રત્યે મોહ્યા,
 ‘સુમુહુ, તારાં બંને પગની ધૂણીઓ, બંને આંગળનાં મૂળ આગળ મૂકી,
 પલાડી વાળીને દિનર લાગી બેસ. બંને હાથ ધૂંટણપર લાગ, દૃષ્ટિને
 એકાદ કરી નેત્ર મિચી દે, જ્ઞાનને વળે! થીકો કરી નિયમમાં મૂક,’
 વિલાસ એ જ પ્રમાણે કરતો જઈ મન તથા દેહને પરંપના શિખર
 સરખા સ્થિર કરીને બેઠા. પછી શંકર ખાજા મોહ્યા: ‘દેવ તારી મનો-
 મય દૃષ્ટિથી તારી આગળ અને પાછળ, આગળાચ, ઉપર નીચ, અંદર
 હીરાની લહેતના મધ્યભાગ જેવા અથવા સૂરના બિંબ સરખા પ્રકાશ
 છે. હવે તાર એના શિવાય બીજું કંઈ તારે રહેવું નહિ. એ પ્રકાશના
 મધ્યમાં તારી મનોમય દૃષ્ટિની રાત્રે એક વિસ્તારાતું અને કોમળ
 લીલાવરીથી છવાયેલું મેદાન છે. તેમાં આવેલાં તારાં દેવગણ કદળી
 વૃક્ષો તથા ખીલેલાં પુષ્પાં, મોગરા, ગંધેલી કંનાડિ મુખના શુભ્રાનું
 અવલોકન કર. આરે દેવથી નિમગ્ન કરનાં વડી રહ્યાં છે, એવા તે
 મેદાનની સુકોમળ નૃણગણી કૃષિપર અંતઃ કલ્પવૃક્ષ મોહી રહ્યાં છે,
 તેઓની વચ્ચે નીચે એક જ ચાત વર્ણનો કાળક ખેલી રહ્યો છે, તેને જો.
 એ વળે! મુંદર તે સુકોમળ છે. એનું ગરીર યોગયજ્ઞ આપણી મેઘ
 મરુતું ધ્યાન છે, જ્યાં મરુતવરુદિ મરુતું દિવ્ય શંખિવાનું છે. એ લીલાની

સરખો તેજસ્વી છે. એણે કૌશેય પીતાંબરનો કહોટો માર્યો છે, ખલે પણ તેવો જ ઉપરણો ઓઢેલો છે, મસ્તક ઉપર રતનથી જડેલો કિરીટ ધારણ કર્યો છે ને આસપાસથી મચ્છરચંદ્રિકાઓવડે બહુ શોભે છે. વળી મસ્તકના અતિ સ્તિબ્ધ, શ્યામ કેશ, કે જે કિરીટથી ઢંકાયા છતાં બહાર કપાળ ઉપર બુલ્બતા રહ્યા છે, તેથી તેનું ચંદ્ર સમાન મુખારવિન્દ ઘણું જ શોભાયમાન દેખાય છે; કાનમાં ઘણાં પ્રકાશવાળાં કુંડળો છે, તેના પ્રકાશ ગાલ ઉપર પડે છે; તેની નમણી નાસિકાને અથે એક અમૂલ્ય સુક્રતાશ્રુણ લટકી રહ્યું છે; કંઠમાં તેજસ્વી રતનની માળા પહેરી છે, તેના લટકણરુપે રહેલો અપાર શોભામય કૌસ્તુભમણિ હૃદય ઉપર વિરાજી રહ્યો છે; બંને બાહુમાં કેયૂર અને પહોંચાઓમાં કંકણયુક્ત પહોંચીઓ છે; અંગુલિઓ રતનમુદ્રિકાઓથી શોભે છે; ઠટિએ ક્ષુદ્ર ઘંટિકા અને ચરણમાં સુવર્ણનાં નૂપુર છે; એનાં ચરણ, હસ્ત, મુખ ઇત્યાદિ અવયવો એટલા મનોહર અને કુમળા છે કે, જાણે નવાં કમળો ખીલ્યાં હોય. હાથ પગના નખ તારા સરખા ચળકે છે ને તેના મરક મરક હસવા થકી પ્રવાળા સરખા રક્ત ઓષ્ઠવડે છૂપાયેલી રતનપંક્તિ સરખી દત્તપંક્તિ આપોઆપ દેખાઈ આવે છે. એ બાળકનું અદ્ભુત રૂપ તું તેના ચરણથી માંડીને અનુક્રમે ઉપર ચઢેનો જઈ, સુકુટ સૂધી ખૂબ ધારી ધારીને પુનઃ અવલોકન કર. એ અદ્ભુત બાળક આખી સૃષ્ટિનો પતિ છે, દેખાતી અને નહિ દેખાતી એવી સર્વ વસ્તુનો ઉત્પન્ન કરનાર છે ને સર્વને તેની પોતાની જ અદ્ભુતશક્તિવડે ધારણ કરી રહ્યો છે. હું, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ તેનાથી જ ઉત્પન્ન થયા છીએ. એ સર્વનો આત્મા અને પ્રભુ છે. માટે મનોમય રીતે તેનાં ચરણમાં તું મસ્તક અર્પી નમસ્કાર કર. કેસર કસ્તૂરીવાળું સુગંધી ચંદન ચર્ચી તેના લલાટમાં સુંદર તિલક કર, ખીલેલાં સુંદર પુષ્પો તથા તુળસીનાં અંકુરો તારા હાથે જ ગુંથી લે ને એ ઉત્તમ માળા તેના શ્રીકંઠમાં આરોપણ કર. પછી રતનજડિત સુવર્ણના ઘાળમાં પકવાત્રોને લરીને તેને લોજન કરવાની વિનંતિ કર. એ બાળક નિઃસ્પૃહી છે, પણ પ્રીતિને વશ છે, માટે પ્રીતિપૂર્વક પ્રાર્થના કરવાથી એ ઉપહાર અંગીકૃત કરશે.

એટલું કહીને શંકર ક્ષણ પછી પાછા બોલ્યા: ‘હવે સુવર્ણની ઝારીમાં ગંગાજળ લરીને પાન કરવા સારુ તેને અર્પણ કર. પછી તારા જ હાથથી સુગંધિત મસાલાઓ મૂકી તૈયાર કરેલું મનોમય પાનખીડું આપ. તેના જમણા હસ્તમાં લાંબી દાંડીવાળું નવું ખીલેલું કમળ આપી, ડાબામાં

રત્નજડિત સુવર્ણની મધુરી વેણુ આપ ને દંડવત્તમસ્કાર કરી તારા પર કૃપા કરવાને પ્રાર્થના કર. હવે એ સુંદર દિવ્ય સ્વરૂપને એકીવારે નખથી શિખાપર્યંત જો. સારી પેઠે ધ્યાન રાખીને જોજે, કે કેવી અમત્કારિક રીતે એ સ્વરૂપ ધીરે ધીરે સૂક્ષ્મ થતું જાય છે!! જોતજોતામાં જો એ એક હાથભરતું થઈ ગયું! પુનઃ ધારીને જો તે વહેંતું થયું! અહો! એટલામાં તો અંગૂઠાના ટેરવા જેવડું દેખાય છે! પણ તેની અંદર તેનાં અંગ પ્રત્યંગે તેવાં જ પરિપૂર્ણ, તેટલાં જ સુંદર, અને તેવા જ દિવ્ય અલકારોથી સંયુક્ત છે, એ કેટલું અદ્ભુત છે! ધારીને જોજે, કે તે હંબુ પણ સૂક્ષ્મ થતું જાય છે. તે છેક મસૂરની દાળ જેટલી જ જગામાં સમાઈ રહે એવડું થઈ ગયું! અરે એ તો એથી પણ સૂક્ષ્મ થતું આડ્યું; તે સર્પવના દાણા જેટલા ણિદુમાં સમાઈ ગયું! તું પણ તેટલા જ ઝીણા અને એકાગ્ર મનથી જો, કેમકે એ તો એક ખસખસના ઠગથી પણ સૂક્ષ્મ થઈ ગયું! હવે તે, આણુ ને પરમાણુથી પણ સૂક્ષ્મ જણાય છે. પણ વાહ! શો અમત્કાર! એટલા સૂક્ષ્મ રૂપમાં પણ તેના અવયવો અને વસ્ત્રાલંકારો એટલા જ સ્પષ્ટ તથા દિવ્ય છે! એ રૂપને તારા મનમાં દૃઢ કરી લે, કેમકે હંમણું એ તો એથી પણ સૂક્ષ્મ થઈ જશે! એટલામાં તો છેક ઝીણામાં ઝીણા પરમાણુના પરમાણુ તુલ્ય બની ગયું! તોપણ એની સૌંદર્યતા જેવી ને તેવી જ રહી; માટે અતિ સૂક્ષ્મ એવી મનોમય દૃષ્ટિએ તેનું દર્શન કર. એ જ સર્વોત્તમ સુખ; એ જ ભવ; એ જ શિવ; એ જ પરમ બ્રહ્મ! એ જ પરમાત્મા! એ જ પરમેશ્વર! એ જ સર્વ સ્વર્ગે પરિપૂર્ણ વ્યાપક છે! અને એ જ તારા તથા પ્રાણી માત્રના હૃદયને વિષે સાક્ષીરૂપ વસી રહેલો છે. એ જ અપાર સુખનું મૂળ છે; અને એ જ પરમાનંદ ઘન છે, અને એ જ પરમ વત્તવનું તત્ત્વ છે; અને એ જ સર્વ કારણોનું પણ કારણ છે. એ નિરંતર તારા હૃદયરૂપ આકાશમાં વસી જ રહેલો છે પણ તેને તું જાણતો ન હોનો; હવે એને દૃઢપણે જાણી લે.'

આટલું ઠહી શંકરે પોતાનું વાક્ય સમાપ્ત કરતાં વિલાસના અંગને આનંદની ઠંપારી છૂટી, રોમ ખડાં થઈ ગયાં, આખા શરીરમાં પ્રસ્વેદ છૂટવા લાગ્યો; અને તે સાથે જ તેના હૃદયની અગ્નિ ભેદાઈ ગઈ! તેમાં ઓગ્નિતો અદ્ભુત પ્રકાશ પ્રકટ્યો, અને તેની અંદર સત્ત્વિદાનંદન એવા પરમાત્માના સ્વરૂપનું તેને સાક્ષાત્ દર્શન થયું! એના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ! એ આનંદરૂપ જ બની ગયો! તત્કાલ તેનાં મિત્રેણાં નેત્ર ઉઘડી ગયાં; તો ખંડાર પણ સર્વત્ર એ જ આનંદઘનસ્વરૂપ તે

જેવા લાગ્યો. વન, વૃક્ષ, વાટિકા, જીવ, જંતુ, જલ, સ્થલ, આકાશ-
ધ્યાદિ સર્વને તેણે પરમાત્મા સ્વરૂપ જોયું ! શંકર પણ એ જ રૂપે
દેખાયા ! એવી રીતે વિલાસવર્મા પરમાત્મામાં કેવળ તદ્દરૂપ બની ગયો !
એને દેહલાન રહ્યું નહિ તે અહંવૃત્તિ ભૂલી ગયો. હું કોણ છું, ક્યાં છું,
એ સ્મરણ પણ જતું રહ્યું. સર્વત્ર એક આનંદરસ જ વહી રહ્યો.

આવો પ્રકાર જોઈ શંકરે, તેને મસ્તકે હસ્ત મૂક્યો ને પ્રેમથી
હૃદય સાથે ચાંપી કહ્યું : 'વત્સ ! તારું કલ્યાણ થાયો. હવે તું એ પર-
માત્માના રૂપ તુ સદા સ્મરણ કરતો રહે, તું મુક્ત થયો છે. હવે તને
આ સંસારમાં જન્મ મરણ નથી. એ મંગળરૂપનું ધ્યાન કરતો તું યથેચ્છ
વિચર; અને દેહનું અવસાન થતાં તે જ રૂપમાં તું લીન થઈ જા !'
એટલું કહી તત્કાલ જ શંકર અંતર્ધાન થયા ને વિલાસ જીવનમુક્ત થયો
થકો જગતમાં યથેચ્છ વિચરવા લાગ્યો.

"હે વરેન્સુ !" બટુક બોલ્યો; "એવી રીતે સઘળું પ્રજ્ઞારૂપ જેવાથી
સર્વત્ર સમાનદર્શી થયેલો વિલાસવર્મા ફરતો ફરતો કેટલેક કાળે શારીર
દેશના હૃદયનગર પ્રત્યે જઈ ચઢ્યો. તેને ઘણે કાળે આવેલો બાણી
પ્રધાન મનશ્વન્દ્ર પોતાના કુટુંબ સહિત સામે ગયો; અને તેને અત્યા-
દરપૂર્વક નગરમાં તેડી લાવ્યો. વિલાસની માતા ભોગતૃષ્ણા તો કેટલાંક
વર્ષ થયાં મરણ પામી હતી; પણ એરમાન માતા પ્રજ્ઞાદેવી, ભ્રાતૃ
શાંતિસેન, પિતા મનશ્વન્દ્ર અને રાજા આત્મસેન ઇત્યાદિ સર્વ તેની આવી
પ્રજ્ઞારૂપ સ્થિતિ જોઈ સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યાં ને તેને હર્ષભરે ભેટવા લાગ્યાં;
મહાત્મા શાંતિસેન આતિ પ્રેમથી તેને ભેટ્યો. તે પ્રસંગે એવો ચમત્કાર
બન્યો કે, બંનેનાં અગો આલિંગનની સાથે જ ભેટભેટામાં એક થઈ ગયા
ને તે બે મળીને માત્ર એકરૂપ જ બની ગયું ! આણું જોઈને સૌને પરમ
આશ્ચર્ય લાગ્યું. અને હવે એ પુરુષને શાંતિસેન માનવો કે વિલાસ, એનો
વિચાર થઈ પડ્યો એ શાંતિ-વિલાસ પોતાનાં વૃદ્ધ થયેલાં માતાપિતાને
(મનશ્વન્દ્ર અને પ્રજ્ઞાદેવીને), તેમની આખર અવસ્થા જોઈ તત્ત્વજ્ઞાન
સંભળાવવા લાગ્યો. જે શ્રવણ કરતાં કરતાં પ્રજ્ઞાનંદથી પ્રેમમગ્ન થયેલાં
તે બંને તેને ભેટી પડ્યાં ને તત્ક્ષણે તેનામાં જ લીન થઈ ગયાં. રાજા આત્મ-
સેન કે જે મનશ્વન્દ્રનાં કૌટિલ્ય અને પ્રપંચીપણથી કેવળ પરાધીન
તથા અશક્ત જેવો થઈ પડ્યો હતો, અને ગાઢ અંધકારમાં પડેલા અમૂલ્ય
રત્નની પેઠે કેદમાં પડી રહ્યો હતો (અવિદ્યારૂપ પડદામાં પેશી રહ્યો
હતો), તે હવે આ મન-શાંતિ-વિલાસરૂપ દીપક પ્રજ્ઞવલિત થવાથી

સતેજ થઈ બમણો પ્રકાશવા લગ્યો પછી, મને પોતાની મૂળ સ્થિતિ ઉપર લાવનાર તો આ મન-શાંતિ-વિલાસ જ છે, એવું (આત્મસેનના) સમજવામાં આવતાં તેના પર તેને અત્યંત પ્રેમ છૂટયો; એટલે તેના આવેશમાં તેણે દૃઢ આલિંગન કર્યું, ત્યારે નૂતનરૂપ પ્રકટયું. જેમ એક સાથે જોડાવાથી બંને દીપક એકરૂપ થઈ જાય, તેમ આત્મસેન અને મન-શાંતિ-વિલાસ, એ એકરૂપ થઈ ગયા! એ સર્વે મળીને છેવટે એક પુરુષ થયો, માટે તેનું નામ પણ બદલાયું. તે આત્મશાંતિ એવા નામને પ્રાપ્ત થઈને અખંડાનંદરૂપે વિરાજવા લાગ્યો.”

આ પ્રમાણેનો અતિ વિસ્તૃત ઇતિહાસ ઠહી, મહાત્મા બટુક સૌને ઉદ્દેશીને બોલ્યા, “હુ જિજ્ઞાસુ જનો! એ પ્રમાણે સંસારમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ સુખ કીયું, એ સંબંધી પુરાતન ઇતિહાસ મેં તમને ઠહી સંભળાવ્યો. એ ઉપરથી સૌના સમજવામાં આવ્યું હશે, કે સંસારમાં મૂળે સુખ જ નથી, તો પછી શ્રેષ્ઠ સુખ ક્યાંથી હોય? ખરું અને શ્રેષ્ઠ સુખ શામાં છે, તે વિલાસવર્માની છેલ્લી સ્થિતિપરથી તમારે જાણી લેવું જોઈએ.” આવું અદ્ભુત ચરિત્ર-અહોપદેશ સાંભળી, આખું જનમંડળ તદ્દીન થઈ ગયું હતું, તેથી ચાર પ્રહર રાત્રિ કેમ વીતી ગઈ, તેની તેઓને ખબરે રહી નહિ. એ ઇતિહાસ પૂરો થતાં પ્રેમવિહ્વલ થયેલા વરેખસુએ, “જય જય ગુરુદેવ, જય જય ગુરુદેવ,” એવી ગર્જના કરતાં બટુકનાં ચરણમાં મસ્તક મૂકી દીધું, અને તે વેળા આખી સલા જય શબ્દનો મહા ધ્વનિ કરવા લાગી; સૌએ અતિ પ્રેમથી તે મહાત્માનાં ચરણનું વંદન કર્યું. પછી ઉપકાલ થયો હતો, માટે બટુક સહિત સર્વે પોતપોતાનાં સ્નાન સંધ્યાદિક ઠમોં કરવાને ગંગાતીરે ગયા.

તૃતીય ખિન્દુ

કલેશનું કારણ મનનું મોળાપણું છે

—૦૦૦૦૦૦૦૦—

કામં પ્રિયાનપિ પ્રાણાન્વિષ્ણુંચંતિ મનમ્વિનઃ ।

ન તુ નિવૃલ્લતાં યાંતિ સંકટં સમુપસિધ્ધે ॥

કૃતનિયમલહ્વનાદાનર્થક્યં લોકવત્ ॥

અર્થ-મનનું ધારું કરનારા પુનઃ પોતાના પ્રિય પ્રાણોને પણ તણ દે છે, પરંતુ સંકટ આવી પડે છે ત્યારે નિર્બળતાને પામતા નથી.

કેવા નિયમનુ ઉલ્લવન કરવાથી લોક (વ્યવહાર)ની માફક અનર્થ થાય છે.

—૦૦૦૦૦૦૦૦—

ખીજે દિવસે મધ્યાહ્નના જ્યારે સર્વ સમાજ ભરાયો ને મુખ્ય આસન-

—૦૦૦૦૦૦૦૦— પર બટક મહારાજ બિરાજ્યા, ત્યારે એક મનુષ્યે જે

હાથ જોડી, નમ્રપણે પૂછ્યું; “હે ગુરુદેવ! આ જગતમાં બહુધા એવા

અકારે બનેલું જોવામાં આવે છે કે, જેઓ પાપકર્મમાં પ્રવૃત્ત કરનારા

છે, જેઓ કપટકુશળ છે, હજારોનાં ગળાં રહેસતાં ક્ષણભર પણ વિચાર

કરતા નથી, ઈશ્વરના દંડને જેને જગ્યાએ ભય નથી, એવાં મનુષ્યો નિત્ય

સુખ ભોગવે છે, સાહેબી ભોગવે છે, હજારો મનુષ્યો તેને નમન કરે

છે, હજારો સેવકો તેની હાજરીમાં રહી ખમા ખમા કરે છે અને

જેઓએ ધર્મને જ પોતાનાં દેહ-ગેહ સર્વે અર્પણ કર્યાં છે, જેઓ પાપનો

સંકલ્પ પણ કરતા નથી, જેઓ જીવ પ્રાણી માત્રપર કરુણાળ જ રહે છે

- અને જેઓ એમ જ માને છે કે, અંધારામાં કે અંધારા સ્થાનમાં રહીને

પણ જો કૃત્ય કરવામાં આવે છે તેનો જોનારો એક છે, પુણ્ય કે પાપ એ

- સર્વેનાં કૃત્યનો બદલો આપનારો કોઈક છે, હરિશ્ચરણ ક્ષણભર પણ

જોના હૃદયમાંથી ખસતું નથી, એવા પરમ ભક્ત હરિશ્ચરણ દુઃખી જોવામાં

આવે છે, તેનો વ્યવહાર પણ ઘણો બગડેલો જણાય છે, તેઓ વન

વન ભટકે છે અને કોઈ પણ મનુષ્ય તેના પ્રતિ પ્રેમથી જોતું નથી

તો એ સર્વેનું કારણ શું હશે? આપ તે કૃપા કરીને કહો, કેમકે એ સંબંધે મને મોટો સંશય નિત્ય પીડ્યા કરે છે.”

બટુક સુનિ બોલ્યા, “એ કાંઈ મોટો કૌતુકવાળો નહિ સમજાય એવો પ્રશ્ન નથી; કેમકે એવી પ્રથા તો આદિ અન દિથી ચાલી આવે છે, પુણ્યાત્મા પીડિત જણાય છે ને પાપાત્મા સુખી જણાય છે એનો હેતુ મનુષ્ય જાણતો નથી, તેનું કારણ એટલું જ છે કે, તે અવિદ્યામાં પચેલો ને અજ્ઞાનમાં ઘેરાયેલો છે. આ તો નિશ્ચય જ છે કે, ધર્માત્મા પુરુષ ધર્માત્મા છે ને જગતને તેવો જણાય છે, પણ તેના અંતરમાના ગુહ્યાગારમાં દૃષ્ટિ નાંખીશું તો જણાશે કે, તે સ્થળમાં પરમાત્માનો પ્રેમ, જે સર્વ સુખનું, સર્વ આનંદનું અને સર્વ કલ્યાણનું કારણ છે, તે પ્રેમ, ત્યાં સજ્જડ જડાયો નથી, તેની શ્રદ્ધા ડગમગ છે, અને દેહમાં મોળાપણું છે; અને એ જ હ.ખનું પરમ કારણ છે. લૌકિક દૃષ્ટિથી જણાતા એ ધર્મવીરનાં હૃદયમાં હજી એવો વૈરાગ્ય વ્યાખ્યો નથી કે જે લાવી નથી તે થવાનું નથી ને જે લાવી છે તે મટવાનું નથી; પરંતુ તે તો લાવીના ચિંતાશિમાં નિત્ય વૃથા તપ્યા કરે છે. જો આ ચિંતા વળતે, તેને શાંત કરવાનું ઔષધ પણ પીએ તો એ પંડે તો સુખી થાય, એટલું જ નહિ પણ તે સાથે વ્યાવહારિક સર્વ સુખોએ તેને સાંપડે. જે જીવે, ઘણું ઘણું શાસ્ત્ર વિચાર્યું હોય, ધર્મમાં પૂર્ણ પ્રેમ દાખવ્યો હોય, પરસ્પરમાં તેનો બોધ પણ સારી રીતે કરવ્યો હોય, પણ વાસના, કે જે સર્વ હ.ખનું મૂળ છે તેના ત્યાગ વિના, ઉત્તમ પદ, ઉત્તમ સ્થિતિ, તે જીવને કેમ પ્રાપ્ત થાય? એ સંબંધે એક પુરાતની કથા છે, તે તમને કહું છું તે સાંભળો.”

પછી ક્ષણભર નેત્ર મિચી, મહાત્મા બટુક બોલ્યા; “વિવેકી, વિરક્ત, શમાદિ ગુણસપન્ન સત્યવાદી યુધિષ્ઠિર રાજા વનવાસ લોગવતા હતા, ત્યારે એક સમયે ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા પધાર્યા. અનેક સુનિમંડળની વચ્ચે પરમાત્મા બિરાજ્યા છે, તે વેળા પાંચે પાંડવમાં વડા રાજા યુધિષ્ઠિરે, પરમાત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યું: ‘હિ મહારાજ! હું સર્વ રીતે ધર્મયુક્ત વર્તું છું, કદી પણ પાપાચરણ કરતો નથી, કદી અસત્ય વદતો નથી, ગૌબ્રાહ્મણનું પ્રતિપાલન કરનારો છું, પરમાત્માનાં ચરણકમળમાં સદા ચિત્ત ચોટાડ્યું રાખું છું, અને મેં ગુરુજનોને માન આપી સંસારના સર્વ વિષયોને ત્યજ્યા છે, તે છતાં મારે વનવગડામાં રજળવું પડે છે! આ કાંઈએ પણ મારે લીધે વિપત્તિ વેઠે છે, કૃપા રાજાની સુક-

માર કન્યા, જે રાજ્યાસનને યોગ્ય છે, તે આ દર્ભની સાદડીપર પોટે છે; અને કૌરવો જે અધર્મે વર્તે છે, ઈશ્વરનો પણ ડર રાખતા નથી અને જેઓએ કપટ કરીને મને વનમાં મોકલ્યો છે, તેઓ રાજ્યાસન ભોગવે છે, તેનું કારણ શું? ધર્મ સંબંધમાં મને નથી જણાતું કે, મારી તરફની કાંઈ પણ કાચપ હોય, તે છતાં હું સંકટ વેઠું છું, તેનું કારણ મહારાજ શું છે, તે આપ મને કૃપા કરી કહો.”

જરા સ્મિત કરીને શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા; “જ્ઞાનીને પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રમાદ કરવા કરતાં બીજું કાંઈ પણ અનર્થકારક નથી. કેમકે પ્રમાદથી મોહ, મોહથી અહંવૃત્તિ, અહંવૃત્તિથી બંધ ને બંધથી દુઃખ થાય છે; અને એ દુઃખનું કારણ ટેકનું મોળાપણ છે. જો મનુષ્ય ટેક રાખે તો દુઃખ આવતું નથી; પણ જ્યારે ટેકમાં ઉણપ હોય છે, ત્યારે જ મનુષ્ય દુઃખ ભોગવે છે. આ પોતાની ભૂલ મનુષ્ય જોઈ જાણી શકતો નથી, કેમકે જો તે જોતો જાણતો હોય તો, અન્યને દૂષિત કરે નહિ, પણ પોતાના જ દોષને જુએ.”

એ સાંભળી રાજા યુધિષ્ઠિર તો મૌન ધરી રહ્યા પણ અર્જુને કહ્યું; “ભાઈ, મારી ટેકમા તો કાંઈ પણ આંપણ નથી, તે છતાં મારી પણ સૌના જેવી જ અવસ્થા છે.” શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું; “તારી ટેક યથાર્થ નહિ હોય, જો હોય તો પ્રભુ સંકટ પડવા દે નહિ,” તે સાંભળી અર્જુન બોલ્યા; “મારી ટેકમાં કશી પણ ઉણપ નથી. આપ જો એમ ધારતા હો તો ભલે ધારો, પણ મેં તો મારો ધર્મ યથાર્થ પાળ્યો છે ને મારી ટેક મેં કદી પણ મૂકી નથી.” શ્રીકૃષ્ણને અર્જુનનાં આ વચન રુચ્યાં નહિ. પણ તેમણે તે વાત તેટલેથી જ અટકાવી—એમ વિચારીને કે અર્જુનને એની ટેકનું મોળાપણ ખતાવ્યા વગર કદીપણ, સત્ય શું છે તે એ માનશે નહિ. બીજી વાતચિતમાં કેટલોક કાળ વ્યતીત થયા પછી, અર્જુન ને શ્રીકૃષ્ણ, ગંગાતટપર ફરવા ગયા. માર્ગમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું; “આ તારા ગળામાં જે માળા છે, તે મને આપ.” અર્જુને કહ્યું; “એ માળા તો મારા જીવને સાટે છે. પ્રાણ જાય તો ભલે જાય, પણ એ માળા હું કોઈને આપું નહિ. ધન્ત્રે જ્યારે મને આ માળા ભેટ કરી ત્યારે કહ્યું હતું કે, ‘તારે આ માળા કોઈને આપવી નહિ,’ તેથી એ માળા તો જીવ સંટોસટની છે.” શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું; “અર્જુન! તારી આવી ટેક છે, એથી મને ઘણો આનંદ થાય છે; પણ મિત્ર, જ્યારે પ્રાણસંકટ આવે ત્યારે એ ટેક રહે નહિ. નીતિ પણ કહે છે કે, જ્યારે સંકટ આવે ત્યારે દ્રવ્યથી કુટુંબનું રક્ષણ કરવું ને પ્રાણસંકટ આવે ત્યારે કુટુંબનો ત્યાગ કરીને પ્રાણનું

સંરક્ષણ કરવું; પ્રાણ ગયા પછી એ તે જરાક સાવધ થયો, ની છે? ગમે તે એનો લોકતા થાય, માટે ભાઈ, ને વિંટી વળીને તે દિશા ફેરા દે. પ્રાણ જતો હોય ત્યારે એ માળા તો શુંવા ને દાગિયા વહેંચાતો ન્ય, પુત્ર ને છીનો. પણ ત્યાગ કરીને-મનુષ્ય જિયા વહેંચાતા હતા તે તે વખતે પાંધી ટેક બૂલી જાય છે. પ્રત્યેક ચુ કરેલા વૃક્ષની છાયા ખૂબ પછી જ વૃક્ષ લોગવવાની તૃષ્ણા રહે છે. એ હોતો તેને, તેના કંઈકીંદી કાણમાં દૂર પર્વત છે, કાણમાં દોડતી દોડતી આવી કીધાક તપોરોય છે ને એમ સદા જ સંરક્ષણ કર્યા કરે છે. એ ઘોડીનો નાશ થયો ન હોય ત્યાં સુધી પ્રાણીની પ્રથમ સતેજ જ રહે છે ને ત્યાંસુધી હરેક ઉપાયથી સર્વ મનુષ્યો પ્રાણનું 'ની ઉઠે છે જ.' અર્જુને ઠંથું: 'એ તો ગમે તેમ હશે, પણ મારી કાંપૂણું ટેક છે, કે ગમે તે થાય, ગમે તેટલું સંકટ આવે, તો પણ આ માળા હું તનું નહિ, આવી પ્રતિજ્ઞા છે કે, જો આ માળા હું તનું તો મને રામદુર્વાઈ છે.' આ પ્રમાણે પરમાત્મા ને તેના પ્રિય સખાની ગોષ્ઠિ ચાલતી હતી, તેવામાં સંધ્યા સમય થયો. અર્જુનનો નિત્ય નિયમ હતો કે, તે ગમે ત્યાં હોય તો પણ પોતાની સંધ્યા તો કરવી જ. તે નિયમ પ્રમાણે વચ્ચે ઉતારી નદીપરના પાસેના ઘાટપર સ્નાન કરવા ગયો. ઈશ્વરી ટળા અદ્ભુત છે, તેથી જેવો અર્જુન પાણીમાંથી ટૂંકા મારીને બહાર નિકળ્યો ને કાંમી દૃષ્ટિ કરે છે તેવો ત્યાં એક મોટો વિદરાણ સિંહ ચંઉઉ ગર્જના કરતેક અર્જુન તરફ ડોળા કટકાવતો ઉભેલો જણાયો. આ વેળાએ અર્જુન નેસે અચ્ચ, શચ્ચ તો રહ્યાં, પણ એક ઘોતિયા સિવાય બીજું વચ્ચ પણ નહિ. તે સિંહ તો ગર્જના કરી રહ્યો છે, અને કુદવાને તત્પર છે. એ સમે અર્જુન પાસે ઠાંઈ પણ શચ્ચ ન હોવાથી તેણે પ્રાણના રક્ષણ માટે પોતાના ગળામાંની માળા કહાડી, તે મંત્રીને સિંહપર ફેંટી! ને તરત તે સિંહ માળા ગળામાં ધારણ કરીને અલોપ થઈ ગયો ને અર્જુન તો દિગ્મૂઢ થઈને જઈ જ રહ્યો કે આ શું થયું?

પછી અર્જુને સાયંસંધ્યા કરી લઈ, ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ બિરાજ્યા હતા ત્યાં જઈને, સિંહ સંબંધી જે વૃત્તાંત બન્યો હતો તે ઈત્યંબૂત કહી બતાવ્યો, પણ માળા ગરુડ વાત શુભ રાખી. પણ ત્યારે અર્જુન વચ્ચ લેવા ગયો ત્યારે તેણે પોતેના વચ્ચપર તે માળા પડેલી જોઈ, તે વેળા શ્રીકૃષ્ણે સ્મિત કરી ઠંથું કે; 'કેમ અર્જુન, આ જ તારી ટેક ને આ જ તારી રામદુર્વાઈ કે? પણ હોય: ત્યારે પ્રાણનું રક્ષણ કરવું પડે ત્યારે સર્વનો ત્યાગ કરવો, એવો જે હાતમાઓનો આદેશ છે, તે યોગ્ય જ છે;

કેમકે પ્રાણવદ્ય જે રાજ્યાસનને યોગ્ય છે, તે અર્જુન કેવળ શરમાઈ ગયો ને પોતાની દેશવેળા જે અધર્મે વર્તે છે, ઈશ્વરને સ્તુતિ; પણ મનમાં નિશ્ચય કીધો કે, લવિષ્યમ એ કપટ ઠરીને મને વનમાં મોકલે. આવા નહિ દેઉં. પરમાત્મા, જે સર્વના હૈઈ પણ કાચપ હોય, તે છતાં હું અર્જુનનારા છે, તેમણે અર્જુનનો આ સ્વપ્ન છે, તે આપ મને કૃપા કરી દેવું.

આ પ્રસંગને થોડોક કાંઈ પાંચ વચા પછી, એક દિવસે કોઈ કાર્ય પ્રસંગે શ્રીકૃષ્ણ ને અર્જુન મહાવૃત્તિથી રડતા રડતા વનમાં બહુ દૂર ગયા તાપ તો એવો સખત પડે કે, શાપણ છે. અર્જુનનો અગ્નિ જ વરસતો હોય, તે તાપ કાળજી આળી નાંખે. પાંચ દિવસે બન્નો મિત્રો લાંબો પંથ કાપવાથી થાકીને લોથ પોથ થઈ પડે. હવે પેટમાં ભૂખ પણ તેવી જ કઠકીને લાગી હતી ને માર્ગમાં એકે વૃક્ષ નહિ કે. એની છાયામાં બેસે તો જરાકે શાંતિ મળે; તેમ કોઈ જલાશયે નહોતો. આ રીતે, જેમાંથી જળપાન કરીને વિશ્રાંતિ લે. થાક ચઠવાથી અર્જુનના પગ લથડિયાં ખાવા લાગ્યા ને તેણે પરમાત્માને કહ્યું કે, “લાઈ, હવે તે મારાથી એક ડગલું પણ ચલાય તેમ નથી; જો જરાક જળ મળે તો મારાથી ચલાશે, નહિતર આપણે તો આ બેઠા.” ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, “જો જરાક આગળ ચાલ, આગળ જઈ આપણે પાણીની શોધ કરીએ.” એમ એમ અર્જુનને ઉઠાડ્યો. આવી સ્થિતિમાં વાત કરતાં અર્જુન થોડો આગળ ચાલ્યો, તેવામાં એક વૃક્ષ નજરે પડ્યું, એટલે અર્જુન ત્યાં વચા બેસી ગયો ને પરમાત્માને કહ્યું, “મને કાંઈક ખાવાનું લાવી આપો.” ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, “તું અહિંયાં બેસ, હું ગામમાં જઈને કાંઈક ખાવાનું લઈ આવું, પણ તું અહિંયાંથી આઘાપામો થાય તો મારે તને ક્યાં શોધવો?” અર્જુન બોલ્યો, “અરે રામ રામ કહો, ખાત્રી પી જાણો કે, હું અહિંયાંથી એક ડગલું પણ બહાર જવાનો નથી. જ્યોત્સના એક ડગલું ભરવાની આય નથી, ત્યાં આઘાપામો ક્યાં જવાનો હતો? જો આ વૃક્ષની છાયા બહાર એક ડગલું પણ મૂકું તો મને રામહુવાઈ છે.” તુરત શ્રીકૃષ્ણ પાસેના ગામમાંથી ભોજન લાવવાને ચાલતા થયા.

આણી તરફ સૂર્ય એવો તપવા માંડ્યો કે, જ્યાં એકે સામંત બારે આદિત્યે લય કરવા માટે તપવા માંડ્યું હોયની અર્જુનને ગળે પાણી વગર કાચકી બધાવા માંડી ને તેના ગળામાંથી થુંક પણ નીકળતું નહોતું. તેના જીવ આકુળબાકુળ થઈ ગયો ને થોડી વારમાં તો તે જળ જ

સંતોષ થતો હોય તો ભલે તે મારી નિંદા કરે, એથી તો તે મારા પર મોટો અનુગ્રહ કરે છે; અને મારી સ્તુતિ કરે તો ભલે કરે, એનો મને જરાએ હર્ષ નથી; અને જે પુરુષો કલ્યાણને ઇચ્છે છે, તેઓ બહુ દુઃખે પ્રાપ્ત કરેલું ધન પણ પારકાની પ્રીતિ માટે ત્યજી દેઈને આનંદમાં રહે છે, એમ પ્રાણી માત્રની ઇચ્છાને અનુસરીને તેની પ્રીતિમાં તત્પર રહેલા જનો, પોતાની ટેકમાં સુદૃઢ રહી શકે છે; પણ સ્વપ્રીતિને માટે વલખા મારનાર સુખાહીન સંસારમાં ક્યાંથી ટેક જાળવી શકે? તું અને રાજા ધર્મ, સર્વપ્રતિ સમાન વૃત્તિને પામ્યા નથી; એથી જ તમે દુઃખ પામે છો. જેનાં મન, વચન ને કર્મ એવાં છે કે, સર્વ સુખીઆ થાઓ, સર્વ નીરોગી રહો, સર્વને ભદ્ર થાઓ, કોઈને દુઃખ થશે નહિ, તેને જ દુઃખ થતું નથી. તું હજી તેવો બન્યો નથી, તે જ સંકટનું કારણ છે. જો તને રામદુવાઈપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હોત તો તું શું એમ જાણે છે કે તારી વહાર પરમાત્મા કરતે નહિ? કરતે જ. પણ એ તારી રામદુવાઈની ટેક મોળી હતી, જે મેં યથાર્થ દર્શાવ્યું છે, એટલે તારા મનનું સમાધાન થશે કે, તમારાં સર્વનાં દુઃખનું કારણ તમે પોતે જ છો.”

ક્ષણભર વિચારશૂન્ય થયા પછી, સાવધ થઈને અર્જુને પૂછ્યું, “મહારાજ! ત્યારે ખરો ટેકી કેવો હોય છે, તે મને બતાવો!” શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું “ઠીક છે.” પછી અર્જુન ને શ્રીકૃષ્ણ ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા. માર્ગમાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું; “અર્જુન! પૂર્ણ ટેકવાળાનાં તારે દર્શન કરવાં છે તો હવે આ વેશ પાલટી નાંખીને સંતપુરુષ બની જ તથા કંઠમાં કંથા ધારણ કર અને ભિક્ષાન્દેહિ કરતાં શીખ.” તુરત બન્ને જણે સાધુનો વેશ ધરી લીધો અને પાડોશમાં આવેલા નગરમાં પ્રવેશ કરીયા.

આ નગરમાં એક ધર્મનિષ્ઠ, સાધુ સંતોનો પ્રીતિપૂર્વક આદરસત્કાર કરનાર, સર્વ ધર્મને યથાર્થપણે પાળનાર, પોતાના નિત્ય નિયમમાં પરિપૂર્ણ એવો એક મહા વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેને ત્યાં બન્ને ભિક્ષાન્દેહિ કહીને ઉભા રહ્યા. બ્રાહ્મણે પ્રણામપૂર્વક તે સંતોને ભોજન માટે પ્રાર્થના કરી; અને બન્ને સંતોએ તે નિમંત્રણ માન્ય રાખ્યું, તે એક શરતે કે, તે વૈષ્ણવની સ્ત્રી જ ભોજન તૈયાર કરી જમાડે. પછી તે બ્રાહ્મણે પોતાની સ્ત્રીઓને આજ્ઞા કરી કે, આ મહાત્માઓને માટે સ્વચ્છ, શુદ્ધ અને પવિત્ર ભોજન તૈયાર કરીને ભોજન કરાવો. પતિ આજ્ઞાને સર્વાંશે અનુસરનારી તે બ્રાહ્મણની બે સ્ત્રીઓ તે સંતોની સેવામાં તત્પર થઈ ગઈ. ઘણી ત્વરાથી ભોજન તૈયાર કરીને તેઓએ સંતોને આસનપર

બેસાડ્યા. આ સમયે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું; “હિ અર્જુન! જે ટેકના પ્રતિપાલનથી મનુષ્ય દુઃખના લેશને પામતો નથી, તે ટેક, તને હુમણું જ જણાશે. ખાત્રીપૂર્વક જાણ કે ટેક ગયા પછી કાંઈ જ રહેતું નથી. જેમ વય ગયા પછી કામવિકાર નથી, જળ સૂકાઈ ગયા પછી સરોવર નકામું છે, વિત્ત ગયા પછી પરિવાર નકામો છે ને ઠડવા ઘા જેવો લાગે છે, તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી સંસાર ખાવા ધાય છે, તેમ ટેક ગયા પછી આપત્તિમાંથી સંરક્ષણ થતું નથી. જે ટેકી છે, જેની પરમાત્મા પર પરમ શ્રદ્ધા છે ને ગમે તેવા સંકટમાં પણ તે શ્રદ્ધા ચલાયમાન થવા દેતો નથી, પરંતુ તેને ધીરતાથી વહો જ જાય છે, તે જ હલેશના પ્રારને પામે છે. આ ગૃહનો સ્વામી પૂર્ણ ટેકી છે, ઈશ્વર ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધાવાન છે અને પ્રાણ જાય તો ભલે જાય, પણ ટેક જવા દેનારો નથી. એની પ્રતીતિ તને આ જ ક્ષણે થશે ને તે તું જાણે.” આટલા સમયમાં તે બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓએ સુવર્ણ થાળમાં લોજન પીરશીને તેઓના સન્મુખ મૂક્યાં ને લજ્જા તથા વિનયથી તે મહાત્માઓને લોજન લેવાને પ્રાર્થના કરી. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે પૂછ્યું; “શેઠલ ક્યાં છે?” એક સ્ત્રીએ કહ્યું; “મહારાજ! હુકાને પધાર્યા છે.” શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા; “તેઓને તેડાવો, તેમના વિના અમે લોજન કરીશું નહિ.” બીજી સ્ત્રી બોલી; “મહારાજ! તેઓ લોજન કરીને ગયા છે.” શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું; “અમે ને તેઓ સાથે જ લોજન કરીશું.” આવી હઠ લઈને તે બંને સાધુઓને બેઠેલા જોઈને, તે બ્રાહ્મણની સ્ત્રીએ સર્વ વૃત્તાંત પોતાના સ્વામીને નિવેદન કરાવ્યો, એટલે તે તો ધર્મસંકટમાં સપડાયો. ઘણા ઘણા વિચારો કીધા પછી તે ઘેર આવ્યો ને તેણે મહાત્માઓને પ્રણામ કરીને કહ્યું; “મહારાજ! મેં લોજન લીધું છે, માટે આપ આ પવિત્ર લોજન આરોગવાની કૃપા કરો મારાથી આપના જમ્યા પૂર્વે જ પ્રથમ લોજન લેવાયું છે, તે જ અપરાધ જણાતો હોય તો મને ક્ષમા કરો. પરંતુ હે સતો! મારો આ નિયમ છે કે, મારે એકલાએ જ લોજન કરવું, તેથી જ મેં જુદું લોજન કીધું છે.” શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું; “હશે, પણ જો આજે તમો અમારી સાથે લોજન લેશો નહિ, તો અમે ઉઠી ચાલ્યા જઈશું.” તે સંતલક્રાંતને આ મોટું ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. શુદ્ધ પવિત્ર મહાત્મા સંતો લોજનના થાળપરથી ઉઠીને ચાલ્યા જાય, એનાથી કષ્ટકારક એક પવિત્ર પુરુષને શું હોય? નિરાશ થઈ તે બ્રાહ્મણે ત્રીજો એક પાટલો મૂકાવ્યો; એટલે ઘણા બેઠિત હૃદયે ધ્રુજતાં ધ્રુજતાં એક સ્ત્રીએ થાળ મૂક્યો. બ્રાહ્મણની ટેક જવાનો

ખરેખરો સમય હતો, પણ તે ટેક જવા દે તેવો નહોતો. તેણે થાળ સામા દૃષ્ટિ કરી ને અઠસ્માત્ બોલ્યો; “આ થાળમાં પેટી નવી ફેરીનું અથાણું કેમ મૂક્યું નથી? બેસો, હું તે માળપરથી ઠહાડી લાવું” એટલું કહીને તે બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થ માળપર ગયો; પણ જ્યારે તે પાછો આવ્યો નહિ, ત્યારે એક સ્ત્રી પ્રથમ ગઈ, પછી બીજી ગઈ, પણ તેમાંનું કોઈ, પાછું વળ્યું નહિ. તે જોઈ અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યું; “આનું કારણ શું કે, ત્રણે માણસ અથાણું લેવા ગયાં. તેમાંથી એકે પાછું આવ્યું નહિ? મહારાજ, મને તો આમાં કંઈ લેદ જણાય છે.” શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા; “અર્જુન! એ જ ટેક, એ જ પ્રભુપરની દૃઢ શ્રદ્ધા. ચાલ હું તને ટેક કેવો છે તે બતાવું.” એમ કહી બન્નો જણ આસનપરથી ઉઠી માળપર ગયા તો એક ચોરડામાં એ સ્ત્રી અને એક પુરુષ શયવત્ પડ્યા હતાં ને તેમનો અંતર આત્મા પરમાત્મા પાસે પહોંચી ગયો હતો.

આ સર્વ વૃત્તાંતમાંથી અર્જુન કાંઈ પણ સમજી શક્યો નહિ; પણ તે તો એ ત્રણે મનુષ્યોને પ્રાણુરહિત જોઈને ચિત્તભ્રમ થઈ ગયો અને તે શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે બોલ્યો; “મહારાજ! હું આનું કશું પણ કારણ સમજી શકતો નથી, માટે તમે મને સમજાવો કે, આ ત્રણ કોણ છે? ને તેઓને આ પ્રમાણે આત્મહત્યા કરવાનું કારણ શું છે?” શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું; “હિ અર્જુન! ટેક જ આ સર્વનું કારણ છે. તને આનો લેદ સમજાતો નથી તો હું તને સમજાવીશ!” એમ કહી શ્રીકૃષ્ણે પોતાની ગુણમયી દૈવી માયાને દૂર કરી, કે તત્કાલ તે ત્રણે પ્રાણી સજીવન લાવને પામીને બેઠાં થયાં. આ ક્ષણે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુને પણ પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ધારણ કરીને તેઓને દર્શન દીધાં, એટલે તે બ્રાહ્મણ, કરસંપુટ કરી સામો ઉભો રહીને અપરાધનીક્ષમા માગવા લાગ્યો શ્રીકૃષ્ણે તેને આશીર્વાદ દઈ પૂછ્યું; “લક્ષ્મણ! મારા પરમ લક્ષ્મણ! તારે આ પ્રમાણે વર્તવાનું શું પ્રયોજન હતું તે કહે.” બ્રાહ્મણ બોલ્યો; “હું પરમ નિયતા! આપથી શું અનુચિત છે કે, તે હું આપને કહું. પરંતુ આપની આજ્ઞા છે તો મારા અપરાધનું ચરિત્ર સાંભળો. મારા પિતા મને બાળવયમાં મૂકીને પંચતત્ત્વને પામ્યા હતા. તેઓએ મારાં લગ્ન આ મોટી સ્ત્રી સાથે કર્યાં હતાં, તેથી જ્યારે હું ને એ વયમાં આવ્યાં ત્યારે મારી માતૃશ્રીની આજ્ઞાથી, હું મારી આ સ્ત્રીને તેડવાને તેને પિયર ગયો હતો. આકાશમાં જેમ પક્ષીઓનાં ને જળમાં જેમ જળચરોનાં પગલાં દેખાતાં નથી, તેમ લાવિની ગતિ પણ એક પરમાત્મા સિવાય બીજા કોઈ જાણી શકતો નથી. મારા સસરાના ગામના

માર્ગે જતાં અર્જુને કહ્યું; “હે મહારાજ! એ બ્રહ્મદેવના મહં આગળ મારી ટેક કંઈ વિસાતમા નથી.” પછી શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા; “કામ ક્રોધ ને લોભ છે, તે જ મનુષ્યને સર્વ સંકટ ઉપજાવે છે. આ ત્રણ અર્ અહંકારવૃત્તિ, મનુષ્યનું ગમે તેવા ટેકમાં મોળાપણું દર્શાવે છે; રે ગમે તેવા બળવાનને પણ શિથિલ કરી દે છે; ઈશ્વરપરની શ્રદ્ધાને કાર્ય પ્રસંગે મોળી કરી દે છે ને તેથી જ મનુષ્ય મોળો રહે છે. જે મનુષ્ય ઈશ્વર જ મારી લજ્જા રાખશે ને મારી શ્રદ્ધાને સુદૃઢ રખાવશે, એવી કામનાથી વર્તે છે, તેની જ કામના ઈશ્વર પરિપૂર્ણ કરે છે, તેનું જ સંકટમાંથી રક્ષણ કરે છે. પણ જે ઈશ્વરપર રાખવામાં આવતી શ્રદ્ધામાં મોળો પડે છે, તેની ટેક ઈશ્વર કેમ જાળવે? સિંહ તારી સન્મુખ આવ્યો, તે વેળા જ તારી ટેક સમજા હત તો તે પાણીમાં તને શું કરી શકત? અને ક્ષણભર આહાર મોઢો મળત તો કાંઈ ગ્રાણ જાત નહિ. એ સર્વે માયા મે તારી ટેકમાં મોળાપણું કેટલું છે, તે તને જણાવવાને જ રચી હતી. હે અર્જુન! જે મનુષ્ય પોતાની ટેક જાળવે છે તે ત્રણ બ્રહ્માંડ એકત્ર થઈ જાય, પણ કદી સંકટને પામતો નથી. દુઃખનું કારણ પોતાની ટેક-વિશ્વાસ-શ્રદ્ધામાં અનિશ્ચિતપણું ને હરિ-ભક્તિ પરાયણતામાં મોળાપણું, એ જ મુખ્ય છે.”

આ કથા કહી શુરુ વામદેવજી બોલ્યા; “હે ભક્તજનો! જ્યારે જ્યારે મનુષ્યપર કોઈ પણ સંકટ આવે ત્યારે ત્યારે તેણે નિશ્ચિત-પણાથી જાણવું કે, તેની ઈશ્વરપ્રતિની આસ્થામાં કાયમ છે. વ્યવહારમાં લગ્નગ્રાપગ્યા મનુષ્યો નિત્ય દેવદર્શન કરે છે, ઘરમાં કે બહાર જઈને ઈશ્વરસેવન કરે છે, રાત ને દહાડો હરિભજન કરે છે, તાળીઓ પાડીને હરિનું કીર્તન કરે છે, પણ જ્યારે તેનાપર સંકટ આવે છે, ત્યારે તે પોતે ને બીજા અન્ય મનુષ્ય એમ માને છે કે, અહો! આ તો મોટો સાધુ છે ને આનાપર આ સંકટ શું? પ્રત્યક્ષ તે જીવમાં સાધુનાં સર્વ લક્ષણ છે, પણ તેની ટેક-ઈશ્વરી ટેક-શિથિલ હોવાથી જ તે દુઃખનો ભોગી થાય છે. તે કેણુ જાણે છે? તે જાતે જ જાણતો નથી, તો બીજા કેણુ જાણે?”

ચતુર્થ અન્ક

બટુક તે કોણ ?

(લી)

કેશ

—૦૦૦૦૦૦૦૦—

નિખિલં દૃશ્યવિશેષ દૂષપત્તેન પચ્યતાં વિદુષામ્ ।

વન્ધો નાડપિ સુક્તિર્ન ચ પરમાત્મત્વમપિ ન જીવત્ત્વમ્ ॥

અર્થ-જ્ઞાનીઓ મિથ્યા એવા અક્ષરેણ પદાર્થોને દ્રશ્ય તરિકે બુદ્ધિ છે, છતાં તેઓને બધન થતુ નથી, સુક્તિ થતી નથી, પરમાત્મપણુ પણુ થતુ નથી, તેમ જીવપણુ પણુ થતુ નથી, અર્થાત્ જ્ઞાની અલિપ્ત રહે છે

—૦૦૦૦૦૦૦૦—

~~~~~

ખીજે દિને પ્રભાતમાં, પોતપોતાનાં નિત્ય ઠમોં આટોપી, સર્વ ક્રત્તિ-જાદિકો તૈયાર થયા, ત્યારે બટુકની આજ્ઞા પ્રમાણે વરેખ્સુએ, યજ્ઞસમાપ્તિ ઠમને અંગે અપાર દક્ષિણા આપી પ્રાદ્ધણોને સતોષ્યા; અને સર્વ આવેલાઓની વિદાયગીરીને માટે છેલ્લો સત્કાર કરવાને એક સુંદર શણગારેલા મંડપમાં મોટી સલા ભરી. તેમાં ઘણાક મહર્ષિઓ, મુનિઓ, પ્રાદ્ધણો, દેશદેશના રાજાઓ, મહારાજાઓ, સંભાવિત ગૃહસ્થો, શેઠ શાહુકારો અને ઘણાક પંડિતો તથા મહાત્માઓ આવીને બેઠા હતા. તેની અંદર સર્વની સંમતિથી મુખ્ય આસન, અત્યાગ્રહથી મહાત્મા બટુકને જ આપવામાં આવ્યું. પહેલી પૂજા પણુ એ પ્રદક્ષિણ બાળકની જ કરવામાં આવી. બટુકની અદ્ભુત જ્ઞાનશક્તિ જોઈને એ માટે કોઈથી પણુ ના પાડી શકાય તેમ નહોતું.

એ સમયે સૌના મનમાં શંકા ઉઠી કે, આટલી બધી ઈશ્વરીશક્તિવાળો આ બાળક કોણુ ને કેનો પુત્ર હશે? અદ્યાપિ પર્યંત એ વાત કોઈ એને પૂછી શક્યું નહોતું. તે મંડપમાં પ્રાદ્ધણો વેદ ઘોષ કરી રહ્યા છે, વાજિત્રો મીઠા સ્વરથી વાગી રહ્યાં છે, બંદીજનો મહારાજાનાં યશોગાન કરે છે અને મહારાજા વરેખ્સુ પોતાની અર્ધાંગના સહિત ગંધ, મુખ્યમાળાઓ, વસ્ત્રો, આભરણો અને અપાર દ્રવ્ય, ઇત્યાદિ ઉપહારો-

વડે ઋષ્યાદિઃ સલાજનોનું પૂજન કરે છે; અને જેવી જેની યોગ્યતા હોય તે પ્રમાણે તેનું, રાજપુરોહિત આગળ થઈને બતાવે છે એટલે, રાજા પૂજન કરતો આવે છે. સલામાં વિરાજેલા સર્વનું યથાયોગ્ય પૂજન થઈ રહ્યું, ત્યારે અતિ સંતુષ્ટ થઈ ઋષિઓ તથા મુનિઓ વેદમંત્રોથી તેમ્ને આશીર્વાદ દેવા લાગ્યા છે. એવામાં એક અમલકાર બન્યો.

ત્રિવક્ત્રગાંઠના ઉત્તર દરવાજા ભણીથી એક વૃદ્ધ ઋષિ દોડ્યા દોડ્યા આવતાં માયા. એમના મહોંમાં શ્વાસ માતો નહોતો, મસ્તકપરનો જટાનો આડળ છૂટી ગયો હતો, શરીરે પરસેવાના ઝોળ વળી રહ્યા હતા. તેણે સલા દ્રરો આવી એકદમ ચારેબેર દૃષ્ટિ દ્રેશ્વી ને મધ્યમાં ઉચ્ચા સિંહાસનપર મહાત્મા બટુકને બેઠેલો જોતાં જ, “હે પુત્ર! એ પુત્ર!” એવી રીતે મોટેથી સાદ કરવા માંડ્યો. વાજિત્રો અને વેદમંત્રોનો એ વેળા મોટો ઘોષ મચી રહ્યો હતો, તેથી એ ઋષિએ કરેલો સાદ કોણ સાંભળે? આથી અતિ અકળાયેલા અને આતુર બની ગયેલા તે ઋષિએ એકદમ સલા વચ્ચે દોટ દીધી; અને સિંહાસન પર વિરાજેલા બટુકને પોતાની બાથમાં ઘાલી, બંને ભુજવડે હૃદય સાથે ચાંપીને ગાઢ આલિંગન દીધું; અને, “પ્રિય પુત્ર! અરે મારા પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય પુત્ર! તું જન્મતાં જ આવો નિર્દય કેમ થયો! આ વૃદ્ધ પિતાની અને વૃદ્ધપણમાં પુત્ર જોઈને ઘેલી થયેલી તારી માતાની પણ તને દયા ન આવી? આવું તે વળી રમતું હોય? આલ, ઘેર આવી, તારી વિયોગિની માતાના હૃદયને શાંત કર.” એમ કહી તેને તેડી લેવા માટે તે વૃદ્ધ મુનિ તેને ઉચકવા લાગ્યા, પણ બટુક ઉચકાયો નહિ, ત્યારે થાકીને તેની સામે ઉભા રહી, તે મુનિ બોલ્યા; “હે પુત્ર! ચાર ચાર દિવસથી અન્નજળનો ત્યાગ કરી, તારી માથળ અનેક વન, ઉપવનને આશ્રમેમાં રખડી રખડીને થાકી ગયેલા એવા તારા આ વૃદ્ધ પિતાને તું કેમ દુઃખી કરે છે? તારા વિના તારી માતાએ પણ અન્નજળનો ત્યાગ કર્યો છે, અને હવે તારો વિયોગ લાંબો કાળ રહેશે તો તે પ્રાણ તજશે. હે પુત્ર! શું તું અમને આમ દુઃખ દેવાનેજ અમારે ત્યાં પ્રકટ થયો છે? હે વત્સ! અમે બંને તને અમારા પ્રાણ કરતાં પણ અધિક માનીએ છીએ. તારી માતાએ, પુત્રસુખ મેળવવાની અપાર ઉત્કંઠાથી તપ વ્રતાદિ અનેક કષ્ટો સહન કરીને, તને પ્રાપ્ત કર્યો છે, તેનું ફળ શું આજ?”

આવો પ્રકાર બેઈ આખી સલા એકદમ શાંત અને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગઈ! શું થાય છે, તે બણવા માટે સૌ એકી દૃષ્ટે પિતાપુત્ર ભણી

જેવા લાગ્યું. પછી બટુકે ઉભા થઈ, તે આવેલા ઋષિને પ્રણામ કરીને ઠંઠું; “અહો ઋષિવર્ય! આપ આટલા બધા આતુર શાને અર્થ થયેલા છે? શું આપની કોઈ અમૂલ્ય વસ્તુ ખોવાઈ ગઈ છે? અથવા શું કોઈ પ્રિય મનુષ્યનો વિયોગ થયો છે? વા તમારા પર કોઈ જાતનો ભય આવી પડેલો છે? કિંવા તમારા ચિત્તને કઈ મોહ થઈ આવવાને લીધે તમે આમ હાવરાખાવરા થઈને દોડાદોડ કરી રહ્યા છો? કે કશું કૌતુક જેવામાં આવ્યું છે? કે અવિદ્યાને યોગે ભ્રમ થયો છે? કહો, હે દેવ! આપને શું થયું છે? શાંત પડો, શાંત થાઓ અને આપને આ પ્રમાણે મોહ થવાનું કારણ શું છે તે કૃપા કરી કહો.” એ સાંભળી ક્ષણભર વિચાર કરી ઋષિ બોલ્યા; “હિ પુત્ર! હું આતુર નથી, મારી અમૂલ્ય વસ્તુ ખોવાઈ નથી, વિયોગે નથી ને ભયે નથી; તેમ મોહે નથી ને ચિત્ત અસ્થિરે નથી, ને અવિદ્યાથી ભૂલાવામાં પણ પડ્યો નથી. તું કહે છે એમાંનું કશુંએ નથી. પણ હા, મને કૌતુક થયું છે ખરું. જેના વિયોગથી હું આટલો બધો આતુર છું ને જે મને પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત થયો, છતાં જાણે કોઈ જન્મમાંએ મારી સાથે કશો સંબંધ ધરાવતો ન હોય, એવા પ્રકારનું લાવણું કરે છે, એ એક મોટું કૌતુક નહિ ત્યારે બીજું શું? પણ પુત્ર! મને લાગે છે કે, તને કોઈએ ચેટક કીધું છે, અથવા તો તારી આવી સુંદરતા જોઈ, કોઈ દુષ્ટે તારાપર પોતાની નીચ વિદ્યાનો પ્રયોગ અનુભવ્યો છે! તે વિના તારી બુદ્ધિમાં આટલો બધો મોહ વ્યાપે જ નહિ, કે જેથી તું તારા પિતા એવા મને પણ ન ઓળખે? પણ ચિંતા નહિ, તે સર્વ ઉપદ્રવોને હું યજ્ઞનારાયણના પ્રતાપથી દૂર કરીશ. પણ તું હવે અહીંથી ઉતાવળો મારી સાથે આપણે ઘેર ચાલ.” એ સાંભળી બટુક બોલ્યો; “હિ ઋષિદેવ! આ સસારમાં પિતા કોણ ને પુત્ર કોણ? વળી ઘર કોનાં ને બાર કોનાં? આપ મારી બુદ્ધિમાં મોહ થયેલો માનો છે, પણ આ આપનાં વચનામૃતનું પાન કરતા તો આપને જ મહામોહ-સાગરમાં સપડાયલા હું જોઈ છું. તમે જાણતા નથી કે, આ જગદ્ગુરુપ કાર્ય સઘનું મિથ્યા છે અને તેમાંના સર્વ વ્યવહારો પણ તે જ પ્રમાણે મિથ્યા છે; તો તેમાં પછી પુત્ર કોણ ને પિતા કોણ, એવો વિચાર આપને થતો નથી, ત્યારે તો હું પૂછું છું કે, મોહ તમને થયો છે કે મને?” એ) સાંભળી ઋષિએ ઠંઠું; “તું કહે છે તે સત્ય છે, પણ એ જ્ઞાન અન્યારે શું કામનું છે? એ તો તત્ત્વવેત્તાઓના વિચાર છે. એ વાતો તારા જેવા બાળકના કામની નથી. તે તો હજી તારાં માતાપિતા એવા જે અમે,

તેનાં લાડ ભેયાં નથી, સમવયી બાળકો સાથે નિર્દોષ બાળકીડાઓ કરી નથી, અને વારંવાર અમારા ઉત્સંગોમાં બેસી મૃદુ લાષણ કરીને, અમારાં મનડાં સંતોષ્યાં નથી. યજ્ઞનારાયણના પુણ્ય પ્રસાદવડે તું ઉત્પન્ન થયો, માટે જન્મતાં જ અષ્ટ વર્ષાત્મક દેખાયો, એથી ઋષિઓની સંમતિવડે તને ઉપવીતસંસ્કાર કર્યો, પણ તેથી શું થયું? તું છે તો બાળક જ! હજી તો તારે ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્મચર્ય પાળી વેદાધ્યયન કરવાનું છે. જ્યારે તું ઉત્તમ પ્રકારે ગુરુની શુશ્રૂષા કરીને વેદવેદાંગપારગત થઈશ, ત્યાર પછી તારો સમાવર્તનસંસ્કાર કરીને, તને કુટીન અને રૂપ-ગુણમાં તારા જ સમાન એવી કન્યા સાથે પરણાવીશું. એ વેળા તારી માતા, જેણે તને પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક તપ વ્રતાદિક દુઃખો વેઠ્યાં છે, તે આતિ શુભ રૂપ એવું વધૂવરનું સુકુમાર જોડું જોઈને, પોતાના જીવતરને સફળ માનશે. તું વેદવિધિપૂર્વક ગૃહસ્થાશ્રમસુખ ભોગવજે તથા સર્વ ધર્મકાર્યમાં અનુકૂળ એવી તારી સ્ત્રી સગે રહી, અનેક યજ્ઞાદિક સત્કર્મો કરજે. પછી તે સ્ત્રીને વિષે તારા જેવી જ ઉત્તમ પ્રજા ઉત્પન્ન કરજે એવી રીતે અનુક્રમે દેવ, મનુષ્ય, પિત્રાદિકના ઋણોથી મુક્ત થઈ, ત્રિષયસુખથી વિરામ પામીને, પછી ભલે તું પરમાત્માના સ્વરૂપનો વિચાર કરવા સારુ વાનપ્રસ્થાશ્રમ ગ્રહણ કરજે. પણ હમણાં તને આ ઘેલું કોણે લગાડ્યું છે? હે વહાલા પુત્ર! ડાહ્યો થા ને ઘેર આવી તારી માયાણુ માતાના હૃદયશોકને દૂર કર.”

કારીગરના પુત્રનું પાત્ર

બટુક બોલ્યો; “પિતાણ! આપે કહ્યું તે સત્ય છે; પણ અવિદ્યાથી, ઘેરાયલાં મનુષ્યો પેરે મારે પણ શું તેઓના જેવું નાટક વારંવાર ભજવવું જોઈએ?” તેના આવાં વચન સાંભળી, ક્ષણભર તેના પિતા મૌન ધરી રહ્યા, ત્યારે બટુકે કહ્યું; “હે પિતાણ! મારી એક વાત સાંભળો અને તેનું ઉત્તર દો. કોઈ એક ઉત્તમ કારીગરના પુત્રે, એક પ્રસંગે આણુમાંથી ધાતુ કાઢી, તેને ગાળી, શુદ્ધ કરી, તાવી, ટીપી, પત્રું બનાવ્યું અને તેના જોઈએ તેવડા કટકા કાપી, અનુક્રમથી સાંધી લઈને એક સુંદર પાત્ર બનાવ્યું. પછી તેમાં યથેચ્છ યોગ્ય વસ્તુ ભરીને તે ઉપયોગમાં લીધું તે તે ઘણો આનંદ પામ્યો. દિવસ આયમ્યો અને રાત્રિ પડી. સૌ નિદ્રાવશ થયાં. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે સૌ જાગ્યાં થયાં ત્યારે તે પાત્ર બનાવનાર કારીગરનો પુત્ર, ધમણ, એરણ, હથોડો, સાણસી ઇત્યાદિ હથિયારો લઈને ધમણ સળગાવવા મંજ્યો; અને પેલું પૂર્વ દિવસનું પાત્ર

લાવી આગળ મૂકી, તેનો ભાંગીને ભૂકેા કરવા જેવો તાણીને હથોડો મારવા બંધ છે, તેવો જ તેનો પિતા બોલ્યો; ‘અરે મૂર્ખ પુત્ર, તું આ શું કરે છે?’ ત્યારે તે પુત્રે ઉત્તર આપ્યું; ‘પિતાજી! પાત્ર બનાવું છું.’ પિતાએ કહ્યું; ‘ત્યારે તારી આગળ એ પડ્યું છે તે શું છે?’ પુત્રે કહ્યું; ‘એ પાત્ર છે; પણ પિતાજી, એ તો કાલનું બનાવેલું છે! માટે આજને સારુ નવું પાત્ર બનાવું છું!’

એટલું કહી બટુક બોલ્યો, “ઋષિદેવ! એ કારીગરપુત્રનું કેવું ઉત્તર છે વારુ? એની બુદ્ધિ કેવી સૂક્ષ્મ ને એ કેવો ઉદ્યોગી ગણાયો? પુત્રનું એવું ઉત્તર સાંભળી, એના બાપે એને ડાહ્યો (જ્ઞાની) બધ્યો હશે!! મૂંઝવે જ? ત્યારે ઋષિરાજ, તમારો વિચાર પણ એ કારીગરપુત્રને મળતો જ છે. નહિ વારુ?”

ઋષિદેવ તો આ સઘળું સાંભળીને સડક જ થઈ ગયા, કે આ નાનું બાળક, આ ભેદભરેલું શું બોલે છે! બીજું કોઈ આ બોલવાનો ભેદ સમજી શક્યું નહિ, પણ ઋષિ કંઈક સમજ્યા હતા તેથી બોલ્યા; “વત્સ, મારા વિચારોને શું તું તે કારીગરપુત્રના જેવા ગણે છે? તું શું શાસ્ત્રની આજ્ઞાને અનુસરીને પ્રદ્વાન્ય, ગૃહસ્થાશ્રમ ધ્યાન આશ્રમો પાળવા માટે, મેં તને કરેલા ઉપદેશને સાંસારિક અવિદ્યાનું પરિણામ માને છે? અથવા તું શું તે પ્રમાણે આચરણ કરી ચૂક્યો છે, તેથી હવે પછી આચરવાના કામને કારીગરપુત્રના કામ જેવું ગણે છે? હજી તું ઉગે છે, તો, તે એ ધર્મો આચર્યા તો શું, પણ સાંભળ્યાએ ક્યાંથી જ હોય? પુત્ર! બાળક-બુદ્ધિ મૂકી દઈ ઘેર ચાલ.”

આ જન્મ નવો નથી

એ સાંભળી બટુક બોલ્યો; “આ જગતમાં બાળકે કોણ અને વૃદ્ધ કોણ? મારી દૃષ્ટિએ તો જગતમાંના સર્વ પ્રાણી સમવયી દેખાય છે અને વાસ્તવિક રીતે છે પણ તેમ જ.”

બટુકનાં આવાં વચન સાંભળી, એક જિજ્ઞાસુએ પૂછ્યું; “હિ દેવ! એમ કેમ હોય? આ નેત્રે તો આપ બટુક, આપના પિતા વૃદ્ધ ને હું તરુણ દેખાઉં છું, તો સર્વે સમવયી કેવી રીતે હોઈ શકે?”

બટુકે કહ્યું; “હિ જિજ્ઞાસુ, સાંભળ! આ ચાલુ રથેતવારાહ કદપની સૃષ્ટિનો પ્રારંભ થયો, ત્યારથી સર્વ જીવો પરમાત્મામાં અવ્યક્તરૂપે સમાયલા હતા, તે પૃથક્ પૃથક્ વ્યક્તિરૂપે પ્રકટ થયા; અને એ પ્રત્યેકને સૃષ્ટિસ્વભાવ તથા અહંકાર લાગુ પડ્યો. એ અહંકાર તથા સૃષ્ટિસ્વભા-

વરુપ માયાના આવરણથી તેઓ અનેક પ્રકારના કર્મોમાં લેપાવા માંડ્યા; અને એ કર્મોને લીધે તેઓને પછી તે કર્મોનાં ફળ લોગવવાનો જે ઈશ્વરી નિયમ, તે લાગુ પડ્યો. એને લીધે જીવથી જેવાં કર્મ બન્યાં, તેવાં તેવાં ફળ લોગવવા સારુ, તેવાં તેવાં તેને શરીર ધારણ કરવાં પડ્યા. અર્થાત્ અમુક કર્મો કરેલાં હતાં, તેનું ફળ લોગવવાને એક દેહ ધર્યો પણ તે દેહવડે તે પાછલાં કર્મો લોગવવાની સાથે પાછાં બીજાં નવાં કર્મો પણ ઉત્પન્ન થયાં; ત્યારે તે નવાં કર્મોને માટે વળી નવો દેહ ધરવો પડ્યો; અને તેમાં પણ જે કર્મો નવાં થાય, તે લોગવવા વળી ત્રીજો નવો દેહ ધરવો પડ્યો. એ પ્રમાણે જેમ જેમ નવાં નવાં કર્મો થતાં જાય, તેમ તેમ તે લોગવવા માટે પાછા નવા નવા દેહ ધરવાના પડે; અને એમ વારંવાર ચક્રપેરે આવર્જન વિસર્જન, જન્મ-મરણ ને પુનઃ જન્મ થતા જાય, પણ તેનો પાર આવે નહિ. જેમ ઘાણીના બળદને ખાસ ઉભા રહેવાનું ક્યાંય અવસાન જ હોતું નથી, અર્થાત્ તેના ચાલવાના માર્ગનો છેડો જ હોતો નથી, તેવી રીતે જીવને દેહરૂપે જન્મવું, કર્મ કરવાં, મૃત્યુવશ થવું અને કર્મોના ફલાર્થે નવો નવો દેહ ધારણ કરવો, પુનઃ કર્મ કરવાં, પુનઃ મૃત્યુવશ થવું અને પુનઃ જન્મ ધરવો પડે છે! માટે હે જિજ્ઞાસુઓ! આજે તમે, હું અને આ સર્વે કંઈ નવા થયા નથી. સૃષ્ટિના મંડાણથી આપણે બધા સાથે જ છીએ; અને સૌ સૌનાં કર્મ-પ્રારબ્ધ લોગવીએ છીએ અને હે ઋષિદેવ! તમારા કહેલા આશ્રમધર્મો આ જન્મ પૂર્વે એક નહિ પણ અનેકવાર આચરી આચરીને હું થાકી ગયો છું; તોપણ હજી તમે મને તે જ આચરવાનો ઉપદેશ કરો છો, ત્યારે તમારો વિચાર પેલા કારીગરપુત્રને મળતો નહિ ત્યારે શું?”

આવું અતિ ગૂઢ તત્ત્વવિચારવાળું સાધણ સાંભળી, ઋષિ આશ્ચર્યમાં ઘણા જ લીન થઈ ગયા, અને વિચાર કરવા લાગ્યા કે, મારે ત્યાં જન્મેલો આ બાળક, સાધારણ જીવ નથી, પણ કોઈ દેવાંશી અવતાર છે. પછી તેણે તેને પૂછ્યું; “હે વત્સ! હે પ્રિય પુત્ર! તું આવા સૂક્ષ્મ જ્ઞાનની વાતો કરે છે, માટે પૂર્વ જન્મમાં તું કોણ હતો, તેનું તને અવશ્ય જ સ્મરણ હશે, તો તે મને જણાવ.” પિતાની આવી આજ્ઞા થવાથી બટુકે પોતાના પૂર્વ જન્મનો વૃત્તાંત કહેવા માંડ્યો.

સનકાદિકના ઉપદેશની લગની

“પિતાજી! પૂર્વ અંગિરા ગોત્રમાં જ મારો જન્મ થયો હતો. ત્યાં મેં શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે વેદાધ્યયન કરી ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો હતો. તે

જન્મમાં સ્વર્ગનાં સાધનરૂપ વેદત્રયીવડે થતાં જોઈકે કર્મકાંડમાં જ સર્વ ઋષિઓ સાથે હું મંજ્યો રહેતો હતો. મેં આંક યજ્ઞો કર્યા ને કરાવ્યા અને વ્યવહારમાં ને કર્મકાણ્ડમાં હું ઘણો જ પ્રવીણ ગણાયો. તે વેળા ‘વામદેવ’ નામથી ઋષિઓ મને ઓળખતા. બહુ માન આપતા હતા. સ્વર્ગની ઇચ્છાથી વા આ લોકનાં સુખો મેળવવાની ઇચ્છાથી, ઋષિઓ સાથે મળી હું અનેક કામ્ય કર્મો કરતો. ધીજાઓને તેમ કરવાને ઉપદેશ પણ કરતો; કારણ હું સમજતો હોતો કે, આ લોક તેમ જ સ્વર્ગ લોકનાં સર્વ સુખો પરિણામે નાશવંત છે. એવામાં એક પ્રસંગે, દીનજનોના બંધુ અને પ્રાણીમાત્રનું હિ ઇચ્છનારા એવા બ્રહ્મપુત્રો, સનકાદિક મુનિઓ, અનેક લોકોમાં પર્યટન કરવા કરતા, ભૂલોકમાં પધાર્યા. તેઓ આ લોકની સર્વ પ્રજાને અનેક કલેશ “પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં પુનરપિ જનનીજઢે ગયનમ્” થવા રૂપ અનિવાર્ય કલેશોમાં પચી રહેલી જોઈ, બહુ ખેદ પામ્યા પછી એ દેવો, કયાને વશ થઈ, પ્રજાના આ સંસારના કલેશમય તપોને દૂર કરવાને વિચાર કરવા લાગ્યા. તે વેળા અમે સર્વ ઋષ્યાદિકોએ અને ધીજા સર્વ પ્રજાઓએ, એ બ્રહ્મપુત્રોને પધારેલા જાણી, ગાના પાવન તટપર મોટો સમારંભ રચ્યો અને ત્યાં તેમને પધરાવી રૂજનાદિકથી સંતુષ્ટ કર્યા. પછી સર્વેએ મળી પ્રાર્થનાપૂર્વક તેમને પ્રશ્ન કર્યો કે; “હિ બ્રહ્મપુત્રો! જ્યારે આપ અત્રે પધાર્યા છો ને અમારાં સાંચારિક દુઃખો જોઈ ખેદ પામો છો, ત્યારે તે દુઃખોને અંત અને વાસ્તવિક સુખાનંદપ્રાપ્તિને ઉપાય શો, તે આપ કૃપા કરી બોલો.” ત્યારે સનકાદિ ચારે બ્રહ્મપુત્રોમાં જ્યેષ્ઠ સનક મુનિ બોલ્યા.—ગ્રાન્થત્ત સુત્રનો ઉપાય પરમાત્મસ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થવું, એ જ છે સનંદન મુનિએ કહ્યું—મનનો વ્ય કરવો એ પરમાત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાનો ઉપાય છે. સનાતન મુનિએ કહ્યું—શુદ્ધ-નિષ્કામ કર્મ—ઉપાસના કરવી તે મનના વ્યનો ઉપાય છે. સનત્કુમાર મુનિએ કહ્યું—આ સર્વે જગત્ વિનાશી છે, એમ વિચારપૂર્વક જાણવું તથા અવમવનું ને તેવો હૃદ નિશ્ચય કરવો, એ નિષ્કામ થવાનો ઉપાય છે.

“આ સદ્વિષ્ણુ પણ અણુમોલ ઉપદેશ આપી, સનકાદિ ચારે મુનિઓ દેવલોક પ્રતિ પધારી ગયા; અને સર્વ પ્રજાઓ ને ઋષ્યાદિકો પોતપોતાનાં કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયા. પણ મહર્ષિઓના આ બ્રહ્મ-ઉપદેશનો મર્મ-રહસ્ય તો ઘણા થોડા જ સમજી શક્યા હતા; કેમકે એ ઉપદેશનો અતિ ગૂઢ સિદ્ધાંત, મનન ને નિદિધ્યાસન વગર મનમાં કરવો અતિ દુર્લભ છે. આ ચારે સિદ્ધાંતોમાંનો ત્રીજો સિદ્ધાંત એ કે, કૃષ્ણની

ધન્યા રાખ્યા વિના કોઈ કરવાં ને તે પરબ્રહ્મ (પરમાત્મા) ને અર્પણ કરવાં; કારણ એથી આત્મકરણ શુદ્ધ-પવિત્ર-જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ થવાને યોગ્ય થાય છે. એ હેતુને અનુસરીને કોઈ પ્રજા આચરણ કરી શકી નહિ ને તેથી તે ઉપદેશનું કૃણ કંઈ થયું નહિ. પૂર્વે જેમ કરતા હતા તેમ જ સૌ કોઈ કરવા લાગ્યા. પરંતુ એ બાળકરૂપ મહાતેજસ્વી સન-કાદિ મહર્ષિઓનો કલ્યાણકારક ઉપદેશ સાંભળી, મને તો તેજ વેળાથી સુદૃઢ ચોટ લાગી. મેં વારવાર તેમનાં વચનોનું અંતઃકરણમાં મનન કરવા માંડ્યું. જેમ જેમ હું વિચારપૂર્વક સદ્વિલીલાનું અવલોકન કરતો ગયો, તેમ તેમ મને અનુભવ થતો ગયો, કે આ જગતમાંની પ્રત્યેક વસ્તુ પરિણામી (નાશવંત-મિથ્યા) છે; તે અવિનાશી નથી; તો તેને પ્રાપ્ત કરવાને અથવા તેમાં પડી રહેવાને બુદ્ધિમાન પ્રાણી કેમ ઇચ્છે? મને આમ અનુભવ થવાથી તે મહર્ષિઓનાં સક્ષિપ્ત ઉપદેશવચનો ઘણાં ગૂઢ ને અમૂલ્ય અર્થવાળાં લાગ્યાં અને એ કારણથી તેના પર મારો વિશ્વાસ દૃઢ બંધાતો ગયો. પછી તો મને ક્ષણે ક્ષણે તેઓનાં ઉપદેશ-વચનો સ્મરી આવવા માંડ્યાં ને મારા પ્રત્યેક કાર્યમાં મેં તેનો દૃઢતાથી ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. ધીરે ધીરે પ્રકૃતિનું વલણ એટલું બધું બદલાઈ ગયું, કે ઘણાંક ઋષિઓ-જેઓ કર્મોમાં અતિ પ્રીતિવાળા હતા તેઓ-મને ભ્રમિષ્ઠ થઈ ગયેલો અથવા તરંગી માનવા લાગ્યા. સમય વીતતાં ને ધીરે ધીરે કોઈ પણ કામ્ય, એટલે કૃણની ઇચ્છાથી કરવામાં આવતાં કર્મ ઉપર મારી આસ્થા રહી જ નહિ. જે કર્મ આવશ્યક હોય, એટલે કે જે કર્મ વિના ચાલતું જ ન હોય, તેજ કર્મો હું કરતો ને તેમાં પણ કલાસક્તિ રાખતો નહિ. કર્મકૃણની આશા જ રાખવી નહિ, એવો મને ઘણા સમયનો લાંબો અભ્યાસ થવાથી, મારી સર્વ આશાઓ આપો-આપ પૂર્ણ વિરામને પામી, અને આગળ અનેક આશાઓમાં નિરતર ભટકતું રહેતું ને જરા પણ વિશ્રામ લેતું નહિ, એવું જે મારું ચંચળ મન, તે આશારહિત થવાથી, તદ્દન શાંત પડી ગયું. તેણે ભટકવું કે બીજા વિચાર કરવો તદ્દન છોડી દીધો. પૂર્વે અનેક આશાઓમાં ને ચિંતાઓમાં સદા ઉદાસ રહેવાથી શરીરે હું કૃશ રહેતો, તે મટી જઈ પંચતત્ત્વનું આ શરીર, અણધારેલી રીતે પ્રકુલ્લિત થવા લાગ્યું, અને હું બહુ હુલ્લુપ્ત થયો. છેવટે આશા અને સસારાસક્તિ એટલે સૂધી શિથિલ થઈ ગઈ કે, આશ્રમ, ધન, સ્ત્રી, પુત્રો ઇત્યાદિ સર્વને આ છોડે વિસારી મૂક્યાં; અને દેહને વળગેલાં નિત્યનૈમિત્તિક આવશ્યક કર્મો પણ છૂટનાં ગયાં. મારું

મન નાશ પામ્યું. તે મહર્ષિઓના ઉપદેશ પ્રમાણે પરમાત્મસ્વરૂપનાં દર્શનની લાલસાથી ને તેમાં નિરંતરનું લીન થઈ જવાને લીધે, શરીર પણ શુદ્ધ સુવર્ણ સમાન થતું ગયું, અને આ દેહનું સ્મરણ તેને રહેવા ન માંડ્યું. સમયે લોજન મળે તોય ઠીક, ન મળ્યું તોય ન સાલરે, ટાઢ તડકાતું પણ લાન ન રહે, ખેઠો રહું તો ખેઠો જ, ચાલ્યો જઈ તો તેનો છેડો જ ન આવે; કોઈ હસે, અપમાન કરે, વા માનથી બોલાવે, તેનું જીવને કે દેહને કંઈ જ લાગે નહિ. એવી રીતે મન બ્રહ્મ-વિચારમાં (પરમાત્મસ્વરૂપનાં દર્શનના વિચારમાં) કેવળ એકાગ્ર થઈ જવાથી, બ્રહ્મનિષ્ઠ જીવવાળો તે દેહી જે હું, તે જાણે જડ, બહેરા, મુંઝો ને સાનસાન વગરનો અવધૂત સરખો થઈ ગયો; અને ખરી પહેલું પાંદડું જેમ પવન ઘસડી જાય તેણીગમ ચાલ્યું જાય છે, તેમ યદ્યદ્વાથી ગમે તેમ વિચરવા લાગ્યો. એવી રીતે કેટલોક ઠાણ જતાં મારી પૂર્ણ એકાગ્રતાને પરિણામે મને પરમાત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થવાનો સંધિ સમીપ આવી પહોંચ્યો; પરંતુ તેમ થવા પહેલાં જ (લગવત્સાક્ષાત્કાર થવા પહેલાં જ), ઈશ્વરેચ્છાથી તે દેહ, ઠાણધર્મને પામ્યો. એથી મારે ઈશ્વરી નિયમ પ્રમાણે પાંદું ગર્ભવાસમાં આવવું પડ્યું છે.

“હે મુમુક્ષુઓ! રે પિતાલ! અને તમારે ત્યાં મેં ગર્ભવાસનો છેલ્લો જ હસ્તર અનુભવ લીધો છે ખરો; પણ ગર્ભવાસનાં મને મહાસંકટો બાધ કરી શક્યાં નથી; કેમકે હું તો ત્યાં પણ બ્રહ્મવિચારમાં જ મગ્ન હતો ત્યાં તો વળી મારું મન પરિપૂર્ણ એકાગ્ર થયું; કારણ કે એ સ્થળનો નિવાસ તો યોગી લોકોની પર્વતોમાંની શુભમાં શુભ, એકાંતિકમાં એકાંતિક શુદ્ધના કરતાં પણ ઘણો ગૂઢ-એકાંતવાળો છે. તે સ્થળનાં (ગર્ભાશયનાં) નરકના સરખાં તીક્ષ્ણ દુઃખોને લીધે જીવની સંસારાસક્તિ તદ્દન નિર્મૂળ થાય છે. ત્યાં પ્રભુએ મારાપર કૃપા કરી. પ્રથમ તો સૃષ્ટિનિયમ પ્રમાણે મેં લિંગ દેહવડે ગર્ભસ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો. ધીરે ધીરે મારા તે લિંગ દેહની આસપાસ આ પંચતત્ત્વનું સ્થૂલ શરીર બંધાવા લાગ્યું ને તે પરિપૂર્ણ બંધાઈ રહ્યું ત્યારે તે મારા સ્થૂલદેહના હૃદય વિષે એકાએક અદ્ભુત પ્રકાશ થયો. એ પ્રકાશ કેવો હતો, તેનું વર્ણન કરતાં કોઈથી જાણી શકાશે નહિ, કારણ એ તો જે અનુભવે તે જ જાણે. કંઈક કંઈક રાજા વરેપ્રસુને એનો અનુભવ છે, પરંતુ તે પણ પૂરું વર્ણન કરી શકશે નહિ. એ પ્રકાશ, એ આનંદરૂપ પ્રકાશ-એ મહદાનંદરૂપ પ્રકાશ-એ પરમાનંદરૂપ પ્રકાશ-એ પરમ સુખમય પ્રકાશ-વાયુ વગરના એકાંત સ્થાનમાં પ્રજ્વલતા ધૃતદીપક સરખો સ્થિર હતો. આટલું છતાં એ કેવો, કેવો,

ને કેવા રૂપમાં હતો, એ જાહેર હું તમને કહેવા માંડું, તો મારે એટલેથી જ અટકવું પડે કે, તેને હું જેવડો, જેવો અને જેવા રૂપમાં કહું-માનું તેવો તે હતો. એ પ્રકાશ મને અપાર-અનંત લાગતો હતો, એટલે જેના કરતાં બીજું કંઈ જ મોટું ન હોય તેવડો તે હતો, અને એથી ઉલટું જાણ્યો તો ગર્ભમાં રહેલા બાળકનું હૃદય કેવડું હોય છે! એવડા નાના હૃદયમાંના પોલાણુ ભાગમાં જ્યારે એ દેખાયો ત્યારે તો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પણ હતો. મારા હૃદયમાંથી તો અજ્ઞાનરૂપ તિમિરનો નાશ થયો છે, એથી હું એને ‘પ્રકાશ’ એવું નામ આપું છું; પરંતુ વાસ્તવિક જાણ, એ શું ને એને શું કહેવું જાણ્યો, તે કોઈથી કહી શકાય તેમ નથી. એટલા માટે, ઉપનિષદ શાસ્ત્રે એને, ॐ તત્, સત્, ચિત્, આનંદ, ઇત્યાદિ વિશેષણો આપ્યાં છે, અને એ બધાનું સમગ્ર નામ ‘બ્રહ્મ’ એવું વેદમાં વર્ણવેલું છે. એ જ પરમાત્મસ્વરૂપ, કે જેનો ઉપદેશ મને પૂર્વે સનકાદિક મહાત્માઓ કરી ગયા હતા, એ જ મારા હૃદયની પણ પેલીમેરનું મારું પોતીકું સ્વરૂપ છે; એ જ સર્વ દુઃખનો અને સંસારવાસનાનો અંત છે; એ જ પરમસુખ, એ જ પરમશાંતિ, એ જ પરમઆનંદ, એ જ જીવન-મુક્તિ, એ જ પરમનિવૃત્તિ છે અને એ જ અચલ પદ્મની ને એ જ સર્વોત્તમ ધામ છે. સનકાદિકોએ કહેલી સઘળી રીતિ હું બરોબર અનુભવતો આવ્યો હતો, માટે એ વેળા મને સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યું કે, અહો! આ જ પરમાત્મા અને આ જ મારું મૂળ રૂપ!! સર્વ શક્તિમય અને સર્વ આશ્ચર્યમય પરમેશ્વર તે આ જ!! એ વેળા જ્યારે મને એ પરમાનંદનો જ લાલ થયો હતો, ત્યારે પછી મારા લૌકિક આનંદનું તો પૂછવું જ શું!!”

એટલું કહીને બટુક વળી બોલ્યા: “ઋષિજી, એ વેળા મને ત્યાં તુરત આનંદપૂર્વક સ્મરણ થઈ આવ્યું કે, મહર્ષિ સનકાદિકોનો ઉપદેશ કેટલો અમૂલ્ય છે; એનાથી મને પરિણામે કેવો અલભ્ય લાલ થયો! પણ તેને ભૂલી જઈ અન્ય માર્ગ લાગેલી પ્રજાને એમાંનું ક્ષણ કંઈ પણ ક્યાંથી મળે? તેઓને કમો તો સંસારવાસનું મહાદુઃખ ચોટેલું જ છે, પણ તેઓના હિતને અર્થે મારે તેઓને પુનઃ ચેતાવવા જાણ્યો. આમ વિચારીને, હું ત્યાં ગર્ભવાસમાંથી જ તમને, મને પોતાના ગર્ભમાં રાખનાર મારી માતાને અને બીજા સર્વ પ્રજાને ઉદ્દેશીને જે ઉપદેશવચનો કહેવા મંજ્યો, તે તમને સાંભરતાં હશે જ! ત્યાર પછી તુરત જ હું જન્મ્યો; જન્મીને પણ સર્વ પ્રજાને ચેતાવવા માટે એ જ કામ કરવા નિકળી પડ્યો છું. એટલામાં તમે આવી પહોંચ્યા, તો તમારા સહિત આ સર્વ પ્રજાને હું પુનઃરપિ કહું છું કે; ‘હિ જનો! હું પૂર્વે તમારામાનો જ એક હતો.’ પણ તે

સનકાદિકેના અમૂલ્ય ઉપદેશને અનુસરી, તેઓએ ઠહેલા સિદ્ધાંતોને મનનપૂર્વક અનુભવી, દૃઢ કરીને, જ્ઞાનલક્ષિસાધનનું આચરણ કરવા લાગ્યો. તે શ્રેણી જ ચત્રને પરિણામે, પરમાત્મસ્વરૂપનો અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર પામીને સુખી થયો છું, આનંદમાં રમણ કરું છું, નિર્લેપ બન્યો છું, માટે તમે પણ મારી પેઠે જ કરીને સુખી થાઓ; ઉપેક્ષા કરશો નહિ.”

બટુકના સુખની આ વાણી સાંભળી, સર્વ સભા ચક્રિત થઈ ગઈ, અને પેલા વૃદ્ધ ઋષિ-વામદેવના પિતા તો-અતિ હૃદયના આવેશમાં અકસ્માત બટુકને બાથમાં લઈ આલિંગન આપીને બોલ્યા; “નિ.શંક હું લાગ્યવંત છું ! મારે આવો દૈવી પુત્ર ! સાક્ષાત્ વામદેવ ઋષિ ! જે પુરુષ સર્વ પ્રભને અને ઋષિવર્ણને વંદ્ય, એ પુરુષ મારે ત્યાં પુત્રરૂપે ! પણ અરે ! હવે તને પુત્ર કહીને બોલાવતાં મારી જિહ્વા ઉપડતી નથી. પરંતુ હે ઋષિવર્ય ! (બટુકને વામદેવરૂપે ઉદ્દેશીને ઋષિ કહે છે) સ્પષ્ટનિયમને અનુસરીને આપ મારે ત્યાં પુત્રરૂપે પ્રકટ્યા છે, તો અજાનાંધકારમાં પડેલાં એવાં તમારાં માતૃપિતારૂપ અમ વૃદ્ધોની પુત્રલાલસા પૂરી કરવાને ઘેર પધારો. હે વામદેવ ! મેં તો તમારા અનુગ્રહથી તમારું મૂળ રૂપ જાણ્યું, પણ સ્ત્રીભવિ એવી તમારી માતાને તમારા પ્રભાવની જાણ નથી, માટે ઘેર પધારી તેને પણ કૃતાર્થ કરો; અને અમારી આંખને ઠંડક થાય, તે પ્રમાણે ગૃહસ્થાશ્રમનું સુખ ભોગવી દેખાડો. હે વામદેવ, મને એમ ઉભરાઈ આવે છે, માટે કહેવાઈ જવાય છે કે, હે પુત્ર ! હે મારા દિવ્યપુત્ર ! તું મોટો થાય, લક્ષ કરે ને તારુ નવયૌવન સ્ત્રીપુરુષનું કાવલું બેઠું અમારી આંખ આગળ હરે ફરે ત્યારે જ અમારાં હૈડાંને ઠંડક થાય ને અમે પોતાને પૂર્ણ કૃતાર્થ માનીએ; કારણ એમ ન થાય તો આવો દિવ્યપુત્ર પ્રાપ્ત થવાનો અમોને શો લડાવો ? માટે હે પુત્ર ! હે વામદેવ ! ખીલું સર્વ વાત મૂકી ઈર્ષ હવે તું ઘેર ચાલ.”

એટલું કહી ઋષિ શાંત થયા, સભા પણ શાંત થઈ, સૌ સ્થિર ઠરી રહ્યા; અને ક્ષણભર સભામાં સુનકાર થઈ રહ્યું.

પછી બટુક, કે જેને આપણે પણ હવે વામદેવ એ નામથી ઓળખીશું તે, તે ઋષિને ઉદ્દેશીને બોલ્યા; “પિતાજી, એકવાર જાણવામાં આવે કે આ પદાર્થમાં ઝેર છે ને તે ખાધાથી પ્રાણ જાય છે, તો પછી તે પદાર્થ ચાહે તેવો મીઠો હોય તોપણ તેને ખાવાની ઇચ્છા જાની કરશે ખરો ?” ઋષિ બોલ્યા; “નહિ જ.” બટુકે કહ્યું; “તેમ જ મારા સંબંધે જાણી.” તોપણ ઋષિએ માન્યું નહિ, ત્યારે તેમને સમજાવવાને અને તેમનો ન્યાય તેમના જ મોઢે ઠરાવવાને તેણે એક નાનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો.

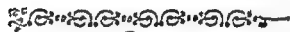

પંચમ બિન્દુ બાળોભોળો પ્રહારી

પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં પુનરપિ જનનીજઠરે શયનમ્ ।
 હહ સંસારે લલુ દુસ્તારે કૃપયાઽપારે પાદિ સુરારે ॥
 નારીસ્તનમરજઘનનિવેશં દૃષ્ટ્વા માયામોહવૈશમ્ ।
 એતન્માંસવસાદિવિકારં મનસિ વિચારય વારંવારમ્ ॥

અર્થ—કરીને જન્મ, કરીને મરણ અને કરીને પાછું માતાના ઉદરમાં આવવું થાય છે. આ રીતે દુસ્તર એવા આ અપાર સસારમાંથી, હે મુરારિ! દૃષ્ટ કરીને મારું પાલન કરો. સ્ત્રીના ભરાડ સ્તનો અને સાથળના પ્રદેશને લેધને તથા માયાજન્ય મોહના આવેશને લેધને, એ માંસ, વસા વગેરેનો વિકાર છે, એમ તુ વારંવાર મનમાં વિચાર કર.

૬૨. ભા. ચિત્રવત્ થઈ પડી છે. સર્વત્ર શાંતિ છે. તુરત જ બહુક મહા-
 રાજ એકદમ સિંહાસનથી નીચે ઉતરી પડ્યા,
 અને બોલ્યા; “પિતાભા ! વ્યવહારદૃષ્ટિથી હવે હું પણ તમને પિતાભા
 કહીશ. તમે વૃદ્ધ છો, અને ઘણી વારના ઉભા રહેલા હોવાથી થાકી
 ગયા હશે, માટે આ સિંહાસન ઉપર બિરાજો. તમે મારા ગુરુ છો,
 મને ઉપદેશ આપવાને યોગ્ય છો, તેથી હું તમારા સામે ઉભો રહી એક
 શંકા છે, તેનું સમાધાન પૂછું છું. પછી આપ કહેશો તેમ કરીશ!” તુરત
 ઋષિ આસને બેઠા. પછી વામદેવે પોતાનું અમૃતતુલ્ય સલાષણ આહુ કર્યું.

“કોઈ એક ઋષિપુત્ર ઘણાક વર્ષ પર્યંત ગુરુને ત્યાં રહી શુદ્ધ
 બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળી, વેદાધ્યયન કરીને અંતે ગુરુદેવની આજ્ઞા લઈ,
 ગૃહસ્થાશ્રમ કરવા સારુ, ઘર તરફ આવવા નિકળ્યો. માર્ગમાં આવતાં
 એક સુંદર નગર આવ્યું. તેની સ્વર્ગ સરખી શોભાથી મોહ પામી. તેણે
 એ નગરનું સારી પેઠે અવલોકન કરીને, પછી આગળ આલવાનું ઠરાવ્યું.
 તે એક ધર્મશાળામાં ઉતર્યો હતો, ત્યાંથી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં
 સ્નાન સંધ્યાદિક નિત્ય ધર્મ આટોપીને તે નગરમાં ફરવા નિકળ્યો. તે

નગરનાં શેરખાળ છું, તું મારી માતા તારે અદ્રણાવાથી તે ઉધે માથે
લવન સરખા, તે મહાપરાધનું કાર્ય છે પોલાણમાં ઉડા ઉતરી ગયા!
સર્વ જાતિ પો હું માતાતુલ્ય સુંદરી! ગાં અંદર બહુ લિચડાયો, તે કેમે
પણ નિર્ધન નાંચ છે? આ જગતમાં ક

અને કુળવાન એની છે. પરપુરુષ પરશ્ચિ બોલ્યા; “આ કેવું ને કેટલું
છે અને ધર્મના કાળે પરલોકમાં ઘોર ના દુઃખની એ પરિત્રીમા છે!
વાશે. આવા વિચાર મોટો કોપ થાય છેગી ઉધે માથે; અને તે પણ વળી
ફરવા લાગ્યા. એકગર કારણે એ ઘોરથી વિશેષ કટકારી ચમસકનનું
નાકાપર એક લગ્નની જેમ બને તેમ ના પડ્યા પછી, ઉપર વસનારાં
અને તે લગ્ન મહેસો થયો ને બા, તે સઘળો તેના ઉપર જ થાય, તેનો
પહોંચી ગઈ. તે ‘યાં છોડે એમાનત કરતો હશે, તેનો વિચાર કરો. રે!
ઉભેલી હતી. બો,વા તે પ્રાહ્મણસપાસ નરક અને તેમાં વળી ચોમેરથી
પ્રહારથીઆવા લાજનારહિત બે રહેલા એ પ્રાહ્મણને પ્રત્યક્ષ મહાઘોર

અવિધાસુ ? પ્રહાર્યને જેવું વ્રત આ જગતમાં ખીજું કોઈ જ નથી. તેના પ્રતાપથી સંસારનાં સાધારણ દુઃખો અને સંકટો તો શું, પણ મોટામાં મોટા ભવબંધનરૂપ-જન્મમરણરૂપ ભયથી પણ મનુષ્ય છૂટી શકે છે. એવા દૃઢ પ્રહાર્યને હું પાળતો છતાં, ‘આ સ્ત્રીને હું નહિ અનુસર તો વખતે મારું મરણ થશે,’ એવી મેં શંકા કરી, એ શું ? વળી મારો સમાવર્તન સંસ્કાર થઈને પ્રહાર્ય અવસ્થા પૂરી થવા પહેલાં સ્ત્રીઓ સાથે મેં પ્રસંગ પાડ્યો, અને દાસીના બોલાવવાથી હું ઉપર ગયો, એ પણ શું મારો મોટો અપરાધ નથી ? અરે ! મૃત્તિકાની, કાષ્ઠની કે ચિત્રની સ્ત્રીઓ પણ પુરુષનાં ચિત્તને મોહ કરે છે, તો પ્રત્યક્ષ સ્ત્રીના પ્રસંગથી કોનું રક્ષણ થાય ? સ્ત્રીઓ સાથે પ્રસંગ પાડ્યો, એ જ મારો અપરાધ ને તેનો જ આ દડ છે. પણ આમાંથી મને હવે કોણ છોડવશે ? જેના ન્યાયતંત્રથી મારા અપરાધના દંડરૂપે હું આ નરકમાં નખાયો છું, તે જ મહાન્યાયી પ્રભુ મને છોડવે, તો જ હું છૂટું; તે વિના ખીજે કોઈ ઉપાય નથી.’ એવો વિચાર ઠરીને તે મનમા જ પાછો અતિ દીન અને નમ્ર થઈ, પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે; ‘હિ દીનખંધુ ! હે પવિત્રન્યાયી ! હે દયાળુ ! હે જગન્નિયંતા ! તારી શક્તિ એટલી બધી અદ્ભુત છે કે, કરેલા અપરાધનો યોગ્ય દંડ પ્રાણીને આપોઆપ, ઘણી અમરકારિક રીતે થાય છે; છતાં તેવા અપરાધ, અમ પામર પ્રાણીઓથી, તારી દુસ્તર માયાના આવરણને લીધે, વારંવાર થઈ જાય છે, તો હે દયાળુ ! એવા અપરાધની ગણના કરવાથી અમારો ક્યાં આરો આવશે ? હે જગતપિતા ! પિતાની આગળ અણસમજી બાળક ગમે તેવો મોટો અપરાધ કરે, તોય તેને પિતા લેખવે નહિ. હું પામર, અપરાધી, દુષ્ટ, એવો તારી સૃષ્ટિમાં હોવાને લીધે તારો બાળક છું, તો મારો અનુગ્રહ કર. હે કૃપાળુ ! હું ભૂલ્યો; હવેથી એવો અપરાધ નહિ કરું; એટલું જ નહિ, પણ જેના પ્રસંગથી આવા નરકદુઃખમાં હું આવી પડ્યો છું, એવી નરકના દ્વારરૂપ સ્ત્રીનો પરિગ્રહ પણ હવે હું સર્વથા કરનાર નથી; મારું રક્ષણ કર, મારું રક્ષણ કર’

એવી મનોમય પ્રાર્થના કરીને તે બ્રહ્મબાલ વિરામ પામ્યો અને ભગવત્કૃપા થવાથી તેનો નિસ્તાર થવાનો સંધિ આવી પહોંચ્યો. તે ધીરે ધીરે સરતો સરતો છેક પહેલા માળ સૂધી ઉતરી આવ્યો હતો, તેથી તેની જટાના લાંબા વાળ છૂટી ગયેલા હોવાથી, નીચે લટકતા હતા. તે કોઈએક અંત્યજના જોવામાં આવવાથી, તેણે સહજ ઝાલીને ખેંચ્યા, તો

તે નીચે આવી પહોંચો. તેને જોઈ તે અત્યંત બહુ જ આશ્ચર્ય
 અહીં આ પુરુષ ક્યાંથી? અને તે પણ વળી આવો મહાત્મા
 !! પરંતુ તેને એ બ્રહ્મચારીએ સાનવડે સમજાવવાથી તે
 ગોં ગંગાતટે એકાંત આરે લઈ ગયો. ત્યાં તે બ્રહ્મચારી સારી
 નાઈને ઠરીને શુદ્ધ થયો. પછી ત્રાંદ્રાચણાદિક મહાકલિન
 તથા તથા એક માસ પર્યંત દિનરાત્ર ગંગાના પ્રવાહમાં જ
 હ્યો, ત્યારે પાછો આગળ સરખો પવિત્ર બ્રહ્મચારી બન્યો. જેના કાણુ
 માત્રના પ્રસંગથી આવું મહાભારત દુઃખ વેઠવું પડ્યું, તો પછી જેઓ
 નેરંતર એ સ્ત્રીજાતિ સાથે પ્રસંગ હોવાથી એણે જ બની ગયેલા હોય,
 એની શ્રી વિપરીત દશા !!”

વળી જરા વિરામ લઈ વામદેવજી બોલ્યા; “હે પિતાજી, એવી રીતે
 પવિત્ર થયેલા બ્રહ્મચારી બાવાએ ત્યાંથી સત્ત્વર ચાલી નીકળવાનો વિચાર
 કર્યો. પણ ત્યાં વસનાર ડેટલાઈ સત્પાત્ર દ્વિજેએ તેમને વિદ્વાન્ જાણી,
 પોતાના બાળકોને અધ્યયન કરાવવા સારુ અતિ આગ્રહ કરીને થોડો
 કાળ રાખ્યા; અને રૂઢી રીતે તેમની આગતા સ્વાગતા કરવા લાગ્યા.
 એમ કરતાં સહેજે આઠ દશ માસનો સમય વીતી ગયો. એક દિવસે
 કંઈ કાર્ય પ્રસંગે તે બ્રહ્મચારીબાવા શહેરમાં ગયા હતા, ત્યાંથી આવતાં
 આવતાં માર્ગમાં પેલી સાત માળની હવેલી આગળ અનાયાસે જ આવી
 ચલ્યા. એ હવેલી જોતાં જ આગળની સર્વ વીતકવાર્તા તેને સાંભરી
 આવી, જેથી તેણે સહજ ઉંચું જોયું તો તે વેળા, તે જ સ્ત્રી પણ ઝરુ-
 ખામાં ઉભેલી હતી. પાછી તે સ્ત્રીની દૃષ્ટિ તેના ઉપર પડી એટલે વિલંબ
 ન કરતાં, પોતાની દાસીને નીચે મોકલી કે; ‘અલિ ઝટ જા અને પેલા બ્રાહ્મ-
 ણને તેડી લાવ, કે મારાં પાપ અને અપરાધ માટે તેમની પ્રાર્થના કરીને
 હું મારા મનનો સંતાપ શાંત કરું.’ દાસીએ આવીને બ્રહ્મચારીને વિનંતિ
 કરી કે; ‘મહારાજ! ઉપર ચાલો, મારી શેઠાણી બોલાવે છે.’

વામદેવ બોલ્યા; “મારો પ્રશ્ન આ છે કે તે સુંદર સ્ત્રીના બોલા-
 વવાથી તે બ્રહ્મચારી પાછો તે સ્ત્રી સમીપ જશે કે નહિ જાય?”

એ સાંભળી ઋષિ સહિત આખી સભા બોલી ઉઠી; “હર! હર!
 શું એ બ્રહ્મચારી જાય? કદી ન જાય, મહારાજ! એ બ્રહ્મચારી તો અતિ
 સુદ્ધ છે, પણ કોઈ મૂર્ખશિરોમણિ હોય, તે પણ કદી ન જાય. એક-
 વાર એવું અતુલ દુઃખ ભોગવ્યા પછી કોનું હૈયું કૂટ્યું હોય કે પાછો
 તે નરકકુપમાં જાણી જોઈને પડે? હવે એ બ્રહ્મચારી ત્યાં નહિ જ જશે.”

ત્યારે વામદેવજી પાછા પોતાના પિતાને ઉદ્દેશીને બોલ્યા; “હે પિતાજી! જ્યારે તે બ્રહ્મચારી, પુનઃ નરકદુઃખ લોગવવાને નહિ જાય, કેમકે તે જ્ઞાની છે, ત્યારે તમે મને વારંવાર ઘેર આવવાનો કેમ આગ્રહ કરો છો? જ્યારે એક ક્ષણવાર, અને તે પણ પોતાની ઇચ્છા મૂળે જ ન છતાં સ્ત્રીજાતિનો સંસર્ગ થવાથી તે બ્રહ્મચારીને એવું મહાનરકદુઃખ લોગવવું પડ્યું, ત્યારે તમે મને ઘેર લઈ જઈ, યોગ્ય વયનો થયા પછી કેાઈક સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરાવી, મોહમાયાબંધનમાં નાંખવાનું કહો છો, તો તેથી મારી શી દશા થાય, તેનો કંઈ વિચાર તમારા મનમાં આવે છે વારુ? જેમ પેલો બ્રહ્મચારી પણ તે સ્ત્રીનો અપાર આગ્રહ છતાં તેની પાસે જશે નહિ, કેમકે તેણે પ્રત્યક્ષ દુઃખ અનુભવ્યું છે; તે જ પ્રમાણે હું પણ હજી અહુણાં જ લોગવેલાં નરકનાં દુઃખો કંઈ ભૂલી ગયો નથી. મને પણ એ બ્રહ્મચારીની પેઠે જ ઊધે માથે લીચડાવાનો, મળમૂત્ર વચ્ચે અંધકારમાં પડી રહેવાનો, કેદખાને અંધારામાં પડી રહેવાનો, કઠી નહિ ભૂલી જવાય એવો અનુભવ થયો છે; અને હે પિતાજી! વળી એ બ્રહ્મચારીના કરતાં તો તે દુઃખાનુભવ ઘણા લાંબા સમય સૂધીનો હતો!”

વામદેવજીના મુખથી આવાં વિચિત્ર વચન સાંભળી, આખી સભા ખડુ વિસ્મિત થઈ ગઈ. સૌ વિચારવા લાગ્યાં કે, ‘અહો! આવા મહા-સમર્થ પુરુષને શાને માટે નરકચાતના લોગવવી પડી હશે?’ એવી શંકા થઈ આવવાને લીધે વચમાં રાજા વરેષ્ઠ બોલી ઉઠ્યો; “અહો શુરદેવ! એ શું આશ્ચર્ય! આપ એ શું બોલ્યા કે, ‘મારે પણ નરક ચાતના હમણાં જ લોગવવી પડી છે?’ એ તો મારા માનવામાં પણ આવતું નથી.”

પપ્પ બિન્દુ ગર્ભવાસ તે જ નરકવાસ

—૧૭૭૭—

ये मायया ते हतमेघसस्तत्पादारविन्दं भवसिन्धुपोतम् ।

उपासते कामदवाय तेषां रासीश कामान्निरयेऽपि ये स्युः ॥

અર્થ—હે ઈશ્વર જેઓ વિષયોનાં અલ્પ સુખ મેળવવા માટે સંસારસિંધુમાંથી વહાણ પેઠે તારનાર આપના ચરણમળનું ચેવન કરે છે, તેઓને તમે તે સુખો આપો છો; પરંતુ તેઓની બુદ્ધિ, તમારી માયાથી નાશ થયેલી સમજવાની, કારણ કે વિષયોના સુખો તો નરકમાં પણ મળે છે.

—૧૭૭૭—

~~~~~

રાજનાં આ રીતનાં વચન સાંભળી, તેને ઉદ્દેશીને બટુક બોલ્યા; “રાજ, કેમ હમણાં જ તેં મારો પૂર્વ જન્મનો વૃત્તાંત સાંભળ્યો, તે શું ભૂલી ગયો છે? તારે નિશ્ચયે સ્મરણમાં રાખવું કે ગર્ભવાસ ને નરકવાસ, એ એક જ છે. વિશેષતઃ નરકવાસ ઠરતાં પણ ગર્ભવાસ તો મહાભુંડો છે! એ બ્રહ્મચારીના નરકવાસમાં તો મળ અને મૂત્ર જ હતાં; પણ ગર્ભવાસની અંદર તો એને પણ લજવે, એવી અનેક દુઃખદાયી, કુત્સિત દુર્ગંધમય વસ્તુઓ ભરેલી હોય છે. સ્ત્રીના શરીરને વિષે જે ગર્ભસ્થાન, તે તેના મલાશય અને મૂત્રાશય એ બંનેની વચમાં આવેલું હોય છે. તેમાં પ્રથમ માતૃપિતાનાં વીર્યના મિશ્રણથી બનેલો, ખુંદરૂપે અને થોડાક સમય પછી બુદ્ધિપૂર્ણરૂપે, ગર્ભવાસ કરનાર જીવનો દેહ બંધાય છે. પછી ઉત્તરોત્તર તેની માતા (એ ગર્ભને ધારણ કરનારી) જે જે અન્નાદિ પદાર્થો લક્ષણ કરે છે, તેનો તેના ઉદરમાં રસ બન્યા પછી, તેમાંથી કેટલોક અંશ ગર્ભસ્થાનના નાળદ્વારા તે ગર્ભને પહોંચે છે, જે વડે ગર્ભ વૃદ્ધિ પામતો જાય છે. જેમ જેમ સમય વીતતો જાય છે, તેમ તેમ ગર્ભ આકારવાળો બને છે અને તે પછી સ્પષ્ટ અવ્યવવાળો બને છે. એટલે સુખ દુઃખાદિ, શીતોષ્ણાદિ ઉપદ્રવો તેને લાગે છે. આવે સમયે

ગર્ભમાં પ્રાણી ઉંધે મસ્તકે જેમ પેલો બ્રહ્મચારી પડેલો હતો તેમ, સંકડાશથી ભીચડાઈને રહે છે; એટલું જ નહિ પણ તેની માતા વારંવાર સૂવે, ખેસે, ઉઠે, પાસું ફેરવે, વાંકી વળે, મહેનત કરે, હરેફરે, ત્યારે ત્યારે તે ગર્ભને વારંવાર ભીચડાઈને, સંકડાઈને, મરડાઈને, અનેક રીતે મહાન્ સંકટ વેઠવું પડે છે. વળી આસપાસ આવેલા મળમૂત્રના ખાડા-ઓમાં રગડાવા ઉપરાંત તેના દેહની આસપાસ રુધિર, માંસ, કંદ, લાળ, પરુ ને એવા અનેક ગંધાતા પદાર્થો ભરેલા હોય છે. જેમ નરકમાંના ક્રીડા નરકમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે તેના દેહ નરકથી જ બંધાયેલો હોય છે; તેવી જ રીતે આ ગર્ભવાસમાંના જીવ પણ તેની આસપાસ રહેલા રુધિર, માંસ, મળમૂત્રાદિકમાં રહેલા અને તે થકી જ ઉત્પન્ન થયેલા હોવાને લીધે, મળ, માંસ, રુધિરાદિરૂપ જ છે. આવો ઘોર-મહા ઘોર-નરકવાસ છતાં, તેનું શરીર નવું બંધાયલું હોવાથી અતિશય કોમળ હોય છે, અતિ આળું હોય છે, કશું ખમી શકતું નથી; છતાં તેની માત વખતો વખત જે કંઈ ખાટું, ખારું, તીખું, કડકું, ભારે, ઉનું, ટાકું ઇત્યાદિ ખાય છે, તે પ્રત્યેક વેળા તે ગર્ભના કોમળ શરીરને ઘણી ઘણી પીડાએ થાય છે, જે તે સહન કરી શકતો નથી, પણ કહે કેને ? વળી તે જીવન માતા અકસ્માત્ કોઈ જાતના ભયમાં આવી પડે, કિંવા કોઈ કારણસર તેના મનને ક્ષોભ કિંવા ચિંતા કે શોક થઈ આવે, તો તે વેળાએ ગર્ભ વાસી જીવ પણ ઘણી ઘણી રીતે સીજાય છે અને દુઃખ પામે છે. એવ નરકવાસથી પણ હજારગણાં વધારે ઉપરાઉપરી આવતાં અનેકાનેક દુઃખોથી ગર્ભવાસી જીવ, ઘણીકવાર મૂર્ચ્છિત થઈ જાય છે, ચૈતન્યરહિત થઈ જાય છે; અને કદાચ તે વાસથી વિખૂટો પડતાં દૈવેચ્છાથી બચ્યો, તો એ દુઃખોથી બહુ બહુ અકળાય છે ને છૂટવા માટે ઘણાંક ક્રાંદાં મારે છે. પણ છૂટે ક્યાથી ? ઉપરાઉપરી અનેક બંધનો-આવરણોની અંદર તે બિટાયલો હોય છે, અને ત્યાંનાં સઘળાં દ્વાર બંધ હોય છે. આવે સમયે તે અતિશય અકળાઈને જ્યારે કોઈવાર મૂર્ચ્છિત થઈ દેહભાન ભૂલી જવા જેવો થાય છે, ત્યાર પછી તેને પછી કંઈક શુદ્ધિ આવે છે કે, 'રે હું કેવા મહાદુઃખમાં છું ?' અરે આ દુઃખનું કારણ હું ચોતે જ છું ! મેં પૂર્વ જન્મોમાં નિરંતર સ્ત્રી સંસર્ગાદિકથી સંસારવાસના જ દૃઢ કરી અને જગન્નિયંતા પ્રભુને હું ભૂલી ગયો, તેનું જ આ ફળ છે. તેની પ્રાપ્તિને અર્થે મને મનુષ્યદેહમાં સર્વ સાધન અનુકૂળ હતાં, તોપણ મેં દુષ્ટે તેની ઉપેક્ષા કરી, તેથી પુનઃ મારે કર્મે આ કષ્ટમય નરકદુઃખ આવ્યું છે.

મારા સરખો કૃતદ્વી કોણુ? મેં જગદીશ્વરના સર્વ ઉપકારોપર પાણી ફેરવીને હાથે કરીને આ દુઃખ વહોરી લીધું છે, ત્યારે હવે મને તે પ્રભુ આમાંથી કેમ છોડાવશે? પણ હવે તો હું આ સંકટને કદી નહિ ભૂલું! જો હું આ દુઃખમાંથી નિકળું તો કેવળ ભગવત્સાધન જ કરું, પણ સંસારને પડખે નહિ ચઢું એમ મનન કરી વળી તે પ્રાણી પાછો મનોમય રીતે કૃપાળુ પ્રભુની અનેક પ્રકારે સ્તુતિ કરે છે, અને ક્ષમા માગે છે કે, 'હિ દીનદયાળુ! હે પરમાત્મા! હે કરુણાસાગર! વારંવાર હું તારી અવગણના કરીને તારા ઉપકારોને વિસરતો આવ્યો છું, છતાં મારી પ્રાર્થનાપર લક્ષ દે. તે મને આ પૂર્વે અસંખ્ય વેળા કૃપા કરીને આવા દુઃખમાંથી છોડાવ્યો છે, તો પણ હું દુષ્ટ પાછો તને ભૂલતો જ આવ્યો છું; તો હે નાથ! મારા સરખો કૃતદ્વી ખીજે કોણુ હશે? પરંતુ હે નાથ! તું તો દયાનો સાગર છે, મારી એ ભૂલો, તારી દુસ્તર માયાને ન તરી શકવાને લીધે થાય છે; તેથી હે જગત્પિતા! ક્ષમા કર, ક્ષમા કર; મારી દીનની આ છેલ્લી પ્રાર્થનાને ધ્યાનમાં લઈ, માત્ર આ એકવાર જ મને દુઃખમાંથી છોડાવ; હવે હું તને કદી ભૂલીશ નહિ.'

આ પ્રમાણે ઘણી ઘણી પ્રાર્થનાપૂર્વક ક્ષમા માગીને, જીવ સંસારમાં ન લોભાતાં ભગવત્સાધન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે, ત્યારે દીનખંધુ કૃપાસિંધુ પ્રભુ, પાછા તેની ઉપર કૃપા કરીને, તેને ગર્ભવાસના મહા સંકટમાંથી મુક્ત કરે છે. હે પિતાળ! એવાં એવાં અનિવાર્ય મહત્સંકટોને અનુભવી, કેવળ ભગવત્કૃપાવડે જ તેમાંથી છૂટીને, અહુણાં જ મુક્ત થયેલો એવો જે હું, તે શું પાછો તે વાતને વિસરી જાઉં? એમ થાય તો તો પછી મારા સમાન મૂર્ખ અને નીચ આખા જગતમાં ખીજે કોણુ ગણાય! માટે હે પિતાળ! તમે પિતા ને હું પુત્ર, એવો જે આપણો લૌકિક-સંબંધ થયો, એટલું જ ખસ છે: તેમાં જ સંતોષ માનીને હવે ઘેર પધારો ને ભગવત્સાધન કરો."

સારી રીતે વર્ણવ્યા હતા. ગ્રંથ અતિ ઉત્તમ અને મહાજનોને પણ અનુકરણીય હતો. શિષ્ટ પુરુષો પોતાની કૃતિનું પોતે જ વખાણ કરતા નથી, તેમ તેની મહત્તા પણ પ્રસિદ્ધ કરતા નથી. એવા મહાપુરુષો, પોતે જો કે આખા જગત કરતાં જ્ઞાની હોય છે, અને જો કંઈ કરે છે તે, ઘણા કાળના અનુભવને અંતે, કલ્યાણકારક લાગ્યું હોય છે, તે જ કરે છે; પણ તેવી પોતાની અનુભવેલી સ્થિતિમાં એ, તેઓ પોતાની સત્યતાને માટે આગ્રહી હોતા નથી; એટલા માટે પોતાનું કરેલું યોગ્ય છે કે કેમ, તે માટે પોતાના પુત્રવત્ અથવા પોતાની આગળ બાળવત્ એવા પોતાના શિષ્યોનો પણ તેઓ મત પૂછી જીવે છે. જો કે, તેઓ વર્તે છે તો પોતાને જે યોગ્ય લાગે છે તેમજ, પરંતુ સત્ય, દૃઢતાને પામે છે તેટલા માટે, આ નિયમને અનુસરે છે. વ્યાસજીએ પોતાનો રચેલો તે ગ્રંથ, પદ્મશિષ્ય જૈમિનિને જોવા આપ્યો. જૈમિનિ ઋષિની યોગ્યતા પણ કંઈ ઓછી નહોતી. તે મહાસમર્થ વિદ્વાન્, બુદ્ધિમાન્ ને ધર્માગ્રહી હતા. મીમાંસા શાસ્ત્ર સંબંધે તેણે પોતાના ગુરુ શ્રીવ્યાસજી સાથે પૂર્વપક્ષ ગ્રહણ કર્યો હતો. જે ગુરુ શિષ્યના સંવાદરૂપે-પૂર્વપક્ષ ને ઉત્તરપક્ષરૂપે ‘પૂર્વમીમાંસા’ ને ‘ઉત્તરમીમાંસા’ એવા બે, અપાર વિદ્વાન્નાવાળા ગ્રંથો તૈયાર થયેલા અદ્યાપિ જગતમાં પ્રકાશિત છે.*

એવા સમર્થ જૈમિનિ ઋષિએ પોતાના ગુરુદેવને નિર્માણ કરેલો ગ્રંથ, અથેતિ અવલોકન કરવા માંડ્યો. વાંચતાં વાંચતાં તેમાં એક સ્થળે એવું વચન આવ્યું કે, મનુષ્યે જી સાથે એકાંત કરવી નહિ, કારણ, એકાંતમાં સાધુ અને જ્ઞાની જનને પણ વલ્લાન્ ઇન્દ્રિયગ્રામ મોહ પમાડે છે. આ વચન જોતાં જ જૈમિનિ મુનિના મનમાં શંકા ઉત્પન્ન થઈ, કારણ કે એ વચન તેમના મનને યોગ્ય ન દેખાયું. મુનિ તો ગ્રંથને આગળ અવલોકન કર્યો બંધ રાખી તત્કાળ ગુરુજી પાસે આવ્યા અને વંદન કરી કહેવા લાગ્યા કે; “ગુરુ મહારાજ ! ગ્રંથ ઘણો શ્રેષ્ઠ અને સર્વમાન્ય છે, પણ એક ઠેકાણે મને કંઈક વિચરીત વચન ભાસમાન થાય છે, તેથી તે આપને જણાવવા સારુ આવ્યો છું” એ સાંભળી ગુરુ વ્યાસજી બોલ્યા, “બહુ રુઝું થયું; એટલા માટે જ એ ગ્રંથ પ્રથમ તને અવલોકન કરવા આપ્યો છે. તું મારો મુખ્ય શિષ્ય અને બુદ્ધિમાન્ છે, માટે તને તે યોગ્ય લાગે ત્યાર પછીજ તેનું નામ પણ શું રાખવું, એ સંબંધે આપણે વિચાર કરશું, અને પછી જ તેને બીજા

* પૂર્વમીમાંસા એ ધર્મ-કર્મવાદને પ્રતિપાદન કરનારા જૈમિનિસૂત્રો અને ઉત્તરમીમાંસા એ ધર્મવાદને-વેદાતને સિદ્ધ કરનારાં વ્યાસસૂત્રો છે.

શિષ્યોના હાથમાં મૂકીશું. મારી ખાત્રી છે કે, ગ્રંથમાં એક પણ અપ્ર-
માણ કિંવા પ્રબળ ઉન્માર્ગે દોરવનારુ વચન પ્રવેશ થવા પામ્યું નથી;
અને જો તેવું વચન લખાયું હોય ને પ્રબળ ઉન્માર્ગે વર્તે તો તે, તેના
નિર્માણકર્તાની અપકીર્તિ કરનારુ અને તેને અવગતિએ પહોંચાડનારુ થઈ
પડે છે. શિષ્ટ પુરુષો, કે જેનાં વચનને પ્રબળ લાવપૂર્વક ઈશ્વરની આજ્ઞા-
તુલ્ય ગણી માન આપે છે તથા તેને અનુસરે છે, તેવો સમર્થ પુરુષ,
જો કદાચ પોતાની તરફ વળેલા પ્રાણીની ભક્તિવાળી લાગણીનો લાભ
લઈ, પ્રમાદથી કોઈ વાર તે પ્રાણીને પ્રતિકૂળ માર્ગે દોરવનારાં જો અસત્ય
વચન દર્શાવે, તો તે પ્રાણીઓ પ્રતિકૂળ માર્ગે ચઢીને કરેલા સઘળા પાતકનો
અધિકારી તે ઉપદેશનો પુરુષ થાય છે. માટે હે બાપ ! હે જૈમિનિ ! તને
મારા ગ્રંથમાં શું અયોગ્ય લાગ્યું, તે મને સત્વર જણાવ.” મહામુનિ વેદ-
વ્યાસજીનું આવું અતિ યોગ્ય લાખણ સાંભળી, જૈમિનિ ઋષિ તુરત તે ગ્રંથ
તેમની આગળ મૂકી પ્રણામ કરીને બેઠા; અને ગ્રંથમાંનું તે વચન ઠાઠી
બોલ્યા; “મહારાજ, મને અયોગ્ય લાગે છે તે માત્ર આ જ કે, ‘મનુષ્યે
એકાંત કરવી નહિ.’ એ તો ઠીક છે; પણ તેમ કરવાથી ‘સાધુ અને જ્ઞાની
જનને પણ બલવાન ઈંદ્રિયગ્રામ મોહ પમાડે છે’ એ શું ? જ્ઞાનીને તે વળી
મોહ થતો હશે કે ? જ્ઞાની, એ શબ્દજ પોતાના અર્થમાં એમ સૂચવે છે
કે, અજ્ઞાન અને મોહ જેનાથી દૂર વસે છે તે. વિદ્યતા એટલે જ્ઞાન, અને
જ્ઞાન એટલે સત્ય શું ને અસત્ય શું, એની યથાર્થ જાણ સત્ય તો માત્ર
પરમાત્મસ્વરૂપ જ છે, અને એનાથી પ્રતિકૂલ એ બધું અસત્ય છે—મિથ્યા
છે, એમ નિશ્ચયવડે જ જાણવું, તે જ્ઞાન. હવે એવું સત્યાસત્ય જાણ્યા
પછી, અસત્ય પ્રતિ લોભાધને ઈંદ્રિયોના સમુદાયના બેરથી મોહિત થવાની
જે અજ્ઞાનતા તે જેનામાંથી તદ્દન નાશ પામેલી હોય, તે જ્ઞાની કહેવાય
છે. તો તેવા જ્ઞાનીને પછી મોહ કેમ સંભવે ? તેનું પતન કેમ થાય ?
મોહથી રહિત હોય ત્યારે જ જ્ઞાની કહેવાય છે; માટે ‘સાધુ અને જ્ઞાની
જનને’ પણ મોહ થાય, એટલું વચન મને ઉચિત લાગતું નથી. માટે
હે ગુરુદેવ ! આપ એ વચન ઠાઠી નાંખી, તેનાપર હડતાળ મારો, અને આ
અમૂલ્ય પવિત્ર ગ્રંથને અપવાદથી મુક્ત કરશો, એવી હું પ્રાર્થના કરું છું.”

વેદવ્યાસજી કિંચિત્ હસીને બોલ્યા, “જૈમિનિ ! ઈશ્વરની માયા કેટલી
પ્રબળ છે, એ શું તું જાણતો નથી ? આખા વિશ્વને મોહ કરનારી મહા-
મોહિની, એ માયા જ છે. પુરુષોત્તમ એવા શ્રીહરિની એ મૂળ પ્રકૃતિ છે;
એટલે જગતમાંના જે કંઈ જડ પદાર્થોનો સમુદાય છે, તે સર્વની ઉત્પત્તિ

કરનારી મૂળ દેવતા-શક્તિ એ છે. એ સ્વભાવથી જ જડ, મહામોહ કરાવનારી અને પ્રાણીને બાંધનમાં નાંખનારી છે. એ માયાથકી જ આ સત્ચરાચર જગત્ પ્રભુને વિષે દૃશ્યમાન થયું છે, અર્થાત્ એ માયાના મોહથી જ આ જગત્ વસ્તુતઃ કંઈ નહિ છતાં સત્ય જેવું લાગે છે અને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, તથા લય, એ ત્રણે અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે એ ઈશ્વરીમાયા ઘણી દુસ્તર છે અને તેથી જ શ્રીપુરુષોત્તમે પોતે જ શ્રીમુખથી કહેલું છે કે ‘દૈવી હેવા ગુણમયી મમ માયા દુસ્તવ્યા’ ॥ દૈવી અને ગુણપ્રચુર એવી આ મારી માયા ખરેખર ઘણી દુસ્તવ્યા-નહિ તરી શકાય તેવી છે. હે તાત! હે જૈમિનિ! એવી ઈશ્વરી માયામાં મોટમોટાએ! મોહિત થઈ ગયેલા છે. આ સૃષ્ટિ સરજનાર* બ્રહ્મદેવ, ઠેલાસવાસી શંકર અને દેવર્ષિ નારદ સરખાઓને પણ માયાએ ભૂલાવી દીધા છે, તો પછી બીજાઓનું તો શું ગણું? માટે હે પુત્ર! સ્ત્રી સાથે એકાંત કરવી, એ મહા અનર્થકારક-રે ગમે તેવા ઉચ્ચ સ્થાનમાંથી ભ્રષ્ટ કરનાર છે. લાઈ! માયાના શસ્ત્રરૂપ કામાદિકનું જોર એટલું બધું છે કે, વયમાં આવ્યા પછી, સુજ્જનોએ અન્ય સ્ત્રીઓ તો શું, પણ યોગ્ય ઉન્મરની માતા, લગિની કે પુત્રીની સાથે ઠહી પણ એક આસન કે એક બીછાના ઉપર બેસવું કે સુવું કે વાર્તાલાપ કરવો નહિ. કારણ કે નવીના મીનાક્ષી વ્યથયતિ કુનીતામપિ મનઃ। નવયુવાન મીનાક્ષીઓ મુનિઓનાં મન પણ વિદ્વળ કરી નાખે છે; અને તેમાં ‘જ્ઞાનીને પણ અજ્ઞાની પેઠે મોહ થાય છે,’ એવું મારું સૂત્ર અયોગ્ય કેમ? છતાં જો તને એ વચન બાધિત લાગતું હોય તો તું તારા હાથે તેના પર હરિતાલા લગાડી દે.”

આ સાંભળી જૈમિનિ બોલ્યા; “પ્રભો ! શું શિવ બ્રહ્માદિકને પણ માયાએ મોહિત કરેલા છે, એ કેમ મનાય? એઓ તો પરમાત્માની મુખ્ય વિભૂતિઓ હોવાથી પરમાત્માતુલ્ય જ કહેવાય છે; છતાં એમને માયાનું આવરણ નહ્યું-માયામાં આસક્તિ થઈ, એ સાંભળીને તો મને

* સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિ પરમાત્મા થકી છે, માટે વાસ્તવિક જોતા સૃષ્ટિનો સરજનાર તે પરમાત્મા જ, પરંતુ પરમાત્માના સાત્વિક રૂપમાંથી નાબિકમલદ્વારા બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા, તેમને સૃષ્ટિ સરજવાની પુરોષોત્તમે આજ્ઞા કરી એટલે બ્રહ્માએ સૃષ્ટિના મૂળ મહાભૂતી આરભ કર્યો, જેથી બ્રહ્મા સૃષ્ટિના સરજનાર ગણાય છે.

† હરિતાલ એટલે હડતાલ પૂર્વના લેખકે પાછી શાહીથી લખાણ લખતા અને તેમાં કંઈ બોટું લખાઈ ગયું હોય તો પાછી શાહી હોવાથી નિષ્કળી શકે નહિ, માટે તેના પર હડતાલથી છેડે મારી તેટલું લખાણ ઢાંચી દેતા હડતાલ મારતી અથવા હડતાલ લગાડવી, એટલે લખેલું છેકી નાખવું-રદ કરવું.

ખડુ જ આશ્ચર્ય લાગે છે.” એ ઉપરથી વેદવ્યાસજી બોલ્યા; “એમાં જરા પણ આશ્ચર્ય થવા જેવું નથી. માયાનું બળ એવડું મોટું ન હોય તો આ જગત, કાલે પાછું પ્રજ્ઞારૂપ થઈ જાય, અને કોઈને પણ ભ્રમ કે મોહ રહે નહિ; પણ જગતમાંની પ્રત્યેક સ્થૂલ સૂક્ષ્મ વસ્તુ ઉપર માયાનું દૃઢ આવરણ છે, તેથી જ જગતનો ક્રમ ચાલી રહ્યો છે. માયાને આશ્રયીને જ પરમાત્મા વિરાટરૂપે આ નાટક લજવે છે. માયાને આશ્રયીને જ પરમાત્મા, શિવ પ્રજ્ઞારૂપે થયેલા છે, તો તેઓને (શિવ પ્રજ્ઞાદિને) ઇશ્વરી માયાથી જ્ઞાસ થાય, એમાં શું આશ્ચર્ય?”

એટલું કહી મહામુનિ વેદવ્યાસ બોલ્યા: “હે જૈમિનિ! શંકરને એક-પ્રવાર વૈકુંઠનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા થઈ, તેથી તે દિવ્ય, નિત્યમુક્ત એવા વિષ્ણુલોકને વિષે ગયા. ત્યાં પરમાત્માની મહાવિભૂતિ-મુખ્ય સ્વરૂપ સાક્ષાત્ લક્ષ્મીપતિ મહાવિષ્ણુ ગિરાજે છે. એ વિષ્ણુલોકમાં વસનારા સર્વ ગ્રાણી દેવળ લગવત્પરાયણ હોવાથી લગવદ્રૂપ જ હોય છે. આ આખા દિવ્યરૂપ વિષ્ણુલોકને જોવાથી આશ્ચર્ય પામેલા શંકર, શ્રીહરિના મંદિર આગળ આવ્યા. ત્યાં પણ સર્વ પાર્ષદગણ સહિત વિરાજેલા દિવ્ય-રૂપ મહાવિષ્ણુને જોઈને શ્રીશંકરને ખડુ જ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું. લગ-વાનને મળીને, નમનવંદનાદિઠવડે શંકર કર જોડી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ત્યારે લગવાને તેમને હર્ષથી હૃદય સાથે ચાંપીને કહ્યું: “હે શિવ! હે પરમ કલ્યાણરૂપ! હે માયાતીત! મારી માયાના આવરણને ભેદી તમે અહીં આવ્યા તે જોઈ હું અતિ પ્રસન્ન થયો છું. મારી દુસ્તર માયા, કે જેની સત્તા સર્વ ઉપર છે ને જેના આવરણના સપાટામાં આવ્યા વિના કોઈ રહ્યું નથી, તેને તમે તરી શકો, એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી; કારણ કે તમે તો મારા આત્મારૂપ અને મારી મોટી ત્રિભૂતિરૂપ છો.”

સદાશિવ શંકરના મનમાં પરમાત્મા વિષ્ણુનું આ સંભાષણ સાંભળી એકાએક એક વિચાર કુતૂહલતાથી સ્ફુરે આવ્યો, અને વિનંતિ કરતાં બોલ્યા કે, “હે પ્રભો! મારી એક ઇચ્છા છે, તે આપ પૂર્ણ કરો. પૂર્વ જ્યારે દેવ અને દાનવે સમુદ્રનું મથન કર્યું ત્યારે સર્વ દેવોએ પોત-પોતાને મનગમતી વસ્તુઓ જેવી ઉત્પન્ન થઈ, તેવી લઈ લીધી અને તેમાં જગતના કલ્યાણને અર્થે મારે લાગે હાલાહલ વિષ આવ્યું હતું, એ સર્વ વાત આપને યથાસ્થિત વિદિત હશે જ; પણ જ્યારે છેલ્લું અમૃત નીકળ્યું ત્યારે ઉત્પન્ન થયેલા વિષ્રહને શમાવવા માટે આપે, જે મહામોહિનીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, તે આપનું માયાસ્વરૂપ જોવાની

આજે આપનાં ઉક્ત વચનોથી મને ઉત્કંઠા થઈ છે, તે આપ પૂરી પાડશો; કારણ કે તે સમયે હું કૈલાસમાં-મારા ધામમાં રહ્યો હતો, અને તેથી આપનું તે સ્વરૂપ જોવાને હું લાગ્યશાળી થયો નહોતો.” ત્રિભુવનપતિ વિષ્ણુએ કહ્યું, “હે શિવ ! હે જગતના કલ્યાણકર્તા ! મારી એક વિવેકની વાત સાંભળો. એ મોહિની સ્વરૂપ મારી દેવી ગુણપ્રચુર મહામાયાનું એક અંગ-વિભૂતિ છે. એમાં ભલભલા જ્ઞાનીઓએ ગોથાં ખાધાં છે-ધીરજ ખોઈ બેઠા છે, માટે એ વાત માંડી વાળશો તો ઠીક.” મહાદેવે કહ્યું, “હે મધુસૂદન ! હે શ્યામસુંદર ! શું તમે પણ મને તેવા મૂળાં અજ્ઞાનીઓની કોટીમાંનો એક ગણો છો ? ના, ના, હું લગાર પણ નહિ ચળી શકું. જે વ્યક્તિ જાણતી નહિ હોય, તે કદાપિ ભૂલે તેમાં નવાઈ નથી. પણ તમે મને તમારી માયાનું સ્વરૂપ આટલી સારી રીતે સમજાવ્યું છે તો પછી હું કેમ ભૂલી જઈશ ? મારી હોશ એકવાર તો પૂરી કરો.” ભગવાન વિષ્ણુ હસીને બોલ્યા, “વારુ ત્યારે; કોઈ સમયે વળી એ દેખાડીશું; પણ સ્મરણમાં રાખજો કે મારી માયા દુરત્યયા છે.”

શ્રીહરિ પરમાત્માનું આવું સંભાષણ, જગતના કલ્યાણકર્તા શ્રીશંકરને રુચ્યું નહિ. તેમને એવો વિચાર આવ્યો કે, ‘તેમની માયા એવી તે કેવી બળવાળી હશે, કે જેને તેમણે પોતે શ્રીમુખથી દુસ્તર ઠહી ? અને સર્વની ઉપર તેનું આવરણ છે, તો મારી ઉપર પણ છે શું ?’ આવા વિચારમાં ને વિચારમાં શંકર આડા અવળા ફરતા, અતિ શોભામય વિષ્ણુમંદિરનું અવલોકન કરવા લાગ્યા. એ મંગળ મંદિરની અનુપમ શોભાનું વર્ણન કોણ કરી શકે ? કૈલાસપતિ શંકર પણ તે જોતાં અકિત થઈ ગયા, અને જોતા જોતા શંકર બહાર આવ્યા, તો મંદિરની આસપાસ અસંખ્ય જાતિનાં કૃણ અને પુષ્પવાળાં વૃક્ષોની વિચિત્ર વાટિકા દૃષ્ટિગોચર થઈ. તેમાં મરકતમણિવડે બાધેલી પાળવાળાં અનેક સરોવરો, સુક્રતાકૃણ સરખાં શુદ્ધ અને ચિત્રવિચિત્ર કમળોવડે ઢંકાયેલાં જળથી છલાછલ ભરેલાં હતાં. તે જળ વિષે ક્રીડા કરતા હંસ કારંડવાદિક, તેમ જ તે વૃક્ષ પર રમતાં કેાકિલાદિક દિવ્ય પક્ષીઓનો કલરવ મનને મહદાનન્દ ઉત્પન્ન કરતો હતો. વાટિકાનું અવલોકન કરતા શંકર જેમ જેમ આગળ ચાલ્યા, તેમ તેમ સાનંદાશ્ચર્યમાં લીન થતા ગયા. જૈમિનિ ! તું જાણે છે કે, શંકરના નિવાસસ્થાન કૈલાસની શોભા અતિ અદ્ભુત છે. સર્વત્ર ઉત્તમોત્તમ શોભાવાળા સ્થાનને પણ સહુથી શ્રેષ્ઠ ઉપમા કેવળ કૈલાસની જ આપવામાં આવે છે; અર્થાત્ કૈલાસ કરતાં વધુ શોભામય સ્થાન બીજું નથી. છતાં તે

ઢૈલાસમાં નિરંતર વાસ કરનારા શંકર, એ વિષ્ણુવાટિકાની શોભા જોવામાં તક્ષીન થઈ ગયા ! એવામાં વળી એક આશ્ચર્ય તેમના જોવામાં આવ્યું; મંદ, સુગંધ, શીતળ, અનુકૂળ પવનવડે ડોલતી ડેટલેક ફરની વૃક્ષલતાઓમાં એક નવયૌવના સુંદરી તેમની દૃષ્ટિએ પડી. શંકરનું મન તેનું મુખ જોવામાં લોભાયું, તેથી તેની પાછળ ચાલ્યા. સુંદરી શંકરને નજદીક આવ્યા જોઈ, તેમના સામું નેત્રકટાક્ષ ફેંકતી સડાક દેતીકે નાઠી, તે કટાક્ષ બાણવડે શંકરનું હૃદય લેદાઈ ગયું. જ્ઞાની-પ્રાણીમાત્રનું કલ્યાણ કર્તા શ્રીશંકર, માયામાં લપટાયા-મોહમાં ફસાયા. શંકર મોહિત થઈ તે સુંદરીની પછત્રાડે દોડ્યા. સુંદરી આગળ ને શંકર પાછળ. ઘણીક વાર સૂધી આખી વાટિકામાં દોડાદોડ ચાલી રહી. ડેટલીક વારે શંકરને થાકેલા જાણી, એ મોહિની સ્વરૂપ ક્ષણભર ઉભું રહ્યું; એટલે શંકરે દોટ મૂકી તેને પકડી અને તેણીને આલિંગન દેવા જેવા શ્રીશંકર જાય છે, એટલામાં તે એક કોરે ખસી ગઈ ! થયું ! એ અનિવાર્ય મોહાવેશમાં શંકર ભાન ભૂલી ગયા ! નિસ્તેજ ! માયા ! પ્રગળ માયા ! પછી પેટ્રી સામે ઉભેલી સુંદરી ભણી દૃષ્ટિ કરી તો, આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય ! સુંદરી તો સુંદરી નહિ, પણ સાક્ષાત્ મહાવિષ્ણુ પરમાત્મા-પરબ્રહ્મ પ્રભુ હતા ! ભગવાન્ વિષ્ણુ મંદ મંદ હસતા વદને બોલ્યા, “હે શિવ ! મારું મોહિની સ્વરૂપ જોયું ?” અતિ લજ્જાનય-માન થઈ શંકરે તુરત નીચું ઘાલ્યું; અને અંતઃકરણમાં નિશ્ચય થયો કે, પરમાત્માની માયા કેવળ અનિવાર્ય છે. પછી નારાયણની ઉત્તમ પ્રકારે સ્તુતિ કરી શંકર ઢૈલાસ પ્રત્યે આવ્યા.”

વામદેવ મુનિ પોતાના પિતાને કહે છે કે; પિતાજી ! એ ઇતિ-હાસ કહી સંભળાવીને વેદવ્યાસ બોલ્યા; “હે જૈમિનિ ! એવી રીતે શંકર સરખા પણ ભગવાન્ માયાથી મોહિત થઈ જાય છે, તો પછી બીજાઓનું તે શું ગળું ? શંકર એ શું જ્ઞાની નહોતા ? એ જ્ઞાની તો શું, પણ જ્ઞાનીઓના મુકુટમણિ છે. તેઓ જ્ઞાનના અધિષ્ઠાતા-જ્ઞાનવડે જાણવાની વસ્તુરૂપે છે. એમના સમાન બીજો જ્ઞાની જ કોણ છે ? એવા જ્ઞાનીઓને પણ મોહ થવો, એ પ્રમાણસિદ્ધ છે, તો પછી આ અંથમાંનું મારું વાક્ય કેમ અસત્ય થશે ?

આટલું છતાં જૈમિનિના મનનું સમાધાન થયું નહિ. ગુરુની આગળ તે, વધારે તો કંઈ કહી ન શક્યો, પણ મનમાં તે વાત ન રચવાથી અથને ત્યાં જ પડતો મૂકી, ગુરુને વંદન કરીને પોતાને આશ્રમે ચાલ્યો ગયો. ગુરુએ પણ એ ઉપરથી જાણી લીધું કે, તેને એ વચન રચ્યું

નથી. એના મનનું સમાધાન હજી થયું નથી. પરંતુ એ વેળાએ તેઓ પણ કશું બોલ્યા નહિ.

‘અસ્તુ: પિતાજી!’ વામદેવ બોલ્યા; ‘ગુરુના આશ્રમથી કેટલેક દૂર આવેલો પોતાનો આશ્રમ, કે જ્યાં જૈમિનિ મુનિ તપશ્ચર્યા કરતા હતા, ત્યાં જતાં તેમને વિચાર થવા લાગ્યો કે, ‘અરે, શંકરને પણ મોહ થયો, એ શું માનવા જોગ છે? ગુરુજીનું વચન અસત્ય તો ન જ હોય; સત્ય હશે, તો પણ વાત જૂદી જ હોવી જોઈએ. શંકરને તો સૌ વિચિત્ર સ્વભાવના લોળા કહે છે; એમની તો સ્થિતિ જ બધી મોહરૂપ છે; એટલે તેમને તો મોહ સહજ થાય; પણ ના, એ કંઈ ઉદાહરણ લેવા જોગ ગણાય નહિ’. આવા પરસ્પર વિરુદ્ધ વિચાર કરતાં તેઓ કેટલીક વારે આશ્રમે આવી પહોંચ્યા. એ આશ્રમ ઘણો વિસ્તીર્ણ અને રમ્ય હતો. ચોમેર આમ્ર આદિ ઉત્તમ વૃક્ષોની ઘટા આવી રહેલી હતી. તે પર પક્ષીઓ મીઠા શબ્દો ઉચ્ચારી રહ્યા હતાં. ઋતુ વસંત હોવાથી આશ્રમ-વન પત્રો, પુષ્પો અને મોર ઇત્યાદિ નવીન અલંકારોથી સુશોભિત બની રહ્યું હતું. આવા મનોહર આશ્રમમાં જઈ જૈમિનિએ સમય થઈ ગયો હોવાથી, ગગાતટપર સ્નાન કરીને પોતાનું મધ્યાહ્ન સમયનું આહ્લિક કર્મ કરી લીધું. પછી સ્થિર ચિત્ત કરી તપ સંબંધી નૈમિત્તિક જપાનુષ્ઠાન કરવા બેઠાં. જપ કરતાં કરતાં પાછલો પહોર થવા આવ્યો. વસંતનો સુગંધિત અતિ સુખમય વાયુ મધુરો મધુરો અનુકૂળ રીતે વાતો હતો. તે ઈચ્છિત બદલાયલો હોય એમ ઋષિને લાગ્યું. ધીરે ધીરે વધીને તે ઘણા જોસમાં વાવા લાગ્યો. ક્ષણવારમાં તેણે લયંકર રૂપ ધારણ કીધું. ચોમેર ધૂળ ઉડવા લાગી, વૃક્ષો ડોલવા લાગ્યાં અને જાણે હમણાં ઉથલી પડશે, તેમ પવનના સપાટાઓથી તેઓ ધૂણવા લાગ્યાં. ધૂળવડે આંખો ભરાઈ જવા લાગી. આકાશ પણ વાદળથી ઘેરાયું. ઓચિંતું આમ બનવાથી વનમાંનાં પશુ પક્ષીઓની નાસાનાસ પણ ભારે થઈ રહી. વાદળમાંથી મોટાં મોટાં ફેરાં પડવા લાગ્યાં, અને એમ કરતાં કરતાં મેઘરાજાએ મૂશળધાર વર્ષાદ વરસાવવા માંડ્યો. જોતજોતામાં તો આશ્રમમાં ને બહાર, વૃક્ષોપર ને ભૂમિપર સઘળે જળજળ થઈ રહ્યું.

ચોડીક વારે વૃષ્ટિનું જોર નરમ પડ્યું, પવન બદલાયો ને તોફાન બીજી દિશાભણી ઘસડાઈ જવા માંડ્યું. વૃષ્ટિ પણ બંધ પડી, વાદળોને લીધે થયેલો અંધકાર પણ ક્ષણે ક્ષણે ઓછો થવા લાગ્યો. ઋતુસ્થિતિ યુગ પ્રહર બે પ્રહરમાં બદલાઈ ગઈ. ધીમે અને સુખકર વસંતનો વાયુ; એ વેળા હેમંત કે શિશિરના સરખો ઠંડો થઈ, પ્રાણીઓના અંગોને લેદીને

સોસરો નિકળી જવા લાગ્યો. પણ, કે મનુષ્ય સૌ થરથર ધ્રુજવા ને
ઓથ શોધવા લાગ્યાં.

આવે સમયે એ નિર્જન અરણ્યમાં, જૈમિનિ ઋષિના આશ્રમથી
કેટલેક છેટે, વૃક્ષોની નીચે એક બાળા પણ એ જ પ્રમાણે ધ્રુજતી ને
ઓથ ખોળતી દૃષ્ટિએ પડી. તેને ઠંડા પવનથી બચવાને આસપાસ ઠયાંય
ઓથ મળતી નહોતી. તેણે ચોમેરે દૃષ્ટિ ફેંકી, પણ કોઈ સ્થળ દૃષ્ટિએ પહોં
નહિ. છેવટે એ બાળા નિરાશ થઈને એક વૃક્ષના થડમાં બેસવા જતી
હતી, એટલામાં તેની દૃષ્ટિ ઋષિના આશ્રમ ભણી ખેંચાઈ. વૃક્ષોની ઘટા
જોઈને તેને આશા ઉત્પન્ન થઈ, કે અવશ્ય તે કોઈ ઋષિને આશ્રમ હશે.
)તુરત સોડિયું વાળીને થરથરતી તે નવચૌવના, આશ્રમ ભણી ચાલી અને
આશ્રમ આગળ થોડા સમયમાં જઈ પહોંચી; પરંતુ અંદર જવાને તેનું
મન ખેંચાયું. અબળા, વળી યુવાન, વળી એકલી અંગપર માત્ર એક જ
વસ્ત્ર, અને તે પણ વળી ઝરમરિયું હોવાથી અંગસંગે લપટાઈ ગયેલું-
તેથી તે બહુ લજ્જા ધરતી હતી. તેની ડાંતિ, અલંકારો અને શરીરની
કોમળતા ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાતું હતું કે એ કોઈ મહા ધનાઢ્યની કે કોઈ
રાજાની કન્યા હશે. શરીરપરનું વસ્ત્ર ભીંજાયેલું, એટલે ઘણીવારથી ટાઢે
અકડાઈ ગયેલી હોવાને લીધે, મનમાં તો ઘણુંએ હતું કે, આશ્રમમાં
જઈશ તો વસ્ત્રાદિક મળશે; પરંતુ લજ્જાને લીધે અંદર ન જઈ શકતાં
આશ્રમદ્વારપર આમથી તેમ સંતાતી ઉભી રહી.

આશ્રમમાં ઋષિ જૈમિનિ વિના ખીજું કોઈ જ નહોતું. તેઓ પણ
એકાગ્રચિત્તે જપ કરતા બેઠેલા હોવાથી ત્યાં ઠંથો શબ્દ થતો નહોતો.
થોડીક દૂરમાં ઋષિનો નિયમિત જપ સંપૂર્ણ થયો ને તે 'હરિ ઐ, હરિ
ઐ, હર હર!' એવો શબ્દ કરતા આસનપરથી ઉઠીને પર્ણશાળાની બહાર
આવ્યા. બુએ છે તો ચારેમેર વાયુથી હાલતાં વૃક્ષોપરથી જળ ટપકી રહ્યું
છે, ઘડીક પહેલાં વરસેલું જળ સઘળેથી વહી રહેલું છે, શિયાળાના જેવો
શીતળ પવન વાય છે, જમીન રસાળ થઈ ગઈ છે અને પ્રાણી માત્ર
શીતથી થરથરે છે. અહો! ઇશ્વરી લીલાનો શો ચક્રાર! ઘડીક પહેલાં
શું હતું ને ઘડીકમાં શું થઈ ગયું! એમ આશ્ચર્ય પામતા તેઓ આશ્રમમાં
આમ તેમ ફરવા લાગ્યા, એટલામાં દ્વાર આગળ સંતાતી પેલી નવચૌવના
પર તેમની દૃષ્ટિ પડી ઋષિ જરા આગળ ગયા, ત્યારે પોતા ભણી તેને
આવતા જોઈને તે બાળા લજ્જા પામતી બાબુપર ખસી ગઈ, અને પોતાનાં
અંગોને ઢાંકવા લાગી. તપાવેલા સુવર્ણ સરખા તેનાં તેજસ્વી ગૌર અંગ-

પર પહેરેલું ક્ષોભવસ્ત્ર, જે અતિશય ઝીણું હતું, તે વરસાદવડે પલળીને આખે શરીરે ચોટી ગયેલું હોવાથી અંગના સર્વે ભાગો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતા હતા. તે બાળા ક્ષણમાં પોતાના બંને હસ્તકમલોવડે નવાં ખીલેલાં હૃદય-ખુબ્બેને ઢાંકતી હતી, તો ક્ષણમાં સપાટાબંધ વાતો શીતળ વા અંધ ઉપરના જરાતરા સૂકાયલાં વસ્ત્રના છેડાને ઉરાડી દેતો હતો. તેને એક હસ્તવડે ઢાંકવા જતી, ત્યાં તો હૃદયનો ભાગ ઉઘાડો થઈ જતો હતો. ક્ષણમાં તેના પોયણુ સરખા પેટ ઉપરનો પાલવ ઉડી જઈ, ગંભીર નાભિપ્રદેશની શોભાને ઉઘાડો કરી દેતો, તો ક્ષણમાં ઠંણુ સરખો ઠંઠ, અને તેમાં પહેરેલી ગજસુક્રતાની માળા, જેમાંનાં પદકો બંને કુચકુંભો વચ્ચે વિરાળ રહ્યાં હતા, તે સઘળું ઉઘાડું થઈ જતું હતું; વળી વસ્ત્ર અતિશે ઝીણું અને પાણીથી પલળીને, શરીર સાથે ચોટેલું હોવાથી, એક કોરથી ઉડી જાય, તેને બીજી બાજુથી તાણવા જાય, એટલે ચરડ લઈને ફાટી જતું હતું એમ થવાથી ઉલટી તે વધારે ઉઘાડી થતી જતી હતી. તે મુઘ્ધા સિદ્ધાવિહા થઈ ગઈ અને અતિશે લન્નિજત થવાથી, ઋષિ જ્યારે સામું જુએ ત્યારે નીચું ઘાલે, અને ઋષિ આગળ આવી ઉભા રહે ત્યારે પુઠ ફેરવીને ઉભી રહેતી. આવો પ્રકાર જોઈ ઋષિ છેટેથી જ બોલ્યા; “હિ બાળે! હે નવલસુંદરિ! તું કોણુ છે? આ નિર્જન અરણ્યમાં આવા દુઃખદ સમયે ક્યાંથી આવી ચડી છે? વળી એકલી, તેમાંજ એક વસ્ત્રભેર કેમ છે?” ઋષિનાં એવાં વાક્ય સાંજળ્યા છતાં તે બાળા ઠશું બોલી નહિ, ત્યારે ઋષિ વળી વધારે નજીક જઈ બોલ્યા; “હિ યૌવને! હે લન્નિજતે! તું આટલી બધી લન્ન શા માટે ધરે છે? હે સુંદરી! માથે સાંજ પડવા આવી છે, શિયાળા સરખો ઠંડો વા વાય છે, અને તું લોંબાયલે થરીરે શા માટે ટાઢે ઠરે છે? તું શા માટે આશ્રમમાં આવતી નથી? હે કુસુમાંંગી! તું આ મિથ્યા લન્નનો લાગ કરી આશ્રમમાં જા, ત્યાં તું સુરક્ષિત થઈશ, તું અનાયાસે અને આવી સંકટની અવસ્થામાં આવી ચઢેલી હોવાથી, મારા અતિથિરૂપ છે. હું તારુ રુડી રીતે આતિથ્ય કરીશ.” એટલું કહી ઋષિ વળી વધારે આગળ જઈ કહેવા લાગ્યા; “હે શશિવદની! તારી આકૃતિ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તું કોઈ રાજતનયા હોઈશ, માટે હે રાજપુત્રી! શું તું આ પુષ્પિત વનમાં વસંતક્રીડા કરવા આવી હતી? પણ તેમ હોય તો તારી સાથે ઘણીક સખીઓ હોવી જોઈએ. પણ ત્યારે આ વરસાદના તોફાનને લીધે તું તેઓથી વિખૂટી પડી ગઈ હોઈશ, નહિ વારુ? હશે, ગમે તેમ હોય, પણ હવે તું વગર કારણે પવનમાં શા માટે દુઃખી થાય છે? અંદર જા અને કોરાં વસ્ત્ર પહેર.”

આ વેળાએ પણ તે બાળા લલ્લને લીધે ઈંઈ બોલી શકી નહિ; પરંતુ ઋષિના આગ્રહને લીધે અંદર જવા ઇચ્છા કરતી હોય તેમ નીચું જોઈ પૃથ્વી ખેતરવા લાગી. ઋષિજી સમજીને આગળ થયા, અને તે ધીમે ધીમે પછવાડે ચાલી. આશ્રમની અંદર જઈ ઋષિએ તુરત દર્શના અને છાલનાં બનાવેલાં ચીરવસ્ત્રો, વદ્ધવસ્ત્રો તથા ઉર્ણવસ્ત્રો લાવી તેને પહેરવા આખ્યાં અને અગ્નિમાં ટાપ મૂકી તેને ખૂબ પ્રદીપ્ત કર્યો. પછી તે બોલ્યા કે: “હે કોમળ અંગવાળી! મિથ્યા લલ્લ થરીને શા માટે દુઃખી થાય છે? ઉતાવળથી ભીનું વસ્ત્ર કાઢી નાંખ, અને આ કોરાં વસ્ત્ર પહેર. હે દેવિ! તારા કોમળ અંગે ખુંચશે, માટે વદ્ધલ ન પહેરતાં આ ઝીણું ઉનનું વસ્ત્ર પહેર: અને અહીં આવી શરીરને સારી પેઠે તપાવ, એટલી વારમાં હું તારે સારું કેટલાંક દ્રુણ મૂળ લઈ આવું છું.” એમ કહી ઋષિ પર્યુશાણાની પછવાડે ગયા, અને થોડીક વારમાં કેટલાંક સ્વાદિષ્ટ દ્રુણ તે મૂળની એક ઝોળી ભરી લાવ્યા. ઋષિ આવ્યા તોય તે સુંદરી વસ્ત્ર પહેરી રહી નહોતી. ચીર વદ્ધલ તેણે ક્યારે પહેર્યા હોય કે, આજે પહેરતાં આવડે? એ બહાં ખદક જેવાં વસ્ત્રો પહેરે પહેરે ને ક, રપરથી ખસી પડે. એ જોઈ, જો કે તે શરમાતી હતી, તોપણ તેની હાસે જઈને ઋષિએ પોતાને હાથેથી તે પહેરાવ્યાં, અને હાથ બાંધી અગ્નિ આગળ લાવી તપાડવા બેઠા. પેલાં દ્રુણ મૂળ પણ લાવીને આગળ મૂક્યાં અને પોતાને હાથે ખાવા તેને આપવા માંડ્યાં. જેમ જેમ ઋષિનો વધારે આગ્રહ જોયો, તેમ તેમ તે સ્ત્રી વધારે લલ્લ થરવા લાગી, અને અંગ ઢાંકવા લાગી. પણ એક દૃષ્ટિમાત્રમાં તેનાં લોચને ભૂચાપ ચઢાવી તીર માર્યું, અને મહાત્માનું હૈયું ચીરું. ઋષિ મોહમાં પડ્યા. તે બાળા પૂર્ણ યોવનાવસ્થાને પામેલી સોળ સત્તર વર્ષની હતી. તેના શરીરનો ઘાટ અતિશય સુંદર હતો; શરમની મારી તે એક પણ શબ્દ હજી બોલતી ન હોતી, તેથી જ તેના તે મુગ્ધત્વે મુનિના મનને વ્યાકુળ કર્યું હતું. તેના અર્ધ રૂપ હાવભાવ, સાહજિક નેત્રકટાક્ષ અને અંગ પ્રત્યંગોનું દર્શન, એટલું જ નહિ પણ વદ્ધલ પહેરાવતી વખતે દેહલા સ્પર્શના સંસ્કારો, મુનિના અતઃકરણમાં ઘૂસી જઈ, સારી રીતે જમાવ કરી બેઠાં હતાં. એ સઘળાંઓએ મળીને મુનિજીના ચિત્તવૃત્તિના ચક્રને ચલાવમાન કરી દીધું હતું પિતાજી! અગ્નિનો સંયોગ થયા પછી ઘૃત સ્ત્ર્યાં સૂધી નહિ પીગળે? પછી ઋષિએ ધીરે રહીને હિંમત પકડી તેની જોડે બેસી ખાંધે હાથ મૂક્યો, કે વેણીનો સ્પર્શ થયો, તે બાણે ઠાળી

નાગણના સ્પર્શથી ડંખ થયો હોય! તેમ તેમના અંગમાં જેર વ્યાપ્તું અને આ ડંખથી મુનિ તલ્લી તલ્લી, તે સુંદરીના અંગપર પ્રેમથી હાથ ફેરવી બોલ્યા; “રે મુગ્ધે! શું તું પ્રીતિરૂપ અમૂલ્ય રસથી અજ્ઞાત છે? આવું એકાંત અને આટલો સમય મળવા છતાં હજી લજ્જામાં જ મોં સંતાડતી જાય છે, તેથી શું રતિરસના લાલને તું સમજતી નથી? હા, લજ્જા એ તારા જેવી યુવતીનું ભૂષણ છે ખરું, પરંતુ અહીં હવે તારે લજ્જા કેની છે? અહીં તો માત્ર હું ને તું આપણ બે જ જણાં છીએ, માટે સઘળી ચિંતાનો ત્યાગ કર; પ્રસન્ન ચિત્તે આનંદોત્સવમાં તત્પર થા. હવે વિલંબ મા કર! ચલ ચલ!” એટલું કહી અતિ કામાતુર થયલા મુનિશ્રેષ્ઠે તેના શરીરપરનું વસ્ત્ર પોતાના હાથ વતી દૂર કરી નાંખ્યું અને એક હાથની બાથ ભરી બીજે હાથે એક અને હડપચીને સ્પર્શ કરીને જાણે યાચના કરતા હોય, તેમ આલિંગન દેવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. પણ તેટલામાં મોટા આશ્ચર્ય સાથે, ઋષિજી ચમક્યા. તેઓ એક કારમી ચીસ પાડીને કોરે ખસી ગયા! કારણ, તે બાળાના કોમળ મુખારવિંદપર હાથ ફેરવતાં, સુંવાળા ગાલ, બિંબ સરખા અધર મોં સુંદર હડપચીને ઠેકાણે મોટા ને જડા, ડાઠી ને મૂછના વાળનો ભારો, ચિત્તમાં આવ્યો! “અરે આ કોણ? આ શું મને સ્વપ્નનું તો નથી આવડ્યું રે, પેલી છબીલી બાળાને ઠેકાણે આ ખંખ તપસ્વી ક્યાંથી?” એવું કહી ઋષિ સાવધ થઈ ફરીને જુએ છે તો આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તે સ્થળે ઘરડા ખંખ તપસ્વી એવા ભવ્ય સ્વરૂપવાળા વેદવ્યાસ મુનિ બેઠેલા હતા!

પિતાજી! બટુકે કહ્યું, વિચાર કરો કે તે વેળા, એ સુંદરી કે જેની અભિલાષથી જૈમિનિ મુનિ આતુર બની ગયા હતા તે સુંદરી નહિ, પણ પોતાના ચરમપૂજ્ય ગુરુદેવ છે, એવું પ્રત્યક્ષ જોઈને, તેને કેટલી બધી લજ્જા આવી હશે? કેટલું બધું નીચું ઘાલવા જેવું થયું હશે? અસ્તુ: એ પ્રમાણે જૈમિનિને ચમકીને કોરે ખસી ગયા જોઈ, ધીમે રહીને વેદ-વ્યાસજી હસતા હસતા બોલ્યા; “બાપ, જૈમિનિ! કેમ ડરે છે? તે મને ન બોળખ્યો? શું તારા જેવા મહા જ્ઞાનીને તે મોહ થયો સંભવિત છે? અને મોહ તે વળી એટલો બધો, કે કોઈના બદલામાં તું કોઈને જ માતી બેઠો? બાપ, ઈશ્વરી માયા તો શંકર જેવાને ભૂલવે, પણ તારા આગળ તે બાપડીનું કોણ ગળું? ગમે તેવી એકાંત હોય, તોય શું તારા જેવા બાળપ્રહાર્યારીને સ્ત્રીની અભિલાષા થતી હશે કે?”

ગુરુનાં આ રીતનાં વચન સાંભળી જૈમિનિને તો જાણે પૃથ્વીમાં

પેસી જઈ અથવા જિહ્વા કચરીને મરી જાઉં, તેમ થયું. મુનિનું મહોં તદ્દન ઉતરી ગયું. ઘણીકવાર સૂધી તેઓ એક શબ્દ પણ બોલી શક્યા નહિ. એ જોઈ શુરુ મહારાજ સાયંકાળનાં સંધ્યાવંદન, હોમ ઇત્યાદિ કર્મોના સમય થઈ જવા આવેલો હોવાથી, લાગલા હલા થયા, અને બોલ્યા; “પુત્ર જૈમિનિ! આજનું આ વૃત્ત પૂર્ણ લક્ષમાં રાખજે, કે ઈશ્વરી માયા મહા હુસ્તર છે; અને ગમે તેવા જ્ઞાનીને પણ પોતાના પાશથી બળવડે આકર્ષીને પાડી નાંખે છે. માટે એવા જ્ઞાનનું કે જ્ઞાનીપણનું અભિમાન મૂકી દઈ, કેવળ ભગવત્પરાયણ થા, અને તે માયાપતિને* દૃઢ આશ્રય કર; જેથી તેની માયાવડે તને ઠલી બાધ થશે નહિ. એ માટે પ્રભુએ પોતાના જ શ્રીમુખથી ઉચ્ચારેલાં તેમનાં પવિત્ર વચન પ્રસિદ્ધ છે કે—

“મામેવ ચ પ્રપચંતે માયામેતા તરંતિ તે ॥ મારે પરાયણ થયેલાઓ જ આ માયાને તરી શકે છે. આ વિશ્વ જ આખું આ માયામાં લોટપોટ થયલું છે; અને જેમ મણિ સૂત્રમાં પરાવાચલો છે તેમ, એ માયામાં લપટાયલાં પામર પ્રાણીઓ માટે જ જો વિશ્વનો નિયમ બાધકારક હોય, તો જ જ્ઞાની બચી શકે. પણ માયા એવી છે કે, તે સર્વને બાધ કરનારી છે. એ માયા એટલી બધી નિર્લજ્જ છે કે, તે જ્ઞાની તથા અજ્ઞાની સર્વ ઉપર આરુઢ થવા આવે છે; તેમાં પામર બિચારા અજ્ઞાનીઓ ગર્હભવત્ તાએ થઈ જઈ તેની સ્વારી માન્ય રાખે છે, ત્યારે જે ખરા જ્ઞાનીઓ હોય છે તેઓ તેનાથી ચેતવા રહી, તેને તુચ્છકારી કાઢી કાઢી પણ પોતાના ઉપર સ્વાર થવા દેવાની તક આપતા નથી. માટે જ જ્ઞાનીએ પણ એકાંતમાં, સ્વાત્માના રક્ષણ માટે, માયાની સંગે રહેવું નહિ જોઈએ. માયાના સંગમાં આવતાં જ ચિત્તવૃત્તિઓ એકાકાર થતાં ભ્રાન્ત થઈ વંડી જાય છે, એટલે બળવાન ઇન્દ્રિયોનો સમુદાય તેને ગમે તે દિશામાં ઘસડી જઈ કોઈ અંધારા બાડામાં ગબડાવી પાડે છે, એ સ્પષ્ટ જ છે. માટે હે બાપ! હવે એ વાતનો ઈર્ષ શોધ કરીશ નહિ; કેમકે, તારી ખટકનો નિર્ણય કરવાને આ સર્વ માયા બની હતી. સાયંકાળ સમીપ આવ્યો છે, માટે સંધ્યાવંદનાદિ માટે તત્પર થા; અને તારા મનના અપરાધને માટે યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લેવાને તું જાણ છે. તારુ ઈલ્યાણુ થાઓ.” એટલું કહી મહામુનિ વેદવ્યાસ પોતાના આશ્રમ પ્રત્યે ચાલ્યા ગયા; અને જૈમિનિએ પોતાના મનને અત્યંત ધિક્કારતાં એ પાપની નિવૃત્તિનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું.

એટલું કહી વામદેવ મુનિએ પોતાના પિતાને કહ્યું; “એવા એવા

* માયાને ઉત્પત્ત કરનાર, અંગમાં રાખનાર પરમાત્મા

મહાન્ પુરુષોને પણ જ્યારે મોહ થાય છે, ત્યારે મને કેમ સંસારનો ડર ન લાગે? માટે પિતાજી, કૃપા કરી મને ઘેર આવવાનો આગ્રહ ન કરતાં આપ સુખેથી પધારો ને મારી માતાના મનને શાંત કરો.” આવા સચોટ ઉપદેશ છતાં ઋષિના મનનું સમાધાન થયું નહિ, તેથી તે બોલ્યા; “યુવ, આવો દૃઢ નિશ્ચય જેના મનને થયો, તેને મોહ થવાનો સંભવ નથી; માટે હવે વધુ આગ્રહ શા સારુ કરાવે છે?” બટુક બોલ્યો; “એ સત્ય છે, પણ પિતાજી! ઘણાક નગ્ન મનુષ્યોમાં રહેલો વસ્ત્રવાળો એક મનુષ્ય મૂર્ખ ગણાય છે, ઘણા સુરાપાન કરનારા સમુદાયમાં વસતો એક નિર્વ્યસની મનુષ્ય પતિત ગણાય છે. નગ્નની પંક્તિમાં સુખેથી વસવું હોય તો વસ્ત્રધારીએ પણ વસ્ત્રોનો ત્યાગ જ કરવો પડશે, સુરા પીનારાઓમાં વસનારે સુરાનું સેવન કરવું પડશે; ઘણા ઠમીં વચ્ચે વસનારા એક બ્રહ્મવેત્તાને કમીં જ થવું પડશે; તેમ ઘણા અજ્ઞાનીઓમાં વસનાર એક જ્ઞાનીની પણ તે જ દશા બાણી. જેનું ચિત્ત સંસારમાં નહિ, તે સંસારીઓ જીકે નીલી શકે નહિ. સાધુ સંગે સાધુ ને સંસારી સંગે સંસારી જ શોભે. બ્રાહ્મણપંક્તિમાં બ્રાહ્મણ અને વૈશ્યપંક્તિમાં સઘળા વૈશ્ય હોય ત્યારે જ તેઓનો વ્યવહાર ઉત્તમ પ્રકારે ચાલે. મારા વિચારને મળતું કુટુંબમાં એક પણ મનુષ્ય હોય તો જ મારાથી ક્ષણવાર પણ તેમાં રહી શકાય; નહિ તો મોટી વિટંબણામાં આવી પડાય.” એ સાંભળી ઋષિ બોલ્યા; “હે બાપ! તારા વિચારને મળતાં તે બીજાં કોણ હોય? સાધારણ પાષાણો તો જીંદગીએ તેટલા રખડે છે ને રત્ન તો ક્યાંક એકાદ જ હોય છે. માટે સંસારી તો અમે સૌએ ને સાધુ તો તું એક જ.” ત્યારે બટુકે કહ્યું; “પિતાજી એમ કેમ કહો છો? સઘળા પાષાણ ને રત્ન ક્યાંક જ, એ વાત ખરી છે; પરંતુ રત્નની બાણમાં તો સઘળાં રત્ન જ હોય છે. ત્યાં તો સાધારણ પાષાણના કાંકરા પણ રત્ન સરખા જ દીપતા હોય છે; માટે એકાદ માણસ તો શું, પણ જ્યાં અહીં અને મમ અર્થાત્ આત્મ અને આત્મીય બુદ્ધિનો ત્યાગ થયેલો છે, ત્યાં આપું કુટુંબ આત્મજ્ઞ હોય છે, ત્યાં કોઈ પણ મનુષ્ય સંસારમાં મોહ પામતું નથી. એ માટે એક રાજપુત્રના કુટુંબનો વૃત્તાંત મારા બાણમાં છે, તે પછીથી સંભળાવીશ; અહુણું તો સંધ્યાસમય થયો છે, માટે તે કાર્ય કરવા સૌ પધારીશું.” એમ કહ્યા પછી સહ્યા વિસર્જન થઈ ને સૌ પોતપોતાનું કર્મ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા.

अष्टम विन्दु

મોહનિત્ર કુટુંબ

मनसा वेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किञ्चन ॥

यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभृद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः ॥ कठ-ईश.

અર્થ-આત્મે (આત્મજ્ઞાનને-અહમજ્ઞાનને) મનથી જ પ્રાપ્ત કરવું, એમાં લેશ પણ નાનાપણું નથી. જ્ઞાતી મનુષ્યને ત્યાં સર્વભૂત આત્મરૂપ થયા હોય, ત્યાં એકત્વ અલેહના અનુભવનારને શોકે શો ને મોહે શો ?

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

રાત્રિના સલા લરાઈ. મહાત્મા બટુક વામદેવજીના મુખમાંથી ઝરતા
અમૃતનો રસાસ્વાદ લેવાને સર્વ પ્રાણી તત્પર થઈ
રહ્યાં. બટુકદેવ ધ્યાનપરાયણ હતા, રાજ વરેષુ પાદસેવન કરતો હતો,
આત્મતત્ત્વના જિજ્ઞાસુ જીવો, બટુકમાં લીન થઈ, તેના પ્રતિ એકી ટસે
નજી રહ્યા હતા. થોડીવારે બટુકે નેત્ર ખોલી આ પ્રમાણે ઉપદેશનો
પ્રારંભ કરીયો.

નિમોઢા નગરીનો એક રાજપુત્ર પોતાના સમવયી સ્નેહીઓ સાથે વનકીડા કરવા નીકળી પડેલો હતો. કેટલીક કીડાઓ કરતો કરતો, તે એક સિંહની પછવાડે અશ્વ દોડાવતો વનની ઝાડીમાં તેઓથી વિખૂટો પડી ગયો. ઘીચ ઝાડીમાં આવો નિકળી જવાથી તેઓ વચ્ચે ઘણું અંતર પડી ગયું, તેથી સ્નેહીઓ તેને શોધે, અને તે સ્નેહીઓને શોધે, પણ કોઇને કોઇનો મેળાપ થયો નહિ. અંતે રાજકુમાર એકલો પડ્યો. મધ્યાહ્ન થવા આવ્યા, તેથી મધ્યાહ્ન સમયનું આહ્નિક કર્મ કરવા માટે જળાશયની શોધ કરવા લાગ્યો. ફરતાં ફરતાં એક અતિ સુશોભિત વૃક્ષ-ઘટાથી વિંટાયલા તટવાળું નિર્મળ સરોવર તેના જોવામાં આવ્યું. ત્યાં ઉતરી પડી, અશ્વને જળ પાઈ સ્નાન કરી, સ્થિર ચિત્તવડે ઈશ્વરોપાસના કરી

ધના નામથીજ વ્યાધિ જતો નથી; અપરોક્ષાનુભવ વિના પ્રદાના નામ-
થીજ સુક્રિત થતી નથી; અને મોહને જિત્યા વિના શખ્દથીજ મોહ-
જિત્ થવાતું નથી.” એ સાંભળી રાજપુત્ર બોલ્યો; “મહારાજ, એટ-
લાથીજ આપ આશ્ચર્ય માનશો નહિ; મારી માતા, બહેન, બ્રાતાઓ,
તેમની સ્ત્રીઓ, મારી સ્ત્રી, ઈત્યાદિ અમારુ કુટુંબ અને અમારાં દાસ
દાસીઓ પણ મોહજિત્ જ છે, એમ જાણુશો ત્યારે આપને વધુ આશ્ચર્ય
પ્રાપ્ત થશે! વિદેહવંશના પ્રત્યેક રાજા વિદેહી છે, તેવી રીતે અમારુ આખું
કુટુંબ અને વંશ મોહજિત્ છે.” એ સાંભળી, “આશ્ચર્ય! આશ્ચર્ય!” એમ
મુનિએ કહ્યું. “આખું કુટુંબ એવા એક સરખા અમૂલ્ય ગુણવાળુ હોય,
એ તો કેવળ અસંભવિત છે; અને તેમ જ હોય તો ખરેખર એ કુટુંબ
સર્વ જગતને પરમ દર્શનીય અને વંદનીય જ છે.” એટલું કહીને રાજપુ-
ત્રના આતિથ્યને સારુ કેટલાંક તાળાં ફળમૂળ લઈ આવવા સારુ તેણે તુરત
ઝોળી હાથમાં લીધી, અને તેને કહ્યું; “હું આખું ત્યાં સૂધી આપ અત્ર
બિરાજે; થોડાંક ફળમૂળ લઈને આવતાં મને ઝાઝો વિલખ થશે નહિ.”

રાજપુત્રને આશ્રમમાં બેસાડી યોગીરાજ વનમાં આવ્યા, પણ રાજ-
પુત્રની કહેલી વાત એમના હૃદયમાં ઠસી નહિ. તેમને બહુ બહુ વિચાર
આવવા લાગ્યા કે, “હજારો વર્ષ તપ કરીને ઇંદ્રિયોનું દમન કરનાર અનેક
ઠઠિત મતો આચરનાર ને સંસારનાં સર્વ સુખનો ત્યાગ કરનાર, આ
નિર્જન અરણ્યમાં એકલા વસનાર મુનિઓનો મોહ હજી સૂધી દૂર થતો
નથી; અને આ ક્ષત્રિયપુત્ર, તેનું આખું કુટુંબ મોહરહિત જણાવે છે,
તે શું ખરું હશે? એના નગરનું નામ પણ નિર્મોહા નગરી છે, તે ઉપર-
થી તો એ આખું નગર પણ મોહરહિત હોય, એમ ભાસમાન થાય
છે. એ સર્વ સત્ય હશે? એ વાત પ્રત્યક્ષ જોઈ મારો સંશય દૂર ઠરીશ.”
આવો નિશ્ચય કરતાંજ તે મહાયોગી, પોતાની અદ્વલુત યોગશક્તિના
બળવડે ક્ષણવારમાં નિર્મોહા નગરીના ભાગોળે જઈ ઉભો અને તે
નગરીમાં પ્રવેશ કરવાની ઈચ્છા કરે છે, એટલામાં દરવાજાની અંદર જ
એક સ્વારી સામી આવતી દૃષ્ટિગોચર થઈ.

કાણે કેનો શોક કરવો?

સ્વારી નજીક આવી ત્યારે તેમાં શણગારેલા હસ્તીપર સ્વાર થયેલો
એક પુરુષ તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો. તેની મુખમુદ્રા ઉપરથીજ તે મહાત્મા
યોગીએ અનુમાન કર્યું કે, રાજપુત્રનો બધુ હશે. સ્વારી સમીપ આવી,
એટલે રાજપુત્રે તે યોગીના માનાર્થે સ્વારી ઉભી રાખી, અને હસ્તી

યોગીન્દ્ર ! આપ મને જણાવશો કે, શોક કેનો કાણે કરવો ? આ જગતમાં અનેક જન્મે છે, અનેક મરે છે; એ સર્વ મનુષ્યના બંધુ જ છે, ત્યારે મારે કેનો શોક કરવો ને કેનો વિષાદ કરવો ?” યોગીએ કહ્યું; “લાખો યતન કરવા છતાં પણ જે પુનઃ પ્રાપ્ત થાય નહિ, એવો પોતાનો પ્રિય સહોદર મરણ પામે, જે પોતાની ખરી બેલ ઊઠીને ચાલી જાય, તેનો શોક કીયા પુરુષને થયા વિના રહે ? એના કરતાં શોકકારક બીજું શું હોય ? જે બંધુ વગરનો છે, તેની તો સર્વ દિશાએ શૂન્ય છે. જેઓનો આખો જન્મારો પરસ્પર વૈરથી જ ચાલ્યો આવતો હોય, અને એક-મેકનું મુખ દીઠું ગમતું ન હોય, છતાં બાન્ધવોમાંનો એક બાન્ધવ મરણ પામે, તો તેનો તેઓને અપાર શોક થાય છે. સઘળા પદાર્થ પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ સહોદર મૂવા પછી તે પુનઃ પ્રાપ્ત થતો નથી.” એ સાંભળી રાજપુત્રે કહ્યું; “યોગીરાજ ! આપ આવા મહાત્મા થઈને મોહવશ થાઓ છો, તેથી જ અશોચ્યનો શોચ કરો છો. કહો, મનુષ્યે શોક શા અર્થે કરવો ? એ હર્ષ શોકાદિક ઊર્મિઓ માત્ર અજ્ઞાન અવસ્થાને અંગે હોય છે; પણ જ્યાં સદસતતા વિવેકનો, સત્-ચિત્-આનંદનો, નિત્યાનિત્યનો, મોહમમતાનો, પ્રહ્મજીવ ને માયાનો વિચાર છે, ત્યાં તેનો વાસ નથી. વળી જે વસ્તુ નહિ બનવા જેવી હોવા છતાં બને, તેને માટે આશ્ચર્ય અથવા શોક થવો સંભવિત હોય, પણ ક્ષણભંગુર સંસારના અચલિત નિયમ પ્રમાણે જે થતું હોય છે તે થયા કરે છે, તેમાં શાનો શોક ? આપે મને અમુક પદાર્થ અમુક કાળ સૂધી વાપરવા સોંપ્યો હોય, તે તેનો અવધિ પૂરો થતાં આપ પાછો માગી લો, તેમાં શું શોક કરવો ? અર્થાત્ પ્રાણીને જે દેહ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ઈશ્વરી નિયમાનુસાર પ્રાપ્ત થાય છે; તેનો અવધિ એટલે આયુષ્ય નક્કી થયેલું હોય ત્યાં સૂધી તે આત્માની સાથે રહે અને આયુષ્ય પૂરું થતાં તુરંત પડી જાય છે. મારા બ્રાતાનું પણ આયુષ્ય પૂરું થયે તેનો દેહ પડ્યો હશે, તેમાં શાનો શોક ? જે વિનાશી છે, તે આજે કે કાલે કે કોટી વર્ષે પણ વિનાશ પામનાર જ છે. ત્યારે તેવા વિનાશી માટે જે શોક કરે છે તે શું મૂઠ નથી ? હે યોગીન્દ્ર ! આપનું કહેવું એવું છે કે, પોતાની બેલ અને સહોદર જતાં કેને શોક ન થાય ? હે મહાત્મા ! પ્રારબ્ધરૂપી દોરાથી ગુથાયલો જીવ મરી જાય કે રહે તેથી હર્ષ કે શોક શાને માટે કરવો ? પરંતુ જે પ્રહ્મનિષ્ઠ છે, જેની વૃત્તિ પ્રહ્મમાં લીન છે, જે જાણે છે કે, લાખો ને કરોડો પ્રાણી નિત્ય ક્ષણે ક્ષણે મરણશરણ થાય છે, જે જાણે છે કે,

જન્મનો પર્યાયવાચક શબ્દ મૃત્યુ છે, જે જાણે છે કે, ક્ષણભંગુર સંસારમાં સર્વ પદાર્થ નાશવંત છે ને ચિરંજીવ એવો એક આત્મા છે, જે કદી પણ મરણ પામવાનો નથી, જે જાણે છે કે આ દેહ નાશને માટે જ રચાયો છે, એવો વિચારશીલ ધીરાત્મા, એ તુચ્છ દેહ સામે દૃષ્ટિ પણ કરતો નથી, અને તેને વ્યથા પણ થતી નથી. તે તો સુખદુઃખને સમાન જાણી, અસાર સંસારસાગર તરી જાય છે. નિર્વિકલ્પ અને પરમ સત્ય પરમાત્મારૂપ અગ્નિમાં આ ઉપાધિને હોમ્યા પછી, શુદ્ધ જીવ, નિત્ય શુદ્ધ આનન્દાત્મારૂપે જ રહે છે. જગતમાં મિત્ર કે સ્નેહી જેવું કંઈ નથી. આ જગતમાં સૌ જ સગાં ને સૌ જ સ્નેહીઓ છે; તેઓના મરણ સમે જો મને શોક થતો નથી, તો પછી, જેને આપ મારી બેલ કહો છો, તેનો મારે શોક શા કારણે કરવો? શું બીજાઓ મારી બેલ નથી? તમે, આ પદાર્થો, આ જગતના પ્રાણીઓ, સૌ મારી બેલ જ છે, અને તેમના મરણથી મને શોક ન થાય; તો જે પોતાને ત્યજી ચાલ્યો જાય છે, તેનો શોક શા માટે થવો જોઈએ?”

આંખાનું કુટુંબ

ક્ષણભર વિચાર કરી, ચોમેર દૃષ્ટિ ફેરવી, રાજપુત્રે યોગીને કહ્યું; “હુ યોગીન્દ્ર! આપ પેલા સામેના આંખા લાણી દૃષ્ટિ કરો. એ આંખો સુંદર અને પાકાં ફળોથી લચી રહ્યો છે; પણ જુઓ, પેલો ધૂળ ઉડાડતો વંટોળિયો, લોકોનાં વસ્ત્ર ફફડાવતો ને આંખો મીંચાવતો ધમધોકાર ચાલ્યો આવે છે. ઓ! રે રે! તે આવી પહોંચ્યો! જૂઓ, આંખો આંખો ચોમેરથી ડોલવા માંડે છે! નીચા ઉંચા ઓળખા એક બીજા સાથે અથડાય છે, અને તેને વળગેલી કેરીઓની લૂમો, આન્દોલન કરતી હોય તેમ આમથી તેમ ડોલાં ખાતી, સાથેની-સગી ખડેન-સખીરૂપ લૂમો અથવા બીજી લૂમો સાથે થડોથડ અફળાય છે. જૂઓ, જૂઓ! કેટલીક તો ધખે ધખ નીચે પણ પડે છે! અહાહા! જોતજોતામાં તો ઢગલાળંબ કેરીઓ નીચે આવી પડી!” ક્ષણભરમાં વંટોળિયો ચાલ્યો ગયો. પવનનું જોર નરમ પડ્યું, ત્યારે સુખસુદ્રા પર ઉદાસીનતા દર્શાવીને, તે મોહજિત્ રાજપુત્ર બોલ્યો; “અરે! આ શો ટાળો કેર વર્તીઈ ગયો! ક્ષણમાં શું થઈ ગયું! હરહર! કેટલો અનર્થ!” એ સાંભળી યોગી બોલ્યો; “અરે રાજપુત્ર! આમ વાત કરતાં કરતાં તમને આ શું થયું? આપ કેમ ઉદાસ છો?” ત્યારે તે બોલ્યો; “મહારાજ! આથી વિશેષ અનર્થ શો ને શોક શો? ઉપર નજર તો કરો, કે કેટલાં બધાં કુટુંબ પોતાના સહોદર વિનાના

થઈ પડ્યાં છે? રે! તેમને માટે તેઓ કેટલો બધો શોક કરી રહ્યાં છે!! તેમનાં ઉનાં ફળફળતાં શોકાવિષ્ણ અશ્રુબિંદુઓ* ટપોટપ નીચે પડે છે, તે જોઈ કોનું હૃદય દ્રવિત થયા વિના રહેશે? ઈશ્વરે વાચા ન આપેલી હોવાથી ઠરણુ વિલાપ નહિ કરી શકતાં એવાં તે બિચારાં મુંગે મોંઢે માત્ર અશ્રુપાતથી જ પોતાનો ખેદ અને શોક પ્રદર્શિત કરે છે! કોઈની એક બેલ ચાલી ગઈ છે, તો કોઈના પડખામાંથી બે, ત્રણ કે ચાર સહોદર ઉઠી ઉઠીને ચાલતાં થયાં છે. રે! તેનો મહાશોક તેઓથી કેમ સહન થઈ શકતો હશે?” એટલામાં મુનિ એકદમ બોલી ઉઠ્યા; “તું આવી ભ્રમિતના સરખી વાણી કેમ બોલે છે? વૃક્ષનાં ફળોને સ્નેહ શો, શોક શો ને અશ્રુપાત કેવો?” રાજપુત્રે કહ્યું; “એમ કેમ મહારાજ?” યોગીએ કહ્યું; “એ તો જડ જેવાં છે અને એ બધાંની એ જ ગતિ છે, માટે એમને હર્ષશોક નથી. હમણાં ઘડી પછી બીજા એક વંદોળિયો આવે તો તે બધાંય નીચે ઢગલો થઈ પડે, એમાં કોણ કોનો શોક કરે?”

રાજપુત્રે કહ્યું; “મોહવશ મુનિ, ધન્ય ધન્ય! તમે મને આજે કૃતાર્થ કીધો, યોગીન્દ્ર! એ સર્વ જડ જેવાં છે, તોપણ આપણા કરતાં ઘણાં સારાં, કેમકે નહિ કરવા જોગ એવો મરણનો મિથ્યા શોક તેમને નથી; પરંતુ તે બધાંની ગતિ જ્યારે એ જ છે, ત્યારે આપણી ગતિ શું મારા લાઈ કરતાં જૂદી છે? એ મૂઓ તેમ આપણે પણ શું મરવું નથી? આપણે પણ એ જ માર્ગમાં છીએ; અને કોણ જાણે ક્યે અણુ-ધાર્યે સમયે આપણને તે નિયંતાનું તેડું આવશે, તે જાણતા નથી, તો પછી આપણે આપણી ચિંતા કરવી કે તે ગયો તેની? નિયમમાં વહેતી નદીના તટ ઉપરજ એક જાતનાં બે વૃક્ષો ઝુકી રહ્યાં છે. એટલામાં નદીમાં પૂર આવ્યું; તેના ઘસારાથી તટની લેખડ ધસીને પાણીમાં પડી; તે સાથે પેલામાંનું એક વૃક્ષ પણ ઠડઠડબૂસ કરતું તૂટી પડીને પાણીમાં તણાવા લાગ્યું. ઠહો, હવે પેલા એકલા રહેલા વૃક્ષની શી દશા? તેને પોતાના સાથી માટે કેટલો બધો શોક થવો જોઈએ? તેઓ એક જ વૃક્ષના બીજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં, એક જ સ્થળે ઉછરી ઘણા દિવસ સાથે જ રહેલાં ને એકમેકથી ક્રિયિત પણ વિષ્ણુટાં પડેલાં નહિ, તો હવે એક બીજાથી કેમ રહેવાશે? પણ પેલું પૂર ચઢતું આવતું હતું. તેના ઘસારાથી બીજા લેખડ પડી; અને એ રહેલા વૃક્ષને પણ ઘસડીને

* ક્રિયા આગળથી કરી છૂટી પડતા જે રસી વહે છે તે.

આલતું થયું. કહેા, એમાં કેનો કેણે શોક કરવો ? માટે હે મહાત્મા ! આપ યોગી થઇને અયોગીની પેઠે મને કેમ મોહમાં નાંખવા જેવાં વચન કહેા છે ? જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુર્મ્યું જન્મ મૃતસ્ય ચ । ‘જન્મેલાને અવશ્ય મૃત્યુ છે, અને મૃતેલાને અવશ્ય પુનર્જન્મ છે જ,’ એવી ભગવદુક્તિ છે તો પછી તેમાં શોક શો ? સર્વદા દેહાભિમાન વગર રહેનારા જીવને પ્રિય અપ્રિય, સુખ દુઃખ, શોક મોહ થતાં નથી. સ્થૂલદેહ વિષે અભિમાન માનનારાને જ શુભાશુભ વગેરે છે. થવાનું હતું તે ભલે ગમે તેમ થયું; તેની ચિંતા ત્યજી આપ સુખેથી આપના સ્થાનક પ્રત્યે પધારો; અને મને પણ આજ્ઞા આપો કે, તે પ્રમાણે આપનું પ્રિય ઠરી, હું પણ મારા કાર્ય વિશે પ્રવૃત્ત થાઉં.”

રાજપુત્રનું આત્મ નિર્મોહત્વ જોઈ, યોગી તો દિગ્મૂઢ જ બની ગયો; અને તેને આશીર્વાદ દઈ કહેવા લાગ્યો કે, “હે મોહજિત્ ! તને ધન્ય છે ને તારા મોહજિત્ નામને પણ ધન્ય છે. આનંદ સહિત તું તારા કાર્યાર્થે આલ્યો જા; તારુ કલ્યાણ થાઓ. તારો કનિષ્ઠ બંધુ મોહજિત્ કુશળ છે.” રાજપુત્રને એથી કશો પણ આનંદ થયો નહિ, તે તો પ્રણામ કરીને આલતો થયો.

જાયું તે જવાનું જ

રાજપુત્રના ગયા પછી યોગીરાજ વિચાર કરવા લાગ્યા કે; “અં: ગમે તેટલું મોહજિતપણું હોય, પણ તે લાગેવળગે નહિ ત્યાં સૂધી જ; લાઈ મૂઓ તેમાં એને શું ? લાઈ ગયો અને લાગિયો ગયો; એને તો ઉલટું નિષ્કંટક રાજ્ય મળ્યું, એટલે લાઈના મરણથી એને શાનો શોક થાય ? ઉપરથી કદાચ શોક બતાવે તોય અંતરમાં તો ટાહું હિમ જેવું હોય; એટલે વગર મોહ જિત્યે એ તો મોહજિત્ જ છે. સ્વામીના મરવાનો સત્ય શોક તો તેની સ્ત્રીને જ થાય. તે તેનું અર્ધું અંગ ગણાય છે. માટે હવે મોહજિતની સ્ત્રીની વૃત્તિ કેવી છે, તે જોવી આવશ્યક છે.” આવો વિચાર કરી તે નગરમાં પેઠા. માર્ગમાં એક સુંદર નવયૌવના તેને સામી મળી. તે હાથમાં એક છાબડી લઈ આનંદસેર આલી આવતી હતી. તેને યોગીએ પૂછ્યું; “હે બાળે ! તું કોણ છે ? અને ક્યાં જાય છે ? આ નગરના સ્વામી મોહજિત રાજાનું રાજમંદિર ક્યાં આવ્યું, તે મને કહે.” તે સ્ત્રી ઊભી રહી, અને બે કર જેડી યોગીરાજને નમન કરીને બોલી; “હે પવિત્ર પુરુષ ! એ રાજકુટુંબમાંની હું એક પરિચારિકા છું, અને મારાં બાઈ, કે જે મોહજિત રાજાના નાના પુત્રનાં પત્ની છે, તેમને

ભગવત્સેવામાં ઉપયોગી થવા સારુ જે સુંદર પુષ્પો જોઈએ છે, તે લેવા માટે હું ઉદ્યાનમાં જાઉં છું.” યોગીએ કહ્યું; “શું એક મહા શોકકારક બનાવ બન્યો છે, તે તારા બાણવામાં જ નથી કે?” દાસી બોલી; “એવો શોકકારક શો બનાવ છે મહારાજ? મને કૃપા કરી જણાવો.” યોગીએ રાજપુત્રના મરણના સમાચાર કહ્યા. તે સાંભળી દાસી બોલી; “મહારાજ! એમાં મહાખેદપ્રદ અને શોકકારક એવું શું છે? એવો શોક અને હર્ષ તો માત્ર જેઓ સંસારની મિથ્યામાયામાં મોહિત થયેલાં હોય, તેવાં અજ્ઞાની પ્રાણીઓને જ થાય છે.” યોગીએ કહ્યું; “પોતાના શિરછત્ર અને પોષણ કરનારના મરણથી શોક ન થવો એ શું? એ તો મહા નિષ્કુરતા છે!” દાસી બોલી; “મહારાજ, નિષ્કુરત્વ તો નિર્દયતામાં વસે છે, અને એ તો અમે એમને દુઃખ દર્શાવે અથવા એમના દુઃખ સમયે સહાય ન થઈએ ત્યારે મનાય. પણ આ તો તેથી ઉલટું જ છે. જીવ, નાશવંત દેહને ત્યાગ કરી અવિનાશી સ્થાનમાં વાસ કરે તેનો શોક કરવો, એ તદ્દન નિરર્થક નથી શું? જે વસ્તુ અવશ્ય બનવાની છે તે બને, તેમાં શોક અથવા ખેદ શાસ્ત્ર? આ જગતમાં જાનું તે તો જાવાનું જ. ખીલ્યું તે ખરે, ઉગ્યું તે આથમે, ચઢ્યું તે પડે, જન્મ્યું તે મરે! એમાં આશ્ચર્ય શું? જાતસ્ય દિ ધ્રુવો મૃત્યુ ॥ મૃત્યુ એ ઇશ્વરાધીન છે, અને તેનો જ કોઈથી ન ટળે એવો દૃઢ નિયમ છે, તેમાં પછી શોક શાનો? દિવસ ઉગ્યો તે આથમવાને માટે છે, અને પુષ્પ ખીલ્યું તે ખરવાનું છે. આ જગત્ આખું પરિણામવાળું છે: તેમાં વિચાર કરી જોઈએ તો પ્રત્યેક સ્થાવર જંગમ પદાર્થ પ્રાણીની ગતિ, કાળને વશ હોવાથી, પ્રતિક્ષણે બદલાતી જાય છે. ખીજ રોપાય છે, ફળગો ફૂટે છે, તેનો છોડ કુમળો થાય છે, રત આવતાં ફૂલ આવે છે, ફળે છે ને પાકે છે, પછી આપોઆપ સૂકાવા માંડે છે. તે જ પ્રમાણે પશુ, પક્ષી અને મનુષ્યનું પણ જાણવું. બાળક જન્મ્યું, જરાક મોટું થઈ બોલવા ચાલવા ને હરવા દ્રવવા શીખ્યું, લાણી ગાણી તરુણાવસ્થાને પામ્યું, સંસાર માંડ્યો, ફળ્યું ફૂલ્યું, એટલામાં વૃદ્ધાવસ્થા આવી, એટલે આપોઆપ શક્તિ ક્ષીણ થશે; અને કાળપાશમાં ઘેરાયું એટલે બસ. એવી જ સર્વની ગતિ છે: તો કહો એમાં કોણ કેનો શોક કરે? એક હલકામાં હલકા હવામાંના જંતુથી માંડીને તે કીટ, પતંગ, પશુ, પક્ષી, જળચર, માનવ, દાનવ, ઋષિ, મહર્ષિ, પિતર, દેવ અને અંતે આખું જગત્, તથા તેના ઉત્પત્ત કરનાર પિતામહ બ્રહ્માદેવ પર્યન્ત સર્વે કાળના સુખમાં છે. પછી કોઈ બે દિવસ પહેલું, તો કોઈ ચાર દિવસ પછી; પણ જે આ જગતમાં જાનું તે તો

નિશ્ચે જાવાનું જ છે. કેટલાક જંતુ એવા છે કે, સૂર્યના ઉદય અને અસ્ત તથા અસ્ત અને ઉદય જેટલા સમયમાં અનેકવાર જન્મમરણને પણ વશ થાય છે; અને કેટલાક પ્રતિદિન જન્મે છે ને મરે છે, કેટલાક છવ્ઠ અસુક દિવસ સૂધી જીવે છે; કેટલાંકનાં આયુષ્ય માસની અવધિનાં હોય છે; કેટલાંક વર્ષ, દશ વર્ષ, કે સો વર્ષનાં લાંબાં આયુષ્ય ગાળે છે; તેઓ કરતાં વધારે સત્વવાળા જીવો (દેવતાદિકો) હજાર, હજારો કે લક્ષાવધિ વર્ષનાં આયુષ્ય ભોગવે છે, પણ પછી શું? એક કાળે મરે છે, એમ સર્વને અંતે મરણ તો છે જ. ત્યારે કોણ કોનો શોક કરે? આખું જગત કાળના આસ (કોળિયા) રૂપ છે. અર્થાત્ જેમ કોઈ ખાવા બેઠેલો મનુષ્ય લાણીમાં પડેલા લક્ષ્ય પદાર્થના આસ મુખમાં મેલતો જ જાય છે તે પ્રમાણે કાળ નિરતર દેહધારી વિનાશીનો વિનાશ કરતો જાય છે. હે યોગીરાજ! અમારા કુમારના જે વર્તમાન આપ કહ્યા હો, તેનો શો શોક અને શા અર્થે શોક કરવો? જ્યારે આખું વિશ્વ જ વિનાશી, ક્ષણભંગુર છે, મારી, આખા રાજકુટુંબની, તમારી ને આ સર્વની (જગતની) અંતે એ જ ગતિ છે, ત્યારે મિથ્યા શોક મૂકી, આપ મિથ્યા પરિશ્રમ ન લેતાં, સુખેથી આપને સ્થાનકે પધારો.”

દાસીનાં આવાં નિર્મોહપણાનાં વચનથી ચક્રિત થયેલા યોગીએ કહ્યું; “અહો બાળા! તારા મોહરહિતપણાને ધન્ય છે. તારું કલ્યાણ થાઓ. હે મોહરહિને! હે જ્ઞાનસંપન્ના! તું પાછી ન વળતાં સુખેથી તારા કાર્યાર્થે જ; તારી સ્વામિનીનું સૌભાગ્ય અખંડિત છે. સદસત્થી જ્ઞાતા થવાને જ મેં આ વાર્તા તને જણાવી હતી.” એ સાંભળી દાસીએ તે સાધુને ફરી નમન કર્યું અને પુષ્પ લેવા સારુ ચાલતી થઈ.

દાસીના ગયા પછી યોગી મહાત્માએ વિચાર કર્યો કે; “અહો! આ તેના ઘરની પરિચારિકા પણ કેટલું જ્ઞાન ધરાવે છે? અને કશો શોક કે મોહ થતો નથી. પણ તેથી શું? આંખળી થકી નખ વેગળા તે વેગળા જ. રાજપુત્રનો શોક દાસીને શાનો હોય? તે તો આવી જ્ઞાનની વાતો કરે જ.” પછી યોગીન્દ્ર રાજમહિરમાં ગયો ને અંતઃપુરમાં જઈ મોહજિતની સ્ત્રીને મળ્યો.

જળ છુદ્ધુદ્ જગત જેલું છે

સાધુને જ્ઞેતા જ રાજપુત્રની સ્ત્રીએ અતિ આદરપૂર્વક આસન આપ્યું, અને પધારેલા યોગી મહાત્મારૂપ અતિથિનું પૂજન કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. એ જોઈ યોગીરાજ ગભરાયલે ને ઉદાસ મુખે બોલ્યો;

“હે રાજવધૂ ! હે સુશીલે ! તારે આ સમય પૂજન કરવાનો કે આતિથ્ય-સત્કાર કરવાનો નથી, કારણ કે હુર્ભાગ્ય થોગે એ સઘળાથી દૂર થવાનો સમય તને પ્રાપ્ત થયો છે અને તે તું જાણતી નથી. હે અંબે ! તારા સામું જોઈ મને તારા સૌભાગ્ય માટે બહુ શોચ થાય છે, પરંતુ નિરુપાયે મારે માથે આવી પડેલું કર્તવ્ય બળવ્યા સિવાય છૂટકો જ ન હોવાથી જ હું અત્ર આંચો છું.” એ સાંભળી શાન્તચિત્તે મોહનિતની ભાર્યાએ પૂછ્યું; “હે ઉપાધિરહિત ! એવું શું છે કે, જે નિવેદન કરતાં આપ જોદ પામે છો ? જે હોય તે કૃપા કરી નિશંકપણે કહો.” ત્યારે થોગીએ મુખ ઉદાસ કરી, સજ્જનનેત્રે મોહનિતના મરણના કૃત્રિમ સમાચાર અથેતિ તેની સ્ત્રીને કહી સંભળાવ્યા, અને અંતે જણાવ્યું; “હે પવિત્ર વ્રતવાળી ! તે શૂરો રાજપુત્ર જ કે સિંહરૂપ શત્રુના હાથે મરણ પામ્યો, પરંતુ મરતાં મરતાંએ તેણે પોતાના તે શત્રુને જીવતો જવા લીધો નથી. મરવાનો તેને કશો ખરખરો હતો જ નહિ; પરંતુ માત્ર એક જ મોટી ચિંતા તેના મનમાં રહી ગઈ કે, જેને માટે તેને કશું સમાધાન મળી ન શકવાને લીધે, છેક છેલ્લી ઘડી સૂધી તે તે જ આળાલોચ કરતો હતો એ ચિંતા તે માત્ર તારા સંબંધી હતી કે, મારી પ્રાણપ્રિયાની પછવાડે શી અવસ્થા થશે ? મારો અને તેનો મેળાપ હવે ક્યાં થવાનો ? તેણે તો અદ્યાપિ પર્યંત ઉત્તમ પાતિવ્રત્યથી મારી પૂર્ણ સેવા કરી છે, પણ હું તેનો કશો બદલો આપી શક્યો નથી. જે સ્ત્રી મારા વિના એક ક્ષણભર પણ રહી શકતી નથી, તે હવે પછીની વિધવા અવસ્થા કેમ ગાળશે ? તેના મનના સાન્તવન માટે મેં એકાદ સંતાન પણ પછવાડે મૂક્યું હોત તો ચિંતા થોડી રહેત. પણ રે રે ! તેમ નથી; તેથી મારા મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી તેના પર બ્રહ્માંડ તૂટી પડશે. હું તો ચાલ્યો; હવે હું તેનું ચંદ્રવદન ક્યારે જોઈશ ? રે મારા આ વર્તમાન તેને કોણ જણાવશે ?” આવી અંખના ઠરતાં તેને મેં બહુ બહુ આશ્વાસન દઈને સઘળા સમાચાર જણાવવાનું માથે લીધું, ત્યારે, ‘હે પ્રિયે ! હે પ્રાણ-પ્યારી ! હે મનમોહને !’ ઇત્યાદિ ઉદ્ગારો સાથે તેના આત્મા પ્રયાણ કરી ગયો.”

આ સાંભળી સંસારમાં રહેલી છતાં, તે નિર્લેપ સ્ત્રી, કે જેના મનમાં આ સમાચારથી જરાએ જોદ કે જરાએ શોક થયો નહોતો, તે ગંભીર-તાથી બોલી; “મહારાજ ! આપ કહો છો તે સમાચાર સત્ય હશે, પરંતુ મરતી વેળાએ મારા સ્વામીએ, ‘હે પ્રિયે ! હે પ્રાણપ્યારી !’ એવા ઉદ-

ગારો કાઢ્યા હોય અને મારજ સ્મરણ કર્યું હોય, એ વાતને હું સત્ માનતી નથી. અવિદ્યાના અંધકારમાં લયપય થયેલા અને આ અસાંસારસાગરમાં ગળચીયાં ખાતા અને માયાના ભૂલાવાથી મોહિત થયેલ પરમ અજ્ઞાત મનુષ્યોમાં જ આવો મોહ સંભવે. જેનું નિરંતર સ્મરણ ને આસક્તિ હોય તે જ મરણ વેળાએ આપોઆપ સ્મરી આવે, એ સાધારણ નિયમ છે; અને તે પ્રમાણે મારા સ્વામીના મરણના સમયે, જેનું આસક્તિ નહિ તેનું સ્મરણ થવું કેમ સંભવે? સ્ત્રી તો શું, પણ પુત્ર ધન, રાજ્યસુખ ને છેવટે સૌ પ્રાણીને જગતમાં અતિ પ્રિય એવા પોતાના દેહ ઉપર પણ તેમને આસક્તિ નહોતી, તો મારા જેવી અધમાન સ્મરણ કેવું? હરહર! નેતરને કૂલ, ઘટને સૌજન્યસુખ અને આકાશને કુસુમની પ્રાપ્તિ જેવું આ અસંભાવ્ય છે. એ સાધુવીરને મરતી વેળાએ આ વિશ્વમાંની કોઈ વસ્તુનું સ્મરણ થવું સંભવતું જ નથી. મારા સ્વામી આ સંસારની અસાર માયાના મિથ્યાપણને સારી રીતે જાણનારા અને તેના મોહમાં કદી નહિ ફસાનારા હતા. તે ‘મોહજિત’ છે; અને તેમના દૃઢ સંબંધથી તેમની અનન્ય દાસી જે હું, તે સંસારનું મિથ્યાપણ જાણતી હોવાથી, તેમાંની કોઈ પણ વસ્તુની આસક્તિ વગરની છું. યોગીરાજ! હું તો શું, પણ અમારુ આખું કુટુંબ મોહજિત છે. તેને આવો મોહ સમતા-માયાનું આવરણ થવું એ, હે દેવ! ન માનવા યોગ્ય વૃત્તાંત છે.”

આવો પ્રત્યુત્તર સાંભળી યોગીરાજ તો સ્તબ્ધ જ બની ગયો. યોગીએ તે સ્ત્રીને શોકાવેશમાં આણવાને જે કૃત્રિમ સમાચાર કહ્યા, તેને તો તેણે કેવળ અસંભવિત જ ગણી કાઢ્યા. પછી જેમ તેમ કરીને પોતાને લાવેલા સમાચાર સત્ય ઠરાવવા સારુ તે કંઈક બોલવા જતા હતા, ત્યાં તો વળી તે નિર્મોહા સ્ત્રી બોલી; “હે મહારાજ! તમારી વાતથી એક બીજું પણ આશ્ચર્ય થાય છે. તમે સંસારાસક્તિ તણ દધને વનને વિષે રહી એકાંતવાસમાં અસંગપણે કેવળ પરમાર્થ સાધનરૂપ યોગમાર્ગનું અવલંબન કરનારા છો, તે છતાં મારુ પ્રિય સમજી મને આ સમાચાર કહેવા આવ્યા છો! ઠીક; તે માટે હું ઉપકૃત છું. પણ તે સાથે આમ મને શોકાધીન થવાનું સૂચવો છો, એ શું યોગ્ય છે? સમસ્ત શોકમોહનો અને કામક્રોધાદિ દુર્ગુણોના ત્યાગ, એ આપનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે; અને એ જ આપના યોગમાર્ગનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. પ્રાણીએ શોકમોહાદિકથી મુક્ત થવું ને બીજાએ તેવા થવા માટે ઉપદેશ કરવો, એ સ્વાભાવિક વૃત્તિ તમારી હોવી જોઈએ; તેને ઠેકાણે તમે ઉલટા મને-આ અદ્યપ્રાણી-

જેનો મોહાંધ થવાનો ધર્મ નિર્માણ જ છે, તેને મોહરહિત જોઈ, શોક નિમગ્ન થવાનું કહો છો, એ શું યોગ્ય છે? હે યોગીરાજ! આ પ્રવાહી જગતમાં કેણુ કેનો શોક કરે? નદીના પ્રવાહના વેગથી જળના ઉછ-ળવાને લીધે જે ખુદ્ખુદ દર્શન દે છે, અને પ્રવાહની ઉપર વહ્યાં જાય છે, તેઓના જેવો આ સૃષ્ટિનો ખેલ છે. જેમ જળના ખુદ્ખુદ જન્મે છે, પ્રવાહમાં થોડેક આગળ જઈ લયને પામે છે, વળી ત્યાં ઘણાં ખીજાં નવાં ઉપજે છે, વળી ઘણાં લય પામે અને એમ સતત ચાલ્યું જ જાય છે, તેમાં કેને કેનો શોક થાય છે?”

એ સાંભળી યોગીરાજને કંઈક ખોલવાનો માર્ગ જણ્યો, તેથી તે ઓલ્યો; “હે બાળા! તારું કહેવું સત્ય છે. પણ શું એ ખુદ્ખુદના જેટલો જ સંબંધ મનુષ્યોમાં પણ છે? મનુષ્ય એ આખી સૃષ્ટિમાના સર્વ પ્રાણીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ અને વિવેકી, વિભ્રમિત, પ્રપૂર્ણ ને દ્વિતીય સ્વરૂપી છે; તે જ્ઞાનવાન્ છે. તે એક ખીજા સાથેના વ્યવહારમાં, પ્રેમમાં, કર્તવ્યમાં અને પ્રીતિ, અપ્રીતિ, લોભ, લાલ, હાનિ, હર્ષ, શોક, મોહ, મમતા, કર્તવ્ય ને લોકાવ્યયને જ્ઞાતા, સુખ દુઃખ ધત્યાદિમાં સારી રીતે સમજનારો છે; તો તેની અને જડ પદાર્થની સ્થિતિ કેવી રીતે સર-ખાવાય? પોતાનું પ્રિય થવાથી પ્રત્યેક મનુષ્યને સ્વાભાવિક જ હર્ષ અને અપ્રિય થવાથી સ્વાભાવિક જ શોક થવો સંભવિત છે. જેને આશ્રયે રહીને તું આ રાજસુખ લોગવે છે, રાણીપદે છે, અને સર્વ આપ-ત્તિથી મુક્ત છે, વળી જેના જીવિતથી જ તારા જીવિતનું સાદૃશ્ય છે, અને તું સૌભાગ્યવતી કહેવાય છે; અને જે વિનાની તું આ સઘળાં સુખ વૈભવાદિક વગરની છે; તેવા, તારી સુખ સંપત્તિરૂપ મહાભાગ્યવંત સુકુમાર પતિના મરણથી, તને અપાર શોક થાય, એમાં શું આશ્ચર્ય હોય? એવે પ્રસંગે શોક ન થવો, એ જ પરમ આશ્ચર્યની વાત કહેવાય. ગમે તેવા શૂન્ય હૃદયમાં પણ પ્રિયવદ્ધલનું મરણ તો શોકાગ્નિને પ્રજ્વળવ-લિત કરી દે જ. પરંતુ હે બાળા! તારી આવી સ્થિતિથી મને તારામાં માત્ર નિષ્કુર નિઃસ્પૃહતા, દંભી પ્રેમીપણુ અને નિર્દયપણુ સિવાય બીજું કંઈ જોવામાં આવતું નથી. તારું બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રપંચથી ભરપૂર-પ્રેમ-રહિત છે. રે, પતિપત્નીના જેવો ગાઠો સંબંધ જગતમાં બીજો કોણ છે? તેવો પવિત્ર સંબંધ અગ્નિ, સૂર્ય આદિ દેવતાઓ, બ્રાહ્મણો, ખંતેનાં માતા-પિતા અને સ્વજન પરજનોની સાક્ષીથી ગંધાયેલો છે, અને તે એટલો તો નિકટનો સમ્બંધ મનાવે છે કે, પરસ્પરનાં શરીર સાથે શરીર, મન

સાથે મન, અને આત્મા સાથે આત્મા એકતાને પામી લીન થઈ જાય છે. આમ હોવાથી તેઓનાં ભાગ્ય પણ જોડાયલાં જ રહે છે. સ્ત્રી પુરુષ બંને મળીને દંપતીરૂપ એક જોડું છે. એવાં જોડાંમાંથી એકાદું દૂર જાય એ પણ એક બીજાથી સહન થઈ શકે નહિ, તો પછી તે સહાને માટે જૂઠું પડી જાય, એ શું ગમે તેવા કઠિન હૃદયને પણ શોક અને વિયોગના દુઃખથી દ્રવિત કરી નાખનારુ નથી? આ જગતમાંના સર્વ પદાર્થો પ્રેમરૂપ છે. પશુ, પક્ષી સર્વે પ્રેમવશ છે, અને પ્રેમમાટે પ્રાણદાન દેવાને સદા તત્પર રહે છે. રે પ્રેમ જ આ જગતનું જીવન છે !* રે સ્થાવર જગમ સર્વનું જીવન છે ! પણ જે પ્રેમના શુદ્ધ સ્વરૂપને યથાર્થ જાણતું નથી, તે અધોગતિને પામે છે. હારીલ પક્ષીનું બાળ જન્મતાં જ કાષ્ટ સાથે પ્રેમ ઠરે છે અને મરણ પર્થત તેનો ત્યાગ કરતું નથી; અને ત્યાગ સમય સમીપ આવતાં પ્રાણ ત્યજે છે. જીરાફ દંપતી વિયોગકાળ જણાતાં બળી મરે છે. એ પ્રેમની બલિહારી છે. જ્યારે જ્ઞાનરહિત પ્રાણીમાં પતિ-વિયોગથી શોક વ્યાપે છે, ત્યારે ચૈતન્યમય મનુષ્યમાં શોક ન થવો કેમ સંભવે? પણ પંડિતાર્થ ભરી આત્મજ્ઞાનની તારી વાતોનો અર્થ હું તો કેવળ તારા મનની નિષ્કુરતા જ માનું છું; અને એવી નિષ્કુરતા માત્ર તારી આવી વાક્યાતુરીથી ભરેલા ઉપરચોટિયા વાચિક આત્મજ્ઞાનથી, જગત મિથ્યા છે, અને સ્નાન દાનાદિક કર્મ કરવાની આવશ્યકતા નથી, બ્રહ્મ હું યોતે જ છું, તો હવે મારે ઉપાસના શી, ઈત્યાદિ વાક્યોવડે, સારા, સરળ અને પ્રેમાળ અંતઃકરણને પણ દયાભાવ-પ્રીતિ આદિથી રહિત અને નિષ્કુર બનાવી દે છે !”

આટલું કહીને વળી તે ચોગીરાજ કંઈક કહેવા જતા હતા, એટલામાં તે રાજર્ષુદરી બોલી; “હે તપોધન! સત્ય છે કે, સંસ્કારી અને અધિકારી વગરના મિથ્યા બકવાદ કરનારા બ્રહ્મવાદીઓનાં અંતઃકરણ તેવાં હોય છે અને તે બીજાઓને પણ તેવાં જ બનાવી મૂકે છે. પરંતુ હે દેવ! મારું કહેવું તેવું નથી. હું તો જે સત્ય છે તે જ કહું છું. મારું અંતઃકરણ આપ કહો છો તેવું નિર્દય કે નહાર નથી; હું વિવેક ભૂક્ષી નથી, કેમકે આજ પર્થત ભૂલથી કિંવા સ્વપ્નમાં પણ મેં તેવું નિર્દયતા ભરેલું કે નહારપણાનું કાર્ય કીધું હોય, એમ મને સાંભરતું નથી. જેમ કોઈ એક મનુષ્ય પરમ પ્રીતિપાત્ર હોવાથી પ્રેમપાત્ર મળ્યા વગર કારોઠાર પ્રેમ કરતો નથી અને કોઈ તેને પ્રેમશૂન્ય કહેનાર સત્યવક્તા ગણાતો નથી, તેમ જ મારું કહેવું

* આ પ્રેમનું શુદ્ધ સ્વરૂપ બ્રહ્મને સમ્બોધીને કહેવાયદું છે.

છે. હું પ્રેમને જાણું છું, પ્રેમને લાગું છું, પ્રેમમાં લીન છું ને પ્રેમમાં જ એક થનારી છું. તે પ્રેમનું સ્વરૂપ ન જાણું એમ મા જાણો. પણ યોગી-રાજ ! મને કહો કે વિવેક તે શું ? પ્રેમ તે શું ? નિત્ય અને અનિત્ય-અવિનાશી અને વિનાશી પદાર્થનું યથાર્થ જ્ઞાન, તે જ વિવેક છે. હું સત્ય અને નિત્ય વસ્તુને ગ્રાહનાર છું, ને મિથ્યા-અસત્ય અને અનિત્ય વસ્તુ માટે ઉદાસ-નિઃસ્પૃહ રહું, તેથી શું નિષ્કુર ઠરું છું ? આ જગતમાં આત્મા જ અવિનાશી ને સત્ય સ્વરૂપ છે, અને અનાત્મા-દૃશ્ય પદાર્થો, અસત્ય ને વિનાશી છે. વિનાશીનો વિનાશ એ સત્ય છે, અવિનાશીનો વિનાશ સત્ય નથી. દેહ વિનાશી છે, આત્મા અવિનાશી છે, અવિનાશીનો વિનાશ નથી. વિનાશી ચિરજીવ નથી, ત્યારે વિનાશીના વિનાશમાં શોકલીન થનાર વિવેકી છે, કે જે સંગી, અંગી, લિંગી, અશાન્ત, મળમય, ભોક્તા, વિકારી, ભેનાર, સાંભળનાર, કરનાર, દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય છે, તે શું વિવેકી છે કે જેને માયા-પ્રેમ-મમતા-ઉપાધિ બાધ કરે છે તે વિવેકી છે ? હે યોગીન્દ્ર ! જે પર, શુદ્ધ, ભેદરહિત, અદ્વિતીય સંગણરૂપ છે તે જ સત્ય પ્રેમી છે. જે ઝંકારરૂપ, નાદરૂપ, શાન્તરૂપ, કાન્તરૂપ, ને સત્યરૂપ જ્ઞેય છે તે જ પ્રેમી છે ! આ જગત્ માયાપ્રતીતિનો પ્રવાહ છે, માટે મન જે સર્વ મોહનું કારણ મનાય છે તેને શાન્ત રાખી, જ્ઞાનદૃષ્ટિથી સર્વ કાળે, સર્વ સ્થળે પરમાત્મા-બ્રહ્મવિના અન્યનું અવલોકન કરનાર જે જીવ છે, તેને જ આ શોકમોહ બાધ કરે છે; અને તે જ અપ્રેમી વેવલો ને મૂઢ છે. હું પત્ની કોણ ? એ પતિ કોણ ? આપ યોગી કોણ ? આ જગત્ કોણ ? જગતનો પ્રેમ કોણ ? એ સર્વ વિવિધ પ્રકારના સંકલ્પ અજ્ઞાનવડે થાય છે; અને અજ્ઞાનવડે એ સર્વેને નાશ પામતા જ્ઞેય છે. જગતમાં મનુષ્ય પ્રાણી સર્વ કરતાં ઐષ્ટ છે, તેનું કારણ એટલું જ કે, તેનામાં બીજાં સર્વ પ્રાણીઓ કરતાં સારાસાર વિચાર કરવાની બુદ્ધિ વિશેષ હોય છે; ત્યારે એ બુદ્ધિથી આપણે જાણું જાણીએ કે, સત્ય શું અને અસત્ય શું ? સત્ય પ્રેમ શો ને અસત્ય પ્રેમ શો ? આપે સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધ માટે જે જે કહ્યું, તે સઘળું સત્ય છે, પણ તે ક્યાં સૂધી ? સ્ત્રીપુરુષના તો શું, આ જગતના સઘળા સંબંધ અમુક સમય સૂધીના જ નિર્માણ થયેલા હોય છે. જેમ દેવું પતાવળું, એટલે લેણિયાત અને દેવાદારનો સંબંધ પણ પૂરો થાય છે. તેમ જ પૂર્વનો ઋણાનુબંધ પૂરો થયો, એટલે અહીંનો-સંસારનો સંબંધ પણ પૂરો થાય છે. સંસારના સઘળા સંબંધ પૂર્વના ઋણાનુબંધવડે જ નિર્માણ થયેલા હોય છે. ભાડાની

ગાડીમાં બેઠેલાઓને તે ગાડી સાથેના સંબંધ, જ્યાં સૂધીના પૈસા આપ્યા હોય ત્યાં સૂધીના જ છે. માટે હે યોગીશ્વર ! પૂર્વના કોઈ ઋણાનુબંધથી આ જન્મે બંધાયેલો અમારો દંપતીરૂપ દેખાતો સંબંધ, તે ઋણાનુબંધ પૂરો થવાની સાથે જ પૂરો થયો હોય તો તે માટે મારે શોક કરવો, એ મૂર્ખતા નથી ? એ ઋણાનુબંધ જ પૂરો થયો હોય તો ગમે તેટલા ઉપાયથી પણ પાછો સંધાવો દુર્લભ છે, તો પછી શોક કરવાથી શું ફળ ?”

મુનિ આ વાત સારી રીતે જાણતા હતા છતાં કુમાર પત્નીનું જ્ઞાન જ્ઞેવાને અજાણ્યા થઈને બોલ્યા; વત્સ ! વારંવાર તું સ્ત્રીપુરુષના સંબંધને પૂર્વના ઋણાનુબંધને કારણમૂલ ગણાવે છે; તો એ ઋણાનુબંધ કેવો છે અને તેને લીધે શી રીતે સંબંધ જોડાતો હશે ? ત્યારે મોહજિતની સ્ત્રી તેમને આ પ્રમાણે કહેવા લાગી:—

ઋણાનુબંધ

“યોગીરાજ ! સંસારમાં જન્મેલાં પ્રાણીઓને આખા આયુષ્યમાં નિર્વાહાદિક વ્યવહારોને માટે ણીજાં અનેક પ્રાણીઓના પ્રસંગમા આવવું પડે છે. તે વેળાએ તેઓ સાથે જે જે વૃત્તિથી વર્તવામાં આવે, તેવો તેવો પરસ્પરનો ઋણાનુબંધ બંધાય છે. ઋણ એટલે લેણદેણ; અને તેનાથી થયેલું જે બંધન, તે ઋણાનુબંધ. હું જેમ આપને મારા કાર્ય માટે કોઈ જાતનો પરિશ્રમ આપું, અને પછી તેનો બદલો વાળું નહિ, તો મારે માથે આપનું ઋણ રહે. તેનો બદલો ઈશ્વરી સત્તા મારી પાસે આ દેહે નહિ તો અન્ય દેહે પણ અવશ્ય વળાવે છે. એ જ પ્રમાણે પ્રત્યેક જીવનું સમજવું. એમાં કોઈની દ્રવ્યની લેણદેણી રોય, કોઈની સુખદુઃખની લેણદેણી હોય, કોઈની વિદ્યાની ને કોઈ અન્ય પ્રકારની લેણદેણી હોય, તો તે પાછી વાળી આપવાને પ્રાણીઓ અનેક જન્મો લઈને તે નિમિત્તે અનેક સુખદુઃખો વેઠે છે અને ઋણ પૂરુ થયું કે, તુરત સંસારી જીવ પોતપોતાને માર્ગે પડે છે. અપાર વિસ્તારવાળા આ વિશ્વમાં ઈશ્વરી સત્તા, એ કાર્ય એવી અદ્ભુત રીતે પૂર્ણ કરાવે છે કે, જેનો પાર કોઈ પામી શકે નહિ, અને તેમાં કિચિત્ પણ ભૂલ આવતી નથી. જેનું ઠરેલું તેને જ આપોઆપ એ સત્તા અનાયાસે અચૂકપણે પળાવે છે; અને તેમાં કશો પક્ષપાત કે અન્યાય થવા દેતો નથી. એ માટે પરમ પૂજ્ય અને ગુરુરૂપ મારા સ્વામીએ મને અનેક ઇતિહાસો કહેલા છે, તેમાંથી એકાદ હું આપને સંભળાવું છું.”

પૂર્વે પાંચાળપુરમાં કર્મલબ્ધ નામે એક મહાત્મા બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે નિત્ય પોતાનાં સ્નાન, સંધ્યા, ભગવત્સેવા આદિક સત્કર્મોમાં પ્રીતિમાન હતો અને તેમજ પરમ સુખી હતો. જે ઈર્ષ અનાયાસે આવી મળે, તેના ઉપરજ સંતુષ્ટ રહેનારો હોવાથી, તે કોઈની યાચના કરતો નહિ. એની સ્ત્રી પણ બહુ સુશીલા અને પતિવ્રત હતી. તે નિરંતર સ્વામીની સેવામાં તત્પર રહેતી હતી. યોગીરાજ ! આપ જાણો જ છો કે, અનન્ય ભાવે ભગવન્નિયતન કરનારના સઘળા વ્યવહારનો બોલ પ્રભુને માથે હોય છે. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ સ્વમુખે કહ્યું છે કે:—

અનન્યાશ્ચિન્તયતો માં યે જના. પર્યપાસતે ।

તેષાં નિત્યામિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥

‘જેઓ અનન્યભાવે નિત્ય મારી ઉત્તમ પ્રકારે ઉપાસના કરે છે, તેઓના યોગક્ષેમ હું જાતે વહન કરું છું.’ એવી રીતે નિઃસ્પૃહ થઈને નિરંતર ભગવત્સેવા કરનારા તે કર્મલબ્ધ મુનિ, જેમ સંસારની ચિંતાથી રહિત હતા, તેમ ઈશ્વરકૃપાથી તેમને ચિંતા કરવા જેવું રહેતું પણ નહોતું. જે કાળે જે જોઈએ તે પ્રભુની ઇચ્છાથી આપોઆપ આવી મળતું હતું. આવી રીતનો પવિત્ર ગૃહસ્થધર્મ પાળતાં પાળતાં કેટલાક કાળ વીતી ગયા. એવામાં તેમની પતિવ્રતા સ્ત્રી સગર્ભા થઈ. પૂર્ણ માસ વીતતાં તેણે એક રત્ન સરખા પુત્રને જન્મ આપ્યો. બ્રાહ્મણે તેના જાતકમોદિ સંસ્કારો કર્યા, શક્તિ પ્રમાણે દાનપુણ્ય કર્યું અને ઉતરતી વયમાં ઘેર પુત્રનું પારણું બધાયલું જોઈ, તેઓએ પરમ આનંદમાં દિવસો નિર્ગમવા માંડ્યા. કર્મલબ્ધ જ્યોતિષ શાસ્ત્ર સારી રીતે જાણતા હતા, તેથી તેણે પુત્રનું ભવિષ્ય જાણવા સારુ જન્મપત્રિકા કરવા માંડી. પુત્રના ગ્રહો એક કરતાં એક ઉત્તમ સ્થાને પડેલા અને વિદ્યાભવન તથા ભાગ્યભવન તો બહુ જ ઊંચા પ્રકારનું જાણી, તેમને બહુ જ આનંદ થયો. પરંતુ સૌ પહેલાં આયુષ્યનો નિર્ણય કરવો જોઈએ; કેમકે આયુષ્ય ન હોય તો ઊંચા ગ્રહ અને ઊંચું ભાગ્ય શા કામનું? તેણે તેનો નિર્ણય કરવાને ગણિત આરભ્યું, તો તેમની મતિ કુઠિત થઈ ગઈ. ગણિતમાં તત્કાળ શૂન્ય આવી, જે જોતાંજ તેમના હૃદયમાં મોટો ધ્રાસકો પડ્યો કે, આવો મોટો ભાગ્યવાળો પુત્ર, અદ્વૈતાયુષી છે ! હર ! હર ! એ તો બહુ જ બોટું. પણ ના, એમ નહિ હોય. રખેને હું ગણિતમાં ઈર્ષ ભૂલતો હોઉં, એમ ધારી તેણે તે ગણિત ફરીથી કરવા માંડ્યું.

ગણિતમાં જો ક્ષિયિત પણ ભૂલ રહી જાય તો તેનું પરિણામ (ફળ)

તદન જોહું આવે છે; (અર્થાત્ પરમાત્માને જાણવાના ગણિતમાં ભૂલ-શિથિલતા-રહે તો આ દેહનું ધરવું વૃથા જ ગયું.) માટે કર્મલબ્ધે પોતાના ગણિતમાં કંઈ ભૂલ રહી હશે, એવી શંકાથી વારંવાર ઝીણી અને એકાગ્ર-દૃષ્ટિથી તેને તપાસવા માંડ્યું. પણ પરિણામ તેનું તે જ આવ્યું! આથી મનમાં એકગ્રસ્ત થતાં, તેણે તેનાં લાગ્ય વિદ્યા આદિ સઘળા ભવનનાં ગણિતો ફરીથી તપાસી જોયાં, તો તેને લાગ્યું કે, મારો અને આ પુત્રનો માત્ર ધનસંબંધ દેખાય છે, તેથી પુષ્કળ ધન મને મેળવી આપીને પછી તે પોતાને માર્ગે પડશે. ઈશ્વરેચ્છા! થનાર હશે તે અવશ્ય થશે જ; તેમાં મારુ કે કોઈનું શું ચાલે તેમ છે? આવી રીતે મનનું સમાધાન કરીને તેણે આગળ ગણિત કરવું બંધ કર્યું.

જાની હોવાથી કર્મલબ્ધે પોતાના મનને વાળ્યું, તોપણ તેનું મોં વિહું પડી ગયલું જોઈ, સ્ત્રીએ પૂછ્યું; “કૃપાનાથ ! આપ કેમ ઉદાસ દેખાઓ છો ? શું અહુણું અથવા લાલચિયમા આપને કોઈ જાતનું દુઃખ દેખાય છે ? જો તેમ હોય તો આ દાસી પણ આપની સહચારિણી હોવાથી અર્ધની લાગીદાર છે, માટે તેને જાણવી આપનું દુઃખ ઓછું કરો.” એવાં સ્ત્રીનાં વિનીત વચન સાંભળી, ગ્રાહ્યે કહ્યું; “હે પતિવ્રતા ! આ સંસાર જ આજો દુઃખરૂપ છે, તેમાં વળી અહુણાના કે લલચિયના દુઃખનું પ્રશ્ન શું ? જે કાળે જે બને તે જોવું અને લોભાવવું” આવી રીતે વાતને દાબવા છતાં સ્ત્રી ચતુર હોવાથી, એમાં કંઈક તાત્પર્ય છે, એમ સમજીને વારંવાર વિનંતિ કરવા લાગી, સ્થાિર તેમણે કહ્યું કે, “હે સદ્ધર્મશાળી ! હમણાં તને કહેવાનું કંઈ કારણ નથી, સમય આવ્યે મારી મેળે જ હું તને કહીશ.” ત્યારે તે પતિવ્રતા તુરત પોતાની હઠ મૂકી દઈ, ગૃહકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ. એમ એક પછી એક ધિરેધિરે વિવેક વિકસી જાય છે અને વર્ષના થયો. વસંતઋતુમાં સારુ સુહૃદ્ જોઈ કર્મલબ્ધે તેને ઉપનયન (જનોઈ) નો સસ્કાર કર્યો; અને પછી અધિકાર પ્રાપ્ત થયો હોવાથી રૂઝે પ્રકારે તેને વેદાધ્યયન કરાવવા માંડ્યું. બાળક બુદ્ધિનો ઘણો તીવ્ર અને મોટી સ્મરણશક્તિવાળો હોવાથી થોડાક સમયમાં વ્યાકરણ શાસ્ત્ર ઠંકાઈ કરી લઈ, બીજાં દર્શનોત્તો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો અને તેમાં પણ સારો નિપુણ થયા પછી, તેણે જ્યોતિષ વિદ્યા પર મન લગાડ્યું. આ વેળાએ ગ્રહો, ઉપગ્રહો, નક્ષત્ર આદિના ગણિત અને કૃત્તિ શિખવતી વેળા કર્મલબ્ધને પોતાના તે પ્રિય પુત્રનું પોતે વર્તેલું લલિત્ય તુરત યાદ આવ્યું, અને લાગલો જ તેના હૃદયમાં ધ્રાસ્કો પડ્યો. તેને મોટો શ્રામ

માટે કયાંયથી પ્રતિગ્રહાદિક કરીને દ્રવ્ય લાવે તો ઋણ કૃપાય; અને ઘરથી બહાર જાય તો તેવો કોઈ પ્રકારનો પ્રસંગ આવે, એ હેતુથી જ તેઓએ બાળકને સાચવવા માંડ્યો. કયાંયથી સલા વગેરેનું નિમંત્રણ આવે, તો પણ પોતે એકલો જ જાય; બાળક ઘણાય ઉમંગ ધરાવે, પણ તેને સાથે લઈ જાય નહિ. એમ કરતાં તે ઋણી, બાળક મટી કિશોર અવસ્થાને પામ્યો, ત્યારે તેનો પિતા, કે જે પરમ આત્મનિષ્ઠ હોવાથી સંસાર મિથ્યા માની, કેવળ ભગવદ્ભક્તિ એ જ પોતાનું કર્તવ્ય સમજતો હતો, તેણે વિચાર કર્યો કે, પુત્રને મેં સર્વ વિદ્યા ભણાવી; પરંતુ સર્વ વિદ્યાઓની શિરોમણિ અને પરમ કલ્યાણકારિણી એવી અધ્યાત્મવિદ્યા ત્યાંસૂધી ભણાવી નથી, ત્યાંસૂધી મેં તેના પિતા તરીકેનું મારું કર્તવ્ય યથાર્થ પૂર્ણ કર્યું હશેવાય નહિ, એમ ધારીને તેને ઉત્તમ પ્રકારે, એ પરમ વિદ્યા (બ્રહ્મવિદ્યા) પણ ભણાવી.

એવું બન્યું કે, એક સમયે કર્મલબ્ધને નિમંત્રણ આવવાથી કોઈ કાર્ય પ્રસંગે પરગામ જવું પડ્યું, તેથી પુત્રને કયાંય ન જવા દેવા માટે સ્ત્રીને ભલામણ કરીને, પોતે જ દિવસ આમાંતરે ગયો.

દૈવ શ્રેષ્ઠ છે, પણ અદૃશ્ય છે. પુરુષ, બુદ્ધિમાન, પંડિત, ચતુર અને સૂક્ષ્મ પદાર્થનો બાણુલુહાર હોવા છતાં, વિવિધ પ્રકારે સમજાવ્યા છતાં, તમ તથા રજથી લિપ્ત હોય ત્યાંસૂધી, સત્ત્વગુણશાળી થતો નથી; પણ ભ્રાંતિથી માનેલી અસત્ય વતને સત્ય ગણે છે. આવરણશક્તિથી પરાઙ્મુખ થનારા તો વિરલ જ હોય છે. પ્રસંગ એવો બન્યો કે, જે દિવસે કર્મલબ્ધને ગ્રામાતર જવું હતું, તેને આગલે દિવસે પાંચાલપુરમાં રાજાને ત્યાં એક પરદેશનો પુત્ર આવ્યો, અને તેણે વાદ કરનારની મા ગણી કરી. એ પંડિત સર્વ દેશાસ્રસંપન્ન અને ઘણો વાચાળ હોવાથી, અનેક દેશના પંડિતોને વાદમાં જિતીને આવેલો હતો. તેને પોતાની વિદ્વત્તા માટે મોટું અભિમાન હતું. રાજાએ તેની માગણી સ્વીકારી, પણ તેને મનમાં મોટી ચિંતા થઈ કે, એની સાથે વાદમાં ઉતરે એવો પંડિત મારી સલામાં કોણ છે? આ પાંચાલપુર વિદ્યા અને વિદ્વાનોનું ધામ ગણાય છે. માટે જ તેની સાથે વાદની ના પડાય તો યશ જશે ને વાદમાં પરાજય થશે તોયે યશ જશે પણ હરીચ્છા! તે જ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ આ નગરની લજ્જા રાખશે; એમ વિચારી તેણે પોતાની સલાના પંડિતોને આમંત્રણ કર્યું. તે ઉપરાંત નગરમાં પણ ડુંડી ફેરવાવી કે, મારા નગરમાં જે કોઈ વિદ્વાન હોય, તેણે કૃપા કરી અવશ્ય સલાને

વિષે પધારવું. સલા ભરાઈ અને તેમાં એકત્ર થયેલા રાજાના સર્વ પંડિ-
તોને તે પરદેશી પંડિતે પરાસ્ત કર્યાં. પહેલા દિવસની સલા વિસર્જન
થતાં જ આખા નગરમાં મોટી હોહા થઈ રહી: સર્વત્ર એ જ સ્વાર્તા ચાલી
રહી કે, પાંચાલપુરની આજ પયેતની સઘળી શીર્તિને નાંદું. જેવી
પંડિત હરણ ઠરી જાય છે. ઘરોમાં, શેરીમાં, ચૌડામાં, વાટમાં, ઘાટમાં
સર્વત્ર લોકોને મુખે એ જ ચર્ચા ચાલી રહી એક શેરીમાં દાર્ઠ, કેટલાક
પ્રાદ્યલો એ વાત ઠરતા ચાલ્યા જતા હતા, તેવામાં એક બાલ્યે એક
ઘરના સામે હાથ કરી કહ્યું; “અરે ભાઈ, પેલા ઘણા સમર્થ ગણાતા
કર્મલખ્ય પંડિત પણ આજે પરદેશી પંડિતથી હારી ગયા કે હું?” ત્યારે
બીજાએ કહ્યું; “અરે નહિ દે! પણ તે આજે સલામાં દેખાયા નથી
જો! આ સામે રહ્યું તે જ તેમનું ઘર; અને પેલો ઓટલા ઉપર ઠંઈ
વાંચતો બેઠો છે, તે જ તેમનો પુત્ર. એ પણ તેના પિતા જેવો જ વિદ્વાન
થયો છે એમ માંભળાય છે; પણ તેણે જાણે આવે પ્રસંગે તે બેમાંથી એકે
જણ સલામાં કેમ નહિ આવ્યા હોય? નિશ્ચે, પંડિતશ્રી આજે ઘેર નહિ
હોય, નહિ તો આમ પાંચાલપુરની લાજ નુ લાદે નહિ હશે; પણ
જેઠાએ વાકુ ઠાલે પાછી સલા ભરાવાની છે; તેમાં કેમ થાય છે?”

માર્ગે જતા પ્રાદ્યલોની આવી વાતચિત કંઈક પેલા પ્રદ્યપુત્રના
માંભળવામાં આવતાં જ તેના મનમાં મોટો જીરસો થઈ આવ્યો અને
તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, મારા પિતા જેવા સમર્થ પુરુષને પણ
હરાવી દે, એવો તે વિદેશી પંડિત કેણુ છે? તેને જોયો જોઈએ. ઠાલે
જે સલા ભરાશે અને મારી માતૃશ્રી આજા આપશે તો હું તેને જોવા જઈશ.

અહીં સલામાં સર્વ પંડિતો હાજર, અને વાદ તો જેમનો તેમ ઉલો
જ રહ્યો. રાજા બિન્ન થયો. બીજે દિવસે સમય થતાં પુત્ર: સલા ભરાઈ
અને નગરમાંથી લોકોનાં જૂથનાં જૂથ તે વાદ જોવા સાર આવ્યાં.
ચોતાની પડોશના સમવયી પ્રાદ્યલોગોડોને જતા જોઈને કર્મલખ્યના
પુત્રે પણ ચોતાની માતા આગળ જઈને આજા માગી કે, “માતૃશ્રી,
આ સૌ જાય છે તે લેજો હું પણ સહજી જોવાને જાઉં?” માતા બોલી,
“વહાલા, તારા પિતાએ તને બહાર દૂર પા ના કહી છે, કેમકે તેમ થાય
નો વખતે તું કોઈનો પ્રતિગ્રહ કાંપી, કૃત્રિ પુત્ર: વિનતિ કરી કે, “હું
પેલાની આજાને લોપીશ નહિ?” પુત્રનો આગ્રહ જોઈ માતાએ આજા
આપી, એટલે તે રાજસભામાં ગયો, અને જોવા ઉલેજા પ્રાદ્યલોના
સમૂહમાં શા પ્રત્નોત્તરો થાય છે, તેપર લક્ષ્ય દઈ ઉલો.

સભામાં એક બાબુ રાજા અને રાજવંશીઓ તથા બીજા બાબુ અનેક શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરેલા પંડિતો બિરાજેલા હતા. તેઓની સામે પેલા પરદેશી પંડિતનું મોટું આસન હતું. સભાસ્થાનની આસપાસ બેવા અન્ય ત્રણ પદ્મણાદિક પ્રબળે માટે બેઠકો નિર્મીત હતી. સભાનું કાર્ય આરંભતાં જ એ પંડિતે આગલા દિવસના પોતાના પ્રશ્નોનો પ્રસ્તાવ કરીને, મોટા અભિમાન સાથે કહ્યું; “મારા પોતાના જ ઉપબળવી કાઢેલા આ પ્રશ્નો, કે જે મારા વિચાર પ્રમાણે તો કેવળ સાધારણ છે, તેનું જ આ સભામાંથી મને યથાર્થ ઉત્તર મળ્યું નહિ, તો હવે બીજા પ્રશ્નો માટે પરિશ્રમ કરવાની સીમા આવશ્યકતા છે? હવે તો આ સર્વની સંમતિથી રાજાએ મને વિનયપત્ર આપી વિદાય કરવો, એ જ કર્તવ્ય શેષ રહ્યું છે.” આ સાંભળી સભાસદો મૌન રહ્યા. આખી સભા સમસમાકાર થઈ રહી. તે બેઠકે પેલો બ્રાહ્મણ પુત્ર, કે જેનું નામ ‘ઋણદત્ત’ હતું, તેનાથી મૌન રહેવાયું નહિ. તેની સર્વ વિદ્યા પ્રકાશિત હતી અને તે બ્રહ્મવિદ્યારૂપ ભૂષણથી અતંકૃત હતો; તે કોઈથી ગાંધે નહય તેવો એ નહોતો. લોકોના ટોળાના મધ્યમાંથી તે તત્કાળ બહાર આવી, હાથ જોડી, ગંભીરતાથી બોલ્યો; “આ કોઈ વિદેશી આંબરવાળો, તદોન્મત્ત અને ઉદ્વેગ પડિતનું, વિનય અને વિદ્વત્તાથી રહિત એવું તથા બાલિશતાથી ભરેલું ભાષણ સાંભળી, આ સૌ પડિત મહારાજો તો એનું પ્રત્યુત્તર કરવાના કામને બાંહેધર અયોગ્ય-લજ્જાસ્પદ ગણતા હોય, એમ મને લાગે છે; અને એનું પ્રત્યુત્તર આપવા માટે તેવો કોઈ બાળક જ અર્હિ હોય તો ઠીક, એમ ધારી તેવા બાળકની શોધ કરવા માટે આમ તેમ દૃષ્ટિ કરતા હોય. એમ હું સમજું છું. હે સભ્યેશો! તે સર્વ મહાજનોની જિજ્ઞાસા યથાશક્તિ પૂર્ણ કરવાને બાળક એવો જે હું, તે આ પંડિતના ભાષણના ઉત્તરમાં બે શબ્દ કહેવા ઇચ્છું છું. આજ્ઞા છે?” ઋણદત્તનું આવું આતુર્યમય ભાષણ સાંભળી, સભ્યેશો, રાજા અને તે પંડિત, એ સૌની દૃષ્ટિ એકી વખતે તેના ભણી બેંચાઈ, સૌ અત્યાશ્ચર્ય પામ્યું. પછી ઋણદત્ત બોલ્યો; “મહારાજ પાંચાલપતિએ નગરમાં જે પંડિત આવવા વિષે પ્રસિદ્ધિ કરી, તે પંડિત રાજા આજ કે? હું પૂછું છું.” સ્ટ વચનો કોઈ શુક પક્ષીને ગોખાવીને મોઢે કરાવ્યાં હોય, તે સૌ યશ પંભળતાં કડકડાટ બોલી નાય, એથી શું તે પંડિત કહેવાશે? પંડિતો શુભપોતાને સુખે પોતાની શ્લાઘા અને બીજાનો તિરસ્કાર કરવામાં જ મહત્તા માનતા હશે? વળી ‘અસુક વસ્તુ મેં કરી, ફલાણા પ્રયોગો કે પ્રશ્નો મેં મારી નાંખે ઉપબળવી કાઢેલા છે,’

એમ મિથ્યાભિમાની થવું, એ શું પંડિતજનને યોગ્ય છે?” આવી રીતના ઉપરાઉપરી અનેક પ્રશ્નોમાં જ પ્રથમ પડિતને દંભાવી દઈ, પછી તેના આગળના પ્રશ્નોના તે (ગાળક) અતુકમથી ઉત્તર આપવા માંડ્યો. તે સાંભળી પંડિત કશી પણ આનાકાની કે પૂર્વપક્ષ કરી શક્યો નહિ. પણ ઉલટો જાણે તેના તેજમાં અંબઈ ગયો હોય તેમ, “હે બુધવર્ય! આટલી લઘુવયમાં તને આવું જ્ઞાન ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયું છે? આપ કેાણ અને કોના પુત્ર છો? આપ સરખાની આગળ હું પંડિત નામ ધરાવવાને શક્તિમાન નથી, આપને ધન્ય છે.” ઈત્યાદિ વચનોથી ઋણદત્તાની સ્તુતિ કરવા માંડી.

આવી રીતે બુદ્ધિમાન અને વિદ્યાવાન ઋણદત્તે વિજય મેળવીને પાંચાલપુરની કીર્તિ રાખી. સભામંડળમાં મોટો જયધ્વનિ થયો, ઝખવાઈ ગયેલા પડિતોનાં મુખ હર્ષથી દીપવા લાગ્યાં અને રાજાએ સભા મધ્યે મોટું સિંહાસન ખીછાવી, તેપર ઋણદત્તને સત્કારપૂર્વક બિરાજમાન કરી, સર્વ પંડિતોની સમક્ષ મોટા સમારંભથી તેનું પૂજન કર્યું. પછી અમૂલ્ય વસ્ત્રો, અમૂલ્ય મણિમાણિક્યનાં આભરણો તથા દક્ષિણારૂપે રાષ્ટ્રપ્રેરણામુદ્રાઓથી ભરેલો એક મોટો-કનકથાળ લાવી આપવા માંડ્યો. ત્યારે તે ગાળકે કહ્યું, “રાજાજી, આમાંનું કશું મારે જોઈતું નથી. આ વસ્ત્રાલંકાર આ પડિતરાજને અર્પણ કરો ને દ્રવ્ય સભાના બ્રાહ્મણોને દક્ષિણારૂપે વહેંચી દો. એક વેળાના અન્ન સિવાય બીજો કશો પણ પ્રતિગ્રહ ન કરવા, મોટે મારા પિતાજીની દૃઢ આજ્ઞા છે, અને તે અન્ન પણ અનાયાસે પોતાંગિજ્યા આવી મળે તો જ ગ્રહણ થઈ શકે, તેવો મારો નિશ્ચય છે.” આટલું બોલે તે વિદ્વાઅને પાંચે ઉભા થયો. રાજાએ ઘણાંય આગ્રહ કરવા છતાં કંઈ પણ આપવા માંડ્યું. તેને સહન થઈ શક્યા વગર ચાલવા માંડ્યું; ત્યારે રાજાએ તેને અન્ન સુખપાલમાં નેકા છત્ર આમરાદિ ઉપચારો સહિત ઘેર પહોંચાડાવ્યો. આખા નગરમાં જયજયકાર વ્યાપી રહ્યો ને કર્મલબ્ધના પુત્રનાં સૌ વખાણ કરવા લાગ્યાં.

હવે “ઘણી ખસા પડિતરાજને,” એવી નેટી પોકારવાની સાથે પાલખી તેના આંગણા આગળ આવી ઉભી. ઋણદત્તાની માતા બહુ આશ્ચર્ય પામી; અને પોતાના પુત્રને કદી નહિ ધારેલું એવું આ અપૂર્વ રાજમાન મળેલું જોઈને, પરમ આનંદ પામી, બહાર આવી તુરત પુત્રને વધાવી લીધો, અને હૃદય સાથે ચાંપી, ઘરમાં લઈ જઈને કહ્યું; “ભાઈ, આજે તારા પિતાની લણુવેલી સર્વ વિદ્યા અને અમારો સઘળો પરિશ્રમ સફળ થયો.” એ પ્રમાણે કહી તે પતિવ્રતાએ ઉત્તમ પકવાન બનાવીને પ્રેમથી પુત્રને જમાડ્યો.

ઋણદત્તને પહોચાડવા આવેલાં પાલખી, છત્ર, આમરાદિક લઈ સેવકો પાછા ફર્યા. ત્યારપછી રાજાએ વિચાર કર્યો કે, જે વિદ્વાન્ પ્રાદ્યક્ષબાળકે નગરની જતી લજ્જા રાખી છે, તે મારી સલામાંથી કશું પણ પારિતોષિક લીધા વિના વિમુખ નાથ, એ મારી કીર્તિને મંદ કરનાર છે. આમ રાજા વિચારલીન છે, તેવામાં અણધાર્યું કૌતુક બન્યું. રાજાની આગળ એક દાસીએ આવી વિનંતિ કરી કે, “પૃથ્વીનાથ ! આપને રાણીજીએ અતઃપુરમાં પધારવા વિનંતિ કરી છે” રાજા તુરત રાણી પાસે ગયો, તો ત્યાં રાજપુત્રી પલંગમાં સૂતી સૂતી રહ્યા કરે છે ને રાણી તેને અનેક રીતે સમજાવે છે. રાજાને આવેલો જોતાં જ રાણી બોલી; “હો બહેન, તારા પિતાજી આવ્યા. તેમને હું તારા દેખતાં જ તારે માટે લલામણુ કરા છું, માટે રહવું મૂકી બેઠી થા.” એમ કહી તે રાજા પ્રત્યે બોલી; “સ્વામિનાથ, આ પંડિતોના અધકામાં તો આ વળી એક ત્રીજું તાન બન્યું છે. કુંવરીનો એવો આગ્રહ છે કે, એ બાળપંડિત (ઋણદત્ત) સાથે જ મારુ લગ્ન કરવું; માટે આપ હવે જેમ તેને સંતોષ થાય તેમ કરો.”

સલાનું કામ ચાલતું હતું, તે વેળા સલાની સામે આવેલા મહેલના ઝરુખામાંથી રાજકુંવરી પોતાની લોભઈ સાથે સઘળું જોયા કરતી હતી. રાજકન્યા પણ પંડિતા હતી. જ્યારે બાળપંડિત ઋણદત્તના લાપ-ણનો પ્રારંભ થયો, ત્યારે તેના સૌંદર્ય અને વાક્યાતુર્યથી તે મોહિત થઈ ગઈ; અને તત્ક્ષણ પ્રતિજ્ઞા કરી કે, ‘મનસા, વાચક ને ઈર્મણુએ એ પંડિતકુમારને જ હું વગી બોલિ છું; એ વિદ્વાન્ બોલ સર્વ પુરુષ મારે પિતા-બ્રાતા સમ્માર્ટ આમ તેમના વિરત ન થતાં જ, કુંવરી પોતાની સંકેશોને નોંધી નાખે અને રાજાની કુની, હઠ લઈ બેઠી.

રાજા, ઋણદત્ત ઉપર પ્રસન્ન હતો અને તે માટે તેને હર કોઈ રીતે જેટલું અપાય તેટલું થોડું માનતો હતો. તેમા વળી કન્યાનો આવો આગ્રહ જોઈને તો તે ઘણો રાજી થયો. ઋણદત્ત એક દિવસના અન્ન વિના કશેા વિશેષ પ્રતિગ્રહ ન કરતો હોવાથી, તેને દક્ષિણામાં રાજપુત્રીનું દાન આપવું યોગ્ય લાગ્યું.

આણીગમ ઘર આગળ ઋણદત્ત લોજન કરીને વિશ્રામ સારુ આડો થયો હતો, અને તેની માતા ઘરકામમાં પ્રવર્તેલી હતી, તેવામાં એક રાજ-વંશી પુરુષે પૂછ્યું, ‘પંડિતરાજ ઋણદત્ત ક્યાં છે?’ પછી એક વાંસની છાખડી, કે જેમાં મગજના ચાર લાડુ હતા તે આપીને કહ્યું, ‘માતૃશ્રી! હું પ્રધાન છું ને મને રાજાજીએ મોકલ્યો છે. પંડિતરાજને અર્થ આ

નિલેપ ઘૃત* પકવાન લઈ મને મોકલ્યો છે; અને આ એક પત્ર છે તે માતૃશ્રી! પંડિતરાજને આપજો.” અનાયાસે સ્વેચ્છાથી કોઈ ઘેર આવીને અન્ન આપી જાય, તેનો અસ્વીકાર નહિ ઠરી, કોઈ પણ પ્રકારના સંશય વગર, ઋણદત્તની માતૃશ્રીએ પત્ર અને પાત્ર લીધાં.

ઋણદત્ત થોડીક વારે જાગ્રત થઈ મુખમાર્જન કરીને બેઠો, ત્યારે તેની માતાએ પેલા લાડુની છાબડી તેના આગળ મૂકી અને કહ્યું, “પુત્ર, રાજાએ આ લક્ષ્ય પદાર્થ અને આ એક પત્ર મોકલ્યો છે.” ત્યારે ઋણદત્તે કહ્યું, “માતૃશ્રી, હમણાં મૂકો, પછી લઈશ.” તુરત જ તેની માતા તે મૂકી આવી પાછી ફરી. દેવની અઠલપ ગતિ કોણ કુળી શકે છે; અને નિર્માણને કોણ ફેરવી શકે છે? જેવી તેની માતા પાછી ફરી કે, તેને ભેટાંજ ઋણદત્તે એક મોટી રાડ પાડી; અને “ઓ મા, હે પરમાત્મા!” એમ પોકારતો તે પરલોકમાં સિધાયો. માતા બેબાકળી થઈ ધૂનવા લાગી. ઠહો યોગીરાજ! એ વેળાએ તેની પ્રેમાળુ અને પુત્રપર પ્રાણ પાથરનારી માતાની કેવી દશા થઈ હશે? રે! તેનાપર બ્રહ્માંડ તૂટી પડ્યું હશે! પુત્રની એવી દશા જોઈ, તે પોતાનું હૃદય તથા મસ્તક કૂટવા લાગી, છાતીફૂટ રુદન કરવા લાગી. તેના આક્રોશથી ચોમેરનાં આરોશી પાડોશી દોડી આવ્યાં અને અચાનક આ શું બન્યું, તે જાણતાં જ ઘણાં

સંસાર પાંચિકાશ્રમ*

“યોગીરાજ! આ સંસારમાં કોણ કોનો બ્રાતા ને કોણ કોની ભગિની છે? કોઈ કોઈનું સગું ને સંગી નથી. મારા બ્રાતાનો હું શો શોક કરું? આ સંસાર પાંચિકાશ્રમ જેવો છે. ધર્મશાળામાં અનેક પ્રવાસીઓ આવે છે, રાતવાસો કરી, રાત્રિના બે કલાણનો આનંદ કરે છે અને પ્રભાત થતાં સૌ પોતપોતાનાં મૂળસ્થાન પ્રતિ ચાલ્યા જાય છે. માત્ર આ બે ઘડીનો મેળો છે, તેમાં આવર્જન વિસર્જનનો શોક શો? એકવાર એક મનુષ્ય કંઈક કાર્ય પ્રસંગે ગ્રામાંતરે જતો હતો. ચાલતાં ચાલતાં છેક સાચંકાળ થવા આવ્યો, ત્યારે શ્રમિત થયેલો હોવાથી, તેણે ક્યાંય ઉતારો મળે તો રાતવાસો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એવામાં એક ધર્મશાળા આવી, તેમાં તેના જેવા જ કેટલાક પંથીઓએ ઉતારો કરેલો જાણ, તેણે પણ પોતાનું સાહિત્ય જમીનપર મૂક્યું, ને ધર્મશાળામાં પ્રવેશ કરી, માલિકની રજા લઈ એક આબુપર મુકામ કર્યો. જેમ જેમ વેળા થતી ગઈ, તેમ તેમ અનેક પંથીઓ આવીને તે સ્થાનમાં ઉતરતા ગયા; અને તેઓ સાથે વાતચિત થતાં તેને સ્નેહ બંધાતો ગયો. ક્રુધા સમય થવાથી ભાતું છોડીને તેમાંથી જરા આસપાસ ઉતરેલાઓએ વહેંચીને ભોજન લીધું, અને બીજાઓ પણ, જેઓ સબળતીય હતા તેઓએ વહેંચેલું પોતે સ્વીકાર્યું. રાત્રિના સૌ પરસ્પર પોતપોતાનાં સુખદુઃખની વાતો કરવા લાગ્યા, કોઈ હાસ્યવિનોદ અને જ્ઞાનતાન કરવા લાગ્યા, કોઈ ઘણા શ્રમિત થઈ ગયા હોવાથી તત્કાલ નિદ્રાવશ થઈ ગયા અને કેટલાક તો પોતાના સાથી સંગે ભગવાનનાં કીર્તન કરવા લાગ્યા. કોઈ દેશાંતરમાં જાયેલી ને સાંભળેલી અનેક ચમત્કૃતિઓ વિષે વાત કરવા લાગ્યા, તો કોઈ હવે પછી ક્યાં જવું છે, ક્યાંથી આવ્યા ને ક્યાં માર્ગ સુલભ પડશે ઇત્યાદિ પૂછ-પરછ કરવા લાગ્યા. આવી રીતે તેઓ, સ્ત્રી હોય તેને બહેન તથા પુરુષ હોય તેને ભાતા, એમ પરસ્પર એક બીજાને એક બીજાના કુટુંબના જેવાં ગણી રહ્યાં. થોડી વારે, એક પછી એક સૌ નિદ્રાવશ થઈ ગયાં; રાત્રિ સહજમાં વીતી ગઈ અને પહોંક્ષટતાં પૂર્વે ઋતુ ગ્રીષ્મ હોવાથી, તે પંથીઓ તડકો ચઢી જવાના ભયથી, એક પછી એક ચડપો-ચડપ બેઠીને સૌ સૌને માર્ગે પડ્યા.

હવે પેલો એકલો પંથી, કે જે આગલે દિવસે ઘણો શ્રમિત થયેલો હોવાથી નિદ્રાવશ થઈ ગયો હતો, તે છેક દિવસ ઉગ્યા પછી જાગ્યો થયો

* પાંચિકાશ્રમ એટલે પંથીઓનો ઉતારો, મુસાફરખાત.

અને આંખ ઉઘાડી જુવે છે તો સઘળે સૂનુંસટ જણાયું. પાંચિકાશ્રમમાં કોઈ જ નહોતું. ચોમેર ખાલીખરમ હતું ! માત્ર કેટલાક કાગડા અકારા શબ્દો કરતા ને રાતના પડેલા ભાતના દાણાની લાલચે આમ તેમ ઉડાઉડ કરતા હતા; અને બે ચાર શ્વાન ત્યાં ફરતાં જણાતાં હતાં ! આવી રીતે તે અતિ વિશાળ અને સુંદર એવા અરણ્યમાં આવેલું પાંચિકાશ્રમ, રાત્રે જોયું હતું તેના કરતાં તદ્દન ઉલટું જ ઉજ્જડખંખ જોઈ, પેલો પંથી એકદમ આવરોખાવરો અને શોકલીન થઈ ગયો: તે ઉપરાઉપરી નિઃસાસા નાંખવા લાગ્યો. તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું, આંખોમાંથી પાણી ટપકવા લાગ્યું, અને “હાય હાય, આ શું થઈ ગયું ? રાત્રિનો આનંદ ક્યાં ગયો ? અરે ! તે સર્વ પંથીઓક્યાં જતા રહ્યા ? રે, એટલો બધો સ્નેહ દેખાડનારા તેઓએ શું મારો ભાવ પણ ન પૂછ્યો ? રે, કોઈ મને જોડે પણ ન તેડી ગયું ! કોઈએ મારી જરા પણ સંભાળ ન લીધી ? અહો ! હવે હું એકલો જ પડી ગયો ? હવે હું શું કરું ? ક્યાં જઈ ?” ઇત્યાદિ ઉદ્વેગારો સહિત, તે ભૂલાવામાં પડી મોટેથી રડવા લાગ્યો, જે કેમે કરતો છાનો રહ્યો નહિ.

આટલું કહી તે રાજપુત્રી (મોહનિતની બહેન) બોલી; “ઠહા યોગી-રાજ, કેવી એની દયામણી સ્થિતિ ! એને કેટલું બધું દુઃખ અને કેટલો શોક ! તે બિચારાને દિલ્લાસો પણ કેણે આપ્યો હશે ? મને એની ઘણી જ દયા આવે છે.” એ સાંભળી યોગી બોલ્યા; “ઐ: એમાં દયા શાની અને દુઃખ શાનું ? વળી એમાં તે શોક શો ? એ તો એની કેવળ મૂર્ખાઈ જ કહેવાય. ધર્મશાળામાં વિસામાને માટે ઉતરેલા પંથીઓ વિસામો લઈને થડી પછી, કિંવા રાત વીત્યા પછી, પોતપોતાને માર્ગે ચાલ્યા જાય, તેઓનો તે કયો મૂર્ખ શોક કરે ? એ સર્વ તો ક્ષણવાર માટે જ એકઠા થયા હતા. તેઓમાં જે પરસ્પર એકઠા મળતી વેળા સ્નેહ બંધાય છે, તે પણ ક્ષણ માત્રનો જ છે. તેઓના વિયોગથી કયા મૂર્ખને શોક થાય ? એટલું તો કેવળ અજ્ઞાની હોય તે પણ સમજે, કે પંથીઓનો સમાગમ તો ક્ષણિક જ છે; અને તેટલા માટે તેઓના વિયોગથી સ્વાભાવિક રીતે જ શોક થવો યોગ્ય નથી. હે રાજબાળા ! આમાં તે શી અમત્કારિક વાર્તા મને કહી ?”

વનવાસી યોગીનું આ બોલવું સાંભળી, રાજપુત્રીએ કહ્યું; “એ જ પ્રમાણે મહારાજ, આપે જે મારા બંધુના મરણસમાચાર કહ્યા, તેમાં આશ્ચર્ય કે શોક કરવા જેવું શું છે ? જેવો પાંચિકાશ્રમ સમાગમ-સ્નેહ-પ્રેમ-મમતા અર્થ-લાભ છે, તેવો જ આ સંસારસમાગમ છે. જેવો તે પંથીઓના વિયોગથી શોક કરવો નિરર્થક છે, તેવો જ આ લોકનાં સગાં સંબંધી જનોના

વિયોગનો શોક કરવો, પણ નિર્રથક છે. તે પંથીઓનો સમાગમ ક્ષણિક છે, તેવો જ આ લોકનાં સંબંધી જનોનો સમાગમ પણ ક્ષણિક છે. આ જગત્ એક મોટું પાંચિકાશ્રમ અથવા પંથીઓને વાસો કરવાની ધર્મશાળા છે, અને આ સર્વ મનુષ્યાદિક પ્રાણીઓ તે જગત્સ્વરૂપ ધર્મશાળામાં રાત-વાસો કરનારા પાંચિકો છે. તેઓ કોઈ ક્યાંયથી ને કોઈ ક્યાંયથી આવીને અત્ર એકઠાં થાય છે, અર્થાત્ પોતપોતાનાં કરેલાં સારાં નરસાં અનેક ઠમોં પ્રમાણે જૂદી જૂદી યોનિઓદ્વારા તેઓ સંસારમાં જન્મે છે; પંથીઓ જેમ વહાણું વાતાં પોતપોતાને માર્ગે પડી જાય છે, તેમ આ સંસારસ્વરૂપ ધર્મ-શાળામાં ઉતરેલા પંથીઓ-જીવોએ કરેલાં કર્મ ભોગવી, રહેવાસ્વરૂપ અથવા નિર્મેલું આયુષ્ય પૂરુ થઈ રહેવાસ્વરૂપ વહાણું વાય છે, એટલે સંસારસ્વરૂપ ધર્મશાળાને લ્હાવે દુધને ટપોટ ઝાલતા થાય છે, તેમાં એ શું આશ્ચર્ય? અને તેમાં શાનો શોક? હું મહારાજ! એ જ પ્રમાણે એ મારો બ્રાતા, મારું આણું કુટુંબ, તમે, હું ને આ પ્રાણી માત્ર સર્વે, આ અસાર સંસારના પાંચિકાશ્રમમાં ઉતરેલા પંથીઓ છિયે; અને સમય પૂરો થતાં પોતપોતાને માર્ગે પડી જવાનાં છિયે; તો તેમાં આપણે કેનો શોક કરવો? વિશ્રામને સારુ એક વૃક્ષ ઉપર આવીને રાત્રે બેઠેલાં અનેક પક્ષીઓ સવાર થતાં પોતપોતાને માર્ગે ઉડી જાય, તેમાં કેણે કેનો શોક કરવો?" આવા પ્રત્યુત્તરથી અતિ પ્રસન્ન થયેલા યોગીરાજ, તે રાજપુત્રી મોહનિતાને તેના બ્રાતાના કુશળ સમાચાર કહીને, ત્યાંથી મોહનિતાના પિતાની પાસે ગયા; અને તેને પણ તેવા માઠા સમાચાર કહ્યા. ત્યારે રાજાએ તેનો આદર કરી, અતિ વિનયપૂર્વક આ પ્રમાણે કહ્યું:-

સંસાર ખેતી

રાજા બોલ્યો; "હું મહારાજ! આ જગત્સ્વરૂપ કૃષિકર્મથી,* આપ અવિદ્યાને યોગે કે મોહાંધપણને પ્રતાપે, અજ્ઞાત જણાઓ છો? ઉભુ-કાળના અસહ્ય તાપથી સારી પેઠે તપીને તરસી થયેલી પૃથ્વીપર વૃદ્ધિ થતાં જ કૃષિકારો તેને ઉત્તમ પ્રકારે ખેડીને નરમ કરે છે; અને પછી તેમાં પોતાની ઇચ્છાનુરૂપ ધાન્યનાં બીની વાવણી કરે છે. થોડેક ઠાળે એ વાવેલાં બીજ ફેણુગારૂપે ઉગી નીકળે છે; અને ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામે છે. વળી વાવેલાંમાંથી કોઈ નિર્રથક પણ જાય છે, અર્થાત્ નથી પણ ઉગતાં. હવે ઉગીને વૃદ્ધિ પામેલાં બીજ, અથમ ફેણુગારૂપે, પછી સોરઠૂપે, એમ પોતાનું સ્વરૂપ ક્રમે ક્રમે બદલતાં બદલતાં છોડરૂપે દેખ

છે. છોડો વરસાદનાં પાણી અને સૂર્યના તાપથી મોટા થાય છે, ત્યારે તેઓને હળસાંણી, રાંપ અથવા દંતાળથી હળવામાં આવે છે. હળતી વેળાએ ઘણાક છોડવાં સમૂળ ઊખડી જાય છે, જે ફરીને સારા થવા કે મોટા થવા ન પામતાં, સૂકાઈ જાય છે; અને પેલા લીલા રહેલા છોડવાઓ કેટલીક મુદત સૂધી વધીને નીકળવા માંડે છે. પ્રથમ તેઓને તૂલ આવે છે, તૂલ ઊડી જઈને કણસલાંમાં દૂધથી ભરેલા કણ ઉત્પન્ન થવા માંડે છે; તે કણ પાકીને સૂકાવા માંડે કે, તુરત ખેડુત દાતરડું લઈ, તે છોડવાઓની કાપણી કરે છે. થયું. કપાઈને ભોંયપર પડેલા છોડ સૂર્યના તાપથી સૂકાઈ મરી જાય છે; અને તેમનાપર આવેલાં કણસલાંમાંના કણ તેમની સંતતિરૂપ પછવાડે રહે છે. તે પણ જીવડાંના કિંવા મનુષ્યોના આહારરૂપે પરિણામને પામે છે. અને એમ કરતાં-પણ જે વધીને બચવા પામ્યા, તે પાછા આવતી ઋતુમાં વાવણીના કામમાં આવે છે. એ પ્રમાણે વારંવાર, ‘પુનરપિ જનનમ્, પુનરપિ મરણમ્, પુનરપિ જનનીજઠરે શયનમ્,’ પેરે થયા જ કરે છે ! ઉત્પન્ન થઈ થઈને-નાશ પામે છે-ભૂવે છે ને મરે છે, એવો એ અત્ત પેદા કરનાર ખેડુતની ખેતીનો ઇતિહાસ છે. એના જેવી જ એક બીજી મોટી ખેતી છે, જે નિરંતર થયા જ કરે છે, વવાય છે, ઉગે છે, વધે છે, ફાલે છે, ફૂલે છે, ઠરમાય છે, સૂકાય છે, કપાય છે, નાશ થાય છે, એવું અવિદ્યારહિત જગ્ન બુદ્ધિ છે-અને વિદ્યારહિતને તેમાં શોઠ મોહ પણ થાય છે. સંસાર-રૂપ આ ખેતી છે; તેમાં વાસના દેહરૂપ બીજ, માતારૂપ પ્રકૃતિ કે પૃથ્વીમાં રોપાય છે; તેમાંથી જન્મવારૂપે ઊગે છે ને સ્તનપાન ભોજનાદિરૂપ વૃદ્ધિથી વૃદ્ધિ પામે છે. તેમાં બાળકોપર આવતા શીતળા, ઓરી, ઉટાંટિયાં ઇત્યાદિ રોગોરૂપ હળસાંણી, રાંપ કે દંતાળવડે તે હળાય છે-તે વેળા હળાતા કેટલાક બાળકરૂપ છોડવાનો નાશ પણ થઈ જાય છે, પણ તેઓમાંથી બચેલા આગળ વધી પરણીને સંસાર (ગૃહસ્થાશ્રમ) માંડવારૂપે નીંવલે છે, ફળે છે અને પાકેલા છોડવાની જેમ કાપણી કરવામાં આવે છે, તેમ એ મનુષ્યરૂપ છોડવા પણ અવસ્થા પહોંચવારૂપ કાપણીનો સમય આવી પહોંચવાથી, અનેક રોગાદિક દાતરડાંવડે કપાઈને નાશ પામે છે. થયું. એ ગયા, અને પછવાડે એમની પ્રભારૂપ રહેલાં ફળોથી પાછી નવી ખેતી થાય છે, ઉપજે છે ને નાશ થાય છે. એ નિત્યનો ક્રમ છે. આ મારો પુત્ર, આ મારું આખું કુટુંબ, તમે, હું ને પ્રાણીમાત્ર એ સંસાર ખેતીના છોડ છિયે, માટે કાળરૂપ

ખેડુત એકવાર અવશ્ય આપણી કાપણી કરશે જ, તો પછી તેમાં કોને માટે કોણે ખેદ કરવાનો રહ્યો છે? કોઈ વહેલું તો કોઈ મોડું પણ કાળના દાતરડાંનો લોગ થશે જ. આ વિશ્વમાં રહેલા પ્રાણી ને પદાર્થો, તે કૃષિકાર આનંદધન આત્માથી પળાય છે, ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થયા પછી તે આનંદધન આત્માથી જ આ સ્થિતિને પામે છે, એટલે સંસારરૂપ ખેતીનાં ફળોનો લાભ લેઈ, તેમાં વિચરે છે, અને અંતે આનંદસ્વરૂપ શ્રીમહેશ્વર-પરમાત્મા, પરબ્રહ્મમાં લય પામે છે; અર્થાત્ એ પરમાત્માની કાપણીમાં ઠપાઈ પણ જાય છે. ત્યારે જેણે પાળ્યું, પોષ્યું, લહ્યું, તેણે જ કાઢી નાંખ્યું, તેમાં શોક શાને વાસ્તે કરવો જઈએ? શોક થાય છે, તેનું કારણ એટલું જ કે, આ સંસારના બુદ્ધબુદ્ધ જેવા ક્ષણિક સુખોનો તેઓની જીલે જળરો સ્વાદ લાગ્યો છે, અને તેથી ક્ષવાના દેડકા પેઠે, ક્ષણિક વિષયસુખસ્વાદમાં આસક્તિ થવાથી સર્વ સુખનું ધામ, એ જગતે જ માને છે અને તેથી તેના નાશથી મોહવશ થઈ શોક કરે છે. એ શું, હે જગમોહિત! તમોને કૌતુક ભરેલું જણાતું નથી?”

જગત્ ઘટમાળા

એ સાંભળી યોગીરાજ સંતોષ પામી, તેના પુત્રનું કુશળ જણાવીને ત્યાંથી મોહનજિતની માતા પાસે ગયા; અને તેને પણ એ જ પ્રમાણે માઠા સમાચાર કહ્યા, ત્યારે તેણે સત્કાર કરીને વિનયથી કહ્યું; “હુ યોગીન્દ્ર! આપે એમાં નવલ શું કહ્યું? આપ જાણતા જ હશે-આપે જ્યું જ હશે કે, ક્ષવામાંથી પાણી કાઢવાની ઘટમાળ, જેને રેંટ કહે છે, તે કેવી છે? ફરતા મોટા રેંટ ઉપર સેંકડો માટીના ઘડાઓની (અથવા લોટ-કાઓની) માળા પહેરાવેલી હોય છે, તે ચક્રની ગતિથી ફરે છે. ક્ષવાનાં પાણી સૂધી પહોંચેલી તે માળા ફરે છે, ત્યારે એક બાબુથી તેમાં ગોઠવેલા ઘડા ઊધે મ્હોંડે નીચે ઉતરે છે, તે પાણીમાં જઈ ત્યાં ભરાઈને બીજી બાબુથી સુલટે મ્હોંડે ઉપર આવી ખાલી થાય છે; અને તે વળી પાછા ઊધે મુખે નીચે ઉતરી ભરાઈ આવીને પુનઃ ખાલી થાય છે. આવો ક્રમ સતત ચાલુ જ હોય છે. નીચે જાય છે, ઉપર આવે છે, ભરાય છે, ઠલવાય છે, એવા એના ક્રમ પ્રમાણે ભરનિકળ થયા જ કરે, એમાં જેમ આશ્ચર્ય નથી, તેમ જ આ જગત્ પણ એક ઘટમાળા છે. તેમાં પ્રાણીઓની વારંવાર એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં અવતરવા મરવારૂપ ભરનિકળ થયા જ કરે છે. સ્ત્રીઓ સગર્ભા થાય છે, પ્રસવે છે, વળી

ગલિણી થાય છે તથા પ્રસવે છે. પછી પ્રસૂત થયેલું બાળક જીવે કે મરે, તે તેના પ્રારબ્ધાધીન છે, પણ ભરનિકળ થયા કરે છે. એક ઝીણા કીટથી બ્રહ્મદેવ પર્યંત સર્વ પ્રાણી, એ આખું જગત્, એ નિયમ પ્રમાણે અવતરે છે અને મરે છે, તો પછી તેમાં (જગતમાં) તો તમે હું ને મારો પુત્ર ઇત્યાદિ સર્વે આવી ગયાં કૃવામાંથી પાણીવડે ભરાઈને ઉપર આવતા ઘટમાળમાંના ઘડા, તેના ચક્ર ઉપર આવે, એટલે અવશ્ય ખાલી તો થવાના જ. તે પ્રમાણે આ જગદ્ગ્રુપ ઘટમાળાના (પ્રાણીરૂપ) ઘડા પણ, તેના (કાળરૂપ) ચક્ર ઉપર આવે (આયુષ્ય પૂરું થઈ રહે) એટલે ખાલી થાય જ-મરણ પામે, તેમાં જ્ઞાનીને આશ્ચર્ય શું છે? મહારાજ! આપની સર્વની એ જ ગતિ છે; પણ એ ઘટમાળામાંના કેઈ ઘડાની માળા સાથે બાંધવાની દોરી કદાચ તૂટી કે છૂટી જાય તો તે ઘરે, માળામાંથી ટપ લઈને છૂટો પડી, અગાધ જળમાં-વિશે નિમગ્ન થાય છે; અને પુનઃ તેને ભરનિકળ થવાનો વારો-કેરો આવતો નથી; તેમ જ આ જગત્ ઘટમાળામાંના જે ઘડાની (જે પ્રાણીની) ભવવાસનારૂપ દોરી તૂટી જાય છે, તે ઘડો (પ્રાણી), પરમાનંદરૂપ મહા અગાધ જળમાં નિમગ્ન થઈને સદાનું સુખ ભોગવે છે-એ જ મુક્ત જીવ છે, અને તે ભવવાસનારૂપ દોરી જીર્ણ થઈને આપોઆપ તૂટી જવાનો સૌથી સુગમ ઉપાય એ જ કે, શ્રીહરિના ચરણનો અનન્ય આશ્રય કરવો. હે યોગી-રાજ! આપણે આટલું જાણવા છતાં, તે ભરનિકળના નિત્યના હુ બમાંથી છૂટવાનો ઉપાય સાધવો મૂંઝીને, તેમાંના ભરાતાં ઠલવાતાંઓની મિથ્યા ચિંતા ક્યાં સૂધી કરીએ? આપ પ્રભુને ભક્તિ-વાસના વળે ને સારથાહી થાઓ, એટલે આપને પણ જે માટે ખેદ થાય છે, તે મટી જશે.”

મરણ એ કેવળ રૂપાંતર છે

આવું ઉત્તર સાંભળી, વિસ્મય થઈ ગયેલા યોગીરાજ મોહજિતની કુશળતા જણાવી, ત્યાંથી મોહજિતના એક અતિ પ્રિય મિત્ર પાસે ગયા. તે મિત્ર તે યોગીના મુખથી મોહજિતના મરણસમાચાર સાંભળતાં બોલ્યો; “અહો! શું મારો મિત્ર મળ્યા વગર મને મૂંઝીને જ ચાલ્યો ગયો? હશે, એમાં તે પરતંત્ર હતો, માટે તેનો દોષ નથી. પણ તે ત્યાં મારી વાટ ભ્રમે; અને હું પણ થોડા સમયમાં તેને જઈ મળીશ ” એ સાંભળી યોગી બોલ્યો; “એ તમે શું બોલ્યા? (જાણી ભ્રમને જ) એ હવે ક્યાં હશે કે તમને મળશે? તે તો મરણ પામ્યો-તેનો આત્મા દેહ તજીને ચાલ્યો ગયો! હવે તેને મળવાની શી આશા” મોહજિતનો મિત્ર બોલ્યો; “આપ યોગી છતાં

થવો, તેને જ અત્ર મરણ માનવામાં આવે છે. પરંતુ અંતે
 સમૂળો નાશ થવો, એમ માનવું, એ સંસારીજનની અંધતા
 તે અવિદ્યાનો પ્રતાપ છે! દેહમાં અદૃશ્યપણે વ્યાપી રહેલો આત્મા
 અમર, અવિનાશી છે, તેનું મૃત્યુ થાય છે ખરું? અને પંચતત્ત્વનું અવિ
 નાશીપણું અજ્ઞાનતા વગર સત્ય કેમ મનાવી શકાશે? વાસ્તવિક જ્ઞેતાં
 આ જગતમાંની કશી વસ્તુનો નાશ થતો જ નથી. કેવળ રૂપાંતર કે
 સ્થાનાંતર જ થાય છે. પણ તે અજ્ઞાનદૃષ્ટિવડે જણાતું ન હોવાથી,
 નાશરૂપે ઓળખવામાં આવે છે; છતાં એ સત્ય નથી. આપણ ઢોળેલું
 અથવા વરસાદથી પૃથ્વીપર પડેલું પાણી સૂકાઈ જાય છે, ત્યારે તેનો
 નાશ થઈ ગયો, એમ કહીએ તો તે અસત્ય નથી? તે જેમ મિથ્યા
 ભાસમાન છે, તેમ જ મૃત્યુ પણ છે. એ પાણી તો ઘણી ઝીણી-નરી
 આંખે ન દેખાય તેવું વરાળરૂપ થઈને સૂર્યના તાપથી આકાશમાં-મેઘ-
 મંડળમાં જઈ રહે છે; તે પાછું સમય આવ્યે વૃષ્ટિરૂપે વાદળા થઈ
 પૃથ્વીપર પડે છે. તે જ પ્રમાણે જગતમાંની પ્રત્યેક વસ્તુનું રૂપાંતર જ
 થાય છે, પણ નાશ થતો નથી. જેમ એ સર્વ વસ્તુ રૂપાંતરને અધીન
 છે, તેમ મારા મિત્રે પણ આ માંસાદિકના બનેલા મલમય દેહને ત્યજી
 દઈ, તેની રુદી કરણી પ્રમાણે કોઈ ઉત્તમ તેજસ્વી દેહ ધર્યો હશે, અને
 તે પવિત્ર સ્વર્ગીય ભૂમિમાં સુખેથી વસી, મારું કલ્યાણ ઇચ્છતો હશે,
 માટે હું યોગીરાજ! આ સંસારમાં મરવું ને અવતરવું, એ માત્ર જીવન
 રૂપાંતર જ છે. જેમ મનુષ્ય જીવું થયેલા વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરીને બીજાં
 નવાં પહેરે છે, તેમ આત્મા એક જીર્ણ શરીરનો ત્યાગ કરીને બીજું નવું
 શરીર ધારણ કરે છે; એને જ લોકો મરણ તથા જન્મ કહે છે. પણ
 આત્મા તો કદી મરતો જ નથી. તે તો પરમ સુખરૂપ છે. સચ્ચિદાનંદ
 છે, અલેખ છે, અચ્છેદ્ય છે, સર્વથા તે અવિનાશી છે. સૂર્યમંડળમાં પ્રકાશ
 ને જળમાં શીતળતા, એ જેમ તેનામા સ્વાભાવિકપણે રહેલાં છે, તેમ
 જ આત્માનો પણ નિત્ય નિર્મળ સચ્ચિદાનંદ સ્વભાવ છે. તેને મરવા
 જીવવાનું શું હોય? માટે હું યોગિન! મારા પ્રિયમિત્રે આપના કહેવા

ગર્ભિણી થાય છે તથા પ્રસવેવથી બંધાયલા દેહનો ત્યાગ કર્યો હશે, તો તે પરલોક મરે, તે તેના પ્રારબ્ધાધીન રહેશે; અને હું જઈશ ત્યારે તે મને મળશે જ.” ક્રીડથી બ્રહ્મદેવ પર્વત સર્વ સંસારચક્રી

અવતરે છે અને મરે ! યોગીએ મોહજિતના આખા કુટુંબની ઘણી સુકિતપૂર્વક મારો પુત્ર ઇત્યાદિ સંજ્ઞા, તેના માઠા સમાચારથી, કિંવા અનેક પ્રકારના મોહ-આવતાં ઘટમાળમાં પણ કોઈ મનુષ્ય શોકાવિષ્ટ કે મોહગ્રસ્ત થયું નહિ, તેથી તો થવાના જ નહોતું પામી, તે સર્વને મોહજિતની કુશળતા જણાવીને, યોગ-પણ, તેનાં એક ક્ષણમાત્રમાં ત્યાંથી સ્વાશ્રમ પ્રત્યે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં એ રાજકુમાર મોહજિત તેમની વાટ જોતો બેઠો હતો. તેને જોતાં જ એકદમ રાજાસ ભરાઈ ગયેલાની પેઠે યોગીરાજ બોલ્યા; “અરે રાજપુત્ર ! ગબળ થઈ ગયો ! રે ! સત્યાનાશ વળી ગયું ! તું તો અહીં નિરાતે બેઠો છે, પણ તારે ઘર તો કચરઘાણ વળી ગયો ! રે ! આખો નિભો બેઠો રહ્યો ! હર હર ! લોકો દોડદોડ કરી રહ્યાં છે, અને જે બચ્યાં તે છેક આ વનમાં નાશી આવ્યાં છે ! તેઓ કેવળ નિરાધાર અને વચ્ચરહિત થઈ રહેલાં છે. કહે છે કે, “કોણ જાણે શોએ ઈશ્વરી કોપ થયો, કે અચાનક મહા અગ્નિ પ્રકટ થયો, અને તેમા આખું નગર, સર્વ પ્રજા, રાજમંદિર અને રાજા રાણી આદિ આખું રાજકુટુંબ બળીને ભસ્મ થઈ ગયું છે. હજી મોટી બીહીક રહે છે કે, એ વૃદ્ધિ પામેલો નાશકારક અગ્નિ આખા નગરને દહન કરીને રખેને આ વનનો પણ ભક્ષ કરવાને આવી પહોંચ્યો. હર હર ! એ કેવી અવદશા ! કેટલું દુઃખ ! તે મહાઅગ્નિમાં બળતા તેઓને કેટલો મોટો સંતાપ થયો હશે ? તે સૌ કરતાં પણ મને તારો બહુ ખેદ થાય છે. તું એકલવાયો થઈ રહ્યો ! તું અકુટુંબી થયો ! તારાં માતા, પિતા, સ્ત્રી, પુત્ર, બહેન, ભાઈ, આસ અને ધનાદિક સર્વ નાશ પામ્યાં. ક્ષણમાં તારી સર્વ દિશાઓ શૂન્ય થઈ ગઈ ! શી પ્રારબ્ધગતિ !” આટલું કહી યોગી બહુ ઉદ્ઘાસી ભરેલે મુખે ઉભા રહ્યા, ત્યારે એમના મુખના મહા ખેદકારક સમાચાર સાંભળવા છતાં પણ જેને કરો. પણ શોક મોહ કે આશ્ચર્ય થયું જ નથી, એવો રાજપુત્ર મોહજિત, પરમશાંતપણે બોલ્યો.—

‘યોગીરાજ, આટલો બધો ઉત્પાત આપ મિથ્યા કરો છો. એમાં આશ્ચર્યકારક બનાવ તમોને કિયો જણાય છે, કે જેને અર્થે આપ શોક કરો છો ? આ ખેદ શો ? આ મોહ શો ? આ ભ્રમ શો ? કેાને અર્થ તમે આટલી બધી ચિંતા કરો છો ? મારી ચિંતા મને નથી, અને તમે આટલા બધા કેમ ઉદાસ થઈ ગયા છો ? તેઓનો નાશ થયો, એમા

શી નવાઈની કે નહિ બનવા જેવી વાત છે, કે તમે વિસ્મય અને ચિંતા તુર થાઓ છો? આપ મહાત્મા અને યોગમાર્ગાવલંબી છતાં, આ સંસારચક્ષીથી અજાણ્યા છો, એ જ આશ્ચર્ય છે! પ્રથમ એક લૌકિક વાર્તા આપને ઠહું છું, તે પર વિચાર કરી જુઓ અને પછી ખેદ કરો.

પૂર્વે એક નગરમાં કોઈ મહાત્મા હરિનામસ્મરણ કરતા કરત નિઃસ્પૃહીપણે વિચરતા હતા. એવામાં એક શેરીમાંથી થઈ કોઈ મોઢો હામાં તે જઈ ચઢ્યા. ત્યાં એક ઘરમાંથી તેમને ઘરરર ઘરરર એવે કંઈ શબ્દ સંભળાયો. એ શું થાય છે, તે જાણવાને માટે પોતે કાંધરી ઉભા રહ્યા તો તેમને માલમ પડ્યું કે, પાસેના ઘરમાં એક સ્ત્રી એકે ટસે ઘંટી ફેરવી રહી હતી, તેના એ શબ્દ હતો. તે સ્ત્રી પોતાની ડાબી જમણી બંને બાજુ, ઘઉંથી ભરેલા દોડિયાં* મૂંઝીને દળતી હતી. જ્યારે તે જમણા હાથથી ફેરવતાં થાકે ત્યારે ડાબાથી, અને ડાબા હાથથી થાકે ત્યારે જમણાથી સપાટાળખંધ ઘંટી ફેરવી જ જતી હતી; અને જે હાથ છૂટો રહે, તેવડે તે દિશામાં પડેલાં દોડિયાંમાંથી ઘઉં લઈ, ઘંટીમાં ઓરી જ જતી હતી. આવું જોઈ તે સંત મહાત્મા એકદમ ઉદ્દાસ થઈ ગયા, અને મોટેથી રુદન કરવા લાગ્યા. તેમને માર્ગ વચ્ચે રડતા જોઈ, જતા આવતા સેંકડો લોકો આશ્ચર્ય પામી ત્યાં એકઠાં થઈ ગયા અને તેને રડવાનું કારણ પૂછવા લાગ્યા, પણ તે કેમે કરતાં રડતા રહેજ નહિ, તેમ કોઈને ઉત્તર પણ દે નહિ. તે જોઈ લોકોને વધારે આશ્ચર્ય લાગ્યું. ચામેરથી આ યોગીને જોવા સારુ હજારો મનુષ્ય એકઠાં થઈ ગયાં. પ્રત્યેક તેની સામે આવી આવીને પૂછે કે, આપને શું દુઃખ છે, જે આપ આટલું રુદન કરો છો? પણ તેનું ઉત્તર દીધા વિના પોતે રહ્યા જ કરે. આમ કરતાં કેટલીકવાર થઈ ગઈ, તેવામાં એક દંડધારી ચતુર્થાશ્રમી† શ્રીમન્નારાયણ નારાયણ, નારાયણ! એવો ધ્વનિ કરતા ત્યાં આવી ચઢ્યા. હજારો લોકોની ઠંઠમાં થઈને તેણે તે સંત મહાત્માની પાસે આવી ઉભા, અને તેમના રડવાનું કારણ પૂછવા લાગ્યા. જેમ કોઈ રડતાં બાળકને છાનું રાખવાને સેંકડો સ્ત્રીઓ અનેક ઉપાય કરે, છતાં કંઈ વળે નહિ; પણ જ્યારે તેના મનોભાવને જાણનારી તેની માતા આવીને તેને જોખામાં લે અને સ્તનપાન કરાવે, ત્યારે લાગણું જ

* વાસતી બનાવેલી તથેલાના આકારની ટોપલી

† છેલ્લા આશ્રમે એટલે બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ અને વાનપ્રસ્થ એ ત્રણે અવસ્થાઓ અનુભવીને ચોથી સ્થાવસ્થ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા સંન્યાસી.

તે છાનું રહી જાય છે, તેવી જ રીતે એ મહાનુભાવ દંડી સ્વામીને જ્ઞતાં જ, તેણે હાથ જોડી નમન કર્યું, અને તુરત છાના રહી જઈ, પોતાના રડવાનું કારણ જણાવ્યું. તે બોલ્યા; ‘મહારાજ, આ હજારો લોકો ઉભા છે; પણ તેમાં હું મારી વાત કોને કહું? મારી વાતને સમજી શકે એવું આમાં કોઈ નથી. કહું તો મારું કહેલું વૃથા જાય; પણ જ્યારે આપ સર્વ રહસ્યના જ્ઞાતા પ્રાપ્ત થયા છો, ત્યારે હું કહીશ. કૃપાનાથ! પેલી બાઈ ક્યારની ઘઉં દબે છે, તેની નાશકારક ક્રિયા જોઈ મને તેના જેવી જ પેલી મોટી ઘટીની મહાવિનાશકારક ક્રિયા સાંભરી આવે છે; અને તેની અંદર કચડાઈ પીસાઈ જતાં પ્રાણીઓ પર અતિશય ક્રુણા છૂટવાથી મને શોક થવાથી રડવું આવે છે.’

આવું સાંભળતાં જ દંડી સ્વામીએ તે સંતને અતિશય ધન્યવાદ આપી હૃદય સાથે ચાંપ્યા; અને ઉભેલા લોકો પ્રત્યે મોટે સાદે કહ્યું; ‘અરે લોકો! આ સંત મહાત્માની મોટાઈનાં હું શાં શાં વખાણ કરું? અહા! શું એમનું દયાળુ હૃદય! શી એમની પરોપકાર બુદ્ધિ! અહો!’ આવા મહાત્માઓ નિરંતર જગતના કલ્યાણ માટે જ જીવિત ધારણ કરે છે! આપણા સર્વના ઉપર તેમનો કેટલો મોટો ઉપકાર થયો છે, અને કેવો અમૂલ્ય ઉપદેશ તેમણે આપણને કર્યો છે!! એક વિચિત્ર-વિપરીત ક્રિયા જોઈને તેમને રડવું આવે છે. એ વિપરીત ક્રિયા તે પેલી સ્ત્રી ઈંદક દબે છે તે જ છે. લૌકિક પ્રકારે જ્ઞતાં તો તેમાં આપણને કશું આશ્ચર્યકારક વા હૃદયદ્રાવક દેખાશે નહિ; પણ તેનું અવલોકન કરવામાં આપણે દ્વિચિત્ પરમાર્થબુદ્ધિ વાપરવી જોઈએ. ઘંટીની ક્રિયા તો આ સર્વેમાંના કોઈથી અજાણી નથી, પણ એ ઘટી સજ્ઞાન ને અજ્ઞાન દ્વિવાળા જનોને ઉદાહરણરૂપ છે. જેમ કોઈ મનુષ્યને ઓળખવા માટે તેનું આંખેહુબ ચિત્ર આળખેલું હોય છે, તેમ આ ઘટીના જેવી જ ખરી નાશકારક વિચિત્ર ઘટી તો એક ખીજી જ છે. એ ઘણી મોટી છે; એની ક્રિયાએ મોટી-મહાલયંકર છે. આ કૃત્રિમ ઘટીમાં જેટલાં વાનાં-સાધનો-પદાર્થો જોઈએ, તેટલા જ તે ઘંટીમાં છે, પણ તે બહુ વિચિત્ર પ્રકારનાં છે. પ્રથમ ઘંટીમાં નીચલું ને ઉપલું એવાં બે પત્થરના પડ છે, તેને ઠામે એ મહાચક્ષીમાં દેશ તથા કાળનાં બનેલા બે પડ છે.* જગત્ ઘંટીના નીચલા પડ ઉપર ઉપલું પડ જે આધારે ફરે છે તે

* દેશ તે પૃથ્વી અને કાળ તે સમય ક્ષિપા સમયને દેખાડનારા-સમયતુ પ્રમાણ બતાવી આપનારા આદર્શમા ફરતા સૂર્યાદિક મડળો.

ખીલડાંરૂપે, આ જગતને ધારણ કરનાર ઈશ્વર પોતે રહેલા છે. કાળન વિભાગ જે રાત્રિ અને દિવસ, એ રૂપે તે ઘંટીના ગાળો છે અને ખંને સંધ્યાઓરૂપ તે ગાળામાં આડી રહેલી માંકડી, જે ઈશ્વરરૂપ ખીલડા ઉપર ભરાધને ફરે છે, તે છે. તે ઈશ્વરી સત્તારૂપ જળદો હાથો એ ઘંટીને છે, અને તેને ઝાલીને એકીટસે ઘંટી ફેરવનારી સ્ત્રી, તે આ જગતને ક્ષય કરનારી મૃત્યુદેવતા છે. તે પોતાની બન્ને બાજુઓ પહેલાં ભવરૂપ ભાજનમાં^૧ ભરેલાં જગતમાંનાં સર્વ પ્રાણીઓરૂપી અન્નને, સુકીએ સુકીએ લઈને પેલા ગાળામાં ઓરે છે. કહો ભાઈઓ, એવી રીતે ફરતી ઘંટીમાં ઓરાયલા (પ્રાણીઓરૂપ) અન્નની શી દશા ? કચ્ચરઘાણુ ! પીલાઈને લોટ ! સમૂળો નાશ ! એ વિના ખીજું શું જોવામાં આવે છે ? એ પ્રમાણે એ સંસારરૂપ મહાયજ્ઞી નિરંતર ક્રયા જ કરે છે. તેને ફેરવનારી મૃત્યુદેવતા ક્ષણભર વિસામો લેતી નથી. ક્ષણેક્ષણુ આ જગતમાંનાં અનેક પ્રાણીઓ તેમાં ઓરાયાં જાય છે, અને કચ્ચરઘાણુ થયાં જાય છે. અહો ! આ ક્રિયા કેટલી ત્રાસદાયક અને ભયંકર છે ! આ ક્રિયા, ઘણી સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી પરમાર્થ બુદ્ધિવાળા તથા સર્વ પ્રાણીઓના હિતેચ્છુ એવા મહાત્માઓ પ્રત્યક્ષ જુએ છે, તેથી તેઓના કરુણાળુ હૃદયોમાં, કૂપમંડૂકની પેઠે જેઓ વિષયી જગત જ સર્વ સુખનું ઠામ છે, એવું માની બેઠેલા છે તેઓ માટે, બહુ દયા ઉપજે છે, ખેદ થાય છે; અને જ્યારે એ વાત તેઓ કોઈને જણાવી શકતા નથી, વા જણાવવા છતાં કોઈ સાંભળતું નથી, ત્યારે તેઓને મોટું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેથી તેઓ પોતાનું હૃદય ખાલી કરવા માટે રડી પડે છે; કિંવા મૌન ધારણ કરીને એકાંતસ્થળ પ્રત્યે જઈ વસે છે. આ સંત મહાત્માને પણ એ સંબંધે આપણા ઉપર અપાર દયા આવવાથી રડવું આનંદ છે. તેઓ કહે છે કે, ‘અરે ! આ સર્વ-પ્રાણીઓ કેમ અજ્ઞાનસાગરમાં ડૂબે છે ? આ કાળરૂપ ઘંટીના ગાળામાં ઓરાયા છતાં તેઓ કેમ બચવાને ઉપાય શોધતા નથી ? શું તેઓ સસારચક્ષીનું પરાક્રમ જોવા છતાં અંધ છે ? રે ! રે ! આવા અજ્ઞાનમાં ડૂબી જઈને છેવટે આ જીવ નાશ જ પામશે ?’

એટલું કહી ફરી તે દંડીસ્વામી બોલ્યા; ‘રે મનુષ્ય પ્રાણીઓ ! આ અમૂલ્ય ઉપદેશ છે. એ સંસારચક્ષીના ગાળામાં આ લોકનાં સર્વ પ્રાણીઓ સાથે, તમે, હું અને એ મહાત્માદિ સર્વે ઓરાઈ ચૂકાયા છિયે. એ ચક્ષી ઘણા સપાટાથી ફરે છે. તેમાં આ કચડાયા ! આ દખાઈ ગયા ! આ

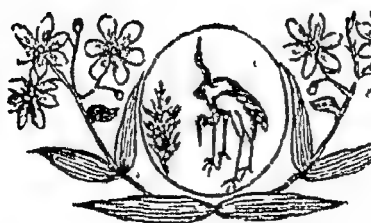
નાશ પામ્યા ! એમ ચિંતાજવાળામાં આપણે પડેલા છિયે. તેથી ચેતો ! ચેતો ! ચેતાય તેટલું ચેતો ! બચવાનો ઉપાય કરો ! આળસ મૂકી દો ! ઉતાવળા નિર્ભયસ્થાન શોધો. નિર્ભયસ્થાન કયાં છે ? એમ જિજ્ઞાસા થાય, તો તેને માટે આ સંત મહાત્મા પુનઃ પુનઃ આપણને આ ઘંટીનું જ ઉદાહરણ લેવાનું સૂચવે છે. અંદર આવેલા સઘળા કણનો ઠગ્યરઘાણુ કરી નાંખનારી ઘંટીની એવી નાશકારક ક્રિયામાં પણ એક બીજે ચમત્કાર જોવામાં આવે છે. જૂઓ, જૂઓ, પેલી સ્ત્રી હવે દુળી રહી, તેણે લોટ સાફ કરવાને ઘંટી ઉઢરી* કરી છે. જૂઓ, ઓ અજ્ઞાની જીવો, જૂઓ ! ઓ માયામાં લપટાયલાઓ, છતી આંખે અધ થયેલાઓ, ક્ષણભર તમારાં ચક્ષુ ખોલી જૂઓ ! તે ઘંટીના પેલા ખીલડાની આસપાસ સેકડો દાણા આખા અણીશુદ્ધ એકઠા થઈ રહેલા છે, જેઓને, ઘંટી એટલીવારથી ભેરભેર ફરવા છતાં વ્યથા થઈ નથી, નાશ થયો નથી, મૃત્યુ થયું નથી, બચ્યા છે ! તેનું કારણ એ કે, તેઓએ ખીલડાનો આશ્રય કરેલો હોવાથી ઘંટીનું ચક્ષુ તેઓને કચરી શક્યું નથી. હે મનુષ્યો ! ઓ પામર જીવો ! આ સંસારચક્ષીના ખીલડારૂપે કેાણુ છે ? પરબ્રહ્મ-પરમાત્મા-સચરાચર-વ્યાપી અવિનાશી પ્રભુ વિચારી જૂઓ. તે મહાચક્ષીના ગાળામાં ચોરાતા પ્રાણીઓરૂપ કણોમાંથી, જેઓ એ પરબ્રહ્મરૂપ ખીલડાનો આશ્રય કરે છે તે કચરાતા નથી; તેનું અવશ્ય રક્ષણ જ થાય છે. આ સંસારરૂપ ચક્ષીમાં ચોરાયલાઓને એ જ નિર્ભયસ્થાન છે. માટે હે પ્રાણીઓ ! કાળના મુખમાંથી બચવું હોય, આત્માનુ કલ્યાણ કરવું હોય, તો સર્વના નિયંતા પરમાત્માનો આશ્રય કરો; તેનું જ સ્મરણ કરો; તેના જ ખાંધેલા કલ્યાણકારક નિયમોનું સેવન કરો; તેના જ ભક્ત થાઓ; અને તેના ભક્તોનો જ સંગ કરો. જો તમે પોતાનું તન, મન, ધન તે પરમાત્માને જ અર્પી, સર્વ રીતે તેના જ થઈને રહેશો તો તમને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થશે અને તે બ્રહ્મની કૃપા થશે તો પણ કાળનો ભય નથી. શ્રુતિ કહે છે કે:-આનંદં વ્રજ્જ્ઞાનં વિદ્વાન્ન વિમેતિ કદાચન ॥ જે પરબ્રહ્મના આનંદસ્વ-રૂપને જાણે છે તે કોઈ દિવસ ડરતો નથી અને તે જ બચ્યો, તે જ જીવ્યો, તેના જ મોક્ષ થયો જાણો. એટલું કહી સદ્ગુરુદેવના જયધ્વનિ સાથે તે ખંને મહાત્માઓ ત્યાં આગળથી ચાલતા થયા; અને તે સર્વ લોકો તેમના એ સદ્ગુપદેશથી પરમ કલ્યાણને પામ્યા.”

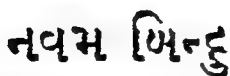
* ઘંટીના પડને ઉઠું કરવું.

રાજપુત્ર મોહનિત્ કહે છે; “હુ યોગીરાજ ! એ મારું સઘળું કુટુંબ, રાજસલા, પ્રજાજનો, હું ને તમે, એમ સર્વે એ કાળચક્રમાં—સંસારચક્ષીના ગાળામાં એરાયલા છીએ, અને સર્વેને, સમય આવી પહોંચતાં એકા-એકી જ (એકલું જ) ચાલ્યું જવાનું છે. એમાં જે હરિરૂપ ખીલડાનો આશ્રય કરશે તે જ નિર્ભય થશે. માટે આ જગતની સઘળી મિથ્યા લલુતા મૂકી દઇને, આપ ક્ષણવાર કંઈક ભગવચ્ચર્યા કરી, આપની સાથે થયેલા આ અલભ્ય સમાગમને સફળ કરો.”

એટલું કહી રાજપુત્ર મોહનિત્ છાનો રહ્યો, ત્યારે તેના આવા નિર્મોહપણાથી અતિશય સંતુષ્ટ થયેલા તે યોગી મહાત્માએ અતિ પ્રસન્નતાથી તેને ઉપરા ઉપરી અનેક આશીર્વાદ આપ્યા; અને પોતે તેના કુટુંબની પણ પરીક્ષા લઈ આવ્યા હતા તે વાત કહેવા સાથે તે સર્વે પરમ કુશળ છે, એમ જણાવીને, તેઓને બહુ બહુ ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. પછી તે રાજપુત્ર તેમને વંદન કરીને પોતાના નગરપ્રતિ ચાલ્યો ગયો.”

બટુક વામદેવના મુખથી મોહનિત્ કુટુંબનો આવો લાંબો અને ચમત્કારી ઇતિહાસ સાંભળી, તેમના પિતા, રાજા વરેન્દ્ર અને આખી સલાના સર્વે જનો ચકિત થઈ ગયા. પછી બટુકે કહ્યું; “પિતાજી ! એવી રીતે આખું કુટુંબનું કુટુંબ મોહનિત્ હોય છે, તો તેની સંગતિમાં રહેનાર મનુષ્યને મોહ શાનો થાય ?”

•••••

वासो यथा रंगवशं प्रयाति तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥

महाभारत

અર્થ—જેમ વસ્ત્ર રંગના સગમાં રંગને અધીન થાય છે, તેમ મનુષ્ય જો સત્પુરુષની સેવા કરે છે, તો તે સત્પુરુષ જોવા થાય છે; જો દુર્જનની સેવા કરે છે તો તેના જેવા થાય છે, તપસ્વીની સેવા કરે છે તો તપસ્વીને અધીન થાય છે, અથવા તે જો ચારની સેવા કરે છે તો ચારને અધીન થાય છે.

ଝିଟ୍ଟା..କିଟ୍ଟା..କିଟ୍ଟା..କିଟ୍ଟା—

ક્રી. ધ્વજભર મોહનિત સભા જેવી તે સભા શાંત થઈ રહી. વામદેવ-
જલસલાહ— જુના પિતા પણ ક્ષણભર મૌન થઈ રહ્યા તથા હવે શું
ઉત્તર દેવું, તે તેઓને સૂઝયું નહિ, પણ એટલામાં તેમને સ્મરણ થયું
કે, “સત્સંગ સખનકો સાર,” તે પરથી તેઓ બોલ્યા; “હે વત્સ ! તારા
જેવા મોહજીત મહાત્માનો સંગ હોય તો આ અવિદ્યાથી પચેલા જીવ
પણ તેવા જ થાય. તારા આટલા થોડા સમાગમથી પણ આ સર્વ શ્રોતા-
ઓનાં અજ્ઞાન પડળ સમૂળાં ખસી ગયાં છે, તો પછી નિરંતર સમાગમ
થવાથી શું અવશેષ રહે ? સત્સમાગમનું માહાત્મ્ય ઘણું મોટું છે; સત્પુ-
રુષનો સમાગમ થવાથી જીવનાં સર્વ પાપ સમૂળાં વિનાશને પામે છે,
સર્વ દુઃખનો નાશ થાય છે અને અખંડ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વે એકવાર
સર્વ બ્રહ્મર્ષિઓ, દેવર્ષિઓ, મહાત્મા સંત પુરુષો અને દેવાદિકોએ એકત્ર
થઈ એક તુલા* રોપી; અને તેમાં સત્સંગાદિક સાર વસ્તુઓની તુલના
કરવા માંડી. એક તુલામાં સત્સમાગમનું એક જ સુખ મૂક્યું, અને
બીજી તુલામાં બીજાં એટલે આ મૃત્યુદોકનાં સર્વ સુખ મૂક્યાં, પણ

સત્સંગ સુખવાળું ત્રાજવું લગારે ઉંચું થયું નહિ. તે જોઈ તેની સામેના ત્રાજવામાં મૃત્યુલોકના ઉપરાંત સ્વર્ગલોકનાં પણ સઘળાં સુખ મૂછી દીધાં; છતાં પણ રંચમાત્ર સત્સંગનું ત્રાજવું ઉપજ્યું નહિ; ત્યારે વિશેષમાં પરમ દુર્લભ એવું અપવર્ગનું-મોક્ષનું સુખ પણ તે સુખો ભેળું મૂક્યું; છતાં તે સર્વ સુખો મળીને પણ સત્સંગના સુખની બરાબર થયાં નહિ. તે જોઈ દેવ, ઋષિ આદિ સૌ કોઈ મોટા આશ્ચર્ય સાથે સત્સમાગમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. માટે હે પુત્ર! સત્સંગનો આવો પ્રભાવ છે, તે સત્સંગનો અમને તું પણ લાલ આપ.” એ સાંભળી રાજા વરેન્સુ, તે વૃદ્ધ ઋષિને પ્રણામ કરીને બોલ્યો; “હે ઋષિવર! કૃપાસુક્રા થઈ મને સમજાવશે કે, સત્સંગ એટલો બધો મોટો છે, એનું શું કારણ?” ત્યારે ઋષિ આ પ્રમાણે બોલ્યા.

બટુકના પિતા બોલ્યા; “હે રાજન્! જેમ તને શંકા થઈ, તેવી જ શંકા તે તુલા થયા પછી, દેવર્ષિ નારદને પણ થઈ હતી. સર્વ સુખો કરતાં સત્સંગસુખની તુલા ભારે થઈ, ત્યારે નારદ મનમાં બહુ વિસ્મય પામી, વીણાના નાદવડે હરિસ્મરણ કરતા કરતા વિષ્ણુલોક વિશે ગયા. ભગવાનના પરમભક્ત હોવાથી નારદ ઋષિને નિર્બાંધિત વિષ્ણુલોકમાં જવાનો અધિકાર છે. નારદે ત્યાં જઈ, ભગવાનને દડવશમનપૂર્વક પ્રાર્થના કરીને, તેમને એ સત્સંગસુખની તુલા સંબંધી સર્વ વાત નિવેદન કરી અને પછી પૂછ્યું “હે કૃપાનાથ! હે જગન્નિયંતા! સત્સમાગમનું એટલું બધું માહાત્મ્ય શી રીતે હશે?” ત્યારે વિષ્ણુ ભગવાન બોલ્યા; “હે દેવર્ષિ! હે પ્રિયભક્ત નારદ! સત્સંગનું માહાત્મ્ય અપાર જ છે. એનો મહિમા કોણ વર્ણવી શકે એમ છે? સત્સંગ, એ પરમ સુખનું મૂળ છે; અને સર્વ સાધનોનું પણ સાધન છે. એનું માહાત્મ્ય જાણવાની જો તારે ઈચ્છા હોય તો ભૂલોકમાં હરિદ્વાર નામે તીર્થ ઉપર એક તપસ્વી બ્રાહ્મણ વસે છે, તેની પાસે જ. તે તને સત્સમાગમનું માહાત્મ્ય પ્રત્યક્ષ દર્શાવશે!”

સત્સંગમાહાત્મ્યથી ચકિત થયેલા નારદ તુરત ભૂલોકમાં આવ્યા અને ભગવાનના જણાવ્યા પ્રમાણે તે બ્રાહ્મણની આગળ ગયા. આ વેળા તે તાપસ અંત્યાવસ્થામાં હતો અને કોઈ હરિજનનાં દર્શનની મોટી લાલસાથી પોતાના આત્માને ધારણ કરી રહ્યો હતો. દેવર્ષિ નારદને પોતાની સન્મુખ આવી ઉભેલા જોતાં જ તે, “કલ્યાણ! કલ્યાણ! શ્રીહરિની પરમ કૃપા છે! આ વેળા મને આ હરિભક્તરૂપ પરમ

સત્પુરુષનાં દર્શન થયાં!! અહો! હે ઋષિદેવ! પધારો, પધારો, મને પાવન કરો; મને કૃતકૃત્ય કરો, હું આપને પ્રણામ કરુ છું અને આ બૂલોકને પણ છેલ્લા પ્રણામ કરુ છું” એટલાં વાક્યો બોલતાંની સાથે જ તે તાપસ અચેત થઈ ગયો; અને ક્ષણવારમાં આ અનિત્યદેહને ત્યાગ કરીને સત્ય લોકમાં ચાલતો થયો!!

નારદજી તો આવો વિલક્ષણ પ્રકાર જોઈ દિગ્ભ્રમ જ બની ગયા અને શોચ કરવા લાગ્યા કે; “રામ! રામ! આ તો ઉલટું થયું! ભલા ભગવાને તો આ લલાટમાં પ્રદક્ષિણ ચોટાડી સત્સંગનું માહાત્મ્ય બાણવું તો કોરણે રહ્યું, પણ પ્રદક્ષિણનું આ પાપ કપાળે ચોટ્યું!”

આમ વિચારવમળમાં પડેલા નારદજી સત્ત્વર વિષ્ણુલોકમાં જઈ, ભગવાન પ્રત્યે બનેલી વીતક વાત જણાવીને કહેવા લાગ્યા કે; “કૃપાનાથ! એ બ્રાહ્મણ તો મને જોતાં જ મરણ પામ્યો, એનું કારણ શું? એ મડદું તે મને સત્સંગનું માહાત્મ્ય શું કહે? એ તો બની તે બની, પણ હવે ભલા આપ જ સત્સંગનું માહાત્મ્ય કહો.” ભગવાન બોલ્યા: “નારદ, ત્યાં જે ચમત્કાર બન્યો, તે ઉપરથી તું સત્સંગનું માહાત્મ્ય સમજ્યો નહિ, ત્યારે જા પાછો મૃત્યુલોક વિશે; ત્યાં યમુનાતટ ઉપર એક ગાયને રત્ન સરખો વાછડો અવતર્યો છે તે તને સત્સંગનું માહાત્મ્ય જણાવશે!” ભગવાનનાં આ રીતનાં વચન સાંભળતાં તુરત જ નારદજી વીણાના નાદ કરતા કરતા નિશાની પ્રમાણે, યમુના કિનારે, ભગવાને જણાવેલી ગાય પાસે આવ્યા. તે ગાયને એક ઘણો સુંદર વત્સ ધાવી રહ્યો હતો. તે વાછડાને નારદે ઓળખ્યો કે, ભગવાને જે કહ્યો હતો તે જ આ વત્સ. તે તુરતનો જ જન્મેલો હતો. તેને જોઈ નારદજી વિચાર કરવા લાગ્યા કે, ‘આ વત્સ તે મને કેવી રીતે સત્સંગમાહાત્મ્ય કહેશે?’ છતાં નારદજીએ પૂછ્યું “હે વત્સ! હે ધેનુપુત્ર! તું કુશલ તો છે?” એવા પ્રશ્ન સાથે તેને કંઈક વિશેષ પૂછવા બળ છે, એટલામાં એક કૌતક બન્યું. નારદને આવ્યા જોઈ તે વત્સે તુરત પોતાનું ધાવવું છોડી દીધું અને ઋષિની તથા પોતાની દૃષ્ટિ એક થતાં જ પોતાનું મસ્તક ઋષિની સામે નીચું નમાવી, એકદમ જમીનપર પડતું મૂક્યું; અને થોડીક ક્ષણ પગ તરફ ઝાલી ઋષિની સામે સ્થિરિ દૃષ્ટિ રાખીને, પોતાનો પશુદેહ ત્યજ દઈ, ઊર્ધ્વ લોકને ત્રિષે ગમને કર્યું? હર! હર! પોતાના વત્સને તટલા મરણ પામ્યો જોઈ, ગાય તેને સુંઘવા અને ચઢરી ચુંદવા લાગી; અને વારંવાર ઋષિના સામું જોઈ ભાંભરવા લાગી; અને પછી પોતાનાં શિંગડાં નીચાં

કરી ઋષિને મારવા દોડી. આવો જનાનું જોઈને ઋષિ તો તરછટ અંખ-
વાણા જ પડી ગયા; અને જેમ બને તેમ ઉતાવળે પગલે ત્યાંથી નાઠા.
માર્ગ વિષે ઋષિ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે; “શું સત્સંગનો મહિમા
આવો જ કે? ખરેખર ભગવાન તો મારી ટોળ કરવાને મને મિથ્યા
આંટા ફેરા ખવરાવે છે. બાપડી ગાય વત્સ વગરની થઈ પડી, અને
એકાદું શિગડું મારા પેટમાં લોકી દીધું હોત તો સાંભળ્યું સત્સંગનું
માહાત્મ્ય! તે વાછરા પેરે આપણે પણ ટાંટીયા ઘસતા તેની સાથે જ
પહોચી જતે!” આવું વિચારતા તે વિષ્ણુલોકમાં જઈ પહોંચ્યા. તેમને
આવતા જોઈ ભગવાન બોલી ઉઠ્યા: “કેમ નારદ, વીલે મોઢે? શું કંઈ
અપ્રિય થયું છે કે? ત્યારે નારદ બોલ્યા; “બસ મહારાજ! હવે ઘણું થયું.
એ હત્યા મારે માથે ચોટાડી અને હજી પૂછો છો કે, કંઈ અપ્રિય થયું છે કે?
આપને આમ મને પાપમાં નાંખવાનું કંઈ કારણ? જે વત્સ બિચારો કિલ-
કિલાટ કરતો પોતાની માતાનું સ્તનપાન કરતો હતો, તે મને જોતાં જ
ભોંયપર પ્રછાઈ મૂવો, તે તે શું મને સત્સંગનું માહાત્મ્ય કહે વારુ? એક
બ્રહ્મહત્યા ને બીજી ગૌબાળહત્યા કર્મ ચોટી! એ જ સત્સંગનું માહાત્મ્ય
હોય તો તમે જ સાંભળો, અને મને તો સત્ય હોય તે જ જણાવો.” ત્યારે
ભગવાને કહ્યું; “હશે, થયું તે થયું; પણ હવે તું પુનઃ એકવાર ભૂલોકમાં
જા; અને ત્યાં બ્રહ્મારણ્યમાં સરસ્વતીને તીરે આવેલા ખીજડાપર નિવાસ
કરી રહેલો એક કાકીડો તને સત્સંગનું માહાત્મ્ય બતાવશે.”

પાછા નારદજી નવાણુંના ફેરામાં પડ્યા. વૈકુંઠમાંથી નિકળી નિશાની
અંખાણે નારદજી બ્રહ્મારણ્યમાં ગયા નદી તટના એક જુના ખંખ થઈ
રહેલા મોટા ખીજડાના પોલમાં એક કાકીડો, બાકેરામાંથી મહોં કાઢીને,
જાણે નારદના આવવાની વાટ જ જોઈ રહ્યો હોય, તેમ બેઠેલો જણાયો.
ક્ષણભર તે કાકીડો ને નારદજી એક બીજાની સામા જોઈ જ રહ્યા ને
જાણે સ્વાભાવિક તારામૈત્રી કરતા હોય તેમ તેણે નચાવી રહ્યા. પછી
વિચાર કરીને, નારદે તેને પૂછ્યું; “અલ્યા કાકીડો, ભગવાનની ઈચ્છાથી
તને સત્સંગનું માહાત્મ્ય પૂછું છું, તે તું કહેશે?” પણ હરીચ્છાથી જ,
આટલા શબ્દો તે કાકીડાના કર્ણમાં પડતાં જ, તે એકદમ બાકેરામાંથી
નિકળી, ધબધબ લઈને નારદજીનાં ચરણ આગળ પડ્યો, અને તરફડ
તરફડ કરતો ક્ષણેકમાં મરણુવશ થઈ ગયો. ‘અરરર! આ શું કૌતુક?
આ ત્રીજી હત્યા કર્મે ચોટતાં જ નારદ તો બહુ ખેદ પામ્યા; અને હું
તે કોઈ કાળરૂપ જ છું કે શું, કે ભગવાન આવાં નિમિત્ત બોલાડવા

સારુ મને આમ તેમ રખડાવે છે; આવો વિચાર કરવા લાગ્યા. પછી તેમણે લગવાનના શ્રીમુખથી જ એનો નિર્ણય કરાવવો, એવો નિશ્ચય કરી, ગભરાયલા ગભરાયલા પાછા વૈકુંઠ પ્રતિ પ્રયાણ કીધું; અને ત્યાં જઈ, થયેલી વિતંઠ વાર્તા પ્રભુને નિવેદન કરી બોલ્યા: “હે કૃપાનિધાન, આવાં આવાં નિમિત્તો મૂકીને મને શું આપ અધમતાને અધીન કરવા ઇચ્છો છો? એ ઠાકીરો તે સત્સંગમાહાત્મ્ય શું વર્ણવે? એ તો મને જોતાં જ, તાપસ અને ગૌબાળ પેઠે, પ્રાણ તણને ચાલતો થયો! હે પરમ પ્રભુ! ઠહો મને કે, એ જ સત્સંગનું માહાત્મ્ય છે?”

એ સાંભળી લગવાન સ્મિત હાસ્ય કરીને બોલ્યા; “અહો પ્રિય ભક્ત નારદ! હજુએ તમારે સત્સંગનું માહાત્મ્ય સાંભળવું બાકી જ રહ્યું છે કે શું? શું તમે હજુ પણ સત્સંગનું માહાત્મ્ય ન સમજ્યા? રે એ જ સત્સંગનું માહાત્મ્ય! એ બ્રાહ્મણ, વાછડો ને ઠાકીરો ત્રણેએ પ્રત્યક્ષ બતાવી આપ્યું કે જુઓ, સત્સંગ થવાથી જન્મ મરણરૂપ અપાર ભવ-દુઃખથી મુક્ત થઈને પવિત્ર લોકમાં જઈ વસીએ છીએ. છતાં હજી તમને સત્સંગનું માહાત્મ્ય ન સમજાયું? હરે! હરે!”

આટલું કહેવા છતાં પણ નારદ સમજ્યા હોય, એમ લાગ્યું નહિ; ત્યારે લગવાન પુનઃ સ્પષ્ટપણે કહેવા લાગ્યા; “હે નારદ! તમે કૃપા કરી હમણાં શ્રીમંછાપુરીમાં જાઓ. ત્યાંના રાજાને ઘેર અહુણાં જ પુત્ર આવ્યો હોય છે, તે તમને સત્સંગનું માહાત્મ્ય યથાર્થ સ્વરૂપમાં બતાવશે; અને ત્યાંના તમારો ફેરો મિથ્યા જશે નહિ.” “વારુ મહારાજ! બતાવ્યું તો ઠીક, ખૂબ ચતુરાર્થ વાપરી! આમાં તો મારો ઘાટ ઘસારો જાય એવો સહેલો ઉપાય છે. પહેલો તો બીચારો મરવાની અણી પર આવેલો નિર્જન સ્થાનમાં વસતો બ્રાહ્મણ તાપસ હતો અને બીજાં બે તો પશુઓ હતાં, એટલે કેઈ મારા કૃત્ય માટે પૂછે તેમ નહોતું; પણ અહિંયા તો જો સત્સંગનું માહાત્મ્ય એવું જ નિવડે તો મારા ભોગ ફરી વળ્યા સમજવા; જીવતો જ શાને પાછો ફરું? ના; મહારાજ! મારે હવે કંઈ નાણવું નથી; આપનો સ્વભાવ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય લાગતો નથી; વળી ઊંટ કાઢતાં બકરુ પેસી જાય અને નવનું તેર વેતરાઈ જાય, માટે એવી વિટંબનામાં કોણ પડે?” નારદજીનો આવો ઉત્તર સાંભળી હસતા વદને લગવાને સમજાવી આટલી એક વાર જવાને કહ્યું. શ્રી લગવાનની આજ્ઞા થતાં નારદજી મંચાપુરીમાં પધાર્યા અને વીણાના નાદ કરતાં રાજસલામાં ગયા. તે સમય રાત્ર, વૃદ્ધ વયે પુત્રરત્ન સાંપડવાથી, અલૌકિક આનંદમાં મહાલતો હતો. તેવામાં દેવર્ષિ નારદનું આગમન થયું

તે બાણી, તે પરમ આદ્વાઈત થયો. દેવણી જોઈને ઋષિ તો તરછટ અંબ પરથી ઉઠી સાષ્ટાંગ પ્રણામ કીધા. પછી આ ઉતાવળે પગલે ત્યાંથી નાઠા. 'હિ પ્રજાપુત્ર ! પરમભક્ત ! સાધુજનના પણ પુત્રે; 'શું સત્સંગનો મહિમા આપ ભલે પધાર્યા ! આ સેવકને શી આજ્ઞા કરવાને મને મિથ્યા વિનયયુક્ત વચન સાંભળી ઋષિ બોલ્યા; 'હિ સાધુ ! હી, થઈ પડી, અને મેં સાંભળ્યું છે કે, તારે ત્યાં પુત્રરત્ન સાંપડ્યું છે, તે મહાભક્તે સત્સંગનું દર્શન માટે મારું અત્રે આવવું થયું છે ?' નારદજીનાં આવાં વચન સાંભળી રાજા, સભ્યેશો સહિત આશ્ચર્ય પામ્યો, કે નારદજી જેવા મહાત્માને જેનાં દર્શન માટે અનેક જીવો તલસે છે, તે મારા પુત્રનાં દર્શન માટે ક્યાંથી ? રે આ તો વિપરીત જ છે ! રે એ મહાદાશ્વર્ય જ છે ! પછી રાજા પાછળ ને ઋષિ આગળ, એમ અંતઃપુરમાં ગયા. રંગમહોલમાં રાજપુત્ર આનંદથી કિલકિલાટ કરતો હતો, અને પગનો અંગુઠો ધાવતો હતો. તે સુવર્ણના પારણામાં સૂતો સૂતો બાણે કંઈ ચિંતવન કરતો હોય તેમ જોઈ કરતો હતો. નારદે પારણામાં પુત્રને રમતો જોઈને નીચા વળીને તેના કાનમાં, ધડકતે હૃદયે કહ્યું; 'વત્સ ! શ્રી ભગવાનની આજ્ઞાથી હું અત્ર આવ્યો છું, તું મને સત્સંગનું માહાત્મ્ય.' આટલા શબ્દો તો હજી નારદજી પૂરા બોલી રહ્યા નથી, ત્યાં તો તે રાજપુત્રનાં ને ચઢી ગયાં, તે ટાંટિયા ઘસવા લાગ્યો, મ્હોડે ફીણ આવ્યાં. આ નારદજી તો પુતળા જેવા જ થઈ ગયા ! અને ક્ષણમાં તે રાજપુત્ર અનિત્ય દેહનો ત્યાગ કરી, પરબ્રહ્મધામમાં જઈ વસ્યો.

આ સર્વ બનાવ ક્ષણવારનો હતો. તે કુમારનું મૃત્યુ થતાં રાજા દાસીઓ ને સભ્યેશો ગભરાઈ ગયા. રાજા શાંત થતાં શોકવશ થઈ ગયો અને નારદજી પ્રતિ બોલવા લાગ્યો; 'હિ દેવ ! આ શું થયું ? આંધળાની આંખ, પાંગળાના પગ અને પ્રજાના કલ્યાણરૂપ મારા જેવા વૃદ્ધને પ્રાપ્ત થયેલા આ કુમારને આપે શું કીધું, કે તે માત્ર ક્ષણવારમાં મરણ પામ્યો ?' નારદજી દિગ્મૂઢ થઈ ગયા હતા અને શ્રીભગવાને મને કેવા પ્રસંગમાં મૂક્યો છે, તેના વિચાર કરતા હતા; તે થોડીવાર તો બોલી જ શક્યા નહિ. પછી વિચાર કરી બોલ્યા; 'હિ રાજા ! હું નિરપરાધી છું. મેં તો તારા પુત્રને સત્સંગનું માહાત્મ્ય પૂછ્યું હતું, તેટલામાં તો આવો અણધાર્યો ને તને શોક કરાવનારો આ પ્રસંગ ગળ્યો; એ મહાજેદની વાર્તા છે.' પણ અહીંયાં તો જ્યાં નારદજી રાજા સાથે આટલી વાત કરે છે, તેટલામાં તો રાજાના પેટમાં ચુંથારો થયો અને તલકાલ જ મૂર્છા

સારુ મને આમ તેમ રખડાવે છે. આ વર્તમાન પ્રસિદ્ધ થતાં રાજ્યમહેલમાં રાજાની રાણીને કુમારની માતા તે ત્યાં તેમણે લગવાનના શ્રીમુખથી નારદને જોયા કે ઋષિને એકીટસે જોઈ જ કરી, ગલરાયલા ગલરાયલા કરી ગઈ. એ ત્રીજા અમત્કાર બન્યો. પછી જઈ, થયેલી વિતક વાર્તા અને બીજા કાર્યભારીઓ પણ શ્રીનારદને નિર-આવાં આવાં નિમિત્તો ચાલતા થયા. આવો દુર્ઘટ પ્રસંગ બનતાં નારદજી ધ્રુવો છો? એ ગયા. અને એ જોઈ લોકોએ તો એમ જ માન્યું કે, આ જોતાં જ, વારદ નથી, પણ કોઈ કાળ પુરુષ છે. એટલે નગરજનો નારદને પરમ પૂજ્ય માટે દોડ્યા, અને તેને અનેક પ્રકારે શાપ દેવા લાગ્યા. નાર-દજી શોક નાને ગલરાટના માર્યા નગરમાંથી મુઠ્ઠીઓ વાસી એકદમ નાકા, તે રે મોર્ગે કે ઠેઠ વૈકુંઠમાં આવ્યા ત્યારે જ તેઓ શ્વાસ મૂકવા પામ્યા.

માથાનું સિંહાવિહા સ્વરૂપ જોઈ, શ્રીલગવાન સમજી ગયા કે, નારદ હજાર્થ સત્સંગનું માહાત્મ્ય જાણી શક્યા નથી, તેથી જરાક મનમાં સ્મિત કીધું. શ્રીપરમાત્મા વિષ્ણુ સમીપ આવ્યા પછી, નારદજીએ ઘણુ-ભર થોભી, ઉગ્ર ક્રોધથી કહ્યું; “હીક, મહારાજ! તમે પણ ખૂબ કીધી. મારે માથે અનેક હુતા ચોટાડવાનો ઉદ્યોગ સારો આરંભ્યો છે. આ શું? જ્યાં હું જઈ છું, ત્યાં મને જોતાં જ મનુષ્યો ટપોટપ ને પટોપટ મરણ થાય પામતાં જાય છે, એ શું સત્સંગનું માહાત્મ્ય કે? જ્યારે એવું જ સત્સંગનું કરી માહાત્મ્ય છે, તો હવે મારો પણ ખેલ જુઓ. હવે હું આપને ત્યાં જ અવગોને સત્સંગનું માહાત્મ્ય પૂછીશ. લક્ષ્મી, રાધા અને આપના સકલ અને પરિવારને હું જ સત્સંગનું માહાત્મ્ય પૂછીશ! પછી જે થાય તે ખરી!”

હીક આમ કહી નારદજી ઉઠ્યા, અને શ્રીલગવાનના પરિવાર તરફ દોડ્યા, ત્યારે લગવાનને વિચાર થયો કે, નારદજી તો હવે અનર્થ કરશે, તેથી તેઓએ નારદજીને અટકાવ્યા ને કહ્યું; “રે નારદ, ક્યાં ચાલ્યા?” નારદ કહે; “બસ, હવે હું વૈકુંઠમાં જ સૌને સત્સંગનું માહાત્મ્ય પૂછીશ. મને જવા દો મહારાજ!” નારદ એમ કહેતા આગળ ધસે ને લગવાન પ્રેમ-સ્મિતથી વારે, પણ નારદ કેમે ક્યાં પાછા વળે નહિ. પછી મહાકળે નારદને શાંત પાડી, લગવાન પોતાના આસન સમીપ તેડી લાવ્યા અને પ્રેમ આસને બેસાડી કહ્યું; “નારદજી! તમે આવા પરમ જ્ઞાની છતાં આજે કેમ ભૂલો છો? સત્સંગનું માહાત્મ્ય હજી તમને સમજાયું નહિ?” નારદે કહ્યું; “સમજાયું, સમજાયું! સમજાયું તે એ જ કે, મને જોતાં આ સૌ ટપોટપ મરે છે, એ જ સત્સંગનું માહાત્મ્ય કે કંઈ બીજું અર્થ છે? આજ ને લગવાન મને એ સર્વનું યથાર્થ કારણ નહિ કહો તો

દશમ બિન્દુ

વાસના ટાળવી

જાનામિ યમં ન ચ મે પ્રવૃત્તિર્જાનામ્યયમં ન ચ મે નિવૃત્તિઃ ।

કેનાપિ દેવેન દૃદિ સ્થિતેન યથા નિયુક્તોઽસ્મિ તથા કરોમિ ॥ વાલ્મીકીયોગીતા.

ભોગોઽવાસનાં ત્યક્ત્વા ત્યજ ત્વં દેહવાસનામ્ ।

ભાવાભાવૌ તતસ્ત્યક્ત્વા નિર્વિકલ્પઃ સુખી ભવ ॥ યો. વા.

અર્થ-હું ધર્મને બાંધું છું, પણ તેમાં મારી પ્રવૃત્તિ થતી નથી હું અધર્મને પણ
બાંધું છું, પરંતુ તેમાંથી મારી નિવૃત્તિ થતી નથી હૃદયમાં રહેલો કોઈ દેવ મને જેમ
પ્રેરે છે તેમ હું કરું છું

ભોગના સમૂહની વાસના સહ, હું દેહવાસના પણ ત્યજ, પછી ભાવ અને
અભાવ બંને સહ નિર્વિકલ્પ બની મુખી થા

લોકતા થવા ઇચ્છે છે. આપ તો મહાપુરુષ છો અને જળમાં રહેલા કમળવત્ કેવળ નિર્લેપ છો, એટલે સંસારમાં લેવાવા જેવો ક્ષય તો આપને કિંચિત્ પણ નથી! વળી આપના પિતા સુત હોવાથી આપનાં લગ્નને માટે પણ કોઈ સુલક્ષણી અને સારા કુળની જ ઠંન્યા જોશે, છતાં આપ ઘેર જઈ સંસારમાં રહેવાને શા માટે ના પાડો છો?" એ નિ સાંભળી બટુકે કહ્યું; "રાજા! તું કહે છે તે ઠીક છે. પરંતુ સંસારમાં વાસ કરવાથી વિષયો તરફ મન વળે છે ને તેથી મનુષ્ય વારંવાર ચોરાઈના શીના ફેરામાં અટવાયા કરે છે. શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ધવને ઉપદેશ કરતાં કહ્યું છે કે, વનં તુ સાત્ત્વિકો વાસઃ વનનો જ નિવાસ સાત્ત્વિક છે, પણ સંસારમાં નથી અને એનું તાત્પર્ય એ જ છે કે, એકાંતમાં રહેવાથી મન સર્વ ઉપાધિમાંથી મુક્ત થાય છે; અને કોઈ પણ પ્રકારની તેને તૃષ્ણા થવા પામતી નથી અને આવો વિતૃષ્ણ મનનો પુરુષ, મુક્ત મેળવવાનું સમર્થ થઈ શકે છે. સંસારમાં રહેવાથી, લોક, શાસ્ત્ર ને દેહની વાસનાનું અધિક ણળ થવાથી, યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી; માટે સંસાર બંધનથી મુક્તિ ઇચ્છનારાએ એ સર્વ વાસના ત્યજી દેવી જોઈએ; અને એ વાસનાથી જે મુક્ત છે, તે જ મુક્ત છે. જેમ શરીરમાં જ્યાં સૂધી ઝેર હોય છે, ત્યાં સૂધી તે આરોગ્ય થતું નથી, તેમ જ્યાં સૂધી સંસારની વાસના છે, ત્યાં સૂધી મુક્તિ મળતી નથી. આ સંસાર જ સર્વ વાસનાનું મૂળ છે, વાસના વિષયની વૃદ્ધિ કરે છે અને સાંસારિક વિષય વાસનાને વધારે છે; અને તેમાં ઉત્તરોત્તર વધવાથી તે જન્મ મરણના ચક્રવાતિયામાં જ આગમન કર્યા કરે છે. જે એ વિષયોની ઇચ્છાવાળા છે તેઓ દેહરૂપે જ રહે છે, અને દેહરૂપ થવાથી આત્માથી જૂદા પડાય છે, અને આત્માથી જૂદા પડવાથી વિષયોમાં અનુસંધાન થાય છે, અને એ વિષયોનું અનુસંધાન સંસારબંધનનું મુખ્ય કારણ છે; માટે સ્વસ્વરૂપ નિષ્ઠે સંસારબંધનનો ક્ષય કરવા વારંવાર તથા વિષયનો ક્ષય કરવો જોઈએ. આ સંસારમાં રહેવાથી ક્રિયામાં પડાય છે, ક્રિયાથી ચિંતન થાય છે અને ચિંતનથી વાસના પ્રબળ થાય છે; પરંતુ સંસારમાં ન પડનારો ક્રિયાથી મુક્ત રહે છે; અને ક્રિયાના નાશથી ચિંતનનો નાશ થાય છે, ને ચિંતનના નાશથી વાસનાનો નાશ થાય છે ને જ્યારે વાસનાનો નાશ થાય છે ત્યારે જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. સાંસારિક વૈચિત્ર્ય પ્રબળ બંધન કરતી છે, અને જીવને બ્રહ્મભાવની વાસના મિથ્યા થઈ પડે છે. ત્યારે કહે, હે રાજા! બ્રહ્મભાવનાથી ઉચ્ચત સ્થિતિએ પહોંચેલા જ્ઞાનીઓ, શું

માયિક પદાર્થ તરફ દોરશે ? જ્ઞાનરૂપી સૂર્યના ઉદય પછી રાત્રિના વારારૂપી સંસારસુખની કોણ સ્પૃહા કરે છે ? હે રાજા ! જેમ સ્વપ્નવાળાને જાગૃત નથી ને જાગૃતવાળાને સ્વપ્ન નથી, તેમ સંસારીને મુક્તિ નથી ને મુક્તજનને સંસાર અકારો, ખારો, નહારો જ છે. એ સંસાર ઝાંઝવાના પાણી જેવો છે; તેમાં શું જ્ઞાની પ્રવૃત્તિ કરશે ? જ્ઞાનનું કૃણ અસત્ય પદાર્થમાં નિવૃત્તિ અને અજ્ઞાનનું કૃણ અસત્ય પદાર્થમાં પ્રવૃત્તિ છે. જીવ જ્યાંસૂધી સંસારને ભજે છે, તેમાં જ શખ જેવા દેહને આરાધે છે, ત્યાંસૂધી તે પવિત્ર થઇને કલેશરહિત થતો નથી. પણ જન્મ, મરણ તથા વ્યાધિને જ સેવનારો પશુ રહે છે. આ સંસાર કેવળ કલેશની જ મૂર્તિ છે, તેમાં કીયા હાથ મનુષ્યને પ્રેમ થશે ? સંસાર એટલે શું ? તેમાં જવું રહેવું તે શું ? દેહ તથા ઇન્દ્રિયાદિનાં સુખો લોગવવાં અને ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ પદાર્થની પ્રાપ્તિ માટે સર્વદા વાસનાને વધારવી, વાસનાને વધારી વિષયોનું અનુસંધાન કરવું અને વિષયોનું અનુસંધાન કરી મમતાથી મોહિત થઈ અહંભાવ વધારવો, સ્ત્રી પુત્ર કલત્રમાં લપટાવું, પછી પ્રદાભાવમાંથી પડવું-એ સિવાય સંસારમાં અન્ય સુખ શું છે ? સંસારમાં રહેલા કીયા જીવની વૃત્તિ, વિષયલોગમાં કુંઠિત થઈ જાય છે ? અને કેને સત્ય સ્વરૂપની-પ્રદાસ્વરૂપની પ્રતીતિ થાય છે ? અજ્ઞાનીઓ જ સાંસારિક સુખોમાં રમ્યાપમ્યા હોય છે. તેમનાં સુખો કે જે આઠાશકુસુમના જેવાં છે, તેની ઇચ્છા, સ્વસ્વરૂપથી જગતને અનિત્ય અને કલેશમય બાધ્યા પછી, પ્રદાનિષ્ટ કેમ કરી શકશે ? સંસારમાં જે સુખ માન્યું છે-મનાયું છે, તે વિષયસુખ છે-કામાદિ રોગનું સુખ છે ! અજ્ઞાનીઓએ માનેલું આ સંસારમાં મુખ્ય સુખ તે સ્ત્રીસ્નેહ છે. એ સ્ત્રીઓને તો દૂરથી જ નમસ્કાર હો. પરબ્રહ્મના અંશાવતાર ઋષભદેવ પોતાના પુત્રોને ઉપદેશ કરતાં કહે છે કે, મહત્ત્વેવાં દ્વારમાદુર્વિચ્છેક્ષેત્તમોદ્ધારં યોષિતાં સદ્ગિતંગમ્ ॥ આ સંસારમાં મહાત્માઓની સેવાને મુક્તિનું દ્વાર કહ્યું છે અને સ્ત્રીઓ તો શું, પણ સ્ત્રીઓના સગીના સગને પણ અંધકાર (બુદ્ધિબંધ)નું દ્વાર કહ્યું છે; તે શું સત્ય નથી ? શુદ્ધ-પાપ કે કપટરહિત અંતઃકરણવાળી પવિત્ર પતિવ્રતા સ્ત્રીઓને માટે મારું કહેવું નથી; પણ તેવી સ્ત્રી કોટિ-માથી એકાદિએ મળવી દુર્લભ છે. સ્ત્રીમાં વિશેષે કરીને પ્રકૃતિ (માયા)ને અંશ પ્રાધાન્ય હોય છે, અને તેમનામાં જડત્વ વિશેષ હોય છે. સ્ત્રીઓ ઘણે ભાગે સંસારને અનુકૂળ અને પરમાર્થમાં પ્રતિકૂળ હોય છે; તેથી કરીને પરમાર્થને માર્ગ લાગેલા પુરુષનું, સ્ત્રી અર્થાત્ પ્રતિકૂળ સ્ત્રી

પ્રસંગથી બહુ અહિત થાય છે, અને સ્વસ્વરૂપનિષ્ઠ જીવને તે મહા-કલેશકારિણી થઈ પડે છે. સ્ત્રીને નરકદ્વારરૂપ એટલા જ માટે કહેલી છે કે, તેની જડતાને અનુસરીને પુરુષ પરમાર્થથી પાછો પડે છે, અને ધીરે ધીરે રાગાદિમાં ફસાઈ છેક અધમ થઈ જાય છે અને અધમ નરને અંતે નરકવાસ જ કરવો પડે છે. છતાં સંસારસુખ પણ, આ લોકના જીવને પરિપૂર્ણ મળતું નથી; કેમકે તેવી અધમ સ્ત્રીઓ કેવળ ઉપરથી જ પ્રેમ દેખાડનારી ને અંતરમાં બીજો ભાવ ધરાવનારી હોય છે, તેથી જીવ મહાકલેશ ભોગવીને, ઉદાસીન થઈ જાય છે. એ માટે એક કુટિલ સ્ત્રીની કથા મારા સ્મરણમાં છે તે સાંભળ.

દોઢ એક નગરના ઉપવનમાં એક સંતમહાત્મા રહેતા હતા. તેમની પાસે એ નગરમાંથી કેટલાક મુમુક્ષુ જનો કથા શ્રવણ કરવાને આવતા. તેઓ એકાગ્રચિત્તે અતિ ભાવપૂર્વક ગુરુના મુખથી કથા શ્રવણ કરતા અને પછી ઘેર જઈ તેનું એકાંતે મનન કરતા હતા. મનન કર્યો વગર શ્રવણ કરેલું મિથ્યા થઈ પડે છે; માટે સાધકજીવે* ગુરુની પાસેથી જે જે શ્રવણ કરવું, તે તેણે પોતાના હૃદયમાં મનનદ્વારા સારી પેઠે છણીને ઠસાવવું જોઈએ. તે નિયમને અનુસરીને એ સર્વ શ્રોતાઓ મહાત્મા પાસેથી શ્રવણ કરી, તેનું મનન અને નિદિધ્યાસન કરતા હતા. એકવાર કથાની અંદર એવું આવ્યું કે, “આ પ્રપંચ (સંસાર) કેવળ સ્વાર્થી છે; અને તેમાંના પ્રત્યેક પ્રાણી ઘણું કરીને સ્વાર્થ માટે જ સ્નેહ કરનારો હોય છે.” એ સાંભળીને તેમાંના એક શ્રોતાએ પૂછ્યું: “ગુરુજી, એ વાત કેમ મનાય? શું જગતમાં નિઃસ્વાર્થ સ્નેહ જ નથી? પતિપત્નીનો, માતા પુત્રનો, બ્રાતા બ્રાતાનો, મિત્ર મિત્રનો, સ્વામી સેવક આદિનો સ્નેહ શું સ્વાર્થી જ છે?” ત્યારે તે મહાત્મા બોલ્યા; “હા ભાઈ, એમ જ છે. નિઃસ્વાર્થ સ્નેહ તો જગતમાં ક્વચિત જ હોય છે. મનુષ્ય પ્રાણીના સઘળા સંબંધોનું મૂળ પતિપત્નીનો સંબંધ છે, જે એક ગાઢ અને પવિત્ર સ્નેહથી જ માત્ર જોડાય છે. તેવો સ્નેહ પણ શુદ્ધ-નિષ્પ્ર-પચી ક્વચિત જ હોય છે, તો બીજાની શી વાત? ઘણાંક દંપતી પરસ્પર કલહ કરનારાં અને ઘણાંક એકેકની પછવાડે મરણમાં આવે તેમ વર્તનારાં તથા પુંઠ્યોરી કરનારાં હોય છે. કેઈ ઠેકાણે પુરુષ સ્નેહપાત્ર અને શુદ્ધ અંતઃકરણનો હોય છે, તો સ્ત્રી પ્રપંચી હોય છે. અને જો સ્ત્રી શુદ્ધ અંતરની હોય છે, તો પુરુષ તેવો હોતો નથી. માત્ર પોતાના જ મનને

ગમતું કરવું કિવા પોતાના જ સુખને ઇચ્છવું, તેનું નામ સ્વાર્થ છે અને તે નિયમે સંસાર સ્વાર્થી અને પ્રપંચી છે. સ્વાર્થ જો કે પોતાનો જ સાધવો હોય, છતાં બહારથી સામાને તે વાતની ખબર ન પડવા દેવી, કિવા સારું લગાડવાને યોગ્યતામાં ને કામ કરવામાં યુક્તિ વાપરીને સામાનો જ સ્વાર્થ છે, એવું બતાવી આપવાનો પ્રયત્ન કરવો, તેનું નામ પ્રપંચ. એવે પ્રપંચ જગતમાંના કોઈક જ પવિત્ર માણસમાં નહિ હોય; અને એટલા માટે જ મહાત્મા જનોએ આ સંસારને પ્રપંચમય કહેલો છે. વાસ્તવિક આ સંસાર સત્ય નથી, છતાં સત્ય દેખાય છે, એવું આ સંસારરૂપ કાર્ય છે, માટે તેને પણ પ્રપંચ નામ આપેલું છે. આમ આ સંસારને પ્રપંચ કહેવાનાં અનેક કારણો છે; અને તેમાં હેતુ માત્ર મિથ્યાપણાંની દૃઢભાવના મનાવવાનો છે.” એ સાંભળી પૃચ્છક શ્રીતાને તે માટે ચટપટી થવા લાગી. તેને એ વચનપર વિશ્વાસ ખેઠો નહિ; કેમકે તેના ઘરની સ્ત્રી, તેના પ્રતિ નિષ્કપટ સ્નેહ દેખાડનારી, તેને માટે મરી ફીટનારી અને અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિથી પ્રસન્ન રાખનારી તેને લાગતી હતી. તે છવ સ્ત્રીના સ્નેહ તથા સૌંદર્યમાં લીન હતો. આમ હોવાથી ગુરુવચનથી તેના મનમાં વ્યથતા ઉત્પન્ન થઈ. એક બાલુથી ગુરુ મહાત્માના વચનપર વિશ્વાસ અને બીજી બીજીથી સ્ત્રીના પોતાપ્રતિ જણાતો અતુલિત સ્નેહ, એ બેમાં કિયું સત્ય? એ ઉપર તેણે બહુ બહુ વિચાર કરી જોયો; પણ એકે વાત નક્કી થઈ શકી નહિ. પછી એક સમયે પોતાના જોયો જ એક શ્રીતા, જે તે મહાત્મા પાસે શ્રવણ કરવાને આવતો હતો તેને, પોતાના મનનો ગોટાળો જણાવ્યો. તેણે ઉત્તર દીધું કે; “ભાઈ, તું શું ગાંઠો થયો કે, આવો પ્રશ્ન પૂછે છે? આટલા બધા દિવસથી તું શ્રવણ કરવા આવે છે, છતાં હજી ગુરુ મહારાજનાં વચનપર તને વિશ્વાસ નથી? અરે, એઓ તો મહાપુરુષ છે, એમનું વચન તો મિથ્યા હોય જ નહિ. સંસાર પ્રપંચી છે, એ વાત કદી અસત્ય નથી; અને સ્ત્રીઓનો સ્નેહ તો ઉપર ઉપરનો જ જાણવો. શુદ્ધ અંતઃકરણની અને ખરો સ્નેહ ધરાવનારી સ્ત્રીઓ સતી કહેવાય અને તેવી સતીઓ શું હારેહાર હોય છે? તું ન માનતો હોય તો ભલે પરીક્ષા કરી જોજે.”

આ ઉપરથી તે મહાત્માના શિષ્યે, પોતાની સ્ત્રીની પરીક્ષા કરવાનો નિશ્ચય થયો. તેણે એક યુક્તિ રચી. એક દિવસે તે ઘર બહારથી આવતાં એકદમ મોટેથી શ્વાસોદ્વાસ લેતો ઘરમાં ગયો; અને “અરરરર, મને પેટમાં ઠંઠક થાય છે?” એમ કહેવાની સાથે જ ધબાક કરતો ભોંય-

પર પડી પયો. તેની સ્ત્રી તત્કાળ પાસે દોડી આવી અને અનેક પ્રિય વચનોથી સાંત્વન કરીને આસનાવાસના કરવા લાગી. એક પછી એક એસડવેસડ કરવા માંડ્યાં પણ કંઈ ફેર પડ્યો નહિ. રોગી અરોગી થાય, પણ સાબને શું થાય? ઉઘતું બોલે! કાંઈ બગતું બોલે? સાધુને કિંચિત્ પાપાચરણ કે વિચાર માટે સંતાપ થાય, પાપીને સંતાપ જ શો? એમ જ આ જીવનું પણ હતું. એને તો દિન પ્રતિદિન વધારે ને વધારે માંદગી જણાવા લાગી, અને એ ત્રણ દિવસમાં તો છેક છેલ્લી અવસ્થા પર આવી રહેલો હોય તેવો જણાયો. સ્ત્રીએ બાથું કે, હવે પતિનો દેહ ટકવાનો નથી; તેથી તેને મોટી ચિંતા થઈ અને પોતાના ભવિષ્યને માટે વિચાર કરવા માંડી. પતિની અસ્વસ્થ અવસ્થા જોઈ, પોતાનો પૈસો ટકે વગેરે સઘળી મિલકત ક્યાં છે, અને કેટલી છે ઇત્યાદિની તેણે પૂછપરછ કરવા માંડી; પણ પેલો શિષ્ય તો વધારે ને વધારે વિભ્રાંત થવાનો ઢોંગ કરતો ગયો. તેથી કેવી રીતે જવાબ દે? આવા હાલ જોઈ તે સ્ત્રી, નિરાશ અને આધાર વગરની થઈ જવાની બીહીકથી, બહુ કલ્પાંત કરવા લાગી અને પતિના એચિંતા મંદવાડને માટે દૈવને દોષ દેવા ઉપરાંત, પતિએ પોતાને માટે કંઈ ન કર્યું, તે માટે તેને પણ ક્રોધમાં કેટલાંક કઠોર વચન કહેવા લાગી. આ સઘળું પેલો શિષ્ય સારી રીતે જોતો તથા સાંભળતો હતો. હવે જેમ જેમ સમય વીતતો ગયો, તેમ તેમ તેનું શરીર તાણ કે આંચકી આવતી હોય તેમ ખેંચાવા ને કામઠું વળી જવા માંડ્યું, ને ઘડિકમાં સ્થિર ને ઘડિકમાં હાથ પગ ખેંચાઈ જવા લાગ્યા. તે જોઈ તેની સ્ત્રીએ પતિની સર્વ આશા મૂકી; અને તેને કેટલું બધું દુઃખ થતું હશે, અને તે કેવી રીતે મટે, કિંવા એણું થાય, તેની કશી પણ ચિન્તા કર્યા વગર, પોતાનું ભવિષ્યમાં શું થશે, તેની જ ચિંતા કરવા લાગી. તે શિષ્યને તાણ આવતી વેળા પથારીમાંથી નીચે પડી જતો, નગ્ન અને બેશુદ્ધ થઈ જતો, મૂંઝામાં ફીણ આવી જતું અને એવી ઘણીક રીતે તેની દયામણી સ્થિતિ થઈ ગઈ, છતાં તે સ્નેહાળ, પરમ પ્રેમીલી ને એકનિષ્ઠ પતિભક્તિપરાયણ સ્ત્રી કેવળ જ નિઃસ્પૃહી રહી!! તે તો માત્ર સ્વાર્થનો જ વિચાર કરવા લાગી કે, ‘રે રે, હવે મારું શું થશે?’

આ સર્વ પ્રકાર જોઈ, તે માંદા શિષ્યે વિચાર કર્યો કે, ‘અરે, આ દુષ્ટા સ્ત્રી તો ખરે જ હું ન મરતો હોઉં, તો પણ હરેક ઉપાયથી પરાણે મારી નાખે એવી છે! રખેને ક્યાંક આ પ્રસંગમાં મારી ગફલતનો લાભ

લઈ જાણી જોઈને પાપ કાઢી નાંખે! માટે હવે ચેતવાની ઘણી જરૂર છે. વાહ! વાહ! ધન્ય છે ગુરુદેવનાં વચનને! મહાત્મા શ્રીશંકરાચાર્યનાં વચનો અક્ષરે અક્ષર ખરાં છે:-કા તે કાન્તા, કસ્તે પુત્ર, સંસારોડયમતીવ વિચિત્રઃ તારી બાયડી કોણુ? તારો પુત્ર કોણુ? આ સંસાર અત્યંત વિચિત્ર છે. હું આ દુષ્ટાના અસત્ય ને સ્વાર્થલયા પ્રેમથી લોભાઈને સાચું નહોતો માનતો; પણ હવે જ ખબર પડી કે, તેનો પ્રેમ કેવો શુદ્ધ ને પવિત્ર છે! એમ વિચાર કરીને તેણે એક ક્ષણ પછી પોતાની સ્થિતિ બદલવા માંડી. ગુરુની પાસેથી તે અનેક પ્રકારનાં આસન તથા શ્વાસ રૂઢી રાખવાના અને શરીરને સુવેલા સરખું શિથિલ કરવાના પ્રાણાયામાદિ અનેક પ્રકારો શીખ્યો હતો. તે હવે કામે લગાડ્યા. ધીરે ધીરે શ્વાસ ખેંચીને બંધ કર્યો, અને હાથ પગાદિ અવયવો છૂટા નાંખી દઈ શ્વાસન* કરીને તે શાંત શિથિલ થઈને પડ્યો. હાથ પગ હાલતા રહી ગયા, શ્વાસ પણ બંધ પડ્યો, નેત્ર સ્થિર, શિથિલ અને કોડી સરખાં નિસ્તેજ થઈ ગયાં. એ જોઈ સ્ત્રીએ જાણ્યું કે, હવે મારું લાગ્યું ફૂટ્યું! તો પણ ખાત્રી કરવાને પાસે જઈ સારી પેઠે હાથ પગ હલાવી જોયા, ને અનેક વાર સાદ કરી જોયા, છતાં તેનામાં જીવ હોય એવું ચિહ્ન જણાયું નહિ. ત્યારે તે ગભરાઈ અને પછી રડવા લાગી. પતિની સખત માંદગીને લીધે, તેણે બે ત્રણ દિવસ થયા લોજન લીધું નહોતું ને સાંસારિક કર્મ કરવાને-રડપીટ માટે-જેરની જરૂર હોય છે, તેથી પતિમરણના પરિતાપને વિસારી દેઈ, ઘરનાં બારણાં બંધ કરીને એક ગોરસું કાઢી તેમાંથી ઉતાવળે ઉતાવળે દહી ફદફદ શિરાની લીધું અને ઘી, ગોળ, આટો કાઢી, સગડી સળગતી હતી તેમાં શિરો સેકી લીધો. તે ઉનો ઉનો શિરો સપાટાબધ શિરાવી ગઈ; અને બખડતી ગઈ કે, 'એ તો મુવા, જીવતા જીવને કંઈ કહાડી નંખાય છે. મારે તો હજી ઘણા દહાડા કાઢવાના છે; બારણે મેઝરુ મળશે, તે સામાં બાથોડીયાં લેવાનાં છે; તે જરાક આધા વગર જોર કયાંથી આવે.' આમ ઝટપટ શિરામણી કરી લીધી ને થોડો શિરો પછી ખાત્રા રહેવા લીધો. પછી ઘરમાંથી બધું આધુ પાકું કરી દઈને, પેલા મૃતકના મરણસંસ્કારો કરી ગોમયથી લીંપેલી અને દર્ભતિલથી આચ્છાદિત કરેલી ભૂમિપર શુદ્ધ જળથી સ્નાન કરાવી પૂતિને સવારી, ઉપર એક લૂગડું ઓઢાડી, બારણાં ઉઘાડીને માટે સાદે રડવાને વિલાપ કરવા લાગી

* શ્વાસન એટલે મુરદાના સરખું આસન.

આ સમાચાર જાણી, એક પછી એક સગાં વહાલાં રડતાં કંકળતાં આવીને એકઠાં થયાં, અને થોડી વારે સૌ સગાં આડોસીપાડોસી ને લાગતાં વળગતાં સ્ત્રી પુરુષો એકઠાં થઈ, શખને સ્ત્રમશાન લઈ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં. એ વેળા પેલી સ્ત્રી બહુ બહુ આક્રોશ કરવા તથા છાતી માથાં ફૂટવા લાગી. સૌ એકઠાં મળેલાંએ એ અનેક પ્રકારે તેનું આશ્વાસન કરીને દિલાસો આપવા માંડ્યો; ત્યારે તેણે ફૂટપીટ મૂકી દઈ, હેઠાં બેસીને સાંભળનારનાં મનને પીગજાવી નાંખે, તેવો વિલાપ કરવા માંડ્યો.

આ સઘળું પેલો શિષ્ય, મરણ પધારીપર પડ્યો પડ્યો એકાગ્રચિત્તે સાંભળતો હતો. તેનાથી એ મિથ્યા વલોપાત અને ઠડપાંત સંખ્યાનું નહિ; અને સઘળો નાટક પરિપૂર્ણ ભજવાઈ રહેલો જોઈ, જેવા શખને બાંધવા સારુ ચાર પાંચ માણસ ઘરમાં આવ્યા અને તે જેવા ઉપરનું વસ્ત્ર ઠાલી નાંખીને તેને ઉઠાવવા લાયક છે, તેવો જ તે શિષ્ય આજસ મરડી, હરિનામોચ્ચારણ કરતો બેઠો થયો. એ જોઈ સૌ ક્રોધ અતિ આશ્ચર્ય પામી રડતાં રહી ગયાં; અને શખમાં જીવ આવ્યો, જીવ આવ્યો, એમ કહેવા લાગ્યાં; તે શિષ્ય ડાહ્યો અને વિચારવંત હતો. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-આયુર્વિત્તં મૃદ્ધચ્છિદ્રં મંત્રમૈથુનમેવજમ્ । દક્ષમાનાપમાનં ચ નવ ગોપ્યાનિ ચત્તતઃ ॥ આયુષ્ય, ધન, ઘરના વરજોળા, મંત્ર, મૈથુન, ઔષધ, દાન, માન તથા અપમાન-આ નવ સંભાળથી છાનાં રાખવાં, જોઈએ; તેથી પોતાની સ્ત્રીની લોકોમાં હાંસી ન થાય, તેમ વિચારીને જ તે બોલ્યો: “પ્રિયે! અરે પતિવ્રતા! અરે સાત સાત દિવસની ઉપવાસી અબજા! તું છાની રહે, છાની રહે! તારા અવર્ણનીય પ્રેમથી જ મારામાં ચૈતન્ય આવ્યું છે, એ તારા સત્યનો પ્રતાપ છે. હે વહાસી! હે વહાસા! તારા સત્યના પ્રતાપથી, મહામોહરૂપી ઝૂઝના ગળી જવાથી મારામાં જે અનાત્મપણાએ વાસ કીધો હતો અને ખુદ્ધિનો ભમાવેલો દુઃખી થતો આ દુર્બુદ્ધિ જીવ, વિષયોરૂપી ઝેરથી ભરેલા અપાર સસારરૂપી સાગરમાં ગળકાં ખાતો હતો, તેમાંથી આજે તરી પાર ઉતર્યો છે, એ તારા સત્યનો પ્રતાપ છે. સ્ત્રી મળો તો તારા જેવીજ સતી મળજો!” આ માર્મિક વચનો સાંભળીને તો તે સ્ત્રી તદ્દન ઠરીજ ગઈ! તે કશું બોલી કે ઉંચું જોઈ શકી નહિ. તેમજ વિદાય થતાં સૌ લોકો પણ ચકિત થઈ ગયાં કે, એ શું બોલે છે! સર્વના ગયા પછી તે શિષ્ય ત્યાંથી ઉઠીને ચોરડામાં ગયો, અને એકાંતે મૂકેલો શિરો લાવી, તે સ્ત્રી સમક્ષ પ્રેમથી આરોગ્યો. પછી તે સ્ત્રીને કહ્યું: “પ્રિયે! જ્યારે ત્રિના શિરો તારે ખાવાનો હતો

તો તું હમણાં મારી સાથે જા! કેમ કે તારા સત્યના પ્રતાપે મેં જાણ્યું છે કે, આ સંસારમાં સૌ સ્વાર્થી છે, તેનું તાદૃશ્ય મૂર્તિ તું મારી લલિત લલના છે! રંગ છે શ્રીગુરુદેવને, કે આજે મને સમજાયું. ધિક્કાર છે આ સંસારને!” અને પછી ઉભો થઈ તે બોલ્યો કે; “પિયા પિયા સખકો ઠરે, ગાન તાનમે ગાય; જિને પાયા અપના પિયારે, વાકે નેન એન પલટાય;” એમ બોલતો તત્કાળ ત્યાંથી ઉઠી, પોતાના ગુરુદેવ પાસે જઈ, વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી, માત્ર એક ટોપીન જ ધારણ કરી અને પછી શરીરે ભસ્મ ચોળી, પાત્રના બદલામાં એક તુંબી તથા હથિયારના બદલામાં એક દંડ લઈને, ગુરુનાં ચરણમાં પડ્યો, અને તેમનાં વચનની સત્યતા માટે વારંવાર પ્રણામ કરવા લાગ્યો. ગુરુ આશ્ચર્ય પામી બોલ્યા; “બચ્ચા ચે ક્યા?” તેણે ઉત્તર દીધું, “બસ, અખ તો ચેહી; આપકી કૃપાસે સંસારકું જન લિયા! અખ તો ચેહીમેં આનંદ હૈ ઔર પ્રપંચ સખ મૂઠા હૈ, કોઈ કીમ્તીકા નહીં, સખ સ્વારથકે સાથી હૈ. અખ કૃપા કરકે આપ દીક્ષા દીછએ!” ગુરુએ તેનો ખરો નિશ્ચળ ભાવ જોઈને દીક્ષા આપી, એટલે તુરંતજ તે માયાથી નિવૃત્ત થયેલો શિષ્ય, સર્વને પ્રણામ કરીને ત્યાંથી ચાલતો થયો. એ વેળાએ તેણે સૌના સાંભળતાં એક પદના આકારમાં જગતના સ્વાર્થીપણાં માટે આ પ્રમાણે કહ્યું:—

પદ

સખ મતલબકે યાર, જગતમેં સખ મતલબકે યાર,	
માત પિતા ભ્રાતા ભગિની, સુતા ઔર નિજ નાર.	૧
સ્વજન દુહી મિત્ર પ્રાણપ્રિય, દાસ દાસી પરિવાર,	
રાન મન ગરીબ તવગર, પરિત ઔર ગમાર.	૨
ભેગી ભેગી અરુ ખેરાગી, ઔર અરુ સાવકા	
પતિવ્રતા અરુ દુલ્હા નારી, વર્ણાશ્રમ શુભ ચાર.	૩
પશુ પંખી જલજંતુ કીટ મૃગ, છવા યોનિ અપાર,	
સ્વારથભિન કોઈ પાસ ન આવે, રે ન કંઈ કપકાર.	૪
નિ સ્વારથ કોઈ હરિકે પ્યારે, જિનકો હૃદય હદાર	
જિનકો પરકપકાર સદા પ્રિય, તિનપર મેં બંદિહાર	૫

આ વૃત્તાંત જણાવી વામદેવે કહ્યું; “બ્રહ્મનિષ્ઠ છોને આપકી જ કરણસર સંસારને ત્યાગ રાખવો જોઈએ ને વાસનાથી અલગ રહેજો, જોઈએ. વાસના, એ આ છવાતમાને ઝેરથી વધારે દુઃખકર છે; મટેજ હું સંસારને ફરીથી નમસ્કાર કરું છું.”

એકાદશ બિન્દુ

મલિન વાસનાનો લય પરમ પ્રેમ છે

યેપાં શ્રીમદ્વશોદાસતપદકમલે નાસ્તિ ભક્તિર્નારાણાં ।

યેપામાભીરકન્યા પ્રિયગુણરૂપને નાઠરક્તા રસજ્ઞા ॥

યેપાં શ્રીકૃષ્ણલીલાલલિતગુણરસે સાદરૈ નૈવ કર્ણૌ ।

ધિક્તાન્ધિક્તાન્ધિગેતાન્કથયતિ સતતં કીર્તનસ્થો મૃદઙ્ગઃ ॥

અર્થ-જે મનુષ્યોની શ્રીમદ્વશોદાસુત શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણકમળમા ભક્તિ નથી, જેઓની બ્રહ્મા આહીરોની કન્યાના પ્રાણપ્રિય શ્રીકૃષ્ણના ગુણગાનમાં પ્રીતિવાળી નથી, જે મનુષ્યોના કર્ણ શ્રીકૃષ્ણલીલાથી સુદર એવા ગુણોના રસવિષે આદરવાળા નથી, તેઓને માટે, કીર્તન સમયે વગાડવામા આવતો મૃદંગ, સતત એમ કહ્યા કરે છે કે, ધિક્કાર હજો, ધિક્કાર હજો, ધિક્કાર હજો !!

સુભાજનો, રાજા વરેન્સ, બટુકના પિતા, સૌ એકચિત્તે મહાત્મા બટુકના મુખથી કથા શ્રવણ કરતા હતા. તેઓ પ્રતિ, પુનઃ સૌમ્ય દૃષ્ટિ કરી, બટુક બોલ્યા; “હે રાજન્! આ અસાર સંસાર કેવો સંકટદાયક છે, અને જગતની વાસના, સંસારમાં રહેવાથી કેવી રીતે મિથ્યા કામનામાં મસ્ત કરાવે છે તે માટે, મેં જે કથા કહી, તેનું રહસ્ય તારા લક્ષમાં આવ્યું હશે. પૂર્વાપરનો વિચાર ઠર્યા વિના દૃઢ ભાવનાથી પદાર્થોનું જે ગ્રહણ તેજ વાસના કહેવાય છે. એ વાસના પરમ દૂષિત ને મોક્ષમાંથી પતન કરાવનારી છે. વાસનાયુક્ત અજ્ઞ જીવ, જ્યારે કાળવશ થાય છે ત્યારે, માયામા લીન થાય છે, ને પાછો આવર્જન વિસર્જનના ફેરામા પડે છે. પણ જ્ઞાની-વાસનાથી મુક્ત થયેલો જીવ-સર્વ ઉપાધિથી મુક્ત રહ્યો થકો પ્રહ્મમાં જ લીન હોય છે. આટલા માટે જ જ્ઞાની જીવે-સંસ્કારી-અધિકારી જીવે-જેમ અને તેમ નિર્વાસનામય થવું જોઈએ; અને એ જ કારણથી અમે સંસારમાંથી મુક્ત રહેવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ. સંસારમાં રહી, જ્યાં જ્યાં વૃત્તિ આકર્ષાય છે, ત્યાં ત્યાં કર્મબંધન જ થાય

છે. એ કર્મબંધનથી સર્વત્ર વાસનાદૃષ્ટિ ફેલાઈ રહે છે-પછી તે વૃંદા જે કામનું હો કિંવા અશુભ હો, પણ તે સકામ હોવાથી તેમાંથી છૂટાતુંએ નથી હતા; મોક્ષ પણ થતો નથી. મારે જ અમે બુદ્ધિયુક્ત મનથી થતાં કર્મનાં^૧ ફળને ત્યજીને, જન્મબંધથી મુક્ત થવા છૂટા થઈ, અનન્ય પદની ઇચ્છાવાળા રહ્યા છીએ. આ સંસારની શુભ વાસના પણ જીવને કેવા પ્રકારે બંધનકારક થઈ પડે છે, તેપર એક પુરાતન કથા હું કહું છું, તે સાંભળો.

પૂર્વકાળમાં પતિતપાવિની બાહ્યવીના તટપર એક પવિત્ર નગર હતું. આ નગરસમીપના ઉપવનમાં સર્વ સંસારબંધનથી મુક્ત કેવળજ અદ્વિતીય બ્રહ્મનું સેવન કરનારા, ક્રિયા માત્રથી નિર્લેપ બંધ, મોક્ષ, તૃપ્તિ, ચિંતા, આરોગ્ય, ક્ષુધાદિથી ખીડારહિત, નિર્વિકાર, સ્થિતપ્રજ્ઞ, ઉપાધિ-ઓને દૂર કરી બ્રહ્મ તથા આત્માની એકતામાં મગ્ન મસ્ત રહી, વિકલ્પ-રહિત બ્રહ્માકારવૃત્તિવાળા, દેહ વિદ્યમાન છતાં અહંતારહિત, પરમાત્માની સતત ભક્તિમાં જ લીન, એવા જીવન્મુક્ત, કોઈક યોગી રહેતા હતા. તે ગયેલી વાતનું સ્મરણ કરતા નહોતા, તેમ જ ભવિષ્યનો વિચાર પણ કરતા નહતા, સદા ઉદાસીન હોવા છતાં સદા આનંદમગ્ન રહેતા. તે પરમ ભક્ત હતાને અહોકાળ લગવાનનાં પાદારવિહના સ્મરણમાં જ ગાળતા હતા તથા આત્મજ્ઞાનપૂર્વક સદા લગવાનમાં જ અનુરક્ત રહેનારા હતા. તે જ્યારે પ્રભુભક્તિમાં લીન થઈ જતા ત્યારે આનંદના ઉભરામાં આવી, માત્ર કૌપીન ભેર જ નૃત્ય કરવા મંડી પડતા, તાબોટા પાડતા, ગદ્ગદ સ્વરથી રુદન કરવા મંડી પડતા, લાંબો શ્વાસ લેતા ને 'હરે, નારાયણ' એવા નામના ઉચ્ચારણમાં જ તાદાત્મ્ય થઈ જતા હતા. કોઈ પ્રસંગે તે જડ જેવા, કદી બહેરા જેવા, કદી ગાંડા જેવા ને કદી મહાજ્ઞાની જેવા જણાતા હતા. તે યોગી કોઈ પ્રસંગે દેવળે દેવળે ફરી પ્રદક્ષિણાઓ કરતા, તો કોઈ પ્રસંગે વેદ ને દેવ સર્વની નિંદા પણ કરતા હતા. તેને નમસ્કાર કે આદરની આવશ્યકતા રહેતી નહિ. આ પરથી ઘણાંક મનુષ્યો બાણતાં ને માનતાં કે, આ કોઈ ગાંડો મનુષ્ય છે; પણ તે અનન્ય પ્રેમી પરમાત્મામાં રમતા રામ હતા. તેને સંસારમાં જરા પણ આસક્તિ નહોતી. તે, સર્વદા સમદૃષ્ટિવાન-ન્યૂનાધિકરહિત, એકરસ, એકકાર, દ્વેષપ્રપંચરહિત, દેશભાવને જિતનારા અને સદા પરમાત્મામાં રમણ કરનારા હતા. જગના કોઈ પણ પદાર્થ પ્રાણીપર તેને રાગ કે દ્વેષ નહોતો. કોઈ પણ ઈર્ષ, કામનાના હેતુથી કરતા ન હોતા; કેમકે કામનાથી હેતુપૂર્વક પરમાત્માની ભક્તિ કરવી, એ ભક્તિ નહિ, પરંતુ વ્યાપાર છે, એથી તે

૧. સેવક સેવા કરે છે તે લક્ષિત નથી, પણ વ્યાપાર છે. સ્ત્રી સેવા કરે છે, પતિપર પ્રેમ કરે છે, તે સ્વાર્થનો વ્યાપાર છે; એમ જ પિતા પુત્રપર ને પુત્ર પિતાપર જે પ્રેમ કરે છે, તે પણ સ્વાર્થી વ્યાપાર જ છે. આવા કોઈ પણ સ્વાર્થી ઈશ્વરલક્ષિત કરવાની નથી, પરંતુ કેવળ નિષ્કામપણાથી જ લક્ષિત કરવાની છે. લક્ષ્મણનપર ઈશ્વર પ્રસન્ન થાય છે ને વરદાન દેવાની ઇચ્છા દર્શાવે છે, ત્યારે પવિત્ર ભક્ત, પૂર્ણ ભક્ત, નિષ્કામ ભક્ત તો કહે છે કે, મેં કૃષ્ણની આશાથી વ્યાપાર કીધો નથી, પણ લક્ષિત જ કીધી છે. એમ અનન્ય ભક્ત કદી કૃષ્ણની ઇચ્છા જ કરતો નથી; કેમકે જેમ સેકેલું ને ખાંડેલું ધાન્ય પાછું ઉગતું નથી, તેમ જ જે ભક્તની વૃત્તિ તાદાત્મ્યક થઈ ગઈ છે, તે ફરીને સકામ થતી જ નથી. જેણે સત્ય પ્રેમ જાણ્યો છે, તે પ્રેમનાં પવિત્ર નામને અપવિત્ર કરતો નથી. પરંતુ જ્યાં પ્રેમ ચોંટાડ્યો છે ત્યાં જ તેને સ્થિર કરી દે છે. તે અન્ય પ્રેમપાત્ર જ ભેટો નથી. એ યોગીનો પ્રેમ તેવો જ હોતો, એક જ હોતો તેનો યોગ પણ એક જ હોતો. તે કદી યોગક્ષેમની ચિંતા કરતા નહિ, પણ શરીરનિર્વાહ જેટલું અન્ન તેને ત્યાં નિત્ય આવતું, તેમાંથી અનેક સંતોને પ્રસાદી કરાવી, પછી શેષ પ્રસાદીને આરોગીને તેમાં આનંદ માનનારા હતા. આ યોગીનું નામ કૌણ્ડિન્ય મુનિ હતું. તેનો લક્ષિતરસ અને આત્મજ્ઞાન એટલું બધું તો વ્યાપક હતું કે, વૃક્ષોમાં, જંતુમાં, કીટમાં, પતંગમાં, એમ સ્થાવર ને જંગમમાં, જ્યાં ભેઠએ ત્યાં તેને સાક્ષાત્કાર થતો હતો. તેને સ્વર્ગની, મહેન્દ્રના પટની કે અપુનર્ભવની પણ ઇચ્છા નહોતી. તેની તન્મયતાનું વર્ણન લોકોત્તર ચમત્કારથી ભરેલું હતું. તે સ્વયં બ્રહ્મરૂપ, સ્વયં મહાત્મારૂપ, સ્વયં પ્રેમમૂર્તિરૂપ હતા. એનો જ પ્રેમ સત્ય હતો, બાકી જગતના જીવો જે પ્રેમ પ્રેમ કહે છે ને પ્રેમ કરે છે તે તો પ્રેમના પવિત્ર નામને અપવિત્ર જ કરે છે.

મહાત્મા યોગીન્દ્ર આત્મનિષ્ઠ, પ્રેમ લક્ષિતરસના પિતા કૌણ્ડિન્ય મુનિના આશ્રમમાં નિત્ય અનેક સંતો, બ્રહ્મનિષ્ઠો, આત્મજ્ઞાનીઓ ને સાધુઓનો સમાગમ થતો હતો, અને તેઓ કૌણ્ડિન્ય મુનિના સંગથી પવિત્ર થઈ, આ અપાર સંસારમાંથી પાર પડી ગયા હતા. જ્યારે જ્યારે કૌણ્ડિન્ય મુનિ સર્વને બ્રહ્મનિષ્ઠ થવાનો ઉપદેશ કરતા, ને પરમાત્માના શુણ્ કીર્તનનો લેહ સમજાવતા, ત્યારે ત્યારે કહેતા કે, “આ જગતનો પ્રેમ મૂઢમતિને માટે છે; જગતનો પ્રેમ સ્મરણાનુરાગની વૃદ્ધિ કરનાર છે ને પૂર્વાપરનું સ્મરણ દહલાવનાથી થવું, એ જ વાસના છે;

મલિન કે શુભ કોઈ પણ વાસના બંધનકર્તા છે, તથા મોક્ષ જે કામનું પાડનારી છે, તન્મયતામાંથી પાછી હઠાડનારી છે. માટે જીવે સહતા; ત્યાગ પૂર્વે, પ્રથમમાં જ વાસનાત્યાગ કરવાને-સર્વ બંધનો નાશ કરવા માટે, લોગની, દેહની ને કર્મની, એમ સર્વ વાસનાનો લય કરવો ને પછી લાવ અલાવ ત્યજી નિર્વિકલ્પ થઈ જવું જેઓ વાસનામય થાય છે, તેઓને જ જન્મમરણના ફેરાનું ગંધનમાં જઠડાવું પડે છે. જગતના જીવે, રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, લય, ઇર્ષ્યાથી સુક્ત થઈને જ્ઞાનપૂર્વક, પરમાત્મામાં પરાયણ થઈ, તેના જ પ્રેમમાં એકતાર થઈ જવું જોઈએ, અને તેવાનું જ, જન્મવું, જીવવું ને મરવું સાક્ષ્યને પામે છે, અન્યનું નહિ. આ સર્વ, વાસનાત્યાગથી જ થાય છે. વાસના જે પ્રકારની છે: શુદ્ધ ને મલિન. શુદ્ધ વાસના તત્ત્વજ્ઞાન-પરમ ભક્તિ-પવિત્ર પ્રેમમાં પ્રેરે છે; મલિન વાસના ગંધનમાં નાંખે છે. આવી મલિન વાસના જે શેષ રહી તો બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થતો અટકે છે ને નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મનો ઉદય થવા પામતો નથી. આટલા માટે વાસનાનો અત્યંત ક્ષય કરવો. તે ક્ષય અભ્યાસથી, પરમાત્માના પ્રેમમાં મગ્નમસ્ત થવાથી થઈ શકે છે; અને તેવા પ્રેમી થવાથી અપરોક્ષ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થાય છે.” આવા આવા ઘણા ઉપદેશોથી, કૌણિડન્ય મુનિના સંગી અનેક જીવો તરી ગયા હતા, ને તેઓને તો બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર નિત્યનો જ હતો. જ્યારે જ્યારે તેઓ બ્રહ્મરસમાં મસ્ત થઈ જતા, ત્યારે ત્યારે તેઓ ચરાચરને સ્વાત્મસ્વરૂપે જ જોતા હતા, અને પ્રત્યેક પદાર્થ તેઓને બ્રહ્મસ્વરૂપે જ જણાતો હતો. તેઓનું ચિત્ત વૃત્તિશૂન્ય હતું ને સર્વત્ર સામ્ય અનુભવતું હતું.

આવા પવિત્ર કૌણિડન્ય મુનિ, જે સર્વ પ્રકારે નિર્વાસનામય હતા, કેવલ અદ્વૈતમાં જ મગ્નમસ્ત હતા, તેઓ પણ માત્ર સંસારના સંબંધમાં રહ્યાથી જન્મમરણના ફેરામાં પડ્યા હતા. એ મુનિના આશ્રમની સામે જ એક શુણિકાનું ઘર આવેલું હતું. કોઈ કર્મના વિપાક લોગવવા માટે તે ગૃહની સ્વામીનીનો, શુણિકા જેવા અધમસ્થાનમાં જન્મ થયો હતો, તથાપિ તે શુણિકાપોતાના ધર્મથી ક્ષણભર પણ ચલાયમાન થતી નહોતી. તે પરમાત્માનાં ચરિત્ર ગાવામાં જ સદા તહીન રહેતી અને પરમાત્મા સિવાય ક્ષણભર પણ અન્યનું ચિન્તન કે સ્મરણ કરતી નહોતી. તે સર્વદા પ્રભુભક્તોપર દુરુણાણ રહેતી; વેદે વર્ણવેલા સર્વ ધર્મનું સેવન કરનારી હતી; તેનો પ્રેમ શુદ્ધ ને પવિત્ર હતો. એવું બનતું કે, તે શુણિકાના મંદિરમાં નિત્ય નિત્ય અનેક સંસારાસક્ત ને વિષયજન્યસુખના ક્ષોભી-

સુખની કામનાવાળા પુરુષો આવતા. જો કે પોતાના ધર્મને નકારે અનુસરવા વિના, તે શુશ્રિકા, એક પણ અકર્તવ્ય કરતી હોતી, અને તે માત્ર શુશ્રી પુરુષોને જ ભજતી હતી, પણ લોકોમાં એવી વાતો ચાલતી કે, આ શુશ્રિકા સર્વ પ્રકારે શુશ્રિકાધર્મને જ અનુસરે છે; અર્થાત્ તે વેશ્યા છે. એ શુશ્રિકા સંસારમાં હતી, તેથી પોતાના યોગક્ષેમના નિર્વાહ માટે પરમાત્માના કીર્તન વગર કોઈ પણ પ્રકારનું અસત્ કર્મ કરવામાં હમેશાં લયચુકત રહેનારી હતી. પણ થોડા જ જીવો તેની આ સુનીનિના જ્ઞાતા હતા. તે શુશ્રિકા કામથી, મનથી ને બુદ્ધિથી પણ, સંગ ત્યજીને, આત્મશુદ્ધિથી જ પોતાના ધર્મમાં વર્તતી હતી. તેને ક્ષલાસક્તિ જ નહોતી. તે જળમાં રહેલા કમળની પેઠે વર્તનારી હતી. તે સર્વ કર્મ પ્રદ્યાર્પણ બુદ્ધિથી કરતી, પણ તેમાં જરા લેપાતી નહોતી. તે વિવેક ને વૈરાગ્યાદિકથી અત્યંત સત્વોદયવાળી એક નૈષ્ઠિક હતી.

આ શુશ્રિકાને ત્યાં જે જે શુશ્રીજનો આવતા, તે કૌણિકન્ય મુનિના જોવામાં આવતા, ને કર્મસંજોગથી, તે મુનિની નૂતન વાસના-મલિન વાસના જાગ્રત થઈ ગઈ. જ્યારે જ્યારે તે શુશ્રિકાના ઘરમાં કોઈ પણ પુરુષનો પ્રવેશ થતો તેઓ જોતા, ત્યારે ત્યારે તેઓ મનમાં ખેદ પામી બોલતા કે, ‘અરે, કમળજીવ પાપી નર્કમે ગીરનેકું આયા!’ જો કે તેઓના મનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અઠલ્યાણુકારી ભાવ નહોતો, પણ શુશ્રિકાનું મંદિર એ સામાન્યતઃ પાપધામ જેવું છે એમ જાણી, ક્ષણિક ઈન્દ્રિયજન્યસુખ લોગવી, પાપકર્મવડે અપાર નરકયાતનાના લોગી થનારા જીવોને જોઈને, તેઓની કરુણાવૃત્તિ જાગ્રત થતી ને તે કરુણાથી જ તેઓ તે શુશ્રિકા-મંદિરમાં જનારા મનુષ્યોને માટે સંતાપ કરતા હતા. આ પવિત્ર સંતાપ હતો, તોપણ ક્ષણભર કર્મના ઝંધનમાં પ્રવેશ કરાવનાર ને વાસનાને વધારનાર સંતાપ હતો. મોક્ષમાંથી પાડનારી કષ્ટકારી કરુણા હતી. તે શુશ્રિકાના મંદિરમાં જેટલા જેટલા જીવો આવતા, તે સર્વેના પ્રવેશસમયે મુનિ કૌણિકન્ય એ જ પ્રમાણે સંતાપ કરતા હતા. નિત્યના સંતાપથી મહાત્મા મુનિ ધીમે ધીમે ઝંધનમાં પડતા ગયા. આવા નિત્યના સહવાસથી, એવું બન્યું કે, અંતકાળ વેળાએ પણ તેઓને આ જ લક્ષ રહ્યું; અને જે પવિત્ર મહાત્મા, અપાર તેજવાળા સતે, એક અપવિત્ર વાસના-મલિન વાસનાથી-મુનિ તેમ જ જ્ઞાનીને અયોગ્ય એવી કરુણાના લોગી થવાથી, પુનઃ જન્મભરણના ફેરામાં પડ્યા. હે રાજા વરેપ્પુ! તેનો જ જન્મ સદ્ગુણથી જાણવો, કે જે સન્મતિવાળાની વાસના અંતકાળે પવિત્ર

રહે છે. કૌણિડન્ય મુનિ સર્વ પ્રકારે વાસનામુક્ત હતા; લોકમાં જે કામનું સુખ છે ને જે સ્વર્ગનું સુખ મનાય છે તેની વાસનાથી તેઓ રહિત હતા; સર્વ કામનાનો, તૃષ્ણાનો, વાસનાનો ક્ષય કરી ચૂક્યા હતા; સંપૂર્ણ દૈવી કલાના ભોગી હતા, પણ અંતકાળે ઉદ્ભવ પામતી વ્યાવહારિક વાસનામુક્ત થવાથી, પુનઃ જન્મમરણના ફેરામાં પડ્યા. તેઓને આ વાસનાથી ને અંતકાળે પ્રભુલક્ષિત ભૂલી જવાથી, પુનઃ જન્મ ધરવો પડ્યો.

સર્વ પ્રકારના અધિકારી, શુદ્ધ સંસ્કારી, જીવન્મુક્ત, બ્રહ્મનિષ્ઠ યોગી કૌણિડન્યનો એક શુદ્ધ, પવિત્ર, બુદ્ધિમાન, શ્રદ્ધા વૈરાગ્યાદિસંપન્ન ઉત્તમ બ્રાહ્મણના કુળ વિશે જન્મ થયો, પણ વૈરાગ્યભાવના અત્યંત પ્રબળ હોવાથી તેઓ જન્મ છતાં તેનામાં પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન રહ્યું અને પોતાના આવા પરિણામને માટે બહુ ખેદ પામ્યા. તેઓ સંસારથી વિરક્ત રહેવાનો ઠરાવ કરીને, માતાના ઉદરમાંથી બહાર પડ્યા પછી, કોઈ પણ જાતના સ્વર વગરના કે સ્તનપાન વગરના રહ્યા ને પોતાનો આ જન્મ સફળ કરવાનો નિશ્ચય કરી ગેઠા! તેમનાં માતૃપિતાની અતિ શુશ્રૂષાલાલન પાલન છતાં, અનેક પ્રકારના ઉપાયો છતાં કેવળ જ વિરક્ત રહ્યા; કેમકે પૌર્વદેહિક કર્મનું તેમને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું. તેઓએ, જે વાસનાથી આ જન્મમરણ પ્રાપ્ત થયું છે, તેવી આપત્તિમાંથી મુક્ત થવા માટેનો પ્રયત્ન ગર્ભમાંથી જ શરૂ કર્યો. એ જોઈ તેમનાં માતૃપિતા, વ્યવહારને લઈને, ઘણું ખેદ પામ્યાં. લોકોમાં વાત પ્રસરી કે, યોગીન્દ્ર મુનિને ત્યાં જન્મેલો બાળક, પરમ સુંદર, પરમ તેજસ્વી છતાં, જરાએ, દૂધ પીતો નથી, જરાએ રડતો નથી, છતાં જેવો દહાડે વધતો નથી, તેવો રાતે વધે છે, ને રાતે વધતો નથી તેવો દહાડે વધે છે, એ મહત્ આશ્ચર્ય છે!

આ વાર્તા નગરમાં ચર્ચાતી ચર્ચાતી પેટ્ટી શુણિકાના કાનપર આવી, ત્યારે તે પરમ આશ્ચર્ય પામી કે, આ જગત્ અજ્ઞમય છે, અજ્ઞ વગર કોઈ પણ પ્રાણી જીવી શકે તેમ નથી. યોગી વગેરે પણ દેહનિર્ગોહ માટે, ઋત્નક્રાંતો આહાર કરે છે; ત્યારે આ બાળક અજ્ઞ વગર જીવે છે, જન્મ્યા પછી તેણે સ્પર્શ કે હુકાર પણ કીધું નથી, તેનું કારણ અવશ્ય કંઈ ગુપ્ત હોવું જોઈએ. નગરનાં અનેક લોકો આ બાળકનાં દર્શન માટે, તેના પિતાને ઘેર જવા હતા, તે ભોગી એક દિવસે આ શુણિકા પણ ગઈ; અને તે બાળકનું પરમ તેજસ્વી સ્વરૂપ દર્શન કરતાં જ, તેને પોતાના અને તે યોગીના પૌર્વદેહનું, તે યોગીના મૃત્યુ દાણાંની વાસનાનું, પોતાને ત્યાં આવતા મનુષ્યો પ્રતિના તિસ્તકારનું અને તે જ ઝંખનામાં એમનું અવસાન થવાનું અને એ વાસનાના પ્રાપ્ત્યથી

પુનઃ આવા મહાત્મા યોગીને પણ આવર્જન વિસર્જનના ફેરામાં અટવાવું પડે છે, એ ઈર્ષની વિચિત્ર ગતિનું સ્મરણ થયું ! “અહો ! મહાપ્રયાસવડે શુભ ઈર્ષનું સેવન કરનારા આવા મહાત્મા યોગીને પણ જ્યારે આટલી રંચ જેટલી, પરના કલ્યાણને માટેની વાસના પીડે છે, ત્યારે દુદ્ધ પ્રાણીની તો શી જ ગતિ ! રંચ જેટલી પણ વાસના, જન્મ મરણના કષ્ટની દાતા થઈ પડે છે ને વાસનાનો અધ્યાસી યોગી પણ, દુઃખપરંપરાના અનુભવમાં રળળે છે. આ મુનિ કૌણ્ડિન્ય સમર્થ આત્મવેત્તા હતા, લક્ષિત તો એમનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ જ હતું, અનન્યાશ્રિત હતા, શુભ કે અશુભ કર્મના અંધનથી મુક્ત હતા, એમને દ્રેષ્ય કે પ્રિય ઈર્ષ પણ નહોતું, તો આ ગતિ શી ? પરમાત્માનો લક્ષ્ય, કદાપિ નષ્ટ થતો નથી અને પરમાત્માનો લક્ષ્ય પાપયેનિનો અધિકારી હોય તો પણ તરી જાય છે, તો આવા પવિત્ર મહાત્માની તો ઉત્તમ ગતિ થાય, એમાં આશ્ચર્ય શું ! પણ અહો ! રંચ જેટલી વાસનાએ આ પરમલક્ષ્ય, પરમ જ્ઞાનીની કેવી ગતિ કીધી !” આવો વિચાર કરતી તે શુણિકા, તે બ્રહ્મબાળ કૌણ્ડિન્ય મુનિ સમીપ ગઈ અને તે બાળકને પોતાના ખોળામાં, પ્રેમપૂર્વક ખેસાડી, તેના અંગપર હાથ ફેરવી ટગરટગર કેટલીકવાર સૂંધી તેના સામી જ જઈ રહી. તે જઈ મહાત્મા કૌણ્ડિન્ય મુનિ ખડખડાટ હસી પડ્યા. ત્યારે ત્યાં ઉભેલાં સર્વ મનુષ્યો આશ્ચર્ય પામ્યાં ! કેમકે બાળ કૌણ્ડિન્ય મુનિને કોઈએ પણ આટલા સમયમાં હસતો કે રડતો જોયો કે સાંભળ્યો નહોતો.

પછી તે શુણિકાએ સર્વને, તે બાળકના ગૃહમાંથી દૂર કીધા; અને પછી તે બાળકને ઉદ્દેશી બોલી; “મહાત્મા યોગીન્દ્ર ! આપની આ શી ગતિ ? આપ તો કર્મમાત્રથી નિર્લેપ હતા, આપ પંડેજ બ્રહ્મરૂપ હતા, બ્રહ્મને જ યજ્ઞતા, ભજતા, સેવતા ને બ્રહ્મમાં જ વિચરતા હતા, તે છતાં, હે દેવ ! આપની આવી ગતિ શા માટે થઈ ?” “હુ અંબા ! એ સર્વનું કારણ તું છે !” મહાત્મા કૌણ્ડિન્યે સ્મિત કરીને કહ્યું. “હું તારે ત્યાં આવતા વિષયજન્યસુખની લાલસાવાળા જીવોનું ચરિત્ર નિરખવાથી, ભગવત્સ્મરણમાં—પવિત્ર આત્મનિષ્ઠામા મોળો પડ્યો ને નિત્યના અભ્યાસથી અંતકાળે તારા ચરિત્રની મલિન વાસનાના બળનું સ્મરણ રહેવાથી, મારી આ ગતિ થઈ છે.” તે સાંભળી શુણિકા બોલી; “હુ મહાત્મન ! હું ગમે તેવી હતી, ગમે તેવા અસત્ ચરિત્રવાળી હતી, કામનામાં લુપ્થ હતી, પરંતુ આપે મારી ઉપેક્ષા ન કરતાં, મારું ચિંતવન શા માટે કીધું ?” શુણિકાની આ વાણી સાંભળી, બાળ કૌણ્ડિન્ય બોલ્યો; “રે પરમ પાત્રિની અંબા ! આ કેવળ સંગબળનું કારણ છે. તારે ત્યાં અનેક પુરુષો આવતા ને તેઓ અકલ્યાણકારી માર્ગે વળે છે, એનો મને મહા

પરિતાપ, માત્ર ઠરણાથી જ થતો, ને તારે ત્યાં આવતા પ્રત્યેક પુરુષને જોઈને હું ખેદ કરતો, તેના પરિણામમાં અંતકાળે પણ મને નિત્યના અભ્યાસથી, તે જ ઝંખના રહી ગઈ ને મારી આ રીતની ગતિ થઈ છે; અને ફેાગટમાં મારે આ એક જન્મ વધારે લોગવવો પડ્યો છે ! તારે ત્યાં આવતા પ્રત્યેક મનુષ્યને જોતાં મને એવો વિચાર થતો કે, આ મૂઢમતિઓ, શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું સ્મરણ, ચિંતવન, લજન, પૂજન, સેવન ત્યજી, નરકદ્વારને માર્ગે શા માટે વળે છે ? તેઓ કહ્યાણના દાતા સત્પુરુષોનો સંગ કરી, પાપને તરી જઈને આ જગતના બધથી મુક્ત થવાને માટે કેમ વળતા નથી ? વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મને કોઈ પ્રિય કે દ્વેષ્ય નથી, પણ સર્વ સમાન છે. સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ થવી તે વૃત્તિત્યાગનું ફળ છે !” શુશિકા બાળકૌણ્ડિન્યનાં આ રીતનાં વચન સાંભળી બોલી; “મહાત્મા ! આપે બહુ જોટું કીધું. મનુષ્યદેહ ધરી, સર્વ કર્મોનો ક્ષય કીધા પછી પણ, આ પાપિણીના ઉદ્ધારમાં આપે લગની લગાડી, એથી આપને પુનઃ જન્મ મરણનો ફેરો લોગવવો પડ્યો છે ! આપની વૈરાગ્યવાસના, સંસારત્યાગની વાસના, નિષ્કામ વાસના, પ્રથમથી જ તીવ્રતમ છતાં, આટલી પણ લોગવાસના અંને રહી ગઈ કે, ‘આ દુર્મતિઓ કેમ સત્ માર્ગે પ્રવર્તતા નથી ?’ તેનું જ આ ફળ આપને લોગવવું પડે છે. હે દેવ ! હવે આપ આ દેહ લોગવો, તે વિના અન્યથા ઉપાય નથી. આ પાપિણી દુરાચારિણી કેમ છે તેના કારણમાં મારા પૂર્વજન્મનો વૃત્તાંત સાંભળો. હું જનકપુરની સ્વરૂપવતી શુશિકા પિંગલાની દાસી હતી. મારી સ્વામિનીના આનંદને માટે, નિત્ય નિત્ય નવા નવા પુરુષોને આણી, તેના વિલાસને ઉત્તેજિત કરવાવાળી હું દાસી હતી. જ્યારે તે શુશિકાએ, આ અસાર સંસારપરથી મમતા ઉતારી કેવળ બ્રહ્મનું સેવન કીધું; ત્યારે તેમાં પણ હું અનન્યતાથી તેને સહાય થનારી હતી. મેં પણ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રમાં મારુ સર્વસ્વ અર્પણ કરી કીધું હતું; પરંતુ પૂર્વના મારાં કર્મોનો વિપાક થયા પૂર્વે જ મારુ અવસાન થવાથી, મારે આ જન્મ ધરવો પડ્યો છે અને આપ જેવા મહાત્માનાં દર્શનથી જ મારી બુદ્ધિ પવિત્ર થઈ છે જ્યારે મારે મંદિરે આવતા પ્રત્યેક મનુષ્યોને જોઈને આપ ખેદ કરતા હતા કે, ‘આ પાપી આવ્યો,’ ત્યારે હું હુમેશાં જ, આપની પર્ણકુટીમાં પધારતા મહાત્માઓને જોઈને, આનંદથી તેનાં દર્શન કરીને મનસા વાચા તેમને વંદન કરતી ને મનમાં હુમેશાં જ તેનું ચિંતવન કરતી કે, ‘અહો ! કેવા સમર્થ મહાત્મા છે, કે જેનાં દર્શનમાત્રથી મારાં સર્વ

પાપો બળી લસમ થાય છે' સૂતાં, બેસતાં, ઉઠતાં, ખાતાં, પીતાં હું આ મહાત્માઓનું જ ચિંતન કરતી, ને આજે પણ જીવ્યો, હે મહાત્મા ! કે તે ચિંતનના પ્રભાવથી મારી સર્વે વૃત્તિઓ વિરમી છે ને એક શાશ્વત શાંતિ લોગવું છું. આપના પૂર્વજન્મનું અને મારા પૂર્વજન્મનું મને જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે, તે આ દર્શન, સ્મરણ, કીર્તનનો જ પ્રતાપ છે. હું નિત્ય શુદ્ધ પુદ્ગ મુક્ત પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું સ્મરણ, અર્ચન, પૂજન, વંદન કરું છું, તેમના વિના મને અન્ય કોઈપર પ્રેમ નથી; આ જિહ્વા તેનું જ રટણ કર્યા કરે છે; આ કર્ણો તેનું જ ગાન શુભે છે; આ નેત્રો તેનાં દર્શનથી જ પાવન થાય છે—એ જ મારા પ્રેમનું પાત્ર છે; એ જ મારા હૃદયનો સ્વામી છે; એનામાં જ હું તદાકાર છું; અને જે એના શુભોથી વિમુખ છે તે જ નરકમાં પડે છે. જન્મભરથી તે આજ દિન પર્યંત મેં એક પણ કર્મ બ્રહ્માર્પણ વિનાનું કીધું નથી; તેમ એક પણ નીતિના માર્ગનું મેં ઉલ્લંઘન કીધું નથી; સંત-પુરુષો વગર મેં કોઈનું પણ દર્શન કીધું નથી, અને અગિયાર આસક્તિ વિના બારમી આસક્તિ કીધી નથી.* ત્યારે બ્રહ્મરૂપ સતે, આપે, આ મિથ્યા વાસનાનું સેવન કરીને આ ગતિ લોગવી છે. હું નિત્ય આ જ ઉદ્દેશથી, મારે ત્યાં આવતા મૂઢમતિ ગમારોને બોધતી હતી, કે જેણે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું સેવન કીધું નહિ તેને ધિક્કાર છે, ને એ જ ઉપદેશ મેં મારા મૃદંગને પણ કીધો છે, જે સતત તે જ ઉપદેશ કર્યા કરે છે ને કરશે. જ્ઞાનીને મિથ્યા પદાર્થપર પ્રેમ થવો, એ જ પડવાનું ચિહ્ન છે ને મોક્ષમાં પ્રતિબંધ કરનાર છે. આપ મુજ નિમિત્તદ્વારા દોષપાત્ર બની, પરમપદથી પદબ્રષ્ટ થયા છો, તો હવે આ જગતનું સેવન કરો; કર્મવિપાક કરો; વિરાગ, વિવેક, શમાદિ સપત્તિ પ્રાપ્ત કરો, પછી મનન ને નિદિધ્યાસન કરો; અને અસાર સંસાર, દુઃખમય ભવ જે જ નિત્યનો રગરો છે, તેમાંથી તરવા માટે બ્રહ્મની જ લેહમાં મસ્તાન રહો. મન, કર્મ, વાણી—એમ સર્વથી બ્રહ્મને જ આપણા ઈષ્ટ શ્રીકૃષ્ણને જ જીવો, અનુસરો, સંભારો; પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણને જ ભજો, યજ્ઞો, ભક્તિથી સેવો, તેના રૂપ જ થઈ રહો, એટલે આ સર્વ ભવપાશમાંથી મુક્તિ મળશે. હે દેવ ! એક ક્ષણભરની વાસના કેટલું સંકટ આણે છે, કેવી અવસ્થાએ પહોંચાડે છે તે આપ જીવ્યો."

જ્યારે તે શુણિકા બોલતી બંધ પડી ત્યારે, પરમાત્માપર ગોપી-

* દીકા-અગિયાર આસક્તિ તે આ-શુભાહ્યાસક્તિ, રૂપાસક્તિ, પૂજાસક્તિ, સ્મરણાસક્તિ; દાસાસક્તિ, સખ્યાસક્તિ, કાન્તાસક્તિ, વાત્સલ્યાસક્તિ, આત્મનિવેદનાસક્તિ, તત્ત્વચિન્તાસક્તિ અને પરમ વિરહાસક્તિ.

એ સાંભળી રાજા બોલ્યો; “ધ્યારા ચિત્તવીર્ય! એ તો હું પણ બાહુ છું; પણ અગાઉથી જ તેનો આશ્રય કર્યો હોત તો કામનો હતો; હવે તો ચારેમેરથી નગરને શત્રુઓ ઘેરી વળ્યા છે, તો ત્યાં કેમ જવાશે? વળી એ દુર્ગનાં દ્વાર પણ ઘણા જ ઢાળથી બંધ કરેલાં હોવાથી નગરમાંથી સુરક્ષિતપણે નિકળી તેમાં કેમ પ્રવેશ કરાશે? એ કાર્ય મને કેવળ અશક્ય લાગે છે.” પ્રધાન બોલ્યો; “મહારાજ! આપ ચિંતા ન કરશો, સેવક તેનો સંવચન ઉપાય બાંધે છે. નગરમાંથી બહાર નિકળ્યા વગર અને દુર્ગનાં દ્વાર ઉઘાડ્યા વગર જ તેમાં પ્રવેશ થઈ શકે, એવો એક માર્ગ મને માલમ છે. આપણા રાજમંદિરની ભોંટમાં જે પેલું મોટું ડેહલું-જેને ભૂતિયો મહેલ કહીએ છીએ, અને જે સદાય બંધ જ રહે છે, તે આપ શું બાંધતા નથી? દુર્ગમાં જવાનો એ જ માર્ગ છે. એ મોટું ત્રિશાળ ભોંયરુ છે; અને તેમાં થઈ નિર્ભયપણે દુર્ગના મધ્યભાગમાં નિકળાય છે. આલો, સ્તબ્ધ થાઓ અને સૈન્ય તથા પ્રજાને તેમાં પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા કરો.”

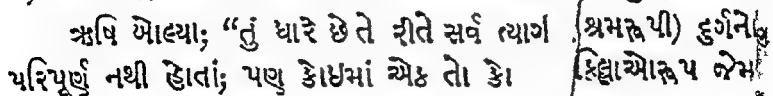
તુરત રાજાએ ત્યાં જઈ તે ભૂતિયા મહેલનાં ઘણાં ઢાળથી બંધ રહેલાં દ્વાર ઉઘાડ્યાં. અંદર ઘણો જ સુગમ માર્ગ હતો, તે માર્ગે થઈ, પ્રજા અને ચતુરંગ સૈન્ય સહિત આખા નગરને લઈને રાજા દુર્ગમાં ગયો અને તુરત તે માર્ગે બંધ કરી દેવામાં આવ્યો.

આ વાર્તાની જ્યારે તેના શત્રુઓને બાહુ થઈ ત્યારે તેઓ ત્રિશાળમાં પડ્યા કે, રાજા કેાણું બાહુ કેવી રીતે નાશીને દુર્ગમાં ભરાયો! પછી તેઓ નગરને છોડીને દુર્ગ આગળ આવ્યા; પણ ત્યાં તો અવનવી માયા દૃષ્ટિએ પડી. પ્રપંચદુર્ગ એક મોટા પર્વત ઉપર આવેલો હતો અને તેને ઉપરાઉપરી સાત આવરણો (કોટ) હતા. પહેલું આવરણ, જે રાજા પ્રજાનાં ચંદ્રાણુ, ધનધાન્યના ભંડાર અને અખૂટ જલાશયો ધૃત્યાદિની આસપાસ અને પેલું હતું, તે એક સોનાનો કિલ્લો હતો. તેની આસપાસ રૂપાંતો, તેની આસપાસ ત્રાંખાનો, તે પછી અતિશય મજબૂત એવો લોહાનો, તે પછી પાષાણનો, તેની આસપાસ અથાગ લોહ જળનો (જળની ખાઈ), અને તે પછી મોટાં મોટાં કોતરેલ તથા શિખરાથી અતિશય દુર્ગમ થઈ રહેલા એવા પર્વતોનો કિલ્લો હતો. એવી રીતે એક કરતાં એક અતિ કઠિન સપ્ત કિલ્લાઓથી સુરક્ષિત અનેલો પ્રપંચદુર્ગ ભઈ, શત્રુઓ ત્યાંના ત્યાં જ કરી ગયા, તેઓએ પોતાના અપાર સૈન્ય સાથે ચોમેરથી ઘણાંય કાંકાં માર્યા, પણ કોઈ રીતે તેઓ કિલ્લો તોડવામાં કાંઈ શક્યા નહિ. છેવટે તેઓએ થાકીને

આટલા જવાનો વિચાર કર્યો. એ પ્રસંગે શાંતિપ્રિયના ચતુર પ્રધાન ચિત્તવીર્યે, દુર્ગ ઉપર રહ્યાં રહ્યાં તેઓપર અસ્ત્રોનો અને શિલાઓનો એવો સખત મારો ચલાવવા માંડ્યો, કે જેથી ત્રાસ પામીને તેઓ ચોમેર નાસાનાસ કરવા લાગ્યા, પણ નાસીને જાય ક્યાં? મોટાં મોટાં કોતર અને ડુંગરોના ધારવાળી તેમ જ આડી ઉભી પડેલી શિલાઓમાં થઈ નાસવું સહેલું નહોતું ઉપરથી પાષાણ તથા અસ્ત્રોની વૃષ્ટિ થાય, તેમાંથી તેઓ કેવી રીતે બચી શકે? આ મારાથી તેમનાં મોટાં મોટાં સૈન્યો નાશ પામવા લાગ્યાં અને તેઓ પણ અધમુવા સરખા થઈ રહ્યાં. જ્યારે શત્રુઓએ બચવાનો એકે ઉપાય જોયો નહિ, ત્યારે ‘અમે સૌ તમારે શરણે થયા છીએ, માટે અમારુ રક્ષણ કરો’ એવું રાજાને સૂચવનારા વાવટા પોતપોતાના સૈન્યમાં ચઢાવી દીધા; અને તેવા જ પ્રકારનાં વાજિત્રો વગાડ્યાં. આવો પ્રસંગ જોઈ પ્રધાન ચિત્તવીર્યે, સંજ્ઞાદ્વારા તેઓનાં શસ્ત્ર મૂકાવી દઈ, બહીરાન સરખા બનાવીને પોતાને શરણે લાવી રાખ્યા. બસ તેઓ અધીન થયા; હવે તેઓનું શું જોર ચાલે? જેઓ શત્રુ હતા તેઓ દાસ થઈને સેવા બજાવવા લાગ્યા. આ જોઈ રાજા શાંતિપ્રિય બટુક પ્રસન્ન થયો ને શત્રુઓ વગરનું નિષ્કંટક રાજ્ય કરવા લાગ્યો.”

આ પ્રમાણેની મર્મ રહસ્યવાળી, સંસાર દુર્ગનો માર્ગ જણાવનારી કથા કહી, બટુક મુનિના પિતા બોલ્યા; “હિ યુત્ર! હે રાજા વરેન્દ્ર! કહો વારુ, આ રાજાના ધનિહાસ ઉપરથી તમે શું વિચારશો? એ કોના આશ્રયથી એવા મહાકૂર અને મહોન્મત્ત અનેક શત્રુઓથી બચ્યો?” ઋષિનું આવું પ્રશ્ન સાંભળી રાજા બોલ્યો; “પરંચદુર્ગના આશ્રયથી” વામ-દેવજીએ કહ્યું; ‘પિતાજી, દુર્ગનો આશ્રય ખરો; પણ ચિત્તવીર્ય પ્રધાન ન હોત, તો એ દુર્ગમાં જવાનો માર્ગ કોણ બતાવે?’ એ સાંભળી વૃદ્ધ ઋષિ બોલ્યા; “યથાર્થ છે.” એ સઘળી વાર્તાનું રહસ્ય જણાયેલું અને ત્યાગીના સંબંધમાં આપણે ઘટાવી લેવાનું છે. મનુષ્ય પ્રાણી રાજા પ્રિય રાજા સરખો જ શાંત સ્વભાવનો છે. તે જ સંસારનો અનુભવ ન કરતાં તેનો ત્યાગ કરે, તો અતિ નિર્દય એવા કામ ક્રોધાદિક છ શત્રુઓ તેને ઘેરી વળે. એઓમાં સૌ કરતાં કામ અગ્રણી છે. કામરૂપી શત્રુ ઘેરી વળ્યો, એટલે મનુષ્ય તેને વશ થઈ જાય છે; અને વશ થયો, એટલે તેનો નાશ થતાં શી વાર? આ વેળાએ શત્રુઓવડે ઘેરાયલા-અઘળાયલા પ્રાણીને શુદ્ધચિત્તરૂપી પ્રધાન, સન્માર્ગ બતાવી, પ્રપંચરૂપી (સંસાર-ગૃહસ્થાશ્રમરૂપી) દુર્ગનો આશ્રય કરાવે છે. એ દુર્ગને સોનાં રૂપાં વગેરેના સ્થિતિઓરૂપ જેમ

સાત આવરણ છે, તેમ આ સંસારદુર્ગમાં પણ છે. પહેલું આવરણ-
સંયમ, બીજું શાંતિ, ત્રીજું વિવેક, ચોથું ભક્તિ, પાંચમું શ્રદ્ધા, છઠ્ઠું જ્ઞાન,
અને સાતમું વૈરાગ્ય. આવાં આવરણોના કિલ્લામાં રહેનારા પ્રાણીને વળી
શુદ્ધ ચિત્તરૂપ પ્રધાનની સહાયતા હોય તો પછી સંસારના કામ, ક્રોધ,
લોભ, મોહ, મદ, મત્સર ઇત્યાદિ બાળવાનું અને ઘાતકી શત્રુઓ ઠંડ પણ
ઠરી શકતા નથી. એટલું જ નહિ, પણ ઉલટા તેઓ તેને વશ થઈ જાય
છે; અર્થાત્ શુદ્ધ ચિત્તવાળો વિવેકી મનુષ્ય, સંસારમાં રહીને તે દ્વારા કામ
ક્રોધાદિકને જિતી લે છે. પણ ત્યાગીશ્રી તેમાંનું કશુંએ બની શકતું નથી
ત્યાગી નિરાધાર અને કોઈ જાતની ઓથ વગરનો છે, તેટલા માટે તેને
કામ ક્રોધાદિ શત્રુઓ એકદમ વશ ઠરે છે; અને અંતે તેના ત્યાગન
વણુખા થાય છે. ગૃહસ્થાશ્રમી એટલે સંસારી ઉપર કદાચ એકી વેળાએ
કામ ક્રોધાદિ છએ શત્રુઓ ચઢાઈ ઠરે, પણ એકદમ તેને હરાવી કે વશ
ઠરી શકે નહિ; પરંતુ ત્યાગીને (સંસાર નહિ અનુભવેલા કાચા ત્યાગીને)
તો તે છમાંના એકાદો જ એક ધણુવારમાં નિઃશસ્ત્રસ્થાનમાં લાવી મૂકે છે.
માત્ર એક જ કામે (કામદેવે) તેવા સંકટો ત્યાગીઓને, તેઓના સંકટો
વર્ષોના લીધેલા ત્યાગ છતાં પણ ધણુવારમાં પ્રાપ્ત ઠરી નાંખ્યા છે; અને
સુંદરી સાથે રમણ કરવાના એક ઘડીના સુખ સારુ તેઓએ પોતાનાં
લાંબા કાળનાં તપ એળે શુભાવ્યાં છે. તે જ પ્રમાણે એકલા ક્રોધને જ વશ
થઈ જઈ સંકટો ત્યાગીઓએ પોતાનાં અનેક સુકૃતોને ભસ્મીભૂત કીધાં
છે. તેવી જ રીતે મોહ તથા લોભે પણ સંકટો ત્યાગીઓને પોતાના પાશમાં
નાંખી, તેઓને લગ્ન લટાવી છે અને તે જ પ્રમાણે મદમત્સરનું પણ
જાણવું. આનું સમાધી રક્ષણ થવા માટે, વિવેકવીરને, જેમ પરમાર્થ ઠરવું
ચોગ્ય છે, તો તો પ્રપંચ સાધન પણ જરૂરનું જાણવું જોઈએ.” અત્ર મુનિ-
પિતા ક્ષણે? ચલ્યા અને સલાજનો શં થાય છે, તે જોવા લાગ્યા. ૧

સંપૂર્ણ જ આમી હોય છે, સ્ત્રી ત્યજે પણ કામ તબયો ન હોય; ધામ ત્યજે પણ લોભ તબયો ન હોય. એ પર એક કથા છે, તે સાંભળ.”

“રાજા! કોઈ એક નગરમાં એક રાજપુત્ર અને પ્રધાનપુત્ર બે યુવાન્ મિત્ર હતા. તેઓ વિદ્વાન્ અને સુલક્ષણા હોવા છતાં સ્વભાવે કંઈક વિનોદી પણ હતા. તેમને કોઈ કોઈવાર નગર પાસેના રમ્ય વન ઉપવનમાં ફરવાની ટેવ હતી. એકવાર તેઓ બંને અશ્વારૂઢ થઈ ફરવા નિકળ્યા; અને સુંદર પુષ્પવાટિકાઓ અને આરામોમાં ફરતા ફરતા ઉપવનને વટાવીને કંઈક આગળ નિકળી ગયા. ત્યાં માર્ગમાં એક નાનો અછાથી આશ્રમ દૃષ્ટિએ પડ્યો. તેમાં એક ત્યાગી પુરુષ બેઠેલો હતો; તેણે મૃગચર્મનું આસન પાથર્યું હતું; અંગપર ચીર વસ્ત્રમાં માત્ર એક કૌંપીન સિવાય બીજું એકે વસ્ત્ર નહોતું; માથે સુંદર જટા અને અગોમાં વિકૃતિ ચોળેલી હતી; આગળ ધૂણી થપતી હતી. તે સિદ્ધાસનવાળી, નેત્ર મીચી, બને હસ્તવડે જ્ઞાનમુદ્રા ઠરીને ધ્યાનસ્થની પેઠે બેઠેલો હતો. પાસે બીજું કોઈ ન હોતું, તેમ રહેવાને પર્યુકૃતી પણ ન હોતી. પેલા બે મિત્રો તેની નજીકમાં ગયા ને તે જોગીની આવી નિઃસ્પૃહી ત્યાગવૃત્તિ જોઈ રાજપુત્ર પ્રસન્ન થયો. તે તેની બહુ પ્રશંસા કરવા લાગ્યો કે, “ધન્ય છે આ સાધુ ચોગીને, કે જે સઘળી આશા તૃણા ત્યજી દઈ વિનાગ ધારણ કરી, ઈશ્વર ધ્યાનપરાયણ થઈ, ઉપર આલ ને નીચે ધરતીને! આશ્રય કરી રહેલો છે! અહો! એમને માયાની લેશ પણ સ્પૃહા નથી. ધન્ય છે!” એ સાંભળી પ્રધાનપુત્ર બોલ્યો; “હા, સાધુ છે તો વંદન કરવા યોગ્ય; પણ સંસારની એને કશી સ્પૃહા નથી ને સઘળી વાસના ત્યજી દઈને બેઠો છે, એવું આપ શા ઉપરથી કહો છો?” રાજપુત્ર બોલ્યો; “જો એમ ન હોય તો આવા નિર્જન સ્થાનમાં ને આવી અક્રિયન અવસ્થામાં શા માટે રહે? જૂઓ, એમની પાસે વસ્ત્ર સરખુંએ નથી, તેમ રહેવાને સ્થાન પણ નથી.” પ્રધાનપુત્ર કહે છે. “એમ હોવાથી શું થયું? શું એવી રીતે સઘળી વસ્તુને ત્યજી દઈ અક્રિયન થવાથી આત્મા પવિત્ર થતો હશે? વધારે તો શું, પણ છેવટે પોતાના શરીરનો સુદ્ધાં ત્યાગ કરે તોએ મન નિર્વાસનામય થયા વિના આત્મા શુદ્ધ ક્યાંથી થાય? મન જ સંસારરૂપી અવિદ્યાર્તુ કારણભૂત છે. જો મનનો નાશ થાય તો જ સંસારની માયા-કોહ-મમતા-પ્રપંચનો નાશ થાય છે, અને મન વૃદ્ધિ પામે તો સર્વ વૃદ્ધિ પામે છે. ગીતા-ઉપનિષદ્ લખે છે કે:-મન एव मनुष्याणा कारणं बंधमोक्षयोः મનુષ્યોને બંધનનું અને મોક્ષનું કારણ કેવળ મન જ

છે. માણસ જેમ પશુને દારડાથી બાંધી વશ રાખે છે, તેમ જ મન, દેહાદિક સઘળા વિષય-પ્રપંચમાં, રાગ-પ્રીતિ ઉપજાવી વશ રાખે છે, અને એ જ મન વિષયમાં વૈરાગ્ય ઉપજાવી, જીવને બંધનમુક્ત પણ કરે છે. આ યોગી દેખીતા વૈરાગ્યવાન અને ત્યાગવૃત્તિવાળા છે, પણ એમનું મન સંસારના વિષયોમાં બંધાયલું છે કે મુક્ત છે, તેની આપણે ચાલો પરીક્ષા કરી જોઈએ.”

આવો વિચાર કરીને તે બંને જણા એ ત્યાગીની સમીપમાં જઈ મોટેથી પ્રણામ કરી ઉભા રહ્યા. પછી પ્રધાનપુત્ર બોલ્યો; “અહો પ્રિય મિત્ર, આ મહાત્મા-યોગીરાજ કેવા ધ્યાનમગ્ન છે!! શી એમની એકાગ્રતા! શો એમનો તીવ્ર વૈરાગ્ય! એમની પાસે કંઈ જ નથી જાણે એમને સંસારમાં કશી સ્પૃહા જ ન હોય તેમ કશું પાત્ર કે વસ્ત્ર પણ પાસે રાખ્યું નથી. આવા નિષ્કલ્પન સાધુની જ સેવા કરવાનું મહાપુણ્ય છે. આવા પુરુષને જો કોઈ વસ્તુનું દાન કર્યું હોય તો તેનું સહસ્રગણું ફળ મળે છે. હું ધારુ છું કે, તમારા ને મારા કિરીટો* પર અમૂલ્ય મણિનાં લટકણો છે; જેનું મૂલ્ય કોઈ સાધારણ રાજાથી પણ આપી શકાય તેમ નથી; વળી તેમાં અતિ મોટો ગુણ તો એ છે કે, તે લોહાને પણ સોનું બનાવી દે છે; તેનું દાન આ સાધુને દીધું હોય, તો આપણા મનબા દેહ સફળ થાય! પણ આપણે તેમને એ કેવી રીતે આપીએ? એઓ તો દૃઢ સમાધિમાં છે, બંને હસ્તવડે મુદ્રા કરેલી છે, પાસે કશું વસ્ત્ર પણ નથી, કે જેથી તેને છેડે બંધાય; મણિ, એમનાં એમ ખુદ્દા તેમની આગળ મૂકીએ તો કોઈ લઈ જાય. હવે કેમ કરીએ?”

પેલા ત્યાગી મહાત્મા નેત્ર મીચી આનંદે લગવન્મરણ કરતા હતા. તેમણે આ બે જણની સર્વ વાતચિત અથેતિ સાંભળી અતિ ઉત્કંઠાથી પોતાનું મોઢા પહોળું કર્યું-એવું સૂચવવાને કે મણિ મૂકવાનું સૌથી નિર્ભયસ્થાન આ છે!!

એમ મોઢાં પહોળું થયલું જોઈ, તેના મર્મને સમજી ગયેલો પ્રધાનપુત્ર મનમાં હસી પડ્યો, અને સાનવડે રાજપુત્રને સમજાવ્યું કે, “જોઈ આ ત્યાગીની નિઃસ્પૃહતા? જોઈ એનું નિર્લોભીપણું? કહો વારુ, અત્યારે એને ત્યાગ ક્યાં જતો રહ્યો!” ઘણીવાર થઈ તોએ મણિની આશાથી મોઢાં બંધ થયું નહિ, ત્યારે પ્રધાનપુત્રે પેલી ધૂણીમાંથી અપટ્ટી રાખ લઈને મોટેથી કહ્યું; “રામજી દયો બહુ સારુ થયું; આ યોગીરાજના

રીતે ઉઘડી ગયેલા સુખમાં જ હું મણિ મૂકું છું.” પછી
 હલે પેલી રાખ તેમાં નાંખીને કહ્યું; “પણ અહોહો ! આ
 ર ! બુચો તો ખરા ! આ તો એકનું બીજું થઈ ગયું. મણિ
 રૂપ થઈ ગયો ! અહો ! શી કર્મની ગતિ ! પ્રારબ્ધ વિના
 !. આપણે ગમે તેટલું દ્રવ્ય આપવા ધારીએ, પરંતુ પ્રારબ્ધ
 થી રહે ? આ જોઈને તો મને ઘણું ખેદ થાય છે !” આટલું
 કના પિતા વળી બોલ્યા કહો રાજા આવી રીતે મણિના બદ-
 નાના સુખમાં ચપટી રાખ આવી પડેલી બાણી, એ ત્યાગીને
 ૥ ખેદ થયો હશે વારુ ? તેને તે જ વેળાએ પોતાની ત્યાગ
 ૧ દઈને દ્રવ્યના લોભરૂપી પાપના ભોક્તા થવાની આશ
 માં ને ભારે શિક્ષા કરવા જેટલો ક્રોધ ચઢ્યો હશે. પણ રાજપુત્ર
 અહુતુર હતો તે, પ્રધાનપુત્રના વચનના ઉત્તરમાં બોલ્યો; “નહિ
 નહિ, ખ્યારા મિત્ર ! એમ નથી. એ તો એમના તપોબળનો જ કિંવા
 એમના ઉત્ત્ર ત્યાગનો જ પ્રભાવ છે. એમના તીવ્ર તપરૂપ અશિથિ આવે
 વળરૂપ મણિ પણ આમ ભસ્મ થઈ ગયો, ત્યારે બીજી વસ્તુનો શો
 આશરો ! આવી જ રીતે એમનાં સઘળાં પાપ પણ બળીને ભસ્મ જ
 થઈ ગયાં હશે ? હવે એમને શી વાતની વાસના હોય ? અને આપણું
 આપેલું દ્રવ્ય તે બીયારુ એમના પ્રભાવ આગળ શી ગણતિમાં !” આવી
 રીતે મણિની આશાએ સુખમાં રાખ આવી પડવાથી મહાનિરાશ અને
 બિશ્વ થઈ ગયેલા તે ત્યાગીના મનનું એવાં વચનોથી જ સમાધાન કરી
 તથા તેને તેના ત્યાગતપ માટે વિશેષ ઉત્સાહી કરીને, તે બને મિત્રો
 ત્યાંથી ચાલતા થયા. જેમ વેશ્યા સ્ત્રીને, જે ઈચ્છા થાય તે પ્રાપ્ત કરી
 શકે છે, પણ સતી સ્ત્રી તો કોઈ જ પરણ્યો હોય છે; તેમ જ મ્હોડેથી
 વિરાગી થવામાં—‘અમને તો આ જગતનો કશો પણ અપ નથી, પ્રારબ્ધ
 વશ છીએ ને તે જેમ દોરવે છે તેમ દોરવાઈએ છીએ,’ એવું બોલનારા
 અનેકાનેક છે; પરંતુ પૂર્ણ આત્મારામ તો કોઈક જ વિરલો થઈ શકે
 છે હે પ્રિયપુત્ર વામદેવ ! અપૂર્ણ ત્યાગીને લોભ મોહાદિ શત્રુઓ દબાવે
 છે: તો એવા ત્યાગ કરતાં એજોએ સર્વથા સંસાર જ એક માન્યો છે,
 તેથી તું હવે અમારા વૃદ્ધોના ઉપર કરુણા લાવીને ઘેર ચાલ. મારા કરતાં
 તારી માતાની તારે વધારે કરુણા કરવા જેવું છે; કેમકે તે તો તારો
 વિયોગ થયો ત્યારથી અત્ર જળ ત્યજીને બેઠી છે. માટે હે પુત્ર ! હવે
 વિલંબ થશે તો તારી માતાના પ્રાણ બચવાની પણ આશા નથી.”

પિતાપુત્રની આ વાતચિત સાંભળી, મહારાજ વરેષુ વિચાર કરવા લાગ્યો કે, ‘અતિશય આગ્રહ કરીને જો કદાચ ઋષિ, ગુરુદેવને લઈ જશે, તો મારા હાથમાં અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલું સદ્ગુરુરત્ન હું ગુમાવી બેસીશ. માટે હરકોઈ પ્રધારે ગુરુદેવ અહીંયાંથી ન જવા પામે તો જ ઘણું સાર, એવા વિચારથી રાજા વરેષુ ખંને પિતા પુત્ર પ્રત્યે હાથ ભેડી નમન કરીને બોલ્યો; “હે ઋષિવર્ય ! હે સદ્ગુરુદેવ ! મન, વાણી તથા કાયા-વડે કરીને હું સર્વથા આપનો દાસ છું; માટે મને ત્યજીને હવે આપનાથી કેમ જવાય ? હું આપને શરણે છું ને આપની કૃપાથી જ અપાર ભવ-યાતનામાંથી છૂટીને સર્વેશ્વર એવા અચ્યુત પરબ્રહ્માનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવા પામ્યો છું. મારું તો સર્વસ્વ આપ જ છો; માટે હું હવે આપને અહીંથી જવા દેનાર નથી. આપના અત્ર પધારવાથી મારું એકલાનું નહિ, પણ આ સંસારમંડળનું-આધિ બ્યાધિ અને ઉપાધિથી પીડિતજનનું-સંસારસાગરમાં ડૂબતાનું-કલ્યાણ થયેલું છે; અને તે જ પ્રમાણે ચિરકાળ પર્યંત પ્રભુનું નિરં-તર કલ્યાણ થતું જ રહે, એ માટેનો સુલભ માર્ગ આપની કનેથી જાણવા ઇચ્છું છું. ગુરુદેવ ! મેં જે ભગવતદર્શનનો અલભ્ય લાભ મેળવ્યો, તે માત્ર આપના પરમ અનુગ્રહથી જ મેળવ્યો છે; અને તે પણ વળી આ સ્થૂલ દેહ છોડીને બીજા દિવ્યદેહદ્વારાએ, ઇંદ્રાદિકનાં વિમાનારૂઢ થઈને મેળવ્યો છે; પરંતુ એ પ્રમાણે એ વસ્તુ મનુષ્યમાત્રને કંઈ સુલભ નથી, માટે એક સાધારણમાં સાધારણ મનુષ્ય પણ જેવી રીતે એ પરમ પદને પહોંચી શકે, તેવો સર્વસાધ્ય* માર્ગ જો હોય તો તે મારે જોવાની ઇચ્છા છે એ માટે આપનાથી હવે મારો ત્યાગ કેમ થાય ? તેમ અતુલ ભાગ્યવંતાં માતૃશ્રી, કે જેમની કૃપે આપ સરખા મહર્ષિરત્નને જન્મ આપ્યો છે, તેમનો પણ ત્યાગ કેમ થઈ શકે ? માટે હવે તો નિર્વિલંબે એટલી જ આજ્ઞા થવી જોઈએ, કે જેથી હું અતિશીઘ્રપણે માતૃશ્રીને અહીં તેડાવી લઉં. માતૃશ્રી અહીં પધારેએટલે સૌ વાતે નિઃસ્પૃહી થઈ, આપ આ સેવકના શિરછત્રરૂપે આનંદે અત્ર વિરાજો. આપ પિતાપુત્રના ઋષિધર્મને કોઈ જાતની હાનિ ન થવા દેતાં, હું નિરંતર આપની પવિત્ર સેવામાં તૈયાર રહીશ.”

આવી રીતના વરેષુ મહારાજના અત્યાગ્રહથી વામદેવે તે વાત માન્ય કરી. રાત્રિ હતી, છતાં તે જ વેળાએ રાજાએ ઘણાક વેગવાળા અસ્વારોને એક સુંદર ચાના સાથે, ઋષિના ઘણે દૂર આવેલા આશ્રમ પ્રત્યે મોકલ્યા. ઋષિએ ખતાવેલી નિશાની પ્રમાણે તેઓ ત્વરાથી ચાર

* સૌ સાધી શકે તેવા.

દિવસનો માર્ગ માત્ર એક દિવસમાં વટાવીને ઋષિના આશ્રમે જઈ પહોંચ્યા. ત્યાંથી વામદેવનાં માતૃશ્રીને તેડલી જ ત્વરાથી તેડીને પાછા આવ્યા ! ઘણાક દિવસથી પુત્રવિયોગને લીધે અન્નજળનો ત્યાગ કરીને છવ ઉપર આવી બેઠેલી અને ક્ષણે ક્ષણે પુત્ર પુત્ર અંખતી, યોગમાયા સરખી ઋષિ-પત્નીનો અને બટુકનો જે વેળા મિલાપ થયો, તે વેળાનું વર્ણન કોણ કરી શકે ? પુત્રને જોતાં જ પ્રેમના ઉમંગકાથી તેનાં નેત્રમાંથી શ્રાવણુ ભાદરવો વહેવા લાગ્યો, બન્ને પયોધરમાંથી પયધારાઓ છૂટવા લાગી; એકદમ દોડીને પુત્રને બાથમાં તાણી લઈ હૃદય સાથે આંપતાં જ, અંબા અચેત થઈ ગઈ ! ઘણીકવારે શુદ્ધિમાં આવતાં પુત્રને ઉપરાઉપરી ચુંબન આલિંગન દેવા લાગી અને પોતાને આમ ટળવળાવવા માટે પ્રેમથી કંપકે દેવા લાગી. એ જોઈ મહાત્મા બટુકે પણ સંપૂર્ણ માતૃપ્રેમ દર્શાવી, તેના મનને સંતુષ્ટ કર્યું. તે ટાણે સઘળે જયજયકાર થઈ રહ્યો.

ચતુર્દશ બિન્દુ

હરિ ભજવાનો અવસર કયારે ?

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

વીળાયા રૂપસૌંદર્ય તન્ત્રીવાદનસૌષ્ઠવમ્ ।

પ્રજારંજનમાત્રં તત્ર સામ્રાજ્યાય કલ્પતે ॥

વાગ્વૈભવી શબ્દજ્ઞરી શાસ્ત્રગ્યાખ્યાનકૌશલમ્ ।

વૈદુષ્યં વિદુષાં તદ્વદ્મુક્તયે ન તુ મુક્તયે ॥

અર્થ-વીળાના રૂપ સૌંદર્યથી તેમ જ તંત્રીના વાદનકર્મના સૌષ્ઠવથી, કેવળ મન્ત્ર રંજન થાય છે, પરંતુ તેથી કંઈ સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત થતુ નથી. તેની પેઠે શબ્દોને ઝરનારી વૈભવી વાણી, શાસ્ત્રોના વ્યાખ્યાનની કુશળતા તથા વિદ્વાનોની વિદ્વતાની ભોગપ્રદ થઈ પડે છે, પરંતુ મુક્તિપ્રદ થતી નથી.

—૨૩૩૩૨૨૨૨—

પુનઃ રાત્રિ થઈ. શયનસ્થાનમાં બટુકની આગળ પાછી સભા ભરાઈ. ચંદ્રનો ઉદય થતાં જ ચક્રોર પક્ષીઓ જેમ સઘળો વ્યવહાર ત્યજી દઈ, ચંદ્રના અમૃતરસનું પાન કરવા માટે છે, તેમ સર્વજનો મહાત્મા બટુકના અદ્ભુત સ્વરૂપ તથા કલ્યાણ કરનારાં વચનામૃતનું પાન કરવાને વારંવાર તેમની આસપાસ વિટાઈને બેસતા હતા, જેથી તે મહાત્માને ક્ષણભર નિદ્રા લેવાનો અવકાશ પણ મળતો નહોતો. નિત્યના નિયમ પ્રમાણે આજે પણ લોકો તેમની પાસે આવીને બેઠા. એ સમયે તે તેજસ્વી બાળ મહાત્મા પોતાની પૂજ્ય માતૃશ્રીનાં ચરણ તળાંસતા અનેક મધુર વચનોથી તેમને રંજન કરતા હતા. મહારાજ વરેષ્ણુ બટુકના પિતાનાં ચરણ ચાંપતો હતો. ઉપવાસાદિકથી શિથિલ થયેલાં માતૃશ્રી થોડીકવારમાં નિદ્રાવશ થઈ ગયાં, ત્યારે બટુકને તેમની સેવામાંથી ત્રિભુવન પામેલા જ્ઞે, એક જિજ્ઞાસુએ તેમને કંઈક પ્રશ્ન કરવાનો વિચાર કર્યો. પણ તે જોવો હાથ જોડીને પોતાના પ્રશ્ન માટે વિનંતિ કરવા જાય છે, તેવો જ રાજા વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો; “હે જિજ્ઞાસુ છોવો! હું તમારા બોલવાની આડે આવું છું, માટે મને ક્ષમા કરશો. મારે કહેવાનું એટલું જ છે કે, ગુરુ મહા-

રાજને આપણે વારંવાર બહુ જ પરિશ્રમ આપ્યો છેઃ ક્ષણભર પણ તેઓને વિશ્રાંતિ લેવા દીધી નથી. માટે આજે સુખેથી એમને નિદ્રા લેવા દો।” એ સાંભળી બટુક વામદેવજી બોલ્યાઃ “રાજા, મને કોઈ વાતનો પરિશ્રમ નથી. જેની જે નિત્યચર્યા હોય છે, તેમાં તેને પરિશ્રમ હોતો નથી. જળનો સ્વભાવજ વહન કરવાનો હોવાથી તે રાત્રિ દિવસ વહ્યા જ કરે, તેમાં તેને પરિશ્રમ શાનો ? તેવી જ રીતે ભગવચ્ચર્યા કરવી, એ આ દેહનું સ્વાભાવિક ધર્મ હોવાથી તેમાં મને પરિશ્રમ શો ? મારુ તો ઈર્તવ્ય એ જ છે કે, દેહને નિરંતર ઈશ્વરચર્યારૂપ પરમાર્થમાં લગાડવો. વળી સર્વ મનુષ્યપ્રાણીનું પણ ઈર્તવ્ય એ જ છે કે, સર્વ કાર્ય ત્યજીને ભગવત્સ્મરણાદિ કાર્ય પહેલે કરવું. મહાપુરુષોએ કહેલું છે કેઃ-

શતં વિદાય દાતવ્યં સદસં જ્ઞાનમાચરેત્ ।

લક્ષં વિદાય મોક્તવ્યં કોટિં ત્યક્ત્વા હરિં સ્મરેત્ ॥

સો કામ મૂકીને પણ દાન કરવાનો પ્રસંગ આવે, તે વેળા દાન કરવું; સમય થાય ત્યારે હંભર કામ પડતાં મૂકીને સ્નાન કરવું; વળી ક્ષુધા લાગે ત્યારે લાખ કામ મૂકી દધને જમવું; અને ભગવાનનું સ્મરણ તો કદાચ કામ પણ પડતાં મૂકીને કરી લેવું; કેમકે આ ક્ષણભંગુર દેહનો કિંચિત્ પણ ભરોસો નથી. કોણ જાણે છે કે, કાલે-અરે! ઘડી પછી-શું થશે ? આપણને આપણા દેહનો, સ્થિતિનો કે આયુષ્યનો જો ક્ષણભરનો પણ ભરોસો હોય, અને આપણે કોઈ વાતે પરતજ ન છતાં સર્વ રીતે સ્વતંત્ર હોઈએ, મન ઇચ્છાનુરૂપ કાર્ય કરી શકવામાં કદી ચૂકતું નજ હોય, તો કદાચ એવી ધારણા રાખી શકીએ, કે આપણાં ફલાણાં ફલાણાં કાર્ય છે, તે અમુક સમય સૂધીમાં કરી લઈને, પછી નિરાતે ભગવત્સ્મરણ કરીશું. પણ આપણને ક્ષણવારનો તો ભરોસો નથી, આપણે કોઈ વાતે સ્વતંત્ર નથી, અમુક સમય સૂધી સંસારમાં ટકી શકવાને તો શું, પણ ભક્ષણ કરીને પેટમાં ઉતારેલું અન્ન કે જળ પચાવી શકવાને પણ આપણે સ્વતંત્ર નથી, છતાં એવી પરતજ સ્થિતિમાં રહેલા આપણે નવરાશ આવતાં સૂધીને માટે ભગવત્સ્મરણ કરવું મુલતવી રાખીએ, એ કેવી મૂર્ખતા ગણાય ? આ મનુષ્યદેહ તો માત્ર ભગવત્પ્રાપ્તિ અર્થેજ નિર્માણ થયેલો છે તેટલા માટેજ ખીજ સર્વ દેહો (ચોરાશી લાખ જીવદેહો) કરતાં મનુષ્યદેહને શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે. વળી એ દેહ (મનુષ્યદેહ) અપાર દુ.ખો અને પરિશ્રમોને અંતે ભગવત્કૃપાથી એક વાર પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે, છતાં તેની યોગ્યતા ન જાણીને જે મનુષ્ય તેને

એણે ગુમાવી દે છે, તે અંતે પેલા અતિ ઉલોગી વૈશ્યની પેઠે મોટા પસ્તાવામાં પડે છે!” એ સાંભળી રાજા બેઠ્યો; “તે કેવી રીતે મહારાજા!” ત્યારે વામદેવજીએ તેના ઉત્તરમાં નીચેના ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો.

“એક વેળા કોઈએક યોગી મહાત્મા ફરતા ફરતા એક નગરમાં જઈ ચડ્યા. યોગી અનેક પ્રકારના હોય છે. જેને જે વસ્તુનો યોગ હોય, તેનો તે યોગી કહેવાય છે. જે યમ, નિયમ, આસનાદિક અષ્ટાંગ યોગવાળો હોય તે અષ્ટાંગયોગી; જે ધ્યાનપરાયણ હોય તે ધ્યાનયોગી, જે ભક્તિપરાયણ હોય તે ભક્તિયોગી ને જ્ઞાનપરાયણ હોય-જ્ઞાનપ્રાપ્તિ દ્વારા પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર જેને થયો હોય, તે જ્ઞાનયોગી. જેને માટે આ ઇતિહાસ હું કહું છું, તે મહાત્મા જ્ઞાનયોગી હતા. તે યદુચ્છાત્રી સર્વત્ર વિચરતા અને ભવસાગરમાં બૃહતાં ને જૂડેલાં જનોને જ્ઞાનમાર્ગની ઉપદેશરૂપ નૌકામાં બેસાડી બેસાડીને તેના ઉદ્ધાર કરતા હતા. તે એક સમયપર એક નગરમાં ગયા ત્યાં એક પવિત્ર મઠમાં તેમણે મુકામ કર્યો ને મધ્યાહ્ન થયલા હોવાથી ભિક્ષા કરવાને સારુ એક મોહોદ્ધામાં ગયા. તે મોહોદ્ધામાં એક ધનાઢ્ય વૈશ્ય રહેતો હતો. તેણે એ મહાત્માને બેતાં જ અતિ આદરવડે નમન કર્યું, ને પોતાના ઘરમાં અન્ન તૈયાર થયેલું હોવાથી, એ અતિથિરૂપ સત્પુરુષને જમવા બેમાડ્યા. રુચિ પ્રમાણે ભોજન કરીને ત્યાંથી વિદાય થતાં પૂર્વે, તે મહાત્માએ વિચાર કર્યો કે, ‘આ વણિકના અન્નથી જે દેહ પોષાયો છે, તે દેહથી પોતાનો ધર્મ યથાર્થ પૂર્ણ કરી, ઋણમુક્ત થવું બોધ્યું.’ વરેષુ, એવા મહાત્મા જનો જગતના કલ્યાણાર્થે અનેક ઉપાયો કરે છે ખરા; પરંતુ પોતે પોતાને સારુ બનતાં લગી કોઈના પણ ઉપકારમાં રહેતા નથી. માટે, આ વેળાએ પણ તેણે, તે શેઠને બદલે વાળી આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી શેઠની સમીપ જઈ કહ્યું; “હુ વણિક! પંચતત્ત્વના બંધાપલા આ દેહને અન્ન જમાડીને તે તૃપ્ત કર્યો છે, તે દેહ તારા હિતાહિતની બે વાત તને કહે છે, તે તું સાંભળીશ?” વણિક સમજતો જ હતો કે, યોગી-સંન્યાસી બીજું શું કહેવાના હતા? તેમને કહેવાનું ફરી ફરીને એ જ હોય છે કે, સંસારની આસક્તિ મૂકી દો ને હરિને ભક્ત; પણ તે કંઈ અત્યારે બને? આટલો મોટો વેપાર કેમ મૂકાય? એ તો જ્યારે વખત આવશે ત્યારે થઈ રહેશે. મને મારા કામના ગુંથવાડામાં જમવાનો પણ ક્ષણમરનો અવકાશ નથી, તો હું હરિ ભજવા ક્યાંથી નવરો થાઉં? આવો વિચાર કરીને તેણે તે મહાત્માને ઉત્તર આપ્યું કે;

“યોગીરાજ ! આપ કહેવા ધર્યો છે તે મેં જાણ્યું છે. તે મારા હિતની જ વાત હશે; પણ હમણાં તો હું બહુ કામમાં ગુંથાયો છું. વળી આપ કેઈ ખીલુ વેળા પધારીને મને કૃતાર્થ કર્યો.” મહા ઉગ્રોગી વૈશ્યનું એવું ઉત્તર સાંભળી, તે યોગી મહાત્મા હરિસ્મરણ કરતા કરતા ત્યાંથી વિદાય થયા.

આ વાતને કેટલાક દિવસ વહી ગયા, ત્યારે પુનઃ પેલા યોગીરાજ કરતા કરતા ત્યાં આવ્યા. તેમને જોઈ વશિકે ભોજન કરવાની વિનંતિ કરી ત્યારે યોગીએ કહ્યું; “ભાઈ, ભોજન તો મેં જ્યાં મળ્યું ત્યાંથી કરી લીધું છે; પણ તે આગળ મને કંઈ હતું કે, “મહારાજ, કેઈ ખીલે પ્રસંગે પધારજો; માટે હું આવ્યો છું તું આજે જે વડી નિયતિયત કરીને ભગ-વત્સંબંધી જે શબ્દ સાંભળીશ ?” વશિકે બોલ્યો; “શું કરું મહારાજ, આજે તો મને જરાએ અવકાશ નથી. આપ વળી કેઈ ખીલુ વેળા આવજો,” યોગીરાજ ‘અસ્તુ’ કહીને પાછા ચાલતા થયા તે પુનઃ કેટલેક દિવસે તેના દ્વાર આગળ આવીને ઊભા રહ્યા. તેમને જોતાં જ વશિકે ઉત્તર લીધું કે; “યોગીરાજ ! આજે તો જરા પણ અવકાશ નથી. આપ કાલે અથવા પરમ દહાડે પધારજો.” મહારાજ ગયા, ને જે દિવસ રહીને પાછા આવ્યા ત્યારે વશિકે બોલ્યો, “કૃપાનાથ ! શું કરું ? હવે હું કામમાંથી છૂટ્યો નથી. આ બુઝો, દેશાવરોના આડતિયાઓની હુડીઓ ચોમેરથી ચોકની ચોક એકઠી થઈ છે, તેનાં નાણાંની તજવીજ કરવી છે; તેમાં વળી આ ચાર પડોણા પણ આવ્યા છે, તેમની પણ સરસરા મારાથી ખરો-ખર બની શકી નથી. બપોરના રાજદરબારમાં જવાનું છે; ને ત્યાં દેશની વ્યવસ્થા માટેના નિયમોમાં રાજાને કંઈ સલાહ આપવાની છે. નાણાંના સંબંધમાં એક સાહુકાર વાંકું બોલે છે, તેથી ન્યાયાધીશ સમીપ સર્વ વૃત્તાંત નિવેદન કરવાનો છે; વળી રાત્રિના સભામાં જવાનું છે, ને ત્યાં પડોસના રાજા તરફથી અમારા વેપારને હાનિ થાય છે, તેના વર્તમાન તે રાજાને નિવેદન કરવાના છે. આજે તો મહારાજ ! બહુ કામમાં છું, માટે આપ કાલે પધારજો, કાલે અવશ્ય હું આપની વાત લક્ષ્ય કરીને સાંભળીશ”

આ પ્રમાણે અનેકવાર આંદા ખાઈ ખાંડને પાછા ગયેલા છતાં જેને પરોપકાર અતિ પ્રિય છે એવા તે મહાત્માએ આવન જાવનને હિંકોળે ચઢ્યા છતાં, પોતાનું ધૈર્ય છોડ્યું નહિ તે જીવ ધર્મવૃત્તિવાળો હતો, તેથી યોગીને તેના કૃત્યાણની ધન્યતા થયા જ કરી. તેથી પાછા ઘણેક દિવસે તે યોગી તેને ત્યાં ગયા ત્યારે તે જીવે કહ્યું; “મહારાજ ! આજે તો હું એક વેપારીના હિસાબમાં એવો ગુંચવઈ ગયો છું કે, ક્ષણભર ચેકેન

પંચદશ બિન્દુ

પાવડે પગ ને બ્રહ્મ ઉપદેશ

વિદાય કામાન્ યઃ સર્વાન્પુમાંશ્વરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।

નિર્મમો નિરંકારઃ સ શાન્તિમધિગચ્છતિ ॥ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

અર્થ-જે પુરુષ સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરી, નિઃસ્પૃહ, મમતારહિત અને અહ-કારરહિત થઇને વિચરે છે, તે શાંતિ મેળવે છે

એ વાર્તા સાંભળી પેલા પ્રશ્ન કરવા ઉઠેલા જીવનું તો આરંભમાં જ સમાધાન થઈ ગયું; પણ મહારાજ વરેન્સ, તે દૃષ્ટાંત પૂરું થતાં જ તેમાં શંકા કરી ઉઠ્યો. તે બે હાથ જોડી બોલ્યો; “કૃપાનાથ ! એમ ક્ષણવારમાં એ વૈશ્યને કેવી રીતે ભગવદ્વપદેશ થયો ને તેટલામાં તેની કેવી રીતે સદ્ગતિ થઈ, તે મારા કળ્યામાં તો આવતું નથી; કેમકે જે વસ્તુની પ્રાપ્તિને માટે અસંખ્ય સાધનો કરતાં કરતાં જન્માંવરે પણ પ્રાણી થાકી જાય છે, તે વસ્તુ એવા સાંસારિક-માયાવશ જીવને સહજમા પ્રાપ્ત થઈ જાય, એ આશ્ચર્ય થવા જેવું છે.” તે સાંભળી શુરુ વામદેવજી બોલ્યા; “રાજ, એમાં આશ્ચર્ય થવા જેવું કંઈ નથી. ઉપદેશ થતી વેળાની જે ક્ષણ, તેને ક્ષણ સમજવી નહિ. પૃથ્વીને વિષે બીજનું આરોપણ કરતાં ક્ષણવાર જ લાગે છે, પણ પરિણામે તે બીજનું જ્યારે મોટા વિસ્તારવાળું ફલિત વૃક્ષ થાય છે, ત્યારે તેના જોનારને ક્ષણની મહત્તા અત્યક્ષ થાય છે. આમાં મૂળ મહત્તા કંઈ ક્ષણને માટે નથી, તાત્પર્ય જૂઠું જ છે. જો કે ક્ષણ નહિ, પણ દિવસોના દિવસ સૂધી અતિ શ્રમ કરીને તે જ બીજ, ક્ષારવાળી ભૂમિમાં વા પાણીમય પૃથ્વીમાં વાળ્યું હોય તો, તેનું પરિણામ કંઈ રસાળ પૃથ્વીમાં વાળ્યા જેવું આવે નહિ; તે બીજ તો વાવતાં જ નહિ થઈ જાય, તે જ પ્રમાણે ઉપદેશમાત્ર બીજરૂપ જ છે; અને તે ઉપદેશરૂપ બીજને વાવતાં, ને ઉપદેશ કરતાં ક્ષણ જ જોઈએ છીએ,

કેમકે એ બીજા જો અધિકારીસ્થાનમાં, શુદ્ધ-શ્રદ્ધાળુ પવિત્ર અધિકારીના હૃદયરૂપ રસાળભૂમિમાં-વાવવામાં આવે તો, પરિણામે ભગવદ્ભક્તિરૂપ મોટું ફલિત વૃક્ષ થઈ જાય છે; અને તેના ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપ અમર ફળોનો રસ પીને પ્રાણી અજરામર થઈ જાય છે. પણ રાજા ! ભગવત્કૃપાથી એવા બધા સંયોગો સાથે જ એકઠા થઈ જાય, ત્યારે જ તેવો પરિણામ આવે. જન્મ જન્માંતરનાં સુકૃત્યો, સંસારમાં વૈરાગ્ય, ઉત્તત્ત લાવના ને તે યોગ-વડે થયેલું નિષ્પાપ શ્રદ્ધાળુ હૃદય, ને તેપર કોઈ મહાત્મા સદ્ગુરુનો ભગવદુપદેશ, આટલું મળે તો પછી પ્રાણીને તરી જતાં વિલંબ શો ? એમ તરી ગયેલાંઓનાં અનેક ઉદાહરણ પ્રસિદ્ધ છે.

પૂર્વે છાન્દિતબુદ્ધિ* નામે એક સમર્થ રાજા થઈ ગયો છે. તે મોટો પ્રતાપી હોવાથી રાજ્યભાર પોતાને સ્વાધીન થતાં જ પોતાની આસપાસનાં સર્વ રાજ્યોપર પોતાનો દાબ રાખવા ચતન કરવા લાગ્યો. તે કેવળ ચતન કરતો એટલું જ નહિ, પણ જે રાજ્યપર તે ચઢાઈ કરતો ત્યાંથી જય મેળવ્યા વિના પાછો ફરતો નહિ. એ સઘળાનું કારણ તેનું ઉદ્યોગીપણું હતું. સાધારણ રાજાની પેઠે તે કદી પણ અંત-પુરમાં કે રાજ-મંદિરમાં બેસી ગયેલાં મારતો કે વિલાસમાં નિમગ્ન રહેતો નહિ. તે અને તેનો અશ્વ, તે અને તેના ધનુષ્ય બાણ, સાથેનાં સાથે જ રહેતાં. જ્યારે જોવામાં આવે ત્યારે તે સ્વારીમાં ફરતો અને સદા સાવધનો સાવધ રહેતો. ફરવું ને તપાસવું; લઢવું ને જિતવું; ઘેરવું ને સ્વાધીન લેવું; એ જ તેનું નિત્યનું ઈર્તવ્ય હતું, એની રાજગાદીનું સિંહાસન તે એના અપદ્મ અશ્વની પીઠ હતી. પોતાનાં સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યકૃત્ય કરી ભોજન કરવું, ને અવશ્ય જેવું હોય તે જ રાજઠાજ સંભાળી જોવું, એટલો જ સમય તે અશ્વપરથી નીચે ઉતરતો. તેના આવા સ્વભાવથી સઘળો પ્રકૃતિ-વર્ગ પણ પોતપોતાના કામમાં પૂર્ણ સાવધ રહેતો; તથા રાજધાનીના તેમ જ માંડલિક રાજ્યના નાના મોટા સર્વ અધિકારીઓ પણ પોતાના કામમાં સાવધ રહેતા હતા; તેઓના મનને નિરંતર લય રહેતો કે, કોણ જાણે કયી વેળાએ રાજા આવીને સન્મુખ ઉભો રહેશે. તાત્પર્ય એ જ કે સ્મરણગામીની પેઠે જ્યારે જોઈએ ત્યારે, ને જ્યાં જોઈએ ત્યાં, એ રાજા જાણે આવીને ઉભો જ છે. એ પ્રમાણે નિરંતર અશ્વારુઢ થઈ તે રૂથો ઠરતો હતો. એના શરીરને જેમ કશો અવકાશ નહિ, તેમ એના

* ઢાંચેલી બુદ્ધિવાળો, અર્થાત્ શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો જતાં પ્રાપ્તિ-માયાના આવગણથી ઢાંચેલી બુદ્ધિ સરખો.

મનને જરાએ સ્થિર રહેવાનો અવકાશ મળતો નહતો. અમુક પ્રાંતની પાંડણી બાકી છે, ક્ષણે પ્રાંતના લોકોપર શક્તિ કરતાં વધારે કરતો બોલે છે, અમુક ક્રેકાણે પ્રજાને ચોરોનો ઉપદ્રવ થવા લાગ્યો છે, ક્ષણે સરહદ ઉપર રાજ્યના છૂપા શત્રુઓ પ્રગટ થવા માંડ્યા છે. અમુક સ્થળે અગ્નિ પાકયું નહિ હોવાથી પ્રજા દુષ્કાળના પંજરમાં પીડાય છે; ઇત્યાદિ અનેક વિષયો ને સ્થળોપર તેનું મન સદા ફરતું ને મથન કર્યા કરતું હતું.

રાજાની આવી સ્થિતિ જોઈ, તેના તનના ને મનના, ને સાથે આત્માના આરોગ્ય માટે, રાણીને મોટી ચિંતા રહેતી હતી. રાજા આટલો બધો વ્યાવસાયી છતાં, પોતાનાં સર્વ કાર્યોમાં નિયમિત હતો, માટે અનતાં સૂધી તેના શરીરને ઠશી વ્યથા બાધ કરી શકે તેમ નહોતું; તોપણ અતિવ્યવસાય, એ જ મનુષ્યને કોઈ વેળા અનિયમિત કરી નાંખે છે, ને તેથી મનુષ્ય મોટા વ્યાધિમાં આવી પડે છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ અતિવ્યવસાયને લીધે મનની પવિત્રતાનો પણ નાશ થાય છે, અને મનની પવિત્રતા જતાં આત્માની ઉન્નતિ પણ દૂર થઈ જાય છે આટલા માટે તેની રાણી, જે ધર્મશીલ, બ્રહ્મજ્ઞાનની જાણનારી, ચતુર અને પતિ પ્રતા હતી, તે તેનાં નિરંતર લમતાં તનમનને કોઈ પણ રીતે સ્થિર અને વિશ્રામ લેનારાં કરવાને ઇચ્છતી હતી.

એકવાર તે રાણીને કોઈ પર્વણને દિવસે દેવતાદિકનાં દર્શનને અર્થે ઉપવનમાં જવું પડ્યું. સાથે ઘણાંક દાસદાસી તથા રસાલો હતા. ઉપવનમાંનાં અનેક રમ્ય સ્થળો, દેવસ્થાનો તથા સુંદર વાટિકાઓનું અવલોકન કરતાં કરતાં, એક રમણીય આશ્રમ દૃષ્ટિગોચર થયો, તેમાં એક મહાપુરુષનો નિવાસ હતો. તીર્થાટિક સ્થળે જવાનો ગર્ભિત હેતુ એ જ છે કે, ત્યાં જવાથી અનાયાસે એવા કોઈ મહાત્મા પુરુષનાં દર્શનનો લાભ મળે; સંતને શોધતી રાણી આશ્રમમાં ગઈ. ત્યાં એક સત્પુરુષ આનંદે બેઠા બેઠા હસ્તિમરણ કરતા હતા. રાણીએ જઈ પ્રેમથી તેમને વંદન કર્યું, ને પોતાનું નામ જણાવ્યું. સંતે તેને આશીર્વાદ દઈને, તેની, રાજાની તથા પ્રકૃતિમંડળની કુશળતા પૂછી. રાણીએ જણાવ્યું; “હું મુનિવર! આપના આશીર્વાદથી સર્વત્ર આનંદ પ્રવર્તે છે; પરંતુ તેમાંથી કોઈ વેળા અકસ્માત્ મોટો શોક પ્રગટ થઈ જવાની મને મોટી ચિંતા રહે છે. મમ નાથ પૃથ્વીપાલને કશા પણ વિશ્રામ વગર, નિરંતર-રાત્રિ દિવસ-રાજકાર્યના ભારી વ્યવસાયનું મથન કર્યા કરવાનું ચેટક લાગ્યું છે. પ્રયત્ન તો સ્તુતિપાત્ર છે; ને અત્યારે સર્વત્ર આ રાજ્ય કેવળ સુખી અને

સ્નિહંટક મનાય છે, તે અતિ પરિશ્રમનું જ ફળ છે; પરંતુ મહારાજ ! નીતિવચન છે કે, ‘અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્,’ તે અસત્ય નથી. મારા સ્વામીનાથે આજ લગીમાં નિરાંતે નિદ્રા કે નિરાંતે લોજન, એક પણ દિવસે કંઈ નથી, તો આત્મશોધનનું લક્ષ તો તેઓને હોય જ ક્યાંથી ? જો એમ સતત ચાલ્યું રહેશે તો પરિણામે એમની સુખાકારીને મોટો ધક્કો લાગવાનો સંભવ છે અને પરલોક તો નિશ્ચય ખગડશે જ અને અનેક સુકૃતવડે પ્રાપ્ત થયેલો આ મનુષ્યદેહ એણે ચાલ્યો જશે. આ સંબંધે હું અને પ્રધાનાદિ પ્રકૃતિમંડળે તેમને અનેકવાર વિનંતિ કરવા ચત્ત કયાં; પણ તે અમારું કોઈનું જરાએ સાંભળતા નથી. માટે હે મુનિદેવ ! એ વાતનો આપ જો કંઈ ઉપાય કરો, તો હું એકલી જ નહિ, પણ રાજપ્રભાદિક અમે સર્વ તમારા ઉપકૃત થઈશું.”

રાણીની પ્રાર્થના સાંભળી, તે મહાત્મા પુરુષે કહ્યું: “હે રાજપત્ની ! તારા મનમાં ઉભી થયેલી રાજના આરોગ્ય સંબંધીની કાળજી ખોટી નથી. તેના એવા અતિવ્યવસાયીપણાથી તેને પરલોકપતનનો ખીજો મોટો અનર્થ પ્રાપ્ત થાય, એ પણ સત્ય છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રાણીનું ઈર્ત્ય એ જ છે કે તેણે પોતાના મનુષ્યજન્મનો લાભ લઈને યથાશક્તિ પરમાર્થ સાધન કરવું. આ સાધન, મનુષ્ય વિના ખીજ કોઈ દેહથી થવું અત્યંત અશક્ય જ છે, માટે તે સાધન કરવાને જ ઈશ્વર, પ્રાણીપ્રતિ દયા કરીને મનુષ્યદેહ આપે છે. એવી પરમ કૃપાએ મળેલો મનુષ્યદેહરૂપ અમૂલ્ય લાભ, માત્ર એકલા સંસારકાર્યમાં જ ખોઈ દેવાથી, હાથમાં આવેલા અમૃતને પીવાના આળસથી, રાખમાં નાંખી દીધા જેવું થાય. રાજ પોતાના રાજ્ય રક્ષણ સારું નિરંતર પરિશ્રમ કરે છે, એ તેનો ધર્મ જ છે; અને ક્ષત્રિય થઈ, જે ક્ષાત્રધર્મનો ત્યાગ કરે, તે પોતાનો ધર્મ ત્યજવાથી પણ પાછો પડે છે, ને એ રીતે પરધર્મનું સેવન કરનારો અંતે પતિત થાય છે, પરંતુ સંસારકાર્ય સાથે પોતાના આત્મકલ્યાણનો પણ તેણે પરિશ્રમ કરવો આવશ્યક છે. હે રાજબાગા ! તું ચિંતા કરીશ મા, પ્રભુની ઈચ્છા પ્રમાણે સર્વ થશે. હું પોતે તારે ત્યાં કોઈ સમયે આવીશ ને ઘન તેટલો ઉપદેશ કરીને રાજનો માનસિક શ્રમ ઓછો કરાવીશ.” મુનિનાં આ રીતનાં વચન સાંભળી રાણી ઉભી થઈ, ને તેમની આજ્ઞા લઈ, વંદન કરીને ત્યાંથી નગરમાં ચાલી ગઈ.

એક દિવસે મહારાજ છાદિતબુદ્ધિ પોતાનું જ્ઞાનસંધ્યાદિક નિત્ય

કર્મ આટપી લધને અંતઃપુરમાં, રાણીના મંદિર વિશે લોજન કરતો હતો; એટલામાં એક ચાર આવ્યો. તેણે બહાર ઊભા રહી, દાસીની સાથે કેટલાક સાંકેતિક શબ્દો અંદર કહાવી મોકલ્યા. એમાં દાસી કિંવા રાણી ઇત્યાદિ કોઈને પણ સમજણ પડી નહિ; પણ રાજા સઘળું સમજી ગયો. તત્કાલ લોજન કર્યું ન કર્યું કરતો કે મુખપ્રક્ષાલન કરી, રાજા ઝડપભેર ઉઠ્યો. રાણી ઘણાંય વાનાં કરતી જ રહી કે; “કૃપા-નાથ! એમ અત્ર ઉપરથી અર્ધ ભૂખ્યા ન ઉઠાય, એ તો અગ્નિ તિસ્કાર કર્યો કહેવાય,” ઇત્યાદિ વચન કહ્યાં. પણ રાજાએ કોઈનું કંઈ ન માનતાં, તુરત પોશાક સજી લીધો, ને દેવડીપર અશ્વ તૈયાર રાખવાને સેવકને કહાવી મોકલ્યું તાંબૂલ મુખવાસ લીધો ન લીધો કરીને, ઝટકરમર કરી લીધી; ધનુષ્ય, ખાણ, ખડ્ગ, હસ્તચર્મ આદિ આયુધો બાધી લીધાં, ને “જય શ્રીહરિ,” એ મંગલ શબ્દ બોલતાંની સાથેજ ત્યાંથી તુરત બહાર નિકળી પડ્યો, અને જોતજોતામાં પોતે પોતાના મંત્રસ્થાન વિષે આવીને બેઠો! પોતાના સર્વ નાના મોટા મત્રીઓ ત્યાં વિદ્યમાન હતા, તેઓ સાથે મંત્ર એવો સિદ્ધ થયો કે, “આજ રાત્રિએ સેના સઘળી તૈયાર રાખવી, અને ચારની સાથે હું આજ્ઞા મોકલું કે, તુરત તમારે શત્રુપર ચઢી આવવું. શત્રુ બળવાન છે, પણ વિદેશનો દૂર દેશનો હોવાથી અબણ્યો છે. તેને એકદમ દબાવી દેવાથી તેનું કંઈ પણ ચાલશે નહિ અત્યારે હું એકલો જ બહિં છું, ને ગુપ્ત ત્રીતે આપણા નિરીક્ષણ દુર્ગપર ચઢીને, તેનાં સૈન્યાદિકની સઘળી વ્યવસ્થા પ્રત્યક્ષ જોઈ વળું છું, કે જેથી તેનું બળ કેટલું છે, તે જણાયામા આવે.”

થયું રાજા ઊભો થયો. સલા વિસર્જન થઈ. રાજા ત્યાંથી નિકળી તરત રાજવાડાના ચોકમાં આવ્યો. દેવડી આગળ તેનો ચપળ અશ્વ સજ્જ જઈને ઉભો હતો, તે પોતાના સ્વારને છેટેથી જોતાં જ હણહણવા લાગ્યો. તેની પછવાડે બીજા પણ પચાસેક સ્વારો ગાળની સાથે જવાને તૈયાર થઈ ઉભેલા હતા. દેવડી રાજ્યમંદિરના મહાદ્વારને મોઢેજ હતી. સુવાન હસ્તીના સરખી ત્વરાથી ચાલતો રાજા, પોતાના અશ્વની લગભગ આવી પહોંચ્યો. તેટલામાં, મહાદ્વારને વિષે કોઈ તેજસ્વી યોગી પુરુષને તેણે પ્રવેશ કરતો જોયો. તેમણે દૃષ્ટિએ વ્યાઘ્રચર્મ પહેરેલું હતું, મસ્તકે જટામુકુટ, સર્વાંગે લક્ષ્મ, કંઠે રુદ્રાક્ષમાળા, હાથમાં દંડ ને કમંડલુ અને મુખમાં, “નારાયણ,” એવું નામ ધારણ કરેલું હતું. અગ્નિમા તપાવેલું સુવર્ણ, આછી આછી લક્ષ્મથી ઢાંચલું હોય, તેના સરખી એ યોગીની

કાંતિ જોઈ, સ્વાભાવિક રીતે જ રાજાની દૃષ્ટિ, વિનીતભાવથી તેના ભણી આકર્ષાઈ; ને પોતે સપાટાબંધ આલ્યો આવતો હતો, તે દિવિત ધીમે પડી ગયો. તે પોતાના અશ્વની પાસે આવી પહોંચ્યો, ત્યારે ચોગીરાજ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા, એટલે રાજાએ નીચા વળી તેમને પ્રણામ કર્યા; ને અશ્વપર સ્વારી કરવાની ઉતાવળ છતાં, હાથ જોડી વિનતિ કરી કે; “હિ મુનિવર! આપના પધારવાથી હું કૃતાર્થ થયો, મારુ મદિર પાવન થયું. આજે આપે શા અર્થે આ ભૂમિ પવિત્ર કીધી છે? જે આજ્ઞા હોય તે કહો.” ચોગીની સાથે આટલી વાતચિત કરી ખરી, પણ રાજાનું ચિત્ત તો પોતાના કાર્યમાં હતું, માટે પોતાના પ્રશ્નનું ઉત્તર મળતાં પૂર્વે જ, તેણે એક હાથ અશ્વની પીઠપર મૂકીને પગ પેગડા (પાવડા)માં ભરાવ્યો, ને વિલંબ માત્ર છલંગ મારી અશ્વપર ચઢી બેસે, એટલો જ હતો. તેના જીવ એટલો ઉતાવળો થઈ રહ્યો હતો કે, જે એક ક્ષણ જતી હતી, તે તેને પ્રકુર સમાન લાગતી હતી. પણ ગમે તેવું આવશ્યક કાર્ય છતાં, આવા મહાત્માની આગળથી, તેમની અવગણના કરી, આજ્ઞા વગર આલ્યા જવું, એ તેમનું અપમાન કર્યા સરખું થાય, માટે તે પોતાના મનોવેગને મહાઠાઠે દબાવીને ઉભો રહ્યો છે, એવામાં ચોગીરાજ બોલ્યા; “રાજા! મારે તો ઈંઈ જ ઈચ્છા નથી; પણ હું ઘણા કાળથી તારી રાજ્યભૂમિમાં રહું છું, તેથી તારાપર ઈંઈક ઉપકાર થવો અવશ્યનો છે એમ જાણીને, અત્ર આલ્યો છું; જેથી તારુ કલ્યાણ થાય ને પરિણામે તું અનંત સુખનો ભોક્તા થાય, એવા સત્ય શુદ્ધ માર્ગનો હું તને ઉપદેશ કરવા ઈચ્છું છું.” એ સાંભળી રાજા બોલ્યો; “કૃપાનાથ! આપ મારુ કલ્યાણ ઇચ્છો છો, એ ધરમ હર્ષની વાત છે; ને તેવો ઉપદેશ શ્રવણ કરવાને હું તત્પર જ છું; પરંતુ આપ જાણતા જ હશે કે, મારુ રાજ્યકાળ સઘળું હું જાને જ તપાસતો હોવાથી, મને ક્ષણભરનો પણ અવકાશ મળી શકતો નથી. તેમાં આજ તો વળી હું એવા ઉતાવળના કાર્યમાં ગુંથાયો છું, કે તેમાં જો મને વિલંબ થાય તો ક્ષણતારમાં આખા રાજ્યને મોટી હાનિ પહોંચવાનો સંભવ છે, તેથી અહુણાં તો આપના ઉપદેશને સારુ કેઈ બાસ સમય મળી શકે તેવું નથી. હું સારી ચેઠે જાણુ છું કે, આપ જેવા મહાત્મા મમપર કૃપા કરવા પધાર્યા ને એ ઘેર આવેલી ગંગાનો લાભ સઘ ન લઈ લીધો તો પુનઃ તેવો પ્રસંગ મળવો દુર્લભ જ છે, પણ કરુ શુ? હું દીન છું, છતાં આપને મારા કલ્યાણાર્થે જે ઈંઈ કહેવાનું હોય, તે અટપટ આ એક ક્ષણમાં કહેવાય તેમ હોય તો કહો.”

અહીં સૂધી કહીને પાછા ખટુક વામદેવજી બોલ્યા; “વરેન્સુ ! આ યોગીરાજ કોણ હતા તેમને તેં ઓળખ્યા ? છાદિતબુદ્ધિની રાણીને પેલા ઉપવનમાં મળ્યા હતા તે જ એ મુનિ ! રાણીના નિવેદન કરવાથી, રાજાની સઘળી સ્થિતિ તે સારી રીતે જાણતા હોવાથી, રાજાની ઉપલી વિનતિ તેમણે લક્ષમાં લઈને, તુરત તે જ પ્રમાણે કયું. તે બોલ્યા; “સત્ય છે રાજા, તારું કલ્યાણ થાયો; તું સાવધાન થા, એક ચિત્ત થા, ને હું કહું તે શ્રવણ કરી સુખેથી તારા કાર્યાર્થે ચાલ્યો જા. આ મેં ઝટપટ, એક ક્ષણમાં કહ્યું, સાંભળ.” રાજાએ હાથ જોડ્યા, અને પગ પેગલામાં છતાં જ, નીચા વળી, કાન, યોગીના મુખ આગળ ધર્યો. ત્યારે યોગીરાજ ધીમેથી, બીજું કોઈ ન સાંભળે તેમ, તેના કાનમાં “તત્ત્વમસિ” એટલા જ અક્ષરો ઉપદેશીને કોરે ખસી ગયા; અને બોલ્યા; “વત્સ ! જા, હવે એ મંત્રનું સ્મરણ અને મનન કરતો સુખેથી તારું કાર્ય સાધજે !” ઉપદેશ થઈ ચૂક્યો. વેદનું વાક્ય-મહાત્માને ઉપદેશ એટલો જ હોય. તત્ક્ષણે રાજા તેમને વંદન કરી અશ્વારૂઢ થઈને ચાલતો થયો; ને ચાલતાં ચાલતાં અધિકારીઓને એ યોગીરાજની પરિપૂર્ણ સંભાવના કરવાની આજ્ઞા કરતો ગયો. પેલા પચાસ સ્વારો પણ ચડપો ચડપ તેની પાછળ ઉપડી ગયા.

રાજા યોગી પાસેથી નિકળી જસલેર ઉપહ્યો, ને થોડા સમયમાં ઘણે દૂર નિકળી ગયો. માર્ગમાં એક મોટું વન આવ્યું; તેને વટાવીને પેલીમેર જવાનું હતું. દિવસો ઉષ્ણકાળના હતા, સૂર્યનારાયણ માથે આવેલો હતો, તાપ એટલો બધો અસહ્ય હતો કે, પરસેવાથી સ્વાર અને ઘોડા તમામ ભીંજઈ ગયા. તૃષા પણ સૌને પુષ્કળ લાગી, ને સૌની ધનૅછા એવી થઈ કે, ક્ષણભર ક્યાંક વિશ્રાંતિ લેવાય તો ઠીક ! આવી વૃત્તિ જાણી રાજાએ એક સારી વૃક્ષઘટા નીચે અશ્વને ઊભો રાખ્યો. સૌ ઉતરી પડ્યા જળ પીધાં ને શાંત થયા. રાજા પણ એક આંખાના થડને અઢેલીને જરા આડો થયા સરખો બેઠો; ને શત્રુ ઘણો બળવાન છે, તેને કેવી રીતે ખાળી શકાશે, તે માટે ચિન્તા કરવા લાગ્યો. શ્રમિત થયેલો હોવાથી સહજમાં તેની આંખ મીંચાઈ ગઈ અને થોડીવારમાં તેને સ્વપ્ન સરખો કંઈક આભાસ થયો. જાણે કોઈ તેના જાણીતો હ્રત, શ્વાસલેર દોડ્યો દોડ્યો આવીને, તે રાજાસે આવી પડેલા શત્રુ રાજા સંબંધી મોટું ભય પ્રદર્શિત કરવા લાગ્યો, ને કહી પોતાના આખા જન્મારામાં નહિ થયેલો એવો મોટો પરાજય થવાનું ભવિષ્ય સૂચવવા લાગ્યો. તે વૃત્તાંત સાંભળી રાજા બહુ

અહુ ગભરાયો, ને મનમાં અતિશય ખેદ કરવા લાગ્યો કે, “અરે, મારે માથે શત્રુ એવું નામ પણ નહોતું, તેમાં આજે આ શો બનાવ! હવે મારે કેમ કરવું, ને ક્યાં જવું? તેને ને મારે શત્રુતા શાની? મારો શત્રુ કોણ?” આવો ખેદ કરે છે, તેટલામાં એને જાણે લાણકારાની પેઠે માત્ર એટલું જ ઉત્તર મળ્યું કે, “તત્ત્વમસિ-તે તું જ છે!” એટલામાં તેનો અશ્વ હણહણ્યો. તે શબ્દ સાંભળતાંની સાથે જ રાજાની આંખ ઉઘડી ગઈ ને સ્વપ્નમાં થયેલા આભાસ સંબંધી આશ્ચર્ય સહિત તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે; “અરે! આ મેં શું સાંભળ્યું? તત્ત્વમસિ! એ શબ્દ રાજમંદિરમાંથી નિકળતાં પેલા યોગીરાજે મને કહ્યો હતો, તે જ અહીં મને પાછો કોણે કહ્યો? એમાં શું તાત્પર્ય છે? એનો અર્થ તો સ્પષ્ટ છે. તત્ત્વ-ધ્વમ્-અસિ, તે-તું-છે. આમાં મારે શું સમજવું? સ્વપ્નમાં શત્રુના ભયથી હું ચિન્તા પામ્યો ત્યારે પણ તત્ત્વમસિ એવો ધ્વનિ થયો. તે-તું-છે! અરે! એ શું? તે હું છું? હું કોણ છું? તે કોણ છે? જો કે સ્વપ્નમાં મેં તે યોગી મહાત્માને તો જોયા નહિ, પણ સાદ તો ખરેખર તેમના સરખો જ હતો. એ ગમે તેમ હો, પણ મને એ શબ્દ કહેતી વેળા તેમણે સૂચ્ય-વ્યું હતું કે, એ શબ્દનું વારંવાર સ્મરણ અને મનન કરવું, પરંતુ મેં તો અહીં આવતાં સુધીમાં તેના ક્ષણભર પણ વિચાર કર્યો નથી. તેટલા માટે જ તે મહાત્માએ પોતાના યોગબળથી મને તેનું સ્મરણ ભૂલી ન જવાની અહીં સૂચના કીધી હશે! પણ અહા! સ્વપ્નમાં શત્રુના ભયથી હું ખેદ કરવા લાગ્યો. તેના ઉત્તરમાં કહ્યું કે, તત્ત્વમસિ! એ કહેવાનો ભાવ શો? શું, તત્ત્વ એટલે તે; અને તે એટલે શત્રુ ને તે હું છું? એ શત્રુ કોણ? અને તે શત્રુ હું છું? નહિ, નહિ! શત્રુ તો ખીજો જ છે. મારો શત્રુ હું શાનો? પણ ના, એમાં કંઈક હેતુ હશે; અથવા તો મારી ચિન્તામાં મને સ્વપ્નની આળપંપાળ સરખો અજાણો જ થયો હશે. સ્વપ્નમાં ઘણીએ વાર એવું ચિત્રવિચિત્ર દેખાય છે, પણ તેમાં કશો અર્થ હોતો નથી.” આ પ્રમાણે રાજા પોતાના મનનું સમાધાન કરે છે, છતાં તેનું સમાધાન થતું ન હતું. વારંવાર તેના મનમાં તેના તે જ વિચાર આવીને ઘોળાયા કરતા હતા. એવી રીતે તત્ત્વમસિ મહાવાક્યના અર્થની શોધમાં રાજા એટલો ઉઝે ઉતરી ગયો, કે તેને જે મોટા શત્રુ સંબંધી મહાચિન્તા વ્યાપી હતી, ને જેની તપાસ કરવાને તે એટલી બધી ત્વરાથી ખરા મધ્યાહ્ન વેળાએ નિકળી પડેલો હતો, તે વાત પણ ક્ષણભર તે વિસરી ગયો! થોડીવારમાં શાંત થયેલા સ્વાદે પાછા તૈયાર

થયા, ને સૂચવવા લાગ્યા કે; ‘કૃપાનિધાન! હવે શા માટે સમય જોવો જોઈએ?’ રાજા તુરત શુદ્ધિમાં આવી અશ્વાસુદ થયો; ને સૌએ ત્યાંથી એકદમ ફર્ય ઠરી.

ચાલતાં ચાલતાં તેઓ ઘણે દૂર નિકળી ગયા. શત્રુનો પડાવ સુમારે ચોજનેક દૂર હતો ને નિરીક્ષણ દુર્ગ પણ તેટલે જ છેટે હતો. તેટલામાં તેઓના માર્ગમાં કેટલેક છેટે ધૂળ ઉડતી જણાઈ. થોડીકવારે ચળકતા ભાણાનું ફળ તથા ફરકતી ધ્વજા દૃષ્ટિએ પડી. વધારે નજીક આવતાં જણાયું કે, કોઈએક બળવાન ઘોડેસ્વાર આવે છે. તેના શરીરનું અચંડ રૂપ, તેની ભયંકર મુખમુદ્રા, તેના વિશાળ બાહુ, તેણે શરીરે ધારણ કરેલાં ઠવચ, ટોપ, તેનાં દૃઢ અને તીક્ષ્ણ આયુધો તથા તેના જાતવાન અશ્વ, ધત્યાદિ જોઈને, રાજસંકિત આ પચાસે યોધાઓનાં મન આશ્ચર્ય-મગ્ન થઈ રહ્યાં! પહેલાં તો તેઓ ઠરી જ ગયા! પેલા દૂતના મુખથી જાણેલા વર્તમાનને આધારે રાજાએ તે યોધાના પોશાકપરથી જ ઠલપના ઠરી કે, આ શત્રુસૈન્યનો યોધો છે. પણ અહો! આવા અચંડ યોધા-ઓથી વ્યવસ્થિત જેનું સૈન્ય હશે, તેવા શત્રુને આપણે સ્વપ્ને પણ કેમ જિતી શકીશું, એવી ઠલપનાથી છાદિતબુદ્ધિનું મન ચિંતાગ્રસ્ત થઈ ગયું. પલકવારમાં તે સ્વાર તેઓની સમીપ આવી પહોંચ્યો અને તે ક્યાં જાય છે, કેણુ છે, એ જાણવા સારુ, રાજા તેને પૂછવા જતો હતો, એટલામાં તો તેનાં રાજચિહ્નોપરથી તેને રાજા જાણીને, તે યોધો બોલી ઉઠ્યો; “અહો! જે પ્રતાપી ભૂપતિની વિરાલ રાજ્યભૂમિમાં હું ઉભો છું અને મારા સ્વામીની આજ્ઞાથી જેને મળવાને ઇચ્છું છું, એવા મહારાજા છાદિતબુદ્ધિની જ આ સ્વારી હશે, એમ અનુમાન કરવામાં હું ભૂલતો તો નથી?” એ સાંભળી છાદિતબુદ્ધિનો એક સ્વાર બોલ્યો; “હા વીર! તમારું અનુમાન યથાર્થ છે: પણ શું આપને પણ અંતર્મતિના અધિકારી સમજવામાં અમે કંઈ અન્યથા તો નથી કરતા? આપ શાને અર્થે અમારા સ્વામીને મળવા ઇચ્છો છો?” એ સાંભળતાં જ તે યોધાએ અશ્વપરથી નીચે ઉતરી પડી, રાજાને પ્રણામ કીધા, ને પાંચી પોતાની પાસેથી એક પત્ર કાઢી, રાજાના હાથમાં આપ્યો. પત્ર વાંચતાં જ રાજાના મનની સઘળી ચિંતા એકદમ દૂર થઈ ગઈ, અને પછી તે સ્વારને ઉત્તર આપ્યું કે; “અતિ રહું; હવે અમે ત્યાં જ આવીએ છીએ. અમને માર્ગમાં જ સમાચાર મળ્યા, એ બહુ સારુ થયું.”

તુરત તે સ્વારની સાથે સૌ ચાલ્યા, છડી સ્વારીએ જ છાદિતબુદ્ધિ.

અંતર્મતિને* જઈ મળ્યો. અંતર્મતિએ તે વેળાએ જે પ્રેમ દાખવ્યો, તે પરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યું કે, તેના સંબંધમાં તેને શત્રુ સમજીને છાદિતબુદ્ધિ જે વિચાર ધરાવતો હતો, તે કેવળ તેની ભૂલ જ હતી. અંતર્મતિ યાત્રાર્થે નિકળેલો હતો, ને છાદિતબુદ્ધિના પ્રસિદ્ધ રાજ્યની સીમામાં પોતાનો ઉતારો થયો છે, તો તેને ભેટતા જવું, એવી જિજ્ઞાસાથી તેણે તેને પેલા ચોધા સાથેનો પત્ર મોકલ્યો હતો. પછી છાદિતબુદ્ધિએ તે મહાત્મા રાજાને યોગ્ય સન્માન આપીને, પોતાના નગરપ્રત્યે આવવા આગ્રહ કર્યો; પરંતુ તે જ દિવસે ત્યાંથી ઉપડી જવાનો પોતાનો નિશ્ચય હોવાથી તેણે નિમંત્રણ સ્વીકાર્યું નહિ; પણ બહુ પ્રેમ દેખાડીને સેનાસહિત તે ઉપડી ગયો. છાદિતબુદ્ધિ કેટલેક દૂર સૂધી તેને વળાવીને પાછો વળ્યો.

ખીજે દિવસે છાદિતબુદ્ધિ પોતાને નગર આવવા સારું ત્યાંથી નિકળ્યો. માર્ગમાં તેને આ બનાવ માટે અનેક વિચાર આવવા લાગ્યા;—“અહો! કાલે આ વેળાએ હું મોટી ચિંતામાં હતો! મને પૂરું અજ્ઞ પણ નહોતું લાગ્યું! પેલા વૃક્ષ નીચે તો મારી વ્યથાનો પાર જ નહોતો; અને તેવી જ વ્યથામાં જે માર્ગમાં પેલા સ્વારની ભેટ ન થતાં હું પરભારો નિરીક્ષણ દુર્ગપર જઈ પહોંચ્યો હોત તો, નિઃશંક હાથે કરીને હું મોટો અનર્થ વહોરી લેત! દુર્ગપરના સૈન્યથી જ રાતોરાત જઈ તે રાજાપર આચિંતો છાપો મારત; ને નિદ્રામાં જ હજારો નિરપરાધીઓનો સંહાર કરત; અને આવા મોટા રાજાની નિષ્કારણ છેડ કરવાથી મહા મોટું વૈર બંધાત અને મોટી શત્રુતા થાત. અરે! જે અભારે પરમ મિત્રભાવ દર્શાવીને વિદાય થયો, તે વગર કારણે મોટામાં મોટો અનિવાર્ય શત્રુ થઈ પડત; અને તે બંધાતું કારણ મારી ઉતાવળ-મારું અવિચારપણું હોવાથી, મારે હાથે જ મારાં શાંત રાજ્યમાં ભંગાણું પડત, મારો નાશ હું મારે હાથે જ વહોરી લેત, એટલે હું જ મારો શત્રુ! અહો! અરેખર! પેલા વૃક્ષ નીચે મને જે સ્વપ્નાભાસ થયો હતો, તેનો ભાવાર્થ હવે હું યથાર્થ રીતે સમજ્યો. સ્વપ્નમાં મને સૂચના થઈ હતી કે તત્ત્વમસિ તે સત્ય છે. તત્ત્વ એટલે તે-મારો શત્રુ, કે જેના લયથી હું બહુ ગભરાતો હતો તે શત્રુ

* ટીકા-છાદિતબુદ્ધિ=જેની બુદ્ધિ ઢકાઈ ગયેલી છે તે. અંતર્મતિ=સાત્વિક બુદ્ધિ. ચોગીરાજ=ગુરુ અથવા સત્ અસત્ વિચારવૃત્તિ દર્શાવનાર, સ્વપ્નમાં જે તત્ત્વમસિ નો વિચાર આવ્યો તે મનનરૂપે રાજસવૃત્તિવાળાને સદસત્ વિચારશીલતા પ્રાપ્ત થઈ તે. અંતર્મતિને શત્રુ માનવાનું કારણ આજ કે, રાજસવૃત્તિવાળાને સાત્વિકવૃત્તિ સાથે મેળ ન આવે-અતિપ્રવૃત્તિમાન જીવડાને હરિસ્મરણની ઇચ્છા જ ન થાય.

બીજો કોઈ નહિ, પરંતુ તે તો હું જ, અર્થાત્ મારો શત્રુ હું જ હતો. હું જેને માનતો-ધારતો હતો, તે મારો શત્રુ નહિ; પણ હું તેને શત્રુ માનતો, માટે મારો શત્રુ હું જ હતો. અને જો હું તેની સાથે તે જ પ્રમાણે શત્રુતાથી વર્ત્યો હોત તો અવશ્ય તે શત્રુ બહુ અનર્થ ઉપજાવત, માટે અવશ્ય મને થયેલા તત્ત્વમસિ મહાવાક્યનો ઉપદેશ આજપંપાળ નથી, પણ મારા કડયાણુ માટે છે. તે ઉપદેશ મને કોણે ક્યાં હશે! ધ્વનિ તો પેલા યોગીરાજના જેવો જ હતો! પણ તે સ્વપ્નમાં મને દેખાયા નહોતા. અસ્તુ: પણ તેથી શું થયું? તેવા મહાત્માઓ તો લવિષ્ય જાણનારા હોય છે; ને પોતાના યોગગળથી ધારે તે કરી શકે છે. મને ઘેરથી નિકળતી વેળા તેણે જે ઉપદેશ આપ્યો, તે જ ઉપદેશ અહીં પણ આપ્યો. પણ બંને ઠેકાણે તે શી રીતે ઘટાવી શકાશે? અહીં તો જાણે તત્ત્વમસિ યોગથી સૂચવ્યું કે, “તારો શત્રુ તું જ છે;” પણ પ્રથમ કહેલા તત્ત્વમસિનો હેતુ શું? એ વેળા તેમણે લગવદ્ ઉપદેશ આપ્યો હતો. તેમાં તે એમનું “તત્ત્વમસિ” મહાવાક્ય શી રીતે ઘટાવી શકાય? ત્વ એટલે તે લગવત્સ્વરૂપ; તત્ત્વમસિ એટલે તું છે? અર્થાત્ તે પરમાત્મા હું પોતે જ છું? અ: એમ તે હોય? જીવ પ્રત્યક્ષ છે અને પરિચિત્ત છે, અને બ્રહ્મ પરોક્ષ તથા પરિપૂર્ણ છે. એમ બંને વિરુદ્ધ છે, તે એક કેવી રીતે હોઈ શકે? હું ગભરાતો, રડતો, આલતો, કામી, લોભી, મોહાંધ, તૃષ્ણાવાળો. આદિ શરીરી તથા સુખદુઃખાદિ અંતઃકરણના ધર્મવાળો છું; અભિમાનરૂપ ઉપાધિ સહિત છું; ત્યારે નિરુપાધિમય, આ જગતનું સંપૂર્ણ ઉપાદાનકારણ તથા જે સર્વજ્ઞ છે તે નારાયણ હું કેવી રીતે હોઈ શકું? પરબ્રહ્મમાં સર્વજ્ઞત્વ જગત્કર્તાપણું છે. તે ઉપાધિરહિત છે, અજ્ઞાન રહિત છે, દ્વૈત રહિત છે, નાશ રહિત છે, તથા અનુભવગમ્ય ચૈતન્ય છે, તે હું કેમ હોઈ શકું? હું અલ્પજ્ઞ અલ્પશક્તિવાળો દેહધારી નર, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન પરબ્રહ્મ કેમ હોઈ શકું? અદ્વૈત બ્રહ્મ, સત્ય છે, શુદ્ધ છે, બુદ્ધ છે, નિત્ય છે, સુક્ત છે, પ્રપંચ રહિત છે, અવિનાશી છે; અને હું ક્ષણભંગુર, મિથ્યા-ભિમાની, પાપમય છું, તે બ્રહ્મ કેવી રીતે હોઈ શકું? પણ ત્યારે શું કંઈ તે મહાત્મા પુરુષનો ઉપદેશ અસત્ય હોય? હું જ પરમાત્મા હોઉં તો પછી જોઈતું તું જ શું? પરમાત્મા તો સર્વ સમર્થ છે ને હું તો આ એક શત્રુના સમાચાર જ માત્ર જાણીને સુવા સરખો થઈ ગયો હતો; ત્યારે મારે શું સમજવું? પોતાની મેળે તો એમાંનું કંઈ સમજાય તેવું નથી. હવે એ તો ઉપદેશક પોતે જ જ્યારે સમજાવશે ત્યારે સમજાશે.

માટે હવે તો સર્વ છોડી, પ્રથમ તે મહાત્માને જ જઈ મળવું જોઈએ. અહો! શી તેમની અદ્ભુત શક્તિ! શી તેમની પરોપકાર બુદ્ધિ! તેણે જ મને આ મોટા અનર્થમાંથી ઉગાર્યો છે! તેના એવડા મોટા ઉપકારના બદલામાં હું શું કરી શકું તેમ છું? બસ, બીજું કંઈ જ નહિ, માત્ર એમની પૂર્ણ પ્રેમથી સેવા કરીશ, ને તેઓ કહેશે તેમ જ અનુસરીશ. માટે હવે જેમ અને તેમ શીઘ્ર એમને જઈ મળાય તો જ ઠીક.”

મન સાથે આવો નિશ્ચય થતાં જ રાજાએ પોતાના અશ્વને એકદમ ઉપાડ્યો. તુરત આવો રસાલો પણ ઉપડ્યો. વિચારમાં ને વિચારમાં તેણે ઘણાં લાંબા પંથ વટાવી નાંખ્યો. નગરમાં પહોંચ્યા તેવા જ સર્વ મંત્રીઓ ને અધિકારીઓ રાજાને આવી મળ્યા. તેમણે આતુરતાથી પૂછવા માંડેલા શત્રુ સળંધી સમાચારનું કશું પણ ઉત્તર ન આપતાં તેણે માત્ર એ જ પ્રશ્ન પૂછ્યું કે; “પેલા યોગીરાજ ક્યા છે? તેમની સલાવના સારી પેઠે કરી છે કે નહિ? તેમને ક્યાં ઉતારો આપ્યો છે? ચાલો મારે તેમનાં દર્શન કરવાં છે.” એ સાલળી અધિકારીઓ સીધા-વીહા થઈ ગયા. તેઓએ ઉત્તર આપ્યું કે; “રાજાધિરાજ! યોગીરાજ હવે અહીં ક્યાંથી? એ તો તેજ વેળાએ ચાડ્યા ગય”. આપની આજ્ઞાથી તેમને અમે ઘણા ઘણા આગ્રહ કર્યો, પરંતુ તે નિઃસ્પૃહી મહાત્મા તો હરિનામનું સ્મરણ કરતા ચાડ્યા ગયા.”

રાજા તદ્દન નિરાશ થઈ ગયો: યોગીરાજને મળવા, જેટલા ઉમંગથી તે રાજમન્દિરે આવ્યો હતો, તેટલો જ આ વર્તમાન સાંભળી તે નિરાશ થઈ ગયો. તે બોલ્યો; “અરે! હવે તે મહાત્માને મારે ક્યાં શોધવા? તે ક્યાંથી આવ્યા હશે? ક્યાં ગયા હશે? એવા પુરુષો તો કેઈ મોટા પર્વતોની ગુફા ગુહાઓમાં જ વસે છે. મટે એમને પત્તો હવે મને ક્યાંથી મળી શકશે?” આ પ્રમાણે ચિંતા કરતાં, તે વેળાએ જેઓએ તે મહાત્માને પ્રત્યક્ષ જોયા હતા, તેવાઓમાંથી ઘણાકને તેમની શોધ કરવા સારું મોકલ્યા. પછી વ્યગ્રચિત્ત સહિત તે અંતઃપુરમાં ગયો. ત્યાં રાણીએ આવો પ્રકાર જોઈ તેનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે રાજાએ જણાવ્યું કે; “દેવી, શું કહું, જેણે મને એક ક્ષણવારનો સમાગમ થતાં જ મારા ભવિષ્યના મહાસંકટમાંથી મુક્ત કર્યો, તે મહાપુરુષની ઠશી સેવા કે આતિથ્યસત્કાર કર્યા વગર જ હું મૂર્ખ મારા કાર્યથી ચાડ્યો ગયો! હરિ! હરિ! હવે તેમને પુનઃ સમાગમ મને સ્વપ્નમાં પણ ક્યાંથી થવાનો હતો? પરંતુ તેમનાં દર્શન થશે ત્યારે જ મને અજ્ઞ લાવશે.” રાજાના

મુખથી આવાં વચન સાંભળી, રાણી મનમાં બહુ હર્ષ પામી. તેણે માન્યું કે, હવે કંઈક દશા ફરી! રાણી સઘળા સમાચાર ઉપરથી કળી ગઈ હતી, તેથી સાનંદાશ્ચર્ય પામવા લાગી કે, ‘અહો! તે યોગીરાજે મને વચન આપ્યા પ્રમાણે મારાપર પરાક્ષપણે મોટી કૃપા કરી છે! અહા! ક્યાં રાજાની રાજકાજમાં દોડાદોડ, ને ક્યાં તેની અત્યારે સત્સમાગમ માટે તલસી રહેલી મનોવૃત્તિ! ધન્ય છે સત્સમાગમને! સત્પુરુષનાં કેવળ દર્શનના પ્રભાવને પણ ધન્ય છે! રાજા પૂર્વે આટલીવાર સૂધી કદી મારી પાસે બેઠો નહોતો, તે અત્યારે સઘળું રાજકાજ બૂલી જઈ, કેવળ તે મહાત્માનાં દર્શનની જ મોટી ચિંતામાં બેઠો છે. હવે અમારાં સર્વનું કલ્યાણ થવાની આશા બંધાશે.’

આ વાતનું રહસ્ય પોતે એકલી જ જાણતી હોવાથી, રાજાને ધીરજ આપીને તે બોલી; “સ્વામીનાથ! ચિંતા કરશો નહિ. જેની અત્યાસક્તિ, તેની શીઘ્ર પ્રાપ્તિ થાય છે. આપે શોધવા મોકલેલા અધિકારીઓ શી ભાળ લાવે છે, તે જાણ્યા પછી બીજા ઉપાય કરીશું. આપ નિશ્ચિતપણે ભોજન લઈ વિશ્રાંતિ લ્યો.”

અધિકારીઓ ચોમેર ફરી ફરીને પાછા આવ્યા; પણ યોગીરાજને કશો પત્તો મળ્યો નહિ ત્યારે રાજા વધારે નિરાશ થયો. તે છતાં તેને ધીરજ આપીને બીજે દિવસે છડીસ્વારીએ પોતાને સાથે લઈ નિકળવાની રાણીએ વિનંતિ કરી. તે બોલી; “સ્વામીનાથ! મેં તે મહાત્માને આપણા નગરમાં આવેલા જોયા નથી; પણ આ ઉપવનમાં એકવાર કોઈ મહાપુરુષનાં દર્શન મને થયાં છે; માટે કદાચ તેજ આપને દર્શન આપી ગયા હોય તો ચાલો, પ્રથમ આપણે ત્યાં જઈએ.” પછી તેઓ તે ઉપવનમાં ગયાં. ત્યાં રાણીએ પેલો આશ્રમ દેખાડ્યો. રાજા ધીમે ધીમે અંદર પેઠો, ને પર્યુશાળા આગળ જઈ જુએ છે તો તેજ જ્ઞાનમૂર્તિ અંદર વિરાજમાન હતી! રાજાના સાનંદાશ્ચર્યને પાર રહ્યો નહિ. તત્કાલ તેણે મોટા પ્રેમથી ભોંયપર પડી તેમનાં ચરણમાં દંડવતપ્રણામ કર્યા; પછી બે હાથ જોડી નમ્ર થઈને દિગ્મૂઠની પેઠે તેમની આગળ ઉભો રહ્યો, પણ તે મુખેથી કશું બોલી શક્યો નહિ. રાજાને આવ્યો જોઈ, મહાત્માએ તત્કાલ આશીર્વાદપૂર્વક સામે પડેલા આસનપર બેસવાનું કહ્યું. રાજા સ્તબ્ધિત ત્યાં બેઠો. તે વેળાએ રાજાને, નિર્ધન પુરુષને ગે.વાયલું ધન પાછું હાથ લાગવાથી જેટલો આનંદ થાય, તેટલો આનંદ, આ સદ્ગુરુનાં પુનઃ દર્શનથી થવા લાગ્યો. મહાત્માએ જાણી લીધું કે, ‘હવે તેનું અંતઃકરણ

સ્વાત્મશોધનપ્રતિ વળવાથી તેને અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે; એનાપર આવ-
રણ કરતો માયારૂપી અંધકારને પડદો હવે દૂર થયો છે, એ પાત્ર છે,
અધિકારી બન્યો છે, ઉપદેશને યોગ્ય છે,' એમ જ્ઞાનથી જાણી તે બોલ્યા;
“કેમ રાજા, શાને અર્થે આગમન કીધું છે? સર્વત્ર કુશળતા તો છેની?”
રાજા બોલ્યો; “કૃપાનાથ, આપની કૃપાથી સર્વત્ર કુશળ છે. સર્વ અશુભને
શુભરૂપ અને અકુશળને કુશળરૂપ કરનાર આપનો આશીર્વાદ જ છે.
હે સંત! આપની જ પ્રેરણાવડે મોટા અપાયમાંથી બચી ગયેલો હું
હવે નિત્યનું કુશળ મેળવવાની ઇચ્છાથી આપને શરણે આવેલો છું. હે
સદ્ગુરુદેવ! હું અબુધ છું, અધમ છું, સંસારરૂપ પાશમાં સારી પેઠે
બંધાયેલો છું, માટે મારાપર કૃપા કરી મને તે પાશમાંથી મુક્ત કરો.
મે જન્મથી માંડીને આજપર્યંત માત્ર અનેક ઉપાધિવાળું રાજધાર્ય જ
જાણ્યું ને જોયું છે; એ વિના હું ખીજું કંઈ પણ સમજતો નથી. હું
કેવળ મૂઠ છું. સંકટપ વિકટપવાળા મને ઉપજાવેલી માનસિક ઉપાધિને
લીધે હું અપાર દુઃખી છું. હે દેવ! હું આમ દુઃખી છું, એવું સમજવાને
પણ માત્ર આપનાં દર્શનથી જ લાગ્યશાળી થયો છું; નહિ તો તૈલચંદ્રના
બળદના પરિક્રમણ પેઠે નિરંતર એ જ મારુ જીવન, એ જ સુખ અને એ
જ સર્વસ્વ છે, એમ સમજીને તેમાં હું પચ્યો જતો હતો. મારું મન કદી
તેમાંથી વિરામ પામતું નહોતું. જો કે એ ઉપાધિથી અપાર દુઃખો આવી
પડતાં અને તેમાંથી હું મહાકળે તરી ઉતરતો હતો, તોપણ તે મને
કદી અપ્રિય થયું નહોતું. હે ગુરુદેવ! હવે તો ક્ષણેક્ષણ સ્વાભાવિક રીતે
જ મારુ મન તેપરથી ઉઠતું જાય છે, ને મને ઉત્તરોત્તર આપના વચ-
નામૃત શ્રવણ કરવાની ઉત્કંઠા વધતી જાય છે. હું જાણું છું કે, કોઈ
મારા પૂર્વના પુણ્યોદયને લીધે જ આ સંધિ મળી છે. નહિ તો, આપ
સરખા મહાપુરુષનાં મને આપોઆપ દર્શન ક્યાંથી થાય? મારાં પૂર્વ સુકૃ-
તને લીધે જ આપનો સમાગમ મળ્યો છે. હે મહારાજ! આપ હવે મારા
સર્વ કલેશને દૂર કરી, કદી ન ખૂટે-ન ખસે એવું પરમ સુખ મને આપો.”

એ સાંભળી યોગીરાજ બોલ્યા; “તત્ત્વમસિ!” રાજા તો આવું ઉત્તર
સાંભળી ચકિત જ થઈ ગયો. તે આવાં વચન સાંભળી પુનઃ પુનઃ તેનો
મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, ‘આ શું આશ્ચર્ય! મહારાજ તો પ્રત્યેક
અશ્રનું ઉત્તર માત્ર એક જ આપે છે; આમાં મારે શું સમજવું? શું લગ-
વાનું પણ હું પોતે? અને અવિનાશી સુખ પણ હું પોતે જ? અસ્તુ;
ગમે તેમ હો; એમાં પણ કંઈ તાત્પર્ય હશે જ; પણ તે એમના સમ-

જાળ્યા વિના લક્ષમાં ઉતરવાનું નથી.’ આવા વિચારને અંતે રાજા પાછો હાથ જોડી નમ્ર થઇને બોલ્યો; “હિ દેવ! હે સત્પુરુષ! હું અજ્ઞાની છું, બુદ્ધિહીન છું, ને સારાસાર ન સમજતો હોવાથી વિચારહીન કૃપણ પણ છું, માટે મારી તેવી સ્થિતિપર દયા કરો, દયા કરો; ને આપના ઉપદેશરૂપ મહાવાક્યનું તાત્પર્ય નહિ સમજી શકવાથી અઠળાપેલો એવે, જે હું, તે શિષ્ય થઈ આપને શરણે આવેલો છું, માટે મારો મોહ મટાડીને મને નિઃસંશય કરો.” ત્યારે યોગીરાજ બોલ્યા; “તત્ત્વમસિ!” પુનઃ રાજા વિસ્મય પામ્યો; ‘શું મારો ગુરુ પણ હું જ? જો એમ હોત તો મારે અહીં એમની પાસે શા માટે આવવું પડત?’ આવી શંકા કરી રાજા તેમને પુનઃ પ્રશ્ન કરવા જતો હતો, એટલામાં તે યોગી કહેવા લાગ્યા કે; “હે રાજા! વિચારને અંતે તને મારા કહેલું નિઃસંશયપણે સત્ય થઈ પડશે, માટે તું ઉતાવળો ન થતાં, ઘેર જઈ એકાંતમાં બેસી એકાગ્રચિત્તે સારી રીતે સ્મરણ મનન કર. હે ભૂપ! પ્રાણીને વિચાર કરવાનું સાધન મન છે, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત તથા અહુકારને અંતઃકરણ ચતુષ્ટય કહેવામાં આવે છે. પણ જો મન શુદ્ધ હોય તો જ તેમાં યથાર્થ વિચાર પ્રવેશ કરી શકે છે. મન દર્પણ જેવું છે. પણ દર્પણ જો સ્વચ્છ હોય તો તેમાં સુખનું પ્રતિબિંબ પડે. તેવી રીતે મન સ્વચ્છ-શુદ્ધ હોય તો જ તેમાં પોતાના સત્યસ્વરૂપનું પ્રતિબિંબ પડે. દર્પણ જેમ અનેક પ્રકારની કાળાશ, ધૂળ, ધૂમાડો, ઇત્યાદિ વસ્તુથી અસ્વચ્છ થાય છે, તેમ મન અનેક પ્રકારનાં પાપો-નહિ કરવા જેવાં કર્મોથી મલિન થાય છે. એવા મલિન થયેલા મનને પ્રથમ પવિત્ર કરવું જોઈએ. માટે આજથી હવે તું તે પ્રયત્ન કર. હે નૃપ! પ્રાણીનું મન તેના હૃદયમાં રહેલું હોય છે, અને હૃદય શરીરનો એક ભાગ છે; અર્થાત્ મનને શરીરનો આશ્રય છે, તેટલા માટે તેનું પોષણ પણ શરીરદ્વારા જ થાય છે. શરીર જેવા ગુલુવાળા પદાર્થોનું સેવન કરે છે, તેવો ગુણ શરીરને થવા સાથે જ મનને પણ થાય છે. શરીર જડ અને સ્થૂલ છે, પણ મન જડ છતાં સૂક્ષ્મ હોવાથી શરીરમાં રહેલું છે, તો પણ દેખાતું નથી. એમ છતાં તેની સત્તા ઘણી મોટી છે; ને ઇદ્રિયોને તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચલાવે છે. એટલા માટે શરીરની સઘળી ઇદ્રિયો (હાથ, પગાદિક પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને નાક, શ્રોત્ર આદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો)નો તે રાજા છે. એ મન જેમ દોરવે છે તેમ ઇદ્રિયો દોરાય છે. ઇદ્રિયો પાસે સારાં તેમ જ નરસાં કર્મ તે જ કરાવે છે. એટલા માટે તેને પ્રથમ સુશીલ-સુશિક્ષિત કરવું જોઈએ, કે જેથી પાપાચરણમાં વૃત્તિઓ ન પ્રેરાતાં

આપોઆપ જ નિપાપ-શુદ્ધ રહે. હે નૃપતિ! સ્થૂલ દેહને વિષે ત્રિદોષનો વાસ છે, તેના નિવારણાર્થ ઔષધિ છે, તેમ જ અંતરમાં પણ મળ, વિદ્વેષ ને અજ્ઞાન, એ ત્રણ દોષો છે, તેને દૂર કરવામાં પ્રથમ મનને શુદ્ધ કરવા સારું સ્થૂલદેહને જ શુદ્ધ અને નિયમિત કરવો.”*

મન:શુદ્ધિ કર્મ

“પછી ક્ષણવાર વિરામ લઇને તે પાછા બોલ્યા: “રાજા, પાપરહિત થઇને સ્થૂળદેહ-શરીર તથા મનની શુદ્ધિ કરવા ઇચ્છનાર પુરુષે, પાછલી ચાર અથવા છ ઘડી રાત્રિ રહે, તે વેળા પ્રતિદિન ઉઠવું; ને બીજી કેઈ વાતમાં ચિત્ત ન જવા દેતાં માત્ર પરમ મંગળરૂપ એવા જગન્નિયંતા પ્રભુનું પ્રેમથી સ્મરણ કરવું, તેની કીર્તિ ગાવી. પછી શુભ વસ્તુઓનું અવલોકન કરી ખંને કર જોડી ભૂદેવી (પૃથ્વીદેવી)ને વંદન કરી, શૌચ સ્નાન કરી, પવિત્ર વસ્ત્ર ધારણ કરી, દર્ભાસન કે કૃષ્ણાગ્નિ કે ઉનનાં શુદ્ધ વસ્ત્રપર, એકાંત અને પવિત્ર ભૂમિમાં શાંત ચિત્તે પૂર્વાભિમુખે પદ્માસન વાગીને બેસવું. પછી એકાગ્રતાથી ઈશ્વરને આરાધવો. પછી ગદ્ગદિત ઠંઠે પવિત્ર પ્રજ્ઞાવાન્ થવા ને પાપમાંથી રહિત થવા પ્રાર્થના કરવી. પ્રાતઃકાળનો હોમ તથા પૂજન સૂધીનું કર્મ થઈ રહ્યા પછી, ગૃહ-સ્થાશ્રમીએ યથાશક્તિ દાન કરવું. દાનમાં અન્નદાન સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. દાન લેનાર પાત્ર તે દાનની વસ્તુને ઉત્તમ માર્ગે અર્ચે તેવો હોવો જોઈએ, કે જે સત્કર્મ કરીને પોતાનું તથા દાતાનું કલ્યાણ કરી શકે. તારા જેવા રાજાએ તો નિત્યપ્રતિ ઘણું મોટું દાન કરવું જોઈએ.”

“મધ્યાહ્ન સમય થાય ત્યારે માધ્યાહ્નિક સંક્યાવંદન, પિતૃ આદિનું તર્પણ અને પંચમહાયજ્ઞ કરવા: દેવતાઓને ઉદ્દેશી અગ્નિમાં હોમ કરવો. તે દેવયજ્ઞ; સમયપર આવી ચઢેલા ક્ષુધિત અતિથિને માનપૂર્વક લોજન આપવું તે મનુષ્યયજ્ઞ; પિતરોને ઉદ્દેશી બલિ અર્પણ કરવો તે પિતૃ-યજ્ઞ; પછી વેદાધ્યયન કરવું તે ધ્રુવયજ્ઞ, અને ગાય, શ્વાન, કાગડા, કીટ, પતંગાદિકને ઉદ્દેશીને અન્નનો બલિ આપવો તે ભૂતયજ્ઞ. એ પંચમહાયજ્ઞ કરનાર, ઘરમાં નિત્ય સ્વામાવિક રીતે નવાં થતાં પાંચ મોટાં પાપથી

* ટીકા-જેમ સ્થૂલદેહને રોગાદિકથી મુક્ત થવા માટે પ્રથમ લુણ, પછી રોગનાશક ઔષધિ ને છેવટે શક્તિવર્ધક રસાયન આપવામાં આવે છે, તેમ જ આત્માને સશક્ત કરવા માટે-પવિત્ર જ્ઞાનનો અધિકાર બનાવવા માટે-પ્રથમ કર્મ-વ્રત, જપ, તપ, દાન, યજ્ઞ, તીર્થાટનાદિ કરવાં, સંત સેવા કરવી, પદોપકાર કરવો, -પછી બક્તિજ્ઞાન-સ્વેદશન કરવાં, દેવપૂજ કરવી, કીર્તન કરવા, ઉરિગુણ ગાવા ને પછી જ્ઞાનપૂર્વક બક્તિ યતા તે પ્રુષ્ઠ યઈ મુક્ત થાય છે.

સુકૃત રહે છે. એ પંચમહાયજ્ઞ કરતાં શેષ રહે, તે અન્ન પોતાના કુટુંબ સહિત ગૃહસ્થાશ્રમીએ આનંદે જમવું; ને ત્યાર પછી બાકી રહેલા સંધ્યા-કાળ સૂધીના સમયમાં પોતાને યોગ્ય હોય તેવો વ્યવહાર કરવો. રાત્રીએ તે સમયમાં પોતાનું રાજ કાર્ય સંભાળવું.”

“સંધ્યાકાળ થાય ત્યારે પાછા સ્નાનવડે શુદ્ધ થઈને સાયંકાળની સંધ્યા કરવી ને અગ્નિમાં હોમ કરવો. પછી સૂક્ષ્મ લોબન ઠરી નિદ્રાનો સમય થતાં સૂધી અર્થાત્ પ્રહર રાત્રિ પર્યંત ન્યાયપૂર્વક વ્યવહાર કરવો; ને પછી પવિત્ર શય્યાપર શુદ્ધ વસ્ત્રો ધીછાવીને તે પર હરિનું સ્મરણ કરતાં કરતાં નિદ્રાવશ થઈ જવું. હે રાજન્! એ આહ્નિકવિધિ કેવળ આવશ્યક છે—કદી નહિ ચૂકવા જેવો છે; માટે તેનો દિયિત્ પણ અનાદર કરવાથી મોટો અનર્થ થાય છે. તું જો કે, મનુષ્યને સાધારણ કરતાં પણ સાધારણ હાગતો દંતધાવન (દાતણ)નો માત્ર એક વિધિ, જેને સમજી તથા અણ-સમજી સર્વે આચરે છે, તે જો એક બે કે ત્રણ દિવસ ન કરવામાં આવે તો તેથી કેવું દુઃખમય પરિણામ આવે છે? મુખ કેવું દુર્ગંધ મારવા માંડે છે? ચક્ષુ, નાસિકા, જિહ્વા તથા દંત ઉપર મેલ છવાઈ જઈ જેને કવિઓ કમળાની ઉપમા આપે છે એવું મુખ, ગંધાતા બાળના મુખ સરખું બની રહે છે! એ જ પ્રમાણે સ્નાનવિધિ ત્યાગ કરવામાં આવે તો શરીરની પણ દુર્દશા થઈ જાય છે! એ મુખ, નેત્ર, નાસિકા અને આખા શરીર માટેનું આહ્નિક ક્ષણવાર ત્યાગ થઈ શકે તેવું નથી, ને ત્યાગ કરવામાં આવે તો માતું પરિણામ આવે છે, ત્યારે મનનું આહ્નિક કેટલું બધું આવશ્યક હોવું જોઈએ? મનને શુદ્ધ રાખવા માટે કરવામાં આવતાં આહ્નિક કર્મ જો ક્ષણવાર ત્યાગ કરવામાં આવે છે તો બહુ માઠાં પરિણામને પમાડે છે. હમણાં તને મેં જે સંક્ષિપ્ત આદિકાચાર કહ્યો, તે શરીર તથા મન બન્નેની શુદ્ધિ-પવિત્રતા માટે આવશ્યક છે. શૌચ, દંતધાવન, સ્નાન, ઇત્યાદિ વિધિ શરીરશુદ્ધિના અને સંધ્યાવંદન, હોમ, ભગવત્પૂજન, દાન, પંચમહાયજ્ઞ તથા ક્ષત્રિયને યોગ્ય બીજા યજ્ઞો પદોપકાર ઇત્યાદિ વિધિ મનશુદ્ધિની છે. એ બન્નેનો પરસ્પર ગાઢો સંબંધ છે, ને તેમાંથી કોઈનો ત્યાગ થઈ શકે તેમ નથી. એ બન્ને (શરીરના તથા મનના) વિધિ, જીવના નિત્ય કર્મરૂપ છે; અને તદ્દન નિષ્કામપણે કરવાના છે. સંધ્યાદિક કર્મ કરવાથી કશી કામના સદ્ગુણ થવાનો હેતુ નથી; પણ જો ન કરવામાં આવે તો મહાન્ હાનિ થાય છે. કર્મ કયાંથી મનુષ્ય નિષ્પાપ થાય છે અર્થાત્ તેનું મન શુદ્ધ થાય છે.”

મનઃસ્થિરીકરણ-ઉપાસના

એટલું કહીને પછી યોગીરાજ બોલ્યો; “હુ રાજન્! તું તો એ પ્રમાણેનો આહ્લિકનિધિ યથાર્થ આવરે છે, માટે તારું મન પવિત્ર જ થયલું છે. પરંતુ એ પવિત્ર મનને સ્થિર કરવાની આવશ્યકતા છે. જેમ દર્પણ ઘોઘને શુદ્ધ કર્યું હોય તો તેમાં આપણું પ્રતિબિંબ યથાર્થ પડે છે ખરું, પણ તે દર્પણ જો એક સ્થળે સ્થિર થયેલું હોય તો જ તેમાંના પ્રતિબિંબને પૂર્ણપણે જોવાઈ શકાય છે, પણ હાલતું કે આંધું પાછું થતું હોય, તો જોઈ શકાતું નથી; તેમ જ મન જો શુદ્ધ થયેલું હોય, તો પણ તે સ્થિર થયા વિના તેમાં પોતાના આત્મસ્વરૂપને યથાર્થ જોઈ શકાતું નથી. માટે તેને, મુમુક્ષુજને સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. લડકણ મન તુરંગ જેવું ચંચળ છે, તદ્દન અસ્થિર છે, બહુ પ્રમાદી છતાં બળવાન અને દૃઢ છે. તે એકાએક સ્થિર થઈ શકે તેવું નથી. આ મને જ આ વિશ્વની રચના રચી છે. મને જ જગતનું સત્યત્વ રચ્યું છે, મનથી જ સંસાર છે. જે અદ્વૈત, દ્વૈત બની દૃશ્ય થાય છે ને સત્ય મનાય છે, તે અવિદ્યાએ ઉત્પન્ન કરેલો મનનો ખેલ છે. પણ એ મનને નિદ્વિધ્યાસન, સત્સંગ, શ્રદ્ધા અને વૈરાગ્યથી સ્થિર કરી શકાય છે. જેમ ચંચળ તુરંગ છૂટો હોય ત્યાં સૂધી બહુ બહુ ઉન્માદ કરે છે, પણ જો તેને એક મજબૂત દોરડાંવડે ખીલા સાથે બાંધ્યો હોય તો પછી તેનું બળ નરમ પડે છે; એટલું જ નહિ પણ ધીમે ધીમે તેને પોતાના ખીલાનો-ગમાણનો સહવાસ પડવાથી તે સ્થાન તેને પ્રિય થઈ પડે છે; કારણ કે તે ગમે ત્યાં ગયો ત્યાંથી આવીને ખીલે બંધાય છે; અને ત્યાં તેને ચંદી, ઘાસ અને રાતળ મળે છે. તેવી જ રીતે મન-રૂપ તુરંગને પણ સ્થિર થવા માટે ખીલે બંધાવું અવશ્યનું છે.”

“મન એ સર્વે ઇન્દ્રિયોનો રાજા છે, ને તેના દ્વારા તે સઘળા વિષયોનો ઉપલોગ કરે છે. પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયના જૂદા જૂદા વિષયલોગથી મન એક મદમત્ત હાથી સરખું બની જાય છે; ને પછી વિષયલોગ વિના ખીલા કશાને તે લેખવતું નથી. તેથી હાથીની પેઠે જ તેનો નિગ્રહ કરવો જોઈએ. વિષયમાં મત્ત થયેલા અને વનવગડામાં નિરંકુશિતપણે મહાલતા હાથીને પકડવા જનારા, પ્રથમ એક છૂપી અળડી (ખાડો) ખોદીને તેમાં તે હાથીને કપટથી પૂરે છે; અને ત્યાં ખાવાનું કે પીવાનું પાણી પણ ન મળવાથી, ઘણા દિવસની લાંઘણીથી તેનું બળ નરમ પડે છે, ત્યારે શિકારીઓ ઉપરથી તેને અનેક પ્રકારનો માર મારીને

વધારે નિર્બળ કરી નાખે છે. આમ સર્વ પ્રકારે તેનું બળ હણાઈ જાય છે, ત્યારે જ તે હાથી પકડનારાઓને અધીન થાય છે; અને પછી જન્મારા સૂધી તેઓની આશામાં રહે છે; તેઓ ખતાવે તે કામ કરે છે; સંકટો મળુ ભાર વહન કરે છે, ને તેઓ આપે તેટલું જ ખાઈને સંતોષ માને છે. આવી રીતે હાથી તેમને અધીન થઈ ગયેલો છતાં પુનઃ ઉન્મત્ત ન થઈ જાય, તે સારુ તેનો માવત સ્વારી વેળાએ તેના મસ્તક પર બેસે છે, ને તેને તાડન કરવા સારુ તે, પોતાના હાથમાં તીક્ષ્ણ અંકુશ રાખે છે. હે રાજન્! એવી રીતે એ મદમત્ત પ્રાણીને મોટા પરિશ્રમે વશ કરી શકાય છે, તો પછી મનુષ્યનું મન, કે જે મહા મદોન્મત્ત હાથીના કરતાં પણ ઘણું બળવાન છે, અને વળી અદૃશ્ય છે તેને વશ કરવું કેટલું કાઠન હોય, એનો તું જ વિચાર કર. મન અદૃશ્ય છતાં શરીર સાથે દૃઢ સંબંધવાળું હોવાથી તેને વશ કરવાના સર્વ પ્રયોગો પ્રથમ શરીર ઉપર જ કરવા પડે છે. તપશ્ચર્યાઓ, બ્રહ્મચર્ય, સત્ય બોલવું, પરદ્રવ્ય ને પરસ્ત્રીનો તિરસ્કાર, પારછી નિંદા અને પોતાની સ્તુતિ તથા વિષયની વાતો પ્રતિ અરુચિ, પરમાર્થ-પ્રતિ વૃત્તિ, સુબદ્ધઃખ સહન કરવાની ટેવ, પ્રાણીમાત્રપર દયા ઇત્યાદિ નિયમોથી શરીરને દુઃખ પડે તોપણ તે વેડીને, હઠથી આચરવાં, એવું જે શાસ્ત્રો વારંવાર કહેતાં આવ્યાં છે, તે માત્ર મનોનિગ્રહ અર્થે જ છે. શરીરની ઇંદ્રિયોનું બળ ઓછું થવાથી તેઓ ઉન્મત્તપણે દોડતી નથી; એટલે મન પણ તેઓને બળે ઝૂઝનારુ હોવાથી, આપોઆપ નરમ થઈ જાય છે. આમ થવાથી જો કે ઇંદ્રિયોનું અને મનનું બળ નરમ પડે છે ખરું, તથાપિ તેઓ કેવળ નિર્મૂળ થઈ જતાં નથી. તેઓને માઠા ક્ષણમાં આવે તો પાછાં હતાં તેવાં ને તેવાં જ થઈ જાય છે. કહ્યો, તે શરીરપડેલી ઇંદ્રિયોને તથા મનને પુનઃ ઉન્મત્ત બનવાનો શૌચ, દત્તધાવન, સ્ને સારુ, તેમને ભગવત્પરાયણ કરી દેવાની મહાત્મા હોમ, ભગવત્પૂજન, દાન, પરોપકાર ઇત્યાદિ વિધિ મોંઘેલી છે, વિકારોના કારણરૂપ છે, આત્મ-સંબંધ છે, ને તેમાંથી કોઈનેલસી રહેલો ‘હું’ અને ‘મારું’ એ મમત્વને (શરીરના તથા મનના) વિધિમુક્તિએ, ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. જીવ નિષ્કામપણે ઠરવાના છે. સંબંધવાળો છે તે, મનને વશ હોવાથી અને થવાનો હેતુ નથી; પણ જો નથી ઘેરાયેલો હોવાથી જ, આ સંસારને છે. કર્મ કર્યોથી મનુષ્ય નિષ્પાપ, ચૈતન્ય, વ્યાપક, નિર્વિકારી, આનન્દ-

રૂપ, નિર્દોષ, કીર્તિમય છે, તેને સંસારપ્રાપ્તિનું કારણ મન-અહંકાર જ છે. એ મહાદુઃખ દેનારા મન-અહંકાર શત્રુને, અસંગરૂપી વિજ્ઞાન શસ્ત્રથી કાપી નાંખ્યા પછી જ આત્મજ્ઞાનરૂપી ચક્રવર્તી પદને જીવ પામે છે; અને પરમાર્થમાં વૃત્તિઓ લેપાયાથી, રાગ માત્ર છૂટી, અહંકારવૃત્તિ નાશ પામી, આત્મસુખાનુભવથી નિર્વિકલ્પ થઈ, તે જીવબ્રહ્મમાં જ પરિપૂર્ણ-રૂપે વસે છે અને એ મન-અહંકાર નિર્મળ છતાં પણ જો ચિત્તમાં ક્ષણમાત્ર પંચ તેનો સંકલ્પ સજીવન થવા પામે તો, હજારો વિધ્નો સજીવન થવા પામે છે. માટે મનોનિગ્રહ કર્યા પછી વિષયચિંતનને સ્થાન આપવા દેવું જોઈએ નહિ. વિષયોની ઇચ્છાવાળો પુરુષ દેહી જ રહે છે; કેમ કે તે જો પોતાને દેહથી શિશ્ન માનતો હોય તો, વિષયોની અને વિષયજન્ય સુખોની ઠામના થવી સંભવિત નથી; અને એ રીતે દેહી થવાથી, આત્માથી જૂદો પડે છે ને વિષયોના અનુસંધાનમાં તત્પર થઈ જાય છે; અને તે જ સંસારબંધનનું મહત્ કારણ છે. માટે નિર્ગળ થયેલાં ઇન્દ્રિય અને મનને સ્થિર કરવા સારુ, પેલા મદોન્મત્ત અશ્વ અને હસ્તીનું દૃષ્ટાંત લક્ષમાં લઈને, તે જેમ ખીલે બંધાય છે, તેમ મનને પણ ખીલે બાંધવું જોઈએ. મનરૂપ તુરંગનો ખીલો ભગવદુપાસના છે, અને તે સાથે શ્રદ્ધારૂપ સાકળવડે તેને બાંધવાનું છે; અર્થાત્ પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખીને, સંકલ્પ વિકલ્પનો, ભગવાનની ઉપાસના કરવામાં દૃઢતાથી ત્યાગ રાખીને, પછી ભગવાનની ઉપાસના કરવી જોઈએ. એકાંતમાં અને પવિત્ર સ્થળમાં પવિત્ર થઈ બેસી, સર્વ અંગોને તથા ઇન્દ્રિયોને સ્થિર રાખી, આંખો મીંચી (અથવા શક્તિ હોય તો ખુલી રાખી) હૃદયરૂપ આકાશમાં સૂર્ય સરખો કિંવા તેથી પણ અધિક તેજવાળો પ્રકાશ મનોમય દૃષ્ટિથી જોવો. એ પ્રકાશ સર્વત્ર સરખો ભરેલો-સભર-વ્યાપેલો, પરમ સુખદ (ઘણા તેજવાળો છતાં ઉષ્ણતા રહિત, તેમ શીતતા રહિત) ભણવો, જોવો, અને તેમાં લીન થવું. એ પ્રકાશ અથવા તેજ સર્વને પ્રકાશિત કરનાર પરબ્રહ્મનું છે, પરબ્રહ્મની ઉપાસનાને અર્થે તે તેજનું જ ધ્યાન ધરવું; કારણ કે પરબ્રહ્મ તો એ તેજથી પૂર્ણ પણે પર છે, ગૂઢ છે, મનની કલ્પનાની અહાર છે. તે કેવો છે, તે માત્ર જેને અનુભવ થાય, તે જ જાણે છે. તેનાથી પણ તે વર્ણી શકવાને શક્તિમાન થવાનું નથી. તથાપિ તેનો જેને અનુભવ હોય તે એટલું તો કહી શકે છે કે, એ જગદાત્મા, પરબ્રહ્મ, સર્વોત્તમ, સુખમય, સર્વ શક્તિમાન, સર્વના ચૈતન્યરૂપ, સર્વનું મૂળ, સર્વમાં રહેલો અને સર્વરૂપ-જેવો માનીએ-કલ્પીએ, તેવો છે,

અને તેટલા જ માટે તેની પ્રાપ્તિ અર્થે તેની ઉપાસના કરવા સારુ વેદોએ તેને અનેક રૂપાંતરોમાં વર્ણવ્યો છે; એટલા માટે કે, જેને જેવી ભાવના હોય, તેવે રૂપે તે તેને માનીને તેની ઉપાસના કરે. એ તેજ, સવિતારૂપ એવા જગદાત્મા ઈશ્વરનું છે, ને તેના જ વડે આ સકલ જગત્ પ્રકાશને પામ્યું છે—એ જ તેજ આપણી પ્રજ્ઞાને પણ પ્રકાશિત કરી તેની ઉપાસનાને વિષે પ્રેરે છે. તેનું અહર્નિશ ધ્યાન ધરવું એવી, ઈશ્વરી જ્ઞાનના ભંડારરૂપ વેદની, મનુષ્ય પ્રત્યે પ્રથમ આજ્ઞા છે. એ તેજ પરબ્રહ્મરૂપ છે; અને એનું ધ્યાન કરવાના હેતુરૂપ, બોધરૂપ તથા સાધનરૂપ જે શબ્દપ્રણવ તથા ગાયત્રી, તે જ વેદ. એને જ શબ્દ-બ્રહ્મ કહે છે. એમાંથી જ વેદો વિસ્તાર પામ્યા, માટે તેને (ગાયત્રીને) વેદની માતા કહે છે; અર્થાત્ એ જ ગાયત્રીનું સ્મરણ (જપ), તેમાં કહેલા ઈશ્વરી તેજના ધ્યાન સાથે કરવામાં આવે તો, તેવડે મનુષ્ય કેવળ નિષ્પાપ અને સ્થિરચિત્તવાળો થાય છે, ને પરિણામે તે તેજથી પર રહેલા એવા અઠલ પરબ્રહ્મની નિર્ગુણ સગુણ મૂર્તિમાં વિરમે છે.”

“જગતમાં જેમ મનુષ્ય અનેક પ્રકારનાં છે, તેમ તેઓનાં મન તથા તેની રુચિઓ પણ જૂદા જૂદા પ્રકારની હોય છે, એટલું જ નહિ, પણ તેઓની પ્રજ્ઞા (બુદ્ધિ, મનશક્તિ)માંએ ઘણો ઘણો ફેરફાર હોય છે. તેથી ઓછી વધતી પ્રજ્ઞા પ્રમાણે તેવાં અહતાં ઉતરતાં સાધન પણ વેદે કહ્યાં છે. મેં જે ગાયત્રી વિષેનું ધ્યાન કરવાની ઉપાસના કહી, તેમાં તો વારં-વાર એકલું તેજ જ જોઈને સામાન્ય શક્તિના મનુષ્યને આનંદ ન થવાથી તેનું મન પાછું ત્યાંથી ઉપડે છે, ને અનેક સ્થળે ભટકી અનેકાનેક વસ્તુઓને પોતાની આગળ પરમાર્થના હેતુરૂપ જુવે છે. એથી, જુવે કરેલો પરિશ્રમ સત્વર સફળ થતો નથી; અને આટલા જ માટે આત્મ-જ્ઞાનમાં અપૂર્ણ ન થયેલા જીવને, તે તેજને વિષે પરમાત્માનું સાકાર સ્વરૂપ જોવાની શાસ્ત્રે આજ્ઞા કરી છે. એ સ્વરૂપ આ જગદ્રુપે થયેલા પરમાત્માનાં મૂળ અને મુખ્ય સ્વરૂપોમાંથી ગમે તે હોય, વિરાટરૂપ હોય, વિશ્વવ્યાપીરૂપ હોય અથવા તેના અંગભૂત ગણપતિ, અંખા, સૂર્ય, શિવ, વિષ્ણુ ઇત્યાદિ સગુણ પરમાત્માનાં અનેક રૂપે હોય—તેપર પ્રીતિ થાય છે—ને ત્યાં મન સ્થિરતાને પામે છે, પરંતુ તે સઘળાં સ્વરૂપો કાળાંતરે વિકૃતિને પામે છે. પણ એ સર્વ કરતાં આદિ અને કેવળ નિર્વિ-કાર એવું જે રૂપ, પોતાની અનાદિ કાળની સૃષ્ટિને વિષે પરમાત્માએ ધારણ કરેલું છે, ને જે પરમ આનંદમય, ઉપાધિરહિત, પ્રજ્ઞાનધનરૂપ,

સન્નિધાનંદરૂપ તથા સર્વથા રુચિતોષક છે. તેની ઉપાસનાનો જે માર્ગ જાણે છે, અને તેમાં જે રમણ કહે છે તેવા જ, આ વિશ્વને તરી જાય છે અને એ જ તારે જાણવાની આવશ્યકતા છે; તેમાં તું પ્રવેશ કર, ને તેમાંથી તરી પાર ઉતર.”

મહારાજા છાદિતપુદ્ગિનો અને યોગીરાજનો લાંબો સંવાદ આટલે સૂધી કહીને પછી બટુક વામદેવજી બોલ્યા; “વરેન્સુ! શું આ ઇતિહાસ તેં યથાર્થ સાંભળ્યો? તે યોગીરાજે એ પ્રમાણે છાદિતપુદ્ગિને સામાન્ય ઉપાસના પ્રકાર કહી સંભળાવીને, પછી સાવધાન કરી ત્યાં પોતાની આગળ જ તેને બેસાડ્યો; ને તેના અંતઃકરણમાં તે શબ્દપ્રહારૂપ લગવત્તેજનું પ્રથમ અવલોકન કરાવીને પછી તે તેજને વિષે, તે તારી મરણાવસ્થામાં પ્રહલોકથી આગળ જતાં ઇંદ્રના વિમાનમાંથી પેલા મહાતેજમાં ઉચલી પડીને તેને વિષે જે આનંદમય લગવત્સ્વરૂપ જોયું હતું, તે જ અન્યુવ સ્વરૂપનું તેને નખથી શિખાપર્યંત યથાર્થ જ્ઞાન કરાવ્યું. એ મહામંગળરૂપ પોતાના અંતરમાં ખડું થતાં જ છાદિતપુદ્ગિ વિહ્વલ બની ગયો; તે દેહભાન ભૂલી જઈને તદ્રૂપ થઈ આનંદસાગરમાં ઝીલવા લાગ્યો. અહીં તેને લગવત્પ્રેરણાથી સ્મરણ થયું કે, યોગીરાજે મને તત્ત્વમસિ તે (પ્રહ્મ) તું (આત્મા) છે, એવું જે ભાન કરાવ્યું હતું, તે પરપ્રહ્મ પોતે આ જ છે! અહો! અહો! અને શું તે જ હું છું! એ કેવી રીતે? આવી સહજ ચિંતાથી તે પાછો પોતાના મનોમય સ્વરૂપને લગવત્સ્વરૂપ સાથે સરખાવવા યત્ન કરવા જાય છે, તેવો જ તેના હૃદય-પરનો અજ્ઞાનાવરણનો પડદો ઈશ્વરેઞ્છાથી ખસી ગયો. તત્કાલે જ તેના અનુભવમાં આવ્યું કે, ‘અહોહો! આ જગદીશ્વર શ્યામ સુંદર, મનોહર, નિર્ગુણ, સગુણ પરપ્રહ્મના સરખો જ હું છું!!’ રે, તેનો અંશ જ હોવાથી તે જ પોતે હું છું!! અહોહો!! હું તે, ને તે હું જ, હું ને તે ન્યારા નથી; હું ને તે એક જ! અહોહો!’ આવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા તે રાજાની દેહવાસના ને અન્ય સર્વ વાસના લંગ થઈ, ત્યારે અંતે અવિકૃતરૂપમાં લીન થઈ ગયો.

પાંચમી બિન્દુ

अहं ब्रह्मास्मि

— १२३४५६७८९१० —

श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रंथकोटिभिः ।

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव केवलम् ॥

અર્થ-જો વાત કરોડ ગ્રન્થોથી કહેલી છે, તે વાત હું અર્ધા શ્લોકથી કહું છું કે; બ્રહ્મ સત્ય છે, નગત્ મિથ્યા છે અને જીવ કેવળ બ્રહ્મ જ છે.

—:३५६:—

0-

જ્યોત્સના મહાત્મા ગુરુક આ પ્રમાણેની કથા કરી, સહજમાં પણ
 કેમ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે જણાવી, રાજા વરેષ્ણના
 પ્રશ્નનું સમાધાન કરી મૌન રહ્યા, ત્યારે પુનઃ રાજાએ કહ્યું; “હિ ગુરુદેવ,
 રાજા છાદિતબુદ્ધિને તત્ત્વમસિના પદનું જ્ઞાન થવા પછી, તે કેવા પ્રકારે આ
 સંસાર તરી ગયો, તે મને જણાવોઃ કેમકે તે જાણવાની મને બહુ ઉત્કંઠા છે.”

રાજા વરેખુની આવી ઉતકટ ઇચ્છા જોઈ, ષટ્ક બોલ્યા; “પછી પરમ આનંદમાં તે રાજા કેવળ લીન થઈ ગયો. કેટલીકવાર સૂધી તેવી એકલીનતાનો પ્રકાર અચળ જોઈને, ચોગીરાજે રાજાને સંબોધીને કહ્યું; ‘રાજન્, કો ભવાન્ ? રાજા, તું કોણ છે ? આમ કેમ નિશ્ચેષ્ટ થઈ રહ્યો છે ?’ તોયણ રાજા પરમાનંદ સ્વરૂપમાં લીન હોવાથી જરા પણ બોલ્યો નહિ, ત્યારે બીજાવાર બોલાવ્યો, ને તે વેળા પણ ન બોલવાથી ત્રીજાવાર તેના મસ્તકપર હાથ મૂકીને પૂછ્યું કે; રાજન્, કો ભવાન્ ? કો ભવાન્ ? ત્યારે રાજાનાં નેત્ર ઉઘડી ગયાં; અતિશય હર્ષ પૂરિત વાણીથી તે એટલું જ બોલ્યો; ‘ભગવન્ ! દેહભાવે હું આપનો દાસ છું; જીવ ભાવે આપનો અંશ છું, અને આત્મભાવે તમે છો તેજ હું છું; એ પ્રમાણે મારી મતિ છે. ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ ! અહં બ્રહ્માસ્મિ !! અહં બ્રહ્માસ્મિ !!! હું બ્રહ્મ છું ! હું બ્રહ્મ છું ! હું બ્રહ્મ છું ! આ સત્ છે; આ સર્વ ચિદ્રૂપ પ્રકાશે છે; આત્મારૂપ આ સર્વ બ્રહ્મ છે !’ આવા આવા આનંદમાં તેનાં

રોમાંચ ઉભાં થઈ ગયાં. શરીરે પ્રસ્વેદ છૂટ્યો ને ઉન્મત્તની પેટે ઉભો થઈ તે નાચવા તથા ફૂદવા લાગ્યો. પછી યોગીરાજે પ્રેમથી ઉભા થઈ તેને હૃદય સાથે ચાંપ્યો ને અનેક આશીર્વાદ દઈ સામે બેસાડી પૂછ્યું, “રાજા, કેમ હવે તારી શંકા નિવૃત્ત થઈ? તત્ત્વમસિનેા અર્થ સમજાયો?” રાજા બોલ્યો; “હા ગુરુદેવ, હું ચથાર્થ સમજ્યો. મેં પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યું કે, તે પરમાત્માનો અંશ જ હોવાથી હું પરમાત્મારૂપ જ છું. હું નિઃશંક છું-આપની કૃપાથી હવે કેવળ નિઃશંક થઈ રહ્યો છું.” ત્યારે યોગીરાજ બોલ્યા; “રાજા, હવે તને થયેલો પરમાત્મસ્વરૂપનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મને ઠી શકીશ, કે તે પરમાત્મા કેવો છે?” ત્યારે રાજાએ કહ્યું; “કૃપાનાથ ! તે હું શી રીતે ઠી શકું? એ અનુભવ મારી પ્રાકૃત વાણીથી વર્ણી શકાય તેવો નથી. એ તો જે અનુભવે તે જ જાણે. મને જે મહાસુખનો અનુભવ થયો છે, તે ઉપરથી હું એટલું ઠી શકું, કે એ પરમાત્મા પરમ સુખાનંદમય છે; તે પરમ જ્ઞાનમય છે, તે પોતાના તેજવડે હૃદયને પ્રકાશિત કરીને અજ્ઞાનથી મુક્ત કરે છે, માટે પરમ ગુરુરૂપ છે. અને અહા ! ગુરુ મહારાજ, હવે આપના ઉપદેશનો લાવાર્થ હું સમજ્યો, કે એ રીતે મારો ગુરુ હું પોતે જ; પરમશાંતિ-સદાકાળનું અવિનાશી સુખ પણ હું પોતે જ; મારો શત્રુ પણ હું પોતે જ; મિત્ર પણ હું પોતે જ; ને એમ આખું જગત્ પણ હું પોતે જ છું ! કારણ કે હું પરમાત્મા છું ને એ પરમાત્માથી જ આ સઘળું જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે. અહો ! એ પરમાત્મા જ સર્વનું મૂળ છે, તે જ સર્વમાં વ્યાપી રહ્યો દેખાય છે, તેનાથી જ આ સઘળું હયાતી પામેલું છે, ને તેનાથી લિપ્ત ઠંઈ જ નથી. તે જ હું છું. આ સઘળું કેવળ બ્રહ્મ જ છે ! એમાં બીજું ઠંઈ જ નથી. સર્વત્ર ઓતપ્રોત એક બ્રહ્મરસ જ પરિપૂર્ણ ભરી મૂકેલો છે. અહો ! કૃપાનાથ ! આપના કૃપાપ્રસાદવડે હવે હું ધન્ય છું, ધન્ય છું ! ધન્ય છું ! હું સદા આપને શરણે પડેલો છું.”

આટલું ઠી છાદિતબુદ્ધિ તે યોગીરાજનાં ચરણમાં પડ્યો. ત્યારે મહાત્માએ તેને પ્રેમથી બેઠો કરી પુનઃ હૃદય સાથે ચાંપીને કહ્યું; “હ વત્સ ! હે પુણ્યવંત ! હવે તું સૌ વાતે આ અસાર સંસારમાંથી મુક્ત બની, વિરાગી (અનુભવ સહિત જ્ઞાનવાળો) થયો છે. તું પરમ યોગ્ય અને કેવલ્યરૂપ ધનવાળો થયો છે. તું જીવન્મુક્ત થયો છે. હવે તું નગરને વિષેજ, ને ધર્મ સહિત પ્રભાતનું પાલન કર; અને આ પરમ સાધ્વી પતિવ્રતા (તારી રાણી)ના મનોરથ પૂર્ણ કરી, તેને વિષે તારા સરખી પરમશ્રેષ્ઠ પ્રભા

ઉત્પન્ન કર.” એ સાંભળી રાજા બોલ્યો; “કૃપાનાથ, હવે મારે એ મિથ્યા અપંચ શાને માટે ગ્રહણ કરવો જોઈએ? આપની કૃપાવડે બંધનમાંથી છૂટીને નિરંકુશ થયેલો એવો જે હું, તે પુનઃ પાછો એવા દુઃખમય ભવપાશમાં શાને માટે બંધાઉં? હવે કેાની સ્ત્રી ને કેાની પ્રજા? કેાનો દેશ ને કેાનું રાજ્ય? ખસ, હવે તો ક્ષમા કરો. હવે તો શિવોહું! શિવોહું!”

આ સાંભળી શુરુદેવ બોલ્યો; “હે છાદિતબુદ્ધે! શું તારા નામ પ્રમાણે જ તારો સ્વભાવ છે, અને તેથી જ તારી બુદ્ધિ ક્ષણવારમાં અજ્ઞાનથી છાદિત (હંકાયેલી) થઈ ગઈ કે? તું વ્યવહાર અને પરમાર્થનો વિવેક કરી શકતો નથી, માટે એકના ધર્મ બીજા ઉપર આરોપિત કરી નાંખીને ભ્રમમાં પડી ગોથાં ખાય છે. જે માણસ સંસારમાં રહે સતે તેના ઉપર પ્રીતિ રાખ્યા વગર સર્વ કાર્ય યથાસ્થિત કરે છે, અને બ્રહ્મ-આત્માને સર્વમાં એક રીતે ઓતપ્રોત થયેલો જૂવે છે, તે જ ખરો સ્થિતપ્રજ્ઞ છે. હમણાં જ તું અનુભવસિદ્ધ કહે છે કે, આ સર્વ (જગત) બ્રહ્મ છે, તે શું તું ક્ષણવારમાં ભૂલી ગયો? તું સ્થિર બુદ્ધિથી જો, કે તું રાજા જેમ બ્રહ્મરૂપ છે, તેમજ અનેક દેશાંતરોમાં વિસ્તરેલું તારુ રાજ્ય પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે; તેમાં વસતી મનુષ્યાદિક અને પશુ પક્ષ્યાદિક અનંત જીવાત્મક તારી પ્રજા પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે; તારો પરિવાર, તારી રાણી અને તારો સઘળો રાજકાર્યભાર પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે. તારા સઘળા દેહના, ઈન્દ્રિયના અને મનના વ્યવહારો પણ બ્રહ્મરૂપ છે. એમ પૂર્ણ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી અનુભવતાં-તારી સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી જોતાં, તને જે ઈર્ષ દેખાય-અનુભવાય, તે સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ છે, તો પછી તેમાં તારા સરખાને દુઃખ કયું, ભવપાશ કયો ને બંધન શાનું? ક્રિયા વગરની દોરડીમાં સર્પનું આવડું તથા જતા રહેલું, એ જેમ ભ્રમભૂલક છે, સત્ય નથી, તેમ જ માયાએ કંદેપેલા બંધ અને મોક્ષ, વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મમાં નથી. આવરણ હોવાથી બંધ અને આવરણ નષ્ટ થવાથી મોક્ષ છે, પણ બ્રહ્મસ્વરૂપને એમાંનું કશું પણ બાધકર્તા નથી અને બ્રહ્મ વિના અન્ય પદાર્થ જ નથી, ત્યાં પ્રપંચ શાનો? એ બ્રહ્મ આવરણરહિત છે; પણ આવરણ હોય તો અદ્વૈત ક્યાં? અને દ્વૈત હોય તો તે ભ્રમભૂલક છે, જે બ્રહ્મમાં નથી. બ્રહ્મરૂપ સમજીને નીતિ-વડે કરેલાં રાજ્યાદિક, સ્ત્રીસંગાદિક અને અજ્ઞેતપાદનાદિ સર્વ કાર્ય પણ પરિણામે લેશમાત્ર દુઃખપ્રદ ન થતાં, કેવળ બ્રહ્મરૂપ ક્ષણવાળાં-સુખમય થાય છે. હે રાજા! એ વાતમાં તને તો આશ્ચર્ય થાય તેમ નથી; પરંતુ બીજા અજ્ઞાન અલ્પબુદ્ધિના મનુષ્યોએ પાંચુ તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું

નથી. પરપ્રહાના સ્વરૂપમાંથી માયાના આશ્રયવડે જે આ પ્રહારૂપ સૃષ્ટિ નિર્માણ થયેલી છે, તેમાંનો સકલ વ્યવહાર પ્રહારૂપ સમજીને જ કરવાની આજ્ઞા, પ્રત્યેક મનુષ્યપ્રત્યે થયેલી છે. પરંતુ પોતપોતાના પાપાચરણથી વધી ગયેલા અજ્ઞાનને લીધે જ હીનભાગી પ્રાણીઓ, તે પવિત્ર-મહાપવિત્રતમ આજ્ઞાને અનુસરી શકતા નથી, એ ઘણા ખેદની વાત છે!! મહાભાગી અને પુણ્યાત્મા જનકાદિક રાજર્ષિઓએ પ્રભુની તે આજ્ઞા યથાર્થ પાળીને, એટલે કે પોતપોતાના રાજ્યાદિક વ્યવહારો પ્રહારૂપ સમજીને ચલાવ્યાનાં અનેક વૃત્તાંતો સજ્જનોને મુખે ગવાય છે. માટે હે રાજન્! હે પ્રકાશબુદ્ધે!-આજથી હવે હું તને એ નામથી બોલાવીશ-તો તું પણ મારી આજ્ઞાને અનુસરી, જળકમળન્યાયની પેઠે અલિપ્ત રહી, પ્રહારૂપ રાજ્યનું, પ્રહારૂપ ધર્મથી પાલન કરી, રાજર્ષિપદને યોગ્ય થા. તારું કલ્યાણ થાઓ! અને તારી આ કલ્યાણરૂપ પ્રહાનિષ્ઠા સદા અચળ રહો!" શુરુદેવનાં આવાં ઉત્તમ વચ્ચનોનું પાન કરી, રાજા શુરુદેવનાં ચરણમાં પડ્યો, અને સ્ત્રી સહુવર્તમાન ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યો. પછી તે નગરમાં આવ્યો ને શુરુદેવ પ્રતિ પૂર્ણ ભક્તિ રાખી, તેમની આજ્ઞાનુસાર પ્રહારૂપે રાજ્ય ચલાવી, આ દેહના નાશ પછી પરમ તત્ત્વને પામ્યો."

આ ઇતિહાસ કહીને વામદેવજી વિરામ પામ્યા અને ભગવદ્ગોત્રીમાં જ રાત્રિ વ્યતીત થઈ જવા આવેલી હોવાથી, વરેખ્સુ આદિ સર્વ સભાજનો શુરુદેવના નામનો જયધ્વનિ કરીને, ત્યાંથી ગંગાપર સ્નાનાદિ ક્રિયા કરવા માટે ઉઠ્યા.

રહેશે? સઘળું અદ્વૈત જ્ઞેવાથી તો કેવળ પૂર્વાપર વિરોધ આવશે, તેનું કેમ? એ શંકા સત્ય છે; પરંતુ તેમાં ગૂઢ અર્થ છે. પ્રત્યેક વિષય તેના અધિકારીથી ગ્રાહ્ય થઈ શકે છે. એ સર્વનો અધિકારી બ્રહ્મૈવદ્વૈવાળો બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ છે. આ જગતને વિષે આવેલા રાજા, તેના પ્રધાન, કાર્યભારી, સેવકવર્ગ, તેની પ્રજા અને તેમાંનો હલકામાં હલકી સ્થિતિનો એક રંક; તેમ જ હાથીથી તે એક ઝીણા કીટક સૂધીનાં પ્રાણીઓ; તેમ જ પરમ પવિત્ર એવા તપસ્વી બ્રાહ્મણથી તે અધમમાં અધમ ચાંડાલ સૂધીનાં મનુષ્યો; ગરુડથી તે છેક ઝીણા અને દુર્ગંધ ઉપર જન્મ પામતાં મચ્છર સૂધીના જીવજંતુઓ; મોટા મકરાદિકથી તે ઝીણા પોરા સૂધીના જલચરો; મોટાં કલ્પવૃક્ષોથી તે દુર્ગંધવાળાં કીચડની આસપાસ બાજેલી સેવાળ; મોટા મેરુ અને હિમાલય આદિ પર્વતોથી તે માર્ગમાં અટવાઈ અટવાઈને રેતીરૂપ થઈ ગયેલા પાષાણાદિક પદાર્થો; આખી પૃથ્વીથી તે તેમાંના ઝીણામાં ઝીણા ઠણુ સૂધીનાં પરમાણુઓ; મોટા સાગરથી તે એક નાનામાં નાના બાબોચિયા સૂધીનાં જલાશયો; અર્થાત્ સંક્ષેપમાં કહીએ તો, જગતમાંના સઘળા નાનાથી નાના અને મોટાથી મોટા, ભારેથી ભારે અને હલકાથી હલકા, ઊંચાથી ઊંચા અને નીચાથી નીચા, સારામાં સારા અને નબળામાં નબળા, પવિત્રમાં પવિત્ર અને અધમમાં અધમ, શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ અને દુષ્ટમાં દુષ્ટ, એવા સર્વ પદાર્થો તથા પ્રાણીઓ, માત્ર એક બ્રહ્મમાંથી જ ઉત્પત્તિ પામ્યા હોવાથી બ્રહ્મરૂપ જ છે. તો તે સાથે, તેવી રીતનો એક સરખો વ્યવહાર કરવા જતાં તો મોટો અનર્થ થઈ જાય! સાગર અને બાબોચિયું બંને જો કે બ્રહ્મરૂપ છે, પરંતુ સાગરનું કામ બાબોચિયાથી ન થશે; તેમ જ મહા વેગવાન ગરુડનું કામ અલ્પ મચ્છરથી ન થશે; અને બાળમાંનું ગંદુ પાણી, ત્રિલોકપાવિની ગંગાના પવિત્ર પ્રવાહની યોગ્યતાને પાત્ર ન થશે! મોટા મહોન્મત્ત હાથીની પીઠ પર મૂકવામાં આવતી સુવર્ણમય અંબાડી કંઈ એક ઉકરડામાં ફરતા અચ્ચર અથવા તો સૂકરની પીઠ પર મૂકી શકાશે? અથવા શું કોઈ મહાપવિત્ર અને ભગવત્પરાયણ એવા વિદ્વાન જીવને કેકાણે કોઈ મહાહિંસક અને પાપરૂપ અધમાધમ ચાંડાલને તેની પૂજા થઈ શકશે? અથવા જે વ્યવહાર તથા જેવા પ્રકારનો હાસ્યવિનોદ એકાંતમાં પોતાની સ્ત્રી સાથે કરવામાં આવતો હોય, તેવો વ્યવહાર અને વિનોદ શું કોઈ અધમ પુરુષથી પણ પોતાની માતા કિંવા ભગિની સાથે થઈ શકશે? ના, તેમ વર્તવાથી તો લોકમાં હાસ્યારુપદ થશે, શાસ્ત્ર રીતે અપરાધી ગણાશે ને મરણ પછી અધમ

ગતિને પામશે. ત્યારે પછી તો સન્નિદં વ્રજ નો અર્થ શો? એ મહાવાક્યનું પ્રયોજન શું? ત્યારે શું એ મિથ્યા સુજોથી જોલવાનું જ વાક્ય છે, કે સર્વે પ્રદક્ષમય છે? આવી શંકા આ ઠેકાણે સાર્વજનિક જ ઉત્પન્ન થવી સંભવિત છે. પણ અહિંઆ સમાધાન માટે જરાક સ્થિરબુદ્ધિથી જોવાનું છે. આપણે અનુભવીએ છીએ કે, આખું જગત્ પ્રદક્ષ થઈ ઉત્પત્તિ પામ્યું છે, પ્રદક્ષમાં જ રમે છે અને પ્રદક્ષમાં જ લય પામે છે. આદિ પણ પ્રદક્ષ છે અને અંત પણ પ્રદક્ષ જ છે, અને તેથી કહીએ છીએ કે, તે પ્રદક્ષરૂપ અથવા પ્રદક્ષમય છે. બીજી તરફથી કહીએ છીએ કે, આ જગત્ પ્રદક્ષનું બનેલું હોવાથી તેમાં પ્રદક્ષ વિના અન્ય કંઈ જ નથી; માટે તે પ્રદક્ષ જગદ્રૂપ થયેલું છે, તો તેમાં શું જોતું છે? કંઈ પણ જોતું નહિ. એ એમ જ છે. પ્રદક્ષ જગદ્રૂપ થયેલું છે, તેમાં પ્રથમ જેમ તેણે અવિકારી છતાં વિવિધરૂપે થવાથી વિકારીપણું અને સદા સમાન એકરસ છતાં ક્ષણિક, વિપર્યય અને પૃથક્પણું (જગદ્રૂપ થવાથી), ધારણ કરેલું છે તો પછી તેવા પૃથક્પણામાં, તેમાંના વ્યવહાર પણ પૃથક્ પૃથક્ ઠાં ન હોય? પ્રદક્ષ પોતાના મૂળરૂપે જોતાં એક છે, અભિન્ન છે; પણ તે માયાથી જગદ્રૂપ થવાથી અનેક દ્વૈતરૂપે દેખાય છે, છતાં પણ તેમાંના વ્યવહાર અને વ્યવહાર કરનારો એ સૌ જો કે તેમાંથી જ થયેલાં છે, છતાં અદ્વૈતરૂપ જ છે.

હવે દૃષ્ટાંતથી સમાધાન કરીએ; સુવર્ણ એ સુખ્ય એક જ ધાતુ છે; અને તેમાંથી મનુષ્યાદિકના અનેક શૃંગારો-અલંકારો બને છે. સુવર્ણનો સુકુટ, સુવર્ણનાં કુંડળ, સુવર્ણના ગલેખધ, સુવર્ણની ઠંઠી, સુવર્ણની માળા, સુદ્રિકા, કટિસૂત્ર (કંદોરો), ઠંઠુંકૂલ, શિરકૂલ, કંકણ, ઠંઠાં, ઝાંઝર ઇત્યાદિ અલંકારો કેવળ સુવર્ણના જ છતાં તેઓને જૂદે જૂદે અંગે ધારણ કરવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલી જણાય છે. સુકુટ મસ્તકે, કુંડળ કાને, નથ નાકે, કટિસૂત્ર કટિએ અને ઝાંઝર ચરણે પહેરવામાં આવે છે. જો કે સુવર્ણ પોતે એક જ છે, સૌ તોલાની એક જ લગડીમાંથી કાપી કાપીને તેનાં જ એ બધાં આભૂષણો બનાવેલાં છે; એટલે નૂપુર પણ સોનાનું, કટિસૂત્ર પણ સોનાનું ને કુંડળ, સુકુટ પણ તે જ સોનાનાં બનેલાં છે-એ સઘળાં એક જ વસ્તુનાં હોવાથી, શંકા ન ધરતાં કેઈ જીવ માથે પહેરવાના સુકુટને પગમાં ભેરવે, કાનનાં કુંડળોને નાકે લગાડે, નથને ગળે પહેરે, નૂપુરને કાને લટકાવે અને હાથની સુદ્રિકા તથા ઠંઠાંને કટિએ પહેરે ને સુવર્ણની એકતા દેખાડે, તો તે કેવો કહેવાય? આવું કરનારને તો સાંસારિક મનુષ્ય કેવળ મૂર્ખ જ કહેશે; કેમકે તે વ્યવહાર નીતિને

જાણતો નથી. સુવર્ણ ભલે એક જ છે, પણ તે અનેક આકારે વિદ્યુતિ પામેલું હોવાથી, તેની સાથેનો વ્યવહાર પણ તેવા વિકાર લાણી દૃષ્ટિ રાખીને જ કરવો જોઈએ. જે અલંકાર જે સ્થળે પહેરવાને નિર્માણ થયેલો હોય તે, તે સ્થળે પહેરવામાં આવે ત્યારે જ શોભે છે. હે રાજા ! જગદ્રૂપ થયેલા બ્રહ્મને વિષે બ્રહ્મનિષ્ઠ પણ તેવો જ વ્યવહાર કરે, ત્યારે તે યથાર્થ કહેવાય; અર્થાત્ પોતાની કાયાએ, ઈર્ષ્ય અને શીલે (લક્ષણે) કરીને જે બ્રહ્મવેત્તા હોય, તેને તેવી જ યોગ્યતાથી જાણવામાં આવે; અને કાયાથી, ઈર્ષ્યથી તથા સ્વભાવ-શીલથી, જે અધમ, પાપિષ્ઠ હોય, તેને તેવી અધ-મતારૂપે જાણવામાં આવે અને તેની સાથે તેવી યોગ્યતાથી વર્તવામાં આવે, તેનું નામ યથાર્થ વ્યવહાર કહેવાય. નાવ અને ગાડું બંને બ્રહ્મમય છે. તો પણ બ્રહ્મનાં વિકારરૂપો છે; માટે તે દૃષ્ટિએ જોતાં નાવ જળમાં ઉપયોગી થશે ને ગાડું ભૂમિ ઉપર જ ચાલશે. જો નાવને ભૂમિપર ને ગાડાંને જળપર ચલાવવાનો યત્ન કરીએ તો તેનું ક્ષણ વિટંબણા જ થાય. માતા અને સ્ત્રી બ્રહ્મરૂપે છતાં વિકાર પામેથી જુદાં (સ્ત્રીરૂપ અને માતારૂપ) થયાં માટે તેમની સાથે તેવી જ યોગ્યતાથી વ્યવહાર કરવો જોઈએ; અને એ જ પ્રમાણે આખા જગતનું સમજવું.

વળી એક શંકા પુનઃ ઉભી થાય છે કે, વ્યવહાર તો જગતમાં ચાલે જ છે, તો પછી તેમાં બ્રહ્મરૂપ વ્યવહાર કેવું નામ ? જગતને જગદ્રૂપે પૃથક્પણે જોવું એ તો અજ્ઞાન. એ ઈર્ષ્ય બ્રહ્મનિષ્ઠા કહેવાય નહિ અને એ જીવ ઈર્ષ્ય બ્રહ્મવેત્તા પણ કહેવાય નહિ. એ સંબંધે આવો વિચાર થવો જોઈએ:—“જેમ સુવર્ણ તથા તેના અલંકારોનું દૃષ્ટાંત લીધું, તેમાં જોઈએ તો સર્વ સુવર્ણના અલંકારો સૌ સૌને સ્થાને પહેરવામાં આવે તો જ શોભે છે, માટે તે સર્વ સુવર્ણને અલંકારરૂપે જોવું ખરું; પરંતુ જ્યારે તેના કૃત્રિમિકૃત કરવાનો પ્રસંગ આવે, અથવા તેના તોળવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તો પ્રત્યક્ષ અલંકારરૂપે છતાં તે સુવર્ણરૂપે જ સમજીને તોળવામાં, કે તેનું મૂલ્ય ગણવામાં આવે છે. તેમ જ આ બ્રહ્મમય જગતમાં રાજા અને રંક, પવિત્ર સાધુ અને અધમ ચાંડાલ, શત્રુ અને મિત્ર, માતા અને સ્ત્રી, સ્વજન અને પરજન, ચોર અને શાહુકાર, ગરીબ ગાય અને હિંસક સિંહ, તેજ તુરંગ અને ભારવાહી ગધેડો, ચળકતો હીરો અને કોચલાદિ સર્વ પદાર્થને, જગદ્રૂપે જોતાં, તેની તેની યોગ્યતા પ્રમાણે તે સર્વને પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે જોવા જોઈએ; પણ બ્રહ્મરૂપે જોતાં, તે સર્વ વિષમતાવાળા પ્રાણીઓ કે પદાર્થોને, કેવળ જ સમાન ગણીને, તે બ્રહ્મરૂપ હોવાથી મારા સરખા

જ છે, ને તેથી, જેવાં સુખદુઃખ માનપાનાદિક મને થાય છે, તેવાં જ તેઓને પણ થાય છે: અર્થાત્ તે તે પદાર્થ, ગ્રાણી, મારાથી ક્ષિયિત્ પણ હલકા કે ઉતરતા નથી એમ સમજી, આત્મા સમાન ગણીને, તેઓનો તિરસ્કાર ન કરવો જોઈએ, તેઓને દુઃખ થાય તેવું કર્મ નહિ આચરવું જોઈએ, તેઓનું ભલું કરવાનો અને તેઓ પોતાના મૂળ (બ્રહ્મ) રૂપને પામી શકે તેવો પરમાર્થ કરવો જોઈએ. જગતમાં કોઈ જ મારો શત્રુ નથી, સર્વે બ્રહ્મનું રૂપાંતર હોવાથી તદ્રૂપ અને મારા સરખા છે, અને મારા જેટલો જ સર્વનો અધિકાર છે, એવી વૃત્તિથી વર્તવું જોઈએ. આ વ્યાવહારિક બ્રહ્મનિષ્ઠા, એ કરતાં પણ વધારે એકતાવાળી છે.”

અંતર્બ્રહ્મનિષ્ઠા-જગન્નાટક

એટલું કહીને બટુક વામદેવજી પુનઃ બોલ્યા, “રાજા, એવી રીતે સઘળું બ્રહ્મમય જ્ઞાનારો મનુષ્ય જગતમાં સર્વ સંગે બરોબર રીતે પૂર્ણ બ્રહ્મવૃત્તિથી વ્યવહાર ચલાવે છે ખરો; અને તે વેળા તે સામાન્ય દૃષ્ટિથી જ્ઞાનારને કેવળ-સાંસારિક પણ દેખાય છે ખરો, પરંતુ તેના અંતઃકરણનો ભાવ કેવળ જૂહો જ હોય છે. તે આખી સૃષ્ટિને બ્રહ્મરૂપ અનુભવતો હોવાથી, અંતરમાં તે સર્વને સરખા મહત્વથી જૂએ છે; તે કોઈનો દ્વેષ કે પ્રેમ ન કરતાં, સર્વને સરખો ન્યાય આપે છે; સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, પરિવાર ઇત્યાદિ જે જે પોતાનું છે, તેને પોતાનું દેખાડીને તેઓ સાથે વસે છે; પણ અંતરમાં તેને વિષે તે લુપ્ત થતો નથી. તે જાણે છે કે, બ્રહ્મમાંથી ઉપજેલો વિકાર બ્રહ્મમાં જ લીન થશે; અર્થાત્ સ્ત્રી, પુત્ર, ધનાદિક વિકાર પામેલું બ્રહ્મ છે. તે અંતે વિકાર રહિત થવાથી શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ થઈ જશે; માટે તેમાંથી જી કોઈનો કદાચ નાશ થઈ જાય છે, અર્થાત્ કોઈ મરે છે, તો તે સંબંધે તેને કશો શોક થતો નથી, તેમ વૃદ્ધિ થવાથી તે હર્ષ પણ પામતો નથી. તેને સારાં કે નરસાં કોઈ કાર્ય માટે આસક્તિ જ નથી; તે કોઈની સ્તુતિથી પ્રસન્ન થતો નથી, તેમ કોઈની નિંદાથી અપ્રસન્ન પણ થતો નથી. તેનાપર નિરંતર કે કોઈક સમયે આવી પડેલું મહાદુઃખ તેના મનને દુઃખરૂપ થતું નથી, તેમ મહા આનંદની કથા, જે માયિક વૃત્તિના જીવને, મહાહર્ષનું કારણ થઈ પડે છે, તે તેને સુખાનંદનું પણ કારણ થઈ પડતી નથી. તેને પ્રિય, અપ્રિય, સુખ, દુઃખ સ્પર્શ કરતાં નથી અર્થાત્ તેનાથી તે ખીડા પામતો નથી; તેમ સ્વર્ગ સમાન સુખથી તે હરખાઈ જતો નથી. તાત્પર્ય કે, જેમ કોઈ નાટકકર્તા નાટકમાં પોતાના દેહથી અનેક વેશ ધારણ કરી

ખતાવે છે, પણ મનમાં તો પોતે સમજે છે કે, હું તો જે છું તે જ છું માત્ર વેશ લજવવા આ જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા વેશ ધારણ કરું છું, પણ તે સર્વ મિથ્યા છે, અને તે પ્રેક્ષકો આગળ પ્રયોગ કરી ખતાવતાં સૂધીના જ છે; અને તેમ ધારીને તે સર્વ સ્વાંગો થકી કેવળ નિરપૃહી અને નિરહંકારીપણે રહે છે; તેવી જ રીતે બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ પણ, પોતાના અંતઃકરણમાં બ્રહ્મભાવનું સ્મરણ કરતો થકો, કેવળ અહંકાર રહિત વર્તે છે. નિરંતર પરમ આનંદથી સુખ પામેલો બ્રહ્મવેત્તા કદી વિદ્રાન્ કે કદી મૂઢ, કદી રાજના રાજસી ઠાઠમાઠવાળો, તો કદી ભટકતા વટેમાર્ગી, કદી વ્યવહારકુશળ માણસ, તો કદી સાત્વિકવૃત્તિનો ચોગી, કદી તામસ પ્રકૃતિનો માનવી, તો કદી અપમાન સહનારો હુલ્લેષ પ્રાણી થઈ વિચરે છે. તે નિર્ધન છતાં સંતુષ્ટ, સ્વાર્થ રહિત છતાં ઉત્સાહી, ભોગી છતાં નિરંતર તૃપ્ત, વિલક્ષણ છતાં સમદૃષ્ટિવાન, કર્તા છતાં અકર્તા, ફલેન્દુ છતાં નિઃસ્પૃહી, દેહી છતાં અદેહી, પરિચ્છિન્ન છતાં વ્યાપક અને દ્વેત છતાં અદ્વૈત જ રહે છે.

“રાજા, શું તારા યજ્ઞ સમયે પધારેલા પેલા નાટકાચાર્ય મુનિનો નાટ્યપ્રયોગ તે જોયો નથી? પોતાના શિષ્યોને તે મહર્ષિએ કેવું ઉત્તમ શિક્ષણ આપેલું હતું, તેનો વિચાર કર. તેઓએ પરમ સત્યમતધારી એવા હરિશ્ચન્દ્ર રાજર્ષિનો પુરાતન ઇતિહાસ નાટકરૂપે કરી ખતાવ્યો હતો. તે પ્રયોગમાં હરિશ્ચન્દ્ર રાજા, તેની રાણી, તેનો પુત્ર, વરુણદેવ, વિશ્વામિત્ર ઋષિ અને વરુણનો યજ્ઞ કરતી વેળા એકઠા થયેલા વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓ ઇત્યાદિ સર્વ પાત્રો હતાં. છેવટે કાશીપુરીમાં ગંગાતટે રાજા હરિશ્ચન્દ્ર, તેને વેચનાર બ્રાહ્મણ, તેને વેચાતો લેનાર ચાંદલ, શબરૂપ થઈ પડેલો રાજપુત્ર, તેને જોળામાં લઈ સ્મશાનભૂમિમાં શોક કરતી રાણી અને ચાંદલની આજ્ઞાથી રાજા અડ્ડા લઈ રાણીને મારવા જતો ને તે વેળા પ્રકટ થયેલું લગવત્સ્વરૂપ આદિ મુખ્ય પાત્રો તે જોયાં છે? શી નાટકકર્તાઓની ચમત્કૃતિ! નાટક થતું હતું, તે વેળા ઘણા કાળ પૂર્વે થઈ ગયેલા હરિશ્ચન્દ્રને જાણે આપણે અપરોક્ષ જોતા હતા; અને તેના પર વીતતો મહાકષ્ટકર પ્રસંગ જોઈને આપણા સર્વનાં અંતઃકરણ દ્વારા, જેદ અને શોકથી પરિપૂર્ણ થઈ, નેત્રોમાંથી અશ્રુ વહેતાં હતાં. પ્રેક્ષકવર્ગને જ્યારે એમ થતું હતું ત્યારે સ્વતઃ તે રાજા અને રાણી, કે જે મૃતપુત્રને જોળામાં લઈને વિલાપ કરતાં હતાં, તેના અંતઃકરણને દુઃખ થતું હશે, તેમાં શી નવાઈ!”

એ સાંભળી રાજા કંઈ કહેવા જતો હતો, તેટલામાં વામદેવજી પોતે જ બોલ્યા; “ના, ના; તેઓને શાનું દુઃખ? એ રાણી, રાજા, મૃતપુત્ર, ઋષિ વિશ્વામિત્ર અને આંડાલાદિકનો વેશ ધરનારા તો એ નાટકાચાર્યના શિષ્યો હતા તેઓ પોતાના મનમાં યથાર્થ સમજતા હતા કે, અમે જેમ આ સ્વાંગ ધર્યો છે તેવા અથવા તો તે નથી જ, પણ બ્રાહ્મણપુત્રો છીએ; અને આ વેશ છે તે માત્ર પ્રેક્ષકોને હરિશ્ચન્દ્રના ચારિત્ર્યનું યથાર્થ ભાન કરાવવાને અર્થે જ છે, અને તે આ ચાલતો પ્રયોગ પૂરો થઈ રહે ત્યાં સૂધી જ છે. વળી તે વેળા રાજાનો વેશ પહેરીને ઊભેલા પાત્રને રાજા-પણાને દાવો કરવાનું કિંવા તેવા અધિકારનું અભિમાન કરવાનું કશું કારણ નહોતું, તેમ આંડાલનો વેશ લેનારાને સૌ આંડાલરૂપે જુએ છે તથા બોલાવે છે, તેમાં તેને ખેદ કરવાનું કારણ નહોતું. તેના મનમાં નિશ્ચય છે કે, હું અહુણાં પણ બ્રાહ્મણ જ છું, અને વેશ ઉતારીશ ત્યારે પણ બ્રાહ્મણ જ છું; માત્ર ગુરુની આજ્ઞાથી મારે વારે આવેલો પ્રયોગ ભજવું છું તેવી જ રીતે શોક કરતી રાણીનો વેશ પહેરનાર તથા મૃતપુત્રનો વેશ લેનાર પણ, પોતાને પોતાના બ્રાહ્મણપણાની સ્મૃતિ પરિપૂર્ણ છતાં, પોતાને માથે આવેલું તે તે કાર્ય યથાર્થપણે બજાવ્યા જતા હતા. તેમના અંતરમાં તેના હૃદયે કે શોક ચત્કિચિત્ પણ નહોતો. તે પ્રત્યેક પાત્ર પોતે પોતાને જાણે છે, તેમ બીજાઓને પણ સારી રીતે જાણે છે; છતાં નાટકના પ્રયોગ વેળા પોતાની ભૂમિકાનું જ કામ વગર ભૂલે કયાં જતા હતા; કેમકે તેમાં ખામી આવે તો પ્રયોગ દૂષિત થાય.

“તેવી જ રીતે બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ, આ જગતમાં કેવળ નાટકીય પુરુષરૂપે રહે છે. તે અંતરમાં યથાર્થ જાણે છે કે આ સઘળું બ્રહ્મમય છે; પરંતુ જગદ્રૂપ થયેલું હોવાથી તેની અંદર જગદ્રૂપ વ્યવહાર કરવા યોગ્ય છે. બ્રહ્મજ્ઞ પુરુષ વિશ્વમાં જગદ્રૂપે વ્યવહાર કરતો સતો, પરિણામે પાછો પોતાની બ્રહ્મનિષ્ઠા ઉપર આવી ઠરે છે. નાટકમાં જેમ પેલા બ્રાહ્મણે પિશાચિણીરૂપ ઠરાવેલી રાજા હરિશ્ચન્દ્રની સ્ત્રીને તથા તેના જોળામાં પડેલા મૃતપુત્રને જોઈ, એ કોઈ સ્મશાનમાંનાં બાળકોનું લક્ષણ ધરનારી પિશાચિણી છે, એમ ધારીને મારવા માંડી, તે વેળા તે મારનારા ગ્રામ્ય જનોનું મારવું તથા મારણશસ્ત્રો, એ સઘળું જેમ કૃત્રિમ-વેશધારી-મિથ્યા છે, અર્થાત્ વાસ્તવિક જ્ઞતાં તે મારનારરૂપ થયેલા નાટકના પાત્રજનો મનમાં સારી રીતે સમજતા હતા કે, આપણે તો બધાય એક જ છીએ, પણ માત્ર મારવા સરખો સ્વાંગ પ્રેક્ષકોને દર્શા-

વીએ છીએ; અને જેમ તેઓનાં કૃત્રિમ શસ્ત્રોથી અને મિથ્યા પ્રહારથી તે રાણીરૂપ થયેલા પાત્રજનને જરાએ ક્ષત થતો નથી, તેવી જ રીતે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ પણ, અંતરમાં સઘળું બ્રહ્મમય સમજતો હોવાથી, પોતાનો અપરાધ કરનારને કે સુખ દેનારને કદાચ કોઈ પ્રકારનું શાસન કરે છે કે દાન આપે છે, તો તે દેખાવ માત્ર શાસનરૂપ કે દાનરૂપ હોય છે; પણ ખરું જોતાં તે તેને કશું દુઃખદાયક કે સુખદાયક ન થતાં, ઉલટું તેનું કલ્યાણ કરનાર થાય છે અને જેમ અંધકાર તેજથી વિલક્ષણ છતાં પણ, લાનુના તેજમાં લય પામે છે, તેમ જ સઘળું દૃશ્ય વિલક્ષણ છે, પણ તે બ્રહ્મમાં જ લય પામે છે. એવી બ્રહ્મનિષ્ઠા પ્રપંચમાં (સસારમાં) રહેલા બ્રહ્મજ્ઞાનીને હોય છે, અને તે ભરમમાં ઠંકાયલા અગ્નિ સરખી ગુપ્ત હોય છે. પણ એના કરતાં વળી એક, જેઓની અતિ ઉચ્ચ બ્રહ્મનિષ્ઠા થાય છે, તેઓ પરમહંસદશાવાળા પુરુષો છે.”

પરમહંસ દશા-અવન્મુક્તિ

“વરેણ્સુ,” શુરુ વામદેવજી બોલ્યા; “બ્યાવહારિક બ્રહ્મનિષ્ઠા કરતાં પરિપક્વ બ્રહ્મદશા કેવળ ઐક્યરૂપ છે. તેવી નિષ્ઠાવાળો પુરુષ બ્રહ્મ અને જગતમાં કશો ભેદ કે વિકાર જોતો નથી. તે તો સર્વત્ર સદાકાળ કેવળ બ્રહ્મ જ અનુભવે છે. તેને માતા, પિતા, સ્ત્રી, પુત્રાદિ, સ્વજન કુટુંબાદિકમાં અને શત્રુ મિત્રાદિકમાં પ્રીતિ અપ્રીતિ હોતી નથી; તેને માટીનું ઢેકું, પથ્થરો અને સોનું, ઘણુંય સરખું છે; તેને ચંદન પુષ્પથી ઠરેલી પૂજા અને શસ્ત્રનો પ્રહાર સરખો છે; સ્તુતિ અને નિંદા સરખી છે; અમૃત સરખા પકવાન્નનું ભોજન અને વિષનું ભોજન સરખું જ છે; ગોખરુના કાંટાની શય્યા અને મખમલની સુખશય્યા એ સરખાં જ છે; ઠરી ગયેલા જળનું હિમ અને અગ્નિનો અંગારો બંને સરખાં જ છે; સ્વર્ગનું સુખ અને નરકનું અસહ્ય દુઃખ સરખું જ છે; દિવસ અને રાત્રિ સરખાં જ છે; ભ્રાતા અને શત્રુ સરખા જ છે; કીડી અને કુંજર સરખા જ છે; મૃગ અને મૃગપતિ સમાન જ છે; રાજા અને રંક સરખા છે; જ્ઞાની અને અજ્ઞાની સરખા છે; અને જડ તથા ચૈતન્ય સરખાં જ છે. એવી રીતે ક્ષુભી દૃષ્ટિએ સર્વ એક બ્રહ્મમય જ છે અને તે અંતરમાં ને બહાર સઘળે તેસંકરસ જ બુદ્ધિ છે. તેને કશી કામના નથી, તૃષ્ણા નથી, હર્ષ નથી, શોક નથી, મોહ નથી, દંભ નથી, ગર્વ નથી, ક્રોધ નથી, મત્સર નથી, ભય નથી, સુખ નથી, દુઃખ નથી, કલેશ નથી, માયા (પ્રીતિ) નથી, મમતા નથી, અહંતા નથી, તેમ તેને કશી લજ્જા પણ હોતી નથી.

અવિદ્યાનાં જે જે કારણો છે, તે તેને બાધ કરી શકતાં નથી. આવી સ્થિતિને લીધે તે કેવળ ઉન્મત્ત સરખો દેખાય છે; વચ્ચાદિકંતું પણ તેને લાન હોતું નથી, તેમ ક્ષુધા તૃષ્ણાની પણ તેને કશી વ્યથા થતી નથી. કોઈ ઓઠાડે છે તો તે ઓઠે છે, પહેરાવે છે તો તે પહેરે છે, વસ્ત્ર ખેંચી લે છે તો કશી આનાકાની વગર તે લઈ જવા દે છે; ખવરાવે છે તો ખાય છે, પીવરાવે છે તો પીએ છે, કોઈ મારે છે તો તે સહન કરે છે, કોઈ ખેંચી જાય છે ત્યાં ચાલ્યો જાય છે; ક્ષણમાં તે નાચે છે, ક્ષણમાં કૂદે છે, ક્ષણમાં હસે છે ને ક્ષણમાં મુંગો અને સ્તબ્ધ બનીને બેસી રહે છે. એવો તે નમ્ર, ઉન્મત્ત, જડ અને બહેરા મુંગા સરખો અવધૂત પરમહંસ છે. તે સદા પ્રહ્લાનંદમાં મગ્ન થઈ જીવન્મુક્તિનો આ દેહે જ અનુભવ લે છે, અને દેહ પડતાં સૂધી નિઃસ્પૃહી થઈને દૈવવશાત્ પ્રાપ્ત થયેલાં સુખદુઃખ ભોગવે છે. આ સર્વ દેહના ધર્મો છે, મારે તેની સાથે કંઈ લેવા દેવા નથી, એમ માનીને તે જગતમાં વિચરે છે; અને યથાકાળે દેહ વિસર્જન થયો કે, પ્રહ્લામાં લીન થઈ જાય છે. જીવન્મુક્ત પરમહંસની આ રીતે એકાગ્ર પ્રહ્લાનિષ્ઠા હોય છે.

“હિ રાજન્ ! એ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી, કે તે જીવન્મુક્તની તેવી ઉન્મત્ત અને જડવત્ વૃત્તિને લીધે તેને (તેના દેહને) અપાર કલેશ થતો હશે. અધમ-અજ્ઞાની પ્રાણીઓ તેની પરમહંસ અવસ્થા જાણતા નથી, તેથી કદાચ તેને કષ્ટ આપવાની મૂર્ખતા કરે છે; પરંતુ તે મહાત્માનું તો ઈશ્વરી સત્તાવડે આપોઆપ જ રક્ષણ થાય છે. તે સ્વયં પ્રહ્લાકાર થઈ ગયેલો હોવાથી તેને સર્વત્ર પ્રહ્લામય ભાસે છે, ત્યારે તેને જ્ઞેનારને પણ તે સ્વાભાવિક જ આત્મા સરખો પ્રિય લાગે છે; કેમ કે તે પ્રત્યક્ષ ઈશ્વરતુલ્ય છે. તે તડકામાં ચાલે છે ત્યારે તેના પર વાદળ છાયા કરે છે; પગને ફાડીને આરપાર નિકળી જાય તેવો માર્ગમાં ઉભેલો કાઠો તેને પીડા ન થાય, માટે ભોંયમાં નમી જાય છે; તેને દાહ ન થાય માટે અગ્નિ શીતળ બની જાય છે, જળ તેને ડૂબવા દેતું નથી, શસ્ત્રની ધાર પ્રહાર કરતી નથી, તેના મુખમાં જતું વિષ અમૃતરૂપ થઈ જાય છે, છંછેડાયેલો વિષધર તેના પગથી દબાયો હોય, તોપણ તેને ડસવા-બદલે શાંત બનીને ચાલ્યો જાય છે; મહા વિકરાળ સિંહ પોતાની ફૂર-મૂકી દઈ તેની સાથે રમણ કરે છે, ને શશક, મૂષક, કપોત, ચક્રવાક દિક પશુ પક્ષીઓ, કે જેઓ મનુષ્યને જોઈ ભયથી નાસી જાય છે તેઓ પણ ભય ત્યજી દઈ, તેને પોતાના સરખો જ જાણીને તેની સાથે આનંદે

રમે છે. એવી રીતે સર્વ જગતનો તે મિત્રરૂપ થઈને વિચરે છે. હે રાજર્ષિ વરેન્દ્ર! એવા પ્રકારની સુદૃઢ પ્રહ્લનિષ્ઠા હોય, તેના જ સંબંધમાં સર્વ લલ્લિતં વ્રજ એ ઉપનિષદ્ મહાવાક્યની સાર્થકતા છે; મુખેથી બોલવામાં સાર્થકત્વ નથી. શુદ્ધ અંતર્નિષ્ઠા થયા વિના ઉપનિષદ્દાદિ મહાવાક્યો માત્ર બોલીને જ જે પોતાને ‘અહં પ્રહ્લ! અહં પ્રહ્લ!’ કહેવરાવે છે, અને ‘આ સઘળું પ્રહ્લ છે, માટે તેમાં મારુ કીયું, ને તમારુ કીયું, પોતાનું શું ને પારકું શું, શોક શો ને હર્ષ શો, સુખ શું ને દુઃખ શું, લેવું શું ને આપવું શું, નહાવું શું ને ધોવું શું, પુણ્ય શું ને પાપ શું, દેવ શા ને ધર્મ શો, જીવ શો ને ઈશ્વર શો, એ તો મિથ્યા ભ્રમણા હોઈને સઘળું પ્રહ્લરૂપ છે,’ એવું બોલી બોલીને, સ્વાર્થ પરાયણ મનુષ્ય અજ્ઞ-જનોને લમાવે છે તથા ઠગે છે અને કર્માદિત્ત માર્ગથી ભ્રષ્ટ કરે છે, તે કેવળ ધર્મવિપ્લાવક ઢોંગી છે અને પ્રહ્લહત્તને જ પાત્ર થાય છે.

“તેમ જ, કેવળ ભોળા જીવો-અજ્ઞાન જીવોની સરળ બુદ્ધિમાં ભેદ પકાવનારા દાંભિક પુરુષો, વેદાંત શાસ્ત્રનાં વાક્યોને ઠંઠાપ્ર કરી લઈને તથા અનેક કૃત દૃષ્ટાંતોને પોપટની પેઠે ગોખી રાખીને, પછી મોટા પ્રહ્લનિષ્ઠસરખા આહંભરથી જગતમાં વિચરે છે; અને અજ્ઞ લોકોને આહું અવળું સમજાવી, પ્રહ્લ બતાવનાર પ્રહ્લનિષ્ઠ - જનીને, તેઓને ઉપદેશ આપે છે, તથા તેઓની પાસે અનેક પ્રાપ્તિઓની સેવા કરાવે છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓનાં તન, મન, ધર્મવરેન્દ્ર સુદ્ધાં હરણ કરીને માયાને જાણનારા ને માયામાં મૂક થયેલા જીવન-અકલ્યાણને માર્ગે ઉતારી પાડે છે, તેવા પ્રહ્લ-ઠગો આત્મહત્યારા છે. તેઓ અનેક રીતે હાથે ઝાલી ઝાલીને શરણાગત જીવોને નરકમાં નાંખે છે, ને પોતે પણ (નરકમાં) પડે છે, જેમાંથી ઉદ્ધાર થવો મહા ઈશિષ્ટ છે. એવા દાંભિકો-પ્રહ્લવેત્તાનો ડોળ કરનારા મિથ્યા પ્રહ્લ-નિષ્ઠો અથવા ઠગ પ્રહ્લનિષ્ઠો, લક્ષિતયોગનો પણ નાશ કરનારા છે. આવા દંભી પ્રહ્લનિષ્ઠો અજ્ઞજનને પ્રહ્લજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરતી વેળા પોતે પૂર્ણપ્રહ્લ થઈને બેસે છે, ને તેવી જ પૂર્ણતાની વાતો કરે છે. પણ તેઓ અસંસ્કારી છે ને તેમનો અંતરાત્મા જરાએ નિર્મળ થયેલો હોતો નથી. તેઓની ઇંદ્રિયો છુદ્ધક વિષયસુખ ભોગવવા માટે ક્ષણે ક્ષણે જલ્પાં જ ભારતી રહે છે, તેમની આશા, તૃષ્ણા તેમનું જ્ઞાન સાંભળનારા તેમના શિષ્યોના કરતાં પણ ઘણી સખળ હોય છે; શિષ્યો પાસે સેવા કરાવી કરાવીને તેઓ બહુ મોજ અને સુખિયા થઈ જવાથી ક્ષિયિત પણ દુઃખ, શોક, કલેશ સહન કરી શકતા નથી. તેમનું મન નિરંતર મોટાઈ-પૂજ્યપણું પ્રાપ્ત

કરાવવામાં, વધારે દ્રવ્ય એકઠું કરવામાં અને અન્ન લોકોને ઠગવાના પ્રપંચોમાં જ રમતું રહે છે. તેઓ દયાહીન, લજ્જાનરહિત, નમ્રતા વગરના અને સ્વાર્થમાં પરમ કુશળ હોય છે. કોઈ નિંદ્ય કાર્ય થઈ ગયું તો તે અપકૃત્યના રક્ષણાર્થે તે બ્રહ્મનિષ્ઠ થઈને પ્રત્યુત્તર આપે છે કે, 'એ કર્મો સાથે આત્માને શું લાગે વળગે છે? સત્કર્મ હોવા દુષ્કર્મ હો. એ તો માત્ર દેહનો જ ધર્મ છે. इन्द्रियाणीन्द्रियाणेषु वर्तन्त इति मे मतिः ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના વિષયો ભોગવે છે, આમ મારુ માનવું છે, ને દેહ દેહની મેળે યથોચિત વર્તે છે તો તે દેહનાં સુખદુઃખ ભોગવે છે, એમાં મારે શું? ભોગ ભોગવે તે ભોગવશે!' અથવા એના કરતાં પણ ઘણી એકતા વાળું સમાધાન કરે છે કે, 'અહો! सर्वं खल्विदं ब्रह्म ! વેદ વારંવાર પૂકારે છે કે, આ સઘળું બ્રહ્મમય છે, તો પછી તેમાં કોણ ભોક્તા છે ને કોણ ભોગ્ય છે? એમાં પ્રુણ્ય શું ને પાપ શું? બ્રહ્મવેત્તાને દોષ શાનો? અમને તો કશું અડતું નડતું નથી. અમારે મન તો સઘળું બ્રહ્મમય છે. મારુ, તારુ, ને પારકું ને પોતાનું એ સઘળા પ્રપંચો તો અજ્ઞાની-જ્ઞાની પાસે રહ્યા છે.' વળી જ્યારે તેઓને કોઈ કહે છે કે, 'તમે બ્રહ્મજ્ઞાની થઈને માયામાં મોહ શા માટે રાખો છો? તમારે તો પુત્રો, સ્ત્રી, ઘરનાર બધું મિથ્યા છે, તમારે સંસારી પદાર્થો માટે હવાતિયાં મારવાં અયોગ્ય છે, ત્યારે આ બધું શું?' તો તેઓ સમાધાન કરે છે કે, 'એ સૌ મિથ્યા છે, છતાં સ્વમાનાં નેની ત્રી પેરે વ્યવહારમાં તો સત્ય છે. જ્યાંસૂધી દેહ જણાય છે, ત્યાંસૂધી આ જગત વળગેલું જણાય છે, બાકી અમે તો પરમહંસની પેરે વિચરીએ તેવા છીએ.'

“હિ રાજા, એવા બ્રહ્મજ્ઞો આ યુગમાં* તો સ્વચિત્ જ હોય છે, પણ કલિયુગમાં જ્યારે અધર્મ અનાચાર વધી પડે છે, જીવ અવિદ્યાને યોગે અલ્પ બુદ્ધિનો થાય છે, ત્યારે તેઓ મોટી સંખ્યામાં પૃથ્વીપર ઉભરાઈ આવે છે, અને પવિત્ર પરમાત્માને નામે લોકોને ઠગતા ફરે છે. પણ તેવા બ્રહ્મજ્ઞોને જો કોઈ યથાર્થ બ્રહ્મવેત્તા મળી આવે છે, તો તે તેની જોડ સમૂળી નાશ પામે છે ને પછી તે સત્યમાર્ગે પણ વળે છે; અને તેના દ્વારા અનેક ભોપગથી દોનું અકલ્યાણ થતું અટકે છે. એવાં ઘણાંક ઉદાહરણો આલેખ્યો જાય છે; મહ્યેક હું તમને કહું છું તે સાંભળો. અહુણાં તેની સાથે રમણ કરે છે, ને શશટે શ્રીહરિનો જયધ્વનિ કરે.”

—શુ પક્ષીઓ, કે જેઓ મનુષ્યને ભઈ લાગે હતા; એટલે ઉતરતો સસ-
ગ મય ત્યજી દઈ, તેને પોતાના સરખો જ બાલ.

અષ્ટાદશ િંદુ શુદ્ધ વેદાન્ત જ્ઞાની

આવરણસ્ય નિવૃત્તિર્ભવતિ ચ સમ્યક્પદાર્થદર્શનતઃ ।

મિથ્યાજ્ઞાનવિનાશસ્તદ્વિભેષજનિતદુઃખનિવૃત્તિઃ ॥ શંકર.

અર્થ-પદાર્થનું ચથાર્થ રીતે જ્ઞાન થવાથી આવરણની નિવૃત્તિ થાય છે, મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ થાય છે ને વિદ્યેષથી થયેલા દુઃખોનો પણ નાશ થાય છે.

—૩૩૩૩૩૩૩૩—

સર્વ નિત્ય કર્મથી પરવારી, શ્રીતાઓ સાવધ બનીને, દેવસલા જેવી રાજા વરેખુની સલામાં રાત્રિના પધાર્યા. ગુરુદેવ સજ્જ થઈ બેઠા હતા; કીર્તનો બારી થયાં હતાં; સર્વે જીવો શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસન કરતા હતા, તેથી સંતોષ પામી ગુરુદેવે પુનઃ ઉપદેશારંભ કીધો. શ્રી વામદેવજી બોલ્યા; “વરેખુ! વસ્તુ અથવા કાર્યનું સુખ સુખેથી વર્ણવવું તો સહજ છે, પણ તેનો અનુભવ કરવો અતિ ઠકિન છે. ‘હું રાજા છું’ એમ તો ગમે તે મનુષ્ય કંઈ પણ પરિશ્રમ વિના પોતાના સુખથી બોલી શકે, પરંતુ રાજાને મળવું માન, અને રાજાને થતાં સુખદુઃખનો અનુભવ, અને તેને અંગે રહેલાં ભ્રમો, તથા જૂદે જૂદે પ્રસંગે અનેક જનોને, અનેક રીતે રંજન કરવાનું કાન બળવવાને, કોઈક જ જીવ લાગ્યશાળી બને છે. તે જ પ્રમાણે અહં વ્રજાસ્મિ (હું બ્રહ્મ છું) અને સર્વં સત્ત્વિદં વ્રજ (આ સઘળું બ્રહ્મ છે) એ મહાવાક્યો બોલી જવામાં ચત્કિંચિત્ પણ પરિશ્રમ નથી; પરંતુ તે પ્રમાણે વર્તવાને અને અનુભવવાને અનેક જન્માંતરોપર્યંત અથાગ પરિશ્રમ કરવો પડે છે. આ જગતમાં અસંખ્ય ગ્રાણીઓ છે, તેમાંથી એકાદો ગ્રાણી પરમાત્માને પામવા પ્રયત્ન કરે છે; આવા અસંખ્ય પ્રયત્ન કરનારાઓમાંથી એકાદ જ ગ્રાણી આત્મજ્ઞાનને પામે છે; અને તેવા અસંખ્ય આત્મજ્ઞાનીમાંથી એકાદ જ પરમાત્માને પામી શકે છે-તે પણ અસંખ્ય જન્મે પામી શકે છે. પણ તે વાતનું સત્ય રહસ્ય ન સમજતાં, મૂઠ

જનો માત્ર 'હું બ્રહ્મ, હું બ્રહ્મ'ની વાણી બોલવામાં જ સાર્થકતા માને છે, પરંતુ તેઓ અનુભવસિદ્ધ થવાનો કિચિત્ પણ ચત્ન કરતા નથી. તેઓ અનધિકારી હોવાથી ચોરાસીના ફેરામાં અડવાયા જ કરે છે; અને આ જગતમાં મહામહા કલેશ લોગવે છે. એવા બુદ્ધ જ્ઞાનીઓ મુખે બોલાતી વાણી પ્રમાણે પોતે અનુભવ લીધેલો છે, એવો રોળ ઠરીને આ જગતમાં વિચરે છે, અને અવિદ્યાથી રચીપચી રહેલા અજ્ઞ જનોમાં, મહાત્મારૂપે પૂજાય છે! કાર્ય કરતી વેળા જે વસ્તુ સાધનો જોઈએ તે તે સાધનો, તે કાર્યનું ફળ લોગવતી વેળા જોઈતાં નથી, એ નિયમ આવશ્યક છે; પરંતુ કોને? પરમહંસોને, શુદ્ધ પવિત્ર જનોને, અન્ય જીવોને નહિ. તે તો એવાં કૃત્યથી ઉલટા પડે છે. પરમાત્માસ્વરૂપનો અનુભવ થવામાં જે જે કર્મ ઉપાસનાદિ સાધનો આચરવાં જોઈએ તે તે સાધનો, પરમાત્માસ્વરૂપનો અનુભવ થયા પછી અત્યાવશ્યક નથી; કેમકે લોગવત્સાક્ષાત્કાર થયા પછી તે સાધનો આપો આપો અજરૂર પડી જાય છે. આપણા અપૂર્ણ બ્રહ્મ-નિષાવાળા ને અસંસ્કારી જ્ઞાનીઓ મહાજ્ઞાને જોઈને સઘળાં કર્મ ઉપાસનાદિક સાધનોને, જાણી જોઈને, અવિદ્યાના ચોગે, માયામાં લપટાઈને પ્રમાદથી, સહજ ત્યજી દે છે; એટલું જ નહિ, પણ તેવાં સાધનોનો અતિ દ્રેષ કરી ધીજી જીવો, જેઓ તે સાધનોને લાવથી સેવતા હોય તેઓને પણ તેમ કરવાનો નિષેધ કરે છે. તેઓ કહે છે કે, 'એ સાધનોનો મિથ્યા રગડો શા માટે જોઈએ? સર્વત્ર બ્રહ્મલાવથી જોવું એટલે બસ, કૃતાર્થતા તેમાં જ સમાઈ છે!' આ જગતના માયાવશ લોકોને તો એટલું જ જોઈએ છે. સ્થિતિમાં સ્વાભાવિક નિયમ છે કે, સૌ મનુષ્ય જેમ અને તેમ સ્વલ્પ શ્રમથી અલભ્ય લાભ મેળવવાની વાછના રાખનારા છે, અને જે ફળ ઘણું કષ્ટથી અને લાંબા કાળે પ્રાપ્ત થતું હોય, તે ફળ સ્વલ્પ પરિશ્રમ વગર સદૃ લઈને મળે, તેના સરખું તો રુડું એછું નથી એમ જ, જે બ્રહ્મ જાણવાને અપાર ઠઠિન સાધનો કરવાના છે; તે બ્રહ્મ જો અહં વ્રજાસ્મિ બોલવામાં જ પ્રત્યક્ષ થતું હોય તો પછી જોઈએ શું. પણ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવો, એ સહજ શ્રમનું કાર્ય નથી, પણ અનેક જન્મના સદ્વિચારનું ફળ છે પરંતુ અજ્ઞ જીવો તે જાણતા નથી? 'જે પાર જાય તે લઈ આવ્ય,' તેમ જ જે જીવ સદ્વિચારથી, સત્કર્મથી, સદ્ગુણથી, પૂર્ણ પ્રેમલક્ષિતથી, પરબ્રહ્મને પામવા મથન કરે છે, તે જ પરબ્રહ્મને, કોટી જન્મે પણ પામે છે. પરંતુ તેનો વિચાર જ કોણ કરે છે? આ જગતના જીવોને તો એવા વાચિક વેદાંતીઓનો કર્મોપાસનાદિક સાધનોનો નિહારૂપ ઉપદેશ, અહુ પ્રિય લાગે

છે, ને તેથી તેઓ તુરત જ સઘળાં સત્કર્મોનો ત્યાગ કરી, પરમ નિષ્કુર થઈ જાય છે. તેઓ શાસ્ત્રાદિકને માન્ય ઠરતા નથી, માત્રનો ત્યાગ કરી દે છે, અને પોતે જ બ્રહ્મ બની ગયેલા માનતા નવાથી ઈશ્વરનો ભય પણ રાખતા નથી. કોરા પાષાણ જેવા શઠ શિષ્યો હોય છે, તેવાં તેઓના ગુરુઓ પણ હોય છે. તેઓ પરમ ઈષ્ટ સિદ્ધાંતોને, વેશ બદલાવી, નિઘરૂપે તે સિદ્ધાંતોને, કામ કામ ફેલાવે છે ને અનેક જીવોને અવળે માર્ગે દોરવે છે. પણ તેઓને જ્યારે કોઈ ખરે બ્રહ્મવેત્તા મળે છે, ત્યારે કોઈ જન્મના સંસ્કાર હોય તો, વળી અધિકારી બની, સત્ય માર્ગે પણ વળે છે.

“એવો એક શઠ ગુરુ, કે જેને વાચિક વેદાંતી, ઠગવેદાંતી, શુદ્ધ-વેદાંતી, કે બ્રહ્મઠગ એવાં અનેક નામ આપી શકાય તે, એકવાર અજ્ઞ જનોને લોખવતો લોખવતો ઉત્તર દિશા ભણી ચાલ્યો. જતાં જતાં તે એક દેશમાં જઈ ચઢ્યો. ત્યાંનો રાજા ઘણો બળવાન અને મોટી સમૃદ્ધિવાળો હતો. તેના રાજ્યમાં સંત ને મહાત્મા જ્ઞાની પુરુષોનું સારુ સન્માન થતું હતું. આ બ્રહ્મઠગ માનતો હતો કે, આ લોકમાં મારા જેવા જ સર્વ સંત મહાત્મા હશે, માટે ચાલની હું પણ આ રાજાને ત્યાં જઈ ને તેને મારા વાક્યાપદ્યથી વશ કરી લઉં. એવા નિશ્ચયથી તે ‘જય સચ્ચિદાનંદ, જય સચ્ચિદાનંદ’ બકતો બકતો રાજદરબારમાં ગયો. પણ રાજાએ તેને વિશેષ આદર આપ્યો નહિ; માત્ર તેને લોજનાદિક અપાવવાને સેવકોને આજ્ઞા કરી. આવું જોઈ તે દાંભિકે, રાજાના કોઈ સેવકને પોતાની પાસે બોલાવીને યુક્તિથી પૂછ્યું કે; “કેમ ભાઈ, દેશાંતરમાં તો તારા રાજાની ઘણી કીર્તિ સંભળાય છે કે, એ રાજા મહા સન્માન અને મહાત્માઓનું સન્માન કરનારો ભાવિક ભક્ત છે, ને તેમાંનું તો અહીં કંઈ જોવામાં આવતું નથી, એ શું?” ત્યારે તે સેવકે જણાવ્યું, “મહારાજ! અમારા રાજ્યમાં સંત મહાત્માઓનું સન્માન થાય છે એ વાત સત્ય છે, પણ તે કંઈ આ ન્યાય દરબારમાં હોય? એ તો રાજા જીનાં એક રાણી મિહિરાને ત્યાં જ સૌ સાધુસાધુડાંની સેવા પૂજા! રાણીજી પરમ સાધ્વી અને સંતસેવક છે. તે નિરંતર સંતસમાગમ જ કર્યા કરે છે. તેમને ત્યાં મહાત્માઓનું સન્માન થાય છે. રાજાજીને ત્યાં તે શું હોય? નિરંતર સાધુઓમાં જ બેસવું ને પરબ્રહ્મની લક્ષીમાં રહેવું, એવો રાણીજીનો સ્વાભાવિક વ્યવહાર છે, માટે ત્યાં તમે પધારો, ત્યાં સૌ રૂડાં વાનાં! તેણે સંસારને અસાર બાણવાથી વિદાસ વૈભવનો ત્યાગ

કયાં, એટલે રાજાજીએ તેમનો ત્યાગ કરી, એક એકાંતભુવનમાં રાખ્યાં છે. તેમના નિર્વર્ણને રાજા પ્રતિભાસે કે પ્રતિવર્ષે જે દ્રવ્યની મોટી રકમ આપે છે, તે સથીજ તેઓ સંતસેવામાં જ ખર્ચા નાંખે છે. આપ ત્યાં પધારો, ત્યાં તમારું સારું સન્માન થશે.”

મહાસુનિ વામદેવજી બોલ્યા; “રાજા, જેઓને માન તથા અપમાન, સુખ તથા દુઃખ ગંને સરખાં જ હોય, તે જ મહાત્મા. તેવા પુરુષને ‘મારું સન્માન થાય તો ઠીક’ એવી કામના ઉદ્ભવવા જ પામતી નથી. આ શુષ્કવેદાંતી, રાજાના થોડા માનથી અસંતોષ પામી, મોટું માન મેળવવીને સારુ રાજસેવકના કહ્યા પ્રમાણે, રાણી મિહિરાના મંદિર લાણી, ‘કલ્યાણુ! કલ્યાણુ!’ ‘શિવોહમ્! શિવોહમ્!’ બકતો ચાલ્યો. રાણીનું નામ સાંભળીને તેને મોટો આનંદ પણ થયો. તેણે ધાર્યું કે, પુરુષ કરતાં સ્ત્રીનું મન ઘણું સરલ હોય છે; તેથી મારો મત પુરુષોમાં પ્રસરે, તેના કરતાં સ્ત્રીઓમાં વધારે ઉતાવળો માન્ય થવાની આશા છે. આ વાત સત્ય છે કે, પુરુષ કરતાં સ્ત્રીઓને હરકોઈ મર્ગે વહેલી દોરી શકાય છે. અસ્તુ: પછી તે સંત મિહિરાના મહેલમાં પેહો. તુરત કેટલાક સેવકો સહિત મિહિરા પોતે તે સંન્યાસીની સામે આવી, તેનો બહુ સત્કાર કરી, તેને પોતાના મહેલમાં તેડી ગઈ. અંતરમાં ગમે તેમ હોય તે કોઈ જાણતું નથી; પણ ઉપરથી તે સાધુમાં સાધુત્વનાં લક્ષણ જોઈને, મિહિરાએ તેની લક્ષિતથી સેવા કરવા માંડી. તેનો તો સ્વભાવ જ હતો કે, ભક્તને ભગવદ્રૂપ જ માનવા અને બ્રહ્મવિદને બ્રહ્મરૂપ જ જોવો. રાણી મિહિરા સ્વમંદિરે પધારેલા તે મહાત્માને રુચિકારક લોજન કરાવે, સુંદર, ઊંચી ને સુંવાળી ગાદીપર બેસાડે, ભગવત્સેવા કરતાં વધેલાં સુગંધી ચંદન અને પુષ્પાદિક ઉપહારો, તેને ભગવદ્રૂપ જાણીને અર્પણ કરે ને પછી તેના સન્મુખ હાથ જોડીને ભગવત્ચર્યા કરવાને બેસે. વાચિક વેદાત્મીઓ હમેશાં બોલવામાં ચતુર હોય છે; માટે જ્યારે જ્યારે સાધ્વી મિહિરા ભગવત્સર્ગધે શંકાથી પ્રશ્ન પૂછે, ત્યારે તેનો સુક્તિપ્રયુક્તિથી ઉત્તર આપીને તે સંન્યાસી તેનું સમાધાન કરતો હતો. જો કે અંતરમાં પોતાને કશું રચતું ન હોય, તોપણ તે રાણીનું મન મનાવવાને જ્યારે તે લક્ષિયોગમાં મસ્ત બની જઈ, વીણાવાદની સાથે, પગે ઘુઘરા ગાંધીને પ્રભુ સન્મુખ નૃત્ય કરતી ને હરિકીર્તન કરતી હતી, ત્યારે પેલો સંન્યાસી પણ તેમ કરતો હતો; પરંતુ પ્રસંગોપાત્ત પોતાનો કુટિલસિદ્ધાંત પ્રસારવાનો દત્ત કરવા ચૂકતો

નહિ તે જાણે કોઈ મોટામાં મોટો અદ્વનિષ્ઠ હોય, તેમ ગંભીર મુખમુદ્રા કરીને કહેતો કે, 'હિ રારી ! અબ્બ યહ મૂર્ત નહિ ગાહિયે. આત્મપૂજા કરના યોગ્ય છે. સ્વામી ઓર સેવક, સ્તુતિ ઓર નિંદા વગર ઓર ચાચના ધત્યાદિ પ્રપંચ, જો પ્રત્યક્ષ દ્વૈત ભાવનાકો દિખાતા હે, ત્યહ અબ્બ તુંમહા-રેકો કિસ ખાસ્તે ગાહિયે ?' એ સખ મિથ્યા છે. યહ કુછ કામ નહિ આતા. તું તો ખડી જ્ઞાની હે; તુંમહારેમેં અલી કુછ દ્વૈતભાવના દિખતી નહીં હે; તો ફિર સર્વ લલ્લિદં વ્રજ યહી ભાવસે ધસ મિથ્યા જગતમેં બિચરનાં યોગ્ય છે. મહાત્માઓંકી સેવા ઓર જ્ઞાનકા શ્રવણ યહી અબ્બ તુંમહો ઉચિત હે.' સંતનાં તેવાં વચન સાંભળતી ત્યારે મિહિરા, જે કેવળા અદ્વ-રસમાં મગ્ન હતી, ને જે કુટિલવાદમાં ન પડતાં યથાર્થ માર્ગને જ અનુ-સરનારી હતી, તે ખહુ નમ્રતાથી પોતાનો વેદપ્રણિહિત લક્ષિતયોગનો સિદ્ધાંત દર્શાવીને, પછી સર્વ લલ્લિદં વ્રજ એ મહાવાચ્યની સાર્થકતા પ્રતિ-પાદન કરતી હતી.

“એમ કરતાં કેટલાક દિવસો વીતી ગયા. રાજમહેલમાં રહી એ સંન્યાસી, નિત્ય મોને ભાવે તેવાં નૈવેદ્ય જમી જમીને હુદ્દપુષ્ટ અને શુભા-ખનાં ફૂલ દે રાત્રી રાચણ જેવો ખન્યો. તેનું અંતઃકરણ તો રાણીનું અદ્વ-ભુત રૂપ પહેલવહેલું જોયું ત્યારનું જ બ્રહ્મ થયું હતું, પણ તે હુદ્દભાવને પોતે મનમાં જ રાખીને વિચરતો હતો. પણ જ્યારે રાણી મિહિરા તેને ઈશ્વરભાવથી પૂજવા લાગી, ત્યારે તે ભાવનો તેણે પોતાના મનને ગમતો દુરુપયોગ કરવાનો વિચાર ઈયો. એક દિવસ રાણી ભગવત્સેવા કરીને પૂર્ણ પ્રેમથી નૃત્ય કીર્તનમાં મગ્ન હતી, એ વેળા દાસદાસી આદિ મંદિ-રમાં કોઈ નહોતું; માત્ર સંન્યાસી ગાદીપર બેઠો હતો, ને તે રાણીનું રૂપ જોઈ, મોહાંધ થયા છતાં, મોઢથી ‘કૃષ્ણોહમ્ કૃષ્ણોહમ્’* જાપ્યા કરતો હતો. મહાસાધ્વી મિહિરાના લક્ષિતયોગનું હું શું વણુંન કરું ? જ્યારે તે કીર્તન વેળાએ પ્રેમના આવેશમાં તણીન થઈ જતી, ત્યારે પોતાના દેહ-ભાવને વિસ્મૃત થઈ જતી હતી. તે પરિપૂર્ણ અદ્વાનંદમાં મગ્ન રહેતી હતી. આજે તેને એવી સ્થિતિમાં જોતાં જ તે બગમહાત્માનું મન વિહ્વલ થઈ ગયું ને તે આવેશમાં, તે પાપપુંજ, પવિત્ર મિહિરાને, તેની સાથે નૃત્ય કરતાં કરતાં વળગી પડ્યો. પોતાના શરીરને કોઈને સ્પર્શ થયો છે, એવું જાણતાં જ રાણી શુદ્ધિમાં આવી ગઈ. ચેલો ગ્લાનિ પામેલો સંન્યાસી પોતાના હુદ્દભાવને છૂપાવવાને ચતુરાઈથી બોલી ઉઠ્યો; ‘અયે

* કૃષ્ણોહમ્-તે (પરમાત્મા) હું છું.

રાણી! કીતની અસાવધતા! મેં આકર જોઈદમ તુમકો નહિ પઠડતા તો તુમ તુરતહી ગિર/જાતી. હમ હરએક વક્તા કહેતે હૈ કિ, ચે જૂઠા બખેડ તુમ છાડદો. ~~સખી~~ ઓર હમકો તો ઐસી દ્વૈતભાવના ઉચિત નહિ હૈ. આપકો તો ~~શીખ~~ બહી બ્રહ્મરૂપ હૈ. દેખો, સખહી અદ્વૈત, વાઃ કૌન ઠાકુર ઓર કિસકી સેવા !'

“પરમ પવિત્ર મિહિરાના મનમાં તો દ્વૈતભાવના હોય જ શાની કે, તેને કશું પાતક કે સંદેહ ઉપજે? પણ શુરુનું મન તો એવું ચંચળ બની રહ્યું કે, ક્યારે રાણી લોળવાય ને ક્યારે મારી મનકામના પૂર્ણ થાય. પછી તેણે અનેકે યુક્તિઓ રચવા માંડી. વાતવાતમાં તે શૃંગાર કીડાનું વર્ણન કરવા ઉતરી પડે, ને તત્ત્વવિવેચન સાથે મિશ્રિત કરીને યુક્તિપૂર્વક અનેક મહનોદીપક વાતો કરવા માંડી જાય. પ્રથમ તેવી શૃંગારકથાને રાણીના મનમાં સંશય ન થાય માટે તે ધિછારે, ને પછી ધીરે ધીરે તેનું મંડન કરતો જાય; અને કહેતો જાય કે, “દેખો, સર્વકો બ્રહ્મહી દેખતા હૈ—યાને સખહી દૃશ્યાદૃશ્ય જગત્ બ્રહ્મરૂપહી હૈ, ઐસા જિસને અનુભવસે જાન લિયા હૈ, ઉસીકો કોઇલી કર્મસે પ્રત્યવાય નહિ લગતા. વહ તો સર્વ કર્માકર્મસે જલકમલકે સમાન મુક્ત હી હૈ.” પરંતુ આવાં વાક્યોથી મિહિરાના મનમાં કંઈ અસર થતી નહિ. પવિત્ર પ્રેમભક્તિયોગમાં લીન તે સાધ્વી એમ જ માનતી કે, આ અરાચર મારા હૃદયના સ્વામી બ્રહ્મનું જ છે! ત્યારે તે સાધુકો નવી નવી યુક્તિઓ કહે, પણ ભક્તિરસથી રંગેલાં અંતઃકરણવાળી તે સાધ્વી, તેના દુષ્ટ ભાવને સમજી નહિ. એક દિવસે એકાંત જોઈ રાણી આગળ તેણે જ્ઞાનકથા કરવા માંડી. સાધુરૂપ બગલકતે પ્રથમ કેટલુંક જ્ઞાન રહસ્ય કહીને, પછી કોઈએક વિચિત્ર પ્રસંગ આણી, તેણે એવું દૃષ્ટાંત કહેવા માંડ્યું કે:—

“અય મિહિરા! આ આત્મા તો કેવળ નિર્લપ છે; અને પ્રારબ્ધ તો ઇન્દ્રિયદ્વારા દેહને લોગવવાં પડે છે, પણ તે સાથે આત્માને ચત્કિચિત્ પણ સખધ નથી. કોઈએક સમર્થ રાજર્ષિના નગરથી થોડે દૂર એક રમ્ય ઉપવન હતું. ત્યાં ઉત્તમોત્તમ પ્રકારનાં લલિત પુષ્પવૃક્ષો અને, ફલિતવૃક્ષો છવાઈ રહ્યાં હતાં. અને શુક મેના વગેરે પક્ષી પણ મધુર કલરવ કરી રહ્યાં હતાં. તે વૃક્ષવેલાની સુશોભિત ઘટાની મધ્યમાં એક મહાત્માનો આશ્રમ આવી રહ્યો હતો. એ મહાત્મા એક દિવસ આનંદથી એક આમ્રલતા નીચે બેસી, ઉપવનરૂપ બ્રહ્મકીલા નિરખતા હતા; તેટલામાં, ત્યાં જાણે બીજી ઉર્વશી ન હોય તેવી કોઈએક યુવતી તે

ઉપવનમાં ફીડા કરતી કરતી જઈ ચઢી. તેની સાથે તેવી જ સુંદરાંગી સખીમંડળી પણ હતી, જેના હાથમાં તે નવયૌવનાની સેવા માટેનો વિવિધ સેવોપચાર હતો. તે નવલકિશોરીને જોતાં જ તે મહાત્માનું મન બહુ વિહ્વલ થઈ ગયું, અને ઈંદ્રિયો સ્વેચ્છાથી તે સુંદરીની તરફ પ્રબળતાથી દોડવા લાગી. મહાત્મા તો સાક્ષાત્ પ્રહારૂપ જ હતા, તેને તો કંઈ સંકલ્પ વિકલ્પ નહોતો, પરંતુ ઈંદ્રિયોથી પ્રેરાયતું સ્થૂલ શરીર એકદમ સ્વસ્થાનપરથી ઉઠી, ત્વરાથી દોડી તે નવલસુંદરીના મૃદુલ શુભાળ સરખા અંગની સાથે પ્રહારાવથી લપટાઈ ગયું; અને એવું દૃઢ આલિંગન કીધું કે, તેમાંથી તે સુંદરી છૂટવાને અશક્ત થઈ પડી. આવો પ્રસંગ જોઈ હસતી અને લજવાતી તેના સંગની સાહેલીઓ આશ્ચર્ય સહિત દૂર નાસી ગઈ અને તે વાટિકાની બહાર આવી રાજસેવકોને એ સમાચાર જણાવ્યા. આ પ્રહારીલાનું રહસ્ય નહિ સમજનારા સર્વ સેવકો તુરત ક્રોધાયમાન થઈ, તે વાટિકામાં દોડી આવ્યા અને તે સુંદરીની ભેટથી નિવૃત્ત થઈ ઉભેલા પેલા મહાત્માના સ્થૂલ શરીરને મારવા લાગ્યા. પછી તેના શરીરને કેદ કરી રાજનગરમાં લઈ ગયા; અને રાજસભામાં ઘસડી જઈ તેના સ્થૂલ શરીરને ઉભું કરી, તેનો અપરાધ રાજને નિવેદન કીધો. તે નગરીનો રાજા, પેલી નવલસુંદરીનો પિતા હતો. તે મોટો ધર્માત્મા અને જ્ઞાની હતો. સેવકોના મુખથી સર્વ વૃત્તાંત સાંભળી અને મહાત્માના શરીર તરફ જોઈ તે બહુ શોચ કરવા લાગ્યો, અને બોલ્યો, “હર હર!! રે કોણ પાપીએ આ મહાપુરુષને નિર્રથક પીડા કીધી છે? જાઓ રે, તે હુખોને એનાથી દશ દશ ગણી પીડા કરો અને તેમનાં માથાં મોઢાં મુંડાવી નગરમાં ફેરવો. પછી તે રાજર્ષિ ઠરસંપૂટ કરી, તે મહાત્માની સામા જોઈને ક્ષમા પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો। અહો-”

“આટલામાં જ પરમચતુરભુગિહિરા વચમાં બોલી ઉઠી; ‘મહારાજ એ તો ઘણી વિપરીત વાત કહે. તે શું અવિવેકી, આશ્રમ વ્યવસ્થાના ભંગ કરનાર પુરુષને શિક્ષા થજ/યોગ્ય નથી। એમાં સેવકોને ઉલટો દંડ શાને થવો જોઈએ?’ એ સાંભળી તે વેદાંતીએ ઉત્તર કીધું; ‘અરે સાધવી! તું આવી તત્ત્વજ્ઞા થઈને કેમ ભૂલે છે? આવા મહાત્માને કોણ અવિવેકી કહેશે? કોણ નીતિભગ કહેશે? આ જગત્ પ્રહારૂપ જ છે! વિષયાદિક ઈર્મ દેહનાં છે અને તે દેહ ભોગવે છે! તેમાં પ્રહારને કંઈ પણ લાલસા થતી નથી; તે તો સદા નિર્લેપ અને નિષ્પાપ છે. આવા પ્રહારજ્ઞાનીની ભેટથી તો તે સુંદરી રાજબાળા પરમ પાવન થઈ અને તારા જેવાં જ પ્રહારુદને

પાત્રી હતી." એ સાંભળી સાધવી મિહિરા સમજી ગઈ કે, આ કૃતજ્ઞાની સાધુનું મન મલિન છે. મનનો સ્વભાવ બહુ વિલક્ષણ હોય છે. મનથી જ સંસાર સ્વર્ગનું દ્વાર અને એ જ સંસાર નરકદ્વાર થાય છે. મન જો અંકુશિત હોય તો તે દાસ ને નિરંકુશિત હોય તો શત્રુથી પણ વધારે દુષ્ટ છે. તે સાધુનાં કપટયુક્ત વચન સાંભળી રાણી મિહિરા મૌન ધરી રહી, પણ જ્યારે મિહિરા લજ્જિત થઈને ઠંઠ બોલતી નથી, ત્યારે આ ઠગ સંન્યાસીએ અનુમાનથી માન્યું કે, રાણી સાધ્ય છે. તે પુનઃ સાધુ ભાષામાં બોલ્યો, 'હે રાણી! ઇસ ખાતમેં ગ્લાનિ કરનેકા કુછ પ્રયોજન નહિ. ક્યોંકિ ચે તો અન્ન જનોડી ઉલટી સમજ હૈ. યથાર્થ દૃષ્ટિસે તો કોઈમેં કુચ્છ લિખતા નહિ હૈ સબ એકહી બ્રહ્મકે વિધાર હૈ. જંસે એકહી કાંચન-મેંસે ચે તુમ્હારે કુંડલ બને હૈં ઔર ઉત્તીમેંસે તુમ્હારે હસ્તકંઠણ બને હૈં. ઇન્હોમેં કેવળ આકાર માત્ર લિખ હૈ, જો ઇન્હોકો તોહકર અગ્નિમેં તપાયકે રસ કરેંગે તો એકરસ કાંચન હી હોગા, કુછ લિખતા નહિ રહેગી. તૈસે હમારે સહિત સબ પુરુષવર્ગ ઔર તુમ્હારેસહ સબ સ્ત્રી વર્ગ કેવળ એકહી બ્રહ્મકે રૂપાંતર હોનેસે સર્વથા નિર્લિખ હૈ, અર્થાત્ એકહી હૈ. તો સ્ત્રી પુરુષકા સંગ દૂષિત દૈસે કહા જાય? ફિર ઉસમેંલી અજ્ઞપનેકી ખાત અલગ હૈ, પરંતુ તુમ્હારે હમારેકો કોઈ ખાત દૂષિત ઔર બંધનકારક નહિ હૈ. તુમ હમ સરીએ હૈ, ઇસલિયે નિરંતર સુખ-મય વિહાર કરતે રહેંગે તૌલી કિસી ખાતસે લિખ નહીં હોવૈ. સમાનોંકા વિહારલી બ્રહ્મરૂપહી હોતા હૈ ઇસસે ગ્લાનિ કરનેકા કુછ કામ નહીં; તુમ ઔર હમ એકરૂપહી હૈ, ઔર જો એકરૂપ હૈ તો લજ્જા કાહેકી? હસ સમય હસ વિષયકી કામના હોવે, ખિસ સમય તિસ વિષયકો ભોગકર નિઃસ્પૃહી હોના યોગ્ય હૈ. જબ પાયસ ખાનેકી ઇચ્છા હોવે, તલી યથેચ્છ પાયસ આકર ઇચ્છાકો તૃપ્ત કરના. જો કિસી વખત મન પ્રબલ હો જાય તો પાંત કરનાહી ઉચિત હૈ. ઇસલિયે કોઈ સમય ઇચ્છા હો જાય તો પાંત કરકે મનમેં છિપાના નહિ. તુમ્હારી પ્રસન્નતાકે વાસ્તે યહ બ્રહ્મરૂપ દેહ સદા તત્પર હૈ.'

"વરેષુ, જો કે વેદાંતવાતથી મિશ્રિત છતાં આવી ગર્ભિત વિષય લાલસાથી લદખદ એવી તે સંન્યાસીની વાણી સાંભળી, મિહિરા પોતાના મનથી એકદમ સાવધ બની ગઈ. તેને નિશ્ચય થયો કે બ્રહ્મનિષ્ઠનાં વાક્ય આવાં હોય નહિ, પણ કોઈ કુટિલ પુરુષ જ આવી કદપના કરે. પરંતુ સાધુ જનોપર તેનો અસ્પષ્ટિત પૂજ્યભાવ હોવાથી, તેણે પોતાનો તે

નિશ્ચય મનમાં જ દુખાવી દઈને, આ શુષ્કવેદાંતીના મનની અને તેના પ્રહ્લાભાવની પરીક્ષા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે નમ્રતાથી બોલી; ‘મહારાજ! મારા મનમાં તો કોઈ જાતની કામના નથી. મારી સર્વ કામના, પરબ્રહ્મ શ્રીહરિના અંગના સંગમાં સર્વથા પરિપૂર્ણ લય પામી છે; પરંતુ સર્વત્ર બ્રહ્મમય દૃષ્ટિવાળા આપની કંઈ ઇચ્છા હોય તો હું તો આપની ચેલી છું!’ એ સાંભળીને તે બ્રહ્મજ્ઞ બહુ જ પ્રસન્ન થઈ ગયો; અને ઘણા દિવસનો પ્રયત્ન આજે સફળ થયો, એમ સમજી બોલી ઉઠ્યો; “હું સુંદરી સાધવી! એસા યોગ ઔર એસી એકાંત ફિર કબ મિલેગી? તત્પર હોજા!” ત્યારે તે ચતુરા બોલી; “મહારાજ! આપ એ શું બોલ્યા? જ્યાં આપનું મન શુદ્ધ છે ને આપણે જાંને સમાન બ્રહ્મદૃષ્ટિવાળાં છીએ, ત્યાં એકાંત શું અને ગુપ્ત શું? મહારાજ! મારી એવી ઇચ્છા છે કે, આપ વિદેશી છે, તેથી આપનો પ્રસંગ પુનઃ પુનઃ મળવો દુર્લભ છે; તે માટે પૂર્ણ ઠાઠની સાથે આપની ઇચ્છા પૂર્ણ કરો. આપ નિશ્ચિત રહો. આજથી ત્રીજે દિવસે બ્રહ્મલીલાનું સુખ અનુભવવાને માટે મારો એક અતિ સુંદર બગીચો છે ત્યાં જઈશું!” આટલી વાતચિત થતી હતી એટલામાં એક દાસીએ આવી હાથ ઝેડીને વિનંતિ કરી કે; “દેવી! શ્રીહરિને નૈવેદ્યાર્પણનો સમય થયો છે.” તુરત તે પવિત્ર અબાળા ઉઠીને હરિમંદિર વિષે આલી ગઈ.

“વરેખસુ,” વામદેવજી બોલ્યા; “એ મહાસાધવી મિહિરા રાણીનો અધિકાર કેટલો મોટો હતો, તે કેવી બ્રહ્મસ્વરૂપમાં લીન હતી, તે એ મૂર્ખ શું જાણે? તે માત્ર મુખેથી જ ‘અહં બ્રહ્મ, અહં બ્રહ્મ,’ કહેનારી નહોતી, પણ સ્વયં બ્રહ્મ જ હતી. પોતાની આંતરદૃષ્ટિથી પોતાનામાં અને આખા જગતમાં વ્યાપેલા એક જ પરમાત્માને અલેદપણે તે જ્ઞાનારી હતી. તેને તો પરમાત્માનો બોલ્યાવસ્થામાં જ સાક્ષાત્કાર થયો હતો અને ત્યારથી જ તેનું અજ્ઞાનાવરણ ખરી ગયેલું હોવાથી, બ્રહ્મમય આપું જગત્ તેને હસ્તામલકવત્ હતું. તેનું અલેદપણું અને તેની પરમાત્મ-નિષ્ઠા તેના પતિના દેશમાં, તેમ જ તેના પિતાના રાજ્યમાં પણ, પ્રસિદ્ધ જ હતાં. સાસરામાં, સાસુ, નણંદ અને પતિ ઇત્યાદિએ તેને સૌના સરખી ભેદદૃષ્ટિવડે સંસારમાં રાખવા અને સંસારનો અનુભવ લેવાવવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા, પણ તેની દૃઢભક્તિભાવના આગળ કોઈનું કંઈ ચાલ્યું નહોતું; એટલું જ નહિ, પણ તેમ કરવાને તેઓએ તેની અનેક વાર પરીક્ષા કીધી હતી, અનેક વાર તેનો છળ કર્યો હતો, પણ કશાયથી, તેનો અચળ પ્રભુપ્રેમભક્તિયોગ શિથિલ થયો નહોતો. છેવટે તેના

પતિએ તેને આ એકાંતમંદિરમાં રાખી, વ્યયની સારી વ્યવસ્થા કરી આપી હતી. તેનાં એવાં સચ્ચરિત્રથી આ જગત્ અજાણ્યું નહોતું. તેની પરમ ઉદારતા અને દીનદયાળુતાને લીધે સ્વતઃ તેની જ નિંદા કરનારા કિંવા તેને વિદ્ધ કરનારા અનેક અધમ જનો પણ કૃદ્યાણુપાત્ર બની ગયા હતા; એટલે હવે તે અતિરૂપવતી છતાં સર્વ સંસારથી વિરક્ત બની, નિઃશંક થઈને ઇચ્છામાં આવે તેવી પ્રેમલક્ષણુભક્તિથી હરિકીર્તન કરતી અને ગમે તેવા એકાંતમાં સંતસમાગમ કરતી, છતાં તેની વિશુદ્ધતા-નિર્દોષતાને માટે કોઈને પણ શંકા જ નહોતી. જે વાત મનમાં તે જ બહાર, ને જે બહાર તે જ અંતરમાં; કોઈથી કશો ભેદ જ નહિ ને કોઈથી કશું ગુપ્ત પણ નહિ. એવું શુદ્ધ ચરિત્ર જોઈ, તેનાં દાસ દાસી પણ કેવળ શુદ્ધ અને ભક્તિમાન થયેલાં હતાં. તેઓથી તેનું કોઈ ચરિત્ર ગુપ્ત નહોતું, તેમ તેના કોઈ ચરિત્ર માટે તેઓને શકા પણ નહોતી.

“પેલા શુષ્કવેદાંતી પાસેથી વિદ્વાય થયા પછી મિહિરાએ સર્વ દાસી-ઓને પોતાની પાસે બોલાવીને તે મહાત્માની પરીક્ષા કરવા સારુ રચેલી સુક્તિ કહી સંભળાવી, ને પોતપોતાના સંકેતમાં બહુ સાવધ રહેવાની ચેતવણી આપી. પોતાના પવિત્ર પતિની આજ્ઞા લઈ તથા ઉપયોગી વ્યય માટે જોઈતું દ્રવ્ય મંગાવી, પછી શિબિરાદિ વિવિધ સુખસામગ્રી સહિત તેઓને ધીમે દિવસે નગર બહાર આવેલી પોતાની એક રમણીય વાટિકામાં મોકલ્યાં. દેવીની આજ્ઞાનુસાર તેઓએ વાટિકામાં જઈ, ત્યાં સુક્તિપૂર્વક સઘળી રચના બરાબર કરી દીધી.

“ત્રીજે દિવસે ભગવત્સેવા કરી લઈને મિહિરા ત્યાં જવાને તત્પર થઈ. પેલો સંન્યાસી તો વાટ જ જોઈ રહ્યો હતો કે, હવે ક્યારે વાટિકામાં પહોંચાય ને આપણી મનકામના સફળ થાય. એ રથ તૈયાર થઈ દ્વાર આગળ ઉભા રહ્યા, મહેલમાંથી ઉતરીને મિહિરા રથમાં બેઠી, સંન્યાસી બીજા રથમાં બેઠો. તેનું મન તો એ વેળા તૃતીય સ્વર્ગના સુખમાં ડોલી રહ્યું હતું. થોડીક વારે વાટિકામાં પહોંચ્યાં. રથચૂંટી ઉતરી મિહિરા તેને અંદર લઈ ચાલી. ત્યાં ઠારેઠાર અફસુત લીલા થઈ રહી હતી. વાટિકાની વચ્ચેવચ્ચ એક અતિ સુંદર શિબિર ઉભો કીધો હતો, તે એવી રીતે કે, પ્રત્યેક મનુષ્યને ગમે ત્યાં ઉભાં ઉભાં તે પૂરેપૂરે દેખાઈ શકે. તે જોવામાં નાનુક, પણ અંદરથી ઘણો વિશાળ અને સુશોભિત હતો. તંબૂની અંદર સઘળી રચના રંગબેરંગી હતી, જર અવેરાતની ત્યાં ખોટ નહોતી. મખમલના વિચિત્ર સુવાળા ગાલીચા ભોંયપર ઘિછાવી દીધા હતા. તંબૂના મધ્ય ભાગમાં

એક અંદન પર્થક ઢાળેલો હતો. તેનાપર દૂધના કીણ સરખી મૃદુશય્યા ખીછાવેલી હતી. તેપર, તેમ જ આખા તંબૂમાં તે ઋતુને અનુસરતી વિવિધ સુગંધીઓ છાંટેલી હતી. વળી અનેક સૌગંધિક પુષ્પગુચ્છો પણ જ્યાં જ્યાં ત્યાં જોઈવી દીધેલા હતા. આવો વિશાળ અને આટલી રચનાવાળો છતાં તે શિબિર એવો યાંત્રિક હતો કે, જો ધજા હોય તો એક ક્ષણમાત્રમાં તે આખો ને આખો ત્યાંથી અદ્ધર ઉપાડી લઇને સંકેલી લેવાય, છતાં તેની અંદર રહેલાંઓને કશી ખીડા થાય નહિ.

“રાણી મિહિરા એવા અદ્ભુત વિલાસલવન સરખા શિબિરમાં તે સંન્યાસીને લઈ ગઈ. અંદર જતાં જ સાધુ પુરુષ તો પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ ગયો. વસંત ઋતુ, હ્રુષ્ટપુષ્ટ અંગ, સંગીતના આલાપ, કામોદીપક પદાર્થોનો ખડેકાટ-એ સર્વથી તે મદાંધ શુદ્ધજ્ઞાની ધીરજ ધરી શક્યો નહિ. સંકેત પ્રમાણે દાસ દાસીઓ ત્યાંથી ટપોટપ સરકી જવા માંડ્યાં. શિબિરના દ્વારનો પડદો સરસર કરતો હેઠો ઉતરી ગયો. એમ થોડીક વારે મનુષ્યોના સમૂહ વચ્ચે આવેલો શિબિર એક ગુહ્ય એકાંતસ્થાન બની રહ્યો. અંદર ત્રીજું કોઈ જ નહોતું: મિહિરા ને સંન્યાસી બે જ ! સૌના ગયા પછી સંન્યાસી પલંગપર જઈ બેઠો, ને મિહિરાને હાથવતી પોતાના ભણી ખેંચી આલિંગનની ઉતાવળ કરતાં બોલ્યો; “હે સુલભ સુંદરી ! અબ ક્યો દેર કરતી હૈ ? આજ તેરા ઔર મેરા દોનોંકા જન્મ સફલ હૈ. જૈસે મહાત્માજનકી સેવા કરકે કૃતાર્થ હોનેવાલી તુમકો વિશેષહી ધન્ય હૈ. બ્રહ્મચિહ્નકો-સર્વત્ર એકમય દેખનેકા યહી સાર્થક હૈ, અપને સરીખે બ્રહ્મદર્શીઓકો તો સળહી એકરૂપ-બ્રહ્મમય હૈ, તો યહ સિદ્ધાંતકો તુમ સુજાન હોકર બાર બાર ક્યો બૂલતી હૈ ? ઔર લજ્જિત હોકર કોમલ અંગકો ક્યો શુભ રખતી હૈ ? જૈસા મુગ્ધત્વ તો કેવળ અજ્ઞાન ઔર નવોઢા-મુઘા સ્ત્રીઓકોહી યોગ્ય હૈ; ઔર તુમ તો બ્રહ્મરસમેં મગ્ન હુઈ હૈ, ધસલિયે અબ યહ અમૃતમય સમયકો મિથ્યા મત જાને દેના.” એ સાંભળી મિહિરા એક કોરણે ખસી જઇને બોલી; “મહારાજ આપનું કહેવું સત્ય છે, હું કંઈ લજ્જા ધરતી નથી. હું તત્પર છું. આપ વસ્ત્ર ત્યજી દો, કારણ કે મારું અંગ જોવાથી જેમ આપને કામના ઉત્પન્ન થઈ છે, તેમ જ આપનું અંગ જોવાથી મને પણ કામના ઉત્પન્ન થાય, માટે એટલી ધજા પૂર્ણ કરો. આપ વસ્ત્ર ત્યજી આવો, એટલે બ્રહ્મનો વિલાસ કરીએ !”

“મહારાજ તો આ વાક્ય સાંભળી વધારે પ્રસન્ન થયા; અને પલંગ-

ગપરથી નીચે ઉતરી તંબૂમાંની ખીંટીપર એક પછી એક વસ્ત્ર ઉતારીને ભેરવવા માંડ્યાં. કમરપરનું ફેટિયું પણ કાઢી નાખ્યું. હવે માત્ર બે આંગળની કૌપીન રહી. તે સાથે મહારાજ આવવા માંડ્યા, ત્યાર પછી રાણી બોલી; “શું કહું? આપના સરખા સુંદર શ્વપુરુષ* મેં અદ્યાપિપર્યન્ત કદી નિહાળ્યા નથી. પણ વાહ! આ બે આંગળની ચીંથડી આપે શા માટે રાખી છે? એ તો આપના અંગગૌરવને લાંછન લગાડે છે, એને કહાડી નાંખો, પ્રહ્લદેવ!” તે સાંભળી મહાત્મા તે લંગોટી ઉતારવાને સંકોચ ધરવા લાગ્યો ત્યારે પવિત્ર રાણી પાછી બોલી; “રે! આપ તો પ્રહ્લદરૂપ છો, હું પણ પ્રહ્લ છું, આ પ્રહ્લલીલા છે, પ્રહ્લ સભરો છે, આપને એમાં સંકોચ તે શો? લજ્જા શી? સર્વત્ર અદ્વૈત છે, દ્વૈત ક્યાં છે કે લજ્જા ધરો છો? આપની પ્રહ્લ-લીલા પૂર્ણ રીતે કરવા હું અત્ર આવી છું, આપ સત્વર પધારો! શું આપના મનમાં દ્વૈતભાવ વસે છે?” તે સાંભળી બહુ હર્ષિત થયેલો તે સંન્યાસી, દ્વિગંબર બની ત્વરાથી પલંગ પાસે આવવા લાગ્યો. તેની સઘળી ઇંદ્રિયો પૂર્ણ ભગ્નત બની ગઈ હતી. તેને રોમે રોમ કામનું મહા બળ વ્યાપી ગયું હતું, પણ અહિંયાં ‘અહ પ્રહ્લાસ્મિ’ની પરીક્ષાની કસોટી હતી! જેવો તે સંન્યાસી પલંગની પાસે આવી મખમલને સુંવાળે પગથિયે થઈને ઉપર ચઢવા જાય છે, તેવી જ રાણી, “પધારો પધારો,” એવા શબ્દો મોટેથી બોલી; અને તત્ક્ષણે ત્યાં એક અદ્ભુત ચમત્કાર બની ગયો. એક સપાટાની સાથે આખો તંબૂ ત્યાંથી ઉપડી ગયો ને તેમાંના પલંગ જાણે ખુદલા મેદાનમાં ઢાળ્યો હોય તેવો દેખાયો. હવે જોઈ લ્યો મઝા! અહિંયા જ તે પ્રહ્લવેત્તાની હૃદયશાની પરિસીમા આવી રહી.

“તંબૂ ઉપડ્યો કે ચોમેરે રસાલાનાં માણસો હથિયારબંધ પહેરેા ભરતાં જણાયાં. આસપાસ સઘળે દાસદાસી મેડાડે લૂગડું ધરી ઉભાં હતાં. રાણીની અભિલાષાથી દ્વિગંબર થઈ રહેલા તે પ્રહ્લજ્ઞાનીની આ પ્રસંગે કેવી હૃદયશા થઈ હશે તેનો, વરેજસુ, તું જ વિચાર કરી લે. તે મહામૂર્ખ, તંબૂ ઉપડતાં હાંફલોફાંફલો થઈ ગયો. તે દ્વિગંબરનાથ પલંગનાં પગથિયાપરથી કૂદી પડીને, લય અને લજ્જા ધરતો પોતાનાં વસ્ત્રો લેવા દોડ્યો; પણ વસ્ત્ર ક્યાં હોય કે તે પહેરે? તે તો તંબૂ ઉપડતાંની સાથે જ ઉપડી ગયાં હતાં. હવે તે શું કરે? ક્યાં જાય? તેનાં અંગને ક્યાં શુભ રાખે? તે અસ જીવ, પોતાના અંગને હાથથી ઢાંકી આમ તેમ સંતાવાની જગ્યા શોધવા લાગ્યો. આવું કૌતુક જોઈ ચોમેર ઉભેલા

સેવકો, મોઢે દૂઆ દઈદઈને અને પેટ પટ્ટીને ખડખડાટ હસી પડ્યા. આ વેળા જો પાસે કોઈ ઊંડો ફૂવો હોય અથવા પૃથ્વી માર્ગ દે તો તેમાં પડી મરવું; અથવા તો જીલ કરીને દેહત્યાગ કરવો, એવી ગ્લાનિ તેના મનને થઈ ગઈ હશે. એવામાં વળી મિહિરા નમ્રપણે કહેવા લાગી; ‘મહારાજ! આ અમૃતસમી પાણે, કેમ ગુમાવો છો? શીઘ્ર આવો! આપ તો સ્વયંબ્રહ્મ છો, હું પણ બ્રહ્મ છું, આ સર્વ જગત પણ બ્રહ્મ છે, આ સેવકો પણ બ્રહ્મ છે, ત્યારે ચિંતા શી ને લાગ્ન પણ કોની? અદ્વૈત ભાવવાળાને, પરમ બ્રહ્મસ્વરૂપને, બ્રહ્મરૂપની લાગ્ન ઉચિત નથી. લાગ્ન તો કેવળ દ્વૈતભાવવાળાનું અને ભેદદષ્ટિનું લક્ષણ છે. આપણામાં તો કંઈ પણ ભેદ નથી. હું તો અન્ન અખળા છું, તેથી ભેદદષ્ટિથી જોઈ, પરંતુ આપ તો સ્વયંબ્રહ્મ છો, તેથી ભેદદષ્ટિથી જૂએ તો આ જગત દૂષી જાય!’

“આ સાંભળી તે સંન્યાસી બોલ્યો; ‘હું મિહિરા! મિહિરા! યહ કયા? તંબૂ ગિરા દેઓ! કયા લાગ્નકા બિચાર નહિ હું?’ મિહિરાએ કહ્યું: ‘મહારાજ! બ્રહ્મરૂપને લાગ્ન શી? શીઘ્ર પધારો, વિલાસ રમીએ! અહિંયાં બ્રહ્મ વગર કોણ છે કે તમને ભય ને શરમ લાગે છે! હું સર્વત્ર બ્રહ્મ જોઈ છું ને તમોને તે ભાસતો નથી એ શું?’ વરેન્સુ! આ વેળા તે શુષ્કવેદાંતીના મનને કેટલી મોટી ચોટ લાગી હશે? તેણે વિચાર કર્યો હશે કે, આ ચોમેર ફરતા પહેરેગીરો પોતાના ખડ્ગો સાથે મારાપર એકદમ તૂટી પડી મારો છૂંદો કાં કરી નાંખતા નથી? પણ તે દંભીનો પૂર્વ જન્મનો સંસ્કાર હતો, તેથી તેણે આ વેળાની એક ક્ષણ પણ જીવવા કરતાં પોતાના શરીરના ટૂકડે ટૂકડા થઈ જવા વધારે યોગ્ય માન્યા. તેને વિચાર થયો કે, જેઓએ આજ પર્યન્ત મને મહારાજ, ગુરુરાજ ઇત્યાદિ શબ્દોથી માન આપીને, ઈશ્વરની પેઠે મારી પૂજા કરેલી છે, તે સર્વજનો આજે મને આ દશામાં જૂએ છે! ધિક્કાર! ધિક્કાર! આ સઘળું મારા જ કૃત્યનું મને ફળ મળ્યું છે. મેં મારો આખો જન્મારો મિથ્યા બ્રહ્મવાદમાં જ ગાળ્યો, પણ સત્ય બ્રહ્મને પીછાણ્યા નહિ. હાય! આ સાક્ષાત્ બ્રહ્મરૂપિણી અને જગતની માતા સરખી રાણીનો મેં કેવો મોટો અપરાધ કર્યો છે! અહો! ખરી બ્રહ્મજ્ઞા અને ખરી અદ્વૈત ભાવનાવાળી તો એ જ છે, કે જે અઘાપિય પર્યન્ત પલંગપર યેઠેલી છે. છતાં કશી ગ્લાનિ પામતી નથી; અને આ મૂર્ખ, દેહસુખાલિલાધી જીવને, બ્રહ્મવાક્યોનો બોધ કરે છે! અહાહા! ધન્ય છે એને ન એની શુદ્ધ

બ્રહ્મનિષ્ઠાને! રે! એ તો આખા જગતની શુરુરૂપ છે, મારો સદ્ગુરુ તો એ જ છે: એ જ મને સર્વ પાપ તથા અજ્ઞાનથી મુક્ત કરશે. આવા વિચારથી તે સંન્યાસી, એ વેળા જાણે પાછલાં સઘળાં કુકર્મોનો વિપાક લોગવી રહ્યો હોય, તેવા શુદ્ધ મનથી અને અકુટિલ ભાવથી, તેવી જ દશામાં દંડની પેઠે લાંબો થઈ, હાથ જોડીને તેનાં ચરણમાં પડ્યો ને મોટેથી કહ્યું: ‘હે માતૃશ્રી, હે માતૃશ્રી! હે દયાકારિણી! હે બ્રહ્મરૂપિણી! હું તારો મહા અપરાધી બાળક તારે શરણે પડ્યો છું. આ અજ્ઞાન બાળક ઉપર દયા કરી, સર્વ અપરાધ ક્ષમા કર અને મને શરણે રાખી સદાને માટે ભવદુઃખથી મુક્ત કર.’

“સતી શિરોમણિ મિહિરાએ તેને આવો નમ્ર અને શુદ્ધ મનવાળો થયેલો જોઈને, તત્કાલ સેવકો પાસે તેનાં વસ્ત્ર અપાવ્યાં. તેને અધિકાર પ્રાપ્ત થયેલો જોઈ, શાંત કરી ત્યાં જ આગળ ભગવન્નામસ્મરણનો ઉપદેશ આપીને કહ્યું કે; ‘હે સજ્જન! આ પાવન મંત્રનો શુદ્ધ મનથી ને એકનિષ્ઠાથી અરુબલિત જપ કરતાં કરતાં તું ભગવદ્રૂપ થઈ જઈશ. હે બાપ! તું મિથ્યા બ્રહ્મભાવ (અહં બ્રહ્મપણું) મૂઝી કે ને તે સર્વ વ્યાપક પરબ્રહ્મ એવા શ્રીહરિનો હું દાસ છું, એવી દૃઢ ભાવના ધારણ કરીને તેને એકચિત્તે ભજ, એટલે પરબ્રહ્મરૂપ થઈ તારું કલ્યાણ થશે. તારું કલ્યાણ તારા હાથમાં જ છે.’

“આમ કહી મિહિરા ત્યાંથી ઉભી થઈ ને સેવકો પ્રભુના નામની જયગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા, પણ પેલો નવો જન્મેલો સાધુ તો મિહિરાનાં ચરણમાં મસ્તક મૂકીને પડ્યો જ રહ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે; ‘માતૃશ્રી! હવે હું તારાં ચરણ મૂકી ક્યાંય જવા ઇચ્છતો નથી, અને તું મારા સરખા અજ્ઞાન બાળકનો ત્યાગ કરવાને યોગ્ય નથી. હું અહીંયાં તારી સેવામાં જ જન્મપર્યન્ત રહીશ, તું જે ટુકડો અન્ન આપીશ તે ખાઈશ, ને પ્રપંચનો ત્યાગ કરી મારી ભક્તિને દૃઢ કરીશ.’ આવા અત્યાગ્રહથી, મિહિરાને તે પ્રાર્થના માન્ય કરવી પડી. પછી શ્રીહરિના જય જયના ધ્વનિ સાથે સૌ ત્યાંથી નગર પ્રત્યે જવાને ઉભાં થયાં, અને તે શુષ્કજાની, અહંભાવ ત્યજીને, ત્યાં રહ્યો અને જન્માંતરે પરમ જ્ઞાની બન્યો. એવો ભગવદ્ભક્ત અને સંત શિરોમણિ મિહિરા રાણીનો પ્રભાવ અદ્વાપિ લોકોમાં ગવાય છે.”

મહાસાધ્વી મિહિરા

આવો વિસ્તૃત ઇતિહાસ સાંભળી પ્રસન્ન થયેલા સર્વ સભાસદો સહિત રાજા વરેન્સીએ, નમ્રતાથી બટુકને પાછી વિનંતિ કરી કે; “હે

કૃપાળુ શુરુદેવ ! એ મિહિરા પોતે અળખા-સ્ત્રી જાતિ છતાં અને તેના પતિ આદિ સર્વ કુટુંબીઓ કેવળ સંસારમાં પથેલા છતાં, તેને આવી જ્ઞાનલક્ષિત ક્યાંથી ને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ, તે કહો.”

ખટુક વામદેવજી બોલ્યા; “પૂર્વે મિહિરા નામની નગરીને વિષે જ્યસેન નામે કોઈ મહાસમર્થ બ્રહ્મનિષ્ઠ રાજા થઈ ગયો હતો. તેણે પ્રથમ તીવ્ર ઉપાસનાવડે પોતાના મનને લગવત્પાદારવિન્દમાં દૃઢ-સ્થિર કરી દીધેલું હતું; સંસારપરની તેની પ્રીતિ જળકમળવત્ હતી. ધીરે ધીરે તેની સર્વ માયિક વૃત્તિઓ નિર્મૂળ થતાં જ તેને પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયો; અને તે પછી તે પૂર્ણ બ્રહ્મનિષ્ઠાથી જ પોતાનું રાજ્ય ચલાવ્યો જતો હતો. તેના ધાર્મિક રાજ્યમાં કોઈને કશો અન્યાય, લય કે અધર્મનો ડર રહેતો નહોતો. સર્વ પ્રજા સુખી અને સદાચારિણી હતી. એવા પ્રતાપી રાજાને ત્યાં, તેની વૃદ્ધાવસ્થામાં એક રત્નસરખી પુત્રી જન્મી. તે કન્યા સાક્ષાત્ કોઈ દેવપુત્રી સમાન અને શ્રીના લંકારતુલ્ય હતી. ‘પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જ વર્તાય’ એ કહેવત પ્રમાણે, જન્મતાં જ તે કન્યાનાં શીલ એવાં ઉત્તમ દેખાવા લાગ્યાં કે, રાજાને તેના વગર ક્ષણભર પણ ચેન પડે નહિ. સૂતાં, ખેસતાં, સ્નાન કરતાં, જમતાં અને સલામાં રાજ-કાજ કરતાં પણ પુત્રી તેની પાસેની પાસે જ રહેતી હતી. પહેલવહેલું બોલવા શીખી ત્યારથી જ તે બાળાના સુંદર કુમળા મુખમાંથી એવા મધુરા શબ્દો નિકળવા માંડ્યા, કે જે સાંભળી સર્વને આનંદ થવા લાગ્યો. થોડા સમયમાં જ્યારે તે પૂરેપૂરી વાણી બોલવા લાગી ત્યારે, ગર્ભમાંથી જ રાજપુત્રી હોવાથી અને સર્વની લાડ લડાવેલી છતાં, પોતાનાં માતા-પિતા (રાજા રાણી) થી માંડીને તે રાજમંદિરના છેક હલકામાં હલકા પરિચારકજન (દાસ દાસી) સૂધી સર્વેને, યોગ્ય મનપૂર્વક અને પ્રિય શબ્દોથી બોલાવતી; કોઈને પણ તોછડો કે રોષ ભરેલો શબ્દ કહેવાનું તેને ગમતું જ નહિ. પછી રાણીએ તેને થોડું થોડું અક્ષરજ્ઞાન કરાવવા માંડ્યું; ને રાજાના રાતદિવસના સહવાસથી સ્વાભાવિક જ તેને અનેક સુભાષિત શ્લોકો, લગવત્સંબંધી અનેક સ્તોત્રો અને લગવત્કીર્તિગીતો (કીર્તનો) તદ્દન શુદ્ધ વાણીએ કંઠાય થઈ ગયાં. જ્યારે રાજા, નિત્ય લગ-વત્સેવા કરીને વીણાવાદ્ય સાથે પ્રભુસાંનિધ્ય ભૂત્ય કરતી વેળા સ્તોત્રાદિક પ્રેમથી ગાતો, ત્યારે તે પણ સ્વાભાવિક બાળલીલાથી પિતાની સાથે નાચતી ને ગાતી હતી. તે સંસ્કારી હતી, યોગિની હતી, પણ પૂર્વજન્મના યોગમાં કાંઈ ઉણપ રહેવાથી તેને જન્મ ધરવો પડ્યો હતો. આ જન્મે તેના

સંસ્કાર પૂર્ણ થવાના હોવાથી તે જન્મથી જ પરબ્રહ્મમાં લીન હતી. તે જેમ જેમ ઉન્નત થતી ગઈ, તેમ તેમ ભગવત્સેવાને વિષે તનું મન એટલું બધું પરોવાયું અને દૃઢ થઈ ગયું, કે પોતાની બાળવયને યોગ્ય રમણું, ખેલણું, ખાણું, પીણું, આનંદ ઉત્સાહથી સખીસાહેલીઓ સંગે વસણું, જોણું, ફરણું, ભણણું, ગણણું તથા કલાકૌશલ્યાદિ શીખણું ઇત્યાદિ સઘળાં વાનાંને એક કોરે મૂકી દઈને, મારે જે કંઈ કરવાનું, તે માત્ર ભગવત્સેવા જ છે, એમ તેના મનમાં દૃઢ ઠસી ગયું. રાજાને કદાચ કોઈ રાજકાજને લીધે વિદ્યેષ થઈ જાય તો તેની સેવાનો સમય લગાર પણ વહી જવા ન દેતાં, નિત્યની જ વેળાએ સ્નાનાદિકથી શુદ્ધ થઈને, એ કુવરી પ્રભુ-સેવામાં તત્પર થઈ જતી; અને યથોક્ત વિધિથી સેવા કરતી. મોડું થઈ જવાથી જ્યારે રાજા સેવાને માટે અતિ ચિંતાગ્રસ્તપણે આવતો અને પોતાના કરતાં પણ અતિ ચતુરાઈવડે સેવાને પૂર્ણ કરીને તે પવિત્ર બાળાને એકાગ્રચિત્તે પ્રભુનું ધ્યાન કરતી જોતો, ત્યારે તેનાં નેત્રમાંથી પ્રેમાશ્રુની ધારા વહેતી હતી. પુત્રીના લક્ષિતભાવ જોઈ તે આનંદમગ્ન થઈ જતો. તે મનમાં વિચાર કરતો કે, આ બાળા પૂર્વ જન્મની કોઈ મહાલક્ષ્મી છે, પણ ભગવત્સાક્ષાત્કાર થયો બાકી રહી જવાથી તે પૂર્વ-જન્મનો અધૂરો લક્ષિતયોગ પૂર્ણ કરવાને અર્થે જ મારે ત્યાં જન્મી છે.*

“આવી રીતે કાળ નિર્ગમન કરતાં તે કન્યા પરણવા યોગ્ય થઈ ત્યારે રાજાએ તેનો વિધિપૂર્વક વિવાહ કર્યો; પરંતુ તે વાત એ સાધ્વી કન્યાને સંમત નહોતી. લગ્ન થઈ ગયું, પણ સાસરે જવાને યોગ્ય વય થતાં સૂધી તે પિતાને ઘેર જ રહી. એ સમયમાં તેનો લક્ષિતયોગ પરિપક્વ દશામાં આવી ગયો. તેના પર પૂર્ણ કૃપા કરીને પૂર્ણબ્રહ્મ/પૂર્ણોત્તમ એવા શ્રી હરિએ, પોતાના સગુણ સ્વરૂપનો તેને સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો. એક વાર તે રાત્રિના આરંભે ભગવત્સેવા કરવા બેઠી. પ્રદક્ષિણા નમસ્કારાદિક સર્વ ઉપ-ચારો કરી રહ્યા પછી, સર્વ ઇન્દ્રિયોને નિવૃત્ત કરીને પ્રભુનું ધ્યાન તથા માનસિક પૂજા કરવાનો તેણે આરંભ કર્યો. ચરણારવિન્દથી મુકુટ પર્યંત

* આ ઉપર ભગવદ્વાક્ય નીચે પ્રમાણે છે—

શુચીના શ્રીમતાં ગેહે યોગબ્રહ્મોડમિજાયતે ।

અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ ॥

પૂર્વનો યોગબ્રહ્મ—અધૂરો યોગી, પોતાનો તે યોગ સુલભપણે પૂર્ણ કરવાને કોઈ પવિત્ર અને ધનવાન મનુષ્યને ઘેર જન્મે છે અથવા કોઈ શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા યોગીઓના કુળમાં જન્મે છે

પરમાત્માસ્વરૂપનું ધ્યાન કરીને ગંધ યુગ્મ નૈવેદ્યાદિક માનસિક ઉપ-
ચારો તેને અર્પણ કર્યાં. પછી માનસિક નિરાંજન દીપકવડે પ્રભુના અંગ
પ્રત્યંગોત્તું પ્રેમથી અવલોકન કરતાં કરતાં તે સ્વરૂપાનંદમાં એટલી તો
તદ્દીન થઈ ગઈ કે તેને તેના દેહભાવ કેવળ વિસ્મૃત થઈ ગયો. આ
જ ક્ષણે તેનું હૃદય ઉઘડી ગયું. જે સ્વરૂપાવલોકનમાં તે તદ્દીન થઈ
ગઈ હતી, તે સન્નિવહાનંદધન સ્વરૂપ હૃદયકમળને વિષે અખંડ વિરાજતું
દૃશ્યમાન થયું. આ દેહમાંના આત્મસ્વરૂપમાં જ આત્મસ્વરૂપ જ સાક્ષાત્
બ્રહ્મ છે, એવાં દર્શન થતાં જ-એવો અનુભવ થતાં જ-તે પરમાનંદ-
મય-સન્નિવહાનંદમય-તેજોમય બની રહી ! આવા ચિન્મય સ્વરૂપમાં જ
તેનું શરીર કંપવા લાગ્યું, રોમ ખડાં થઈ ગયાં, આખે શરીરે પ્રસ્વેદ
છૂટવા લાગ્યો ! આજ દીનતામાં પૂર્ણ લક્ષિતભાવથી ઉભી થઈને તે
નૃત્ય કરવા લાગી ! એ વેળાના તેના અકથ પ્રેમાનંદને લીધે તેના હૃદય
સન્મુખ વિરાજતી પરમાત્માની સગુણ નિર્ગુણ મૂર્તિ પણ તેની સાથે
નૃત્ય કરવા લાગી ! જેથી તે સ્થળ કેવળ અન્યુતપુર વિષેનું અન્યુત-
મંદિર જ બની રહ્યું ! !

“એ વેળા પછી બીજો ચમત્કાર બન્યો. એ પ્રમાણેની ભગવાન
સાથેની એકતામાં સમય બહુ વીતી ગયો, તેથી ત્યાં પ્રાર્થના સમયે પ્રક-
ટાવેલા દીપકોમાંનું ઘૂત ખૂટ્યું, ને દીવા ટપોટપ શાંત થઈ ગયા, એટ-
લામાં તેના પિતા પોતાના કાર્યથી પરવારીને પ્રભુસેવા માટે મંદિરમાં
આવ્યા. ત્યાં સઘળે અધારુ ધખખ જોઈને તેને આશ્ચર્ય થયું, કે પુત્રી
સેવા કરવા આવી હતી તે પણ નથી, ને મંદિરમાં દીપકે નથી, એ શું ?
પછી તેણે પુત્રીને બે ત્રણ વાર મંજુલ સ્વરે બૂમ પાડી બોલાવી, પણ
કોણ બોલે ? મિહિરા તો તે ક્ષણે પોતાના પ્રભુના સ્વરૂપાવલોકનમાં જ
મગ્ન હતી, કેવળ બ્રહ્મરૂપ હતી, તો ‘મિહિરા !’ ‘મિહિરા !’નું ઉત્તર કોણ
આપે ? પ્રત્યુત્તર ન મળવાથી તે અંદર પેસતા અચકાયો ; ને દીપક લાવવા
સારુ સેવકને હાંક મારી ; એટલામાં તેની દૃષ્ટિએ ઉપલો ચમત્કાર દેખાયો.
મિહિરા એ વેળાએ સ્વરૂપાનંદમાં મગ્ન થઈ જતાં તેનું હૃદય ઉઘડી
જઈને તે તેજોમય બની રહી છે, અને અદ્વૈત પરમાત્મસ્વરૂપ સંગે
તે નૃત્ય કરે છે, અને આમ તેના શરીરમાં ભગવત્સ્વરૂપનો સાક્ષાત્
આવિર્ભાવ થવાથી ત્યાં એકાએક સૂર્ય સરખો પ્રકાશ થઈ રહ્યો છે. અઠ-
સમાત પોતાની દૃષ્ટિ આગળ એવો અદ્ભુત પ્રકાશ જોઈ તથા તેમાં
(તે પ્રકાશમાં) પોતાની પુત્રીની સાથે પેલી દિવ્ય પરમાત્માની મૂર્તિને

નૃત્ય કરતી જોઈ, રાજા આશ્ચર્યમાં લીન થઈ ગયો; તદ્રૂપ બની ગયો ને તેના મુખમાંથી તે વેળા સાહુજિક જ એવું વાક્ય નિકળી પડ્યું કે “અત્ર કો મિહિરઃ સાક્ષાત્? (અરે, આ અહિંયાં સાક્ષાત્ સૂર્ય સરખું કોણ છે?)” તત્કાલ તેના ઉત્તરમાં નૃત્ય કરતા ભગવાને તેવી જ પદ્મબદ્ધ વાણીથી કહ્યું:-

“કોઽન્યો મિહિરો નાસ્તિ મિહિરા તવ કન્યકા ॥

મદીયાનામશેવાણામજ્ઞાનાંધવિનાશિની ॥

સુતારૂપેણ તે જાતા ભક્તિમે પ્રાણવહ્નિમા ॥

સચ્ચોતાનાં જગત્ત્રીણાં મિહિરા ભાસ્કરા ઇવ ॥

“હે રાજા, અહીં કોઈ અન્ય સૂર્ય નથી, પણ તારી પુત્રિ જ મિહિરા એટલે સૂર્યા-સૂર્ય સરખી છે; જે મારા સર્વ લકષ્મીના અજ્ઞાનરૂપ અંધ-કારને નાશ કરનારી છે. મારી પ્રાણપ્રિય ભક્તિ જ તારી પુત્રીરૂપે જન્મેલી છે; ખદોત એટલે આગિયા નામના જંતુઓ સરખી જગતમાંની સર્વ સ્ત્રીઓમાં તે મિહિરા સૂર્ય સરખી જ છે.”

“આ વાણી સાંભળતાં જ રાજાના આનંદાશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ; અને તં પરમાત્માનાં નિર્ગુણ સ્વરૂપનાં દર્શન થતાં, સ્વાત્મસ્વરૂપમાં લીન થતાં, પૂર્ણ આધકારી હોવાથી, તે પણ તે અદ્ભુત લીલામાં પ્રવિષ્ટ થઈ ગયો! ત્યાં આપોઆપ દિવ્ય એવાં વીણા, વેણુ, મૃદંગ, તાલ, શુધરુ આદિ વાજિત્રોના મધુરા શબ્દો થવા લાગ્યા; તત્કાલે વળી એક નૂતન ચમત્કાર બન્યો. નૃત્ય કરતાં શ્રીહરિનાં પ્રકટ સ્વરૂપમાંથી બીજાં અનેક અનેક રૂપો પ્રકટ થઈ ગયાં! ત્યાં આગળ સેવાદિકના જે જે પદાર્થો પડેલા હતા તે, અને બીજા અદૃશ્ય અને દૃશ્ય સર્વ પદાર્થો, હરિઃ-પ્રહારૂપ દેખાવા લાગ્યા. જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટિ પડે ત્યાં ત્યાં સઘળું રૂપેરૂપે પ્રહારૂપ જ ભાસમાન થવા લાગ્યું. પ્રહાર વિના કોઈ વસ્તુ જ નહિ! પ્રહાર વિના કોઈ સ્થળ જ નહિ, અને પ્રહાર વિના ક્રિયિત્ત્વ અવકાશ જ નહિ! છેવટે આ અદ્ભુત લીલા જોનાર રાજા પણ ભગવદ્રૂપ અને તે રાજકન્યા પણ ભગવદ્રૂપ જ બની રહ્યાં. આવા સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપસાગરમાં પ્રહારસ ઝીલતાં તે આખી રાત્રિ તેઓને ક્ષણ સમાન વીતી ગઈ. જ્યારે ઉષઃકાલ થવા આવ્યો ત્યારે પોતાની તે પ્રહારલીલાને આવરી લઈને શ્રીહરિ પાછા એકરૂપે થઈ ગયા. પછી તે પિતાપુત્રી પણ તત્કાલ સંજ્ઞામાં આવી જઈને, તેમની અનેક પ્રકારે સ્તુતિ કરવા લાગ્યાં. ણંનો ચરણમાં પડીને ગદ્ગદિત કંઠે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં કે; ‘હે પરપ્રહાર! હે નિરંજન નિરાકાર સચ્ચિ-

દાનંદ ઘનશ્યામ પરમાત્મા ! હવે અમને મૂકીને આપ ક્યાં જાઓ છો ? આપ દ્વૈતભાવ કેમ દર્શાવો છો ? ત્યારે અતિ પ્રસન્ન થઈ ભગવાને તેઓને મધુરી વાણીએ કહ્યું : ‘હું ક્યાંય જતો નથી, હું ક્યાંયથી આવ્યો પણ નથી, ને મારે ક્યાંય જવાનું પણ નથી. અત્ર મારાથી અન્ય કોઈ આત્મવિત્ નથી, તેમ મારાથી કોઈ અજ્ઞાનીએ નથી. એ શું હજી તમારા અનુભવમાં આવ્યું નહિ, કે મારા વિના કોઈ સ્થળ ખાલી નથી ? હું સભર ભર્યો છું. મારી સગુણ બ્રહ્મલીલાનો મેં તમને હંમણું જ અનુભવ કરાવ્યો, તે તમે કેમ ભૂલી જાઓ છો ? આ સર્વ જગત્ મારામાંથી જ ઉપન્યું હોવાથી હું સર્વત્ર છું, પણ માયાનો આશ્રય લઈને જગદ્રૂપ થયેલો હોવાથી હું ગૂઢ છું. અવિદ્યાવાન, અજ્ઞ, અપુણ્યજનો અને પાપી મને પ્રત્યક્ષ અનુભવી શકતા નથી, પણ જ્ઞાની ભક્તની હું સમીપ જ છું. તમે જેવો અત્યારે મને જુઓ છો, તેવો હું સર્વને સુલભ નથી. હું જગતમાં સદા અદૃશ્ય જ છું. મારું સેવન-ભક્તિ કરવાને શાસ્ત્રની આજ્ઞાથી આ સંસારી જીવો મને અનેક ભાવનાથી ભ્રમ્ય છે, તેઓને તે તે રૂપે હું દર્શન દઉં છું. આખા જગતને એકે અંશવટે વ્યાપી રહેલો હું, આ મૂર્તિમાં પણ છું ને આત્મામાં પણ છું, આ ગોખલામાં પણ છું ને વૈરાટમાં પણ છું, દ્વૈત પણ છું ને અદ્વૈત પણ છું. જેવો તમે જાણો, જુવો, તેવો હું છું. તમારા થકી જગતમાં ભક્તિયશ વિસ્તાર પામશે, પછી મન્થિત-તદ્રૂપ થયેલાં તમે પુણ્યાત્મા, અંતે મારા પરમધામ એવા બ્રહ્મધામના નિવાસી થશો-જ્યાં ગયેલા ભાગ્યવત્ પ્રાણીને પછી કદી પણ ત્યાંથી પાછા ફરવાનો ભય રહેતો નથી.’

“આટલું કહી ભગવાને તેઓને નેત્ર મીંચવાની આજ્ઞા કરી, ક્ષણ પછી નેત્ર ઉઘાડી તેઓ જુએ છે તો ભગવાન મૂર્તિરૂપે જ સિંહાસન ઉપર વિરાજમાન થયેલા હતા. પ્રાતઃકાળ થવા આવ્યો, તે બેઈ પિતા-પુત્રી પાછાં તેમની સેવામાં તત્પર થઈ ગયાં. એવી રીતે એ રાજકન્યા તે દિવસથી સર્વ ભક્તજનોમાં, તેમ જ સઠળ સ્ત્રીસમાજમાં કેવળ સૂર્યસરખી ઉપમાને યોગ્ય થવાથી ‘મિહિરા’ નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

“એવી રીતે બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર પામેલી તે રાજકન્યા મિહિરા, શુદ્ધ પ્રેમભક્તિયોગ સાધી, સ્વાત્મામાં બ્રહ્મને બેઈ, પ્રેમ જ્ઞાનભક્તિમાં લીન થઈ, પવિત્ર શ્રદ્ધાથી નિરંતર બ્રહ્મરૂપે વસેલા પ્રભુની સેવા કરતી હતી. તેનો પ્રભાવ જાણી સ્વાભાવિક જ અનેક મહાત્મા ભક્તજનોના ટોળેટોળાં

તેનાં દર્શનાર્થે તથા સત્સંગનો લાભ લેવાને આવતાં હતાં. મિહિરા પણ આ સતોનો ઉત્તમ પ્રકારે સત્કાર કરી, અહોનિશ તેઓ સંગે પ્રેમથી હરિ-ચર્ચા કરતી હતી. હે વરેષ્ઠ ! લક્ષ્મણે લક્ષ્મણન બહુ પ્રિય હોય છે; તેથી મિહિરાનું સ્વાભાવિક જ નિત્યકર્મ એ થઈ પડ્યું, કે નિરંતર સંત મહા-ત્માઓનો સમાગમ કરી, તેઓના સમૂહમાં જ રહીને જગતની નિર્લજ્જ લજ્જાનો ત્યાગ કરી, પૂર્ણપ્રેમથી હરિકથારસનું પાન કરવું. તેના એ મોટા ગુણ પ્રભાવને ન જાણવાથી અને તેની આવી સમાનવૃત્તિને લીધે, અજ્ઞ જનો નિંદા કરતા હતા; પણ તે કથાને ન ગણકારતાં, તેણે પોતાનો તે શુદ્ધ ગ્રહ પ્રેમભાવ જેવો ને તેવો જ પ્રગટ રાખ્યો હતો.

“એમ કરતાં પછી કેટલેક કાળે તેને પતિને ત્યાં જવાનો સમય આવ્યો ત્યાં પણ તે તેવા જ લક્ષિભાવથી વર્તવા લાગી. એ તેના રાજસી પતિને ઠીક લાગ્યું નહિ. તેણે તે સ્વભાવ છોડાવીને પોતાના વિચારને અનુસરતી કરવાનો ઘણોય પ્રયત્ન કર્યો, પણ મિથ્યા જ. તેના ભગ-વદ્ભાવ મિથ્યા હોંગનો છે કે સત્ય છે, એ તપાસવાને તેણે અનેક વાર પરીક્ષા લીધી. છેવટે એક વાર વિષપાન સુદ્ધા કરાવ્યું; પરંતુ મિહિરા સઘળે ગ્રહમય જોતી હોવાથી કોઈ વાતે ગ્લાનિ કે નાશ પામી નહિ. એવી શુદ્ધ લક્ષિતા બીજા પણ ઘણાક ચમત્કારો તેના જીવામાં આવ્યા, ત્યારે છેવટે લજ્જિત થઈ, રાજપતિએ તેના લક્ષિયોગમાં ઉપદ્રવ કરવો મૂંઝી દીધો. હરિસેવા, સંતસમાગમ અને હરિકીર્તન, એ તેનું નિત્યનું ઈર્ત્તવ્ય હતું. લક્ષિયોગ મિહિરાએ યથેચ્છપણે પૂર્ણ પ્રેમથી સાધ્યો હતો. તેની સર્વત્ર એટલી પ્રસિદ્ધિ થઈ ગઈ કે, દેશદેશાંતરથી મોટા ધર્મધુરંધર સંત મહાત્માઓ અને જ્ઞાની જનો તેનાં દર્શનમાટે આવતા હતા. જે કોઈ સજ્જન મહાત્મા તેને પૂછતા આવે, તેને મોટા આદરમાનથી પોતાને ત્યાં રાખતી, તેની સાથે લક્ષિતરસની વાતો કરતી, તેઓનાં સુખથી નવનવાં ભગવચ્ચરિત્રો સાંભળતી, યુક્તિપ્રયુક્તિથી તેમનાં પવિત્રપણાંની અને ગ્રહાત્મની પરીક્ષા કરતી, ને તેમ કરતાં કદાચ કોઈ શુષ્કજ્ઞાની જણાઈ આવે તો યુક્તિપૂર્વક તેની ખુદ્ધિને ઠેકાણે લાવીને તેને સુમાર્ગે લગાડતી, તથા જે સુસુક્ષ્મ જણાય તેમનો ઉત્તમ પ્રકારે સત્કાર કરી વિદાય કરતી, અને તેમના સદ્ગુણો જણાય તો પોતે ગ્રહણ કરી લેતી હતી. આવા પ્રસંગોમાં તેણે અનેક કુટિલ શુષ્ક-જ્ઞાનીઓને ક્ષણમાત્રમાં પવિત્ર કરીને મહાન્ સાધુઓ બનાવી દીધા હતા. એ અરસામાં જ, જે શુષ્કજ્ઞાનીનો ઇતિહાસ મેં હમણાં તને કહી

સંભળાવ્યો, તેની મતિને પણ તેણે ઠેકાણે આણી દીધી હતી. એ પ્રમાણે ઘણા કાળ સૂધી અસંખ્ય પ્રાણીઓનું કલ્યાણ કરી, જગતને વિષે પ્રેમજ્ઞાન લક્ષિતો પૂર્ણ પ્રકાશ કરીને, જીવન્મુક્તપણે વિચરતી મિહિરા, અંતે પરબ્રહ્મ શ્રીહરિમાં સમાઈ જઈ સાયુજ્યતાને પામી હતી.”

આ પ્રમાણે જીવશિવનું ઐક્ય દર્શાવનારો, પ્રેમજ્ઞાનલક્ષિત અને કર્મની પરંપરા દર્શાવનારો ઉપદેશ કરતાં કરતાં સાયંકાળ થવા આવ્યો, ત્યારે સભા વિસર્જન થતાં જ સૌ જનો સંધ્યાવંદનાદિ માટે ગંગાતટપર આવ્યા ગયા, એમ ઉપરાઉપરી ઘણીક રાત્રિઓ ને દિવસોનો એક સામટો પરિશ્રમ થવાથી, મહારાજ વરેખ્સુએ તે રાત્રે સભા ભરવી મુલતવી રાખી; ને ગુરુદેવને સુખેથી શયન કરાવી પોતે તેમની ચરણસેવા કરતો બેઠો,

❧ મંગલ પ્રયાણ ❧

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

યસ્માદ્વિશ્વદેતિ યત્ર રમતે યસ્મિન્પુનર્લીયતે
ભાસા યસ્ય જગદ્વિભાતિ સહજાનન્દોજ્જ્વલં યન્મદઃ ।
શાન્તં શાશ્વતમક્રિયં યમપુનર્ભાવાય ભૂતેશ્વરં
દ્વૈતધ્વાન્તમપાસ્ય યાન્તિ કૃતિનઃ પ્રસ્તૌમિ તં પૂરપમ્ ॥

અર્થ—જેમાથી આ વિશ્વ હૃદય પામે છે, જેમાં વિશ્વ રમે છે, પુનઃ જેમાં
લય પામે છે, જેની કાંતિથી વિશ્વ ભારે છે તથા જે તેજ સહજ આનંદમય,
ઉન્નમય, શાંત, શાશ્વત ને વિકારરાહિત છે તથા પુણ્યવતો દ્વૈતરૂપી અજ્ઞાનનો
લ્યાગ કરીને મુક્તભાઈ, જે પ્રાણીઓનાં ઈશ્વર મત્તે જાય છે, તે પરમ પુરુષની
હું સ્તુતિ કરું છું.

અનુષ્ટુપ્

મુક કરોતિ વાચાલં પંચું લંઘયતે ગિરિમ્ ।
યત્કૃપા તમહં વન્દે પરમાનન્દમાધવમ્ ॥

અર્થ—જેની કૃપા, મૂગાને વાચાળ કરે છે ને પાંગળાને પર્વત ઓળધાવે
છે, તે પરમ આનંદમૂર્તિ માધવને હું નમસ્કાર કરું છું.

उपजाति

इतो न किञ्चित्परतो न किञ्चिद्यतो यतो याति ततो न किञ्चित् ।

स्वात्मावबोधादपरं न किञ्चिद्विचार्यमाणेऽपि जगत् किञ्चित् ॥

અર્થ-અહીં પણ કંઈ જ નથી, પરલોકમાં પણ કંઈ જ નથી, જ્યાં જ્યાં તે જાય છે, ત્યાં ત્યાં પણ કંઈ જ નથી-આત્મજ્ઞાન વિના ખીલું કંઈ પણ નથી અને વિચાર કરતાં જગત્ પણ કંઈ જ નથી અર્થાત્ સર્વ મિથ્યા છે.

शिखरिणी

चपु० प्रादुर्भावाद्धमितमिदं जन्मनि पुरा

पुरारे न प्रायः क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान् ।

नमन्मुक्तः संप्रत्यहमतत्तुरग्रेऽप्यनतिभाट्-

महेश क्षन्तव्यं तदिदमपरायद्वयमपि ॥

અર્થ-હે ત્રિપુરારિ ! શરીરના પ્રાદુર્ભાવથી આહું અતુમાન થાય છે કે, પૂર્વ જન્મમાં હું ધણું કરીને તમને ક્યારેય નમ્યો નહિ હોઈ; અને હમણાં નમવાથી સુક્ત યદશ, તેથી શરીર રહેશે નહિ, માટિ હવે પછી પણ તમને નમીશ નહિ. માટિ હે મહેશ્વર ! આ બંનેય અપરાધને ક્ષમા કરજો.

शार्दूलविक्रीडितम्

वीभत्साः प्रतिभान्ति किं न विषयाः किं तु स्पृहायुष्मती

देहस्यापचयो मृतौ विनिश्चते गाढो गृहेषु ग्रहः ।

ब्रह्मोपास्यमिति स्फुरत्यपि हृदि व्यावर्तिता वासना

का नामेयमतक्यहेतुगहना दैवी सतां यातना ॥

અર્થ-વિપયે શું ખામત્સ લાગતા નથી? લાગે છે, પરંતુ તેને માટે પ્રબળ ઇચ્છા પાયા છે; દેહને ક્ષય, મરણ તરફ લઈ જાય છે, પરંતુ ગેહ ઉપર ગાઢ આગ્રહ બધાયેલો છે; હૃદયમાં બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી, આવી સ્ફુરણા થયા કરે છે, પરંતુ વાસના તે સ્ફુરણાને પાછી વાળે છે. આ તે અતર્ક્ય હેતુએથી ગહન એવી કઈ પીડા મહાત્માઓને નડતી હશે?

શિલ્પિની

અજાનન્દહાર્તિ પતતિ શલભસ્તીન્નદહને
ન મીનોઽપિ જ્ઞાત્વા કૃતવલ્લિશ્મન્નાતિ પિશિતમ્ ।
વિજાનન્તોઽપ્યેતે વચમિદં વિપજ્જાલજટિલા-
ય મુઘ્ધામઃ કામાનદદ્ ગહનો મોહમહિમા ॥

અર્થ-પતંગિયો દાહની પીડાને ન જાણતાં તીવ્રાગ્નિમાં ઝંપાપાત કરે છે; મીન પણ આંકડાને ન જાણતાં આંકડામાં ભરાવેલા ગળનો આહાર કરે છે, પરંતુ આ અમે તો, જાણતાં છતાં પણ, વિપત્તિઓના સમૂહથી જટિલ એવી કામનાઓને છાડતા નથી, અરે રે ! મોહનો મહિમા કેટલો બધો ગહન છે ! !

શાર્દૂલવિકીરિતમ્

યં વ્રજ્યા વરુણેન્દ્રરુદ્રમરુતઃ સ્તુન્વન્તિ દિવ્યૈસ્તવૈ-
વૈદૈસ્તાગપદકમોપનિપદૈર્ગાયન્તિ યં સામગાઃ ।
ધ્યાનાવસ્થિતતદ્વ્રતેન મનસા પશ્યન્તિ યં યોગિનો
યસ્યાન્તં ન વિદુઃ સુરાસુરગણા દેવાય તસ્મૈ નમઃ ॥

અર્થ-બ્રહ્મા, વરુણ, ઇન્દ્ર, રુદ્ર અને મરુતો, દિવ્ય સ્તોત્રોત્તરો જેની સ્તુતિ કરે છે; સામવેદનું ગાન કરનારા મુનિઓ, ગાંગા, યમુના, કૃષ્ણ અને ઉપનિષદ સાથે વેદોથી જેને ગાય છે; યોગીઓ સમાધિ ચઢાવીને પરમાત્મામાં રહેલા મનવડે જેનાં દર્શન કરે છે, અને સુરાસુરગણો જેના મહિમાના પારને પામતા નથી, તે પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું.

અનુદ્રુપ

શ્રૂયતાં દેવદેવેશ નારાયણજગત્પતે ।
ત્વદીયેનાવધાનેન કથયિષ્યે શુભાં કથાં ॥

અર્થ-હે દેવના પણ દેવ ! હે નારાયણ ! હે જગત્પતે ! સાંભળો આપના નામનું અવલળન કરી, હું આ શુભ કથા કહીશ.

મહા લહરી-પરમ પદ

કાળકીડા

શ્રદ્ધા પરીક્ષા

કાલોઽસ્મિ લોકદાયકૃત્ પ્રવદ્ધો
લોકાન્ સમાદર્તમિદ પ્રવત્તઃ ॥

ભગવદ્ગીતા.

અર્થ-લોકોનો સહાર કરનારો હું કાળમૂર્તિ છું અને લોકોનો સંહાર કરવામટિ અહીં આગળ પ્રવૃત્ત થયો છું.

ખીજે દિવસે વરેષ્ણુ મહારાજને, યજ્ઞ પરિપૂર્ણ થઈ ગયેલો હોવાથી તે માટે બહુ આદરથી તેડાવેલા રાજપ્રાહુણ્યો, ઋષિઓ, મુનિઓ, સદ્ગૃહસ્થો ને અન્ય પ્રજાજનોને, સૌ સૌની યોગ્યતા પ્રમાણે વિદાયગિરિ આપવા માંડી; પરંતુ મહાત્મા બટુકના સમાગમનો લાભ મૂકીને કોઈને ત્યાંથી વિદાય થવું ગમ્યું નહિ. રાજા, લોકોના મનને એ લાવ સમજી ગયો, તેથી તેણે સૌને યુનઃ આદરસત્કારપૂર્વક પોતાને ત્યાં રાખ્યા. બટુકની વાણીરૂપ અમૃતધારાથી તેઓને તૃપ્ત કરવાને યજ્ઞમંડપમાં પાછી સલા ભરાઈ. આ વેળા સલાના મધ્યભાગમાં ભવ્ય સિંહાસનપર પિતા સહિત બટુક વિરાજમાન થયા હતા. પછી સભ્યેશો સહિત મહારાજ વરેષ્ણુ, હાથ જોડીને તેની સન્મુખ ઉભો રહ્યો; અને સર્વના સાંભળતાં સદ્ગુરુદેવની જય ગર્જના સહિત તેણે આ જીવલોકના કલ્યાણાર્થે, પોતાનો આગળથી નિશ્ચિત કરી રાખેલો પ્રશ્ન મહાત્મા બટુકને પૂછ્યો.

વરેષ્ણુ બોલ્યો; “હો સદ્ગુરુદેવ! જેમ સ્વાતિ નક્ષત્રમાં પડતી અમૃતરૂપ વૃષ્ટિના એક એક ખુંદને માટે ચાતકપક્ષિગણ સુખ ફાડીને વાટ જોઈ રહે, તેમ આ સર્વ મનુષ્યગણ આપનાં વચનામૃતને માટે તદ્વસી

રહ્યો છે. જેમ પૂર્વે બ્રહ્મપુત્રો-સનકાદિકોના સમાગમથી સકલ પ્રભને કલ્યાણમાર્ગ પ્રાપ્ત થયો હતો, તેમ આ સમયે આ સકલ મુમુક્ષુ જીવો, આપનાથી પોતાનું કલ્યાણ કરવાને આતુર થઈ રહ્યા છે. હે દેવ! કલેશરૂપ દાવાનળથી દગ્ધ થયેલો ને તૃષ્ણાથી દુઃખી થયેલો અમારો મનરૂપી હાથી, કથારૂપ વિશુદ્ધ નદીમાં પેસી જવાથી દાવાગ્નિરૂપ સંસાર-ભયને ભૂલી ગયો છે, ને તે કથારૂપી અમૃતસરિતામાંથી બહાર નિકળવા ઇચ્છા પણ કરતો નથી; તે પરબ્રહ્માકાર થયેલો જણાય છે! હે દેવ! આપ સર્વ ઉપર અનુકંપા કરીને કલ્યાણનો જે માર્ગ હોય, તે માર્ગ બતાવો. હે પ્રભો! મેં તો આપની કૃપાથી પ્રત્યક્ષ જોયું છે અને તેથી હું નિઃસંશય થયો છું કે, આ અપાર દુઃખમય ભવસાગરમાંથી તરી પેલે પાર જઈને ત્યાંથી ફરી કદી પણ પાછા આવવાના ભય વગર સૌથી શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ સુખમય સંનિવિહાનંદધન એવા અચ્યુત પરમાત્માના ચરણમાં તદ્રૂપ થઈને રહેવું, એ જ પરમ કલ્યાણ છે, અને આપના અનુગ્રહથી અલૌકિક માર્ગદ્વારા મેં તે ધામ જોયું છે. પણ સર્વ જીવોને એ માર્ગ સુલભ નથી, એમ આપે મને પૂર્વે જ જણાવ્યું છે. મારી પ્રાર્થના એટલી જ છે કે, જગતમાંના સર્વ પ્રાણીઓ, જે માર્ગે જઈને પરબ્રહ્મના આનંદ-સ્વરૂપનું દર્શન કરવાને ભાગ્યશાળી થઈ શકે, એવો પરમ સુલભ માર્ગ અમને આપ બતાવો.”

રાત્રનું એવું પ્રશ્ન સાંભળી, મહાત્મા બટુક વામદેવ એક મુહૂર્ત પર્યંત ચિત્તને સ્થિર કરી, નેત્ર મીંચીને ધ્યાનપરાયણ થઈ ગયા. સલા પણ શાંત થઈ ગઈ. કોઈ દિશામાંથી એક શબ્દ પણ આવતો નહોતો. સૌ કોઈ એકી ટસે મહાત્મા બટુકની આ સ્થિતિ ભણી જોઈ રહ્યા હતા. એવામાં એક ચમત્કાર બન્યો. દિવસો વસંતઋતુના હતા, છતાં એક-એક મહા પ્રચંડ વાયુ વાવાથી ઉડેલી ધૂળવડે આકાશ પૂરાઈ ગયું. તે સાથે વળી અભ્રઘટા પણ એવી છવાઈ રહી કે, ખરો મધ્યાહ્ન છતાં અંધારુ ઘોર થઈ રહ્યું-કોઈ કોઈને જોઈ શકે નહિ, તેવો અધકાર થઈ રહ્યો. એવો પ્રકાર જોઈ સૌને મોટું આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું. જેમ જેમ સમય વ્યતીત થતો ગયો, તેમ તેમ સલાજનોનાં મન ગભરાવા લાગ્યાં. વધારે અકળામણ થવાથી તેઓએ શુરુ વામદેવના નામનો જયધ્વનિ કરવા માંડ્યો, અને ગદ્ગદિત કંઠે વિનંતિ કરવા માંડી કે; “હે મહાપુરુષ! આપે પોતાના પ્રાણીનું આકર્ષણ કરવાથી, આ જીવો અકળાવા માંડ્યા છે અને તેને લીધે આ દેહ પણ સંશયમાં આવી પડેલો છે, કૃપા કરો! કૃપા કરો!”

તત્ક્ષણે સલાસ્થાનની સામેની દિશામાં એક મોટો પ્રકાશનો ગોળો આકાશથી પૃથ્વી સૂધી દિશાએને આવરણુ કરતો દેખાયો. એ પ્રકાશ ધીમે ધીમે વધ્યો. તેમાં મોટી મોટી જ્વાળાઓ દેખાવા લાગી. 'સૌએ જાણ્યું કે, ત્યાં મોટો ભયંકર દાવાગ્નિ સળગેલો છે ને તે આખા વનને દહન કરવાને પ્રગટ્યો હોય, તેમ વૃદ્ધિ પામતો જાય છે. જોતજોતામાં વધીને તે પ્રકાશ છેક સલાસ્થાનની લગોલગ આવી પહોંચ્યો, ને તેની ભયંકર જ્વાળાઓ ધમધમાટ સીંધંધ સીંધંધ કરતી સલાની અંદર પ્રવેશ કરવા લાગી. ક્ષુદ્ધંધ જીવો, 'ઓ બળ્યા, ઓ બળ્યા,'ની ખૂમો મારતા લડકી, ગભરાટ ઠરી ઉઠ્યા. મહાત્મા વામદેવ, કે જે અધુના જ ધ્યાન-મુક્ત થઇને બેઠેલા હતા, તેમણે તત્કાલ ઉભા થઇ સૌને ધીરજ આપી. પછી સિંહાસનથી નીચે ઉતરી અગ્નિ આગળ જઇને પોતાના પલાશ-ખાખરાના દંડવડે પૃથ્વીપર એક આડી રેખા તાણી, અને કહ્યું; "હિ અગ્નિદેવ ! આપને પ્રણામ કરું છું ! એ પ્રણામ સ્વીકારી કૃપા કરો ! હવે અહિંથી આગળ વધશો મા." અગ્નિ તેટલેથી જ અંદર આવતો અટક્યો; પણ બહાર તો જ્યાં જોઇએ ત્યાં સઘળે અગ્નિ જ અગ્નિ થઇ રહ્યું હતું. જ્વાળાઓના લભૂકા આગળ ખીજું કંઈ દેખાતું નહોતું. આશ્ચર્યમાં ને ભયમાં સંજ્ઞારહિત થઇ ગયેલા તે સર્વે જીવો, જે ત્રાસદાયક અગ્નિ લાણી જોઈ રહ્યા હતા. તેવામાં તેઓમાંના કેટલાકને, તે સલામંડપના દ્વાર આગળથી એક માર્ગ અગ્નિમાં પડેલો દેખાયો. એ માત્ર એક પગલું દઈ શકાય એટલો જ પહોળો હતો, અને વચ્ચે વચ્ચે કેટલેક ઠેકાણે તેની રેખા ગુમ થયા છતાં, તે અગ્નિરૂપ આવરણુના પેલા કિનારા સૂધી ગયેલો જણાતો હતો. અગ્નિની મહાજ્વાળાઓ તે રેખાને ક્ષણે ક્ષણે ઢાંછી દેતી હતી. મહાત્મા બટુકે સર્વે જીવોને સંબોધીને કહ્યું; "હિ પરબ્રહ્મની ઈચ્છા ધરનારાઓ ! જાણો, એ દેખાય છે તે જ ઠઠ્યાણુનો માર્ગ છે. એ જ માર્ગે થઇને નિશ્શંકપણે ચાલનાર પુરુષ પરમ ઠઠ્યાણુને પામે છે. આ માર્ગ મહાકઠિન છે. નહિ વટાવી શકાય તેવો છે, પણ તમારામાંથી જેને ઠઠ્યાણુ ગ્રાસ કરવું હોય, પરબ્રહ્મધામમાં જવું હોય, જે સંસ્કારી હોય, જેને ગુરુના શબ્દ પર શ્રદ્ધા હોય, જેણે ભક્તિયોગ વિશુદ્ધિથી સાધ્યો હોય, સર્વ સંસારને ગંધર્વ કારણુ માન્યું હોય, તેણે એ માર્ગે થઇને અગ્નિની પેલે પાર જવું પડશે. જે દૃઢ શ્રદ્ધાળુ પુરુષ એ અગ્નિરૂપ માર્ગને ભેદી સામે પાર જશે, તેને ત્યાં તત્કાલ જ એક અતિ મનોહર તથા પરમ સુખરૂપ દિવ્ય વિમાન બેસવાને મળશે."

એ પછી ક્ષણુવાર થોલીને વળી ઓગિતો હાથ લાંબો કરી તે બોલ્યા; “જૂઓ! યાન-વિમાન તો અગ્નિની પેલીમેર આવીને થોભ્યું છે. અહા! તે કેવું સુંદર છે! શી તેની શોભા! અહો! તેમાં વાગતાં મનોહર વાજિત્રોનો સ્વર થોડો થોડો અહીં સૂધી સંભળાય છે. એ વિમાન જેઓ મુમુક્ષુજનો છે, તેઓ માટે જ નિર્માણ થયેલું હોવાથી, તેઓની વાટ જોતું ઉભું છે. તે ખાટી થાય છે, માટે ચાલો જેઓએ જ્ઞાનલક્ષિત-યોગ સાધ્યો હોય કે સાધતા હોય, જેઓમાં વિશુદ્ધ શ્રદ્ધા હોય અને જગતમાં સર્વ સાધારણ કલ્યાણ માર્ગ કેવો છે, એ જાણવું હોય, તેઓ હવે નિર્વિલંબે તત્પર થાઓ; આ પવિત્ર કરનારા અગ્નિમાં સ્નાન કરીને ઝટપટ પેલે કિનારે નીકળી જાઓ. ત્યાં વિમાનમાં ઉભેલા પ્રભુલક્ષ્મી તમને બહુ આદરમાનપૂર્વક દિવ્ય પુષ્પોથી વધાવી લઈને વિમાનમાં બેસાડશે અને અમૃતરસનું પાન કરાવશે.

આવી ખરી કસોટીની વાત આવી ત્યારે સભાસદોમાંના ઘણાંકનાં મન ઢ્યુપચ્યુ થવા લાગ્યાં. તે અતિ મનોહર વિમાન, અગ્નિની ખીજેપાર આવી ઉભેલું સર્વેને દેખાયું. ઘણે છેટેથી જોવા છતાં પણ તેની પરમ શોભાથી સૌ વિસ્મય પામ્યા. એણે એકનાં મન તેમાં જઈ બેસવા સારુ આતુર થઈ રહ્યાં; પણ જવું કેમ? માથું આપે તે માલ ખાય! અહીંયાં ખરી કટાકટીનો જોલ હતો. એ પ્રલય સરખા મહાઅગ્નિમાં થઈને પેલે કિનારે જવાને કોની હામ ચાલે? સભાસ્થાનમાં બેઠાં બેઠાં જેની મહા-જ્વાળાઓની આંચ જરા પણ ખમી શકાતી નહોતી, તેવા ભયંકર અને નાશકારક દાવાનલમાં, પોતાના જ્વલિતની પણ આશા કર્યા વગર અંપ-લાવે, એવો નકાળો કોણ હોય? વિમાનમાં બેસવા સારુ ઘણીએ કામના થતી હતી, પણ ભૂમૂકા કરતી જ્વાળાઓ જોતાં જ, આ જગતના અશ્રદ્ધાળુ, પ્રેમલક્ષિતરહિત જીવો શિથિલ થઈ જતા હતા.

એમ ક્ષણુવાર વાટ જોઈને વળી પાછા વામદેવજી દંડ દઈને ઉભા થયા ને બોલ્યા; “હુ મોક્ષાલિલાષીઓ, ચેતો! અમૃત સરખો અમૂલ્ય સમય વહી જાય છે; તે ફરી મળવો દુર્લભ હોવાથી ઉતાવળે તત્પર થાઓ. હે મુમુક્ષુઓ! ક્ષણ પૂર્વે મુક્તિમાટે જે ઉત્સાહ તમારામાં દેખાતો હતો, તે એટલામાં ક્યાં ઉડી ગયો! હર! હર! જગતની કેવી વિલક્ષણ સ્થિતિ છે? સૌને આયતું જ સુખ જોઈએ છીએ, પણ એમ શું મુક્તિ દંઈ માર્ગમાં રખડતી પડી છે? ચોરાશી લાખ યોનિમાં અસંખ્ય જન્મો લઈને વારંવાર ભટકતાં ભટકતાં, અને તે તે જન્મોની નરકયાતનારૂપ

વાસનાઓ ભોગવતી વેળાનાં દુઃખને લીધે, અસંખ્ય વેળા પ્રભુની પ્રાર્થના કરતાં કરતાં, તે પ્રાણીપર દયાળુ પ્રભુ, કંઈક દયા કરીને, તે દુઃખોમાંથી છૂટવાના સાધનરૂપ મનુષ્યદેહ આપે છે, અને તેવો મનુષ્યજન્મ પામીને પણ તેનું સાર્થક્ય સમજી, અનેક સાધન આચરે છે, ત્યારે તેનાં કંઈક પાપો લય પામે છે. પછી ઉત્તરોત્તર એથી વધારે સારાં સાધન તે કરી શકે, એટલા માટે તેને ઉત્તમ સ્થાનમાં મનુષ્યદેહ દયા કરીને પ્રાપ્ત કરાવે છે. એ પ્રમાણે અસંખ્ય જન્મોને વિષે અનેકાનેક તીવ્ર સાધનો કરી કરીને પ્રાણી થાકી જાય છે, ત્યારે ઘણા કાળનાં તેનાં એકઠાં થયેલાં પુણ્યોના ઉદયને લીધે તેને કોઈએક જન્મમાં સદ્ગુરુ પ્રાપ્ત થાય છે; તેમના વચનપર વિશ્વાસ ધરી તેમની નિશ્ચળ ભક્તિ કરતાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે; એવી બીજી અનેક અનુકૂળતાઓ એક સામટી આવી મળે છે, ત્યારે તેનું કલ્યાણ થાય છે, એટલે તેને સંસારના જન્મમરણમાંથી સદાને માટે મુક્તિ મળે છે. એટલું બધું દુઃખપ્રાપ્ય કલ્યાણ, તે તમારી દૃષ્ટિ સામે આવીને મૂર્તિમાન્ ઉભું છે, છતાં પણ તેને પ્રાપ્ત કરી લેવાને તમે શક્તિમાન્ થતા નથી, એ બધાનું કારણ માત્ર આ (અવિદ્યારૂપ) અગ્નિનો સાગર છે. પણ એ (અવિદ્યારૂપ) અગ્નિને પેલે કિનારે પહોંચવું જોઈએ. દિવ્ય એવા ઊર્ધ્વ લોક તથા ત્યાં જવાનો પવિત્ર માર્ગ, આ લોકના જીવને, આ અપવિત્ર પાંચલૌકિક દેહથી પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી, પરંતુ વિશુદ્ધ મનવડે પ્રાપ્ત થાય છે. આ દેહની પાછળ કામ, ક્રોધાદિષ્ટ તથા અહંતા, મમતાદિષ્ટ શત્રુ વળગેલા છે, તેથી તેનો ત્યાગ કરી, પવિત્ર દિવ્ય દેહથી જ તે માર્ગ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. દિવ્ય દેહ અને બીજી વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવામાં શ્રદ્ધાભક્તિ મુખ્ય છે, ને તેમાં પણ સાત્ત્વિક શ્રદ્ધા મુખ્ય ગણાય છે—શ્રદ્ધા સર્વોત્તમ છે, શ્રદ્ધા વિષે ઉપદેશ આપતાં પરમાત્માએ અનેક અનેક વાર્તા કહી છે, પણ છેવટે કહ્યું કે, આ શ્રદ્ધા વિના જે કંઈ હોયું હોય, અર્થું હોય, તપ કર્યું હોય, તેમ બીજું કંઈ કર્યું હોય તે મિથ્યા મનાય છે: તેનું આ લોકમાં ને પરલોકમાં ફળ મળતું નથી. જેઓમાં પ્રેમ અને શ્રદ્ધા હોય, તેઓ જ આ જગતના સુખ કરતાં, આ દેહના સુખ કરતાં, વિશેષ ઉત્તમ દેહ પ્રાપ્ત કરવાને અહોભાગી બને છે. જેઓને એ પરમદિવ્ય અચ્યુત માર્ગ—બ્રહ્માર્ગ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા હોય, તેઓએ આ અગ્નિમાં સ્નાન કરીને આ સ્થૂલદેહાભિમાનને તેમાં બાળી નાંખીને, દિવ્ય દેહ ધરવો જોઈશે, ને ત્યારે જ પરબ્રહ્મને માર્ગે જવાનો તેઓને અધિકાર મળશે, ગુરુ તથા શાસ્ત્રનાં

વચનોપર જેઓને દૃઢ વિશ્વાસ હશે, સંસારમાંની પ્રત્યેક માયા માટે જે પૂર્ણ નિરપેક્ષ હશે, અને અચ્યુત પદની જ જેઓને ખરી જિજ્ઞાસા હશે, એવા મુમુક્ષુજનોને જ આ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી તે વટાવી જવો તે, જળપ્રવેશ સરખો સુખદ થશે, એમ હું માનું છું. માટે ચાલો, વિલંબ મા કરો; સમય બહુ થોડો છે.”

બટુકનું એ વાક્ય સાંભળીને ઘણાક મુમુક્ષુ શ્રદ્ધાળુઓનો ભય દૂર થઈ ગયો. તેઓ એક પછી એક આવી બટુકની સામે હાથ જોડી ઉભા રહ્યા, ને વિનંતિ કરવા લાગ્યા; “આ જીવના કલ્યાણદાતા ગુરુદેવ ! અમને શ્રદ્ધા છે, આપની કૃપાથી અમે અગ્નિ ઉલ્લંઘી પેલે પાર જઈશું. અમારું કલ્યાણ તથા કલ્યાણનો માર્ગ કેવળ આપ જ છો. આપનો અમને વિયોગ મા થાઓ.” એ સાંભળી બટુક વામદેવ, અતિ પ્રસન્ન થઈને બોલ્યા; “અહો ! વિયોગ કેવો ? જેને જેનાપર દૃઢ પ્રીતિ છે, તે સદા તેની સમીપ જ છે ! માટે જાઓ, મુખેથી અગ્નિ ઉલ્લંઘો, વિલંબ કરો મા; નહિ તો હવે થોડીકવાર પછી એ અગ્નિ પોતાની સીમા ત્યજી દઈને વધવા માંડશે, ને અહીં કોઈથી રહી શકાશે નહિ.”

આવું સાંભળતાં જ તેમનાં ચરણમાં નમન કરી, ગુરુદેવના જયદ્વનિ સાથે તે મુમુક્ષુ એવા પરમાર્થવીર* નરોએ પેલા મહાઅગ્નિની અંદર અંપલાવ્યું. અંદર પડતાં જ તેઓની આસપાસ ભયંકર જ્વાળાઓ ફરી વળવા માંડી. એક ક્ષણ અગ્નિરૂપ થઈ તેઓ ક્યાં ગયા છે, તે કોઈને દેખાયું નહિ—ઘણાંક અનાધિકારીઓએ માન્યું કે, ભસ્મ થઈ ગયા ! એકવાર ફરીથી બટુકે સલામાં ખેઠેલા આત્મકલ્યાણેન્દ્રિયોની શ્રદ્ધાની પરીક્ષા કરવાને કહ્યું; “જુઓ, આ અગ્નિ હવે વધવા માંડ્યો છે; આમે પણ સૌને ખાળી ભસ્મ કરશે; ત્યારે એમ મિથ્યા બળી મરવા કરતાં શ્રદ્ધાળુ થઈને પરમાર્થ માટે જ કાં અગ્નિમાં પ્રવેશ નહિ કરવો ?” એ સાંભળી બટુકનાં માતાપિતા, અને બીજાં ઘણાંક શ્રદ્ધાળુ પવિત્ર મનુષ્યો ઉભાં થયાં, પણ જેઓ મલિન હૃદયનાં, દુરાચારી, નાસ્તિક, પરદ્રેષી અને આત્મકલ્યાણ શોધવા માટે નહિ, પણ અમથાં કૌતુક જોવા માટે જ સલામાં આવી ભરાયલાં હતાં તેઓની અવિદ્યાને લીધે તે વેળા છાતી ચાલી નહિ.

તુરંત જ તે ઉભા થયલા સમાજને આગળ કરીને, ‘નારાયણ, નારાયણ, સોહં સોહં’ ની ગર્જના કરતા, વામદેવજીએ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો અને તે જ ક્ષણે અગ્નિદેવે પણ મોટા ભભૂકા સાથે સલામંડપમાં પ્રવેશ કર્યો.

* પરમાર્થ સાધનમાં વીર સરખા નરો.

મંડપમાં અવશેષ રહેલા એ હૃતલાગ્યજનો તે અગ્નિની લયંકર જ્વાળાઓથી ત્રાસ પામી, આમ તેમ નાસલાગ કરવા લાગ્યા; પણ એમર અગ્નિ ફરી વળવાથી કોઈથી નાસી શકાયું નહિ. મહાત્મા બટુકનાં વચન પર શ્રદ્ધા ન કરવા માટે તેઓને બહુ બહુ પશ્ચાત્તાપ થયો. પણ હવે શું કરે? જ્વાળાઓના દાહને લીધે તેઓએ થોડીકવાર તો આમ તેમ દોડાદોડ કરીને ધારમી ચીસો પાડી; પણ છેવટે દાહ નહિ અમાવાથી તેઓ ગુંગળાઈ મૂર્છિત થઈને લોચપર પડ્યા થયું. અવિદ્યાના સેવકોની એ દશા છે.

વિમાનારોહણ

થોડીક વારમાં તો ઉપરાઉપરી થતા મોટા ઘણુઘણુટ શખ્દોથી આકાશ પૂરાઈ ગયું; અને ત્યાં થયેલા એકસામટા જય જય શખ્દથી ચમકીને, પેલા મૂર્છિત થઈ પડેલા અનધિકારી જીવો અઠસ્માત્ જાગી ઉઠ્યા. તેઓએ આશ્ચર્ય સાથે એમર ધારી ધારીને જોયું તો સલામંડપ જેવો ને તેવોજ અખંડિત ને સુશોભિત જણાયો. તેમાં અગ્નિનું નામે નહોતું, કિંવા અગ્નિ લાગીને શાંત થવાની કશી નિશાની પણ નહોતી. તે જોઈ સૌ અતિશય આશ્ચર્ય પામ્યા. એટલામાં પુનઃ પેલા મગળાકારી શખ્દોની ગર્જના સભળાવા લાગી. એ શખ્દો ક્યાં થાય છે, તે જાણવાને સારુ અસંસ્કારી જીવો ઉઠીને મંડપના દ્વાર સમીપ આવ્યા. ત્યાં પણ અગ્નિની કશી નિશાની નહોતી; પરંતુ કેટલેક છેટે અંતરિક્ષમાં ડાલતું એક પરમ શોભાયમાન વિમાન દૃષ્ટિગોચર થયું. તેમાંજ તુમુલ શંખશખ્દો થતા હતા. એ જોતાંજ કેટલાકે, જેઓને સત્સંગનો ચટકો લાગ્યો હતો, ને કાલાંતરે પણ સુક્ષિતના અધિકારી, વામદેવના પ્રતાપથી બન્યા હતા, તેઓ ખોલી ઉઠ્યા; “અરે, હા હા! આ તો પેલું અગ્નિને ખીજે કિનારે દેખાતું હતું તેજ વિમાન છે; અને પેલા સઘળા તેજસ્વી કાંતિવાળા દેખાય છે, તે તો આપણી સાથેના લોકો છે. અહા! તેઓ એટલા બધા તેજસ્વી કેમ થઈ ગયા? જૂઓ! તે સર્વેને લઈને સાધુ બટુક વિમાન પર ચઢે છે! અહા! તેઓને કેટલો બધો આનંદ થતો હશે? કેવાં મધુર સ્વરનાં વાજિત્રો વાગી રહ્યાં છે? કેવી પ્રેમ સહિત જય જયની ગર્જનાઓ થયા કરે છે? પેલી જૂઓ! વિજળી સરળી ચમકતી ધ્વજાઓ ફરકવા માંડી! ઓ! સૌ વિમાનમા ચઢી ગયા. હવે તો જણાય છે કે, વિમાન સજ્જ થઈ ચૂક્યું છે, તે ઉપડવાની તૈયારીમાં છે.”

ખીજા કેટલાક ખોલ્યા; “અરે ધારીને તો જૂઓ! હવે તો સઘળું શાંત થઈ ગયું દેખાય છે. પેલો અદ્ભુત બાળક (બટુક) સૌની વચ્ચે

ઉભો રહીને ઈંઈ કહી સંભળાવે છે. આહા! તે અદ્ભુત બાળકની જ આ સર્વ લીલા છે. તે ખરેખર સર્વનો ગુરુ અને ઈશ્વરતુલ્ય છે! હાય! હાય! પરમ અભાગ્યને લીધે જ આપણને તેનાં વચનપર વિશ્વાસ આવ્યો નહિ. પણ હવે શો ઉપાય? પાણી વહી ગયા પછી શોચના શા કામની? સૌની સાથે અગ્નિમાં જઈ પડ્યા હોત તો સહેજ શ્રમથી કલ્યાણ વહોરી લેત. આપણે ચોમેર વીંટી વળેલા અગ્નિના મુખમાં પ્રથમ જ પડેલા હતા, છતાં અત્યારે આપણા શરીરને કશી વ્યથા નથી, તે જ પ્રમાણે એ અગ્નિ વટાવનારાઓને પણ વ્યથા થઈ નહિ હોય; કેમ કે તેઓની સાથે તો મહાત્મા સદ્ગુરુ (બટુક) પોતે હંતો, કે જેણે આ અદ્ભુત અમરકૃતિ કરી બતાવી છે. હરિ હરિ! ધિછાર છે! ધિછાર! શ્રદ્ધારૂપ અમૃતતત્ત્વથી રહિત એવા આપણને સહસ્રવાર ધિછાર છે.”

આ પ્રમાણે મોટા વિમાસણ સહિત ઈશ્વર, શાસ્ત્ર અને સદ્ગુરુપર અશ્રદ્ધાથી જ્ઞેનારા જીવો કલ્પાંત કરતા હતા, એટલામાં પુનઃ પુનઃ ઘટા, શંખ, હુંદુલિ આદિના મંગળ ઘોષ થવા લાગ્યા; અને ગુરુ મહારાજના નામનો મોટો જયજયધ્વનિ થતાંની સાથે જ વિમાન આકાશપંથે ઉપજ્યું. આ વેળા તેની દિવ્ય શોભા અને સૌંદર્ય જોઈને, કોટાન કોટી રહી ગયેલા જીવો, અકિત જ થઈ ગયા, વિમાન તો ‘ઓ જાય, પેલું જાય’ એમ કરતાં કરતાં ઘણે દૂર ચાલ્યું જવાથી દેખાતું બંધ થઈ ગયું. નીચે રહેલા તે સર્વ અસંસ્કારી જીવો, તદ્દન નિરાશ, ઉત્સાહ વગરના અને હૈયાકુટા સરખા થઈ પૃથ્વીપર પડ્યા; તથા પોતાના અશ્રદ્ધાજીવણાંને માટે ઉપરા-ઉપરી નિઃશ્વાસ નાંખી, બહુ બહુ પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા. યજ્ઞવાટ, યજ્ઞમંડપ અને તે આખું ઉપવન ઉજ્જડ ખંખ સરખું થઈ રહ્યું; અને દશે દિશાઓ સૂની સદૃ થઈ રહી.

એ અદ્ભુત વિમાન પછી ક્યાં ગયું? તે માયિક જીવની આ દૃષ્ટિએ દેખાશે નહિ! કારણ કે તે દિવ્ય છે. આપણી દૃષ્ટિ સ્થૂલ અને લૌકિક એટલે પ્રાપંચિક છે. એ વિમાન જોયા પૂર્વે જીવે પ્રપંચ રહિત અર્થાત્ માયાથી મુક્ત થવું જોઈએ. પ્રપંચ રહિત જીવની દૃષ્ટિ ધીમે ધીમે વિવેકી થાય છે. દૃષ્ટિને વિવેકી કરવા માટે શાસ્ત્રરૂપી અંજનની જરૂર છે, અને તે પછી તે આ અલૌકિક માર્ગે જતાં વિમાનને જોઈ શકવા સમર્થ બને છે. એ વિમાન જોવા માટે આ અસાર સંસાર અને તેનો વ્યવહાર પરિણામે મિથ્યા છે, એમ જાણવું જોઈએ. તેમાથી પ્રીતિ ખસેડી, સત્ય વસ્તુપર પ્રીતિ થવી જોઈએ. તે પ્રીતિ થવા માટે સસારની નવનવી ઉદ્ભવ પામતી તૃણાઓનો ત્યાગ.

કરવો જોઈએ. તૃણા તૂટી, મોહ મટ્યો કે વિષયો વેગળા થાય છે, અને શાસ્ત્રરૂપી શલાકાથી વિવેકદ્વિષ્માં નવું તેજ પ્રવેશતાં તે બળવાન બને છે; અને ત્યારે જ તે દિવ્ય યાન, દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સંસ્કારી હોવો ! અધિકારી જનો જોય છે કે, તે અદ્ભુત યાન આ રહ્યું ! અહો ! તે પેલું અવ-
કાશમાં વહન કરતું દેખાય છે ! અહો ! તે પરમ દુર્ગમ એવા અન્યુ-
તપથ ભણી ચાલ્યું જાય છે ! જિજ્ઞાસુ ! હવે આ વેળાએ ખરેખરી એકાગ્રતાનું કામ છે. ઓ જિજ્ઞાસુ ! તું પવિત્ર મન કરીને હું ઠહું, તેપર પૂર્ણ લક્ષ આપ. ગુરુદેવના પ્રતાપથી, કંઈક પૂર્વ જન્મના સંસ્કારથી અને કંઈક આ જન્મના સદાચરણથી, ત્યાંની સઘળી અલૌકિક ક્રિયા મને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે; અને હું જેને દેખાડું તે પણ સુખેથી જોઈ શકે તેમ છે, છતાં પણ મેલથી છવાયલા દર્પણની પેઠે માયાથી છવાયલી તારી જ્ઞાનદૃષ્ટિ, એ સૂક્ષ્મમાર્ગનું અવલોકન કરી શકતી ન હોય તો, તેનું (તે વિમાનસંબંધી) ઇત્યંભૂત વૃત્ત, જે હરિ-ગુરુ-કૃપાથી મને હસ્તામલકવત્ છે, તેને વિષે તું સ્થિર મન કરીને મારી પાસેથી શ્રવણ કર. માયિક હોવે, બીજી સઘળી કરાકૂટ મૂઠી, એ શ્રવણરૂપ સાધન જ કરવું ઇષ્ટ છે. શ્રવણ કરતાં કરતાં માયિક હવનાં અનેક મોટાં તીક્ષ્ણ પાપ સમૂળાં વિનાશ પામશે; અને હૃદય નિર્મળ થઈ, તેમાં અન્યુત-પુરવાસી અન્યુત પરમાત્માની પ્રેમલક્ષિત પ્રકાશશે, એટલે તે હવ આ વિમાનમાં ધિરાજવાનો અધિકારી બની, અન્યુતપુરમાં પ્રવેશવાને શક્તિમાન બનશે.

વિમાનારોહણ

એ વિમાન કેવું અદ્ભુત અને ચમત્કારિક હતું અને તે મૂળ કયી વસ્તુનું બનેલું હતું, તે તેમાં જોઈલામાંના કોઈને માલમ પડતું નહોતું. તે સ્વર્ગના નર્યા-સ્વચ્છ સુવર્ણ સરખું ઝઘઝઘાટ તેજ મારતું હતું. વળી તે પારદર્શક હતું બહારથી પૃથ્વીપરના જનનારને તેની આકૃતિ એક સુશોભિત વિશાલ નૌકા સરખી લાગતી હતી, પણ અદરથી તો તે જાણે એક મહાવિશાલ મહાલય હતો. તેના મધ્યભાગમાં એક અમૂલ્ય મણિ-જડિત સલામંડપ હતો. તે મધ્યે જે અતિ તેજસ્વી ગ્રોહ સિંહાસન હતું, તે પર પોતાનાં પિતરો સહિત ગુરુ વામદેવજી વિરાજ્યા હતા. તેની સન્મુખ રાજનું અને તેની આસપાસ-ગુરુ સન્મુખ-અર્ધ વર્તુલાકૃતિએ બીજા સર્વ અધિકારી જ્ઞાનેન્દ્ર હોવાનાં સુખરૂપ આસન નિર્માણ થયેલાં હતાં. મંડપની ભૂમિ સર્વોત્તમ સ્ફટિકની હતી, સ્તંભો વિદુમ્બના હતા અને છત

વૈદ્યૃયમણિની રચેલી હતી. સલામંડપની ચોમેર જૂઠાં જૂઠાં અસંખ્ય ભવનો નિર્મલાં હતાં, જેની શોભાનો પાર જ નહોતો. તેમાં ભાતભાતની સુંવાળી બેઠકો, આસનો અને સુંવાળી શય્યાઓ ણિછાવેલી હતી. તેમાં રહેનારાઓને અમીના ઓઠકારો આવતા હતા, તેથી એ વિમાનમાં બેસનારને આહાર, નિદ્રા, તૃષા, આશા, મમતા, માયા, કામનાદિ આ લોકના વ્યવહારની ઇચ્છા જ થતી નહોતી. એ ભવનમાં જનારે તેમાં પગ દીધો, કે તુરત જ તેમાં ગોઠવેલાં વિચિત્ર વાદ્યો, સમય સમયને અનુસરતા રાગોમાં પરબ્રહ્મની અપૂર્વ લીલાના મધુર સ્વરે, કર્ણપ્રિય આલાપો કરવા માંડતાં હતાં. દિવસ કિંવા રાત્રિના ભાગમાં શુરુદેવ વિરાજે ત્યાંસૂધી તો સર્વે જનો સલામાં જ બેસતા હતા; પણ ત્યાંથી આજ્ઞા થાય, કે તુરત પેલાં ઇચ્છિત ભવનોમાં જઈને, દેવેદ્ર કરતાં પણ અધિક સુખાનુભવ લેતા, હરિરસસાગરમાં ડૂબી જતા હતા. પ્રાતઃકાળે, મધ્યાહ્ને અને સાયંકાળે જ્યારે સંધ્યાવંદનાદિક માનસિક કર્મોનો સમય થતો ત્યારે ત્યારે તે કર્મો કરવાને ઇચ્છનારા સંસ્કારી શ્રદ્ધાળુઓ, રનાનાદિક માટે તીર્થની અપેક્ષાથી (તે ભવનોમાંથી) બહાર નિકળતા; અને તે વિમાનની ઉત્તર દિશામાં વહેતી પવિત્ર ગંગાનો પ્રવાહ તેઓને માટે તૈયાર હતો, ત્યાં જતા; અને ગંગાના સુદર રતનખચિત ઘાટ ઉપર બેસીને આનંદે નિત્ય કર્મો કરતા હતા. ત્યાં પરમાત્મજ્ઞાનનો આનંદ, હરિરસનો સ્વાદ, અદ્વૈતનાં દર્શન, અદ્વૈતનું ગાન અને અદ્વૈતભાવ સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો હતો. આવું સર્વ સુખોના મંદિરરૂપ છતાં તે અદ્ભુત યાન વળી ઇચ્છાનુગામી હતું. અર્થાત્ તેમાં બેસનારાઓની જ્યાં અને જે માર્ગે થઈને જવાની ઇચ્છા થાય, ત્યાં અને તે માર્ગે થઈને તે આલ્યું જાય તેવું હતું. જરૂર પડે તો જેવડું જોઈએ તેવડું મોટું ને જોઈએ તેટલું નાનું પણ તે થઈ જતું હતું, ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે દૃશ્ય કિંવા અદૃશ્ય પણ થઈ જતું હતું, જેથી પૃથ્વી પરના જનોને તે દેખાતું નહોતું. એવા વિચિત્ર અને સુખસહનરૂપ તે દિવ્ય યાનમાં બેસીને, શુરુ વામદેવની કૃપાથી સનાથ બનેલા તે સર્વ સંસ્કારી જીવો ગગન માર્ગે આલ્યા. વિમાન ચાલતી વેળાએ તેમાંની બેઠકો જુદા જ પ્રકારે ગોઠવાયલી સૌના જોવામાં આવતી હતી, કે જેથી તેમની સામે, ઉચે અથવા નીચે—આકાશપર કે ભૂમિપર બનતો બનાવ એકે સાથે તેઓ પૂરેપૂરો સુખથી અવલોકન કરી શકતા હતા. વિમાન આલ્યું ત્યારથી માર્ગમાં જે જે આનંદદાયક અને વિચિત્ર દેખાવો દૃષ્ટિએ પડતા, તે તે જોઈ હર્ષ પામતા સર્વ વિમાનવાસીઓ વારંવાર “જય

જય ગુરુદેવ ! જય જય ગુરુદેવ !” એવો મંગલધ્વનિ ઠરતા હતા. તે વિમાનમાં બેઠેલા જીવોને નિત્ય નિત્ય નવો નવો બોધ ઠરવામાં આવતો ને તેમ થતાં, સર્વ વિમાનવાસીઓ મુક્તાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયા જેવી સ્થિતિમાં આવ્યા. આવા આનંદસુખનો અનુભવ કરાવતું એ વિમાન ફરતું ફરતું કેટલેક કાળે એક અતિ વિચિત્ર અને વિસ્તીર્ણ નગર ઉપર આવી અંતરિક્ષમાં સ્થિર થયું.

જગન્નગર

વિમાન ઉભું રહેતાં જ બહુ વામદેવજી સર્વ સંસ્કારી જીવોને સંબોધીને બોલ્યા; “હવે તમે સૌ સન્ન થાઓ; ચિત્તવૃત્તિને સ્થિર કરો; અને આ તમારી દૃષ્ટિ સામે શા શા અદ્ભુત ચમત્કારો દેખાય છે, તેપર પૂર્ણ લક્ષ આપી, તેનું રહસ્ય વિચારો. અહીંથી જ પરમ દુર્લભ એવો અચ્યુત માર્ગ આરંભાય છે. આ બુદ્ધિ, આપણે હમણાં ક્યાં આવેલા છીએ?” એ સાંભળતાં સભાને વિષે ગુરુદેવની સન્મુખ બેઠેલો રાજા વરેખ્સુ તુરત ઉભો થયો, અને પૃથ્વી ભણી નેઈ સાનંદાશ્ચર્ય સહિત બોલ્યો; “અહો ! ગુરુદેવ ! આ તો કોઈ અતિશય મોટું વિલક્ષણ નગર દેખાય છે. આપણું વિમાન ખરેખર તેના ઉપર જ, તેને સુખેથી સૌ જીવો પૂરેપૂરું અવલોકન કરી શકે તેવી રીતે, ઉભું છે. અહો ! કૃપાનાથ ! આપણે આ નગરથી આટલા બધા ઉંચા છેક અંતરિક્ષમાં છીએ, છતાં આપના અનુગ્રહથી, અમેને આ દિવ્યદેહની સાથે મળેલી દિવ્ય-દૃષ્ટિવડે, દૂર સૂધી નેઈ શક્તીએ છીએ; તોપણ જેના દરવાજા દેખાતા નથી, એવું અપાર વિસ્તારવાળું આ કોઈ અદ્ભુત નગર છે. એ કિયું હશે ? એમાંની એકેક શેરી કે પોળ અમને મોટા ખંડ કે શહેર જેવડી લાગે છે. તેમાંના બાગ અને બગીચા અમને સેંકડો ને હજારો ચોજનના મોટાં અરણ્યો સરખાં લાગે છે. એ સિવાય તેમાંનું જે જે નેઈએ છીએ, તે તે સઘળું અપાર જોવામાં આવે છે. આણું અદ્ભુત અને પૂર્વે માર્કંડેય ઋષિને શ્રીબાલમુકુંદ ભગવાનના ઉદરમાં દેખાયલી વિરાટ માયા સરખું આ નગર કિયું હશે.”

વામદેવજીએ કહ્યું; “રાજા, ખરેખર ભગવાનની વિરાટ માયા સરખું આ અતિ વિસ્તૃત નગર, વિચિત્રતા, અદ્ભુતતા અને ચમત્કૃતિઓથી ભરેલું છે. તેને મહાત્મા પુરુષો ‘જગન્નગર’ ને નામે ઓળખાવે છે. એના દરવાજા ક્યાંથી દેખાય ? એના વિસ્તારનો અંત કોઈ વિરલ મહા-પુરુષના જ જોવામાં આવી શકે છે. એમાં સર્વ વસ્તુ છે, એમાં સર્વ

જાતિનાં પ્રાણી છે, સર્વ વિદ્યાનો લંકાર છે, સર્વ પ્રકારની ભૂમિ છે, સર્વ સમય-કાળવ્યવસ્થા છે, તે સર્વ રસ છે; સંક્ષિપ્તમાં આખા જગતની અંદરના સઘળા જ દૃશ્યાદૃશ્ય પદાર્થો, ચિત્રપટમાં સમાયલા મહાન ચિત્રની પેઠે એની અંદર પરિપૂર્ણપણે વ્યાપેલા છે, એટલા માટે જ એનું નામ જગન્નગર પડેલું છે. આખા જગતમાં જે જે છે, તે તે સઘળું એ નગરમાં વસ્યું છે. એ આખા જગતનું પ્રતિનિધિ છે, અથવા જગત પોતે જ છે, એમ કહીએ તો પણ અસત્ય નથી. એને આહિ તો જગત કહો, અથવા જગન્નગર એટલે જગદ્રૂપ નગર કહો. પરબ્રહ્મની સમગ્ર અદ્ભુત લીલાઓ જે જગદ્રૂપે પરિણામ પામેલી છે તે જ એ છે. હવે તમે સર્વે, આહી રહી સુખેથી અનેક ઈશ્વરી લીલાના ચમત્કારો એછે ચિત્તે જૂઓ.” એ સાંભળી મહારાજ વરેષુ બોલ્યો; “પણ કૃપાનાથ ! હવે તો સંધ્યા-કાળ થવા આવ્યો છે, માટે પ્રથમ સંધ્યાવંદન કરી લઈએ; પછી રાત્રિના તો વિશ્રામ જ લેવાનો છે, નહિ વારુ ? રાત્રિએ ત્યાં શું જોઈ શકવાનું હતું ?” વામદેવજીએ કહ્યું; “હા, સમય થયો છે, માટે સંધ્યાવંદન કરી લેવું, એ તો યોગ્ય જ છે; પણ રાજા, તું કહે છે તેમ રાત્રિ મિથ્યા નથી. દિવસે પણ ન દેખાય તેવા અદ્ભુત ચમત્કારો રાત્રિના જોવામાં આવે છે ! આ વિરાટરૂપ નગરમાં વસતા જીવોના-પૃથ્વીના મનુષ્યોના મનથી રાત્રિ એ રાત્રિ જ છે, એટલે વિશ્રામ લેવાનો સમય છે; પણ એવી અનેક રાત્રિઓ તથા અનેક દિવસો મળીને જેની એક ઘડી કે ક્ષણ પણ થતી નથી, તેવા મહાત્માઓ તથા દેવતાઓ, એવી રાત્રિને રાત્રિ જાણીને પોતાનું કાર્ય પડતું મૂકતા નથી; માટે સંધ્યાવંદન, ભગવદ્ધ્યાના-દ્વિક પોતાપોતાનું ઉપાસ્ય કર્મ કરી લઈને સર્વે જનો પાછા તત્પર થાઓ. તમને આ વિમાનમાં વસતાં સૂધી નિદ્રા દેવી બાધ કરી શકશે નહિ, તેમ આહાર વિહારની ઈચ્છા પણ થશે નહિ. જેને પરિશ્રમ કરવો પડે છે, તેને વિશ્રામ લેવાની આવશ્યકતા ખરી, પણ જેને શ્રમ નહિ, તેને વિશ્રામ પણ હોય નહિ.” ગુરુદેવનાં મુખનાં એવાં વચન સાંભળી, રાજા સહિત પુણ્યજનો એક પછી એક ગુરુચરણમાં વંદન કરતા કરતા સંધ્યોપાસના માટે ચાલ્યા ગયા.

અચ્યુતપથપીઠ-કાળકીડા

સંધ્યોપાસના પૂર્ણ થઈ, સંધ્યાકાળ મટીને કાળી રાત્રિ વ્યાપી ગઈ ! સર્વત્ર અંધકાર છવાઈ રહ્યો ! ગગનમાં એક પછી એક તારાઓ, નક્ષત્રો અને ગ્રહો ઉદય પામવા લાગ્યા. અંતરિક્ષમાં વિચરતાં દેવાદિત્તનાં

વિમાનો પોતપોતાના લોકને વિષે આલ્યાં ગયાં. અંધકારને ગ્રિય ગણુ-
નારા રાક્ષસો, પિશાચો અને નિશાચર પ્રાણીઓ સુખેથી વિચરવા
લાગ્યાં. પૃથ્વીપર એટલે જગતગરને વિષે પણ એ જ પ્રમાણે રાત્રિનું
રાત્ર્ય આણું થયું. અંધકારને લીધે અને દિવસના પરિશ્રમને લીધે મનુષ્ય,
પશુ, પક્ષી, કીટાદિક સર્વ પ્રાણીઓ એક પછી એક વિશ્રાંતિરૂપ નિદ્રા-
દેવીને વશ થઈ ગયાં. દીપકાદિ સાધનોવડે અંધકારને હઠાવીને પણ વ્યવ-
હારાદિકમાં પ્રયત્ન કરનારા પ્રપંચકુશળ જનોને ધીમે ધીમે હવે નિદ્રા-
દેવીએ પોતાની સત્તામાં લઈ લીધા. એવી રીતે અંધકાર અને નિદ્રા
ગંતેના લેગા અમલથી જ્યાં જ્યાંએ ત્યાં મોહનું રાત્ર્ય વ્યાપી રહ્યું.

વિમાનની લીલા નૂતન પ્રકારની હતી. ત્યાં ગુરુ વામદેવજીની
સન્મુખ મહારાજા વરેણસુ આદિ સર્વ મુમુક્ષુ જીવો સંધ્યાદિ કર્મથી નિવૃત્ત
થઈને, પોતપોતાનાં દિવ્ય આસનોપર, ગુરુ મુખમાંથી ઝરતી અમૃત-
વાણીનું પાન કરવાને તત્પર થઈ બેઠેલા હતા. ત્યાં નિદ્રા તંદ્રાનું નામ
નહોતું. ગુરુ વામદેવજીનાં વૃદ્ધ માતાપિતા પણ એ ઇશ્વરતુલ્ય સહાત્મા
પુત્રના આવા અદ્ભુત કાર્યથી સાનંદાશ્ચર્યમાં મગ્ન થતાં, કૃતકૃત્યપણે
લગવફલજન કરતાં હતાં. સંધ્યાવંદનાદિકથી નિવૃત્ત થયાં ત્યારે સર્વ મુમુક્ષુ
જનો પોતપોતાના ગૃહને વિષે યથેચ્છ અમૃતપાન કરીને સલામંડ-
પમાં એકત્ર થયા. રાત્રિના આરંભે હરિકીર્તન આરંભ્યું. મધ્યસિંહાસને
વિરાજેલા ગુરુદેવની ઉત્તમ પ્રકારે સ્તુતિવંદના કરીને, પછી તે દિવ્યરૂપ
પામેલા સર્વ જીવો, પોતાની અતિ મધુર દિવ્ય વાણીથી એક સાથે
ઉત્તમ સ્વર અને તાલમાં, શ્રીહરિના ગુણ ગાવા લાગ્યા. એ વેળા
તેઓના ગાનની સાથે સલામંડપમાં ગોઠવેલાં મધુર વાદ્યો પોતાની જ
એળે, તેવા જ સુંદર રાગમાં વાગવા લાગ્યાં, કે જેથી તેઓના કીર્તન-
રંગમાં કોટી ગણો વધારો થઈ ગયો. દિવ્ય વાજિત્રોનું સ્વાભાવિકપણે
તાલ સ્વરમાં વાગવું, દિવ્યદેહધારી મુમુક્ષુ જીવોનું પૂર્ણ પ્રેમથી ગાવું,
ને પરમ પુણ્યરૂપ એવા શ્રીહરિનાં નામો તથા ગુણોથી અલંકૃત થયેલી
તેઓની વાણી, એટલી વસ્તુ એકત્ર થાય ત્યાં આનંદનું તો પૂછવું જ
શું? એ કીર્તનાનંદ એટલો ઉછળવા લાગ્યો કે, અમે કોણ છીએ,
ક્યાં આવ્યાં છીએ ને કેવી સ્થિતિમાં છીએ, એનું ભાન પણ તે જીવો
બૂલી ગયા. જ્ય જ્ય પરમ દેવના ધ્વનિ સાથે કીર્તન સમાપ્ત થયું, સર્વ
જીવો ગુરુચરણમાં વંદન કરીને આસને બેસી ગયા. તત્કાલે તે સલા-
મંડપ બદલાઈને સઘળાં આસનો જગતગરનું અવલોકન થઈ શકે, તેવા

આકારમાં ગોઠવાઈ ગયાં. સૌ જીવો હવે મોટી જિજ્ઞાસાથી જગન્નગર વિષે શા શા ચમત્કારો થાય છે, તે જાણવાને સારુ તત્પર થઈ બેઠા.

પછી ગુરુ વામદેવજી પોતાના માતાપિતાને વંદન કરી, વરેન્દ્ર આદિને સંબોધીને બોલ્યા; “હવે સૌ તત્પર છો? જૂઓ, નીચે શી લીલા વર્તી રહી છે!” વરેન્દ્ર ઉભો થઈ હાથ જોડી બોલ્યો; “કૃપાનાથ! નીચે તો સઘળું અધકારમય છે, સર્વત્ર તદ્દન શાંતિ છે.” ગુરુજી બોલ્યા; “ના, તેમ નથી, સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ અવલોકન કરી જો, તેમાં અનેક પ્રકારના વ્યવહારો અસ્ખલિતપણે થયા કરે છે. તે જાણવાને શું તારી દિવ્યદૃષ્ટિ કામે લાગતી નથી? જેઓ જગતના સર્વ ગ્રાણીઓના દિવસને પોતાની રાત્રિ સમાન ગણે છે તેવા એકાંતિક યોગીઓ અને મહાત્માઓનો હવે દિવસ ચાલુ થયો છે. તેઓ હવે નિરાંતે અને એકાગ્રચિત્તે, વૃત્તિઓને નિયમમાં લાવી, પોતાનું આત્મસાધનરૂપ કાર્ય સાધવાને તત્પર થઈ ગયેલા છે. તેઓની ક્રિયાઓ પરમ શાંત અને ક્રોધને પણ કશી પીડા ન કરે તેવી હોવાથી જ તમારા સમજવામાં કે જાણવામાં આવી નથી. બીજાં તિર્યક્યોનિનાં તમોગુણી ગ્રાણીઓને પણ જૂઓ. તેઓ અંધારામાંથી પોતપોતાનાં લક્ષ્ય શોધવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યાં છે. વળી મનુષ્યવર્ગ-માંનાં પણ વિષયલંપટ ગ્રાણીઓને જૂઓ; તેઓ વિષય લોગવવો, એ જ પરમસાધન, મોટામાં મોટું સુખ અને કૃતાર્થપણું સમજે છે. તેથી તેઓ સ્ત્રી પુરુષરૂપ જોડાં બનીને એકાંત વિલાસમાં મગ્ન થયેલાં છે. કેટલાક મહારોગથી પીડાતા જીવો, કે જેઓને દેહની દારુણ પીડાને લીધે ક્ષણવાર પણ કળ પડતી નથી, તેઓને પણ જૂઓ; તેઓ પોતાને માથે હાથ દબાવે કંઈક કંઈકનો પશ્ચાત્તાપ કરે છે; અને હૃદય પીગળી જાય તેવી ચીસો પાડી રહ્યાં છે.” આ સાંભળી સર્વ પુણ્યજનો જેઓ એ સઘળો પ્રકાર દિવ્યદૃષ્ટિવડે જોઈ રહ્યા હતા તેઓ બોલ્યા; “હા, ગુરુમહારાજ! આપે બતાવ્યા તે ઉપરાંત બીજા પણ ઘણાક વ્યવહારો પ્રવર્તતા દેખાય છે; રે! તે સઘળા દુઃખરૂપ જ છે. તે સઘળાને પરિણામે સત્ત્વલોહમાંથી પતન જ થાય છે. રે! કાળના કાળ વહી જશે, અનેક જન્મોનું આવર્જન વિસર્જન થશે તો પણ મોક્ષનો માર્ગ કીયો છે, તે એ જીવો જાણી શકવાના નથી. આ જગન્નગરમાં કેટલાક નિશાચરો પોતાનાં કુટુંબીઓનું પોષણ કરવા માટે દ્રવ્યની લાલસાથી, મોટા દુર્ગમ સ્થળોમાં ચોરી કરવા પ્રવૃત્ત થયેલા છે, પણ તેઓને ક્ષણે ક્ષણ પકડાઈ જવાનો ભય રહે છે. આ પેલું જૂવો! મોટું ચતુરંગ સૈન્ય, પેલા

ફૂર રહેલા બીજ બળવાન સૈન્યને, તેની સામે લડી શકાય તેટલું બળ પોતામાં ન હોવાથી તેને છેતરીને અસાવધપણામાં દબાવી દેવા સારુ બય છે; પણ તેમાંના સર્વ ચોધાઓને એ પ્રસંગે પોતાના પ્રાણ બચશે કે નહિ, તેની મોટી શંકા છે. આ બૂઓ ! પેલાં ફૂર મનુષ્યો પોતાપરનાં અને પોતાના પૂર્વજોપરનાં વૈરનો બદલો વાળવા સારુ વૈરીઓનો વિનાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે. એ જ પ્રમાણે બીજાં મનુષ્યો પણ પોતાપર ઝૂમી રહેલાં વૈરીઓનાં દળવાદળ તૂટી પડવાની મોટી ચિંતામાં છે. કેટલાકોને ધનની ચિંતાથી નિદ્રા આવતી નથી, કેટલાકોને રહેવાને કે આશ્રયને માટે સ્થાન જ નથી, કેટલાકો અન્નની જ ચિંતા કરી રહ્યા છે; કોઈ સંતાનને માટે દુઃખી છે, તો કોઈ સ્ત્રીની આશામાં ને આશામાં સુખે નિદ્રા લઈ શકતા નથી. આશા, તૃષ્ણા, ધમ, ક્રોધ, લોભ, અહંકાર, મોહ તથા મદમાં લીન એવા છવે, અનેક પ્રકારે દુઃખી છે. ત્યાં જોઈએ ત્યાં કેવળ દુઃખમય જ વ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે. દિવસે અતિ વિચિત્ર શોભાચમાન લાગતું આ જગન્નગર, અત્યારે કેવળ દુઃખનું જ સ્થાન બની રહેલું છે. માત્ર આપે સૌથી પહેલે દેખાડેલા નિતેન્દ્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માયોગી જનો જ કેવળ નિર્ભય લાગે છે. તેમની ક્રિયાઓ કેવળ અનપાચિત્રી* છે, તેલું જ તેમનું પરિણામ પણ અખંડ સુખરૂપ છે. એ જ પ્રમાણે દિવસના શ્રમથી થાકેલા અને કોઈ બતવું દુઃખ કે ચિંતા માથે નહિ હોવાથી સુખે નિદ્રાવશ થયેલા, આ બીજા સર્વ પ્રાણીઓ પણ સુખી છે, નહિ ગુરુ મહારાજ !” એ સાંભળી વામ-દેવજી બોલ્યા; “એ તો કેમ કહેવાય ? પ્રત્યક્ષ જણાય છે કે, તેઓને માથે તો એક ઘણું મોટું અનિવાર્ય સંકટ ઝૂમી રહ્યું છે. અરે ! તેઓ પ્રત્યક્ષ સંકટના સુખમાં જ પડેલા છે. બળતા ઘરની અંદર ઉધમાં પડેલાં મનુષ્યો કેવળ સુપુત્રિ* અવસ્થામાં હોય, કે જેથી તે વેળા તેઓના દેહ-મનની સઘળી વૃત્તિઓ નહિ સરખી થઈ ગયેલી હોય છે, તેથી તેઓને સુખી ગણવા, એ કેવળ અવિદ્યાનું જ ફળ છે. સુખી તો રહ્યા, પણ તેઓ એટલા બધા દુઃખી કહેવાય, કે થોડીક વાર જો તેઓ એવી અસાવધ અવસ્થામાં રહે તો તેઓનો સમૂલો નાશ થયા વિના રહે નહિ. આ નગરનાં નિદ્રિત મનુષ્યો એવાં જ અજાણ્યા સંકટમાં છે. તેમ જ આ બીજાંઓ પણ કે જેઓ દેખીતાં દુઃખો અને ચિંતાઓથી નિદ્રા લઈ શકતાં નથી, તેઓ પણ એ અજાણ્યા સંકટથી

* કોઈને પણ હાનિ નહિ કરનારી.

† ગાઠ નિદ્રામાં.

બચેલાં નથી, માત્ર ગયવાની આશા તો પેલા મહાત્મા યોગીએને જ છે. એ આખા નગરને માટે આવનારું મોટું સંકટ તેઓના બલુવામાં છે; અને તે સારુ તેમાંથી છૂટવાનો મહા પ્રયત્ન તેઓ સતત-અવિચિત્ર રૂપે કરી જ કરે છે; સાવધતાથી-ઘણી ભૂલ ન થતાં, ક્ષણે ક્ષણે તે પ્રયત્ન ચાલુ જ રાખે છે.”

શુરુદેવનાં એ વચન સાંભળી સર્વ પુણ્યજનો અતિ આશ્ચર્ય પામ્યા; અને પૂછવા લાગ્યા કે, “કૃપાનાથ! એવું તે કીયું અનિવાર્ય સંકટ આ નગરને માથે ઝળૂં રહ્યું છે?” આ પ્રશ્નને અંતે જ તે નગરની દક્ષિણ દિશા ભણી એકાએક પ્રકાશ દેખાવા લાગ્યો. થોડીક વારમાં તે પ્રકાશ એટલો વિશાલ થઈ પડ્યો કે જેને જોતાં સર્વ પુણ્યજનો આશ્ચર્યથી ચકિત થઈ ગયા. તેઓ પૂછ્યાં એવી શંકા કરવા લાગ્યા કે, એટલી વારમાં લાંબી રાત્રિ પૂરી થઈ ને સૂઈ ગયો? તે પણ વળી શું દક્ષિણ દિશામાં?” પણ તત્કાલ શુરુદેવ તે ભણી હાથ લાંબો કરી બોલ્યા; “એ જ જગન્નાગરનું અનિવાર્ય સંકટ છે. એકાએક સૂઈ જઈ જાય તે જોઈને દુઃખિત ને દુઃખિત તેણી ગમ ખેંચાયાં. જોતજોતામાં એ વધી ગયો, કે તેવડે એ આખી દિશા, ભૂમિથી તે અશ એટલો બધો થઈ ગઈ. થોડીવારમાં તે પ્રકાશની અંદર ઈંધક આકૃષ્ટાશપર્યંત વ્યાપ લાગ્યું. તે આકૃતિ પુરુષ જેવી હતી. તે ક્ષણે ક્ષણે વધ સરખું દેખાવા જોતજોતામાં તેણે તે આખા પ્રકાશને વ્યાપી લીધો; વા લાગી; અને વિસ્તારમાં એ તેજ ફેલાયું હતું. તેવડું જ મોટું તે પુરુષાકૃષ્ટિત જેટલા બની ગયું, એ ક્ષણે તેના સામું જોઈને પણ મહાભયંકર હતું.” શરીર દક્ષિણ દિશાને વ્યાપી રહેલો એ પ્રચંડ પુરુષ રંગે તદ્દન શ્યામ આખી કાળજનો બાણે મોટો પર્વત હોય તેવો લાગતો હતો. તેની કૃષ્ણવાથી ભયંકર કાયાના અવયવો ઘણા જ વિલક્ષણ હતા. તેના બે પગપુવર્ણ અને લાંબા હતા. પ્રત્યેક પગને ત્રણ ત્રણ વળ જેવાં કડિન અને અઘડા દાર આંગળાઓ હતાં. તેની પ્રત્યેક કાંધમાંથી ત્રીસ ત્રીસ લાંબા હાથોની પેઠે ફૂટેલા હતા. પ્રત્યેક હાથને પણ ચાર ચાર આંગળાઓ

હતાં. નેત્રો પણ ખડું જ વિકરાળ હતાં, તે વારંવાર આંખોની નિમેષ માર્યા કરતો હતો. તેના મુખનો આકાર ખડું લયકર હતો. અને એ લયકર મુખથી લોજન કરવા માટે આમ તેમ જતો આવતો હતો. તેના મુખમાંની વિકરાળ અગ્નિ જેવી જીભ પલકારા મારી રહી હતી. તેના મસ્તકનો પ્રદેશ છેક અંતરિક્ષમાં પહોંચેલો હોવાથી વાદળ સાથે વાદળના જેવો દેખાતો હતો.

જેતજેતામાં તે લયકર પુરુષ જાણે હેઠો ખેસવા જતો હોય તેમ નીચે વળ્યો, ને તેણે પોતાનું વિકરાળ મુખ પહોળું કરવા માંડ્યું. તેનું મુખ એટલું ખડું પહોળું થઈ ગયું, કે તેનો હેઠલો હાઠ પૃથ્વીપર ને ઉપલો છેક અંતરિક્ષની પેલીમેર પહોંચી ગયો. એછે દેરે આખા જગન્નગરને મુખમાં લેશે કે શું, એવો તે, તે સમયે દેખાતો હતો. અહુણું તેના આખા શરીરને ઢેકાણે અતિ વિસ્તાર પામેલું માત્ર તેનું મુખ જ દેખાતું હતું. એ વિકરાળ પુરુષે પોતાનું લીધણ કાર્ય આરંભ્યું. તેણે ઊંઘેલા જગન્નગરમાંથી ઊંઘતાં ને જાગતાં હજારો ને લાખો પ્રાણીઓને મુખમાં લઈ લઈને દાઢોવતી લયડવા માંડ્યાં, ને ઉદરમાં ઉતારવા માંડ્યાં !

આવો લયકર પ્રકાર જોઈ, પેલા વિમાનવાસી જીવો ઘણા લય-ભીત થઈ ગયા, અને હાથ જોડી ગુરુદેવને ચરણ પડી, વિનંતિ કરવા લાગ્યા કે; “હિ કૃપાનાથ ! આ શું ? અરે ! આ કેવો ઘાતક પ્રસંગ ? આ વિકરાળ પુરુષ તો સર્વનો નાશ કરે છે. આખું જગન્નગર તો શું, પણ આ આખું આકાશ અને તેમાં અદ્ધર રહેલું આપણું આ વિમાન પણ તેના મુખમાં જ છે !! અમને પણ આ લીધા ! આ ખાધા ! એમ લય થાય છે. આપણે હવે ક્યાં જઈશું ? હે દેવ ! જુઓ, તેના મુખમાં ગયેલું કોઈ પણ પ્રાણી પદાર્થ ખચવા પામતું નથી. કોઈ કદાચ છટકીને નીકળી પડે છે, તો તેને પોતાના તીક્ષ્ણ નખવાળા લાંબા હાથોવડે પકડીને પાછો તે પોતાના જ મુખમાં મૂકે છે. આવાં રત્ન સરખાં મનુષ્યો, પશુઓ, પક્ષીઓ, જળચર ને સ્થળચર ઇત્યાદિ સર્વ પ્રાણીઓ, એમાંથી કોઈને પણ તે છોડતો નથી. ચર અને અચર સઘળી જ સૃષ્ટિ જાણે તેનો લક્ષ હોય, એમ લાગે છે. આવો મહા ત્રાસ જોઈ શકવાને અમારાં નેત્ર સમર્થ નથી.”

આવી રીતનો કોલાહલ મચી રહ્યો ત્યારે, ખડું લય પામેલા તે પુણ્યજનોને પ્રેમ સહિત ખટક વામદેવજીએ કહ્યું; “હિ પુણ્યજનો ! આપણે સર્વ તેના મુખમાં છીએ એ સત્ય છે. અને આપણને આ સૌની પેઠે નાશ થવાને વાર પણ લાગે નહિ, એ પણ સત્ય છે; પરંતુ તમારી

પાસે શ્રદ્ધા, લક્ષિત અને આત્મજ્ઞાન, એ ત્રણ પેલા પાર્ષદ ઉભા છે; તમે ઇચ્છાનુગામી દિવ્ય વિમાનમાં બેઠેલા છો, માટે તમારે તેવો કશો ભય ધરવાનું કારણ નથી. તમે નિર્ભય રહો ને દૃષ્ટિ આગળ શું થાય છે, તે જોયા કરો. પરંતુ એ પરથી તમે જાણો કે, આ કાળના સપાટામાં સર્વનો, ગમે ત્યારે, જાતમાં કે નિદ્રામાં, નાશ જ થાય છે; માત્ર જેઓ આત્મયોગી છે, તે જ તરી જાય છે. હવે જુઓ, પેલો એક ધીટ મનુષ્ય તેના મુખમાંથી-તેની વજ્જ સરખી તીક્ષ્ણ દાઢેના વચગાળામાંથી છટકીને બહાર નિકળી ઉભો છે; અને તેને બાકી લેવાને આ લક્ષકે હાથ પસાર્યો છે; પણ એ ચપળ પુરુષ જાને કર જોડીને તેને વિનય વિવેકથી ઠંધક કહો છે; તેથી લક્ષક પણ તેને ન પકડતાં તેનું કહેવું સાંભળે છે; માટે તમે સૌ મૌન ધરી, એકચિત્તે તેનું કહેવું સાંભળો, કે તે શું કહે છે.” પછી સૌ એકાગ્રચિત્તે કાન માંડીને બેઠા. એ ધીટ ગંભીર મનુષ્ય, પેલા એકાંત ક્રિયા કરનારા મહાત્માઓમાંનો એક હતો. તે વિશ્વવ્યાપી લક્ષકને નમન કરી બોલ્યો; “અહો દેવ! હે સર્વને લક્ષ કરનારા દેવ! આપ કોણ છો, તે મને કહો. શું તમે જગતનો સંહાર કરનારા અને ભૂતપતિ એવા ભયંકર રુદ્રદેવ છો? અથવા પાપીઓને દંડ આપનારા યમરાજ છો? કિંવા ભસ્મીભૂત કરનારા અગ્નિદેવ છો? હે ભયંકર દેવ! તમારા ભયથી હું મનુષ્યપ્રાણી, સ્વતઃ તમારે જ શરણે આવ્યો છું; માટે કૃપા કરી આપ કોણ છો અને આવું ભીષણ તથા નાશકારક કર્મ કરવાને કેમ ઉદ્યુક્ત થયા છો, તે મને કહો. શરણે આવેલાનો મહા અજ્ઞાન કૂર પ્રાણી પણ નાશ કરતો નથી, તો આપે પણ મારો નાશ કરવો યોગ્ય નથી.” એના ઉત્તરમાં વિશ્વવ્યાપી લક્ષક, ગગનગર્જના સરખી ગંભીર વાણીથી બોલ્યો; “હે સાધુ! હે પરમાર્થપરાયણ યોગી! હું આ જગતનો પ્રભુ છું અને મારું નામ ‘કાળ’ છે, અને સર્વનો અંત આણવો, એ મારું નિત્યનું કર્તવ્ય છે. આ આવું જગત, જેમાં કેઈ પણ વસ્તુ શેષ રહેતી નથી, તે સઘળું મારું લક્ષ્ય છે. ઇન્દ્ર ને ધ્રુવા, યમ ને કુબેર, દેવ ને દાનવ તથા માનવ, ચર અને અચર, સ્થાવર ને જંગમ, સર્વનો કાળ આવે હું સંહાર કરું છું.⁺ મારી ક્ષુધા અખંડિત અને ઘણી જ મોટી છે. જે પ્રલયાંતે પણ શાંત

* કાલોડસ્મિ લોકલક્ષ્યકૃત્ત્વદ્વો લોકાન્તમાહર્તુમિહ પ્રવૃત્તઃ ॥ કાળસ્વરૂપ શ્રી-બ્રહ્માન બોલ્યા-હું સર્વ લોકોનો સંહાર કરનારો ઘણો વધી ગયેલો ઉગ્ર કાળ છું; અને લોકોનો સંહાર કરવા મઠિ આ લોકમાં પ્રવૃત્ત થયો છું. (ગીતા.)

થાય તેવી નથી; માટે નિરંતર વગર વિસામે મારે મારો આહાર ઠર્યા જ કરવો પડે છે. મારું કર્મ કદી પણ અટકતું નથી; તેમ તેથી મને કંટાળો કે થાક પણ લાગતો નથી. અત્યારે પણ હું મારો આહાર જ કરવાને વૃદ્ધિ પામેલો છું, ને તે માત્ર આજકાલને માટે નહિ, પણ નિરંતરને માટે જ તેવો છું. એક મેરથી મારો નવીન આહાર ઉત્પન્ન થાય છે, અને બીજામેરથી હું તેનો સમય આવતાં લક્ષ કરતો જ બાઉ છું, છતાં કોઈ મને બાણતું નથી, કોઈ મને જોતું નથી-જેવા સમર્થ પણ નથી. માત્ર કોઈ તારા સરખા પરમાર્થપરાયણ પુરુષો જ મને કવચિત્ બાણે છે. જેઓ અવિદ્યાનો ત્યાગ કરી સદ્વિદ્યા પામ્યા છે, માયા રહિત થયા છે, મારો પ્રેમ સંપાદન કરવા મારી આજ્ઞાને અનુસરે છે, પરમાર્થને લીધે જેઓનું અંતઃકરણ શુદ્ધ છે, અને જેઓની દૃષ્ટિ દિવ્ય થયેલી છે, તેઓ જ મને બાણે છે અને જોઈ શકે છે.”

એ સાંભળી પેલા ધીર વીર સાધુએ પ્રશ્ન કર્યું; “હિ ભગવન્ કાળ-પુરુષ! હે જગદ્ભક્ષક! જે આ પ્રમાણે સર્વ ચરાચરનો ભક્ષણરૂપે નાશ કરવો, એ જ તમારું ઈર્તવ્ય હોય, તો તે મોટું પાપકર્મ છે. હે દેવ! શું તેવા ઘાતક કર્મને આપ પ્રિય ગણો છો? અને શું તેના પ્રોઠ પાતકથી આપ લેપાતા નથી? આપ મારા પર ક્રોધ ન કરતાં, મારા આ પ્રશ્નનું વાસ્તવિક ઉત્તર આપી, સમાધાન કરવા યોગ્ય છો.” કાળપુરુષે ઠહ્યું; “ના; હું પાતકથી રંચ પણ લેપાતો નથી. મારા આ ઈર્તવ્યને હું પ્રિય કે અપ્રિય ગણતો નથી. પ્રિય અપ્રિય, પાપ પુણ્ય, શુભાશુભ ગણવા ગણાવાનો મને અધિકાર નથી. એ તો મારી સ્વાભાવિક જ ચર્ચા છે. જેમ કરોળિયો પોતાના મુખમાંથી ઘણાક લાળના તંતુઓ કાઢી, તેઓને અનેક આકારમાં ગોઠવે છે, ને દાણમાં પાછા તેઓને સમેટી લેઈ પોતાના મુખમાં ગળી લય છે, પણ તે જેમ પાપથી લેપાતો નથી, તેવી જ મારી આ ક્રીડા છે.” એ સાંભળી તે મહાત્માએ પૂછ્યું; “હે દેવ! એ કેવી રીતે? શું આપને આ ચરાચરની સાથે કરોળિયાની લાળના સરખો જ સંબંધ છે?” કાળપુરુષે ઠહ્યું; “હા; આ સઘળું જગત્તર મારાથી જ ઉત્પન્ન થયું છે, મારામાં જ સ્થિતિ કરી ઠહ્યું છે, ને મારામાં જ લય પામે છે. આખા જગદ્ગ્રે હું જ છું. હું એક જ છતાં અનેક રૂપે વ્યાપ્ત છું. અહિંયાં જે હું ભક્ષકરૂપે છું, તે જ હું અન્ય સ્થળે પાલકરૂપે છું, ને વળી ઉત્પાદક-રૂપે પણ હું જ છું. હું કર્તા લોકતા સંહારકર્તા છું. હું વિશ્વવ્યાપી છું-વિશ્વ મારામાં છે ને વિશ્વમાં હું છું. છતાં ભૂત માત્ર મારામાં છે, પણ

હું તેમનામાં નથી. જેઓ મારી અન્ય ક્ષીડા જાય છે, તે મારી માયાનું બળ છે. જેઓ એ માયાને તરી ગયા છે, ને માયાના મસ્તકપર થઈને ચાલ્યા છે, તેઓ જ આ ક્ષીડા બાણી શકે અને તેઓ જ મને જ્ઞાન-દૃષ્ટિથી જોઈ શકે છે. વળી પૃથક્કપણાથી જુએ તો હું કૃષિકાર* છું, ને જગન્નગર મારી કૃષિ† છે. ખેડૂત ખેતીને વાવે છે, સિંચે છે, સાચવે છે, ને તે જ પાછો તેને લાભે છે ને તે જ તેનું ભક્ષણ કરે છે.”

પુનઃ તે મહાત્માએ વિનંતિ કરી; “હે પ્રભુ! એ ગમે તેમ હો; આપની લીલાને આપ જાણો; એમાં મારી પામરની શી ગતિ? પણ હે મહારાજ! મને તો મોટી ચિન્તા એ થાય છે કે, આ ચરાચર પ્રાણી-ઓનો સમૂહ, જે આપે પોતાના ભક્ષ્યરૂપ ગણેલો છે, તે શું એમ જ ઠંચડઈ મરવાને સરજેલો છે? શું એની ખીજી ગતિ જ નથી? અને એ ઠંચડઘાણમાંથી કોઈને પણ બચવાનો આશ જ નથી? શું આપ દયાથી રહિત છો અથવા કોઈ દયાપાત્ર પ્રાણીને આપ પોતાના ભક્ષણમાંથી મુક્ત કરતા નથી?” કાળપુરુષે ઉત્તર દીધું; “હે નિષ્પાપ! કોઈને કરી ચિતા કરવા જેવું મેં રાખ્યું જ નથી; તેમ કોઈ મને દૂષણ દઈ શકે તેવું પણ નથી. ક્ષેમ અને લય, સુખ અને દુઃખ, પુણ્ય અને પાપ, કલ્યાણ અને અકલ્યાણ, ક્ષર અને અક્ષર-એ સર્વનું જ્ઞાન મેં જેનું તેના-પર જ રાખ્યું છે. તેમાં પણ વળી મનુષ્યાદિક, જે જ્ઞાનવાન્ પ્રાણી છે, તેઓને તો કેવળ સ્વતંત્રતા જ આપી છે, જેથી તેઓ પોતાની મેળે પોતાના કલ્યાણ-સુખનો માર્ગ શોધી લે. હું દ્યારહિત નથી. મેં તેઓને માટે ક્ષેમનો માર્ગ પહોંચેથી જ નિર્મીને ખુલ્લો મૂકેલો છે. મેં એવા ન્યાયયુક્ત નિયમો બાંધેલા છે કે, જેને સંપૂર્ણ અનુસરનારા પ્રાણીને મારાથી પણ કશો અપાય કરી શકાય નહિ; પણ તેઓને સહાયભૂત થવું પડે, કારણ કે જેઓ મારા નિયમને વશવર્તી થઈ મને ભજે છે, તેને હું ભજું છું; અર્થાત્ જેઓ મારામાં જ લીન રહે છે, તેઓ મારામાં જ લીન થાય છે, મારો નિર્મિત માર્ગ ખહુ દૃઢ છે, પવિત્ર છે, પુરાતન અને સનાતન છે, તથા કશા પ્રતિબંધ વગરનો ખુલ્લો છતાં, અનધિકારી અને નિઃસારહિત પ્રાણીને તદ્દન પરોક્ષ છે. વળી એ સનાતન માર્ગ ઘણા કાળ થઈ જવાથી અવ્યવસ્થિત ન થઈ બાય, કિંવા મનુષ્યોથી ભૂલાર્ધ ન જવાય, તે સારુ મેં તેને તેવી જ અવિનાશી ગાથાઓમાં, ગણે

સીમાઓ* સહિત વર્ણવેલો છે; અને તે પવિત્ર ગાથાઓને લોકોના ઉપ-
કારાર્થે પ્રચલિત કરેલી છે. આટલા લાભ છતાં જે લાગ્યહીન પ્રમાદી
પ્રાણી પોતાના ક્ષેમનો ઉપાય ન કરે, તે પછી લય પામવાને મારા
સુખમાં આવી પડે, તેમાં શું આશ્ચર્ય? તેમાં દોષ કોનો? એ ગાથાઓમાં
દર્શાવેલો †મુક્તિમાર્ગનો ઈર્થભૂત વૃત્ત પણ લાંબે કાળે લોકોમાં શિથિલ
અને સામાન્ય થઈ જાય છે, તેથી સંકલ્પ વિકલ્પને વશ થયેલા જીવોને
તેમાં મહત્ત્વ લાગતું નથી, ત્યારે હું પોતે અંશતઃ મનુષ્ય કિંવા દેવ-
રૂપે પ્રકટ થઈને તે પવિત્ર મુક્તિમાર્ગ પાછો સતેજ કરી આપું છું.
આટલું છતાં વ્યર્થ આશાવાળા, વ્યર્થ કામનાવાળા, વ્યર્થ જ્ઞાનવાળા,
જે મૂર્ખ લોકો રાક્ષસી ને આસુરી એવી મોહક વાસનાનો-માયાનો
આશ્રય કરે છે, તેઓ મારા લક્ષ્ય થાય, તેમાં તેઓનો જ દોષ જાણુ.”

એ સાંભળી તે ધીર મહાત્માએ વિનંતિ કરી; “દયાળુ! ત્યારે એ
પવિત્ર મુક્તિમાર્ગ કીયો, કે જેને અનુસરવાથી આ અનિવાર્ય સંકટમાંથી
મુક્ત થવાય? હે નેત્ર! એ માર્ગે થઈને અંતે ક્યાં પહોંચાય છે, કે જ્યાં
જઈ રહેવાથી પ્રાણને આપતું લક્ષ્ય થઈ પડવાનો ભય રહેતો નથી, તે
મને કહો.” કાળરૂપ પ્રભુએ કહ્યું; “હે ધીર! એ માર્ગ દૂર નથી; પેલો
સામે દેખાય છે તે જ એ માર્ગ. એ ઘણો ગહન અને દુર્ઘટ છે, તોપણ
ધીર, ધીટ, દૃઢ શ્રદ્ધાવાળા, પ્રેમી, પવિત્ર અને માયારહિત મનનાં મનુ-
ષ્યને ગહન અને દુર્ઘટ નથી. એનો ચઢાવ ઉચો હોવાથી એ જો કે
લયંકર દેખાય છે, તોપણ જિતેન્દ્રિય, આત્મશોધનમાં ઉદ્યુક્ત, એકાગ્ર-
ચિત્તના ને પ્રમાદ રહિત અવિદ્યાથી મુક્ત ને વિદ્યાથી સંયુક્ત પુરુષને,
એ માર્ગ પરમ સુખરૂપ થઈ પડે છે. એ માર્ગે કોઈને ભય નથી! પણ
એમાં ભૂલાવા ઘણા હોવાથી અસાવધ પંથી કદાચિત્ વચમાં જ રહી
જઈ, પાછો ભવાટવીમાં ભટક્યા કરે છે. એ માર્ગનું નામ ‘અચ્યુતપથ’
છે. તે પથને અંતે અક્ષર, અવિનાશી અચ્યુતપુરમાં પહોંચાય છે. ત્યાં
દેવળ નિરામય, અખંડ સુખમય ને વિનાશરહિત એવા સચ્ચિદાનંદ
ધનશ્યામ સ્વરૂપ અચ્યુત પ્રભુ, એકરસ, એકાકાર, અલેદરૂપ, ચિન્માત્ર

* ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્ર અને ગીતા † મુક્તિમાર્ગ એટલે સસારથી ભયવાનો છૂટ-
વાનો-તરવાનો માર્ગ ‡ ઘણી અલ્પાય અને મહત્વવાળી વસ્તુ પણ ઘણા સમય ચૂકી
નિલ દૃષ્ટિ આગળ આવે છે, ત્યારે તે મનુષ્યને સાધારણ થઈ પડે છે, ને તેના પર પ્રેમ-
મોહ રહેતો નથી, એમ થવાથી જો કે તે વસ્તુનું મહત્વ તો કિંચિત્ પણ ધટતું નથી,
પણ જેમ નિલ સહજ મળી આવવાથી અમૂલ્ય ચંદનને પણ સાધારણ કાષ્ઠની પેઠે
લીલરી બાળી નાખે છે, તેવી અવસ્થા થાય છે § અસવડે-મારા અસથી

પરબ્રહ્મ, પરમાત્મા, શેષશાથી નારાયણરૂપે હું વસું છું, એ જ મારું મુખ્ય અને મૂળરૂપ છે. આ મારું કાળરૂપ અને ધીન્નું સર્વ રૂપો ગૌણ છે. તે થોડી ઘણી ઉપાધિવાળાં છે, એ અચ્યુત પરબ્રહ્મને શરણે જઈ વસનારને કોઈ પણ પ્રકારનો લય રહેતો નથી.”

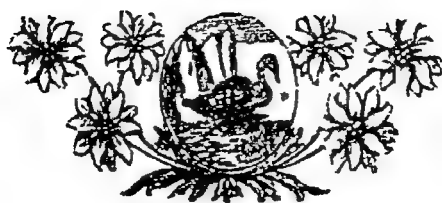
એ સાંભળી મહાત્માએ પૂછ્યું; “હિ દેવેશ્વર! આપ એક જ છતાં ને એકરસ છતાં પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળાં અનેક રૂપે થયેલા છે, એ આપની ચમત્કૃતિ ભરેલી વિલક્ષણ વિશ્વલીલાને કોઈ જાણી શકે તેમ નથી. પણ હે પ્રભો! આપના એ અચ્યુતપથમાં ભુલાવા ઘણા છે, તેમાં પંથી ભૂલો ન પડે એવું સાધન કીયું છે, તે મને કહો.” કાળયુરુષે કહ્યું; “એ ભૂલાવા અને લાલચોથી બચવાને “પથદર્શિકા”^{*} નામે એક ઉત્તમ સાધના છે; જે મારી પ્રગટ કરેલી અસંખ્ય ગાથાઓમાંથી ઉદ્ધૃત[†] કરેલી છે. મારામય થનારા, મજનિર્મિત પંથે ચાલતા સાવધ પંથીઓ, સતત એને પોતાના હૃદયમાં રાખે છે, ને તેમાંની પવિત્ર ગાથાઓનું અહોકાળ પ્રેમથી ગાન કરતા, તેમાં દર્શાવેલે માર્ગે ચાલ્યા જાય છે. તેથી અધિકારી સુમુક્ષુ વિરલ જીવ, કોઈ પણ ભૂલાવામાં કે લાલચમાં ફસાતો નથી. અધિકારી પાથિકોની કલ્યાણહાતા, સુક્તિદાતા તે પથઓધિની,[‡] ‘ગીતા’ના નામથી લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. હે વત્સ! એ પથઓધિની પોતાના હૃદયમાં છતાં પણ, માર્ગના અગમ્યપણાને લીધે, કિંવા પ્રમાદને લીધે, પંથી ભૂલીને અડચણમાં આવી પડે, તો તેને ત્યાંથી ઉદ્ધારીને પાછો માર્ગે લગાડવાને પણ મેં પૂર્વથી જ યોજના કરી રાખેલી છે. એ કાર્ય માટે કેટલાક લોભિયા છે, જેઓ તે માર્ગના પ્રત્યેક સ્થળને, પ્રત્યેક ઉતારાને અને સઘળી ખાંચખુંચને સારી પેઠે જાણે છે. તેઓ કેવળ મારી પવિત્ર આજ્ઞાને જ અનુસરનારા છે. એ સુખદાથી, પણ ગહન સુક્તિમાર્ગપર અને તેમાં પણ વિશેષ કરીને ગુંચવણવાળા મુકામોપર તેઓ વારંવાર ફરતા રહીને, ફસાયલા કે અડચણમાં આવી પડેલા પંથીને, સુમાર્ગે વાળે છે. તેઓ સ્વભાવે અતિ પરોપકારી, દયાશીળ અને સજ્જનતાના સર્વ ગુણોથી યુક્ત છે. તે ગુરુ-સદ્ગુરુ-સંત-મહાત્મા ધત્યાદિ નામોથી લોકપ્રસિદ્ધ છે. હે સાધુ! તું પણ તેવા જ મહાત્માઓના સરખા શુભગુણોથી યુક્ત છે, ને તેથી જ દયાપાત્ર થઈને મારા મુખ-માંથી સુરક્ષિતપણે બચી શક્યો છે. તારે જે સદાને માટે નિર્ભય થવું હોય તો, ક્ષણિક સ્થિતિવાળા, નાશવંત અને મારા ભક્ષ્યરૂપ આ જગ-

જગરમાં વસવાની લાલસા ત્યજી દઇને, શીઘ્ર એ અભયપથે આરોહણ કરવું કલ્યાણકારી છે એમ જાણું. હું કાળનો પણ કાળ છું, ત્રિશ્વનું કારણ છું, સૃષ્ટિનું વારણ છું, તેને તું જાણે છે, તેથી હું તારાપર પ્રસન્ન છું. મને જે જાણે છે તેનો હું સ્વામી નથી, પણ હું ને તે સમાન છીએ. હું મારી સન્મુખ કોઇને કુશળ જોઈ શકતો નથી, તેમ મારી આગળ કોઈ કુશળ રહી શકતું પણ નથી. હું કાળ છું ને સર્વનો કાળ આણવે. એ જ મારું સ્વાભાવિક કર્મ છે. મેં તને હમણાં જ કહ્યું છે કે, મારી ક્ષુધા ઘણી ઉચ્ચ છે. તે જ્યારે કોઈ કોઈવાર વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે હું એછીવારે જે દૃશ્યમાન અને અદૃશ્યમાન આખું વિશ્વ છે, તે સર્વને લક્ષણ કરી જાઉં છું, જેને મહાપ્રલય કહે છે. ત્યારે તો કશું જ ન બચવાથી ઘણા લાંબા સમય સૂધી સઘળે કેવળ હું જ વ્યાપી રહું છું. માત્ર જે શેષ રહે છે, તે હું જ છું. બ્રહ્મા, રુદ્ર, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર, અન્દ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રો ને આ પૃથ્વી, એમાંનું કંઈ ક્ષેમ રહેતું નથી. ઉચ્ચ ક્ષુધાને લીધે પોતાનાં જ પ્રસવેલાં બાળકોને સર્પિણી લક્ષ કરવા મંડી જાય છે, તે વેળા તેને તેપર કશું વાતસલ્ય રહેતું નથી, તે જ પ્રમાણે હું પણ જે સ્વભાવથી જ સર્વનો લક્ષક છું, તે જ કે તારાપર પ્રસન્ન છું તો પણ, તારે હવે મારી સન્મુખ ઉભું રહેવું ક્ષેમદાયી નથી, માટે તું અહીંથી સત્ત્વર આવ્યો જા.”

આ છેલ્લા શબ્દો બોલતાની સાથે તો તે કાળ પુરુષનું સ્વરૂપ ઘણું જ વિક્રાન્ત બની ગયું. ખારને ઠેકાણે તેના સેંકડો ને હજારો હાથ થઈ ગયા ને એમરથી ઉપાડી ઉપાડીને પ્રાણીઓને મુખમાં મેલવા માંડ્યાં. મુખ પણ એકને ઠેકાણે અનેક થઈ ગયાં, ને સઘળાં કરાળ મુખમાંથી વૃદ્ધિ પામેલા, મહાધૂમની સાથે અગ્નિના લભૂકા નિકળવા માંડ્યા, અને આકાશ ધૂમથી પૂરાઈ જવા માંડ્યું, અંધકાર વધવા લાગ્યો, કાળના મુખો-માંના કરાળ દાંત, લખકા કરી રહેલી જીભ સાથે નિમેષ માત્રમાં મુખ ઉઘડતાં ને ખીડતાં, જાણે અંધારેલા મેઘમંડળમાં વારંવાર ઝબકતી તીક્ષ્ણ વિજળી હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા. અસંખ્ય પ્રાણીઓ સળગેલા દાવાનળમાં અંપલાઈ પડનારાં પતંગાદિક જંતુઓની પેઠે, તે કરાલ મુખોમાં ઠચરઘાણ થવા લાગ્યાં. આવું મહા ભયંકર કાળરૂપ જોઈ, તેમ જ તેણે અદાવેદો અપાર ત્રાસદાયક ઘોર સહાર જોઈ, તે મહાત્મા ધીર પુરુષ એકાએક બાવરો બની જઈ, ગભગભને ત્યાંથી નાહો; પણ નાસતાં નાસતાં અડવડિયાં ખાઈ જઈને તે લોચપર પડ્યો, ને સંજ્ઞારહિત થઈ ગયો !

પેલા વિમાનવાસીઓ, કે જેઓ અંતરિક્ષમાં હતા, તેઓનાં પણ, આવો ધોરસંહાર જોઈને, ચમ્મર છૂટી જવા લાગ્યાં. તેઓ એકીવારે કોલાહલ કરી ઉઠ્યા; “ઓ ગુરુ મહાનજ! હે કૃપાનાથ! રક્ષણ કરે! રક્ષણ કરે! હવે ક્યાં જઈશું? હવે કેમ જીવશો? આ કાળદેવ તો કોઈને નહિ છોડે. અરે રે! જીઓ! તે ઘણો વૃદ્ધિ પામતો જાય છે, ને ચોમેરથી ભક્ષ કરવા માડે છે. રે આ શો ચમત્કાર! અહુણું સૂધી તો એ કેવળ એક મુખથી જ ભક્ષ કરતો હતો, પણ હવે તો એનાં મુખો અનેક દેખાય છે, અને અસંખ્ય હાથ, પગ, નાક, કાન ઇત્યાદિ પ્રત્યેક અવયવથી પણ તે પ્રાણીઓનો સંહાર કરે છે! એનાં પ્રત્યેક અંગ પ્રાણીઓને ગળી જાય છે. હવે કોઈને પણ બચવાની આશા નથી. અરે! આ તો ક્ષણે ક્ષણે અધકાર પણ વધતો જ જાય છે. હવે તો કોઈ કોઈને દેખતું પણ નથી. કૃપાળુ ગુરુદેવ! હવે તો અમ પામરોની પ્રાર્થનાને લક્ષમાં લઈ કોઈ નિર્ભય સ્થળે ચાલો; અમને ઉગારો. આપ જેવા સમર્થને શરણે છીએ, તેથી અમને કાળનો ભય તો નથી જ, પણ અમારાં અંતઃકરણમાં હજી જીવભાવ રહેલો હોવાથી, આ મહા ભયંકર ક્ષણક્રીડા અમારાથી જોઈ શકાતી નથી.”

આવી પ્રાર્થના સાંભળી મહાત્મા ગુરુ વામદેવજીએ તત્કાળ ત્યાંથી વિમાનને ચાલી નિકળવાની આજ્ઞા કરી; જેથી તે અપાર આકાશને વિષે ઘણે દૂર ચાલ્યું ગયું.

ફેર છે. આપની આપેલી દિવ્યદ્રિષ્ટિ મને તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે કે, એ ક્યાંય ગયોએ નથી, અને જવાનોએ નથી. એણે પોતાને મુખે ઠાંતું હતું, અને આપણે પ્રત્યક્ષ જોયું છે, તે જ પ્રમાણે એની નાશકારક લક્ષણક્રિયા નિરંતર ચાલુ જ છે. એા જૂઓ, પશ્ચિમ દિશામાં તે દેખાય છે, એણીગમ અથાગ દૂર જ્યાં અંધકાર વ્યાપેલો છે ત્યાં, તે નાશ પ્રવર્તીવી રહ્યો છે. આ ઉપરથી મને તો લાગે છે કે, એ સદા ચોમેર ફરતો રહે છે. એ ગમે ત્યાં હોય તોએ સઘળે નાશ પ્રવર્તીવે છે. તેના હાથ તો છેક અહીં સૂધી આવી પહોંચ્યા છે. તે આ સંખ્યાબંધ પ્રાણીઓને અડપોચડપ ખેંચતો ને ગળતો જાય છે. એ તો આપણે રાત્રિના પ્રત્યક્ષ જોતા હતા, માટે ચોખ્ખી પણ શક્યા કે, એ કાળપુરુષનો કેર છે; પણ આ વિલક્ષણ સ્થાનપર વસતા હોવા શું કંઈ જાણતા હશે? તેઓ તો ખીચારા અજબપણામાં કુટાય છે ને પોતામાંના ઘણાકનો નિત્ય નાશ થતો જૂએ છે, તોપણ તે માટે તેઓ કશો વિચાર કરતા જાણતા નથી. એવા અજ્ઞાનાંધ પરાધીન પ્રાણીઓની કેવી દયામણી સ્થિતિ! આપની પૂર્ણ કૃપા છે; નહિ તો અમારી પણ એ જ દશા થાય!”

આ પ્રમાણે વરેસુના કહેવાથી સૌ સૂક્ષ્મતાથી તે દિશાલક્ષી જોઈ રહ્યા, પણ એટલામાં શુરુ વામદેવણએ તેઓનું ધ્યાન ખીલુ ગમ ખેંચ્યું. તે બોલ્યા, “અરે જૂઓ, જૂઓ! પેલો મનુષ્યોનો સમૂહ શા માટે એકઠો થવા માંડ્યો છે? શેરીએ શેરીએ, ચકલે ચકલે ને ઠેક ઠેકાણે લોકોનાં ટોળે ટોળાં એકઠાં મળતાં દેખાય છે. એમ કરવાનું તેઓને કંઈ કારણ હશે? તેઓ પોતાની મેળે ઘરની બહાર નિકળતા નથી, પણ જૂઓ, પેલા કેટલાક મનુષ્યો, ચકલે ચકલે ફરીને તેઓને ચાલી નિકળવાનું સૂચવે છે. તે સૂચના કરનારાઓ શું કહે છે, તે તમે સૌ સમજો તો ઠીક.” મહાત્મા બટુકનું બોલવું સાંભળી, રાજ બોલ્યો; “હા શુરુદેવ! આપની કૃપાથી સઘળું સમજીએ છીએ. તે સૂચવનારાઓ કહે છે કે:—

અહો મનુષ્યાઃ કૃપણાઃ કુસંગિનઃ કાલત્ય વસ્ત્રે પતિતાઃ સર્વાંધવાઃ ।

અસ્મિન્મહાકલ્પમયે પ્રસંગે આશ્ચર્યવશિર્ભયતાં કિમાશ્રિતાઃ ॥”

મહાશ્વય. કાલનરોડ્યયં પુરં ગ્રાસૈઃ પ્રવૃદ્ધૈશ્ચ ન વેતિ ધો જનઃ ।

યદીપ્યતે કાલભયાત્સ્વરક્ષણં તત્તો હરેર્માર્ગમિતઃ પ્રયાત વૈ ॥”

ભાવાર્થ:—“અરે, હે કૃપણ અને કુસંગી* મનુષ્યો! હે અંધ ચરિવાર સહિત કાળના મુખમાં પડેલા મનુષ્યો! આવા મહાભયંકર હું અમય

* હું એટલે બોલી-મિથ્યા જીવી જે સંસાર માંથી તેના સંગી.

પ્રસંગમાં અચરજ પામવા સરળી નિર્ભયતાને કેમ ધારણ કરી રહ્યા છો? મહાનિર્દય કાળપુરુષ, મોટા પ્રચંડ કોળિયા વાળી આ પુરને ખાઈ જાય છે, એ શું કોઈ માણસ જાણતું નથી? જો એ કાળપુરુષના ભયથી પોતાનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતા હો તો અહીંથી અચ્યુતપથને વિષે પ્રયાણ કરો.”

“તેઓની આવી સૂચનાથી લોકો ખળભળી ઉઠ્યાં છે અને તેમાં પણ જેઓ શોધક, સત્યજ્ઞ, ઉદ્યમી, પ્રમાદ રહિત અને પોતાનું રક્ષણ કરવામાં સાવધ છે, તેવાઓ તો તુરત જ ઘરમાંથી એકાદું પોટલું લઈ બહાર નિકળી પડે છે! વળી તેઓ ખીબા આડોસીપાડોસીને પણ ખૂમ મારતા જાય છે કે, ‘આલો નિકળી પડો, જલદી કરો, નીકર રહી જઈશું, સપડાઈ જઈશું!’ એ પ્રમાણે પ્રત્યેક શેરી અને મોહોલ્લામાંથી નિકળી આવેલા અસંખ્ય લોકો પેલા સામેના મેદાનમાં એકઠા થતા જાય છે. તેઓના મધ્યમાં પેલા ઉચા ચોતરાપર એક મનુષ્ય ઉભો છે, જે ઉંચા હાથ કરીને એકલા થયેલા લોકોને કંઈક કહી સંભળાવે છે. જો કે એ બોલે છે અતિ મોટેથી, તો પણ આ અસંખ્ય લોકોના કોલાહલને લીધે અહીં સૂધી તે સાંભળી શકાતું નથી.”

એ સમયમાં એક ખીલે પુણ્યાત્મા પ્રાણી વચમાં બોલી ઉઠ્યો; ‘કૃપાનાથ! પણ એ ચોતરાપરનો પુરુષ તો રાત્રે પેલા કાળપુરુષની સાથે વાત કરતો હતો તે જ છે! હા, હા, અરેખર તે જ છે!’ વરેખુ બોલ્યો; “હા, તે જ એ. ગુરુદેવ! એ તો કાળના લયંકરપણાથી ગભરાઈને નાહો હતો, અને અંધકારમાં પડીને અચેત (મરણવશ) થઈ ગયો હતો, પણ અહિંયાં પાછો સજાગર છે, એમ કેમ?” ગુરુ વામદેવે કહ્યું; “વત્સ! એ ભય પામીને નાહો હોને ખરો, પણ મરણશરણ થયો નહોતો; એને તો એ મહાલયંકર દર્શનથી મૂર્છા આવી ગઈ હતી. તે વળી ગઈ, એટલે તે તુરત જ ત્યાંથી ઉઠીને સાવધ થઈ અહીં આવ્યો છે અને હવે નિર્વિલખે નિર્ભય સ્થળે જઈ પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરવા મંડી પડ્યો છે. અહો! જૂઓ, એ કેટલો બધો પરોપકારશીલ છે! પોતે મહાભયથી ખચ્યો છે, ને કુશળ રહેવાનો માર્ગ મેળવી શક્યો છે, તો તેનો લાભ સર્વને આપી સર્વ જનોનું સંરક્ષણ કરવાને એણે હામ લીધી છે. જેનાથી સ્વમન્ત અને જાગરિતાન્ત અનુભવાય છે, તેવો પુરુષ મહાન્ વિભુ આત્માને જાણે છે ને કયો શોચ કરતો નથી; પણ સર્વનું હિત કરે છે. જે આત્મા છે તેને પ્રિયાપ્રિયનો સ્પર્શ નથી, પરન્તુ દેહને જ પ્રિયાપ્રિયનો લાભ હોય છે. આ વિનાશી જગતમાં પુરુષના પ્રયત્નથી

જ સ્વાત્મદર્શન થાય છે. શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન વિના, કેવળ શુરુપ્રસાદ કે પુણ્યકર્મ તો સ્વાત્મદર્શનમાં ગૌણ સાધન છે અને પુરુષ-પ્રયત્નજન્ય સ્વખળે ચેને છે તો માયામાંથી તરે છે, પણ હૂખતો નથી; કેમકે તે માયામાં લુપ્થ નથી, તેમ તે અજ્ઞ પણ નથી. પણ અજ્ઞ જો તરી શકે તેમ હોય તો શુરુજી! ઉટ કે નાથેલા વૃષભને કેમ ન ઉદ્ધારી શકે? કેવળ સ્વાત્મખળ જ એયને પમાડે છે. આ જીવ સ્વાત્મખળી છે, અજ્ઞ નથી. તે ધરે છે કે, બીજાને પણ અજ્ઞપણામાંથી ઉદ્ધાર. એ મહાત્માનું એ લવું આપણે સ્પષ્ટપણે સાંભળી શકીશું, તમે સાંભળો.” પછી એક ચિત્તે સર્વ મુમુક્ષુઓ તે સાંભળવા લાગ્યા.

તે ધીર મહાત્મા ઉંચા હાથ કરી કરીને આખા જનસમૂહમાં ચોમેર દૃષ્ટિ ફેરવતો ફેરવતો કહેવા લાગ્યો; “અહો કેવું મહદાશ્ચર્ય! કેટલા મોટા ખેદની વાત! શું કહું! અરે! એ જગન્નગરવાસીઓ! હે દયાપાત્ર મનુષ્યો! આપણા આખા નગરની થઈ પડેલી ભયંકર સ્થિતિ શું તમારા કોઈના જ જાણવામાં અઘાપિ પર્યંત આવી નથી? ચોમેરથી અગ્નિ સળગી ઉઠ્યો છે, ત્યારે ચોમેરથી સળગી ઉઠેલા તે વનમાંનો પ્રાણી કેવી રીતે તેની જવાબાઓ ખમી શકે? રે! અગાધ જળવાળા સમુદ્રમાં મુખ વિકાસીને પડેલા ગ્રાહની આગળ ગળકાં ખાતો મનુષ્ય પોતાનું જીવન કેવી રીતે જાળવી શકે? મોટા ભયંકર અજગરે ઘોર વનમાં છાતી સૂધી ગળેલો માનવી તેમાંથી બચવાની આશા કેવી રીતે રાખી શકશે? રે! સાત દિવસનો જૂજ્યો સિંહ, ભક્ષ્ય મેળવવાને પ્રયત્ન કરતો પર્વતના કોતરમાં જેને પકડી પાડે, તેને પછી ત્યાંથી બચવાની શી આશા? પણ ના, એમ જીવિતને ખોઈખેઠેલાઓ પણ કોઈ વાર તે ભયંકર પ્રસંગમાંથી બચવા પામે છે; પરંતુ આ લોક, અરે આણું જગન્નગર! જે ઘોર ભયમાં છે, જે અનિવાર્ય સંકટમાં આવી પડ્યું છે, તે તેમાંથી કોઈ પણ રીતે બચે એમ નથી. આણું મોટું સંકટ આપણાપર તૂટી પડેલું છે, એ હું પણ નહોતો જાણતો પણ હમણાં જ જાણ્યું છે, તેથી મારી છાતી લીકાઈ ગઈ છે પણ હું મારા રક્ષણનો માર્ગ શો છે તે જાણી, તે માર્ગે જવા ધરું છું. હું કોઈ કોઈવાર સાંભળતો હતો ખરો કે, ‘આ નગરનો ધીમે ધીમે, ક્ષણે ક્ષણે, પણ ગુપ્ત રીતે, કોઈ નાશ કરે છે, ને તેથી કોઈવાર એક ભયંકર રાત્રિએ તે સઘળું નાશ પામશે, મારે બચવાની ધરજા-વાળાએ તેને ત્યજીને નિર્ભય સ્થળે ચાલ્યા જવું.’ તે શું છે, તેથી હું અજ્ઞાત હતો. પણ ગઈ-રાત્રિના તો મેં પ્રત્યક્ષ જોયું છે. કે, કેમ નાશ

થાય છે ! ત્યારથી મારું હૃદય ધ્રુજી રહ્યું છે. કદી સ્વપ્નમાં પણ ન જોયેલો, કિંવા કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે, એવો લયંકર બનાવ પ્રત્યક્ષ જોઈને હું મોટા લયને લીધે ચમકીને ત્યાંથી નાકો; અને માર્ગમાં પડીને મૂંછિત થઈ ગયો. પછી શુદ્ધિમાં આવતાં ત્યાંથી ઉઠ્યો. તે વેળાએ જ હું નગર છોડીને આલ્યો જાત, પણ દયાને લીધે તમને ચેતાવવાને જ અહીં આવ્યો છું. માટે વિલંબ ન કરતાં આપણે સૌ નિર્ભય સ્થળે ચાલો. હું ઠહું છું તેનું કારણ કે, માથાપર બોલે આદિ મૂકાયો હોય તો તે દુઃખમાંથી બીજાઓ મુક્ત કરી શકે છે, પણ કુત્રાદિથી થયેલું દુઃખ પોતા વિના બીજાથી મટાડી શકાતું નથી રોગી જો પોને જ ઔષધનું સેવન કરે તો આરોગ્ય પામે, પણ બીજાના સેવનથી આરોગ્ય મળતું નથી તેમ જ વીણાના તાર બજાવવાની આલાકીથી આ લોક રાજ થશે, પણ તેથી ઠંઈ કાળપાશમાંથી છૂટાતું નથી. માટે હે દયાપાત્ર મનુષ્યો ! જેને કશી, કોઈની ઉપમા ન આપી શકાય એવો, અને પરમ ત્રિવિદ્યુ આકૃતિવાળો એક મહા પ્રચંડ પુરુષ, આ નગરનો, કોઈ ન જાણે તેમ નાશ કરે છે. તે નિર્દયની પેઠે લયંકર રીતે સર્વનો લક્ષ કયો જાય છે, અને મુખેથી કહે છે કે, ‘આવી રીતે હું સર્વનો થોડા સમયમાં લક્ષ કરીશ. પણ બચવું હોય તો અવિનાશી માર્ગપ્રતિ પલાયનમઃ કરો;’ માટે હે માનવો ! આટલું જાણવા છતાં પોતાના જીવતરને અળખામણું કરીને આવા લયમાં પડી રહેનાર કોણ મૂર્ખ હશે ? હવે તો ચેતો, રે ચેતો ! સૌએ આત્માથી આત્માને ઉદ્ધારવાનો છે. આ આત્મા જ આત્માનો બંધુ છે ને આ આત્મા જ આત્માનો રિપુ છે; વિચારથી પોતાની મેળે આત્માએ આત્માને અવલંબી સંસારમોહ સમુદ્રથી લરપૂર આ નગરમાંથી પોતાના મનરૂપી મૃગને તરી પાર ઉતારવો, એ કર્તવ્ય મુખ્ય છે. હવે તો આ નગર એક નિમિષ પણ વસવા યોગ્ય નથી. અહીંથી તો હવે સત્તર જ કોઈ નિર્ભય સ્થળે આલ્યા જવું જોઈએ. આપણે ઘણીવાર સાંભળ્યું છે કે :-

‘દુ લલેશવિહીનમક્ષરં સ્વલમયં તુ સદાચ્યુતપદમ.’

“દુ બના લેશથી પણ રહિત, અવિનાશી અને સદા સુખમય, એવું તો અચ્યુત નામનું પદ જ-સ્થળ જ છે. પ્રજ્ઞાધામ-અક્ષરધામ તે એ જ છે. ત્યાં નિરંતર વસતો પુરુષ સર્વની સુધુષ્ણિ વેળાએ જાગૃત રહે છે. વિવિધ કાર્યનું નિર્માણ કયો જાય છે, સૌ જાય છે પણ તે તો તેવાને તેવો જ રહે છે. તે જ શુદ્ધ પ્રજ્ઞ પરમાત્મા-અચ્યુત છે, તે જ અમૃત છે. લોક માત્ર તેમાં જ આશ્રિત છે, તેનાથી પર ઠંઈ નથી, એ જ પર-

બ્રહ્મ છે. તે દૃષ્ટિનો દ્રષ્ટા છે, પણ દૃષ્ટિ તેને દેખતી નથી; તે શ્રવણનો શ્રોતા છે, પણ શ્રવણ તેને સાંભળતું નથી; તે વાણીનો પ્રવર્તક છે, પણ વાણી તેને વદી શકતી નથી; એ જ પરમાત્મા-આત્મારામરૂપે સર્વના અતરમાં છે-તે ત્યાં છે ! એક અગ્નિ સર્વ ભુવનમાં પ્રવેશ કરી રૂપે રૂપે તે રૂપાનુસાર દેખાય છે, તેમ એક એવો સર્વ ભૂતનો અંતર આત્મા-રૂપ પરમાત્મા, રૂપે રૂપે રૂપાનુસાર થાય છે, છતાં તેથી બાહ્ય છે, નિર્લેપ છે, અવિનાશી છે; તેના સ્થાનમાં રહેવું અને તેમાં જ સમાઈ જવું, એ જ કલ્યાણકારી છે. જેમ દર્પણમાં જોયા વિના તેની અંદર રહેલા પદાર્થનું દર્શન થતું નથી, તેમ એ સચ્ચિદાનન્દ-પરમાત્માને પામ્યા વિના નિર્લય થવાવાનું નથી. માટે સત્વર સજ્જ થાઓ. આપણે સર્વે ત્યાં જઈને રહેવું કલ્યાણકારી છે. ત્યાં જવાનો માર્ગ પણ ઘણો સારો છે, એમ સંભળાય છે. ત્યાં જતાં માર્ગમાં ખાવા પીવાનું પણ અખૂટ છે, માટે જેને આવવાની ઇચ્છા હોય, તે હવે કશો પણ વિલંબ ન કરતાં સત્વર ચાલો. હવે અહીં ક્ષણવાર પણ વસવું શુભકર નથી ”

આ છેલ્લા શબ્દો બોલતાંની સાથે જ તે ધીર પુરુષ તત્કાળ ચોતરા-પરથી નીચે ઉતરી પડીને ઉત્તર દિશા ભણી ચાલ્યો. એ જોઈને નગર-માંથી એકઠા થયેલા હજારો ને લાગ્યો મનુષ્યો પણ તેની પછવાડે ચાલ્યાં. આખું નગર જાણે ઉજ્જડ સરખું થઈ રહ્યું. પણ કેટલાક અતિ-વ્યવસાયી, વિસ્તૃત કુટુંબવાળા, પરધનલોભી, અત્યાલસી, નીચ કર્મોમાં પચેલા, પ્રમાદી, અગિધાવંત અને મહાજડ તેમ જ બુદ્ધિવાળા તથા ધીર એવા, તે પુરુષના વચનપર વિશ્વાસ ન ધરનારા* એવા અનેક મનુષ્યો તે નગરમાં રહી પણ ગયા.

નગરના વિશાળ રાજમાર્ગ પર ચાલતા એ અસંખ્ય લોકોની મેદિની ભણી જોઈ, ગગનતળમાં રહેલા વિમાનને વિષે, રાજા વરેખ્સુ, ગુરુજીને નમન કરી બોલ્યો; “કૃપાનાથ ! આ ધીર પુરુષ તો સર્વેને પાળા જ લઇને જાય છે. એમા ઘણીક સ્ત્રીઓ તથા બાળકો પણ છે, તેઓને માટે કશાં વાહનો નથી. વળી તેઓના ખભા તથા મસ્તકો પર અછેક બળે પોટલાનો ભાર પણ છે એ પોટલાં શાનાં હશે ?” ગુરુદેવે કહ્યું; “એ પોટલાંમાં, સૌ જીવોએ, માર્ગમાં ખપ લાગશે એમ ધારીને, લેઈ શકાય તેટલું ભરતું બાધી લીધું છે ! કેટલાકની પાસે તો તે ઉચકી પણ ન શકાય એટલું બધું છે.” એ સાંભળી રાજા બોલ્યો; “ખાવાનું તો

* નાસ્તિક, વેદશાસ્ત્ર ન માનનારા.

પેલા ધીર પુરુષે આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે માર્ગમાં જોઈએ તેટલું તૈયાર છે, તેમ છતાં એક તો પગે ચાલવું, ને તેમાં વળી ખસે એ ફેકટનો ભાર* શાને માટે ઊંચકી જવો જોઈએ ?” ત્યારે શુરુદેવ બોલ્યા; “એ વાત સત્ય છે. પણ જે ચિત્તને અર્ધો જ વિવેક પ્રાપ્ત થયો છે, ને અચળ પદ પ્રાપ્ત થયું નથી, તેને ભોગનો ત્યાગ કરતાં બહુ પરિતાપ થાય, ને વિશ્વાસ પણ ન રહે. બ્રહ્માર્ગમાં ખાવાનું, પીવાનું, રહેવાનું, બેસવાનું, ને સૂવા વગેરેનું જે જોઈએ તે તૈયાર જ છે; પરંતુ જેને પોતાની વસ્તુને માટે દૃઢ અસિમાન હોય છે, તે બીજાના પર આધાર ન રાખતાં, પોતામાં જ મહત્વ માને છે, અને એવા પોતાપણના મિથ્યા અભિમાનને લીધે જ તેઓને એ પોટલાં ઊંચકવાં પડ્યાં છે. પણ હવે તેઓ શું કરે છે, તે તમે સૌ એકી દૃષ્ટિએ અવલોકન કરો. બુદ્ધો, એ ધીર પુરુષની આગળ કેટલાંક બાળકો, સ્ત્રીઓ ને પુરુષો આવીને આડાં ફરી વળ્યાં છે. તેઓ દોહા છે ને શાને સારુ એમ કરે છે, તે આપણે જોઈએ.”

પછી સૌ પુણ્યાત્મા પ્રાણીઓ એકીટસે તેઓ લાણી જોવા લાગ્યાં. એટલામાં, પાછો મહારાજ વરેષુ બોલી ઉઠ્યો; “કૃપાનાથ ! એ તો સઘળું એ ધીર પુરુષનું કુટુંબ જ દેખાય છે, ને એ મહાત્માને અઠસ્માત નગર ત્યજી જતો અટકાવવાને સારુ, માર્ગપર આવેલા વિશાળ મંદિર-માંથી તે નિકળી આવેલા છે. બુદ્ધો, તે ટોળામાંની પેટ્રી સ્ત્રી છે. તે મને લાગે છે કે, એ મહાત્માની ધર્મપત્ની છે. તે, તે મહાત્મા પ્રત્યે, ‘કૃપાનાથ ! સ્વામીનાથ !’ ઇત્યાદિ સંબોધનોથી, તેમને ત્યજીને ચાલી ન નિકળવાની પ્રાર્થના કરી રહી છે. બીજા તેના બ્રાતાઓ, ભગિનીઓ, પુત્રો પુત્રીઓ આદિ આખું કુટુંબ પણ તેને તેવી જ પ્રાર્થના કરે છે. તેઓ ઘણા જ આગ્રહપૂર્વક કહેતાં સંમળાય છે કે, ‘હિ સન્નજન ! હે વીર ! આપ આ શો ઉદ્યોગ લઈ બેઠા છો ? આપ આવો પંથીના જેવો વેશ લઇને, પછવાડે આવનારા કોઈ મોટા લયથી લયલીન થઈ નાસતા હો, તેમ ક્યાં જાઓ છો ? શું આપનામાં આનું કાયરપણું કે બીકગુપણું સંકલે કે ? અમારું સર્વનું રક્ષણ-પોષણ કરી સર્વત્ર કીર્તિ પામેલા આપને હવે અમે સૌ અકારાં-રે ત્યજવા યોગ્ય કેમ થઈ પડ્યાં ? હે ધીર ! તમારી પૂર્વની મોટી

* ટીકા-જે માની લીધેલું પોતપોતાની શ્રદ્ધારૂપ બાતું, જેમ ગાનપતિના ઉપાસકે ગણપતિની સેવારૂપ શ્રદ્ધા, હનુમાનના ઉપાસકે તેની સેવારૂપ શ્રદ્ધા અને શક્તિ-ઉપાસકે શક્તિસેવારૂપ શ્રદ્ધા. આ શ્રદ્ધાના સેવનથી માન્યું કે, મોક્ષ એનાથી જ થશે અને તેથી મોક્ષ માટે આ પ્રમાણે જે નૃદા નૃદા દેવોની ઉપાસનારૂપ શ્રદ્ધા તે રૂપ બાત

બ્રહ્મ છે. તે દૃષ્ટિનો દ્રષ્ટા છે, પણ દૃષ્ટિ તેને દેખતી નથી; તે શ્રવણનો શ્રોતા છે, પણ શ્રવણ તેને સાંભળતું નથી; તે વાણીનો પ્રવર્તક છે, પણ વાણી તેને વહી શકતી નથી; એ જ પરમાત્મા-આત્મારામરૂપે સર્વના અતરમાં છે-તે ત્યાં છે ! એક અગ્નિ સર્વ ભુવનમાં પ્રવેશ કરી રૂપે રૂપે તે રૂપાનુસાર દેખાય છે, તેમ એક એવો સર્વ ભૂતનો અંતર આત્મા-રૂપ પરમાત્મા, રૂપે રૂપે રૂપાનુસાર થાય છે, છતાં તેથી બાહ્ય છે, નિર્લેપ છે, અવિનાશી છે; તેના સ્થાનમાં રહેલું અને તેમાં જ સમાઈ જવું, એ જ કલ્યાણકારી છે. જેમ દર્પણમાં જોયા વિના તેની અંદર રહેલા પદાર્થનું દર્શન થતું નથી, તેમ એ સચ્ચિદાનન્દ-પરમાત્માને પામ્યા વિના નિર્લય થવાવાનું નથી. માટે સત્વર સજ્જ થાઓ. આપણે સર્વે ત્યાં જઈને રહેવું કલ્યાણકારી છે. ત્યાં જવાનો માર્ગ પણ ઘણો સારો છે, એમ સંભળાય છે. ત્યાં જતાં માર્ગમાં ખાવા પીવાનું પણ અખૂટ છે, માટે જેને આવવાની ઇચ્છા હોય, તે હવે કશો પણ વિલંબ ન કરતાં સત્વર ચાલો. હવે અહીં ક્ષણવાર પણ વસવું શુભકર નથી.”

આ છેલ્લા શબ્દો બોલતાંની સાથે જ તે ધીર પુરુષ તત્કાળ ચોતરા-પરથી નીચે ઉતરી પડીને ઉત્તર દિશા ભણી ચાલ્યો. એ જોઈને નગર-માંથી એકઠા થયેલા હજારો ને લાગ્યો મનુષ્યો પણ તેની પછવાડે ચાલ્યાં. આખું નગર જાણે ઉજ્જડ સરખું થઈ રહ્યું. પણ કેટલાક અતિ-વ્યવસાયી, વિસ્તૃત કુટુંબચાળા, પરધનલોભી, અત્યાલસી, નીચ કમોંમાં પચેલા, પ્રમાદી, અનિઘાવંત અને મહાજડ તેમ જ બુદ્ધિવાળા તથા ધીર એવા, તે પુરુષના વચનપર વિશ્વાસ ન ધરનારા* એવા અનેક મનુષ્યો તે નગરમાં રહી પણ ગયા.

નગરના વિશાળ રાજમાર્ગપર ચાલતા એ અસંખ્ય લોકોની મેદિની ભણી જોઈ, ગગનતળમાં રહેલા વિમાનને વિષે, રાજ વરેષ્ઠ, ગુરુજીને નમન કરી બોલ્યો; “કૃપાનાથ ! આ ધીર પુરુષ તો સર્વેને પાળા જ લઈને જાય છે. એમા ઘણીક સ્ત્રીઓ તથા બાળકો પણ છે, તેઓને માટે કશાં વાહનો નથી. વળી તેઓના ખભા તથા મસ્તકોપર અલ્લેક બળે પોટલાનો ભાર પણ છે એ પોટલાં શાનાં હશે ?” ગુરુદેવે કહ્યું; “એ પોટલાંમાં, સૌ જીવોએ, માર્ગમાં ખપ લાગશે એમ ધારીને, લેઈ શકાય તેટલું ભરતું બાંધી લીધું છે ! કેટલાકની પાસે તો તે ઉચકી પણ ન શકાય એટલું બધું છે.” એ સાંભળી રાજ બોલ્યો; “ખાવાનું તો

પેલા ધીર પુરુષે આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે માર્ગમાં જોઈએ તેટલું તૈયાર છે, તેમ છતાં એક તો પગે ચાલવું, ને તેમાં વળી ખભે એ ફેંકટને લાર* શાને માટે ઊંચકી જવો જોઈએ ?” ત્યારે શુરહેવ બોલ્યા; “એ વાત સત્ય છે પણ જે ચિત્તને અર્ધો જ વિવેક પ્રાપ્ત થયો છે, ને અચળ પદ પ્રાપ્ત થયું નથી, તેને લોગનો ત્યાગ કરતાં બહુ પરિતાપ થાય, ને ત્રિશ્વાસ પણ ન રહે. બ્રહ્માર્ગમાં ખાવાનું, પીવાનું, રહેવાનું, બેસવાનું, ને સૂવા વગેરેનું જે જોઈએ તે તૈયાર જ છે; પરંતુ જેને પોતાની વસ્તુને માટે દૃઢ અભિમાન હોય છે, તે બીજાના પર આધાર ન રાખતાં, પોતા માં જ મહત્વ માને છે, અને એવા પોતાપણના મિથ્યા અભિમાનને લીધે જ તેઓને એ પોટલાં ઊંચકવાં પડ્યાં છે. પણ હવે તેઓ શું કરે છે, તે તમે સૌ એકી દૃષ્ટિએ અવલોકન કરો. જુઓ, એ ધીર પુરુષની આગળ કેટલાંક બાળકો, સ્ત્રીઓ ને પુરુષો આવીને આડાં ફરી વળ્યાં છે. તેઓ કાણ છે ને શાને સારુ એમ કરે છે, તે આપણે જોઈએ.”

પછી સૌ પુણ્યાત્મા પ્રાણીઓ એકીટસે તેઓ લણી જોવા લાગ્યાં. એટલામાં, પાછો મહારાજ વરેસુ બોલી ઉઠ્યો; “કૃપાનાથ ! એ તો સઘળુ એ ધીર પુરુષનું કુટુંબ જ દેખાય છે, ને એ મહાત્માને અકસ્માત નગર ત્યજી જતો અટકાવવાને સારુ, માર્ગપર આવેલા વિશાળ મંદિર-માંથી તે નિકળી આવેલા છે. જુઓ, તે ટોળામાંની પેટ્ટી સ્ત્રી છે. તે મને લાગે છે કે, એ મહાત્માની ધર્મપત્ની છે. તે, તે મહાત્મા પ્રત્યે, ‘કૃપાનાથ ! સ્વામીનાથ !’ ઇત્યાદિ સંબોધનોથી, તેમને ત્યજીને ચાલી ન નિકળવાની પ્રાર્થના કરી રહી છે. બીજા તેના ભ્રાતાઓ, ભગિનીઓ, પુત્રો પુત્રીઓ આદિ આખું કુટુંબ પણ તેને તેની જ પ્રાર્થના કરે છે. તેઓ ઘણા જ આગ્રહપૂર્વક કહેતાં સંભળાય છે કે, ‘હે સજ્જન ! હે વીર ! આપ આ શો ઉદ્યોગ લઈ બેઠા છો ? આપ આવો પંથીના જેવો વેશ લઈને, પછવાડે આવનારા કોઈ મોટા લયથી લયભીન થઈ નાસતા હો, તેમ ક્યાં જાઓ છો ? શું આપનામાં આતું કાયરપણ કે બીકણપણું સહવે કે ? અમારું સર્વનું રક્ષણ-પોષણ કરી સર્વત્ર કીર્તિ પામેલા આપને હવે અમે સૌ અકારાં-રે ત્યજવા યોગ્ય કેમ થઈ પડ્યાં ? હે ધીર ! તમારી પૂર્વની મોટી

* ટીકા-જવે માની લીધેતુ પોતાપોતાની શ્રદ્ધારૂપ ભાવ, જેમ ગણપતિના ઉપાસકે ગણપતિની સેવારૂપ શ્રદ્ધા, હનુમાનના ઉપાસકે તેની સેવારૂપ શ્રદ્ધા અને શક્તિ-ઉપાસકે શક્તિસેવારૂપ શ્રદ્ધા. આ શ્રદ્ધાના સેવકથી માન્ય કે, મોક્ષ એનાથી જ થશે અને તેથી મોક્ષ માટે આ પ્રમાણે જે નૃદા નૃદા દેવોની ઉપાસનારૂપ શ્રદ્ધા તે રૂપ ભાવ

ધીરજ ક્યાં જતી રહી ? આગળ કોઈ પણ કદને ન લેખવનારા એવા તમે, અત્યારે એવા કયા મોટા કદના ભયથી આમ અવ્યવસ્થિતપણે નાસો છો, તે કહો. કોઈ કાળે કોઈના વચનપરથી મોહ કે ભ્રમ ન પામે એવા તમે, આજે કેના કહેવાથી ભ્રમિત સરખા થઈને નાસી જાઓ છો ? એટલું ઠહી વરેસુ બોલ્યો; “શુર મહારાજ ! તેઓનું આ કહેવું સાંભળીને, જૂઓ, એ ધીરમહાત્મા તથા તેની સાથેના આખો જનસમાજ સ્થિર થઈ ગયો છે. હવે જોઈએ વારુ, તેના પ્રત્યુત્તરમાં એ મહાત્મા શું કહે છે ?” વરેસુના મુખમાં એ શબ્દો-હતા, એટલામાં તો એ ધીર ધીટ પુરુષે, મેઘ સરખી ગભીર ગિરાથી કહેવા માંડ્યું; “હિ મારા સુહૃદ્જનો ! જેમ નેત્ર શબ્દને જોઈ શકતું નથી, કેમકે તેનો સમાન સ્વભાવ નથી, તેમ જ તમે ભૌતિકદૃષ્ટિવાળા આત્માને જોઈ શકતા નથી, તેથી જ આવું કહો છો; કેમકે અહિંયાં (જગતમાં) શો ભય છે, તેથી તમે અજ્ઞ છો. પણ જેમ વિશુદ્ધ આદર્શ-મેલ વગરના આરસામાં, સાફ ચહેરા દેખાય છે; તેમ જ જેઓ અધિકારી છે, તેઓની બુદ્ધિ ખીલે છે ને તેઓ વિનાશી ને અવિનાશીને-જગત્ ને આત્માને જૂઓ છે, ને તેઓ જ આ ભય જાણે છે. ક્યાં જાઓ છો, એમ તમે જ્યાંથી પૃચ્છા કરો છો, ત્યાં જ (પોતાના આત્મપ્રદેશને બતાવી) આ જાય છે. ભયથી જ હું કપું છું, તો મને હવે તમે ‘વીર’ ‘ધીર’ એવી કશી ઉપમા આપશો નહિ; કેમકે સર્વના વીરત્વનો પોતાના એક જ પંજમાં સમાવેશ કરી લેનાર સર્વોપરી વીરને, મેં જ્યારે જોયો, ત્યારથી મારું વીરત્વનું અભિમાન ગળી ગયું છે, અને મારી સઘળી ધીરજે ધીરજપણું પણ ત્યજી દીધું છે ! એટલા જ માટે હવે હું ધીર વીર ન છતાં, આ તમે જૂઓ છો તે પ્રમાણે એક પંથી છું, અને પછવાડે આવનારા-સમીપ ઉભેલા-મસ્તકપર ઝૂંમી રહેલા-મોટા ભયમાંથી નાસી છૂટવાનો ઉદ્દોગ લઈ બેઠો છું. આ જગતમાં એવ એક છે ને પ્રેય એક છે. આ નગરના પુરુષો-છવોને, તે-પ્રેય જ નાના પ્રકારના અર્થવિષે બધન કરાવી, હર્ષ ઉપજાવે છે, પણ એમાંથી જે એવનું શરણુ કરે છે તેનું જ સાર થાય છે; પણ જે પ્રેયને વરે છે તે કોઈ પણ અર્થપ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. મેં એવ શું છે તે જાણ્યું છે ને તેવા કારણથી જે કાયરપણું ને બીકણપણું તમે મારામાં ન છાજતું જણાવો છો, તે આપો આપ આવી ગયું છે. તમારું રક્ષણ પોષણ આજ લગી મેં કર્યું, એવું જે તમે જણાવો છો તે યથાર્થ નથી. કેમકે તમારું તો શું, પણ મારું

પોતાનું જ રક્ષણ કરવાને હું સમર્થ થયો હોત તો ખસ હતું. વાસ્તવિક જ્ઞેતાં તો તમારુ કે મારું કોઈનું પણ રક્ષણ મારાથી થઈ શક્યું નથી. રક્ષણ કોનું નામ, કે જેવડે મોટા ભયથી સદાને માટે છૂટાય. પણ આપણે તો સૌ હજી મોટા ભયમાં જ છીએ, ને તેટલા જ માટે મારુ મન ચિન્તાતુર છે, ને તે જોઈને તમે સૌ મને અકારાં થઈ પડ્યાં છો, એવું તમને લાગે છે. જે ભયથી હું નાસું છું, તે મહાઅનિવાર્ય ભયથી તમે મને છોડાવી શકો તેમ નથી; પણ ઉલટો તમારા સંગથી મને તે ભયમાં સત્વર જોતજોતામાં સપડાઈ જવાનો સંભવ છે, ત્યારે હું ને તમે શું કરી શકીશું? જો હવે તમે આ સર્વ જનોની પેઠે મારુ કંઈ માની, મારા જેવાં થાઓ, તો કેટલેક લાગે તમારું કહેવું ભવિષ્યમાં સત્ય ઠરી શકે ખરું કેમકે હું જ્યાં આ સર્વને લઈ જવા ઇચ્છું છું તે સ્થળ અવશ્ય સર્વ ભયથી મૂકાવનાર છે, ને ત્યાં આવવાથી તમારુ પણ રક્ષણ થાય જ ને જ્યાં તમારું રક્ષણ થાય ત્યાં તમને ઠરીઠામ મૂકું, ત્યારે જ હું તમારો ખરેખરો રક્ષક ઠરુ. પૂર્વે કોઈ પણ કષ્ટને ન લેખાવતા એવા મેં, જ્યારે આ-જેને લીધે હું નાઠો છું તે-મહાસંકટ પ્રત્યક્ષ જોયું, ત્યારથી હું સર્વ રીતે ભ્રમિત ચિત્ત બની ગયો છું. તનની દશા તો આ તમે જુઓ જ છો; પણ તેવી જ મનની પણ દશા થઈ ગઈ છે. કોઈના કહેવાપર મને ભ્રમ ન થતો, એવું તમારું કહેવું અસત્ય છે, કેમકે અત્યાર લગી હું કેવળ મોહિત અને ભ્રમિત જ હતો; પણ હવે એ સઘળા મોહભ્રમથી જત્રત બની ગયો છું. મારુ શ્રેય શામાં છે, એ મેં અપરોક્ષ વિચાર્યું છે; અને તે માટે હવે મારે જે કરવું જોઈએ, તેને સારુ પણ હું તદ્દન સાવધ-ઉદ્યોગી બની ગયો છું; અર્થાત્ સત્યપ્રતિ દૃષ્ટિ કરવાં (તમારા કહેવા પ્રમાણે) અહુણાં હું ભ્રમણામાં નથી. માટે જો તમારા કલ્યાણની તમને આહુના હોય તો તિલંબ ન કરતાં, શીઘ્ર મારી સાથે આલો; હવે અહિંયાં મારાથી ટકી શકાતું નથી. આ નગર-માંની એક ક્ષણ પણ મને હવે વર્ષ જેવડી થઈ પડી છે. માટે તમારે આલવું હોય તો ભલે; નિકર આ નમસ્કાર! જય જય હરિ! અમે તો હવે એકલા જ આલીશું.”

આમ ઉપદેશ કરી, તેણે આલવા માંડ્યું, ત્યારે સર્વ લોકસમૂહ પણ તેની પછવાડે આલવા માંડ્યો. આ જોઈ પેલી સ્ત્રી, તદ્દન ખાવરી સરખી બની જઈને, “ઓ સ્વામીનાથ! ઓ પ્રભો! ઓ મહારાજ! તમે આટલા અધા નિર્દય-કેમ થઈ જાઓ છો? આ રંઠ દાસીપર કૃપા

કરો! કૃપા કરો!” એમ કરુણાળ સ્વરવડે બોલતી તેની પછવાડે દોડી, ને પેલાં બાળકો પણ રડતાં ઠગઠગતાં પછવાડે દોડ્યાં, તેમ બીજાં કુટુંબીજનો પણ પછવાડે દોડવા લાગ્યાં. સ્ત્રી તો આ આશ્ચર્ય સરખો બનાવ (પોતાના સ્વામીની કદી નહિ ધારેલી એવી સ્થિતિ) જોઈ, કેવળ અધીરી બની જઈને, ચત્કિચિત્ પણુ ગુરુજનની લજ્જા ન ગણતાં, તે ધીર પુરુષને બાઝી પડી; ને ઘાડા સ્વરે રુદન કરતી અને કરુણામય વાણી-વડે પ્રાર્થના કરવા લાગી; “હે મહારાજ! હે સ્થિરબુદ્ધિમાન! કશા પણુ ત્રિકાર વગરના તમારા દૃઢ મનને આ શું સૂઝ્યું છે? હે રક્ષક! હે પ્રાણુ! પોતાના અતુલ પરાક્રમ અને દયાળુપણથી અસંખ્ય જીવોને અલય આપનારા તમેને આ શો અણુધાર્યો ભ્રમ થઈ આવ્યો છે? હે મનસ્વી! આપના સરખા મહાન્ પુરુષને આમ અમારો, વિના કારણે ત્યાગ કરવો ઘટિત નથી; માટે કૃપા કરી આવા અનુચિત કર્મથી વિરામ પામો.”

આવું જોઈ તે ધીર પુરુષ અચક્ષણે માર્ગમાં જ ઉત્તો રહ્યો ને કહેવા લાગ્યો કે, “હે સ્ત્રી! તારા જાતિ સ્વભાવને વશ થઈને તારો અને મારો બંનેનો નાશ કરાવવા તું ઇચ્છે છે, એ કેવો મોહ! જન્મ-રૂપી વળાવમાં પડેલા અને ચિત્તરૂપી કાદવમાં ખરડાયેલા, મનુષ્યરૂપી માછલાંના બંધન માટે, દુર્વાસનારૂપ દોરી છે, અને સ્ત્રી, એ તેને બાંધેલો માંસના લોચાવાળો ગળ છે. તેમા મોહાંધ થઈ બંધાયેલો જીવ, તરણ-તારણનું કારણ પ્રત્યક્ષ છતાં, તે જોઈ શકતો નથી, પણ તે તો વિષ-યમાં-માયામાં જ ધ્યાન ધરે છે; અને એમ વિષપોતું ધ્યાન ધરવાથી, પુરુષને તેનો સંગ થાય-રહે છે. સંગથી કામ વ્યાપે છે, કામથી ક્રોધ થાય છે, ક્રોધથી સંપૂર્ણ મોહ ઉદય પામે છે, મોહથી સ્મૃતિનો વિભ્રમ થઈ જાય છે, સ્મૃતિભ્રમથી બુદ્ધિનાશ થાય છે ને બુદ્ધિનાશથી વિનાશ જ થાય છે. એવો વિનાશ કરનાર આ લોકમાં અણુસમજી સ્ત્રી જ છે. જેને સ્ત્રી છે તેને ભોગની ઈચ્છા છે, સ્ત્રી નથી તેને ભોગની ભૂમિકા જ ક્યાં છે? વાસ્તવિક રીતે સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાં જગતનો ત્યાગ થયો, અને જગતનો ત્યાગ થતાં સુખ જ પ્રાપ્ત થાય છે. સચ્ચરિત્રશાળી સ્ત્રીના સંગથી પણુ લોક માત્ર પતનને પામ્યું છે, તો વિષયમાં લુપ્ત સ્ત્રીના સંગની તો કથા જ શી? સત્કુલવતી સ્ત્રીના સંગતથી ઘણાક પુરુષો, છતે પુરુષાર્થે નાશ પામ્યા છે, તો માયામાં લપટાયેલી સ્ત્રીનું ચરિત્ર કેવું હોય? રણમાં શત્રુની સામે લડતાં, વગડામાં ચોર મળ્યા હોય ત્યાં, પૂર આવેલી નદી

ઉતરતાં, ધરવ્યવહારમાં, ને કોઈ મોટા ભયમાં જો સ્ત્રી સાથે હોય તો તે પોતાને રક્ષવા ઉદ્યુક્ત થયેલા પુરુષને જ (સ્વાત્મરક્ષણની ઇચ્છાથી) બાઝી પડીને તેના પુરુષાર્થને શુંગળાવી નાંખે છે; જેથી અંતે તે બિચારો, પ્રસ્તુત ભયના પંજામાં દબાઈ જાય છે! તેની પેઠે જ તે અત્યારે કરવા માંડેલું હું જોઈ છું. પણ હે સ્ત્રી! આમ કરવાથી તું, તારા અને મારા બન્નેના આત્માનું અનિષ્ટ કરીશ: એટલું જ નહિ, પણ આ આખા જનસમાજનું પણ અઠડ્યાણું કરીશ. તું મને મૂઝી દે, જોઈ છું ત્યાં જવા દે. તું શત્રુની ગરજ સારીશ મા. તારે જો આવતા ભયમાંથી બચવું હોય તો યદ્વાતદ્વા બઝવાનું છોડી, આમ જ ચાલી નિકળ અને તાસ આત્માનું શ્રેય કર; કેમકે જે આત્મઘાતી જનો છે તે મરણ પછી અંધ-કારથી વ્યાપ્ત એવા અસૂર્ય-જ્યાં કશો પ્રકાશ જ નથી તે સ્થાનમાં જાય છે. પરંતુ હું તો પ્રકાશયુક્ત દેશમાં પ્રવેશ કરવા પધારું છું. તમે સર્વ જીવો અજ્ઞાની છો, ને અજ્ઞાની, અશ્રદ્ધાવાન, સંશયાત્મા પ્રાણીનો વિનાશ જ છે; આ લોક કે પરલોક તેનો નથી. કલ્યાણમાં સંશય ધરનાર આત્માને ક્યાંઈ સુખ નથી, તો વધારે શું કહું? હે માયાવી! તારા સંગે રહેવામાં, ઘોર નરકરૂપ અપ્રકાશમાં પડવા માટે રંગે રમવા વિના ખીજે કશો અર્થ સરતો નથી. પણ એ વિષયો છે તે ચિરકાળ રહેશે તો પણ અવશ્ય જનાર છે; ત્યારે પ્રથમથી જ તેઓના ત્યાગમાં શો ફેર પડવાનો છે કે મનુષ્યો તેઓને ધીટ ધીર વીર થઈ ત્યજતા નથી? જો વિષયો પોને સ્વતંત્ર રીતે જશે તો મનને અતુલ પરિતાપ આપતા જશે, પણ આપણે પોતે તેમને ત્યજીશું તો તે આપણને સુખ આપતા જશે. તું જે જ્ઞાની છે તે જાણે છે કે, પોતાના શરીરરૂપી જે મહાનગરી છે, તે એક ઉપવનપેરે ભોગ અને મોક્ષને અર્થે છે, સુખને અર્થે છે, પણ દુઃખને અર્થે નથી. સ્ત્રીસંગમાં રહેવું, એ વિષયો માટે હોય તો તે મારા હણવાને ઉપાય છે. મૃગ, હાથી, પતંગિયું, મીન અને ભમરો, એ પાંચ, એક એક ઇન્દ્રિયના વિષયસુખમાં લુપ્થ થવાથી હણાય છે, તો પછી પ્રમાદી એવો મનુષ્ય, પાંચ ઇન્દ્રિયોથી એકે સામટા પાંચે વિષયોને સેવતા કેમ ન હણાય? હવે સૌ છૂટો! ચાલ્યા જાઓ, માયાનું આવરણ દૂર થાઓ! આ આત્મા સ્વતંત્ર છે, તે પરાધીનપણાનું દુઃખ સેવશે નહિ.”

આવું સાંભળી, પોતાના કુટુંબીજનો સહિત તે સ્ત્રી ફરી પૂછવા લાગી કે; “હે સ્વામીનાથ! પણ આપને માથે એવું તે શું મોટું સંકટ આવી પડ્યું છે કે; જેથી આ સુખનાં સ્થાનરૂપ સહજજનોથી ભરેલા

અને તમારી પોતાની સત્તામાં રહેલા જગન્નગરને, કોઈ અપવિત્ર સ્થાનની પેઠે, અઠસ્માત્ ત્યજીને ચાલ્યા જાઓ છો ?” તેના ઉત્તરમાં એ મહા-પુરુષ બોલ્યો; “અરે સંકટ તો એવું છે કે, જેનું કોઈથી પણ વારણ ન થઈ શકે ! તે સંકટ મારે એકલાને માથે જ નહિ, પણ તમારા અને આખા નગરના માથાપર દાંત ઠટકાવીને ઝગમગી રહેલું છે.” એટલું કહીને, અતિ લય ઉપજવનાર અને પોતે પ્રત્યક્ષ જોયલું, કાળપુરુષનું સર્વના લક્ષણરૂપ મહાલીલણ કર્મ ધર્ત્યભૂત કહી સંભળાવ્યું અને પછી જણાવ્યું કે; “હું પણ તે કાળપુરુષના સુખમાં સપડાઈ ગયો હતો, છતાં કોઈ પૂર્વના સંસ્કારથી જ છૂટવા પામ્યો છું; ને ત્યાંથી જ મને આ નિર્લય માર્ગનું અવલંબન કરવાની પ્રેરણા થઈ છે. તે જગદ્લક્ષકે મને ખરેખર વચન આપેલું છે કે, ‘અચ્યુતપથ,’ જેને પરબ્રહ્મ માર્ગ પણ કહે છે, તે પવિત્ર માર્ગનો આશ્રય કરનારાઓને મારાથી કશો લય રહેતો નથી; કેમકે એ માર્ગ કદી પણ નાશ નહિ થનાર પરમ સુખરૂપ અચ્યુતપુરનો છે. તે પુરમાં જે જઈ વસશે, તે અવિનાશી રહેશે. માટે હે કુટુમ્બીજનો ! આ આ લોકમાં મોહ પામેલા ક્ષુલ્લક-નાશવંત જીવડાઓ ! મહાપુણ્યરૂપી ધન આપીને આ કાચારૂપી નાવ ખરીદ કરેલું છે, તે લાગે નહિ ત્યાંસૂધી તેનાવડે ભવરૂપી દુઃખ-દરિયાને તરી લો.”

મહાત્માના સુખથી એ પ્રમાણેનું કાળપુરુષનું લયંકર વૃત્ત સાંભળી, એના સર્વ સુહૃદ્જનો લયલીત થઈ ગયા. તેઓમાંના કેટલાક તો, જેવા ઉભા હતા તેવા જ તેની સાથે જવા તત્પર થઈ ગયા; વળી કેટલાક માર્ગમાં ઝેઈતું ખાવાનું વગેરે સાહિત્ય લેવાને દોડાદોડ કરવા લાગ્યા; પણ કેટલાક માયા, મમતા ને ક્ષણભંગુર લોગમાં લોહુસ થયેલા પ્રમાદીઓ તો કહેવા લાગ્યા કે; “હાય મારી સ્ત્રી ! હાય મારું ધન ! હાય મારા પુત્રો ! હાય મારું ભવન ! અરે ! એ સર્વને મૂકીને આમ એકાએક કેમ ચાલી નિકળાય ? જે થનાર હશે તે થવા દઈશું, પણ એમ એકાએક જવાશે નહિ. એ કાળ શો ને કાળ શી ! એ તો માત્ર ભ્રમણા જ છે ! !”

એ પ્રમાણે કેટલાક જીવો કાળના લોગ થવા ને અનેક યોનિનાં મહાદુઃખો ભોગવવા, ત્યાં જ પડ્યા રહ્યા; કેમકે તેઓ આત્મઘાતી હતા. અનુત્તમ જન્મ પ્રાપ્ત કરી, અવિકળ ધૃદ્વિયો પાત્રી, જે આત્મ-હિત જાણતો નથી, તે આત્મઘાતી છે. એવા આત્મઘાતીજનો, શરીરનો નાશ થતાં પૂર્વે બોધ પામવા અશક્ત છે, ને તેમ હોવાથી અનંત-

કાળમાં શરીર ધારણ કરી દુ.ખને જ લોગવ્યા કરે છે. એવા જ કેટલાક લોકો તે જગન્નગરમાં પડ્યા રહ્યા, પણ ખાકીના સર્વ પંથીઓ સહિત પેલો ધીર પુરુષ, તેઓના આગેવાન ભોમિયા તરીકે, ત્યાંથી શ્રી અચ્યુતપુરપતિના નામનો જયધ્વનિ કરીને ચાલવા લાગ્યો. આ મહાપ્રયાણ જોવાની ઇચ્છાથી બીજા અસંખ્ય જનોની ત્યાં મેદિની એકઠી થઈ હતી. તે પણ ત્યાંથી પાછી ન વળતાં, તેઓની સાથે જ આલી-એવી ઇચ્છાથી કે જોઈએ તો ખરા, કે તેઓ ક્યાં જાય છે ને શું કરે છે ! આ પુરપ્રયાણ એવું ગંભીર અને ભય દેખાતું હતું કે તે જોઈને, તેના હેતુ સમજ્યા વગર પણ, કેટલાક સરળ સ્વભાવના મનુષ્યો, દ્રવિત થઈને તેની સાથે પ્રયાણ કરવા લાગ્યા. માર્ગમાં ક્ષણે ક્ષણે અચ્યુતપ્રભુની જયગર્જનાઓ થતી જાય છે; તેની સાથે તે મહાત્મા, પંથીઓને, “આલો, શીઘ્ર આલો,” એવી સૂચના કરતો જાય છે; અને અનેક પોળો, શેરીઓ, ચૌટાં ને રાજમાર્ગોને વચાવતો જાય છે. એમ સંઘ આગળ ચાલતો જાય છે, તેમ તેમ આસપાસના લતાઓમાંથી અસંખ્ય જનો, સત્સાધવા કે કૌતક જોવા તેમાં ઉમેરાતા પણ જાય છે.

એમ કરતાં સાંઝ પડવા આવી. વિમાનવાસીઓને સંધ્યાવંદનનો સમય થયો. તેઓ ગુરુદેવભણી જોવા લાગ્યા. તેમની ઇચ્છા જાણી લઈને ગુરુમહારાજે કહ્યું; “પવિત્રજનો ! સંધ્યાકાળ થવા આવ્યો છે, માટે તમે સર્વ એકાગ્રચિત્તે પોતાનું ઉપાસના કર્મ કરીને પાછા શીઘ્ર તત્પર થાઓ; કેમકે આ અચ્યુતપથે ચઢેલા પંથીઓ શું કરે છે, તે તો ખરેખર હવે જ જોવાનું છે. જુઓ, સંધ્યાકાળ થવા આવ્યો છે, માટે અંધારુ થઈ જવાના ભયથી તેઓ હવે ઝડપથી ચાલે છે. વ્યવહારદૃષ્ટિએ જોતાં એ પ્રકાર બહુ ઉલટો છે ! કેઈ દેશાંતરથી આવનાર પંથી, ગામ નજીક દેખાતું હોય તો, અંધારુ થઈ જવાના ભયથી ઝટ ગામમાં પેશી જવા સારુ ઉતાવળો દોડે છે; ત્યારે આ પંથીઓ, શહેરમાંથી નિકળી જવા સારુ ઉતાવળા દોડવા માંડ્યા છે ! એ જ આ અચ્યુતપથની વિલક્ષણતા છે !” પછી પુણ્યજનો તત્કાલ ઉભા થયા; અને ગુરુદેવના નામનો જયધ્વનિ કરીને સંધ્યોપાસન માટે ચાલ્યા ગયા.

પુરદ્વારદર્શન

નિયમ પ્રમાણે સાયંકાળની સંધ્યા, હરિકીર્તન, ગુરુવંદન ઇત્યાદિ નિત્યકર્મ આટોપી લઈ, યથેચ્છ અમૃતપાન કરીને, સર્વ સમાજ પાછો પંથીયાત્રા ને નગરના અવલોકન માટે તત્પર થયો. વિમાન, જે આટલી

ઘડી સૂધી અંતરિક્ષમાં સ્થિર હતું, તે પેલા પંથીઓ ઉપર આવી અટ-
ક્યું. વરેણુ મહારાજ ઉભો થયો, ને ગુરુજીને વંદન કરીને કહેવા લાગ્યો;
“અહો! કૃપાનાથ! આ પંથીઓ તો એટલીવારમાં ઘણે દૂર આવી
ગયા છે, તેઓ આવા અંધારામાં પણ હજી દોડ્યા જ નથી છે. તેઓ-
માંના ઘણાક તો થાકી જવા આવ્યા છે; છતાં અંધારાથી, પછવાડેના ભયથી
(કાળપુરુષના સપાટામાં આવી જવાનો, ને માયામાં પાછા પડવાનો)
અને પેલા સત્સાધકના (પેલો ધીર મહાત્મા તે જ; એને હવે આપણે
સત્સાધક કહીશું) વારંવારના બોધથી, એ રીતનાં અનેક કારણોથી, તેઓ
જેમ તેમ કરીને ઘસણતા નથી છે. હવે એમના એમ ક્યાંસૂધી ચાલ્યા
જશે તે જોવાનું છે.” એ સાંભળી વામદેવજી બોલ્યા; “ રાજ, આપણે
તો માત્ર એકી દૃષ્ટિ જોયા જ કરવાનું છે. પણ મને લાગે છે કે, તેઓ
હવે એકાદ સ્થળની સમીપ જઈ પહોંચવા ઈચ્છે છે. જો પેલો પરાર્થ-
કુશળ સત્સાધક તેઓને કંઈક કહેવાને ઉભો રહ્યો છે. તે શું કહે છે તે
સાંભળો.” સૌ શાંત બનીને તેણી ગમ કાન ધરી સાંભળવા લાગ્યા.

તે મુમુક્ષુ સત્સાધક બોલ્યો; “હિ પુણ્યવાન મનુષ્યો! (કેમકે તમે
મહાભયથી મુક્ત થવાને માર્ગ ચઢેલા છો, માટે પુણ્યવાન જ છો.) હિ
મુમુક્ષુઓ! હિ અચ્યુતપુર ગ્રામ કરવાની કામનાવાળા પ્રાણીઓ! જીઓ,
આ અંધાર થઈ ગયું. આપણે ઘણીવારથી ચાલ્યા આવીએ છીએ, તેથી
હું ધાર છું કે, તમે સૌ થાકી ગયા હશે. પણ ગભરાશો નહિ, હવે
આપણે એક નિર્ભયસ્થાનની લગભગ આવી પહોંચ્યા છીએ. ત્યાં આપ-
ણને ઘણા મોટો ને સારી સગવડતાવાળો ઉતારો મળશે. જીઓ, આપણી
દૃષ્ટિ સામે પેલો મહોટો દરવાજો રહ્યો. શું તે તમને દેખાય છે?” ત્યારે
સૌ લોકો બોલ્યા; “ના, અમને તો અંધારામાં કશુંએ દેખાતું નથી;
માત્ર એક દીવાના સરખો કંઈક પ્રકાશ જ દેખાય છે.” સત્સાધક બોલ્યો;
“એ જ એ દરવાજાની નિશાની છે. હવે તે અહીંથી વધારે દૂર નથી;
તેથી થોડાને માટે ધૈર્ય ન ત્યજતાં તમે સૌ ધીમે ધીમે મારી પછવાડે
ચાલ્યા આવો. એ દરવાજો આ દુઃખદાયી નગરનું મહાદ્વાર છે. એને
વટાવીશું, એટલે લાગલી જ આ વિસ્તૃત નગરીની રાજિયામણી ભાગોળ
આવશે; અને ત્યાં પછી આપણને પેલા કૂર કુતાંતનો, અહીંના જેટલો તો
ભય રહેશે નહિ જ.” આ વચન સાંભળી સૌ જીવો, જેમ બને તેમ તેની
પાછળ ત્વરાથી ચાલવા લાગ્યા. ધાક્યા પછી તો થોડું ચાલવું પણ કઠણ
થઈ પડે છે, તેથી તેઓ જેમ જેમ ચાલે, તેમ તેમ તેઓને જાણે માર્ગ

વધારે વધારે લાંબો લાગવા માંડ્યો. કેટલાક નિર્બળ શરીરનાઓ* તો થાકથી કંટાળી ગયા, ને ધૈર્ય ધારી શક્યા નહિ. તેઓ હવે આગળ જવું માંડી વાળવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા. કેટલાકે, જેઓ પૂછ્યા ગાછ્યા વગર, દેખાદેખી જ સૌની સાથે, ચાલી નિકળ્યા હતા, તેઓ તો, આવું અધારુ ને થાક અનુભવીને, ત્યાંથી જ પાછા વળી જવાનો નિશ્ચય કરવા લાગ્યા. બીજા સરલ, શુદ્ધ અને દૃઢ મનનાઓ, સત્સાધકના વચન ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને, ચાલવામાં જ આપણું શ્રેય છે, આમ પરસ્પરને કહેવા લાગ્યા. એટલામાં એ મહાત્મા સત્સાધક પુનઃ ઉભો રહ્યો ને લાંબો હાથ કરીને લોકોને કહેવા લાગ્યો; “અરે સારા ભાગ્યવાળા જનો! હવે તમે સૌ હર્ષ પામે, ને આપણું સર્વને સહાને માટે અભય આપનારા અચ્યુત પ્રભુની એકવાર જય ગર્જના કરો.” લોકોએ તત્કાલ એકે અવાજે અચ્યુત પ્રભુના નામનો મોટો જયધ્વનિ કર્યો. ત્યાર પછી તે પાછો બોલ્યો; “આપણને આ પ્રમાણે હર્ષિત થવાનું શું કારણ છે, તે તમે સૌ સમજ્યા તો હશે જ. ચિત્ત જેમ પોતાના ભાનના નિર્વાહ માટે સમર્થ છે, લેદ જેમ લેદના નિર્વાહ માટે સમર્થ છે, તેમ પોતાના અને પારકાના નિર્વાહ અર્થે સમર્થ એવી, સંભાવનાથી પણ અઘટિતની ઘટના-કલ્પના કરવામાં કુશળ-પેદી માયા-જે વિભ્રમ થકી મોહ ઉપજાવે છે, તે માયાના મોહમાંથી હવે આપણે છૂટ્યા છીએ. એ મહામાયા જ્ઞાનીના ચિત્તને પણ બળાટકારે ઘસડી મહામોહમાં પૂરે છે, તો આપણે અજ્ઞ જીવો તે કઈ ગણતીમાં? જૂઓ, એ માયામાંથી છૂટી, મહા મહા કષ્ટને અને આપણે અત્યારે આ પવિત્ર અને સ્વતત્ર સ્થાનવિશે આવી પહોંચ્યા છીએ. આ જ એ પુરદ્વાર. આ જ આ દુઃખરૂપ જગજગરમાંથી છૂટી નિકળવાનું ખરું દ્વાર છે. આ જ પરમ સુખરૂપ અચ્યુતપુર જવાના માર્ગનું સુખ છે. એ ઉપરથી એનાં નામ પણ અનેક છે.” એ સાંભળી કેટલાકે તે પુરદ્વાર, જે પોતે અતિ સુંદર પ્રકાશમાન છતાં વળી મધ્યમાં પ્રકટેલા જ્ઞાનદીપકવડે સુપ્રકાશિત હતું તેને જોઈને, બોલી ઉઠ્યા; “હા હા મહારાજ! આ એના ઉપર મકોટા સુવર્ણાક્ષરોથી લખેલું છે, તે એનું નામ જ હશે, નહિ વારું? એ અનેક રત્નોથી જડેલા સુવર્ણાક્ષરોમાં તો બીજું પણ કેટલુંક લખેલું છે. તેપર આ દીપકનો પ્રકાશ પડતાં તથા પેલાં રત્નોને લીધે, બીજું અનેક દીપકો હોય તેવો તેનો પણ ઝળહળ પ્રકાશ થઈ રહ્યો છે!” એવી રીતે વાત કરતા સૌ

* એાછી શ્રદ્ધાવાળા.

પવિત્ર જીવો, તે મહાદ્વાર આગળ આવીને ઊભા રહ્યા ને એકેક સાથે
પેલા સુવર્ણના અક્ષરો વાંચવા લાગ્યા. તે દ્વારના સૌથી ઉપરના ભાગમાં
ઘણા મોટા અક્ષરોથી લખ્યું હતું કે:—

॥ શ્રીઅચ્યુતપથદ્વારમિદમ્ ॥

અચ્યુતસ્ય પથદ્વારં જગન્નગરવાસિનામ્ ।
ત્રિનાશભયમોક્ષાય નિર્મિતં વ્રહ્મણા સ્વયમ્ ॥
સ્વતંત્રં સુખદં શ્રેષ્ઠં રમ્યં સત્સાધનાકરમ્ ।
જન્માનેકાર્જિતપુણ્યફલરૂપં સદુર્લભમ્ ॥
તત્પ્રાપ્ય તુ વહેદ્વૃત્તિં ધાર્મિકી કર્મ ચેદ્દશમ્ ।
લભતેઽચ્યુતમાર્ગં તુ ભગવત્કૃપયા નરઃ ॥
લઘ્વાપિ તત્કચિન્મૂઢા અન્યથાદૃત્તિમાશ્રિતાઃ ।
ન સત્પથં ન સૌલ્યં તે ન પુરદ્વારદર્શનમ્ ॥

(ભાવાર્થ—દોહડા)

અચ્યુતપથનું દ્વાર આ, જગન્નગર જનકાલ;	
વિનાશ ભયથી છૂટવા, મેલવવા સુખસાજ	૧
રમ્યું બ્રહ્મદેવે સ્વયં, હૃદય ધરી અતિ હેત;	
સ્વતંત્ર સુખદ શ્રેષ્ઠ રમ્ય, સાધન સર્વ સમેત	૨
જન્મજન્મકૃત પુણ્યફલ, દુર્લભ અતિશય એહ,	
તેને પામી કર્મ શુભ, કરે-ધર્મ પર નેહ-	૩
તો ભગવત કૃપા યદી, અચ્યુતમાર્ગ જણાય;	
જે મારગ ચાલ્યા જતા, અચ્યુતપુર પહોંચાય	૪
પણ અહીં આવી મૂઠ જે, મન ખેંચે ત્યાં જાય,	
મનનું ભાવ્યું આચરે, તેનું અવળું થાય	૫
(ન)અચ્યુતપથ સુખ ના મળે, ફરી ન આવે આહિ;	
જગન્નગરમાં ભટકતા, પડે કાળ સુખ માંહિ.	૬

તે પુણ્યજનો, એ પ્રમાણે દ્વારપર લખેલું વાંચી રહ્યા ત્યારે, સત્સા-
થક બોલ્યો, “હુ ભાવિક પંથીઓ! એવી મહત્તાવાળું આ મહાદ્વાર છે;
અને આજખા નગરને માટે માત્ર એ એક જ* છે. બીજાં નાનાં મોટાં
અસંખ્ય દ્વાર છે ખરાં; પણ તે અધમ, પરમ દુઃખરૂપ, અંધારામાં
પડેલાં અને માંહેથી નિકળી પણ ન શકાય એવાં છે; એટલે જગન્ન-

* આ મહાદ્વાર તે મનુષ્યદેહમાં થતુ મારભનું જ્ઞાન. તે એકું કે, મોક્ષનું કારણ
બરબ્રહ્મનું નિષ્કામ ભક્તિજ્ઞાન છે. પુરદ્વારનો પ્રથમ દરવાજો તે મારભનું જ્ઞાન-હરિ ભજના
તે; અને તેમાંથી મુક્ત થવું, તે સંસારગડામાંથી નિકળવું તે.

ગરમાં વેઠવાં પડતાં અપાર દુઃખોથી કંટાળી, કાળપુરુષનાં લયથી ત્રાસીને, આણીઓ અઝાણપણે આમથી તેમ, એવાં અનેક દ્વારો પ્રત્યે ભટકતાં ફરે છે, પણ જ્યારે કોઈ ઠેકાણેથી છૂટી શકતાં નથી ત્યારે થાકીને, વારંવાર મોટેથી પ્રાર્થના કરે છે કે; 'હિ પ્રભો ! આમાંથી કૃપા કરી એકવાર મુક્ત કરો ! જો આપ એક લગાર અવકાશ આપો, તો હું તુરત અહીંથી છૂટીને આપને માર્ગે આવું !' આવી અનેકવારની, અંતઃકરણ-પૂર્વક કરેલી પ્રાર્થનાથી, દયા લાવી પ્રભુ એકવાર એવો સંયોગ મેળવી આપે છે કે, જેવડે આ અવિત્ર મહાદ્વારનાં દર્શન થાય છે. હવે એવી રીતે મહાકળને અંતે એનાં દર્શન થવા છતાં, જે જીવ પૂર્ણ સાવધપણાથી તત્કાલ એમાં થઈને નિકળી જાય નહિ, તે પાછો ભૂલાવામાં પડે છે; ને એમ વામાટામા કરતાં દ્વાર બંધ થઈ ગયું, એટલે બંસ ! પછી સદાને માટે દ્વારેદ્વાર ભટકવું, તેને કપાળે ઓટે છે. પણ તેમ થયું, એટલે પ્રભુ પણ તેની પ્રાર્થનાને સાંભળતો નથી શું ? ના; તે પરમ દીનદયાળુ છે; માટે અનેક દુઃખોને અંતે એને પીડાતો જોઈ, એનાપર દયાદૃષ્ટિ કરીને કોઈક કાળે, પાછી આવી સગવડ કરી આપે છે. એમ છતાં પણ જો તે અવિદ્યાશ્રિત જીવ પુનઃ ભૂલે છે તો તેના ભોગ જ ! હે ભાગ્યવંતો ! આપણને પણ આ સઘળી, અહીં સૂધી આવી પહોંચવાની સગવડ, એવાં અનેક કષ્ટને અંતે, એ પ્રભુની દયાથી જ પ્રાપ્ત થઈ છે. માટે આપણે હવે શાને વિલંબ કરવો જોઈએ ? અને શા અર્થે આલસ્ય કરવું જોઈએ ? તમે સૌ ઘણા સમયથી તરકામાં, ને પછી અંધારામાં, વગર વિસામે ત્વરાથી ચાલ્યા આવો છો, ને તેથી તદ્દન થાકી ગયા છો, એ હું સારી પેઠે જાણું છું; પણ હવે થોડાંને માટે કંટાળવું યોગ્ય નથી. માટે સૌ એકવાર જેમ તેમ કરીને ટટાર થાઓ, ને હું ઠહું તેટલી વિનંતિ સારી પેઠે લક્ષમાં રાખી, મારી પાછળ પાછળ આવો. તમે સર્વે શરીરપોષણને ધન્ય છે, પણ તેમ કરીને તમારા આત્માના કલ્યાણની દૃઢદક્ષા કરશો તો તે, લાકડાંને ભરોસે મોટા મગરમચ્છપર બેસી, નદીપાર જવા જેવું થશે. માટે હવે શરીરની માયા તજો; અને તમારા પોતાને જ જોઈ ચાલો. માત્ર આ દ્વાર જેવું સુંદર છે, તેટલું જ માંહેથી વિશાળ છે. એમાં અનેક ભુલવણી, ચુકવણી ને આડાં અવળાં બારી બારણાં છે; તેમ એમાં અનેક સગવડો તથા સુવા, બેસવા ને રંગરાગ કરવાનાં સર્વ સુખનાં સાધનો પણ છે. એમાં પેઠા પછી જેવી પ્રકૃતિનો મનુષ્ય જેવી સગવડ ધન્ય છે, તે સઘળી તેમાં અનાયાસે મળી શકે છે. પરંતુ

આપણે-તેમાંની કોઈ પણ વસ્તુનો ઉપલોગ - કરવાનો નથી. આપણે થાક્યા છીએ, ભૂખ્યા છીએ, રાત પણ ઘણી ગઈ છે; પણ તેથી જો ઓડીવાર પણ વિસામો લેવા બેસીશું તો સત્વર ઉઠવાનું મન થશે નહિ; ને એટલામાં જો કદાચ દ્વાર બંધ થઈ જાય તો પછી સઘળું જ બોધ બેસીશું-સઘળો પ્રયત્ન પાણીમાં જશે;-કેમકે પેલા કૃતાંત કાળ પુરુષની હાઠ અહીં સૂધી વાગે છે ને તેના લાંબા હાથ અથડાવાથી ઘણી-કવાર દ્વારના કમાડ ધડાધડ (અકસ્માત મૃત્યુથી) બંધ થઈ જાય છે, તેથી તેના ભક્ષ પણ થઈ પડે! લોગનેજે દ્વાર બંધ થઈ જાય તો આપણે પેલી પાર જતા અટકી પડીશું અને એકવાર એક હાથ આવેલો અવસર ચૂક્યા, એટલે પછી કોણ જાણે ક્યારેય દાવ આવે, તે કોઈ જાણતું નથી. માત્ર આપણે અણધારી વિટંબણામાં આવી પડીએ, એ જ ક્ષણ મળશે. માટે ફરીથી હું કહું છું કે, હે સજ્જનો! તમે ઘણા જ સાવધ રહેજો; ગમે તેવાં ખાવા, પીવા, સૂવા, બેસવા, પહેરવા, ઓઢવા, જોવા, લેવા, સાંભળવા, રમવા, જમવા, અંગીકાર કરવા, હસવા, બોલવા ને હર્ષિત થવા આદિકના અનેક પ્રકારનાં સુખો, અનાયાસે ગમે તેટલાં મળે તોપણ, તેમાં તમે કદી લોભાતા નહિ. જો લોભાયા તો પસ્તાશો અને અમારો સંગાથ તૂટશે; કેમકે કર્મથી પ્રાણી બંધનમાં પડે છે; અને એ કર્મ ચિત્તની શુદ્ધિ અર્થે છે, પણ વસ્તુપ્રાપ્તિને અર્થે નથી. આપણે બંધમાં પડ્યું નથી, પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી છે. ભોગેગ્રહા માત્ર બંધ છે, ને તેનો ત્યાગ તે મોક્ષ છે; માટે એ ભોગનો ત્યાગ કરવો, એ એવેગ્રહ પ્રાણીનું આવશ્યક કર્તવ્ય છે. ચિત્ત એ જ એ અર્થ માત્રનું કારણ-છે. ચિત્ત માનેલા ત્રણે જગત્ છે, પણ ચિત્ત ક્ષીણ થયું કે જગત્ ક્ષીણ થાય છે, માટે એ ચિત્તને પ્રયત્નવડે સ્વાધીનમાં લેવું. તે માટે-ભોગની વાસના ત્યજી, દેહવાસના પણ ત્યજવી; પછી ભાવ અને અભાવ બંનેને ત્યજી નિર્વિકલ્પ થઈ સુખીયા થવાનું છે. લોક-પ્રેમથી, શાસ્ત્રપ્રેમથી, કે દેહપ્રેમથી જીવને યથાર્થ જ્ઞાન (કલ્યાણ) થતું નથી, માટે એ સર્વનો ત્યાગ કરવાનો છે. કોઈ માનશે કે, હું સમર્થ છું, પણ તત્ર તો હુંએ નથી, ને તુંએ નથી, ભાઈએ નથી ને મિત્રે નથી, માતાએ નથી ને પિતાએ નથી-એ તો માત્ર ઉપાધિભેદ છે. આ સૃષ્ટિમાં-જેમ માટી, લોહું આદિક પદાર્થો રૂપાંતર ભેદે અન્યથા અન્યથા

* જ્ઞાનભક્તિએ તરી પાર જવાય તે પૂર્વે મરણે ચલું ને પાછો વાસનામાં આવેલા તો પછી તરવાનો-ચૂકી થવાનો ઉપાય હાથમા નથી.

કહ્યા છે, પણ તે બધા વાણીકદિપત લેદ છે, પણ વાસ્તવિક લેદ કંઈ જ નથી. તેમ જ આ સર્વ પ્રાણીઓ પણ કંઈ નથી. તેઓ તમારા જેવા જ છે; માટે આ સ્થાનમાં ચિત્તને જ સ્થિર કરવાનું છે. વારંવાર એ ઉપર લક્ષ્યપૂર્વક પ્રયત્ન કરતાં પણ ચિત્તજ-ચિત્તને જાણનાર, શુદ્ધતા-યોગ-યુક્તાત્મપણા વગર મનને જિતી શકતો નથી; તો તમે ક્ષણવારમાં જ ચિત્તને જિતો, એ દુર્લભ છે. એ ચિત્ત તો અતિ કષ્ટે આધીન થાય છે. દુષ્ટ હાથીને અંકુશ વિના વશ કરાતો નથી, તેમ ચિત્તને પણ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી અંકુશ વિના વશ કરાતું નથી. એ ચિત્તને વશ કરવાના સાધનમાં અધ્યાત્મવિદ્યાજ્ઞાન, સાધુસંગ, વાસનાનો ત્યાગ, પ્રાણુગતિનો વિરોધ, એ વગેરે મોટી યુક્તિઓ (ચિત્તજય માટે) છે; છતાં પણ જેઓ હઠથી કે મમતથી ખીબા પ્રકારે ચિત્તને નિયમમાં રાખવા મથે છે, તે, દીવાને પડતો મૂંઝી, અંજન ચોપડી, અંધકારને દૂર કરવા ધંધનાર જેવા અવિદ્યાથી પચેલા પ્રાણીઓ છે. આટલું તો નિશ્ચયાત્મક જ જાણવું કે, તે જ સન્મતિવાળાનો વિચાર સફળ થયો-તેનું જ કલ્યાણ થયું કે, જેની ભોગલાલસા દિનપ્રતિદિન નિવૃત્ત પામી ગઈ. હવે તમે સર્વ સહ-સહાઈ મારી પાછળ પાછળ જ, શુદ્ધ ને દૃઢ ચિત્ત થઈને, આલ્યા આવજો. થોડીક વારનું કામ છે. ઘડી બે ઘડીમાં તો આપણે એ મોટા વિસ્તારવાળા મહાદ્વારને ઓળંગીને બહાર જતા રહીશું. ચાલો, તત્પર થાઓ; કૃપાળુ અચ્યુતપ્રભુ આપણને તે સઘળી વિટંબણાઓમાંથી મુક્ત કરશે.” એમ કહી, તુરત અચ્યુતપ્રભુના નામની જયગર્જના કરાવી, તે મહા-પુરુષ આખા સંઘસહિત પુરદ્વારને વિષે પેઠા.

આમ થયું એટલે તો અત્યાર સૂધી એ સઘળો પ્રકાર એકાગ્રતાથી બેઠું રહેલા આપણા વરેષુ મહારાજા આદિક વિમાનવાસીઓ, ગુરુ વામદેવજીને કહેવા લાગ્યા કે, “હુ દયાળુ! હવે કેમ કરીશું? હવે તેઓ માંહે શું કરે છે, તે પ્રકાર આપણાથી કેમ કરીને બેવાશે?” ત્યારે વામદેવજી બોલ્યા; “એ વાત મારા લક્ષમાં છે, માટે ચાલો આપણે જરા નીચા ઉતરીએ અને દ્વારની સામે જઈઉંલા રહીએ.” સૌ જનોના આશ્ચર્ય વચ્ચે વિમાન ઠળી ન શકાય તેવી રીતે, એકાએક નીચું ઉતર્યું અને તે, દ્વાર અંદરનું સઘળું યથાર્થ દૃષ્ટે પડે તેવી રીતે, તે મહાદ્વારની સામે, અંતરિક્ષમાં સ્થિર થઈ ગયું! એ અદ્ભુત વિમાન દિવ્ય હોવાથી, પ્રાકૃત પ્રાણીની દૃષ્ટે પડતું નહોતું; માટે તે એટલું બધું નીચું આવ્યું તોપણ, તેને ભૂમિપરથી કેઈ બેઠું શક્યું નહિ. પછી સૌ પવિત્ર જનો એકચિત્ત થઈને દ્વારભણી દૃષ્ટિ કરતા શાંતપણે બેઠા.

દ્વારાંતઃપ્રવેશ

મહાત્મા સત્સાધક તે જગન્નગર ત્વરાથી વટાવી, એ મહાદ્વારમાં થઈને ચાલવા માંડ્યો તે વેળા, આસપાસનાં સુખસાધનો કે વૈભવ-વિલાસપર કે તેમાંની અતિ અદ્ભુત રચનાપર તેણે કશું લક્ષ દીધું નહિ. તેમ પોતાની પછવાડે આવનારા પેલા સર્વ પંથીઓ પણ તેવી જ ત્વરાથી ચાલ્યા આવે છે કે નહિ, તે લણી પણ તેણે પાછું વળી નેયું નહિ. અધિકારી પુરુષ, પદાર્થ-પ્રાણીમાત્રને પોતાના આત્મારૂપે સાક્ષાત્ અનુભવે છે ને તે અવસ્થામાં તેને બ્રાંતિ ઉત્પન્ન થતી નથી તથા શોક-ચિત્તની વ્યાકુળતા પણ થતી નથી, કારણ કે શોકમાં કલહાદિનું કારણ જે લેદણુદિ, તે તેનામાંથી જતી રહી છે-તેનાથી તે છૂટો છે. જ્યારે પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરનારને સર્વ પોતાના આત્મારૂપે ભાસે છે ત્યારે એવા અલેદદૃષ્ટિવાળાને શોકે શો ને મોહિ શો? સત્સાધક, જગન્નગરના પરમ કષ્ટમાંથી અને કાળ પુરુષના નિત્યના ભય-ત્રાસથી સદાને માટે છૂટવાનો, આવો અમૂલ્ય, છતાં ક્ષણ માત્રમાં જરાક જેટલી અવિદ્યામાં ફસાઈ જવાથી છટકી જનારો પ્રસંગ-ફરી ફરી પ્રાપ્ત થવો હુલ્લ છે, તેના જ્ઞાતા હોતો. એ હુલ્લ પ્રસંગને સહજમાં ગુમાવી ન દેવો, એવું સમજીને તે પોતાના ચિત્તને દૃઢ કરી, જેમ અને તેમ દ્વારની બહાર ક્યારે નિકળી જવાય, એવી દૃઢ નિષ્ઠાથી ચાલ્યો જતો હોતો* તોપણ વારં-વાર મોટે સાદે પાછળના પંથીઓને સૂચના કર્યો જતો હોતો કે; “હિ જિજ્ઞાસુઓ! ચાલો, શીઘ્ર ચાલો; થોડીકવાર આડું અવળું કયાંય ન જોતાં નાસાથે દૃષ્ટિ કરીને ચાલો. કાને બે હાથ દાબીને અને મનને ઘાડું કરીને દૃઢપણે મારી પાછળ પાછળ ચાલ્યા આવો. કશામાં લોભાશો નહિ, કોઈમાં લપટાશો નહિ, ને થોડાને માટે થાકથી ગભરાશો નહિ. પરિશ્રમ ન સહન થતો હોય તો આપણને અતે રક્ષણ આપનારા સમર્થ અચ્યુતપ્રભુ-પરબ્રહ્મનું જ મુખેથી નામ સ્મરણ કરવા આવો. પુનઃ પુનઃ આવો સમય નહિ આવશે; માટે પૂરતી સાવધતાથી ચાલ્યા આવો. એકવાર દ્વારને ઓળંગીને આપણે ક્ષેમક્રુશળ બહાર નિકળી જઈએ તો જાણે જગજિત્યા, કૃતાર્થ થયા ને સર્વ કાર્ય કરી રહ્યા. જેઓ જિતેન્દ્રિય છે, વૈરાગ્યવાળા છે, તેનાથી જ અંદરના તથા બહારના વિષે-ચોના ત્યાગ થઈ શકે છે, અને એ ત્યાગ જો મોક્ષની ઈચ્છા હોય તો

* વિજ્ઞાનભક્તિ પ્રપૂર્ણ કરવામાં પ્રારંભની જે દૃઢ શ્રદ્ધા, તેમાંથી ચલાયમાન થવાને જે ભય છે તેજ એ.

જ થાય છે. તમે મોક્ષેચ્છુ છો, તો હે વિચક્ષણો! જાણો કે આ જીવને સુક્ષિતરૂપી મોટા મહેલપર ચઢવામાં વૈરાગ્યને બોધ પાંખો છે, ને જેમ પક્ષી બે પાંખ વગર ઉડી શકતું નથી, તેમ તમે પણ એ બે વગર ચઢી શકશો નહિ. માટે વૈરાગ્યને દૃઢ કરી રાખો. આ દ્વારમાં રહેલા વિષ-યાદિક બાહ્યપદાર્થોનું અનુસંધાન, એકેકથી અધિક, દુષ્ટ વાસનારૂપ ક્ષણ આપનારુ છે, તેથી વિવેકથી સમજી, બાહ્યપદાર્થોનો-લોગોનો-ત્યાગ કરીને, સ્વસ્વરૂપનું અનુસંધાન કરવામાં જ કાર્યસિદ્ધિ છે. બાહ્યપદાર્થો-પ્રતિ દૃષ્ટિ જતી રોકવાથી, મન સ્વચ્છ થાય છે. મન સ્વચ્છ થવાથી અચ્યુત-પરમાત્માનું યોગ્ય જ્ઞાન થાય છે; યોગ્ય જ્ઞાન થવાથી, બંધન-રૂપ માયા છૂટે છે, માયામાંથી છૂટા થવાથી સ્વરૂપાનુસંધાન થાય છે, ને સ્વરૂપાનુસંધાનથી તરી જવાય છે. તેથી હે ભાગ્યવાન પંથીઓ! આપણા ઘણાક કાળના સઘળા પરિશ્રમનું સાદૃશ્ય એટલું જ છે કે, એકવાર આપણે ક્ષેમકુશળ આ પુરદ્વારમાં થઈને બહાર નિકળી જઈએ.”

એ પ્રમાણે કહેતો તે મહાત્મા સઠસણટ ચાલ્યો, ત્યારે પથીઓ પણ તેવી જ ત્વરાથી આગળ ચાલવા લાગ્યા. તેઓની સંખ્યા જેમ ઘણી મોટી હતી, તેમ તે પુરદ્વારનો વિસ્તાર પણ કંઈ થોડો નહોતો. એવા એવા અનેક લોકસમૂહ તેમાં સમાઈ જાય, તેલું તે વિશાળ હતું. તેમાં થઈને જતાં ડાબા જમણી બન્ને બાજુએ અનેક પ્રદારનાં સુંદર આસનો ઢાળેલાં હતાં. કોઈ ઠેકાણે સુંવાળા મખમલના ગાદી તકિયા બિછાવેલા હતા; કોઈ સ્થળે અતલસ ને મશરૂની તળાઈઓવાળા સુંદર પલંગો બિછાવી રાખ્યા હતા; કોઈ ઠેકાણે સેજવટો, ક્યાંક ચોરગો, ક્યાંક ખુર-શીઓ, સિંહાસનો ને બાજઠા આદિક ઢાળેલા હતા. એ બિછાવી રાખેલાં કોઈ કોઈ આસનો પાસે નિર્મળ જળ, દૂધ, શેરડીનો રસ આદિક પેય પદાર્થો, કોઈ સ્થળે મેવા મિઠાઈ આદિ ભક્ષ્ય પદાર્થો ને કોઈ ઠેકાણે અત્તર, અગરબત્ત, ચઢન, પુષ્પ આદિ સુગંધિ પદાર્થો તૈયાર હતા; અને આસનોપર આવી બેસનાર મનુષ્યને ત્રિના શ્રમે ઉપયોગમાં આવી શકે, તેવી રીતે તે તે પદાર્થો ગોઠવી રાખેલા હતા. સમય રાત્રિનો હતો, પણ એ વિશાળ અને અદ્ભુત આશ્રમસ્થાન સરખા પુરદ્વારમાં, ઠેકઠેકાણે એવા તેજસ્વી મણિઓ જડેલા હતા કે, ત્યાં અસંખ્ય દીપકો પ્રકટેલા હોય તેવા દેખાતા હતા, અને તે વેળા રાત્રિનો જાણે દિવસ થઈ રહ્યો હોય નહિ શું! એવો ભાસ થતો હતો. આવી લલચાવનારી રચનાની વચ્ચેવચ્ચ થઈને ચાલવાનું હતું. સર્વ પંથીઓ આખા દિવસની દોડાદોડથી થાડીને વદન

લોટપોટ સરખા થઈ ગયા હતા; ભૂખ અને તરસનો ત્રાસ પણ કંઈ ઓછો નહોતો; રાત પણ બહુ જવા આવેલી હોવાથી નિદ્રાદેવી પણ કેટલાકનાં નેત્રપર ચઢી બેઠી હતી, અને ઉપરાઉપરી બગાસાં ખવરાવતી હતી. આવી રીતે ઉઘ, ભૂખ ને દુઃખ, એ ત્રણેના ભારમાં દબાયેલા પંથીઓ-માંથી, હવે આગળ ચાલવા માટે, થોડાક જ ઉમંગ ધરાવનારા નિકળે એમ હતું. માત્ર પોતાના નાયક સત્સાધકની વારંવારની સૂચના અને ધીટપણાને વળગીને જ સઘળા ઘસડાયા જતા હતા. પણ એવું તે ક્યાં સૂધી ચાલે? એ મહાપુરુષ ગમે તેટલી ત્વરા કરતો હતો, ને ગમે તેટલી ચેતવણી આપ્યો જતો હતો, તો પણ શું થયું? આસપાસ દૃષ્ટિ જ ન ઠરવે, એવી સ્થિતિ મનોવૃત્તિવાળા એ સંઘમાં વિરલ જ હતા. અને તે સુખસ્થાનમાં દૃષ્ટિ ફેરવી, એટલે તો સહજમાં મન લલચાઈ જાય તેમ હતું. આખો સમાજ ઘસમસ્યો ચાલ્યો જતો હતો, તેમાંથી આસપાસ દૃષ્ટિ ઠરી, એટલે લલચાઈને, ઘણાક જનો માર્ગમાં જ ઠાળેલાં આસનો જોઈને, તેપર ટપોટપ ‘હાસ!’ એમ બોલતા, બેસી જવા લાગ્યા. એમ સમજીને કે આટલો મોટો સઘ ચાલ્યો આવે છે, તેમાં હજી ઘણો લાગ પાછળ છે; તે બધો આવી રહેતાં સૂધીમાં તો આપણે જરા વિશ્રામ લઈએ, જરા બેસીશું તેમાં શું? હમણાં ઉઠી, તેઓના ભેગા થઈ જઈશું. એમ વિચારી, કોઈ સુંવાળી ગાદીપર, તો કોઈ શય્યાપર, કોઈ પાટપર, તો કોઈ બાજઠપર, કોઈ પલંગપર, તો કોઈ ચોરંગપર, એમ બેસી જઈ, આડાચવળા આળોટવા લાગ્યા. કોઈ જળ પીવા લાગ્યા; અને કોઈ કોઈ તો વળી એવા મિઠાઈ ઉડાવવા લાગ્યા. આખું જોઈ સંઘમાંના કેટલાક જનોએ તેઓને વાર્યા કે; “ભાઈઓ, તમે આ શું કરો છો? એ પદાર્થો આપણા કે આપણા બાપના નથી; તે કેમ લેવા તત્પર થાઓ છો? વળી હા ના કરતાં હમણાં આ સંઘ ચાલ્યો જશે, ને તમે રહી જશો. પેલો મહાપુરુષ વારંવાર શું કહેતો જાય છે ને આપણે માટે કેટલો પ્રયત્ન કરે છે, તે તમે સમજતા નથી કે શું? ઝેર જેવા વિષયોની આશાને કાપી નાખો, કેમકે એ આશા જ મૃત્યુના પાશરૂપ છે. તે તમે જાણતા નથી કે, વસ્તુના તત્ત્વને જાણનારા કહે છે કે, દૃશ્ય પદાર્થો કલ્પિત છે, તેથી તેઓમાં અચ્યુતનો અંશ નથી, ને અચ્યુતમાં તેઓનો અંશ નથી. તે છતાં આ દૃશ્ય પદાર્થોમાં મોહ કેમ કરો છો?” એ વાક્ય પૂરાં થતાં જ તેના ઉત્તરરૂપે માર્ગની બન્ને બાજુમાંથી ઘણા મીઠા અને માનભરેલા શબ્દો સંભ-

ળાવા માંડ્યા; “હિ સજ્જનો ! હે સત્પથગામી જનો ! ડરશો નહિ, ને અમારી સ્વાગતનો અનાદર ડરશો નહિ. એ સઘળી વ્યવસ્થા તમારા સરખા જતા આવતા પંથીઓના આતિથ્યને અર્થે જ યોજવામાં આવેલી છે, કંઈ અપાય ડરવાને સારુ નથી. માટે ઇચ્છામાં આવે ત્યાંસૂધી એનો ઉપલોગ લ્યો, ને પછી સુખેથી પોતપોતાના માર્ગ પ્રત્યે ચાલ્યા જાઓ; અત્ર કોઈ રોકતું નથી. આ સર્વ પદાર્થની માલિકી તમારી જ છે, ચાહે તેમ મોજ કરો. વાપરો, ઉડાવો, લોગવો !” એ સાંભળીને તો સર્વને અચરજ લાગ્યું, તેથી તેઓ બન્ને બાબુએ તાકી તાકીને જોવા લાગ્યા. જેટલે સૂધી દૃષ્ટિ પહોંચી શકે, તેટલે સૂધી વિસ્તરેલા આ પ્રદેશમાં અનેક વિલાસલવનો સરખી એ સ્થાનમાં રચના બની રહી હતી. એમાં ઠેકઠેકાણે પાંચિકોને સારુ વિવિધ ઉતારાઓ કરેલા હતા; ને તેમાં કામકાજ કરતાં ઘણાંક સુંદર સ્ત્રી પુરુષો, એ જ પ્રમાણે આદરથી, પંથીઓને વિનવતાં હતાં. પંથીઓ તેઓ ભણી જોવા લાગ્યા, ત્યારે તેઓ અનેક હાવભાવ દેખાડતાં માર્ગપર આવીને આગ્રહ કરવા લાગ્યાં; અને કહેવા લાગ્યાં કે; “હિ ભાગ્યવંતો ! તમે શાને ડરો છો ? આમાં કયી વસ્તુ તમને હુઃખ દેનારી છે ? ક્રુધા, તૃષ્ણા, પરિશ્રમ, ખેદ ઇત્યાદિ સર્વને દૂર કરવા ઉપરાંત અનેક પ્રકારનો આનંદ આપનારા આ પદાર્થો અહીં તૈયાર છે. અમે સ્ત્રી પુરુષો મળીને આજો સંસૃતિદાયી* વર્ગ, અમારા નિયંતા દૈવદાયીની આજ્ઞાથી, તમારી સેવાને માટે નિયત થયેલા એ દૈવ-પ્રેરીત છીએ. આ મહાદ્વારનો દ્વારપાળ છે. તે પોતાના એ અધિકાર સંબંધી અનેક કામકાજ માટે ઘણું કરીને હાજરાહજુર રહે છે. તેણે આ કામ કરવાને અમને આજ્ઞા કરેલી છે.”

આ પ્રમાણે કહેનારાં તે સંસૃતિદાયીમાંની કોઈ સ્ત્રીના હાથમાં સુંદર વીણા શોભતી હતી, કોઈ પુરુષ વેણુથી મધુર સ્વરે ગાન કરી રહ્યો હતો; કોઈ સ્ત્રી શીતળ જળપાત્ર લઈને ઊભી હતી; કોઈ પુરુષ પંખો લઈને ફરતો હતો; કોઈ સ્ત્રી, પ્રેમ દર્શાવી, હૃદયનો પ્રેમ જણાવતી હતી, તો કોઈ નેણુ મારી, પાસે બોલાવતી હતી. ઇત્યાદિ અનેક સુખસાધનો. યુક્ત નરનારીઓને જોતાં જ, કેટલાક પાંચિકો, પોતાનું

* સંસૃતિદાયી એટલે જન્મમરણરૂપ સસાર તેને આપનારા અર્થાત્ તેમા પ્રેરનારાં, માટે સંસૃતિદાયી; અને તેઓનો સમૂહ તે સંસૃતિદાયીવર્ગ

† દૈવ એટલે પ્રારબ્ધ, અને પ્રેરનાર-કરનાર અર્થાત્ પ્રારબ્ધ બંધાવનાર ક્રિયા ભોગવનાર તે દૈવપ્રેરી.

ભાન ભૂલી ગયા; કેટલાકો તેઓના કહેવાપર હોભાઈ ગયા ને વિચાર્યું કે, 'ચિંતા નહિ, હંમણું ઉઠી જઈશું,' એવા વિચારથી ટપોટપ વિશ્રામને સારુ ખેસવા લાગ્યા. પ્રથમથી ખેઠેલાઓ તે જોઈ વધારે નિશ્ચિત બની હોટવા ને આળોટવા લાગ્યા; અને સૂતેલાઓ આંખ મીચવા લાગ્યા. કેટલાકો ખાવાપીવામાં રોકાયા; કેટલાક રગરાગને ગાનતાનમાં લીન થયા; કેટલાકો તે સુંદર નવી સ્ત્રીઓ સાથે મીઠી મીઠી વાતો કરવા લાગ્યા; કેટલાકોએ ત્યાં ફરતાં મસ્ત ચાકરો પાસે શરીરને ચંપાવીને હલકું કરાવવા માંડ્યું; ને કેટલાક સ્ત્રીપુત્રને લાડ લડાવવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે અસંખ્ય પાંચિકો, મનને વારી ન શકવાથી, ત્યાં વિશ્રામ લેવામાં રોકાઈ ગયા. 'ઉઠીએ છીએ, જઈએ છીએ, હંમણું ખડોચી વળીએ છીએ,' એમ કરતાં કરતાંમાં કેટલોક સમય વીતી ગયો ને સંઘથી ઘણું છેટું પડી ગયું! પછી કોણ કોનો ભાવ પૂછે છે? કોને ગરજ પડી છે કે, તેઓને ચેતાવવાને વારંવાર ઘાંટા પાડે? એ વેળા તો પોતે પોતાનું સાચવે તોય ઘણું કહેવાય. જે મનુષ્યો મહા ધીટ, દઢ મનના, સાવધ અને ગુરુવચનપર પૂર્ણ વિશ્વાસુ હતા, ને પોતાના કલ્યાણને માટે કેવળ એકનિષ્ઠ હતા, તેઓ તો મુંગે મોઢે, આડું અવળું કયાંય ન જોતાં ને કોઈનું કશુંય ન સાંભળતાં, ગમે તેટલા થાક્યા હતા તો પણ, સડ-સડાટ મહાત્મા સત્સાધકની પાછળ પાછળ ચાલ્યા ગયા. બુદ્ધિમાન, પડિત, ચતુરસુબળુ અને અત્યંત સૂક્ષ્મ વિષયમાં જાણનાર છતાં, બહુ બહુ પ્રકારે સમજાવ્યા છતાં પણ, જે પુરુષ તમેગુણથી ઘેરાયેલો હોય, માયામાં લુબ્ધ હોય, તે સત્ય વાર્તા સમજી શકતો નથી; તો તે ભ્રાંતિથી ભમી જઈને, પોતે માનેલા અસત્યને સત્ય ગણે છે, પોતાના જ ગુણોને વશ થાય છે, એ મોટી ને પ્રબળ આવરણશક્તિ છે. પરંતુ એથી પરિણામે નીચતાને પમાય છે. આવરણશક્તિના સંસર્ગવાળાને અનાસ્થા, ને જાંધો નિશ્ચય રહે છે; અને તેથી તેને વિદ્યેષશક્તિ નિરંતર પીડે છે, અનાત્મ પદાર્થનું ચિંતન મોહરૂપ ને દુઃખના કારણરૂપ છે. એટલા માટે જ્ઞાતાએ, સ્વસ્વરૂપમાં પ્રમાદ કરવો, એનાથી બીજો કોઈ અનર્થ નથી. એ પ્રમાદથી મોહ, મોહથી અહંબુદ્ધિ-મમતા-પ્રેમ, અહંબુદ્ધિથી ખંધ, ને ખંધથી વ્યથા થાય છે, પણ મૂઢ જીવ એ જાણતો નથી. પરંતુ વશ્ય છે અંતાઃકરણ જેનું એવાને, વૈરાગ્ય-પદાર્થ માત્રમાં તિરસ્કાર કરતાં વધારે સુખ આપનાર બીજું કંઈ નથી. પણ એ વૈરાગ્ય જો અત્યંત શુદ્ધ આત્મામાં, બોધ સહિત વ્યાપક હોય તો તે આત્માનંદરૂપી ચક્ર-

વર્તીપણાના સુખને આપે છે. સુક્તિરૂપ સ્ત્રીને વરવાનું દ્વાર એ જ છે; એટલા માટે જે જીવ, પરમ કલ્યાણને વાસ્તે, સઘળાંની સ્પૃહા છોડી દે છે, તે જ જીવ જિતે છે. અનાત્મ પદાર્થોપર પ્રીતિ, એ જ આ સંસારમાં સંકટનું કારણ છે.

આ સઘળો પ્રકાર આપણા વિમાનવાસીઓ એકાગ્રચિત્તથી જોઈ રહ્યા હતા. તેઓએ તે સંઘને આમ છિન્નલિન્ન થયલું જોઈ બહુ ખેદ સાથે શુરુ વામદેવજીને કહ્યું: “કૃપાનાથ! આ તો બહુ ખોટું થયું! પેલા મહાજન સત્સાધકનો વારંવારનો પ્રયાસ અર્ધો નિષ્ફળ થયા જેવું થયું! તે મહાત્માએ કેવો કેવો ઉપદેશ, ને કેવી કેવી માથાઝીક કરીને સર્વને દુઃખરૂપ જગન્નગરમાંથી છેક અહીં સૂધી આણ્યા હતા, તે કશું તેઓના કામમાં આવ્યું નહિ! હવે કેમ થશે! શું તે પાછળ રહી ગયેલાઓ કોઈ પણ રીતે તેઓને જઈ મળશે?” એ સાંભળી વામદેવજી બોલ્યા; “જઈ પહોંચવાની વાત જ શી કરવી? રહ્યા તે તો રહ્યા જ. કોણ જાણે હવે તેઓની શી દશા થશે, તે કહી શકવું પણ કઠિન છે. તમારા સંબંધમાં પણ હુમણાં જ આવો પ્રકાર બન્યો છે તે તમે કેમ વિસરી જાઓ છો? આ દિવ્ય વિમાનમાં બેસવા પહેલાં તમારે બધાઓને શું કરવું પડ્યું હતું? તે વેળાએ ત્રીન અગ્નિમાં સ્નાન કરતાં જેઓ ખંચાયા, ભય પામ્યા, તેઓની વાટ જોવા માટે ક્ષણવાર પણ આ વિમાન સ્થંભ્યું હતું? વિમાન ઉપડ્યા પછી તેઓની કેવી કષ્ટકારક દશા થઈ હશે! પણ એ વાત રહેવા દો!” એ સાંભળી સૌ પુણ્યજનો એછે શબ્દે બોલી ઉઠ્યા કે; “અહો મહારાજ! તેઓની તો ઘણી દુર્દશા આપણે જોઈ! તેઓ તો વિમાન ઉપડ્યા પછી મહા નિરાશાને લીધે કેવળ નિસજ્જ થઈ પડેલા હતા! આ બિચારાઓનું પણ એમ જ થશે કે?” શુરુદેવ બોલ્યા; “સ્વરૂપનું વિસ્મરણ-અનાસ્થા જેમ વિદ્વાન કે વૈરાગ્યવાનને, વિસુખ કરે છે; ને જેમ સ્ત્રી, જરપુરુષને બુદ્ધિના દોષથી વિક્ષેપયુક્ત કરે છે, તેમ જ પંડિત કે પ્રજનું પણ, વિસ્મરણથી અકલ્યાણ થાય છે. પણ સૂર્ય ઉદય થતાં અંધારુ અને અંધારાના કાર્ય-રૂપ અનેક અનર્થો નાશ પામે છે, તેમ જ જેઓને અદ્વૈત એવા પરમાનંદ રસનો અનુભવ થાય છે, કે તેનાં બીજ પ્રકટે છે, તેઓ ખંધનમાં થતાં દુઃખોથી નિવૃત્ત થાય છે. આવો ભાવ થયા વિના આનંદધન અન્યુત માટે સાવચેત થવાનું નથી. એ ખંધનમાંથી છૂટવા માટે, સ્વાત્માર્પણ વિના અન્ય માર્ગ જ નથી. વરેષ્ઠ! નગરવાસીઓનું જે થશે

તે આપણે પાછા અહીં આવીને જોઈશું; પણ પેલો આખો સંઘ, જે ઘણો આઘો પહોંચી જવાથી આપણી દૃષ્ટિએ પડતો નથી, તે ઘણું કરીને દ્વારને ઉલ્લંઘી જવા આવ્યો હશે, માટે આપણે પ્રથમ તેની સ્થિતિ જોવી જોઈએ.” એટલા શબ્દો પૂરા થતાંજ, વિમાન અણધારી રીતે ત્યાંથી ઉપડ્યું. તે થોડીક વારમાં નગરદુર્ગને* આગળથી મહાદ્વારની બહારની બાજુએ આવી સ્થિર થયું.

બહિરાગમન

વિમાન થોભતાં જ પુણ્ય જનોમાં મુખ્ય એવો મહારાજ વરેખસુ, ઊભો થઈ ચોસેર દૃષ્ટિ ફેરવી ને બહાંજલિ કરી શુરુણ પ્રત્યે બોલ્યો; “કૃપાનાથ, અહીં તો બધું વિલક્ષણ છે! આ જ આ નગરની ભાગોળ હશે? તે વિશાળ, સૌમ્ય અને રમ્ય છે! આ તેની પવિત્ર ભૂમિપર પથરાયલી રેશમ જેવી સુંવાળી અને ચાંદીના ભૂકા સરખી ચળકતી રેતી શી સુંદર શોભે છે! તેના ઉપર ભાતભાતનાં કલ્પતરુ સરખાં સુપુષ્પિત વૃક્ષો નવપક્ષવ. થઈને લેહેકી રહ્યાં છે! જો કે દીપક તો આટલામાં ક્યાંય છે નહિ, તોપણ સઘળું આપણને દિવસની પેઠે સ્પષ્ટ દેખાય છે, એનું કારણ શું?” એમ કહીને વળી તે બોલ્યો, “અહિંયાં તો કંઈ જ દેખાતું નથી. પેલા આપણા સત્સાધકનો સંઘ ક્યાં છે? પુરદ્વાર પણ બંધ થયલું જણાય છે, તો તેઓ ખીચારા એટલો પ્રયાસ કરવા છતાં અંદર જ અટકી પડ્યા તો નથી?” શુરુણ બોલ્યા; “ના, પુરદ્વાર બંધ નથી; એ તો વૃક્ષઘટામાં ઢંકાયલું છે, માટે આપણે જોઈ શકતા નથી; પણ એ સંઘ, હું ધારુ છું કે, હવે આવતો જ હશે.” એટલામાં તો ઉડાણમાં સમર્થ અચ્યુતપ્રભુના નામનો ગંભીર જયઘોષ સંભળાયો, તે સાંભળી સઘળા વિમાનવાસીઓ હર્ષ પામ્યા; ને તેના આવેશમાં તેઓ પણ જય ગર્જના કરવા લાગ્યા. ક્ષણેકવાર થઈ, તેટલામાં વામદેવણ બોલ્યા; “આ ભુઓ, પેલું અજવાળું પડ્યું. હવે તે સંઘ બહાર આવવાની તયારીમાં છે. હું ધારુ છું કે, વૃક્ષોની આડથી તમને સર્વને ત્યાં ચાલતો પ્રકાર બરાબર દેખાતો નહિ હોય, માટે ચાલો જરા નીચા ઉતરીએ.” તુરત વિમાન તે દ્વારની સામે આવીને ઠંથું ને તેમાં બેઠેલા સૌ ઠશી પણ અડચણ વિના પૂરેપૂરો સામેનો પ્રકાર જોઈ શકતા હતા.

થોડીક વારે ત્રણ મનુષ્યો તેમાંથી નિકળતાં દેખાયાં. તેમાંના એકના હાથમાં એક મોટો તેજસ્વી દીપક હતો. તેણે આગળ આવી, તે દ્વારના

* નગરદુર્ગ એટલે તે જગત્તગરનો કિલ્લો.”

સુખ ઉપર સ્થાપન કર્યો. બીજાએ તેની સામે એક અતિ ઉત્તમ સિંહાસન લાવીને ઢાળ્યું. ત્રીજો પુરુષ જે દિવ્ય દેહધારી હતો તથા જેણે દિવ્ય વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કર્યો હતો-તે આવીને પેલા સિંહાસનપર બેઠો. વળી એક ચોથો પુરુષ આવ્યો. તેણે પોતાના માથાપરથી એક મોટી સુંદર પેટી ઉતારીને પેલા દિવ્ય આસન આગળ મૂકી. તે ઉઘાડી તો જણાયું કે, તેમાં ખડિયો લેખણી, આદિક લખવાનાં સાધનો ઉપરાંત એક લાગમાં તમામ સુવર્ણપત્રો, અને બીજા લાગમાં નાહનાં શુટકાના આકારનાં પુસ્તકો ભરેલાં હતાં. એ દિવ્ય પુરુષ, જેના ઠાંઠ ઉપરથી પુરદ્વારમાંનો કોઈ મોટો અધિકારી હોય તેવો લાસતો હતો. તે હાથમાં લેખણી લઈને તૈયાર થતાં જ, માંહેથી સત્સાધક મહાત્મા પોતાની સાથે આખા સંઘને લઈને આવતો દેખાયો. અધિકારીએ પોતાના અનુચર પાસે એક આસન મંગાવીને સત્સાધકને પોતાની સામે સત્કાર કરી તે આસનપર બેસાડ્યો. પછી તુરત પેલી પેટીમાંનું એક સુવર્ણપત્ર કાઢી તેપર તેનું નામ લખીને તેના હાથમાં આપ્યું. પછી પેલા પુસ્તકનો શુટકો હાથમાં લઈને જોડાયો; “હિ મહાત્મન! હિ અન્યુતપ્રિય! તમે ધન્ય છો. તમે તરણ-તારણ છો. માત્ર પોતાનું જ શ્રેય કરી લેનાર મનુષ્યો તો જગત્તરમાં ઘણા વસે છે; પરંતુ પોતાની સાથે બીજા પણ અસંખ્ય પ્રાણીઓનું શ્રેય કરવાનો આવો સ્તુત્ય પ્રયત્ન કરનાર તો ઠાલાંતરે તમારા સરખો કોઈક જ નિકળી આવે છે. તમે કાળપુરુષના સુખમાંથી સ્વતઃ છૂટી જઈને, અસંખ્યાત મનુષ્યોને પણ તેમાંથી સદાને માટે છોડવવાનો જે ધુરંધર આયાસ ઉઠાવ્યો છે, ને તેમાં પણ છેક આટલે સૂધી સફળ થયા છો, તે માટે તમને સૌ શિષ્ટજનો ધન્યવાદ આપશે આ સર્વ પાંચિકો ઉપર તમારો ઘણો મોટો ઉપકાર થયો છે; તે માટે તમે તેઓના પરમ પૂજ્ય, માન્ય અને શુરુતુલ્ય છો. હવે તેઓને લઈને તમારે મહાપંથે ચઢવું છે. એ મહાપંથ જો કે ભયંકર નથી, તો પણ ગૂઢ હોવાથી જ્ઞાની જીવ પણ ભૂલો પડે છે; ને તેમ થાય તો કદાચ પરિણામે તે ભયંકર પણ થઈ પડે; માટે તેવું ન બને, ને સુખેથી અન્યુતપુર જઈ શકાય તે માટે, છેવટ સૂધીના માર્ગ સ્પષ્ટપણે દેખાડનારી આ ‘પથદર્શિકા’ છે, જે પ્રત્યેક પંથીને આપવામાં આવે છે, તે તમે લ્યો. માર્ગમાં એનું વારંવાર અવલોકન કરવાનું છે; ને એમાં કહેલી આજ્ઞા પૂર્ણ લક્ષમાં રાખીને જ કર્મ કરવાનું છે. એ આજ્ઞાને જે શ્રદ્ધાવાળા મનુષ્યો, અસૂયા રાખ્યા વગર અનુસરે છે, તેઓ સર્વ કર્મથી મુક્ત થાય છે.”

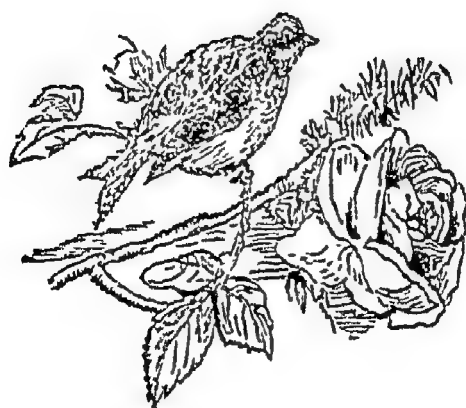
એવી રીતે એ ‘પથદર્શિકા’ મહાત્મા સત્સાધકને આપીને, પછી તે પુરુષ આખા સંધને ઉદેશીને બોલ્યો; “હું પુણ્યવંત મનુષ્યો! તમારાં ઘણા જન્મનાં પુણ્ય ઉદય થયેલાં હોવાથી જ તમેને આ સત્પુરુષનો સમાગમ થયો છે, જેને લીધે તમે આ અચ્યુત માર્ગે ચઢેલા છો. તમે સૌ જાણો છો કે, એ મહાપુરુષ તમારા નગરને વિષે કેવી સ્થિતિમાં હતા? એ બ્રહ્મકુળમાં જન્મેલા છતાં પોતાના તપોબળને લીધે મોટા પૃથ્વીપતિ કરતાં પણ અધિક સમૃદ્ધિ સંપાદન કરીને પરમ સુખાનંદનું રાજ્ય લોગવતા હતા. એટલું જ નહિ, પણ તે સમૃદ્ધિવડે બીજાં અસંખ્ય દીન પ્રાણીઓને સુખી કરવા હતા. તેથી ઋષિરાજ, મહારાજ, રાજધિરાજ ઇત્યાદિ અનેક ઉપપદ્ધતી લોકો તેમને ઓળખતા હતા એવા મહત્સુખને પણ દુઃખરૂપ જાણી તથા વમન સમાન ત્યાગ કરી દઇને તેઓ આ માર્ગે ચઢેલા છે; કેમકે સુવર્ણના થાળમાં અમૃત સરખાં પઠવાણો પીરસેલાં હોય, પણ પછવાડેથી મહા કરાળ સિંહ ગર્જના કરતો, મુખ ફાડીને દોડ્યો આવતો હોય, તો પછી તે થાળ શા કામનો? એવું એ સારી રીતે સમજે છે. જ્યાં આગળ પળેપળ ને ક્ષણેક્ષણ નાશકર્ત્રી કાળપુરુષનો ભય વ્યાપી રહેલો છે, ત્યાં આગળનાં અપાર સુખ પણ મહા દુઃખપ્રદ છે. આ જગત્ત્રગરમાં નિરંતર ચાલતો કાળપુરુષનો એ વ્યાપાર પ્રથમ તો સાધારણ મનુષ્યના જાણવામાં આવવો જ દુર્લભ છે. તે આ મહાત્માએ આત્મજ્ઞાનના પ્રભાવથી જાણ્યો છે, પ્રત્યક્ષ જોયો છે, ને અતિશય દયાની લાગણીથી તમારા ઉપકારને અર્થે તમને તે જાણાવ્યો છે. એટલું જ નહિ, પણ તે દુઃખસંગમાંથી તમારું શ્રેય કરવાનો પ્રયત્ન સુદ્ધાં તેમણે હાથ ધર્યો છે. તેમની એ સ્તુત્ય કૃતિ જાણી તમારે સૌને કેટલું બધું વિનીત અને જાગૃત રહેવાનું છે, તે ભૂલવા ના. આ મહાદ્વારનું ઉદ્દેશન કરી બહાર નિકળી શકે, તે પ્રાણી સ્વતંત્રપણાને યોગ્ય થાય છે. તે નિયમને અનુસરીને તમે પણ સૌ આ મહાપુરુષની કૃપાથી સ્વતંત્રપણાને યોગ્ય થયા છો, અર્થાત્ હવે તમને તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલવા જેટલી સત્તા મળી ચૂકી છે; ને તેનાં ચિહ્ન તરીકે આ ‘સુવર્ણપત્ર’ તમને પ્રત્યેકને આપવામાં આવે છે. એ પત્ર તમારી પાસે હોવાથી કોઈ તમને બળાટકારે પરતંત્ર કરી શકશે નહિ. એ વડે તમે સંસાર-માર્ગમાં સર્વેથી સ્વતંત્ર રહેશો. પરંતુ આ મહાપુરુષને અધીન થઈને ચાલવામાં જ તમારું કલ્યાણ છે, માટે તેમનાથી સ્વતંત્ર થવું ઇચ્છશો નહિ. વળી એ સાથે આ ‘પથદર્શિકા’ પણ હું તમને પ્રત્યેકને આપું

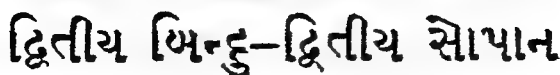
હું, કે જેને આધારે તમે સુખેથી માર્ગક્રમણ કરી શકશો. પરંતુ તેમાં જો કદાચ તમે ગુંચવાઓ તો આ મહાત્માના ચરણ પ્રત્યેની તમારી અધીનતા જ તમને તારશે. જેઓને અચ્યુતપુરમાં જઈ બ્રહ્મ-રૂપ થવાની ઇચ્છા હોય, તેણે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્-અચ્યુતપુરનું દર્શન-થાય ત્યાં સૂધી, ગુરુરૂપ સત્સાધકપર તથા પથદર્શિકાની આજ્ઞાપર જ, દૃઢ ભાવથી વિચાર કરવો જોઈએ. કર્મ એ વ્યાવહારિક ઉપાસનાનું સાધન-રૂપ છે પણ સિદ્ધ રૂપ નથી, માટે તેનું ઝાઝું ચિન્તન કરવું નહિ.”

એટલું કહીને તે દિવ્ય નરે એ સંઘમાંના પ્રત્યેક પંથીને તેનાં નામ સહિત સુવર્ણનું સ્વતંત્ર પત્ર તથા ‘અચ્યુત-પદર્શિકા’ એ બે વાનાં આપીને વિદાય કીધા. આખો સંઘ નિકળી રહ્યો. તે પછી, તે અધિકારી પોતાના આસનપરથી ઊભો થયો; ને સૌની સાથે મોટા બળથી શ્રીઅચ્યુતપ્રભુની જયગર્જના કરીને ત્યાંથી વિદાય થયો. તે સાથે તેના અનુચરો પણ પોતપોતાની લાવેલી વસ્તુઓ લઈને ચાલ્યા ગયા. તટકાળ દ્વાર દેવાઈ ગયું ! રહ્યા તે રહ્યા ને નિકળ્યા તે નિત્યા. માંહે તે માંહે ને બહાર તે બહાર.

પછી સર્વ જનોની સન્મુખ આવી મહાત્મા સત્સાધક ઠહેલા લાગ્યો કે; “હિ પુણ્યવાન્ પંથીઓ ! હે સ્વતંત્ર મનુષ્યો ! જો કે રાત્રિ ઘણી ગઈ છે, તો પણ ઘણા પરિશ્રમને અંતે અત્યારે આપણે આ નિર્ભયસ્થાન પ્રત્યે આવી પહોંચ્યા છીએ, તેથી મને બહુ આનંદ થાય છે. હવે આપણે અત્યારે આગળ ચાલવું નથી. આજ આપણો આ ઉતારો, અને આ સુંવાળી વેળુ જ આપણી શય્યા ! શ્રી સમર્થ અચ્યુતપ્રભુની કૃતિથી આપણા જેવા પંથીઓને માટે કેવી સઘળી સગવડ બની રહેલી છે, કે જેમાંથી કશી પણ ઉપાધિ કે અપાય થવાનો સંભવ જ નથી. જળ જોઈએ તો જૂઓ પેલું કમળપત્રોથી ઢંકાયેલા નિર્મળ જળવાળું સરોવર લઈએ; પવન તો પોતાની મેળે જ આ સુપુષ્પિત વૃક્ષ લતાઓમાંથી સુગંધ સહિત મધુરો મધુરો ચાલ્યો આવે છે; લોજનનો તો સમય નથી. કેમકે અર્ધરાત્રિ વીતી ગઈ છે; તેમ છતાં કદાચ કોઈથી ન રહેવાય તેમ હોય તો વૃક્ષો નીચે રૂળ ઘણાંય પડ્યાં છે; તે માટે ઠંથો પ્રતિબંધ નથી. અહો ! આ પુણ્યભૂમિનો પ્રતાપ તો જૂઓ ! સમય રાત્રિનો છે, ચંદ્રનો ઉદય નથી, તેમ દીપક પણ નથી, છતાં આપણે સઘળું કેવું સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ ! લ્યો, હવે એકવાર સૌ પ્રભુના નામનો જયઘોષ કરો, એટલે નિશ્ચિન્તપણે આ રમણરેતીમાં લેટી જઈએ.”

એ છેલ્લા શબ્દો પૂરા થતાં જ, સર્વજનો જયજયકાર કરતાં તે મખ-મલ સરખી સુંવાળી વેળુમાં આળોટી પડ્યા. તૃષાતુર હતા તે સરોવર-પર ગયા, ને ક્ષુધાથી વ્યાકુળ હતાં, તેમણે પોતપોતાની પાસેનાં ભાતાનાં પોટલાં છોડ્યાં થોડીકવારે જેને જે ભાવ્યું તે ખાધ પીને શીતળ વેળુમાં લેટી પડ્યા. જીતજીતામાં આખો સંઘ ગાઠ નિદ્રાને વશ થઈ ગયો. પેલા વિમાનવાસીઓ, કે જેઓ એક દૃષ્ટિએ તે સઘળો પ્રકાર જોઈ રહ્યા હતા, તેઓને પણ ગુરુ વામદેવજીએ વિશ્રામ લેવાની આજ્ઞા કરી. ને તુરત વિમાન ત્યાંથી ઉપડી અંતરિક્ષમાં જઈને સ્થિર થયું.

આત્મોન્નતિમાં માયાતું બન્ધન

संयमां लंग

कश्चिन्मां प्रेरयत्येवमित्यनर्थकुक्कल्पने ।

यः स्थितोऽदृष्टमाश्रित्य त्याज्योऽसौ दूरतोऽधमः ॥

इश्वरप्रेरितो गच्छत्स्वर्गं नरकमेव वा ।

स सदैव परार्थीनः पशुरेव न संशयः ॥

मनसैव मनश्चिह्त्वा पाशं परमबन्धनम् ।

उन्मोचितो न येनात्मा नासावन्येन मोक्ष्यते ॥

અર્થ-મને કોઈક આ પ્રકારે અન્યાયને-અસતને-માર્ગે વળવાની પ્રેરણા કરે છે, એ રીતે અનર્થ અને કુલ્લપનાનો આશ્રય કરીને, અર્થાત્ તેને વશ થઈને, અદૃષ્ટ નસીબને આધારે જે (જીવ) પડ્યો છે, તે અધમ (જીવ)ને દ્વંશી ન લાગ કરવો ઈશ્વર જેમ કરશે તેમ સ્વર્ગમાં કે તરકમાં નહરા, એહું માનનારો જીવ સદા ન પરાધીન થયું છે, એમાં સંશય નથી. મનસ્વી જે મહાબધન-પાશ છે, તેને મનથી ન છેદી તાંબી, કે (જીવે) પોતાના આત્માને મુક્ત ન કર્યો, તેને ખીજી કોઈ મુક્ત કરી શકનાર નથી.

ઉપઃકાળ થતાં મહારાજ વરેસુ આદિ વિમાનવાસીઓ જાગૃત થયા. સૂર્યોદય થતાં સૂધીમાં સૌ પોતપોતાનું સ્નાન સંધ્યાદિ ઈર્મ સમાપ્ત કરીને તત્પર થઈ બેઠા. એ વેળાએ ગુરુદેવની આજ્ઞાથી, દ્વિતીય વિમાન, અચ્યુતપથ ઉપર આવીને ઉડતું રહ્યું. પુરસ્કાર વિધેના સુષોમાં ન લોભતાં કુશળતાથી બહાર નિકળેલા પાંચિકોનું હવે પછી શું થશે, તે જ્ઞવાને વિમાનવાસીઓ બહુ ઉત્કટિત હતા. વિમાનવાસીઓ વિમાન સ્થિર થતાં જ જય સ્તુતિદાનંદની ગર્જના કરીને ત્યાં બેઠાવેલાં આસનોપર બેસી ગયા, અને આ લોકની લીલા જોવા લાગ્યા.

જગન્નગરની રળિયામણી ભાગોળપર નિશ્ચિન્તપણે પથરાઈ પડેલા પાંચિકોપર ઉગતા સૂર્યનાં કુમળાં ફિરણો પડવા લાગ્યાં, તોપણ ગત દિવસના પરિશ્રમને લીધે હજી તેઓ જાગ્રત થયા નહોતા, અને જે કેટલાક જાગ્રત હતા, તેઓ ગઈ રાત્રિના મોડું થવાથી કશું ખાધા વગર જ સૂતેલા હોવાથી ભૂળને લીધે વહેલા વહેલા સ્નાનાદિક કરીને, ટીમણ કરવા મંડી પડ્યા હતા. મહાત્મા સત્સાધક, પ્રિય લાગે એવા મધુર શબ્દોથી તે સૂતેલા પંથીઓને જગાડતો હતો ને કહેતો હતો કે, “ભો ! ભો ! યુગ્યવંત પાંચિકો (જીયો) ! સમગ્ર જગતનો અંધકાર દૂર કરનાર તથા સર્વના સાક્ષીરૂપ ભગવાન્ સર્વિતાનારાયણ હવે ઉદય પામ્યા છે, ને તે આપણ સર્વને અહીંથી શીઘ્ર પ્રયાણ કરવાનું સૂચવે છે જો આપણે વહેલા ચાલીશું, તો તે દેવ, ગગનમાં ભ્રમણ કરતા કરતા આપણા મસ્તકપર આવી પહોંચે, તે પહેલાં જ આપણે સુખેથી બીજા આશ્રમપર જઈ પહોંચીશું. જૂઓ, પેલી આમ્રઘટામાં મધુર ટાટૂકા કરીને આખા ઉપવનને આનંદમય કરી મૂકતી કોકિલા પણ આપણને ઉતાવળા થવાનું જ સૂચવે છે. તે જણાવે છે, કે પંથીએ-વટેમાર્ગુએ તો માર્ગમાં આઝીવાર ખોટી ન થતાં જેમ બને તેમ સત્વર ખોતાને નિર્ધારેલે આશ્રમે જવામાં જાગ્રત રહેવું, એ જ શ્રેયસ્સાધક છે;

નાંખ્યા છે કે જ્યાં ખાવા પીવાનું તો રહ્યું, પણ અંગ ઉપર ઓઠ-વાનુંએ કશું ઠેકાણું નથી. ત્યાં પડ્યા, એ પણ કર્મની ઠઠણાઈ જ છેની! રામ! રામ! આખા માર્ગમાં કોણ જાણે કેવુંએ સંકટ વેઠવું પડશે! નગરમાં આપણને કોણ ખાઈ જતું હતું કે, આપણે આ મનસ્વી ધૂનમાં ભરાયેલા ખીકણોના ઠહેવા પ્રમાણે, ઘરખાર, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, સ્નેહીઓ, સંપત્તિ, આનંદ અને મૌજ મૂકીને ચાલ્યા આગ્યા? આપણા સરખું મૂર્ખ કોણ હોય? હશે થયું તે થયું; પણ હવે આપણે તો એક ડગલું પણ આગળ ભરવાના નથી. આપણે તો અહીંથી જ પાછા વળીશું, જેને જવું હોય તે ભલે જાય.”

થોડીકવારે સૌ પંથીઓ નહાઈ ઘોઈ, ભાતું પોતું ખાઈ કરીને તૈયાર થયા, એટલે પરબ્રહ્મ સન્નિવહાનંદ અચ્યુતપ્રભુનો જયઘોષ કરીને મહાત્મા સત્સાધક આગળ થયો. સૌ ચાલ્યા, પણ પેલા પાછા વળવાના નિશ્ચયવાળા આયાસુઓ (અજ્ઞાન છવો) તો ઉઠ્યા જ નહિ. તેમને જોઈને ખીજ ઘણાક પાંચિકોએ પણ આગળ વધવું માંડી વાળ્યું. મહાત્મા સત્સાધક તો સૌથી મોખરે ચાલતો હતો; ને તેને એક ડગલું પણ પાછું ભરવાનો મોટો ખેદ હતો; માટે તે પાછો ફરીને જોવાની પરવા કરતો નહિ. તે તો મોટેથી બોલ જ કર્યો જતો હતો કે; “ઓ અદ્વૈતપુદ્ગિના મતિમંદો! ઘણે પ્રયાસે જગન્નગરનો ત્યાગ કરી સ્વતંત્ર થયા છો, તો હવે અતઃકરણને જરા પણ ઢીલું મૂકશો નહિ. આપણે સુખે યા હુએ ગમે તેમ ફરીને પણ આપણા લાંબા માર્ગમાંનો એક સોપાન તો ચઢી ચૂક્યા છીએ; હવે છ સોપાન ચઢવાના છે. એ પછી રઠિયાળું એવું અત્રિનાશી અચ્યુતપુર આવશે. હુએ તો માત્ર આપણને આ માર્ગમાં જરા સાવધપણે ચાલવું પડશે તેટલું જ છે, પણ તેને અંતે સમાનદૃષ્ટિવાળા, નિર્વિકારી, અત્રિનાશી, પરમ પુરુષોત્તમ, પરમાત્મા સમર્થ અચ્યુત પ્રભુના રાજ્યમાં, આપણે અનંત સુખ લોગવીશું! હો! હો! સુભાગી મનુષ્યો! ત્યાંનું એક લવ માત્ર સુખ પણ અહીંના, આ નાશવંત જગન્નગરના, સમગ્ર સુખ કરતાં અતિ અધિક છે. તે સુખ ત્યાં વસનારાઓને (પરબ્રહ્મધામમાં) અમુક નિયત કાળ સૂધી જ લોગવવાનું છે, એમ પણ સમજતા નહિ; પણ અનંત કાળ-સદા-કાળ

* જ્યાં જ્યાં ‘જગન્નગરનો ત્યાગ’ એમ સૂચ્યું છે, ત્યાં ત્યાં, એવા અર્થ લેવા કે, સસારરૂપી રગડાનો ત્યાગ. સ્વતંત્ર થયા છે, એટલે જ્ઞાનભક્તિ જ મોક્ષનું સાધન છે તે બહુ છે.

નિરંતર ભોગવવાનું છે, અવિનાશી છે, દુઃખના લેશ વગરનું છે, અક્ષય છે, નિત્ય છે, સત્ છે, પરમ છે; માટે ત્યાં એકવાર જઈ પહોંચ્યા, એટલે સર્વ ઉપાધિઓમાંથી મુક્ત થશે ને આનંદે ઠલ્લોલ કરશે. ત્યાં સર્વ દુઃખનો અંત અને અપાર સુખની પ્રાપ્તિ, સર્વને સરખી જ છે. ત્યાં આપણી પહેલાં, આ માર્ગે થઈને ગયેલા, ઘણાક મુક્ત જીવોને આપણે જોઈશું, મળીશું, ભેટીશું, તેનામાં જ એકતાર બની જઈશું. તેઓ આપણને બહુ પ્રીતિથી આદર આપશે, ને ત્યાંના સુખથી જાણીતા કરશે. માટે માર્ગનાં સહજ દુઃખથી ગભરાશો નહિ. આપણો માર્ગ એટલો બધો કઠિન કે દુઃખદ નથી; તો પણ પ્રવાસ તે પ્રવાસ જ. એમાં બધાં સુખ તો ક્યાંથી જ હોય? ભો! ભો! પાંચિકો! તમે મિથ્યા પદાર્થો પરની મમતાને ત્યાગ કરો, કેમકે મિથ્યા પદાર્થો પર વૈરાગ્ય હોય તો નિઃસંશય, પ્રતિબંધ વગરનો બોધ થાય છે. આ જીવને જ્યાંસૂધી આવરણશક્તિથી નિઃશેષ નિવૃત્તિ થતી નથી, ત્યાંસૂધી વિદ્વેષશક્તિ (માયા) જિતી શકાતી નથી. અને વિદ્વેષશક્તિ જિતાયા વગર, આવરણના બળથી, મોહાંધ કરનારી અહંબુદ્ધિ સતેજ રહે છે. આટલા જ માટે તમારે હવે આ દેહની, માયા, મમતા, આશા, તૃષ્ણા, કામનાનો ત્યાગ કરવો. પણ જ્યાંસૂધી તમે દેહ ઉપર પ્રીતિ રાખશો ત્યાંસૂધી આ મન બહારના પદાર્થોના અનુભવમાં લાગશે, અને તમે દેહની સૌ ક્રિયાઓ કરશો; ને તેથી આ નાશવંત દૃશ્ય પદાર્થોમાં ચિત્ત સુદૃઢ ચોટેલું જ રહેશે. એટલા માટે પરબ્રહ્મના આનંદને ઇચ્છનારા મુમુક્ષુએ સઘળાં કર્મ-વિષયનો ત્યાગ કરવો ને પરમાત્મામાં જ નિષ્ઠા રાખવી આવશ્યક છે.”

એ પ્રમાણેના બોધવચનથી ઉત્સાહી બનેલા ઘણાક પાંચિકો માર્ગે પડ્યા, ત્યારે પોતાના જ અજ્ઞાનપણા અને પામરપણાને લીધે, તે ઉપદેશને અર્થ વગરનો લેખવતા પેલા, વિષયજન્ય સુખમાં લુબ્ધ જીવો, યાં જ પડ્યા રહ્યા. સંઘમાં ભંગ પડી ગયો. નગરમાંથી તૈયાર થયેલો સંઘ તો ઘણો મોટો હતો—અનેક જીવોથી ભરપૂર હતો; પણ તેમાંથી ઘણાકે પુરદ્વારમાં રોકાવાથી ઓછા થયા, ને ઘણાકે અહીંથી પણ ઓછા થયા; તોપણ આ સંઘમાં મુમુક્ષુ જીવો થોડા નહોતા. તેઓનો સામટો જયઘોષ ગગનમંડળને ભેદી નાખતો હતો. ઉત્તમોત્તમ જાતિનાં નવપણ્ણવિત વૃદ્ધોથી શોભતા એ ઉપવનમાં થઈને કેટલાકે,

હરિં ભજ લે મનવા ભાઈ, છે સાચી હરિસગાઈ રક.

તજ સસારીનો નાતો, ચલ હરિના ગીતડા ગાતો,

જીવ ઉતરી જ બવપાર, તજ ગદી જગની ખાઈ. હરિં.

તેરી સૂરત મુઝે બાઈ, મેરા છ જનતા હૈ;
જો બલખ તુને દિખાઈ, મેરા છ જનતા હૈ
ખવાખસા હો ગયા તેરી સુહાવતકા અખ ખ્યાલ,
બોહ મઝા ફેર નવ પાઈ, મેરા છ જનતા હૈ

એમ ભજન સ્તુતિ કરતા ચાલ્યા જતા હતા. માર્ગમાં કોઈ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રહેતા, તો કોઈ સ્વસ્વરૂપનું અનુસંધાન કરતા, તો કોઈ દુષ્ટવાસનાને આત્મજ્ઞાનના બળથી દબાવતા, તો કોઈ દૃશ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ કરી સત્ય પદાર્થના અવલોકનમાં મંડી પડતા તથા કોઈ હરિચર્યા કરતા હતા. કષ્ટમાં તેઓના આત્માને ઉદ્દેગ થતો નહિ, તેમ સુખમાં તેઓ હર્ષવશ થતા ન હતા. તેઓ રાગ, દ્વેષ, ભય, ક્રોધને તરી ગયેલા સ્થિરપ્રજ્ઞ જેવા જણાતા હતા. તેઓને જગતના સ્નેહનો વિષય જ નહોતો. તેમ નાના પ્રકારના શુભાશુભથી આનંદ કે દ્વેષ પણ થતો નહોતો. તેઓની બુદ્ધિ સ્થિર હતી. આ પ્રમાણે આ પંથીઓ આખું ઉપવન વટાવીને ઘણે દૂર નીકળી ગયા.

નરકમાર્ગાતિક્રમણ

અત્યાર સૂધીનો સર્વ પ્રકાર વિમાનવાસી પુણ્યજનો જોઈ રહ્યા હતા. તેઓ આ સંઘને ઉપવનની બહાર નિકળેલો જોઈ શુરુ વામદેવજી પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા કે, “કૃપાળુ શુરુદેવ ! આ પંથીઓ તો હવે માર્ગે પડ્યા છે, તે મુકામ આવશે ત્યાં સૂધી એમના એમ ચાલ્યા જશે; પણ પેલા પછવાડે રહી ગયેલાઓની શી અવસ્થા હશે ? તે આપણે ક્યારે જોઈશું ?” મહાત્મા વામદેવજી બોલ્યા; “એ વાત હું ભૂલી ગયો નથી. પછવાડે રહી ગયેલાઓની અવસ્થા અવશ્ય આપણે જોવાની જ છે; પણ તમે ધારો છો, તે પ્રમાણે આ સંઘ હજી સત્યપંથે પડ્યો નથી. જૂઓ ! હમણાં સૂધી તે ઉપવનના પહોળા અને સરળ માર્ગ પર હો, પણ હવે તે ગાઠ અરણ્યમાં માત્ર એક પગથી ઉપર જ ચાલ્યો જાય છે.” પછી મહારાજ વરેષ્ઠ બોલી ઉઠ્યો; “કૃપાનાથ ! તે સાંકડા માર્ગને તો આગળ જતાં બે ફાંટા જણાય છે. એક તો આરંભથી ચાલ્યો આવે છે તે સીધો ને સીધો અરણ્યમાં જ જાય છે અને તેમાંથી ફાંટા પેલો બીજો માર્ગ તો ત્યાંથી પૂર્વ બાણી વળીને પછી દક્ષિણ દિશા વરફ ફાંટાય છે. વળી એ ઘણો પહોળો અને રમણીય લાગે છે. હું ધારુ છું કે, એ જ અચ્યુતપુરનો માર્ગ છે ” પુનઃ તે બોલ્યો; “શુરુદેવ ! એ બે માર્ગની સધિ ઉપર જઈને સંઘ કેમ અટકી પડ્યો છે ? મોખરે ઉભો રહીને સત્સાધક

તેઓને શું કહે છે? ચાલો આપણે તે સાંભળીએ.” પછી વિમાનવા-
સીઓ તે તરફ એક ચિત્તે જોવા લાગ્યા.

મહાત્મા સત્સાધક તે નવા માર્ગ લાણી આંગળી કરીને બોલ્યો;
“હું ધારુ છું કે, આ મોટો અને શોભીતો માર્ગ જોઈને, આપણામાંના
ઘણાકનું મન તે તરફ વળવાને લલચાયું હશે; ઘણાકનો સ્વાભાવિક એવો
નિશ્ચય પણ થયો હશે કે, એ માર્ગ તે જ પરબ્રહ્મમાર્ગ હોવો જોઈએ,
પણ તેમ ધારતા નહિ. આપણે તો આ સાંકડી પગથીએ જ જવાનું છે.
આ નવો માર્ગ જેટલો મોહક અને રમ્ય છે, સૌંદર્યથી ભરેલો ને લીલાથી
વિસ્તરેલો છે, તેટલો જ પરિણામે દુઃખ ને કંટકમય પણ છે. એ માર્ગ
અન્યુત્તરપુર જતો નથી. ભૂલથી એ માર્ગે ચલી જનારાઓ, માર્ગમાં અનેક
પ્રકારનાં અનુચિત કર્મ કરી ઘણાંક દુઃખ સહન કરે છે, ને અંતે સંય-
મિની પુરી, કે જ્યાં એ માર્ગનો અંત આવે છે ત્યાં તેઓ જઈ પહોંચે
છે. જગતપુરમાં રહીને ‘યમરાજ’ એ નામ કોઈ દહાડો તમે સાંભળ્યું
છે?” પંથિકોએ ઉત્તર દીધું; “મહારાજ! એ નામ તો જન્મથી તે
આજ સૂધી વારંવાર સાંભળતા આવ્યા છીએ. યમલોકનો રાજા તે જ
યમરાજ કેની? તે તો બહુ નિર્દય ને ભયંકર છે!” સત્સાધક બોલ્યો;
“તે નિર્દય નથી, પણ સહૃદય ને ન્યાયી છે, પરંતુ તે દુષ્ટાત્માઓ પ્રત્યે
ભયંકર છે ખરો. તે સંયમિની પુરીનો રાજા છે, ને જગન્નગરમાં વસી
અનુચિતકર્મ (પાપકર્મ) કરનાર પ્રાણીને પોતાને ત્યાં બોલાવી મંગાવીને,
તેનાં તે પાપકર્મની યોગ્ય શિક્ષા કરે છે. સમર્થ અન્યુત્તરપ્રભુએ પ્રત્યેકનો
ન્યાય કરવાનો, ને તે પ્રમાણે યોગ્ય શાસન કરવાનો અધિકાર તેને
સોંપ્યો છે. આખા જગન્નગરમાંથી પકડી આણેલા ઘણાક અપરાધીઓ
વારંવાર તેને ત્યાં એકઠા થાય છે. તેઓને તેઓના અપરાધના પ્રમાણમાં
ઘટિત શાસન-નાનો વા મોટો જેવો અપરાધ હોય, તેવા પ્રકારનું શાસન
(શિક્ષા)-આપવા માટે જૂઠાં જૂઠાં ઘણાંક સ્થળ ત્યાં નિરમી રાખેલાં
છે; અને ત્યાં રહી તે અપરાધીઓ પોતાના તે તે અપરાધોની અસહ્ય
શિક્ષાઓ મહાકષ્ટે ભોગવે છે. એ શિક્ષાઓ ભોગવવાનાં પ્રત્યેક સ્થળને
‘નરક’ એવું નામ આપ્યું છે. તેવાં નરક ત્યાં એક આખા લોકની પેઠે વિસ્ત-
રેલાં હોવાથી તે પ્રદેશ ‘નરકલોક’-ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ મોટો
માર્ગ ઠેક ત્યાં સૂધી જાય છે, માટે તેનું નામ પણ નરકમાર્ગ છે. વળી
એ યમરાજની નગરીનું નામ યમલોક છે. ત્યાં જવાનો આ માર્ગ છે,
માટે તેને યમલોકમાર્ગ પણ કહેવામાં આવે છે. જાણી જોઈને, કિંવા

ભૂલથી પણ એ માર્ગે ચઢી જનારા મનુષ્યો, યમરાજના અપરાધી થઈ પડે છે; અને તેઓને પણ ઘોર દુઃખવાળા નરકોમાં શિક્ષા લોગવવી પડે છે. જગન્નગરમાંથી યમરાજના સેવકોએ પકડી આણેલા અપરાધીઓને યમરાજ સમીપ લઈ જવા માટે આ માર્ગ ખુલ્લો મૂકવામાં આવ્યો છે. વળી અચ્યુતપથે ચઢેલાઓ સિવાયના, પછી ગમે તો અપરાધી હો કિંવા નિરપરાધી હો, તે સર્વને એકવાર તો પોતાના કર્તવ્યનો હિસાબ આપવા માટે યમરાજનાં દર્શન કરવાં પડે છે; અને તેઓને પણ આજ માર્ગેથી ત્યાં લઈ જવામાં આવે છે. માત્ર અચ્યુતપથગામીઓ જ એ વિટંબણામાંથી મુક્ત છે; કેમકે તેઓ અચ્યુતપ્રમુના સત્ય અનુસંધાનને લીધે જગતના કર્મબંધમાંથી મુક્ત રહે છે ને અચ્યુતપ્રભુના મોટા અનુગ્રહથી સ્વતંત્ર રહે છે. તેમનાપર કોઈ પણ સત્તા ચલાવી શકતું નથી. અચ્યુત સ્વરૂપનું અનુસંધાન કરનાર જીવે, ખોટા દેહાદિકેનું અનુસંધાન, જે પતનનું કારણ છે, બંધનું કારણ છે, તેને છોડી દઈ, હું બ્રહ્મ છું, સર્વ બ્રહ્મ છે, એવીજ આત્મદૃષ્ટિ કરતા રહેવું; કેમકે એ બ્રહ્મનિષ્ઠા પરમ સુખદાયી છે; અને પરમ બ્રહ્મનિષ્ઠા થવાથી, જેમ બ્રમરીના ધૂનમાં પડેલો કીટ, બ્રમરીપણાંને પામે છે, તેમ એકાનિષ્ઠાથી એ અચ્યુત બ્રહ્મનું ચિત્તવન કરવા મચેલો જીવ બ્રહ્મરૂપ થાય છે. પણ જો કોઈ અસ્થિર મનનો અને પ્રમાદી જીવ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા જગતબંધમાંથી છૂટવાની અમૂલ્ય સ્વતંત્રતા, પ્રમાદથી કે આ જગન્નગરના કોઈ પ્રદારના તુચ્છ વિષય સુખથી લોગવાઈને, ગુમાવી દે છે, તો પછી તેને માટે પણ આ જ માર્ગ છે. મને જણાવવાને મોટો હર્ષ ઉપજે છે કે, અચ્યુતપથની મહત્તા એટલી બધી સ્તુત્ય છે, કે તેને અનુસરનાર અચ્યુતમાર્ગનો પ્રવાસી મોટા ધુરંધર અને સર્વોપરી અધિકારી યમરાજથી પણ સ્વતંત્ર છે. એને યમરાજને ત્યાં ન્યાય કરાવવા જવું પડતું નથી; તેમ બીજું પણ કોઈ તેનાપર સત્તા ચલાવી શકતું નથી. આપણે પણ તે જ અચ્યુતપથ ઉપર છીએ, ને તેવા જ સ્વતંત્ર છીએ પુનઃપ્રારમાંથી નિકળતી વેળા મળેલું કનકનું સ્વતંત્ર પત્ર તમારી સૌની પાસે છે કે ? જો જો, બહુ સંભાળથી તેને સાચવી રાખજો.”

આટલું કહીને વળી તે બોલ્યો; “લો ! લો ! પ્રિય પથિકો ! આપણને પુનઃપ્રારમાંથી મળેલી પેલી પથદર્શિકા પણ તમારી સૌની પાસે છેની ? અચ્યુતમાર્ગે જતાં, જ્યાં જ્યાં ગુંચવણ જણાય ને મુંઝવણ થાય, ત્યાં ત્યાં એ બહુ કામની થઈ પડે છે. જૂઓ, એમાં આ નવા માર્ગને

માટે આપણને સ્પષ્ટ આજ્ઞા મળી આવશે. વાંચો, દ્વિતીય સોપાનનું દ્વિતીય પ્રસ્થાન.” સત્સાધકનાં તે વચન સાંભળી, સૌ પથિકોએ ચડપેચડપ પોતાની પાસેનો પથદર્શિકા નામનો ગુટકો કાઢીને ઉઘાડ્યો, તો તેમાં દ્વિતીય સોપાનના દ્વિતીય પ્રસ્થાનમાં આ પ્રમાણે લખ્યું હતું:—

‘કામાદિદોષનિવહા. સંતિ યત્ર મહોદુરા. ।

‘સ પંથા નરકાયૈવ ન ગચ્છેત્પથિકસ્તતઃ ॥

‘સંગોઽપિ નૈવ કર્તવ્યો કદા તન્માર્ગાગમિનામ્ ।

અર્થ—‘જ્યાં કામ આદિ દોષનો સમૂહ નિરતર મહા મદમત થઈને વસે છે, એવે માર્ગે પથિકોએ (અન્યુત્પથગામી જનોએ) કદી પણ ચઢવું નહિ, કારણ એ માર્ગ નરકે જ લઈ જનારો છે વળી તે માર્ગે જોયો ગયેલા કે જતા હોય, તેઓનો સગ પણ કદી કરવા જ નહિ’

કેમકે:—

‘સંગાત્સંજાયતે કામઃ ક્રોધમાનયતે તુ સઃ ।

‘ક્રોધો મોહઃ ચ દુર્લોભઃ ક્રમાદ્રવં ચ મત્સરમ્ ॥

‘એતાનિ મિત્રરૂપેણ વર્તન્તે પથિકૈઃ સહ ।

‘ઘોરપાપેષુ યુજન્તિ યમલોકપ્રદાયિષુ ॥

‘એતસ્માન્નરકં યાંતિ પથિકા પાપમાગિનઃ ।

‘શુક્ત્વા તત્ર મહદ્દુઃખ વિનાશં યાંતિ તે જનાઃ ॥

અર્થ—‘સંગથી કામ (રાગ) ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ કામ નામનો દુષ્ટાત્મા પુરુષ જે ને પથિકોની સાથે મિત્રતા બાંધીને તેને અનેક પ્રકારની મિથ્યા લાલચો—ધન્યોએ ‘ઉત્પન્ન કરાવી બહેકાવે છે, અને પછી જીવની લાલચો પાર ન પડતાં, ક્રોધ નામના મિત્રને ‘આલિંગન દે છે તે ક્રોધ પછી પોતાના જ સરખા મોહને લાવે છે, મોહ લોભને લાવે છે, લોભ માનને એટલે મદ અર્થવા ગર્વને લાવે છે, ને માન મત્સરને લાવે છે એવી રીતે તેઓની એક આખી મડળી એકઠી થઈ જાય છે. પછી તેઓ પોતાના પાશમાં ફસાયેલા લોભા પથિકોની સાથે મિત્રરૂપે વર્તવાનો ડોળ કરીને પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે તેઓની પાસે મહાઘોર પાપો કરાવે છે એ પાપો યમલોકે પહોંચાડનારા છે. પછી તે પાપોલડે તે પથિકો નરકે જાય છે, અર્થાત્ ત્યાં (તે માર્ગે) વારંવાર ફરતા યમદૂતો તેઓને એવા ઘોર પાપ કરતા ભેદ, યમરાજના અપરાધી ગણીને, આજ્ઞા પ્રમાણે તેઓને (નરકે) ‘લઈ જાય છે. ત્યાં તે માણસો મહાદુઃખો ભોગવીને છેવટે વિનાશ પામે છે’

‘આત્માનો નાશ કરનાર નરકનાં દ્વાર ત્રણ છે: કામ, ક્રોધ અને

* સંગાત્સંજાયતે કામઃ કામાદ્ ક્રોધોઽભિજાયતે ।

ક્રોધાદ્ભવતિ સમોહ સંમોહાત્સ્મૃતિવિષમઃ ॥

સ્મૃતિર્નશત્ બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્ પ્રણયતિ ઇતિ ॥

એનો ભાવાર્થ પણ ઉપલાને મળતો જ છે—સંગથી કામ (કામના) ઉત્પન્ન થાય છે, કામથી ક્રોધ ઉપજે છે, ક્રોધથી મોહ થાય છે, મોહથી સ્મૃતિમાં ભ્રમ થાય છે, સ્મૃતિ ભ્રમથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે ને બુદ્ધિનો નાશ થયા, એટલે માણી અવશ્ય નાશ જ પામે છે (અધોગતિએ જાય છે)

ગીતા. ।

‘હોલ. સત્પથગામી જીવે એ ત્રણને લ્યજવાં. નરક તે નરક જ! ત્યાંનું
‘અપાર નરકદુઃખ લોગવીને તે મનુષ્યો અંતે વિનાશ પામે છે એટલે
‘યમરાજ નરકને અંતે તેઓને પાછા જગત્પુરમાં લાનીને ગમે તેવે નીચ
‘સ્થાને મૂકે છે, કે જે સ્થળ પણ નરકથી સહજ જ ઉતરતું હોય છે; અને
‘ત્યાં નિરતર પેલા કૃતાંત કાળપુરુષનો ક્ષણે ક્ષણે મોટો લય હોય છે.’

એ પ્રમાણે પથદર્શિકામાંનો લેખ વાંચી રહ્યા ત્યારે પાછો મહાત્મા
સત્સાધક બોલ્યો; “હે પુણ્યશાળી જનો! એવા નરકે લઈ જનારા માર્ગ
પ્રત્યે જવાને હવે તમે યોગ્ય નથી. એ માર્ગ તો, યમરાજના અપરાધી-
ઓનો અને આવા નિર્ભય અન્યુત્તમાર્ગપરથી લથડી પડનારાઓનો છે,
કે જેઓ પોતાને ઘણું પ્રયત્ને અને ઘણું કાળે સમર્થ અન્યુત્તમપ્રભુની અનુ-
કંપાથી પ્રાપ્ત થયેલી અમૂલ્ય સ્વતંત્રતાને, જીવની પેઠે ન જાળવતાં, સહ-
જમાં ખોઈ નાંખે છે. દંભ, દર્પ, અભિમાન, ક્રોધ, પારુષ્ય, અજ્ઞાન, એ
સર્વ આસુરીસંપત્તિને વિષે હોય છે, પણ દૈવસંપત્તિ તો અભય, સત્ત્વ-
સંશુદ્ધિ, જ્ઞાનયોગ વ્યવસ્થાવાળી, દાન, દમ, યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, તપ, સરણતા,
અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, શાંતિ, ઇર્ષ્યાનો અભાવ, ભૂતદયા, લલુ-
તાનો અભાવ, મૃદુતા, લજ્જા, તેજ, ક્ષમા, ધૃતિ, અદ્રોહ અને શૌચ-
વાળી છે. તમે દૈવી જીવ છો, તમારે એ દૈવી સંપત્તિ શ્રદ્ધા કરવાની
છે. ચાલો, આપણને કાળક્ષેપ થાય છે. આપણે જે મુકામે આજે જઈ
પહોંચવું અવશ્યનું છે, તે હજી ઘણું દૂર છે.” તુરત સર્વેશ્વર એવા
અન્યુત્તમ પરબ્રહ્માના મંગલ નામનો જયજયકાર પોકારીને સૌ ત્યાંથી તે
અરણ્યમાં આવેલી વિકટ પગદંડી તરફ ચાલ્યા.

વિષયના અનુસંધાનકર્તાની અવસ્થા

પછી ઇચ્છાનુગામી વિમાનને વિષે સમસ્ત પુણ્યજનોને ઉદ્દેશી
વામદેવે કહ્યું; “રાજ! હવે એ સંઘને આજે એ નાના માર્ગપર જ ઘણું
દૂર ચાલ્યા જવાનું છે; ને મુકામ આવતાં સૂધીમાં વચ્ચે કશું વિઘ્ન નડે
તેમ નથી; માટે આપણે પેલા પછવાડે રહી ગપેલાઓની સ્થિતિ જોઈ
આવીએ” એ સાંભળી મહારાજ વરેણ્ણ હાથ જોડીને બોલ્યો; “કૃપા-
નાથ! મહાત્મા સત્સાધકે જેને માટે પયિકોને બહુ બહુ કડી સંભ-
ળાવ્યું, ને જ્યાં થઈને ધર્મરૂપ એવા મહાત્મા યમરાજને ત્યાં જવાય છે,
તે માર્ગને નરકમાર્ગ શા માટે કહ્યો? હું જ્યારે યમરાજના પુરમાં ગયો,
ત્યારે તો માર્ગમાં કંઈ તેવો પ્રકાર મારા જીવામાં આવ્યો નહોતો. ત્યાં
કામ, ક્રોધ, મોહ ઇત્યાદિ કોઈ દુષ્ટ પુરુષો નહોતા. એ યમસદન માર્ગ

બહુ રમ્ય હતો, ને યમપુરમાં ગયા પછી પણ ઠયાંય નરકાદિક સ્થળો, કે તેમાં દુઃખ ભોગવતાં પ્રાણીઓને મેં જોયાં પણ નહોતાં. ત્યાં સઘળું આનંદમય જ લાગતું હતું.” બટુકે ઉત્તર આપ્યું; “રાજા! એ સત્ય છે પણ તે સમજાવવાને માટે તો તારા પોતાના જ સંબંધનું લૌકિક દૃષ્ટાંત લેવું પડશે. જે વેળા તું તારા નગરથી દૂર આવેલા પેલા ક્ષેત્રદુર્ગમાં ન્યાય કરવાને બેસતો હતો તે વેળા નગરમાંથી જે જે મનુષ્યોને ન્યાયને માટે બોલાવવામાં આવતાં, તે સર્વને માટે તારા ન્યાયસ્થાન સૂધી શું પૃથક્ માર્ગો હતા? અને તે આવનારા સર્વ જનો સાથે શું તું સમાન લાવથી વર્તતો હતો?” વરેખ્સુ બોલ્યો. “એમ કેમ થાય? આવનારા સર્વને માટે એક જ માર્ગ હતો, પણ મારી સ પછી જેવી યોગ્યતાનો મનુષ્ય હોય, તેની સાથે હું તે વર્તતો હતો. બધા એકસરખા ગણવામાં આવે ત્યારે ન્યે યોગ્યાયોગ્યનું નિરાકરણ કરી, અપરાધીને દંડ અને ધર્મિષ્ઠ આપવામાં આવતો હતો.” વામદેવે કહ્યું; “એ જ પ્રમાણે આ છે. ન્યાય માટે તેડાવવામાં આવતા કેટલાક સત્યવાદીઓ, ધર્મિષ્ઠો અને એવા યોગ્ય જનોને સ્વતઃ તારા જ અનુચરો ગાડી, घोडा, પાલખી આદિક વિવિધ વાહનોમાં બેસાડીને, ખંમા ખંમા કરતા તેડી લાવતા હતા; પણ દુર્જનો, ચોરો, ખળો, પરપીડકોને-જે કે તે જ માર્ગે થઈને, તારા તે જ અનુચરો લાવતા હતા, તોપણ તે કેવળ જાદી જ પદ્ધતિથી લાવતા હતા. તેઓને તો તેઓ પગે ચડાવતા હતા, એટલું જ નહિ, પણ મુખેથી કુવચનો પણ સંભળાવતા હતા; નહિ સહન થાય તેવી આજ્ઞા કરતા હતા, સમયે પ્રહાર પણ કરતા હતા, ને એવી અનેક વિટંબણાઓવાળી સ્થિતિમાં તેમને તારી સમીપ તેડી લાવતા હતા. વળી તું પોતે પણ ન્યાય કરવા સમયે, તેમ જ અંતે તેનું યોગ્ય શાસન કહી સંભળાવતી વેળાએ, જેવા જનો તેવો તેમને લાગતો હોઈશ: એટલે દુષ્ટોને કૂર અને સજ્જનોને સૌમ્ય જ લાસતો હોઈશ. એ જ પ્રમાણે અહીં પણ સમજી લે. તને પૂર્વે પણ મેં એકવાર કહ્યું છે કે, તને યમ-રાજ તે વેળા જે સૌમ્ય લાગ્યો, તે માત્ર તારી તેવી યોગ્યતાને લીધે જ હતું; અને તેમાં પણ તું સલારી જો, કે જે વેળા યમપુરમાંથી પેલા દિવ્ય સ્વર્ગીય વિમાનમાં બેસીને તારે ઇદ્રલોકમાં જવું હતું, ને જે વેળા યમરાજ પોતાની આખી સલા સાથે તને વિદાય કરવાને ત્યાં સૂધી આવ્યા હતા, તે વેળા તારા મનમાં શો વિચાર થયો હતો? તે વેળા

તું મનમાં એમ સમજતો હતો કે યમસલામાં પ્રધાને જે મારાં સુકૃત દુષ્કૃત વાંચ્યાં, તે તો માત્ર યમરાજને કહી સંભળાવ્યાં એટલું જ; બાકી આટલાં બધાં સુકૃતને અંગે થોડાંક પાપો માટે તે યમરાજ મને શું કહેશે? એમ તે તેઓને ક્ષમા કરનારા ગણતાં જ, તટકાલ પેલો ઘાડે અંધકાર વ્યાપી ગયો હતો ! તેમાં તારી શી દશા થઈ હતી? તે મહા-કષ્ટ અનુભવ્યા પછી, તે જ સૌમ્ય યમરાજને માટે તારા અંતઃકરણમાં કેટલી ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી? એવી જ રીતે આ યમમાર્ગ વિષે પણ જેવો પ્રાણી, તેવી યોગ્યતાથી તેને ત્યાં લઈ જવામાં આવે છે. તું જે વેળા યમલોકમાં ગયો, તે વેળા તારે માટે ઉત્તમ વાહન હતું, ને ઘણાંક અનુચરો આગળ પાછળ ચાલનારા હતા. ત્યાં કામાદિક બળો ક્યાં તારો સંગ કરવા આવી શકે ?”

આવો પ્રત્યુત્તર સાંભળી મહારાજ વરેસુ બોલ્યો; “એહો ! એવા એ વિલક્ષણ યમલોક ને તેના માર્ગ છે કે? જ્યારે મારાં એવાં નામના જ પાતકોને માટે ક્ષણવારમાં મારે એવું અસહ્ય કષ્ટ અનુભવવું પડ્યું, ત્યારે જેઓને સદા જ પાપ પ્રિય છે ને જેઓ ઘણા કુકર્મી—કદી ક્ષમા ન થઈ શકે તેવાં કર્મ આચરનારા છે, તેઓની ત્યાં શી દશા થતી હશે? હર ! હર ! તેવાં મોહાંધપાતકીપર ત્યાં મોટા દુઃખના પર્વતો તૂટી પડતા હશે. તેવાઓને તેવી કઠિન યાતનાઓ લોગવવાનાં મહાભયંકર સ્થાનો—નરકો, કેવાં હશે? હવે તો કૃપાનાથ, અમને પ્રથમ એ યમલોક જ દેખાડો, જેથી અમારા સર્વના જાણવામાં આવે કે, પાપીઓને કેવા પ્રકારની શિક્ષાઓ થાય છે.” વામદેવજીએ કહ્યું; “એ યાતનાલયો* પ્રત્યક્ષ જોઈ શકવાં અત્યંત કઠિન છે; કારણ કે ત્યાંની ચતુર્દિશામાં જોનારને અનેક પ્રકારનો અનિવાર્ય ભય, અપાર દુઃખ અને અતિશય ગ્લાનિ—કંટાળો ઉપજે તેવો પ્રકાર હોય છે. તોપણ જગતના કલ્યાણાર્થે હું તે સઘળું તમને બતાવવા ઇચ્છું છું. તથાપિ હમણાં તો આપણે પેલા પછવાડે રહી ગયેલા પાંચિકોની સ્થિતિનું જ અવલોકન કરવું યોગ્ય છે. તેમ કરતાં આપણને આપોઆપ યમલોક જોવાનો પ્રસંગ આવશે. તેઓમાંના ઘણાંક જનો યમલોકવાસી થશે; કેમકે તેઓએ નિર્ભય અને નિષ્પાપ એવા અન્યુત્પત્તનો ત્યાગ કીધો છે; અને પવિત્ર માર્ગથી ઉતરી પડેલા સર્વની બહુધા એ જ ગતિ થાય છે. પ્રાણીને લોકવાસનાથી, કર્મવાસનાથી, દેહવાસનાથી સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. એ વાસનાઓથી

નરકમાં જ પડવું પડે છે. માટે પ્રત્યેક પ્રાણીએ અનાતમ પદાર્થોની વાસનારૂપ જાળાંઓથી તિરોહિત થવું. આત્માની વાસનાથી, નિરંતરની આત્મનિષ્ઠાથી એ માયિક વાસનાનો નાશ થાય છે, માટે સત્ય તો આત્માની વાસના છે. તે જ વાસના ગ્રહણ કરવી, ખાકી સર્વનો ત્યાગ કરવો. એ પરમશ્રદ્ધાના અનુસંધાનનું સત્વ છે. પણ ચાલો આપણે પ્રથમ પેલા પુરવાસીઓને જોઈએ.” એટલું કહેતાંની સાથે જ વિમાન સડસડાટ કરતું ત્યાંથી ઉપડ્યું. તે નેત્ર મીચીને ઉઘાડતામાં જગત્પુરની લાગોળ ઉપર આવીને ઠર્યું.

દિવસ ઘણો ચઢી ગયો હતો. ઉપવનમાંનાં પશુ પક્ષીઓ સર્વ પોતપોતાના નિર્વાહ કાર્યમાં પ્રયત્નવાન થઈ ગયાં હતાં, તોપણ પેલા સત્સાધકના સંઘમાંથી વિખૂટા પડેલા, અચ્યુતપથ ઉપર શ્રદ્ધા વગરના અને વિષયમાં અનુસંધાનવાળા પ્રમાદીઓ તો, હજી તુરવના જ ઉઠેલા દેખાતા હતા. ઉઠ્યા પછી ચોમેર જોવા લાગ્યા તો, તેમનો સંઘ તો ઘણીવારથી ચાલ્યો ગયેલો હોવાથી, ત્યાં કોઈને જોયું નહિ. તેમને કંઈક ઉદાસીનતા તો લાગી ખરી, પણ પોતાની મેળે જ સંઘનો અનાદર કરેલો હોવાથી તે માટે મન વાળીને હવે ત્યાંથી ચાલી નિકળવાની તેઓ તૈયારી કરવા લાગ્યા. પણ ક્યાં જવું? પુરદ્વાર તો બંધ થયેલાં હતાં; અને અચ્યુતપથ વિના ખીન્ને કોઈ માર્ગ ત્યાંથી નિકળતો નહોતો. સઘળાઓ ગુંચવાઈને ઉભા રહ્યા, એક ખીજના મુખ સામું જોવા લાગ્યા ને જાણે પૂછતા હોય કે શું કરવું, એવા દેખાયા તેમાંના કોઈને આગળ જવાનું મન નહતું, તેમ પાછા વળવાનો માર્ગ પણ નહોતો. વિચાર ક્યોં કે, આજનો દિવસ અહીં જ રહીએ, તેટલામાં કોઈ જતા આવતાને સારુ દ્વાર ઉઘડે તો લાગ જોઈને અંકર પાછા પેસી જઈશું રાત્રે તો અવશ્ય દ્વાર ઉઘડશે જ. એમ ધારી-વિચારીને એક મોટા વૃક્ષની છાયા તળે જવા માટે પુનઃ સૌ પાછા વળ્યા. એટલામાં તેઓમાંનો એક જણ એકાએક મોટી ચીસ નાંખીને હેઠો પડી ગયો, ને “ઓ ખાપરે! મારા લાઈ રે! હાય હાય! મને આ કોઈ ઘસડી જાય છે રે! મને કોઈ ખચાવો રે!” ઈત્યાદિ ઉદ્ગારો કાઢતો ક્ષણેકમાં એશુદ્ધ થઈ ગયો! સૌ આશ્ચર્યચકિત બની જઈને તેની આસપાસ વિંટળાઈ વળી, તેની બને તેટલી સારવાર કરવા લાગ્યા. તેટલામાં એક ખીજ મનુષ્યે પણ તેવી જ ખૂમ પાડી તે કહેવા લાગ્યો કે, “અરે! આ કોઈએ મને ગળામાંથી પકડ્યો છે! રે! કોઈના ઘણા બળવાળા લાંબા પંજામાં

હું સપડાયો છું! હાય! હાય! તેના તીક્ષ્ણ નખ મારા શરીરને ભેદી નાંખે છે! અરે, મને નિશ્ચય થાય છે કે, પેલો મહાત્મા સત્સાધક કહેતો હતો, તેવા કાળપુરુષે જ મને પકડ્યો છે! કોઈ પણ દયા કરી મને છોડાવો! અરે હું ચાલ્યો! હાય રે! હું ભઉં છું!! આ કોઈ વિક-રાળ રાક્ષસો મને ઘસડી જાય છે!”

એમ વાત કરતામાં તથા જોતજોતામાં ખંને જીવો ઉપડી ગયા. તેઓને કોઈ રાખી શક્યું નહિ-કોઈ પણ ખચાવી શક્યું નહિ. આટો પ્રત્યક્ષ બનાવ જોઈને, સત્સાધકનાં વચનપર શ્રદ્ધા નહિ રાખનાર એ સર્વ અશ્રદ્ધાળુઓ, પ્રમાદીઓ, વિષયલુપ્થ લોક, વિત્ત, પુત્ર, કલત્ર એ આદિ જગતની એષણાઓમાં રાગ પ્રીતિ ધરનારાઓ, ક્રીડા કૃત્ય બની ગયા. તેઓનાં અંતઃકરણ એકદમ ભગ્નતિમાં આવી ગયાં; ને સઘળા શ્રદ્ધાળુ જીવો, અણુધારે સમયે કૃતાંત-કાળપુરુષના પંજમાં ફસાઈ જવાના મોટા ભયમાં આવી પડેલા પોતાને માનવા લાગ્યા. તેઓ પસ્તાવા લાગ્યા કે; “હર! હર! તે પરાપકારી મહાત્માની દયાથી આપણે આ અભયપંથે ચઢેલા હોવા છતાં, હાથે કરીને તેનો સંગ ત્યજી નિરાધાર થઈ પડ્યા છીએ, અને તેની કૃપાથી મળેલી સ્વતંત્રતા જોઈ ખેસવાની અણીપર આવી ચડ્યા છીએ. આઠાશમાં પક્ષીનાં કે જળમાં જળચરનાં પગલાં જણાતાં નથી, તેમ જ્ઞાનીની પણ ગતિ જણાતી નથી. તેમ જ ગુરુ સત્સાધકની ગતિ આપણે ન જાણી શક્યા.” આમ કદપાંત કરતા હતા, પણ હવે કુળ શું? પછી ગુરુદેવ, સર્વે વિમાનવાસીઓને સંજોધી જોડ્યા; “ઉપદેશ આપ્યા છતાં જેને કોઈ પણ પ્રકારે અનુભવ કે બોધ થતો નથી, તેવા નરાદૃતિ ગધેડાને તે ગુરુ કે શાસ્ત્ર શી રીતે ઉપદેશે? રે! સત્ય સર્વદા જય જ પામે છે, અનૃત નહિ. સત્ય-શ્રદ્ધાથી જ દેવમાર્ગ મળે છે, ને જેની સત્ય કામનાનો વિકાસ થયો છે તે જ ત્યાં જઈ શકે છે, પણ ભ્રમણાવાળો નહિ.” થોડી ક્ષણ આ બ્રહ્મ જીવોએ કદપાંત-શોચના કીધી, પછી તેઓ જોડ્યા; “પણ હશે, ચાલો; થઈ તે થઈ: પણ હવે આપણે અહીં ઉભુ રહેવું હિતકર નથી. જો કે સંઘને અને આપણને વાર બહુ થવાથી ઘણું છેટું તો પડી ગયું છે; તોપણ જરા ત્વરાથી ચાલીશું તો કાલસોરા પહોંચી વળીશું.” આવા વિચારથી તેઓ તટકાળ ચાલતા થયા; ને મહાત્મા સત્સાધકનો સંઘ જ્યાં થઈને ગયો હતો, તે માર્ગપર ચડ્યાં. જેમ બને તેમ સઘને વહેલા પહોંચી વળાય તો સારું એવા વિચારથી સૌએ પગ ઉતાવળે ઉપાડવા માંડ્યા.

વિમાન વિષે મહારાજ વરેષુએ, ગુરુ મહારાજને વિનવિ કરી કે; “દયાનિધે! આમ કેમ?” સત્સાધકે તે પુરદ્વારનું ઉલ્લંઘન કરવા સમયે ઠહું હતું કે, “પુરદ્વાર ઓળંધીને બહાર નિકળેલા મનુષ્યને કાળ-પુરુષનો ભય નથી, છતાં હમણાં પેલા એ મનુષ્યોને કાળપુરુષ કેમ પકડી શક્યા? એ તો અન્યુતપથને હીણતા લગાડનાર કાર્ય થયું!” બૃહદ વામદેવજી બોલ્યા; “રાજ, એમાં પવિત્ર અન્યુતપથને હીણતા નથી. આ ઉપરથી તો ઊત્તરી તેની પવિત્રતા અધિક પ્રકાશિત થઈ; કેમકે આ સંઘના ગુરુરૂપ મહાત્મા સત્સાધકની આજ્ઞામાં-મર્યાદામાં જ્યાંસૂધી એ મનુષ્યો હતા, ત્યાંસૂધી જ તેઓ અન્યુતપથ ઉપર હતા; અને ત્યાંસૂધી જ તેઓ નિર્ભય પણ હતા પરંતુ જ્યારે તે મહાત્માનાં વચન ઉપર અને પુરદ્વારમાંથી પોતાને મળેલાં સ્વતંત્રપત્રો ઉપર એ જીવોને શ્રદ્ધા ન રહી અને જ્યારે તેઓએ આગળ જવું માંડી વાળીને ત્યાથી પાછા વળવાનો નિશ્ચય કર્યો, ત્યારથી જ તેઓ અન્યુતપથ ઉપરથી પતનપણાંને પામ્યા છે. અજ્ઞાની, અશ્રદ્ધાવાન અને સશયાત્માનો વિનાશ જ થાય છે; આ લોક કે પરલોક એકે એનો નથી; સંશયાત્માને સુખ નથી, તે તો વિનાશને જ પામે છે. અહુણાં એઓની પાસેનાં સ્વતંત્ર પત્રો પથદર્શિણ છત્યાદિ સાધનો પણ પરાવી લીધેલાં કે ખોઈ નાંખેલાં જેવાં જ છે, અન્યુતમાર્ગથી ભ્રષ્ટ થયેલાઓની પાસે તે સાધનો રહેવા દેવામાં આવતાં નથી. એ કામ માટે એક ખાસ અધિકારી છે, જે તરફાળ આવીને તેઓ પાસેથી તે અમૂલ્ય વસ્તુઓ છીનવી લે છે. આ સમયે પણ તે અહિંયાં તયાર જ હતો; પરંતુ પાછા એ લોકોને, દંધક શ્રદ્ધાળુ થઈ અન્યુતમાર્ગે ચઢેલા જોઈ, તે પાછો વળ્યો છે. જૂઓ પેલો પુરદ્વારની બારીમાં ઘઈને અંદર પેસવા જાય છે તે જ એ!” સઘળા વિમાનવાસીઓએ તેને પ્રત્યક્ષ જોયો.

ફરીને પાછા અન્યુતમાર્ગે ચઢેલા એ પછવાડેના પચિઠ્ઠો જ્યાં સૂધી સીધો માર્ગ હતો ત્યાં સૂધી તો ઉપદ્રવ રહિત સપાટાળંઘ આલ્યા ગયા; પણ ભાગેળ મૂંઝીને ઉપારણ્યમાં* થઈ અરણ્યમાં જ્યારે પેઠા, ત્યારે પાછાં તેમનાં કર્મ આડાં આળ્યાં. સંશયાત્માની એ જ ગતિ છે. પેલા એ માર્ગના સાંધા આગળ આવીને તેઓ અટક્યા; ને હવે કીચે માર્ગે જવું, તે માટે મોટા વિચારમાં પડ્યા. તેઓનો કોઈ અગ્રણી કે ભોમિયો (ગુરુ) નહોતો, એટલે તેઓ કેના વિચારને અનુસરે? કેના કહેવા

* ઉપારણ્ય એટલે ઉપવન. નગરની સમીપમા આવેલું નહોતું વન.

પ્રમાણે વર્તે? પથબોધિની* જે કે સોની પાસે હતી, પરંતુ તેઓમાં સઘળા એક કરતાં એક અધિક ગાફલ હતા, એટલે તેમાં જોઈને માર્ગનો નિર્ણય કરવાની માથાફટ જ ફેાણ કરે? વળી પથબોધિનીમાં જોવા જેવું કારણ તેઓને લાગ્યું નહિ; કેમકે જે માર્ગ મહોટો, સીધો અને સુશોભિત લાગતો હતો તે જ અત્યુત્તમ માર્ગ હશે, એવી તેઓએ ધારણા ખાંધી અને તેઓ એ માર્ગ વળતા હતા, એટલામાં વળી ખીજ રીતે પણ તેમના વિચારનું દલીલકરણ થયું.

એ જ માર્ગથી (પેલા રમણીય માર્ગથી) એક યુવાન હસમુખો પુરુષ, તેઓના લણી આવના દેખાયો. તેને જોતાં જ ગમે તેવા પુરુષને પણ મોહ ઉપજે, એવો તે સ્વરૂપવાન હતો તેનાં સુંદર અંગો ઉપર વશાલંકારો પણ બહુ શોભીતા ને તે ચિત્ર વિચિત્ર મોહક રીતે પહોંચેલા હતા તેની મુખમુદ્રા અને વિશેષે કરીને તેનાં અપાળ નેત્ર ઉપરથી તે ઘણો ચતુર સાહસિક અને માયળુ જણાતો હતો. થોડો નજીક આવ્યો એટલે કિચિત્ હસતે મુખે તે બોલ્યો: “અરે ભાઈઓ! તમે કોની વાટ જૂઓ છો? અહિંયાં કેમ ઉભા છો? આવો સુંદર ને સરળ માર્ગ તમારે માટે ખુલ્લો હોવા છતાં ગુંચવાવાનું શું કારણ છે?” એટલું કહીને જ ન અટકતાં, એ લોકોની સાથે એઓનો કોઈ મુખી જ નથી એવું જોઈ, વળી તે નિઘડકપણે બોલ્યો: “કરશો નહિ! આખા માર્ગનો હું લોભિયો છું. ચાલો હું તમને અનેક સુખોના સ્વાદ ચખાડી, મોજ કરાવીશ” એ સાંભળી સૌ જણ બહુ પ્રસન્ન થયા. પછી માંહેથી એક જણે પૂછ્યું: “આપ કોણ છો, ને આપનું નામ શું? અને આપ આ માર્ગના લોભિયા છો, ત્યારે અમારી આગળ ગયેલો સંઘ તમને મળ્યો જ હશે; તે કેટલે પહોંચ્યો હશે?” એના ઉત્તરમાં તે યુવાને, સુક્તિપૂર્વક કહ્યું: “શું તમે કોઈ મને ઓળખતા નથી? રતિદેવીના પતિ જે કામદેવ, તે જ હું છું. તમારી આગળ ગયેલો સંઘ મેં જોયો છે; તે સુમારે એક ખેપ સૂધી પહોંચ્યો હશે.” પુનઃ તે બોલ્યો: “તમારે તે સઘનું પ્રયોજન છે? જે મારો મેળાપ ન થયો હોત, તો તો તમે ભૂટીને ગમે તે માર્ગ ચઢી જાત, ને મિથ્યા દુઃખી થાત. પણ હવે હું સાથે છું, એટલે તમારે કોઈનું કામ પડશે નહિ. મારો નિરંતર આ માર્ગ ઉપર નિવાસ છે, તે મત્ર તમારા સરખા પથિકોને ઇચ્છિત સુખ આપવાને માટે જ છે. તમે હવે સઘની ચિન્તાથી મુક્ત થાઓ. હું

તમને નવા જ પ્રકારનાં અનેક ઇચ્છિત સુખોના લોકતા કરીશ. ચાલો મારી સાથે. (આંગળીવડે અન્યુતમાર્ગ બતાવી) પેલો માર્ગ તો મહા-કષ્ટદારક છે, તે તરફ ભૂલેચૂકે જશો નહિ.”

તે ચંચળ દિવ્ય પુરુષનાં રૂપ, રંગ અને આવી સરળ પણ ગર્ભિત વાણી ઉપરથી પંથીઓએ, એકદમ લોળવાઈ જઈ, ક્ષિયિત વિચાર કરવા બેટલો પણ અવદાશ ન લેતાં, તુરત તેની સાથે ચાલવા માંડ્યું. એ જોઈ અંતરિક્ષમાં રહેલા વિમાનવાસીઓ પ્રત્યે મહાત્મા વામદેવજી નિઃશ્વાસ મૂકી બોલ્યા; “બહુ ખોટું! અરે પોતાના કરતાં શ્રેષ્ઠ પરાપકારી અને પોતાનું હિત કરવા માટેજ પ્રવૃત્ત થયેલા એવા ગુરુજનનું શિક્ષણરૂપ કહેવું જેઓ માનતા નથી, વા તેનાપર શ્રદ્ધા રાખતા નથી, તેઓની તે નિંદા કૃતિનું આવુંજ પરિણામ હોય! મહામાયા, જ્ઞાનીનાં પણ મનને બળાત્કારે મહામોહમાં લમાવી નાંખે છે, તો પછી અજ્ઞાનીના શા આશરા? માયાવડે ઠગાયલો જીવ, ગુરુવચનપર સંશય ધરે છે, અને અન્યુતપ્રભુમાં ભેદ જુએ છે. સત્યનો સંગ ત્યજે છે, ને વારંવાર જન્મ-મરણને જ પામે છે. આ મૂઠાંએ જો મહાત્મા સાતસાધકનાં વચનપર પ્રથમથી શ્રદ્ધા રાખી હોત તો તેઓ આમ આડે માર્ગે ચઢત નહિ. પણ આ તો તેઓ કુછન્દી કામને વશ થઈ નરકને પથે ચડ્યા! હવે તેઓની શી ગતિ?” આ પ્રમાણે ઠહીને વિમાન એ માર્ગ લાણી વાળ્યું, અને તેમાંના પુણ્યજનોએ સ્થિર ચિત્તથી તેઓની ચેષ્ટા જોવા માંડી.

ઘણીકવાર સૂધી એ સુંદર પુરુષ, કે જેણે પોતાનું ‘કામ,’ એવું નામ જણાવ્યું હતું, તેની સાથે સાથે તે પંથીઓ, મનને બહેકાવતા ચાલ્યા. તેના મુખથી અનેક પ્રકારના વૈભવ વિલાસની મોહક વાર્તાઓ સાંભળીને, આ જીવોને ચાલવાનો જરાએ પરિશ્રમ જણાયો નહિ. વાતો ઉપરથી તેઓના મનમાં અનેક પ્રકારની કામનાઓ જન્મ પામી. છેવટે મોડું બહુ થઈ ગયું હતું, તેમ માર્ગ પણ ઘણો કપાઈ ગયો હતો, માટે એક પછી એક પંથીઓ, પરસ્પર પોતાને થાકેલા અને ભૂખ્યા તરત્યા થયેલા જણાવા માંડ્યા. થોડીકવારે એક આશ્રમ આવ્યો. તે દેખાડીને કામે ઠહું; “ગલરશો નહિ, આ સુંદર આશ્રમ તમારે ઉતરવાને માટે છે; એમાં જઈને સુકામ કરો. ત્યાં તમારે જોઈતી સર્વ ચીજો તૈયાર છે; અને તમારી ઈચ્છામાં આવે ત્યાં સૂધી તેમાં રહી શકાશે. આ આશ્રમ એવો છે કે, એમાં રહેવા ન રહેવા સંબંધે કોઈને કશો પ્રતિબંધ નથી. તેમ છતાં તમે માર્ગસ્થ હોવાથી તમારે વધારે રોકાવાની ઈચ્છા ન હોય

તો આજની રાત્રિ સુખે નિર્ગમજ્ઞે, અને સવારે ત્યાલતી વેળા હું પાછો અહીં આવીને તમને માર્ગ દેખાડવા સારુ, તૈયાર થઈશ.” એમ કહી તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને પેલા સર્વ પંથિકો, માર્ગપરથી ઉતરી, બાબુમાં આવેલા આશ્રમ આગળ ગયા.

એ આશ્રમ એક મોટી વિશાળ અને શોભાયમાન ધર્મશાળા હતી. તેનાં મોટાં દ્વાર બંધ હતાં. પંથિકો જઈને ત્યાં આગળ ઉભા રહેતાં જ, તે પોતાની મેળે ફડાફડ ઉઘડી ગયાં, ને તેમાંથી એક પુરુષ, નિકળી આવ્યો. એ પુરુષ, જે એ ધર્મશાળાનો વ્યવસ્થાપક હતો, તેણે આદરથી સર્વેને અંદર લીધા, અને પ્રત્યેકને માટે હારબંધ એસવા સૂવાની સગવડ કરી દીધી. પછી તે એક ચોરડામાં ગયો. એ ચોરડાની લીંત બાજીની જ બનેલી હતી, ને તેમાં જવાનું બારણું પણ બાજીનું જ હતું, તેની અંદર શું છે, એ સઘળું સારી પેઠે જાણી શકાતું હતું. અંદર ખાવાને માટે અનેક પ્રકારની સ્વાદિષ્ટ સુખડી, થાળમાં હારબંધ ગોઠવી મૂકેલી હતી. એક બાબુ જળનાં પાત્ર, એક બાબુ રમત ગમતની વસ્તુઓ ને એક બાબુ સોના મોઢોર આદિ પુષ્કળ દ્રવ્યનો ઢગલો પડેલો હતો. મનુષ્યના ઉપલોગની સર્વ વસ્તુઓ તેમાં હતી. પેલો પુરુષ અંદરથી એક જળપાત્ર લઈને આવ્યો, ને તેણે સર્વ પંથીઓને જાણવે તેટલું જળ ભરી આપ્યું. જેઓની પાસે ભાતુંપોતું થઈ રહેલું હતું, તેઓને ખાવાનું. પણ લાવી આપ્યું. રાત્રિ પડવા આવી હતી, માટે દીવાગત્તી પ્રકટાવી, ચોરડાનાં બાજીવાળાં બારણાં બંધ કરીને તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. સૌ ટીમણ કરવા બેઠા, ત્યારે ધર્મશાળામાંથી જેઓને ખાવાનું મળ્યું હતું, તેઓની પાસેના અતિ સ્વાદિષ્ટ પદાર્થો જાણી, બીજાઓને તે લેવાનું મન થયું, જેથી તેઓ પોતાનું અન્ન પડતું મૂકીને તે ચોરડામાંથી અન્ન લઈ આવવા માટે પ્રયત્નવાન થયા. કેટલાકે તે એમ પણ મન થયું કે, જાણવે તો ખરા, આટલું બધું તે આ ચોરડામાં શું ભરી મૂક્યું છે? આ વિચારથી કેટલાકે ચોરડાનાં બારણાં આગળ જઈ ઉભા રહ્યા, તો તેપર મોટા શુદ્ધ અક્ષરોથી લખેલું હતું કે, “મા પ્રવિચ્યતામ માંહે પેસવું નહી” છતાં તે ન ગણકારતાં કેટલાક પંથીઓ અંદર પેઠા. મોખરે જ ગોઠવી રાખેલી થાળીઓમાંથી મિઠાઈ લઈ આરોગવા મંડી પડ્યા. તેઓ ધારતા હતા કે, પેલા વ્યવસ્થાપકે બહાર લાવી આપેલી મિઠાઈ આમાંથી જ આણી હશે; પણ એ તેમની ભૂલ હતી. પંથીઓને આપેલી મિઠાઈ ચોખ્ખી હતી, ને તે બીજા ચોરડામાંથી આણેલી હતી. આ મિઠાઈ જે તેઓ સ્વાદે સ્વાદે ખાવા લાગ્યા,

તે બહુ માદક હતી. તેમાં એવી કેફી મેળવણી કરવામાં આવેલી હતી, કે જેથી ખાતાં જ તેઓનું માથું ફરવા માંડ્યું ને તેઓ એક બીજાને ન કહેવાય તેવા શબ્દો બોલવા લાગ્યા. પછી તે અતિ વિસ્તૃત ચોરડામાં યથેચ્છપણે ચોમેર ધૂમવા લાગ્યા, ત્યારે એક બાબુ પડેલો પેલો દ્રવ્ય-લંડાર દૃષ્ટિએ પડ્યો સંસારની માયા એવી છે કે, ગમે તેવી અસ્વસ્થ અવસ્થામાં પણ દ્રવ્યની ઇચ્છા મનુષ્યનો ત્યાગ કરતી નથી. તે પ્રમાણે, એ દ્રવ્યલંડાર જોઈને તેમાંથી મોહોરોની ગાંસડીઓ ખાંધવા માંડી. એક કહે કે, ‘આ તો બધું દ્રવ્ય મારું જ છે, તે તું કેમ લઈ જાય છે?’ ત્યારે બીજા કહે કે, ‘ચાલ મૂઠા! એ તો સઘળું મારું છે.’ એમ કરતાં કરતાં તેઓ પરસ્પર લડી પડ્યા; ને એવી ધડમધડા થઈ પડી, કે ઘણાક જણા ઘાયલ થયા; તેમ ચોરડામાંનો ઘણોક સામાન પણ ધૂળધાણી થઈ ગયો! પરસ્પરના લયથી ઘણોકો નાંખે છે, આવવા લાગ્યા; પણ કેમ કરીને આવે? બારણાં સેલો જીવ, ગુરુવચનપ્રબારણામાં એવો ચમત્કાર હતો, કે અંદર જનાર એ છે. સત્યનો સંગ ત્યજે ડી જતાં. ને અંદર જતા વેત પાછાં એવાં સુ આ મૂઠાએ જો મહાત્મા સ્ફર ગયલાને તેની ઠળ જાણ્યા વગર ઉઠી પડેલા તો તેઓ આમ આડે માલકય થઈ પડતું હતું. તેથી આ પાનિ ને હેતે વશ થઈ નરકને પથે ચલં જઈ પડ્યાં! પછી જાળીવાટે જોઈને જે જે જીવો સાચા વિમાન એ માર્ગના માટે ત્રિનતિ કરવા લાગ્યા. પણ કોણ ઉઠે તે જે જે જીવો જ રમખાણ જાગેલું હતું.

આધીની નિરાંતે વાતો કે આ, અને અંદર જનારોને અનુચિત કાર્ય કરવા માટે અટકાવતા ને કે પકે દેતા તેઓ બેઠા હતા, એટલામાં ત્યાં એક અતિશય સ્વરૂપવતી તરુણી આવી. તે ઓશિયાળી થઈને કહેવા લાગી; “અરે, તમે આટલા બધા પ્રરુપો છો, તેમાંથી કોઈ પણ મારું રક્ષણ કરી શકો તેમ નથી? હું એમનાસીને બહારેણા દ્રવ્યવાળી છું, માટે જે મારું રક્ષણ કરશે, તેને સજ્જડ ગંધ હતાં. તે તેની સ્ત્રી થઈ રહીશ?” નવથૌવના સુંદરીને જોઈને માટે તે આપોઆપ ઉધમૂકી દઈ તેના મુખચંદ્ર ઉપર, ચક્રોર પક્ષીવત્ જઈ રહ્ય થઈ જતાં, કે આપો તેને માટે આસક્તિ ઉત્પન્ન થઈ; અને સર્વે મનમાં ઇમાવવું તદ્દન જઈ, તેની સાથેનાં પુષ્કળ ધન સહિત આ સુંદરી અમને પ્રાપ્ત નહાથે તો અહોલાગ્ય! પણ તેના બોલવામાં શો મમે રહેલો હતો, તેન્યારણુધમે ક્ષણભરે વિચાર કર્યો નહિ, અર્થાત્ તેણે પોતાના રક્ષણ માટે ત્રિનતિ કરી હતી, અને રક્ષણ કરે તેને જ આધીન થઈને રહેવાનું જણાવ્યું હતું, તે સંબંધે તો કોઈએ

પૂછ્યું જ નહિ, કે તેને શું હુઃખ છે, ને કોનાથી તે પોતાનું રક્ષણ થવા ઇચ્છે છે. વળી તે કોણ છે, ક્યાંથી અને કેવી રીતે અહીં આવી છે તે પણ પૂછ્યું નહિ. એટલામાં તેઓને માર્ગમાં મળેલો પેલો લોભિયો ત્યાં આવી ચઢ્યો. તે સૌને પૂછવા લાગ્યો; “કેમ, ઉતારો તો ઠીક છે ના? વળી જાણસ લાવ જે જોઈએ તે માંહેથી માગી લેજો, જરા પણ વિચાર કરશો મા!” પછી પેલી સ્ત્રીના લાણી દૃષ્ટિ ફેરવીને બોલ્યો; “આ કોણ? અહો, લાલસા કે? તું અહીં ક્યાંથી?” ત્યારે બાણે શરમાતી હોય તેમ નીચું નીહાળીને તે સ્ત્રી બોલી; “શું કરુ? આપ તો મારા જેવીની સામે દૃષ્ટિ પણ કરતા નથી; જો પેલી પ્રપંચી ટોળી વારંવાર મને સતાવે છે; મારી સમૃદ્ધિ તેઓનાથી જોઈ શકાતી નથી. હું અબળા તે શું કરી શકું? માટે જો કોઈના આશ્રયતણે રહું, તો તેઓનો નકાવ નડે નહિ, એમ ધારીને અહીં આવી છું.” એટલે લોભિયા કામે ઠહું; “કંઈ ચિન્તા નહિ, આ પથિકોમાંનો કોઈ મોટેરો તને આશ્રય આપશે.” પછી પ્રત્યેક પાંથિક પ્રત્યે વજ્રઠટાક્ષ મારી કહ્યું; “આ યુવતી મોટી સમૃદ્ધિવાળી છે, માટે તેને રાખો. તમને તે માટે કોઈ અડચણ કરવા આવે, તો કરશો મા. હું હમણાં પાછો જઈને આવું છું.” એમ કહી કામ ચાલ્યો ગયો.

કામની પ્રેરણાથી અને લાલસાના રૂપથી લલચાઈને, પથિકાએ તે સ્ત્રીને આવકાર આપ્યો અને ઉતારાના એક ખૂણા લાણી તેને સૌએ પોતાની પ્યારી માની, નિશ્ચિતપણે બેસાડી. ઘણાક તો તેની સુદરતામાં એટલા બધા લુબ્ધ બની ગયા હતા, કે તેની આસપાસ વીંટાઈ વળીને બેઠા! તે સ્ત્રી પણ પોતાનાં કટાક્ષબાણથી સર્વનાં હૃદય લેદલી હતી. સર્પને રજ્જુ ધારી હાથમાં લેવા જતાં, દેહનો નાશ થાય છે, તેમ અસત્યમાં જેને સત્યનો નિશ્ચય થાય છે, તે આત્માનો નાશ કરાવે છે. તેમ જ, વિષને અમૃત ધારી પીનારની ગતિ વિષસમાન થાય છે; તેવી જ અવસ્થા જેઓ કામમુગ્ધ બને છે, તેઓની થાય છે. પણ અસત્ સત્ થતું નથી, સત્ અસત્ થતું નથી. આ બંનેનો નિર્ણય માત્ર તત્ત્વદર્શી-પરબ્રહ્મને જાણનાર અને સદ્ગુરુની સેવામાં રહેનાર જ બાણે છે.

આ બધી ખટપટ થતા ચાર ઘડી રાત્રિ વીતી ગઈ. સુવાનો સમય થયો. પ્રત્યેક પંથી મનમાં ધારી બેઠા, કે સર્વથી પહેલી તે સ્ત્રી મારી કામના પૂર્ણ કરે તો મારું અહોભાગ્ય! પણ એટલામાં એક મોટા જોદા જેવો પ્રચંડ પુરુષ તે તરફ આવતો દેખાયો. તેને આવતો જોઈને, આંગળીવડે બતાવીને, લાલસા પંથીઓને કહેવા લાગી કે, “જૂઓ, પેલો

આવે છે તે જ મારી પછવાડે લાગેલો, લુચ્ચાનો સરદાર છે! એનું નામ કોધ છે! એ બહુ લુકો છે ને કળયો કરવા કે મારફાડ કરવામાં કયો વિચાર કરતો નથી; એનાથી મારું રક્ષણ કરો, એટલે બીજાઓને તો હું પહોંચી વળીશ” એટલું કહેતા કહેતામાં તો તે ભેદો બારણા આગળ આવી ઉભો રહ્યો, ને મોટેથી બોલવા લાગ્યો કે; “કેમ રે? અહીં કોણ ઉતરેલા છે? અહીં કોઈ સ્ત્રી આવી છે કે?” તેના ઉત્તરમાં કોઈ બોલ્યું નહિ, ત્યારે તે અંદર ધસી આવ્યો, ને આમ તેમ દૃષ્ટિ કરતાં, લાલસાને ભેઈ કે, તુરત જ મોટી રીસ કરીને, નહિ સંખાય તેવા અપશબ્દો બોલવા લાગ્યો, પગ પછાડવા લાગ્યો, હાથમાંના લઠ્ઠુ ઉગામવા લાગ્યો ને મોટાં લાલચોળ ચક્ષુ દેખાડી ડરાવવા લાગ્યો. તે ભેઈ સઘળા પંથીઓ સામા થયા, ને પરસ્પર ધડમધડા બગી. કોધનું ભેર બમણું વધ્યું, છતાં પંથીઓએ તેને છોડ્યો નહિ. સઘળા એક સાથે તેને વળગી પડ્યા, પણ તેઓ ઉલટા તેને અધીન જ થતા ગયા તેઓ જો એનાથી છેટે રહ્યા હોત તો એનું ભેર ફાવત નહિ, પણ એને પકડીને મારવાની ધારણાથી વળગી પડ્યા, તેથી એટલા બધા જર્જર થઈ ગયા કે, એ કોધ એકલો અને તેઓ એટલા બધા છતાં તે, તે સર્વને પોતા સાથે ઘસડી ચાલ્યો. એ વેળા ઘણાક તો બેભાન થઈને પડ્યા; ને ઘણાકે અશક્તપણે ઘસડાતા ચાલ્યા. એટલામાં એક નવો જ પુરુષ ત્યાં આવી ચઢ્યો. તેણે આ ગડબડનો લાલ લઈ સઘળાને ભૂલાવામાં નાંખી દીધા. સર્વને એક બાબુ કરી દઈ, લાલસાને હાથે ઝાલીને તે લઈ ચાલ્યો. બેની લડાઈમાં ત્રીજાનું કામ થયું. એ ગડબડ, માર્ગેથી સાંભળીને, આ કોલાહલ શાનો થયો છે તે બાણવા સારુ, એક બીજો ઠાવકો માણસ ત્યાં આવ્યો ને તેણે એ અનુચિત થતું બતાવવા, તુરત હાંક મારીને પંથીઓને કહ્યું, “અરે મૂર્ખાઓ! એકલા એ ડાંગિયા (કોધ)ને શું વળગી રહ્યા છો? જૂઓ, તમારી સ્ત્રીને તો પેલો લુચ્ચો મોહ ઉપાડી બંધ છે. હવે તમે તેઓને પહોંચી શકો તેમ નથી. એ તો રહ્યું; સ્ત્રી બંધ તો ભલે બંધ, પણ તેની પાસેનું ધન તો કંઈક લઈ લો. ચાલો, હું તેને પકડી લાવું છું, ને પછી કંઈક આપણે તેનો માર્ગ કરીએ.”

આત્માણ્યાસ યોગથી જ્યાં સૂધી જીવની લેદણુદ્ધિ શાંત પડી નથી, અને સર્વત્ર દ્વૈત પેખે છે, ત્યાંસૂધી અતદ્રૂપાણુદ્ધિ-માયામાંથી મુક્ત થઈ, અદ્વૈત જે એક બ્રહ્મ-અચ્યુત-તે બ્રહ્મનું દર્શન તો એક તરફ રહ્યું, પરંતુ તે બાણવાને પણ, શક્તિ આવતી નથી. બ્રહ્મધામમાં જવાના માર્ગમાં

જે દ્વારપાળો છે તેમાં શમ, વિરાગ, સંતોષ ને સાધુસંગ એ ચાર છે, આ પંચીઓ એ ચારેનો ત્યાગ કરવાથી પાછા મહામાયામાં બેસાન થઈ પડ્યા છે. એ બેસાન થઈ પડેલા પંચીઓને સાવધ કરીને તે માણસ જેનું નામ લોભ હતું, તે પેલી સ્ત્રીને લઈ જતા મોહને બોલાવી લાવ્યો; એટલામાં પેલો લોભિયો કામ પણ આવી ચઢ્યો. પછી બધાએ એકઠા થઈને એવી પંચાયત કરી કે લાલસા, કામને સ્વાધીન કરવી, ને તેની પાસેનું ધન બધાએ વહેંચી લેવું. વહેંચણી કરતી વેળા વળી બે બીજાં માણસો આવીને તેમાં ભળ્યા. એકનું નામ મદ ને બીજાનું નામ મત્સર હતું. એ બે કનિયાનું મૂળ હતા. એક અભિમાની ને ઉન્મત્ત હતો અને બીજો અદેશો હતો. વહેંચણીનું કામ લોભના હાથમાં હતું, જે પાદો સ્વાર્થી ને એકલપેટો હતો; તેથી ભાગ બરાબર ન થતાં, ધન એક બીજાને ઓછું વધતું આવ્યું. એથી કોઈને સંતોષ થયો નહિ. જેઓને સહેજસાહજ ઓછો ભાગ મળ્યો, તેઓ પણ બડબડવા લાગ્યા કે, આ બરાબર વહેંચાયું નથી. એઓમાં પેલો મત્સર હતો, તે તો ગાળો ભાંડીને કહેવા લાગ્યો કે, ‘અમને ફરીથી વહેંચી આપો.’ એ વેળા જેઓના ભાગમાં કંઈક વધારે આવ્યું હતું, તેઓમાંનો પેલો મદ તડુકી ઉઠ્યો કે, ‘જાઓ, જાઓ, ફરી શાનું વહેંચે? જેને જે મળ્યું, તે તેના બાપનું.’ આમ મદ અને મત્સર બંનેનું વિરુદ્ધ બોલવું થતાં, પાછી ટપાટપી ચાલુ થઈ, અને ક્ષણમાં કનિયાનું સ્વરૂપ વધી પડ્યું. મારામાર, ધડાધડ ને પડાપડ આદી. એટલામાં બહારથી એકાએક મોટા ચમકાવનારા શબ્દો સંભળાયા કે, ‘શું છે? કોણ છે? શી ગડબડ! ધર્મશાળામાં કોણે તોફાન મચાવ્યું છે?’ તત્ક્ષણે ચાર પહેરાવાળાઓ હાથમાં મુદ્ગરો લઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યા; જેઓએ તે તોફાનીઓને ચડપોચડપ પકડવા માંડ્યા. આ વેળાએ પેલા કામ, ક્રોધ, મોહ, લોભ, મદ, મત્સર, એ લુગ્યાઓ તો ભાગ સાધી સાધીને એવા ચટોચટ ત્યાંથી બસી ગયા કે કોઈને બંબર સુદ્ધાં પડી નહિ! તેમ પેલી લાલસા પણ ક્યાં નાસી ગઈ, તે પણ જાણવામાં આવ્યું નહિ.

આ સઘળો પ્રકાર વિમાનવાસીઓ એક દૃષ્ટે જોઈ રહ્યા હતા, તે વામદેવજીને કહેવા લાગ્યા; “શુરુદેવ! આમાં તો સઘળા પંચીઓ જ પકડાયા! અને પેલી મંડળી તો કોણ જાણે ક્યાંય ગેપ થઈ ગઈ!” વામદેવજીએ કહ્યું; “એ એમ જ થાય; માયામાં લુપ્ત કરનારા હિવ-શત્રુઓનાં કામ જ એવાં હોય છે. જેમ ચક્ર-નેત્ર, શબ્દને જોઈ શક્તાં

નથી, તેમ વિષયમાં બંધાયલા જીવો પરબ્રહ્મને જોઈ શકતા નથી, કેમ કે બંનેનો સમાન સ્વભાવ નથી. અને એમ જ વિષયમાં અનુસંધાન કરનારા જીવો, અનુત્તમ જન્મ પ્રાપ્ત કરી, અવિકળ ઈંદ્રિયો પામી, આત્મહિત બાળતા નથી. એ જ ખરા આત્મધાતી છે; ને તેઓ જ આ સંસારમાં મહા મહા સંકટ વેઠે છે. પણ હવે પકડાયલાઓની શી દશા થાય છે તે જુઓ. એ પહેરેગીરો ધર્મશાળાખાતાના છે. તે રાતમાં એક બે વેળા તપાસ કરવા આવે છે. આ માર્ગ ચમલોઠનો છે, માટે અહીં સઘળે સત્તા પણ ચમરાજની જ હોવાથી એ પહેરેગીરો પણ ચમના જ ફૂતો છે. હવે આપોઆપ એ હતભાગ્ય પંથીઓના કર્મો ચમનો દરબાર જોવાનો! તમને પણ પ્રસંગ આવ્યો છે.”

તુરત એ તપાસ કરવા આવેલા ફૂતોએ અંદર આવી પેલાં ખીંટિયોપર ટાંગેલાં પંથીઓનાં પોટકાં, કે જેમા તેઓને પુરદારમાંથી મળેલાં સ્વતત્ર પત્રો હતાં, તે પ્રથમ કબજે કરી લીધાં. સ્વતત્ર પત્રો ગયાં, એટલે સઘળું ગયું. એના બળથી અદાપિ પર્યંત એઓપર કોઈ બળાત્કાર કરી શકે તેમ નહોતું. તેઓ સ્વતત્ર હતા, એટલે ઈચ્છે તેમ કરી શકવાની તેમનામાં સત્તા હતી. પણ હવે સર્વ જોઈ બેઠા, પરતત્ર ચર્ષ પડ્યા. પછી તત્કાલ તેઓએ પકડી પકડીને પ્રત્યેકના હાથમાં બેડીઓ નાંખી દીધી. ત્યાર પછી ફૂતો પાછા અંદર પેલા બળીવાળા ઓરડા લાણી જુએ છે તો ત્યાં પણ તેવો જ પ્રસંગ હતો. અંદર ગયેલાઓ સઘળું રમણુબ્રમણુ કરીને બેઠેલા હતા. કોઈ તો હજી પણ નિશામાં બિંધતા જ હતા. એ જોઈને ફૂતો ઘણા જ કોપ્યા. તેઓને પણ પકડી પાશવડે એક સાથે બાંધી લીધા; ને પછી સઘળાને ધર્મશાળાની બહાર કાઢી, ક્ષણભર પણ વિલંબ ન થવા દેતાં, તેની તે જ વેળાએ, આ મોટા અપરાધની શિક્ષા કરાવવાને સારુ ચમપુર પ્રત્યે લઈ જવાને તૈયાર થયાં. બે ફૂતો આગળ થયા, ને બે પાછળ રહી, અનેક કટુ વાક્યોથી તથા હાથમાંના મુદ્રોથી તાડન કરતા ચાલવા લાગ્યા; મસ્તકપર અને વાંસામા ધડાધડ મુદ્રો પડવા લાગ્યા; ને હૃદયને ફાડી નાંખે એવા કૂર હોકારા સંભળાવા લાગ્યા. એથી નિશામાં બેશુદ્ધ બનેલાઓનો નિશો પણ ક્યાંય જતો રહ્યો; અને તેઓ, ‘ઓ રે! ઓ બાપ રે! હાય હાય રે!’ એમ બૂમો પાડવા લાગ્યા. વળી સૌ મોટેથી પોકારવા લાગ્યા કે, “અરે હુદ્દા કામ! તે જ પાપીએ અમને ફસાવ્યા! હાય રે, તે જ ચડાળે અમને અવળે માર્ગે ચઢાવ્યા! રે, તે જ પેલી લુચ્ચી સ્ત્રીને સંઘરવાની અમને

મતિ આપી, ને તારા, ઠહેવાથી જ અમને પોતાનું લાતું મૂકી સારુ ખાવાનું મન થયું. પણ કોઈ શું કરે? હાથનાં કરેલાં જ હૈયે વાગ્યાં છે. પરમ દયાળુ અને પરોપકારી મહાત્મા સત્સાધકનો સાથ છોડ્યો નહોત, રે, તેના શબ્દે શબ્દ ઉપર શ્રદ્ધા રાખી હોત, તો આ દુઃખ ભોગવવા દહાડો આવત નહિ. તેનો સંગ ત્યજવાથી, ચિત્તને વૈધૂર્ય ઉપભવનાર અને અચુક્ય પાપી એવા પિશાચની અમારાપર દૃષ્ટિ પડવાથી, પર-બ્રહ્મને અમે ભૂલી, મહામાયામાં સપડાયા છીએ.” પછી તેઓ ફતોને બહુ બહુ નમ્રતાથી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે, “દયા કરો! દયા કરો! ફરીથી અમે આનું કામ કદી નહિ કરીએ. અમે કોઈનું નહિ સાંભળતાં હવે સીધે સીધા અચ્યુતમાર્ગે જ ચાલ્યા જઈશું.” પણ તેઓ સાંભળે શાના? તેઓએ તો ઉત્તર આપ્યું કે, “અમને તો અપરાધીને પકડી લઈ જવાનો જ માત્ર અધિકાર છે, ક્ષમા કરીને છોડી દેવાની અમારી સત્તા નથી. માટે એકવાર તો તમારે યમરાજની સમક્ષ થવું જ પડશે પછી શિક્ષા કરે કે છોડી દે, તે તે બાજુ.” મદારીના હાથમા માંકડો હોય, તેવી દશા પામેલા તે અશ્રદ્ધાળુ અને પ્રમાદી પધિકો, વાસનામાં મોજ માની સહજમાં, અતિ દુઃખરૂપ એવા યમમાર્ગ પ્રત્યે સિધાવ્યા.

વિમાનમાં વસેલા પુણ્યજનો પ્રત્યે શુરુ વામદેવજી ઠહેવા લાગ્યા; “નાસ્તિકપણું, શુરુવચનપર અવિશ્વાસ, શ્રદ્ધારહિતપણું, વાસનામાં લીનતા અને પ્રમાદ, એ મોટા દુર્ગુણોનું જ આ પરિણામ છે. પણ ઉવ.કાળ થાય છે માટે સ્નાનાદિક આટપી લો. પછી અચ્યુતપુરગામી મહાત્મા સત્સાધકના સંગનાં દર્શન કરવા સજ્જ થજો.” મહારાજ વરેખુ બોલ્યે; “કૃપાસિન્ધુ! આપણે એમ વળીશું તો પછી આ યમફતોને અધીન થઈ પડેલાઓનું શું થાય છે, તે આપણા જોવામાં આવશે નહિ!” શુરુજી બોલ્યા; “યમમાર્ગ ઘણો લાંબો છે, તેથી યમપુર પહોંચતાં એ લોકોને બહુ વિલંબ લાગશે. વળી અચ્યુતમાર્ગ જોવા ઉપરાત આપણે બીજાં ઘણાં કાર્યો કરવાનાં છે. હજી પુરદ્વારમા રહી ગયેલાઓની સ્થિતિ તો આપણે જોવી બાકી જ રહી છે. તે જોવા પ્રસંગે યમલોક તથા ત્યાં જનારાઓની સ્થિતિ આદિ સઘળું હું તમને બતાવીશ.” પછી વિમાન આકાશપંથે ઉપડ્યું. સર્વ પુણ્યજનો પોતપોતાના પ્રાતરાહ્નિકમાં પ્રવૃત્ત થયા. પ્રાતઃકાળ થયો. સૂર્યદેવના સ્વર્ણરજ સરખા કુમળાં કિરણો પૃથ્વી-પર પથરાઈ ગયાં; અને પુણ્યજનો પોતપોતાનું પ્રાતરાહ્નિક કરી લઈ, શુરુચરણ વંદીને તત્પર બની ગયા. વિમાન અચ્યુતપથ ઉપર સત્સા-

ધકના સંઘે જ્યાં ઉતારો ઠર્યો હતો, તે પ્રદેશ પર આવીને અંતરિક્ષમાં સ્થિર ઠર્યું; અને ભૂમિપરથી સમર્થ અચ્યુત પ્રભુના નામનો જ્યજ્ઞકાર સંભળાયો. ત્યાં સર્વ પુણ્યજનો નીચે બેઠા હતા. થોડીવારે સંઘ સ્નાન સંધ્યાદિક કરીને પ્રયાણને માટે તત્પર બન્યો, અને મંગળાચરણમા જ્યજ્ઞકાર ઠરી માર્ગે પડ્યો તે વેળાએ ગુરુ વામદેવજીએ સર્વના સાંભળતાં મહારાજા વરેન્દ્રને પૂછ્યું; “કેમ વારુ વરેન્દ્ર! હવે તમને સૌને આ પથીઓનો માર્ગ કેવો લાગ્યો છે? તેઓની સ્થિતિ કેમ છે?” વરેન્દ્ર બોલ્યો; “દયાનિધાન! જોઈને મને ઘણો હર્ષ ઉપજે છે કે, એઓનો માર્ગ ઉત્તરોત્તર ઘણો નિર્ભય છે, એઓની સ્થિતિ પણ ઘણી સારી ને દૃષ્ટિઅગોચર છે. તેઓનું વર્ણન કરવું પણ અશક્ય છે. લબ્યતામાં લબ્યતા લય પામે છે. વ્યાવહારિક જનની દૃષ્ટિએ લયંકર, ત્રાસદાયક જણાતો આ માર્ગ અનંદથી, ઐશ્વર્યથી, મહત્તાથી ભરપૂર છે. તેની મહત્તા વર્ણવી શકાય તેમ નથી. એ માર્ગ લબ્ય ને વિજ્ઞાનમય છે. એ માર્ગે ગયેલા સર્વાત્મભાવને પામેલા છે. એમનાં શરીર પણ આગળના કરતાં તેજસ્વી, પવિત્ર અને શાંત બન્યાં છે. એઓ પણ સહજ સરાગી થયા છે. મહાત્મા લબ્ય ભાસે છે. એ બધાને જોઈને આ દિશાઓ પણ પ્રેમનુ પ્રતિગિમ્મ થવા પામી છે. એમનાં મુખ પ્રસન્ન છે. મન પૂર્વના કરતાં વધારે શ્રદ્ધાવાળાં દેખાય છે. માર્ગ જો કે અરણ્યમાં છે, તો પણ ઘણો પુણ્યરૂપ-આહ્વાદમય છે. જાંને જાણુએ સુંદર વૃક્ષઘટાઓ આવી રહી છે, પક્ષીઓ મધુર શબ્દો બોલી રહ્યા છે, ઠારોઠાર જળાશયો દેખાય છે ને તેમા નિર્મળ મીઠાં જળ ભરેલાં છે. વળી માર્ગ આલિતાં મહાત્મા સતસાધક, વારંવાર સર્વેશ્વર અચ્યુત પરબ્રહ્મના અદ્ભુત ગુણોનું કથન કરતો જાય છે; એ શ્રવણ કરીને પંથીઓને માર્ગનો શ્રમ કિંચિત્ જણાતો નથી. જુઓ સર્વ પ્રેમમાં લીન છે. આનંદમાં મગ્ન છે. જ્ઞાની અને પ્રેમાળુ પથીઓ તો તે પ્રભુના પવિત્ર ગુણ સાંભળીને તેની અપાર શક્તિ તથા અદ્વિતીય દયાળુપણાના પ્રભાવ માટે બહુ સાનંદાશ્ચર્ય પામી, પ્રેમના ઉભરાને લીધે, પોતે પણ મીઠા સ્વરથી ગાવા સંડી પડેલા છે.”

આમ પરમ આનંદે પંથીઓ ચાલ્યા જાય છે. એ સંઘ કેટલીકવારે એક રમ્ય સ્થાન આગળ જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં અનેક વૃક્ષોથી ઢંકાયેલા પર્વતપરથી પવિત્ર જળવાળી સુંદર સરિતા વહી રહી છે. તેને કિનારે, તે પર્વતની તળેટીમા એક મોટું લબ્ય દેવાલય આવી રહ્યું છે. દેવાલય-માંથી સહસ્ર વધિ મનુષ્યોનો સાથે લાગો જ્યજ્ઞકારનો ધ્વનિ સંભળાય

છે. તે જ્યઘ્વનિ ઘણે દૂર સૂધી પહોંચી જતાં, હુન્દુલિ તથા ઘંટનાદથી પણ ખહુ પ્રિય લાગતો સ્વર કર્ણને અથડાય છે. સુંદર દેવાલયનાં મણિ-જડિત સ્વર્ણશિખરો તથા તેપર ફરકતી મોટી ધ્વજાઓમાં રહેલા 'ગરુડા-રૂઠ' ભગવાન, જોનારના મનમાં અચ્યુતપ્રભુ માટે ઉત્તમ યશનું સ્મરણ કરાવે છે. એ પવિત્ર સ્થાન અચ્યુતમાર્ગની જમણી બાજુએ આવેલું છે. ત્યાં આગળ જઈ પહોંચતાં જ મહાત્મા સત્સાધક માર્ગ વચ્ચે ઉભા રહેલા તે સત્સંઘ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો કે, “હે પુણ્યવાન પંથીઓ! આપણી આજની એપ અહીં જ પૂરી કરો. એ ત્રણ દિવસથી તમે ચાલચાલ કરો છો, માટે કેટલાક દિવસ સૂધી આપણે અહીં જ વિરામ લેયો. આ સ્થાનમાં એક ઘણું પુરાતન તીર્થ છે; ને જેને શરણે જવા માટે આપણે, પ્રેમબુદ્ધ થયા છીએ, તે અચ્યુતપ્રભુના સગુણ સ્વરૂપનું મનુષ્યને પરિપૂર્ણ ભાન કરાવે, એવું આ તીર્થ છે. એનું નામ ‘અચ્યુતતીર્થ’ છે. અહીં ઉતારો કરવામાં સૌને માત્ર વિશ્રાંતિનો જ લાભ નથી, પણ બીજા અનેક લાભો સમાયતા છે. પ્રાણી માત્રને એકાકાર સ્થિતિમાં લઈ જનાર સર્વેશ્વર અચ્યુતપ્રભુ કેવો છે, તે પ્રત્યક્ષની પેઠે એ તીર્થમાંથી બાણી લઈશું. તે પ્રભુને કયી વસ્તુ પ્રિય અને કયી અપ્રિય છે, તે શાવડે આપણા પર પ્રસન્ન થાય, એના ચરણમાં શી રીતે શીઘ્રે જઈ પહોંચાય, ઇત્યાદિ અનેક વાતો આપણા બાણવામા અત્ર નિવાસ કરવાથી આવશે. વળી આપણી પૂર્વે આ માર્ગે ગયેલા, અને આપણા કરતાં આ માર્ગના વિશેષ-જ્ઞાતા, દૃઢ મનવાળા, તથા વાસના-રહિત ઘણાક જીવોનો સંગાત પણ થશે. તેઓ ગમે તેવા મોટા છતા નિરભિમાની હોઈ, પ્રેમપૂર્વક સમર્થ અચ્યુતપ્રભુના હાસાનુદાસ કહેવડાવવામાં જ આત્મકલ્યાણ માને છે. આ સર્વોત્તમ તીર્થને વિષે સાક્ષાત્ અચ્યુત પરબ્રહ્મનું પ્રતિનિધિ સ્વરૂપ વિરાજે છે. ‘અહીં સર્વથા અચ્યુત-પુરનું જ અનુકરણ કરવામાં આવેલું છે. અહીંઆંથી આપણે તે પ્રભુમાં લીન-એકાકારવૃત્તિવાળા-થવાનો, સર્વ પ્રકાર બાણી લઈશું.’” એ સાલબી ઘણા હર્ષથી કૃપાળુ પ્રભુનો જયજયકાર કરીને સંઘ અચ્યુતતીર્થ ભણી વળ્યો. તીર્થ વિષે આવા સંઘોને ઉતરવા માટે ત્યાં વિસ્તૃત પાંચિઠાશ્રમે હતા. ત્યાંના અધિકારીએ, ત્યાંના મહાદ્વાર આગળ આવીને, તેવા જ જયઘોષવડે, તેમને આવકાર આપ્યો. પછી પ્રત્યેક પંથી પાસેનું સ્વતંત્ર પત્ર ભેઈ ભેઈને તેઓને અંદર પેસવા દીધા. પછી સઘળા પાંચિકેએ પુણ્ય જળવાળી ‘પવિત્ર સરિતામાં સ્નાન કર્યું. તેઓનાં લલાટાદિક અંગો-પર કેસર કુંકુમાદિકનાં ચિહ્નો કરવામાં આવ્યાં, ને ઉત્તમ પ્રકારનાં ગંધ

પુષ્પાદિઠ પૂજેપચારો સહિત તેઓને તે અદ્ભુત મંદિરને વિષે બિરાજેલા અચ્યુતરૂપના દર્શન કરવા જવાની આજ્ઞા થઈ. મહાત્મા સત્સાધક આગળ થયો ને તેઓને મંદિરમાં તેડી ગયો.

આટલે સૂધી વિમાનવાસીઓ સઘળું જોઈ શક્યા; પણ હવે મંદિરમાં શું છે, તે તેઓથી અંતરિક્ષમાં રહીને જોઈ શકાયું નહિ. તેથી વરેષ્ઠુએ, ગુરુદેવને વિનંતિ કરતાં જ, વિમાન સરસર કરતું નીચે દતરી આપ્યું, ને મંદિરના દ્વાર આગળ એવી રીતે સ્થિર થયું, કે જેથી વિમાનમાં બેઠેલા સર્વ પુણ્યજનો મંદિરમાંનું સઘળું જોઈ શકે, પણ મંદિરમાં જતાં આવતાં કોઈને કશી અડચણ નડે નહિ, અને ભૂમિપરનો પણ કોઈ મનુષ્ય જોઈ શકે નહિ, એ અદ્ભુત ગુણ તેના દિવ્યપણામાં હતા. વિમાન સ્થિર થતાં જ સઘળાની દૃષ્ટિ એક જ ક્ષણે મંદિરના મધ્યભાગે વિરાજેલા મણિમય અને તેજોમય, ગૂઢસત્ત્વથી ભરપૂર, દિવ્ય, ભવ્ય, જ્યોતિરૂપ ઉપર પડી. તરફાળ સઘળા વિમાનવાસીઓએ મોટા હર્ષથી જયજયકારનો મહાધ્વનિ કર્યો. અસખ્ય તીર્થવાસીઓ, સંઘના પાંચિકો તથા પુણ્યજનો, એ સર્વના વારંવાર થતા એક સામટા જયઘોષથી એ વિશાળ મંદિર તો શું, પણ અપાર વિશાળ આકાશ સુદ્ધાં ગર્જી ઉઠ્યું. એ જયગર્જના સાભળીને તે પ્રત્યેક મનુષ્યના મનમાં બહુ ગભીર ભાવ ઉત્પન્ન થતો હતો. મંદિરના મધ્યભાગમાં મોટા વિચિત્ર રત્નસિંહાસન ઉપર, અનેક ગૂઢસત્ત્વથી લેહલીન, છબીતું, મગળમય, શ્યામસુંદર જ્યોતિરૂપ વિરાજમાન હતું. એ સ્વરૂપનું વર્ણન કરવાને ભારતી (સરસ્વતી) પણ અસમર્થ છે. તેને વસ્ત્રાલંકારો પણ કેવળ અલૌકિક જ ધરાવવામાં આવેલા હતા. વારંવાર સેવાને અંગે તેને અર્પવામાં આવતા માનસિકોપચારો પણ અલૌકિક જ હતા. ત્યાં દિવ્ય વીણા, મૃદંગ, તાલ આદિક વાદ્યો સાથે ઘણાં મંજુલ અને મધુરા સ્વરોથી સમર્થ અચ્યુતપ્રભુની વિમલતાનું ગૂઢ ગાન થઈ રહ્યું હતું. તીર્થવાસીઓ અને પાંચિકો અચ્યુતપ્રભુની તે અદ્ભુત મૂર્તિને જોઈ, કામના રહિત ભાવથી તેના ચરણમાં વારંવાર દંડવત્ત્તમસ્કાર કરતા હતા, ને ગદ્ગદિત વાણીએ પ્રાર્થના કરતા હતા કે, “હે પ્રભુ! કૃપા કરી, સર્વ કામનાનો લય કરી, નિર્વિઘ્ને તારા રૂપમાં ખેંચીને નિર્ભય કર.” પોતાની અંજલિઓમાનાં સુપુષ્પોથી પ્રભુને વધાવીને પ્રસન્ન થયેલા તે જનો, ક્ષણે ક્ષણે સ્થિર થઈ જઈ, પરબ્રહ્મના તે અદ્ભુત રૂપને ચરણથી માંડીને સુકુટ પર્યંત નિરખતા હતા. તેઓ મહાત્મા સત્સાધકના ઉપદેશને વારંવાર લક્ષમાં લઈ, તે મંગળ સ્વરૂપને

પોતાના હૃદયમાં ઠસાવતા હતા. વિશુદ્ધ અને વિમળ અંતઃકરણના જનો, એ દર્શનથી તદ્રૂપ બની ગયા. આમાંનો એક પંથી તો તે સ્વરૂપનુ અવલોકન કરતાં કરતાં એવો પ્રેમબદ્ધ થઈ ગયો કે પોતે ક્યાં ઉભો છે ને ક્યાં સ્થિતિમાં છે, તેનું પણ તેને કશું લાન રહ્યું નહિ. થોડીક વારે સ્વસ્વરૂપના પ્રેમાવેશમાં તે એવો પ્રેમબદ્ધ થઈ ગયો કે એકદમ નાચવા ને ફૂલવા મંડી પડ્યો, તાળી વગાડવા લાગ્યો, મુખેથી અન્યુત-પ્રભુનાં જયજયકારપૂર્વક અનેક નામોનો ઉચ્ચાર કરવા લાગ્યો, ને હસ્તે મુખે ઉન્મત્તની પેઠે મદિરમાં ખેલવા લાગ્યો. ઘણાક પાંથિકો એને ગાંડો થઈ ગયેલો જાણી હસવા લાગ્યા, પણ મહાત્મા સત્સાધક એની આંતર સ્થિતિનો જ્ઞાતા હતો તે સૌને કહેવા લાગ્યો કે; “એને તમે ગાંડો જાણશો નહિ. એ જ મોટો લાગ્યશાળી છે, ને એના પદરમાં સુકૃતોના પુણ્યનો પુંજ એકઠો થયેલો છે. એ પૂર્ણ સાધનસંપન્ન છે અને એનામાં વાસનાનો-સર્વ લૌકિક વાસનાનો ત્યાગ-વિરાગ-નિર-લિમાન સુદૃઢતાથી વસ્તું છે; તથા આ ચૈતન્ય સ્વરૂપની સાથે એના આત્મિક સ્વરૂપનું પૂર્વકાળનું ઓળખાણ છે, તેથી એ આ સ્વ-રૂપને નિરખતાં, પૂર્વભાવમાં લીન થઈ ગયો છે. જેમ બાળક, ભૂખ અને દેહની ખીડા ભૂલી જઈને, પોતાને પ્રિય એવાં રમકડાંથી રમે છે, તેમ અહંતા મમતા રહિત સુખ પામેલો એ પ્રેમબદ્ધ પણ, સઘળું ભૂલી જઈને પરમાત્મામાં રમે છે. ચૈતન્યરૂપી આકાશમાં રહેલો પ્રેમ-બદ્ધ બ્રહ્માવેત્તા, કદી નાગો ફેરે, કદી વસ્ત્ર પહેરી ફેરે, કદી વલ્કલ પહેરી ફેરે, કદી ઉન્મત્તપેરે ફેરે, કદી બાળકપેરે ફેરે, કદી પિશાચપેરે ફેરે, કદી માદક પદાર્થનું પાન કરનાર ભગડ ફેરે તેમ ફેરે, કદી વિષયોમાં ફેરે, કદી વિષયથી બહાર ફેરે; તેમ કોઈ માન આપે, કોઈ અપમાન આપે, પણ તેને કોઈ પણ પ્રકારનું લેપન થતું નથી; શરીરના અલિમાન રહિત, જીવને પ્રિય અપ્રિય કંઈ નથી. જેમ કોઈ પ્રેમાળ સ્ત્રી પતિનો પહેલ-વહેલો અને ઘણો દુકો સમાગમ થયા પછી, તુરત વિખૂટી પડી હોય, ને ઘણા લાંબા વિયોગને અંતે પાછી તેને મળે તે વેળા તેના મનની જે સ્થિતિ થાય, તેવી સ્થિતિ આ અન્યુતસ્વરૂપ જોઈને, એ પ્રેમબદ્ધ જીવની થઈ રહી છે. એ પોતાના હૃદયમાથી ઉભરાઈ જતા પ્રેમાનંદમા નિમગ્ન થઈ ગયો છે! એ મહાત્મા તો આપણુ સર્વને વધ છે; કેમકે એનામાં અન્યુત પરબ્રહ્મની પ્રેમાળ લક્ષિત્યે વાસ ક્યાં હોવાથી, એ-તે સમર્થ સચરાચર વ્યાપી પરબ્રહ્મમય થઈ રહ્યો છે. અંતઃકરણની

શુદ્ધવૃત્તિ વિના પ્રેમ થતો નથી, ને પ્રેમ વિના એકાકારવૃત્તિ-અભેદભાવ પ્રકટતો નથી. જ્યાં સૂધી અભેદભાવ હોય નહિ, અંતઃકરણ શુદ્ધ હોય નહિ, ત્યાં સૂધી જીવ જ્ઞાતા સતે પાછો પછડાઈ, વિનાશરૂપ આટામાં ગુંચવાઈ પડશે. તમને તો પરમ રહસ્ય જાણવાની ઇચ્છા છે, પણ માત્ર જાણવાની જ ઇચ્છા-ખરી મુમુક્ષુતા નથી. ખરી મુમુક્ષુતા પ્રેમબદ્ધ હોવા પછી, ચૈતન્યમાં-ચૈતન્યની લીનતામાં છે. સાધનસંપત્તિથી વિકસિત થયેલી મુમુક્ષુતા તે જ મુમુક્ષુતા છે. આત્મસત્તા સાથે એકરસ થયેલો આત્મા, અભિન્ન અનેક ત્રિલક્ષણ ચમત્કાર પેષે છે, પણ જે તેની પાર પહોંચે છે, તે જ ખરો આત્મજ્ઞાની તથા ખરો મુમુક્ષુ છે. જે જીવ વાસનાગ્રસ્ત નથી, તેનામાં જ આવી સિદ્ધિ આવી શકે છે. તે જે જોય છે તેવું અન્ય જોઈ શકતું નથી; તે જે સાંભળે છે તેવું અન્ય સાંભળી શકતું નથી; તે જેવો બન્ધને પામે છે તેવો અન્ય બન્ધ નથી. તમારા મનમાં પ્રેમાત્મજ્ઞાનનો ભાવ છે, અને પ્રેમાત્મજ્ઞાન-ચેતનમાં એકાકાર-વૃત્તિની વાતો સરળ છે, સહેલી છે-વગર સંકટની-વગર કષ્ટની છે, પણ પ્રેમાત્મજ્ઞાનરસનું પાન કરી, ચક્રચૂર થઈ જવું, એ તો અતિ દુર્ધટ કાર્ય છે. અનેક શંકા, અનેક ભય, સર્વ વાસના, સર્વ કાર્ય ભાવોનો નાશ કીધા વગર, નિશ્શંક અભયસ્થાન-પરમાત્મામાં અભેદભાવવૃત્તિરૂપ અભયસ્થાન-પ્રાપ્ત થતું નથી. સ્થૂલવાસનામાં લીન થઈ જનારો, આત્મજ્ઞાનના આવેશમાં આગળ આગળ વધશે: અને તે સત્ત્વ-ગૂઢસત્ત્વ યથાર્થ જાણી તેમાં તન્મય થયો હોય, પણ તે જ પૂર્ણ સાધનસંપત્તિસંપન્ન ન હોય તો, તેના જીવિતનો હેતુ સાર્થક થતાંએ, પ્રેમાત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું કષ્ટદાયી થઈ પડે છે. વિશુદ્ધ પ્રેમાત્મપ્રસાદ વિનાનો-કાચો-સંપત્તિ રહિત-આ પ્રેમી તત્ત્વજ્ઞની સ્થિતિને પામતો નથી. અને તમે પ્રેમઘેલો જુઓ છો, પણ એ તેવો નથી. એની વૃત્તિઓ અભેદપણાને પામેલી છે, તેથી એ પરમાત્મામાં એકાકાર થઈ ગયો છે. જુઓ, એણે નિર્ભયતાના મંત્રજપથી સર્વ વાસના ટાળી દીધી છે; ને તેમાં એ જે જુએ છે, તે મારાથીએ જોવાતું નથી.” સ્થિર ચિત્તથી, નિશ્ચય દૃષ્ટિથી ને સૂક્ષ્મ પ્રમાણથી જે જે વાતો સત્સાધકે કહી, તે તે સાંભળી સર્વેની વૃત્તિઓ વિસ્મયમાં જ લીન થઈ ગઈ. સર્વ વ્યાપી, પણ કોઈ અદૃશ્ય ભાવથી, અન્ય જીવો-પ્રેમી આત્માઓ, તેની સાથે જોડાઈ જતા જણાયા. મનોમન એક થઈ ગયાં. સર્વે તે પ્રેમબદ્ધનો વિશુદ્ધ આત્મા યથાર્થ સ્વરૂપમાં જોઈ-શકવા લાગ્યા.

વિમાનમાં પણ એમ જ બન્યું. પ્રભુની મૂર્તિનાં દર્શન થતાં જ, સઘળા પુણ્યજનો ચિત્રવત્ બની ગયા અને મહારાજ વરેષ્ટુને સમાધિ લાગી ગઈ. તે જ્યાં બેઠો હતો ત્યાંનો ત્યાં જ મૂર્તિવત્-ચિત્રવત્ થઈ ગયો. થોડીક વારે તેનું શરીર ઠંપવા લાગ્યું. તેનાં રોમાંચ ખડાં થઈ ગયાં, નેત્ર-માંથી જળ વહેવા માંડ્યું, બેઠો હતો ત્યાંથી ઉભો થઈ ગયો, હાથ ઉઠા ઠરી ઠરી તાળિયો પાડવા લાગ્યો, અને માદક પદાર્થથી પરવશ થયેલા મનવાળા મનુષ્યની પેઠે અનેક પ્રકારની એટ્ટાઓ કરવા લાગ્યો. વરેષ્ટુને આ સઘળું સ્વરૂપાનંદના ઉલ્લાસનું પરિણામ હતું; આત્મા પરમાત્માની એકતાના શુદ્ધભાવનું દર્શન હતું; ચેતન રહસ્ય હતું. આવા જ આનંદના ઉલ્લાસમાં તે વળી સ્વસ્થ બનીને ઢહેવા લાગ્યો; “અહા! ગુરુદેવ! હું શું કહું! શી લીલા વિસ્તરી છે! શી શોભા બની છે! આપની કૃપાથી આત્મજ્ઞાનરસ પીધો છે ને તે દશામાં મેં જે પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યું હતું, તે જ સ્વરૂપ આ-આ-આ તે જ સ્વરૂપ! તેવડું જ અને તેવું જ સુંદર! ચરણથી માંડીને છેક શિખાપર્યંત એકેએક અંગ હું ધારી ધારીને જોઉં છું તો તે જ દિવ્ય સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે.” બીજાઓ વ્યવહારદૃષ્ટિએ જ્ઞેનારાઓ-આને ઘેલછા ગણે, માયિક દૃષ્ટિવાળા આને જાદુ કહે, દોષી મનાવે કે, એ ભૂતનો વળગાડ છે, પણ જેની વ્યાવહારિક વાસના નિર્મૂળ થાય, જગતનાં દુઃખસુખ કલેશ આનંદની ભાવના ટળી જાય, અને આત્મભાવ જ રમણ ઠરી રહે, એની વૃત્તિ આ જ છે, એવું માનનારા તો, આનું કારણ, અભેદવૃત્તિ જ કહેશે-આત્મબળનું રહસ્ય સમજશે, સર્વમયતાનું પ્રત્યક્ષ દર્શન લેખશે, મનોવિકારની ત્રિશુદ્ધિનું પવિત્ર રૂપ જાણશે, અહંભાવનો લય માનશે ને સર્વ વાસનાનું નિર્લેપ રૂપ વૃદ્ધિવૃક્ષની ટોચે પહોંચ્યું માની, બહુ રાગશે તેવા બનવાનો યત્ન કરે. પુનઃ તાજ વરેષ્ટુ બોલ્યો; “અહો! ગુરુદેવ, જુઓ, મરકતમણિ સરખું શ્યામ શ્રીઅંગ કેવું સુકોમળ છે, અને અહા! દીપ્તિમાન! પરમજ્યોતિ! પરમજ્ઞાન મૂર્તિ! પવિત્ર ચેતન છે! તેના અંગ પ્રતિ અંગોમાં વસ્ત્રાલંકારો પણ મેં ત્યાં જોયા હતા, તે જ સુંદર અને અલૌકિક જ છે! ચરણમાં રતનનાં નૂપુર, કટીએ પહેરેલા પીતાંબરપર ઠંદોરાની જગ્યાએ આવેલી કિકિલીવાળી રતનજડિત કટીમેખલા, હૃદયે વિરાજતી રત્નમાળાના પંકજરૂપે લટકતો મહા-તેજોમય કૌસ્તુભ, હસ્તમાં રત્નમુદ્રિકા, પહોંચ્યામાં મણિકંકણ, બાંહેમાં બાણ, હડપચિએ હીરક ચિખુક, પેલી નાળુક સરળ નામિકાને છેડે લટકતું બેસરનું તેજસ્વી મોતી, એ સૌન્દર્ય-પ્રદાદેવના ભનને પણ લોભાવે

તેવું જ છે! એ સુંદર શ્રીમુખના બંને ગોળ અને કુમળા ગાલ ઉપર પેલો પ્રકાશમણિ ઝળકી રહ્યો છે, તે શો અદ્ભુત છે! શી તેના શોભાયમાન કણોમાં રહેલાં મત્સ્યાકાર રત્ન કુંડળોની તેજસ્વી પ્રભા નાચી રહી છે! એનું હસી રહેલું કમળ સરખું મુખ, વિકસિત કમળ સરખાં નિર્મળ સુકોમળ નેત્ર, બંને કપોલપર ઝુકી રહેલા ભ્રમર પંક્તિ સરખા કેશ, લલાટમાં ઠરેલું ઠસ્તૂરી તિલક-અહા! પરમ મોહક છે! આ મસ્તકપરનો મયૂર ચંદ્રિકાઓથી અલંકૃત થયેલો રત્નમુકુટ, ચિત્તને લુપ્થ જ કરી નાંખે છે. કંઠમાં અઢઉતર આવેલી અદ્ભુત પુષ્પમાળાઓ તો વળી એ શોભામાં વધારો કરી મૂકે છે. ગુરુદેવ! એવી અદ્ભુત પુષ્પમાળાઓ પ્રભુને માટે રચનારની લક્ષિત અને આતુર્યનો જય! જય! ચૈતન્યમાં એકાકારમય અભેદવૃત્તિથી જ્ઞેનાર, આત્મપ્રસાદથી પૂર્ણ, ચૈતન્યનિર્વર્તમાં તદ્દલીન, જ્યોતિમાં એકાકારવૃત્તિવાળા, વાસનારહિત વૃત્તિવાળા પ્રેમઘેલાને-જેઠાએ તો ગાંડાને-કહેવા દો કે પ્રેમઘેલછામાં લીનને, જે ગોચર થાય છે, તે અહંભાવથી ભરેલા અજ્ઞાનીને થતું નથી. તેનું ભાગ્ય જ નથી, તેનું ભાવીએ નથી. જેટલો જે અજ્ઞાની, તેટલો તે અભિમાની! તેને મનુષ્યજીવિતને પરમ લાભ જ હુંપદમાં છે. જ્ઞાનનાં દ્વાર તો જ્યાં ન હોય, તે પૂર્વે આત્મભળ-અધ્યાત્મરહસ્યની વાતો-એ માત્ર હુંપદાર્થ જ છે. આ હું તો પ્રેમઘેલો જ બન્યો છું!” એમ સ્વરૂપવર્ણન કરતા કરતાં વળી તેને પ્રેમનો આવેશ થઈ આવ્યો; જેમાં તે પોતાની ચાલુ સ્થિતિનું ભાન ભૂલી જઈ, પોતે આત્મપ્રસાદમા સાક્ષાત્કારથી અનુભવેલા અચ્યુતપ્રભુ આ જ છે, એમ ધારીને, પૂર્વની* પેઠે તે પ્રભુ જતા ન રહે તે સારુ, આ વેળાએ તે સ્વરૂપને ભેટી પડવા સારુ વિમાનમાંથી જેવો ક્ષદી પડવા જાય છે, તેવા જ ગુરુ વામદેવજી ચેતી ગયા અને તત્કાલ તે પ્રભુના નામની જય-ગર્જના કરાવતાંની સાથે, વિમાન સડસડાટ કરતું આકાશપંથે ઉપડ્યું.

વરેપ્પુને નીચે પડતો ગુરુદેવે બચાવી લીધો; પણ તેથી કંઈ તેના આત્માનુભવ પ્રેમનો વેગ ઓછો થયો નહિ. તેનું નીચે ક્ષદવા જવું ને વિમાનનું ઉપડવું, એવા બેવડા બળના આઘાતપ્રત્યાઘાતથી તે વિમાનમાં જ તૂટી પડ્યો, ને પડતાની સાથે મૂર્છિત-શુદ્ધિહીન થઈ ગયો. આણું જોઈ સૌ પુણ્યજનો ચિન્તાતુર થઈને તેની સારવાર માટે દોડાદોડી કરવા મંડ્યા, ત્યારે ગુરુદેવે કહ્યું કે; “ચિન્તા કરવાનું કંઈ કારણ નથી. એના આત્માને

* આગળ વરેપ્પુએ ન્યારે આત્માનુભવ કર્યો હતો ત્યારે સ્વરૂપાનંદમા મગ્ન થઈ, તે તેમને ભેટી પડવા દોષ્યો હતા, પણ તત્કાળ ભગવદ્રૂપ અદૃશ્ય થઈ ગયું હતું તેમ.

કોઈ જાતનું કષ્ટ થાય છે, એમ ધારણા મા. એ તો અત્યારે ઈવલ્યબ્રહ્મનું સુખ અનુભવે છે; ને એ બ્રહ્મભાવમાં મગ્ન થઈ ગયો છે. હે પુણ્યજનો ! આ મહાત્મા રાજર્ષિની આ અવસ્થા પરમ શ્રદ્ધાઘ્ય છે. આ સ્વરૂપદર્શનથી જ જ્યારે એની આવી દશા થઈ છે, ત્યારે તે કૃપાળુ અચ્યુતપ્રભુને સાક્ષાત્કાર થતાં શું બાકી રહેશે !! અદ્વૈત-એકતા-અનુસંધાન બુદ્ધિ, ચિત્તની આવી એકતા નિશ્ચળતા-તદ્રૂપતા, એ જ ભગવત્સાક્ષાત્કારમાં કારણભૂત છે. જે પ્રભુને માટે જે મનુષ્યને આટલી બધી ભાવના પ્રકટ થાય છે, તે શુદ્ધ પ્રેમાળ ભક્તને, તે સર્વમય-સર્વવ્યાપી-સર્વાન્તર્યામી સમર્થ પ્રભુ કોઈ ક્ષણે પણ કેમ જ વિસારે ? સાધનસંપત્તિમાનને વિસારે તો ક્યાંથી, પણ નિરંતર-ક્ષણે ક્ષણ, તે કૃપાળુ પ્રભુ તેના આત્માનું શ્રેય થાય, તેવી રીતે પરિચરણ અને રક્ષણ કર્યો કરે છે; ને તે અન્તે સુદૃઢ પ્રેમ થવાથી ગમે ત્યાં હોય ત્યાંથી પણ તે એને પોતાનાં ચરણમાં ખેંચી લે છે.”

એટલી વાતચિત થતાં થતાંમાં તો વિમાન જગત્પુરના દ્વાર ઉપર જઈને ઠંથું. વરેન્સુ પણ આળસ મરડીને જાગ્રત થયો ને પુણ્યજનો હુર્ષ પામ્યાં વરેન્સુએ ઉઠતા વારમાં ગુરુદેવનાં ચરણમાં વંદન કર્યું; અને ક્ષણભર અનુભવેલા પરમાનંદના ઉભરામાં કૃપાળુ અચ્યુતપ્રભુના નામની જયગર્જના કરી. પછી મહાત્મા વામદેવ બોલ્યા; “રાત્ર, હવે સાવધ થા, અને નીચે દૃષ્ટિ કર, કે તને જણાશે કે, હમણાં આપણે ક્યાં છીએ.” સર્વ પુણ્યજનો અનિમેષ દૃષ્ટિ કરી, સ્થિર ચિત્તે નીચે જોવા લાગ્યા. પછી વરેન્સુ બોલી ઉઠ્યો; “કૃપાનાથ ! આ તો પુરદ્વાર જણાય છે ! અહીં તો ઘણું જોવા જેવું છે !” પુનઃ સૌ વિમાનવાસીઓને ઉદ્દેશીને તે બોલ્યો; “અરે ! આ તો પેલા સત્સાધકના સંઘમાંથી પછવાડે રહી ગયેલા જનો જોવામાં આવે છે. અહો ! તેઓ કેટલા મોટા સંકટમાં સ્પષ્ટાય છે ! જે સુખની લાલસાથી તેઓ અહીં અટકી ગયા હતા, તે સુખની કશી પણ અસર તેમનામાં હવે દેખાતી નથી. અહુણાં તેમને પળે પળે વિટંબના જ આવી ગળે વળગે છે. મહાત્મા સત્સાધકનું કહેવું અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે, એમ તેઓને હવે લાગવા માંડ્યું છે પણ હવે તેનું શું ફળ ? તેઓનો સંસાર જગન્નગરમાં હતો. તેના કરતાં પણ હવે ઘણો વધી પડ્યો છે; તેમાંથી તેઓ કોઈ રીતે ઉત્તર સ્થાનમાં જઈ શકે તેમ નથી; પણ તેમાંના તેમાં જ રીબાતા કેટલાકો પેલા કાળપુરુષના ભક્ષ્ય થઈ સમૂળા નાશ પામતા જાય છે.” એટલામાં એક પુણ્યજન બોલી ઉઠ્યો; “રાજન્ ! આપ કહો છો તેમ જ છે. એ સધગાઓ અનેક

પ્રધારની સાંસારિક વિટંબણાઓમાં ફસાઈ પડેલા છે, પણ તેમાંએ વળી પેલો એક મનુષ્ય બહુ દયામણી સ્થિતિમાં તરફડતો દેખાય છે. આપે હમણાં કહ્યું તેમ તે જાણે કાળપુરુષના પંજામાં જ ફસાયે હોય, એમ જણાય છે. તે મિચારાને આ વેળા કેટલું બધું કષ્ટ-વેદના-દુઃખ થતું હશે! મારાથી તો એ જોવાતું પણ નથી.” શુરુ વામદેવજી બોલ્યા; “પુણ્યજનો! હમણાંથી જ કટાણશે મા. એ મનુષ્યની સ્થિતિ તમારે અવશ્ય જોવા જેવી છે, કેમકે એમાંથી બહુ જ્ઞાન થશે. ચાલો, આપણે છેક તેની નજીકમાં જઈએ.” તત્કાળ વિમાન અકલ્પ રીતે, એ મનુષ્યની સઘળી સ્થિતિ વિમાનવાસીઓથી ખરાખરા જોવાય તેમ, નીચે જઈને અદૃશ્યપણે સ્થિર થયું.

એ દુઃખી મનુષ્ય જ્યાં પડ્યો હતો તે સ્થળ એ અતિ વિસ્તાર-વાળા પુરદ્વારમાં આવેલું એક વસતિગૃહ* હતું. તેમાં વસનારો એ મનુષ્ય બીજા સર્વ પાંચિકોની પેઠે એક પાંચિક જ હતો. જેમ પંચીને એકાદ રાત્રિ વિશ્રામને અર્થે ધર્મશાળામાં નિવાસ કરવા દેવામાં આવે છે, તેમ જ આ સ્થળ માત્ર એક પાંચિકાશ્રમ હોવાથી, તેને થોડા સમયને માટે જ તેમાં નિવાસ કરવા દેવામાં આવ્યો હતો; છતાં પોતાની મૂર્ખતાને લીધે તે સ્થળને તેણે પોતાનું જ માની લીધું; અને હું ક્યાં જવા નિકળ્યો છું, તથા મારે શું કરવું જોઈએ, તે વાત ભૂલી જઈને, તેણે પોતાનો ત્યાં જ પથારો નાંખ્યો. સત્સાધકના સંઘની પણ પહેલાંના કેઈ બીજા સંઘની સાથે તે અચ્યુતપુર જવા નિકળ્યો હતો † પણ અહીં માત્ર એક રાત્રિ વિશ્રામ લેવા રહ્યો, તેટલામાં પ્રમાદથી અહીંનાં જ ક્ષણિક સુખમાં ભોળવાઈ ગયો ને અચ્યુતપુર જતાં તે રહી ગયો. ધીરે ધીરે સ્ત્રી, પુત્રો, પુત્રીઓ, ધનદોલત, સાહેબી, વારાંગનાઓ આદિક બહુ મોટા સમાજને તેણે પોતાના કુટુંબ તરીકે માની લીધો વાસ્તવિક જોતાં તો એમાંનું કોઈ તેનું નહોતું, પરંતુ તેણે તો જે જોયું મળ્યું, તેને પોતાનું જ માની લીધું ને તેમાં એવો ઘાડો મમત બાંધી લીધો, કે કેમે ક્યો છૂટવા પામ્યો નહિ અને ઉત્તરોત્તર સમય જેમ જેમ વહેતો ગયો, તેમ તેમ તેને પોતાની ખરી સ્થિતિનું વિસ્મરણ થતું ગયું હું કોણ છું, ક્યાંથી આવ્યો છું, શા ઠામે આવ્યો છું, મારે કયા જવું છે, ને અહીં

* રહેવાનું, નિવાસ કરવાનું ઘર અર્થાત્ જગન્નગરમાંનું એક પુર-શહેર

† અર્થાત્ ઘણા કાળ પૂર્વે તે જીવ જન્મ્યો હતો ને આવર્જન વિસર્જન-જન્મવું ને મરવું ને જન્મવું, એમ અનેક યોનિમા-જન્મનારો જીવ હતો.

હું કીયા સ્થળે આવી રહ્યો છું ઈત્યાદિ સર્વ વાતનું તેને વિસ્મરણ જ થઈ ગયું. મારું ઘરખાર ને ઉત્પત્તિ સ્થિતિ આ સર્વ આ પુરદ્વારમાં જ છે, આ સર્વજનો મારા કુટુંબી છે, ને હું તેઓનો વડીલ છું, સર્વનો રક્ષક-પોષક છું, એમ જ તે ગર્વથી સમજતો હતો. મારે શી પીડા છે, શી ખોટ છે, કેાણ પૂછનાર છે, એવું તેનું અભિમાન હતું. પણ પરાયું તે પરાયું જ ! પાંચિકની સત્તા પાંચિકાશ્રમ ઉપર કયાં સૂધી ? અંતે તો તેમાંથી ગુડા ભરવા જ પડે. જ્યાં ક્ષણે ક્ષણ કરાળ કાળપુરુષનો ભય, ત્યાં વધારે વાર નિશ્ચિન્તપણે વસવું, કુશળરૂપ કયાંથી જ હોય ? પણ એ સંસારાસક્ત મુગ્ધ જીવ ચેત્યો નહિ, સમજ્યો નહિ, ને એને વિચાર આવ્યો નહિ કે, આ જગન્નગરમાંથી મારે એક દહાડો જવાનું છે, ને જે અચ્યુતપ્રહ્લે મને અત્ર મોકલ્યો છે, તેને મારા જીવનના કર્તવ્ય કર્મનો હિસાબ આપવાનો છે અણુવિધેલા આખલા માફક તે નિશ્ચિન્તપણે વિચરતો હતો પણ ધીમે ધીમે ભયંકર કાળપુરુષના લાંબા હાથ તેના પ્રતિ લંબાવા માંડ્યા. તેણે માનેલા કુટુંબમાંથી, થોડા થોડા સમયને અન્તરે, તેની દૃષ્ટિ આગળ કેટલાક તેના કાળજી જેવા કાજ-ગરા જીવો કાળપુરુષના મુખમાં ઘસડાઈ ગયા. છતાં એ મૂઠ પંથી ચેત્યો નહિ, કે હું અહીં નિશ્ચિન્ત કેમ પડ્યો છું. એમ કરતાં કરતાં સ્વતઃ તેનાપર જ ધાડ આવી. કૃતાંત કાળપુરુષના લાંબા હાથ પોતાભણી પ્રસરી આવતા તે પ્રત્યક્ષ જોવા લાગ્યો. એમ થવાથી તે જાણે ઘણી લાંબી નિદ્રામાંથી જાગ્યો થયો હોય, તેમ સાવધપણામાં આવી, એ ભયમાંથી છૂટવાનાં મિથ્યા વલખાં મારવા લાગ્યો. પણ હવે ઘણું મોડું થયું હતું. તેનું શરીર બહુ જીર્ણ થઈ ગયું હતું. તેણે માની લીધેલા કુટુંબાદિકની સેવા કરી કરીને તે તદ્દન થાકી જ ગયો હતો. તે ઉપરાંત વળી તેની પાસે બોજો* પણ ઘણો એકઠો થયેલો હતો, જે ઉપાડી શકવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી. આવાં સઘળાં કારણો છતાં પણ, તે કાળપુરુષના ભયથી વારવાર ચમકી ચમકીને નાસી છૂટવા તયારી કરવા લાગ્યો, પણ પેલા માની લીધેલા કુટુંબમાં કરી ગયેલી મિથ્યા પ્રીતિ, તેને ખેંચી ખેંચીને પાછો પાડવા લાગી. તેની એટલી પ્રીતિ છતાં પણ, એ કુટુંબીઓ તો તેને કોઈ વાતે ગણકારતા ન હતા. જર્જરિત થઈ ગયેલો હોવાથી તે તેઓની કશી સેવા બજાવી શકતો નહોતો; અને જે વૃક્ષ ક્ષણ નહિ

* વાસનારૂપ કર્મોનો બોજો પુત્ર કલત્ર-અર્થાત્ ધન પ્રીતિ-સ્ત્રી આદિ વાસનારૂપ બોજો. બીજા રૂપમાં પાપપુણ્યનો પણ બોજો

આપે તે બાળવા સિવાય બીજા શા ઉપયોગમાં આવી શકે છે? એમ જ જે જીવ વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થવાથી, કુટુંબના ઉપયોગીપણામાં નિરુપયોગી થઈ પડે છે, તેના પર પ્રીતિ કેમ રહે? જ્ઞાની જીવ જ વિચારે છે કે, આ સંસારમાં પ્રાણી કિંવા પદાર્થની એક સ્થિતિ કાયમ રહેતી નથી; માટે એમાંથી તરવા માટે શોઠ મોઠ છોડી દઈ, પરમાર્થ સાધનની વૃત્તિને સખળ કરવી જોઈએ; પરંતુ સંસારની દુર્ઘટ અવસ્થામાં અને મિથ્યા આશામાં ને આશામાં, સર્વ વાતે કેવળ અશક્ત બની જવાથી, આ જીવને ઘણી મોટી ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ, ને તેથી તેના શરીરમાં જ્વરે પ્રવેશ કર્યો. જીઓ, અહુણું એ જીવ મહાજ્વરથી પીડાતો પથારી પર પડ્યો છે; તેની છાતીમાં ઠક્ક લરાઈ ગયો છે; ઘોઘળો ઘરડ ઘરડ બોલે છે; નાકમાંથી પાણી સરખો પ્રલેખ વહે છે; આંખો ઉંડી જતી રહી છે ને પીયા તથા આંસૂનાં ઝળઝળિયાંથી લરાઈ ગઈ છે; નેત્રમાંનું તેજ ઓછું થઈ ગયેલું હોવાથી તે ફીફી કોડા સરખી લાગે છે; તેના કાન બહોર મારી ગયા છે; મુખમાંથી લાળ વહે છે; જિહ્વા ટૂંકી થઈ ગયેલી હોવાથી, સ્પષ્ટ વર્ણોચ્ચાર થઈ શકતો નથી; તેની નાડિઓ ખેંચાય છે, માટે તે પોતાના હાથ પગ વારેવારે લાંબા ટુંકા કરે છે; તેની રુચિ બિઠી ગઈ હોવાથી કેટલાક દિવસ થયાં તેણે કશું પ્રાશન કર્યું નથી; હૃદય કફથી રુધાયું છે, માટે તેનો પ્રાણવાયુ હેઠો બેસી શકતો નથી; ને તેના મુખદ્વારા ધમણની પેઠે શ્વાસ ચાલી રહ્યો છે; શ્વાસવાયુના વારંવાર જવા આવવાથી તેનું મુખ સૂકાઈ કોરુ પડી ગયું છે, ને તેથી તેને જરા જેટલા જળની અપેક્ષા છે, માટે જ તે ભાંગી તૂટી વાણીથી ‘પા-આ-આ-ણી, પા-આ-આ-ણી’ કરી રહ્યો છે. પાસે બેઠેલાં તેનાં કુટુંબી જનો અને સગાં સનેહીઓ તેની સારવારને માટે એકઠા થયેલાં છે, તથાપિ તેની આવી સ્થિતિ પર ખરા મનથી કોઈપણ લક્ષ આપતું એવામાં આવતું નથી. જેઓના કલ્યાણને માટે એ પુરુષે પોતાનું આયુષ્ય ગાળ્યું, અને જેઓના મુખને સારુ પોતાના નિરંતરના મુખનો ત્યાગ કર્યો, તે સ્વાર્થી જનો અત્યારે તે પુરુષના દેહદુઃખની કશી પણ દરકાર રાખતા નથી; ઉલટું તેઓ તે જીવને ગભરામણ થાય તેવી રીતે નાના પ્રકારની પ્રાપંચિક કુથલી લઈ બેઠા છે. એવા નગણાઓના મિથ્યા પ્રેમથી ભૂલી તેઓ પર આસક્ત થનાર મનુષ્ય મહામૂર્ખ છે, મૂઢ છે, બ્રહ્મથી ઘેરાયેલો નટ છે. અરે! આ સૃષ્ટિના સનેહીઓ સાચો પ્રેમ ધરાવતા હોય તોપણ, આ વેળાએ તેઓ મહાકષ્ટમાં પડેલા કોઈ પણ એ

પુરુષને સહાય કરી શકતા નથી; એને ક્ષમે તો જે ભોગવવાનું છે તે છે જ. આત્મા-ચૈતન્ય એક જ છે, તે સર્વવ્યાપી એકાકાર છે, તે જ પરમ છે; પણ તેને ન જાણનાર-તેની શોધ ન કરનાર જીવના કષ્ટનો પાર નથી. એવાનું કોઈ સંભળાતું નથી, અને તેને કંઈ સંભળાતુંએ નથી. તેની સ્ત્રી, કે જેના પ્રેમને લીધે તે જીવે અહીં જન્મારો પૂરો કર્યો છે, ને પોતાનો ખરો અર્થ બગાડ્યો છે, તે અત્યારે બેઠી બેઠી પોતાના ભવિષ્યના સંસારસુખને જ રહે છે. તે સ્ત્રીનો, પોતાના પતિપરનો પ્રેમ-બુદ્ધિ જેને શંકા સમાધાનથી પ્રેમ કરાવે છે તેવો પ્રેમ-સત્ય ન હતો, પરંતુ જે આ સંસારની જન્મમરણની ઘટમાળમાં ગોથાં ખવડાવે છે તેવો પ્રેમ હતો; અને એ જીવનો પ્રેમ તો ગાંઠો હતો. એ જાણતો નહોતો કે, એ પ્રેમ રાખ થનારો છે. એ જાણતો ન હતો કે, મર્થ સૃષ્ટિમાં એક ટ્રિલિંગ વહુન કરનારો પ્રેમ જૂદો જ છે: પરમજ્યોતિનો પ્રેમમાર્ગ નિરાળો છે. નિરવધિ જીવિત ભોગવાય તેવા રસપાનને યોગ્ય, પરમ, અનંત જ્યોતિનો માર્ગ-પ્રેમમાર્ગ, એ જીવે સાધ્યો નથી; સાધવા વિચાર્યુંએ નથી. પરમાનંદ સાક્ષાત્કારમાં ભક્ત થવાને બદલે, ક્ષણિક પ્રેમ-સાક્ષાત્કારમાં ભક્ત થયેલા એવા પુરુષની આ સહચરી, આ પેલી અત્યારથી જ તેનાં લાડ કેડ પૂરા પાડનારો પતિ હવે નથી, એમ ગણીને છેડા વાળે છે. પોતાનો તેના પર પ્રેમલાવ છે; એવું લોકોને દેખાડવા તે અનેક પ્રકારે અતિશયોક્તિવાળાં વાક્યોથી વિલાપ કરે છે. એ કેટલું વિષમ છે? આવે સમયે એ પુરુષને માટે શું કરવું જોઈએ, તેનો વિચાર કરવાને સ્થાને, એ સ્ત્રી, ‘હાય ભાગ્ય! હાય ભાગ્ય!’ એમ રુદન કરે છે, એ કેટલું ખેદકારક છે? પણ હે વરેન્સુ, આવી જ રીતે આ સઘળો પ્રપંચ છે. એમાં કોઈ કોઈનું નથી. ન જ હોય. આ સ્થાન, એ માત્ર અચ્યુત-પથનો એકાદ રાત્રિનો ઉતારો છે, અને એક રાત્રિના ઉતારામાં સાથે મળેલા ઉતારુઓનો પરસ્પરનો પ્રીતિલાવ-સ્નેહ-પ્રેમ-સૌ મિથ્યા છે. તેને સત્ય માનીને જે પુરુષ તેમાં લપટાય છે, તે આ પુરુષની પેઠે પસ્તાય અને દુઃખી થાય, એમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી. પણ હવે શું થાય છે, તે સૌ સ્થિરચિત્ત કરીને જુઓ.” સૌ યુણ્યજનો સ્થિર ને શાંત-ચિત્તે પુરસ્કારમાં બનતા એ જીવની કાળપાશની સ્થિતિ જોવા લાગ્યા.

તે પુરુષની તૃષા અતિશય વૃદ્ધિ પામેલી હોવાથી તે જળ માટે હાથ પગ તરફડાવી રહ્યો હતો, પરંતુ તેની કોઈને સમજણ પડતી નહોતી. કુટુંબીઓની કચપચથી તે બહુ જ ગભરાતો હતો, તેવામાં જેને

પ્રિયપત્ની માની છે તે સ્વામીનાથની સંભાળ લેવા પાસે આવી. મનથી તો સઘળાં કંટાળી ગયાં હતાં, કે હવે આ પીડા ક્યારે ટળે. તેઓ પરસ્પર બોલતાં હતાં કે; આ ડોકરો તો ખોં ખોં ઠરતો કેમે મરતો નથી, ને મંદવાડે મૂકતો નથી! પરંતુ ઉપરથી પતિસેવામાં બહુ આગ્રહ ધરાવતી હોય તેમ તે સ્ત્રી ત્વરાથી પાસે આવીને કહેવા લાગી; “અઅં ! તમને શું થાય છે? શું તમારો જીવ ગભરાય છે કે? કેટલાંયે દિવસ થયાં મોઢામાં અજ્ઞ લીધું નથી, તેથી ગભરામણ થતી હશે!” જે પુરુષ પ્રહ્લાંડની અલેદલીલા વિદોષવા છતાં, અલેદમય ચૈતન્યને જાણવા મથતો નથી, તેના આ લોકનો ફેરો ફેાકટનો જ છે. એવા જીવને, અનંત જીવોની સૃષ્ટિ પરમાત્મામાંથી વિસ્તરેલી છે, તેનું લાને નથી. આ સૃષ્ટિથી અધિક સત્ત્વવાળી સૃષ્ટિ છે, તેનાથી અધિક સત્ત્વવાળી સૂક્ષ્મ-સૃષ્ટિની મહાસૃષ્ટિ છે, તે અનન્ત જીવોથી ભરપૂર છે-અગાધ છે-તેના ગુહ્યાગારમાં પ્રવેશી, વિશ્વચ્યનાનાં કારણો-નિયમો-જે જીવ વિચારે છે, તેવો જ જીવ આત્મપ્રસાદ પામી, અધ્યાત્મજ્ઞાનનું રહસ્ય સમજી, વ્યપ્તિ સમષ્ટિના હેતુ સમજી, જગતમાં વિચરે છે ને તરે છે, ને તેને જ ચૈતન્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે; અન્ય તો શૂન્યમાં જ રડવડે છે. તેવી જ આ જીવની ગતિ છે. એની સ્ત્રી કહે છે, “લો, આ જરાક ઉની ઉની રાખ, ન લાવે તો એ ગટક લઈ ઉતારી જાવ તો જીવને આધાર મળે!” તે પુરુષને તો પોતાના જીવની પડી છે; એનો આત્મા કલેશમય કષ્ટમાં દૂષી ગયો છે; એટલે તેનામાં બોલવાની પણ આય નથી. તે નિરાશ થઈને પોતાને કંઈ સૂકાય છે, તે જણાવવા સારું હાથ ઉંચકે છે, પણ શક્તિ વિના શી રીતે ઉચકાય? એટલામાં તેની પ્રેમાળ સ્ત્રી-તેનું તન મન ને ધન-તેનું સર્વસ્વ-તેના હૈયાનો હાર, કંઈની માળ-જેને માટે જગન્નગરમાં રહી અનેક ન કરવાનાં કૃત્ય કીધાં છે, જેને માટે જગત્ સત્ય ને પ્રદ્ધ મિથ્યાનો વિચાર કરી, અનેક કુર્કર્મના બન્ધનમાં પાંધાયો છે, તેનું માથું ઊંચું કરીને, તેમાં ઉની ઉની રાખડીનો કટોરો તે ઢાળી દે છે! અરર! મહાકષ્ટ! આ જોઈ વિમાનવાસી સર્વે એકે અવાજે કહેવા લાગ્યા કે; ‘અરેરેરે!’ આ સમયે તે જીવને દેહ ભારરૂપ ભાસે છે, કષ્ટકારક જણાય છે; તે જીવે છે, પણ ન જીવ્યા જેવો જ થઈ જાય છે! વૃક્ષો પણ જીવે છે, મૃગાદિ પ્રાણીઓ પણ જીવે છે, પણ તે જ મનુષ્ય જીવે છે કે, જેનું મન મનનથી જીવતું નથી. હવે તે ડોસાને શ્વાસ રુધાય છે, ધણી વારથી દબાઈ રહેલી ઉધરસ એકદમ ઉપડી

આવે છે, કદનો ડચ્છરો કંઠમાં આવી અડતાં જ તેને ઝોખો આવી ગયો, આંખો તણાઈ ગઈ, હાથ પગ ખેંચાઈ ગયા, જીવ બ્રહ્માંડમાં ચઢી ગયો, અને તેનું માથું જે અદ્ધર ઉચકી રાખ્યું હતું, તે ધખ્ખ લઈને પડતું નાંખતી કે તેની પ્રેમપાત્ર સ્ત્રી ‘હાય! લાગ્ય!’ ની ખૂમ પાડતી કે, વેગળી ખસી ગઈ! અહો હો! કેવી દયામાણી સ્થિતિ! અનાત્મજ્ઞને કેટલું બધું કષ્ટ! આ દૃશ્ય પ્રવાહ ઠામે ઠામ દુસ્તર છે, તો પણ જેને પ્રવીણ નાત્રિકનો-સદ્ગુરુનો સમાગમ થાય છે, ને જે વિવેકને પ્રાપ્ત કરે છે, તે જ કષ્ટ વગર આ દુસ્તર સાગર તરી બાય છે અને આનંદ પામે છે બાકીનાઓને તો આવું જ કષ્ટ-લલાટમાં લખેલું છે. પાપ-રૂપ, માયારૂપ જીવ પાસે સર્વ માયા દૂર કરવા માટે, જે કષ્ટસાધન હરિસંક્રિત તે ન હોય, તો તેના પર ઈશ્વરાનુગ્રહ હોય જ નહિ.

આ જીવનું એટલેથી જ કઈ પત્યું એમ નથી. આ સઘળો પ્રકાર વિમાનવાસીઓ ભેઈ રહ્યા છે, એટલામાં પોતાના હાથમાં કેટલાંક વાળેલાં પડીકાં લઈને એક યુવાન મનુષ્ય તે આતુરની પાસે દોડતો આવ્યો; અને શ્વાસભર બોલ્યો કે; “પિતાજી! પિતાજી! એટલીવારમાં આ શું? અરે! એમને માટે તો હું મહા મહેનતે આ ઔષધ લાવ્યો છું, ને એમના તો રામ રમી ગયા! ઓ મારા બાપા રે!” આમ પોક મૂકતો, તેણે તે પુરુષને મરી ગયેલો જાણી, ઝડપથી ગોમયનો ચોકો કરાવ્યો. જગતમાં મૃત્યુ એવો પદાર્થ જ નથી; પરંતુ જેને જગતના લોકો મૃત્યુ કહે છે, તે માત્ર રૂપાંતર જ છે. શિયાળામાં પડતા ઠારથી જ્યારે ફૂલોનો નાશ થાય છે, ત્યારે આપણે કહીએ છીએ કે, ફૂલો મરી ગયાં; પરંતુ તે જ ફૂલો પ્રાણ વસતમાં ખીલે છે, તો મૃત્યુ એ શબ્દ શું મિથ્યા નથી? પેલા જીવના દેહને પછી જે જણાએ મળી પથારીમાંથી ઉચકી ચોકમાં સુવાડ્યો-ઉતાવળે ઉતાવળે લીના ચોકમાં સુવાડી દીધો! પણ મસ્તક ઉપર થડક થતાં જ તાળુએ ચઢી ગયેલો તેનો જીવાત્મા શીતળતાને લીધે હેઠો ઉતરવાથી તે જરાકે શુદ્ધિમાં આવ્યો. ટાઢને લીધે તેનું શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું એ ભેઈ “જીવ આવ્યો, જીવ આવ્યો!” એમ સૌ કહેવા લાગ્યાં. પણ કોઈએ તેની ટાઢની કે તેને થતા કષ્ટની કાળજી કરી નહિ. એ બહારથી આવનાર યુવાન, તે પુરુષ જરા શુદ્ધિમાં આવતાં જ સ્વાર્થની વાતો તેને ખૂંચવા લાગ્યો:—“પેલું દ્રવ્ય, પેલા સાહુકારનું નાણું, વ્યવહારની સઘળી રકમ!” પરંતુ તે પુરુષને જીવાત્મા ને દેહ વચ્ચે થતા યુદ્ધની પડી છે, તેનો દેહ મહાદુઃખના ઔષ્ધમાં ડબકિયાં ખાય છે, કિંચિત્ બોલવા જેટલી પણ

તેનામાં શક્તિ રહી નથી, તેથી તે કશું ઉત્તર આપી શકતો નથી. થોડીક વારે નિરાશ થઈ પુત્ર તેના કાન આગળ મ્હો ધરી મોટેથી બોલ્યો; “આપા, તમે તો તમારે માર્ગે ચાલ્યા; પણ પછવાડે રહેલાંઓની શી ગતિ? ઓ આપા! તમે અમારો કશો પણ વિચાર કીધો નહિ.”

આ પ્રકાર જોઈ વિમાનવાસીઓ પરસ્પરની સામે જોઈ, તે પુરુષને* તિરસ્કાર કરતા કહેવા લાગ્યા કે, “અરે અનાત્મજ્ઞ! આટલા અને આવા સુખમાં તું લોભાયો! આ નિર્દય અને સ્વાર્થપરાયણ જનોને તો સુહૃદ્ ગણ્યાં? તેઓના સ્વાર્થી પ્રેમમાં લોભવાઈને તો પરમ નિર્ભય-સુખરૂપ-સર્વમય અન્યુતપ્રભુનો ત્યાગ કર્યો! ઓ હીનભાગી તો સાર્થક દેહને નિર્રર્થક દેહ અનાવી અપવિત્ર કીધો! ઉત્તમ બુદ્ધિવાળો થઈ ઉગ્ર વિનાશ પરાયણ માર્ગ જોયો! હત્! દેવના સુખકારી માર્ગને ત્યજી રાક્ષસના લય-કારી માર્ગે વળ્યો! છીઃ છીઃ પણ એનો દોષ શો? જેમ નેત્ર શબ્દને જોઈ શક્તું નથી, તેમ જ લૌતિક દૃષ્ટિ આત્માને જોઈ શકતી નથી. મહા પુણ્યરૂપી ધન આપી આ કાચારૂપી નાવ, અપાર કલેશમય સંસાર-સાગરની પાર જવા ખરીદું, તે ભાંગી ન જાય તેટલા સૂધીમાં પુરુષે તરી જવું જોઈએ. પણ અશ્રદ્ધાવાન, સંશયાત્મા, અજ્ઞાની તે વાર્તા જાણતો નથી, તેથી તેનો વિનાશ જ થાય છે સંશયાત્માને આ લોક કે પરલોક કોઈ પણ લજતું નથી, તેને ક્યાંઈ સુખે નથી; માત્ર આત્મવિત્ જ શોક-મોહને તરી જાય છે; કર્મનિષ્ઠ પણ પ્રપંચકુશળ, શોકને તરી જઈ શકતો નથી. આવરણશક્તિ, જેથી એક વસ્તુ બીજા પ્રકારની ભાસે છે, તે જ સંસારમાં મોહ કરાવવાનું તથા વિશ્લેષશક્તિ તરફ ઝેંચાવાનું કારણ છે. એ આવરણવાળાને અનાસ્થા, પ્રતિકૂળ નિશ્ચય, સશય, અશ્રદ્ધા, કદી ત્યજતાં નથી; અને વિશ્લેષ તેને હંમેશા કનડ્યા કરે છે. ગમે તેવા બુદ્ધિમાન પંડિત, અતુર ને વ્યવહારના સૂક્ષ્મવિષયનો જ્ઞાતા છતાં, સારી રીતે સમજાવ્યો છતાં પણ, જીવ રજતમવશવર્તી રહેવાથી, તે સત્ય વાર્તા સમજતો નથી, પણ ભ્રાંતિથી મનાઈ ગયેલી અસત્ય વાતોને જ સાચી માને છે. તેથી તે અહોનિશ ક્રોધભાગી જ છે. આ પુરુષના સંકટનો પાર નથી-રે! તે અપાર છે. તે જીવની રંગે રંગે અને રૂવે રૂવે મહાવેદના થઈ રહી છે. એના દેહને મૂકવાને માર્ગ નથી. મહાસ્વાર્થી નિર્દય કુટુંબીઓ તેને અનેક રીતે ક્રોધે છે. એ કેવળ પરવશ છે. એના મનની આ પ્રસંગની સ્થિતિ લયાનક છે. તે નિર્જીવ જ છે, શૂન્ય જ છે તેની રાજસી તામસી વાસના અનંત

* આમાં જ્યાં જ્યાં ‘પુરુષ’ શબ્દ છે, તે જીવાત્માવાચક જાણવો.

બીજામાં દેવાઈ ગઈ હતી તે સાત્વિકભાવ રહિત હતી, તેનું હૃદય તેને સ્મરણ થાય છે તે તે પિશાચપેદે સામી આવી નૃત્ય કરે છે. તેથી તે આ સમે પોતાને માટે ઈંઈ વિચારે કરી શકતો નથી!” વિમાનવાસીઓની આ વાતચિત સાંભળી ગુરુ વામદેવે બોલ્યા; “અરે વિચાર શું? આ વેળાએ તો તેની સમીપ અનેક પિશાચો આવી ઉભા છે, ને પુરુષારમાં અવિદ્યામાં જ સદા રહવલ્યો તેનો એ છવ પશ્ચાત્તાપ કરે છે. હવે પછી પોતાનું શું થશે, તેને માટે ચિંતાનો મોટો પર્વત એના હૃદયપર આવીને પડ્યો છે. સ્થૂલવાસનાની પ્રબળતામાં લેપાયા પછી, અનંત વાસનાઓ જન્મે છે, તેનો સંહાર કેમ ન થયો, ને સત્વગુણી પરબ્રહ્મનું લક્ષ કેમ ન લાગ્યું, તેનો અહુણું એ શોચ કરે છે—અભયસ્થાન પ્રાપ્ત ન થયું, તેનો શોચ સર્વથા કરે છે. પરંતુ એકમાં અનેક અને અનેકમાંથી અનેકાનેક વાસનારૂપી પિશાચો તેની સામા આવી ઉભા છે, તેથી એનું હૃદય ભયભીત બન્યું છે. એ સાધનસંપન્ન નથી તેથી, એની અંતઃસ્થા રાક્ષસપેદે કનડતી જણાય છે. આ વેળાએ સર્વનું કહેવું જરાએ એ સાંભળતો નથી, કેમકે જે વાસનાઓ સ્વસ્થપણમાં કે આરોગ્યમાં પણ તે પુરુષને છોડતી નહોતી તેવી સર્વ વાસનાઓ, તેને અત્યારે ઘેરી બેઠી છે; કારણ કે આ અવસ્થામાં, પ્રાણી ત્રિવેન્દ્રિય થાય છે. આ વેળાએ સર્વ આગલી પાછલી દુષ્ટ વાતોનું તેને સ્મરણ થઈ આવે છે; ને પોતાના જન્મ પર્યંતમાં આત્મરસાયનનું પાન ન કરવા માટે ને વ્યાવહારિક સ્થૂળ વાસનાની લીનતા માટેનું ભય, મૂર્તિમાન થઈ, તે પોતાની આગળ આવીને ઉભેલું જોય છે.”

એટલામાં એક પુણ્યજન બોલી ઉઠ્યો; “ગુરુદેવ, પેલું ડોણ? એ એ ચાર હથિયારબંધ પુરુષો છે, સૌ જુઓ. મેં એઓને અતરિક્ષમાંથી હમણાં જ અઠસ્માત્ નીચે ઉતરતા જોયા. તેઓ સપાટાબંધ પેલા પુરુષ ભણી આવે છે. તેઓ મહાભયંકર છે! સ્વરૂપે ઠરાળ વિકારાળ કાળ છે! એમનો શરીરવર્ણ કાળજાના જ પર્વતરૂપ છે. એના પિંગટવર્ણ હામણા ડોળા, અને તેવા જ રંગના માથાના કેશ કેવા તીક્ષ્ણ! જાણે તીણાં ઉભાં ભાલાં હોય તેવા જણાય છે. એમની મોટી મોંઢાડમાંથી બંને બાજુએ નિઠબેલી કાતી સરખી પેલી દાઢો, મહાતીક્ષ્ણ છે. ઠટી-વચ્ચના ઠછોટા વાળવા ઉપરાંત બીજું એકે વચ્ચ તેમની પાસે નથી. જે સૌથી મોખરે આવે છે, તેના બંને હાથમાં પાશ અને મુદ્ગશ છે, બીજાની પાસે મુદ્ગશ અને અંકુશ છે, પાછલા એ માત્ર મુદ્ગશ ખસે ધરીને ચાલ્યા આવે છે. એ વજ્રસરખા લોહના મુદ્ગશો બહુ ભારી છે; મત્ત

હસ્તી પણ તેનો પ્રહાર થતાં ગતપ્રાણ થઈ જાય!" એટલામાં એ વિકરાળ આકાશી પુરુષમાંના એકે ઊંચું જોઈ બગાસું ખાધું, જે વેળા તેના ફાટેલા મુખની વિકરાળ આકૃતિ જોઈ સૌ પુણ્યજનો ભય પામી ગયા અને સૌથી પ્રથમ જોનાર બેબાકજો થઈને ગુરુદેવભણી દોડ્યો. ગુરુ વામદેવે સૌને ધીરજ આપીને કહ્યું; "હરશો નહિ; એ ભયંકર પુરુષોથી કશો ભય નથી. આત્મરસાયનનું જેણે પાન કીધું છે, તેઓ ભણી આવવાની તેઓની સત્તા જ નથી. તેઓ ક્યાં જાય છે, ને શું કરે છે, તે જ સાવધાનપણે જુઓ."

ચાલતા ચાલતા તે ભયંકર પુરુષો પુરદ્વાર આગળ આવ્યા; ને દ્વારમાં પેશી, પેલા પુરુષના ખારણા આગળ આવીને ઉભા. તેઓ ધીમે ધીમે ઠગઠ વાતચિત કરતા હતા. એક ખારણાની બહાર બેઠો, બીજે ખારણામાં ઉભો. પાશાંકુશધારી જે પુરુષો ઘરમાં આવ્યા. તેઓને તે ઘરમાં બેઠેલાં મનુષ્યોમાથી કોઈ જોય શકે તેમ નહોતું તેઓ મનુષ્યોથી અદૃશ્ય રહી શકવાને સમર્થ હતા; પણ વિમાનવાસીઓ તેમને જોઈ શકતા હતા, કેમકે ગુરુપ્રસાદથી તેમને દિવ્યદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. ચોઠામાં પડેલો પુરુષ તેઓને જોઈ શકતો હતો. અંતાવસ્થાને લાંબે અતીન્દ્રિયપણું પ્રાપ્ત થઈને તેનાં ચક્ષુ સૂક્ષ્મદર્શી (દિવ્ય) થયાં હતાં; જેથી સૂક્ષ્મદર્શક ચંત્રવડે જણાય તેમ તે અપાર આકાશમાં ભરેલા અનન્ત જીવો, જલ-કણના જીવો-અનન્ત જીવોની ભરેલી સૃષ્ટિને જોઈ શકવા સમર્થ થયો હતો; પણ શૂન્યતામાં જ તે સમર્થ હતો. આ ભયંકર પુરુષોને ધસમસ્યા પોતાભણી આવતા જોતાં જ તે પુરુષે અતિ ભયથી કારમી ચીસ પાડી. હાથ આઘો પાછો કરવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી, છતાં તે ત્યાંથી નાસવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય તેમ, મહાકષ્ટથી ચોઠામાં વેહેંતભર અદ્ધર થઈ ગયો. અદ્ધર થઈને જેવો તે લોંબે પછડાયો, તેવો જ પેલા એક જણે આવી તેના ગળામાં પાશ નાંખ્યો, ને બીજાએ અંકુશવડે તેના જીવાત્માને શરીરમાંથી ખેંચવા માંડ્યો. આ દુસ્તર વેળાએ એ પુણ્યહીન-જ્ઞાનરહિત-વાસનામય-પુરુષના દેહને કેટલું અસહ્ય સંકટ પડ્યું હશે, તેનું વર્ણન કરવું, એ મોટા જ્ઞાનીની કલ્પનાશક્તિથી પણ દૂર છે. તેનો જીવ આ મહાદુસ્તર પ્રસંગમાંથી બચવાને શરીરમાંના છએ* ચક્રમાં ફરી

* છ ચક્ર શરીરમાં છે. ૧ ગુદાદ્વારે, ૨ લિંગદ્વારે, ૩ નાભિએ, ૪ હૃદયે, ૫ કંઠે ને ૬ કુંભઘ્રુમાં એ ઉપરાંત સાતમું બ્રહ્માંડ એટલે તાલુસ્થાન છે. તે બ્રહ્મનું ધામ છે, ને સદા નિર્ભય છે નીચેના છએ ચક્ર ભેદીને આત્મા ત્યાં જઈ શકે તો નિર્ભય થાય છે. ગુરુજીવો, યોગાવ્યાસ અને ભગવદ્ગુપ્તાથી એ સ્થળ પ્રાપ્ત થાય.

વળ્યો, સર્વે નાડીઓ* અને સઘળા કોઠામાં જઈ આવ્યો, સર્વ ધાતુનાં અને ઉપધાતુનાં સ્થાન તપાસી વળ્યો, રોમે રોમનાં રંધ્ર પણ રુધેલાં જોયાં, ઇંદ્રિયો માત્રનાં દ્વાર પણ તેઓના દેવતાઓ ત્યજી ગયેલા હોવાથી ગંધ થઈ ગયેલાં હતાં, તે જોયાં. એમ આખા શરીરમાં સમાનપણે વ્યાપી રહેલો જીવાત્મા, આ વેળાએ પૃથક્કરણે ઘટ ઘટ ફરી વળ્યો; છતાં પોતાને નાસી છૂટવાનું અથવા તો નિર્ભયપણે ભરાઈ બેસવાનું કોઈ અભયસ્થાન તેને મળ્યું નહિ. ફરી ફરીને અનેકવાર તે એ સર્વ સ્થાનોમાં ફર્યો, પરંતુ તે અભય સ્થળ મેળવી શક્યો નહિ. મનુષ્ય પ્રાણીના શરીર ત્રિપે મસ્તકના ઉપલા ભાગમાં આવેલું સ્થાન બ્રહ્મરંધ્રમાં છે. જીવાત્માને તે બ્રહ્મપ્રાપ્તિનું સ્થાન છે અને તે જ પરમ નિર્ભય છે. પણ એ સ્થાન આ અનાત્મજ્ઞ હ્રસ્વલક જીવને માટે ન હતું. તેના કંઠમાં તો પ્રથમથી જ આવીને પેલા કાળપુરુષે પાશ નાંખ્યો હતો; તેથી બ્રહ્મરંધ્રમાં જવાનો માર્ગ કેવળ ગંધ થઈ ગયો હતો. વારંવાર ચોમેર ફરી ફરીને તે જીવ અકળાયો, ને અંતે નિરાશ થયો. એ ક્ષણે તેના ગભરાટનો ને સંકટનો પાર રહ્યો નહિ. આ વેળા તેને રોમે રોમ એકે સામટા સહસ્રાવધિ વિછીઓના પ્રળળ હંશેો સરખી અપરંપાર વેદના થવા લાગી. અસહ્ય કષ્ટથી, એક સામટી દોડાદોડથી, તે અને ભારી અકળામણથી, તેની સર્વ નાડીઓ તૂટી ગઈ, ગાત્ર વિહીર્ણ થઈ ગયાં, ને પ્રળળ આઘાતથી ઇંદ્રિયોદ્વારા મળમૂત્રાદિકનો મોટો જથ્થો બહાર આવ્યો, નેત્ર બેગાઈને અવળાં થઈ ગયાં, નાક ભરી ગયું, હાકલી ફાટી ગઈ, હાંત બહાર નિકળી આવ્યા અને તેના શરીરની જોતાં માત્રમાં જ ભય ઉપજે એવી વિલક્ષણ આકૃતિ થઈ ગઈ. ઉગ્રવિનાશના મુખમાં રમતા આ જીવાત્માને પેલા અંકુશધારી પુરુષે સુદ્ધગરના પ્રહાર કરવા માંડ્યા; ત્યારે અસહ્યતાથી તેનું આખું શરીર ધ્રૂજવા માંડ્યું, ને છેવટે એ મહાદુઃખ ન જ સહન કરી શકાયું, ત્યારે એધોદ્વારે થઈને ફરીથી જે મલોત્સર્ગ થયો, તેની સાથે મહાત્રાસથી, તે જીવાત્મા બહાર નિકળી તે કાળના પાશમાં બધાઈ આવી. દેહ નિશ્ચેષ્ટ થઈ પડ્યો, ધ્રૂજ મટી ગઈ, હાથને ઠેકાણે હાથ, પગને ઠામે પગ, એમ અંગોઅંગ જ્યાનાં ત્યાં શુષ્ક કાષ્ઠવત્ થઈ પડ્યાં. ઘોઘળો બોલતો રહી ગયો, શ્વાસોચ્છ્વાસ ગંધ પડ્યો, તેજ ઉડી ગયું, ત્યારે કુટુંબીઓએ બાણ્યું કે, હવે એ મરણ પામ્યો છે! જે આદિએ નથી, અંતે નથી, વર્તમાનમાંએ નથી, મિથ્યા છતે સત્ય જેવો ભાસે છે-એવો દેહ જગતના જીવોને કાષ્ઠવત્ જણાયો.

* નવસે નાડી ને બોહોતેર કોઠા કહેવાય છે, તે સઘળા ફરી વળ્યો. શરીરાતર્ગત જીવાત્માની દોડાદોડથી.

વિમાનમાં રહીને આ સર્વ પ્રકાર જોઈ રહેલા પુણ્યજનો અને ગુરુ વામદેવજી નામધારી પુરુષને, આ સમયે બહુ ખેદ થયો. અતિ ખિન્ન વદને તે દયાળુ મહાત્મા બોલ્યા; “કેટલા મોટા” ખેદની વાત છે કે, જેઓના કલ્યાણને માટે અને જેઓના સુખને માટે એ પુરુષે પોતાના સકળ સુખનો ત્યાગ કરીને પણ જન્મારા સૂધી અનેક પ્રયાસ કર્યા ને અનેક દુઃખ સહ્યાં, તે સર્વ તેનાં કુટુંબીઓ, આ દુસ્તર પ્રસંગે તેની ખરી દુઃખની વેળાએ-પરવશ થયેલા એ અનાથને કરી પણ સહાય કરી શક્યાં નહિ! તેનું કષ્ટ કોઈ રીતે ઓછું થાય, તેના આત્માનું કંઈ પણ કલ્યાણ થાય, એવો કશોએ યત્ન કર્યો નહિ! જેઓ પોતે જ અજ્ઞાનાંધકૂપમાં પડેલા છે, તેઓ કલ્યાણની વાત કેમ સમજે? પવિત્ર અચ્યુતમાર્ગને તજી રાક્ષસી વાસનાનું જે સેવન કરે છે, તે આ મહાકષ્ટ સહે છે. એનાં પામર કુટુંબીઓ એને આ કષ્ટમાં કંઈ સહાય ન કરે તો રહ્યાં; પણ આપણાથી બને એટલું કરવાને આપણે શા માટે ચૂકવું જોઈએ? આપણી સમક્ષ એ અનાથ પુરુષ મહાકષ્ટ સહન કરે એ જોયું જ કેમ જાય?” એ સાંભળી વરેસુ મહારાજ, હાથ જોડી બોલી ઉઠ્યો; “કૃપાનાથ! આપ કહો છો તેમ દયા તો ઘણીએ આવે છે, પણ અહીં તટસ્થ રહ્યા રહ્યા આપણે તેનું શું લલું કરીએ તેમ છે? એ બળવાન દૂર પુરુષો, કે જેઓની આકૃતિ જોતાં જ મહાભય ઉપજે છે, તેઓને આપણે શું કરી શકીએ? તેઓનું નિવારણ આપણાથી કેમ થઈ શકે? ઘણીક નમ્રતા અને વિનયથી પ્રાર્થના કરીએ તો પણ તે નિર્દેશના અંતઃકરણમાં કિંચિત્ સહૃદયતા વ્યાપે, એવો તેમની આકૃતિઓ જોતાં જ મને વિશ્વાસ આવતો નથી. મહારાજ! એ કોણ છે અને શા અર્થે તે અનાથને પીડે છે?” બટુકે કહ્યું; “એ સઘળું તું હમણાં જાણશે; પ્રથમ આપણે સર્વ મળી, મોટા પાપસમૂહનો નાશ કરનારા સમર્થ અચ્યુતપ્રભુના મંગળ નામનો ધ્વનિ કરો. પ્રભુનું શુભકારી નામ પ્રાણીને સમગ્ર પાપથી મુક્ત કરે છે: અને અંતસમયે જે પ્રાણી પ્રભુના નામનું સ્મરણ કરીને શરીરનો ત્યાગ કરે છે, તે પ્રભુના પદને પામે છે, એમ પૂર્વે, પોતાનાં શરણાગત પ્રત્યે અચ્યુતપ્રભુએ કહેલું છે:-

“અંતકાલે ચ મામેવ સ્મરન્ સુખત્વા કલેવરમ્ ।

યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥

અર્થ-અંતકાલે મારું જ સ્મરણ કરતાં કલેવર મૂકીને જે જાય છે, તે મારા બાવને જ પામે છે, એમા સંશય નથી.

“પણ એમ અંતસમયે ક્ષુદ્ધક પ્રાણીથી બની શકતું નથી. ચૈત-
ન્યથી પદબ્રષ્ઠ થયેલો, ચૈતન્યને બાણે નહિ, વિલોકેએ નહિ. તેના
વિલોકવામાં તો એ સમયે સ્થૂળવાસનાથી જન્મેલા વ્યાઘ્ર, સર્પ, રાક્ષસો-
ને વાસનારૂપે વસેલા છે તે જ આવે. એવા પુરુષના પ્રાણોત્ક્રમણ સમયે
તેની પાસે રહેલાં સર્વ જનો, પ્રભુના નામનો ઉચ્ચાર કરે, તો તેથી
કોઈ જન્મે પણ તેનું કલ્યાણ થાય છે. પ્રાણોત્ક્રમણ સમયે પ્રાણી
અતીન્દ્રિય થાય છે, એટલે ભગવન્નામની અભેદતાનો વિચાર કરતાં પણ
તે સાધનસંસ્કારી થવા પામે છે; અને મંગળધ્વનિ શ્રવણ કરી શક-
વાથી ઇશ્વરને સંભારે છે.

“ સદ્ગુહ્યારિતં ચેન હરિરિત્યક્ષરદ્વયમ્ ।

વદ્વપ્રકિરસ્તેન મોક્ષાય ગમનં પ્રતિ ॥

અર્થ—માત્ર એક વાર જ હરિ એવા બે અક્ષરવાળું અચ્યુત પ્રભુનું નામ જે ઉચ્ચારે
છે, તે સર્વ બધનથી મુક્ત થઈને મોક્ષ પામે છે.

“અવસાન સમયે પુરુષના પ્રિયજનોએ તથા બીજાઓએ પણ
તેના કલ્યાણને માટે અવશ્ય આત્મા પરમાત્માની અભેદતા-અદ્વિતીય-
તાનું જ્ઞાન-માત્ર જ્ઞાન જ કરાવવા, ભગવન્નામનો ધ્વનિ કરવો, એ પણ
કલ્યાણકારી ને વિશ્વવિદારી છે. ભગવાન્ અચ્યુતનાં હરિ, રામ, કૃષ્ણ,
ગોવિંદ, માધવ, પરમાત્મા, પુરુષોત્તમ, કેશવ, અચ્યુત, અનંત, નારા-
યણ, વાસુદેવ ઇત્યાદિ અપાર નામ છે. તેમાંથી ઇચ્છામાં આવે તે
નામનો ઉચ્ચાર વિશુદ્ધિથી, પરવશપણામાંએ પણ, જે પુરુષ કરે, તેનાં
પાતકો સિંહના ત્રાસથી જેમ મૃગગણ નાસી જાય છે, તેમ નાશ પામે છે.

“ અવગ્રેનાપિ યન્નામ્નિ કીર્તિતે સર્વપાતકેઃ ।

પુમાન્નિષ્કુચ્યતે સયઃ સિંહત્તૈર્મૃગૈરિવ ॥

અર્થ—પરાધીનપણામાં પણ જો હરિનું નામ લેવામાં આવે તો મૃગો જેમ સિંહથી
ત્રાસ પામીને તુરત તેને છોડીને નાસી જાય છે, તેમ સર્વ પાતકો પણ તે હરિનું નામ
લેનાર પુરુષને છોડીને જતા રહે છે.

“માટે હવે એ પુરુષના કલ્યાણાર્થ આપણે વારંવાર અચ્યુત
પ્રભુના નામની ગર્જના કરો.” એ સાંભળી આખો પુણ્યજનસમાજ
એકે સાદે અચ્યુત નામનો ઉપરા ઉપરી ધ્વનિ કરવા લાગ્યો, જેની
ગગનમાં મોટી ગર્જના થઈ રહી.

મહાત્મા બટુક પાછા બોલ્યા; “ઝં! એ મંગળકારી નામસ્મરણનું
કૃણ તત્કાળ આપણી સમક્ષ જ એ આત્માને પ્રાપ્ત થયું!” એ સાંભળી
સર્વ જનો પાછા તેની ભણી એકાગ્રવૃત્તિએ જોવા લાગ્યા. તે આત્મા,

કે જે મહાત્માસથી મળદ્વારે થઇને મળની સાથે જ દેહના સંગથી છૂટે થયો હતો, ને જેને બહાર આવતાંની સાથે જ પેલા પાશધારી પુરુષે પાશવડે મોટા બળથી બાંધી લીધો હતો, તે અંતરિક્ષમાં ભગવન્નામને પુણ્યધ્વનિ સાંભળતાં જ, પાશમાંથી મુક્ત થયો; ને પેલા ભયંકર પુરુષોની સામે તટસ્થની પેઠે સ્થિર ઉભો રહ્યો. એમાં કંઈ ન સમજવાથી વરેણ્યએ પૂછ્યું; “કૃપાનાથ, એ આત્મા ક્યાં છે? અમે તે જોઈ શકતા નથી. હું તો એ પુરુષના દેહને પેલા ભયંકર કાળપુરુષના તીક્ષ્ણ લાંબા પંખામાં સપડાયેલો જ જોઈ છું. તે હવે તેને ખેંચી જવાની તૈયારીમાં છે.” બટુક બોલ્યા; “સત્ય, યથાર્થ. કાળપુરુષ તો એનું કામ કરશે જ; પણ એમાં જે એક ગૂઢ રહસ્ય સમજી લેવાનું છે, તે હવે સૌ ધ્યાન રાખીને જૂઓ. કાળપુરુષ એ આ જગતમાંના જડ વિભાગને જ ભક્ષણ કરનારો છે, ચૈતન્યને ભક્ષ કરી શકતો નથી. જગત્ એ જડ તથા ચૈતન્ય બનેના સંમીલનથી ભાસમાન થયું છે. તેમ જ આ સ્થૂલ પુરુષ-રૂપ પણ એ બંને પદાર્થના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયો છે. પુરુષના દેહનો ભાગ તે સ્થૂલ અને તેમાં રહેલો તેનો આત્મા તે ચૈતન્ય છે. કાળપુરુષ, પુરુષના સ્થૂલ દેહનું ભક્ષણ કરે છે, તે વેળા તેમાંનો આત્મા (જીવાત્મા) પોતાના સહાયભૂત થોડાક સ્થૂલ સમૂહ સાથે તેમાંથી બહાર નિકળી જાય છે. અચ્યુતપથદર્શિઠારૂપ મહાશાસ્ત્ર વિષે અચ્યુત પરબ્રહ્માના શ્રીમુખની જ એ સંબંધે પવિત્ર વાણી છે કે:-

‘મમૈવાંશો જીવલોકે જીવન્મૃતઃ સનાતન ।

‘મન પઠાનીદ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિકર્પતિ ॥

‘શરીરં યદવાપ્રોતિ યજ્ઞાણ્ડુત્ક્રામતીશ્વરઃ ।

‘ગૃહીત્વૈત્તાનિ સંચાતિ વાયુર્ગોષાનિવાશયાત્ ॥

અર્થ-મારો જ સનાતન અશ જીવલોકને વિષે જીવનું સ્વપ્ન ધારણ કરે છે; અને પ્રકૃતિમા (જડસમૂહમાં) લીન થયેલી પાંચ ધદ્રિયો તથા છકુ મન એમને તે આકર્ષા લે છે. જ્યારે જ્યારે તે શરીર ધારણ કરે છે તથા શરીરનો ભાગ કરે છે, ત્યારે ત્યારે એ ધદ્રિયો સહિત મનને-તે પોતાની સાથે લેતો જાય છે એ કેવી રીતે? વાયુ જો કે અદૃશ્ય અને અલિપ્ત છે, છતાં ગંધના સ્થાનમા થઇને વહેતાં તેમાંના ગંધને પોતાની સાથે લેતો જાય છે તેમ

“અુને

.. ૯

‘શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં ગ્રાણમેવ ચ ।

‘અધિષ્ઠાય મનશ્ચાયં વિષયાનુપસેવતે ॥

‘વત્ક્રામતં સ્થિતં વાપિ શુંજાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ।

‘વિમૃદા નાહપદ્યન્તિ પશ્યન્તિ જ્ઞાનચક્ષુષઃ ॥

અર્થ:-કર્ણ, નેત્ર, ત્વચા, જીભ અને નાક, એ પાંચ જ્ઞાનગ્રાહકો સહિત મનને વિષે નિવાસ કરીને વિષયોના ઉપભોગ લેતો થકો તે જીવાત્મા, શરીરમાથી નિકળે છે ત્યારે, કિંવા શરીરમા જ હોઈને ઇન્દ્રિયોદ્વારો વિષયસેવન કરે છે ત્યારે પણ, તેને મૃદ જનો ભેદ શકતા નથી. માત્ર જેઓને જ્ઞાનરૂપી નેત્ર હોય છે, તેઓ જ ભેદ શકે છે.

“આ વિશ્વનિયમનો અનુભવ, તમારી દૃષ્ટિ આગળ બનતા બનાવ ઉપરથી જ તમે કરી દ્યો. એ વચનમાં કહ્યું છે કે, જીવાત્મા દેહમાં હોય કિંવા તેમાથી નિકળતો હોય, તેને મૃદ જન ભેદ શકતા નથી; પણ જ્ઞાનરૂપી નેત્રવાળા ભેદ શકે છે; તો તે પ્રમાણે તમોને પણ દિવ્યચક્ષુ પ્રાપ્ત થયાં છે, તે વડે તેને તમે ભેદ શકશો. એ પુરુષનો સ્થૂલ દેહ, કાળપુરુષના પંજમાં છે; ને તેમાં (એ દેહમાં) આજપર્યંત વાસ કરી રહેલો તેના જીવાત્મા, જે તેને ત્રાસ દેનારા પેલા કૂર રાક્ષસોના આકર્ષણથી બહાર આવી પાશમાં બદ્ધ થઈ ગયો છે તે, આપણે કરેલા ભગવત્પ્રામદ્વનિના પુણ્યથી તત્કાળ છૂટી જઈને કોરે ઉભો છે, તે જાઓ.”

વરેષ્ઠુ બોલ્યો; “હા; તેના પગની પાસે પેલા બે કાળા પુરુષો ઉભેલા છે!” બટુકે પૂછ્યું; “પણ મૃતકદેહના મસ્તક લાણી કંઈ તમારા ભવામાં આવે છે?” વરેષ્ઠુ બોલ્યો; “ના; ત્યાં તો કંઈ જ નથી; માત્ર થોડાક ધૂમાડાના ગોટા જેવું કંઈક લાસે છે.” બટુકે કહ્યું; “એ જ એ જીવાત્મા.* એ ધૂમાડો નહિ, પણ તે મૃતકનો જીવાત્મા છે. તમારાં

* ટીકા-ઉપર જે વર્ણન કરવામા આવ્યું છે, તેનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવાનું આવશ્યક હોવાથી અહીં કંઈક ખુલાસો કરીએ છીએ. મનુષ્ય આ પાંચ ભૌતિક દેહનો ત્યાગ કર્યા પછી કેવી આદૃતિ ધારણ કરીને પોતાનાં પુણ્ય પાપ આદિક કર્મોના ભોક્તા થાય છે તે કેવળ અનિર્વચનીય છે છતાં મહાભાગના આશ્રમવાસી પર્વમા શ્રી વ્યાસદેવે તેના સંબંધમા ધૃતરાષ્ટ્રનો કંઈક સદેહ દૂર કરતાં જે જણાવ્યું છે, તે ઉપરથી એ વિષયનું સ્પષ્ટ સ્ફોટન થાય છે, કે મનુષ્ય દેહનો ત્યાગ કર્યા પછી જીવાત્મા સિંગદેહ-સૂક્ષ્મદેહ ધારણ કરે છે અને તે હવામાં ધૂમાદૃતિએ રહે છે તે જ સિંગદેહના પુણ્યપાપના કળોનો ઇશ્વરી ન્યાયમંદિરમાં નિર્ણય થાય છે. આ વિષયમાં રોટજન-રે નામની નવીન વિદ્વાની શોધ આપણા પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનને પુષ્ટિ આપે છે. પેરીસના એક વિદ્વાને મૃત્યુ એ શી વસ્તુ છે, તેના સંબંધમાં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ ઉકીરત આપી છે.-કેદખાનામાં પડેલા એક કેદીના મૃત્યુ સમયે તેના શરીરપર રોટજન-રેના કિરણો મૂકીને તપાસ કરવા માંડી મૃત્યુના અવસાન કાળે તે પુરુષનો જીવાત્મા જાણે ધણું જ ગભરાતો હોય તેવી અવસ્થામાં એક ગૂઢાકૃતિમાં દેહમાં દોડાદોડ કરતો જણાયો અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે જાણે નવસે ને નવાણું

દિવ્યચક્ષુ છતાં પણ તમને એ દેખાયો નહિ, કેમકે એ તો માત્ર દિવ્ય જ્ઞાનચક્ષુથી જ દેખાય એવો છે. પણ હંબુ એ શુદ્ધ ચૈતન્ય નથી, તેમાં કેટલોક સૂક્ષ્મ જડભાગ* છે, એથી જ ઈંધક જ દષ્ટે પડે છે. એનું કારણ છે: જેમ શરીરમાં થોડોક પણ ઝેરનો ભાગ હોય છે ત્યાં સૂધી પ્રાણી આરોગ્ય હોઈ શકે નહિ, તેમ જ જ્યાં સૂધી જીવાત્મામાં અહંકારવૃત્તિ છે હું ને મારું એવું બંધન છે—ત્યાંસૂધી તે શુદ્ધ ચૈતન્ય બની શકતો નથી. અહંકાર—હું છું, હું દેહ છું, પણ આત્મા નથી, એવી ભાવનાની નિવૃત્તિ થાય નહિ, અહંકારે માનેલા બીજાને રોગરૂપ માની તેના સંહાર કરે નહિ, અને આત્મતત્ત્વના વિવેકથી સ્વયં બ્રહ્મ છે એમ જાણે નહિ. ત્યાં સૂધી જીવાત્મા વિશુદ્ધ ચૈતન્યપણાને પામતો નથી. જે જીવ વસ્તુતઃ વિશુદ્ધ છે, સર્વદા એકરસ છે, ચૈતન્ય છે, વ્યાપક છે, આનંદરૂપ છે, નિર્દોષ છે, નિર્વિકાર છે, તેણે અહંકારથી જ—માયાની ભૂલવાણીથી જ—સંસાર માન્યો છે; અને તેના યોગથી ભૂલાવામાં પડી, તેમાં જ લપટાઈ, આનંદ માનવાથી શુદ્ધ થતો નથી. એમ શુદ્ધતા વગર ચૈતન્યરૂપ સતે, બંધનરૂપ અહંકાર વશ રહે છે, ત્યાં સૂધી વિશુદ્ધિની લેશ માત્ર પણ આશા એ જીવાત્માને નથી. પણ જે જીવાત્મા, અહંકારથી મુક્ત થાય છે, તે શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે, ચન્દ્રપેરે નિર્મળ થાય છે, પૂર્ણ, સદાનંદ ને સ્વયંપ્રકાશ થાય છે. તેવા જીવાત્માને દિવ્ય ચક્ષુ પણ જોઈ

નાડીઓની અદર અબયસ્થાન મેળવવા માટે તે કરતો હોય, તેમ ભાસ થયો ક્ષણ સૂધી તે દેહગત દૃશ્યના ધબકારા બધ પડી ગયા અને ક્ષણ પછી પાછા ચાલુ થયા, અને બીજે જ ક્ષણે તે દેહીનાં ચક્ષુરિન્દ્રિયમાથી નિષ્કળીને હવામાં મળી જતો ધૂમાડો જણાયો એ ધૂમાડો ચક્ષુમાથી સંપૂર્ણ બહાર નિકળ્યા પછી તે જ પુરુષના જેવી જ એક આદૃતિ બધાઈ ગઈ ને મસ્તક પર ઉભી રહેલી જણાઈ તે પછી તે ધૂમાદૃતિ પુરુષ, પોતાનો હાથ ઉઠાવી ધ્રુવ ભૂમિપર પડેલા દેહને છેવટના રામ રામ કરતો હોય ને કહેતો હોય કે મારો ને તારો સબધ હવે પૂરો થયો છે, માટે છેલ્લા પ્રણામ, એવા સૂચનાદર્શક છેલ્લા પ્રણામ કરતો મસ્તક સૂધી હાથ લઈ જતો લેવામાં આવ્યો પાછો તે હાથ નીચે નમાવ્યો અને તે ધૂમાદૃતિ જોતજોતાં જ હવામાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ. આ ઉપરથી આપણે સાર એ લેવાનો છે કે, તે ધૂમાદૃતિ પુરુષ તે આપણા અધ્યાત્મરાત્રમા વર્ણવેલો સૂક્ષ્મ દેહી જીવાત્મા હતો.

* કાન, નાક, નેત્ર, જિહ્વા, ત્વચા, એ પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયોમા રહેલી જે વિષયોનું ગ્રહણ કરવાની સૂક્ષ્મ શક્તિઓ તથા મન, અર્થાત્ મન સહિત ઇન્દ્રિયો, એ સર્વ જડ પદાર્થો છે, ચૈતન્ય નથી; ને ચૈતન્ય વગર એકલા હોય તો કશા કામનાં નથી. તેઓના જ સંગથી આત્મા, જે કેવળ નિરાકાર, નિરંજન, ચિદ્રૂપ છે, તે આવો સાકાર અને દૃશ્યમાન થયો છે

શક્તિ નથી. એ જીવાત્માને માત્ર દિવ્યજ્ઞાનચક્ષુ જ જોઈ શકે છે, પણ સામાન્ય પ્રાકૃતજન તો આ પાંચ ભૌતિક સ્થૂલદેહના સ્વરૂપને પણ જોઈ શક્તિ નથી. તો ચૈતન્યની તો વાત જ શી?” એટલામાં વરેખુ અકસ્માત્ બોલી ઉઠ્યો; “શુરદેવ, એ ધૂમાડાની તો સુંદર આકૃતિ બની ગઈ! અને તે પણ વળી બાણે એ મૃતકના દેહ સરખી જ છે! એ સઘળી પુરુષાકૃતિ જો કે ધૂમાડા જેવા પદાર્થની બનેલી લાગે છે ખરી, પણ વળી તે નિર્મળ પારદર્શક છે, એથી આપોઆપ ઓળખાઈ આવે છે કે, એ જ એ મૃતકનો લિંગદેહ છે. એની પાસે વસ્ત્રાદિકમાંનું કશુંય નથી. હવે એ સાવધ છે, ને કંઈક બોલતો હોય એમ લાગે છે, માટે આપણે તે સાંભળવું જોઈએ.”

એ ધૂમાકૃતિ પુરુષ પ્રાર્થના કરતો હોય, તેમ હાથ જોડીને પેલા બિહામણા પુરુષો પ્રત્યે બોલ્યો; “આવી લયંકર આકૃતિવાળા તમે કોણ છો? તમે અહીં કેમ આવ્યા છો? તમારો કશો અપરાધ ન કર્યો છતાં મને તમે કેમ અસહ્ય દુઃખ દો છો?” તે લિંગદેહી મૃતકનાં આવાં વચન સાંભળી, તે યમહૂતો તેને કહે છે કે; “અમે મહાત્મા ધર્મરાજના અનુચરો છીએ, ને તેમની આજ્ઞાથી તને તેડી જવા સારુ આવ્યા છીએ. તં અમારો અપરાધ કયો નથી; પણ અમારા સ્વામીના સ્વામી-ધર્મરાજનો અપરાધ કયો છે; અને એના અપરાધીઓને તેની આજ્ઞાથી દંડ દેવો, એ અમારું કર્તવ્ય છે.” ધૂમાકૃતિરૂપ લિંગદેહી જીવાત્માએ કહ્યું; “તમારા સ્વામીનો મેં શો અપરાધ કર્યો છે?” તેના ઉત્તરમાં તેઓ બોલ્યા; “આ પુરદ્વાર* તે પવિત્ર અચ્યુતમાર્ગનું દ્વાર છે; જેમાં થઈને અચ્યુતપ્રભુને શરણુ જનારાઓને તેમનો માર્ગશ્રમ નિવૃત્ત થવા સારુ જ માત્ર અહીં થોડો કાળ નિવાસ કરવાની આજ્ઞા છે; છતાં તે સ્થાનને પોતાનું વસવાનું સત્ય-નિત્ય-સ્થાન માની લઈને, તેમાંના ભોગ્ય પદાર્થોનો જે મનુષ્ય નિરંતર ચથેચ્છપણે, પોતાના દેહસુખને અર્થે ઉપલોગ કરે છે ને પરલોકના સાધનનો-સ્વાત્મસ્વરૂપનો વિચાર કરતો નથી, તે જીવ અમારા પ્રભુના પ્રભુનો અપરાધી છે. આ સ્થાનનું પુરદ્વારનું આધિપત્ય અમારા સ્વામીના હાથમાં છે. પણ અલ્યા દેહ-

* મનુષ્યદેહ મનુષ્યદેહથી સતજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, જીવ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એને પુરદ્વાર માનવાનું કારણ આજ કે, એ દ્વારથી જ પરમજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, બીજા પદ્ધતિ દ્વારથી જીવાત્માને જ્ઞાન કે મોક્ષ પ્રાપ્ત થતાં નથી.

ભોગી ! સત્યાસત્ય, નિત્યાનિત્યનો ભેદ ન જાણનારા ! જગન્નગરમાંથી* અચ્યુતપુર જવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને તું નિકળ્યો હતો કે નહિ ?”

તેના ઉત્તરમાં તે લિંગદેહી જીવાત્માએ કહ્યું; “હા, હા.” ત્યારે ધર્મદૂત બોલ્યો; “ત્યારે પછી ત્યાં જવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં, અહીં કેમ લપટાઈ રહ્યો છે ?” જીવાત્માએ કહ્યું; “થાક લાગવાથી થોડીવાર વિશ્રામ લેવાને બેઠો, ને હમણાં ઉઠું છું, હમણાં ઉઠું છું,† એમ વિચાર કરતો હતો, એટલામાં નિદ્રા આવી ગઈ. જ્યારે શુદ્ધિમાં આવીને ચોમેર જોયું તો મારા સાથીઓ સૌ આગળ નિકળી ગયલા હતા. હું નિરુપાયથી ગભરાઈને ચિંતા કરવા લાગ્યો. પણ એટલામાં એક સ્ત્રી‡ ત્યાં આવીને મને ધીરજ આપી કહેવા લાગી કે, ‘તમે શાને ચિંતા કરો છો ? તમે પોતાને એકલા સમજશો નહિ; હું પણ તમારી પેઠે પાછળ રહી ગયેલી છું ને સંગાત શોધું છું, પણ મને તો આ સર્વ પાંચિકોની દોડધામ ઉપર ધિક્કાર છૂટે છે; કેમકે આવું સુંદર સ્થાન મૂકીને, જ્યાંનું કંઈ જાણવા નથી, તે તરફ શા માટે દોડી મરવું ? આપ તો આગળ જવું રહેવા દઈ, અહીં જ સુકામ કરો. હું તમારી સેવા કરીશ અને આપણે ણંને જણુ આનંદ કરીશું.’ આવી રીતે કહેવા ઉપરાંત અનેક પ્રકારના હાવભાવ કરીને તેણે મને અચ્યુતપુર તરફ જતાં અટકાવ્યો, એટલે તેની સાથે હું અહીં જ રહ્યો ! પછી દિવસે દિવસે હું અચ્યુતમાર્ગ જવાની વાર્તા વિસરી ગયો. મેં કરેલી પ્રતિજ્ઞા પણ વિસરી ગયો, અને તેની સાથે પ્રીતિમાં એવો જકડાઈ ગયો, કે મને એ વાર્તાનું સ્મરણ સરખુંએ થયું નહિ.” “બસ બહુ થયું; તારાં કુકર્મો અમારે સાંભળવાં નથી; તે અમારા પ્રભુની દરબારમાં તેનો વડો કારભારી સાંભળશે. પણ હવે તું સમજ્યો હોઈશ, કે એટલા જ માટે તું અમારા સ્વામીનો અપરાધી છે, ને તે અપરાધની શિક્ષાને માટે તને તેની દરબારમાં લઈ જવા સારુ અમે આવ્યા છીએ. માટે ચાલ, આગળ થા; વિલંબ કરવાનું કામ નથી. તારા જેવા દુષ્ટ પ્રાણીઓને બાંધીને લઈ જવા સારુ અમે આ પાશ ધારણ કરીએ છીએ, પણ શું કરીએ ? તારે નિમિત્તે કોઈ પુણ્યવાન મહાત્માઓએ સર્વેશ્વર એવા અચ્યુતપ્રભુના નામની ગર્જના

* વિશ્વ એ વિશ્વમાના અનેક દેહો-અડજ, ઉદ્ભિર્જ, સ્વેદજ ને જરાયુજ ભોગવી, તેમાં કષ્ટ સહી, કોઈક દેહમાં કષ્ટ સહર્મથી ને પરમાત્માની કૃપાથી પ્રાણીને મનુષ્યદેહ મળે છે, કે તે દેહદ્વારા સત્તે જાણે † દીકા-કાલે હરિ બજ્યું, મોઠા યદને હરિ બજ્યું વગેરે આળસ; ને તેમાં જ હરિ બજવાનું ભૂલી જવું, એ રૂપ નિદ્રા. ‡ માયા-મિથ્યા મોહ

કરી, જેથી તે મહાપ્રભુના માનાયેં અમે તારાપર પાશ નાંખી શકતા નથી; પણ ચાલવામાં વિલંબ કરીશ તો આ તીક્ષ્ણ અંકુશ તથા સુદ્ધ-ગદો તારે અર્થે જ છે. અલ્યા મૂઠ! આ દેહાદિક સાથે સંબંધ રાખનારા સર્વ પદાર્થો, કે જે મિથ્યા છે, તેમાં તે મારાપણું માન્યું; ને એવી મતિરૂપ બંધન તને, તારા એ જ અજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થયું છે; અને તેથી જ તારે આ કલેશનો સમૂહ વહોરવો પડ્યો છે. તે આ મિથ્યા શરીરને સત્ય માની, મારુ મારુ કરી, વિષયોવડે પુષ્ટ કર્યું; વિષયોનું જ સેવન કર્યું, ને રક્ષણે કર્યું. તે અજ્ઞાનનો નાશ કર્યો નહિ, પણ કોણેટાના કીડા-પેરે તું વિષયોમાં બંધાઈ રહ્યો. આ અનાત્મ પદાર્થમાં જ આત્મબુદ્ધિ રાખી; અને મહામોહરૂપી મગરમચ્છના પેટમાં તણાઈ જઈ, જે આત્મ-જ્ઞાન માટે તેં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી-અચ્યુતપ્રભુના માર્ગમાં થઈ પ્રવાસ કરી, ત્યાં પહોંચવાની પ્રતિજ્ઞા કીધી હતી, તેનો ભંગ કરી, બુદ્ધિની કલ્પેલી અનેક અવસ્થાઓને સત્ય માની તે ભોગવવામાં મગ્યો રહ્યો! હે દુર્બુદ્ધિ! તું વિષયોરૂપી ઝેરથી ભરેલા અપાર સમુદ્રમાં એ કારણે જ અહુણાં ગળકાં ખાય છે, એ શું થોડો અપરાધ છે?” એટલામાં ખારણા આગળ બેઠેલામાંના એક દ્વેતે અંદર આવીને કહ્યું; “આટલો બધો વિલંબ શા માટે કરો છો? શું તમને એ જીવપર દયા આવે છે?” પછી તે જીવાત્માને ઉદ્દેશી કહ્યું; “ચાલ, વહેલો થા; શું તું અહીં કોઈની સહાય ઈચ્છે છે? તારા કરેલા અપરાધોથી તો કોઈ પણ અહીં છોડાવે તેવું નથી, આગળ થા.” એટલું કહી તેની સાથેના ખીન્ન દ્વેતે, સુદ્ધગરના બે ત્રણ પ્રહાર કીધા; એટલે મોટી ચીસ નાંખીને તે પરવશ થયેલો જીવાત્મા, ત્યાંથી બહાર નિકળવા માટે તત્પર થયો, પણ ત્યાંથી નિ-ળવું તેને ઘણું જ દુષ્કર લાગ્યું. જે દેહમાં રહી પોતે જન્મ પર્યંત અને સુખ (તામસી ને રાજસી સુખ-વિષયજન્ય સુખ) ભોગવ્યાં હતાં, દેહને મૂકીને પરવશ થઈ જતાં તેને બ્રહ્માંડ તૂટી પડવા જેટલું દુઃખ થયું. આ દેહ જે ત્વચા, માંસ, મેદ અને હાડકાંઓનો સમૂહ છે, તેમાં જેણે, અનાત્મજ બુદ્ધિથી, અભિમાન ધરી સત્ય માન્યું છે, તેને શાંતિ થતી નથી. મૂઠબુદ્ધિ ને અનાત્મજ, આ દેહને જ ‘હું’ માને છે; કંઈક સમજીક જીવને ‘હું’ માને છે; પણ એ સર્વને અંતે અશાંતિ જ છે. એવી જ અશાંતિ આ મૂઠ જીવને થાય છે. તે વારંવાર પાછો વળીને પોતાના ત્યાગ કરેલા દેહ ભણી જોવા લાગ્યો, ને નિઃશ્વાસઉચ્ચ્વાસ નાંખી રુદન કરવા લાગ્યો. ‘આવો ઉત્તમ મનુષ્યદેહ મને પ્રાપ્ત થયો હતો,

છતાં તેને આશ્રયીને મ્હેં સત્કર્મ ન કયું, રે સત્કર્મ તો શું, પણ મ્હેં દુષ્ટે ઉલટાં કુકર્મો જ આચર્યાં, કે જેથી મારી આ દશા થઈ છે. હું ચમદ્ધતોને અધીન થયો છું, અને કોણ જાણે હવે આગળ મારું શું થશે. જો થોડોક કાળ પણ આ દેહ મને યુનઃ મળે તો હું કંઈક સત્કર્મ કરું. હું અહીંથી જ આ સર્વ કુટિલ કુટુંબનો ત્યાગ કરીને અચ્યુત માર્ગે આલ્લો જાઉં;’ એમ તે અહુણાં વિચાર કરતો હતો.

તથાપિ હજી પણ આ જીવાત્માને ઘરમાંથી નિકળવું ગમતું નથી. તેને પોતાની એકેક સમૃદ્ધિ જોઈને મોટો શોક થાય છે કે, ‘આમાંના એક પણ પદાર્થ હવે મારા કામમાં આવનારો નથી. હવે એ મારા નથી. રે! જ્યાંસૂધી મારા હતા, ત્યાંસૂધી મેં એનો કશો પણ સહુ પયોગ કર્યો નહિ. મને મળેલો આ અમૂલ્ય દેહ પણ સત્કર્મમાં મેં ન જ ચોળ્યો. મેં આદિ તથા અંતથી રહિત, અદ્વિતીય, વિશુદ્ધ, વિજ્ઞાન મય, પ્રશાંત, સત્ય પરબ્રહ્મનો વિચાર જ ન કીધો; પણ ભ્રાંતિ પામેલો માણસ જેમ ભ્રમથી રૂપારૂપે પ્રતીત થતા છીપમાંના પ્રકાશને સત્ય રૂપું માને છે, તેમ જ મેં આ જગતના સર્વ લોભ્ય પદાર્થોને જ સત્ય માન્યા. પણ રે હાય! વિવર્તરૂપે રહેલા સર્વ પદાર્થો મિથ્યા છે; આ સર્વ દૃશ્ય પદાર્થો કલ્પિત છે; નાશવંત છે; દેહ ને તેના સંગંધી સર્વ પદાર્થો અસત્ય છે. પણ મારા જેવો જગતમાં કોણ હશે કે, જેને સત્યાસત્યનો વિચાર જ થયો નહિ હોય? ને નિત્ય, આનંદમય, વિજ્ઞાનમય, પરાતપર પ્રભુને જાણ્યા જ નહિ હોય?’ એવો ખેદ કરતાં વળી તે પેલા નૃસિંહર દ્વેષીને મારથી મહાભય અને ત્રાસ પામીને પોતાના લવિષ્યની ચિંતા હવેરવા લાગ્યો કે, ‘અત્યારથી જ જ્યારે હું આ દ્વેષીને સ્વાધીન થઈને રાધાહા અસહ્ય પીડા લોગવું છું, ત્યારે આગળ હવે તેઓ મને ક્યાં લઈ જાશે, ને મારી કેવી દુરવસ્થા કરશે? જેના અનુચરો-દ્વેષી આવા લયંકર અને કુર છે, તેઓનો સ્વામી ચમરાજ તે કેવો લયંકર હશે? તે મને શી શિક્ષા કરશે? ત્યાંથી મને કોણ છોડાવશે? હાય! જે સમર્થ પ્રભુના નામની ગર્જના છેક અંતરિક્ષમાં થયલી સાંભળવાથી આ દ્વેષીએ મને તુરત તેમના લયંકર પાશમાંથી મુક્ત કર્યો, તે પવિત્ર પ્રભુને મ્હેં પાપીએ છેક જ વિસારી દીધા! જે સમર્થનું એક પવિત્ર નામ માત્ર જ આવા મહદ્દલયમાંથી પ્રાણીને છોડાવે છે, એવું હું અચ્યુતપથના પાંચિદેને મોઢે વારંવાર સાંભળતો હતો, છતાં ધન યોવનાદિ મદને લીધે, મ્હેં તેનાપર શ્રદ્ધા ન કરી! રે! એ વિના ખીજું પણ મેં કંઈજ સદા-

ચરણ ન ઠર્યું. રે! અહીં પડી રહીને મેં અન્યુત્તમાર્ગનો ત્યાગ કર્યો તો ખેર, પણ તે માર્ગે જનારાઓની વારંવાર આગતાસ્વાગતારૂપ સેવા પણ ઠરી હોત તોયે કદાચ તેથી હું આ કૂર પુરુષોના હાથમાંથી છૂટવા પામત. પણ હવે હું શું કરું? કોનો વાંક કહું? પેલી સ્વાર્થિણી દુષ્ટાએ જ-માયારૂપ સ્ત્રીએ મને પરાણે જગતમાં બાધીને આ ચમદ્ગતોને સ્વાધીન કર્યો છે; ને હવે મારા દુઃખને માટે નહિ, પણ પોતાના જ સ્વાર્થની હાનિને માટે તે મોટું આક્રંદ કરે છે. આ કુટીલ સ્ત્રી ને સ્વાર્થી કુટુંબને* મેં પોતાનાં માન્યાં, તે મેં કેટલું અવળું આચર્યું છે? આવો મહાશોક અને પશ્ચાત્તાપ તે જીવાત્મા કરતો હતો, એટલામાં પેલા દૂતોમાંથી એક જણે તેને લોહમુદ્ગરનો ધક્કો મારીને કહ્યું, “અરે દુષ્ટ! હવે તું શામાં લલચાઈ રહ્યો છે? જે તારુ વહાલામાં વહાલું શરીર, કે જેવડે તું આ લોકમાં હતો, ને જે તને દયાળુ પ્રભુએ તેના પવિત્ર માર્ગે જવા સારુ આપ્યું હતું, તે તો તું આડે માર્ગે ચોજી ચોજીને અંતે જોઈ બેઠો; અને તારાં કરેલાં કર્મોનો હવે અકાળે શોચ કરવા મંડેલો તું, જે શરીરને જન્મજન્માંતરને અંતે, મહા કષ્ટ વગર પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ નથી, તેનો હવે શોચ કેમ કરે છે? જેના હૃદયમાં ક્ષણ-ભર પણ અહંકારની નિવૃત્તિનો વિચાર થતો નથી, જે દેહમા જ આસક્ત રહે છે ને દેહી વિષયોમાં જ લુપ્ત રહે છે, તેનું કલ્યાણ ક્યાં છે? તારો આત્મા દેહથી ભિન્ન છે, એનું તને જ્ઞાન થયું નથી, પણ આત્મા જ દેહ છે, એવું દૃઢ થયું હતું, તેથી વિષયો ભોગવવા માટે શું તું આ દેહ ઈચ્છે છે? એ તારા અજ્ઞાનને માટે શું કહેલું? હવે તો તને છેવટના ન્યાયને સારુ ચમલોક પ્રત્યે અમે લઈ જઈશું, જ્યાં તું તારા અપરાધોની શિક્ષા ભોગવીશ. પણ અહુણાં તો ત્યાંથી ચોરા કાળમાં પાછા વળીને આ લોકમાં પાછા આવી તું સત્કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય ને પુણ્યલોક પ્રાપ્ત કરે, એ આશા રાખવી વ્યર્થ છે. અરે મૂર્ખ! હાથમાં આવેલું અમૃત જે જીવ પી શકતો નથી, તે અમૃત વહી ગયા પછી પસ્તાય તેમાં શો અર્થ સરે!” એમ કહીને બે દૂતો આગળ થયા, ને બીજા બે તે જીવાત્માની પાછળ રહીને આલવા લાગ્યા.

પુરદ્વારથી બહાર નિકળતાં સૂધી તો તેઓએ ધીમે ધીમે આલ્યા કીધું, પણ સીમાડો વટાવતાં જ તેઓ તે જીવાત્માને લઈ અંતરિક્ષ માર્ગે મોટા વેગથી આલ્યા. આ વેળા તેઓએ જીવાત્માને બહુ કઠગી રીતે

અદ્ધર ઉંચકી લીધો હતો. આપણા વિમાનવાસીઓ, જેઓ વિમાનને પુરદ્વારપર સ્થિર કરીને એક ચિત્તે આ સર્વ જોયા કરતા હતા, તેઓએ પણ તે જીવાત્માને ઘણે દૂર પહોંચી ગયેલો જોઈ, થોડીવારમાં વિમાનને તેની લગોલગ પહોંચાડી દીધું.

ક્ષણભરમાં તે ભયંકર દ્વંતો, તે જીવાત્માને લઈને અંતરિક્ષમાંથી નીચે આવવા લાગ્યા, ને કોઈ એવી અપરિચિત ઠરાણ કંટક ભૂમિપર ઉતર્યા કે જેને જોતાં જ મહા ત્રાસ ઉપજે. એ જોઈ વિમાન વિરાજિત મહારાજા વરેખ્સુ, ગુરુચરણમાં નમન કરીને કૃતાંજલિપૂર્વક બોલ્યો; “કૃપાનાથ! આ પુરુષો તે અનાથ જીવને અહીં ક્યાં લાવ્યા? અહીં” તો પુરદ્વારમાંનું અથવા જગન્નરમાંનું કોઈ જ નથી. ત્યાંના સરખો કોઈ પંજરું દેખાવ દૃષ્ટિએ પડતો નથી. આ તો જેટલું દેખાય છે, તેટલું સઘળું બહુ અમંગળ અને કષ્ટરૂપ જ દેખાય છે. આ પવન ઉણુ અને દુર્ગંધવાળો વાય છે; તાપ અસહ્ય પડે છે; પેલી માર્ગમાંની રેત તપી ગઈ છે. વળી ત્યાં ઠારોઠાર વેરાયલા પાષાણના અણિયાળા ટુકડા તથા મોટામોટા કાંટા, ભાલોડા જેવા ઉભા થઈ રહેલા છે. છાયાને માટે ક્યાંય વૃક્ષ તો જોવામા પણ આવતું નથી, પણ પેલાં છેટે છેટે વૃક્ષો દેખાય છે, તે શેનાં હશે? એવાં દુર્વૃક્ષો મ્હં કદી જોયાં નથી. તેઓપર પત્રનું તો નામ જ નથી, પણ ચડથી ટોચ સૂધી સઘળે ભાલા સરખા કાંટા જ છે. વળી ઘણા તાપને લીધે ચોમેર અંજવાની વરાળોને લીધે આખું આ મહાઘોર અરણ્ય ભડભડાટ બળતું હોય એવું લાગે છે. આવા દુઃખરૂપ સ્થળે એ ચમદ્વંતો એ જીવાત્માને કેમ લાવ્યા છે? જુઓ, તે જીવને ધગધગતી રેતીમાં ઉભો કીધો છે ને ઉપરથી તેને સુદ્ધગરનો માર મારે છે. (પછી ખીલ પુણ્યજનો પ્રત્યે જોઈને રાજ બોલ્યો) આ કારી ચીસો તમે સૌ સાંભળો છો? તે એ જીવાત્માની છે. રે! તે બિચારા અનાત્મજનું આ નિર્જન અરણ્યમાં કોણ સગું? તેને આવા અગ્નિસમાન તપેલા દુર્ગંધ માર્ગમાં દ્વંતો ચાલવાનું કહે છે. તેના કુમળા પગ અડવાણા છે, આખું શરીર પણ ઉધાડું છે; ઉપર અસહ્ય તાપ અને નીચે આવો દુસ્તર માર્ગ, એમાં કોઈથી પણ ચલાય નહિ, ત્યાં ચલાવે છે; અને એ જીવ ચાલી શકતો નથી, ત્યારે દ્વંતો તેને માર મારે છે. હવે તેની શી ગતિ!” એટલું કહીને રાજ પુનઃ બોલ્યો, “આ તેના જેવી જ પણ જાણે ઘણે દૂરથી સંભળાતી હોય તેવી દયામણી ચીસો સૌ સાંભળો. ગુરુ દેવ! એ વળી કોની ચીસો છે? તે ક્યાંથી સંભળાય છે?” એ સાંભળી

મહાત્મા વામદેવજી બોલ્યા; “સજ્જ, એ ચીસો આ જીવના સરખા બીજ પતિતોની છે. તે અહીં, આ અરણ્યમાંથી જ સંભળાય છે. આ મોટા વિસ્તારવાળું ઘોર અરણ્ય એવા પતિતોને યમલોકમાં જવાનો માર્ગ છે. એ બહુ દુસ્તર છે. આ માર્ગે થઈ આવી અસહ્ય કષ્ટની યાતનાઓ જગત્ત-ગરમાં રહી ઈશ્વર, પુણ્ય, જ્ઞાન અને લક્ષિત વિસરી જઈ ઠરેલા પાતકોને કૃપારૂપે ભોગવતા અનાત્મજ્ઞ પ્રાણીઓ, કે જેઓ અચ્યુતમાર્ગ ભૂલી ગયા છે; જેઓએ વિષયોની ઇચ્છાવાળા બની, દેહરૂપી ગેહને નિરન્તરનું સ્થાન માની, વિષયોની જ કામના કીધી છે; દેહને જ આત્મા માની લીધો છે ને વિષયોના અનુસંધાનમાં તત્પરપણું દાખવ્યું છે, તેથી સંસારરૂપ બંધનમાં પડી નિત્યની અચલિત બ્રહ્મભાવની વાસનાપર પ્રીતિ ન કરતાં તનેા ઉલટો ક્ષય કરી, સંસારરૂપ વાસનાના બંધનને તોડી ન નાંખતાં, તે વાસના વધવા કીધી છે; વાસનાનું જ ચિંતન ક્યાં કીધું છે ને બહારની-વ્યવહારની ક્રિયાથી વાસનાને દૃઢ કરી, ને વધતી જતી વાસનાથી સંસારમાં વિંટળાઈ વળી, નવા સંસારને જન્મ આપ્યો છે; તથા પરમાત્માએ ઠરાવેલો નિયમ, કે સઘળા કાળમાં સઘળી અવસ્થાઓમાં ચિંતન, ક્રિયા ને વાસનાનો ક્ષય કરવો, તેથી વિપરીત વર્તીંત્રી પુત્ર, પૈસો, દેહ, ગેહ ને અનિત્ય પદાર્થો, તેને સત્ય-સર્વસ્વ-ત્રાતા માની તેમાં પ્રીતિ ધરીને, અપુણ્યવાળાં જ કર્મો કીધાં છે; અને એમ વાસનાવશ વર્તીં માત્ર અપુણ્યવાળાં જ કર્મોમાં નહિ પરન્તુ પાપકર્મમાં પણ પ્રવૃત્ત થઈ ન કરવાનું કીધું તથા કરવાનું ન કીધું, એવા અધમેને જવાનો આ માર્ગ છે; આને યાતનામાર્ગ કહે છે. જૂઓ, પેલો પ્રાણી ફરીને ચીસો પાડે છે. તે આલી શક્તો ન હોવાથી હૂતો તેને મારતા જાય છે, ને પોતાની સાથે ચીચોટિયું પકડી ઘસડતા જાય છે. શરીરમાંથી છૂટતા પ્રસ્વેદો અને નેત્રમાંથી પડતી અશ્રુધારાઓ પણ આ ઉળ્લુ પવનના સપાટાથી તત્ક્ષણ સૂકાઈ જાય છે. આવા સુખસાધનોથી ભરપૂર વિમાનમાં રહેલા છતાં, આપણને પણ અસહ્ય તાપથી મોટો ત્રાસ થાય છે, ત્યારે એ નવીન દેહ થરેલા અને વસ્ત્રાદિ રહિત જીવાત્માને કેટલું બધું કષ્ટ થતું હશે, તેના વિચાર તમે જ કરો. તેના બંને પગમાં મોટા મોટા કાંટા ભોંકાયા છે, તે કાઢવાને નીચો નમવા જાય છે, એટલામાં વાંસાપર સુદૃગર પડે છે; ને આલવામાં વિલંબ થતી હોવાથી, તેવી જ અવસ્થામાં બીજો હૂત વળી તેને ઘસડીને આગળ આલે છે. જેઓ કરવાનું નથી કરતા ને ન કરવાનું કરે છે, તે બંનેનું સમાન કૃપા આ જ મળે છે. આમાંના કેટલાકોએ પ્રભુને

ભજ્યા જ નથી, ભણ્યા જ નથી. કેટલાકોએ સંસારને જ ભજ્યો છે, તે સર્વની આવી જ અવસ્થા છે, અહો કષ્ટ ! અહો કષ્ટ !”

અતિશય દયાર્દ્ર બની ગયેલો રાજા વરેણસુ બોલ્યો; “કૃપાનાથ ! મારા મનમાં પ્રશ્ન થાય છે કે, જ્યારે મરનાર પ્રાણીનો એક દેહ છૂટ્યા પછી આવો બીજો દેહ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે દેહના આચ્છાદનરૂપ વસ્ત્રાદિક કેમ પ્રાપ્ત નથી થતાં, કે જે આવા કષ્ટમાં કામ લાગે ?” વામદેવણ બોલ્યા; “એ પણ પ્રાપ્ત થાય જ; પરંતુ દેહની પેઠે અચૂક પછે નહિ. આ દેહ તો તેને પૂર્વ દેહમાં રહેતી વેળાએ પણ સૂક્ષ્મરૂપે પ્રાપ્ત હતો જ. પૂર્વનો સ્થૂલદેહ નષ્ટ થઈ જતાં, તે દેહે ઠરીને કરેલાં કર્માનુશાસન લોગવવા માટે, અત્યારે પ્રગટપછે સૂક્ષ્મદેહરૂપે દેખાય છે. તે પણ માત્ર આપણને જ; બીજા મનુષ્યોને તે દેખાતો નથી. એ લિંગદેહ છે. પણ સ્થૂલદેહમાં રહેતાં છતાં, તેના લોજન આચ્છાદનાદિક માટે પ્રાપ્ત થયેલી સામગ્રીમાંથી તેણે થોડી ઘણી જો પરોપકારાર્થે વાપરવારૂપે પરબ્રહ્મ પ્રીત્યે અર્પી હોય તો, તે તેને આ સ્થળે અવશ્ય કામ લાગતે અને નહિ તો તેને તે વિના જ રહેવું પડે. આ નિર્ભાગી પ્રાણીએ પરોપકારાર્થે કંઈ વાવર્યું હોય, એમ ભાસતું નથી. સાંભળો, તે પેલા હૃતો પ્રત્યે કંઈક કહે છે.”

દુઃખથી અને મારથી ત્રાસ પામેલો તે જીવાત્મા, બહુ દયામણી રીતે, અશ્રુધારા પાડતો, હાથ જોડીને હૃતોને કહેવા લાગ્યો; “હૈ યમાનુચરો ! મુજ અનાથપર જરાક દયાદષ્ટિ કરો. આ અગ્નિ સરખા તાપથી હું અતિશય ત્રાસ પામ્યો છું અને મને ઘણી તૃષ્ણા લાગી છે. આ તાપની જવાબાથી મારો કંઠે રુધાય છે ને આખે તરમર આવે છે, કૃપા કરી આટલામાં કોઈ જળાશય હોય તો દેખાડો.” એ સાંભળી એક હૃતે, ધમ્મ દધને વાંસામાં મુદ્ગરનેા ગોદો મારી કહ્યું; “આલ પાણી પીનારા ! શું આખા જન્મારામાંએ કોઈ ગરીબ તૃષ્ણાતુરને કદી પાણી પાતું છે કે અત્યારે પાણી માગે છે ?” આવી મહાદુરવસ્થામાં રગડાતે પીટાતે, તે જીવ ઘણેક દૂર નિકળી ગયો. એવામાં, તે દુઃખદાયી માર્ગની બાજુએ એક મોટું ઘટાકાર વૃક્ષ આવ્યું. તેની છાયા નીચે વાળી ઝાડીને કચરા કાંટા વગરની સ્વચ્છ જગ્યા કરી મૂકી હતી. ત્યાં આગળ શીતળ જળની એક ગોળી, લીના વસ્ત્રથી ઢાંકી મૂકેલી હતી, અને જોડે એક પાત્રમાં કંઈક ખાવાનો પદાર્થ ઢાંક્યો હતો. એ સઘળું છેટેથી જોતાં જ, ઉચ્ચ તૃષ્ણાથી અકળાયેલો તે જીવાત્મા, જો કે પરાધીન હતો અને અશક્ત બની ગયો હતો તોપણ, ઠઠિન મન ઠરીને તે ભણી દોડ્યો; એમ સમજીને કે યમ-

હૂતો તેમની કુટિલતાને લીધે ના કહેતા હશે, પણ આ જળ આયતું જ તૈયાર છે, ને છાયો. પણ છે, માટે ક્ષણવાર ત્યાં જઈ શરીર ટાકું કરું, ને પાણી પી લઉં પણ દોડીને કેવી રીતે જઈ શકે? પછવાડેથી હૂતે તુરત તેના પછવાડાના ભાગમાં અંકુશ લરાવી ખેંચ્યો, ને બીજાએ ઉપરથી ધડાધડ બે ચાર સુદગર ખેંચી કાઢ્યા. તે અનાતમજ, દેહને અને તેના ભોગોને સર્વસ્વ માનનારો ભાગ્યહીન જીવ, તત્કાળ ચકરી ખાઈને નીચે પડ્યો, અને મૂંછિત થઈ ગયો.

એટલામાં તે જ માર્ગે થઈને તેની આગળ ચાલતો એક બીજો જીવાત્મા, પોતાની સાથેના હૂતોને માર્ગમાં ઉભા રાખીને તે વૃક્ષતળે આબ્યા; અને યથેચ્છપણે પેલા ઠાંકેલા પાનમાંથી લઘ્યપદાર્થ લઈ ખાવા લાગ્યો. પછી જળ પી થોડીવાર શાંત થઈને હૂતોના બોલાવવાથી પાછો ચાલવા લાગ્યો. એણે પગમાં સારા સુંવાળા જોડા પહેર્યા હતા, શરીરે ઉત્તમવળ વસ્ત્ર પહેર્યા હતાં, ને માથે છત્રી ઓઢી હતી, તેથી માર્ગની કિલબટતા સંબંધી તેને કશું દુઃખ થતું નહોતું; તેમ હૂતો પણ તેને કશેા ત્રાસ આપતા નહોતા. એ જોઈ, આ મૂર્ખોમાંથી સાવધ થયલા ભાગ્યહીન જીવે મોટા આક્રોશપૂર્વક વિલાપ કરવા માંડ્યો; “અહીં તો સઘળું પોતાનું જ પોતાને કામ આવતું દેખાય છે. હું લોકોને મોઢે સાંભળતો કે “હાથે તે સાથે;” પરંતુ મેં દુષ્ટે તે લોકવાણી તુલ્ય ગણી કાઢી. મારે મન તો તે લોક જ સાચ હોતો, આ લોકની વાત મેં માની જ નહિ. ન શાસ્ત્રને માન્યાં; ન ગુરુજનને શિષ્યજનનાં વચન પ્રમાણ્યાં; સન્તોને નહિ પણ ઠગ-ધૂર્ત એવાને-વ્યવહારને તારક ગણ્યા-સંસારમાં લદબદો! હવે કોણ સહાય કરે? ખરેખર મેં પાપીએ કોઈ તૃષાતુરને પાણી પાવા જેટલો પણ ઉપકાર કર્યો નથી, તો મને સુખ ક્યાંથી મળે? આ કોઈ પુણ્યાત્મા મારી આગળ જાય છે; તેને કશું દુઃખ નથી. રે, મેં કહી, જેને ઇશ્વર, પ્રભુ, પરમાત્મા, પરબ્રહ્મ, અદ્વૈતબ્રહ્મ કહે છે, એમાંના કોઈને વિચારે કીધો નહિ, તેમ હું લોકશાસ્ત્ર ને વાણીથી પુણ્યકર્મ તરફ પણ પ્રેરાયો નહિ ” એમ વારંવાર નિસાસા નાંખી, કપાળે કર પછાડીને રહતો દ્રક્ષણતો તે જીવ ચાલતો થયો. પછી પેલા હૂતોમાંનો એક બોલ્યો; “ભાગ્યહીન પ્રાણી! પુણ્યવાન પ્રાણીને દુઃખ હોય જ નહિ. આ તારી અગાડી ચાલનારા જીવને જો! આવા દુઃખદ માર્ગમાં પણ તે કશેા કલેશ ભોગવતો નથી. એણે પ્રભુપ્રીત્યર્થે નિષ્કામનાથી, નિરંજન પ્રભુને ઓળખીને, ઘણાં પુણ્ય કર્યો છે, ઘણાં દાન કર્યો છે, પોતાને

શરીરે દુઃખ વેઠીને પણ ઘણાને ઉપકાર કર્યા છે, ને પ્રભુની કૃપાથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા અન્ન અને વસ્ત્રાદિક સર્વ લોગ્ય પદાર્થોને, પ્રભુને અર્થે જ, એટલે પરોપકાર અર્થે જ ઉપયોગ કરેલો છે. મનુષ્યલોકમાં ભૂખ્યાને અન્ન, તરસ્યાને જળ, ને અવિદ્યાવાળાને વિદ્યાદાન આપવું, એ તો મનુષ્ય માત્રનું કર્તવ્ય જ છે-અર્થાત્ એ આપવાથી પુણ્ય થશે, માટે આપવું જોઈએ એમ નહિ, પણ એ વિદ્યા, અન્ન, જળમાં સૌ પ્રાણીનો ભાગ છે, તે તેને અવશ્ય આપવું જ જોઈએ. વળી એ જીવ સર્વમાં સર્વત્ર બ્રહ્માવાથી જોઈને સંસારને અનુસરતો હોતો. પણ માયા-વડે ઠગાયલો પુરુષ જ બ્રહ્મમાં ભેદ જુએ છે, ને જે બ્રહ્મને વિષે ભેદ જોઈને, ‘હું ને મારું’ કરી બેઠો છે, તે વારંવાર જન્મમરણના કલેશ લોગવે છે, ને અચ્યુતપ્રભુને ભૂલી જવાથી મહાકષ્ટને પામે છે. જે જીવ દ્વૈત અને અદ્વૈત એવો જે ભેદ કલે છે, તે મહાકષ્ટ પામે છે; પણ જે જીવ જગતમાં અભેદ દૃષ્ટિવાળો છે, તે જ કલેશથી મુક્ત રહે છે. પણ તેમાંનું તું કશું સમજ્યો કે કરી શક્યો નથી, તે તો ઉલટું-પરાયા અને એક ઘડીને માટે વિશ્રામ સારુ મળેલા પદાર્થોને ઇચ્છામાં આવે તેવો દુરુપયોગ કર્યો છે. પુરદારના વિશ્રામાલયમાં આજ પર્યંત રહીને તે જે જે ઈર્ષ્યો કર્યા છે, તે શું તું ભૂલી ગયો છે? તું લોગેચ્છા માત્રનો જ સ્વામી હતો. પણ તે એટલું જાણ્યું નહિ, ક્રિવા જાણવાનો વિચાર કીધો નહિ, કે લોગેચ્છા માત્ર ગંધ છે, ને તેનો ત્યાગ તે જ મોક્ષ છે. આગળ પાછળનો વિચાર કર્યો વગર દૃઢ ભાવનાથી જે જે પદાર્થોનું ગ્રહણ-સેવન-પ્રીતિ-મમત્વ-તે જ વાસના છે. તે લોગોની વાસના ત્યજી નહિ, પણ વધારી; દેહવાસના ત્યજી નહિ, પણ વધારી; હવે સુખની કેમ ઇચ્છા કરે છે?”

આવું સાંભળી મોટો નિઃશ્વાસ મૂકી તે જીવાત્મા મહા અસહ્ય દુઃખનો અનુભવ કરતો ગળતે આંસૂડે ચાલવા લાગ્યો. માર્ગ ઉત્તરોત્તર અધિક વિકટ આવવા લાગ્યો. ગ્રીષ્મનો અપાર તાપ એણે થતો જવાથી હવે ટાઢ વાવા લાગી. ધીમે ધીમે ટાઢ એટલી તો વાવા લાગી કે, જાણે હિમાલયપરની હેમંતઋતુ સામટી જ ત્યાં વસી હોય! એવી ટાઢમાં કોમળ નૂતન દેહધારી તે જીવાત્માને શરીરે વસ્ર નહિ, અને પગમાં પાદરક્ષાએ નહિ, તેથી એ વિકટ માર્ગ ચાલવું કેટલું દોહડું હશે, તેની વાસનાગંધથી ગંધાયલા જીવને કદપના થવી પણ દુર્લભ છે. આ વેળાએ તે પુણ્યહીન જીવે પોકેપોક મૂકીને રડવા માંડ્યું. એ દુઃખમાંથી છોડા-

વનાર પોતાનો કોઈ પણ ત્રાતા જાગશે, એવી અપેક્ષાથી દશે દિશામાં જોવા માંડ્યું, પણ ત્યાં કોણ હોય? ઉલટા ચમકતો તાડન કરીને તેને શીઘ્ર ચાલવાનું સૂચવવા લાગ્યા. એટલામાં કર્મના લોગે એક મોટો કાંટો તેના પગમાં એવો તો લોકાયો, કે જે પગની પાટલી લેદીને ઉપર નિકળી આવ્યો. તે કાઢવાને તેણે નીચે વળીને ઘણાય પ્રયત્ન કર્યો પણ તે નિકળ્યો નહિ અને નિરુપાયે ચમોના મારના ડરથી એમને એમ રડતો ને જોડંગાતો તે ચાલ્યો. કેટલેક ચાલતાં એક મોટો કાંટાળો પર્વત આવ્યો. એ પર્વત ઘણો ઉચો હતો ને ઘણીક અણિયાણી શિલાઓથી, કંટક વૃક્ષોથી, તથા વિંછી, સર્પ, વ્યાઘ્ર આદિ પ્રાણીઓથી ભરપૂર હતો. એનાપર ચઢવાને ણાંધેલો કે કોતરેલો માર્ગ નહોતો, પણ પથરાના ખડાઓને ટેકી ટેકીને ચઢવાનું હતું. વચ્ચે હજારો હાથ ઉડાં એવાં કોતરો હતાં, કે જેમાં નાંખી નજર પણ પહોંચતી નહોતી. એવા દુર્ગમ પર્વતો જોઈને અર્થાત્ દુઃખના ડુંગરને જોઈને જ તે જીવાત્મા ચરચર કંપવા લાગ્યો અને ચમકતોને લળી લળીને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે, “હિ ચમાનુગો! ઘણી થઈ; દયા કરો, દયા કરો! મને અશક્તને ચાલવાને કોઈ સુગમ માર્ગ બતાવો. આ વિકટ પર્વત ઉપર હું કેમ કરીને ચઢી શકીશ?” ચમકતોએ તેને કહ્યું, “અરે મૂર્ખા! દયા કોણ કરે? દયા તો એક સર્વેશ્વર અચ્યુત કરે છે, અને અમારું કામ તો પતિતોને શિક્ષા કરવાનું જ છે. તે કોઈનાપર કોઈ દહાડે પણ દયા કરી છે કે, અત્યારે અમારી પાસે દયા માગે છે? જે કોઈપર દયા કરતો નથી, તે કોઈ પાસે દયા માગવાનો અધિકારી નથી. સત્વર ચાલ, એ પર્વતપર ચઢને જ પેલી મેર જવાનું છે.” એ પાપી જીવાત્મા શું કરે? નિરુપાયે પોતાના કમ્મે હાથ પછાડી પોકેપોક મૂકતો તે પર્વતપર ચઢવા લાગ્યો. ચઢાણુ બિલકુલ કઠંગુ હોવાથી થોડેક ચઢે, ને ત્યાંથી આખડીને હેઠો પછડાય; એમ કરતાં કેટલેક ઊંચે ચઢ્યો, એટલામાં એક જોમાંથી મોટા ભમરા ઉડ્યા, તે એના ઉઘાડા આખા શરીરપર વળગી પડ્યા! ત્રહિ! તોળા! તે ચીસેચીસ પાડવા લાગ્યો. એટલામાં અધુરામાં પૂરુ એક પત્થરની ટોચને હાથ ભરાવી પગલું ભરવા જતો હતો તેવામાં, તેમાં છૂપાઈ બેઠેલા મોટા ઝેરી વિંછીએ જીરથી તેને ડંખ માર્યો. અરે ત્રાસ! અહો કષ્ટ! આ ડંખથી એકાએક ચમકી ધારમી ચીસ પાડીને ઝખકતાની સાથે જ તે જીવ એક અણિયાણી શિલા સાથે પછડાયો. આટલું છતાં પણ ઉપરથી માર પડવાની ણીકથી જેમ તેમ કરી,

પરાકાષ્ઠાએ તં પાછો ચઢવા લાગ્યો. ભમરાઓના ડંખોથી અને ઠારોઠાર પછડાઈને વાગવાથી, તેનું સૂક્ષ્મ શરીર, આખું રુધિરવડે ખરડાઈ ગયું હતું, તેથી માંસ જેવું બાણીને વજ્ર સરખી ચાંચોવાળા મોટા કૂર કાગડા તથા ગીધો વારંવાર તેની ઉપર ઝપાટા મારતા હતા. આ સઘળું તેને ઓહું હતું, તેથી વળી તેની સાથેના એક દૂતે, એક મોટો પથરો લઈ તેને માથે ઉપડાવ્યો, ને કહ્યું કે, “અલ્યા! તું એકલો જ ક્યાં જાય છે? લે આ તારી માલમતાનો વારસો. એનાપર તારી ઘણી પ્રીતિને લીધે એને મૂકીને તારાથી કેમ જવાય?”

આ સઘળો પ્રકાર જોઈ રહેલા વિમાનવાસીઓ, હવે તો ઘણો ત્રાસ પામ્યા. વરેખ્સુ હાથ જોડીને ગુરુજી પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો; “હિ કૃપાનાથ! આ તો સીમા ઉપરાંતની ચાતના છે. મને લાગે છે કે, આવા નિર્દય ચમદ્વતો કારણુ વગર માત્ર પોતાના કુતૂહલથી જ તેમના હાથમાં આવેલા દીન ગ્રાણીઓને પીડે છે.” ગુરુ વામદેવજી બોલ્યા: “વરેખ્સુ, તું રાજા થઈને કેમ ભૂલે છે? કોઈ અપરાધીને તેના ઘોર અપરાધની શિક્ષા માટે દેહાંતદંડ કરવામાં આવે, તેથી શું રાજા નિર્દય ગણાય? એમાં તો ધર્માધર્મનો નિર્ણય કરનાર ન્યાય જ કારણ છે; અને તેમાં પણ સાક્ષાત્ ધર્મમૂર્તિ ચમરાજનો ન્યાય તો કેવળ નિષ્કલંક છે; ને એથી જ એમનું નામ ધર્મરાજ પડ્યું છે. પણ એ જીવાત્મા દૂતોને શું કહે છે, તે સાંભળ.”

જીવાત્મા બોલ્યો; “હે ચમાતુગો! મને દીનને જેમ અને તેમ વધારે પીડવાને જ તમે રાજી છો? મારી આવી દશા છતાં હું આ ભારે પાપાણુ ઉપાડીને પર્વતપર શી રીતે ચઢી શકીશ?” એક દૂત બોલ્યો; “અલ્યા દુષ્ટ! તારા જેવા હૃદયશૂન્ય, થઈએ તો તો એથી પણ મોટો બોલે ઉપડાવીએ; તારી કૃતિ તું એટલીવારમાં ભૂલી જાય છે? એક બ્રહ્મવેત્તાની આર્તવાણીની પ્રાર્થના છતાં, ક્રોધે ભરાઈ તે તેને જે પથરો માર્યો હતો, તે જ એ નથી?” દૂતોના સુખથી, પોતે આગળ આગ્રેલાં કર્મનું યથાર્થ વર્ણન સાંભળીને, તેને માટે અતિશય પશ્ચાત્તાપ કરતો તે જીવાત્મા, છાનોમાનો આગળ ચઢવા લાગ્યો, ત્યારે એ સઘળું સાંભળી અહીં વિમાનવાસીઓના મનનું પણ સમાધાન થયું, અને હવે પછી શું થાય છે, તે જોતા તેઓ સ્વસ્થ બનીને બેઠા.

પેલો જીવાત્મા થાકીને કેવળ અશક્ત બની ગયો હતો, તો પણ કંઈક હૃદય કરીને ડગલાં ભરતો હતો, એટલામાં એક તિરછી શિલાપર ચઢવાનું આગ્યું. શિલા ઠારોઠારથી ક્ષીરને વેરાયલી હતી, ને તેની જોડમાં જ એક

મોટી, હજારો હાથ ઉઠી ખીણ હતી. શિલાપર બાળવીને પગ દેવા જતાં જ તેમાંના કાઠેલો લાગ અચ્ચો; ને લાગલો જ તે જીવાત્માને સાથે લઇને ઘડઘડ કરતો પેલી ખીણમાં ઝીંકાયો. પડતાં પડતાં તે જીવે, “અરે પડ્યો! પડ્યો!” એવી કાળ ભરી ખૂમ પાડવાની સાથે જ સઘળા વિમાનવાસીઓ પણ ખૂમ પાડી ઉઠ્યા, ને બહુ ખેદ કરવા લાગ્યા. તે હવે તો પૂરો જ થઇ ગયો હશે, નીચે તે અને ઉપર પથરા પડ્યા છે, એટલે તેને છુદાવામાં ઈંઈ મણા રહી નથી. હવે તો તે મરી ગયો હશે! પણ સૂક્ષ્મ* શરીરનું મૃત્યુ થતું નથી; મૃત્યુ સ્થૂલદેહને જ છે, તેથી વામદેવજી બોલ્યા; “હવે કેમ બૂલો છો? હવે તેને મરવું કેવું? મરવું તો સ્થૂલદેહને જ હોય, ને આ તો હવે તેનો ચાતનાભોગી દેહ છે! એ જ સૂક્ષ્મદેહ છે, એટલે એવડ તો તે પોતાનાં પૂર્વકૃતકર્મોનાં ફળરૂપે, ચાતનાઓનો જ અનુભવ કરે છે. અને આથી મરણ તો નહિ, પણ મરણાંત કરતાં પણ વિશેષ દુઃખ થાય છે.”

તે જીવાત્માને પડ્યો ભેઈ બે દૂત ખીણમાં ઉતર્યા, ને કેટલીક વારે તેને શોધી કાઢીને બહાર ખેંચી લાવ્યા. ખીણમાંના એક મોટો ઝેરી સર્પ તેના પગે વળગેલો હતો, જેને યમદૂતો ઘણાય મારતા હતા પણ છૂટતો નહોતો. મારથી તે જીવનાં અંગેઅંગ ચૂરેચૂરા થઈ ગયાં. તેમાં વળી આ સર્પનું હજાહજાર ઝેર આખે અંગે વ્યાપી ગયું, તેથી તે અપાર દુઃખમાં પૂરાઈ જઈને મૂર્છિત સરખો થઈ ગયો. પછી બહાર લાવીને દૂતોએ તેને ભોંયપર નાંખ્યો. તો તે ઘણાં ધીમે ધીમે દુઃખનાં ડસડાં લેતો હતો, ને જરા હાલતો પણ હતો. આખું ભેઈ તે યમોએ તેને પાશવતી ગણેથી ખાંધ્યો; ને જેમ કોઈ નીચ અંત્યજ, સુવેલા ધ્યાનને ઘસડી ભય છે, તેમ જીવને પોતાની પાછળ ઘસડાતો લઈને ચાલવા લાગ્યા. તેઓએ બહુ ઉતાવળે ચાલવા માંડ્યું થોડીક વારે એ વિદ્રુત પર્વતને ઓળંગી

* ડીકા-મૃત્યુ યથા પછી-દેહ પડ્યા પછી પુણ્યપાપભોક્તા લિંગદેહ રહે છે. આ લિંગની કાયા સોળ પદાર્થોની બનેલી હોય છે.-પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય-જ્ઞાન, ત્વચા, નેત્ર, શ્રોત્ર, નાસિકા; પાંચ કર્મેન્દ્રિય-વાણી, હાથ, ચરણ, ગ્રહા, ઉપચય; અગ્યારમું મન, અને પાંચ વિષયો-રુપ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ આ સોળ પદાર્થોથી લિંગદેહની ઘટના થયેલી હોય છે. આને કેટલાએક વાસનાદેહ પણ કહે છે આ દેહ-જે કે પાર્થિવ દેહ નથી, તો પણ તેને દશ ઇન્દ્રિયો છે જેનો તે તે ઇન્દ્રિયોમા ઇન્દ્રિયત્વ ધર્મ રહે છે તેઓની સાથે સંબંધ હોય છે, મન એ ઉભયાત્મક એટલે જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય ગણાય છે અને તે સર્વના એક નાયકરૂપ છે. જીવ જે સૂક્ષ્મદેહ-લિંગદેહમા રહેલો હોય છે, તે નિરાકાર છતાં પણ ઇન્દ્રિયોદ્ધારા વિષયોના ચચાર્થ અનુભવ કરે છે. વિષયો સુખ દુઃખ સમિશ્રિ હોય છે, તેથી સૂક્ષ્મદેહવાળો જીવ, પોતાનાં કર્મો પ્રમાણે સુખદુઃખાત્મક વિષયોના અનુભવ કરે છે.

તેઓ આગળ ચાલ્યા, તો જેમાં ખડ્ગની ધાર સરખી તીક્ષ્ણ પાન્યો ઉગી હતી, એવું વન આવ્યું. માર્ગમાં પાથરેલી ને ઉભી ઠરેલી ચોધારી તરવારોમાં થઇને ચાલવું ને એ પાન્યોના વનમાં ચાલવું ખરાખર હતું. તે વનમાં કપાતો ને છુંદાતો તે જીવ ઘસડાયો જતો હતો. ત્યાંથી આગળ ગાઢો અંધકાર આવ્યો. તે માર્ગમાં સઘળે તીવ્ર અણીવાળા શંકુઓ ઉભા રોપી મૂકેલા હતા. અંધારામાં ચાલવું ને વળી માર્ગમાં ઠારોઠાર ભાલાઓની વચ્ચે ચાલતાં તે જીવ ભયોભય વિધાઈ જતો હતો. તેની બહુ દયામણી ચીસો વિમાનવાસીઓમાં સંભળાતી હતી. એ પ્રમાણે ચમત્પુર જતા અસંખ્ય પાપીઓનો સંઘ, આ જીવાત્માની પેઠે અપાર કષ્ટ સહન કરતો ચાલ્યો હતો; અને તેઓના વારંવારના ત્રાહિ ત્રાહિના પોકારો સાંભળ્યા પછી જતા નહોતા. માર્ગમાં કોઈવાર ગાઠાં દ્વાર જળ આવતાં; કોઈવાર ઉના લાહે જેવા ઠાદવમાં થઇને તેઓને ચાલવું પડતું; કોઈવાર તપાવેલી વેળુમાં, ઠલી ત્રાંખા સરખી તપેલી ભૂમિમાં, ઠલી ઘણા ગાઠા ધૂમાડાઓમાં, દાવાનળમાં, ઠંઠંગાં ચટાણોમાં, ભયંકર ગુફાઓમાં અને વિષા, મૂત્ર, પરુ ઇત્યાદિ કૃત્તિસવ પદાર્થોથી ભરેલા ઊંડા ધરોમાં થઇને તેઓને, બહુ બહુ દુઃખ વેઠી ચાલવું પડતું હતું. આગળ ચાલતાં વળી કોઈવાર માર્ગમાં ઉના ખળખળતા પાણીની વૃષ્ટિ થતી હતી, કોઈવાર પાષાણુ વરસતા હતા, કોઈવાર અગ્નિ વરસતો, કોઈ સ્થળે નર્મુ રુધિર વરસતું, તો કોઈવાર શસ્ત્રની અને ખારા ઠાદવની વૃષ્ટિઓ, એ જીવો-પર થતી હતી. એટલા દુઃખમાં વળી જો ઉતાવળે ન ચલાય તો ઉપ-રથી ચમટતો લોહમુદ્ગરોથી તાડન કર્યાં જતા હતા. કેવળ કષ્ટ જ કષ્ટ! વિશ્રામ કે સુખનું તો, સંસારમાં ભોગેચ્છાથી-વાસના વધારનાર જીવોને સ્વપ્નું પણ નહોતું. એ સઘળા દુઃખરૂપ માર્ગમાં પેલો પુર-દ્વારમાંનો જીવ ઘસડાયા કરતો હતો.

આગળ જતાં મહાધોર માર્ગ આવ્યો. છેટેથી ઘણો અમંગળ ધૂમસ વરસતો દેખાયો, ને ખમી નહિ શકાય એવી દુર્ગંધ આવવા લાગી. ઠાગડા, ગીધ અને એવાં ખીલ્લં માંસાહારી ઘોર પક્ષીઓના ઠર્કશ શખ્દો દશે દિશાઓમાં સંભળાવા લાગ્યા. નજીક જઈ પહોંચ્યા ત્યારે જણાયું કે, તે એક ભયંકર અને પાપરૂપ મોટા વિસ્તારવાળી નદી હતી. પ્રાણીઓના હાડકાં અને તુંબલાના (માથાના) તેના કિનારા ખનેલા હતા; અને માંસ તથા રુધિર જેવા રોદ્ર પદાર્થોનો તેમાં ગાઢો ઠાદવ ભર્યો હતો. સેવાળને ઠેકાણે તેમાં પ્રાણીઓના માથાના વાળ તરતા હતા.

શીશુવાળું રુધિર, પાચ અને એવા અગ્નિચના ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થો તેમાં જળને ઠેકાણે જોડાયેલાં વહેતા હતા. જેવી એ નદી લયંકર હતી તેવા જ તેમાં લયંકર મચ્છ, કાચળા, મોટા કૂર મગર, શિશુમાર, જળસર્પો, સોય જેવાં સુખવાળા કીડા અને લોહી ચૂસી લેનારી જળો ઇત્યાદિ માંસને લેદનારાં જળચરો ખદખદતાં હતાં. નદીના બંને કાંઠાપર ને નદીની ઉપર, વજ્ર સરખી ચાંચોવાળાં ગીધો અને કાગડાં આદિ માંસાહારી પ્રાણીઓ, ઉડાઉડકરી રહ્યાં હતાં. ઉછળતી ઠઠાઈની અંદર જેમ ઘી ઉછાળા મારે, તેમ ઉછાળા મારતી એ લયંકર નદી એવા મોટા વિસ્તારમાં વહન કરતી હતી, કે તેનો સામો કાંઠો જ દેખાતો નહોતો. ચમપુર જનારા જીવોને એ નદી ઉતારીને સામે કીનારે લેઈ જવામાં આવતા હતા.

પુરદ્વારમાંના પેલા મૂર્છિત પ્રાણીને તે નદીના કિનારાપર જઈને ચમકૂતોએ ઝીંક્યો. મહાદુઃખથી પીડાતો તે જીવ, શ્વાસ પણ ઘણા ત્રાસથી લઈ શકતો હતો, ને આલી શકવું તો દુર્લભ જ હતું. હૂતોએ તેને જેમ તેમ ખેઠો કરીને પૂછ્યું; “અલ્યા પ્રાણી, આ તારા કર્મનો સંચય ઉછાળા મારી રહ્યો છે તે જ, એમ થાકી ગયે ચાલે તેમ નથી. હજી તો ઘણું દૂર જવાનું છે. ચાલ ઉભો થા ને આ નદી ઉતરીને પેલી તરફ ચાલ. પણ અલ્યા જીવ! એને સુખેથી તરી જવાય એવું કોઈ પણ પુણ્યકર્મ તો કર્યું છે?” પણ એ જીવ તો ઘોર ગર્જના કરતી અપાર દુઃખરૂપ નદીને જોતાં જ ગતચેતન થઈ ગયો હતો; તેથી તત્કાળ તેને ગળે પાશ નાંખીને, પૂર્વની પેઠે તે ચમકૂતો તેને નદીમાં ઘસડતો લઈ ચાલ્યા. તે પ્રાણી નદીમાં ઘસડાતો હતો, ડચકાં ખાતો હતો ને તેના ગળાના પાશની દોરી ઝાલીને ચમકૂતો અદ્ધર ચાલતા હતા એ જ રીતે બીજા અસંખ્ય જીવોનો સમૂહ એ દુઃખરૂપ અથાગ ઊંડી નદીમાં પડેલો હતો. ત્યાં કોઈ જીવ, પાશથી બંધાયેલો ખેંચાતા હતા, કોઈ અંકુશાદિક શસ્ત્રની અણીઓથી વિંધાતા હતા, કોઈને નાકથી વિંધીને, તો કોઈને માછલાં પકડવાના ગળવડે તાળવેથી વિંધીને ખેંચવામાં આવતા હતા. કેટલાકોની પાસે તો લોઢાં વગેરેનો ભાર ઉચકાવ્યો હતો, ને ઉપરથી પુષ્કળ માર પડતો હતો. આ વેળાએ તે પ્રાણીઓની દયામણી ધૂમોનો મોટો કોલાહલ થઈ રહ્યો હતો. આવાં અસહ્ય દુઃખોને જોઈ, તેઓ પોતાનાં પાછલા કુકર્મોને, પ્રભુની વિસ્મૃતિને, અપરાધ છુદ્ધિને, વિષયા-સંક્રાંતિને, અધર્મચરણને, આત્મરસાયણ વર્જવાને, સદ્ગુણના ઉપ-દેશનો તિરસ્કાર કરવાને, નિંદ્ર વર્તનને, દેહવાસનાને, જગતની ઉપાધિમાં

લીનતાને, કામને, સંકલ્પને, અશ્રદ્ધાને, અધૃતિને, નિર્લજ્જતાને, મનના વિકારોને, બુદ્ધિના વિપ્લવને, ઇન્દ્રિયોના નિરંકુશિતપણાને, મનના નિઘ્નની વિમુખતાને, પરબ્રહ્મથી થયલી વિમુખતાને, ક્રોધમાં થયેલાં કુકૃત્યોને, લોભમાં લલચાઈ વાસનામાં લપસી જવાને ને સંસારની આસક્તિને સંભારતા હતા; કોઈ મંદબુદ્ધિઓ ત્યાં પણ, “ઓ પુત્ર! હે બ્રાત્રી! રે મા! રે દ્રવ્ય! રે ઐશ્વર્ય! ઓ ખ્યારી!” ઇત્યાદિની જલ્પના પણ કરતા હતા.

આ મહાત્માસ જોઈને વિમાનવાસીઓ બહુ ખેદ પામ્યા. તેઓ ગુરુદેવને વિનંતિ કરવા લાગ્યા કે; “હું કૃપાનિધે! આ રોમાંચક દુઃસહ પ્રસંગ તો હવે અમારાથી જોઈ શકાતો નથી. હવે બહુ થયું; માટે આટલેથી પાછા વળી પરમપવિત્ર અચ્યુતમાર્ગ પ્રત્યે પધારો.” મહાત્મા વામદેવજીએ કહ્યું; “જ્યારે આ સર્વ જોતાં જ તમને ગદાનિ આવે છે ને ભયથી રોમાંચ થાય છે, ત્યારે તેમાં પડી દુઃખ વેઠનારાઓને કેમ થતું હશે? તેઓને જ્યારે આવી ઘોર ચાતના ભોગવવી પડે છે, ત્યારે તેના પ્રમાણમાં તેઓની કરણી કેટલી અધમ, કૂર ને નિંદ્ય હશે? વિશ્વનાં સુખ કે દુઃખનો કોઈ દાતા નથી; કોઈક તે આપે છે, ઉપજાવે છે, એમ માનવું, એ બુદ્ધિની અપૂર્ણતા છે; અને આ હું કરું છું, એ અભિમાન મિથ્યા છે; તેમ તે કરાવે છે, તે સર્વને આપે છે, તે પ્રેરણા કરે છે, તે બુદ્ધિથી બતાવે છે, એ પણ અવિદ્યા જ છે. પણ આ જગત માત્ર પોતપોતાનાં કર્મથી જ ગુંથાયલું છે. ધૃતિ, ક્ષમા, દમ, શમ, અસ્તેય, શૌચ, ઇન્દ્રિયનિયંત્રણ, બુદ્ધિ, વિદ્યા, સત્ય, એ સર્વ ધર્મનાં લક્ષણ છે; પરંતુ એને ત્યજીને અધમ કર્મને વિષે જેઓ લીન રહે છે, ને જે મૂઠો ભોગેચ્છામાં શ્રેય ગણી તેને અભિનંદે છે તે વારંવાર જન્મ-ગર્ભવાસનાં દુઃખો, જરા-વૃદ્ધપણાનાં દુઃખો ને મૃત્યુનાં દુઃખો ભોગવે છે. જે મૂઠો આ નાશવંત જગતનાં સુખોને ને કર્મોને સર્વોત્તમ સુખનું સ્થાન માને છે ને પરમ હિત શું છે ને શ્રેય શું છે, તે જાણતા નથી, તેઓ એથી પણ હીણા લોકમાં વાસ કરે છે. સુકૃત્ય* પણ બધનું કારણ છે, ત્યારે કુકૃત્યને માટે તો કહેવું જ શું? જગતમાં રહી રહી, જગતને સત્ય માની, ભય કે લજ્જા વગરનાં, દયા કે કરુણા વગરનાં કર્મો કરનારની આ જ ગતિ છે. આ ગતિ તેની જ છે, કે જેઓ વિષયોના શુરુ છે;

* યજ્ઞાદિક, તપ ને વ્રતાદિક કામ્ય કર્મો પણ, જીવને બધનમાં જ તાપનારા છે, પણ મોક્ષ દેનારાં નથી.

આ ગતિ તેની જ છે, કે જેણે શ્રીહરિને જાણ્યા નથી, પૂજ્યા નથી; વિચાર્યા નથી; આ ગતિ તેની જ છે કે જે અનાતમજ છે. પણ હવે તમે ખેદ પામે ના, આપણે એ માર્ગમાં વધારે વાર નહિ રોકાઈએ; પણ તમારે આગળ ખડું જોવાનું ખાટી છે. આ તો માત્ર યમલોકનો માર્ગ જ છે. પણ જ્યાં જવા પછી પ્રાણીઓનાં શુભાશુભ ઠમોને ન્યાય થઈ, તેના ઈર્ષ પ્રમાણે શિક્ષા કરવામાં આવે છે, તે સ્થાન જોવું અત્યાવશ્યક છે.” પછી રાજા વરેન્દ્ર હાથ જોડી બોલ્યો; “શુરુદેવ, આ નરકરૂપ નદીની પેલીપાર ઉતરવું તો અપાર કઠિન છે, ત્યારે કદાચ કોઈ પુણ્યાત્મા પ્રાણી આવતા હશે, તેઓ પણ શું આવાં જ દુઃખ સહન કરી પાર ઉતરતા હશે?” શુરુજીએ કહ્યું; “એમ કેમ હોય? પુણ્યકર્મીને માટે પાપકર્મીના જેવી જ સગવડ હોય તો નિયંતાના ન્યાયમાં દોષારોપ થાય. તેઓને માટે જૂદી સગવડ કરવામાં આવે છે. આ નદીને સુખેથી તરી જવા માટે વિતરણદાન કરવું પડે છે: અર્થાત્ સારી રીતે પોષણ કરી શકે તેવા સત્પાત્ર વેદવેદાંતે ગોનું* દાન કર્યું હોય, તેમ જ શક્તિ પ્રમાણે ગોનું પોષણ કર્યું હોય, તો તેવો પ્રાણી, આ નદી શ્રમ વિના પાર ઉતરી શકે છે. તેવાઓને ઉતરવાને માટે જુઓ પેલા કિનારાપર નાવ તયાર છે; અને એવાં વિતરણ-દાનથી આ નદી તરી શકાય છે. માટે જ આનું નામ વૈતરણી છે. પેલા કેટલાક પુણ્યાત્માઓ નાવમાં બેસીને જાય છે તે જુઓ.”

આ પ્રમાણે વાતચિત થતાં થતાં તો વિમાન એવા વેગથી ચાલવા માંડ્યું કે, થોડીકવારે તેઓ વૈતરણી નદીને ઓળાંધી ગયા. વૈતરણીમાં ગહન દુઃખ વેડીને પાર ઉતરેલા પ્રાણીઓ, નાના પ્રકારનું આકંઠ કરતા, માર્ગનાં અનેક દુઃખો સહન કરતા કરતા ને દૂતોનો માર ખાતા ખાતા ચાલ્યા જતા હતા. તેઓને જોતા જોતા વિમાનવાચીઓ વિમાનના મોટા વેગથી એક નગર ઉપર જઈ ચલ્યા. યમલોકને માર્ગે ચઢેલા પાપી પ્રાણીઓને એ સ્થાને ઈંકે વિશ્રાંતિ આપવામાં આવતી હતી. પણ ત્યાં

* દીકા-ગો એટલે ઇન્દ્રિય, ગો-ગાય, ને ગો-સરસ્વતી-વિદ્યા-બ્રહ્મવિદ્યા અને ગો-પૃથ્વી, (દેહ પૃથ્વીનો ભાગ છે.) ગો-દાન એટલે ઇન્દ્રિયો એવી રીતે સ્વાધીન-નિબંધમાં-કરી દેવી કે જેનાથી વિકાર-વાસના હૃદય થવા પામે નહિ દાન એટલે આપવું. ઇન્દ્રિયોને આપવી એટલે તેના વશમાંથી છૂટવું સરસ્વતી એટલે વિદ્યા પરમાત્માનું જ્ઞાન મેળવી, તેનો બીજને ઉપદેશ કરવો, એ પણ ગોદાન ગો-પૃથ્વી એટલે દેહ દેહની મમતાનો ત્યાગ કરી, આ દેહને પરમાત્માને અર્પવો એટલે તેમાં લીન કરવો, ને ગાયનું દાન એટલે બ્રહ્મવેદાંતોનો નિર્વાહ કરવા માટે ગાય, જે સર્વ રસોની દાતા છે તે આપવી એમ ગોદાનના અર્થ છે સાર્વત્રિક બ્રહ્મજીઓનો ગોદાનવિધિ તો મિથ્યા ચેટ ભરવાનાં કાકાં છે.

વધારે વાર ન ટકવા દેતાં પાછા તેઓને માર્ગસ્થ કરવામાં આવતા હતા. અહીં સહજ વિશ્રામ લઈ, તેઓ પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રાદિ સ્વજનોના તથા ધરના સુખને સંભારી નિસાસા નાંખતા, ત્યારે તે નગરવાસીઓ તથા યમદૂતો તેઓને ઠહેતા હતા કે; “અરે મૂઠો! ઓ અનાત્મજો! રે પાપાત્માઓ! કેનાં ધર ને કેનાં સ્વજન ને કેનાં દ્રવ્ય? તેઓની પ્રીતિને અર્થે કરેલાં કર્મો જ હવે તો આ લાંબા માર્ગે તમારે લોગવવાનાં છે. અત્યારે તમારાં પોતાનાં કર્મો માટે યસ્તાઓ છો, ત્યારે બાળકથી તે વૃદ્ધપણા સૂધી સૌના જાણીતા આ માર્ગથી શું તમે અનણ્યા હતા? કદાચ અનણ્યા હતા, તો સદ્ગુરુના સુખથી કે પવિત્ર પુરુષદ્વારા શાસ્ત્ર કેમ શ્રવણ ન કર્યું? હવે તો કર્યાં કર્મ લોગવો!” તે સાંભળી નિરાશ થઈને રુદન કરતા એ જીવો પાછા માર્ગે થતા હતા. એ સર્વ જોતું જોતું વિમાન આગળ આવ્યું, ત્યારે વરેષુના પૂછવાથી વામદેવજીએ જણાવ્યું કે, “આ આપણે જોયું તે સૌમ્યનગર. એ આ મહામાર્ગનો પહેલો વિસામો છે. એ નગર ગ્રાણીઓને કંઈક સુખરૂપ છે.”

આમ વાતચિત ચાલતાં ચાલતાં, મનોવેગથી ઉપડેલું તે વિમાન ત્યાંથી સેંકડો કોશ દૂર આવેલા એક ખીજા નગર ઉપર જઈ પહોંચ્યું. તેને દેખાડી ગુરુજી બોલ્યા; “રાજા, આ ખીજો વિસામો છે ને એનું નામ સૌરિપુર છે. અહીં જંગમ નામનો મહાભયંકર રૂપવાળો એક રાજા વસે છે-એને જોઈ ભય પામેલા પ્રેતોને, તેઓના મરણ પછી થયેલા *પુણ્યાદિકે કર્માનુસારે અહીં કંઈક અત્તોદક ગ્રાસ થાય છે; અને એ જ પ્રમાણે હવે પછી આવનારાં સર્વ વિશ્રામ સ્થાનોમાં પણ પ્રેતો પોતાની પછવાડે અપાયલાં પુણ્યાદિકંતું લક્ષણ કરી નિર્વાહ કરે છે. આગળ દેખાય છે તે ગંધર્વપુર છે. એ છેટેથી નગર હોય, એમ પ્રેતોને દેખાય છે: ને તેથી તેઓ થાક્યા હોવાથી ત્યાં વિશ્રામ કરવા તલપી રહે છે. પણ પાસે આવતાં ગંધર્વનગરની પેઠે જ તે અદૃશ્ય થઈ જવાથી, અનાત્મજ ને પાપકર્મથી પૂરા જીવો, નિરાશ થાય છે. પછી આવે છે તે, અનેક દુઃખોવાળું દુઃખપુર, પછી નાનાકન્દપુર, પછી સુપ્તપુર, અપાર ભયવાળું રૌદ્રપુર, દુઃખરૂપ વૃષ્ટિ જ્યાં થયા કરે છે એવું પયોવર્ષપુર, ને એ પછી હેમાળા કરતાં સોગણી ટાઢ જ્યાં વરસે છે એવું શીતાલ્યપુર

* મરણ પછી પુત્રાદિકે કરેલી ક્રિયારૂપ પુણ્યને અનુસારે એટલે કે ત્રિપાક્ષિક, શ્રાદ્ધ વગેરે કરીને તેના પુત્રાદિકે જે અત્તોદક તેના નિમિત્તે પુણ્યાર્થે આપ્યું હોય, તે પ્રેતો ત્યાં ખાય છે.

છે; તથા છેલ્લું જણાય છે તે બહુ લીતિપુર છે.” એ સર્વને ઓળંધીને વિમાન આગળ ચાલ્યું; ને કેટલીક વારે યમપુરની સમીપ જઈ પહોંચ્યું.

અતિશય મોટા વિસ્તારવાળી યમપુરીને ચાર* મુખ્ય દ્વાર હતાં. તેમાંના દક્ષિણ દિશા ભણીના મહાદ્વાર આગળ જઈને આ મહામાર્ગ અટકતો હતો, ત્યાં આગળ જઈને એ પુણ્યજનોનું વિમાન પણ અંતરિક્ષમાં સ્થિર થઈ ગયું.

વિમાન ઉભું રહેતાં જ તેમાંથી પુણ્યજનો હેઠે જોવા લાગ્યા; ત્યારે ગુરુ વામદેવજીએ કહ્યું; “જુઓ, આ જણાય છે તે યમપુર! માર્ગમાં આપણે જોતા આવ્યા, તે સર્વ પાપી પ્રાણીઓને અપાર દુઃખોને અંતે અહીં આવવાનું છે. અહીં તેઓનો ન્યાય થશે.” પછી રાજા વરેન્દ્રસુ બોલ્યો: “કૃપાનાથ! યમપુર તે આજ કે? મેં જોયું ત્યારે તો તે ઘણું જ દિવ્ય, શોભાયમાન અને આનંદપ્રદ હતું!” વામદેવજીએ કહ્યું; “હા, એ સત્ય છે; પણ આ નગર ઘણા જ મોટા વિસ્તારવાળું ને અતિ વિચિત્ર છે. તે જોયું હતું, તે જ યમપુર આ છે; પણ તે જોયું હતું અથવા તને જ્યાં લાવવામાં આવ્યો હતો, તે સ્થાન આ નહોતું. પુણ્યવાનોને, ધર્મિજોને અને પાપરહિત જીવોને પણ છેવટના ન્યાયને માટે આ નગરમાં લાવવામાં આવે છે ખરા, પરંતુ તેઓને જૂદા જ માર્ગે થઈને અને જૂદી જ રીતથી લાવવામાં આવે છે. તને લાવવામાં આવ્યો તે માર્ગ કેવો હતો, ને ત્યાં ગયા પછી કેમ થયું, એ સઘળું તે સ્વપ્નએ પૂર્વે અમને કહ્યું છે જ. આ નગરનાં ચાર દિશાનાં ચાર મહાદ્વાર છે. તેમાંના પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશાનાં ત્રણ દ્વાર પુણ્યાત્માઓને માટે છે. ત્યાં કોઈ જાતનું દુઃખ નથી. આ છેલ્લું દક્ષિણદ્વાર, જે મહા ભયંકર તથા દુઃખરૂપ છે, તે પાપીઓને પ્રવેશ કરાવવા માટે છે. તે જેવી જોઈ હતી, તેવી યમસભા અને નગરરચના પણ પાપીઓના જોવામાં આવતી નથી, તેમ તેહું સૌમ્ય-શાંત-યમરાજનું સ્વરૂપ પણ તેઓના જોવામાં આવતું નથી. તેઓનાં કર્મો તો અહીં પણ માર માર ને ભય ભય જ છે. (પછી સૌને ઉદ્દેશીને બોલ્યા) અનાત્મજ્ઞ ને સસારાસક્તના પેલા મોટા સંઘને હવે જુઓ. ઘણે દુઃખે તેઓ આટલે સૂધી આવી પહોંચ્યા છે, તોપણ હજી યમદૂતો તેઓને મારતા જ ચાલે છે. તેઓ દ્વારમાં પેઠા, આપણે પણ ચાલેા, તેઓનું હવે શું થાય છે તે જોઈએ.” પછી વિમાન ધીમે ધીમે તેઓના ઉપર અંતરિક્ષમાં ઉતરવા લાગ્યું.

* પ્રથમ ઉત્તરનું દ્વાર બ્રહ્મવેતાઓનું, બીજું પશ્ચિમ દ્વાર પુણ્યાત્મા પ્રાણીઓનું, ત્રીજું પૂર્વનું દ્વાર ભક્તિશિરામણિઓનું ને ચોથું દક્ષિણ દ્વાર પાપાત્માઓનું છે

પછી મોહમમતામાં લદખદ, વિષયાસક્ત, વ્યવહારકુટિલ અને પર-
માર્થરહિત તે પાપાત્માઓને એક દુઃખરૂપ જગ્યામાં ઉભા રાખીને કેટલાક
હૃતો એક મોટા દુર્ગવાળા સ્થાનમાં ગયા. થોડીકવારે ત્યાંથી પાછા આવીને
પ્રાણીઓને અંદર લઈ ગયા. વિમાન પણ દુર્ગ ઉપર જઈ ઠંથું. વિમાનમાંથી
દુર્ગમાંની સર્વ વ્યવસ્થા યથાસ્થિત દેખાતી હતી, અંદર એક ઘણા જ વિસ્તા-
રવાળી લવ્ય મહાસભા હતી. તેના મધ્યમાં ઠાજળના મોટા પર્વત સરખા
શરીરવાળો એક વિકરાળ પુરુષ, તેના જ વિકરાળ ઠાળા મહિષ ઉપર
બેઠેલો જણાતો હતો ! તેનું સ્વરૂપ એવું ભયંકર હતું કે, તે જોતાં જ
પ્રાણીઓ, વાયુથી હાલતાં પાંદડાંની પેઠે ધ્રુજવા લાગ્યાં. વિમાનમાંના પુણ્ય-
જનો સુદ્ધાં તેને જોતા એવા ભયભીત બની ગયા કે તેઓ પોતાનો
મનોદય એક ખીજને કહી શકવાને પરસ્પર સામું પણ જોઈ શક્યા નહિ.
એ પુરુષનું સ્વરૂપ જગજગરમાં પુણ્યજનોએ જોયેલા પેલા કાળપુરુષને
બહુ અંશે મળતું હતું, ને તેથી તેને પણ સૌ કાળ જ જાણવા લાગ્યા.
કાળપુરુષ કરતાં એનામાં ફેર એટલો હતો કે, એને ચરણ બે, ને હાથ
બત્રીશ* હતા. સઘળા હાથોમાં વિજળી સરખાં ચક્રચક્રિત નાશકારક
આયુધો ધારણ કરેલાં હતાં; પ્રલયના મેઘ સરખી તે પોતાના કરાળમુ-
ખથી ગર્જના કરી રહ્યો હતો; વિશાળ વાવ અથવા કૂવા સરખાં ઉંડાં
તેનાં લાલ નેત્રો અગ્નિ સરખાં સળગી રહ્યા હતાં; શુદ્ધ જેવી તેની મોટી
નાસિકા અને મુખમાંથી ખંને જડખાં આગળ બહાર નિકળેલી મોટી કરાળ
દાદો વર્ણી શકાય નહિ, તેવો ભય ઉત્પન્ન કરતી હતી. એ મહા ભીષણ
પુરુષે અનેક આયુધો ઉપરાંત, વળી સૌથી મોટો એક ભયંકર કાળદંડ
ધારણ કરેલો હતો. તેની તરફ આંગળી કરીને શુરુ વામદેવે કહ્યું;
“બ્રુઓ. આ પોતે જ યમરાજ ! ને આ જ તેનું મુખ્ય કાળ (યમ)
સ્વરૂપ ! પુણ્યાત્માનો ન્યાય કરનારા ધર્મરાજ પણ એ જ છે ! આ
વેળાની તેની સભા અને સભાસદો પણ ભયંકર છે ! એની જમણી બાજુએ

* યમરાજનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે વર્ણવેલું છે

પાપિષ્ઠાસ્તે પ્રપ્સ્યતિ યમરૂપં ભયંકરમ્ । દઢહસ્તં મહાકાયં મહિષોપરિ સંસ્થિતમ્ ॥
પ્રલયાવુધનિષાપં કજ્જલાચલસંનિમમ્ । વિદ્યુત્પ્રભાપુષ્પેર્મીમં દ્વાત્રિશદ્ભુજસયુતમ્ ॥
યોજનત્રયવિસ્તાર વાપીતુલ્યવિલોચનમ્ । દંષ્ટ્રાકરાલવદનં રક્તાક્ષં દીર્ઘનાસિકમ્ ॥
મૃત્યુજ્વરાદિભિર્યુક્તશ્ચિત્રગુપ્તોપિ મીષળઃ । સર્વે દૂતાશ્ચ ગર્જતિ યમતુલ્યાસ્તદંતિકે ॥
તં દદ્ધામયમીતાસ્તુ હાદેતિ પ્રવદન્ કલાઃ ॥

જે મોટો વિકરાળ નર ઉભો છે, તે પ્રધાન ચિત્રગુપ્ત છે. ડાબી બાજુએ કાળો ઠરાળ, પાશ તથા દંડધારી પુરુષ છે, તે મૃત્યુ છે. પેલા અનેક પ્રકારના ફૂર શરીરવાળા ઘાતક પુરુષો ઉભા છે, તે સઘળા જ્વરો અને રોગો છે. બુઝો એ સઘળાઓ કેવી ડરામણી ગર્જનાઓ કરી રહ્યા છે! એમની સન્મુખ આવી ઉભેલા પેલા પાપીઓનો ન્યાય બુઝો!”

એટલામાં પ્રધાન ચિત્રગુપ્તે, યમરાજની આજ્ઞાથી, ત્યાં આવી ઉભેલા સર્વે પ્રાણીઓનાં પાપ પુણ્ય ક્રમોં નિમેષમાં ઠહી સંભળાવ્યાં; ને તે તે પ્રમાણે તેઓનાં શાસન નિર્માણ થયા પછી, પાછો ચિત્રગુપ્ત પ્રાણીઓને સંબોધીને ઈર્ષ દોડવા લાગ્યો, એટલે સૌ તે સાંભળવા લાગ્યા; “અરે દુષ્ટકર્મીઓ! આ દુરાચારી પાપાત્માઓ! અહંકારથી ભરેલા કુટિલો! દયાહીનો! તમને પાપનું આચરણ કરતી વેળાએ વિચાર કેમ નહિ આવ્યો? અને હવે, વિના દારણ કેમ કંપો છો? કામ, ક્રોધ, લોભ, આદિદેવે વશ થઈ જઈને જે જે પાપક્રમોં તમે કર્યા છે, તે સઘળાનું ફળ તો કેવળ દુઃખ જ છે, તે ભલે હવે તો ભોગવો! પાપ કરતાં તમે હર્ષ પામતા હતા, લજવાતા નહોતા, ત્યારે અહુણું કેમ નીચું ઘાલો છો? પણ હવે તેવા જ હર્ષથી એનું ફળ ભોગવો! મૃત્યુલોકમાં અનેક ગુપ્ત અને પ્રગટ પાપક્રમોં ક્રીધાં, ઠગાઈ ક્રીધી, હિંસા ક્રીધી, દ્રોહ ક્રીધો, અસત્ય બોલ્યા; વ્રત, તપ, દાન એમાંનું ઈર્ષ ન ક્રીધું, પરમ પ્રભુને સંભાર્યા જ નહિ, પણ રાત્રિ દિવસ વિષયનું જ રટણ ક્રીધું, મિથ્યાત્વને ભજ્યા, ને સત્યનો ત્યાગ ક્રીધો, અને લોક તથા રાજ્યથી તે છૂપાવ્યું; જગન્નગરમાં દ્રવ્ય, બળ ઇત્યાદિ ઉપાયો વડે નિરપરાધી ઠર્યા; પણ અત્ર આ ધર્મસ્વરૂપ યમરાજનો પવિત્ર ન્યાય તો ધનવાન ને નિર્ધન, બળવાન ને નિર્બળ, પંડિત ને મૂર્ખ, રાજા ને રંક, પુણ્યાત્મા ને પાપિષ્ઠ ઇત્યાદિ સર્વને માટે સમાન જ છે. અહીં કોઈનું જુદું, કપટ, છલ કે પક્ષ-પાત ચાલતાં નથી. જાઓ, તમારાં જન્મપર્યંત કરેલાં કૃત્ત્રમોંને માટે તમોને આ ધર્મરાજના હુતો જ્યાં લઈ જઈ જેવી શિક્ષા ભોગવાવે તેવી ભોગવો.”

પ્રધાન ચિત્રગુપ્તની એવી દુર્ધર આજ્ઞા થતાં જ નિર્દય હુતો, તે પાપિષ્ઠોને ચડપોચડપ પાશવડે બાંધી લઈને ત્યાંથી ખેંચી ચાલ્યા; અને એક અપાર વિસ્તારવાળા મહાદુઃખરૂપ સ્થળે લઈ ગયા. ત્યાં તેમના સરખા અસંખ્ય લાગ્યહીન પ્રાણીઓ દુઃખના પોકાર કરી રહ્યા છે; તેમની બહુ કરુણાજનક ચીસોથી સાંભળનારનાં હૃદય ભેદાઈ જાય છે; તેઓને થતી અસહ્ય શિક્ષાઓ અને તેમના શરીરોની અનેક રીતે કર-

વામાં આવતી દુર્દશાઓ જોઈ ઠંપારો છૂટે છે; દયાવાન અંતઃકરણના મનુષ્યને એ જોતાં જ મૂર્છા આવી જાય છે. ત્યાં જે જૂદાં જૂદાં અસંખ્ય સ્થાનો, શિક્ષાને માટે નિર્માણ કરી રાખેલાં છે, તેમાં પાપાત્માઓના સમૂહને સૌ સૌનાં પાપકર્મ પ્રમાણે વહેંચી દેવામાં આવે છે. આ આવનારા જીવોની પણ તેવી જ દશા થઈ.

લોહાના સુદ્ગરો, ગદાઓ અને તોમરાદિઠ વડે મારવા માંડ્યાથી નિશ્ચેષ્ટ થઈ જતા તે પ્રાણીઓને જોઈને યમદૂતો બોલ્યા; “અરે દુષ્ટો! રે દુરાચારીઓ! તમે પ્રથમ કેમ ન ચેત્યા? એક ગ્રાસ અન્ન તો શું, પણ સોંઘામાં સોંધું જળ સુદ્ધાં તમે કોઈને આપ્યું નહિ; સત્ય ને સારુ લાગે તેવું આદરવચન પણ કોઈના પ્રતિ બોલ્યા નહિ; સત્ય ને પરદ્રોહમાં જ, વિષયમાં ને વાસનામાં જ મગ્ન રહ્યા, તો હવે તે પાપનાં ફળ લોગવો.” એવી રીતે ઘણાંક ઠઠાર વચનો કહીને કેટલાકોને એક મોટા વજ્ર સરખા કાંટાવાળા અને અંગાર સરખા બળતા વૃક્ષે ઉધા ટીંગાડ્યા; કેટલાકોને કરવત જેવા અસ્ત્રવડે ઉભા વહિરવા માંડ્યા; કેટલાના અંગના કુહાડાવતી કાપી તુકડા કરીને શ્વાનોને ખાવા સારુ નાંખવા માંડ્યા; કેટલાકોને કમર લગી લોંચમાં દાટીને ઉપરથી અસહ્ય માર મારવા માંડ્યો; કેટલાકોને યંત્રમાં નાંખીને શેરડીની પેઠે પીલવા માંડ્યા; કેટલાકોને બળતા અગ્નિમાં નાંખીને લોહાના ગોળાની પેઠે ધમવા માંડ્યા; કેટલાકોને ઘી અથવા તેલની ઠડકડતી કઢાઈઓમાં નાંખી તળવા માંડ્યા; ઠંઈકને અંધારા અને ઘણા ઉડા કુવામાં નાંખી દીધા; કોઈને ઘણા ઉંચા પર્વતપરથી નીચે ખડખડતી પાષાણ ભૂમિપર પટકવા માંડ્યા; કેટલાકોને વિષામૂત્રથી ભરેલા ખાડા કે જેમાં વજ્રની સોય સરખી ચાંચવાળા ઝીડાઓ ખદખદી રહ્યા હતા, તેમાં હડસેલી મૂક્યા; ને કેટલાકને એવી કૂર ભૂમિમાં જઈને રાખવામાં આવ્યા, કે જ્યાં ઘણી મોટી ને તીણણી ચાંચવાળાં ગીધો અને કાગડાઓ, તેઓના શરીરમાંથી માંસ તથા આંખ તોડી ખાવા લાગ્યાં. એમ આ પાપી જીવોને દુઃખમય સ્થાનોમાં લઈ જઈ રાખ્યાં.

આ સઘળું જોઈ, વિમાનવાસીઓ દિગ્ભ્રમૂહ બની ગયા. વરેખ્સુ હાથ જોડી મહાત્મા બટુક પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો; “કૃપાળુ સદ્ગુરુ! અત્ર તો સર્વત્ર દુઃખ, દુઃખ ને દુઃખ જ જોવામાં આવે છે. આ જૂદાં જૂદાં અનેક દુઃખાલયોમાં અનેકાનેક અસહ્ય સંકટો લોગવતા આ દીનપ્રાણીઓના દુઃખોદ્ધારોનો અતિ ઠઠાર કોલાહલ, આખા ગગનમંડળમાં વ્યાપી રહ્યો છે. તેઓની દુર્દશા દૃષ્ટે જોઈ જતી નથી; તેમ તેઓની દયામણી દુઃખ-

મય ચીસો કાને સાંભળી શકાતી નથી. આ મહા અમગળ પ્રદેશ છે; અત્ર સુખ, સુંદરતા કે શુભ વસ્તુનું તો સ્વર્ણુ જ છે! અત્ર હવે અમારાથી રહી શકાતું નથી. શરીરે કંપારો છૂટે છે, રોમ ખડાં થઈ જાય છે, હૃદય મહાખેદથી પૂરાઈ ગયાં છે, અને કોઠ્યવધિ યોજનપર પણ, કિંચિત્ વિશ્રાંતિ કે સુખનો અંશ હશે કે નહિ, એ માટે મનમાં મોટી શંકા થાય છે અને તેથી મન કિંચિત્ પણ વિકળતા તણ હેતું બેસતું નથી. હવે તો ઘણું થયું. આ દુઃખમય કારાગારો ગમે તેવા મોટા ન્યાયપુરઃસર નિર્માણ થયાં હોય ને ગમે તે હેતુથી નિર્માણ કરવામાં આવ્યા હોય, તેમજ તેઓનો નિયામક ચમરાજ ગમે તેવો ન્યાયી હોય; પરંતુ અમને તો હવે અહીં એક નિમિષ પણ સો દુઃખાળ વર્ષો જેટલી દુસ્તર લાગે છે. કૃપા! કૃપા! દેવ! કૃપા! આપ અમને પાછું પવિત્ર અચ્યુતમાર્ગનું દર્શન કરાવો.”

એ સાંભળી મહાત્મા શુરુ વામદેવણ, સર્વ પુણ્યજનોને ઉદ્દેશીને રાજા પ્રત્યે ઠહેવા લાગ્યા; “રાજા! હવે તમે સૌ કંટાળી ગયા છો, તેથી આપણે અહીંથી શીઘ્રજ પાછા વળીશું. નીકર જોવાનું તો હજી ઘણું બાકી છે. તમે જે સઘળાં દુઃખમય-યાતનારૂપ સ્થાનો જોયાં એ નરકો છે; એ સર્વ, જગતના જીવો, કે જેઓ માયા-સંસારને સત્ય માની મૌજ લોગવવામાં, કર્મ અકર્મ સમજ્યા નથી તેવા કુકર્મીઓને, તેમનાં કુકર્મની શિક્ષા થવાને અર્થે નિર્મ્યા છે. આ નરકલોક ઘણો વિસ્તૃત છે, ને તેમાં જૂદી જૂદી યાતનાઓવાળાં અસંખ્ય નરક છે. જે મનુષ્ય જગતપુરમાં રહીને જન્મપર્યંત જેવી કૃતિ કરે છે, તેણે તેનું સારુ વા નરતું ક્ષણ તેને પરલોકમાં લોગવવું પડે છે. જગતપુર નિવાસીઓને માટે આ પણ એક પરલોક છે; પણ તેમાં માત્ર પાપીઓને લાવવામાં આવે છે. તમને જ્યારે આ નરકો દૂર રહીને જોવા માત્રથી જ આટલો બધો વિષાદ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તેમાં પડીને અસહ્ય દુઃખનો અનુભવ કરનારાઓને કેમ થતું હશે વારુ? ખરેખર! આ દેખાવ જ ઘણો દયાજનક છે, તથાપિ તેઓને તે દુઃખ કંઈ અકારણ આપવામાં આવતું નથી. તેઓએ જગતપુરમાં રહીને એવી કૃતિ કરી હોય છે, કે જેના પ્રમાણમાં આ દુઃખો બહુ ઓછાં છે. જેઓ ત્યાં કેવળ સ્વતંત્ર મનસ્વી બની જાય છે, અને પોતાને માથે આ લોક કે પરલોકમાં કોઈ નિયંત્રણ નથી, એમ માનીને ઉન્મત્તપણે, ઈર્ષ્યામાં આવે તેવી રીતે વર્તે છે; થોડા સ્વાર્થ સારુ બીજા હનરો પ્રાણીઓને મોટું દુઃખ થતું હોય,

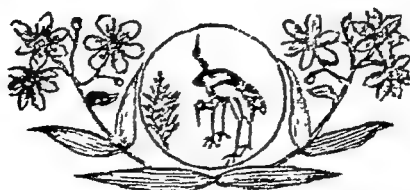
તેની જેઓ ગણના કરતા નથી; દયાનો તો જેઓના અંતરમાં લેશ પણ હોતો નથી; કામ, ક્રોધ, લોભ અને મદાદિકને વશ થઈને જેઓ ગમે તેવું અઘટિત કાર્ય કરે છે; પોતાની પેઠે બીજાને પણ દુઃખ થતું હશે, એ વાત જેઓના લક્ષમાં જ હોતી નથી; તેઓનું કોઈ હિત કરે કે અહિત કરે, પણ જેઓને સૌની સાથે વગર કારણે વૈરજ હોય છે; જેઓ હૃદયના ઘણા કઠોર, કપટી, મેલા, નિરંતર પારકું અહિત ચિંતવનારા, વિના કારણે પણ સદા અનૃત જ બોલનારા અને જૂઠું જ વ્યવહાર કરનારા છે; વળી પરદ્રોહ કરવો, પારકી સ્ત્રી અને પારકું ધન હરણ કરવું, ને પારકાને અપવાદમાં નાંખવો, એ તો જેમનો સ્વભાવજ છે; ગમે તેવાં અઘટિત કર્મો કરીને પણ ઉદર અને ઇંદ્રિયનું પોષણ કરવું, એટલાનેજ જેઓ પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે; પારકાનું હિત કે મોટાઈ જેઓથી જરાએ સહન થતી નથી, પણ જો કોઈને દુઃખમાં કે વિપત્તિમાં પડેલું જૂએ તો તેઓ ઘણા હર્ષ પામે છે, એવા મહા અધમ જનો, ક્રિયા અધર્મ અને ક્રિયું પાપ કરવાને ચૂકતા હશે? જેઓની રહેણી અને કરણીરૂપ આખું જીવિત કેવળ પાપમય હોય છે, તેવા દુષ્ટોને આ નરઠની યાતના શું કંઈ વિશેષ છે કે? લો ચાલો હવે.”

એટલું બોલતાં બોલતાં તો વિમાન સડસડાટ કરતું આકાશ માર્ગ ઉપડ્યું, ને શીઘ્રતાથી માર્ગ કાપતું જગતપુર લાણી આવવા લાગ્યું. જતી વેળાએ તો માર્ગમાંનું સઘળું જોતાં જોતાં જવું હતું, તેથી વિમાન અપાર વેગવાળું છતાં પણ તેઓને ઘણોક સમય વીતી ગયો, પણ આ વેળાએ તેમ નહતું. સાચકાળ થવા આવ્યો એટલે પુણ્યજનો સૌ શુરુદેવને વંદન કરીને સ્નાન સંધ્યાદિક કરવાને ચાલ્યા ગયા.* રાત્રિ પડતાં જ સભાસ્થાન ગોઠવાઈ ગયું. નિત્યનિયમ પ્રમાણે શ્રી અચ્યુતના કીર્તનનો આરંભ થયો. આ અદ્ભુત વિમાનમાં સમગ્ર આનંદમય લીલાનો સમાવેશ હોવાથી, અને તેમાં પણ પરમાનંદદાયી અચ્યુત કીર્તનના રંગ તરંગમાં નિમગ્ન થઈ જવાથી દુર્દર્શન યમમાર્ગ જોતાં જોતાં અતિશય ત્રાસ પામેલા સૌ પુણ્યજનો, અનુપમ સુખનો અનુભવ કરવા લાગ્યા. વચ્ચે વચ્ચે વારંવાર અચ્યુત નામની જયગર્જનાઓ થતી હતી, કીર્તનના અને નામધ્વનિના ઠણુંપાવન શબ્દોની સાથે વીણા, વંશી આદિક વાદ્યોના સ્વતઃસિદ્ધ મધુર સ્વરો થઈ રહ્યા હતા. તેવામાં, અંતરિક્ષવિષે થઈને જનારાં કેટલાંક

* વિમાનમાં જ સમયે સમયે સ્નાનાદિક કરવા સાર નહી, સરોવર ઇલાદિ સ્થાને પ્રાપ્ત થઈ જતા હતાં, એવું વિમાન અદ્ભુત હોય, તે વિષે આગળ કહી ગયા છીએ જ.

દિવ્ય વિમાનોનો સમૂહ તે અદ્ભુત પ્રકાર જોઈને સ્થિર થઈ ગયો. પુણ્યજનોના વિમાને અત્યાર સૂધીમાં ઘણાં માર્ગ ધાખ્યો હતો, ને રાત્રિ પણ બહુ વીતી ગઈ હતી, તેથી તે હવે થીમું પડી ગયેલું હોવાથી અન્ય વિમાનોમાંના દેવાદિક અને અપ્સરાદિક ગણો, એ કીર્તન વગેરે સઘળો દિવ્ય પ્રકાર સારી રીતે જોઈ શક્યા; અને તેથી બહુ વિસ્મિત બની જઈ, અતિશય પ્રેમાવેશના લીધે તેઓ પણ સૌ સાથે ઉપરાઉપરી અચ્યુત નામનો જયધ્વનિ ઠરવા લાગ્યા. એક સામટો થયેલો ભગવન્નામ-ધ્વનિ આખા આકાશમાં વ્યાપ્ત થઈ ગયો, સૌ પ્રેમાનંદમાં મગ્ન થઈ ગયા. કીર્તન સમાપ્ત થયું ને પુણ્યજનોને વિમાનવિષે પોતપોતાનાં શયનસ્થાનો પ્રત્યે જઈ વિશ્રામ લેવાની આજ્ઞા મળી, એટલે તેઓનું ચપળ વિમાન ખીલતું સર્વ વિમાનોને ત્યાં જ મૂકીને, મોટી ત્વરાથી પાછું ગતિ ઠરવા મંડી ગયું ને સર્વ પુણ્યજનો નિદ્રાવશ થઈ ગયા. પણ શુરુ-ભક્તિપરાયણ મહારાજ વરેષ્ણુએ નિદ્રાને આદર આપ્યો નહોતો. તેને તો હજી સમર્થ શુરુદેવની તથા તેમનાં વૃદ્ધ માતાપિતાની ચરણસેવામાંથી નિવૃત્ત થવાને બહુ વાર હતી. નિત્યનિયમ પ્રમાણે પ્રથમ વૃદ્ધજનોને નિદ્રિત ઠ્યાં દેડે તે શુરુદેવ પાસે આવીને ચરણ તળાસતો બેઠો. પોતાના મનમાંની અનેકાનેક શંકાઓ ને ધર્મનાં રહસ્યો, તે તેમને પૂછતો હતો ને શુરુદેવ તેનું શાસ્ત્રી તથા અનુભવથી ઉત્તમ પ્રકારે સમાધાન કરતા હતા. એમ કરતાં કરતાં જ્યારે શુરુદેવ નિદ્રિત થઈ ગયા, ત્યારે તે તેમનાં ચરણ આગળ જ લોટી પડ્યો.

એ પ્રમાણે હવે સઘળું શાંત થઈ ગયું, ત્યારે તે અતુલ વેગથી ચાલતું અદ્ભુત વિમાન, છેક જગન્નગર તથા પુરંદારને પણ વટાવીને આગળ, અચ્યુતપથ ઉપરના કોઈ એક અતિ રમ્ય સ્થળપર જઈ અંતરિક્ષમાં સ્થિર થઈ ગયું.

સુંદર વૃક્ષોમાં ભરાઈ, બોલી રહેલાં આ કોઠિલાદિક પક્ષીઓ, સૂર્યોદય થયો જોઈ નિદ્રા તણ દઈને, મધુર ટોકાઓથી બાણે અચ્યુતપ્રભુના અદ્ભુત ગુણ દર્શાવી રહ્યાં છે!” પછી સામે દૃષ્ટિ કરીને તે બોલ્યો; “અહો! આ તો પેલું પુણ્યરૂપ અચ્યુતતીર્થ જ આવ્યું, નહિ ગુરુમહારાજ?” પછી સર્વ પુણ્યજનોને ઉદ્દેશીને બોલ્યો; “બ્રુઓ, પેલાં, ઉઝાં અચ્યુત મંદિરનાં સ્વર્ણશિખરોનાં દર્શન થાય છે! આ અતિ મંગળરૂપ ભવ્ય શંખધ્વનિ સૌ સાંભળો! આ ઘણુઘણાટ કરતા ઘંટાનાદ, મધુર આલાપ કરતી નોખતો અને ઘેરાં દુંદુભિનો વાલસહ નાદ, સમર્થ પ્રભુની અગાધ શક્તિ-સમૃદ્ધિનું વર્ણન કરી બતાવે છે!”

એ સાંભળી સઘળા પુણ્યજનો જયગર્જના કરતા ઉભા થઈ, તે ભણી જોઈને કહેવા લાગ્યા કે; “ખરે જ આપણે પૂર્વે જોયેલા અચ્યુત-તીર્થ ઉપર આવી પહોંચ્યા છીએ. અહો! કેવી સુખમય ભૂમિ છે! હુઃખમય નરકલોક જોઈને ત્રાસ પામેલા મનને હવે જ પૂરેપૂરી શાંતિ થશે. રે પ્રભો! એ કૂર માર્ગ તો સ્વપ્ને પણ ન જોવાયો! આવો પરમ સુખમય પવિત્ર માર્ગ તજીને જે કૃપણો એ કૂર પંથે જાય, જવા જેવી કૃતિ કરે છે, તેઓનાં હુલાંચની પરિસીમા જ છે!”

એ સાંભળી મહાત્મા ખટકે કહ્યું; “વિચાર કરો કે, જે સ્થળે જવાનો માર્ગ આવો સુખરૂપ છે, તે સ્થળ કેવા સુખથી ભરપૂર હશે? અને વળી જેની અપાર સત્તાથી એ સુખ પૂર્ણ બન્યું છે, તે સત્તાધીશ પ્રભુ કેવા સુખરૂપ હશે? જેને વેદનું તત્ત્વ જાણનારા પુરુષો આત્યંતિક સુખ-અપાર સુખને નામે ઓળખાવે છે, જે કેવળ બુદ્ધિથી જ અનુભવી શકાય છે, પણ ઇન્દ્રિયાદિકથી નહિ અનુભવી શકાય એવું છે, તે જ એ (પ્રભુ) છે. અરે, વધારે તો શું, પણ સુખમાં જે સુખપણું છે, આનંદમાં જે આનંદપણું છે, તત્ત્વમાં જે તત્ત્વપણું છે, ઐશ્વર્યમાં જે ઐશ્વર્યપણું છે, તે જ એ પ્રભુ છે. આ પવિત્ર માર્ગની પથદર્શિકામાં પણ એ સંખંધે એક ગાથા કહી છે કે, સુલમાત્યંતિક્ર યત્તદ્બુદ્ધિગ્રામર્તોન્નિયમ ॥ ત્યાં જે આત્યંતિક સુખ છે, તે કેવળ બુદ્ધિથી ગ્રાહ્ય અને અતીન્દ્રિય છે, ને તે ત્યાં અનુભવાય છે.” એ સાંભળી વરેખસુ આદિ પુણ્યજનો બોલી ઉઠ્યા; “કૃપાનાથ! એ વાત યથાર્થ છે. જ્યારે એ સુખધામના સ્વામીની એક માત્ર પ્રતિમાને લીધે આ આખું તીર્થ સુખપૂર્ણ છે, તો પછી તે પ્રભુ સ્વયં જ્યાં બિરાજતા હશે, ત્યાંના આત્યંતિક સુખનું શું કહેવું? ગુરુદેવ! કૃપા કરી એકવાર ફરીને એ અચ્યુતમૂર્તિનાં દર્શન કરાવો.”

એવી સર્વની પ્રાર્થના ઉપરથી વિમાન તુરત અચ્યુતમંદિર આગળ જઈ સ્થિર થયું, ને તેમાંની મહામનોહર અચ્યુતમૂર્તિનું, સર્વે બહુ પ્રેમથી દર્શન કરવા લાગ્યા. એટલામાં ઘણાક યાત્રાળુઓનો સમૂહ તે અચ્યુતમૂર્તિને વંદન કરી કરીને ત્યાંથી બહાર નિકળતો તેઓના જોવામાં આવ્યો. તેઓ ભણી હાથ કરીને, ગુરુ વામદેવજી બોલ્યા; “અરે! આ મનુષ્યો કોણ, તે તો ઓળખ્યા?” રાજા વરેન્દ્રસુ બોલી ઉઠ્યો; “કૃપાનાથ! આ તો પેલા જગન્નગરમાંના પાંચિકો! અને પેલો સૌની આગળ છે, તે તેઓનો ભોમિયો મહાત્મા સત્સાધક! શું હવે તેઓ અહીંથી ચાલવાની તૈયારીમાં છે?” વામદેવજી બોલ્યા; હા; તેઓનો તીર્થવાસ પૂરો થયો, માટે હવે તેઓ પાછા અચ્યુત પથે ચઢશે; કેમકે તેમનાં પોતાનાં ભાત પોટકાં પણ જુઓ, તેઓ લઇને નિકળ્યા છે.” ત્યારે વરેન્દ્રસુ બોલ્યો; “કૃપાનાથ! પણ કેટલાક તો તદ્દન પોટકા વગરના છે, ત્યારે કેટલાકોને માથે આગળ ઠરતાં પણ વધારે બોજે થયો છે, એમ કેમ?” વામદેવજીએ કહ્યું, “એમાં પણ બહુ જાણવા જેવું રહસ્ય છે. આ પવિત્ર પંથે ચઢેલા પ્રત્યેક પાંચિકની આત્મનિષ્ઠા કેવી છે, તે એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે, આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ કે; આ માર્ગે ચઢેલા પંથીને, દેહ-નિર્વાહ સંબંધી કશા સાધનની અપેક્ષા નથી, ભોજન પાનાદિ જે સમયે જે જોઈએ તે સર્વ લગવદ્વિચ્છાથી તૈયાર જ છે; તો પછી એ ભાતાનાં પોટલાં શાને ઉપાડી કષ્ટ સહેવું જોઈએ! તમે તમારું જ દૃષ્ટાંત જુઓ. જ્યારથી આપણે યજ્ઞવાટમાંથી આ પુણ્ય વિમાનમાં બેઠા છીએ, ત્યારથી આપણને કોઈ પણ સમયે ઠરી વસ્તુની ન્યૂનતા જણાઈ છે? કિંવા કશું સાધન કે ભક્ત્ય કે પેયપદાર્થ આપણે સાથે લીધું છે? નહિ જ. છતાં સર્વ વસ્તુ ઇચ્છાનુસાર પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિમાનનો આવો અદ્ભુત પ્રભાવ અને સર્વ સુખપૂર્ણતા* તો આપણા સર્વના જાણવામાં છે જ; તે સાથે આપણને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, યથાકાળે જે જોઈશે તે યદ્વિચ્છાથી મળી જ રહેશે, અને તેથી આપણે કેવળ આ માર્ગાવલોકન અને સમયે સમય અચ્યુતકીર્તનાદિકમાં જ પરાયણ હોઈને, સર્વથા નિશ્ચિત જ છીએ. એ જ પ્રમાણે એ પાંચિકોએ પણ કેવળ નિશ્ચિત રહીને માર્ગક્રમણ કરવું જોઈએ; નહિ તો આ પવિત્ર પંથે ચઢવાનું શું સાર્થક્ય? મૂર્ખ પાંચિકો હાથમાં આવેલી અમૂલ્ય વસ્તુની મહત્તા જાણ્યા વગર, તેને સહજમાં ખોઈ નાંખે છે; અથવા તેને ગમે તેવા કાર્યમાં વાવરે છે, જેથી

* સર્વ સુખપૂર્ણતા-સઘળા સુખોથી પરિપૂર્ણ હોવાપણું.

તેવડે થવો જોઈતો અપૂર્વ લાભ થતો નથી ને કૃણમાં માત્ર પરિશ્રમ જ તેના કર્મ રહે છે. મેં હમણાં જ તમને કહ્યું કે, ‘આ ઉપરથી એ પાંચિકાની આત્મનિષ્ઠા જાણવામાં આવે છે’ તે શું? આ અચ્યુતપંથે ચઢેલા પ્રત્યેક પાંચિકે આટલી વાતનું તો નિત્ય સ્મરણ રાખવાનું છે કે ‘જગન્નગર જે કેવળ, ક્ષણભંગુર એટલે કાળપુરુષના ભક્ષ્ય તરીકે તેના મ્હોમાં પડેલું છે; તેમાં હું ઉત્પન્ન થયેલો ને તેમાં જ વસનારો હોવાથી કાળના ભક્ષ્યરૂપ જ છું; તેમાં જ આણસુપણે પડ્યો રહું તો તે કાળ મને નિશ્ચે ખાઈ જશે ને મારો સમૂળો નાશ થશે, માટે તેમ ન થવા દેતાં, કાળથી બચવા માટે હું ત્યાંથી નાસી છૂટીને ઘણે કષ્ટે આ અભયપથે ચઢ્યો છું; માટે અહીં જો હવે હું પ્રમત્ત* રહીશ, કિંવા જગન્નગરની પેઠે દુરાશાઘસ્ત† રહીને મિથ્યાલોચના‡ મૂકીશ નહિ, તો જે નિર્ભયસ્થાને જવા હું પ્રતિજ્ઞા કરી નિકળ્યો છું, ત્યાં ન જઈ શકતાં માર્ગમાં જ રહી મરીશ; કિંવા પાછો તે કાળપુરુષના સુખમાં જઈ પડીશ; એવો જે વિચાર થવો, એ પણ એક જાતની આત્મનિષ્ઠા છે. યોગી માત્રને મત્ત બની પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થવી, એ મનોનિગ્રહ પર આધાર રાખે છે; તેમ જ દુઃખક્ષય, પ્રબોધ ને અક્ષય શાંતિનો આધાર પણ તે જ છે. ચિત્ત જ સંસારવાસના ને અર્થનું કારણ છે. ચિત્તથી જ જગત્ છે. ચિત્ત ક્ષીણ થયું કે સૌ ક્ષીણ થયું. માટે મહાત્મા વસિષ્ઠ કહે છે કે, ચિત્ત સ્થિર કરવું; અને આવી ચિત્તની સ્થિરતા તે જ આત્મનિષ્ઠા. આવું અનુભવનાર પાંચિક તો સમયે સમય બહુ સાવધ રહીને, જેમ બને તેમ પોતાની સાથના જોબાને ખાઈ ખર્ચીને કિંવા એકદમ ટૂંકી દંધને ઓછો કરી નાંખે છે, ને પછી નિશ્ચિતપણે પરિશ્રમ રહિત, માર્ગક્રમણ કરે છે; પણ જેઓ માત્ર દેખાદેખીથી ચાલી નિકળેલા છે ને માર્ગની મહત્તા જાણતા નથી, તેઓ વગર સમજે આવા માર્ગે પણ મિથ્યા જોજો-કર્મબલ ઉપાડી કલેશ વેઠે છે. તેઓના મનપરથી જગન્નગરમાં થયેલો લાંબા સમયનો દૃઢ ને ઉલટો સંસ્કાર ખસતો નથી. જેમ ઘણીકે નિર્ધનતાને અંતે

* પ્રમત્ત એટલે પ્રમાદઘસ્ત, ગાફલ. † દુરાશાઘસ્ત-જોડી આશાઓ, જેવી કે કાલ સૂધીનો તો ભરેસો નથી, ને મનમાં એવી આશા હોય છે કે, અરે, આ ધનને હું દાનપુષ્પાદિકમાં ખર્ચી નાખીશ, તો આગળ શું ખાઈશ? એ રહેવા દેખશ તો મારે ખાવા કામ લાગશે, અમુક તો મારે આગળ ભોગવવા થશે, અમુક પ્રાપ્ત કરુ તો આગળ સુખી થાઉં, એવી મોટી જોડી આશાઓના ઓધમાં નિરતર હું બ જ ભોગવે ને એટલામાં મૃત્યુ આવી પડાયે એટલે યયુ-બધુ પલ્લુ. ‡ જોડી આલોચનાઓ એટલે જેનો ક્ષો અર્થ નહિ, ને જે કોઈ રીતે પ્રાપ્ત થઈ ન શકે; એવી વસ્તુઓનું ચિંતન.

ધનવાન થયેલો કૃપણ મનુષ્ય, પોતાને અખૂટ ધન મળ્યું હોય તો પણ, તેમાંથી વાવરી કે ભોગવી શકતો નથી, પણ ઉલટું તેનું બહુ પરિશ્રમથી રક્ષણ કરી તેને વધારવાનો ભારે પ્રયત્ન કરે છે; અને પછી દેવ-ચોગે કદાચ ચૌરાદિકના કે એવા ખીળા ઉપદ્રવથી તે ધન હરાઈ જાય, ત્યારે તે બિચારો પૂર્વે હતો તેના કરતાં પણ વધારે દુઃખી થઈ જાય છે; તેની પેઠે આ બોલે ઉપાડી મરનાર મૂર્ખ પંથીઓ પણ માર્ગનું સત્ય રહસ્ય-તત્ત્વ ન સમજવાથી, અંતે ઉભયબ્રહ્મ જેવા થાય છે અર્થાત્ વચમાં જ રખડે છે.” એ સાંભળી કેટલાક યુણ્યજનો બોલ્યા; “અહા, કેઈ સામાન્ય લૌકિક માર્ગે જલું હોય તો પોતાની સાથે ખાવા પીવાનું રાખવું જ પડે, ન રાખે તે દુઃખી થાય; ત્યારે આ પવિત્ર માર્ગે તેનાથી ઉલટો જ પ્રકાર! કેવો અમત્કાર! પ્રભુ અન્યુત પોતાના શરણાગતો પર કેવા દયાળુ છે, એ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે.”

એટલામાં મહાત્મા બટુકે સૌને કહ્યું; “હવે એકાગ્ર ચિત્ત થઈ, એ પાંચિકો ભણી નીચે દૃષ્ટિ રાખો; જેથી હમણાં તમારી શંકાનું વધારે દૃઢ અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણપૂર્વક સમાધાન થઈ જશે.”

નિષ્કામપણાની આવશ્યકતા

અન્યુત-પરબ્રહ્મ માર્ગે વળેલા સઘળા પાંચિકો, એ પવિત્ર ક્ષેત્રમાંથી બહાર નિકળી રહ્યા, ત્યારે તેઓના ભોમિયા સત્સાધક સહિત તેઓએ ક્ષેત્રને વંદન કરીને મોટી જયગર્જના કરી; અને પ્રભુ અન્યુતનું મંગળ નામોચ્ચારણ કરતાં કરતાં રસ્તે પડ્યા. અન્યુતતીર્થને વિસ્તાર ઘણો મોટો હતો. પંથીઓ સુમારે એક પ્રહરથી ચાલ્યા કરતા હતા, તોપણ તે ક્ષેત્રની સીમા પૂર્ણ થઈ નહિ. કેટલીકવારે એક વિશ્રામ આવ્યો. ત્યાં એક સુંદર ઉતારો હતો. પાસે એક નિર્મળ ગંગા સરખા પવિત્ર જળનું ઝરણું પણ વહેતું હતું. ઉતારાની આસપાસ ઋષિના આશ્રમની પેઠે અનેક સુંદર વૃક્ષોની ઘટા આવી રહી હતી. નાની નાની યુષ્પવાટિકાઓ, પ્રકુલ્લિત યુષ્પોવડે પંથીઓનાં મનને બહુ હર્ષ ઉપજાવતી હતી. તેઓ પર ગુંબરવ કરતા ભ્રમરો અને વૃક્ષો પર કલરવ કરતાં પક્ષીઓ, પોતાના આનંદિત મધુરા શબ્દો વડે, તે સ્થળની રમણીયતા, ઘણાં સ્વાદિષ્ટ ફળો તથા યુષ્પોથી ભરપૂર હોવાપણું સૂચવતાં હતાં. મધ્યાહ્ન થવા આવ્યો, તે સંધિમાં આ સુંદર વિશ્રામસ્થાન પણ આવ્યું. તે જાઈ, સૌએ ત્યાં બપોર ગાળવાનો ઠરાવ કર્યો. તુરત તેઓનો અગ્રણી મહાત્મા સત્સાધક, પોતાનાં વસ્ત્રાદિક ઉતારીને મધ્યાહ્ન સંધ્યાદિક નિત્યકર્મ કરવા માટે નિર્મળ જળપ્રવાહ

લાણી ચાલ્યો. તેને જોઈ શ્રદ્ધાળુ પંથીઓ પણ ત્યાં ગયા, ને સ્થિરચિત્ત ઠરી સંધ્યાવંદનાદિઠ કરવા લાગ્યા.

આપણા પુણ્યજનો પણ તેઓની સાથે જ અંતરિક્ષમાં ચાલ્યા આવતા હતા, તેઓ આ પ્રકાર સ્થિરપણે જોવા લાગ્યા. પછી શુરુ બહુકે ઠહું; “આ મોટા સંઘનો અગ્રણી પેલો સત્સાધક અવશ્ય ઘણો મોટો પુરુષ છે. મહાત્મા પુરુષનાં સર્વ લક્ષણ એનામાં સર્વાંશિ જણાય છે. પોતે ઉત્તમ ધર્માચરણ કરીને લોકોમાં તેનું દૃષ્ટાંત બેસાડીને, લોકોને ધર્મમાર્ગ પ્રતિ વાળવા, એ સત્પુરુષનું લક્ષણ છે. આ માર્ગની પથ-દર્શિકામાં એ માટે સ્પષ્ટ ઠહેલું છે કે,

“યયદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવંતરો જનઃ ।

સ યત્પ્રમાણં કુરતે લોકસ્તદનુવર્તંતે ॥

અર્થ—શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે જે આચરે છે, તે તે જોઈને ઇતર જનો પણ આચરે છે, તે જે વાત પ્રમાણ કરે છે, તે જ લોકો પ્રમાણ કરે છે, ને તે પ્રમાણે વર્તે છે.

“એ વચન આપણે અત્યારે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. આ મહાત્મા સત્સાધક જો આજસ ઠરી, સંધ્યાવંદન કરવા ન ઉતર્યો હોત તો, એ સઘળા પંથીઓ પણ ન ઉતરત ને બપોરનો સમય મિથ્યા ગપાટાઓમાં જ પૂરો કરી દેત, પણ પોતાના શુરુનું જોઈને સઘળાઓ ઇશ્વરોપાસનામાં તક્લીન થઈ ગયા છે. પણ વારુ, શું તેઓને જ સંધ્યોપાસના કર્તવ્ય છે, ને આપણે હજી સમય થયો નથી?” એ સાંભળી સૌ પુણ્યજનો પણ તુરત વિમાનમાં સંધ્યોપાસના કરવા ચાલ્યા ગયા.

સંધ્યાદિઠ કર્મથી નિવૃત્ત થઈ, પાછા તેઓ પોતપોતાનાં આસનોપર બેસી ગયા. નીચે સૌ પંથીઓ પણ ઉતારામાં આવી ટીમણ કરવા બેઠા. જેમની પાસે ભાતું હતું, તેઓ પોટલાં છોડીને બેઠા ને દેટલાકોએ વૃક્ષઘટામાંથી મીઠાં વનફળો લઈ આવી, પ્રભુને અર્પણ કરી, તે પ્રસાદ આદાગ્યો. ટીમણ કરી રહ્યા, એટલે તેઓ તો રમ્ય વિશ્રામસ્થાનની શોભાનું અવલોકન કરવા લાગ્યા. તે સ્થળના મધ્યમાં એક બહુ સુંદર મંડપ હતો. તેની આસપાસ સુંદર પુષ્પસ્તબકો ખીલી રહ્યાં હતાં. એ સ્થાન અમૂલ્ય પાપાણુથી રચેલા એક લગ્ય પ્રાસાદ સરખું જણાતું હતું. તેની અંદરથી બેઠકો ને અનેક વિધનાં ફીડાસ્થાનોની શોભા તો વર્ણવી શકાય તેવી નહોતી; પણ તેમાં એક રચના એવી હતી, કે જેનાપર સર્વ પંથીઓનું એકે સમયે ચિત્ત ચોટયું. તે મંડપમાં એક વિશાળ ભીંતપર ચિત્રેલું અતિ વિચિત્ર ચિત્ર હતું. તેમાં એક આખા નગરનો દેખાવ

હતો. મહિ વિચિત્રતા એ હતી કે, એમાં જેટલાં મનુષ્યો હરતાં ફરતાં ને કામકાજ કરતાં હતાં, તેટલાં સર્વેએ, કંઈ ને કંઈ વાહન સહિત હોવા છતાં શરીરપર કે મસ્તકપર, અનેક પ્રકારનો ભાર ઉપાડેલો હતો. ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકાર સજેલી સુંદર નાબુક સ્ત્રીઓ, સુશોભિત રથોમાં, મ્યાનામાં કે પાલખીમાં બેઠેલી છતાં, મસ્તકપર મોટા ભારવાળી ગાંસડીઓ ઉપાડીને બેઠેલી હતી. સ્વરૂપસુંદર યુવાનો, કોઈ અશ્વપર, કોઈ પાલખીમાં તો કોઈ રથમાં વિરાજેલા છતાં, ખલે ને માથે મોટા મોટા ગાંસડા પોટલા ઉપાડેલા હતાં. એ જ પ્રમાણે ઘણાક વૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષો ને બાલબાલાઓ આદિ સર્વ નાગરિકો કોઈ ગાડીમાં, ગાડામાં, નાવમાં, હાથી, ઘોડા કે ઉંટપર અને એવાં નિર્ભવ સજીવ ગમે તેવાં વાહનોપર હોવા છતાં, તેઓએ માથે કંઈ ને કંઈ ભાર ઉપાડેલો જ હતો, એમાં એક કોરે રાજનો મોટો રસાલો હતો. તેમાંનો રાજ પશુ શૃંગારેલા મોટા હાથીપર, રત્નજડિત અંગાડીમાં બેઠેલો છતાં, તેને માથે એક વજનદાર ગાંસડો હતો! આવું જોઈ બહુ આશ્ચર્ય પામેલા સૌ પંથીઓ, પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે; “અહો! આ કેવું વિચિત્ર ને કેવું અબુધપણું કે, પોતે વાહનપર હોવા છતાં, વળી માથે બોલે ઉપાડે છે! એમ શા માટે કર્યું હશે, તે સમજાતું નથી. શું એથી કંઈ વાહનનો બોલે એછો થવાનો હતો? સૌએ જો પોતાનો બોલે વાહનપર મૂક્યો હત, તોપણ સઘળું વજન તો વાહન ઉપર જ આવવાનું હતું, ત્યારે આ મિથ્યા ભાર ઉપાડી મરવું, એ કેટલી બધી મૂર્ખતા! આ તો કદાચ કોઈ ચતુર ચિતારાએ, જોનારને હસાવવા માટે, રમત સરખી રચના કરી મૂકી હશે! નહિ તો આખું નગર આવી ઉધી બુદ્ધિનું હોય નહિ! આ સાંભળી તેઓના શુરૂરૂપ મહાત્મા સત્સાધક બોલ્યો; “બરેબર, આ તો કંઈ વિચિત્ર જ દેખાય છે? પણ પેલું ઉપરના ભાગમાં મોટા સુવર્ણાક્ષરોથી લખેલું દેખાય છે, એ શું છે? આનું નામ તો નહિ હોય કે?” ત્યારે એક પંથી તેને ઝટઝટ વાંચી લઈને બોલ્યો; “હા હા, મહારાજ! એમ જ દેખાય છે. પણ કંઈ સમજાય તેવું નથી. ‘ઘઘર ઘર!’ એટલે શું?” એ સાંભળી સત્સાધક, ‘તેનો શો હેતુ હશે’ એ જાણવા માટે વિચારમાં પડ્યો. એટલામાં વળી તે પંથી ફરીને બોલ્યો; “કુપાનાથ! એ નામની નીચે વળી બીજું પણ કંઈક પદ્યરૂપમાં લખેલું છે:-

“ચિત્રં ન ચિત્રં ન સ્તિર્વિચિત્રા પાંથેષુ ચૈતત્પરમં વિચિત્રમ્ ।

“અધ્વાનમાત્તા દ્યમયં તથાપિ હૃદં પ્રસક્તાઃ સહ લાઘ્યભારે ॥

“અર્થ—ચિત્ર પણ વિચિત્ર નથી, તેમ માર્ગ પણ વિચિત્ર નથી, પરંતુ પાંચિકામાં આ પરમ વિચિત્રપણુ જોવામાં આવે છે; કારણ કે, તેઓ અભય માર્ગમાં આવ્યા છતાં પણ વાસનારૂપી દીમણના ભારપર અત્યત આસક્તિ રાખી બેઠેલા છે”

આ પદ વાંચતાં જ મહાત્મા સત્સાધક બોલી ઉઠ્યો; “વાહ વાહ ! ધન્ય પ્રભુ તારા આ દેશને ! આ પદ તો આપણી શંકાને માટે આપણને ખરેખર પ્રત્યુત્તર જ આપતું હોયની શું એવું છે ! ને આ વિચિત્ર નગર (ચિત્રેલા) નું સ્ફુર પુર એવું નામ પણ હવે આ ઉપરથી યથાર્થ જ છે ! અહો ! હે પંથીજનો ! આ સુવર્ણ પદ આપણને શું કહે છે તે જુઓ ! તે તે આપણને કેવો લાભકારક ઉપદેશ કરે છે તે વિચારો. જેમ પોતાના સુખપરનું કલંક મનુષ્યને એમ ને એમ દેખાઈ આવતું નથી, પણ જો સામે સુકુર એટલે દર્પણ હોય તો તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે; તેવી જ રીતે આ સુકુર પુર પણ આપણને દર્પણરૂપ થઈને આપણી ઘણી ભૂલ દેખાડી આપે છે, અને તે પેલા પદવડે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે, ને આપણા આશ્ચર્યને હસી ઠાલીને કહે છે કે:—

“હે પંથીઓ ! તમે આ ચિત્રને વિષે, તેમ જ આ માર્ગને વિષે ‘વિચિત્રપણું’ માનો છો; પણ જેવું મોટું વિચિત્રપણું (આશ્ચર્ય) તમારામાંના મૂઠ પંથીઓમાં દેખાય છે, તેવું આ ચિત્રમાં કે આ માર્ગમાં નથી. આ ચિત્રમાંનું વિચિત્રપણું-ઉલટાપણું તો એટલેવા માત્ર જ છે; પરંતુ તમારું તો ખંધું કર્તવ્ય જ ઉલટું અને આશ્ચર્યવત્ મૂર્ખપણાથી ભરેલું છે. કાળના લયથી તમે તમારું સર્વસ્વ ત્યાગ કરીને અભય પંથે ચડેલા છો, અને માર્ગમાં કોઈ વસ્તુની ખોટ નથી, છતાં માત્ર એક બોળરૂપ ખાવાના ભાતાનાં પોટકામાં જ આસક્ત બની જઈને, તેને ‘બહુ પરિશ્રમથી ઉઘડી રહ્યા છો; એ શું વાહનમાં બેસીને માથે ભાર ઉપાડવા કરતાં પણ અધિક મૂર્ખતા ભરેલું તથી ?’ આવો ભાવાર્થ તે પદમાં સમાયેલો છે ને તે અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે. જે જીવ મિથ્યા કામનાથી રહિત એટલે તદ્દન નિષ્કામ-નિઃસ્પૃહ થાય છે, તે જ આ માર્ગ ચઢે છે. જગન્નગરમાં આપણે જે જોઈએ તે સુખસાધનો હતાં, છતાં કાળપુરુષના લયને લીધે, તે સર્વ મિથ્યા જ હતાં; માટે તેની પુનઃ કામના કે સ્પૃહા-તેનો સંગ સેવન-તે તો મિથ્યા જ કામના કહેવાય. જ્યારે આપણે જગતની કામનાનો ત્યાગ કરી કેવળ નિષ્કામ થઈ અહીં આવ્યા છીએ, અને હવે તેમાંની કોઈ વસ્તુની આપણને અહીં આવશ્યકતા નથી, કેમકે આપણને જે જોઈએ તે અહીં યદ્યચ્છએ મળે છે, છતાં

આપણે પણ આ પોટકાનો મિથ્યા ભાર ઉપાડી મરીએ, તો આપણી મૂર્ખતાનો પારાવાર નથી કે? એ તો પાછું તેનું તે જ થયું. એ પોટકામાં ગંધાયલી આસક્તિ પાછી જોતજોતામાં વધી જઈને આપણને પાછા કાળપુરુષને હસ્તગત કરી દે, એમાં સંશય નથી; અને એમ થયું ત્યારે તો અહીં સૂધીનો સર્વ પરિશ્રમ એણે ગયોની? એટલું જ નહિ, પણ આપણો નાશ આપણે હાથે કરીને જ કરી લીધો, એમ જ સમજવું કેની? એટલા માટે, આ સુવર્ણ પદ અને આ આખું મુકુર પુરનું વિચિત્ર ચિત્ર આપણને તેમ જ આપણ સરખા આખા માર્ગના સર્વ પંથીઓને એવી સૂચના કરે છે કે—ચાહે તો ભયથી કે પ્રીતિથી સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી, સઘળો ભાર તેના ઉપર મૂકીને, આ માર્ગે આવનાર પંથી, સમર્થ અચ્યુતપ્રભુનો શરણાગત છે; માટે, શરણે આવવા ઇચ્છનારના સર્વ યોગક્ષેમને તે જ વહન કરે છે; તેથી તમે સૌ વાતે નિશ્ચિન્ત થાઓ; ને આ બ્રુહ્મકં તથા હુઃખદાયી વસ્તુમાં આસક્તિ કરાવનારું હુંપણું અને મારાપણું, એનો સમૂળો ત્યાગ કરો; કેમકે હવે તમારે ‘હું’ અને ‘મારું’ કહેવાનો અવસર રહ્યો નથી. આ અભય અચ્યુતપંથે ચઢીને તમે અચ્યુતપ્રભુને શરણે આવ્યા ને શરણે આવ્યા એટલે સર્વ રીતે તેના જ થયા. હવે વિચારો કે, તમે પોતે જ જ્યારે તેના થયા, તો પછી તમારું શું રહ્યું? અને જ્યારે તેને અધીન થાય, ત્યારે હુંપણું—હુંપણું અભિમાન પણ શાનું રહેવું જોઈએ? વળી આ માર્ગે એવો ચમત્કારી છે, કે જે પંથી હું ને મારું ભૂલી ગયો, જેની મિથ્યા કામના મરણ પામી, ને જે કેવળ નિઃસ્પૃહપણે ચાલ્યો, તેનો સઘળો ભાર આપોઆપ ઓછો થઈ જાય છે, ને તે કેવળ શાંતિના સ્થાનરૂપ અચ્યુતપુર પ્રત્યે પહોંચી જાય છે. આપણી આ પથઓધિનીમાં પણ એક ગાથા એવા જ અર્થવાળી છે કે:—

“વિદાય કામાન્ય સર્વાન્પુમાંશ્વરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।

નિર્મમો નિરહઙ્કારઃ સ શાન્તિમધિગચ્છતિ ॥”

અર્થ—જે જીવ સર્વ કામના—વાસના લગ્ન નિસ્પૃહ થઈ વિચરે છે તથા જેની અહતા મમતા ટળી જાય છે, તે જ શાંતિ પામે છે.

* અનન્યાર્થિતયંતો મા યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યામિષુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥

અર્થ—જે જનો મારું અનન્ય રીતે ચિંતવન કરી ઉપાસે છે, તેવા નિલમુક્તોનો યોગક્ષેમ હું વહન કરું—ચલાવું છું.

“માટે હવે આ વાતને સારી પેઠે લક્ષમાં લઈ, જેમની પાસે જોત્તે છે, તે સઘળો જોત્તે અહીંજ નિસર્જન કરીને આગળ ચાલો. આ જળ-પ્રવાહમાંનાં જળચરો, વૃક્ષોપરનાં પક્ષીઓ ને ખીજાં વનચર પ્રાણીઓ તમારું ભારરૂપ ભાતું ક્ષણવારમાં પૂરું કરી નાંખશે. હ્યો, ચાલો હવે સમય થઈ ગયો છે ને આપણે હલ્લુ સાંજ સૂઢીમાં ઘણો માર્ગ કાપવાનો છે.”

આટલું કહી સત્સાધક ચાલવાને તત્પર થયો. તુરત જ કેટલાક બુદ્ધિમાન અને અંતર્નિષ્ઠ પંથીઓએ ધર્મોદ્ધન પોતાના માથાપરનાં ભાતાં છોડી નાંખીને જળમાં તથા ઝાડોની નીચે વેરી દીધાં; અને દ્વેરા કુલ થઈ નિશ્ચિન્તપણે છૂટે હાથે, તાળીઓ પાડતા ને હસતા રમતા ચાલવા લાગ્યા. આટલું થયા છતાં હલ્લુએ તે સંઘમાં એવા ઘણાક મનુષ્યો હતા, કે જેમનાં અંતઃકરણને આ વાતનો એક છાંટો પણ લાગ્યો નહોતો. તેવાઓ તો હલ્લુ પણ પોતાનાં પોટલાં જેવાં ને તેવાં જ ઉપાડીને ચાલતા હતા.

કર્મમાર્ગો-યજ્ઞમાર્ગ

સંઘ ચાલતો થયો. પુણ્યજનોનું વિમાન પણ ધીમે ધીમે તેની પાછળ અંતરિક્ષમાં તરવા લાગ્યું. પછી ગુરુ વામદેવજી બોલ્યા; “વરે-ખ્સુ! આ મૂર્ખ પંથીઓની જડતા જોઈ? કશું ઉદાહરણ કે કશો ઉપદેશ તેઓના કામમાં આવ્યો? સુકુરપુરતું ચિત્ર કેવો સુરુપદ સચોટ ઉપદેશ કરે છે, ને મહાત્મા સત્સાધકે તેનું કેવું ઉત્તમ વ્યાખ્યાન કહી બતાવ્યું, છતાં મૂર્ખોએ તેનો કશોય અર્થલાભ થયો નહિ! જેઓના મનપર હુંપણા અને મારાપણાનો ઘણા લાંબા કાળથી દૃઢ સંસ્કાર થઈ ગયેલો છે, તેઓની આસક્તિ એકાએક શી રીતે છૂટે? પેલી મેર દૃષ્ટિ કર! જો! કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો પોતાના માથાપર, ખલે, કાખમાં ને હાથમાં અનેક જૂઠાં જૂઠાં પોટલાં, જાણે કંઈક મોટા જોખમનાં હોય, ને ઘણાં વજનદાર હોય, તેમ ઉપાડી શકતાં પણ નથી, છતાં મથી મથીને ઉપાડી જાય છે. અરે! આટલી બધી મૂર્ખતા છતાં તેઓ આવા પવિત્ર પથે ચલ્યા છે, એ માત્ર સત્સાધકના પ્રથમોપદેશથી અને આવેશમાં આવેલા અધિકારી પંથીઓની દેખાદેખીથી જ છે. પણ જો, હવે શું થાય છે તે.”

ઘણીક વાર સૂઢી એવી રીતે એ સંઘ ચાલ્યો ગયો. માર્ગની બંને

* ઘણા લાંબા કાળ તે માત્ર આ જન્મનો જ નહિ, પણ અનેક જન્મોનો સમજવો, કેમકે દેહ તો પ્રતિજન્મે બદલાય છે, પણ જ્વાત્મા તેનો તે જ રહે છે, એટલે તેને પડેલી સારી માલી ટેવો પણ તેની તે જ રહે છે.

ખાબુએ મુંદર સફલ* કુસુમ તરુઓની હારો, છાયા માટે છવાઈ રહી છે; થોડે થોડે અંતરે ખંને પાસ મીઠાં અમૃત સરખાં જળનાં સરોવર, કુંડ, વાવ આદિક સ્વચ્છ જલાશયો આવી રહેલાં છે; ઠારોઠાર જાતજાતના નિર્લેપ-નિર્બાંધ્ય અને પવિત્રપણે બનાવેલા પક્ષવાત્રાદિ પદાર્થોનાં સદા-મતો સ્થાપન કરેલાં છે. જે પંથીઓ એવું ધર્માર્થ અન્ન ગ્રહણ ન કરે, તેવાઓને તેના ચોચ્ય બદલો લઈને આપવાનો ઠરાવ પણ હતો. અનેક જાતનાં સ્વાદિષ્ટ ફળો, માર્ગમાંનાં વૃક્ષો નીચે, જોઈએ એટલાં પડેલાં છે. તેવડે અન્ન કરતાં પણ વધારે તૃપ્તિ મળે છે. આટલી બધી સગવડ છતાં પેલા અજ્ઞાત પંથીઓ તેમના કર્મનાં લાતાં ઉચકી મરે છે, એ મોટું ખેદપ્રદ હતું. વિમાનવાસી વરેષુ રાજ, મહાત્મા બટક પ્રત્યે વારંવાર ખેદ પ્રદર્શિત કરે છે, એટલામાં તે મહાત્માએ સર્વતુ ચિત્ત ઝેંચ્યું કે, “જુઓ, વળી પાછો એ સર્વ પંથીઓ માટે એક મોટો ભૂલાવો આવ્યો છે.” એ સાંભળી વરેષુ ખેલ્યો; “હા કૃપાનાથ! માર્ગમાં આગળ જતાં અનેક ફાંટાઓ ફૂટેલા દેખાય છે તે જ કે? સદાનો અગ્રણી સત્સાધક પણ જુઓ, ત્યાં જ આગળ અટક્યો. હવે કેમ થાય છે તે જોઈએ.”

સત્સાધકને ઉભો રહ્યો જોઈ સર્વે પંથી તેની પાછળ ઝેંચાઈને ઉભા રહ્યા. સર્વની સામે ફરીને આંગળીવતી દેખાડતો સત્સાધક મોટેથી જણાવવા લાગ્યો; “સાવધ થાઓ! સાવધ રહો! વળી સંકટ આવ્યું છે. હવે આપણે ખૂબ સાવધ થઈ આગળ ડગલું મૂકવું જોઈએ. આપણે પુરદ્વારમાં જોઈને આવ્યા, તેના સરખી બીજી અનેક ભૂલવણીઓ આપણા માર્ગમાં આવવા માંડી છે, તેથી ખરા સનાતન સરળ માર્ગને ભૂલી જઈ, લય ભરેલે બીજે માર્ગે ચઢી જવાનો ડગલે ડગલે મોટો લય રહે છે. જૂઓ! જૂઓ! અહીંથી આપણા માર્ગની ખંને ખાબુએ એ મોટા પવિત્ર, રમ્ય અને સમૃદ્ધ માર્ગો આરભાય છે. માર્ગના ખરા રહસ્યથી અજાણ્યો મનુષ્ય કદાચ એ માર્ગે ચઢી જાય તો તે કંઈ તેને એકાએક દુઃખ, સંકટ કે લયપ્રાપ્તિ થતી નથી; તેમ જ તેનાથી એ માર્ગે થઈને નિર્ભય અવિનાશી સુખધામ એવા અચ્યુતપુરને વિષે પણ જઈ શકાતું નથી. એ માર્ગને અનુસરવામાં, માર્ગના નિયંતાઓ તેને કેટલાક સમય સૂધી ઉત્તમ પ્રકારનું સ્વર્ગનું કે કોઈ બીજું સુખ લોગવાવે છે; પરંતુ તેના નિર્માણ કરેલો સમય પૂરો થયો કે, તુરત ત્યાંથી તેને હાંકી કાઢવામાં આવે છે.”

સત્સાધકના એ છેલ્લા શબ્દો પૂરા થતાંની સાથે જ તે માર્ગોના મૂળ આગળ આવેલા એક ભવ્ય ભવનમાંથી, કોઈ દિવ્ય પુરુષ ત્વરાથી આક્રીને એ સંઘ ભણી આવતો દેખાયો. તે ઘણો તેજસ્વી ને સુશોભિત હતો. તેની આકૃતિ કંઈક વિલક્ષણ પ્રકારની હતી. તેના મસ્તકપર સુંદર સુવર્ણ સરજો તેજસ્વી જટામુકુટ આવી રહ્યો હતો. કણોમાં કનકનાં કુંડળ, કંઠમાં રુદ્રાક્ષમાળા, બગલમાં દર્ભનેા પૂજો તથા મૃગચર્મનું આસન, એક હાથમાં સુવ તથા સુક્ર, એક હાથમાં ઘૃતપાત્ર, એક હાથમાં સમિધ તથા એક હાથમાં શ્રુતિસમૂહ (વેદસંહિતાનું પુસ્તક) ધારણ કરેલાં હતાં. આજે શરીરે યજ્ઞભસ્મ લગાવી દીધી હતી. ધૂમથી વિટાયલા ધુંધવાતા અગ્નિ સરજો તે દૂરથી દીસતો હતો. એ ઘણો ત્વરિતપણે આવતો હતો; છતાં શાસ્ત્રની આજ્ઞાની બહાર એક પગલું પણ ભરવાને બહુ ડરતો હોય, તેવો લાગતો હતો. પોતાનાં નિત્ય નૈમિત્તિક* કર્મરૂપ તપના અનુષ્ઠાનના તેજથી તે એવો પ્રજ્ઞવલિત દેખાતો હતો, કે ઝાઝીવાર સૂધી તેના સામે પણ જોઈ શકાતું નહોતું! મહાત્મા સત્સાધકના છેલ્લા શબ્દો સાંભળીને તેનો પ્રત્યુત્તર કરવા તત્પર થઈ રહેલો તે, સંઘની સમીપ આવતાં જ, બહુ ગભીર અને અસ્ખલિત વાણીથી બોલ્યો, “અહો મહાત્મન! આપનાં દર્શન માત્રથી સિદ્ધ થાય છે કે, આપ કોઈ મોટા તત્ત્વજ્ઞાન અને પવિત્ર પુરુષ છો, ને આ સમગ્ર પંથી સમાજના અગ્રણી હોવાથી મોટા માર્ગવિતા† જણાઓ છો, છતાં તમારા સંગીઓને વિપરીત ઉપદેશ કેમ કરો છો? આ પવિત્ર અને સનાતન માર્ગના રહસ્યને જાણનાર મહાત્મા કદી એની નિંદા કરતા નથી.” એ વચન સાંભળી એની તેજસ્વી આકૃતિ પરથી એ કોઈ દેવ હશે એમ સમજી, સત્સાધક નમન કરીને બોલ્યો; “નારાયણ! નારાયણ! કૃપાસિંધુ, કહો આપ કોણ છો? ને મેં આ માર્ગની નિંદા કરી, એવું શા ઉપરથી તમે માનો છો!” તે પુરુષે ઉત્તર દીધું; “હું આ માર્ગનો રક્ષા કરનાર અધિકારી છું. ને જે માર્ગને અનુસરવાથી, દિવ્ય લોકને વિષે જઈ, ચિરકાળ પર્યંત દિવ્ય સુખના લોકતા થવાય છે, તે માર્ગે ચઢવાની તમારા સંગીઓને તમે ના કહો છો, એ આ પવિત્ર માર્ગની નિંદા નહિ ત્યારે શું?” સત્સાધક બોલ્યો; “શ્રીયા

* સનાત, સંધ્યા, પંચમહાયજ્ઞ, દેવાર્ચન ઇત્યાદિ પ્રતિદિન આવશ્ય કર્યા જવાનાં કર્મ તે નિત્ય કર્મ અને કોઈ પ્રસંગને જ અનુસરીને કરવાનાં તે નૈમિત્તિક કર્મ-તેજ્ય પિતાની મરણ તિથિ આવે એટલે પિતૃધાત્મ કર્મ ઇત્યાદિ. † તત્ત્વ-પરમાત્મરૂપ તત્ત્વને જાણનાર. ‡ માર્ગવિતા-માર્ગ જાણનાર.

માર્ગને માટે આપ કહો છો? જે પવિત્ર માર્ગે અમે ચલ્યા છીએ, તે તો સદા સર્વદા સ્તુત્યજ છે; પણ આ જે નવા, એટલે આ મુખ્ય માર્ગની શાખાઓ સરખા દેખાતા માર્ગોને માટે જ હું તો કહું છું. એ માર્ગો ક્યાંના છે, કે જેઓને માટે મેં કહેલા શબ્દો આપે નિંદારૂપ માન્યા?” એ સાંભળી તે માર્ગાધિકારીએ કહ્યું; “એ પવિત્ર માર્ગો અનેક અદ્ભુત દિવ્ય લોકોને વિષે જવા માટેના છે. ત્યાં જનાર પ્રાણી ચિરકાળ પર્યંત ઘણા સુખોનો લોકતા થાય છે.” સત્સાધકે કહ્યું; “અસ્તુ! પણ એથી શું વળ્યું? આ માર્ગે થઈ દિવ્ય લોકમાં જનાર પ્રાણી ચિરકાળ દિવ્ય સુખ લોગવે; પણ એ લાંબો સમય પૂરો થતાં તેની શી ગતિ?” માર્ગાધિકારીએ ઉત્તર કર્યું; “લાંબો સમય પૂરો થવાની વાત જ કેમ કરો છો? ત્યાં જનાર તો અક્ષય સુખનો લોકતા થાય છે. રે! રે! તમે આ શ્રુતિ-પ્રતિપાદિત માર્ગના મહિમાથી કે તેના નામથી પણ અજાણ્યા છો?”

સત્સાધકે કહ્યું; “ના, છેક તો એમ નથી; પણ આપના જેવો પૂરે-પૂરો અનુભવ તો ક્યાંથી જ હોય? માટે અમારા સર્વે પર કૃપા કરી એનું સવિસ્તર માહાત્મ્ય જણાવો.” એ સાંભળી માર્ગાધિકારીએ કહ્યું; “અનેક પ્રકારનાં દિવ્ય સુખ આપનારો, તેમ જ અવિનાશી એવા પરમપદ પ્રાપ્તે જવાનો આ માર્ગ છે ને એને અનુસરનાર પ્રાણીને સતત અમુક અમુક પ્રકારની નિયમિત ક્રિયાઓ અર્થાત્ કર્મો કરવાં પડે છે, તેથી એનું નામ કર્મમાર્ગ છે. હું એ માર્ગનો નિયામક હોવાથી મારું નામ પણ કર્મદેવ છે.” સત્સાધકે પૂછ્યું; “એ માર્ગે જનારને સતત કયી કયી ક્રિયાઓ કરવી પડે છે, ને તે શાને માટે?”

કર્મદેવ બોલ્યા; “હું બ્રહ્મા! તમે જ્યાંથી આવ્યા, તે જગત્પુરમાં વસનારા તેમ જ આ અલય પંથે ચઢનાર કોઈ પણ પ્રાણી, શરીરવડે, તેમ જ મનવડે, નિરંતર કંઈ ને કંઈ ક્રિયા કર્યા વિના, ક્ષણ પણ રહી શકતો નથી; કારણ પ્રાણી માત્ર, પ્રકૃતિ-ઈશ્વરી માયા-ને અધીન છે, એટલે એ પ્રકૃતિના ગુણો તે સર્વની પાસે પરાણે ક્રિયા કરાવે છે તમારી પાસે તમારી માર્ગોધિની તો હશે જ. હોય તો બુદ્ધિ, આ ગાથા તેમાં છે-

“નહિ કથિત્ત્વમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યકર્મકૃદ્ ।

કાર્યતે યવશઃ કર્મ સર્વં પ્રકૃતિજૈર્ગુણે ॥

“એમાં કહ્યું છે કે ‘કોઈ પણ પ્રાણી એક ક્ષણ પણ કર્મ કર્યા વિના રહી શકતો નથી, કેમકે સર્વને યાંથી રૂઢીને પ્રકૃતિના ગુણો કર્મમાં જ પ્રેરે છે.’ એવી પ્રકૃતિને વશ રહેનારા પ્રાણીઓ જે જે ક્રિયાઓ કરે છે,

તેનું નામ ક્રમ. હવે જ્યારે પ્રાણી માત્ર એ પ્રમાણે નિરંતર ક્રિયા-કર્મ કર્યાં જ કરે છે, ત્યારે તે ક્રિયાનો વ્યવહાર કેવળ મિથ્યા જ ન થતાં ઉત્તરોત્તર તેઓની અભિવૃદ્ધિ ને ઉન્નતિ જ કરનારા થાય, અને છેવટે તેઓને ઉત્તમ ગતિએ પહોંચાડે, એટલા માટે તેઓનું કલ્યાણ વિચારીને, સૃષ્ટિના આરંભમાં જ સૃષ્ટિકર્તાએ તે ક્રિયાઓને કલ્યાણકારી વ્યવહારો સાથે નિયમિતપણે જોડી દીધી. એ જ સૃષ્ટિકર્તાએ સ્થાપેલા ક્રિયાઓના-કર્મના કલ્યાણકૃત નિયમો પ્રયોગો-તે યજ્ઞ છે. એ પ્રમાણે કર્તાએ જ્યારે સૃષ્ટિ-પ્રભ ઉત્પન્ન કરી, ત્યારે તે સાથે જ તેનાં કર્મ-ક્રિયાઓ પણ ઉત્પન્ન થયાં; તે કર્મોના ઉપર કહ્યા પ્રમાણે યજ્ઞરૂપ કલ્યાણદાયક નિયમો પણ સાથે જ ઉત્પન્ન કર્યા; ને તે પ્રત્યેકના નિયામક અને યોગ્ય ક્ષણદાતા અધિકારી અમુક અમુક દેવતાઓને ઠરાવ્યા. પછી સમસ્ત પ્રભને તેણે આજ્ઞા કરી કે, ‘આ યજ્ઞને યોગે તમે વૃદ્ધિ પામો; ને એ (યજ્ઞ) તમારા ઇષ્ટ મનોરથ પ્રાપ્ત કરાવનારા થાઓ.’ જુઓ પથજોધિની પ્રસ્થાન પહેલું જેમાં આ અર્થની સ્પષ્ટ ગાથા છે.-

“સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્યા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ।

અનેન પ્રસવિવ્યધ્વમેષ્ વોઽસ્તિવષ્ટકામધુક્ ॥

“અર્થ-પૂર્વે યજ્ઞાધિકારી પ્રભ સર્વ પ્રભપતિએ* કહ્યું કે, આનાથી તમે શુદ્ધિ પામો. એ તમને ઇચ્છિત આપનાર કામધેનુ થાઓ.

“એ ઉપરાંત વળી તે સૃષ્ટિપિતાએ કહ્યું છે કે:-

“દેવાન્ભાવયતાનેન તે દેવા ભાવયંતુઃ ।

પરસ્પરં ભાવયંતઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ॥

इष्टान्मोगाहि वो देवा दास्यंते यज्ञभाविताः ।

तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो सुङ्गे स्तेन एव सः ॥

“આ ગાથામાં એમ પણ કહ્યું છે કે, આ યજ્ઞવડે તમે દેવોને સંતુષ્ટ કરો, ને તેથી દેવો તમને આનંદ આપે. એમ પરસ્પર-એક બીજાને સંતુષ્ટ કરતા થકા તમે મોટું સુખ મેળવશો, એટલે તમારી ઈચ્છી યજ્ઞ-રૂપ ક્રિયાથી તૃપ્ત થઇને દેવતાઓ તમને ઇચ્છિત સુખભોગ આપશે.

* સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ તો અચ્યુત પરમાત્માની માયા શક્તિ (પ્રકૃતિ) વડે થાય છે, પણ તેમાં સૌથી પહેલા ઉત્પન્ન થવાને પરમાત્માએ સૃષ્ટિના સુખ્ય નિયામક અધિકારી ઠરાવીને, બ્રહ્મદેવને અધિક સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા આપી. એટલે તેમના થકા બીજા સર્વ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થવા લાગી. એટલા માટે-બ્રહ્મદેવના સ્પષ્ટ, સૃષ્ટિકર્તા, સૃષ્ટિપિતા, પિતામહ, ઇલાહિ નામો છે,

પણ તેઓની પ્રસન્નતાથી મળેલા પદાર્થો યજ્ઞક્રિયાદ્વારા તેઓને અર્પણ કર્યા વિના જ ભોગવવામાં આવે તો તે ખરેખર ચોરીનું જ કામ સમજવું. એ દેવો તે જ સર્વ સુખના દાતા, સર્વે કામના પૂર્ણ કરવાવાળા પરમ પ્રભુ છે, ને તેને જ પામવા એ જ જરૂરનું છે. એટલા માટે, હે સાધો! સૃષ્ટિના આરંભથી જ તે સૃષ્ટિકર્તાની આજ્ઞાથી એ યજ્ઞરૂપ કર્મ પ્રવૃત્ત થયેલાં છે, જે પરમ કલ્યાણપ્રદ હોવાથી, અચ્યુતમાર્ગે ચઢેલા પંથીને અવશ્ય કરવાં પડે છે, ને એથી જ તરી જવાય છે-મુક્ત થવાય છે. આ પવિત્રપંથ ‘કર્મમાર્ગ’ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.”

એ સાંભળી સત્સાધકે પૂછ્યું; “સૃષ્ટિકર્તાની, પ્રભુઓ પ્રત્યેની એ આજ્ઞા આપે કહી બતાવી તે તો ઠીક પણ યજ્ઞને યોગે જ પ્રજા ઉત્પત્તિ ને વૃદ્ધિ પામે છે એ શી રીતે, કે જેથી એ યજ્ઞકર્મ અવશ્ય ગણાય?” કર્મદેવે ઉત્તર આપ્યું; “હે બ્રહ્મા! જેમ કોઈ સુંદર નવપદ્મવ અને ફલ-પુષ્પાદિ સમૃદ્ધિથી અતિશય શોભી રહેલું તથા અનેક પ્રાણીઓને આહાર, નિવાસ અને છાયાદાનથી પોષી રહેલું સુવૃક્ષ, શી રીતે ટટાર નિરાધાર ભૂં રહ્યું છે, કેમ વધે છે ને શાથી લીલું રહ્યું છે, એવો કોઈ વિચાર કરવા માંડે તો તેને બહારથી તેનું ઠશું કારણ સમજાશે નહિ; પણ આંતર-દૃષ્ટિથી વિચારી જતાં જણાશે કે, એ વૃક્ષને સુપોષિત થવાનો માર્ગ તેનાં મૂળ છે ને મૂળદ્વારા ભૂમિના પેટમાંથી જળ સાથે તેણે ચૂસેલો પોષક રસ, તેના પ્રતિ અંગોમાં જઈને તેને જીવાડે છે તથા વધારે છે. તેવી જ રીતેના આ સમસ્ત પ્રજાને યજ્ઞકર્મ સાથે સંબંધ છે. પ્રથમ, પ્રાણી માત્રની ઉત્પત્તિ ને વૃદ્ધિ શાથી થાય છે, એનો વિચાર કરીએ તો સ્પષ્ટ જણાશે કે, એ કામ અગ્નિનું છે. જે પ્રાણીનો જે આહાર, તે તેનું અન્ન. પોતપોતાને અનુકૂળ આહાર કર્યા વિના પ્રાણી જીવી કે વધી શકતાં નથી. એ અગ્નિની ઉત્પત્તિનો આધારઅંતરિક્ષમાંથી થતી જળની વૃષ્ટિ છે, ને વૃષ્ટિ યજ્ઞના પુણ્યથી થાય છે. સૃષ્ટિકર્તાએ યજ્ઞ ઉત્પન્ન કરીને તેને નિયામક દેવતાઓને ઠરાવ્યા છે, તે જ દેવતાઓ, અંતરિક્ષમાંથી થતી વૃષ્ટિરૂપ ક્રિયાના પણ નિયામકો છે; જેઓ પ્રભુએ ભૂમિપર આચરેલા યજ્ઞરૂપ કર્મથી પ્રસન્ન થઈને, તેઓની વૃદ્ધિને સારુ જળ વરસાવે છે. આ વાર્તા સામાન્ય મનુષ્યના વિચારમાં ઉતરી શકે તેવી નથી; પણ પવિત્ર પથઓધિનીમાં એને સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવી છે. જુઓ પ્રસ્થાન પહેલામાં:-

“અન્નાદ્ભવંતિ મૃતાનિ પર્જન્યાદન્નસંભવઃ ।

યજ્ઞાદ્ભવતિ પર્જન્યો યજ્ઞઃ કર્મસદ્ભવઃ ॥

કર્મં વ્રજોદ્ભવં વિદિ' વ્રજાશ્વરમહુદ્ભવમ્ ।

તસ્માત્સર્વગતં વ્રજ નિત્યં યજે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥

“અર્થ-પ્રાણીઓ અત્યથી હલપત્ર થાય છે, અત્ર પર્ત્તન્ય એટલે જળ-વૃદ્ધિથી નિપજે છે, પર્ત્તન્ય યજ્ઞથી થાય છે, યજ્ઞની હલપત્તિ કર્મથી છે, કર્મ વેદથી છે, વેદ અક્ષર બ્રહ્મથી થાય છે, તેથી સર્વવ્યાપી પરબ્રહ્મ યજ્ઞમાં નિત્ય વસે છે.

“તેટલા માટે સર્વમાં વ્યાપીને રહેનારું એ બ્રહ્મસ્વરૂપ યજ્ઞને વિષે તો સર્વદા ભરપૂર છે, અર્થાત્ યજ્ઞ એ પોતે અચ્યુત પરબ્રહ્મ જ છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે યજ્ઞે વૈ ત્રિષ્ણુઃ ॥ (યજ્ઞ એ વ્યાપક પરમાત્મા છે) આવો આ સનાતન યજ્ઞરૂપ કર્મમાર્ગ છે. આ જે બે માર્ગો દેખાય છે, તે તેના જ ભેદ છે. એક શ્રૌત અને બીજો સ્માર્ત, અર્થાત્ એકમાં શ્રુતિ એટલે વેદમાં બતાવેલા નિયમો પ્રમાણે યજ્ઞક્રિયા કરવામાં આવે છે, ને બીજામાં સ્મૃતિ એટલે ધર્મશાસ્ત્રમાં બતાવેલા નિયમોથી યજ્ઞક્રિયા થાય છે. એવે રૂઢે માર્ગે ચઢવાની તમે તમારા સંગીઓને ના કહો છો, એ જ એની નિંદા છે. એમ કરવાથી તો તમે સર્વેશ્વર અચ્યુતપ્રભુની આજ્ઞાનો ભંગ ક્યાં કહેવાશે ને તમે મોટા દોષભાગી થશો. બુદ્ધિ પથબોધિની.-

“एवं प्रवर्तितं चक्रं नावर्तयन्तीह वः ।

“अवाचरिन्द्रिवारामो मोयं पार्यं स जीवति ॥

અર્થ-આમ પ્રવૃત્ત થયેલા ચક્રને જે અનુસરતો નથી, તે પાપી જીવતરવાળો, કેવળ ઇન્દ્રિયોને જ ચોપનાર છે ને પોતાનું આયુષ્ય વ્યર્થ ગુમાવે છે.

“એવી રીતે, હે સાધો! ચાલતું આવેલું ચક્ર, જે મનુષ્ય આગળ ચલાવ્યો જતો નથી, તેનું આયુષ્ય પાપરૂપ છે; ઇન્દ્રિયોના સુખમાં જ તે રમનારો હોવાથી તેનું જીવલું વ્યર્થ છે.”

કર્મદેવનું આત્મ સપ્રમાણ વચન સાંભળી, સત્સાધક બોલ્યો; “હે દેવ! આપે કહ્યું તે યથાર્થ છે, ને કર્મમાર્ગ આદરણીય, આચરણીય ને નિઃસંશયી છે; કેમકે તે માર્ગે થઈને પણ અવિનાશી અચ્યુતપુરં પ્રત્યે પહોંચાય છે. પરંતુ તે માર્ગે જનારને વચમાં કોઈ કોઈ વાર મોટો અટકાવ થઈ જાય છે, તેથી તેઓ આગળ ન જઈ શકતાં, પાછા આવી પડે છે, એમ મેં સાંભળ્યું છે; તો કહો વારુ, આ માર્ગના નિયામક માત્ર આપ એકલા જ છો, કે બીજા પણ કોઈ છે ખરો?” ત્યારે કર્મ-દેવે કહ્યું; “આ માર્ગપર બીજાનો પણ અધિકાર છે. હું અધિકારી છું, પણ મારુ કામ પ્રત્યેક કર્મની પરિપાટી જાળવી રાખવાનું છે; અને મારા કર્તાય મોટો અધિકારી એક બીજા છે, એનું નામ કામદેવ, એની

મોટી સત્તા છે, ને જ્યાંથી તમે આવ્યા, તે જગત્પુરથી માંડીને આ માર્ગના સઘળા ભાગોપર તેનો જ અધિકાર છે.”

તે સાંભળી સત્સાધક બોલ્યો; “ધન્ય ! ધન્ય ! હીક કહું; યોગ્ય સ્મરણ આવ્યું ! અમે કહીએ છીએ તે જ એ. એ જ આ માર્ગમાં સઘળે વિદ્યકર્તા છે ! બિચારા મોટા પરિશ્રમથી ચાલીને આગળ ગયેલા પંથી-ઓને પણ અટકાવનાર એ જ છે, ને એ જ તેઓને થોડાક સુખમાં લલચાવી રખડાવીને પાછા પાડનાર છે. હે દેવ ! હું કંઈ આ સનાતન કર્મમાર્ગની નિંદા કરતો નથી; પણ મારું પ્રથમથી જ કહેવાનું એ છે કે, એમાં સૌથી મોટું વિદ્ય, પંથી માત્રને એ કામદેવનું નહે છે. હજારો ને લાખો પંથીઓમાંથી કેઈ એકદો જ પંથી કામદેવની સત્તાને ઓળખીને આગળ અચ્યુતપુર ભણી જઈ શકતો હશે. માત્ર આપના મુખથી આ મારા સાથીઓને વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરવાને જ મેં આપને પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. નહિ તો અચ્યુતપુર સૂધીના સમગ્ર માર્ગનું યથાર્થ રહસ્ય જેમાં વર્ણવ્યું છે, એવી આ પથબોધિની અમને સર્વને પ્રભુની કૃપાથી મળી છે, અને અમે સતત એના આધારે જ ચાલ્યા જઈએ છીએ. આ કર્મમાર્ગની નિંદા કેઈ પણ પંથી કરી શકે જ શી રીતે ? આપ તો કર્મમાર્ગમાં શ્રૌત અને સ્માર્ત એવા બે ભેદ જણાવો છો, પણ અમે તો છેવટ પર્યંતના સઘળા માર્ગને કર્મમાર્ગ જ જાણીએ છીએ; કેમકે કેઈ પણ માર્ગના અનુયાયીને થોડી ઘણી પણ ક્રિયા તો કરવી જ પડે છે. વધારે તો શું, પણ માત્ર માર્ગે ચાલવું, એ પણ એક ક્રિયા જ છે, અને ક્રિયા માત્રનો સમાવેશ કર્મમાં વિલીન છે. પ્રાણી માત્રનું ઉત્પન્ન થવું કર્મમય છે, જીવવું કર્મમય છે ને છેવટે મૃત્યુવશ થવું, એ પણ કર્મમય જ છે. આ સમગ્ર સૃષ્ટિ કર્મમય છે. પણ જ્યાં જ્યાં તમારા શ્રેષ્ઠાધિકારી કામદેવની સત્તા છે, ત્યાં ત્યાં સઘળે એ કર્મ, તેના આચરનારને પરાણે બંધન કરાવનાર તથા આઘા મોઠલીને પાછા હડસેલનાર થાય છે. એટલા જ માટે, હે દેવ ! અમે આ વચ્ચે, નાહનો-સેરડા સરખો ને સૌથી સાદો માર્ગ જ અચ્યુતપુર જવા માટે યોગ્ય ગણ્યો છે; કેમકે એમાં ઘણું કરીને કામદેવનો આજો પગરવ ન હોવાથી તથા પ્રભુ અચ્યુતની સત્તાથી, તે વિદ્ય કરી શકતો નથી. બાકી કર્મ તો એ માર્ગે ચાલતાં પણ અમારે તેવાં જ (શ્રૌત સ્માર્ત વિધિને અનુસરતાં જ) આચરવાં પડે છે. પણ તમારા જેવી દૃઢ આસક્તિ-કામનાથી તો નહીં જ અને તેથી કરીને, તેની પદ્ધતિમાં, સમયે કંઈક ફેરફાર જેવું દેખાય

છે. શૌચ, સ્નાન, લોબન, પાન ઇત્યાદિ કાચિક કર્મો તો સર્વત્ર સરખાં જ છે. એ જેમ આવશ્યક એટલે કર્યા વિના ચાલે જ નહિ તેવાં હોવાથી, નિત્ય પ્રત્યે આસક્તિ વગર કરવાં જ પડે છે; તેવી જ રીતે બીજાં વાચિક ને માનસિક આદિ સર્વ કર્મ પણ અમે આસક્તિ એટલે પ્રીતિ વગર, કિંવા તેમાંથી ઈર્ષ દુઃખ મળશે, એવી કામના રાખ્યા વગર જ કર્યા જઈએ છીએ. કહો વારુ, હવે અમે કર્મમાર્ગના નિંદક છીએ કે પોષક ?” એટલું કહી, સૂર્ય સામી દૃષ્ટિ કરીને મહાત્મા સત્સાધક પાછો બોલ્યો; “હ્યો; કૃપાનાથ! હવે તો અમે આજ્ઞા લઈએ છીએ; કેમકે સમય થોડો છે, ને ચાલવું થલું છે, આપને આપેલો પરિશ્રમ ક્ષન્તવ્ય ગણુશો.” કર્મદેવે આજની રાત્રિ ત્યાં જ રહેવા આગ્રહ કર્યો, ત્યારે તેણે જણાવ્યું કે: “આપ જેવા સત્પુરુષનો સમાગમ એક ઘડી પણ વધારે થવાથી ઘણો મોટો લાભ છે; પરંતુ આ માર્ગમાં અમને કાલે કાલે તમારા વડા અધિકારી કામદેવનો મોટો ભય છે; એના છળ-ખળિયા સ્વભાવથી અમે બાણીતા છીએ. એ કાલમાં પથીના મનને ભ્રમિત કરી દઈ, અનેક પ્રકારનાં સુખની લાલચ દઈને, આગળ વેતા અટકાવી પાડે છે. વળી એ મોટો સ્મરણગામી હોવાથી, તેમ જ સ્વેચ્છાનુગામી હોવાથી, ક્યાંય ન હોય ને કાલમાં આવી પહોંચાય છે. માટે હ્યો, હવે તો સર્વેશ્વર પ્રભુ અચ્યુતના સ્મરણપૂર્વક પ્રણામ કરીએ છીએ.” એમ કહી કર્મદેવને વંદન કરીને અચ્યુતપ્રભુના જય-ધ્વનિ સાથે સત્સાધકનો સંઘ ત્યાંથી ચાલતો થયો.

કામાગમન

મોહું થઈ જવાની બીહીકથી, એકચિત્ત થઈને સર્વે પંથીઓ સત્સાધકની પછવાડે પછવાડે શ્રી અચ્યુતપ્રભુનું સ્મરણ કરતા કરતા ત્વરાથી ચાલ્યા જતા હતા. થોડોક પંથ કાપ્યો, તેટલામાં વળી સત્સાધક આખા સંઘને ચેતાવીને કહેવા લાગ્યો; “પ્રિય પંથીઓ! નિષ્કામ અચ્યુત માર્ગીઓ! સાવધ રહેજો, બચત રહેજો! કોઈના કહેવાપર લક્ષ આપશો નહિ; કેમકે વળી આપણે માથે એક મોહું સંકટ આવે છે.” એ સાંભળી કેટલાક પંથીઓએ પૂછ્યું; “મહારાજ, હવે વળી શું સંકટ આવનાર

* સ્મરણગામી એટલે સ્મરણ કરતાં વંત ત્યાં જઈ પહોંચનારો.

† સ્વેચ્છાનુગામી-ચેતાની ન્યાં ન્યાં જવાની ઇચ્છા માત્ર થાય ત્યાં ત્યાં તલાય જઈ પહોંચનારો. બુદ્ધિ, કામ-દુઃખાસિ ઇચ્છા-એ મનુષ્યના મનમાં સ્મરણ થતાં પૂર્વે ઉત્પન્ન થાય છે, એને જ એ માર્ગના વડા અધિકારીનું સ્વપ્ન આપેલું છે.

છે? જુઓની પેલો સામે કોઈ એક સુંદર પુરુષ આવતો દેખાય છે! એ તો ઘણો તેજસ્વી ને પવિત્ર હોય એવો લાગે છે; શું એને જ આપ સંકટરૂપ કહો છો?” સત્સાધક બોલ્યો; “હા, હા; એ જ! એ જ! એ જ આપણું સંકટ. એ જ આપણને પાડનાર! એ પવિત્ર નથી, પણ મહા મેલો છે, દુષ્ટ છે. એ જ મનુષ્ય ગ્રાણીની ઈચ્છા ન હોય તોપણ પરાણે બળાત્કારથી વાસના તરફ પ્રેરી પાડે છે! એ જ સૌને પવિત્ર માર્ગથી ભ્રષ્ટ કરે છે, એ જ ડૂબાડે છે, ને એ જ આવા સન્માર્ગે-અતિ પવિત્ર માર્ગે ચઢેલા ને અથાગ પરિશ્રમથી આટલે સૂધી, કિંવા આથી પણ આગળ ગયેલા પંથીને, ગમે તેવા ભૂલાવામાં નાંખી ફસાવીને, પાછા જગતમાં રગડાવે છે.” એ સાંભળી પંથીઓ બોલ્યા; “એ કોણ છે મહારાજ?” સત્સાધકે ઉત્તર દીધું; “એ તો રાજરાજેશ્વર કામદેવ,* જેની આપણે હંમણાં વાત કરતા આવ્યા એ જ-આ માર્ગોનો મુખ્યાધિકારી કામદેવ! એ મોટો ખારવટિયો છે. એની ભૂખ કેમે કરી તૃપ્ત ને થાય એવી છે. એ અતિ ઉગ્ર છે, મહાપ્રપચી, કુટિલ અને મહા-બળવાન છે. આ પવિત્ર માર્ગને વિષે, કિંવા આ આખા લોકને વિષે એ જ મોટો વૈરી છે. આપણી આ પથબોધિનીમાં એની યથાર્થ ઓળખાણ કરાવીને વારંવાર એનાથી બચતા રહેવા માટે આજ્ઞા કરી છે. જુઓ પ્રસ્થાન પહેલું-

“કામ એવ ક્રોધ એવ રજોગુણસમુદ્ભવઃ ।

મહાશનો મહાપાપ્મા વિદ્વથેનમિદ વૈરિણમ્ ॥

ધૂમેનાત્રિપતે વહ્નિર્યથાઽઽદર્શો મલેન ચ

યથોલ્લાટતો ગર્મસ્તથા તેનેદમાદ્યતમ્ ॥

આવૃત જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।

કામરૂપેણ દુષ્ટેન દુપૂરેણાનલેન ચ ॥

ઈન્દ્રિયાણિ મનો બુદ્ધિરસ્યાધિષ્ઠાનમુચ્યતે ।

एतैर्विमोहयत्येव જ્ઞાનમાદ્યત્ય દેહિનામ્ ॥

“અર્થ-એ જ કામ, ક્રોધ પણ એ જ. કેમકે કામ એ આવ્યો હોય ને અંન કંઈક ખમવું પડે કે તુરત ત્યાં ક્રોધ ગમે ત્યાંથી આપોઆપ આવી ચઢે છે. એની રજોગુણથી ઉત્પત્તિ છે. જેમ અગ્નિને ધૂમાડો ઢાકી નાખે છે, સ્વચ્છ દર્પણને મેલ ઢાકી કાઢે છે, ને આરતી બળથી જેમ ગર્ભ દેકાઈ-વિટાઈ જાય છે, તેવી રીતે આ આખા જગતને એ કામે પોતાની બળમાં ઢાકી દીધેલું છે એ દુષ્ટ કામરૂપ નિશ્ચનો વૈરી, ને કદી તૃપ્ત

* કામ એટલે અહીંયાં પ્રાકૃત જન જે અર્થ કરે છે, તે મલિન વાસના નહિ, પરંતુ કૃણની ઈચ્છાથી થતા કર્મ જ બાળવા, રાગ, (અભિલાષા, ઇચ્છા) -

યાય એવા અગ્નિ છે. મોટા જ્ઞાની પુરુષોના જ્ઞાનને પણ તેણે પોતાની મોહનજાના આવરણથી ઢાંકી દીધું છે! મનુષ્યના ઉપર કેવી રીતે એ પોતાની સત્તા ચલાવી શકે છે તે જુઓ; મનુષ્યની છટિયો, મન અને જીવિદ્ધિ એ તેનું (કામનું) આશ્રયસ્થાન કહેવાય છે. પ્રથમ તે તે સ્થાનોમાં બળાકારે પેસી જઈને ત્યાં એ પોતાનો મુકામ કરે છે, ને પછી તલાલ એ દેહધારી મનુષ્યના જ્ઞાનને ઢાંકી કાઢીને તેને મોહમાં કસાવી દે છે.

“એટલા માટે એનાથી મનુષ્યે બહુ જ ચેતતા રહેવાનું છે.” જે કામના છંદમાં કસાયો તેના જપ, તપ, વ્રત, દાન, જ્ઞાન, ભક્તિ સર્વે ઐશ્વર્યહીન થઈ જાય છે.”

એટલી વાતચિત કરતાં કરતાં તો અતિ ચપલ અને દર્શન માત્રથી જ પ્રાણી માત્રને મોહિત કરી નાંખનારો તે દેવ સંઘની સમીપ આવી પહોંચ્યો, ને પોતાનાં ચાતુર્યથી ભરેલાં મધુરાં વચનોથી સર્વનું ચિત્ત આકર્ષણ કરી કહેવા લાગ્યો; “અહો! હે સર્વ પુણ્યશાળી જનો! હે ભાગ્યવંતો! આવા નિર્ભય અને પવિત્ર પંથને વિષે પણ જાણે પછવાડે કોઈ મોટો ભય આવતો હોય, તેની પેઠે તમે સૌ કેમ આટલા બધા ઉતાવળા દોડ્યા જાઓ છો? શું કોઈ તમારા માર્ગને ભોમિયો ખોવાઈ ગયો કે આગળ ચાલ્યો ગયો છે, ને તેની ખોળમાં આમ દોડાદોડી કરો છો? કે માર્ગથી ભૂલા પડ્યા છો? ખરેખર, કોઈએ તમને ભમાવ્યા છે, ને તેથી તમે ખરો સુગમ તથા શીઘ્ર દ્વિપ્રદ* માર્ગ મૂકીને આડ માર્ગ ચલી ગયેલા જણાઓ છો, ઉભા રહો! ઉભા! ગભરાશો નહિ; તમારે સારે ભાગ્યે જ હું અનાયાસે અહીં આવી ચડ્યો છું. શું અહીંથી થોડેક પાછળ બે સુંદર ધુરંધર માર્ગો છે, તે અહીં આવતાં તમે જાણો નહિ? એવા સમૃદ્ધ માર્ગ મૂકીને આગળ ચાલ્યા આવ્યા, એ જ તમારી મોટી ભૂલ થઈ છે. ત્યાં પાછા ફરીને તે ઈર્મમાર્ગ વળો. આખું વિશ્વ ઈર્મને અધીન છે, ને સારાં ઢિવા નરતાં ઈર્મનું જ દ્વિપ્ર સુખદુઃખાદિરૂપે પ્રાણીઓ ભોગવે છે. ઈર્મ કેમ કરતાં ને ત તેઓનું ઉત્તમ દ્વિપ્ર શી રીતે મેળવી શકાય, તેને માટે એ ઈર્મમાર્ગ નિર્માણ થયેલો છે. એ જ માર્ગ આવરવા યોગ્ય છે ને તેમાં તરલાલ સિદ્ધિ મળે છે. જુઓ, તમારી પથખોલિની પણ એ વાતની સાક્ષી આપશે:-

“ક્ષિપ્રં हि मातुपे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ।

“અર્થ-મનુષ્યલોકને વિષે ઈર્મમાર્ગ ચડેલા મનુષ્યને તરિત સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

“આવું છતાં તમે આવો મિથ્યા પરિશ્રમ કેમ વેઠો છો? પાછા વળો, પાછા આવો, હું તમને ઉત્તમ એયસ્કર માર્ગ દેખાડું, જ્યાં જવાથી

* ઝટ દ્વિપ્ર આપનારો.

તમે થોડા સમયમાં મોટા સુખના લોકતા થશો. અલ્યાઓ ! તમે જાણ્યા વિચાર્યા વગર આગળ ચાલી આવ્યા છો, તો પણ ચિન્તા નહિ ! હંજુ તો આગળ ઘણુંક સૂધી મારી જ સત્તા છે. પણ એથી આગળ જવામાં ફળ નથી. આ તમે જાઓ છો, તે તો નિરાશ્રય માર્ગ છે, કેવળ ઉદ્ધાસીન માર્ગ છે ! જેમાં ઠરેલાં કમનું કશું ફળ જ નહિ. હર ! હર ! મિથ્યા જ પરિશ્રમ ! એવો કોણ બુદ્ધિહીન હોય કે, મોટા પરિશ્રમથી અનેક અન્ન સામગ્રીઓ એકઠી કરી, તેનો સુંદર પાક બનાવીને, પેટમાં ક્ષુધા હોવા છતાં તે સ્વાદિષ્ટ પાકનું લોજન ન કરે, ને માતેલા સાંઠને ખવરાવી દે ? સમર્થ અન્યુતપ્રભુએ જ સઘળાં કર્મનાં ફળ નિર્મી મૂક્યાં છે, તેઓનો અનાદર કરી મિથ્યા પરિશ્રમ શા માટે વહોરવો ?”

એવાં એવાં અનેક મોહિત વચનોથી મોહિત કરતાં તેણે કેટલાક-પર છાપ પાડી; પણ તે આવ્યો ત્યારથી જ મહાત્મા સત્સાધક પોતાના સંગીઓને આગળ કરતાં પણ વધારે ત્વરાથી ઘસડ્યો જતો હતો ને મોટે મોટે કહેતો હતો કે; “સંભાળજે ! એ સર્વ બગાડશે. એની વાણી મધથી ભરપૂર છે, પણ અંદર હલાહલ છે, માટે તે કોઈ સાંભળતા નહિ. દોહો, ચાલો, જલદીથી તેની મર્યાદા વટાવી દો.” એટલું છતાં ઠામે પોતાનું બોલવું અંધ કર્યું જ નહિ. કેટલેક સૂધી તેઓની સાથે ચાલતા જઈને પણ તેણે પંથીઓને પાછા વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો. વળી ફરીને તે બોલ્યો; “અરે મૂર્ખ પંથીઓ ! તમે મારું કંઈ ન માનતા દોહ્યા જાઓ છો, તેમાં મારું કંઈ બગડતું નથી; પરંતુ એ માર્ગે ઘણું આગળ જઈને પણ અંતે કંઈ ફળ ન જોવાથી નિરાશ થઈ પાછા પડ્યા છે તેમ તમે પડશો, પણ તેટલો સમય મિથ્યા રખડી જ મરશો : હમણાં જ મારું વચન માનીને સુખીઆ થાઓ. જુઓ કર્મમાર્ગ ફળ આપવામાં કેવો ઉદ્ધાર છે ! આતુર્માંસ્ય યજ્ઞ કરનારને અક્ષય સુકૃત પુણ્ય-થાય છે, જેથી તે ચિરકાળ સ્વર્ગસુખ લોગવે છે; સોમયજ્ઞ કરનાર અક્ષય એટલે કદી નાશ ન થાય તેવું સુખ લોગવે છે. અરે વધારે તો શું, પણ એક માત્ર શરીરનો મળ દૂર કરનારુ સ્નાન સરણું સાધારણ નિત્ય કર્મ, પણ મોટા ફળનું આપનારું છે, તો પછી બીજાં શ્રેષ્ઠ કર્મોનું તો શું જ કહેવું ? માટે હે પંથીઓ ! તમારા લલાને માટે થતું મારું કંઈવું અત્યારે નહિ માનો, તો આગળ જ્યારે મોટું લયંકર નિરાશારણ્ય આવશે, ને તેમાં તમે સઘળી રીતે નિરાશ થઈ જશો, ત્યારે આ હાથ આવેલી તક જોઈ નાંખવા માટે તમને લારે પસ્તાવો થશે.”

આ તેનાં છેલ્લાં વચન સાંભળી, અસ્થિર ચિત્તના પંથીઓ ગલ-
રાયા, ને તટાળ ધીમા પડી ગયા. એકનું જોઈને બીજા, ને બીજાનું
જોઈને ત્રીજા, એમ ઘણાક જણ કામની જાળમાં ફસાયા. મહાત્મા
સત્સાધકે ઘણાએ વાર્યા, છતાં ભ્રમિત થયેલા તેઓ ખરાખોટાનો વિચાર
ઝટ ન કરી શકવાથી, પાછળ પડી ગયા. સંઘનાથી તેમને છેદું પડી
ગયું! થયું. કામને એટલું જ જોઈતું હતું. તે તેઓને અનેક આશાઓમાં
લલચાવતો ને રીઝાવતો પાછા વાળી ઈર્ષ્યમાર્ગ લણી લઈ ચાલ્યો.

આ સંઘળો પ્રકાર જોઈ રહેલા વિમાનવાસીઓ તો આ વેળાએ
કેવળ સ્તબ્ધ જ બની ગયા. કામદેવની અમત્કારિક સત્તાને માટે તેમને
મોટું આશ્ચર્ય થયું. વરેપ્રસુએ મહાત્મા બટુકપ્રત્યે કહ્યું; “શુભદેવ! ખરે-
ખર આ પવિત્ર માર્ગમાં કામદેવ, એ તો મોટો વિઘ્નકર્તા છે. જુઓ,
મહાત્મા સત્સાધકના સંઘમાં તેણે લંગાણુ પડાવ્યું. તેણે આ ઘણાક પંથીઓને
પાછા વાળીને ખરા માર્ગથી ભ્રષ્ટ કર્યા. હવે કોણ જાણે તે બિચારા ભોળા
લાલચુઓને કેવા એ કુમાર્ગમાં રજાળાવી મૂકશે? શિવ! શિવ! આવા
માર્ગમાં એવા અધિકારીને કેમ યોગ્ય ગણ્યો હશે?” એ સાંભળી બટુકે
કહ્યું; “રાજા! તારા સમજવામાં ફેર છે. કામ એ ઈર્ષ અંતઃકરણથી દુષ્ટ
હિંવા પંથીઓનું અનિષ્ટ કરનારો નથી, અને જ્ઞાત્ય તેવો હોય તો પણ
એની અત્રે આવશ્યકતા છે. કામ એ સંઘળા પંથીઓનો શુદ્ધ પરીક્ષક છે.
અન્યુતપંથ જેવા નિર્લય અને સીધા માર્ગે તો નિરુપદ્રવપણે સૌએ
ચાલ્યા જાય ને છેક અન્યુતપુર સૂધી જઈ પહોંચે; પણ તેટલે સૂધી
જવાથી જ માત્ર શું વળ્યું? ત્યાં જવા પછી પણ પુરમાં પ્રવેશ કરવો,
એ સર્વથા દુર્લભ છે. કેટલો મોટો અધિકાર અને અંતઃકરણની કેટલી
બંધી ઉત્તમ સ્થિતિ થાય ત્યારે જ પંથીઓને પુરપ્રવેશ કરવાની યોગ્યતા
પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે કાચા પોચા હૃદયના સહજ શ્રદ્ધાવાન-
સહજ આત્મનિષ્ઠ-એવા અનધિકારી જનોને, કામ અહીંથી જ અટ-
કાવી દે છે; અને દૃઢ અંતઃકરણને વધારે દૃઢ કરી આગળ વધારે છે.
વારુ હવે માર્ગપર શું થાય છે, તેપર લક્ષ આપો. જુઓ યેલા પદ્મ
વળેલાઓને તો કામદેવ એટલીવારમાં છેક ઈર્ષ્યમાર્ગપર દઈ ગયે; અને
અનેક પ્રકારનો રુચિકર ભોધ કરી, જેની જેવી ઇચ્છા તેના ફરવામાં
ઠમોને વિષે તે તેઓને ચોણ દે છે. પણ સ્થિર મનને સ્કંધ સ્વચ્છ-
ધક હવે શું કરે છે તે જુઓ.”

કેટલીવાર સૂધી તો મજ્જમપણે જેટલા રહ્યા, તેટલા પંક્તિ અને

લઈ, મહાત્મા સત્સાધકે, પેલા કામને ઉલટો યોધ ન સાંભળવો પડે ને તેની પોતાને તથા પોતાના સંગીઓને કશી અસર ન થાય એટલા માટે, એક સરખાપણે સડસડાટ ચાલ્યા જ કીધું. પણ જાણ્યું કે, હવે કામ ગયો છે, ને જેનાં લાગ્ય ફરી વળ્યાં તેવા કેટલાક પંથીઓને પણ તે પાછા વાળતો ગયો છે, ત્યારે તે જરાક ધીમો પડ્યો, ને કહેવા લાગ્યો કે; “પ્રિય પંથીઓ! કામ એ કેવો બળવાન અને વિદ્વંસક છે, તે હવે તમે સારી રીતે જાણ્યું હશે. જુઓ, આપણામાંના ઘણાક કાચા મનના ને અસ્થિર બુદ્ધિના આત્મરસાયનથી વિમુખ-જીવો હતા, તે તેના લોભ થઈ પડ્યા છે. રે રે! હવે તે બિચારાનો, અંતે કાળપુરુષના મુખમાં ગયે જ છૂટકો છે. આરંભમાં કામ તેમને કદાચ થોડું ઘણું સુખ દેખાડશે, પણ તેમાં શું વળ્યું? માટે આપણા સંઘમાં જે હવે બાકી રહ્યા છે, તેઓ પ્રત્યે મારુ એટલું જ કહેવું છે કે, પ્રથમ આપણે સર્વ સ્થિરબુદ્ધિવાળા થાઓ અને આપણા પવિત્ર માર્ગનાં મુખ્ય તત્ત્વો સારી પેઠે સમજીને, તેનું વારંવાર મનન કરતા થાઓ. જેઓ કામને અધીન થયેલા છે, તેઓની બુદ્ધિ અનેક પ્રકારના ફાંટાવાળી હોય છે. તેઓ વેદનાં વચનોનાં પ્રમાણ આપીને પોકળ બડબડ કરે છે ખરા, પણ તેઓનો સિદ્ધાંત એવો હોય છે કે, જગતમાં બીજું કંઈ જ નથી; પણ શ્રેષ્ઠ એ જ કે, ઉત્તમ કર્મ કરવાં ને તેના ફળમાં સર્વસુખ-વૈકુણ્ઠ-કૈલાસ-ધન્દ્ર લોકનું સુખ લોભવવું. પણ એ મૂઠજનો એમ સમજતા નથી, કે એ કર્મોનું ફળ પાછું પુનર્જન્મ એટલે જગત્પુરમાં પાછા ફરીને ત્યાં કાળપુરુષના મુખમાં જઈ પડવું એ જ છે. એઓની દષ્ટિ માત્ર ઐશ્વર્ય લોભ લાણી જ હોય છે, ને એથી કરીને અવિનાશી એવા અચ્યુતપુર પ્રત્યે જવા માટે દૃઢ પ્રવૃત્તિ કરાવનારી બુદ્ધિ તેઓની થતી નથી. પેલો કર્મદેવ તો બિચારો હજી કંઈક સારો હતો, વધારે સમત કરતો નહોતો; પણ આ ચપળ કામદેવ અને તેના અનુયાયીઓ તો કર્મમાર્ગને નામે ઘણુંક મિથ્યા ધાંધલ મચાવે છે. તેઓના કહેવાનો ને સમજાવવાનો મૂળ સિદ્ધાંત, માત્ર એ કર્મમાર્ગને જ અનુસરવું અર્થાત્ યજ્ઞાદિક ક્રિયાઓ કરવી, એનું નામ જ કર્મ, એવો છે. એમાં એઓને ફળની આશા છે. પરંતુ અચ્યુતમાર્ગનો અને તદંતર્ગત આવેલા કર્માદિ સર્વ માર્ગોનો, ખરો સિદ્ધાંત, સર્વ પંથીઓના કલ્યાણને માટે, પરમ દયાળુ શ્રીઅચ્યુતપ્રભુએ સ્વતઃ. ગુરુરૂપ થઈને, પોતાના એક પ્રિયતમ પથી પ્રત્યે કહ્યો છે. તે જ આ અચ્યુતપથબોધિનીને નામે આ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તેમાં પ્રભુએ શ્રીમુખથી કહ્યું છે કે.-

“ કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્ધર્મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા દિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ ।

જન્મવંચવિનિર્મુક્તાઃ પદં ગચ્છંત્યનામયમ્ ॥

“અર્થ—હે પ્રિયપત્ની ! માત્ર કર્મ કરવાનો જ તારો તો અધિકાર છે, કર્મનાં ફળોને વિષે કદાપિ નથી. ફળની આશાથી કર્મ કરનારો તુ યથા નહિ, તેમ કર્મ સમૂહાં ન કરવા, એવો અનાદર પણ કરીશ નહિ. કેમકે જે સ્થિર બુદ્ધિમાન વિચારવત પત્નીઓ હોય છે, તેઓ કર્મના ફળની આશા મૂકી દેવાથી, જન્મબંધનના, એટલે જગત્પુરમાં પાછા જઈ પડવાના મોટા ભયથી મુક્ત થઈને, દુષ્કરહિત અચ્યુતપદ પ્રત્યે જઈ પહોંચે છે.

“વળી હે પંથીઓ ! એ કર્મમાર્ગીઓ, કે જેઓ ફળ પામવાની ઇચ્છાથી કર્મ કરનારા છે, તેઓ જો પોતાના કર્મને વિષે વેદે કહેલા નિયમોથી ક્રિયિત પણ ભૂલ કરે, તો તેઓનાં તે કર્મો સર્વથા વ્યર્થ થાય છે ને પરિશ્રમ એણે જાય છે, ક્રિવા એથી ઉલટું તેઓ કર્મદેવના અપરાધી થઈ મોટું અનિષ્ટ ફળ લોગવે છે. કહ્યું છે કે, શાસ્ત્રવિધિ મૂકીને યજ્ઞ કરનારાઓનો યજ્ઞ, શત્રુરૂપ એટલે ઉલટું કરનારો થઈ પડે છે. એ એઓના માર્ગમાં એક મોટો ભય છે. તેવું આપણા સરળ માર્ગમાં કંઈ પણ નથી. આપણે તો આપણાં આવશ્યક કર્મ નિષ્ક્રામ-પણાથી કરતા જ રહીએ છીએ અને તે કરવામાં કદાચ આપણી કશી ભૂલ થાય તો તેનો આપણને પ્રત્યવાય લાગતો નથી; કારણ કે આપણ મન તન સર્વદા શ્રીઅચ્યુતના સ્મરણમાં તથા શુણ ગાવામાં પ્રવૃત્ત રહે ને આપણી બુદ્ધિ તે સમર્થ પ્રભુને ચરણે જઈ પહોંચવાના વિચારોમાં સ્થિર થઈ રહે, તેથી તે કૃપાળુ પ્રભુ, આપણા સર્વ દોષ ક્ષમા કરે છે. પથ-બાધિનીમાં એની રૂપદ સાક્ષી છે. એમાં કહે છે કે, ‘એમાં આરંભનો નાશ નથી ને પ્રત્યવાય લાગતો નથી.’ વારુ, હવે એમ છે ત્યારે આપણે એ કામદેવાદિકની મન તથા બુદ્ધિને ભમાવનારી વાણી ન સાંભળતાં, બુદ્ધિને આપણા માર્ગમાં સ્થિર કરવી જોઈએ. આલો, હવે મોટું થવા આવ્યું છે, ને વિસામો છોટે છે; પણ વારંવાર તમને સર્વેને મારી ચેત-વણી એટલી જ છે કે, કાચનો ચળકાટ દેખાડીને હીરો ખુંચવી લેનારા કામદેવથી સદા સાવધ રહેજે; તે તો નૂતન નૂતન રૂપધારી છે.” એટલું કહી તે મહાત્મા ઉતાવળો ઉતાવળો આગળ આદ્યો.

કર્મમાર્ગ-દાનમાર્ગ

થોડાક માર્ગ વટાવી તેઓ આગળ ગયા, એટલામાં વળી એક નરે પ્રસંગ દેખાયો. ચાલુ માર્ગની જમણી બાજુથી બીજો એક મુદ્દ મુદ્દ

નિકળતો હતો. “એ માર્ગ આપણો નથી; તમે સૌ, બીજે આહું અવળું કયાંય ન જોતાં માત્ર મારી પછવાડે જ ચાલ્યા આવો.” એવું સત્સાધક પંથીઓને કહેતો હતો, એટલામાં તે માર્ગેથી એક સુંદર, ધનાઢ્ય અને અનેક પ્રકારનાં વિચિત્ર સુખ લોગવનારો હોય તેવો દિવ્ય પુરુષ, તે સંઘ લાણી આવતો દેખાયો. એની મુખમુદ્રા ઉપરથી સહજમાં દેખાઈ આવતું હતું કે, તે અતિશય ઉદાર મનનો હતો. તેણે ઉતાવળથી આવી પહોંચી સંઘની આગળ પાછળ ફરી વળીને, સત્સાધક આદિ સર્વ પંથીઓને પ્રેમથી નમન કર્યું; પછી મોટે, પણ નમ્ર સ્વરથી જણાવ્યું કે, “હુ પુણ્યાત્માઓ! આ નિર્ભય માર્ગે આટલા બધા ગભરાયલા તમે કેમ જણાઓ છો? ગભરાશો નહિ, દોડાદોડ કરશો નહિ. દિવસ થોડો છે, એમ સમજી ઉતાવળ કરતા હશો, પણ હવે તો તમે પથિકાશ્રમની સમીપમાં જ આવી પહોંચ્યા છો. આ સુશોભિત અને વિશાળ મંદિર દેખાય છે, એ જ તમારે ઉતરવાનું પથિકાશ્રમ છે. આ પવિત્ર માર્ગના સર્વ પંથીઓ એમાં ઉતારો કરે છે, કેમકે એમાં પંથીને સર્વ પ્રકારનાં સુખોની યોજના કરવામાં આવેલી છે. આ જીવો, એની ંને બાળુએ બે પવિત્ર જળાશયો છે, જેમાંના એકનું જળ સ્નાનને અર્થ અને બીજાનું પાનને અર્થે વપરાય છે. આ પાસેની વાટિકા, જેમાં અસંખ્ય વૃક્ષો, અનેક પ્રકારનાં સ્વાદિષ્ટ પક્ષ ફળોથી લચી રહેલા છે, તે પણ પંથીઓના સુખાર્થે જ છે. વળી અહીંથી આગળ હવે નજીકમાં કોઈ બીજું પથિકાશ્રમે નથી, માટે પ્રિય બન્ધુઓ! તમે અહિં જ મુકામ કરો.” મુખ્ય માર્ગની જોડે એ નિકળતો બીજો માર્ગ ને તેમાંથી આવેલા આ પુરુષને જોઈને, સત્સાધકના મનમાં મોટો ડર પેસી ગયો હતો કે, રખેને આ વળી કોઈ પેલા કામદેવ સરખો તેનો અનુયાયી હોય ને અમને ફસાવી તેના ગમે તેવા કામુક તથા નાશવંત માર્ગ પર લઈ જવાને લલચાવે; માટે આપણે અહીં ઉભા જ રહેવું નથી, એવો તેનો નિશ્ચય હતો, પણ અહીંથી આગળ નજીકમાં કોઈ બીજું પથિકાશ્રમ નથી, એવું તે પુરુષનું બોલવું સાંભળીને, તેમ જ તેના બોલવામાં હજી સૂઝી તદ્દન નિસ્વાર્થપણું જોઈને, સત્સાધક તુરત ઉભો રહ્યો; ને સર્વ પંથીઓને એકઠા થવા લઈ, તેમને લઈને પેલા પથિકાશ્રમ તરફ ગયો. પેલો આવનાર નવીન પુરુષ પણ સંઘને ઉતારાની વ્યવસ્થા કરાવીને તુરત તો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

* પથિકાશ્રમ-ઉતારો. પંથીઓને ઉતરવાનું સ્થાન, રાતવાસો કરવાનો મુકામ.

દિવસ થોડોક ખાકી હતો, સાચંસંધ્યોપાસનાને વાર હોવાથી અવ-
કાશ મળેલો જોઈ, સત્સાધક પોતાના સંઘવીઓ પ્રત્યે સમર્થ અચ્યુત
પ્રભુનાં અદ્ભુત ચરિત્રોનું કથન કરવા લાગ્યો, ને તે કૃપાળુના અલૌકિક
સામર્થ્યનું વર્ણન કરી, તેને જ શરણે જઈ રહેવું, એ સૌથી શ્રેષ્ઠ અલ-
યસ્થાન છે તથા તેને શરણે જવા માટે આપણે જઈએ છીએ, તે જ
સૌથી ઉત્તમ માર્ગ છે, માટે ગમે તેવા કારણથી પણ આ માર્ગપરથી
પતિત ન થવાય, તે માટે પૂર્ણ સાવધાન રહેવું, એવું અનેક દૃષ્ટાંતો-
પૂર્વક દલીલરણ કરવા લાગ્યો. એટલામાં પેલો માર્ગસ્થ દિવ્ય પુરુષ
પાછો ત્યાં આવતો જણાયો. આ વેળાએ તેની સાથે બે મનુષ્યો બીજાં
હતાં; એક નવયૌવના સ્ત્રી તથા એક અતિ સુશોભિત યુવાન પુરુષ હતો.
એ બંનેપર સ્વાભાવિક રીતે સર્વનું ચિત્ત ખેંચાતું હતું. તેઓ છેક
પથિકાશ્રમમાં સંઘની સમીપ આવી પહોંચ્યા, ત્યારે પંથી માત્ર બીજી
સો વાતો મૂકી દઈ એકી ટસે તેઓની સામે જોવા લાગ્યા, ને તેઓ
અમારી પાસે આવીને બેસે તો ઠીક, એમ ઈચ્છવા લાગ્યા. માત્ર એકલા
મહાત્મા સત્સાધકનું જ મન તેઓને જોઈને લોભાયું નહિ. આવતાં
વેતજ તે પ્રૌઢ પુરુષ વિનયપૂર્વક બોલ્યો; “અહો! ધન્ય છે! આવા
વીરપુરુષો!-અરે આવા અચ્યુતપ્રિય* પુરુષો જ પરમ નાશવંત અને
દુઃખમય જગત્પુરમાંથી આખી અણીએ નીકળી, આ પવિત્ર માર્ગે ચઢી
શકે છે, ને માર્ગે ચઢીને પણ (સત્સાધક સામે આંગળી કરીને) આવા
સત્પુરુષને અનુસરવાથી જ પરમ શ્રેય પ્રાપ્ત થાય છે. અહો મહા-
પુરુષ! આપ ધન્ય છો, કે જેથી આ જનસમૂહને ઠાળાયથી બચાવીને
આટલે સૂધી લઈ આવ્યા છો, અને આપ સધને લઈને દોડતા હતા,
તે પણ મને લાગે છે કે, એ મહાસયને લીધે જ હશે: એ દોડાદોડીમાં
જ વચ્ચે આવેલા અતિ શ્રેયસ્કર માર્ગને ઓળંગીને સૌ આગળ ચાલી
આવેલા હશે. નહિ તો આપ પરમ સુખ છતાં એવા પરમાવશ્યક
માર્ગનું અતિક્રમણ કરે જ નહિ. પણ હશે! ચિન્તા નહિ; હવે
આપ તેની પરિસીમાંથી બહાર નીકળી ગયા નથી. આ આપણો માર્ગ
માર્ગ પણ તે મહામાર્ગનું અંગ જ છે; ને પરિણામે અપાર દિવ્ય
સુખનાં સ્થાનો પ્રત્યે પહોંચાડનારો છે.”

તેનું આવું છેલ્લું વાક્ય સાંભળીને તો સત્સાધક પોતાના મનમાં

* અચ્યુતપ્રિય એટલે મહુ અચ્યુત જ જેઓને પ્રિય છે એવા અચ્યુતને જેઓ પ્રિય છે એવા.

અમકી ઉઠ્યો, કે ખરેજ આ તો પેલા કામદેવનો નહાનો ભાઈ! અરે! આણે તો છેતર્યા! અને તેવા ઉચાટમાં જ તે બોલી ઉઠ્યો; “વારુ, એ તો બધું ઠીક, પણ આપ કેણુ છો? શું આપને પેલા કામે મોકલ્યા છે, કે જેથી વચમાં આવેલા ઐયસ્કર માર્ગની સ્તુતિ કરી રહ્યા છો?” એ સાંભળીને તે પુરુષ બોલ્યો; “બ્રહ્મન્! આપ શાંત થાઓ, નિર્ભય રહો. આ નિર્ભય માર્ગમાં આપને કોઈ વ્યથા કરી શકે તેમ નથી. માત્ર અમે તો, યથાર્થ શું છે, તે જણાવવાનો અમારો ધર્મ જ સાચ-વીએ છીએ. હું આ જોડે દેખાતા સુખદ માર્ગનો અધિકારી છું. એ માર્ગ તે કર્મમાર્ગનો માત્ર પ્રકારાંતર જ છે; ને તેમાં મુખ્યત્વે કરવાનું કર્મ ક્રિયા દાન હોવાથી, એનું નામ દાનમાર્ગ છે. હું એ માર્ગનો પરિપાલક હોવાથી મારું નામ દાનાધિપ છે. આ મારી સાથેના યુવાન મારો પુત્ર છે. એનું નામ દ્રવ્ય છે. એ મારા દાનાધિપપણના કાર્ય-ભારમાં મુખ્ય સહાયક છે. પણ તેના કરતાં એ આ તેની સ્ત્રી-જેનાં કરુણા, ક્યા ને ઉદારતા નામ છે, તે વધારે સહાયકારિણી છે. અમારે માર્ગે આવનાર પંથીમાત્રને એ બંને જણુ વારંવાર જોઈતા પદાર્થ પૂરા પાડી દાનકર્મ કરાવે છે, અન્નાર્થીને અન્ન, તૃષાતુરને જળ આપે છે; રોગીની પરિચર્યા કરે છે; કન્યાદાનો અપાવે છે; ને તેવડે પાંચિકોને અતિ પુણ્યવાન તથા ઉન્નત કરી, અનેક પ્રકારનાં દિવ્ય સુખ અપાવે છે. આપના સમસ્ત સંઘને પણ તેઓ તેવી જ રીતે દિવ્ય સુખ અપાવનારાં થાઓ.”

એટલું કહીને વળી તે દાનાધિપ બોલ્યો; “હુ સાધો! આપ જેનું અતિક્રમણ કરીને આળ્યા એ ઐયસ્કર માર્ગ-યજ્ઞમાર્ગની ઠંઈ હું જ સ્તુતિ કરતો નથી, પણ સર્વેશ્વર એવા સ્વતઃ અન્યુત પ્રભુએ પણ કહેલું છે. બુઝો તમારી પથદર્શિકા પ્રસ્થાન ૩ બું.

“ત્યાજ્યં દોષવદિત્યેકે કર્મ પ્રાહુર્મનીષિણઃ ।

યજ્ઞદાનતપ કર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ત્વ ॥

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥

“અર્થ-કર્મ એ સદા દોષવાળાં છે, માટે ત્યાગ કરવાં, એમ કેટલાક પંડિતો (જ્ઞાનીઓ) કહે છે, પણ એ યથાર્થ નથી યજ્ઞ, દાન અને તપસ્વરૂપ કર્મ તો કદી ન જ ત્યાગ કરવા; કારણ કે એ યજ્ઞ, દાન અને તપ આદિ કર્મો તો પડિતજનોને પાવન કરનારા છે

“પણ હુરો, ઠંઈ ચિંતા નહિ. આપ એ યજ્ઞમાર્ગ-કર્મમાર્ગને મૂકી આગળ આળ્યા, તે એક વિચાર કરતાં સારુ થયું; કેમકે આપણો

આ દાનમાર્ગ, યજ્ઞમાર્ગનું અંગ જ છે, પણ તેના જેટલો કઠિન નથી. યજ્ઞની ક્રિયાઓમાં ડગલે ડગલે બહુ જ સાવધ રહેવા જેવું છે; અને અહીં તો માત્ર માર્ગે ચાલતા થયા કે, તુરત આ મારો પુત્ર દ્રવ્ય અને પુત્ર-વધૂ કરુણા તમારી સંગે આવશે, તે જે પંથીની જેવી જ્યાં જવાની ઈચ્છા તથા જેટલી શક્તિ હશે, તે પ્રમાણે તેને જોઈતાં સાધનો પૂરાં પાડી, તેને તે તે સુખમય સ્થાન પ્રત્યે પહોંચાડી દેશે. વળી તે ઉપરાંત એક પરમ સાધવી પરમાર્થ શ્રદ્ધા નામની દેવી છે, તે પણ વારંવાર આવીને સહાય કરતી રહેશે. આપણા આ દાનમાર્ગનું તત્ત્વ સુખ્ય એટલું જ છે કે, માર્ગે ચાલતા પંથીની પાસે જે કંઈ ઉપયોગી પદાર્થ કે નિર્વાહનું વા સુખનું સાધન હોય, તેનાપરથી પોતાની સત્તા ઉઠાવી લઈ, તેને ખીજા કોઈ પાત્ર મનુષ્યના ઉપયોગ માટે શ્રદ્ધાપૂર્વક આપી દેવું, તે દાન. એ દાનકર્મનાં ફળ બહુ મોટાં છે. જેવું દાન, તેવું ફળ. દાનમાર્ગ એ મોટો પરોપકાર માર્ગ છે. પરોપકારશીલ અને દયાળુ મનુષ્યને તો આ માર્ગ અતિશય પ્રિય લાગે છે. તેઓ તો સ્વાભાવિક-પણે જ દાનમાર્ગે વળે છે; અને આ માર્ગે ચઢેલો પંથી, પ્રભુ અચ્યુતને બહુ પ્રિય થાય છે. ખરેખર, જેઓ પરોપકારાર્થ અને દયાને લીધે પણ દાનમાર્ગે જતા નથી, તેઓ તો જગત્પુરમાંથી અહીં સૂધી આવવાનો પરિશ્રમ નિર્થક જ વહે છે. તેઓ ઐહિક અને પારલૌકિક સુખના લોક્તા ક્યાંથી જ થાય? માત્ર થોડાક પરિશ્રમથી અને કિચિત્ વસ્તુ પરોપકારાર્થે સુપાત્રને દાન કરવાથી દેવા દેવા દિવ્ય લોકોમાં જવાય છે ને દેવાં દિવ્ય સુખ લોગવાય છે, તે માટે શાસ્ત્રવચન શું છે, તે જુઓ. દાન અનેક પ્રકારનાં છે, પણ તેમાં દશ મહાદાન ગણાય છે:-

“કનકાશ્વતિલા નાગા દાસી રયમદ્વીગૃહા ।

કન્યા ચ કપિલાધેનુર્મહાદાનાનિ વૈ દશ ॥

“અર્થ-સુવર્ણ, અશ્વ, તિલ, હસ્તી, દાસી, રથ, ભૂમિ, ઘર, કન્યા અને કપિલા ધેનુ, એટલી વસ્તુમાંથી કોઈ પણ વસ્તુનું દાન કરવું, એ મહાદાન ગણાય છે

“એ દાનનાં ફળ બહુ મોટા છે. વિધિપૂર્વક માત્ર સુવર્ણની સો મુદ્રાઓનું દાન કરનાર પુરુષ બ્રહ્મલોકમાં જઈ પહોંચે છે ને ત્યાં બ્રહ્મ-દેવ સાથે આનંદથી રહે છે. વળી સર્વ યૃગારથી યુક્ત અને દોષરહિત યુવાન અશ્વનું કોઈ સુપાત્રને દાન આપનાર મનુષ્ય સૂર્ય લોકને વિષે જઈ આનંદ કરે છે. તે જ પ્રમાણે પર્વણીપર તિલનું દાન કરનાર અશ્વ-મેધ યજ્ઞ જેટલા પુણ્યનો લોક્તા થાય છે. હસ્તીનું દાન કરનાર સ્વર્ગ

કે શિવલોકમાં જાય છે, દાસીના દાનથી અક્ષય્ય સુખલોગ, રથદાનથી શિવલોકપ્રાપ્તિ, ભૂમિદાનથી સ્વર્ગાદિષ્ટ દિવ્યલોક, ગૃહદાનથી ઘ્રહલોક, કન્યાદાનથી પોતે અને પોતાના પિતરો સહિત ઘ્રહલોક અને ઠપિલાધેનુના દાનથી પણ ઇચ્છામાં આવે તે સ્વર્ગ કે ચિરકાળ પર્યંત રહેવા માટે ઘ્રહલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી એ ઉપરાંત બીજાં અસંખ્ય દાનો છે, જેઓ કરવાં સહેલાં છતાં અપાર પુણ્યપ્રદ અને ઉત્તમ સ્વર્ગસુખ આપનારાં છે. તો હે મહાજન! એવા પુણ્યપ્રદ માર્ગને અનુસરવાની કોણ ઇચ્છા ન કરે? રાત્રિપર્યંત આપ સર્વ પંથીઓ સહિત અહીં સુખેથી રહો! પ્રાતઃકાળ થતાં જ બીજી સર્વ ચિંતા મૂકી દઈ આ પુણ્યપંથે પ્રયાણ કરો. મારો પુત્ર અને સ્તુષા* (દ્રવ્ય અને ઉદારતા) બંને તુર્ત આપની સાથે તત્પર થશે, ને વારંવાર જોઈશે તેટલી સહાયતા આપશે. શ્રદ્ધાદેવી પણ સદા સાથે જ રહેશે.”

આ પ્રમાણેના દાનાધિકારીએ સપ્રમાણ ઉપદેશ કર્યો; ત્યારે કેટલાક પંથી, કે જેઓ અકામર્ગ અન્યુતપંથના ખરા તત્ત્વથી હજી પૂરા જાણીતા થયા નહોતા, તેઓ તો મનમાં નિશ્ચયપૂર્વક સમજ્યા કે, હવે આપણે ગુરુ મહાત્મા સત્સાધક આપણને આગળ ચાલવા માટે આગ્રહ કરશે નહિ; કેમકે આ દાનમાર્ગ તેને પૂરો સંમત હોય, એમ જણાય છે. પણ એટલામાં તો તે મહાત્મા, એ દાનાધિકારીને સંજોગીને બોલ્યો; “હે દેવ! આપે કહ્યું તે ઠીક છે. દાનમાર્ગ આપના વર્ણુન્યા પ્રમાણે અતિ પુણ્યપ્રદ છે, અને એથી પરોપકારરૂપ મોટો પરમાર્થ સિદ્ધ થાય છે. એથી દાનમાર્ગી અન્યુતપ્રભુને પ્રિય થાય, એમાં શંકા નથી; કેમકે પ્રભુ અન્યુતને પરોપકાર એટલે પારકાનું હુબ હૂર કરવું, અપેક્ષુની અપેક્ષા પૂરી કરવી, ને પ્રાણી માત્રનું લહું કરી તેઓને સુખી કરવાં, એના સરખું બીજું કંઈ પ્રિય નથી. પણ આપના માર્ગે, પંથીને મોટામાં મોટો એક જ લય નડે છે, તે તો આપ જાણતા જ હશે. આપના ઉપર મોટો અધિકારી કોઈ છે?” દાનાધિપે નમ્રપણે ઉત્તર દીધું; “હા, સઘળા કર્મમાર્ગોપર જેની સામટી સત્તા છે, એ કામદેવ અમારો વડો અધિકારી છે.” સત્સાધક બોલ્યો; “થયું ત્યારે, એ જ મોટો લય. એ કામદેવ સઘળા માર્ગાનુચારીઓને ગ્રહ કરે છે. તે પંથીઓને દાનાદિ કર્મ કરતી વેળાએ જ આવીને તે તે કર્મનાં ઉત્તમ ફળ માટે લલચાવે છે, એટલે

* સ્તુષા-દીકરાની વહુ. † અકામ-કંઈ પણ કામનાથી રહિત-ફળની ઇચ્છા વગરનો.

ખિચારા તે લોળા પંથીઓ ઉત્તમ દાનકર્મ આચરવા છતાં તેનાં ડૂળ લોગવવા માટે પૃથ્વીપર-જગત્પુરમાં પડી, આવી દશાને પામે છે.

“દાનં દત્ત્વા વાચ્છતિ સ્વર્ગલોકં સ્વર્ગં ગત્વા મુક્તે દિવ્યભોગાન્ ।

ભોગાન્ મુક્ત્વા ક્ષીયતે પુણ્યમેતત્ ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકે ગતિર્વે ॥

“અર્થ-દાન આપીને દાતા તેના ડૂળવડે સ્વર્ગાદિકના સુખની વાંછના કરે છે, તેથી સ્વર્ગે જઈ દિવ્ય ભોગ લોગવે છે, પણ એ ભોગસ્વરૂપ ડૂળ ભોગવવાથી દાનકર્મવડે થયેલું પુણ્ય ભોગવાઈ (ખૂટી) જાય છે; અને પુણ્ય ભોગવાઈ ગયું, એટલે નિશ્ચે મૃત્યુલોકમાં પાછું આવવું પડે છે.

“એ મૃત્યુલોક તે પેલું ઠાળપુરુષના સુખમાં પડેલું જગત્પુર, કે જેમાંથી અમે મહાપ્રયાસે નાસી છૂટીને આટલે સૂધી આવ્યા છીએ. એ જ પ્રમાણે, તમે હમણાં કહી ગયા, તે શ્રેયસ્કર યજ્ઞમાર્ગમાં પણ તમારા વડા અધિકારી કામદેવને લીધે ખિચારા લોળા પંથીઓની મહા-દુર્દશા થાય છે. એ સંગંધે તો પૂર્વે પ્રભુશ્રી અચ્યુતે જ પોતાના એક પ્રિયતમ પંથી પ્રત્યે કહ્યું છે કે:-

“ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ પૂતપાપા યજ્ઞેરિદ્યા સ્વર્ગર્તિ પ્રાર્થયંતે ॥

તે પુણ્યમાસાગ્ય સરેંદ્રલોક-મર્શંતિ દિવ્યાન્દિવિ દેવભોગાન્ ॥

તે તં મુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલ ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિગંતિ ।

एवं त्रयीधर्ममहप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥

“અર્થ-કર્મનું પ્રતિપાદન કરનારા, ત્રણે વેદોને* અનુસરીને ચાલનારા અને સોમરસ† પીનારા જે જનો યજ્ઞોવડે કરીને મારું યજ્ઞન કરી, પાપોથી શુદ્ધ થઈને તેના ડૂળમાં સ્વર્ગની ઇચ્છા કરે છે, તેઓ પુણ્યવાન એવા સુરેંદ્ર‡ લોકને પામે છે, અને હાં સ્વર્ગમાં દેવાના જેવા દિવ્ય સુખભોગ તે લોગવે છે. પણ તેઓ તે વિરાળ એવા સ્વર્ગલોકને ભોગવીને, પુણ્ય ભોગવાઈ રહ્યું, એટલે પાછા મૃત્યુલોકને વિષે આવે છે એ પ્રમાણે જે કે તેઓ વેદોની આજ્ઞાનુસાર ચાલનારા છે, પણ કામના જમાવ્યાથી ભોગની ઇચ્છા ધરીને કર્મો કરનારા છે, તેથી તેઓને વારંવાર આવાગમન‡ પ્રાપ્ત થાય છે.”

“હું માર્ગોધિપ ! અમે પેલા ઘોર કરાળ ઠાળના પંડભમાંથી છૂટવાની આશાથી આટલે સૂધી આવ્યા છતાં પણ, સ્વર્ગભોગમાં લલચા-ધએ તો પાછું જગત્પુર જવાનું તો આવ્યું જ. ત્યારે એ માર્ગ આપ કહો છો, તેટલો શ્રેયસ્કર કેમ જ કહેવાય ? અરે ના, હું ભૂલું છું માર્ગ

* વેદ ચાર છે, પરંતુ મુખ્યત્વે જેમા યજ્ઞાદિક કર્મેશ્વરો સંવિસ્તર વર્ણી છે, એવા ઋક્, યજુર્ અને સામ એ ત્રણ મુખ્ય ગણાય છે; અને તેથી કર્મમાર્ગો તો તે વેદત્રયી કહે છે. † યજ્ઞક્રિયામાં ઉપયોગમાં આવતી સોમવદ્ધી નામની ઔષધિનો રસ, ‡ દેવતાઓના પતિ ઇન્દ્રનો લોક એટલે સ્વર્ગ. § જ્ઞ આવ; જન્મ અને મરણ.

તો સઘળા શ્રેયસ્કર જ છે, પણ જેનો અધિકાર અપદ કામદેવના હાથમાં છે, તે માર્ગોમાંથી પડવાનું નિશ્ચે છે, એટલે જે પથી પડ્યા, તે પંથીની દુર્દશા થયા વગર રહેતી નથી. વળી એ કામના ભમાવ્યાથી પંથીઓ યજ્ઞ-દાનાદિક માર્ગોમાં ચાલવાની પણ ભૂલ કરી નાંખે છે, એટલે તેઓનાં તે તે કર્મ યથાર્થ પણ થતાં નથી. હે દેવ ! આપ જાણતા જ હશે કે, પ્રત્યેક કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં છે. ઉત્તમ, મધ્યમ ને અધમઃ સાત્ત્વિક કર્મ તે ઉત્તમ, રાજસી કર્મ તે મધ્યમ ને તામસી કર્મ તે અધમ છે. હવે જે કર્મ નિત્ય નિયમ પ્રમાણે, આસક્તિ રહિત થઈને, રાગદ્વેષ મૂકી દઈને અને કૃણ મળવાની ઇચ્છા ન રાખતાં આચરવામાં આવે તે સાત્ત્વિક કર્મ કહેવાય છે; પણ જે કર્મ, કામના ધરીને (કૃણની ઇચ્છા રાખીને) કે અહંકારવડે મોટો કલેશ વેડીને કર્યું, તે રાજસ કર્મ કહેવાય; અને જે કર્મ કરવાથી સારો કે માઠો શો પરિણામ આવશે, ધન અને સમયાદિકનો ક્ષય (નાશ) કેટલો થશે, પારકાઓને કેટલી પીડા થશે, અને આપણે એ કરવાને શક્તિમાન છીએ કે નહિ ઇત્યાદિ વિચાર ન કરતાં, મોહથી કરવામાં આવે, તે તામસ કર્મ કહેવાય છે.

“માટે હે માર્ગાધિપ ! હું જાણું છું કે, આસ કરીને તે (કર્મ) માર્ગ ચઢેલા પંથીઓમાંથી તો કેઈ વિરલ પુરુષ જ કામને ન ગણકારતાં, એવું ઉત્તમ સાત્ત્વિક કર્મ કરી શકતા હશે; અને તેવા મહાત્માને તો અતે કૃપાળુ અચ્યુતપ્રભુ પોતાને માર્ગે જ ખેંચી લે છે. કેઈ કેઈ જનો જરા સાવધ હશે, તેઓ કદાચ મધ્યમ રાજસી કર્મ કરતા હશે, પણ તેઓ સ્વર્ગાદિકને ભોગવીને પાછા જગત્પુરમાં જઈ પડતા હશે, પણ બાકીના તો સઘળા અધમ-તામસી કર્મ જ કરતા હશે, એવો મારો નિશ્ચય છે; ને તેથી તેઓ અતો ઋદાસ્તતોઽપિ ઋદાઃ એટલે અહીંનાએ નહિ, ને તહીંનાએ નહિ, ધોળીનો બળદ ઘાટનોએ નહિ ને ઘરનોએ નહિ, તેવા સમજવા.”

આના પ્રત્યુત્તરમાં શું કહેવું, તેને માટે દાનાધિપ વિચાર કરતો હતો, એટલામાં મહાત્મા સત્સાધક પાછો બોલ્યો; “હે માર્ગાધ્યક્ષ ! આ ઉપરથી આપ કદાચ એમ ધારતા હશે કે, આવી રીતે કહીને હું દાનાદિક કર્મમાર્ગનો નિષેધ કરું છું; પણ તેમ નથી. એથી તો તે માર્ગનું તત્ત્વ ખુલ્લું થાય છે. અંધપરંપરાની પેઠે દાનાદિ માર્ગોમાં વળેલા પંથીઓને એ તત્ત્વ શિક્ષણરૂપ છે. એ ઉપરથી દાન એ શું છે ને તે કેવી રીતે કરવું, એ તેઓના જાણવામાં આવશે. યજ્ઞ દાન આદિ જે જે કર્મો તમારે માર્ગે કરવામાં આવે છે, તે તે સર્વ કર્મો, અમારા આ નિર્દ્રન્દ્ર

શાંત અચ્યુતમાર્ગમાં પણ અવશ્ય કરવાનાં છે, પરંતુ તે માર્ગે જનારાઓના જેવા તુચ્છ હેતુથી નહિ, કશા ક્ષણના હેતુથી નહિ, સ્વર્ગોદ્ધિ લોકોમાં જવાની ઇચ્છાથી નહિ, પણ આ પવિત્ર અચ્યુતમાર્ગે ચાલતાં તન મનની અતિશય પવિત્રતા રહેવી જોઈએ, ને તે ન રહે તો માર્ગથી પતિત થઈ જવાય, ને છેવટે અચ્યુતપુર પહોંચાય નહિ, તેટલા માટે શ્રી અચ્યુતાર્પણ કરીને કરવાનાં છે. તે કરવાથી સદા તન મન ઉત્તરોત્તર પવિત્ર-શુદ્ધ થતું જાય છે. અમારે માર્ગે છેવટે અખંડ પ્રેમાનંદ એવા સમર્થ અચ્યુતપ્રભુનો યોગ થવાનો છે; એટલા માટે ત્યાં જનારા પંથી-ઓને 'યોગી' એ નામથી અમારી માર્ગઓધિનીમાં ઓળખાવેલા છે. તે તે યોગીઓ અચ્યુતપ્રભુ સાથે યોગ થવા ઇચ્છનારાઓ-મથનારાઓ પોતાના ચિત્તની શુદ્ધિ થવાને માટે ક્ષણની આસક્તિ મૂકી દઈને, પોતાના શરીરવડે, મનવડે, બુદ્ધિવડે અને કેવળ ઇંદ્રિયોવડે પણ કર્મ કરે છે. પથ-ઓધિની પ્રસ્થાન ૧ લામાં કહ્યું છે કે,

“કાચેન મનમા બુદ્ધવા કેવલૈરિન્દ્રિયૈરપિ ।

યોગિનઃ કર્મ કુર્વંતિ સંગં ત્યક્ત્વાત્મશુદ્ધયે ॥

“અર્થ-કાચાવડે, મનવડે, બુદ્ધિવડે, કેવળ ઇંદ્રિયોવડે સંગ ત્યજી આત્મશુદ્ધિ માટે યોગીઓ પણ કર્મ કરે છે.

“પણ એના કરતાં તમારા દાનમાર્ગની વ્યવસ્થા ઉલટી છે. પ્રત્યેક કર્મ જેમ ઉત્તમ, મધ્યમ ને અધમ એવા ત્રણ પ્રકારનાં છે, તેમ પ્રત્યેક દાન પણ તેવાં જ છે. તમારે પંથે જનારાઓમાંના મધ્યમ તથા અધમ એ બે પ્રકારનાં જ દાન કરી શકે છે, પણ જે ખરે જાયસ્કર ઉત્તમ પ્રકાર છે, તેને તેઓ આગ્રહી શકતા નથી. પ્રત્યુપકારાર્થ એટલે કોઈએ કંઈ ઉપકાર કર્યો હોય, તેના બદલામાં તેને જે દાન આપવામાં આવે, કિંવા ક્ષણની આશાથી, કે મનમાં ત્રાસ-કલેશ પામીને પરાણે આપવામાં આવે, તે દાન રાજસ એટલે મધ્યમ પ્રકારનું કહેલું છે; અને જે અયોગ્ય સ્થળે, અયોગ્ય કાળે, અયોગ્ય પાત્રને-દાન લેવા યોગ્ય ન હોય તેવા મનુષ્યને*, અહંકારથી, તેમ જ તિરસ્કારથી આપવામાં આવે, તે તામસ એટલે અધમ પ્રકારનું દાન કહેલું છે. પથઓધિની પ્રસ્થાન, ત્રીજામાં કહેલું છે કે,

“યત્તુ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલશુદ્ધિય વા પુનઃ ।

દીયતે ચ પરિહિષ્ટં તદાનં ત્વજસ સ્મૃતમ્ ॥

અદેશકાલે યદ્દાનમપાત્રેભ્યઃ દીયતે ।

અમસ્કૃતમવજાતં તત્તામસશુદ્ધમ્ ॥

* મહાભારતના વનપર્વમાં દાન ગ્રહણ કરનાર અધિકારી કોણ છે તે જણાવ્યું છે.

“અર્થ-ઉપકારના બદલામાં કે ફળનો ઉદ્દેશ રાખી (કે મને ધન મળે, પુત્ર મળે, સ્ત્રી મળે, સુખ મળે) ક્યવાતે મને જે દાન કરવું, તે રાજસ દાન છે,--અને દેશ કાળ વિચાર્યા વિના, અપાત્રને, અસહાર અને અપમાન સાથે દાન આપવામાં આવે છે, તે તામસ દાન છે.

“આવા બે પ્રકારનાં દાન જ તમારા દાનમાર્ગમાં થઈ શકે છે. મુખ્ય અધિકારી કામદેવની સત્તામાં રહીને કોઈથી પહેલા કે બીજાથી શ્રેષ્ઠ, નિષ્કામપણાથી દાન થઈ શકતું નથી; કેમકે એ પ્રકાર તો આ કહ્યા, તે પ્રકારથી નિરાણો જ છે. કંઈ પણ ઉપકારના બદલામાં તો નહિ જ, પણ આ મનુષ્ય આ દાન દેવારૂપ મારા ઉપકારનો બદલો વાળી શકશે નહિ, એવું જાણીને, યોગ્ય સ્થળે, યોગ્ય કાળે, યોગ્ય પાત્રને અને કશા ફળની આશા વિના, આ દાન આપવું એ મારું કર્તવ્ય જ છે, એમ સમજીને જે દાન આપવામાં આવે, તે સાત્ત્વિક એટલે ઉત્તમ પ્રકારનું દાન કહેવું છે.”

“દાતવ્યમિતિ યદાનં દીયતેઽસુપકારિણે ।

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદાનં સાત્ત્વિકં વિદુઃ ॥

“અર્થ-આપવું જ ભેદએ એમ માની, અતુષ્ટકારીને દેશકાળ કે પાત્ર અપાત્રનો ભેદ ભેવા વગર જે દાન આપવામાં આવે છે, તે સાત્ત્વિક દાન છે.

“અર્થાત્, અમારી પાસે જે કંઈ છે, અમને જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય છે, ને જે જે કંઈ અમારા ઉપયોગમાં આવે છે, તે તે સર્વ પ્રભુ અચ્યુતનું છે, ને તેની કૃપાથી જ અમને મળ્યું છે; તો તે તે સર્વ તેની પવિત્ર આજ્ઞાને અનુસરીને, તેની પ્રીતિને અર્થે, તેને શરણે પડેલા એવા યોગ્ય મનુષ્યને આપવું, એમાં અમારાથી કશા પણ ફળની આશા શાની જ રખાય? એ તો માત્ર અમારું કર્તવ્ય જ કહેવાય. તે કર્તવ્ય સદા કરતા રહેવાથી અમારાં મન પ્રભુ અચ્યુતના અપરાધરૂપ પાપમાં ન લેપાતાં, સદોદિત પવિત્ર થતાં જાય છે. તેથી ભૂખ્યાને આહાર, તરસ્યાને જળ, ઉઘાડાંને વસ્ત્ર, અશક્તને સહાય ને અજ્ઞાનને ખરો માર્ગ બતાવવારૂપ દાન કરવું, એ સદા અમારું કર્તવ્ય જ અમારા પ્રત્યેક પંથીને સમજવાનું છે. તમારે માર્ગે થઈને પણ તેવાં જ કર્તવ્ય સાધી, સાવધ પંથી થોડા ઘણા ફેરમાં પડીને પણ, કદાચ નિર્ભયપદ્ધે* જઈ શકે; પરંતુ અપણ કામની સત્તાને તોડીને કોઈથી આગળ જઈ શકાતું જ નથી. માટે આપ આપના સ્થાન પ્રત્યે પધારો. આ સંઘમાંથી તો કોઈ પંથી આપને માર્ગે આવશે નહિ.” અવા અર્થવાળું સમ્રમાણુ ભાષણ સાંભળી, નિરુત્તર થયેલો તે માર્ગાધિપ પ્રસન્નપણે બોલ્યો; “અહો મહાપુરુષ!

આપ ધન્ય છો! માર્ગનું ખરું તત્ત્વ પરિપૂર્ણ જાણુ છો, તેથી આ અવશ્ય અનેક વિદ્યદુર્ગોને* ઝોળંધીને સુરક્ષિતપણે અન્યુતપુર પ્રત્યે જઈ પહોંચશો. આપના અકામપણાંથી મને મોટો સંતોષ થાય છે; તેથી પ્રસન્ન થઈ હું કહું છું કે, આ મારો પુત્ર અને પુત્રવધૂ તમારે માર્ગે, છેવટ પર્યંત સેવા કરવા તમારી સાથે આવશે.” સત્સાધકે કહ્યું; “અમારે એઓનું કામ નથી; પવિત્ર અને સુખરૂપ માર્ગમાં એ તો ઉલટાં અમને ઉપાધિરૂપ થઈ પડે. અમારે જે વેળા જે જે જોઈએ, તે તે પ્રભુ અન્યુતની કૃપાથી સદા તૈયાર હોય છે, તો ત્યાં દ્રવ્ય તથા ઉદારતાનું શું કામ? એઓ ભલે અહીં રહી આપની જ સેવા કરે.” એ સાંભળી પરમ સંતુષ્ટ થઈને, દાનાધિપ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

સાચકાળ થઈ ગયો. હોવાથી, સંધ્યાવંદનાદિકથી પરવારી સર્વ પંથીઓ સાથે મહાત્મા સત્સાધક રાત્રિને વિષે શ્રીઅન્યુતપ્રભુના સ્મરણ-કીર્તનમાં નિમગ્ન થઈ ગયો.

કર્મમાર્ગ-તપવ્રત માર્ગ

સુખરૂપ રાત્રિ નિવૃત્ત થતાં જ સૌ જાગ્રત થયા. સ્નાન સંધ્યાદિ પ્રાતઃકર્મ કરી લઈ પ્રભુના માંગલિક નામની ગર્જના કરતો મહાત્મા સત્સાધકનો સંઘ ધીમે ધીમે પથિદાશ્રમથી બહાર નિકળીને માર્ગે પહોંચ્યો. અંતરિક્ષમાનું પેલું દિવ્ય વિમાન પણ ગતિમાં આવવા લાગ્યું. વરેન્સુ આદિ વિમાનવાસીઓ પણ ગુરુ વામદેવજીને વંદન કરીને, પોતપોતાને આસને સ્થિર થઈ ગયા.

સંઘ ચાલતો થયો. સર્વ પંથીઓને ઉદ્દેશી મહાત્મા સત્સાધક બોલ્યો; “હું અન્યુતમાર્ગીઓ! સાવધ થાઓ! કાલના રાતવાસામાં જે જે પ્રકાર બન્યો, તે તે કોઈ ભૂલી ગયા નહિ જ હો ને એ ઉપરથી તમને સૌને આપણા માર્ગનું સત્ય તત્ત્વ પણ જાણવામાં આવ્યું જ હશે; છતાં એટલાથી પણ જો કોઈના સમજવામાં કદાચ સ્પષ્ટ ન આવ્યું હોય તો એક ચિત્તે કરી સાંભળો. આ લાંબા અન્યુતમાર્ગમાં અનેકા-નેક ભુલવણીઓ, અનેક ઉપમાર્ગો ને કામ સરખા અનેક મોહક અધિ-કારીઓ આઠા આવે છે ને આવશે, તો પણ તે સર્વથી બચવાને આપણે માટે સૌથી સહેલો એક જ ઉપાય નિરંતર સ્મરણમાં રાખવાનું આપણી પથજોધિની જણાવે છે કે:-જે પંથી સઘળાં કામોને તજી દઈ નિઃસ્પૃહ

* વિદ્યરૂપ દુર્ગો-કિંદાઓ † કામના પેશના અધિકારીઓ પણ સઘળા કામો જ ગણાય-તે સર્વને તજી દઈ અર્થાત્ સર્વ : કામનાઓને (કલાશાઓને) તજી દઈને

થઈને ચાલ્યો જાય છે, અને જેને કશા પદાર્થપર મારાપણું કે હુપણું નથી, તે પરમશાંતિના સ્થાનરૂપ અચ્યુતપુરને પામે છે; માટે એ પવિત્ર ગાથાનું મનમાં વારંવાર પઠન કરતાં, તમે સૌ આનંદે ચાલ્યા આવો, સમર્થ પ્રભુ અચ્યુત સર્વનું કલ્યાણ કરો.”

એવી રીતે ચાલ્યો જતો સંઘ, મહાત્મા સત્સાધકની કલ્યાણકારક અને અમૃત સરખી મિષ્ટ વાણીનું શ્રવણદ્વારા પાન કરતો, ઘણો આગળ વધ્યો. પણ એટલામાં વળી એક નવો પ્રસંગ દેખાયો. સુખ્ય પથની બાબુમાંથી બે નાના પણ ઘણા શુદ્ધ સુપ્રકાશિત અને જાણે તેપર થઈને ચાલનારાઓ માટે નિયમિત જ પગલાં ભરવા માટે તે રચી મૂક્યા હોય, તેવા મંગળ માર્ગો નિકળતા જણાયા. જ્યાં આગળથી એ ખંતે માર્ગો આરંભાતા હતા, ત્યાં તે ખંતેનાં મૂળ આગળ એક સુંદર પર્ણ-શાળા હતી. ચોમેરથી સુંદર નવપદ્ધિવિત વૃક્ષલતાઓવડે આચ્છાદિત થયેલી તે પર્ણકુટિના દ્વાર આગળ એક નાના ચોતરાપર, મોટું કૃષ્ણ-જિન બિંધાવેલું હતું. તેની ચારેમેર જૂદા જૂદા પાંચ અગ્નિકુંડો રચેલા હતાં. તેમાં અગ્નિ પ્રજ્જ્વલિત હતો. આ પવિત્ર સ્થાન કોનું હશે, એવો વિચાર કરતાં સત્સાધકાદિ પંથીઓ આગળ વધતા જતા હતા; એટલામાં પર્ણશાળાની સામેથી એક નિર્મળ તેજસ્વી પુરુષ આવતો દેખાયો. તેનું શરીર ઘણું કુશ, સર્વાંગ ભસ્મથી ચર્ચેલું, છતાં બહુ તેજસ્વી લાગતું હતું. મસ્તકપર ઘણા કાળની વધેલી લાંબી જટાનો મુકુટની પેઠે આડળંધ બાંધ્યો હતો. નખ બહુ વધેલા હતા. હાથમાં જળથી ભરેલું ઠંઠકલું હતું, માટે જણાતું હતું કે, પાસેના કોઈ જળાશયમાંથી એ સ્નાન કરીને આવતા હતા.

તેની પવિત્ર આકૃતિપરથી એ કોઈ મહાત્મા હશે, માટે ચાલો આપણે તેને વંદન કરતા જઈએ, એમ સ્વાભાવિક જ સૌના મનમાં આવવાથી, સંઘ જરા ધીમે પડ્યો, ત્યારે તેઓની મનોવૃત્તિ પારખી લઈને મહાત્મા સત્સાધકે, તે મહાપુરુષને વંદન કર્યું ને સંઘને પણ વંદન કરવા દઈને, તુર્ત ચાલતા થવાની સૂચના કરી. એલું જોઈ વંદન કરનારાઓને, ‘કલ્યાણ ! કલ્યાણ !’ ના આશીર્વાદ દઈને તે તપસ્વી બોલ્યો; “અરે સન્માર્ગવર્તીઓ! કલ્યાણ થવાની અને અપાર સુખ મેળવવાની ઇચ્છાવાળા છતાં આપો આપ જે આવી મળેલા, તેની પ્રાપ્તિના માર્ગોનું કયો અજ્ઞાત મનુષ્ય અતિક્રમણ કરશે ? અહા ! અતિ સુખરૂપ અંતરિક્ષ લોક, ઈંદ્રાદિ દેવોનો, સ્વર્ગલોક, તપલોક, ચંદ્રલોક, સૂર્યલોક ને બીજા અનંત દિવ્ય લોક,

જેમાં અધિકાધિક દિવ્ય સુખ સંપત્તિઓ વિરાજિત છે, તે સર્વ સ્થળે, આ એ પવિત્ર માર્ગોપર થઈને જવાય છે, તેમાંના આ તપોમાર્ગ છે. બીજા આ વ્રતમાર્ગ છે. જાંને માર્ગો ઠેક અચ્યુતપુર સૂધી સાથે જ આવ્યા ગયેલા હોવાથી એક જેવા જ છે, તો પણ તપોમાર્ગ સ્વચ્છ, સાદો ને સીધો છે, ને વ્રતપંથ ઘણી સમૃદ્ધિવાળો છે. તપોમાર્ગીને શરીરે કેટલુંક આરંભમાં કષ્ટ તો વેઠવું પડે છે ખરું, પણ અંતે ઇચ્છિત લોકમાં એ પહોંચાડી દે છે. વ્રતમાર્ગ પણ તેવો તો ખરો, પણ તેમાં બીજાં કેટલાંક સુખ હોવાથી કષ્ટ જાણતું નથી !” એટલામાં એક પરમ સાધવી સુશીલા, પ્રેમાળી, સુશોભિત છતાં ઘણાં સાદાં વસ્ત્રાભૂષણોવાળી સ્ત્રી ત્યાં આવી. એના ભણી હાથ કરીને તે ખાદ્યો; “આ સતી સ્ત્રી એ જાંને માર્ગોમાં પંથીને બહુ જ સહાય કરે છે. એનું નામ તપવ્રતશ્રદ્ધાદેવી છે. શીતકાળમાં શીત સહન કરવી, ઉષ્ણકાળમાં તાપ ને વૃષાકાળમાં જળોનો માર સહન કરવો, મોટા મોટા નિયમો પાળવા, આહારનો ત્યાગ, જળનો ત્યાગ, વાયુરંધન,* એકાસન,† નિરાસન,‡ અગ્નિતાપન§ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં તપ છે. તે આચરતાં શરીરને કષ્ટ પડવાથી પંથી કદાચ કંટાળીને માર્ગથી ઉતરી ન પડે, તે માટે આ સ્ત્રી તેને સહાય થાય છે, ને આ શ્રેષ્ઠ માર્ગથી ભ્રષ્ટ થવા દેતી નથી. તેમ જ મૌન,|| એકાશન,¶ નક્તાશન,§§ અનશન,x યજ્ઞોપવાસ,*† માસોપવાસ,†† ભૂમિશયન,††† એકાન્તભોજન,§§§ ગોપૂજન, ||| તરુસિંચન,||| નિત્યાશ્વાન,§§§ દેવવંદન,xxx હીપપૂજન,*†† દ્વિજપૂજન,††† માસરનાન††† ઇત્યાદિ અસંખ્ય પુણ્ય-

* વાયુ-પ્રાણવાયુને ઘણા વખત સૂધી રાખવો તે. † માત્ર એક જ આસને બેસવું, સાંથી બસવું કે ઉઠવું નહિ તે. ‡ આસન વિના એટલે ક્યાંય બેસવું જ નહિ, ઉભા જ રહેવું કે ફરવું તે. § અગ્નિના ભડકાઓ કરી વસ્ત્રે બેસવું તે. || મુખેથી બોલવું નહિ તે. ¶ દિવસમા એક જ વખત ખાવું તે. § પાછલો ચાર ઘડી દિવસ રહે, તે જ વેળાએ જમવું તે. x કશુંય ન ખાવું-નિરહાર રહેવું તે. ** પખવાડીઆના લાગટ ઉપવાસ કરવા તે. †† મહિના સૂધી નિત્ય ઉપવાસ કરવા તે. ††† પૃથ્વીપર સૂવું મયં વગેરે મુખેથી સૂવાનાં સાધનનો ત્યાગ કરવો તે. §§ માત્ર એક જ અત્રતું દિવસમા એક જ વાર ભોજન કરવું તે. ||| ગાયનું પૂજન, પોષણ ઇત્યાદિ કરવું તે. ||| વૃક્ષોને પાણી પાવું તે. §§§ નિત્યપ્રતિ ગરીબોને અન્નાદિક આપવું તે (સદાવ્રત) x દેવ-સ્થાનોમાં દર્શનાદિકે જવું તે. *** હીવાનું પૂજન કરવું તે. ††† વિદ્વાન ધર્મજ્ઞ, ઉપદેશક એવા બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરવું તે. ††† કાર્તિક, માર્ગશીર્ષ, માગ, વૈશાખ ઇત્યાદિ માસોમાં અમુક તીર્થોદિકે અમુક વેળાએ વિધિથી સ્નાન કરવું તે.

પ્રદ વ્રતો; અને તમકૃત્ષ્ણ, ચાંદ્રાયણ, કૃત્ષ્ણચાંદ્રાયણ ઇત્યાદિ પાપનાશક પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ વ્રતો પણ આચરવાં કઠિન હોવાથી, એ દેવી તેમાં પંથીને સર્વદા સહાયકારિણી છે. એ પંથીનું સદા કલ્યાણ ઇચ્છે છે. માટે, રે પંથીઓ! એ લાંબે પંથે આગળ જવું મૂકી દઈ આ સીધે શેરડે ચડો, ભૂલશો મા, એથી થોડે પરિશ્રમે દિવ્ય લોકમાં જઈ વસશો,” એટલું કહી પેલી શ્રદ્ધાદેવીને તેણે આજ્ઞા કરી કે; “જા, તું આગળ થઈને તેઓને એ પવિત્રમાર્ગો પર-જેની જેવી જ્યાં જવાની ઇચ્છા હોય તે માર્ગ પર ચઢાવ.” એ સાંભળી મહાત્મા સત્સાધક તે દેવીને નમન કરીને પછી તપસ્વી પ્રત્યે બોલ્યો; “હું તપોધન! આપને અને એ માતાસમ કલ્યાણકારિણી દેવીને અમારા પ્રણામ છે, એ દેવીની સત્તા માત્ર અહિંયાં જ નહિ, પણ આખા અચ્યુતપથ પર પણ છે. માટે અમારા માર્ગમાં જ તે અમને સદા સહાયિની થાઓ; કારણ આપના આ તપવ્રત માર્ગો ઉત્તમ-ત્રેયસ્કર છે, પરંતુ અમારાથી તે પર ચાલી શકાય નહિ; કેમકે અમે સૌ નિઃસ્પૃહ-કશાની ગરજ ન રાખનારા છીએ ને અહીં તો તમારા અધિકારી કામને તાણે થવું પડે, એ કેમ સહેવાય? વળી અમારો માર્ગ પણ મહા તપોમય છે ને તેમાંના તપ, કે જેમાં સૌ વ્રતોનો પણ સમાવેશ થાય છે, તે તમારા કરતાં કેવળ નિરાળાં છે. શરીર, ઇન્દ્રિયો તથા મનની શુદ્ધિ કરવાને, તેમ જ તેઓને સ્થિર તથા વશ કરીને, પવિત્ર પ્રભુ અચ્યુતને માર્ગ દઢ પ્રવૃત્ત કરવાને અર્થે, તે તપો આચરવામાં આવે છે. એ તપ ત્રણ પ્રકારે કરાય છે; શરીરથી, વાણીથી અને મનથી. દેવ, દ્વિજ- સત્પાત્ર બ્રહ્મવિદ્યાસંપન્ન બ્રાહ્મણ, ગુરુ-બ્રહ્મવિદ્યોપદેશક, વિદ્વાન, એઓનું પૂજન કરવું, સદા શરીરે પવિત્ર રહેવું, સૌ સાથે સરળ સ્વભાવે વર્તવું, બ્રહ્મચર્ય પાળવું અને અહિંસા એટલે પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે દયા-પૂર્વક ને નિર્વૈરપણે રહેવું, એ કાયિક એટલે શરીરથી કરવાનું તપ કહેવાય છે. કોઈના પણ મનને ઉદ્વેગ ન કરે તેવું છતાં સત્ય, પ્રિય અને હિતકારક હોય તેવું બોલવું તથા સ્વધર્મનું અધ્યયન કરવું, એ વાચિક એટલે

* ગૌમૂત્રનું જ માત્ર પાન કરી અમુક દિવસ પચત કરવામાં આવતું વ્રત. † ચંદ્ર જેમ શુદ્ધમાં વધે છે ને વદમા ઘટે છે તેમ પડવાથી પૂનઃ સૂકી અકેક ગ્રાસ ચડતા જઈ લાંબી પાછા અમાસ સૂકી અકેકો ઉતારતા જવું ને તેટલા નિયમિત ગ્રાસ વિના કશું ન ખાવું તે તથા ખીલ પણ અનેક પ્રકારનાં ચાંદ્રાયણ વ્રત છે તે. ‡ એ ચાંદ્રાયણનો જ પ્રકાર છે.

વાણીથી કરવાનું તપ કહેવાય છે. તેમ જ મનની પ્રસન્નતા, શાંતિ મૌન-મનનશીલપણું-ઈદ્રિયોના વિષયોથી દૂર રહેવાપણું, અને અંતઃકરણની શુદ્ધતા-કપટરહિત શુદ્ધભાવ-નિષ્કાલસપણું-એ માનસિક એટલે મન-વડે કરવાનું તપ કહેવાય છે. એ ત્રણ પ્રકારનાં તપ, કે જેને શ્રદ્ધાદેવીની મોટામાં મોટી સહાયતાવડે પંથીઓ આચરે, અને તેનાથી કોઈ પણ પ્રકારના કૃણની કશી ઈચ્છા રાખ્યા વગર આચરવામાં આવે તો જ તે સાત્વિક એટલે શ્રેષ્ઠ તપ કહેવાય. પણ લોકોમાં મારો સત્કાર થાય, માન મળે, પૂજા થાય ઇત્યાદિને માટે દંભથી કરવામાં આવતું ચંચળ-અસ્થિર તપ, તે તો રાજસ એટલે મધ્યમ ગણાય છે; અને એથી પણ અધમ તામસી તપ તો દુરાગ્રહ ધરી દુઃખે કરીને આચરવા છતાં ઉલટાં માર્ગથી ભ્રષ્ટ કરીને નરકે લઈ જાય છે. માટે હે તપોધન! આપ તો એ સઘળા તત્ત્વને જાણનારા છો, છતાં અમને પ્રભુ અન્યુત્તના સેવકોને જીલ્લક કામદેવના સેવક કરવા કેમ ઇચ્છો છો? કૃપા રાખજો. આપનો તપશ્ચર્યાનો સમય વીતી જાય છે ને અમારે ચાલવાનું મોડું થાય છે.” આટલું કહી શ્રદ્ધાદેવીને પુનર્વંદન કરીને, સત્સાધક પોતાના સંઘ સહિત ચાલતો થયો. તે તપસ્વી તત્કાળ પેલા પ્રજ્વલિત થયેલા પંચાગ્નિની મધ્યમાં બેસી ગયો; ને ચિત્ત સ્થિર કરી જપ કરવા લાગ્યો.

દેવતાદર્શન

સંઘને તપોધન આગળ વાર થઈ હોવાથી, મોડું તો થઈ ગયું હતું, પણ તેના બદલામાં આજે તેમને ચાલવાનું પણ થોડું હતું. સમય થવા આવ્યો, તે સાથે પાંચિકાશ્રમ પણ નજીક આવ્યું. તે દૂરથી દેખતાં જ સત્સાધક ઉતાવળો ચાલતાં પોતાના સંઘને ધીમે પાડી કહેવા લાગ્યો કે, “મિત્રો! આજે હવે આપણી જેપ અહીં જ પૂરી કરવાની છે; માટે આ રમ્ય પાંચિકાશ્રમમાં સુખેથી ઉતરી, પેલી પવિત્ર જળવહન કરતી સરિતામાં સ્નાન સંધ્યાદિ કરો; ને સઘળા કર્મમાર્ગોને ઝાળંધીને, ચપલ ઘાતકી કામદેવના પાશમાં ન ફસાતા. જેની કૃપાથી આપણે અહીં સૂધી નિવિદ્ધને આવી પહોંચ્યા, તે સમર્થ પ્રભુ અન્યુત્તનો આજે કીર્તનોત્સવ આરંભો.”

સઘને પાંચિકાશ્રમમાં ઉતર્યો જોઈ, વિમાન પણ તે ઉપર જ અતરિક્ષમાં સ્થિર થયું. સૌ વિમાનવાસીઓ સંધ્યાકાળ થવા આવ્યો હોવાથી નિયમ પ્રમાણે સાયંકાળનાં નિત્યકર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયા. નિત્ય-નિયમ પ્રમાણે રાત્રિ થતા મંડપરચના થઈ, ને તેમાં સર્વ પુણ્યજનોએ શુરુદેવની સમક્ષ અત્યાનંદે અન્યુતકીર્તન કર્યું; અને પછી શુરુવંદન કરી

કરીને તેઓ પોતપોતાના શયનસ્થાન પ્રત્યે જવા લાગ્યા; ત્યારે ગુરુ વામદેવજીએ કહ્યું, “આને તમારે હમણાંથી નિદ્રાવશ થવું નહિ. ભૂમિ પર આને અચ્યુતમાર્ગીઓ અચ્યુતકીર્તન કરવાના છે, એવું તેઓના અગ્રણી સત્સાધકના યોદ્ધા ઉપરથી આપણે જાણ્યું છે, તે કેમ ભૂલી જાયો છો? આને તેઓ સઘળા કર્મમાર્ગોને વટાવીને આ મુકામે આવી પહોંચ્યા છે. તેમ જ પવિત્ર અચ્યુતમાર્ગનો તૃતીય સોપાન પણ અહીં આગળ પૂરો થાય છે. કાલે તેઓ ચતુર્થ સોપાને ચઢશે. ચાલો સૌ સૌને આસને બેસી જાઓ, કીર્તન આરંભાયું જણાય છે. સાંભળો, આ કર્ણપાવન અચ્યુત નામનો માંગલિક અને મધુર ધ્વનિ સંભળાય છે.” જુઓ, કેવા પ્રેમના પૂર્ણ આવેશમાં તેઓનો ઉત્સવ ચાલુ થયો છે! કેટલાક પ્રેમીલા પંથીઓ પ્રભુ અચ્યુતને નામે નૃત્ય કરી રહ્યા છે, કેટલાકો મધુર સ્વરે કીર્તન કરે છે, ને કેટલાકો તે સાથે વીણા, તાલ, મૃદંગ આદિ વાજિત્રોને એક સ્વરમાં મેળવી વજાડે છે, આનું નામ સંગીતઅચ્યુતકીર્તન.* એ વાજિત્ર આદિ સર્વ કીર્તનસાહિત્ય તેઓને આ પાંચિકાશ્રમમાંથી જ મળ્યું છે. જુઓ, પ્રત્યેક પંથીની કીર્તનમાં ચિત્તની કેવી એકાગ્રતા થઈ ગઈ છે! આવી એકાગ્રતા જ કેટલોક સમય સ્થિર રહે, તો અવશ્યમેવ પ્રભુ અચ્યુતનું ત્યાં પ્રાકટ્ય થાય; કારણ કે એ પરમ પુરુષ-આનંદમૂર્તિ કેવળ પ્રેમભક્તિને અધીન છે. પ્રેમ એ ઐક્યનું ખરું તત્ત્વ છે. ઐક્ય થતાં જ દ્વૈતાપત્તિરૂપ જડગ્રંથિ છૂટી જાય છે, જૂઠ્ઠાઈ જણાવનાર અજ્ઞાનપટલ પડી જાય છે, અચ્યુતની અને આપણી વચ્ચે રહેલું અંતર ટળી જાય છે. પછી જે રહ્યો તે પોતે જ આનંદમૂર્તિ!”

અચ્યુતમાર્ગમાં ઘણીવાર સૂધી એવી એકાગ્રતામાં કીર્તન ચાલુ જ હતું, એવામાં એક ચમત્કાર બન્યો. પંચિકાશ્રમના દ્વારમાંથી કેટલોક પ્રકાશ પડ્યો. તે જોઈ ઘણાક પંથીઓનું ચિત્ત તે ભણી ખેંચાયું. ત્યાં એક સ્ત્રી આવતી દેખાઈ. એની મુખાકૃતિ જોતાં સૌને પરિચિત લાગી, પણ શરીરપર ધારણ કરેલાં દિવ્ય વસ્ત્રાભૂષણો તથા અંગનું દિવ્ય તેજ જોઈ સૌ વિચારમાં પડ્યા. સહસ્રાદ્ય તેણી કીર્તનના મધ્યમાં આવી ઉભી રહી, ને જાણે બહુ જ પ્રસન્ન થઈ હોય તેમ ‘જય જય’ શબ્દ કરતી કીર્તન-કારોને આશીર્વાદ દેવા લાગી. મહાત્મા સત્સાધકે તો જોતાં વેત જ તેને ઓળખી. તેણે તેનાં ચરણમાં લાંબો પડી સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા ને સર્વને

* સંગીત-ગાઈ, વાદ્ય વગાડવું તથા નૃત્ય કરવું, એ ત્રણે પ્રકાર સાથે આચરવામાં આવે તેનું નામ સંગીત

તેમ કરવા સૂચવ્યું. તુરત પથિકાશ્રમમાંથી એક સુંદર આસન લાવીને તેપર તેને મોટા આદરપૂર્વક બેસાડી, ને સામે ઉભો રહી હાથ જોડીને તે બોલ્યો; “હિ માત! હે દેવિ શ્રદ્ધા! મેં તો તને ઓળખી; પણ સ્થાનપરત્વે તારુ રૂપાંતર થયેલું જોઈ, આ પંથીઓ પ્રથમ ઓળખી શક્યા નહિ. હે દેવિ! આ વેળા અહીં તારું આગમન ક્યાંથી?”

પ્રસન્ન મુખે તે દેવી બોલી; “હે સાધો તપોમાર્ગપર પેલા તપસ્વીની પરિચર્યા કરતાં મને જોઈ હતી, તે જ હું શ્રદ્ધા છું. જેવો પથ ને જેવો પંથી, તેવું રૂપ મારે ધારણ કરીને તેને સહાય કરવી પડે છે. આ આખા મહામાર્ગપર અનેક રૂપે દર્શન દઈ, હું સઘળા પંથીઓને તેમના જૂઠા જૂઠા શાખામાર્ગોમાં પણ સહાયતા કરુ છું. આ તમારો અચ્યુત કીર્તનનો પ્રેમોત્સવ જોઈને, અહીં સ્વાભાવિક ચઢી આવી છું. હું પંથી માત્રની સાથે અદૃશ્યપણે સદા રહું છું, પણ પ્રસંગ આવે પ્રગટ દર્શન દઉં છું. હે પુણ્યાત્મા! આજે તમે સૌ પંથીઓ ધન્યવાદને યોગ્ય થયા છો; કેમકે મહા ધીટ અને બળવાન કામદેવની જેમાં પૂર્ણ સત્તા છે, એવો કર્મમાર્ગ આજે તમે નિર્વિઘ્ને ઓળંગી ચૂક્યા છો વળી આખા અચ્યુતમાર્ગના મુખ્ય વિભાગ, જે જૂઠાં જૂઠાં પ્રસ્થાનોના નામથી ઓળખાય છે, તેમાંનું પહેલું કર્મપ્રસ્થાન પણ અહીં જ પૂરુ થયું છે. હું ધારુ છું કે, પંથીને પ્રભુ અચ્યુતનાં દર્શન થવામાં આડી આવતી પાપાદિક મલીનતાઓને દૂર કરનારી મહાપવિત્ર દેવી ચિત્તશુદ્ધિ પણ તમોને અહીં જ આવી મળશે, કામદેવની લાલચોમાં કિંચિત્ પણ ન લોભાતાં પોતાનાં સર્વ કર્મ નિસ્પૃહપણે અને વિધિપૂર્વક, માત્ર પ્રભુ અચ્યુતની પ્રસન્નતાને અર્થે, જેઓ સદા મને સગે રાખીને ફરતા રહે છે, તેઓને એ મહાદેવીનાં ચિત્તશુદ્ધિનાં અવશ્ય દર્શન થાય છે. કાલે તમારા બીજા પ્રસ્થાનનો આરંભ થશે. તેમાં પણ કામદેવની તો સત્તા આબુખાબુ ઘણેક સૂધી પ્રસરેલી જ છે. માટે તેનાથી વારંવાર સાવધ રહેજો. હું હવે જાઉં છું, પણ અદૃશ્યરૂપે તમારી સાથે રહીને તમને સદા સહાય કરતી રહીશ.” એ છેલ્લો શબ્દ બોલતાંની સાથે તેણી ઉઠી ને પથિકાશ્રમના દ્વાર આગળ જતાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ!

મોઝું થઈ ગયું હતું, સૌ શ્રમિત પણ થયા હતા, તેથી કીર્તન સમાપ્ત કર્યું. પંથીઓ ટપોટપ નિદ્રાવશ થવા લાગ્યા. સત્સાધકની પણ આંખ ઘેરાવાથી તે આડો થયો, તેટલામાં સ્વપ્નસરજો તેને કંઈ આલાસ દેખાયો. જાણે તેને કેાઈએ કહ્યું કે; “અરે પથી! ઉઠ! ઉઠ! સૂઈ કેમ

રહ્યો છે ?” તત્કાળ ચડપ લઇને તે બેઠો થયો, ને સ્વસ્થ બની જૂએ છે તો પોતાની આગળ એક અદ્ભુત તેજભૂતિ આવી ઉભેલી છે ! એ તેને ઓળખી તો શક્યો નહિ, પણ તેની મંગળમય આકૃતિ જોઈને, સ્વાભાવિક જ ખૂબ્યભાવ ઉત્પન્ન થવાથી તેને વંદન ઠંથું ને હાથ જોડી પૂછ્યું કે; “પૂર્વે ઠઠી ન જોવાથી આપને હું ઓળખી શક્યો નથી; કૃપા કરી કહો, આપ કોણ ?” તેનું ઉત્તર એવું મળ્યું કે; “હું કોણ છું, તે તું તારા અંતઃકરણમાં જ જો, એટલે આપોઆપ જાણી શકીશ !” એ ઉપરથી સત્સાધકે નેત્ર મીચી અંતર્દૃષ્ટિવડે હૃદયમાં જોવા માંડ્યું, તો માંડે જાણે એક નાનો સૂર્ય ઉગ્યો હોય, તેવો સ્વચ્છ પ્રકાશ દેખાયો; તેમાં બીજું કશું મલીનપણું જોવામાં આવ્યું નહિ; તેથી તેને સ્વાભાવિક આનંદ થયો. એટલામાં તે દિવ્યભૂતિએ પુનઃ કહ્યું; સાધો ! હવેથી હું એવા પ્રકાશરૂપે નિરંતર તારા હૃદયમાં જ નિવાસ કરીશ; કેમકે આજ સૂઘી કુટિલ કામને-કર્મનાં ફળને ન ગણકારતાં, મોટા પરિશ્રમથી તે માર્ગ વહન કર્યો છે.” એ ઉપરથી સત્સાધક તુર્ત તેને ઓળખી, બોલ્યો; “અહો ! શું આપ દેવી ચિત્તશુદ્ધિ ! આપનું આજે દર્શન થશે, એવું મને શ્રદ્ધાદેવીએ જણાવ્યું હતું. કહો હવે હું શી આજ્ઞા ઉઠાવું !” તે દેવી બોલી; “તે મારી સર્વ આજ્ઞા ઉઠાવી છે; હવે તો તારું પ્રિય મારે કરવાનું છે. તારા માર્ગને વિષે, હવે હું તારા ચિત્તમાં બેઠી બેઠી સર્વદા પ્રકાશ કરતી રહીશ; ને તેથી તને પ્રત્યેક વસ્તુનું યથાર્થ તત્ત્વ સમજાશે. જગત્પુરથી માંડીને છેક અચ્યુતપુર સૂઘીમાં દૃશ્ય અને અદૃશ્ય એવું જે જે કંઈ છે, તે સર્વમાંથી સાર અને અસાર, ખરું અને ખોટું, કામનું અને નકામનું, સત્ય અને અસત્ય, એ તું યથાર્થ જાણી શકીશ; સારનું ગ્રહણ કરી શકીશ; અસારનો ત્યાગ કરી શકીશ; અને એ જ શુદ્ધ પ્રકાશ, જે તારા અંતરમાં તે જોયો, તેવડે તેની અંદર જ સમર્થ અચ્યુત-પ્રભુના વ્યાપક સ્વરૂપને તું જોઈ શકીશ. કલ્યાણ !”

એ બંનેની એવી વાતચિત, જે કેટલાક સાવધ અને સજગ પંથીઓ, જાગમીંચમાં સાંભળી રહ્યા હતા, તે ચડપો ચડપ બેઠો થઈ ગયા, ને દેવી ચિત્તશુદ્ધિ આગળ આવી વંદન કરીને ઉભા રહ્યા. તેઓને પ્રસન્ન મુખે તે કહેવા લાગી; “તમે પણ આ સત્પુરુષના સંગથી પાત્ર થયા છો. તમારા હૃદયમાં પણ હું પ્રકાશરૂપે નિવાસ કરીશ. હું પ્રભુ અચ્યુતની દાસી છું, તોપણ તે સમર્થ પ્રભુની મારાપર ઘણી કૃપા છે, તેથી હું જ્યાં હોઉં, ત્યાં જ તે પોતે સ્વેચ્છાથી આનંદની લહરીરૂપે પ્રકટ થાય

છે. તે પ્રભુ સર્વથી નિર્મળમાં નિર્મળ ને પવિત્રમાં પવિત્ર છે. અંધકારથી સદા જ દૂર રહે છે, માટે જેનું અંતઃકરણ અપવિત્ર, પાપરૂપ મલથી મેલું, ને મારા પ્રકાશ વગરનું એટલે અજ્ઞાનરૂપ અંધારાવાળું હોય ત્યાં તે પધારતા નથી. મારામાં જે પ્રકાશ છે, તે તેમના તેજનો જ છે. દેહ તથા ઇંદ્રિયોનાં કર્મ,* મનનાં કર્મ,† નિત્ય કર્મ,‡ નૈમિત્તિક કર્મ,§ ને યજ્ઞ, દાન, તપ, વ્રત, તીર્થાદિક કર્મ, એ સર્વે સાધુ પુરુષો માત્ર મારી પ્રાપ્તિને અર્થે જ કરે છે; કેમકે હું પ્રભુ અચ્યુતનો મેળાપ કરાવનારી છું, પણ જેઓના હૃદયમાં, એ સર્વે કર્મોં કરવા છતાં જરા પણ કામદેવની બતાવેલી લાલચ સંતાઈ રહી છે, તેઓ અહીં સૂધી આવી શકતા નથી; ને કદાચ કષ્ટે આ સાધુ (સત્સાધક સામે હાથ ઠરીને) પુરુષ જેવાના સંગથી આવે છે, તોપણ તેઓને મારી પ્રાપ્તિ થતી નથી; અને મારા વગર પછી તેઓ આગળ વધી શકતા નથી. કદાચ આવા સંઘના લેખા એક ખીલની દેખાદેખીથી ઘસડાયા બાય છે. તોપણ થોડેક આગળ જતાં કોઈ ભુલવણી ચુકવણી આવી કે, તુરત તેમાં ફસાઈ પડે છે, ને વચમાં ને વચમાં રખડે છે. માટે તમે સૌ સાવધ રહેજો. કેમકે આગળ પણ હંબુ ઘણેક સૂધી કામદેવની સત્તા છે. તમારાં કર્તવ્ય કર્મ કદી ચૂકશે નહિ, તેમ તેના ક્રૂણની આશા રાખશે નહિ, એટલે હું સદા તમારી સાથેની સાથે જ છઉં, તમારું કલ્યાણ થાઓ.” એ છેલ્લા શબ્દ બોલતાં તે ઘણી અદ્ભુત રીતે તેજસ્વી થઈ ગઈ. એ તેજોમય પ્રકાશ તેની સમીપ ઉભેલા સત્સાધક આદિક પંથીઓમાં વહેંચાતો લય થઈ ગયો! આવું જોઈ સાનંદાશ્ચર્યમાં મગ્ન થયેલા તે બીજા પંથીઓ, સત્સાધકની આ પરકલ્યાણની સર્વોત્કૃષ્ટ બુદ્ધિને માટે તેને નમન કરીને પોતપોતાની પથારી પર જવા લાગ્યા. પછી સત્સાધક ખીલ સૂતેલા પંથીઓ સામે નિઃશ્વાસ નાંખી બોલ્યો; “અરે આ પંથીઓ માટે મને બહુ ખેદ થાય છે. તે બિચારાઓને દેવી ચિત્તશુદ્ધિનાં દર્શન થયાં નહિ. કોણ બાળે તેઓ હવે આપણી સાથે ક્યાં સૂધી નિભશે? હશે, ગમે તેમ છતાં

* જોડું, સામળડું, સ્પર્શડું, સુંઘડું, ખાડું, ચાલડું, સૂડું, શાસ લેવો, બોલડું, મળમૂત્રનો લાગ કરવો, ગ્રહણ કરવું, આપડું, પહેરડું, ઓઢડું, જવું, આવડું ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ તે † વિચાર કરવો, ચિંતન કરવું, ધ્યાન કરવું ઇત્યાદિ ને ક્રિયાઓ તે. ‡ સ્નાન સંધ્યા, પૂજન, સ્વાધ્યાય, પંચમહાયજ્ઞ ઇત્યાદિ નિત્યપ્રત્યે આવશ્યકપણે કરવાની ને ક્રિયાઓ તે § નિમિત્ત આવી પડવાથી કરવાની ને ક્રિયાઓ તે, -જેમકે વિવાહ, આદ્ય ઇત્યાદિ પ્રસંગોને નિમિત્તે કરવાની યાત્રા સંબંધી ને ક્રિયાઓ તે.

અન્યુતપંથે ચડેલા છે, તો તેઓનો નાશ થશે નહિ. પ્રભુ તેમની રક્ષા કરે.” પછી સૌ નિદ્રાવશ થઈ ગયા.

માર્ગભ્રષ્ટાની ગતિ

આ પ્રકાર વિમાનવાસીઓ યથાવત્ જોઈ રહ્યા હતા, તેમણે સત્સાધકને એમ જોઈ કરતો જોઈ શુરુ વામદેવને પૂછ્યું, “કૃપાનાથ! એ ણિચારા સૂતેલા પથીઓ, કે જેઓને ચિત્તશુદ્ધિ દેવીનાં દર્શન નહિ થયાં ને જેઓને માટે સત્સાધક આમ ચિંતા કરે છે, તેઓની હવે શી ગતિ થશે? અને જ્યારે પછવાડેથી તે ચિંતા કરે છે, ત્યારે તે વેળાએ જ તેણે તેઓને કેમ જગાડ્યા નહિ? ચિત્તશુદ્ધિની પ્રાપ્તિ ન થઈ, તેથી શું તેઓનો અહીં સૂધી આવવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા જશે?” વામદેવજીએ કહ્યું; “ચિત્તશુદ્ધિનાં દર્શન માટે તેઓને જગાડવા, એ સત્સાધકના હાથમાં નહોતું; કેમકે જેઓનો અધિકાર થયો હોય, તેઓને જ એ દેવીનાં દર્શન થાય છે. અધિકાર વિના કદાચ તે તેઓને જગાડત, તો તેણી તત્કાલ અદૃશ્ય થઈ જત, કેમકે જે પંથી કશી પણ ક્રૂણની આશા રાખ્યા વગર પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને નિરંતર પોતાનાં કર્મ અચૂકપણે કરતા આવ્યા હોય, તેઓને જ એ દેવી દર્શન દઈ અધિકારી બનાવે છે; પણ જેઓનું મન એવા નિષ્કામપણા માટે સ્વાધીન થયું નથી, છતાં શ્રદ્ધાદેવીનાં તો દર્શન પામેલા છે, તેઓને તે સદા સહાયિની દેવી શ્રદ્ધા, દુર્ગતિએ જવા દેતી નથી. આવા કલ્યાણ માર્ગે ચઢેલાની કદી દુર્ગતિ થાય જ નહિ. એઓ કદાચ મહાત્મા સત્સાધકની સાથે વધારે આગળ નહિ જઈ શકે, ને કર્માદિકની વાતો સંભારીને વચમાં ગુંચવાઈ રહેશે, તો આસપાસના ગમે તે શાખા માર્ગે થઈને, ઘણા પુણ્યથી પ્રાપ્ત થનારા પવિત્ર લોકને વિષે ચાલ્યા જશે, ને ત્યાં ઘણાક કાળ સુખ ભોગવીને જો કે પાછા જગન્નગરમાં જઈ પડશે ખરા, તથાપિ ત્યાં પવિત્ર અને શ્રીમાન્ એવા મનુષ્યને ઘેર જન્મ લેશે; અથવા કોઈ બુદ્ધિમાન્ એવા યોગીને* ઘેર જન્મશે. જગન્નગરમાં એવો જન્મ થવો, એ પણ અતિ-શય દુર્લભ છે; કેમકે ત્યાં જન્મીને તેને પૂર્વે પોતાની બુદ્ધિપર થયેલા સંસ્કારનું સ્ફુરણ થાય છે, અને ત્યાંથી જ પાછા તે આ પવિત્ર માર્ગે

* અન્યુત માર્ગને યોગ એવી સંજ્ઞા છે, કેમકે એ માર્ગે પ્રભુ અન્યુતનો યોગ (મિળાપ) થાય છે, ને તે માર્ગે જનારા પથીઓને યોગી કહેલા છે. તો જે ઘરમાથી એ માર્ગે ઘણા પુણ્યો ચઢેલા હોય, તેવા ઘરમા એ યોગબ્રહ્મ (અન્યુતમાર્ગથી બ્રહ્મ થયેલો) પથી જન્મે છે.

ચઢી, અચ્યુતપુર જવા માટે પ્રયત્નવાન્ થાય છે. એમ પ્રયત્ન કરતાં ઠરતાં પણ કદાચ ભૂલ થાય, મનકામનાને વશ થઈ જાય તો પણ અનેક વાર આવર્જન વિસર્જન-જન્મભું ને મરવું ને પાછું જન્મભું ને પાછું મરવું-એમ થતાં થતાં પણ, અંતે તે પંથી પાપથી મુક્ત થઈ શુદ્ધ થાય છે, ને છેવટે પરમ ગતિરૂપ એવા અચ્યુતપુર પ્રત્યે જઈ પહોંચે છે. આને માટે જે નિયમ છે, ને અચ્યુતમાર્ગે ચઢવાનું જ માત્ર કેટલું માહાત્મ્ય છે, તે પ્રભુ અચ્યુતે પોતે પોતાના એક પ્રિયતમ પંથી પ્રત્યે કહેલું છે, તે એ પંથીઓને મળેલી પથઘોષિનીમાં વર્ણવ્યું છે:-

“પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાંઙ્ગોકાઙ્ગપિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

શુચીનાં શ્રીમતાં ગેદે યોગવદ્ઘોઽભિજાયતે ॥

અથવા યોગિનામેવ કુલે મવતિ ધીમતામ ।

एतदि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृगम् ॥

તત્ર તં શુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદૈદિકમ ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरन्दन ॥

પૂર્વાભ્યાસેન તેનૈવ હિયતે વ્યવશોઽપિ સઃ ।

जिज्ञासुरपि योगस्य गन्धर्वज्ञातिवर्तते ॥

પ્રયત્નાયતમાનસ્તુ યોગી સંશુદ્ધક્લિષ્પઃ ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥

“એવો આ અચ્યુત માર્ગનો પ્રભાવ છે; કેમકે માર્ગે ચઢવાની ઈચ્છા માત્ર જેને ઉત્પન્ન થાય, તે મનુષ્ય પણ, શબ્દદ્વંદ્વ જે વેદ, તેની એ પેલીમેર ચાલ્યો જાય છે, અર્થાત્ ઉત્તમ ગતિને પામે છે.”

એટલું ઠીકને તે મહાત્મા બોલ્યા; “ઉઠો, હવે શાંત ઘણી ગઈ છે, માટે સૌ સૌના શયનસ્થાન પ્રત્યે ચાલ્યા જાઓ.” શુરુદેવની આજ્ઞા થતાં જ આખો પુણ્યજનસમાજ અચ્યુત નામની જગર્જના સાથે ઉભો થયો, ને તેમનાં પાવન ચરણારવિંદને પ્રણામ કરીને વેરાઈ ગયો.

નહિ, ત્યાંસૂધી પરમધામ-અચ્યુતપુરમાં જવું મુશ્કેલ જ છે. પરમધામમાં-પરમાત્માના ધામમાં પહોંચવાનું કાર્ય માત્ર ક્ષુલ્લક શ્રમથી કે વાતોના તડાકાથી કે વરસ જે વરસના પ્રયત્નથી કે એક જ જન્મથી થતું નથી; પરંતુ અનેક જન્મોમાં, અનેક કાળ સૂધી, આત્માને શોધ્યો હોય, વિચાર્યો હોય, નિશ્ચય કીધો હોય કે એ એ જ છે, બીજો નથી, એના ને મારામાં ભેદ નથી-સર્વત્ર અદ્વૈત બ્રહ્મ વ્યાપક છે-જીવ તે જ શિવ ને શિવ તે જ જીવ, એવું સ્વરૂપ બંધાય છે, ત્યારે પરમાત્માના ધામને સાક્ષાત્કાર થાય છે. પરમાત્માના ધામમાં જવા માટે, આ સર્વ સ્થૂલ ભાવનાઓ ઠંઠ જ સહાય કરતી નથી, પણ સર્વત્ર વાસુદેવમય-પરમાત્મારૂપ જ ભોવાય અને આ પ્રાણી માત્ર તો એનાં રમકડાં છે, તે ઠંઠ પણ કરવાને સમર્થ નથી, એવો દૃઢ નિશ્ચય થાય, ત્યારે જ સાક્ષાત્કાર થાય છે. આત્માથી જૂઠું જગત્ છે જ નહિ, એવા નિશ્ચય વગર, પરમધામની પ્રાપ્તિ થતી નથી. પણ એવા નિશ્ચયવાળા દુર્લભ જ છે. સત્સાધકના આ સંઘમાં, આત્મા ને જગતની અભિજ્ઞતા માનનારા થોડા જ છે. વાસનાથી મુક્ત તેથીએ થોડા છે, જગત્ બંધનાં જે પોટકાઓ તેમના શિપર છે, તેના મોહથી મુક્ત પણ થોડા છે, એટલે જેઓ જગતના સ્થૂલરૂપ પર મોહવાળા છે, તેઓ પડશે જ. દૃષ્ટિ કર, હજીએ આ સંઘમાં કેટલાકોના માથા પર જૂઠા જૂઠા પ્રકારનાં પોટકાંઓ છે, તેનો તેઓ ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા પણ કરતા નથી. જ્યાં સૂધી એ પોટકાંઓનો પ્રેમ જશે નહિ, ત્યાંસૂધી તેઓને માટે અચ્યુતપુરનાં દ્વાર ખુલાં થવાનાં નથી.”

દસમજલ આગળ ને આગળ ધસતો સત્સાધકનો સંઘ, તેના પ્રમુખ-પણા નીચે આગળ ને આગળ વધ્યો જતો હતો. આ અરસામાં કેટલાક પંથીઓ ઘસડપસડ ચાલતા, કેટલાક થાકી ગયલા હોવાથી, માથા પર પોતાનાં પોટકાંઓનો ભાર હોવાથી, અને અગ્નિ જેવો તડકો તપતો હોવાથી, નરમ થઈ ગયા હતા. તેઓ પાણી પાણી, બાવું બાવું ઝંખી રહ્યા હતા. જો કે સત્સાધકને આમાંનું કશું પણ થતું હતું નહિ. તે તો નિર્ગુણ નિર્વિકારી રહીને જ ચાલ્યો જતો હતો, ને પાછળના પંથીઓને બોધતો હતો કે, “જરા ધૈર્ય ધરી, આગળ વધો, આગળ વધો, નિર્મળ જળ ને ઉત્તમ ભોજન તમારે માટે તૈયાર મળશે. જેઓએ ફેગટના પોટલાંને ભાર માથે ઉપાડ્યો છે, તેઓને જ આ શ્રમ જણાય છે, બીજાને નહિ; માટે આ પોટકાં ફેંકી દો, કે જેથી તમે આનંદથી અનંત-આકાશમાર્ગમાં પ્રવેશ

મોટો પ્રસાદ પ્રાપ્ત થયો હોય, ઠંઈ અદ્વિત-દિવ્ય સ્વતંત્રપણું આવ્યું હોય, જાણે આ દેહ હલકો ફૂલ જેવો થઈ ગયો હોય, તેવા આનન્દમાં તરવા લાગ્યા-કહો કે ડૂબી ગયા! કહો કે તરી પાર ગયા! સંઘનાં મનુષ્યો આ વિશ્વને પગ તળે જોઈ રહ્યાં અને સર્વે સમાધિમાં પડીને આત્માને આત્મા સાથે ભેટતા જોવા લાગ્યા.

આ સર્વે પ્રકાર આકાશવાસી વિમાનસ્થ જીવો જોતા હતા. તેઓ પણ આ પ્રકાર જોઈને સ્તબ્ધ જ થઈ ગયા; અને જે ધૂમ્રગોટાઓથી પંથીઓ જેમ અચેત થયા હતા, તેવી જ રીતે વિમાનવાસીઓ પણ અચેત થઈ પડેત, પણ ગુરુ વામદેવજીએ સર્વેની સામે દૃષ્ટિ કરતાં કહ્યું; “સંસારો, જે સ્થાનના અલૌકિક માહાત્મ્યથી પંથીઓ અચેત થઈ પડી, સમાધિ-રૂપમાં આવ્યા છે તે સ્થાનના ભોગ તમે યતા સંસારજાને! અત્ર જ સંસાર-જાવાનું છે. આ સર્વનું કારણ અહંકાર છે. અત્ર પણ અહંકાર વસેલો છે. એ અહંકાર આ જગતનો નહિ. પણ અચ્યુતપુર જવાના માર્ગોનો છે. જે સ્થાન તમે જુઓ છો, તે યોગનુ ધામ છે; અને અત્ર જૂદા જૂદા પ્રકારના યોગીઓ વસે છે. તેઓએ જગતને તજ્યું છે, પણ પર-માત્માના ધામમાં પ્રવેશ કરવારૂપ જે આમનિષ્ઠા છે, તેનું જુદા જ પ્રકારે સેવન કર્યું છે. ધૈર્યયુક્ત નમ્રભાવથી, પરમ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિમાટે સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી, સત્ય ને માનસિક હિંમતથી, વર્ષોનાં વર્ષો પર્યંત શિયાળો, ઉજ્જાળો ને ચોમાસામાં, પ્રણવચ્છાદનું આરાધન કર્યું છે, પણ આત્માની એકતા પ્રાપ્ત કરવાને બદલે, મનુષ્યવ્યવહારમાં પણ મગ્યા રહેવું, અને તેમાંથી બીજાને તારવા, ને તે કાર્ય હું ઠરી શકીશ એવા અહંભાવથી, જે સત્ય છે, તે ગુમાવેલું છે. આ પણ યોગ છે. એ યોગ માનુષ-વ્યવહારની ઉત્કૃષ્ટતાનો છે. જે સુગંધીમય ધૂમ્રના ગોટાઓથી તમે તર થઈ ગયા છો, તે અનેક પ્રકારની સિદ્ધિઓ છે ને એ ગોટાઓથી કાળના મસ્તકપર પગ દેવાય છે, પણ કાળાંતરે એ કાળ આ સ્થાનમાં રહેલાઓને ઉથલાવી પાડે છે ને તેઓનો ભક્ષ કરે છે. અત્ર રહેલા યોગીઓ અનેક પ્રકારે સૃષ્ટિને ઉપયોગી થઈ પડે છે, ઘણાં દયાનાં ને પરોપકારનાં કાર્ય કરે છે, અનેકને સૃષ્ટિનું દર્શન કરા-વવા સમર્થ છે, નિત્ય પરમાત્માને જીવે છે, યુગના યુગ સૂધી યૌવન ધારણ કરી રહે છે, સ્વર્ણમાત્રમાં આખા વિશ્વની વાતો જાણી શકે છે, વિશ્વની રેટમાળનો ક્રમ પણ ફેરવી શકે છે, નવી સૃષ્ટિ સજવાના સામ-ર્થ્યવાળા છે; પણ તેઓ કાળના પાશનો નાશ કરી શકતા નથી. કારણ

કે તેઓ વાસના વગરના બન્યા નથી, તેથી પાછા પડે છે, અને જે સરળ રસ્તો અન્યુત્પુર જવાનો છે તે ચૂકવાથી, પાછા રગડામાં રગડાઈને, ઘણા કાળ સૂધી આ લોકના વૈભવો લોગવ્યા પછી જ આ માર્ગે પાછા આવી શકે છે—અને ત્યારે જ જાણે છે કે, પોતાનો માર્ગ અસત્ય હતો; અને તેનો સંપૂર્ણ વિચાર થયા પછી, સર્વ વાસનાનો ક્ષય કરીને, બ્રહ્માર્ગ-અન્યુત્પથે પરવરીને સુખ લોગવે છે. આ સર્વ સુગંધમય ધૂમ્રના ગોટા જણાય છે, તે તેઓની શક્તિ છે, કે જે શક્તિ ઘણી ચમત્કૃતિવાળી છે. જેઓ કાળના કાળ સૂધી પરબ્રહ્મને જાણવાને ને જ્ઞવાને મથે છે ને જીવે પણ છે, તેઓ આમ પાછા પડે છે. તેનું કારણ તેઓનો અહંકાર ને વાસના નિર્મળ ન થવી એ જ છે. તેઓ કામના રહિત બન્યા નથી, જગતના કલ્યાણમાં તત્પર રહેવારૂપ અહંકાર હોવાથી તેઓ સેકડો વિદ્યેષોમાં—જેમ વાયુ મેઘને આણીને પાછા હઠાવે છે તેમ, તેઓ વિદ્યેષભાવને લોગવે છે ને તેથી પડે છે. એટલા માટે, અહંકારનો નિગ્રહ કર્યા પછી ને સર્વ વાસનાનો ક્ષય કરવા સાથે, વિષયનું—જગતના કલ્યાણકારી કે અકલ્યાણકારી કોઈ પણ લોગોનું ચિંતન થતું અટકાવવું જોઈએ: નહિતર જેમ સુકાયલાં વૃક્ષને પાણી પાછું જીવાડે છે, તેમ અહંકાર તેઓના જગતના ચિંતનને જીવાડે છે.” એટલામાં વરેન્સુ બોલ્યો; “શુરુદેવ! જીઓ પેલો કોઈ મહાત્મા, આ સંઘપ્રતિ આવતો જણાય છે, તે કોણ છે?” શુરુ બોલ્યો; “વત્સ! એ આ માર્ગનો સ્વામી છે અને આ માર્ગે આવનારા પંથીઓનું એ સંરક્ષણ કરે છે. એણે પુરુષાર્થ નિરવધિ સાધેલો છે ને આનંદ સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરીને, પરમ જ્યોતિના સૂક્ષ્મતર તત્ત્વને જાણ્યું છે. એ પરાર્થની જ મૂર્તિરૂપ છે. એની પાછળ જે દેવી ચાલે છે, તે કેવળ બુદ્ધિની જ વિલાસિની છે અને એ યોગીન્દ્ર એ દેવીની સહાયતાથી અનેક મહાત્મા ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. એ કેવળ જ યોગમૂર્તિ છે, તેથી એ જે માર્ગે મહાત્માઓ ઉત્પન્ન કરી શકે છે, તે ઘણો વિકટ અને દુસ્તર છે; અને એવા દુસ્તર માર્ગે જવામાં, એ મહત્તા માને છે. એનો જે નિશ્ચય છે તે અચળ છે અને એ નિશ્ચય પૂર્ણ કરવા માટે અનેક બ્રહ્માંડોનો ચૂરો થઈ જાય, ગમે તેવો સંહાર થઈ જાય, ઘણા જીવો એના માર્ગે આવે ને તેઓ અટવાઈને પાછા પડે, તેની એને જરા પણ ચિંતા નથી, એમ એનું મુખ દર્શાવે છે—અને તેમાં એ આનંદ માને છે ને મનાવે છે. એના જ્ઞાનથી ઘણા લોગો એને મળ્યા છે અને ઘણા

લોગો લીધા છતાં પણ તૃપ્ત થયો નથી; તેથી વારે વારે નવા નવા લોગો લેવાને એ તત્પર હોવાથી જ, હમણાં પણ એ સંઘ તરફ આવ્યો છે. જે યોગક્રમનો વિધિ રાખ્યો છે, તેને એ જરા પણ આવો ખસેડવા તત્પર નથી; અને એ વિધિથી ઘણા લોગો પાછા પડે, તેની પણ એને દરકાર નથી; એની સંગે જે દેવી છે, તે એની શ્રદ્ધા છે. એ શ્રદ્ધા જો સ્વરૂપમાં નિર્ગુણ બને છે તો પરમ ધામમાં સહજ જવાય, પણ એ ઉપાધિ સાથે લાડ લડાવે છે ત્યારે પાછા પડાય છે. બુદ્ધો, એ યોગી, પોતાની ભવ્યતા દર્શાવતો, પોતાનાં દિવ્ય જીવનને શોભાવતો, અનેક તરંગોમાં રંગાતો, પ્રેમ વગરનો ને ઉદ્દાસીનપણાથી ઘેરાયેલો, આ પથિકો-પ્રતિ લક્ષ રાખીને આવે છે. સાંભળો, એ શું કહે છે ?”

અચ્યુતપુર જવાના માર્ગ તરફ આવતા તે યોગીની કાંતિ, ભવ્ય-ગંભીર, કોઈને પણ દૃષ્ટિપાતથી જ ગભરાવતી હોય તેવી, પરંતુ કૃશ, કંઠક ઉદ્દાસીનતાવાળી પ્રેમ ને ભક્તિ રહિત હતી. તેની દૃષ્ટિ નિશ્ચળ અને ચિત્તવૃત્તિ સ્થિર હતી. તે અનેક સૂક્ષ્મ ગણતરીઓને ગુંથતો ગુંથતો માર્ગમાં પણ ચાલતો હોય તેવો જણાતો હતો. તેનું પગલું જ્યાં પડતું, ત્યાં અચળ હતું, પણ કંઠક કપતું હતું. જ્યોતિર્મય તેજોગિન્દ્રનાં ગૂઢ તત્ત્વથી તે અદ્ભુત અસર કરવાને શક્તિમાન હતો. આવી શક્તિનો તેણે પ્રયોગ આરંભ્યો ને આ સંઘના પ્રાણીઓની જીવનશક્તિ પર અદ્ભુત ને ગૂઢ અસર કરી મૂકી. જીવધારી જંતુઓ આ શક્તિમાં તણાયા; માત્ર સત્સાધક જ બન્યો ને તેને આશ્રયે જે રહ્યા હતા, ને જેઓ પ્રવાસનાં ભાતાં પોટલાં વગરના હતા, તેઓ જ તણાતાં બન્યા.

તે મહાત્મા આ સઘપ્રતિ આવ્યો, તે જોતાં જ સત્સાધક વિચારમાં પડી ગયો કે, “આ કોણ માર્ગદર્શક છે ? અહો ! એની પૂઠે પરવરતી આ દેવીનાં મે દર્શન શીધાં છે ખરાં, પણ આજનો તેનો ચહેરો ઉદ્દાસીન હોવાથી તે કોણ છે, એ જાણી શકાતું નથી. છે તો પરિચિત પણ મહાત્મા કોણ ? એનાં દર્શનથી જે આનંદ હોવો જોઈએ, તે થતો નથી; પણ હૃદયસ્થાનમાં ઉદ્દાસીનતાનો ઉદ્ભવ થાય છે. એના મનોવિકારો તો વિશુદ્ધ છે, અને એ કામને ઓળંધી ગયેલો જણાય છે. કેમકે એની પૂઠે પળતો ઠાળ, એના દૃષ્ટિપાતથી થરથર કંપતો જણાય છે, પણ તે દૂર કેમ થયો નથી ? એની સાથે આ સંઘમાં જે કેટલાક છે, તેની પાસે જેવાં પોટકાં છે તેવાં પોટકાં શાનાં ?” એટલામાં તે મહાત્મા સંઘ સમીપ આવ્યો ને સત્સાધકને ઉદ્દેશી, તેણે ઘણા યોગ્ય ઉદ્દગાર કાઢ્યા,

“અચ્યુતપંથ પ્રવાસી! અત્ર અટક! આ જ તે તેજોમય સ્થાન છે કે, જ્યાં અચ્યુતનારાયણ વસે છે. આ સ્થાનકમાં, અનેક કાળ રહેવાથી પણ, કાળનો લય નથી, કાળ કંપાવતો નથી અને પરમાત્માનો આનંદ સાક્ષાત્કાર થાય છે. જે ગૂઢ માર્ગે તું જાય છે, તેનો પાર અત્ર જ છે. તારી ધારણા તત્ત્વવિચારથી શુદ્ધ થઈ છે, માટે અત્ર થોભ, અને પ્રણવ-પ્રહ્લનો સાક્ષાત્કાર કર. અત્ર રહેવાથી તું અનેક પરોપકાર કરી શકશે, અનેકનાં જીવન સાર્થક કરી શકશે, અનેકને તારી શકશે. આ વિશ્વમાં અનેક દુર્ઘટ કાર્ય કરી શકશે, ને એમાં જ અલેદતા અનુભવશે. આ માર્ગ પોતાના પંડની વાસનારહિત છે, અત્ર બંધનું નામ નથી; પણ અત્ર નિત્ય વિશ્વલીલા નિરખી આકાશના પોલાણમાંથી અને તારાઓના ચલનમાંથી જે દિવ્યતા-લબ્ધતા જણાય છે, ને તેમાંથી પરપ્રહ્લનું પરમ તત્ત્વમય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ને તે જ્ઞાનવડે આત્માની શુદ્ધિ થાય છે, ને તેથી પરમ તત્ત્વમાં લીન થવાય છે. એ સર્વ આ સ્થાનકમાં છે. પરપ્રહ્લના અપાર ગૂઢ આ માર્ગમાં-વિશ્વના અંધારાગારમાં રહેલી ગૂઢ ને શુભ વાતો શુભ રહી શકતી નથી. એ પણ શુભ વાતો જાણી અનેક લાભ, અમે જીવધારી જંતુઓને આપી શકીએ છીએ; અને તે જંતુઓ તરીને પાર પડે છે.”

સત્સાધકે પૂછ્યું, “આપ કોણ મહાત્મા છો?” તે યોગીએ કહ્યું; “હું આ માર્ગનો લોભિયો છું. મારું નામ યોગ છે ને આ માર્ગનું નામ યોગમાર્ગ છે. આ માર્ગની મહત્તા વિશ્વમાં વખણાઈ છે ને સાક્ષાત્ પરમાત્માએ સ્વમુખે પણ વર્ણુટી છે. યોગથી શ્રેષ્ઠ સાધન બીજું એકે નથી આ યોગથી પરમેષ્ઠીપદ, મહેન્દ્રપદ, સાર્વભૌમપદ, રસાધિપત્ય, યોગસિદ્ધિ ને અપુનર્લવ પ્રાપ્ત થાય છે. આ માર્ગમાં રહેલો જીવ, ચાહે ત્યાંસૂધી આ લોકમાં, દેવલોકમાં, ઈન્દ્રલોકમાં, વિષ્ણુ કે શંકરલોકમાં રહી શકે છે, ને સર્વ ઈચ્છિત કાર્યો કરી શકે છે. અમે મનુષ્યોપર અનેક ઉપકાર કરીએ છીએ. ઘણાઓને અમારા યોગબળથી દ્રવ્ય, સંતાન, ઐશ્વર્ય આપીને તેઓને જગતમાં મોટા મહાત્મા બનાવીએ છીએ. આ માર્ગથી બીજા શ્રેષ્ઠ માર્ગ પરમાત્માએ રચ્યો નથી. એ માર્ગથી જે જાય છે, તે સર્વ સુખોનો લોકતા થાય છે. અત્ર સકલ વિશ્વની સર્વ લીલાઓ છે, ને એ લીલામાં મગ્નમસ્ત રહેનારાઓને જન્મમરણનો વર્ષોનાં વર્ષો સૂધી ને કાળના કાળ સૂધી લય રહેતો નથી. આ સ્થાનમાં સર્વ લીલા પ્રાપ્ત થાય છે. અત્ર રહેલાઓ ઉદ્ધાણામાં શિયાળો ને શિયાળામાં ઉદ્ધાણો કરી શકે છે; આ પૃથ્વીની ધરીને ચાહે ત્યારે ફેરવી શકે છે; ચન્દ્ર-

સૂર્યને પોતાને વશ વર્તાવી શકે છે ને સૌથી મોટું સામર્થ્ય આ છે, કે તે આહો તો નવી સૃષ્ટિ પણ રચી શકે છે. આ માર્ગમાં એકનિષ્ઠ થયેલો પંડે જ સ્પષ્ટ છે. ત્રણ લોકની ગતિ તે એક સ્થાનમાં રહીને જાણી શકે છે ને ત્રણ લોકને સ્વસ્થાનમાં બેઠો બેઠો નિમેષ માત્રમાં તે જોઈ શકે છે. આવા શ્રેષ્ઠસ્થાનમાં તમે કદલોલ ઠરો, ને પછી યોગમાર્ગે જઈ પરમાત્માને પામો. તપસ્વીથી પણ યોગી શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાનીથી પણ યોગી શ્રેષ્ઠ છે, કર્મીથી પણ યોગી શ્રેષ્ઠ છે.”

સત્સાધકના સંઘવાળાઓ આલું ઉત્તમ સ્થાન મળ્યું, એટલે ત્યાં જ રહેવાને તત્પર થઈ ગયા; પણ સત્સાધકે જણાવ્યું કે; “અહો મિત્રો! તમે આ સ્થાનથી લલચાતા નહિ. આ યોગમાર્ગ કામયોગમાર્ગ છે. અહિંયાં પણ પેલા મહાત્મા કામદેવની આણુ ફરે છે ને અહિંયાં રહેનારને પાછું પડવું પડે છે; જુઓ તમારી પથબોધિની, તેમાં પરમાત્માએ સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે, કામનાવાળા યોગીને અયોગી થવું પડે છે. આ મહાત્મા કહેશે કે, આ યોગમાર્ગે જનારા યોગીને ભ્રષ્ટ થવાનો ભય ખરો કે નહિ? તેને અહંતા મમતા ખરી કે નહિ?”

મહાત્મા યોગીએ કહ્યું; “હા-હશે! પણ અમારી અહંતા મમતા જનસુખાર્થે છે, પરહિતાર્થે છે, સ્વસુખાર્થે નથી! અમે લોકોપકાર કરી શકીએ છીએ ને જે અયોગ્ય માર્ગે વર્તે છે, તેને શાસન પણ કરીએ છીએ. આવા પ્રયાસમાં પડ્યા છતાં પણ અમે કાળને આજીવંત જઈએ છીએ. આગળ જેણે કાળનું અતિક્રમણ કર્યું, તેનાથી વધારે બળવાન કટલાંક પાંડકાં દિવ્યજ્ઞાન બળવડે, અમે ગમે ત્યારે પણ સપૂર્ણ મોક્ષને મેળવી શકીએ. વેદમાં, યજ્ઞમાં, તપમાં, દાનમાં, જે પુણ્યરૂપ કહ્યું છે, તે સર્વને અમે જાણી, અતિક્રમણ કરી જઈ, પરમ સ્થાનને પામીએ છીએ. માટે આ માર્ગે વળી મોક્ષને પામો.”

સત્સાધકે કહ્યું; “ત્યારે હાલના તમારો પ્રયાસ માણસ રહીને, માણસ કરતાં ચઢતા થવાનો જ રહ્યો. તમે કહો છો કે, ગમે ત્યારે મોક્ષ થાય છે. તેપરથી સમજાય છે કે, કામનાયુક્ત કર્મ કરવાથી તમારે પુનઃ જન્મ-મરણને અધીન રહેવું પડે છે; અને માણસમાંથી માણસ થવા માટે જ ઉઠાવેલા શ્રમ માટે, અધિક દંડ લોગવવો પડે છે, અને આવો વ્યર્થ પ્રયાસ, જે માર્ગપરથી આવ્યા, તે જ માર્ગપર પાછા જવા માટે કરવો પડે છે. હે સંત! વાસ્તવિક રીતે તો આ કામયોગમાર્ગથી દિવ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી; અને આત્માની એકતાએ થતી નથી. પણ એ

કામયોગના સેવનથી લોકકલ્યાણની વાસનાનું બળ વધે છે, ને તે બળ વધવાથી તથા વિદ્યામહાદિકથી અહંભાવ પામીને, ન્યાય અન્યાય-યુષ્ય કે પાપનાં કર્મ તપાસવાની વાસનાવૃત્તિ રહેવાથી તથા તેમાં ક્રોધવશ કે શાંતિવશ થઈ, આશીર્વાદ કે શાપ આપવાથી, જે વાસનાનો ક્ષય થયો જરૂરનો છે, તેને વધારવી પડે છે. એમ આ વાસનાબંધનવડે ભ્રષ્ટ થવું પડે છે, પુનઃ જન્મ લેવો પડે છે ને ત્યાં રહી, પાછો મોક્ષ-સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો પડે છે. તેમાં જ સફળ ઉત્તરો તો પછી જ પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થવાના માર્ગપ્રતિ વળાય છે ને ત્યારે જ મોક્ષને પમાય છે. પણ ખરો યોગી તે જ છે કે, જે કર્મ માત્રનો ત્યાગ કરે છે. કેવળ અક્રિય જ યોગી છે, ને તે જ મોક્ષને પામે છે. કર્મબળમાં કે કર્મફળમાં જે આસક્ત, તે યોગી ગણાતો નથી. શ્રીવ્યાસજીનું વચન છે કે,

“ન પારમેષ્ઠ્યં ન મહેન્દ્રવિષ્ણ્યં ન સાર્વભૌમં ન રતાષિપત્યમ્ ।

ન પોગસિદ્ધીરપુનર્ભવં વા મય્યર્પિતાત્મેચ્છતિ મદ્વિનાન્યત્ ॥”

ભગવાનનો અંશાવતારી વ્યાસનાં આ વચન પ્રમાણે, જેઓને પર-મેષ્ઠી પદાદિની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા જ નથી, ને જેણે પરબ્રહ્મમાં આત્માર્પણ કીધું છે, તે જ યોગી છે. તમારા માર્ગમાં તે નથી, પણ તેમાં અનેક કામનાઓ વસે છે, અને જેટલા જેટલા સંબંધ, આ જીવ પોતાના મનથી પ્રિય ગણે છે, તેટલા તેટલા શોકના ખીલા તેના હૃદયમાં સેવાય છે. યોગથી પરમેષ્ઠી પદાદિકની જે પ્રાપ્તિ છે, તેને આપ પ્રિય ગણે સૌંદર્ય એ વાસના ખરી કેની? સફળ સસારનું ચરિત્ર નિરખવાની ઇચ્છા એને શી? પણ એ સર્વે મોક્ષ માર્ગે વળનારાને ખીલાસ્પર્શ, રિસાધિપપના યોગમાર્ગથી દિવ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ખરું, અને તે મનુષ્યે ઈર્ષવહારની ઉદ્ઘૃષ્ટતા પર્યંત લઈ જાય છે, ને તેમાંથી પરમ કાર્ય સધાય છે, તથા તેથી આનંદ થાય છે; પણ એમાં સમાયલી લોકવ્યવહારને અંકુશમાં રાખવાની જે તૃણા તે નીચમાં નીચ ઝનુનના લોગ બનાવે છે. એમ એ વળી મલિન વાસના છે, અને એ વાસના છે તે જ ભ્રષ્ટ કરે છે, ને તેથી શાતા મળતી નથી. જેમ આ માર્ગમાં આનંદ છે, તેમ કલેશ પણ છે. જ્યાં સૂધી લોકવાસના, દેહવાસના-સ્વસામર્થ્ય વાસના-અહંકાર વાસનાનો ક્ષય થયો નથી, ત્યાં સૂધી પરમઆનંદને માર્ગે વળાતું નથી, તો પહોંચવાની તો વાત જ શી? અમને માત્ર આનંદને માર્ગે જ જવાની, અને ત્યાં જ રહેવાની કામના છે; માટે તમારો માર્ગ ઉત્તમ હોય તો ભલે, અમે તો તમારી આજ્ઞા માગીશું. કાળના કાળ સૂધી જીવવાની,

અને તેમાં રહી, વેળાએ ઈવેળા, ઠાળના લોગ થવાય તેવી જેની કામનાઓ છે, ને જે પરમ યોગને જાણવાથી વિમુખ રહ્યા છે, તેને જ માટે આ માર્ગ કલ્યાણકારી હશે ! અમારે તે ગ્રાહ્ય નથી જ. જે સ્થિર ચિત્તમાં રહેલો યોગ બ્રહ્મલાવમાં વાતાયે ઠરી રહ્યો છે, તે જ નિષ્કામ યોગ અપરોક્ષ સાક્ષાત્કારમાં મસ્ત ઠરાવી, અચ્યુતમાર્ગે વાળે છે. વળી આ અમારી પથઓધિનીમાં તમારા આ માર્ગથી શ્રેષ્ઠ માર્ગ એક ઠલ્યો છે :

સંતુષ્ટ સત્તનં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।

મન્યર્પિતમનોઽવદિર્યો મે મક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥

“અર્ચ-સંતુષ્ટ, સતતયોગી, યતાત્મા, દૃઢ નિશ્ચયવાળો અને મન તથા બુદ્ધિ પ્રભુમાં જ અર્પણ છે તે જ પ્રભુનો બાક ને પ્રિય છે.

“પુનઃ કહ્યું છે કે, ‘સુકૃત કરેલા જનો પ્રભુને ભજે છે. એવા મનુષ્ય ચાર પ્રકારના છે; આર્ત, અર્થાર્થી, જિજ્ઞાસુ ને જ્ઞાની.’ એમાંના તમે અર્થાર્થી છો ને તેથી કામનાયુક્ત છો. પણ અમને આજ્ઞા છે કે, એક નિત્ય સુકૃત અને ભક્ત જ્ઞાની જ પરમાત્માને પરમ પ્રિય છે ! ને નિષ્કારણ અનન્ય પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથી એકાકાર થયેલા ભક્તો પરમાત્મામય જ બને છે. આવો ભક્ત પરબ્રહ્મને બહુ પ્રિય છે. એમ એ જ્ઞાનભક્તિ-માર્ગ તમારા માર્ગથી શ્રેષ્ઠ છે; તો અમે કેમ તેથી નીચા માર્ગમાં રહી શકીએ ? અમે આજ્ઞા લઈશું ! રામ રામ !”

આટલું બોલી સત્સાધકે, જય મહેશ્વરની ગર્જના કરીને પોતાનો સંઘ આગળ ચલાવ્યો. આ વેળાએ પણ કેટલાક પાંચિકો, કે જેઓને માથે કેટલાંક પોટકાં હતાં તેઓ, તે પોટલાંને ફેંકી દેઈને આગળ ચાલ્યા. પણ કેટલાક પંથીઓ તો ત્યાં જ રહ્યા. તેઓ માંહોમાંહો કહેવા લાગ્યા કે; “જે યોગથી આખું વિશ્વ આપણા હાથમાં માળાના મણકા પેદે રચ્યા કરે છે, અને જે યોગથી, ગમે તે દુર્ઘટ કાર્ય ઠરવાની શક્તિ આવે છે, તેવા યોગથી, સહજ શ્રમથી આપણે અચ્યુતપુરમાં જઈ શકીશું તેમ છે, તો શા માટે આપણે બીજા વિઠટ માર્ગે અગાડી વધીએ ? અને ફેલ-ટમાં શ્રમ વેઠીએ ? અત્ર રહેવાથી આપણે અનેકનું કલ્યાણ કરી શકીશું. એનાથી વધારે લાભ પણ શો હોય ?” આવા વિચારથી ત્યાં રહેતા જીવોને, સત્સાધકે કહ્યું કે; “આટલે સૂધી આવ્યા પછી ન્યાંથી કંઠી પણ પડવાનું નથી, જેનાં દર્શન પછી બીજું દર્શન જ નથી, તે ત્યજી, ન્યાંથી પડવાનો ભય છે ત્યાં રહેવાનો વિચાર કરીને, શા માટે આટલો બધો શ્રમ એળે જવા દો છો ? જાણો કે, જે અચ્યુતસ્થાન છે, જે

કાળથી મુક્ત છે, ને જેનાથી અગાડી કંઈ જ નથી, તે તરફ, એકનિષ્ઠા-વાળા પાન્થિના જે પગ ઉપડે છે, તે કશા પણ સંકલ્પ વિના જ ઉપડે છે. તમે આ મિથ્યા સંકલ્પ શા માટે કરો છો, કે આ માર્ગથી ઉઘા દિવ્ય સ્થાનમાં જવાશે? પણ અંતરમાં અનુભવ હોવા વિના, પરમ સ્થાનની દિવ્યતા અન્ય જાણી ન શકે! જેમ નદીના વેગમાં લાકડું ગમે ત્યાં ઉઘા નીચા સ્થાનમાં તણાઈને જઈ પડે છે, તેમ પામર જીવો, કે જેઓ અમૃતના સ્વાદને જાણતા નથી તેઓને, દૈવ અહંકાર યુક્ત ઉપભોગ તરફ તાણી જાય છે. એવી જ, હું પાંથિકો! તમારી ગતિ છે.”

આટલું કહી, પેલો મહાત્મા યોગી ને તેની સાથવાળી પેલી દેવી-યોગશ્રદ્ધા-વિદાય થતા પાંથિકોપર કંઈ પણ અસર કરે, તે પૂર્વે તે સ્થાન-પર આજીવન દિવ્ય ભોજનોનો-સિદ્ધિઓનો ત્યાગ કરીને, સત્સાધક ને તેની સાથના ખીન્ન પંથીઓ આગળ વધ્યા.

આઠાશમાં વિરાજતા વિમાનવાસીઓ, સત્સાધકની આ દૃઢતા જોઈને અકિંત થઈ ગયા. તેમાં રાજા વરેજસુ વધારે અકિંત થયો. તેને વિચાર થયો કે, “જે યોગથી હુજારો યોગીઓ પરમ ધામમાં જઈ વસ્યા છે, તેવા યોગીઓના યોગમાર્ગનો અનાદર કરીને, સત્સાધક આગળ ચાલ્યો, તેનું કારણ શું? અને આ પરમધામ, સકળ દિવ્ય પદાર્થથી ભરપૂર છે, તે જો બ્રહ્મધામ ન હોય તો બ્રહ્મધામ કેવું હશે?” તે જાણવાની ઇચ્છા થઈ! તેનો મનોભિપ્રાય શુરુદેવ જાણી ગયા, તેથી બોલ્યા કે; “જે યોગથી પરમ ધામને પમાય છે, તે યોગ તે નિર્વિકલ્પ સમાધિ-યોગ છે. કેવળ જ શ્રવણ મનનથી તે પ્રાપ્ત થતો નથી; પરંતુ એકાકારતા-નિદિધ્યાસન-થાય છે ત્યારે જ તેનો ઉદય થાય છે. જેને સર્વ એક જ છે, જે સુહૃદ્, મિત્ર કે શત્રુ વગરનો, કોઈના પણ સંબંધ વિનાનો, પક્ષ-પાતરહિત, નિષ્ક્રિય, લાઈ, સાધુ કે પાપી જેને મનથી સમાન છે, તે જ યોગી છે. તે એકાંતમાં જ રહે છે, એકલો જ રહે છે, આત્માપર આસક્ત છે, ચિત્ત તથા દેહ સ્વાધીનમાં છે, આશારહિત જ છે, જેણે આવરણ શક્તિને નિર્મૂળ કીધી છે, જે નિત્ય આત્મયોગ જ સાધે છે, તે જ યોગી, ને તે જ માર્ગે જવું, તે જ સત્ય યોગમાર્ગ છે. આત્મામાં જ આત્માનો જેણે લય કીધો છે, ને પરમાત્મામાં જે એકાકાર છે, તે જ યોગી છે. પણ જેઓ અહંકારવશ છે, વાસનાવશ છે, કર્મ કરવામાં સિદ્ધિઓ મેળવવામાં, મેળવેલીનું ક્ષણ ભોગવવામાં ને તેનો ઉપયોગ કરીને કોઈનું કલ્યાણ ને કોઈનું અઠદ્યાણ કરવામાં જે જીવ પ્રવૃત્ત છે,

તે યોગી નથી, પણ માત્ર તપથી કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલો, ને મનુષ્યમાં જ મનુષ્ય રહેલો વાસનાલીન જીવ છે. તેનામાં ઉત્તમ ગતિ છે ખરી, પણ મર્ત્યતાના જે ખાડાના કાઢવમાં ખરડાયો છે, તેમાંથી ઉન્નત સ્થાનમાં જવાની તે જે આશા રાખે છે, તે નિરાશાજન્ય ક્રાંદાં જ છે. તેનામાં વાસનાઓ વસે છે. તે વાસનામાંથી છૂટવાને માટે વિશુદ્ધ લાવનાના વિચારમાં જે નિમગ્ન રહેવું જોઈએ, તેને આ યોગીઓ જાણતા જ નથી. તેમનામાં પ્રેમ છે, પણ એ પ્રેમ હલકામાં હલકા ને નીચમાં નીચ માણસમાં હોય, તેવો પણ બની જાય છે. એ પ્રેમ એ ભોગવૃત્તિનો, અહંકારનો જ પ્રેમ છે! આવા પ્રેમી ને વાસનાવાળાઓને ભૂલચૂક થવાનો સંભવ છે; ને તેવી ભૂલ થઈ કે, જે ઢાળ એમની આસપાસ ફર્યા કરે છે, તે ચડપ દેતો કે, વળગી પડે છે ને તેઓને ભ્રષ્ટ કરે છે. જે યોગી છે, તે જ્ઞાનામૃતથી તૃપ્ત અને કૃતકૃત્ય રહે છે; તેને કંઈ કર્તવ્ય નથી-હોય તો તે તત્ત્વવિત્ થયો નથી, એવું શ્રુતિવાક્ય છે. આ યોગીઓનું આટલું સુભાગ્ય છે કે, પોતાના સંસ્કારના યોગથી ભ્રષ્ટ થયા પછી પણ, જેમ કોઈ પણ ઠંડ્યાણુ કરનાર દુર્ગતિને પામતો નથી, તેમ એ પણ પામતો નથી. એ નવા જન્મમાં પૌર્વદેહિક બુદ્ધિયોગ પામે છે, ને તેમાં રહી, પૂર્વના સંસ્કારને યોગે, સાવધ રહી, સર્વ વાસનાનો લય કરેથી તે શબ્દબ્રહ્મ-પરમાત્માને પામે છે.”

મહાત્મા વામદેવ, આ પ્રમાણે વિમાનવાસીઓને વાતો કરે છે, તેટલામાં સત્સાધકનો સંઘ આગળ આવી ગયો. આ વેળાએ, ઘણા પંથીઓ પોટલાં વગરના જણાતા હતા. પણ પંથીઓ ઘણા થોડા હતા. જગન્નગરમાંથી સંઘ નિકળ્યો ત્યારે અસંખ્ય પંથીઓ તેની સાથે હતા, પણ હવે તો પાંચ પહર જ જણાતા હતા. એમા પણ કેટલાકના માથાપર ભાર છે ખરો, પણ તેઓની ચાલવાની ઝડપથી જણાય છે કે, આ ભાર ઘણો હલકો થયેલો છે.

આ પ્રમાણે પાંચિકોને ઝડપથી ચાલતા જોઈ, વરેખ્યુએ શુરુદેવને પૂછ્યું કે; “દેવ! આ પંથીઓ હવે ઘણા ઝડપથી દોડે છે, અને તેમના માથાપરનો ભાર ઓછો થયો જણાય છે, તેનું કારણ શું?” શુરુદેવ બોલ્યા; “વત્સ! અચ્યુતપુરમાં પ્રવેશ કરવા માટે જીવની વાસનાનો ક્ષય થવો જોઈએ. જગન્નગરમાંથી નિકળેલા સર્વ જીવોની વાસનાનો ક્ષય થયો નહોતો, ને તેનાં પોટલાંના ભારને લીધે તેઓથી જલદી જલદી ચલાતું નહોતું. વાસનાનો ભાર ઘણો મોટો છે, ને તે ભાર ન હોય તો જીવનો મોક્ષ જ છે. વાસનાક્ષયના બે માર્ગો છે, એક તો સગુણ ઉપાસના ને બીજો નિર્ગુણ ઉપાસના. સગુણ લાવનાવાળા સગુણોપાધિવાળા રહે છે,

પણ તેઓના અંતઃકરણની શુદ્ધિ થયા વિના, અન્યુત્પરમાં જવાતું નથી; પણ જેઓ નિર્ગુણભાવનાવાળા છે, તેઓની સામે જ અન્યુત્પર છે. આમાં કેટલાકના માથાપર સશુભોપાધિક પોટલાં છે; પણ આ પોટલાં ઘણાં હલકાં છે, તેથી તેઓ ઝડપથી અગાડી વધ્યા જાય છે. નિર્ગુણભાવનાવાળા, સત્સાધક વગેરે તો, છડેછાંટ ચાલ્યા જાય છે.”

આટલામાં સંઘ એક સુકામપર આવી પહોંચ્યો. અત્રે પણ એક સારો આશ્રમ હતો. ઘણાક પંથીઓને ક્ષુધાતૃષ્ણા જેવી ઠંથી પીડા જ નહોતી. તેઓ તો નિરાંતે એસી હરિકીર્તન કરવા લાગ્યા. કેટલાક જેઓમાં કંઈક વાસનાનો અંશ હજુએ હતો, તેઓને ક્ષુધાતૃષ્ણા લાગી; પણ કલ્પવૃક્ષની પેઠે, તેઓની ઇચ્છા વિના જ, પેટ ભરાઈ ગયું હોય, તેમ એટકાર આવ્યા, ને શાંત થયા. આખા દિવસના થાકેલા હતા, તેથી સર્વે આરામ લેવા ગયા. સત્સાધક એક સ્થાનમાં સૂતો. તેને નિદ્રા, તંદ્રા, આહાર કે તૃષ્ણા હતી જ નહિ. તે જાગ્રત અવસ્થામાં સૂતો સૂતો અનેક બ્રહ્મતરંગોમાં રમવા લાગ્યો.

આ વખતે આકાશમાં ચાલતું વિમાન પણ ત્યાં જ થંભી રહ્યું; અને સત્સાધકને જે જે તરંગો થતા હતા, તે દિવ્યદૃષ્ટિથી જોતા સાંભળતા હતા. સત્સાધક થોડીક ક્ષણ નેત્ર મીચી પડી રહ્યો છે, પણ તેવામાં તે એકાએક યોલી ઉઠ્યો:-

“શાંતિ દેવી, શાંતિ દેવી, શાંતિ સર્વ વ્યાપી;
માયા ત્યાગી, મુક્ત હુવો, વાસના સર્વ ભાગી-શાંતિ
નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મ બન્યો છું, બન્યો છું વિરાગી;
અવિદ્યા અંધારુ નાહું, ભેડે છું જવ જગી-શાંતિ
હું છું બ્રહ્મા હું છું સદા, કૃષ્ણનો ઉપાસી,
સર્વ વ્યાપી હું રહ્યો છું નિર્ગુણનો છું ભાગી-શાંતિ

આ પછી તે વિચારતરંગમાં રમવા લાગ્યો. તે સ્વતઃ યોદ્યો; “જગત્ ગયું, વાસનાનો ક્ષય થયો, હવે હું તેજસ્વિનમાં લીન છું, ને તેમાં જ લીન રહીશ. જેના જેપર પ્રેમ, તેમાં તેનો વાસ. હવે મારે કશું લાગતું વળગતું નથી. માર્ગમાં આવતી અહંતા મમતાનો નાશ થયો છે તો હવે અન્યુત્પરમાં જ પ્રવેશ થશે. કલ્પાન્તે ગમે તે રચના વિશ્વવ્યવસ્થાનુસાર થાય, પણ તેમાં પિંડબ્રહ્માડેકય અનુભવતાને બાધ નથી. મુક્તાનું સુખ કલ્પાન્તરસ્થાથી સુખથી પણ અધિક છે-તેનું વર્ણન કેમ થાય? છતાં આ માર્ગમાં આવતા અનેક પથિકો તેથી કેમ દુર્ભાગી રહે છે? એ કૌતક જ છે. ખરેખર.

મમતવની દૃઢતા જ દુઃખનું કારણ છે

એમ મને નિશ્ચયપૂર્વક જણાય છે. કોઈએક પુરુષે કમાઈ કમાઈને એક લાખ રૂપિયા એકઠા કર્યા છે, ને તે ‘મારા છે’ એવી વાસનાથી

કોઈને એક પૈ પણ તેમાંથી આપતો નથી કે વાપરતો નથી-તે જતા રહે કે ઓછા થાય તેનો તેને ભય રહે છે, ને તેથી શોક થાય છે. પણ પૂર્વજન્મસંસ્કારથી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો ને સર્વ ત્યજી વનમાં જતો રહ્યો, તે વેળાએ, ‘મારા છે,’ એવી વાસના જતી રહેવાથી, તે દ્રવ્ય કોઈ લૂટી જાય, વાપરી નાંખે, ફેંકી દે, આપી દે, કે ખળી જાય, તેનો તેને કશો શોક થતો નથી. એમ મમત્વની દૃઢતા, એ જ દુઃખનું કારણ છે. પણ તે મમત્વ જેમાં થાય છે, તે મનનો નિરોધ, એ સુખની પ્રાપ્તિનું સ્થાન છે. જીવે સર્વથા આ મમત્વનો ત્યાગ કરવો જરૂરનો છે. પણ

માન્યામાં જ મમત્વ છે

જીવે જેને પોતાનું માન્યું છે, તેમાં જ મમત્વ છે. જગન્નગરમાં મેં જોયું કે, એક માણસ પાસે પોપટ હતો. તે મરી ગયો ત્યારે તે રડવા લાગ્યો. એક સંતે તેને પૂછ્યું કે, ‘ભાઈ! શા માટે રડે છે?’ ત્યારે તે મૂઠપુદ્ધિ બોલ્યો કે, ‘મારો પોપટ મરી ગયો! અહા! તે મારા ઘરમાં રહેતો હતો, મારા દાણા ખાતો હતો, ઘરમાં ઠલાળકોર કરી મૂકતો હતો; તે મરી ગયો તો કેમ ન રોઉ?’ સંતે કહ્યું, ‘મૂઠાત્મા! તારા ઘરમાં ઘણાએ ઉદરડા રહે છે, તેઓ તારા જ દાણા ખાય છે, રાત ને દિવસ ઘણા શેહરણકોર કરી મૂકે છે, તેપર તારો પ્રેમ નથી ને આ પોપટનો કેમ શોક કરે છે?’

આ ઠીક ઉપદેશ છે. પણ સત્ય તો આ છે કે તે પુરુષે પોપટ ‘મારો છે!’ એમ માન્યો છે. મારો માનવાનું કારણ તેની સુંદરતા મનમાં વસી છે, પણ ઉદરડાની સુંદરતા તે મનુષ્યના મનમાં વસી નથી. તે ‘મારા નથી’ એમ માન્યાથી તેને શોક થતો નથી! એ મારું મનાવનાર મન છે, એ મનને કોઈ પણ તરફ ઢળી પાડવા દેવું નહિ જોઈએ; અને તેમ થયેથી જ શાંતિ વળે છે. મન જ સર્વનું કારણ છે. એક વિષયી પુરુષની પાસે આંજો મીંચાવીને એક સુંદર કુટડી સ્ત્રીને ઉભી કરીએ, અથવા એક ગાયનશોખીન પાસે, કાનમાં પુમડાં દળાવીને ગાયન કરીએ, તો તેથી તેને કશી પણ અસર થશે નહિ. આનંદ થશે નહિ, મોડે થશે નહિ. જો સ્ત્રીમાં આનંદ હોય તો તે સામી ખડી છે, છતાં કેમ આનંદ નથી? સુખ નથી? ગાયનમાં આનંદ હોય તો, સામે જ મનુષ્ય ગાય છે, કેમ આનંદ થતો નથી? એ પરથી જણાય છે કે, સ્ત્રીમાં સુખ નથી, ગાયન-માંએ સુખ નથી, દ્રવ્યમાંએ સુખ નથી, પરંતુ જે આનંદ થાય છે, તે મને માની લીધેલા મમત્વ-આહંકારમાંથી જ આપણને પ્રતીત થાય છે.

એ આનંદ મોહમાં ને મને માનેલી સુંદરતામાં જ છે. જગન્નગરમાં એક શેઠનો શુભાર્તો છે, તેને વરસ દહાડે પાંચસોનું વર્ષાસન મળે છે. શેઠનું કામકાજ તે જ કરે છે. પણ શેઠને લાળની જોટ જાય છે કે લાળ મળે છે તો તેને હર્ષ નથી ને શોક નથી; કેમકે તેને એ ધન મારુ છે, એવો મમત્વ ગંધારો નથી.

“એ જ નગરમાં મેં આ પણ જોયું છે કે, એક શેઠને એક છોકરો હતો. તેને માટે એક ધાવ રાખી હતી. છોકરાની સુખાકારી માટે ધાવ પહેલુ પાળતી હતી. પણ તે છોકરો મરી ગયો ત્યારે ધાવને શોક થયો નહિ. તેને મનથી તો એક છોકરો ગયો તો ખીજે છોકરો પાળવા મળશે એમ માન્યું છે, તેથી તેને દુઃખ થતું નથી. ખરું દુઃખ તો તેની માતાને જ ઉપજ્યું હતું; કેમકે તેણે ‘મારો છોકરો’ એમ માન્યું હતું, ને તેમ જ દૃઢ કીધું હતું. આ સર્વ મને મનાવ્યું છે. સકળ સંસાર તે મન જ છે, ત્રણ લોક પણ મન છે, મનથી સુખ, દુઃખ, કાળ ને રોગ છે. મનથી સંકલ્પ ને મનથી છવન છે. માયા, શોક, મોહ એ સર્વ મન જ છે. સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, કોશ, એ સર્વ મન જ છે. સમુદ્રનું પાન કરાય, મેરુ પર્વતને જડમૂળથી ઉગેડી નંગાય, અગ્નિનું પ્રાશન પણ થાય, પરંતુ મનને નિગ્રહ તેનાથીએ કઠણ છે. એ નિગ્રહ કરનાર જ તરી જાય છે.

દુઃખનું કારણ ‘હું’ ને ‘મારું’

એવું જે મને મનાવ્યું છે તે જ છે; અને તે જ વાસનાને વધારનાર ને બ્રહ્માર્ગમાંથી પાડનાર છે, ને તેથી જ જગન્નગરમાંથી, આ સંઘસંગે આવેલા ઘણા પંથીઓ પાછા પડ્યા જાય છે. જો એ મારું મારુ મનમાંથી નિકળી જાય તો મનુષ્યની વાસના ક્ષય પામે. એ મારુ મારુ મનાવનાર મને માની લીધેલું મમત્વ જ છે. એક શાહુકાર વેપાર અર્થે દેશાંતર ગયો હતો. ત્યાં વીસ વરસ થઈ ગયાં, પણ ઘેર આવ્યો નહિ. કાગળપત્રથી સર્વ કુશળ સમાચાર મળતા હતા. ઘેર એક પુત્ર મૂકી ગયો હતો, પણ તે નહાનો હતો. તેવી અવસ્થામાં જ મૂકીને તે શાહુકાર દેશાંતર ગયો હતો. ઘણાં વરસ થયાં પોતાના પિતા ઘેર આવ્યા નથી; તેથી તે પુત્ર તેને મળવા માટે નિકળ્યો. ખીજી તરફ પિતા પણ ઘેર આવવાને નિકળ્યો. માર્ગમાં આવતી કોઈક ધર્મશાળામાં ખંનેનો ઉતારો થયો છે, સામસામા રહેલા છે; પણ એકબીજાને ઓળખતા નથી. દૈવેચ્છાથી તે છોકરાને કોલેરો થયો. આ વેળાએ, તેની સાથે તેનાં છોકરાં ને સ્ત્રી હતાં, તેની સપુરત, તે છોકરાએ એ શાહુકારને ઠરવા

પણ માંડી. તે શાહુકારે જણાવ્યું કે, “ભાઈ, અમે ક્યાં ને તમે ક્યાં! અમારે તો કાલે ચાલ્યા જવાનું છે, માટે કોઈ બીજાને સોંપો.” તે શાહુકાર તો આટલું કહી, પોતાની ચોરડીમાં આવી, જે રસોઈ બનાવી હતી તે આરોગવા બેસી ગયો; અને તે જ ક્ષણે પેલા છોકરાનો આત્મા તેના દેહ ત્યજીને ચાલ્યો ગયો. પણ તે શેઠ તો, પોતાને આ માણસના મરણથી સ્નાને નથી ને સૂતકે નથી એમ માની, મહાપ્રસાદ અડાવવા બેસી જ રહ્યો! આ પ્રસંગે, તે મરણ પામેલા માણસની ઘણીઆણી, આકુંદ કરવા લાગી કે, ‘હાય! હાય! મારું કેવું દુર્ભાગ્ય કે સસરાજીનો પણ સમાગમ થયો નહિ! તે તો દૂર જ રહ્યા! નહિ તો આ છોકરાં-એની બરદાસ્ત લેતે. એ જગજગલવન સસરાજી! આ તમારા પુત્રની સંભાળ લો!’ આમ ખૂંચે પાડી ખૂંચ રહી. આ વેળાએ, તે શેઠના નોકરે પૂછ્યું કે, ‘તમારો સસરો કોણ?’ તે બાઈએ નામનિશાન સાથે જણાવ્યું, જે સર્વ વાત તે શેઠ જમતાં જમતાં સાંભળતો હતો. તે ફડાક દેતો કે, સર્વ સામગ્રી પડતી મૂકી ઉઠ્યો ને તે સ્ત્રી પાસે જઈને સર્વ સમાચાર પૂછતાં પોતાનો જ પુત્ર મરણ પામ્યો છે તે જાણી, ‘હા પુત્ર! હા વીર!’ એમ આકુંદ કરતો મૂર્છા ખાઈને પડ્યો.

આ ઉપરથી જણાય છે કે, જ્યાં સૂધી ‘મારું’ એ મમતા નથી ત્યાં સૂધી શોક થતો નથી, લય લાગતો નથી પણ ‘મારું’ માન્યું અને ‘હું, હું’ એમ અહંકાર ઉત્પન્ન થયો કે, સર્વ વાસના આવી વળગે છે. આ જ પ્રમાણે એક બીજા શેઠની પણ વાતનું મને સ્મરણ થાય છે. કેટલાક પૈસા પોતાની સ્ત્રીને સોંપી, એક શેઠ કમાવા માટે પરદેશમાં ગયો હતો. કર્મ ધર્મ યોગે તેની સ્ત્રી પાસેના પૈસા જતા રહ્યા, ને તેને ઉદરનિર્વાહ માટે, લીખ માગી જેમ તેમ દહાડા કાઢવાનો સમય આવ્યો. બીજી તરફ શેઠ પુષ્કળ પૈસા કમાઈને પાછા ફર્યા ને મનમાં તરંગ કરવા લાગ્યા કે, ઘેર જઈને સ્ત્રીને અમુક દાગીના કરાવીને સંતોષ આપીશું ને તેનું વિરહદુઃખ શાંત પમાડીશું, ને અમુક વસ્ત્ર આપી આનંદ પમાડીશું. હવે પોતાને ઘેર આવતાં રસ્તામાં એ શેઠે પડોશના એક ગામની ધર્મ-શાળામાં ઉતારો કીધો. તે જ તેની ગૃહિણી કે જેનાં લાડકોડ પૂરાં પાડવાના તરંગોમાં તે શેઠનું મન આનંદમાં લહરીયાં લે છે, તે જ તેની સ્ત્રી લીખ માંગતી માંગતી ત્યાં આવી ચઢી! તેણે ઘણા કાલાવાલા કરીને માત્ર એક જ પૈસો સાંગ્યો કે, તે ત્રણ દિવસની ઉપવાસી છે, માટે પૈસામાંથી મમરા લઈ દેહને આધાર આપે! તે વેળાએ જરા પણ દયા

ખતાવ્યા સિવાય, તે શેઠે, જે ઘરવાળીને આનંદ પમાડવા માટે અનેક તરંગો મનમાં કીધા હતા ને કરતો હતો તેને, પોતાના નોકરો પાસે ધણા મરાવી, ભારે અપમાન અપાવી, હાંકી કાઢી. તે સ્ત્રી ક્ષાંતૂટાં વચ્ચે પેઢરી, પેટમાં પગ ચાંપીને, ધમેશાળાના ઓટલાપર રાતની રાત પડી રહી. હવે સવાર પડતાં, શેઠના શુભાસ્તાઓએ શેઠાણીને પીછાણી ને શેઠને જઈ વાત કહી, ત્યારે શેઠ તુરત દોડતા દોડતા આવી શેઠાણીને વળગી પડ્યા ને રાત્રિના અપમાન આપ્યું હતું, તે માટે ભારે શોક કીધો.

આ પરથી જણાય છે કે, મારું માન્યું છે ત્યાંસૂધી શોક કે હર્ષ થાય છે. આ સર્વ કારણ મનનું છે-માટે મનને મારવું-નિરોધ કરવો, કે જેથી મમત્વ ઝંધાય નહિ. મમત્વ થાય છે કે, તત્ક્ષણે શોકહર્ષ થાય છે. એ મમત્વનો નાશ થયો કે શોકહર્ષ પણ નાશ પામે છે, ને શોક કે હર્ષ, મારું કે તારું નાશ પામ્યું ને અદ્વૈત બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થયો, ત્યાં નિત્યની અપૂર્વ આનંદમય સ્થિતિ થઈ રહે.

માયાવશ જીવ

નિરશંક, મને જ સઘળું માન્યું છે, તેથી મન જ બંધ તથા મોક્ષનું કારણ છે; મનમાં જ આનંદ ને શોક છે; પણ સામા પદાર્થમાં નથી. જો સામા પદાર્થમાં આનંદ હોય તો, વિષયી પુરુષની આંખે પાટો બાંધી સુંદર અખસરા જેવી સ્ત્રીને ઉભી રાખીએ, પણ તેને આનંદ થતો નથી; કેમકે ચક્ષુદ્વારા તેની સુંદરતા જણાતી નથી. તે સારી છે કે નકારી છે, તે મન જણાવતું નથી, ને મને જણાવ્યા વગર આનંદ થતો નથી. માટે મનને રોધીને, આ જગતમાંથી સર્વ વાસનાનો ક્ષય કરવો, એ જ પરબ્રહ્મપ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. જેમ ઈંધન વિનાનો અગ્નિ પોતાના જ સ્થાનમાં સમાઈ જાય છે, ને કશો ઉપદ્રવ કરી શકતો નથી, તેમ જ માયિક વસ્તુ પરના પ્રેમની વૃત્તિનો ક્ષય થવાથી, મન-ચિત્ત પોતાના સુખ્યસ્થાનમાં શમે છે.

સ્વપ્નમાં રાજાની કંગાલિયતનું દુઃખ, જાગ્રતના રાજસુખમાં નથી; જાગ્રતના રાજવૈભવનું સુખ, સ્વપ્નની કંગાલિયતમાં નથી. તેમ જ બ્રહ્મમાં જગતનો સંકલ્પ નથી-તેમ જગતમાં બ્રહ્માનન્દનું સુખ પણ નથી. પ્રશ્ન થશે કે, એકમાં બધું કેમ? તેપર એક વાત યાદ આવે છે. કોઈક રાજા કોઈક વેશ્યાવશ પડ્યો હતો. વેશ્યા કહે તેમ જ વર્તે. તેનું રાજપણું વેશ્યા સમક્ષ નિર્જીવ હતું. તે વેશ્યાની ભલામણપરથી રાજાએ એક બેરા અપરાધીને સુક્તિ આપી. પણ એ જ વેશ્યાને રાજા સમક્ષ જ ન્યાયમંદિરમાં ઉભી રાખી હોત તો તે રાજાને ભરમાવી શકત નહિ. વેશ્યા

એ માયા છે. રાજા એ જીવ છે. માયાવશ જીવ મિથ્યા સંકલ્પ કરી ફસાય છે, પણ તે માયાને લાત મારી દૂર કાઢે તો કેમ ફસાશે? નહિ ફસાય. એ માયાનું જોર જોણું તોડ્યું છે, તે જ અચ્યુતપુર જઈ શકે છે. પણ ઘણા જીવની જ્ઞાન થયા છતાં સ્થિતિ તેની તે જ

રહે છે, તેનું કારણ શું? તેને પરમશાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી, તેનું કારણ શું? તેનું કારણ પ્રત્યક્ષ છે. એક રોગી છે. તે નિત્ય વૈદ પાસે જઈ ઔષધ લે છે. વૈદ એવી ઉત્તમ માત્રા આપે છે કે, રોગ જાય ને સુખી થાય. પણ જે પથ્ય-કરી, પાણવાની તે આજ્ઞા કરે છે તે, તે રોગી પાળતો નથી-પણ તેલ મરચું વગેરે મન માન્યું ખાય છે; તેથી તેનો રોગ કેમ જાય? તે ન જ જાય, પણ ઉલટો રોગ વધે તો તેમાં આશ્ચર્ય શું અને રોગ ન જાય તેમાં વૈદનો દોષ શો? તેમ મહાવાક્ય ઉપદેશરૂપ તત્ત્વમસિનો જોધ મળ્યો, તે યથાર્થ જાણ્યો હોય, તથાપિ સંસારની વિષય વાંછના કાયમ રહે તો શાંતિ કેમ થાય? અને તેમાં ગુરુ ને શાસ્ત્રનો દોષ શો? જોણે વાસનાનો ક્ષય કીધો છે, તેને જ મહાવાક્યનું જ્ઞાન થશે, પણ આસક્તિવાળાને તે મળશે નહિ. છરી છે તે મીણમાં પેસશે, પણ પત્થરમાં પેસશે નહિ. પત્થર જેવા આસક્તિથી ભરપૂર ચિત્તવાળાને કશી પણ અસર થતી નથી, તો શાંતિ ક્યાંથી થશે? પણ જે નિર્ગુણ લક્ષિતવાળા હશે, ને જેનો વૈરાગ્ય દૃઢ હશે, તે જીવને ઉપદેશ ચોટશે ને તે સ્વરૂપસ્થિતિને જાણશે. અનેક કાયમણિ છે, પણ ચંદ્રોદયથી ચન્દ્રકાંત જ દ્રવવા માંડે છે; અનેક પક્ષી છે, પણ મેઘઘટાથી મયૂર જ પ્રસન્ન થાય છે; અનેક જળનાં કૂલો છે, પણ સૂર્યોદયથી કમલ જ પ્રકૂહ થાય છે; તેમ લાખો જીવો છે, પણ અધિકારી-સંસ્કારી-શ્રદ્ધાવાન-આત્મામાં પરમાત્માને જોનારો પરબ્રહ્મસ્વરૂપ જાણવાનો ઉપદેશ ગ્રહી શકે છે, ને તે જ સુક્તિમાર્ગપર જઈ શકે છે.

એક કાળે જ કેમ બને?

પણ આ મહત્ કાર્ય એક કાળે કેમ બને? એ તો અનેક કાળે બની શકે. મંડ્યા રહેવાથી બની શકે. નિત્યના વૈરાગ્ય અને અભ્યાસથી બની શકે. કોઈએક રાજા મહાપરાક્રમી હતો. તે પરણ્યો. પ્રથમ સમાગમ વખતે તેની રાણીએ કહ્યું કે, આપ તો સમર્થ છો; માટે આપના આ પ્રથમ સમાગમે મને ગર્ભ રહે, ને પરાક્રમી પુત્ર જન્મે, તેમ ગર્ભદાન દો! રાજા કહે એમ શી રીતે બને? ગર્ભ તો સમયે જ રહે છે, તેને માટે તું યોગ્ય હોવી જોઈએ. રાણી બોલી, તો શું તમે પુરુષત્વહીન છો કે મારા સ્ત્રીપણમાં કંઈ ખામી છે? રાજા કહે, તેમ નથી,

પણ ઋતુકાળે જ ગર્ભ ધારણ થાય. તેમ જ ‘બ્રહ્મોસ્મિ,’ એ જ્ઞાન તુરતા-તુરત થઈ જાય, એમ બને નહિ. જેઓએ બહુ કાળનો શ્રમ વેઠી, લોગ લોગવી છૂટી, વૈરાગ્ય વૃત્તિમાં પ્રવેશ કીધો છે, નિષ્કામી બની રહ્યા છે, આત્માને શોધ્યો છે, વાસનાનો ક્ષય કીધો છે, સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરી એકલી આત્મજ્ઞાન ભક્તિ જ બાણી છે, જેઓની ચિત્તવૃત્તિ નિર્મળ થઈ છે, ને જેઓના કંઈક અપૂર્ણ સંસ્કાર હોય તે પૂર્ણ થાય છે, ત્યારે જ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે ને અચ્યુતપુરમાં પ્રવેશ કરાય છે.

વાસના ત્યાગ જ શ્રેષ્ઠ છે

પણ આ સર્વ સંકટનું મૂળ વાસના છે. એ વાસનાનો ત્યાગ કરવા માટે નિર્મળ ને દૃઢ વૈરાગ્ય હોવો જોઈએ. પ્રિય પુત્ર અથવા સ્ત્રીના મરણથી, દ્રવ્યના હરણથી, શરીરના રોગથી કે કોઈ બીજા કારણથી, જગતપરની આસક્તિ ન્યૂન થાય, જગતપરનો ભાવ ઉઠી જાય, સર્વને અસાર સમજે, એ દૃઢ વૈરાગ્યે નથી ને વાસનાનો ક્ષયે નથી. પણ ઉપદેશથી, વિચારથી, શોધનથી, અનુભવથી એમ નિશ્ચય થાય કે, જગત મિથ્યા છે ને તે પંછી સર્વનો ત્યાગ કરે, તે જ દૃઢ વાસનાત્યાગ કહેવાય. એક પુરુષને ઘેર દશ કોટી ધન છે પણ તેપર નાગ બેઠા છે ને તેથી દ્રવ્ય વપરાતું નથી, પણ તે જોઈ જોઈ દુઃખી થાય છે. કોઈના ઉપદેશથી તેણે કંઈકાવી તે નાગપર રેડી, નાગને ભસ્મ કીધો, તેથી તેના મનને સુખ થયું, પણ દ્રવ્યનું સુખ થયું નહિ, કેમકે તે પંડે મરણ પામ્યો. તેમ જ જગતમાં રહી, બીજાની કામના રહે કે વાસના રહે-સ્વર્ગલોક મળે, ઈંદ્રલોક મળે, તેવી વાસનાનો, સ્મશાન વૈરાગ્યવાળાએ ત્યાગ કીધો નથી, તેથી તેને એકલા વ્યવહારના ત્યાગે જ સુખ થશે નહિ. જગતને મિથ્યા જાણ્યા ને પ્રવર્ત્યાથી દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે, પણ અન્યલોકની પ્રાપ્તિની કામના હોવાથી પરમાનંદની પ્રાપ્તિનું સુખ મળતું નથી. બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ આત્માને જાણ્યા સિવાય થતી નથી. આત્માને જાણવો, તે વાસનાક્ષય વગર બનતું નથી; વાસનાક્ષય વગર પરમાનંદની પ્રાપ્તિ નથી; એકાગ્રતા વગર આત્મસુખ મળતું નથી; એ આત્મસુખ એક જન્મે નહિ, પણ અનેક જન્મે પ્રાપ્ત થાય છે. આજે આ જીવના અનેક જન્મ સાર્થક થવાથી, તે અચ્યુતપુર જશે અને અચ્યુત પ્રભુમાં લીન થઈ જશે. જય હરિ !”

આવા આવા અનેક તરંગોમાં સત્સાધક તણાતો તણાતો, થોડા સમયમાં શાંત થઈ ગયો.

પંચમ બિદુ-પંચમ સોપાન ભક્તિમાર્ગ

ॐ નમો ભગવાતે ॥

આત્મારામાપિ સુતયો નિર્ગન્થા અપ્સુરુક્રમે ।

કુર્વન્ત્યદૈતુર્કાં ભક્તિમિત્યંભૂતયુગો હરિ ॥

શ્રીમદ્ભાગવત,

અર્થ-આત્મારામ થયે સતે, જગતની માયાની અધિ તટ્યા સતે પણ મુનિઓ, મહાવિક્રમવાળા વિભુની નિર્દોષ ભક્તિ રાખે છે-હરિ પ્રેમભક્તિરૂપ જ છે.

ॐ નમો ભગવાતે ॥

=====

[નિર્મળ પ્રભાત થયું. વનપક્ષીઓ મધુરસ્વરે બોલવા લાગ્યાં. સુગંધમય પવન મંદ મંદ વાવા લાગ્યો. અરુણોદયથી દિશાઓ રક્તવર્ણી પ્રકાશવા લાગી. જળાશયોમાં ઢમળો ખીલવા લાગ્યાં. એવું જોઈ, પાછલી રાતનો ઉજાગરો છતાં, પ્રાતઃસંધ્યોપાસનાનો અમૃતસમ સમય વહી જશે એમ ધારી, મહાત્મા સત્સાધક ચડપ લઈને બેઠો થયો; અને પોતાની જિહ્વાને પ્રાતઃસ્મરણ નિમિત્તે પ્રભુ અચ્યુતનાં મગળ નામોનો ઉચ્ચાર કરવા માટે, મીઠે અને ઉચ્ચે સ્વરે બોધ કરવા લાગ્યો:-

“શ્રી કૈશવાચ્યુત સુકુંદ રથાંગપાણે । ગોવિંદ માધવ જનાર્દન દાનવારે ॥

“નારાયણામરપતે ત્રિજગન્નિવાસ । જિહ્વેજપંતિ સતતં મધુરાક્ષરાણિ ॥

“અચ્યુતાચ્યુત હરે પરમાત્મન્ । રામકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ વિષ્ણો ॥

“વાસુદેવ ભગવતનિરુદ્ધ । ઈશ્વરેતિ સતતં જપ જિહ્વે ॥

“અર્થ-હે જિહ્વા! તુ નિરતર હે કૈશવ, હે અચ્યુત, હે સુકુંદ, હે રથાંગપાણે (ચક્રપાણિ), હે ગોવિંદ, હે જનાર્દન, હે દાનવારે, હે નારાયણ, હે અમરપતે, હે ત્રિજગન્નિવાસ,* એવાં સંબોધનપૂર્વક, પ્રભુ શ્રી અચ્યુતના નામોવાળા મધુર અક્ષરોનો જપ કર હે જિહ્વા, તુ નિરતર હે અચ્યુત, હે હરે, હે પરમાત્મન્, હે રામ, હે કૃષ્ણ, હે પુરુષોત્તમ, હે વિષ્ણુ, હે વાસુદેવ, હે ભગવન્, હે અનિરુદ્ધ, હે ઈશ્વર, એવા પ્રભુ શ્રી અચ્યુતનાં કારણ નામોનો ઉચ્ચાર કર

* સર્વ સ્વર્ગો, સધળાં પાતાળો અને આ મૃત્યુલોકરૂપી જગત ઇત્યાદિ ત્રણે જગત કે જેમાં આખા વિશ્વનો સમાવેશ થાય છે, તેમાં વ્યાપી રહેલા એવા પ્રભુ અચ્યુત,

“કારણ કે;

“અક્ષરં હિ પરં વ્રજા અચ્યુતેત્યક્ષરથયમ્ ।

તસ્માદુચરિતં યેન વ્રજામૃયાય કલ્પતે” ॥

“અર્થ-શ્રી ‘અચ્યુત’ એ ત્રણ અક્ષરો સાક્ષાત્ અવિનાશી પરબ્રહ્મરૂપ છે, એટલા માટે જે એનો (સતત) ઉચ્ચાર કરે છે, તે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ (અચ્યુતપ્રાપ્તિ) ને યોગ્ય થાય છે.”

તેનો જિહ્વા પ્રત્યેનો ઓધ સૂતેલા પંથીઓને પણ જાગ્રત કરવાના સંબોધનરૂપ હતો. અચ્યુતનાં નામસ્મરણમિશ્રિત એની અમૃતમય વાણીથી પંથીઓ ચડપોચડપ જાગ્રત થઈ, શૌચસ્નાનાદિક કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવા લાગ્યા.

અહીં અંતરિક્ષમાં વિમાનસ્થ પુણ્યજનસમાજ પણ તે વેળાએ તત્પર થઈ આસનાસીન થયેલો હતો. મહાત્મા સત્સાધકનું એ પ્રભાણું અચ્યુત-સ્મરણ સાંભળી, મહારાજા વરેષ્ઠુ બટુકને વંદન કરી બોલ્યો; “હે ગુરુદેવ ! આ સત્સાધક પોતાની જિહ્વાને સમર્થ અચ્યુત પ્રભુનું સ્મરણ કરવા સૂચવે છે, ત્યારે તેમાં કેશવ, મુકુંદ, ગોવિંદ, કૃષ્ણ ઇત્યાદિ નામો બોલવાનું કેમ કહે છે?” બટુકે કહ્યું; “ઓ રાજા ! એ કેશવાદિક સર્વ નામો પ્રભુ અચ્યુતનાં જ છે. જૂદા જૂદા તેના ગુણોપરથી તેનાં તેવાં તેવાં અસંખ્ય નામો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. તે કૃપાળુ પ્રભુ અનંત અદ્ભુત ગુણોના સાગરરૂપ છે, તેથી તેનાં અનંત નામ છે. તે અનંત શક્તિમાન છે. તે અનંતરૂપી છે. તે અનંત આનંદમય છે. જો, હવે તે અનંત સામર્થ્યવાન પ્રભુનાં મંગળ નામોનો ધ્વનિ કરવાને પંથીઓ તૈયાર થાય છે. આજે તેઓનામાં નવો ઉત્સાહ અને નવું ધૈર્ય પ્રસરેલું દેખાય છે.”

પથિકાશ્રમના દ્વાર આગળ આવી પ્રથમ સત્સાધક ઉભો રહ્યો ને મોટેથી સઘળા પંથીઓને ઉદ્દેશી કહેવા લાગ્યો કે; “હે અચ્યુતમાર્ગીઓ ! આજે હવે આપણે નવલપંથે પ્રયાણ કરવાનું છે. ઉત્તરોત્તર અચ્યુતપુર હવે સમીપ આવતું જાય છે. હવે પ્રત્યેક પંથી, અચ્યુતમાર્ગ રક્ષક સાધનો જેવાં કે નિર્મળ મન, મનોનિગ્રહ, વાસનાક્ષય, દૃઢ વૈરાગ્ય, પરમ શ્રદ્ધા, નિર્ગુણ ભાવનાથી પૂર્ણ હોવો જોઈશે. માટે માર્ગના આરંભમાં આપણ સર્વને જે સાધનો, માર્ગના અધિકારીઓ પાસેથી પ્રાપ્ત થયાં છે, તે પ્રત્યેક જણની પાસે છે કે નહિ તે તપાસો; કારણ કે સાધન વગરના મનુષ્યને દરેક વેળાએ વચમાં જ અટકી પડવાનો સંભવ રહે છે.” એવી તે મહાત્માની સૂચના થતાં જ, પ્રત્યેક પંથી પોતપોતાની પાસેનાં સુવર્ણપત્રો, કે જે તેઓને પુરદ્વારમાંથી મળ્યાં હતાં તે, અને પથબોધિનીનાં પુસ્તકો ઉઘાડાં કરી, તેને બતાવી બતાવીને બહાર નિક-

જવા માંડ્યા. સર્વે નિકળી રહ્યા પછી, ઉપરાઉપરી અચ્યુત નામની જયગર્જના કરીને, સંઘ પવિત્ર પંથે ચાલતો થયો. તે પ્રસંગે સત્સાધક બોલ્યો; “મારા યુણ્યવાન પંથીઓ ! આપણામાંથી જે જનોને દેવી ચિત્ત-શુદ્ધિનાં દર્શન થયાં છે, તેઓને તો હું પૂરા ભાગ્યવંતા બાણું છું; કેમકે તેઓને હવે આપણા માર્ગમાં ઠેક સૂધી, આહું અવળું સમજાવીને કોઈ ફસાવી શકશે નહિ. દેવી ચિત્તશુદ્ધિના પ્રતાપથી હવે તેઓનામાં સત્યા-સત્ય-નિત્યાનિત્યનાં યથાર્થ નિર્ણય કરવાની બુદ્ધિ અને નિર્વાસનાપણું પ્રાપ્ત થયું છે; તોપણ આપણે સૌને હબ્બુ પેલા છળખળિયા કામદેવથી ઘણું ચેતતા રહેવાનું છે. હબ્બુ માર્ગમાં તેની સત્તા ગુપ્તપણે વસેલી છે. તેમાં પણ વધારે ચેતવાનું એ છે કે, તે કામદેવ કદાચ આઘો પાછો હોય, તો તેના જ સરખી અદ્ભુત શક્તિવાળી તેની સ્ત્રી આશાદેવી, પંથીઓને વારંવાર પોતાના સેંકડો પાશ નાંખીને ફસાવી દે છે; પણ તે હબ્બુ દૂર છે. તે તો હું તુર્ત જ સૌને ઓળખાવી દઇશ.”

એટલું કહીને તે પુનઃ બોલ્યો; “અહીં સૂધી ચાલી આવવાનો ભારે પરિશ્રમ વેઠ્યા છતાં તેના ઉત્તમ ફળરૂપે થવું બેઠતું ચિત્તશુદ્ધિ દેવીનું દર્શન, જે પંથીઓને અદ્યાપિ પર્યંત થયું નથી, તેઓને માટે મને બહુ જ ખેદ થાય છે. તોપણ હબ્બુ ઈર્ષ્યગતિ ગયું નથી. એ પવિત્ર દેવીની પ્રાપ્તિ માટેએક સુલભમાં સુલભ ઉપાય મારા બાણવામાં છે; તેનું અવલંબન કરવાથી અવશ્ય શ્રીઅચ્યુત પ્રભુની પ્રિયા દેવી ચિત્તશુદ્ધિ પંથીઓને પ્રાપ્ત થાય છે.”

એટલું કહીને વળી તે મહાત્મા બોલ્યો; “પ્રિય પંથીજનો ! પ્રાણી માત્રનું ચિત્ત, અવિદ્યાના અંધકારમાં ઠંકાયલું હોય છે, તેથી તેઓને ખરો માર્ગ સૂઝતો નથી, ને સત્યાસત્યનો વિચાર થઈ શકતો નથી; તો પછી તેમાં સમર્થ અચ્યુત પ્રભુનો પ્રવેશ તે ક્યાંથી જ હોય ? અચ્યુત પ્રભુ તો અધકારથી પર છે. જીવમાં જે અંધકાર રહેલો છે તે અધકાર શાનો છે, કે જે આખા ચિત્તમા વ્યાપી જઈ તેને અશુદ્ધ-મલીન કરી નાંખે છે, તે બાણવું આવશ્યક છે. મનુષ્ય પ્રાણી જે ઈર્ષ્ય કર્તવ્ય કરે છે, તે સર્વ પોતાના ચિત્તમાં નિશ્ચય કરીને કરે છે. જે કર્તવ્યકર્મથી બીબા કોઈ પ્રાણીને દુઃખ થવા સંભવ નથી, તેમ પોતાને તે ક્યાં વગર છૂટકો નથી, તેમ જ પરપરાથી ચાલતા આવેલા અને સત્પુરુષોએ સ્થાપેલા મોર્ગથી જે કર્મ કોઈ રીતે ઉલટું નથી, તેવું કર્તવ્ય કર્મ કરવાથી, કરનારનું ચિત્ત શુદ્ધ જ રહે છે; પણ તેના કરતાં ઉલટું કર્તવ્ય કરવું, એ પરમ માર્ગમાંથી બ્રહ્મ કરનાર છે. તેનાયકી ચિત્તમાં અંધકાર વ્યાપ્તમાન

થાય છે. અજ્ઞાનીની જે વાસના છે, તે જ અંધકાર ને તે જ પાપ : પાપ એટલે જગતની વાસના ! એ જ પ્રાણીને નીચે પાડનાર છે. તેટલા માટે તનુ પાતક* એવું નામ પડેલું છે. જેમ જેમ પાપ વધતું જાય છે, તેમ તેમ અંધકાર વધતો જાય છે, ને પવિત્ર ચિત્તને અપવિત્ર કરી ઢાંકતો જાય છે. પાપ એ ગાદી મલીનતા છે. જેમ કોઈ સ્વચ્છ દર્પણમાં, સામેની હરકોઈ વસ્તુનું યથાર્થ પ્રતિબિમ્બ પડે છે, પણ તે જેમ જેમ મેલથી ઢંકાતું જાય છે, તેમ તેમ વસ્તુનું પ્રતિબિમ્બ તેમાં ઝાંખું પડે છે ને સઘળું મેલું થઈ જતાં પ્રતિબિમ્બ પડતું જ નથી; તેવી જ રીતે, મનુષ્યનાં ચિત્તને પણ પાપરૂપ કાળો મેલ ઢાંકી દે છે—અને તે મલીન-અપવિત્ર થઈ જાય છે. તેને કઈ સહજ કારણ મળતાં જ લાગ્યું તે નીચ માર્ગે દોરાઈ જાય છે, ને પછી તે અસહ્ય દુઃખો સહન કરે છે. એવું એ પાપ પ્રાણી માત્રના અહિંતરૂપ છે. તે કેમે ક્યો ન જાણે તેવો ચીકણો મેલ છે, ગાઠામાં ગાઠો અંધકાર છે, ને દુઃખ માત્રનું ધીજ છે. પણ જેમ કોઈ ધાતુપાત્ર ઘણા મેલથી ઢંકાઈ કાળું થઈ ગયું હોય તેને પૂર્વ જેવું સ્વચ્છ-તેજસ્વી કરવા સારુ, ખટાશવાળા પદાર્થવડે સારી પેઠે માંજલું પડે છે, ત્યારે જ તે ઘણાક પ્રયત્નને અંતે શુદ્ધ થાય છે; તેમ પાપરૂપ મેલથી, મેલા થયેલા મનુષ્યપ્રાણીના ચિત્તને શુદ્ધ કરવાને પણ નિષ્કામ કર્મ કરવારૂપે સારી પેઠે મંજન કરવું પડે છે; કારણ કે કામ્ય કર્મો તો સઘળાં આપણે આ સમગ્ર કર્મમાર્ગોને વિષે આજ પર્યંત જોતા આવ્યા તેમ, પેલા કામદેવને લીધે દૂષિત થયેલાં છે; તેથી, ચિત્તને શુદ્ધ કરવાને બદલે ઉલટું તેને ઘણું મેલું કરી નાંખે છે. પણ જેને કામદેવ દૂષિત ન કરી શકે એવું બળવાન એક જ કર્મ સુપ્રસિદ્ધ છે, કે જે કરવાથી ચિત્ત બહુ શીઘ્ર શુદ્ધ થઈ જાય છે. એટલું જ નહિ પણ જો તે કર્મ યથાર્થ અને નિર્મળ પ્રેમ-લક્ષિત શ્રદ્ધાવડે કરવામાં આવે છે તો, દેવના દેવ અને સર્વેશ્વર એવા શ્રીઅચ્યુત પ્રભુ પંથીને અચ્યુતપુર પહોંચવા પહેલાં માર્ગમાં પણ કવચિત્ આવી મળે છે. પૂર્વે આવું ઘણીકવાર બન્યાનાં બહુ ઉદાહરણો પ્રસિદ્ધ છે.”

એટલું કહી વળી તે જોડ્યો, “પ્રિય પંથીઓ ! આ ઉપરથી તમને સ્વાભાવિક શંકા થશે કે, એવું કર્મ તે કિયું હશે, કે જેવડે પંથીનાં સમગ્ર પાપ દૂર થઈ, ચિત્ત શુદ્ધ થાય ? તેના સમાધાન માટે સાંભળો,

* પાતક એટલે પાડનાર, ખરા માર્ગથી-ઉત્તમ માર્ગથી-ઉચ્ચસ્થિતિએથી પાડનાર જે હોય તે-પાપ.

એવું સર્વોત્કૃષ્ટ કર્મ તે માત્ર પ્રભુ શ્રી અન્યુતને શરણે જવું તે જ છે. એ સમર્થનું શરણું સમગ્ર પાપ અને સમગ્ર શોકદુઃખને દૂર કરનાર છે. એ માટે એકવાર શ્રીઅન્યુત પ્રભુએ સ્વતઃ પોતાના એક પ્રિયપંથીને કહ્યું છે કે:-

“સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય માર્ગેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિष्याમિ મા શુચઃ ॥”

“અર્થ-સર્વ ધર્મનો પરિત્યાગ કરીને મને એકને જ હુ શરણે જા, હું તને સર્વ પાપમાથી મુક્ત કરીશ, શોક મા કર. ”

એ સાંભળી સંઘમાંનો એક પંથી બોલ્યો; “મહારાજ! જ્યારે અન્યુત પ્રભુને શરણે જવું, એજ મુખ્ય કર્મ છે, ત્યારે તો આ પંથે ચઢેલા આપણ સર્વે તેને શરણે જ જઈએ છીએ! પણ અન્યુત પ્રભુનું સ્થાન તો હજી ઘણું છેટે છે, એટલે તત્કાલ આપણને તેનું શરણ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ને આપણે સર્વ પાપોથી કેમ મુક્ત થઈ શકીએ?”

મહાત્મા સત્સાધક બોલ્યો; “તમે ઘણું ઉત્તમ પ્રશ્ન કર્યું. આપણે સમસ્ત પંથીઓ આ પવિત્ર અન્યુતપંથે ચઢ્યા, ત્યારથી જ તે કૃપાળુ પ્રભુને શરણે પડી ચૂક્યા છીએ, એ સત્ય છે. કાળપુરુષના લયથી નાસીને આણીમેર પગલું ભર્યું, એટલેથી જ શ્રીઅન્યુતનું શરણ પ્રાપ્ત થયું સમજવું, અને તે વેળાથી જ પગલું ભરનાર ઘણીક રીતે, કાળ-પુરુષથી નિર્ભય થયો છે, એ વાત પણ આપણે પ્રત્યક્ષ અનુભવતા આવ્યા છીએ. એ પ્રમાણે પંથે ચઢેલો જે પ્રાણી સીધે સીધો ક્યાંય પણ ન અટકતાં, અન્યુતપુર પહોંચી ગયો, તે તો પાર જ પામી ગયો; તે સદા સર્વદા નિર્ભય થઈ ગયો. પણ એમ માર્ગે સીધે સીધા પહોંચી જવું, એ કેટલું કઠણ છે? એ તો આપણ સૌ જોતા આવ્યા છીએ. મનુષ્યનું શરીર ઇન્દ્રિયોને આધીન છે, ઇન્દ્રિયો મનને આધીન છે, મન સદા અસ્થિર અને ફાણમાં લપટાઈ-ફસાઈ જનાર છે. માટે બીજે ક્યાંય ન ફસાતાં એ મન જ જ્યારે પૂર્ણ ભાવનાથી અન્યુત પ્રભુને શરણે પડે, ત્યારે, યથાર્થ અન્યુતશરણ પ્રાપ્ત થયું સમજવું. એ માટે પ્રભુએ પોતે પેલા પંથીપ્રત્યે કહ્યું છે કે:-

“મનમના ભવ મદ્રક્તો મયાજી માં નમસ્કર ।

મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિ મે ॥”

“અર્થ-તુ સધજેથી તારા મનને ખેંચીને માત્ર મારે વિષે લગાડ, મારી બાંધ કર, મારુ પૂજન કર ને મને વદન કર; તો હું સત્ય પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, હું મને જ આવી મળીશ, કારણ હું મને પ્રિય છે

“એમ અચ્યુત પ્રભુને વિષે મન લગાડું—સ્થિર કરવું. એ વહે, સૌથી શ્રેષ્ઠ કર્મ જે અચ્યુતશરણગતિ, તે સિદ્ધ થાય છે. પ્રભુ પરમાત્મામાં મન સ્થિર કરવા માટે ઉપલી અચ્યુતસુખની ગાથામાં, ‘મારી ભક્તિ કર’ એવી જે આજ્ઞા કરી, તે સુખ્ય સાધનરૂપ છે. ‘ભક્તિ કર’ એ શબ્દનો સીધો અર્થ સમજવા માટે ‘મારૂં પૂજન કર,’ એ આજ્ઞા પ્રભુએ ફરીને કરી છે, અને ‘મને વંદન કર’ એ ઉપલી બંને આજ્ઞાઓ—ભક્તિ કર—પૂજન કર—નો સહેલો પ્રકાર બતાવવારૂપ છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, સમગ્ર ભય, ત્રાસ, દુઃખ, શોક, તાપ ઇત્યાદિથી છૂટવાને માટે એ સમર્થ પ્રભુ અચ્યુતનું શરણ, એ શ્રેષ્ઠ સાધન છે ને તે પ્રાપ્ત થવા માટે એ સમર્થ પ્રભુની ભક્તિ, એ સુખ્ય સાધન છે.

“ભક્તિ એટલે ભજવું, અનુસરવું, સ્મરવું, સેવવું. અચ્યુતની ભક્તિ કરવી, એટલે અચ્યુતને ભજવો અર્થાત્ તેને અનુસરવું, તેની આજ્ઞાઓ પાળવી, તેની પ્રસન્નતા મેળવવી, તેને સંભારવો, તેની સેવા કરવી, તેના ગુણ ગાવા, તેને વિષે દૃઢ નિર્ણય પ્રીતિ કરવી. અચ્યુત ભક્તિના અનેક પ્રકાર છે. તે સર્વ પ્રકારોમાં સૌથી સહેલો, ને પહેલો પ્રકાર અચ્યુતસ્મરણ છે. ચિત્તમાં વારંવાર પ્રભુ અચ્યુતને સંભારવો, તેનું નામ અચ્યુતસ્મરણ છે. વારંવાર અચ્યુતને સ્મરવાથી ચિત્ત શુદ્ધ અને તેને વિષે પ્રીતિવાળું થાય છે. નિર્ણય પ્રીતિ થતાં જ પ્રભુ અચ્યુત તેમાં પ્રકાશરૂપે પ્રકટ વિરાજે છે. પણ એ ચિત્ત તો આપણે આગળ ઠાલી ગયા, તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોમાં લુપ્થ હોવાથી અસ્થિર અને મલીન છે, એટલે વારંવાર પ્રભુનું સ્મરણ કરે જ શાનું? માટે તેને ધીરે ધીરે ને ક્રમે ક્રમે એ કામે લગાડવું જોઈએ. ચિત્ત જ્યારે ઇન્દ્રિયો સાથે ગુંચવાયેલું ને ગાઢ સંબંધવાળું છે, ત્યારે તે ઇન્દ્રિયદ્વારા જ તેને અચ્યુતસ્મરણનો અભ્યાસ પાડવો જોઈએ. હસ્તપાદાદિ ઈન્દ્રિયો કરતાં ચક્ષુ શ્રવણાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો એ કાર્ય વધારે સારું કરી શકે છે. ચક્ષુઇન્દ્રિય અચ્યુત પ્રભુની દિવ્ય ભૂત્તિ, સૃષ્ટિલીલા ઇત્યાદિનું અવલોકન કરવા સાથે જ તે કૃપાળુનું સ્મરણ કરાવે, ત્યારે શ્રવણ ઇન્દ્રિય તે સર્વેશ્વરનાં ગુણ, કથાચરિત્ર, કીર્તન ઇત્યાદિને સાંભળવાથી ચિત્તમાં તેનું સ્મરણ કરાવે છે. એ બંને કરતાંએ વળી પોતે જ પ્રભુનું સ્મરણ કરીને, ચિત્તને પણ સ્મરણ કરાવે, એવી જ્ઞાનેન્દ્રિય તો વાચ્યા છે. એને બહારના સાધનની અપેક્ષા રહેતી નથી. માટે સૌથી પહેલો તેને જ અચ્યુતના ગુણનો અભ્યાસ પડાવવો જોઈએ. એ સ્મરણભક્તિના પણ અનેક પ્રકારો છે. અચ્યુતના ગુણોનું સ્મરણ,

તેનાં ચરિત્રોનું સ્મરણ, તેનાં રૂપોનું સ્મરણ, તેનાં નામોનું સ્મરણ ઇત્યાદિ. એ સર્વમાં નામસ્મરણ એ સૌથી સહેલો પ્રકાર છે. અનંત શક્તિમાન અચ્યુત પ્રભુનાં પવિત્ર નામો અનંત છે. તેમાંથી જે જે સાંભરી આવે, તેમ જ ઉચ્ચારવામાં સહેલાં લાગે, તેઓને કિંવા તેમાંના એકાદ નામનો વાચા ઉચ્ચાર કરે, તે નામસ્મરણ. સ્મરણને માટે કીચું નામ લેવું, એનો પ્રથમ નિશ્ચય કયાં વગર, પ્રભુનાં તો અસંખ્ય નામ હોવાથી, તેમ જ તે પોતાના જાણવામા ન હોવાથી, સ્મરનાર પંથી, આ સ્મર કે તે સ્મરે, એવી ભાંજગડથી ગુંચવાડામાં પડે નહિ, તેટલા માટે, પૂર્વે આ માર્ગે થઈને અચ્યુતશરણે પહોંચી ગયેલા તથા અચ્યુત પ્રભુને અત્યંત પ્રિય થઈ પડેલા એવા મહાનુભાવ પવિત્ર પંથીઓએ, બીજા પછવાડેના સર્વે પંથીઓને સારુ ઉત્તમ પ્રકારના નિયમો બાંધ્યા છે. પ્રથમ તો જગત્પુરને વિષે અજ્ઞાનતા અંધારામાં પડી રહી, અંતે કાળપુરુષના મુખમાં જઈ પડનારા મનુષ્ય પ્રાણીને તે અંધકારમાંથી જાગ્રત કરીને, ત્યાંથી વેળાસર નસાડી, આ નિર્ભય પથે ચઢાવનાર જે સત્પુરુષ, તે જ એ પ્રાણીનો તારનાર ગણાય. માટે એ પંથીએ તેને જ શરણે જવું જોઈએ, તેની જ શિક્ષા માનવી જોઈએ, તેની જ આજ્ઞા પાળવી જોઈએ, ને અનન્યભાવથી તેની જ સેવા કરવી જોઈએ. અલય માર્ગે-ઠલ્યાણ માર્ગે ચઢાવનાર હોવાથી તે એનો ગુરુ છે; એમ તેને અનુસરવાથી તે એનો માર્ગમાં આવતા અનેક સંકટ મોહમાંથી મુક્ત કરે છે; ભૂલાવા ને વિટંબણાઓથી બચાવે છે, અને માર્ગમાં સાથે રહીને જોઈતાં સર્વ સાધનો પૂરાં પાડે છે. અચ્યુત શરણપ્રાપ્તિનાં સરળ સાધનરૂપ જે અચ્યુત નામ-સ્મરણ, તેનો પણ ગુચવાડો દૂર કરી તે સરળ ઉપદેશ કરે છે. એવા પવિત્ર ગુરુદેવની મેં પોતે પણ બની શકે તેટલી સેવા કરી છે; ને તેમની કૃપાથી મને આ સર્વોત્કૃષ્ટ માર્ગના સર્વ સિદ્ધાંતો પ્રાપ્ત થયા છે.”

આ સાંભળી સર્વ પંથીઓ એકે સાથે બોલ્યા; “કૃપાનાથ ! ત્યારે જેવા પવિત્ર ગુરુનો અનુગ્રહ આપને થયો છે, તેવા જ પવિત્ર ગુરુદેવ અમને સર્વને આપ મળેલા છે, તો અમારે પણ હવે આ માર્ગમાં શી ન્યૂનતા રહે ? અમે સર્વ આપને શરણે છીએ, આપના લક્ષ્મી છીએ, આપના અનુયાયી છીએ, અને આપના આજ્ઞાપાલક છીએ; માટે અમારા-પર કૃપા કરી, અચ્યુત નામસ્મરણનો નિશ્ચયપૂર્વક સરળ ઉપદેશ કરો. આપ જ અમારા ત્રાતા છે, ને કાળ પુરુષના નાશકારક પાશમાંથી મુક્ત કરી, અલયપદના દાતા પણ આપ જ છો. અમે ફરીથી પ્રાર્થીએ છીએ

કે, અમે તો આપને શરણે છીએ. આપની કૃપાથી જ અમને પામરોને સર્વથા, અલભ્ય એવું સમર્થ અન્યુત પ્રભુનું સુખપ્રદ શરણ પ્રાપ્ત થશે.” આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરીને તે સર્વ પંથીઓ તત્કાલ મહાત્મા સત્સાધકનાં ચરણમાં નમી પડ્યા, ને ચરણરજને વારંવાર વંદન કરવા લાગ્યા. ત્યારે તે દયાળુ મહાત્મા બોલ્યા; “બ્રહ્મપદના જિજ્ઞાસુઓ! સમર્થ અન્યુત પરબ્રહ્મની, તેના નિર્માણ કરેલા આ બ્રહ્મમાર્ગપર કેટલી પ્રીતિ છે, ને તે માર્ગના અનુયાયીઓપર કેટલી બધી કૃપા છે તે દર્શાવવા, તે કૃપાળુ, વારંવાર પોતાના એ માર્ગના લેહ સ્પષ્ટ કરવાને અને માર્ગના પંથીઓને તેનાં સફળ સાધનો પ્રકટ કરી આપવાને, કોઈ પ્રીતિપાત્ર પંથીને વિષે, પોતાની અદ્ભુત જ્ઞાનશક્તિ પ્રેરે છે, કિંવા કોઈવાર સ્વતઃ જ પંથીરૂપ ધરીને ખીજા અજ્ઞ પંથીઓના અગ્રણી બની, આ માર્ગપર વિચરે છે. પૂર્વે એવું ઘણીકવાર બન્યું છે અને અન્યુતના પ્રીતિપાત્ર પંથીઓએ, તેની પ્રેરેલી જ્ઞાનશક્તિવડે સ્મરણુલક્ષિત માટે અનેક સાધનો પ્રકટ કર્યાં છે. તેઓએ અન્યુતનાં અનંત નામોમાંથી ઉત્તમોત્તમ સહસ્ર નામ એકઠાં કરી, તેના એક સાથે પાઠ થઈ શકે, તે સારુ સ્તોત્રો બાંધ્યાં છે; અને તેમાંથી પણ અતિ વિખ્યાત એવાં ઘણાંક નામ નિવડી લઈ, શત નામ સ્તોત્ર, તથા તે કરતાં પણ નાનાં મુખ્ય મુખ્ય નામોનાં ટૂંકાં સ્તોત્રો, પંથીઓને અહર્નિશ સ્મરણ કરવા સારુ બાંધ્યાં છે. વળી તે કરતાં પણ સરળ, અમુક એક નામપર જ અભ્યાસ રાખવાને સૂચવેલું છે. તેવું એક નામ પણ ટૂંકું, થોડા અક્ષરવાળું, ઉચ્ચારમાં સહેલું, અદ્ભુત ને ગૂઢ અર્થ-સામર્થ્યવાળું હોય, તે પરમ ગણ્યું છે. એ ઉપરાંત સ્મરનારને ઠી ભૂલાય નહિ ને નિરંતર તેની લક્ષિ રહે તે સારુ, પ્રભુના નામ સાથે ‘હું તેને-અન્યુતને શરણે છું,’ એવા અર્થવાળાં પદ જોડેલાં છે. એવાં નામ સૌથી ઉત્કૃષ્ટ ગણાય છે. એ પરમ પાવન કરનારો મંત્ર છે. તેને સ્મરવાથી, ‘હું પ્રભુ અન્યુતને શરણે છું,’ એવી પંથીના મનને સદા ભાવના રહે છે. આવી રીતે એ સ્મરણુલક્ષિત સાધવાને સારુ એક જ અર્થનાં પણ અનેક પ્રકારનાં સાધનો છે. તેમાંથી પોત-પોતાની રુચિ, પ્રીતિ ને સ્મરણુલક્ષિત પ્રમાણે, પંથીઓ ગ્રહણ કરે છે. એ સ્મરણુનો હેતુ એવો છે કે, જેમ અવિવેકીને વિષયોને વિષે, કદાપિ પણ ટળે નહિ એવી જે પ્રીતિ, તેવી જ પ્રીતિ તમારામાં રહે, ને તમારુ સ્મરણુ-ધ્યાન મારા હૃદયમાંથી ક્ષણભર પણ દૂર થશે નહિ-સદા જ તમારામાં પ્રીતિ રહેજે, અથવા ‘મારુ શરણુ પ્રભુ અન્યુત છે, તેના

વગર સર્વ મિથ્યા છે,' એવો પંથીના ચિત્તમાં દૃઢ અધ્યાસ બંધાવો જોઈએ. તેટલા માટે તે નામસ્મરણ સતત-અહર્નિશ-સદાકાળ થતું જ રહેવું જોઈએ. એ માટે સ્વતઃ પ્રભુ અચ્યુતની જ આ પથબોધિનીમાં પવિત્ર આજ્ઞા છે કે; 'મારે વિષે મન બુદ્ધિ અર્પિત કરવાથી તું નિઃસંદેહ મને જ આવી મળીશ, તેટલા માટે (મન બુદ્ધિ મારે વિષે સ્થિર થઈ રહે તે માટે) સર્વ કાળ મારું સ્મરણ કર. કારણ કે, જે અનન્ય ચિત્તથી સદા સર્વદા મારું સ્મરણ કરે છે, એવા નિરંતર સમાધાનવાળા યોગી અર્થાત્ પંથીને હું પ્રાપ્ત થવો બહુ સુલભ છું. એટલા માટે, હે પંથીઓ ! એ અચ્યુતનામસ્મરણરૂપ સાધન, સર્વ સાધનો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે ને સર્વ સાધનો કરતાં સુલભ છે; તો પછી તે સાધવાને કાં વિલંબ કરવો. આલો, ત્વરા કરો, આગળને મુકામે હું તમને સમસ્ત પાપોનો નાશ કરનારાં મને સદ્ગુરુપરંપરાથી* પ્રાપ્ત થયેલાં લગવાનું અચ્યુતનાં પરમ પાવન નામોનો ઉપદેશ કરીશ."

એ સાંભળી સંધ, તે મહાત્માની પછવાડે હર્ષભેર ચાલવા લાગ્યો. એ હર્ષમાં ને ઉમંગમાં થોડાક સમયની અંદર તેઓ ઘણા આગળ નિકળી ગયા. થોડા સમયમાં માર્ગ ઉપર એક અતિ રમણીય સ્થાન આવ્યું. ઘણીક જાતનાં સુવૃક્ષો, ફલ પુષ્પાદિક સમૃદ્ધિવડે ગાંધણ થઈ, ધીમાં પવનની લહરોને જાણે ગાંઠતાં જ ન હોય, તેમ મંદ મંદ હાલી રહ્યાં હતાં. તેઓમાં થઈને આવતો વાયુ અનેક પ્રકારના સુગંધવાળો હોવાથી બહુ સુખકર લાગતો હતો. મધ્યાહ્ન પણ થવા આવેલા હતા. તેથી આવી સુખમય ભૂમી જોઈ પંથીઓને બહુ આનંદ થયો. એ સુંદર વૃક્ષઘટા માર્ગપર અને આસપાસ ઘણા વિસ્તારમાં હતી. તેમાં થઈને કેટલીકવાર સૂધી ચાલ્યા જતાં, તેઓને એક આહ્વાદક પવિત્ર સરિતાનાં દર્શન થયાં. માર્ગની પશ્ચિમ દિશાના દૂરના સુંદર પર્વતમાંથી ઉતરી પવિત્ર અચ્યુત માર્ગને પોતાના પાવન અને મૌક્તિકવત્ સ્વચ્છ ઉદકવડે વિશેષ પવિત્ર અને

* સદ્ગુરુપરંપરાથી એટલે પોતાને જે સદ્ગુરુ પાસેથી વિધિપૂર્વક ઉપદેશ મળેલો, ને તે ગુરુને તેના ગુરુ પાસેથી મળેલો, ને તે ગુરુને તેના ગુરુ પાસેથી મળેલો, એમ ઉત્તરોત્તર સર્વના ગુરુ એવા અચ્યુત પરબ્રહ્માના મુખ્ય પ્રત્યક્ષ સેવકથી ઉત્પન્ન થયેલો નામ-મત્ર, અનુક્રમે ઉતરતો, પોતાના સદ્ગુરુને પ્રાપ્ત થયો હોય, તેની પાસેથી તેની સેવા સ્વાગતાવડે તેને પ્રસન્ન કરીને મેળવવામાં આવે તે મંત્ર, સદ્ગુરુ પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલો કહેવાય છે. તે જ ચચાર્થ ક્લદાતા થાય છે. સદ્ગુરુ પરંપરા વગર ગમે લાથી-આધિકાર વગરના મનુષ્ય પાસેથી જો કે તે જ મત્ર પ્રાપ્ત થયો હોય, તો પણ તે તેવો ક્ષણદાતા હોતો નથી, માટે અધિકારી જીવે સદ્ગુરુને શરણે જવું આવશ્યક છે

સુશોભિત કરતી તે સરિતા, સૂર્ય સન્મુખ વહન કરતી હતી. તેના ઉત્તર તટપર એક સુંદર પથિકાશ્રમ આવેલું હતું. સરિતાનાં બંને તટ, ઉત્તમોત્તમ વૃક્ષઘટાથી, અને તેમાંનાં ખીલેલાં વિચિત્ર ઠમળપુષ્પોથી ઢંકાયેલાં હતાં.

તટપર આવતાં જ આનંદ પામેલા સર્વ પંથીઓને, મહાત્મા સત્સાધકે, તે પુણ્યરૂપ જળમાં સ્નાન કરવાની આજ્ઞા કરી. સ્નાન કરી શુદ્ધ થઈ તેઓ જળમાં પૂર્વાભિમુખે કૃતાંજલિપૂર્વક* ઉભા રહ્યા, ત્યારે તે મહાત્મા તટ ઉપર ઉચ્ચસ્થાને ઉત્તરાભિમુખ ઉભો રહી, સૌ રૂડી રીતે સાંભળી શકે તેવી ગંભીર અને મધુરી વાણીથી, પ્રભુ અચ્યુતને નમન કરીને બોલ્યો; “પંથીઓ! અ અક્ષર નકાર વાચક છે, માટે અ એટલે નથી, અને ચ્યુતિ એટલે પતન-વિનાશ જેને તે અચ્યુત, અર્થાત્ નથી પતન-પાછા પડવું, જન્મવું મરવું જેને શરણે ગયેલાઓને તે જ અચ્યુત! જે સદા સર્વદા અવિનાશી છે, સ્વતાંત્ર છે, ને જેના શરણાગતોને-ભક્તો-સેવકોને-પણ પુનઃ આ દુઃખરૂપ સંસાર એટલે કાળના ભક્ષ્યરૂપ જગતપુરમાં કદી આવવું પડતું નથી, તેટલા માટે આપણો પ્રભુ અચ્યુત નામથી ઓળખાય છે. તેની શક્તિ અનંત છે, તે અનંતગુણ સાગર છે, તેનાં અનંત રૂપ છે ને તેથી જ તે તે રૂપ ગુણને અનુસરીને તેનાં નામ પણ અનંત છે. જેમ એક જ મનુષ્ય અનેક વ્યવહારના કાર્યોમાં બેઠા-વાથી તે તે કાર્ય વ્યવહારને અનુલક્ષીને તેનાં અનેક નામો ધરાય છે, તેમ જ પ્રભુ અચ્યુતનાં નામો માટે સમજવાનું છે. તેનાં અનંત રૂપગુણો ઉપરથી સમસ્ત વેદો, ઉપનિષદો, શાસ્ત્રો ને પુરાણાદિકોએ તેને અનંત નામોથી ગાયેલો છે. તેમાંથી ઉત્તમોત્તમ ગુણોવડે યથિત એવાં વારંવાર સ્મરણ કરવા યોગ્ય નામનો સમૂહ ઉદ્ઘૃતા† કરીને, તેનાં અનેક સ્તોત્રો બંધાયાં છે. તેમાંનું એક લઘુ સ્તોત્ર તમારે નિત્ય સ્મરણ કરવા માટે હું તમને સાંભળાવું છું, તે તમે સર્વ એકાગ્રચિત્તે શ્રવણ કરો:—

અચ્યુત કેશવ માધવ મોહન, ईश हरे ।

શ્રીપુરુષોત્તમ હરિ જગદીશ્વર, जप जिह्वे ॥ ૧ ॥

સર્વેશ્વર નારાયણ વામન, ईश हरे ।

મક્તસલા જનપાલ મુરેશ્વર, जप जिह्वे ॥ ૨ ॥

લીલાધર ભૂધર ગિરિવરધર, ईश हरे ।

શ્રીગોપાલ પ્રણતપાતકહર, जप जिह्वे ॥ ૩ ॥

अवतारिन् आनंदरूप शिव, ईश हरे ।
 राम कृष्ण गोविंद गदाधर, जप जिह्वे ॥ ४ ॥
 कालांतक शरणागतवत्सल, ईश हरे ।
 एक अखंड अनामय शंकर, जप जिह्वे ॥ ५ ॥
 विश्वेश्वर विश्वपिता विश्वंभर, ईश हरे ।
 व्यापक विष्णु महायोगीश्वर, जप जिह्वे ॥ ६ ॥
 देव दयानिधि दुःखदुरितहर, ईश हरे ।
 दीनबंधु दयानिधि दामोदर, जप जिह्वे ॥ ७ ॥
 धर्मसहाय विधर्मविनाशक, ईश हरे ।
 ध्यानगम्य वरणीश वराधर, जप जिह्वे ॥ ८ ॥
 नारसिंह नरकांतक नरवर, ईश हरे ।
 नटवर नाथ जगन्नाटकवर, जप जिह्वे ॥ ९ ॥
 परब्रह्म परिपूर्ण परात्पर, ईश हरे ।
 पुण्यश्लोक प्रभु परमेश्वर, जप जिह्वे ॥ १० ॥
 प्राणनाथ पुंडरीकाक्ष जय, ईश हरे ।
 पद्मनाभ पावन पीतांबर, जप जिह्वे ॥ ११ ॥
 फणिधरशायि फणाधरमर्दन, ईश हरे ।
 बलिमर्दन बलभद्र बलालुज, जप जिह्वे ॥ १२ ॥
 भवनाशन भगवान् भक्तपति, ईश हरे ।
 भावरूप भयहारक भूधर, जप जिह्वे ॥ १३ ॥
 मायापति मधुसूदन मुकुंद, ईश हरे ।
 मत्स्यादिक तलुधारि महीधर, जप जिह्वे ॥ १४ ॥
 सुरलीधारि सुरारि सुक्तिपति, ईश हरे ।
 यादवेन्द्र यशनिधि यज्ञेश्वर, जप जिह्वे ॥ १५ ॥
 राघव रतिवरतात रमापति, ईश हरे ।
 लोकरनाथ लक्ष्मीवर विठ्ठल, जप जिह्वे ॥ १६ ॥
 वासुदेव वैकुण्ठ वेदमय ईश हरे ।
 श्रीधर सागरशायन चक्रधर, जप जिह्वे ॥ १७ ॥
 त्रिभुवनतात अनंत तिमिरहर, ईश हरे ।
 स्वयंप्रकाश अनादि आदि विष्णु, जप जिह्वे ॥ १८ ॥
 इति अच्युतपदपति नामस्तत्र शुभकारी ।
 शुद्धभाव सह पठत निरंतर भवहारी ॥ १९ ॥

પાપ સમૂહ વિનાશક શુદ્ધિપ્રદ ચિત્તમ્ ।

શ્રીઅચ્યુતપદ દર્શનદાયક પરમ હિતમ્ ॥ ૨૦ ॥*

પુનઃ મહાત્મા સત્સાધક બોલ્યો, “કોઈ જીવથી આ સર્વનું સ્મરણ ન રહે તેને માટે, એના કરતાં પણ ઘણું ટૂંકું અચ્યુતનામાદક પણ છે તે સાંભળો. એ તો સતત જિહ્વાએ રહી શકે તેવું છે:-

“અચ્યુતઃ કેશવો વિષ્ણુર્હરિઃ સત્યં જનાર્દનઃ ।

હંસો નારાયણશ્રૈવમેતન્નામાદકં શુભમ્ ॥”

“એમાં મંગળ (શુભ) રૂપ પ્રભુનાં આઠ જ નામ છે-અચ્યુત, કેશવ, વિષ્ણુ, હરિ, સત્ય, જનાર્દન, હંસ અને નારાયણ. વળી એ કરતાં પણ અતિ સુગમ એક જ નામનો અભ્યાસ રાખનારને માટે નારાયણ, જનાર્દન, અચ્યુત, ગોવિન્દ, કેશવ ઇત્યાદિમાંથી ગમે તે એક, અને એથી પણ ટૂંકું ને હસ્વાક્ષરવાળું નામ, રામ, કૃષ્ણ, વિષ્ણુ, હરિ, હર, શિવ ઇત્યાદિ-માંથી ગમે તે એક હસ્વાક્ષરવાળું ટૂંકું નામ, ગમે તે અવસ્થામાં છતાં પણ પંથી વિના પરિશ્રમે અસ્ખલિતપણે નિરંતર જાપી શકે છે; અને તેનો સારી પેઠે અભ્યાસ પડવાથી, કોઈવાર એકાંતમાં પોતે જાપનારનું ચિત્ત એવું એકતાર થઈ જાય છે, કે જેથી પોતે કોણ છે ને ક્યાં છે, એ વાતની પણ તેને સ્મૃતિ રહેતી નથી-તે કેવળ જ અલેક્ષતા અનુભવે છે અને જ્યાંથી પ્રાપ્ત થવા વિના જ વાણી મન સાથે પાછી હઠી જાય છે, તેવા અચ્યુતાનંદનો લહાવો લે છે. એવી રીતે પોતાપણની અત્યંત વિસ્મૃતિ થતાં જ એક નવી વાસના જન્મે છે-તે સર્વત્ર પ્રહાને જ જોઈ રહે છે ને તેને જીવાને જ મથે છે. તેનું લૌકિક મન મૃતઃપ્રાય થાય છે, ને ણીજું અલૌકિક મન ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઉન્મત્ત પેરે સર્વત્ર વિચરે છે, નવીન વાસનાના જન્મથી તે દિગંબર, સાંબર કે ચિદંબર રહે છે. પણ તેને જગતની કોઈ પણ જાતની વાસના રહેતી નથી; તથાપિ તેનામાં એક નવી વાસના જન્મ પામે છે, ને તેમાં જ જીવન્મુક્ત દશાનો અનુભવ લે છે. જો કે જીવન્મુક્તોની આવી જે વાસના તે વાસના નથી, પણ એ તો શુદ્ધ, સત્ય એ નામનું સત્તાસામ્રાજ્ય છે, ને તે સ્થિતિમાં અદ્વૈત સાક્ષાત્કાર અનુભવે છે-એ જ સર્વેશ્વર અચ્યુત પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર છે! એમ થાય તો તે પછી શું થયું? સર્વોત્કૃષ્ટ અલભ્ય લાલ મળવા પછી શું ણાકી રહે? જે અલભ્ય લાલ પ્રાપ્ત થતાં, તેના કરતાં ણીજો કશો જ અધિક લાલ નથી. તે જ વિધિપૂર્વક પ્રાપ્ત

કરેલો એ જ ગુપ્ત મંત્ર, ગુરુએ ખતાવેલાં વિધાન સાથે, ઘણા પરિશ્રમથી સાધીને, ઘણે કાળે સિદ્ધ કર્યો હોય, તો તે મંત્ર તેનો યોગ્ય પ્રસંગ આવતાં, યોજતાં વેત અતિ અદ્ભુત રીતે શીઘ્ર કાર્ય કરી દે છે અને વાસનાયુક્ત જીવ, મુક્ત થઈ જાય છે.

“પ્રિય પંથીઓ! આપણું મુખ્ય કર્તવ્ય શું છે? ભગવદ્દર્શનમાં લીન થવું એ જ. પણ એ ક્યારે થાય? આપણું ચિત્ત જ્યારે શુદ્ધ-નિર્મળ થઈને, જગતની સર્વ વાસનાનો ક્ષય કરીને તેના ચરણમાં દૃઢ ચોટે ત્યારે જ થાય. પણ ચિત્ત તો જગત્પુરમાં અનેકવાર જન્મીને આચરેલાં અસંખ્ય પાપોવડે લેપાવાથી, મહા મલીનતર છે. તેની તે દૃઢ મલીનતા દૂર કરવાને, પ્રભુ અચ્યુતનું સ્મરણ, એ અતિ ચમત્કારિક ઔષધ છે. તે ઔષધ દયા કરીને આપનાર સદ્ગુરુ એ કૃપાળુ વૈદ છે. અચ્યુત નામ સ્મરણરૂપ એ ઔષધમાં પાપરૂપ મળને ખાળી નાંખવાનું જેટલું સામર્થ્ય છે, તેટલું ખીલ કશા પ્રયોગમાં કે સાધનમાં નથી.

“અજ્ઞાનાદયવા જ્ઞાનાદુત્તમશ્લોકનામ યત્ત્વ ।

સંકીર્તિતમવં પુંસો દેહેદ્યો યથાજ્ઞત્વ ॥

“અર્થ—જાણીને અથવા વગર જાણે પણ જે ઉત્તમશ્લોક એવા ભગવાન અચ્યુતનું નામ સંકીર્તન કરવામાં આવે છે, તો તે કીર્તન કરનાર પ્રાણીનું સમગ્ર પાપ, જેમ ધણાના ઢગલાને અગ્નિ ખાળી નાખે, તેમ ખાળી નાખે છે”

“એ ઉત્તમશ્લોકના ગુણોનું સ્મરણ કરાવનારાં નામોનો ઉચ્ચાર કરવાથી, પાપી મનુષ્ય જેવો શુદ્ધ-પવિત્ર થઈ જાય છે તેવો, આપણે ઈર્મમાર્ગોમાં ભેતાં આળ્યા તેવા, તપ, વ્રત, યજ્ઞ, યોગસાધનાદિ અનેક સાધનરૂપ ઘણાંક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી પણ શુદ્ધ થતો નથી. તેવાં પ્રાયશ્ચિત્તો અત્યંત શોધક એટલે પાપમૂલક અવિદ્યાનો સમૂળો નાશ કરવા રૂપે, અંતઃકરણને અત્યંત સ્વચ્છ કરનારાં હોતાં નથી. એકવાર પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને અંતઃકરણ ધોયું હોય, પણ થોડા સમય પછી પાછું તે *અસન્માર્ગે પ્રવર્તે તો તે હતું તેવું ને તેવું થઈ રહે છે. પણ અચ્યુતના ગુણોનું ઈમારકનામ તો તે પાપને ધૂવે છે, એટલું જ નહિ, પણ ત્યાંથી આરંભીને અંતઃકરણને સત્વર સન્માર્ગે વાળે છે, અને જ્યાંસૂધી પાપ ધોવાયું નથી, ત્યાંસૂધી ચિત્ત સન્માર્ગે વળતું પણ નથી. એ પરબ્રહ્મનું પવિત્ર નામ જાણી ભેદને તો શું, પણ માત્ર કોઈ જાતના સંકેતથી—અર્થાત્ કોઈ મનુષ્યનું તેવું નામ હોય તેને ખોલાવવા સારુ—તે નામ લેવાથી—પરિ-

* અસન્માર્ગે—જાટ માર્ગે, હલટ માર્ગે, પાપમાર્ગે † સ્મરણ કરાવનારું.

હાસથી-હાસ્ય ભાવથી, કોઈના આળા પાડવારૂપે લેવાથી અથવા ઠકુથી પણ જો લેવામાં આવે, તો તે અશેષ પાપને હરણુ કરનારું છે, એમ તત્ત્વોનું રહસ્ય જાણનારાઓનો નિશ્ચય છે.*

“એ અવિનાશી પરમાત્માનું નામ માત્ર, સર્વ પાપનો જ નાશ કરે છે, એમ નહિ, પણ સમગ્ર તાપ-દુઃખનો પણ નાશ કરે છે. એના સ્મરણ માત્રથી જે પુણ્ય થાય છે, તે ત્રણે લોકમાં બીજાં સર્વ પુણ્યકર્મોથી મોટું છે. તત્ત્વ વાક્ય એ છે કે, ભગવાન્ અચ્યુતનામસ્મરણનું પુણ્ય ગંગાદિ સર્વ તીર્થોવડે થતા પુણ્યથી પણ મોટું છે, સમગ્ર વેદાધ્યયનના પુણ્યથી પણ મોટું છે, અશ્વમેધાદિ યજ્ઞોના પુણ્ય કરતાં પણ મોટું છે; એ દેહને ત્યાગ કરી પરલોકમાં ગમન કરતા પ્રાણાત્માને, મોક્ષધામને-અચ્યુત-પુરને માર્ગે લઈ જનારા ભોમિયારૂપ છે; આ સંસારરૂપ મહાવ્યાધિના ઔષધરૂપ છે, ને સમસ્ત દુઃખ કલેશનો નાશ કરનારું છે; અને એ પણ વળી તે કૃપાળુના અનંત નામોમાંથી બહુ જ ટૂંકું ને હ્રસ્વાક્ષરો વાળું-હ અને રિ હરિ-એ બે અક્ષરનું જ નામ, સતત જીલે લીધું હોય તોપણ તે પૂરતું છે. જેમ અનિચ્છાએ પણ અડકવામાં આવે તો અગ્નિ પોતાના સ્વભાવથી જ અડનારને બાળે છે, તેમ ‘હરિ’ એ નામોચ્ચારણનો, પાપનું હરણુ કરવાનો સ્વભાવ જ છે. તે ગમે તેવા દુષ્ટાત્માએ સ્મર્યું હોય તો તે તેનાં પાપનું હરણુ જ કરે છે. એ પવિત્ર પુરુષનું નામ એટલું બધું પવિત્ર છે અને એટલું બધું સરળ-સગવડ ભરેલું છે, કે તે ભજનાર સ્મરનારને તેના ભજનોના સ્થાનનો, ભજવાના સમયનો, કે ભજવાની સ્થિતિનો, કશો નિયમ રાખવાની આવશ્યકતા નથી. અમુક ઠેકાણે જ તે ભજય, અમુક સમયે જ તે સ્મરાય ને અમુક સ્થિતિમાં હોઈએ તો જ તેનું સ્મરણ થાય, એવો કશો નિયમ નથી. યજ્ઞકર્મ કરવું હોય તો તેમાં સમયનો નિયમ અવશ્ય છે; દાન કર્મ, સ્નાન કર્મ ને બીજાં ઉત્તમ જપાદિક સર્વ કર્મો કરવા માટે, સમયાદિકનો નિયમ આવશ્યક છે-તે તે કર્મો તો શાસ્ત્રે કહેલા અમુક સમયોમાં જ થાય; પણ ભગવાન્ અચ્યુતના નામસંકીર્તન માટે, તેવો કશો નિયમ નથી. તે તો ગમે ત્યારે અને ગમે તેવી સ્થિતિમાં પણ ભજય. ચાલતાં, ઉભાં રહીને, સૂઈને, ખાતાં પીતાં, બેસતાં ઉઠતાં, પણ જો હરિ હરિ, અચ્યુત પ્રભુ, કૃષ્ણ એવો નામોચ્ચાર કરે તો તે પ્રાણી, પાપથી મુક્ત થઈ જાય છે.

“એનું ધરણુ એ છે કે, એ પવિત્ર પ્રભુનું નામ સ્વતઃ જ પરમ-
પાવન અને મહાપતિત્વને પણ પવિત્ર ઠરનારું છે. માટે ગાહે અપવિત્ર
હો, પવિત્ર હો, કિંવા ગમે તેવી અવસ્થામાં હો, પણ જે મનુષ્ય એ
વાચુદેવ અચ્યુતનું સ્મરણ કરે છે, તે તેના શરીરની બહારથી ને અંદ-
રથી અંતઃકરણમાંથી—પણ શુદ્ધ—પવિત્ર બને છે. હે પ્રિય પંથી જનો!
એવું ઉત્તમોત્તમ અચ્યુત શરણુપ્રાપ્તિનું સાધન, અચ્યુતનામસ્મરણ છે,
માટે તમે સૌ આજ્ઞા મૂઢી, તે પ્રભુને વિષે પ્રેમસાવથી દૃઢ મન પડેલી,
નિરંતર તેનું નામસ્મરણ કરો; પૂર્ણ સાધન થઈને દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક તમારી
જિહ્વા ધન્દ્રિયને તેનું સ્મરણ કર્યો જ ઠરવાનો અભ્યાસ પાડો. અભ્યાસ
પાડવાથી ગમે તે વેળાએ, ગમે તેવી અવસ્થામાં પણ તે તેનું સ્મરણ
કરતી જ રહેશે. એમ કરતાં કરતાં, છેલ્લે અંતઃકરણમાં તેના સંસ્કાર પહોંચી
જશે, એટલે અંતરમાં તેની લય—લેહુ લાગશે, કે અંતઃકરણ તેમાં લય—
લીન થઈ જશે. એમ ધાય એટલે બસ. પછી શું જોઈએ? પછી તો પ્રભુ
અચ્યુત પાસે જ છે. તે તત્કાળ ઉદ્ધારી લેશે. આ લાંબે માર્ગે ચાલવાનો
પરિશ્રમ સુદ્ધાં છોડાવી દઈને ઠંઠાય એકદમ પોતાના પવિત્રધામ—અચ્યુત-
પુરને વિષે લઈ જશે. માટે પ્રમાદ તથા આજ્ઞા મૂઢી તત્પર થઈ જાઓ.
તમારું ઠંડ્યાણુ થાઓ, ઠંડ્યાણુકર્તો પ્રભુ તમારાપર પ્રસન્ન થાઓ.”

એવી રીતનો અત્યુત્તમ ઉપદેશ શ્રવણ કરી, સર્વ પંથીજનો બહુ
આનંદ પામ્યા, ને તેમાંથી પોતપોતાની રુચિ પ્રમાણે પ્રત્યેક જણે સતત
સ્મરણ કરવા સારું પ્રભુનું એકેક નામ, તે મહાત્મા પાસેથી, ફરી ફરીને
સ્પષ્ટ રીતે, પૃથક્ પૃથક્ સાંભળી લીધું. સત્સાધકની આજ્ઞાથી પ્રભુ
અચ્યુતની જયગર્જના કરી, તે કૃપાળુને વંદન કરી કરીને સર્વ પંથીઓ
જળની બહાર નિહાળ્યા.

પછી તે મહાત્મા ગુરુએ સર્વને એ પવિત્ર સરિતાના તટમાંથી,
થોડી થોડી સુંદર સ્થેત મૃત્તિકા લેવડાવી, ને તેને જળમાં ઘોળી, તે-
વડે પોતપોતાનાં લલાટ, કંઠ, બાહુ, હૃદય ઇત્યાદિ સ્થાનોપર, ઊર્ધ્વપુંડ-
રિપુંડ વગેરે, જેની જેવી ઇચ્છા હતી, તે ઠરવાની આજ્ઞા કરી. પછી
સત્સાધક બોલ્યો; “પ્રભુ અચ્યુતના પવિત્ર મંત્રનો ઉચ્ચાર કરીને, સૌ
ઊર્ધ્વપુંડ કરો. એ ઊર્ધ્વપુંડ ઉચ્ચસ્થાનના નિવાસીનો યોગ કરે છે, અર્થાત્
આપણો પ્રભુ અચ્યુત, સર્વનો ઇશ્વર હોવાથી, તે સર્વ ઠરતાં ઉચ્ચ
સ્થાને ધિરાળે છે, તેના ઠરતાં ઊંચે કોઈ જ નથી, તે જ સૌના ઉપર

છે, તે એ દર્શાવે છે. બીજું, ઊર્ધ્વપુંડ્ર આપણા ઉચ્ચ માર્ગનો પણ યોધ કરે છે, કે આપણો માર્ગ સૌથી ઉચો છે ને ઉચ્ચસ્થાને જવાનો છે- ત્યાંથી નીચે-જગત્પુરમાં કે નરકાદિ સ્થાનમાં પતન થતું નથી. ત્રીજું એ ઊર્ધ્વપુંડ્ર આપણને ઉભા ખડંગ-જાગ્રત-સાવધ રહેવાનું સૂચવે છે. બેઠેલા કે સૂતેલા એટલે આળસુ, પ્રમાદી, અસાવધ, અને ભક્તિ શ્રદ્ધા રહિત પંથીથી આ માર્ગ ચાલી શકાય તેવું નથી-અસાવધ પંથીને તો જ્ઞાતજ્ઞતામાં કાલાદિક શત્રુઓ ફસાવી દે છે. ચોથું, ઊર્ધ્વપુંડ્ર આપણો માર્ગ સરળ, સીધો અને જાને જાણ્યો મર્યાદાબદ્ધ હોઈને સુરક્ષિત છે એવું સૂચવે છે; અને સરળ સ્વભાવથી રહીને, પૂર્વે થઈ ગયેલા મહાત્મા પંથીઓએ બાંધેલી મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરતાં, સીધે સીધો જે ચાલ્યો જાય છે, તે પંથી સુખેથી અચ્યુતપુર પહોંચી જાય છે. પાંચમું, ઊર્ધ્વપુંડ્ર કરતી વેળા, અચ્યુતનામોચ્ચારણ કરવું, તે એવું સૂચવે છે કે, સરળ સાવધપણે વિચરવા યોગ્ય અને ઉચ્ચપદે લઈ જનારો એ અચ્યુત માર્ગ છે. તેમાં વિચરનાર પંથીને સૌથી વધારે સુરક્ષિત રાખનાર એ પુણ્યશ્લોક પ્રભુનાં નામોચ્ચારકરૂપ મહામંત્ર છે; માટે પંથીઓએ સૌએ અત્યાવશ્યક એ અદ્વૈત પરબ્રહ્માના રમરણના મહામંત્રનો સતત જાપ કરવો. ત્રિપુંડ્ર એ પરમાત્માની ત્રણે કાળની, ત્રણે કાર્યની, પરમ અદ્ભુત શક્તિ દર્શાવે છે. એ મહામંત્રો, જાપકની ક્રયાનું કવચ-બખતર છે, મનનો મળ ધોનાર ક્ષાર છે, પાપસમૂહનો પ્રલયાગ્નિ છે, ચિત્તની શુદ્ધિનું સરલ સાધન છે, સુક્તિમાર્ગનું મૂળ છે, અચ્યુતપથનો સેતુ છે, સકલ કલ્યાણનું નિધાન છે, દોષ માત્રનું શોષણ છે, પાવનથકી પાવન છે, મંગળ-થકી મંગળ છે, ભવરોગનું ઔષધ છે, જીવનું જતન છે, જીલનું અમૃત છે, સંસાર સિન્ધુની તરણિ-નાવ છે. એ મંત્ર જાપવો, તે મનની સૌથી સારી કરણી છે ને તેથી પરિણામે નિશ્ચયપૂર્વક શ્રીહરિ ચરણનું શરણ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે હે પ્રિય પંથીઓ! અત્યારથી આરંભીને હવે તમે સૌ, પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા અચ્યુતનામરૂપ મહામંત્રનો સદાકાળ જાપ કરજો; અને જ્યારે જ્યારે હૃદય શુદ્ધ થાય ત્યારે ત્યારે આ અચ્યુત શરણાગતનાં ચિહ્ન ધારણ કરજો. લ્યો, ચાલો હવે, સમય થઈ ગયો છે, માટે સામે પાર જઈ મુકામ કરીએ.” એવી આજ્ઞા થતાં જ, સૌ પંથીઓ તયાર થયા ને ઉપરાઉપરી હૃષિકેર અચ્યુતેશ્વરની જય-ગર્જનાઓ સાથે, એ પવિત્ર સરિતાને આજીંધીને પેલે પાર આવેલાં રમ્ય પથિકાશ્રમને વિષે જઈ, મધ્યાહ્ન ગાળવા સારું ઉતરી પડ્યા.

અચ્યુતપુરદ્વારનું ઝાંખું દર્શન-સ્મરણ સમાધિ

નીચે અચ્યુત માર્ગપર થતી સર્વ ક્રિયા, અદ્ભુત વિમાનમાં રહેલા પુણ્યજનો ઇત્યંભૂત ભેઈ રહ્યા હતા. તેઓએ પણ પથિકાશ્રમ ઉપર, એટલે કે તેમાંથી સઘળી ક્રિયા રૂઢી રીતે ભેઈ શકાય તેવે સ્થળે, અંતરિક્ષમાં વિમાન સ્થિર કર્યું. ધરાખર મધ્યાહ્ન થયા. પુણ્યજનો અને પાંથિકો પોતપોતાનાં સંઘોપાસનાદિક નિત્ય કર્મને વિષે પ્રવૃત્ત થઈ ગયા. સાંજ પડવા આવી, તોપણ પથિકાશ્રમમાંથી સંઘ નિકળ્યો નહિ. તેપરથી જણાયું કે, આજની રાત્રિ પણ આ ધર્મિનાશ્રમમાં જ તેઓ ગાળશે. રાત્રિ થઈ, પુણ્યજનો નિત્ય કર્મથી પરવારી શુરુ વામદેવજી સહિત, પોતપોતાનાં આસનો પર બેસી ગયા; અને સૌ પુણ્યાત્માઓ પથિકાશ્રમને વિષે એકાગ્રતાથી ભેવા લાગ્યા.

ત્યાંનો આજનો રંગ કંઈ જૂદા જ પ્રકારનો હતો. છેટેથી જાણે ભમરા ગુંજી રહ્યા હોય તેવો મધુરો અને એક સરખો અટૂટ શબ્દ પથિકાશ્રમમાંથી સંભળાતો હતો. તે શબ્દ શાનો છે, એ જાણવા સારુ, વિમાનવાસીઓ તદ્દન શાંત થઈને સાંભળવા લાગ્યા, ત્યારે તેમને સ્પષ્ટ જણાયું કે, એ તો અત્યેક પંથીએ, શુરુ પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલા અદ્વિતીય અચ્યુતનામમન્ત્રના સ્મરણનો ધ્વનિ છે. પ્રથમ અચ્યુતનામસ્તોત્ર ગાવારૂપે રાત્રિનું કીર્તન કર્યું. પછી સર્વ પંથીઓ પોતપોતાનાં પૃથક્ પૃથક્ આસનોપર સ્થિર થઈ બેઠા અને પછી અચ્યુતનામમન્ત્રનું એકાગ્ર મને સ્મરણ કરવા લાગ્યા. કોઈ કોઈના સામું કે બીજે ક્યાંય આડું અવળું પણ ભેતા નહોતા; કોઈની સાથે કિંચિત્ પણ વાત કરતા નહોતા; સૌની દૃષ્ટિ પોતાની નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર અચળ હતી. હસ્તપાદાદિ અવયવ સમેટેલા છે, મુખેથી સ્પર્શતાના સરળ પ્રવાહની પેઠે એક સરખો-અર્ણકિતપણે નામધ્વનિ થયા કરે છે; ઘણું ઠરીને સૌએ ટુંકું અને હ્રસ્વાક્ષરવાળું ‘હરિ’ એ સરલ નામનો જાપ જપવો જારી રીધો હતો. જેમ જેમ સમય થતો ગયો અને રાત્રિ વ્યતીત થતી ગઈ, તેમ તેમ કેટલાક પાંથિકોને ત્યાં ને ત્યાં જ નિદ્રાદેવીએ ઘેરી લીધા, ને ધીરે ધીરે બેઠાં બેઠાં જ તેઓને નિદ્રાસમાધિ લાગી ગઈ. કેટલાક સાવધ પંથીઓ પોતાના મુખથી થતાં મંગળ નામોચ્ચારણ સાથે એકતાર થઈ જવાથી સ્થિર-ચિત્ત બની ગયા, કેટલાકોને નામસ્મરણ સાથે એવી લય લાગી ગઈ, કે તેમનો શ્વાસોર્ધ્વાસ પણ પેસવા નિકળવારૂપ લોભવિલોભ (ઉલટી સુલટી) ગતિ મૂઢી દબને, માત્ર એક સરખો બહિઃપ્રવાહ કરવા લાગ્યો.

એમ કરતાં કરતાં થોડીકવારે કેટલાકો જડવત્ સ્તબ્ધ બની ગયા. કોઈ કોઈતો ઉન્મત્તની પેઠે ઉભા થવા લાગ્યા, કેટલાકનાં શરીર ઠંપિત થઈ શેમાંચિત થઈ ગયાં, કેટલાકો મોટેથી ધ્વનિ કરવા લાગ્યા, ને કોઈ કોઈ તો બાજુ આનંદના ઓઘમાં ઝીલતા હોય તેમ, ‘અહો! અહો!’ ‘અહો! અચ્યુતપ્રભુ!’ ઇત્યાદિ ધ્વનિ કરવા લાગ્યા.

એ સર્વ કરતાં વળી એક પંથીની તો વિલક્ષણ સ્થિતિ જોવામાં આવી. તે પ્રથમ તો એકમને નામસ્મરણ કરતો હતો. તેમાં બાજુ એક તાર થઈ જઈ, પોતાની સામે કોઈ પ્રિયતમ પદાર્થને પ્રત્યક્ષ જોતો હોય, તેમ નેત્ર ઉઘાડી સ્થિર દૃષ્ટિ જોડીને જોવા લાગ્યો; તે થોડીવારે એકદમ ઉભો થઈ જઈ, “વાહ! વાહ! ધન્ય! ધન્ય! અહોજન્મ! અહોભાગ્ય! અહોશુર!” એવા શબ્દો ઉચ્ચારતો આસનપરથી એકદમ બહાર પધિ-કાશ્રમના ચોક ભણી દોડ્યો. બહાર આવતાં આવતાં અકસ્માત્ બાજુ તેને મોટી ઠેસ વાગી હોય, તેમ તે લથડ્યો, ને “અહા! હે નાથ! હે સ્વામિન્! હે કૃપાળુ! હે સર્વેશ્વર! હે પ્રભુ અચ્યુત! હું દીન પામર સર્વથા આપને શરણે છું!” એટલા શબ્દો બોલતાં, ભોંય પડતાંની સાથે જ ત્યાં એક અતિ અદ્ભુત મહાપ્રકાશ પ્રકટ થયો, ને તેમાં તે જોતજોતાં ઢંકાઈ ગયો; અર્થાત્ તે મહાપ્રકાશના અપાર તેજથી પેલા વિમાનવાસી આદિક સર્વજનો અંજાઈ ગયા, ને ત્યાર પછી ત્યાં શું થયું, તે કશું જોઈ શક્યા નહિ.

થોડીકવારે તે પ્રકાશ અદૃશ્ય થયો. આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયેલા સત્સાધક આદિ સર્વ પંથીઓ, આ શું થયું, તે જાણવાની ઉત્કંઠાથી, તત્કાલ બહાર ચોકમાં આવ્યા ને જૂએ છે તો ત્યાં એક પંથી બાજુ ઢંકવત્ પ્રણામ કરતો હોય તેમ, લાંબો થઈ, હાથ જોડીને ભૂમિપર ઊંચો પડેલો હતો. તેને એવી દશામાં અચેત સરખો પડેલો જોઈ, ઘણાક પંથીઓ મોટા સાદ કરીને બોલાવવા લાગ્યા, ને શરીર ઢંઢોળીને ઓળખવા લાગ્યા. મહાત્મા સત્સાધકે તુરત તેને ઓળખીને કહ્યું, “અરે! આ તો પેલો પવિત્ર પ્રેમાળ પથી! શું એને તમે અચ્યુતતીર્થમાં અચ્યુતપ્રતિમાનું પ્રેમાવલોકન કરતાં દિગ્મૂઢ થઈ ગયેલો જોયો નહોતો? એ પરમ પ્રેમી* છે, ને આજે સૌની સાથે પ્રેમભક્તિપૂર્વક અચ્યુતના સ્મરણમાં તહીન થઈ જવાથી, તે કૃપાળુ પ્રભુએ, આજે તેને ઠંધક ચમત્કાર ખતાવી ભાગ્યશાળી ઠર્યો હોય, એમ લાગે છે. અહિંયાં પેલા ક્ષણ કાળ પુરુષની ભીતિનો તો લેશ પણ સંભવ નથી, પણ માત્ર

* અહિંયાં પ્રેમી એટલે નિષ્કામ ભક્તિમાન સમજવો.

પ્રેમાવેશમાં જ તે આમ અચેત થયેલો લાગે છે; માટે ચાલો, કોરે ખસો, આપણે તેને જાગ્રત કરીએ.”

એમ કહી તે મહાત્મા તેની પાસે જઈને બેઠો, ને મસ્તકે તથા શરીરે હાથ ફેરવી, મીઠે સ્વરે બોલાવા લાગ્યો; “હિ પ્રિય પંથી ! હિ અન્યુતપ્રિય ! * તું શા કારણથી આમ પડેલો છે ? સાવધ થા, સાવધ થા.” આવા બે ત્રણ સાદ કરવા સાથે તેને સારી પેઠે ઢંઢેબો ત્યારે નિદ્રામાંથી જાગતો હોય તેની પેઠે તે, બેળાકળા સરખો, ચોમેરે દૃષ્ટિ ફેરવતો, બેઠો થયો; ને મહાત્મા સત્સાધકને પોતાની પાસે ઉભેલો જોતાં જ, “અહા ! ધન્ય શુરુવર્ચ ! ખસ ! આપે કૃતાર્થ કીધો !” એવા શબ્દો બોલવા સાથે તેના ચરણમાં પાછો પૂર્વવત્ નમી પડ્યો. સત્સાધકે હાથ ઝાલી ઊઠાડીને તેને પ્રેમથી પોતાના હૃદય સાથે ચાંપ્યો ને આ શો પ્રકાર બન્યો હતો, તે જણાવવા આજ્ઞા કરી. તેણે પુનઃ ચરણ વંદી, કર જોડીને કહ્યું; “કૃપાળુ શુરુદેવ ! અહા ! સદ્ગુરુનો મહિમા અગાધ છે. એવું હું ઘણીકવાર મહાત્મા પુરુષોને મુખે સાંભળતો, તે મેં આજે પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યું. આપ કૃપાળુના પારમાર્થિક ઉપદેશમાંથી, સૌ પંથીઓ સાથે હું જગત્પુરમાંથી કાલસય જાણી, નાસીને આ અલય પંથે ચલ્યો, તે સર્વ આજે મને સદ્ગુણ થયું. હું આજે ખરેખરે નિર્ભય થયો ! અન્યુતતીર્થમાં જાયતું હૃદય પરબ્રહ્મરૂપ આજે મેં અહીં પ્રત્યક્ષ દીઠું છે ! શું દીઠું ? ના, ના ખસ એ જ સ્વરૂપમાં હું લીન થઈશ ! રે થયો છું. પણ તેનું વર્ણન ન થઈ શકે, એ તે એ જ ! અન્ય નહિ ! અહો ! અન્યુતતીર્થમાંથી નિકળ્યા ત્યારનું એ અદ્ભુત સ્વરૂપ મારી દૃષ્ટિ સમીપ રમણ કરતું હતું; પણ જ્યારે આપે મને તે કૃપાળુના નામમત્રનો ઉપદેશ કર્યો, ત્યારથી તો, જ્યારે જ્યારે હું તે નામમત્ર ઉચ્ચારું છું, ત્યારે ત્યારે તે ઘનશ્યામ પ્રતિમા મારા હૃદયમાં ખડી થવા સાથે, મારાં રોમેરોમ ખડાં થઈ જાય છે, ને પ્રેમાવેશથી જાણે હું તેને ભેટી પડું એમ થાય છે. પણ એ શી રીતે બને ! ! એવા જ આવેશમાં આજે સૌની સાથે હું નામધ્વનિ કરતો બેઠો હતો, તેવામાં હૃદયને વિષે દેખાતા

* અન્યુતપ્રિય-અન્યુત પ્રભુને અતિ પ્રિય એવા હે પથી ! કારણ કે એવા અન્યુતપદપ્રેમી પથીઓ, અન્યુતને સૌ કરતા વધારે વહાલા છે.

† ઉપર જ્યાં જ્યાં નામમત્ર શબ્દ વાપર્યો છે, ત્યાં ત્યાં સુશુણોપાધિક ભક્તિપદો ઉશ્વરનો નામોચ્ચાર ને નિર્ગુણ ઉપાસના પદો વાસનાક્ષય અને પરબ્રહ્મરૂપમાં લય થવાનું સાધન સમજવું.

સ્વરૂપાનંદમાં મીચેલાં નેત્ર ઊઘડી ગયાં ને સ્વરૂપાનુસંધાન થઈ ગયું. મારી સામે પણ પ્રત્યક્ષ એ જ અદ્ભુત મૂર્તિ રમણ કરતી મારા જોવામાં આવી. તેનું તેજ અપાર હતું. સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, વિદ્યુત કે અગ્નિના પ્રકાશથી પણ તે પ્રકાશ ઐષ હતો. તેના પ્રકાશમાં જ સર્વ હતું. સામું જોઈ જ ન શકાય તેવું હતું. છતાં પ્રેમાવેશમાં જ તેને ભેટી પડવાને એકાએક હું દોડ્યો. હું તત્કાળ અદ્ભુત દિવ્ય મૂર્તિનાં ચરણારવિન્દમાં જ સ્વાભાવિક રીતે જઈ પડ્યો. મારાં મનને નિશ્ચય હતો કે, મારે અને સર્વને માટે સૌથી નિર્ભયસ્થાન માત્ર એ જ છે, તેથી મેં તે મહામંગલ મંજુલ યુગલ* ચરણારવિન્દને વળગી પડી, તે જંનેના મધ્યમાં મસ્તક મૂકી દીધું. પણ વાર એટલી જ થઈ કે, હું કંઈ પ્રાર્થના કરું, ને નેત્ર ઊઘડી તે વડે એ મહા મંગલસ્વરૂપને સારી રીતે અવલોકવા શક્તિ-માત્ર થવાની તે કૃપાળુ પાસે કિંચિત્ લિહ્યા માગું, તે પૂર્વે તો મારી ભીંટલી બાથ મને ખાલી પડેલી લાગી ને મારા મસ્તક આગળથી તે મંગળ મંજુલ ચરણકમળ કોણ જાણે ક્યાંય અદૃશ્ય થઈ ગયાં! અહા! કૃપાનાથ! હવે મને પામરને ફરી તે ક્યાંથી પ્રાપ્ત થશે! ! શું હું તે પરમ પૂજ્ય કલ્યાણકારી સ્વરૂપનું દર્શન કરવા યુતઃ કોઈક પણ સમય લાગ્યશાળી થઈશ? "

તેનું આવું લાવણ સાંભળી, સર્વે પંથીઓ વિસ્મય પામી ગયા. મહાત્મા સત્સાધકે બહુ હર્ષથી તેને પોતાના હૃદય સાથે આંપીને કહ્યું; "અહો! લગવત્રેમીજન! તું સૌ કરતાં મોટો લાગ્યશાળી, કે તને એવો લગવત્રસ્વરૂપનો ભાસ થયો. તારા શુદ્ધ પ્રેમને વશ થઈ કૃપાળુ અચ્યુતપ્રભુ તને શીઘ્ર પોતાનો સાક્ષાત્કાર આપશે. બાપ, તને ધન્ય છે, તારુ કલ્યાણ થાઓ." પછી તે સર્વ પંથીઓને કહેવા લાગ્યો, "પાંચિકો! બુઓ, આનું નામ જ અચ્યુતસ્મરણ! એ પ્રમાણે પ્રભુની દિવ્ય મૂર્તિને પ્રેમથી અંતઃકરણમાં જોવા સાથે મુગ્ધેથી સ્મરવામાં આવે, એ જ નામ-સ્મરણ શીઘ્ર ફળદાયી છે, અને એ પ્રકાર પ્રત્યેક પંથીને સાધ્ય થવા સારુ જ માર્ગમાં અચ્યુતતીર્થનું પવિત્ર દર્શન છે. અચ્યુતતીર્થમાંની અચ્યુત પ્રતિમા, પ્રત્યેક પંથીના અંતઃકરણમાં આલેખી રાખવાની છે; અંતર્યક્ષવડે અહર્નિશ તેનું અવલોકન-શોધન કર્યા કરવાનું છે. આપણા આ પ્રેમાળ પંથીએ અર્થ યથાર્થ સિદ્ધ કર્યો છે; તો તેનું ફળ પણ તેને પ્રાપ્ત થવા માટેલું આપણે સૌએ પ્રત્યક્ષ જોયું. અહા! અંતર્યામી

* યુગલ=એ; જોડ † અંતર્યક્ષ=અંતઃકરણમાંનાં ચક્ષુ, અર્થાત્ મનોમય ચક્ષુ.

પ્રભુ અન્યુત દેવા પરમ દયાળુ અને પ્રેમાધીન છે, કે પોતાનું માત્ર નામસ્મરણ કરનારને અને સ્વરૂપનું સ્મરણ-ધ્યાન કરનારને આવી મળ્યા વગર રહેતા નથી. માટે આપણ સૌ અંતરમાં તેના સ્વરૂપને જોતા જઈ, સુખેથી નામસ્મરણ કરતા જાઓ. ભૂતમાત્રનું નિદાન એ જ છે, કે તેને જે નિરંતર લગે છે-અનુલવે છે-તે જ એ બ્રહ્મમાં લીન થાય છે. નિષ્કામ લક્ષ્મી જ એ અન્યુત પ્રભુમાં ઠરે છે. તે કૃપાના સાગરની લહર આપણા ઉપર અવરય આવશે જ.”

એટલું કહી વળી તે મહાત્મા બોલ્યો; “પણ પ્રિય પચિકો ! પ્રભુના નામનો એવડો મોટો મહિમા મેં તમને સંભળાવ્યો ને આપણે સૌએ પ્રત્યક્ષ જોયો પણ ખરો; તો પણ એ ઉપરથી કેટલાક મૂર્ખજનો જેમ અવળે માર્ગે દોરઈ જાય છે, તેમ ન થવા માટે તમારે સહુને સાવધ રહેવાનું છે. કેટલાક કુટિલો અને મિથ્યાચારી જનો એવો વિચાર ઠસાવે છે કે, ‘જ્યારે પ્રભુનું નામ જ માત્ર સદસ પાપને નાશ કરનારું, સર્વ અપવિત્રતા મટાડતું ને પુણ્યના લંકારરૂપ છે, ત્યારે તો હવે આપણને પાપને માટે શી ચિંતા છે, ને કીયું કુકર્મ આપણને નડવાનું છે ? ગમે તેટલું પાપ થશે, તો પણ તે માત્ર પ્રભુનું એકાદ નામ ઉચ્ચારીને દૂર કરી દઈશું ! વાહ ! આ તો બહુ સારું થયું ! હવે તો આપણે શાસ્ત્રમર્યાદાની, પરલોકની, કે નિયંતા આદિ કોઈની ભીતિ રહી નહિ ! એમ માનીને યથેચ્છાચરણ કરવા માંડે છે, ને અંતે પાતકના ઓઘમાં તણાઈ મરે છે. પણ હે પુણ્યવાન પંથીઓ ! લગવાનના નામનો પ્રસાદ જાણીને કોઈએ પણ સદાચરણ કે સન્માર્ગ ત્યાગ કરવાનો નથી. જગતની વાસનાનો ક્ષય થયા વિના પરમાત્મા પ્રાપ્ત થતો નથી. જેની વાસનાનો ક્ષય થાય છે, તે જ હવ શુદ્ધ આત્મા-પરમાત્માને પામી શકે છે, અન્ય નહિ. રાજાના રાજ્યમાં રહી સુખેથી તેના યશ ગમે તેટલા ગાય, પણ તેને માહું લાગે તેવાં કાર્ય-તેના સ્થાપિત સદાચારની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતો હોય, તેવા મનુષ્યને રાજા ક્યાં સૂઝી ક્ષમા કરશે ? અંતે ગમે તેવા દયાળુ રાજાને પણ, તેવા મિથ્યાચારી મનુષ્યને, રાજ્ય-રક્ષણાર્થ-ધર્મરક્ષણાર્થ અવશ્ય મોટી શિક્ષા કરવી પડશે. તે જ પ્રમાણે આપણે પણ સર્વ સમર્થ પરમ દયાળુ પ્રભુ અન્યુતને ઈર્ષ્યત પણ માહું લાગે તેવું આચરીને અને તેના કરેલા નિયમનો ભંગ કરીને-કે જગત મિથ્યા છે ને પરમાત્મા જ સત્ય છે, એમ ન જાણી, મોહમાં રહીએ,

તો પછી ગમે તેટલું તેનું નામસ્મરણ* કરીએ, તો પણ શું ફળ થશે? તને આપણે શી રીતે પ્રિય થઈ શકીએ? અને તે આપણા પર કેમ કરીને દયા કરે?" એ પ્રમાણે વાતચિત કરતાં તેઓ સૌ પથિકાશ્રમમાં આળ્યા, ને નામસ્મરણ કરતા કરતા થોડીકવારે નિદ્રાવશ થઈ ગયા.

ખીજે દિવસે અરુણોદય પહેલાં, નિત્યનિયમપૂર્વક મહાત્મા સત્સાધક, અન્યુત્તરસ્મરણ કરતો પથારીમાંથી ચક્ર પલ્લવે બેઠો થયો. નામધ્વનિ સાંભળી એક પછી એક પંથીઓ પણ બેઠા થઈ, પ્રાતઃસ્મરણ કરવા લાગ્યા. પછી નિર્મળ સરિતાપર સ્નાનસંધ્યાદિ નિત્ય કર્મ કરવા સારુ ગયા. ત્યાંથી પરવારી સર્વ સંઘ એકત્ર થયો, ને સર્વેશ્વર પ્રભુ અન્યુત્તરના જયધ્વનિ સાથે તુરત જ માર્ગે પડ્યો. કેટલેક દૂર પહોંચતા મહાત્મા સત્સાધક બોલ્યો, “પ્રિય પથિકો! જો કે ઉત્તરોત્તર આપણો માર્ગ સરળ આવતો જાય છે ખરો, તોપણ જેવી કર્મમાર્ગમાં કેટલીક ભૂલવણીઓ, આપણામાંના અસ્થિર મનવાળા પંથીઓને સહજમાં લોળવી નાંખવા માટે જણાતી હતી, તેવી જ આ માર્ગમાં પણ આવશે. માટે ગમે તેવી લાલચ જોઈને પણ કોઈ લોળવાતા નહિ. આ જુઓ પેલી દૂર આપણા માર્ગની જમણી બાજુ એક ભૂલવણી આવી છે. આ પ્રસ્થાનમાં પણ કેટલુંક પેલા કામદેવની સત્તા તો છે જ; અને પંથીઓ-લાલચુ પંથીઓને આ શુભ શ્રેયસ્કર માર્ગથી ભ્રષ્ટ કરવામાં મુખ્ય કારણ-

* ટીકા-ભગવત્નામસ્મરણ એટલે અહિંયા પરમાત્માને વિચારવો, એવા અર્થ ઘટાડવો ઉપાસના પદ્ધતિ, પ્રભુનું સ્મરણ પ્રભુસ્મરણ પ્રાણીને સર્વ પાપમાથી મુક્ત કરનારુ અને ઉક્ત શુભોપી યુક્ત છે ખરું, પણ તેને જપનારે કેટલા અપરાધોથી બચવું જોઈએ, એ માટે શાસ્ત્રકર્તાઓ આ પ્રમાણે કહે છે-સત્ પુરુષ, સમ્મન વા સત્પદાર્થ કે સદ્ધર્મ-સન્માર્ગ, પ્રભુનામ ઇલાહિની નિન્દા, અનધિકારી, દુરાચારી એવા અસત્ જન આગળ સ્મરણનું માહાત્મ્ય કહી બતાવવું તે- વિષય, શિવ ઇલાદિ અનેક કારણપરત્વે ધારણ કરાયેલા પ્રભુનાં ભૂદા ભૂદા સ્વરૂપોને વિષે નિન્દાત્મક ભેદબુદ્ધિ; વેદશાસ્ત્ર ઉપર અશ્રદ્ધા, મહાત્મા-ઈશ્વર અશી સત્પુરુષોની વાણીપર અશ્રદ્ધા, નામને વિષે અર્થવાદ (એટલે કે રામ નામ લઈને પૂર્વે નલ, નીલ વાનરોએ પાણી ઉપર પાપાણુ તાર્યા હતા, તે કેટલાં અત્યારે કોઈ એક ઝીણું કાકરો પણ કેમ તારી શકવું નથી? ઇલાદિ વિતંડા કરવી તે), વળી નામ જેવું (સહેલું) સાધન છે તો પછી ગમે તેમ વર્તીશું તોય ચિન્તા નથી, એમ ધારીને નિષિદ્ધમત-ન કરવા યોગ્ય કર્મ-આચરણ આચરવા તે, ને એમ ધારીને જે વિહિત એટલે પોતાને યોગ્ય આવશ્યક કર્મ આચરવા જોઈએ તેનો ત્યાગ કરવો તે, અને અન્ય ધર્મો સાથે નામરૂપ સાધનની સરખામણી કરવી તે એવી રીતે પ્રભુના નામસ્મરણ કરનારને એટલા દશ અપરાધોથી બહુ જ સાવધ રહેવું જોઈએ; નહિ તો નામસ્મરણનું યથાર્થ ફળ યાવ નહિ

ભૂત એ જ થઈ પડે છે. એટલા માટે પૂર્વે આ માર્ગે થઈને વિચરેલા મહાનુભાવ પંથીઓ, પ્રત્યેક પંથીને, નિષ્કામ જની, કંઈ પણ આશા-તૃષ્ણા-કામના-તે સત્ હો કે અસત્ હો, તેથી વિમુખ-નિઃસ્પૃહ થવું, એવી ખાસ આજ્ઞા કરી ગયેલા છે ને તેને અનુસરવું એ જ કલ્યાણકર્તા છે.”

સગુણપાધિ માર્ગો

આ પ્રમાણે વાતચિત કરતાં તેઓ કેટલીકવાર એક વિસામા આગળ જઈ પહોંચ્યા. ખપોર થવાને હજી કેટલીકવાર હતી, માટે મધ્યાહ્ન ગાળવા સારું વિસામે ન ઉતરતાં, સંઘ આગળ વધવા માંડ્યો, તેટલામાં એક તેજસ્વી હૃદયુષ્ઠ મનુષ્ય સંઘની સામે આવતો દેખાયો. એ શરીરે સુશોભિત છતાં બોલવામાં ઘણો ચતુર હતો, તેણે વચ્ચે લાલ પહેર્યાં હતાં ને લલાટમાં સિન્દૂરનું તિલક હતું. કંઠમાં કંદેણનાં લાલ પુષ્પની માળા તથા હાથમાં હાથીદાંતની જપમાળા હતી. પોતાના વિચિત્ર વેશથી તે આખા સંઘનું ચિત્ત પોતાલણી ખેંચીને બોલ્યો:

“હું પુણ્યવાનો! હવે તમે શાને માટે ને ક્યાં ગણપતિ ઉપાસન

જવા માટે ઉતાવળ કરી રહ્યા છો? પ્રાપ્ત-પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય પદાર્થની પ્રાપ્તિ થયા પછી શો ઉચ્ચાટ છે? મારા બોલવાનો ભર્મ તમે સમજ્યા તો નહિ હો; માટે મારે કહેવું જોઈએ કે, જે નિર્લયસ્થાન પ્રત્યે જવા સારું તમે નિર્ણય છો, ત્યાં જવાનો ખરો માર્ગ હવે તમને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યો છે; માટે તેને ઉલ્લંઘીને આગળ વધવાની કશી આવશ્યકતા નથી. આ તમારી જમણી બાજુએથી આરંભાય છે, એ જ માર્ગ તમારે માટે આગળ વધવાનો છે ને એજ માર્ગ સત્ય છે, ને સર્વથી શ્રેયસ્કર, સરળ અને જ્યાં દુઃખનો લેશ પણ નથી, એવા સુખસ્થાન પ્રત્યે પહોંચાડે છે. એ સુખસ્થાનના અધિપતિ શ્રીગણેશ, કે જેને આણું જગત્ આદિદેવ તરીકે વંદે છે; ને જે સમગ્ર દેવગણ, મનુષ્યગણ, પિતૃગણ અને સંશ્લેષમાં સમગ્ર સૃષ્ટિગણના સ્વામી હોવાથી, જેનાં ગણપતિ, ગણાધિપતિ, ગણનાથ, ગણેશ ઇત્યાદિ અનેક નામે છે, તેવા સમર્થ પ્રભુની સાન્નિધ્ય આ માર્ગે થઈને જઈ પહોંચાય છે. એને શરણે થનાર મનુષ્ય સર્વ ઋદ્ધિ સિદ્ધિને લોકતા થાય છે, કારણ કે તે સર્વ ઋદ્ધિ સિદ્ધિના પણ પતિ છે. વળી એ સર્વ વિદ્યાના પણ અધિપતિ છે, સર્વ મંગળના દાતા છે, વિઘ્ન માત્રના વિનાશક છે. એટલા માટે સર્વ વિદ્યાઓ, સર્વ શાસ્ત્રો ને સર્વ સાંગલિક કાર્યોમાં સૌથી પહેલું તેમનું જ સ્મરણ-પૂજન થાય છે. માટે નિરંતર સુખ ભોગવવાની ઇચ્છાવાળા તમે, કે જે નાશવંત

જગત્પુરમાંના ત્રાસથી નાસી આવેલા છો, તે આ શુભ માર્ગે થઈને પરમ-સ્થાન પ્રત્યે ચાલ્યા જાઓ. કહેશે તો હું પણ ઠેક સૂધી તમારી સંગે આવીશ, કે જેથી માર્ગમાં કોઈ વાતની તમને અડચણ નહીં નહિ.”

એ સાંભળી ઘણાંક પંથીઓનાં મન લલચાયાં, ને કેટલાકો ગળીને પછવાડે રહેવા માટે ટપોટપ ખેઠા પણ ખરા; પરંતુ મહાત્મા સત્સાધકે તે ગણેશભક્તને નમસ્કાર કરીને એટલું જ પ્રત્યુત્તર દીધું કે; “અમે ઘણીક ઋદ્ધિ સિદ્ધિનો ત્યાગ કરીને આવ્યા છીએ, માટે અમારે તેની આશા નથી. વિદ્ય ત્યાં છે કે જ્યાં નિર્વિદ્યનું નામ નથી; જગતની સર્વ વિદ્યામાં અપરા વિદ્યા શ્રેષ્ઠ છે, જે અમને પ્રાપ્ત છે; જે માર્ગે અમે જઈએ છીએ તે માર્ગ મંગળમય જ છે; શાસ્ત્રના લક્ષમાં જે લપટાય છે તેનો છૂટવાનો આરો નથી. માટે અમે તો માત્ર આ સીધે સેરડે અચ્યુતપુર જવા ઈચ્છીએ છીએ; અમે સૌ શ્રી ગણેશને અમારા અચ્યુતપુર પ્રયાણ માર્ગમાં કોઈ પણ પ્રકારનું વિદ્ય ન આવે માટે પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ કરીને આગળ વધશું.” એમ કહેતાં જ તેણે પંથીઓસહ આગળ ચાલવા માહ્યું.

થોડેક આગળ જતાં વળી એક આડો ફંટાતો અતિ દેહીધ્યમાન રાજમાર્ગે આવ્યો. ત્યાંથી એક સૂર્ય સમાન તેજસ્વી પુરુષ આવી, પોતાના માર્ગનો સિદ્ધાંત પંથીઓને સમજાવવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું; “અહો ભાગ્ય-

સૂર્ય ઉપાસન

વાન્ પંથીઓ! સમસ્ત જગતને પોતાના પ્રકાશવડે જીવન આપનારા ને પ્રકાશનારા એવા હિરણ્યરુપ સવિતા-સૂર્યદેવને મૂંઝી બીજા દેવને કોણ ઉપાસે છે? વેદવચી જેની ઉપાસના કરવાની અવશ્ય આજ્ઞા કરે છે; અને જેનું નિરંતર ગાન કરવાથી તેની ઉપાસનાના મહામંત્રનું ‘ગાયત્રી’ એવું પવિત્ર નામ પડ્યું છે. એ “ગાયત્રી” મંત્રમાં માત્ર એ જગતપ્રકાશક દેવના સર્વોત્કૃષ્ટ તેજનું ધ્યાન કરવા સંબંધે કહેલું છે, અને સર્વ પવિત્ર યોગી મુનિજન, સર્વ મહાત્માગણ અને સર્વ સંસ્કારયુક્ત દ્વિજગણ, નિરંતર એ સર્વોત્કૃષ્ટ તેજનું જ ધ્યાન કરે છે; તેનો જ સ્તુતિપાઠ ભણે છે ને સર્વ રીતે તેની જ ઉપાસના કરે છે. એ પ્રતાપી દેવનો ઉપાસક આ લોકમાં પરમ સુખી રહે છે. તે શરીરે આરોગ્ય તથા દારિદ્ર્યથી મુક્ત રહીને, અંતે તેના દિવ્ય લોકને વિષે જાય છે, ને ત્યાં તેના જેવા જ દિવ્ય શરીરવાળો થઈ અનંતકાળ સુખ લોગવે છે; માટે હે પંથીઓ! નારાયણના બીજા રૂપ જેવા સૂર્યનારાયણની સમીપ જવાનો માર્ગ પ્રાપ્ત થયા છતાં, તેને અતિક્રમણ કરી આગળ ચાલવાની વૃત્તિ તમે કેમ ધારણ કરી રહ્યા છો?”

એના ઉત્તરમાં શુરુ સત્સાધકે ઠહું; “હિ દેવ! આપનું કહેવું યથાર્થ છે, પણ અમારે તો આ સીધે સેરડે અચ્યુતપુર પ્રત્યે જવું છે, કે જ્યાં સૂર્ય ચંદ્ર કિંવા અગ્નિ ઇત્યાદિ કોઈના પ્રકાશની આવશ્યકતા નથી ને જ્યાં આખો લોક જ સ્વતઃસિદ્ધ પ્રકાશમય છે, આનંદમય છે તથા ત્યાં ગયા પછી ઠહી પાછા આવવું પડતું નથી. આપનો માર્ગ શ્રેષ્ઠ છે એ સત્ય છે, પણ અમે તો દેવયાનમાર્ગે જવાની કામનાવાળા છીએ. એ અગ્નિમાર્ગ પરમ શ્રેષ્ઠ છે, એવું આ અમારી પથગોધિનીમાં જણાવ્યું છે; ને તેને જ અમે અનુસરનારા છીએ. મહાત્મા શુક, એ સૂર્યમંડળને લેહીને જ્યાં ગયા છે, તે તરફ અમારું પ્રયાણ છે.” એટલું ઠહીને, આ રાજમાર્ગ, જેને વેદોમાં પણ શ્રેષ્ઠ ઠહ્યો છે, તેનો ત્યાગ કરી, તે આગળ વધ્યો.

થોડેક દૂર જતાં એક સુંદર તેજસ્વી પુરુષ સામો મળ્યો. તેના ગળામાં તુલસી-કમળની માળાઓ, લલાટે ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક, શરીરે નિર્મળ શ્વેત વસ્ત્રો ને મુખે હરિ, ગોવિંદ, નારાયણ, એવા નામોચ્ચાર કરતો, સૌમ્ય ગ્રિહો ધારણ કરેલો, તે જ રાજમાર્ગની જમણી બાજુએ આવેલી એક અતિ રમ્ય આડગલી દેખા- વિષ્ણુ ઉપાસન ડીને સમગ્ર પંથીઓ પ્રત્યે તે કહેવા લાગ્યો; “હિ પુણ્યવંતજનો! સમસ્ત લક્ષિત મુક્તિના દાતા, સર્વલોકના ઈશ્વર અને લક્ષ્મીના પતિ એવા વૈકુંઠવાસી વિષ્ણુ ભગવાનનો આ પરમ માર્ગ મનુષ્ય દેહમાં જન્મીને, અવશ્ય પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. એની સત્તાથી જ સધળું છે, એની કૃપા-સંપાદન, એ જ મનુષ્ય માત્રનું કર્તવ્ય છે. એને શરણે થનાર અર્થાત્ એનું બાનું-શરણગિત ધારણ કરી, આ માર્ગે ચઢનાર પ્રાણી છેવટે એમના વૈકુંઠલોક-વિષ્ણુ લોકને વિષે જઈ પહોંચે છે, ને ત્યાં દિવ્ય ચતુર્ભુજ રૂપ ધારણ કરી, સદાકાળ સુખ ભોગવે છે. ભગવાન વિષ્ણુને શરણે થવાથી જગત્પુરનાં સમગ્ર દુઃખોથી તદ્દન મુક્ત થયેલો તે પંથી, વૈકુંઠમાં નિત્ય અધિકાધિક આનંદ માનતો થકો, પુનઃ કોઈ પણ કાળે તે દુઃખો પ્રાપ્ત થવાના ભયથી કેવળ મુક્ત જ બને છે. એવા આ વૈષ્ણવ માર્ગને ઉલ્લંઘી, આગળ વધવામાં કોણ બાણે તમોએ શું વિશેષ પ્રાપ્ત કરવા ધાર્યું છે? પણ એથી તો તમારી માર્ગની અજ્ઞાનતા જ જણાય છે, એ માર્ગમાં પ્રવેશ કરતાં જ કેવળ સુખ અને શાંતિનો લાભ થાય છે. અને સર્વ દુઃખનાં કારણો નષ્ટ થઈ જાય છે, તો પરિણામે તેમાં કેવું સુખ હશે, એ ઠંઈ કહેવું પડે તેમ નથી. તમે સૌ ઊર્ધ્વપુંડ્રધારી અને

સુખેથી હરિનામોચ્ચારણ કરતા હોવાથી, સ્વાભાવિક વૈષ્ણવો જ છે, તો પછી આ અતિ પવિત્ર વિષ્ણુમાર્ગનું કેમ અતિક્રમણ કરશે? અહીંથી આગળ વધાતું જ નથી. એનાથી પર કંઈ જ નથી. ક્ષરથી પર જે અક્ષર કહેવાય છે, તે આ જ છે.”

જેને રુચું તે પંથીઓ પછવાડે ગળી ગળીને રહેવા લાગ્યા; પણ તેઓની સ્પૃહા ક્યાં વગર, સત્સાધક તો એક સરખો ચાલતો જ રહ્યો, અને સાથેના પંથીઓને ચેતાવતો રહ્યો કે; “અત્યારે આપણે વાત કરવા પણ ઉભા રહેવા જેવું નથી; કારણ ઘણું અંશે એ બધી ભૂલવણી-ચૂકવણીઓ છે; ને એ બધીના સાર હું તમને આગળ જઈને કહી સંભળાવીશ. આપણા સંઘમાંથી જે જે પંથીઓ પાછળ રહી ગયા છે, તેઓ ખરા માર્ગથી અલિત થયેલા છે, એમ જ સમજવું.”

આગળ ચાલતાં કેટલેક દૂર પહોંચ્યા ત્યારે, વળી એક મસ્ત મહોન્મત્ત પુરુષ તેમને સામો મળ્યો. તેણે કપાળમાં કુંકુમથી પીયળ કાઢેલી, તેમાં ભૂમધ્યભાગે સિંદૂરની, ઠાળી ઇત્યાદિ ભાત-શક્તિ ઉપાસન ભાતની ખિન્દીઓ કરી હતી. હાથમાં અનેક તાવીજ, દોરા, ઠકાં ને એવાં બીજાં વિચિત્ર આભરણો પહેરેલાં હતાં. આંખો ઘેરાયેલી, લાલ અને વાણી વિવેક વગરની હતી. આવતાં જ લાગ્યો, જાણે પોતાના કરતાં સર્વને અજ્ઞાની સમજતો હોય, તેવા આડંબરથી કહેવા લાગ્યો કે; “અરે ઓ મૂઠા! જેઓ ખરી વસ્તુથી બહિર્મુખ રહેનારા અજ્ઞાનીઓ છે, તેઓ જ વગર સમજે ભટક્યા કરે છે! જે સત્તાને વિષે સમગ્ર જગત્ અને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વરાદિ જગત્પતિઓ બંધાયેલા છે, એ મહાસત્તા-મહાશક્તિ જગતની ઉત્પન્ન કરનારી હોવાથી જગન્માતા, જગદંબા તથા જેનાથી સર્વ ધારણ કરાયેલું છે એવી આધ-શક્તિ, ઈશ્વરીને ઓળખ્યા વિના, જે કંઈ છે તે સઘળી વૃથા દોડાદોડ જ છે. જે આદિ માયા મહાશક્તિ જગદંબા, સર્વ પ્રાણીમાં અને સર્વ પદાર્થમાં શક્તિ-સત્તારૂપે વસી રહી છે, અને જે શક્તિને નામે જ ઓળખાય છે, તે સર્વના આધારરૂપ તથા સર્વની માતા છે. તે શરણે આવનારનું માતારૂપે લાલન પાલન કરે છે. એને ઘેર-એના લોકમાં જવાનો આ સુખમય માર્ગ છે, તેને ઉલ્લંઘીને તમે ક્યાં જાઓ છો? પાછા વળો, ચાલો હું તમને ત્યાં લઈ જાઉં. અરે! સાક્ષાત્ વિશ્વમાતાને મૂકીને અન્યને શરણે કેણુ મૂઠ જાય? નાનું બાળક પણ પોતાની માતાને મૂકીને અન્ય સ્ત્રીનું દત્તનપાન કરતું નથી, તે પરથી તમે સમજો, ને બ્રમણમાં ભટ-

કાવ નહિ. માર્ગમાં પ્રવેશ કરતાં જ જુઓ, એ તમને દેવા પ્રકારનાં લાડ લડાવે છે! રે! સર્વ પ્રકારનાં સુખ અને વૈભવ તો એ આદિ માતાના ઘરમાં જ છે.”

એના બોલવાને કશો આદર ન આપતાં, સંઘ સાથે સત્સાધક આગળ વધ્યો. પણ હવે સમય થવા આવ્યો હોવાથી મુકામ ઠર્યા વગર આલે તેમ નહોતું. થોડેક જતાં એક પથિકાશ્રમ આવ્યો, તેમાં સૌએ ઉતારો ઠર્યો. પાસેનું ઉપવન ઘણું મુશોલિત અને પથિકાશ્રમ આગળ થઈને વહેતી નહાની સરિતાની શોભાથી ખડું સુંદર હતું. સત્સાધક સહિત ઘણાક પંથીઓ તે નિહાળવા, અને તે સાથે સમય થવા આવ્યો હોવાથી સંઘાવંદનાદિક કરવાને, પથિકાશ્રમમાંથી બહાર ગયા. તે લાગ જોઈ, એક વિચિત્ર મનુષ્ય, પથિકાશ્રમમાં પેસી ગયો! અને માંહે રહેલા પંથીઓનાં મન વિદ્વજ થઈ જાય, તેવા પ્રકારનો બોધ કરવા લાગ્યો. પ્રથમ તેણે સત્સાધક આદિક સર્વ પંથીઓને દેવળ અજ્ઞાત જણાવ્યા. પછી કહ્યું; “અરે મૂર્ખાઓ! શું તમે સાક્ષાત્ જગદીશ્વરી મહામાયાને જાણતા નથી? અરે એના વિના જગતમાં છે જ શું? એને શરણે ન થયા, તેમણે બધો ભવ એળે જોયો? આ લોક ને પરલોકનાં સુખ તો એના જ હાથમાં છે. જુઓ! આરંભમાં જ દેવો પ્રત્યક્ષ ચમત્કાર છે, કે મોક્ષ પામવાના બીજ સર્વ માર્ગો-રે સઘળા તુચ્છ માર્ગો, કે જેમાં અપાર દુઃખ, કષ્ટરૂપ સાધન, દુઃખે પળાય તેવા નિયમ, સુખનો ત્યાગ, વિરાગ, સ્મરણ, ભજન ને બીજાં અનેક વગોણાં છે; અને તેમ છતાં ચૂક્યા તો થઈ રહ્યું! પરંતુ આ ભગવતી ભવતારિણીના માર્ગમાં તેવા કોઈ પ્રકારનું કષ્ટ તો શાનું જ હોય, પણ ઉલટું પરમ સુખ છે. માતા જેમ પોતાના પ્રિય બાળકને લાડ લડાવે છે ને બાળક જે જે ઇચ્છા કરે છે, તે તે એ માતા પૂરી પાડે છે, તે પ્રમાણે આ જગન્માતા, તેના શરણાગત બાળકોને લાડ લડાવે છે ને સર્વ ઇચ્છાઓ પૂરી પાડે છે! આવો સુગમ માર્ગ મૂકી તમે શા માટે વહેંચે ભરાઈને આગળ જવા ઇચ્છો છો? સમજો ને ષટ્ આલો. હું તમને એ સુંદર માર્ગ દેખાડું. એ જગન્માતાના લોકને વિષે જવાનો એક માર્ગ તમે ઓળખીને આવ્યા, તેના કરતાં આ ખડું સુખરૂપ છે. પણ એ શુભ માર્ગ છે. જેટલું સારું તેટલું શુભ અને અલભ્ય હોય છે. તેમ આ માર્ગ અતિ સરલ અને સુખરૂપ હોવાથી જ શુભ છે! માટે આલો, હું એ માર્ગનો લોભિયો છું, તે તમને ત્યાં સહીસલામત લઈ જઈશ. ત્યાં તમને મોટે માગી સિદ્ધિઓ

મળશે ! ત્યાં પરમ પ્રેમસમાગમ થશે !” આવી તેની લલચામણી વાણી સાંભળી, જેઓની પાસે હજી પણ કેટલાંક સંસારભારનાં પોટલાંઓ હતાં, તેઓનાં મન દુષ્ટલોગની આશાઓના ઉભરાથી દોલાયમાન થઈ ગયાં ! કેટલાકો તે ભક્તની સાથે આદ્યા પણ ખરા.

આ સઘળો પ્રકાર એકચિત્તે અંતરિક્ષથી જોઈ રહેલા મહારાજ વરેન્સુ આદિ વિમાનવાસીઓ, ગુરુ વામદેવજીને નમનપૂર્વક પૂછવા લાગ્યા કે; “હું કૃપાળુ ! મહાત્મા સત્સાધકના સંઘમાંથી જે પંથીઓ અચ્યુત-માર્ગ-સર્વની મધ્યમાં રહેલો શુદ્ધ શાંત નિરુપદ્રવ માર્ગ મૂકીને, આડા માર્ગોપર ચડી ગયા છે, તેઓની પરિણામે કેવી સ્થિતિ થશે ? અને તેઓમાં પણ પેલો મદમત્ત પુરુષ, દેવીના અતિ ગુપ્ત માર્ગનું નામ દઈને, પોટલાંના ભારવાળા પંથીઓને, સત્સાધકથી છૂપી રીતે ઘસડી આદ્યો છે, તે તેઓને ક્યાં લઈ જશે ?” ત્યારે બટુક વામદેવે કહ્યું; “રાજા ! આ પવિત્ર અચ્યુતમાર્ગ તો કેવળ સાદો, કોઈ પણ જાતની મિથ્યા લાલચો વગરનો અને સત્વશીલ છે; તે અંતે-પરિણામે સાત્ત્વિક સુખની પ્રાપ્તિ કરાવનારો છે. અને જીજ્ઞાસુ માર્ગો તો કોઈ રજ્જીગુણી, કોઈ તમે-ગુણી અને કોઈ રજ-તમ-સત્ત્વ એ ત્રણે ગુણથી મિશ્રિત છે. જે સુખ આરંભમાં વિષના સરખું લાગે છે-અર્થાત્ પ્રાપ્ત કરી લેવું અતિ કઠિન હોવાથી અને કોઈ જાતની જોડી લાલચ વગરનું હોવાથી અપ્રિય લાગે છે, પણ પરિણામે-અર્થાત્ તેમાં યથાર્થ પ્રવેશ થયા પછી અમૃત સરખું મીઠું લાગે છે; અને જે કોઈ જાતના વિષયોથી નહિ, પણ આત્મ-વિચારમાં-ત્રણ અચ્યુતની પ્રાપ્તિ થવા સંબંધી વિચારમાં મગ્ન એવી સુપ્રસન્ન બુદ્ધિયક્ષી પ્રાપ્ત થાય છે, તે સુખ સાત્ત્વિક કહેવાય છે. પણ જે સુખ વિષયો અને ઇંદ્રિયોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી આરંભે અમૃત સરખું મીઠું છે, પણ અંતે નાશવંત હોવાથી, તેમ જ જીજ્ઞાસુ દુઃખોને ઉદ્ધલવનાર હોવાથી વિષ સરખું કઠવું થઈ પડે છે, તે સુખ રાજસ છે; અને જે સુખ, આરંભે ને અંતે પણ ચિત્તને મોહ ઉત્પન્ન કરનાર હોઈને નિદ્રા, આલસ્ય અને પ્રમાદ-ભૂલાવા થકી ઉત્પન્ન થાય છે, તે સુખ તે તામસ છે. આ લેલથી જાણુ કે, સાત્ત્વિક સુખ વિના જીજ્ઞાસુ સુખ, એ વાસ્તવિક જોતાં દુઃખરૂપ જ છે.

“પરમસાત્ત્વિક અચ્યુતમાર્ગના અનુગામીઓને આરંભથી માર્ગમાં કશો પ્રત્યક્ષ લાભ કે સુખ દેખાતું નથી, તેથી તેનો અંતિમ ગુણ નહિ જાણનારા બિચારા કામનાવાળા-જગતના સુખની ઇચ્છાવાળા-ક્રુણની

ક્ષમનાવાળા અને વાસનાક્ષય વગરના જનો, તે સાદા, ફીકા, હુખા માર્ગને દુઃખરૂપ માનીને, ખીન્ન દેખાતા સુંદર, પણ ક્રીટ કંટકથી ભર-પૂર આડમાર્ગો પર ચઢી જાય છે. ત્યાં તો જે હોય તે જ મળે. ત્યાં જનારા અનેક દુઃખમાં પડે છે. આપણે જે જે આડમાર્ગો જોયા, કે જેમાંના કોઈને પણ આદર આપ્યા વગર, આ સંઘનો અગ્રણી સત્સાધક અહીં સૂધી આવ્યો આવ્યો છે ને આગળ પણ એ જ પ્રમાણે આવ્યો જવાનો છે, તે તે આડમાર્ગો, કંઈ અચ્યુતપુર જવા નથી, પણ તે તે પરિણામે નાશવંત લોક પ્રત્યે પુનઃ ઘસડી જાય છે; ને તેના અનુગામીઓ, વાસનાવાળા હોવાથી, ક્ષમનાની વાસનાઓમાં ગુંચવાઈ, આગળ આલી ન શકતાં, માર્ગમાં જ રવડી મરે છે, દુઃખી થાય છે, ને અંતે પાછા જગત્પુરમાં જઈ વસવા વેળા આવે છે; અને ત્યાં જઈ, ઠાળના લક્ષ થઈ, આવર્જન વિસર્જન-જન્મવું ને મરવું-એ જ લોગ લોગવે છે! પરમાત્મા વગરના માર્ગો, ભયપ્રવૃત્તિના જ માર્ગો છે. આવા માર્ગોમાંથી પાછા વળવા, ને અન્ધનાશક નિવૃત્તિમાર્ગે વળવાને સત્સાધકે બહુ બોધ્યા છે; અને બોધ્યા છતાં પણ જેને કોઈ પણ પ્રકારે અનુભવ થતો નથી, એવા નરાકૃતિને મટોરાના બાવાણ જ સમજવા અને તેને બોધ શી રીતે થઈ શકે?—ત્રેય એક છે; પ્રેય એક છે. જીવને એ બન્ને જૂઠાં જૂઠાં કાર્યમાં નૃતનરૂપે દર્શન દેઈ બંધ ઉપજાવે છે, પરંતુ એમાંથી જે ત્રેયનું ગ્રહણ કરે છે, તે કલ્યાણ-પરમ બંધનાશને મેળવે છે; અને જેને પ્રેમની લાગણિ લાગે છે, તે અર્થથી રહિત થાય છે. હે રાત ! જીવને ત્રેયપ્રાપ્તિમાં વાસનાત્યાગ જ ત્રેય છે. જીવે દેહની વાસના ત્યજ, લોગની પણ વાસના ત્યજવી; પછી લાવ અલાવ એને ત્યજવા; અને તે તબ્બાથી જ નિર્વિકલ્પ સુખનો લોકતા થશે. એ વાસના તે શું? પૂર્વોપરના પરિણામનો વિચાર કર્યા વગર, દૃઢ લાવનાથી, જે પદાર્થો-પર ચોટ, તે જ વાસના! શુરુ બોધે, શાસ્ત્ર સમજે, વિચાર કરે, પણ વાસનાથી મુક્ત થયા વિના મુક્તિ જ નથી! આ સંઘમાં આવી રીતના મુક્ત થયેલા ઘણા થોડા છે, તેથી પાછા ચોરાસીના ફેરામાં અટવાય છે. તેમાં પણ છેલ્લો ગુપ્ત આડમાર્ગ, કે જે અચ્યુત માર્ગની ઠાળી બાજુએ આવેલો છે, ને જેને, પૂર્વ અહીં થઈને ગયેલા મહાત્મા અચ્યુત-પંથીઓએ વારંવાર ત્યજેલો હોવાથી, તેના અનુગામીઓએ, તેને મોખ-રેથી ગુપ્ત સરખો કરી મૂક્યો છે; ત્યાં જનારને પાછા જગત્પુરમાં તો શું, પણ છેક નીચામાં નીચા નરકમાં પણ લઈ જઈને નાંખનારો તે થઈ પડે

છે. એટલાં માટે પેલો મદોન્મત્ત પુરુષ જે મૂર્ખ પંથીઓને ઉલટું સમજાવીને પથિકાશ્રમમાંથી છાનોમાનો લઈ જવા ચત્ન કરે છે, તે બિચારાઓની જે દુર્દશા થશે, તેને માટે બહુ જોદ ધાય છે!”

પુનઃ શુરુ વામદેવ જોડ્યા; “પણ પુણ્યજનો! આ દેખીતો બ્રહ્માર્ગ, ક્રિયાઓથી જો કે બ્રહ્મ છે ખરો, પરંતુ પંથીઓને આવી રીતે બ્રહ્મ ઠરી નાશ કરવાનો હેતુ તેનો નથી, કિંતુ ખરા દૃઢ વિરાગી મનના પંથીઓની પરીક્ષાના હેતુથી નિર્મી રાખ્યો હોય, એમ લાગે છે. જગત્પુર ઉપર જેને વિરાગ-અપ્રીતિ થયો હોય, એવો પ્રાણી અન્યુત્તર માર્ગ ચઢે છે અને તેમાં પણ જગત્પુરનાં, કે આઠ માર્ગોનાં ઈન્દ્રિયજન્ય સમગ્ર સુખો ઉપર જેને દૃઢ વિરાગ થયો હોય તે જ પંથી, પ્રયત્ન કરતાં છેક અન્યુત્તરપુર પહોંચે છે. તેવો દૃઢ વિરાગ ક્યારે સમજાય, કે જ્યારે આ બ્રહ્માર્ગપર આપણને જણાય છે તેવી, સર્વ વિષયપોષક સામગ્રીઓ અનાયાસે પ્રાપ્ત થવા છતાં, તેઓ સાથે ગાઢો સંસર્ગ થતાં પણ, જે મહાભાગનું મન, તેનો ઉપલોગ કરવા લાણી કિંચિત્ પણ રંગે નહિ, તેને જ ખરો વૈરાગ્યવાન જાણવો. પરદારા માતા જેવી, પરદ્રવ્ય મૃત્તિકા જેવું, સર્વ પ્રાણીપર પોતા જેવી જેની દૃષ્ટિ છે, તે જ સત્ય વિરાગી! એ વિરાગ જગતના ત્યાગથી જ થાય છે. એ જગત્ત્યાગ શી રીતે થાય? સ્ત્રી દ્રવ્યનો ત્યાગ થતાં જ જગતનો ત્યાગ થશે ને જગતનો ત્યાગ થયો કે સકલ મનોરથ પૂર્ણ થશે. જગતના જણાતા આ સર્વ પદાર્થો વિષયોથી ભરેલા છે. એ વિષયો આજ નહિ તો કાલે, વર્ષે, પાંચે કે પચીસે, જનારા જ છે, ત્યારે જીવે તેનો ત્યાગ કાં નહિ ખુશીથી કરવો? જે જીવ સ્વેચ્છાથી વિલાસો તજે છે, તે જ નિઃસીમ સુખ લોગવે છે. પણ આ વિલાસસુખનો ત્યાગ વિરલ છે. તેનો ત્યાગી મહાત્મા પોતાની તે વિરક્તિનાં રૂપરૂપે સુખમય અન્યુત્તરપદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે; ને એવી રીતે સઘળેથી વિરક્તિ પામેલા ચિત્તથી જ અન્યુત્તર પરબ્રહ્મની અનન્ય ઉપાસના કરી શકાય છે. પણ તે વાતનો ખરો મર્મ ન જાણતાં, મૂર્ખ જનો આ વિષયાગારમાં પડીને, પોતાનો વિનાશ વહોરે છે. આ પંથીઓમાં જ્યારે ખરું જોડું જાણવાની શક્તિ નહોતી, ત્યારે તેમણે પોતાના શુરુરૂપ સત્સાધકના કહેવા ઉપર જ વિશ્વાસ રાખીને રહેવું જોઈતું હતું. અજ્ઞ મનુષ્યો પણ માત્ર શાસ્ત્ર કિંવા શુરુનાં વચનોપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખીને ચાલે છે, તો વિના પ્રયત્ને માત્ર શ્રદ્ધા-અંધ શ્રદ્ધા ભક્તિથી જ પોતાનું કલ્યાણ કરે છે. આ મૂઢ જનોએ તો મહાત્મા

સત્સાધકની પવિત્ર આજ્ઞાનો લાંબ કયોં, તેનું જ આ ક્ષણ-પાછું જન્મવું ને મરવું, એમ કાળનો વિલાસ લોગવવો-તે મેળવશે. માટે હે પુણ્ય-જનો ! પ્રત્યેક પંથી ઉપાસકે-સાધકે, પોતાના ઉપદેશક ગુરુની દૃઢ મનથી આજ્ઞા પાળવી, એ તેનો મુખ્ય ધર્મ ને પ્રથમ કર્તવ્ય છે. આલો હવે સમય થઈ ગયો છે. કીર્તનો આરંભ કરીએ.”

હવે અહીં શું થયું તે જોઈએ. સ્નાનસંધ્યાથી પરવારી પંથીસમૂહ-સહિત મહાત્મા સત્સાધક અચ્યુત નામની ગર્જના સાથે પથિકાશ્રમમાં આવ્યો, ને સર્વ હેઠા બેઠા, ત્યારે આખા સંઘપર દૃષ્ટિ ફેરવી તે બોલ્યો; “અહો ! કેવું આશ્ચર્ય છે ! જુઓ, આપણે જગત્પુરમાંથી નિઠળ્યા ત્યારે એટલા બધા મનુષ્યો આપણી સાથે આવવા નિઠળ્યા હતા કે, સંઘને ચાલવાનો માર્ગ પણ નહોતો મળતો; અને અત્યારે આપણે કેટલા છીએ ! માર્ગમાં વારંવાર આવેલી અનેક લાલચોને અને ભૂલવણીઓમાં લલચાઈ ફસાઈ પડતાં પડતાં, છેવટે અહીં સૂધીમાં આપણે માત્ર થોડાક જ બાકી રહ્યા છીએ, અને હજી છેવટે અચ્યુતપુર પહોંચતાં સૂધીમાં કોણ જાણે શું થશે ? સર્વેશ્વર પ્રભુ અચ્યુતે પોતાના શ્રીમુખથી જ એ માટે સ્પષ્ટ કહેલું છે કે: ‘હજારો મનુષ્યોમાંથી કોઈ એકાદ મનુષ્ય જ મને પામવા માટે પ્રયત્ન કરે છે; અને તેવા હજારો યત્ન કરનારા-મારે માર્ગે લાગેલા-મને લજનારા મારે માટે સર્વસ્વ ત્યાગ કરનારા-માંથી કોઈ એકાદ જ મને યથાર્થપણે જાણે છે.’ અને જાણ્યા પછી પામવાનું તો દૂર રહે છે. આ પ્રમાણે પંથીઓને ખરા કલ્યાણ માર્ગથી પાછા પાડવાનું કામ જ્યાં જોઈએ ત્યાં પેલા દુષ્ટ કામદેવનું જ છે ! આપણે આ ઉપાસનાસોપાનમાં ચઢી આવ્યા પછી પણ જે જે માર્ગો જોયા, તે પ્રત્યેક માર્ગનો બોધ કરનારા મનુષ્યો જો કે તે તે માર્ગના અનુયાયી સરખા દેખાતા હતા, પણ વાસ્તવિક જોતાં ગુહ્યપણે તેઓ એ કામદેવના જ અનુયાયીઓ હતા; કેમકે તે પ્રત્યેકના બોલવામાં જો તમે સમજ્યા હો તો, ગુહ્યપણે અનેક કામનાઓ-વાસનાઓ જ રડવડતી હતી. ગણેશનો ઉપાસક તે માર્ગે ચઢનારને ગણેશની કૃપાથી અનેક ઋદ્ધિ સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિની આશા બતાવતો હતો; સૌરમાર્ગીં સૂર્યલોકને વિષે જઈ સૂર્યસમાન તેજસ્વી દેહથી અનંતકાળ સુખ તથા આ લોકમાં પણ સુખ લોગવવાનું જણાવતો હતો; તે જ પ્રમાણે વૃષભમાર્ગીઓ અને શક્તિમાર્ગીઓ પણ અનેક આશાઓમાં અને પરસ્પરની નિંદામાં મસ્ત જણાતા હતા. હજી પણ એવા કેટલાક માર્ગો, ખરા માર્ગથી ભૂલ-

વનારા આવશે, જેનાથી સારી પેઠે સાવધ રહેવાનું હું તમને સૂચવું છું.” એ પછી નિત્ય નિયમ પ્રમાણે અચ્યુતકીર્તન કરી સૌ નિદ્રાવશ થયા.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે સ્નાનસંધ્યાદિક આટોપી લઇને અચ્યુતનું સ્મરણ કરતો સંઘ આગળ આવ્યો. ડેટલીકવાર સૂધી આવ્યા પછી એક મોટા જાણતા રાજમાર્ગમાંથી, એક લઘ્ય પુરુષ તેઓને સામે મળ્યો. તેણે આજે શરીરે લસમનો લેપ કર્યો હતો, મસ્તકે પિંગટવર્ણી જટાને આડળંબ બાંધી, ઠંઠમાં મોટા રુદ્રાક્ષોની માળાઓ પહેરી હતી; એક

શિવમાર્ગ

હસ્તમાં લોહનું મોટું ત્રિશૂળ, ને બીજા હસ્તમાં ડમરુ નામનું વાદ્ય, ડિમાઝ્ ડિમાઝ્ એવા મોટા શબ્દથી વગાડી પોતાના આવવાની તે જાણ કરતો હતો, ‘હર હર મહાદેવ, જય પાર્વતી-પતે, જય શલો,’ ઇત્યાદિ શબ્દો ઉચ્ચારતો તે પંથીઓને સંબોધીને બોલ્યો; “અહો ! ધન્ય લાગ્ય છે તેમનાં, કે જેઓ કુશળપણે આ કલ્યાણરૂપ શિવમાર્ગ સૂધી આવી પહોંચે છે ! હે પુણ્યજનો ! આજે તમારો પ્રયત્ન સફળ થયો, કારણ તમે જગદ્ગુરુ અને સર્વના ઈશ્વર એવા શિવજીના લોક પ્રત્યે—પરમસુખરૂપ કૈલાસલોક પ્રત્યે જવાના માર્ગના મુખ આગળ આવી પહોંચ્યા છો. દેવના પણ દેવ એવા શંકરને શરણ થઈ, તેમના માર્ગને અનુસરનાર પ્રાણી, અવશ્યમેવ એ શિવલોકને વિષે જઈ, પરમ સુખ ભોગવે છે. શિવલોક-કૈલાસ, એ કેવળ આનંદનું અને સુખનું જ ધામ છે. શિવ કલ્યાણવાચક છે; શંકર ‘સુખકર્તા’ છે—અર્થાત્ શરણે આવનારને અવશ્ય પરમ સુખના દાતા હોવાથી જ તેમનું નામ શંકર છે. ભગવાન્ શિવજીના શરણાગતને પરલોકમાં જ સુખ મળે છે એમ નહિ, પણ આ લોકમાંથી તે પ્રાણી પરમ સુખભાગી થાય છે; કારણ જગતમાં પોતાના ભક્તને ધન, ધાન્ય, પુત્ર પૌત્રાદિકનું સુખ આપવામાં પણ એ શંકર ભોળાનાથ જ સર્વમાં અગ્રગણ્ય છે. તે એવા કૃપાળુ અને પ્રસન્ન સ્વભાવના છે કે, થોડીક સેવાના બદલામાં, તેમના ભક્તને તે ઘણી સમૃદ્ધિ આપી દે છે. વળી શંકર ભગવાન્ સર્વના ગુરુ પણ છે ! ચાલો તે શંકરને શરણે !”

સામા ઉભા રહીને આ પ્રમાણે બોલતા તે શિવમાર્ગીને પ્રત્યુત્તર આપ્યા વિના ચાલે તેમ નથી એવું ધારી, મહાત્મા સત્સાધક બોલ્યો : “અહો ! ભગવાન્ શંકર, કે જે અમારા અને સકલ વિશ્વના શ્રેષ્ઠ ગુરુ છે તથા ઈશ્વર છે, વળી પોતે સુખરૂપ છે, અન્યને સુખના દાતા છે, તેમને અમારા અનેકવાર પ્રણામ છે. અમે એમના માર્ગને ઉલ્લંઘતા

નથી, પણ એમણે બતાવેલા માર્ગને અનુસરીએ છીએ! પણ આપે વર્ણવ્યાં, એ સુખો તો આત્માનાં નથી, પરંતુ ઇન્દ્રિયોનાં છે. સાક્ષાત્ શંકરે પણ સ્વસુખે કહ્યું છે કે, ‘ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયો તૃપ્ત કરે, તેથી સુખ થતું નથી, માત્ર મનના ઔત્સુક્યની ક્ષણભર શાંતિ જ થાય છે.’ શ્રીશંકર અનેક રૂપધારી છે, ‘ત્રયી,’ ત્રિમૂર્તિ, ને ૐ એ શ્રીશંકર છે. એમનું દેહાસ એ આ લોકનું ધામ છે, પણ તે મહાદેવનું સુખ્ય ધામ તો ‘તુરીય’ છે, ત્યાં અમે જવા ઇચ્છીએ છીએ; કેમકે જે દેવે, સદૃશ જગતને નાશના સુખમાં મોહલનાર કામને ભસ્મ કરીએ છે, તે દેવના સુખ્ય એક ધામમાં વાસ કરવો, એ શું અહો ભાગ્ય નથી? હરિ ને હર બ્રહ્મેને પ્રણામ! હરિ જ પ્રથમ છે, તે તરફ અમારું પ્રયાણ છે; કેમકે ત્યાં હર પણ વસે છે. આપે વર્ણવેલાં સુખો, સુખ નથી પણ વિષયો છે; અને એ વિષયોથી મનુષ્યને સુખ શી રીતે થાય? ભ્રાંતિવાળા જીવો જ એ દુઃખમાં સુખ કલ્પે છે. અમો તો સત્-ચિત્-આનંદથી શંકરના ભક્ત છીએ. આપને પ્રણામ! શંકરને પણ પ્રણામ! જય અચ્યુત!” એટલું કહી, નમન કરીને સંઘસહિત તે પોતાને માર્ગે ચાલતો થયો. તે વેળા, તે મહાત્માના બોલવાનો યથાર્થપણે ગર્ભિત અર્થ નહિ સમજવાથી કેટલાક પંથીઓ, એ શિવમાર્ગે જવાના બોલથી પછવાડે રહી ગયા.

હવેનો માર્ગ સીધો અને કેઈ પણ બાજુએ શાખા કે કાંટા વગરનો હતો. બંને બાજુએ રહેલાં સુંદર ઘટાદાર વૃક્ષોની છાયાથી ઠંડાયલા, પોતાની મેળે ખરી પહેલાં, વિરંગી પુષ્પોથી સુશોભિત થયેલા ને અનેક પક્ષીઓના સુલલિત શબ્દોવડે ડુબિય થયેલા તે માર્ગમાં થઈને, મહાત્મા સત્સાધક પોતાના સંઘસહિત ચાલ્યો જતો હતો તે વેળા તેના મનમાં વિચાર થઈ આવ્યો કે, ‘વચમાં આવેલા અનેક માર્ગોનું અતિક્રમણ કરી, તેમના અનુગામીઓના* તે તે માર્ગ સંબંધી કરેલા બોધને ન ગણકારતાં, તથા તેમને તેના પ્રત્યુત્તર પણ ન આપતાં, હું આ સંઘને એમને એમ મારી સાથે ઘસડતો આવ્યો છું; પણ તેમ થવાથી માર્ગનું રહસ્ય નહિ સમજનારા એવા કેટલાક અજ્ઞ પંથીઓ, પછવાડે રહેતા ગયા છે, ને સાથે આવેલાઓ પણ જો કે ચાલી આવ્યા છે ખરા, પણ શકા-શીલ તો હશે જ; માટે તેઓનું હવે સમાધાન કરવું જોઈએ.’ એમ ધારી, તેણે ધીમા પડીને સૌ પંથીઓને સંજોધી, તેઓ એક સરખી રીતે સાંભળે, તેમ બોલવાનો આરંભ કર્યો.

* તે તે માર્ગને અનુસરનારા.

તે ગોલ્ધો; “મારા પ્રિય પંથીઓ ! આપણને અહીં આવતા સૂધીમાં આપણા આ માર્ગમાં અનેક ઉપાસનામાર્ગો જણાયા છે. તે તે માર્ગના અનુયાયીઓએ, આપણને તેમના સંગી થવા માટે અનેક પ્રકારનો ઓધ કર્યો; પરંતુ તેમાંના એકેને ન ગણકારતાં, તેમ જ તેમને ઠશેા પ્રત્યુત્તર પણ ન આપતાં, આપણે સીધે સીધા આલ્યા જ આવ્યા છીએ. પણ એ સંબંધે તમારે કેટલુંક જાણવાનું છે. એ આડમાર્ગમાં યોગમાર્ગ, ગણેશમાર્ગ, સૂર્યમાર્ગ, વિષ્ણુમાર્ગ, દેવીમાર્ગ અને શિવમાર્ગ ઇત્યાદિ સુખ્ય માર્ગો છે ! તે તે માર્ગીઓએ પોતપોતાના ઉપાસ્ય દેવને સર્વોત્કૃષ્ટ માનીને જ તેને શરણે જવું જોઈએ, તે વિના યથાર્થ ઉપાસના થઈ શકે નહિ, એમ કહ્યું છે. પણ પ્રથમ તો ઉપાસના જ કોની કરવી, એ સંબંધે બહુ વિચાર કરવાનો છે. દૃશ્ય અને અદૃશ્ય, સ્થાવર અને જંગમ એવી સઠલ સૃષ્ટિનો પિતા-નિયંતા-પ્રભુ તો માત્ર એક જ પ્રભુ છે: જગતમાં કંઈ એ પ્રભુ નથી. તે પ્રભુ-બ્રહ્મ નિર્ગુણ, અચિંત્ય અને ગૂઢ હોવાથી, સહજમાં તેની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. તેની ઉપાસના કરવાનો, અર્થાત્ તેને શરણુ જઈ તેને પ્રાપ્ત કરી લેવાનો માર્ગ સૂક્ષ્મતર છે. સર્વે ઉપાસકોનો આવશ્યક ધર્મ પણ એ અવિનાશી પરમેશ્વરને જ ઉપાસવાનો છે; પણ તે સર્વેશ્વરની ઉપાસના તો, આ જગત્પુરનાં તથા માર્ગનાં ઇન્દ્રિયજન્ય નાશવંત સુખોની કામના ન કરતાં, માત્ર અવિનાશી એવા પરમપદ-સુખમય બ્રહ્મપદની પ્રાપ્તિ માટે, તે કૃપાળુ પ્રભુને અનન્ય ભાવે શરણુ થવારૂપ જ કામના કરવાની છે. આપણી આ પથભોધિનીમાં કહ્યું છે કે, ઉપાસના સત્ય કેઈ, કે જે એમ અનુભવે છે કે, ‘હું સર્વભૂતને વિષે સમાનપણાથી રહું છું, અને મારે કોઈ દ્વેષ્ય નથી, કે મને કોઈ પ્રિય નથી, પણ મને ભક્તિથી જે ભજે છે તે મારામાં છે ને હું તેનામાં છું,’ આમ માનનારો જ સત્ય ઉપાસક છે. આવી ઉપાસના ખરા અધિકારી, શુદ્ધ અને દૃઢ મનના ઉપાસક વિના કેમ કરીને થઈ શકે ? હવે જેઓની ઐહિક તથા માર્ગનાં ઇન્દ્રિયજન્ય નાશવંત સુખોની ઉપાસના મટી નથી, તેઓને તો વિવિધ પ્રકારનાં સુખ મેળાવવાની વિવિધ રુચિઓ હોય છે અને જ્યાં પોતાની રુચિને અનુસરતું સુખ પ્રાપ્ત થવાની આશા બધાય છે, ત્યાં જ પોતાનું સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપાસ્ય દેવત તેઓ માનીને, તેને અનુસરે છે. આપણે જોતા આવ્યા છીએ કે, યોગાદિ સર્વ માર્ગોના ઉપદેશકો પોતાના માર્ગમાં અનેક પ્રકારની ઐહિક સુખ સમૃદ્ધિ મળવાની લાલચ, પંથીઓને દેખાડતા હતા; જેમાં લલચાઈને આપણા સંધર્માના

અનેક અસ્થિર મનના યાત્રાળુ જનો સુસુષ્કઓ, જેઓની વાસનાનો ક્ષય થયો નહોતો તેવા પંથીઓ, તે તે માર્ગે વળેલા છે. પણ નિઃશંક તેઓ ખરા માર્ગથી પતિત જ થયા છે. પતિત એટલા માટે કે, પ્રથમ તો તેઓ ઔદિક સુખની લાલસાવાળા હતા. અનન્યભાવ વગરના-બ્રહ્મચિત્તવાળા હોવાને લીધે જ, તે તે માર્ગના અધિકારી દેવ, એટલે તે તે માર્ગને અંતે પ્રાપ્ત થનારા એ ગણેશાદિક દેવ પ્રત્યે, કે તેમના લોક ગણેશલોક, સૂર્યલોક ઇત્યાદિ પ્રત્યે પહોંચી શકવાના નથી. કદાચ કોઈ અનન્ય ભાવવાળો પથી દૃઢચિત્તે માર્ગે આલીને-ઉપાસના કરીને તે ઉપાસ્યદેવના લોક પ્રત્યે જઈ પહોંચે, તોપણ તે તે દેવ તથા તે તે લોક, ઘણા કાળને અંતે પણ, આપણા સર્વ શક્તિમંત પરમેશ્વર એવા અચ્યુતપરબ્રહ્મને વિષે, પરિણામ પામનારા-ક્ષય થઈ જનારા છે, એટલે તે તે લોકમાં જઈને પણ અવિનાશી સુખની આશા તો વ્યર્થ જ છે-અન્તે પણ તેને અચ્યુતપુર આવ્યા વિના ગતિ નથી. એટલા માટે પોતે અચ્યુત પ્રભુએ જ પોતાના શ્રીસુખથી તે સંગંધે પોતાના એક પ્રિયતમ પથી પ્રત્યે કહ્યું છે કે-

“કામૈસ્તૈસ્તૈર્દૈતજ્ઞાનાઃ પ્રપચંતેઽન્યદેવતાઃ ।

તં તં નિયમમાસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥

અર્થ-ભૂદેવી ભૂદેવી કામનાઓવડે જેઓનું જ્ઞાન હરાઈ ગયેલું હોય છે એવા મૂર્ખ પંથીઓ, અન્ય-મારા વિના બીજા દેવતાઓને બળે છે-ઉપાસે છે, અને પોતપોતાની પ્રકૃતિને અનુસાર તે તે દેવતાઓને વિષે અનેક પ્રકારના નિયમોથી બધાય છે

“વળી પરમાત્માએ કહ્યું છે કે, ‘જે જે મનુષ્ય, જે જે દેવતાને વિષે ભક્તિ રાખીને શ્રદ્ધાથી તેનું આરાધન-ઉપાસના કરવા ઇચ્છે છે, તેની તેની શ્રદ્ધા, તે તે દેવતાને વિષે હું સ્થિર કરુ છું. કારણ કે સર્વ દેવતાઓનું દૈવત અને ઈશ્વર હું જ છું;’ ‘પછી તે મનુષ્ય તે શ્રદ્ધાથી યુક્ત બનીને, તે દેવતાની ઉપાસના કરે છે; ને મેં જ નિર્મી રાખેલું તે તે કામનાઓનું ફળ તેને પ્રાપ્ત થાય છે; કારણ કે સર્વને નિયંત્રા હું છું; સઘળી સત્તા મારા જ હાથમાં છે.’ પણ તેથી શો લાભ? એવા અલ્પબુદ્ધિ મનુષ્યોને તેમની ઉપાસનાનું જે ફળ મળે છે, તે તો નાશવંત હોય છે. એવી રીતે ઇચ્છા-કામના અને દ્વેષ-એઓ થકી જે સુખદુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે-અર્થાત્ હરકોઈ પ્રકારની કામનાથી ઉપાસના કરીને જે સુખાદિક ફળ મેળવવામાં આવે છે, તેને લીધે પાછા જગત્પુરમાં જઈ પડવાના ગેટાળામાં-જન્મમરણના રગડામાં તે જઈ પડે છે. એ કામથી દ્રવ્ય, પુત્ર, કીર્તિ ઇત્યાદિ લોભ લોભવવાની જે ઇચ્છા

થાય છે, તે જ વાસના છે. એ વાસનાથી લેહબુદ્ધિ થાય છે ને એ લેહ-
બુદ્ધિથી અંતઃકરણ આડું અવળું તણાય છે, ને તેથી બ્રહ્મલક્ષ્યથી દૂર
થવાય છે. દેવગુર્વાદિમાં એક જાતની વાસનાયુક્ત શ્રદ્ધાથી બંધાય છે;
પણ એ બંધાયલાને પાછું જગત્પુરમાં રવડવાનું જ છે અને 'એ પ્રમાણે
જગત્પુરથી માંડીને છેક બ્રહ્મલોક પર્યંત (કે જેમાં સર્વ દિવ્ય સ્વર્ગો ને
અંતરિક્ષમાંના સમગ્ર લોક પણ આવી જાય છે તેમાં વસનારા સર્વ
પ્રાણીઓ) મનુષ્યો, દેવો, રાક્ષસો ઇત્યાદિ સર્વે, પાછા જગત્પુરમાં આવી
પડવાના એટલે જન્મ મરણના મોટા ભયમાં જ રહે છે. પણ માત્ર
મારે શરણે આવનાર પ્રાણી જ એ મોટા ભયથી-જન્મ મરણના દુઃખથી
સદાને માટે મુક્ત થઈ જાય છે,' એમ શ્રીપ્રભુની આજ્ઞા છે. એટલા
માટે જ આ દિવ્ય માર્ગે ચઢવા દેવી પ્રાણીઓ, દૃઢ ભાવથી માત્ર તેનો જ
આશ્રય કરવો; ને તેને જ પ્રાપ્ત કરી લેવાની લાલસા રાખવી, કે જેનામાં
વાસ કીધા પછી પાછું જન્મવાનું જ નથી. માત્ર પ્રભુના ભક્તો જ તેની
સમીપ જઈ શકે છે. પણ આ માર્ગે ચઢવા છતાં પણ ખીજા દેવતાઓને
ઉપાસનારા તો, તે તે દેવતાઓને જ જઈ મળે છે, એમ શ્રીમુખે જ
કહ્યું છે. વળી, 'જેઓ દેવોની ઉપાસના કરે છે, તેઓ દેવલોક પ્રત્યે
જાય છે, પિતરોની ભક્તિ કરે છે તેઓ પિતૃલોકમાં જાય છે, ભૂત પ્રેતા-
દિકની ભક્તિ કરનારા તેઓના લોકપ્રત્યે જઈ પહોંચે છે;' પણ પ્રભુ કહે
છે કે, 'મારી ભક્તિ કરે છે, તેઓ તો મને આવી મળે છે' તેથી ખીજા
માર્ગે વળ્યા તો પાછો પુનરાવર્તન-જન્મ મરણનો ખટલો માથે આવ્યો
જ જાણવો ! કેમકે જે દેવાદિકો પોતે જ પુનરાવર્તનના ભયમાં છે, તેને
આશ્રયે જનાર તે ભયથી શી રીતે મુક્ત થઈ શકે ?

“માટે હે પ્રિય પંથીઓ ? માર્ગમાં આવતા એવા શાખામાર્ગોમાં
ને ભૂલાવાઓમાં ન ગુંચવાતાં, આપણે માત્ર પ્રભુ અચ્યુતની પ્રાપ્તિ સારુ,
આ વચલે સીધે શેરડે જ ચાલ્યા જવાનું છે. એ પરમ પુરુષ અચ્યુત,
કે જેને વિષે આ સમગ્ર પ્રાણીઓથી ભરેલી સૃષ્ટિ સમાયલી છે, ને જેના
સામર્થ્યવડે હાલી ચાલી શકે છે, તે તો કેવળ તેના જ ચરણમાં અનન્ય
ભક્તિ હોય છે તો જ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પરમ પુરુષ અચ્યુતની જેઓને
પ્રાપ્તિ થઈ, તેઓ તો મોટામાં મોટા ભાગ્યશાળી થયા; અને તેઓ તો
સર્વ સાધન કરી ચૂક્યા. તેમના સંબંધમાં પ્રભુ અચ્યુતે શ્રીમુખથી કહ્યું
છે કે, 'જેઓને હું પ્રાપ્ત થયો, તેઓ તો મહાત્માઓ બન્યા, ને તેઓને
મહા સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ; અને તેથી તેઓને દુઃખના સ્થાનરૂપ તથા

અશાશ્વત-નાશવંત એવો જે જન્મ, તે પુનઃ પ્રાપ્ત થતો નથી; કારણ કે, મારું પરમ ધામ-શ્રેષ્ઠ સ્થાન, કે જે અચ્યુત, અશ્વર, પ્રહ્લ ઈત્યાદિ સંજ્ઞાઓથી ઓળખાય છે, તેને જ પરમગતિ કહે છે.’ અને તે સ્થાન પ્રાપ્ત થયું, એટલે મનુષ્ય ત્યાંથી પાછો ફરતો નથી.”

એટલું કહીને વળી મહાત્મા સત્સાધક ઓલ્યો; “હિ પુણ્યવાન પંથીઓ! એવા અચ્યુતધામ પ્રત્યે જવાનો આ જ પવિત્ર માર્ગ છે. માટે જ બીજા કોઈ પણ માર્ગને આપણે લેખવ્યો નથી. આ પુણ્યવંત પંથની એક બીજી પણ અમરૂતિ છે તે તમે જુઓ. ગમે તેવો દુરાચારી મનુષ્ય હોય તો પણ, જો વિશુદ્ધ અંતઃકરણથી, અચ્યુત પ્રભુને શરણ થઈને, આ માર્ગે ચઢે છે તો, તે અંતે અચ્યુતધામ પ્રત્યે પહોંચી જાય છે, પણ નાશ પામતો નથી. એ માટે પ્રભુએ શ્રીમુખથી કહ્યું છે કે; ‘દહાય કોઈ મોટો દુરાચારી હોય, તોપણ તે જો મને અનન્ય ભાવથી લગે છે, તો તેને સાધુ જ જાણવો; કેમકે તે ઉત્તમ માર્ગે વળેલો છે; અને તેથી તેની ષુદ્ધિ ત્વરિતપણે ધર્મને વિષે લાગે છે; તથા તેને છેવટે અવિનાશી શાંતિ-મુખ પ્રાપ્ત થાય છે.’ એપરથી આપણે નિશ્ચયપૂર્વક ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, ઠાલાંતરે પણ, વિશુદ્ધિને પામેલો પ્રભુનો ભક્ત નાશ પામતો નથી.

“વળી હિ પ્રિય પંથીઓ! આપણા આ અચ્યુતપંથમાં એવી પણ ઠશી અડચણ કે ઠશો પ્રતિબંધ નથી, કે અસુક મનુષ્યથી જ આ માર્ગે ચઢાય ને અસુક મનુષ્યથી ન ચઢાય. અચ્યુત પ્રભુને તો આપણે સૌ સરખા જ છીએ. તેટલા માટે આ માર્ગે ચઢવાની તે કૃપાળુએ સર્વને સરખી છૂટ આપી છે. તેમણે શ્રીમુખે કહ્યું છે કે, મારો આશ્રય કરનાર તે ગાહે સ્ત્રીજન હો, વૈશ્ય હો, શૂદ્ર હો, કિંવા ગમે તેવી પાપ-રૂપ નીચ ચોનિમાં જન્મેલા મનુષ્યો હો, તો પણ તે પરમ ગતિને પામે છે, અને તે મારા પરમધામ પ્રત્યે જાય છે, તો પછી પુણ્યપવિત્ર કુળોમાં જન્મેલા મનુષ્યો, પુણ્યરૂપ કર્મ કરનારા બ્રાહ્મણો અને લક્ષિ-માન એવા રાજપિંચો, મારા પદને પામે,’ એમાં કહેવું જ શું? માટે આ જે દેહ સૌને પ્રાપ્ત થયેલો છે, તે અનિત્ય અને અમુખ-દુઃખ-રૂપ છે તેથી, તેમાં ન લોલાતાં, પ્રભુને લજ્જે, તેની આજ્ઞાને અનુસરો, તેની લક્ષિત કરો, તે સંગે ઐક્ય કરો ને તેમાં જ લીન થાઓ. પ્રભુ કહે છે કે; ‘સર્વ બ્રાહ્મણોને વિષે હું સરખો છું, અર્થાત્ મારે સૌંએ સરખા છે, દ્રેષ્ય-અળખામણું કે કોઈ પ્રિય નથી;’ ‘પરંતુ જેઓ મને લક્ષિતપૂર્વક લગે છે, તેઓ મારે વિષે છે, ને હું તેઓને વિષે છું.’ અર્થાત્ ભક્ત-જેની સકળ વિધિની વાસના ટળી ગઈ છે, તેની સાથે પરબ્રહ્મનું ઐક્ય સત્વર થઈ જાય છે.

“હું અચ્યુતમાર્ગીઓ ! પ્રભુ શ્રીઅચ્યુતપરબ્રહ્માનાં આ વચનો ઉપરથી સહેજે આપણને જણાઈ આવે છે કે, નાશવંત જગત્પુરના અને કાળપુરુષના ત્રાસથી નાસી પોતાને શરણે આવનાર પ્રાણીઓ ઉપર તેમની કેટલી બધી દયા ને કેટલી બધી પ્રીતિ છે ! જેઓ તે કૃપાળુને શરણ થવાને માર્ગે ચઢ્યા, એટલાથી જ પ્રસન્ન થઈને તેઓને અનેક પ્રકારની સહાય કરીને, પોતાને શરણે તે ખેંચી લે છે. એ સંબંધે તે સમર્થ પોતે જ કહેલું છે કે, ‘હું સર્વ સૃષ્ટિનો ઉત્પન્ન કરનાર છું, ને આ સકલ વિશ્વ મારાથકી ચાલે છે, એવું જાણીને જ્ઞાનીજનો પ્રીતિપૂર્વક મને ભજે છે, સર્વદા મારુ કીર્તન કરે છે, ને મોટા પ્રયત્નથી, દઢ નિયમ ધારણ કરીને, લક્ષિતથી નમ્ર થયા થકા, એક ચિત્તે મારી ઉપાસના-સેવા કરે છે. વળી મારે વિષે ચિત્ત પરોવીને, મારે વિષે નિર્ણય લાવ રાખીને, પરસ્પરમાં મારા સંબંધી યોધ કરે છે, ને મારા ગુણાનુવાદ કથન કરવામાં સદા સંતોષ પામી, પોતાનું મન રંજન કરે છે, એવા વિશુદ્ધ ચિત્તવડે, પ્રીતિપૂર્વક મને ભજનારાઓને હું એવા પ્રકારનું બુદ્ધિરૂપ સાધન આપું છું, કે જેવડે તેઓ મને પ્રાપ્ત કરી લે છે. તેઓપર અનુગ્રહ કરવા માટે હું તેઓના અંતઃકરણમાં વાસ કરીને સુપ્રકાશિત જ્ઞાનદીપકવડે અજ્ઞાનમૂલક અંધકારનો નાશ કરું છું, એટલું જ નહિ, પણ એ પ્રકારે અનન્ય લક્ષિતવડે મારુ ધ્યાન કરતા થકા જેઓ મારી ઉપાસના કરે છે, ને એવી પ્રીતિના બળથી જેઓનું ચિત્ત મારે વિષે યંધાઈ ગયું હોય છે, તેઓને આ મૃત્યુરૂપ સંસાર-સાગરમાંથી હું ત્વરિતપણે મારી પાસે ખેંચી લઉં છું.’ એટલા માટે હું પંથીઓ ! સર્વ કામના ત્યજ, તે એકની જ કામના કરો, પ્રકૃતિ વિકૃતિનો નાશ કરો, વાસનાનો વાસનામાં લય કરો, બ્રહ્મને વિષે જ મન જોડો, ને તેને જ વિષે બુદ્ધિને સ્થાપન કરો, કે જેથી તેનામાં જ નિરંતર આ મન-ચિત્ત વાસ કરી, અન્યપ્રતિ દૃષ્ટિ જ કરવાને અસમર્થ બની રહે !

“હું પ્રિય પંથીઓ ! આવી મહત્તાવાળો આ શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે, એ વાત સારી પેઠે લક્ષમાં લઈ, પ્રયત્નપૂર્વક ચિત્તને નિયમમાં રાખીને, શ્રદ્ધા સાથે મારી સાથે ચાલ્યા આવો; જેથી પરિણામે સુખરૂપ અચ્યુતપુર પહોંચશો. આપણે જગત્પુરમાંથી નિકળ્યા, તે અચ્યુતપુર જવા માટે જ; ત્યાં જવાથી જ કાળપુરુષના મહાભયથી મુક્ત થઈશું. કાળપુરુષના મૃત્યુરૂપ ક્રાળ સુખમાંથી હું બહાર ઉછળી પડ્યો, ને મેં તેને ક્ષમા-યાચનાપૂર્વક નિર્ભયસ્થાને નાસી જવા માટે પૂછ્યું, ત્યારે તે મહાત્મા

ઠાળપુરુષરૂપી ભગવાને પણ મને આ જ માર્ગે નાસ્તી આવવાનું સૂચવ્યું હતું. તે વેળાએ જણાવ્યું હતું કે, ‘હું, કે જે દેખાતી અને ન દેખાતી એવી સદૃશ સૃષ્ટિનો ભક્ષક હોવાથી મૃત્યુરૂપ છું, ને મારા આ ઠાળ-રૂપની જેમાંથી ઉત્પત્તિ થયેલી છે, ને ઘણા ગિરઠાળને અંતે જેમાં પાછો મારો લય થઈ જશે; તથા સદૃશ સૃષ્ટિનો લય કરી નાંખનારા મારા સ્વરૂપનો પણ લય થઈ જવાથી, છેવટે જે સ્વતંત્ર મહાપુરુષ એકલો જ અવશેષ રહેશે, તે પરમપુરુષને શરણે જનાર પ્રાણી, મારા ભયથી તદ્દન મુક્ત થઈ જાય છે, અને તેને શરણે જવાનો આ પ્રહૃદય જ માર્ગ છે.’ આ તત્ત્વ ન સમજતાં, અચ્યુતમાર્ગનો ત્યાગ કરી, અસ્થિર ચિત્ત રાખીને, નિત્યસિદ્ધ જે માર્ગે આપણે આલીએ છીએ, તેનો ત્યાગ કરવો ને અન્ય માર્ગે ચઢી જવું અથવા માર્ગની અધવચ્ચમાં જ પ્રમાદથી રખડી મરવું, એના જેવી ખીણ કઈ મૂર્ખતા ? અને વળી અહો ! આવા સમર્થ સર્વેશ્વર અચ્યુતપ્રભુ, કે જેનાથી વિશેષ તો શું, પણ જેના સરખુંએ કોઈ જ નથી, ને સર્વતા નાશરૂપ એવા ઠાળપુરુષને પણ જેને શરણે જ રહેવું પડે છે, તેવા પ્રભુની પ્રભુતાનું કોણ વર્ણન કરી શકે ? અને તેવા સર્વસમર્થ પ્રભુને મૂઢી, કોઈ અન્ય ક્ષુદ્રકદૈવતને-કામનાવાળા દેવને, પ્રભુ કરીને માને, તેની મૂર્ખતાનું પણ કોણ વર્ણન કરી શકે ? વિષયોનું ધ્યાન કરનારને, પદાર્થ અવિધમાન હોય તોપણ, સ્વપ્નમાં પણ અનર્થ ઉપજવનારા પદાર્થો જણાય છે, અને જે નથી ને જે નાશવંત છે તેનું પણ સ્મરણ રહે છે; તેટલા માટે અસન્નમાર્ગે લઈ જનારા પદાર્થોની ભક્ષિત અને વિરાગવડે આસક્ષિત ત્યજવી તથા જ્યારે એમ કરશે ત્યારે જ પરમધામમાં જવાશે. તત્ત્વજ્ઞાન સંપાદન કરવું, મનોનાશ ને વાસનાક્ષય કરવો, એથી જ ત્યાં પહોંચાશે. હવે સમય પણ થઈ જવા આવ્યો છે, ને આ પથિકાશ્રમ આવ્યો છે, માટે એ વાત હવે આપણે નિરાંતે ઠરીશું.” પછી અચ્યુત પરબ્રહ્મની જયગર્જના સાથે તેઓ તે માર્ગની જમણી-ખાલુપર આવેલા, વૃક્ષઘટાથી રમણીય પથિકાશ્રમમાં જઈ ઉતર્યા.

સાચંકાળનાં દ્વાન સધ્યાદિ નિત્ય કર્મથી અને અચ્યુતકીર્તનથી પરવારી, સૌ પંથીઓ પોતાના ગુરુ સત્સાધકને વિટાઈને બેઠા; ત્યારે તે મહાત્મા બોલ્યો; “ પ્રિય સંગીઓ ! સમસ્ત વેદો, સ્મૃતિઓ, પુરાણો અને ટુંકામાં ઐહિક પારલૌકિક સર્વ શાસ્ત્રો, યથાર્થપણે કિંવા રૂપાંતરથી પ્રભુ શ્રીઅચ્યુતના જ ગુણોનું વર્ણન કરે છે. તે સર્વે છેવટે એકે શબ્દે જણાવે છે કે, સર્વેશ્વર તો પ્રભુ અચ્યુત જ છે, ને પ્રત્યેક પ્રાણીએ તેને

જ શરણે જવું આવશ્યક છે; કેમકે તે પ્રભુએ પોતાની અદ્ભુત સત્તાના સંબંધે થોડાકમાં કહ્યું છે કે;—‘મારાથી એક હોય એવું બીજું કંઈ જ નથી, સૂત્રને આધારે જેમ અનેક મણિ પરાવીએ ને તે સ્વસત્તા-બળવાળા જણાય છે, પણ સર્વનો આશ્રય તો સૂત્ર જ છે, તેમ આ સર્વ મારે વિષે પરાવાયકું છે; અથવા એટલું બધું બાણવા કરતાં આટલું જ માત્ર પાકું ધ્યાનમાં રાખો, કે આ સમગ્ર જગતમાં એક અંશથી હું વ્યાપી રહ્યો છું, સર્વત્ર હું, હું ને હું જ છું, મારા વિના કંઈ જ નથી.’

“એવી રીતે સર્વ કરતાં એક, સર્વથી અધિક, સર્વથી પર, સર્વના અધિપતિ, સર્વથી પવિત્ર, સર્વથી શુભ, સર્વથી સમર્થ, સર્વશક્તિમાન, સર્વના કર્તા, સર્વના હર્તા, સર્વના પાલક પોષક, સર્વના પરમેશ્વર, સર્વથી સુખમય, સર્વનું દેવત, સર્વમાં વ્યાપક અને સર્વમાં સમાન એવા પ્રભુ અચ્યુતને ભૂદી સુખની આશાથી જ્યાં ત્યાં ભટકે છે, એવા મહામૂર્ખની મૂર્ખતાનું ક્યાંસૂધી વર્ણન કરીએ? જેમ જળનો તરસ્યો મનુષ્ય, અતિ પવિત્ર પુણ્યરૂપ તેમ જ સર્વને વાપરવાને સરખી છૂટવાળી જળ વહન કરતી શ્રીમતી લાગીરથી-ગંગાના તટ ઉપર રહ્યા છતાં, પોતાની તૃષ્ણા મટાડવા માટે ક્વેવો જોદવા માંડે, એ જેટલું ડહાપણ ગણાય, તેટલું જ વાસ્તુદેવ એવા પ્રભુ અચ્યુતને મૂંઝી બીજી ઉપાસના કરવાનું ડહાપણ બાણજો. અન્ય દેવતાઓની હીનતા દર્શાવવારૂપે હું કંઈ તેઓની નિંદા કરતો નથી; પણ પ્રભુ અચ્યુતનું તે સર્વ કરતાં એકત્વ કેટલું છે, એનું યથાર્થ વર્ણન કરું છું. કોઈ પણ દેવની કે સૃષ્ટિમાંના કોઈ પ્રાણીની નિંદા કરવી, એ પ્રભુ અચ્યુતના અપરાધરૂપ છે; કેમકે તે કૃપાળુએ પોતે જ પોતાની સ્થિતિ જણાવતાં કહ્યું છે કે, ‘સર્વ દેવોનું દેવત હું છું, સર્વનો આત્મા હું છું ને સર્વમાં સરજો હું વ્યાપી રહ્યો છું.’ એમ છે તેથી, સર્વરૂપે પ્રભુ અચ્યુત જ છે, ને તેથી જેની નિંદા કરીએ, તે પ્રભુ અચ્યુતની જ નિંદા કરી એમ ગણાય. આ ઉપરથી કદાચ તમારામાં કોઈને એવી શંકા થશે, કે અચ્યુત પ્રભુના વ્યાપકપણાને લીધે જ્યારે કોઈની પણ નિંદા એ અચ્યુતનિંદા જ ગણાય, ત્યારે પછી કોઈની પણ ઉપાસના કરીએ તે અચ્યુતોપાસના કેમ ન ગણાય? નિઃશંક, તે પણ અચ્યુતની ઉપાસના ગણાય, પણ એમાં કેટલોક ભેદ છે. એ માટે તે કૃપાળુ પ્રભુએ જ શ્રીસુખથી કહ્યું છે કે; ‘જેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક અન્ય દેવતાઓને ભજે છે, તેઓ ખરું જોતાં મને જ ભજે છે; પરંતુ તે મારી સેવા અવિધિપૂર્વક છે; વિધિપૂર્વક નહિ; કારણ કે હું જ સર્વ યજ્ઞ અને ઉપા-

સન આદિ ક્રિયાઓનો લોકતા-અધિકાર કરનારો-ગ્રહણ કરનારો અને પ્રભુ-નિયંતા, તે તે ઉપાસનાદિકનું ફળ આપનારો છું, એવું તેઓ જાણતા નથી. તેથી, અ્યુતિ-પતન-જન્મ મરણ પામે છે.’ જેમ કોઈ એક વૃક્ષ પોતાનાં મૂળ, થડ, ડાળાં, ડાળીઓ, પાંદડાં, ફૂલ અને ફલાદિક અંગોવડે ગમે તેટલું વિસ્તરેલું હોવા છતાં, પોતે એક જ છે; તેવી જ રીતે આખા વિશ્વરૂપે વિસ્તરેલો છતાં, પ્રભુ અચ્યુત એક જ છે. અને જેમ ડાળાં, પાંદડાં કે ફળ વૃક્ષનાં અંગ હોવાથી વૃક્ષ જ છે-જૂદાં નથી; તેમ વિશ્વમાંના પદાર્થો, પ્રાણીઓ, દેવતાઓ ઇત્યાદિ અચ્યુતનાં અંગ હોવાથી અચ્યુત જ છે. પણ જોવાનું એમ છે કે, વૃક્ષને જળ સિંચવાથી પરમ ફળ આપે છે, પણ જળ સિંચનાર જો તેનાં પાંદડાં, ડાળાં કે ફળ ફૂલ ઉપર સિંચે, તો તેથી પરમ ફળ ન મળે ને તેથી તેનું જળ સિંચવું, જેટલું અવિધિપૂર્વક ગણાય, તેટલી જ અન્ય દેવોની ઉપાસના કરવી, એ અચ્યુતની જ ઉપાસના છતાં, વિધિ વગરની ઉપાસના ગણાય. કેમકે ડાળાં પાંદડાંપર સિંચવાથી જેમ વૃક્ષનું પરમ ફળ મળતું નથી, પરંતુ મૂળમાં જળ સિંચવાથી જ સર્વાંગે વૃક્ષ આનંદ પામે છે ને ફળ આપે છે; તેમ અચ્યુતના અંગ પ્રત્યંગરૂપ અન્ય દેવતાઓની ઉપાસના કરવાથી પ્રભુ અચ્યુત પ્રસન્ન થતા નથી, પણ સકલવિશ્વવૃક્ષનાં મૂળરૂપ અચ્યુત પરબ્રહ્મની ઉપાસનાથી જ તેમના સહિત સકલ વિશ્વનાં દેવો સંતુષ્ટ થાય છે ને પરમ ફળ-મુક્તિ આપે છે. માટે સર્વને તે સર્વેશ્વરની ઉપાસના જ કર્તવ્ય છે. ચાલો હવે રાત્રિ ઘણી ગઈ છે, ને દિવસે ચાલવાના શ્રમથી થાકેલાઓને શ્રમનિવારણાર્થ વિશ્રામની જરૂર છે, માટે વિશ્રાંતિ લો.” પછી ઉપરાઉપરી પ્રભુ અચ્યુતના પવિત્ર નામની જયગર્જનાઓ કરીને સૌ પોતપોતાને આસને બેઠાં અચ્યુતનું સ્મરણ કરતા કરતા વિશ્રાંતિ પામ્યા.

અવતારચરિત્રો-એ સર્વ ગમે તેવા નિરુત્સાહી પંથીના મનને પણ, ઉત્સાહ તથા આનંદમાં મગ્ન કરી દેતાં હતાં. આવા ઉત્સાહમગ્ન પંથીઓ આગળ વધતા ગયા, તેમ તેમ તેઓને માર્ગની આસપાસની અનેક દિવ્ય વસ્તુઓ દેખાવા લાગી. જગત્પુરમાં રહીને તેઓને જે તારા અને નક્ષત્રગણ માત્ર આંદરણીરૂપ, તેમ જ ઘણે દૂર દેખાતા હતા તે અહીં આગળ બહુ નજીકમાં અને મોટા તેજસ્વી મંડળના રૂપમાં દેખાવા લાગ્યા. તેથી આશ્ચર્ય પામી એનો મર્મ બાણવા સારુ તેઓએ મહાત્મા સત્સાધકને પ્રશ્ન કર્યો. તે પરથી તેણે કહ્યું, “પ્રિયજનો ! એ પરથી જ તમે બાણી શકશો કે આપણે જગત્પુરમાં હતા, તે વેળા કેટલા બધા નીચાણમાં હતા, ને આ ઉર્ધ્વ માર્ગે ચઢતાં કેટલા બધા ઉંચે આવી પહોંચ્યા છીએ ! આ આકાશમાં ચોમેર ઝળકી રહેલા નક્ષત્રગણો, તમે જગત્પુરમાં રહીને જોતા હતા તેવી આ આંદરણીઓ જ નહિ, પણ તે પ્રત્યેક વિવિધ પ્રકારની દિવ્ય સુખસામગ્રીઓથી ભરપૂર દિવ્ય ભૂમિઓ છે. જે વસ્તુ ઘણી દૂર હોય, તે જો કે ઘણી જ મોટી હોય તોપણ બહુ નાની લાગે છે, તે પ્રમાણે આ દિવ્ય મંડળો જગત્પુરથી ઘણાં ઉંચા હોવાને લીધે, તેમ જ આપણે જગત્પુરમાં વસતા હોવાથી આપણી દૃષ્ટિ પણ ત્યાંના મિથ્યા વ્યવહારોથી બહુ દૂંટી હોવાને લીધે આપણને તદ્દન આ દિવ્ય સ્થાનો નાનાં દેખાતાં હતાં. આ ઉપરથી તમને સહજ જણાશે કે, આપણો માર્ગ ઉત્તરોત્તર કેટલો બધો ઉંચે જતો છે ! ને જગત્પુરથી આપણે કેટલા બધા ઉંચે આવી ચઢ્યા છીએ ! ખરે આપણે દિવ્યલોકની બહુ સમીપમાં આવી પહોંચ્યા છીએ. હવે એ સઘળાં દિવ્ય સ્થાનોને પણ અતિક્રમણ કરીને આપણે ઉંચે જવું છે-તે સ્થાન હવે દૂર નથી, પણ મહાશ્રમથી જવાય તેવું છે. સર્વના મહેશ્વર પ્રભુ અન્યુત્તનો કહી નાશ ન થનારો લોક-અન્યુત્તપુર તો આ સર્વ દિવ્ય લોકની ઉપર છે, સર્વથી પર છે, તેનાથી પર કશું જ નથી. ત્યાં સૂર્ય પ્રકાશતો નથી, નથી ચન્દ્રનો પ્રકાશ, કે નથી તારાનો ઝળઝળાટ, કે નથી વિદ્યુતનો ઝગઝગાટ. ત્યાં તો દિવ્ય પ્રકાશ જ પ્રકાશે છે, કે જેના પ્રકાશવાથી સર્વ વિશ્વ પ્રકાશે છે. વળી ત્યાં ગયા પછી આવર્તન જ નથી. એવા ઉંચામાં ઉંચા ને શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન પ્રત્યે જવા સારુ કેટલી સાવધતા ને કેટલા બધા પ્રયત્નની આવશ્યકતા છે, તે તમે જાણો છો જ. વળી માર્ગમાંની અનેક ભૂલવણીઓ-માયા, લાલચો-આશા, તથા વિટંબણા-કામદોષ એવા છે કે, ગમે તેવો સાવધ પંથી પણ લયલ્યા વિના રહે નહિ, છતાં

અન્ધશ્રદ્ધાને આશ્રયી વિચરનાર પંથીને પોતાને માર્ગેથી પતિત ન થવા દેવા માટે, કૃપાળુ પ્રભુ પોતે જ ઘણીક રીતે સહાય કરે છે. માર્ગની ભૂલવણીઓ, લાલચો ને વિટંબણાઓ, એ પ્રભુ અચ્યુતની ન કળી શકાય એવી દુસ્તર માયા છે. એવી દુસ્તર છતાં પણ એ માયા, પ્રભુને અધીન હોવાથી પ્રભુના શરણાગતને-ઉપાસકને-લક્ષ્યને પજવતી નથી, એ માટે તે સમર્થનું જ વચન છે કે:-

“દેવી ભાષા ગુણમયી મમ માયા દુસ્તરયા ।

મામેત્ર યે પ્રપંચંતે માયામેતાં તરંતિ તે ॥

અર્થ-એ અતિ દિવ્ય અને ત્રિગુણાત્મક મારી માયા-વિલક્ષણ શક્તિવાળી-બહુ દુસ્તર છે; પણ જેઓ અને અનન્ય ભાવે બળે છે, તેઓ તે માયાને તરી નય છે.

“માટે તે કૃપાળુને શરણે થયેલા આપણે તેના આશ્રયના બળથી જ સૌ વાતે નિહરપણે આલ્યા જવાનું છે.” આ પ્રમાણે માર્ગ સંબંધી અને પ્રભુના સામર્થ્ય સંબંધી અનેક પ્રકારની વાતચીત કરવા તેઓ ઘણા ઉંચા સ્થાન સૂધી વધી ગયા. આ વેળા ઘણી દિવ્ય ભૂમિઓ તેઓને નીચ પરમાણુ જેવી જણાવા લાગી; અને ઉચ્ચસ્થાન સમીપમાં જણાવા લાગ્યું. મધ્યાહ્ન થયા, વિશ્રાંતિ લેવાની અપેક્ષા હતી. છેટે એક અતિ રમ્ય અને પુષ્પિતલતાઓથી ઢંકાયલું પથિકાશ્રમ પણ દેખાતું હતું. થોડી વારે તેઓ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા ને હર્ષથી પ્રભુના નામનો જય-ઘોષ કર્યો. તે સાંભળી આશ્રમમાંથી એક સ્ત્રી બહુ હર્ષભેર આવીને દ્વાર આગળ બેઠી. તે અચ્યુતપંથીઓની બહુ પ્રેમથી સ્વાગત કરવા લાગી. તેના આદરથી સંતોષ પામેલા તેઓ અંદર જઈ ઉતર્યા ને નિત્યકર્મોદ્ધિકમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયાં.

નિત્ય કર્મથી પરવારી થોડીક વાર વિશ્રાંતિ લઈને સંઘ પાછો આલવા તૈયાર થયો. તે જોઈ તે સ્ત્રી, જે તેઓને પથિકાશ્રમના દ્વારપર આવકાર દેવાને સામી આવી હતી, તેણે ધીમે ધીમે અચ્યુતનું સ્મરણ કરી, હાથ જોડી, સંઘના અગ્રણી મહાત્મા સત્સાધક પ્રત્યે કહ્યું, “હે સાધુ ! ઉતાવળ કેમ કરો છો ? અચ્યુતમાર્ગના સર્વ સંઘો આ મુકામે આજો દિવસ નિવાસ કરે છે, કેમકે અત્ર કશો ઉપદ્રવ નથી, શાન્તા છે, નિર્લયતા છે; તો તમે માત્ર મધ્યાહ્ન ગાળીને કેમ આલ્યા ? આગળ ક્યાં જઈને રાત્રિ રહેશો ?”* એ સાંભળી સત્સાધક બોલ્યો; “સાધ્વી ! આપ

* ટીકા-આ પથિકાશ્રમ તે ભક્તિધામ છે. જાઈ તે ભક્તિ છે ભક્તિ સફળ કરવા માટે બહુ કાળ, બહુ શ્રમ ને બહુ વિશુદ્ધિ જોઈએ; માટે એ ભક્તિધામમાં વધુ સમય રહેવાની સૂચના કરી.

કોણ છો, ને આવે શરીરે એકલાં અહીં ક્યાંથી? વળી તમને ક્યાંથી અંબર કે અન્યુતપથના સંઘો સઘળા અહીં જ રાતવાસો કરે છે?” તે બોલી, “હિ મહાપુરુષ! હું પણ આ તમારી સાથેના સઘળાની જેઠે એક અન્યુતપંથી જ છું; પણ મારા એક નહિ કરવા જેવા અપરાધને લીધે આ દશાને પામી, મારા સંઘથી વિખૂટી પડી, પછવાડે રહી ગઈ છું. અને તે દિવસથી હવે હું એકલી સતત અહીં રહું છું. મેં બહુ કાળથી, બહુ વેળા બેસું છે કે, અહીં અન્યુતપથગામીઓ સતત રાતવાસો કરે છે. હવે પછી આગળ આજ સ્વાયંકાળ સૂધીમાં તમે પહોંચી શકો, એવો પથિકાશ્રમ નથી,* તેથી જ અત્યાદે આલનારે રાતવાસો ક્યાં કરવો, એમ ધારીને સૌ અહીં જ મુકામ કરે છે.” એ સાંભળી રાતવાસો ત્યાં જ કરવાની સૂચના સત્સાધકે કરવાથી, સૌ પંથીઓં નિશ્ચિતપણે તે મહાત્માને, તેમ જ પેલી સાધ્વીને વિંટાળને બેઠા. તે બાઈતું શરીર બહુ કાંતિમાન અને પવિત્રતાને લીધે ભવ્ય લાગતું હતું. જો કે તેની અવસ્થા મધ્યમ હતી, તોપણ અન્યુતપ્રભુ પ્રસન્ન થાય, એવા નિયમોરૂપ ત્રત ધારણ કરવાને લીધે અને સતત શિયળને (એક પતિ-અન્યુતપ્રભુ મનસા વાચા કર્મણુએ ધ્યાન સેવન કરવાને) લીધે તેનું વય કળી શકાતું નહોતું. લલાટમાં સુંદર કુંકુમચંદ્ર, શિરપર શિખામણિ, કંઠમાં મંગળસૂત્ર અને કરમાં કંઠણ, એ ચિહ્ન ઉપરથી તે સુવાસિની હોવા છતાં પોતાના પતિથી કેમ વિખૂટી પડી હશે, એ પ્રશ્ન સૌના મનમાં ઉત્પન્ન થયો હતો. મહાત્મા સત્સાધકે પૂછ્યું, “સાધ્વી! તમારા અપરાધનો વૃત્તાંત જણાવશો?” પ્રથમ પ્રભુ સ્મરણ કરી, પછી તે સાધ્વી બોલી,† “આનંદથી ભલે સાંભળો. હે સાધુવર્ય! આપની જેઠે જ અમે પણ જગત્પુરવાસી હતાં. અજ્ઞાનપણાંને લીધે કાળપુરુષના સાધારણ ભક્ત્ય તરીકે ત્યાં પડ્યાં રહ્યાં હતાં. કોઈ મહાત્મા સદ્ગુરુ જગદ્ધિતેશ્વરના‡ પ્રસાદથી મારા ભર્તારના જાણવામાં આવ્યું કે, અમો મોટા ભયમાં છીએ, માટે આ ભયંકર દુઃખરૂપ સ્થળેથી નાસી કોઈ નિર્ભયસ્થાન પ્રત્યે

* ટીકા-સજ્ઞાન ભક્તિ દૃઢ થયા પછી જિજ્ઞાસુ માટે બીજાં સાધન રોપ નથી-સજ્ઞાન ભક્તિ જ મોક્ષતુ સાક્ષાત્ સાધન છે. સજ્ઞાન ભક્તિ એટલે જગીને વિચારીને, વાસનાનો ભય કરવો, ને પછી બ્રહ્મના આત્માનો ભય કરવો. † ટીકા-આ સાધ્વી તે ભક્તિ ને તેનો પતિ તે જ્ઞાન, જ્ઞાન વિનાની એટલે સર્વ વાસના-કામનાના ભય વગરની ભક્તિ તે સચ્ચો-પાધિક ભક્તિ, અને જ્ઞાન સહિત ભક્તિ તે નિર્ગુણોપાધિક ભક્તિ આ કયા પ્રસંગ સમજવા માટે જિજ્ઞાસુને જણાવવાની નરસર છે કે, જ્ઞાન સાથે સચ્ચોપાધિક ભક્તિ ન શોભે-તેથી પતન થવાનો ભય છે, કેવળ પરબ્રહ્મ પ્રાપ્તિનું વિધાન‡ જ્ઞાનસહિત નિર્ગુણોપાધિક ભક્તિ જ છે. ‡ આખા જગતનું હિત ઇચ્છનારા, અહીં આત્મારૂપે રહેલા પરમાત્મા.

જવું જોઈએ. આવો વૃત્તાંત જાણીને તેઓ ઘેર આવ્યાં; અને પોતાની સાથે ઘરમાંની કશી પણ વસ્તુ ન લેતાં મને આવવાને કહ્યું. મેં આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું, ‘કૃપાનાથ ! આપ એકદમ ક્યાં પધારો છો ?’ તેમણે કહ્યું, ‘વાત કરવાનો વખત નથી, ટુંકામાં કહું છું કે, કોઈ નહિ જાણી શકે એવો આપણે માથે લય છે. તે કોણ જાણે કેઈ વેળાએ આપણને પકડી પાડશે, તે કહી શકાતું નથી; માટે આપણે અહીંથી નાસી છૂટવું જોઈએ. તારે આવવું હોય તો તું ઉઠ, હું વધારેવાર અહીં રહેવાનો નથી.’ હું મારા સ્વામીને ખડુ પૂજ્યલાવથી જોતી હતી, તેમની આજ્ઞા પાળતી હતી, તો પણ મારા સ્ત્રીસ્વભાવને લીધે મેં ધાર્યું કે, વારંવાર જેઓ સ્ત્રીઓને અને ધનપુત્રાદિકને ધિક્કારે છે, અને ઘરનો ત્યાગ કરી જ્યાં ત્યાં ભટકતા ફરીને, ખીજા પુરુષોને પણ પોતાના જેવા થવાનો યોગ્ય કાર્ય કરે છે, એવા સાધુઓનો સંગ કરવાથી, મારા સ્વામીને પણ એવું જ કંઈક ચેટક લાગેલું હશે. હશે, એ ગમે તેમ હોય, પણ મારે તો તેમની સાથે જ જવું. જ્યાં એ ત્યાં જ હું, સ્ત્રીથી સ્વામી વિખૂટાં કેમ રહેવાય ! હું સાથે હોઈશ તો લાગ આવતાં પ્રયત્ન કરી, સમજાવીને ઘેર પણ લાવીશ.* વળી તેઓ પોતે જ મને સાથે આવવા આજ્ઞા કરે છે, તો પછી ખીજું શું જોઈએ ?

“અમે જગત્પુર છોડીને રાજમાર્ગપર આવ્યાં તો ત્યાં અમારા જેવાં ઘણાંક મનુષ્યો કોઈ જૂદે જ સ્થળે જતાં જણાયાં. અમે તેમની સાથે થઈ ગયાં, ને પુરદ્વારને વટાવી આ માર્ગે ચઢ્યાં. માર્ગમાં થાકી જવાથી અને અનેક પ્રકારનાં સુખ-વાસના-કામના મળવાથી, કેટલાંક મનુષ્યો તો જ્યાં ત્યાં અટકી પડતાં હતાં; પણ અમે તો દૃઢ નિશ્ચયથી અનેક આડમાર્ગોને ઓળખી આગળ વધતાં ગયાં. હું મારા અજ્ઞાન† અને સ્ત્રીસ્વભાવને અનુસરી કામદેવની જાળમાં ફસાઈ જઈ, એવું ઘણીક વાર બન્યું, પણ મારે તો પતિવ્રત, એટલે મારા સ્વામીથી (જ્ઞાનથી) છૂટી ન પડી શકું, એ કારણથી જ વારંવાર બચી ગઈ. પરંતુ છેવટે શક્તિમાર્ગ આગળથી મારું પ્રારબ્ધ વાંકું થયું. તે આદ્યશક્તિના ઘણાંક ઉપાસકો, પંથી-ઓના જેવા જ થઈને અમારા સંઘ સાથે છાનામાના ચાલ્યા. એમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ હતી. તેમાંની એક સ્ત્રી‡ મારી સાથે થઈ. તેણે અનેક

* દીકા-ધર તે પરચ્છદધામ. જ્ઞાન એકલુ ગોયા ખાય, પણ જો ભક્તિસહિત જ્ઞાન હોય તો તે સ્થિર વિશુદ્ધિ પામીને પોતાના નિત્યના અક્ષરધામમાં રહે.

† દીકા-જ્ઞાનરહિત-સમજણ વગરની ભક્તિ જ અજ્ઞાન. ‡ એ સ્ત્રી તે વાસના ભક્તિ,

પ્રકારની રાગચક્ર વાતો કરીને મને પોતાની સાથે પ્રીતિમાં લુપ્થ કરી દીધી. તેણે વાતચિત કરતાં કહ્યું કે; ‘આવશક્તિ સર્વ કામનાઓ પૂરી કરે છે, અપાર સુખ આપે છે;’ ઇત્યાદિ કહીને ઘણીક લાલચો ખતાવી. તેમાં માત્ર હું પતિવ્રતા, તેથી એટલી જ લાલચમાં મારું મન લોભાયું કે, તે મહાદેવી અખંડ સૌભાગ્યદાયિની છે; અર્થાત્ મારા પ્રિય પતિની સાથે અનંતકાળ સૂધી હું આ લોકમાં રહી સુખ ભોગવીશ;* અને જો કે મારા સ્વામી આ વાતને હમણાં નહિ માને, પણ હું તે માર્ગે ચઢીશ, ત્યારે તે મહાશક્તિની સત્તાથી, તેઓ આપોઆપ મારી પાસે આલ્યા આવશે. આવી આશાથી મારું મન વિદ્વજ બની ગયું. તે દિવસે જે પથિકાશ્રમમાં અમે ઉતારો ધર્યો હતો, ત્યાંથી ખીજે દિવસે પરાદીએ અંધારામાં સંઘ આલ્યો, તે વેળા મારી સખી સાથે હું પણ ગુપ્ત રીતે આડમાર્ગે ચઢી. સીધે માર્ગે જ અમે પાછાં વળીને આવશક્તિમાર્ગ સૂધી જઈએ, તો કદાચ જાણુ પડતાં મને કેાઈ પાછું તેડી જાય, માટે આડ-માર્ગે થઈને તે મને લઈ ચાલી. ત્યાં અંધાર હતું. ભૂમિ પણ એવી હતી કે, કેાઈ ઠેકાણે મોટો ઉડો ખાડો, તો કેાઈ ઠેકાણે ડુંગરો, સ્થળે સ્થળે નાના મોટા પથરા, ને અનેક પ્રકારની એવી ધીચ ઝાડી, કે તેમાંથી નિઃશ્વેશ શકાય નહિ. તોપણ હું શક્તિમાર્ગે જવાના ઉત્સાહથી કેટલુંક ચાલી. એવામાં તે જંગલમાંથી મેં એવો મોટો ભયંકર શબ્દ સાંભળ્યો કે, મોટા ત્રાસ અને આશ્ચર્યથી હું ચમકી ગઈ; અને કેાઈ આમથી આવશે કે આમથી, એમ ભયની મારી નાસવા જાઉં છું, તો આગળ એક ઘણો મોટો ખાડો,† કે જેમાં મોટા મોટા અણીદાર પથરાઓ હતા, તેમાં હું ઉભીને ઉભી પડી! ‘અરે! એ બહેન! હું પડી! પડી!’ એમ મેં ઘણી ચીસો પાડી; પણ કેાની બહેન ને કેાનું કેાઈ! થઈ રહ્યું. એ અંધારામાં ત્યાંથી મારો ઉદ્ધાર કરવાને બદલે તે શક્તિભક્તાણી શ્રદ્ધા અદૃશ્ય થઈ ગઈ. પણ મારું કર્મ મેં ભોગવ્યું. પથરાઓપર પડવાથી હું અપંગ થઈ ગઈ.

“અરુણોદય થતાં તે ખાડામાં કંઈક પ્રકાશ† આવ્યો, ત્યારે મેં જાંચું

* ટીકા-આવશક્તિ એટલે તો દૃઢવાસનાક્ષયનું ગળ આપનાર, આવ એટલે છવ સસારમાં આવ્યો તે જ ક્ષણથી વાસનાક્ષય, સસારમાં સાર નથી ને સર્વ અનિત્ય છે તે દૃઢપણે જાણવાથી થાય છે અને તેજુ જાણ્યા પછી પરબ્રહ્મને જાણનારી જે શક્તિ-ભક્તિ, તે પોતાના પતિ જ્ઞાન સાથે સદા જ રહી શકે છે. એ અખંડ હિવાતનવાળી છે-સૌભાગ્યવતી છે. † ટીકા-એ ખાડો તે કામનાનો-વાસનાનો સમજવો. ‡ ટીકા-જ્ઞાનપૂર્વક જાણ્યું કે, વાસના જ સંકટરૂપ છે, તેવો વિચાર.

જેયું, તો હું ઘણાંક ઊંડાણમાં આવી પડેલી હતી; ને મારાથી કોઈ રીતે બહાર નિકળી શકાય તેવું નહોતું. સારે ભાગ્યે તે સ્થાન અચ્યુતમાર્ગથી ને પધિકાશ્રમથી ઘણું દૂર ન હોવાથી, મારી ખૂમ માર્ગમાં જતું આવતું કોઈ પણ મનુષ્ય સાંભળશે, એટલી જ આશાથી મેં જરા ધીરજ પકડી, પણ સંઘ તો આલ્યો, એટલે ત્યાં હોય કોણ? કેટલાંક અહોરાત્ર, મેં એ જ કારાગૃહ જેવા સ્થાનમાં પરમ દુઃખે ને આશાએ નિર્ગમ્યા. તે અરસામાં મારા સ્વામીના વિયોગનું ને તેમને છળીને કરેલા અપરાધનું દુઃખ તો મને અપાર જ થઈ પડ્યું. અહો! એક પતિવ્રતા પોતાના પતિને જ સર્વસ્વ માનનારી અને તેની સેવામાં જ પોતાનું સર્વ સાર્થક બાળનારીને, આવા પ્રપંચ ભરેલા છળકપટથી થયેલા વિયોગને લીધે, કેટલું બધું અસહ્ય સંકટ થયું હશે, એનો આપ સુઝ હોવાથી, પોતે જ વિચાર કરશે.”

પુનઃ તે યોલી, “હે સજ્જન! એ નરકની શિક્ષાને વિષે મને મારા અપંગપણાથી અસહ્ય પીડા થઈ. એ પીડામાં ને પીડામાં મારું મરણ થશે, તેવો મને ભય લાગ્યો. એમાં પણ મેં મારા પવિત્ર ભર્તારની કરેલી વંચના, તે પ્રિયતમનો હાથે કરીને વોહારી લીધેલો અસહ્ય વિયોગ, ને એથી કરીને હવે મારે માટે તેમના મનમાં કેવા તુચ્છ વિચારોએ ઘર કર્યું હશે—એ સર્વ વાતનું સંકટ મને અતીવ અસહ્ય થઈ પડ્યું. એ ઉપરાંત હું પવિત્ર અચ્યુતમાર્ગથી બ્રહ્મ થઈ, એ સંકટ તો મને ભાલાની પેઠે હૃદયમાં સાલતું હતું. આવાં સંકટોમાં બે ત્રણ અહોરાત્ર વીતી ગયાં, ત્યારે હું તદ્દન મૃતઃપ્રાય થઈ ગઈ. મારી આંખ, કાન, આદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો પણ હવે અશક્ત થઈ ગઈ. શરીર અને ઇન્દ્રિયો બળહીન થઈ ગયાં, પણ આત્મબળ ધીમે ધીમે વધ્યું, તેમાં મહા ઉગ્ર શોકે—વિરાગે સહાયતા કરી. ઘણીકવાર સૂધી ગાઠ રુદન કરતાં કરતાં ઠંક બેસી ગયો, નેત્રમાં જળ ખૂટી ગયું, ને મસ્તક ખાલી પડવાથી શૂન્ય થવા લાગ્યું. તો પણ હૃદયનો ઉભરો તો ઉલટો વધતો જ જતો હતો. વારંવાર એમ થાય કે, ‘અરેરે! કોઈ પણ દયાળુ મનુષ્ય—સદ્ગુરુ મારી ગરીબની ખૂમ સાંભળે ને મને અહીંથી કાઢે, તો હું ગમે તેમ દોડમદોડ કરી રાત ને દિવસ એક સરખું ચાલીને મારા વિયોગી સ્વામીને જઈ મળું, ને મારા અપરાધની ક્ષમા માગું. મારા સ્વામીના જઈ મળાવાના ઉભરામાં મારા શરીરની સ્થિતિ પણ હું ભૂલી જતી હતી! સદ્ગુણી દંપતી (જ્ઞાન-ભક્તિ)નો પરસ્પરનો પ્રેમાવેશ કેવો અદ્ભુત હોય છે! તેવો પ્રેમ

(વિજ્ઞાનભક્તિ) જે પ્રભુ અચ્યુતનાં ચરણમાં ઉપજે, તો તે કૃપાળુ પ્રેમ-સાગર, તે પ્રેમને અધીન થઈ, એક સુહૃત માત્રમાં દર્શન આપે, એમાં સંશય નથી. એવા આવેશમાં ને એવી આશામાં મારાં નિસ્તેજ થઈ ગયેલાં તેજ પરાણે ઉઘાડી ઉઘાડીને જાણે જોતી હતી, પણ તે કોતરની ટોચપર આવેલાં અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો વિના કશું મારી દૃષ્ટિએ પડતું ન હતું. હું થાકી નિરાશ થઈ, છેવટે કંટાળી, આવાં દુઃખોમાં અહીં પડી રહેવા ઈચ્છતાં, જેમ દુષ્ટ કામનાને લીધે અચ્યુતમાર્ગથી ભ્રષ્ટ થયેલા ઘણાકે કાળપુરુષના પંજમાં સપડાઈ જાય છે, તેમ મને પણ તે કાળ-નર પોતાના લાંબા હાથથી ઝડપી લે તો ઘણું સારું, એમ પણ થયું. પણ અરે, એમ થવાથી તો મારો નાશ થઈ જાય-અધોગતિ થાય; ને મારે માટે મારા સ્વામીના મનમાં સદાનો તુચ્છભાવ અને મારા મનમાં મારે હાથે વહોરી લીધેલું તેમનું સદાનું વિયોગદુઃખ જન્મોજન્મ સાલ્યા જ કરે, ને હું કોઈ પણ સ્થળે વિશ્રાંતિ ન પામું.* મારા અપરાધ-સકામ ઉપાસનાની શિક્ષા મને પૂર્ણ મળી. વિચાર થયો કે, મેં અપરાધ પર-બ્રહ્મનો જ કર્યો છે, તો તેમના વિના અનુગ્રહ પણ બીજું કોણ કરશે? મારા સ્વામીને મુખે મેં વારંવાર સાંભળ્યું હતું કે, તે પ્રભુ પરમ દયાળુ છે, ક્ષમાનો ભંડાર છે, કરુણાનો સાગર છે, ને શરણે થનારનો રક્ષક છે; તેથી આ પરમ ઘોર સંકટમાં હું મારા અંતઃકરણથી તેમને શરણે થાઉં. એ જ પ્રભુ મારો અહીંથી ઉદ્ધાર કરશે-એવો નિશ્ચય થતાં મેં તે કૃપાળુની પ્રાર્થના આરંભી:-

“હે દયાસિંધો ! હે સર્વેશ્વર પ્રભુ અચ્યુત ! તમારો કોઈ કાળે નાશ-ચ્યુતિ-પતન ન હોવાથી, તેમ જ તમારે શરણે પડેલા કાર્તન ભક્તિ એને પણ તમારી પાસેથી કદી પતન થતું ન હોવાથી, તમારું નામ અચ્યુત પડેલું છે. સકલ સૃષ્ટિના સ્વામી પોષક ને પિતા આપ જ છો, ને આ સર્વ આપનાથી જ ઉત્પન્ન થયેલું છે ને અંતે આપને વિષે જ લય થઈ જવાનું છે. આપ છો તેવા ને તેવા જ નિરંતર રહો છો. અમે સૌ પ્રાણીઓ આપનાં જ સંતાન હોવાથી, આપને સરખાં જ પ્રિય છીએ, તો પણ અમારામાંથી જેઓ પ્રીતિપૂર્વક આપને શરણે થાય છે, ને આપનું સ્મરણ કરે છે, તેઓ આપને અતિશય પ્રિય થઈ પડે છે; અને તેમને આપ મૃત્યુરૂપ જગત્પુરમાંથી ઉદ્ધારી આપની સમીપમાં ખેંચી લ્યો છો. હું દીન અપંગ અબળા છું; મન, વાણી અને કાયાએ

* શિક્ષા-જ્ઞાન વગરની ભક્તિની એ દશા વર્ણવી છે.

કરીને માત્ર તમારે જ શરણે પડેલી છું; તેના આ મહત્સંકટમાંથી ઉદ્ધાર કરો. હે દીનબંધો! આપનું એવું વ્રત છે કે, ગમે તેવો નીચ, સઘળાં પાપથી પૂર્ણ, આખા જગતમાં નિંદાયલો ગ્રાણી પણ જો એક વાર ખરા મનથી આપને, ‘હે પ્રભો, હું તમારો છું’ એવું કહે, તો તેનાં સર્વ અકાર્યને ન લેખવતાં, તેને આપ પોતાના લોકમાં તેડો છો. હું આ મહત્સંકટમાં છું; માતા, પિતા, બ્રાતા, ભગિની, પુત્ર, કુટુંબી, મિત્ર, સ્નેહી કે સ્વામી ઇત્યાદિ કોઈના પણ સહાય વગરની થઈ પડેલી છું; અને હવે એ સર્વ સગાં સહોદરરૂપે મારે માત્ર આપ જ છો, તે તમારે શરણે આવેલીનો ઉદ્ધાર કરો. હે પ્રભો! આપ સર્વત્ર વસો છો, સર્વત્ર આપનાં પાણિપાદ* છે, મારે આપના પવિત્ર પાણિવડે મને અહીંથી ઉચ્છેદી લ્યો. સર્વત્ર આપનાં નેત્ર અને મસ્તક વ્યાપેલાં છે, તે પવિત્ર નેત્રવડે મારી આ દુર્દશા જીઓ તથા આપના શ્રીમુખથી મને પોતાની કહીને બોલાવો; અને સર્વત્ર વ્યાપેલા આપના શ્રોત્ર-કર્ણવડે મારી આ દીનપ્રાર્થના શ્રવણ કરો. હે ક્ષમાવંત! મેં કરેલા મારા સ્વામીના, પણ ખરું જોતાં મારા સ્વામીના પણ સ્વામી એવા જે આપ, તેના અપરાધથી મારું હૃદય ઘણું કંપે છે. એ અપરાધવડે હું મહા પતિત થઈ છું, તો પણ આપની પતિત-પાવનતા-ગમે તેવા પતિતને પણ પાવન કરવાની અદ્ભુત શક્તિ જાણીને હું આપને શરણે આવી છું; મારે ક્ષમા કરીને આપ મને શરણે લો. હે પ્રભો! જગત્પુરમાં ગ્રાણીઓને જે વારંવાર જન્મવા મરવારૂપ અપાર દુઃખ પડે છે; વળી જન્મીને વિવિધ પ્રકારના રોગ અને આધિવ્યાધિ ઉપાધિરૂપ દુઃખ પડે છે; અને અનેક જન્મોમાં અનેક દુરાચાર થઈ જવાથી, ઉત્તરોત્તર ગધેડાં, ભુક, કુતરાં, કાગડા ઇત્યાદિ નીચ યોનિઓમાં જન્મીને મહાદુઃખો વેઠવાં પડે છે; એમ અધમાધમ સ્થિતિ થતાં થતાં, છેવટે નરકમાં પડી અસહ્ય દુઃખો ભોગવવાં પડે છે:-એ સઘળું માત્ર આપ પરમ આનંદને ભૂલી, અનિત્ય આનંદની લાલસાનું જ કૃણ છે અને તે પ્રમાણે હું પણ આપને ભૂલી જવાથી જ આ દશાને પામેલી છું, મારે તે અપરાધ ક્ષમા કરો. હે જગદીશ્વર! આપ જગતને અદૃશ્ય છો ને આપે ખાંધેલા નિયમ પ્રમાણે જગત સતત ચાલ્યું આવે છે, પણ તેમાં જો કદાચ ધર્મનો ઉચ્છેદ થઈને અધર્મ વધી જાય છે, દુર્જનોનું બળ વધે છે ને સાધુઓને સંકટ આવે છે, તો તે આપથી

* પાણિપાદ-હાથ પણ સર્વતઃ પાણિપાદં તત્સર્વતોક્ષિશિરોમુખમ્ । સર્વતઃ શ્રુતિમ-
હોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥ એ ગાયાર્માં વર્ણવેલા અચ્યુતરૂપનું સ્મરણ છે.

સહન થતું ન હોવાથી, આપ તહાલ વિશ્વમાં પ્રકટ થઈને તે વધી પડેલા અધર્મનેા અને હુ'ટોનેા ઉચ્છેદ કરી, ધર્મનું સંસ્થાપન કરો છો.* તેમ અસંખ્યવાર વિવિધરૂપે પ્રગટ થઈને અનેક ચરિત્રો આપે કર્યા છે, તથા આપને અતિ પ્રેમથી લગનાન ગતોને આપે આપના આ પવિત્ર માર્ગનેા પણ સ્વતઃ બોધ કરેલો છે-જે આપનાં પવિત્ર ચરિત્રો સદગ શાસ્ત્રોમાં ગવાઈ રહેલાં મારા સ્વામીના સુખથી મેં ઘણીવાર સાંભળ્યાં છે, અને એમ પ્રીતિથી આપનાં ચરિત્રો શ્રવણ કરવાં એનું નામ આપની શ્રવણમત્તિ છે, એમ મારા સ્વામીનેા ઉપદેશ છે. હે સર્વેશ્વર! મારાપર કૃપા કરો! પાહિ! પાહિ!”

આટલું કહી વળી તે બાઈ સત્સાધક પ્રત્યે બોલી; “હે મહાપુરુષ! આ પ્રભાણે પ્રભુના શુભ કીર્તનરૂપ પ્રાર્થના કરવાં કરવાં હું પ્રેમાવેશમાં, અચ્યુત પ્રભુ જાણે એટલામાં જ હાય તેમ મારી સહા- સ્મરણભક્તિ થતા માટે બોલાવવા ને પોકારવા લાગી કે;-હે અચ્યુત, હે અવિનાશી, હે પરાતપર, હે સર્વેશ્વર, હે હર, હે વાસુદેવ, હે વિશ્વંતર, હે કરુણાસાગર, હયા કરો; મને ઉદ્ધારો.” આવી રીતે તેનું સ્મરણ કરવાં કરવાં અચ્યુતપીઠમાં મેં ખુબ ધારી ધારીને જાણેથી પ્રભુ અચ્યુતની અતિ અદ્ભુત સૌમ્ય દિવ્ય પ્રતિમાનું મને સ્મરણ થયું. તે જાણે મને અહીંથી બહાર કાઢવાને મારી સામે આવીને ઉભી હાય, તેમ ધારી હું તેનાં ચરણ પકડી લેવા માટે ઉભી થઈ! એવી રીતે પ્રેમાવેશ ચિત્તથી પ્રભુનાં ચરણનું સેવન કરવું, એનું નામ પાદસેવનમત્તિ કહેવાય છે. પણ જેવી હું બળ કરીને ઉભી થવા ગઈ, તેવો જ સાંધેસાંધા ને રંગેરંગમાં એવો તો મોટો આંચકો લાગ્યો, કે જેથી આંખે અંધારાં ને માથામાં ચક્કર આવતાં જ પાછી હું પછડાઈ પડી !† હું એકાએક બેશુદ્ધ-મૂર્છિત થઈ ગઈ!”

એટલો વૃત્તાંત કહીને તે સાધ્વી ફણવાર શાંત રહી, ને પંથીઓના સંઘમાં ચોમેર જોવા લાગી તો સૂઈવ થયા પછી પોતાનું શું થયું, એ જાણવા સારુ તે સઘળાઓને તેણે બહુ આતુર બની ગયેલા જોયા.

* પરિત્રાગાય સમૂનાં વિનાશાય ચ હુન્નતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંભ્રમમિ દુગે દુગે ॥

એ ગાથાનું આ વાક્યમાં અનુસરણ છે.

† કીકા-કારણ કે અહિયાં સધીમાં-જગત, કર્તવ્ય, સેવા વગેરેથી વાતતાનેા ક્યય થતો નથી. અને ચિન્તકોનાં જન્મર છે.

તેઓ તેના મુખથી હવે કયો શબ્દ નિકળશે, એની વાટ જ માત્ર જોઈ રહ્યા હતા. એવું જોઈ તેણે તેઓને એ વૃત્તાંત જાણવાના અધિકારી સમજીને કહેવાનો આરંભ કર્યો; કારણ કે જિજ્ઞાસા વગરના અનધિકારી મનુષ્યને અચ્યુતવાર્તા કહેવી, એ તો એક અપરાધરૂપ છે. હવે જેમનાં ચરણારવિન્દમાં અપૂર્વ પ્રીતિ ગંધાર્ધ હતી, એવા પ્રભુ અચ્યુતર્તુ ક્ષમ-રણ કરીને તે જોડી:—

‘હે અચ્યુતપ્રિય! હે મહાત્મન્! હવે પછીની વાત બહુ જાણવા જેવી છે. તે ખાસમાં મારુ શરીર શબવત્ થઈ પડ્યું ને વાસનાબળે જીવ હુણી ગયો ખરો, તો પણ મનની વાસના કે, જે ઇન્દ્રિયોનાં મૂળતત્ત્વો સહિત સદા જીવની સાથે રહીને તેને અવતરાવે છે, મરાવે છે ને અનેક સુખ દુઃખ મિશ્રિત અવસ્થાઓ લોગવાવે છે, તે કંઈ મરી કે હુણી ગઈ નહોતી. બ્રહ્મવાક્ય છે કે; ‘મન મરે ન માયા મરે, મરમર ગયે શરીર; આશા તૃષ્ણા ના મરે, કહે ગયે દાસ કથીર,’ તેમ હજી મારી આશાતૃષ્ણાનો નાશ -વાસનાનો નાશ થયો નહોતો. તેણે તો ઉલટું, બીજાં સૌ તત્ત્વો શિયલ થતાં પોતે એકલી પડવાથી બહુ જ પ્રબળ રૂપ ધારણ કર્યું હતું. એ વાસનામાં એવો ઉત્તમ ગુણ છે કે, જે પદાર્થપર એને યોજાએ, તે પદાર્થપર મનને બહુ દૃઢપણે આરોપિત કરી દે છે—પછી તેનો યોજનાર તેને સારે કે માઠે ગમે તેવે માર્ગે યોજે, તો તેને તેનું લાન નથી—જેવે માર્ગે લાગે તેવી તે થઈ રહે છે. મારે પણ એમ જ બન્યું. મારા અતીવ સંકટને વિષે મેં મારી મનો-વાસનાને પ્રભુ અચ્યુતનાં ચરણોમાં યોજી હતી; ને તે જ સમયમાં મારી મૂર્છિતાવસ્થા થઈ, ત્યારે તે મનોવાસનાએ ત્યાં જ પ્રબળતા પકડી. મારા આ સ્થૂલ-પાર્થિવ દેહનું મને લાન જ રહ્યું નહિ; કારણ તે પોતે જ પોતાના બળથી એક નવીન દેહરૂપ બની ગયો, એટલે મારા જીવા-ત્માએ લાગલો તેમાં નિવાસ કર્યો.

“એ પ્રમાણે હું નવલ દેહવાળી થઈ, તોપણ મારો આ સ્થૂલદેહ મારાથી જૂદો પડેલો છે, એવું મારા જાણવામાં રહ્યું નહિ; કારણ, એ સ્થૂલમાં રહીને પણ ‘હું’ પાણું રહે છે—જે વાસ્તવિક રીતે તો એ વાસનાને જ હોય છે. જેમ સ્વપ્નમાં ઉડનાર, દોડનાર દૂર ચાલી જનાર પ્રાણી, જો કે પોતાનો સ્થૂલદેહ પથારીમાં જ પડ્યો છતાં, ઘણું ઘણું પૃથક્ પૃથક્ અને દૂર દૂર સ્થળે જવાનો અનુભવ કરે છે, છતાં પોતે એ સ્થૂલથી જૂદો છે કે સંયુક્ત છે ઇત્યાદિનું તેને લાન રહેતું નથી

તેવું જ આ પણ હતું. પરંતુ એ અવસ્થામાં-વાસનાદેહમાં હું કેવળ આરોગ્ય, સશક્ત અને કેઈ પણ જાતની ઉપાધિ વિનાની હતી, એ સ્થૂલનું દુઃખાદિક તો સ્થૂલની પાસે જ રહ્યું હતું.

“હવે મારી સત્ વાસના જે માગે યોગદર્શી હતી, તે જ કાર્ય મેં તો તુર્ત આરંભ્યું. પેલી, પરમ દિવ્ય અચ્યુત તીર્થમાંની અચ્યુતમૂર્તિ, જે મને વાસનારૂપે દૃગ્ગોચર થઈ હતી, તે કંઈ જતી રહી નહોતી. મને તે જોઈ પ્રત્યક્ષ અચ્યુ-
પાદસેવન-ભક્તિ

તને મળવા સરખી ભાવના થઈ. તેથી અતિશય પ્રેમભાવવડે મેં આરંભમાં તે કૃપાળુનાં ચરણ સ્પર્શવા માટે જે પ્રયત્ન કર્યો હતો, કે જેને લીધે હું મૂંઝિત થઈ હતી, તે મેં એ વેળાએ પુનઃ સફળ કર્યો. પ્રભુનાં ત્રિલોકપાવન ચરણ સ્પર્શીને હું કૃતાર્થી થઈ. પ્રીતિનું અંધારણ એવું જ છે! અંતર્યામીપણે મારા પ્રેમને જાણીને તે સર્વેશ્વરે મને પોતાનાં ચરણનો પુનઃ સ્પર્શ કરવા હીધો. અહો! હે સાધુજન! ધન્ય ધન્ય તે પવિત્ર ચરણારવિંદ! અહો! શી તેની મૃદુતા! કેવી કોમળતા! જાણે પ્રકૃષ્ટિત કમળના ઉપર જ મારો કર ન ફરતો હોય! તેનો વર્ણ પણ તળિયાંના ભાગમાં તો ખરેખર ખીલેલા નવ કમળ સરખો ગુલાબી જ અને તેનો આકાર પણ અરવિંદનો જ. તળાં તે જાણે કમળનો મધ્યભાગ, ને સુંદર અંશુલીઓ તે જાણે કમળની મૃદુ પાંખ-હીઓ! તેના તળામાં જે અનેક પ્રકારની રેષાઓ, તેમાં પણ સુખ્ય રેષા પદ્મ એટલે કમળની હતી. આવાં કારણથી જ શાસ્ત્રોમાં તે પ્રભુ-ચરણોને ચરણારવિંદ, ચરણકમળ, પાદાબજ ઇત્યાદિ નામે અપાયલાં છે. ઉપરના ભાગમાં જોઈ તો તે ધનશ્યામવર્ણાં ચરણોની આંગળીઓનાં પ્રત્યેક નખરતો, જાણે અંધારી રાત્રે શ્યામવર્ણાં આકાશમાં તેજસ્વી તારા ચમકતા હોય તેવાં દેખાતાં હતાં. આવાં મંગળમય ચરણારવિંદને વારંવાર સેવવા-સ્પર્શવાથી હું ધરાઈ નહિ, ત્યારે તેની ઉપર મારુ મસ્તક મૂકી હીધું. હજી મારો પ્રેમ* વધતો જ જતો હતો, તેથી એટલેથી સતોષ ન થતાં તે ચરણ મારા મસ્તક પર ધારણ કરવાની અને હૃદયમાં આંપવાની મને પ્રબળ ઊર્મિ થઈ આવી. તેણે એ ઝંને મંજુલ ચરણારવિંદ મારા મસ્તક ઉપર ધારણ કર્યા અને મેં પ્રેમથી તેને મારા હૃદય સાથે આંખ્યાં. ત્રિલોકમંગળ એ ચરણારવિંદ મને સમગ્ર સુખનું સ્થાન અને

* દીકા-અહીંજ લૌકિક પ્રેમ ન સમજવો, પણ પરબ્રહ્મ કોણ ને ૭૫ કોણ, તેઓનો સંબંધ શો, એ જાણવારૂપી જે શ્રમ તે જ પ્રેમ

સકલ સાધુસંતના આશ્રયરૂપ લાગ્યાં. તે સઠલશ્રી, સમૃદ્ધિ, પ્રતાપ અને અદ્ભુત ઔશ્વર્યના ધામરૂપ હતાં. સર્વ દેવતાઓ, મહર્ષિઓ અને સાધુ-જનો જેનું ધ્યાન કરે છે, ને શિવ બ્રહ્માદિક સૃષ્ટિના ઈશ્વરો જેનું નિરંતર વંદન તથા સેવન કરે છે, એવાં તે અચ્યુતચરણારવિંદ, ધ્યાન કરનારના અંતઃકરણમાંનાં સર્વ પાપો-દુઃખ, વાસના તથા અજ્ઞાનનો સમૂળો નાશ કરે છે. ચરણ એ આખાં શરીરમાં નીચું અંગ છે; ને તેનાથી ઉપરનાં ઉત્તરોત્તર ચઢતાં અંગ વધારે ઉત્તમ છે. પ્રભુની મૂર્તિનાં તે તે અંગો કેવાં સુખમય હશે, તે જોવા લાણી મારી વાસના ઉઘોગી થઈ.*

* ટીકા-જીવાત્મા તથા પરમાત્માની એકતા સંબંધે, આ ભક્તિનો પ્રકાર નિરાળો જ છે. પરબ્રહ્મના શોધનમાં પ્રથમ તત્વોનો વિચાર કરવો, એ ચરણભક્તિ છે; પચભૂતનો વિચાર તે કીર્તનભક્તિ છે, પચકોશનો વિચાર તે સ્મરણભક્તિ છે; પંચતત્ત્વ, પંચમહાભૂત, પંચકોશ એ સર્વથી હું ન્યારો છું, એવો જે દૃઢ નિશ્ચય, તે અર્ચનભક્તિ છે; હું કોણ એવા રીતે મહા વાક્યથી વિચાર કરવો, એ વંદનભક્તિ છે; આત્મા ને પરમાત્મા એક જ છે, પણ હું બીજો નથી-અર્થાત્ આત્મા પરમાત્માની એક્યનો વિચાર, તે હાસ્યભક્તિ છે, 'તે તુ છે' એવો નિશ્ચય કરવો, તે સખ્યભક્તિ છે, આ સર્વ બ્રહ્મ છે, ઈશ્વરરૂપ જ છે, એમ દૃઢ નિશ્ચય થવો, એ આત્મનિવેદન છે, અને પરમાત્મા તથા આત્મા એક જ છે, એમ પરમાત્મામાં આત્માને લીન કરવો, એ અનન્ય ભક્તિ છે પ્રભુના સ્વરૂપની સેવા સંબંધે આમ સમજવાનું છે.-હું ક્યાંથી આવ્યો, કેમ આવ્યો, ક્યાં જઈશ, મારું શું થશે એવો વિચાર થવો, એ ચરણપ્રક્ષાલન છે, સસાર અસાર છે, ને હું મૃત્યુવશ માનવી એવા વિચારથી સસારમાંથી સરતા થવું, એ પ્રભુને સ્નાનાદિક ક્રિયાનો પ્રકાર છે હું જીવ નથી, પણ બીજો કોઈ છું, એવો વિચાર થવો, એ વસ્ત્રપરિધાન છે, હું પચભૂતથી ન્યારો છું, પંચકોશથી ન્યારો છું, એવો જે વિચાર તે અલકારપરિધાન ક્રિયા છે, જે તે છે તે જ હું છું, એવો નિશ્ચય તે પુષ્પચ્છનાદિક ક્રિયા છે, હું વિશ્વવ્યાપિ છું, મારે આ જગત્ સાથે કંઈ સબંધ નથી-હું કોઈનો નથી, ને મારો કોઈ નથી, એવો જે વિચાર તે મંગળ આરતિ છે, હું જ એ છું, એવો નખશિખપર્યંત અખડ એકરસ ભાવ પ્રકટેવો, ને પરમાત્માનું અનુસધાન કરવું, એ પરમ દર્શન છે પ્રભુના ચરણ એ તત્ત્વવિચારનું સ્થાન, ધુટી એ પચભૂત વિચારનું સ્થાન, જાતુ એ પચકોશ વિચારનું સ્થાન; કઠિ એ દ્વૈત અદ્વૈતના ભેદ વિચારનું સ્થાન, પેટ એ પરમાત્મા આત્માની એકતાના વિચારનું સ્થાન; હાથ એ 'તે તુ છે' એ નિશ્ચયનું સ્થાન; હૃદય એ, હું સર્વત્ર છું, કોઈથી નૂંદો નથી એવા નિશ્ચયનું સ્થાન; કપોળ એ સર્વ વાસનાક્ષયનું સ્થાન, મસ્તક એ વિજ્ઞાનબ્રહ્મને જાણવાનું સ્થાન, અને મુખ એ હું જ પરબ્રહ્મ છું, એમ જાણીને પરબ્રહ્મમાં લીન-લય લાગવાનું સ્થાન છે-એવું વેદાંતપદ્યે પરમાત્માની ઉપાસનાનું સ્વરૂપ છે.

“પ્રથમ હું તેમનાં ચરણારવિંદથી તે છેક સુકુટ પર્યંત આખું સ્વરૂપ
મીટ લરીને જોવા લાગી; પણ સંતોષ પામી નહિ, ત્યારે
મે ફરીથી તેમનાં એકેક અંગ જોવાનો આરંભ કર્યો.* અર્ચનભક્તિ-
ધ્યાનયોગ
સુંદર ભરાવદાર ગોળ પીંડીઓ, ઠંદલીસ્તાંલ સરખી
બંધાઓ, અતિ ગોળ અને પુષ્ટ નિતાંબો, જગતના ઉત્પત્તિ સ્થાનરૂપ
ગુહ્યાંગ, સિંહ કટિના સરખો કટિભાગ, ને તેનાપર બહુ છટાથી પહેરેલું
વિદ્યુત સરખું તેજસ્વી કૌશેય પીતાંબર, ગંભીર નાભિ, અતિ મનોહર
તથા ઉદાર વક્ષઃસ્થળ-હૃદય, પોતાની અદ્ભુત પ્રભા તથા શોભાથી
દીપાવતો કૌસ્તુભ મણિ, તેમના અતિ વિશાળ અને સિંહના સરખા
સ્કંધ, દિવ્ય બાહુ, તેપર ધરેલાં રત્નજડિત બાહુભૂષણો-બાબુખંધ, સુંદર
પહોંચી, નવલકમલ ખીલ્યું હોય તેવા આરક્ત અને સુકોમળ હસ્ત-
કમળ, ચન્દ્રસમા તેજસ્વી નખ અને અંશુલિઓ, સુંદર સુકોમળ કંઠપ્રદેશ,
તેજસ્વી હીરકથી દીપ્ત થતી રહેલી ચિબુક, આરક્ત અધરોષ, મંદ-મધુર
હસિત સુખારવિંદ, હાસ્ય કરતાં ઠવચિત્ત દેખાઈ જતી-જાણે મણિએ
જડ્યા હોય તેવી તેની દંતપંક્તિ, સુંદર સુકોમળ નમણી નાસિકા, તાબ
ખીલેલા રક્ત કમળની પાંખડી સરખાં અને લાવણ્યમય તેજની ખાણ
સરખાં વિશાળ કોમળ નેત્ર, સુંદર વાંકદાર બુકુટી, ગોળ સુકોમળ
ગાલ, વિદ્યુત્સમ શોભતા કોમળ કર્ણ, ઉગ્ધિત કપોળપર બૂલતી શ્યામ
સ્નિગ્ધ કેશની લટો, ભુમધ્યથી આરભાયલું લબ્ય લલાટમાંનું કસ્તૂરી તિલક,
મોતીની શેરો તથા મયૂરપિંછની ચન્દ્રિકાઓથી અલંકૃત કરેલો મહા
શોભાયમાન સુકુટ જેનાપર શોહાવેલો હતો, એવું સર્વોપરિ કોમળ કેશા-
વણિયુક્ત શ્રીમસ્તક, કંઠમાં પહેરેલી કમળપુષ્પોની લાંબી વનમાળા, ખલે
નાંખેલો સુવર્ણનો પીત ઉપરણો તથા ક્રીડા સારુ કરમાં ધરેલું લાંબી દાંડી-
વાળું પ્રકુલિત કમળપુષ્પ-એ પ્રમાણે અંગ પ્રત્યંગો તથા વસ્ત્રાલંકારોનું પૂર્ણ
પ્રેમથી અવલોકન કરી, વારંવાર હું તેનું પુનરાવર્તન કરવા લાગી; અને
ખૂબ એકાગ્રતા કરીને, હવે પછી તે દિવ્ય સ્વરૂપને કદી ન ભૂલી જાઉં
એવી રીતે મેં મારા આત્મમંદિરમાં તેનું દૃઢ સ્થાપન કરી દીધું.

“હવે મારો પ્રેમ ઉત્તરોત્તર તે સ્વરૂપને વિષે વધતો જ જવા લાગ્યો.

* જાણનાર જાણે છે ને માને છે કે, પરમાત્માના અંગો, વસ્ત્રાલંકારો તે લૌકિક
અલંકારો જેવા નથી, પણ સર્વે દિવ્ય-કલ્પનામા નહિ આવે તેવા, અનિર્વચનીય,
અકથ્ય છે પરંતુ તે સમજવવા કે સુકાળલો કરવાના શબ્દો, સૃષ્ટ્યલોકની વાણીમા ન
જાણવાથી, તે સમજવવા માટે જ તે બાપાના વ્યાવહારિક શબ્દોનો પ્રયોગ કરાય છે.

મને તેનું અર્ચન કરવા ઇચ્છા થઈ. તે કૃપાળુ પ્રભુની ઇચ્છાથી મારી સઘળી મનોવૃત્તિઓ-જેઓ અંતઃકરણ સાથે સદા અદૃશ્યરૂપે રહે છે તે-તે વેળા અનેક પ્રકારની દિવ્ય પૂજનની સામગ્રીરૂપે થવા લાગી. ઉદ્દામ-યુક્ત મનથી મેં પ્રભુની માનસિક સેવા માંડી. યુષ્માંજલિવડે તેમને વધાવી લીધા. મનોમય પ્રકારથી વિધિપુરઃસર આ સર્વ અર્ચનવિધિ કરી, જે પ્રત્યેક જિજ્ઞાસુ જાણે છે, તું પણ જાણે છે, આ સંઘ પણ જાણે છે, તમારા હૃદયમાં તે ઠસેલું છે, એટલે આ આનંદપ્રકાર વિશેષ વર્ણવતી નથી.”

એટલું કહીને તે સાધ્વી ક્ષણભર થંભી, પછી પાછી યોદ્ધી; “પછી એ કૃપાળુ પ્રભુ, મારે સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ, પૂજ્ય, માન્ય, સેવ્ય છે, અને હું તેમને અધીન છું, એવું જણાવવા સારું મેં તેમની વંદનભક્તિ આસપાસ અનેકવાર પ્રદક્ષિણા કરીને, તેમનાં ચરણા-રવિંદમાં સાષ્ટાંગ પ્રણામરૂપે વંદન કર્યું. ‘હે પ્રભો! આપ સદા સર્વદા મારે વંદનીય છો, હું આપના પદકમળને પ્રેમથી નમું છું. આપ સર્વને વંદનીય છો. આખું વિશ્વ આપના આગળ નમ્ર છે. આપ દૃશ્ય અને અદૃશ્ય એવી સમગ્ર સૃષ્ટિમાંના પદાર્થો અને પ્રાણીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ છો. આપના કરતાં કોઈ અધિક નથી. માટે હે અનાથગંધુ! આપ હું કે જે મારા પ્રારબ્ધયોગથી આ સ્થાને કેવળ અનાથ રૂપ થઈ પડી છું, તેના ઉદ્ધારકરૂપે ગંધુ થયા છો, તેના બદલો વાળી, આપને પ્રસન્ન કરવા જેવું મારી પાસે કંઈ નથી; સઘળારૂપે માત્ર હું આપને વંદન કરું છું. હે કૃપાસિંધુ! આપને માત્ર એકવાર એક જ પ્રણામરૂપે વંદન કરવાનું પણ મહાત્મા જનો ઘણું મોટું ફળ જણાવી ગયા છે. અશ્વમેધ જેવો મોટો ઐત્ત યજ્ઞ ફરી ફરી દશ વાર કરનારને જે મહત્પુણ્ય થાય, તે કરતાં પણ તમને વિશુદ્ધ અંતઃકરણથી શરણે થઈને જે એકવાર સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરે છે, તેના કરતાં વધારે ફળલાગી થાય છે; કેમકે દશ અશ્વમેધ કરનાર તો તે પુણ્યથી દિવ્યલોકમાં જઈ અપાર સુખ લોગવે છે ખરો; પણ તે પુણ્યલોગ પૂર્ણ થતાં પાછો તેને જગત્પુરમાં-મૃત્યુલોકમાં જન્મ લેવો પડે છે; અને તમને પ્રણામ કરનાર તો, તમારે શરણે થયો, માટે તેને ફરી જન્મવું પડતું નથી.* હે સર્વેશ્વર! હે વિશ્વરૂપ! આપ મારી આગળ આવા મનોહર મૂર્તિમાન વિરાજેલા છતાં, અવ્યક્તરૂપે આખા વિશ્વમાં સર્વત્ર એક સરળા વસી રહ્યા છો. તે વિશ્વરૂપે આપ જ છો, તે જ્ઞતાં

* एकोऽपि कृष्णस्य सकृत्प्रणामो दशाश्वमेधावधयेन तुल्यः ।

दशाश्वमेधो पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्मवाय ॥

તો આખું વિશ્વ મારે નમનીય છે, ને હું વિશ્વમાંની, જઠ કિંવા ચેતન સર્વ વસ્તુની આગળ નમ્ર છું ને તેટલા માટે, હે પરમપુરુષ ! હે પરમેશ્વર ! હું આપને સહસ્રવાર વંદન કરું છું. હું આપને પુનઃ પુનઃ નમસ્કાર કરું છું. આપ સર્વત્ર છો, ને સર્વરૂપ છો, માટે આપની આગળ પાછળ, આબુ બાબુ, ઉંચે નીચે ને સર્વત્ર આપને મારા નમસ્કાર છે.* હે પરાત્પર પ્રભુ ! આપને જે નથી જાણતો તે જ જાણે છે, જે જાણે છે તે જાણતો નથી. આપ ગમે તેવા છો, પણ હું જાણતી નથી. ચંદનના ભારને વહેતો પશુ ભારને જાણે છે, પણ ચંદનને જાણતો નથી, એવી મારી દશા છે !†

“મારા મનમાં હવે પ્રશ્ન થવા માંડ્યો કે આ સર્વેશ્વરની આગળ હું કેવા અધિકારમાં છું—અર્થાત્ કેવી ભાવનાથી મારે રહેવું જોઈએ ને કેવો સંબંધ ગણવો જોઈએ ? હું તેમને શરણે છું, ને તે દાસ્યભક્તિ કૃપાળુ મારું શરણ છે; તે પરમેશ્વર છે, ને હું તો તેમની અપાર સૃષ્ટિમાંનો એક દીનદીન જીવ છું, તે એક મહાતેજસ્વી સૂર્ય છે, ને હું તો અંધકારમાંનો એક કુદ્ધક આગીઓ છું; તે સમર્થ તો મહાસમુદ્ર છે, ને હું તો એક ઊંદુએ નથી; તે સૌથી સ્વતંત્ર છે ને હું તો તેમને અધીન છું; તે વિદ્યાસાગર છે ને હું તો અવિદ્યામાં ગુંચવાયલું એક કુદ્ધક પ્રાણી છું; તે માયાપતિ છે ને હું તેમની પ્રળા માયાના વશમાં છું; તે સર્વજ્ઞ છે ને હું અદ્વિજ્ઞ છું; તે પરમ પાવન—અધમોદારણ છે ને હું અધમાધમ છું; અને તે મહામંગળ છે ને હું અમંગળ છું. પણ તે જ કૃપા કરીને પાવન કરી લે તો તેની ભક્ત થાઉં. વાસ્તવિક જોતાં તે મારા અંશી છે ને હું તેમનો અંશ છું. એવી રીતે સર્વ પ્રકારે તે મારા કરતાં શ્રેષ્ઠ, માટે તે સેવ્ય ને હું તેમની સેવકી; તે પ્રભુ ને હું તેમની દાસી.† હવે મારે સદા તેમની પરિચર્યામાં જ રહેવાનું છે ! આવી ભાવનાથી હું હાથ જોડી, નમ્ર ચિત્ત કરી, તે કૃપાળુ મને શી આજ્ઞા કરે છે, તેની વાટ જોતી સન્મુખ ઊભી રહી.”

* નમો નમસ્તેસ્તુ સહસ્રકૃત્વઃ પુનશ્ચ મૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ।

નમઃ પુરસ્તાદય પૃષ્ઠતસ્તે નમોઽસ્તુ તે સર્વત એવ સર્વ ॥

† દીકા—ભક્તિના નવ પ્રકાર છે. શ્રવણ કીર્તન વિષ્ણો. સ્મરણ પાદસેવનમ્ । અર્ચન વંદન દાર્પણ સંખ્યમાત્મીવેદનમ્ ॥ દાસ્યભક્તિ એ સાતમો પ્રકાર છે. જીતામાં કદુ છે કે, સર્વ ધર્મને પદ્મિયાગ કરીને, મને એકને શરણે જ, તે પ્રકાર અત્ર વર્ણવ્યો છે. શગ્લ ત્રણ પ્રકારના છે. તેમા હું તેમનો છું, તે પ્રકાર તે દાસ્યભક્તિ છે. એ ગરલ મૃદુ છે, પાલુ તે મોઝનુ દાતા છે.

એટલા સૂધી પોતાની મૂર્છાવસ્થાનું વર્ણન કરીને, સર્વ શ્રોતાઓને અચ્યુતભક્તિમાં તલ્લીન કરતી, વળી તે સાધવી ગોલી; “એ પ્રમાણે ઘણીક વાર સૂધી સન્મુખ રહી એકાગ્રપણે દાસ્યભાવથી પ્રભુનું સખ્યભક્તિ સ્વરૂપાનુસંધાન કરતાં કરતાં તેમની સુખમુદ્રા મારાપર બહુ પ્રસન્ન જોવામાં આવી. તે ઉપરથી, મેં મારા સ્વામીની કરેલી વંચના, અચ્યુતમાર્ગનો ત્યાગ ને એ સિવાય જગત્પુરથી માંડી આજખર્ચત જાણ્યે જાણ્યે કરેલાં અનેક પાતકો ઇત્યાદિ મારા સર્વ અપરાધો, જાણે કૃપા કરીને તે પ્રિય નાથ, ક્ષમા કરતા હોય એમ મને લાગ્યું. જેમ કોઈ સુગ સખા-મિત્ર પોતાના અતિ પ્રિય સખાને ચાહે, રનેહી રનેહીને, પ્રિય પ્રિયને, માતા સંતાનને અને પતિ પોતાની પત્નીને, પરસ્પરની પ્રીતિના બદલામાં જેવાં ચાહે, ને તે પ્રીતિના સંબંધથી તેઓમાં જેવી એકતા દેખાય, તે કરતાં પણ વધારે ઐક્ય મને પ્રભુ સાથે દેખાયું! સખા પોતાના પ્રિય સખાને પ્રીતિના સંબંધમાં પોતાનું શુદ્ધમાં શુદ્ધ અને પ્રિયમાં પ્રિય કંઈ હોય, તે પણ આપી દે છે; તેમ આ કૃપાળુએ પોતાના એ શુભમાં શુભ સ્વરૂપનો અનુભવ કરાવીને, મને કૃતાર્થ કરી. સર્વેશ્વર પ્રભુની સાથે મને લગની લાગી! તે મારા અંગે અંગમાં વ્યાપી ગયા, જે અદ્ભુત દિવ્ય મૂર્તિ મારા નેત્રમાં હતી તે અદૃશ્ય થઈ ગઈ ને નવી મૂર્તિ હૃદયમાં ખડી થઈ. ત્યારે મેં જાણ્યું કે, લલે એ મૂર્તિ જતી રહે, મારા હૃદયમાંથી એ ક્યાં જવાની છે? હવે મને કોઈનો ભય નથી, એવું અભયદાન મળ્યું હોય એમ લાગ્યું. એ ઉપરાંત પણ વળી કોઈ બીજા મોટો શુભ લાભ મને તેમની પાસેથી થવાનો હોય, એવું મારાપર તેમની પ્રસન્નતા ભરેલી, સુખથી તથા કૃપાકટાક્ષ ઉપરથી મને લાગ્યું. અહો! તે કૃપાળુ પ્રભુ પોતાના શરણાગતને કેવા ને કેટલા ચાહે છે! અહો! હું ક્યાં ને તે ક્યાં! છતાં એક મારા જેવા ક્ષુદ્ર પ્રાણીનાપર તેમનો આટલો બધો પ્રેમ કે તે મારા હૃદયમાંથી ખસતા જ નથી. આવું સખાપણું જોઈ મારે સખ્ય પ્રેમ અથાગ વધી પડ્યો. મને ઉત્સાહ થયો કે, સખ્ય સંબંધમાં તે કૃપાળુએ જ્યારે મને પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ કરાવ્યો, ત્યારે તેના બદલામાં તેમને મારે શું આપવું?

* ટીકા-આ મધ્યમ શરણું છે. શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓનો હાથ તરછોડી નાસી ગયા ત્યારે ગોપીઓએ કહ્યું કે, “હે કૃષ્ણ, હાથ તરછોડી, બલાભારે જતા રહ્યા, તેમા શું આશ્ચર્ય! જો મારા હૃદયમાંથી જાઓ તો જ તમારુ પરાક્રમ જાણુ.” અત્ર વર્ણવેલો પ્રકાર તેવો છે.

“એમને આપવા યોગ્ય મારી પાસે શું હોય? એવી કયી વસ્તુ હોય કે જેનાથી તેઓ પ્રસન્ન થાય? વળી આ જગતમાં જે કંઈ છે, તે સઘળું તેમનું જ છે; અને મારી પાસે પણ જે કંઈ છે, તે સઘળું તેમનું જ છે; મારું કંઈ પણ નથી. તો પછી એમને એવું શું આપવું, કે જે મારું હોય? બીજું તો

આત્મનિવેદન
ભક્તિ

કંઈ મારું નથી, પણ આ દેહ સુદ્ધાં મારો નથી. મન પણ મારું નથી, ને અંતઃકરણમાંની દૃઢ અહંકારગ્રંથિ, જેને હું પણાનું અભિમાન છે, તના-પર આ કૃપાળુ પ્રભુનો આલાસ પડવાથી, ‘જીવ’ એવી સંજ્ઞા થાય છે, તે પણ મારો નથી. હવે કેમ કરવું? એ સહુ મારાં નથી, તો પણ તેઓનાપર ‘મારાં છે’ એવું દૃઢાભિમાન થઈ રહેલું છે, તો તે મિથ્યા-ભિમાન સમૂળું ત્યજી દેવારૂપે તે જ વસ્તુ તેમને અર્પણ કરવી જોઈએ. કાર્યકર્મના કૃણના ત્યાગને મહાત્માઓ ત્યાગ કહે છે. પુત્રેષણા ત્યજવી, વિતૈષણા ત્યજવી, સ્વર્ગાદિ લોકૈષણા ત્યજવી, નિર્વિષય મન કરવું, ચિત્ત-નિગ્રહ કરવો, ચિત્તાલાવ થવો, એમ આત્મરતિ આત્મતૃપ્ત જે છે, તે આત્મામાં જ સંતુષ્ટ રહે છે-તેને કંઈ કર્તવ્ય નથી-તેથી આત્મા જ અર્પવો, એ જ શ્રેષ્ઠ છે. આવા નિશ્ચયથી મેં મારું તન-મન-ધનરૂપ સર્વસ્વ પ્રભુને અર્પણ કરવા ધાર્યું; અને તત્કાલે મોટા પ્રેમાવેશથી હું તેમનાં ચરણા-રવિન્દ્રમાં જઈ પડી; અને અહંકારગ્રંથિમાં પડેલો ચિદાલાસરૂપ જે મારો જીવાત્મા, તે મેં તેમને અર્પણ કરી દીધો! તેમના સ્વરૂપને વિષે મારી એકાગ્રતા થઈ*! તે ઉપર અનિવાર્ય પ્રેમ, અને તેના આવેશથી આ પ્રમાણે થયેલું આત્માનિવેદન-આત્માર્પણ-આત્મૈક્ય એ સઘળાથી હું તદ્રૂપ બની ગઈ. મને દેહનું કે જીવનું કશું ભાન રહ્યું નહિ. એ વેળાની મારી સ્થિતિ જ વિલક્ષણ થઈ રહી. અથમ સાંસારિક દશા દેહને થાય છે; અર્થાત્ દેહરૂપે જ પ્રાણી દેખાય છે; દેહની સ્થિત ઇન્દ્રિયો સહિત મનથી પ્રતિષ્ઠિત છે; ને એ મન, કે જે ઘણું ચપળ અને સઘળા વિકારો, વ્યવહારોમાં કારણરૂપ છતાં સ્વતઃ જડ અને પરપ્રકાશિત છે, તેને પોતાનો પ્રકાશ આપીને, ચિદાલાસ-પરમાત્માના પ્રતિગિબ કિંવા અંશ-રૂપ જીવ જાગ્રત કરે છે. એ પ્રમાણે જાગ્રત થયેલું મન જ, પછી પ્રાણીને બંધન રૂપ થાય છે. પરન્તુ મનાદિક જડોનો સંઘ દૂર થયો,

* આ અવધિશરણું છે. ગોપીઓ અને શ્રીકૃષ્ણના સંબંધનું આ તાદૃશ્ય સ્વરૂપ છે. ભાગવતમાં વર્ણવેલી રાસલીલા, ગોપીપ્રેમ, કૃષ્ણને સ્વાત્માર્પણ, એ સર્વ આધ્યાત્મિક વિષયની ગૃહતા, આત્મનિવેદન ભક્તિનું સ્વરૂપ સમજવાથી સુહૃદ્ભાનને સહજ સમજાશે.

એટલે જીવાત્મા શુદ્ધ ચિદ્રૂપ-અર્થાત્ પરમાત્માનો અંશ હોવાથી અંશીની સાથે એકતાવાળો બને છે. તેની સ્થિતિ પછી સૌથી નિરામય, સુખમય, ચિન્મય અને સન્મય સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. મારી સ્થિતિ પણ એ મનાદિક જડોનો સંગ દૂર થતાં જ, એવી વાસનારહિત થઈ રહી. મારું કંઈ નહિ! તેમ હું પણ કંઈ નહિ! તે પણ કંઈ નહિ! સર્વથા કેવળ પ્રભુ અચ્યુત જ. મને કશી સંજ્ઞા રહી નહિ. એવું મારું નિઃસંજ્ઞપણું ઉત્તરોત્તર એટલું બધું તો વધી પડ્યું કે, મારી દૈહિક સ્થિતિનો જેમ લય થઈ ગયો હતો, તેમ જેને મેં મારું સર્વસ્વાર્પણ કર્યું હતું એવા અચ્યુત સ્વરૂપનું સાવયવી નિરાવયવી-સાકાર નિરાકારપણું પણ ધીમે ધીમે લય જઈ જવા માંડ્યું; અને કેટલીકવારે સમૂળું તે અદ્ભુત સ્વરૂપ અદૃશ્ય થઈ ગયું!

“પણ મારા હૃદય-અંતરના ગુહાગારમાં, જ્યાંનું, કોઈ પણ, કંઈ પણ જોઈ શકતું નથી, પણ પોતે જ પોતાવડે જે જોઈ શકે છે, ત્યાં એક નવી મૂર્તિ-નવું સ્વરૂપ-દિવ્યસ્વરૂપ દૃષ્ટિગોચર થયું. એક સ્વયં-જ્યોતિર્મૂર્તિ પ્રગટ થઈ! અહો! ગુહાગ્રંથિ ભેદવાથી, શોઠ શમી ગયો, પાપને પણ તે તરી ગઈ, વાસના પણ મરી ગઈ, વિશ્વ લય પામતું જણાયું! લય પામી ગયું. આ સ્વરૂપના સહજનંદમાં વિહાર કરનારાની વિચિત્ર ગતિ કોણ જાણી શકે છે? તે ગૂઢ જ છે-જે જાણે છે તે જ જાણે છે. પાણીમાં રહેલા મત્સ્યની ગતિ કળાય, આકાશમાં ઉડતા પક્ષીની ગતિ કળાય, વાયુની ગતિ કળાય, પણ સહજનંદ સ્વરૂપની ગતિ અકલિત છે. તે ગૂઢમાં ગૂઢ ને ગુપ્તમાં ગુપ્ત છે! અહો! તે જે જાણે છે તે જ જાણે છે; પણ જાણનાર જોલી શકતું નથી; જોનાર જોવડાવી શકતું નથી; સાંભળનાર સંભળાવી શકતું નથી. હવે મારી જે સ્થિતિ થઈ, તેનું વર્ણન હું કરી શકીશ નહિ; કારણ કે એને વર્ણવવા માટે મારી વાણીને પૂરતા શબ્દો મળશે નહિ; તેમ તેની સરખામણી માટે બીજું કોઈ ઉપમાન મારા જાણવામાં નથી. એટલા માટે એનું નામ અકથ-અનુપમ સ્થિતિ-એ જ બ્રહ્મદશા! નેતિ નેતિ!!

“એવી રીતે મને મૂર્છામાં મહામૂર્છા પ્રાપ્ત થઈ!! હે અચ્યુતપ્રિય મહાત્મા! એનું વર્ણન બહુ આનંદપ્રદ છે. મને અધમ અજ્ઞાત કંશા સાધન વગરનીને, માત્ર એક તેમની શરણાગત થયેલી જોઈને, આવી ઉત્તમોત્તમ બ્રાહ્મી સ્થિતિનું દર્શન કરાવ્યું, એ તે કૃપાળુ પ્રભુની કેટલી બધી કૃપાળુતા! આટલા માટે-જ મહાત્મા જનોએ તેમને ‘કૃપાના સાગર’ કહ્યા છે. એવી નિઃસંજ્ઞદશામાં કેટલો સમય વીત્યો હશે, તેનું મને સ્મરણ રહ્યું નથી.

“પછી મને એકાએક ઠંધું સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ. તે વેળા મારી દૃષ્ટિ આગળ અતિ સાતન્દ્યાશ્ચર્ય ઉપજાવતો નિર્મળ પ્રકાશ મેં જોયો. તે પ્રકાશમાંથી જાણે તે પ્રકાશનાં સંતાન જ હોયની, તેવા સુપ્રકાશિત એ સુંદર પુરુષો મારી પાસે નિકળી આવ્યા. તેઓ મને તે પ્રકાશમાં લઈ ગયા! દૃષ્ટિપાતથી જોયું તો પ્રકાશ જેના થકી પડતો હતો, તે એક વિચિત્ર વાહન છે, એમ મને લાગ્યું. તેમાં કેટલાક તેજસ્વી જનો ખેઠેલાં મારા જોવામાં આવ્યાં. તે વાહન ભૂમિથી અદ્ધર આકાશમાં હતું; ને તેને વહન કરવાને પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય ઇત્યાદિ કોઈની સહાયતા નહોતી, એવું જોઈ, મારા સ્વામી પાસેથી પૂર્વે સાંભળેલી વાત મને સ્મરી આવી કે, આ વાહન તે આકાશમાં અદ્ધર ચાલનાર વિમાન જ હશે.* મને તેમાં ખેસાડવામાં આવી, ને અંદર ખેઠેલા જીવો બહુ પ્રીતિથી મારો સત્કાર કરવા લાગ્યા—જાણે કે તેઓ મારાં આંતર નિકટનાં પ્રેમી કુટુંબીઓ જ હોય! બહારથી જોતાં એ વિમાન મને વાયુસમુદ્રમાં તરતી એક નાની સરખી નૌકા જેવું લાગતું હતું, પણ માંડે ગયા પછી તો એનો વિસ્તાર ઘણો જ મોટો લાગ્યો. તેની શોભા અને રચનાનો પણ ઠંધું પાર નહોતો. મારું મન મહિની રચના જોવામાં લીન થઈ ગયું હતું, એટલામાં નાનાં વિધનાં સુસ્વર વાદ્યોના, તેમ જ અચ્યુત નામના મંગળ શબ્દોના ધ્વનિઓ થયા. વિમાન ઉપડ્યું. વિમાન ચાલતી વેળા નીચે અને આસપાસ હું જોઈ રહી. હું બહુ ઉજળા પ્રકાશમાં હતી, તેથી નીચેની ભૂમિ, પદાર્થો ઇત્યાદિ સૌ મને બહુ ઝાંખાં લાગ્યાં—જાણે કે તેઓ એક સામાન્ય અંધ-કારમાં જ પડેલાં હોય! વિમાન આકાશમાંથી વેગમાં વધ્યું, પણ તે કેણી-મેર જશે, ને મને ક્યાં લઈ જશે, એ માટે મને જરા પણ શંકા થઈ નહિ. હું તો માત્ર આસપાસ દેખાતી ભૂમિ ને અંતરિક્ષની અદ્ભુત ચમત્કૃતિઓ જોવામાં જ નિમગ્ન રહી. મારી જોડે ખેઠેલાં પવિત્ર જનો સાથે વાતચિત કરવાનું પણ મને સ્મરણ રહ્યું નહિ. ઘણેક આગળ જતાં મેં નીચે ભૂમિપર જોયું તો એક સાદો અને શુદ્ધ શેરડો, બન્ને બાજુની લતાઓથી આચ્છાદિત થયેલો જોવામાં આવ્યો. તે ઉત્તર દિશા લાગી જતો હતો, ને ઉત્તરોત્તર બહુ ઉંચે ને ઊંચે સૂર્ય મંડળને લેદીને જતો જણાતો હતો. તેનાપર અનેક મનુષ્યોનાં ટોળાં એક પછી એક ચાલ્યાં જતાં હતાં. એવાં ઘણાંક ટોળાંને પાછળ મૂકીને અમારું વિમાન આગળ

* રીકા-લૌકિકમા જાણાયલું, મનાયલું વિમાન નહિ, પણ સ્વાત્મસ્વરૂપથી, જ્ઞાની જે અદ્ધર ને અદ્ધર, અવકાશમાં ઉડે છે, તે રૂપી વિમાન.

વધ્યું. તેણે જાણે એ નીચેના શેરડાના આધારે જ આલવું હોય તેમાં તેની સીમા છોડી નહિ, એથી મને તે શેરડાપરની સ્થિતિ જોવાનું સહજે બની આવ્યું. મેં ધારી ધારીને જોવા માંડ્યું તો તેપર આલતાં મનુષ્યોના ટોળાંમાં, જાણે મારા સહવાસમાં આવ્યા હોય તેવા સર્વે જીવો પરિચિત લાગ્યા. તેઓ વારંવાર અચ્યુત નામની ગર્જનાઓ કરતા હતા. તે ઉપ-
સ્થી મેં જાણી લીધું કે, એ શેરડા તે પવિત્ર અચ્યુત માર્ગ જ છે, ને આ પંથીઓના નાના મોટા સંઘો, તે કાળપુરુષના લયથી નાઠેલાં જગત્પુરવાસીઓ છે.

“એક સંઘમાં સૌથી આગળ ચાલતા અને સાથેના પંથીઓને માર્ગનો યોગ કયાં જતા એક પુરુષને મેં સારી ચેઢે જોળખ્યો. મારા પૂજ્યસ્વરૂપે ચિરકાળ પરિચયમાં આવેલી એની પવિત્ર ભૂતિ, પ્રેમાળુ મુખમુદ્રા તથા તેમાંથી ઝરતાં અમૃત સરખાં મધુરાં હિતકર વચનોએ મારા ચિત્તને તેના પ્રતિ એકદમ ખેંચી લીધું. તુરત મને સ્મરણ થયું કે, હું તેની અપરાધિની છું. આ વેળાએ પણ, તે ભૂમિપર અડવાણ* આલે છે, ને હું તેનાથી ઊંચે અંતરિક્ષમાં ને દિવ્ય ચાનમાં વિચરું છું, એ પણ ઘણું મોટું અપરાધ છે. હર! હર! પતિવ્રતાના સંબંધમાં આ કેટલું બધું ઉલટું અને ખેદપ્રદ છે! હે અચ્યુતપથગામી મહાત્મા! તું સમજી તો ગયો જ હશે કે, એ પુરુષ તે કોણ? એ પવિત્ર પુરુષ તે અચ્યુતપુર જવા નિકળેલા મારાથી વિયોગ પામેલા મમ ભર્તાર! હે સત્સાધક! ઘણા દુર્ધર વિયોગને અંતે મારા સ્વામીને જોઈને મને અતિ આનંદાશ્ચર્ય થયું. પણ તે સાથે, મેં જાણી જોઈને કરેલા તેમના અપરાધથી મારા મનમાં તે વેળા ઘણી ગ્લાનિ અને વિષાદ પણ ઉપજ્યા. તોપણ એક વાતે મને ધીરજ હતી કે, તેમનો સ્વભાવ બહુ શાંત, પ્રેમાળ અને ક્ષમાશીલ છે, તેથી હું ચરણમાં જઈ પડીશ તો તેઓ મને જોતાં જ મારા સર્વ અપરાધને ભૂલી જશે, ને મારો અંગીકાર કરશે. હે પંથીવર! પ્રેમાળ અને ધર્મશીલ સ્ત્રી પોતાના પતિવ્રતનો અને પુરુષ પોતાના સ્વામીપણાનો યથાર્થ ધર્મ જાણનાર એવાં દંપતીનો પરસ્પરનો પ્રેમ કેવો ઉત્કટ હોય છે, ને તે પ્રેમના પ્રબળ પ્રકાશમાં બીજી સર્વ વસ્તુ કેવી નિસ્તેજ થઈ જાય છે, તે આપનાથી કંઈ અજાણ્યું નહિ હોય. હું તે પ્રેમાવેશમાં કેવળ અંધપ્રાય બની ગઈ.† મને વિચાર થઈ

* દીકા-કારણ કે ભક્તિ સાથે નથી. † દીકા-અહીં ભક્તિ ને જ્ઞાનનો નિષ્ઠનો સંબંધ બતાવ્યો છે. જો કે ભક્તિ શ્રેષ્ઠ છે તે ઉપર છે, પણ જ્ઞાનરહિત તે શોભતી નથી.

આવ્યો કે, હું કેવી દુષ્ટ ! કેવા કઠણ કાળજાની ! કે મને અપરાધભુને એટલું પણ ન સાંભર્યું, જે હું તેમનાથી છૂટી પડીશ તો પછી તેગની પવિત્ર સેવા કેણુ કરશે ? સ્વામીનાં સઘળાં જ કાર્યોમાં અંતઃકરણ-પૂર્વક સહાય થનારી હું વિયોગિણી થઈ છું, ત્યારથી તેમને આ એકાંત-માર્ગમાં કેણુ સહાય કરતું હશે ? પ્રતિદિન માર્ગે ચાલી થાકેલા મારા સ્વામીને ઉતારો આવતાં ત્યાં આસન કેણુ પાથરી આપતું હશે ? વનફલ આદિક લભ્ય સામગ્રી કેણુ લાવી આપતું હશે ? તેમના મુખમાંથી ઝરતું અચ્યુતકથામૃત કેણુ પીતું હશે ? એવી પ્રેમાળુ સેવાથી પ્રસન્ન થઈને તેમનાં મુખમાંથી નિકળતા, ‘પ્રિયે ! તારું કલ્યાણ થાઓ ! કલ્યાણ થાઓ !’ એવા આશીર્વાદ લેવાને કેણુ ભાગ્યશાળી થતું હશે ? એ તો જે થયું તે થયું પણ હવે પ્રત્યક્ષ મારા વિયોગી સ્વામીને જોવા છતાં હું કેાની વાટ જોઈ રહી છું ? ચાલ, હું તેમને જઈ મળું-આવા ઉભરાથી હું એકદમ ઊભી થઈને પડવાનો, કે વાગવાનો, કે મારે ને તેમને કેટલું છેડું છે, કિંવા મારી ને તેમની સ્થિતિમાં કેટલો બધો અંતર છે, તે કશાનો વિચાર કર્યો વગર, એકાએક નીચે જઈ પડવા માટે ઘણા બળથી ઉછળી; પણ શું કહું ? જેમ સ્વપ્નમાં આવી પડેલો પ્રાણી તે ભયમાંથી છૂટવાને ઘણાંય પ્રયત્ન કરે, પણ અથાગ પરિશ્રમ કરતાં પણ તેનાથી, જાણે પગ લાંગી ગયા હોય તેમ નાસી શકાતું નથી, અને ઘણો અકળાવાથી એકાએક પડી જાય છે, તે સાથે જ તેની આંખ ઉઘડી જાય છે, ને જાગ્રત થતાં આખું સ્વપ્નું ને પેલો ભય એ સર્વ ક્યાંય જતું રહે છે, તેવી રીતે મારી પણ દશા થઈ. વિમાનમાં મને કોઈ રોકતું નહોતું, તો પણ ઘણો ઘણો પરિશ્રમ કરવા છતાં મારાથી કૂદી શકાયું નહિ. છેવટે જીવ ઉપર આવી જઈને હું જેવી ભારે બળથી કૂદવા જાઉં છું, તેવો જ વિમાને એકાએક આંગ્રકો ખાધો. તે સાથે વિમાન ચોટા વેગથી આકાશમાં સમાઈ ગયું ને મારી દૃષ્ટિ આગળનો સર્વ દેખાવ અદૃશ્ય થઈ ગયો.”*

* ડીકા-ન્યાસૂક્ષ્મી જીવની સ્થિતિ, ભૂતના પૃથગ્ભાગને એકસથ અનુભવતી નથી ત્યાંસૂક્ષ્મી તે બ્રહ્મભાવને પૂર્ણપણે પહોંચતી નથી. એ પહોંચવા અતન્યતાની જરૂર છે-આ વિશ્વ બ્રહ્મ છે એવો ભાવ થયા વગર, પૂર્ણબ્રહ્મ પ્રાપ્ત થતુ નથી. અહીં સૂક્ષ્મી જીવને દંધક અવિદ્યાનું સ્થાન રહે છે-અજ્ઞાનસંગતિ રહે છે. ન્યાસૂક્ષ્મી જ્ઞાનાભિમાન નાગ પામતું નથી, ત્યાંસૂક્ષ્મી વિશુદ્ધજ્ઞાન નથી. આ સંગતિનો નાશ હોવો જોઈએ, અવિદ્યાનો ઘોરો નાગ ક્યાંકાપથી, ઘોરો શાસ્ત્રવિચારથી, પણ પૂર્ણ તો આત્મમત્યયથી થાય છે, તદ્વયા પછી સર્વનો ત્યાગ કરવો, એવો સંકેત સ્વામીનો આદેશ છે.

એ પ્રમાણે પોતાનું પૂર્વવૃત્ત કહીને તે અખળા સંઘમાં ચામેર દષ્ટિ કરીને જોવા લાગી. તેમાંનાં સઘળાં પંથીજનો તેના મુખ સામું એકીદૃષ્ટે બહુ આતુરતાથી જોઈ રહેલાં દેખાયાં—એવી લાલસાથી કે હવે પછી તેના મુખમાંથી શું અદ્ભુત વૃત્તાંત નિકળશે ! પછી સૂર્ય સામે જોઈને તે બોલી; “હું પ્રિય પંથીજનો ! સ્વાત્મકથા આટલેથી જ આટોપું છું. સૂર્યનારાયણ અસ્તાચળના શિખરે પહોંચ્યા છે, તે આપણને સૂચવે છે કે, ‘મને પોતાનું અથાગ તેજ આપીને આખા બ્રહ્માંડને પ્રકાશિત કરવાની આજ્ઞા કરનાર સર્વેશ્વર પ્રભુ અચ્યુત પરબ્રહ્મનું સાચંકાળનું ઉપાસન કરવાનો સમય થયો છે; માટે આપણે સૌએ આલસ્ય તણ દઈ સાચંસંધ્યારૂપ અચ્યુતોપાસન માટે તત્પર થવું.’ આ સાંભળતાં જ પ્રભુના નામનો જયધ્વનિ કરી સર્વે પંથીઓ ઉભા થયા ને પથિકાશ્રમથી થોડેક દૂર વહેતી એક નિર્મળ સરિતા ઉપર સંધ્યોપાસન કરવા ગયા.

અંતરિક્ષમાં રહ્યા રહ્યા એકાગ્રપણે એ વૃત્તાંત શ્રવણ કરી રહેલા વરેન્દ્ર આદિ વિમાનવાસીઓ પણ તુર્ત નિત્યકર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયા.

સંધ્યોપાસનથી પરવારી સૌ પાંથિકો પથિકાશ્રમમાં આવ્યા. પછી પ્રેમ સહિત અચ્યુતકીર્તનનો આરંભ થયો. તે પૂરું થતાં મહાત્મા સત્સાધક પાછો પોતાના સઘ સાથે તે સાધ્વીને વીંટીને બેઠો, ત્યારે તેણે પ્રભુનું સ્મરણ કરીને પુનઃ બોલવાનો આરંભ કર્યો.

“હવે પછીનું વૃત્તાંત સંભારતાં મારું હૃદય ભરાઈ આવે છે ને કંઠ બેસી જાય છે; કેમકે અંજલિમાં આવેલું અમૃત, હું અનન્યતાના અભાવને લીધે પી શકી નથી. મારું વિમાન ઘણા મોટા વેગથી કેટલીકવાર સૂધી અંતરિક્ષમાં ચાલ્યા જ કર્યું; તે વેળાના તેના અથાગ વેગને લીધે આસપાસનું કશું મારાથી જોઈ શકાયું નહિ, પણ એટલું તો જાણી શકાતું હતું કે, આકાશમાંના ઊંચામાં ઊંચા ઘણાક દિવ્ય મંડળોને પણ પછવાડે—નીચે મૂકીને વિમાન ઉત્તરોત્તર ઊંચે ને ઊંચે ચઢતું જાય છે. છેવટે તે કોઈ એવા ગાઢ આવરણમાં જઈ ચઢ્યું કે, જ્યાં પ્રકાશનું નામે નહોતું, પણ વાયુ અપાર હતો. એ અંધકારમય પડળને ભેદી દિવ્ય વિમાન આગળ વધ્યું. એ અંધકારથી વિમાનમાં બેઠેલાં જનોને કશો પણ ઉદ્વેગ કે વ્યથા થઈ નહિ; વિમાન પોતે જ પરમ પ્રકાશિત અને તેના વાહકો પણ પ્રકાશમય જ હતા, ને તેમાં બેસનારાં સૌ પ્રકાશરૂપ જ હતાં. આવરણરૂપ અંધકારનો અંત આવતાં ઉત્તરોત્તર કંઈ અવનવો દિવ્ય પ્રકાશ આવવા માંડ્યો. તેથી અમારાં સૌનાં દિવ્ય નેત્રો

પણ તેની પ્રભામાં મીઠાઈ જવા માંડ્યાં. એનાં દર્શન થતાં જ એ અવશ્ય પુણ્ય પ્રકાશ જાણે અમને પોતાનું તે અદ્રશ્ય તેજ દાન કરતા હોય તેમ દેખાયું. જેમ એક પ્રજ્જ્વલિત દીપકની શિખાને બીજી તેજપૂર્ણ દિવેટ અડકાડતાં જ તેમાં પણ તેના સરખો નવો દીપક પ્રગટ થાય છે, તેવો પ્રકાર મન જણાયો; અર્થાત્ અમે સૌ તેવાં જ સુપ્રકાશિત બન્યાં; ને તે અનુષ્ઠાન પ્રકાશમાં મહાલવા લાગ્યાં.”

“હવે એક બીજો ચમત્કાર હું તમને કહું છું તે સાંભળો: તેવો ચમત્કાર લોગવવાનો સમય આવતાં, અને ચિત્તને વિજ્ઞાનસંગી રાખવાથી ને વાસનાનો લય કરવાથી, તમને પણ તેનો અનુભવ થશે. મેં જોયો તેવો અનંત સૂર્યોની સામટી પ્રભા સરખો અદ્રશ્ય પ્રકાશ, તે ઈર્ષ માત્ર પ્રકાશ જ હતો, કે બીજું ઈર્ષ હતું? અતિશય પ્રકાશ તો અતિ ઉજ્જ્વળતા કરે! ઘણે દૂરથી આપણાપર પડતા માત્ર એક જ સૂર્યના પ્રકાશથી આપણને દેટલો બધો તાપ લાગે છે? ત્યારે અનંત સૂર્યો સરખો પ્રકાશ અને તેનો તાપ કોઈથી સહન થઈ શકે નહિ! પણ આ તેમ ન હતું. જેમ એ પ્રકાશ અનંત હતો, તેમ તેવડે થવી જોઈતી અપાર ઉજ્જ્વળતાને બદલે ઉલટું અમને અપાર સુખ થવા લાગ્યું. એ સુખ દેવા પ્રકારનું ને દેટલું હતું, તે હું કહી શકું તેમ નથી; કારણ કે તે છેક જગત્પુરથી અર્ધી સૂઘી અનુભવમાં આવતાં ઉત્તમોત્તમ સુખને પણ તેની સાથે ક્રિયિત્ સરખાવી શકાય તેવું નથી. એ અપાર સુખની પ્રાપ્તિ તો રહી, પણ આભાસ માત્ર દેખાતાં જ, અત્રનાં સર્વ સુખ દેવળ તુચ્છ લાસે છે. એ સુખમય પુણ્ય પ્રકાશ આપણા સૂર્ય પ્રકાશની પેઠે અસુષ્ઠ સ્થળથી આવતો હોય ને અસુષ્ઠ સ્થળ લાણી જતો હોય તેમ નહોતું; એ તો જ્યાંના ત્યાં સર્વત્ર સ્થાયી-અટળ-અચળ અને સરપૂર હતો. તે ઉપરથી હું એને દેવે નામે તમારી આગળ ઓળખાવું, તે હું જાણતી નથી. સર્વત્ર સ્થાયી ને અચળ હોવાથી, તેમ જ ઉત્તમોત્તમ હોવાથી સત્-સત્યરૂપ હતો; પ્રકાશ હોવાથી ચિત્-ચૈતન્ય-જ્ઞાનરૂપ હતો; અપાર સુખમય હોવાથી આનંદરૂપ હતો. એટલા માટે એ ત્રણે નામ સચુક્ત કરીને આપણે તેને (સત્-ચિત્-આનંદ) સચ્ચિદાનંદ કહીશું. એ સચ્ચિદાનંદ દેટલા અવકાશમાં હતો, એમ જાણવાની સૌને સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસા થયે; તો તે માટે મને તો ત્યાં આવો પ્રત્યક્ષાનુભવ થયો છે:—”

“જેમ કોઈ જળથી ભરેલો અપાર મહાસાગર હોય છે તેવો તે હતો. પણ નહિ; એ ઉપમા એને વદન ક્ષુદ્રેટ ગણાયે; કેમકે મહાસા-

ગર ગમે તેટલો ગંભીર ને વિસ્તૃત છે, પણ તેની આસપાસ પાર-સીમા-
 કિનારો છે, આ તો પ્રકાશ નિઃસીમ-અપાર અગાધ છે ! ! એને શી
 ઉપમા અપાય ? કદાચ સંકોચાદિને એટલી ઉપમા આપી શકાશે કે,
 જળથી ભરેલો મહાસાગર જેમ અપરિમિત છે ને તેમાં, તે જળથી જ
 ઉત્પત્તિને વૃદ્ધિ પામેલા અસંખ્ય મત્સ્યાદિ પ્રાણીઓ રહે છે, વિચરે
 છે, ને તેમાં જ લયની અવસ્થા પણ લોગવે છે; તેવી રીતે એ અપાર
 સચ્ચિદાનંદસાગરમાં એક નાનામાં નાના મત્સ્યની પેઠે રહેલું આયું
 આ બ્રહ્માંડ તથા એવાં બીજાં અસંખ્ય બ્રહ્માંડો રહેલાં મારા જોવામાં
 આવ્યાં-જેઓ એ સચ્ચિદાનંદ સાગરમાં જ ઉપજે છે, વિચરે છે અને
 તેમાં જ લીન-સમાપ્ત થઈ જાય છે ! આ ઉપરથી તમારા જાણવામાં
 આવ્યું હશે કે, એ સચ્ચિદાનંદ કેવો અગાધ, અપાર, અપરિમિત
 અને અનુપમ છે ! એ અજ, અનિદ્ર, અસ્વપ્ન, અનામ, અરૂપ, એક,
 ચિન્મય અને સર્વજ્ઞ છે. તેને કાર્ય કે કારણ નથી, સમ નથી, અધિક
 નથી, એની પરાશક્તિ વિવિધ જાતની છે, તેને સૂર્યચંદ્ર પ્રકાશી શકતા
 નથી, તેને વાયુથી શોષણ થતું નથી, અગ્નિના ત્યાં દાહ જ કર્યાંથી
 હોય ! ત્યાં જે જાય છે તેને આવર્તન થતું નથી, તેના લાલથી અન્ય
 લાલ નથી, તેના સુખથી અન્ય સુખ નથી, તેના જ્ઞાનથી અન્ય જ્ઞાન
 નથી, તેનાં દર્શન પછી અન્ય દર્શન નથી, તેને જાણવા પછી અન્ય
 જાણવાનું નથી, તેને પ્રાપ્ત થયા પછી મન સમેત વાણી પાછી ફરે
 છે, તે જ અનાદિ પરબ્રહ્મ છે. તે સતે નથી તેમ અસતે નથી, તે સર્વત્ર
 હસ્તપાદવાળું છે, સર્વત્ર ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મસ્તક, શ્રોત્રવાળું છે. એના વિના
 ત્યાં બીજું કશું જ નહિ ! સર્વત્ર એ જ પરિપૂર્ણ છે-બીજું કંઈ નહિ,
 એટલે શાને આધારે મારે દિશાઓ પણ કદંપવી ? કિંવા અમુક સ્થાનની
 કદંપના કરવી ? તેમ સૂર્ય ચંદ્રાદિક કાળમાન જણાવનાર પણ ત્યાં કોઈ
 નથી ! તે સત્યરૂપ સનાતન છે-તેને આદિ, મધ્ય, અંત પણ શાનો
 હોય ? આ ઉપરથી મને નહીં થયું કે, દેશ, કાળ અને અવસાન રહિત
 એવું સચ્ચિદાનંદમય અચ્યુત પરબ્રહ્મનું એ મૂળ સ્વરૂપ છે, એમ મારા
 સ્વામીનાથ જ્ઞાનમૂર્તિ મને ઘણીકવાર કહેતા, તે આ જ ! તે સ્વરૂપનો
 અનુભવ એટલે સાક્ષાત્કાર તો સર્વથી હૃદયલમાં હૃદયલ જ છે ! તે પ્રભુની
 પૂર્ણ કૃપાનો પાત્ર થયેલો સર્વોત્કૃષ્ટ ભાગ્યવાન પ્રાણી જ તેને પ્રાપ્ત કરી
 શકે છે, એવું પણ તેઓ-મારા સ્વામી જ્ઞાનમૂર્તિ મને કહેતા; તે
 વાત સાંભરી આવતાં મને મારા પરમ ભાગ્યને માટે અપાર હર્ષ થયો.

મારા સ્વામી કહેતા કે, સન્નિધદાનંદ અચ્યુત પરમાત્મા અખંડ એક જ છે, અદ્વૈત છે, અર્થાત્ પ્રત્યેક પ્રાણી પોતપોતાને એક બીજાથી જૂદા માને છે, તેમ ન છતાં સર્વ જીવોરૂપે પણ તે પોતે જ છે, એ અનુભવ સુદ્ધાં મને ત્યાં પ્રત્યક્ષ થયો. તરત હું મારા વિમાનમાં મારા સંગીઓ, વાહકો તથા મારા પોતાના ભણી જોવા લાગી, તો તે સર્વે એકરસ સન્નિધદાનંદ જ જણાયા ! સૌએ તન્મય જણાયા ! તદ્રૂપ જણાયા ! અહા ! સર્વેશ્વર અચ્યુત પરબ્રહ્મની કેવી અકળ ગતિ ! આવી રીતે અનેક કારણોથી મેં સુનિશ્ચિતપણે જાણ્યું કે, એ જ અચ્યુત-એ જ પરમાત્મા-એ જ પરબ્રહ્મ-એ જ અદ્વૈત-એ જ પૂર્ણ એ જ તે સર્વેશ્વરનું સન્નિધદાનંદમય નિરાકાર અવ્યક્તરૂપ ! પણ ત્યારે તેમનું સાકાર અને વ્યક્તિમાન સ્વરૂપ કેવું હશે, એવી મને સ્વભાવિક ઊર્મિ થઈ; કારણ, મેં મારા સ્વામીદ્વારા જાણ્યું હતું કે એક જ બ્રહ્મ બે પ્રકારનું છે: નિરાકાર અને સાકાર, અવ્યક્ત અને વ્યક્ત.”*

“એટલામાં એક અદ્ભુત ચમત્કૃતિ મારી દૃષ્ટિ આગળ પ્રાદુર્ભૂત થઈ ! ઉકળેલા ઘીમાં થોડુંક જામેલું ઘી પહેલું હોય, તે જેમ એક જ છતાં સ્વરૂપ જૂદું દેખાય છે, અથવા શુદ્ધ જળથી ભરેલા પાત્રમાં પહેલો એક કરો-બરફથી જામી ગયેલા પાણીનો કકડો, જો કે જળ જ છે, છતાં ભરેલા જળ કરતાં તદ્દન જૂદો ને મનોહર રવેત લાગે છે, તેમ એ સન્નિધદાનંદની મને કોઈ અદ્ભુત આકૃતિ દેખાવા લાગી ! અપાર વિસ્તારવાળું અને અત્યંત દિવ્ય એવું સન્નિધદાનંદમય એક ભૂરંડળ તથા તે ઉપર તેવો જ સન્નિધદાનંદમય આખો દિવ્યલોક મારી દૃષ્ટે પડ્યો. વિચિત્ર દિવ્ય કૃત્ત પુષ્પોથી પરિપૂર્ણ એવી વૃક્ષવાટિકાઓના મધ્યભાગમાં વિરાજ રહેલાં અસંખ્ય મણિમય તેજસ્વી દિવ્ય મંદિરો; તેમાં આનંદ-ક્રીડા કરતા દિવ્ય લોકો તથા તેઓની તદ્દન નિર્દોષ અને દિવ્ય ક્રીડા સામગ્રીઓ; ત્યાં સર્વત્ર વિરાજ રહેલી અપાર સુખશાંતિ, નિર્દોષ, અવર્ણ્ય અદ્ભુત પ્રેમ-એ સર્વત્ર અનંતાશ્ચર્યમય હતું. એ સર્વની મધ્યમાં એક અપાર વિસ્તૃત અને શોભાની મૂર્તિરૂપ દિવ્ય અખંડ મણિમંદિર હતું, એમાં જ એ સમગ્ર સન્નિધદાનંદમય દિવ્ય લોકની સઘળી સત્તા વિરાજમાન હોય, સમગ્ર સન્નિધદાનંદરૂપ મહાધન એમાં જ નિધિ કરીને વસ્તું હોય, સમગ્ર, જાણવા યોગ્ય ને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય, શરણ થવા યોગ્ય

* દે વાવ મણ્ણો રુપે મૂત્તં ચૈવામૂત્તં ચ । બ્રહ્મના બે સ્વરૂપ છે: એક સાકાર અને બીજું નિરાકાર.

ને સતત લજવા યોગ્ય પૂર્ણ સન્નિધાનંદ તત્ત્વનું એ જ મૂળ ધામ હોય; અજન્મા, અચિત્ત, અતર્ક્ય, અઠ્ઠ્ય અપાર, સ્વતંત્ર, સ્વયંપ્રકાશ એવા પૂર્ણ પુરુષોત્તમનો મુખ્ય દરબાર-સર્વોત્તમ સ્વધામ તે જ હોય એવો મને નિશ્ચય થયો. કારણ કે તે દિવ્ય મહા મંદિર વિષે મે અનંત સૂર્ય સરખા સુપ્રકાશિત સુકોમળ રત્ન સિંહાસન ઉપર વિરાજેલું એક મહાઅદ્ભુત, અતિ મનોહર, અતુલ તેજોમય અને લાવણ્યના લંડાર-રૂપ એક સુલલિત બાળસ્વરૂપ જોયું. તે અતુલ તેજસ્વી છતાં સુપ્રકાશિત નીલમણિના સરખું શ્યામ અને નીલ કમળ સરખું સુકોમળ હતું. સૌંદર્યવાન્ એવા કામદેવ કરતાં પણ કોટિગણું સુંદર હતું, એ મનમોહન બાળસ્વરૂપ જોતાં જ મને અચ્યુત તીર્થમાંની અચ્યુતમૂર્તિ, તેમ જ પેલા ખાડામાં પડ્યાં પડ્યાં મૂર્છિતાવસ્થામાં જોયેલી દિવ્ય ભગવન્મૂર્તિનું સ્મરણ-દર્શન-થયું. આ સ્વરૂપ નિઃસંશય તે જ હતું. પણ તેમાં એટલું તો મારે અવશ્ય કહેવું પડશે, કે અચ્યુત તીર્થમાંના અદ્ભુત સ્વરૂપ કરતાં ખાડામાં દેખાયેલું સ્વરૂપ અતિ દિવ્ય હતું; અને તેના કરતાં પણ આ સન્નિધાનંદ ધામને વિષે વિરાજેલું સ્વરૂપ તો સર્વોત્કૃષ્ટ ને અત્યંત દિવ્ય હતું. આ મુખ્ય હતું, તે ગૌણ હતું. એક પ્રતિમારૂપે હતું, બીજું ધ્યાનસ્થ હતું. આ ત્રીજું સ્વરૂપ શુદ્ધ સાક્ષાત્ પ્રદક્ષિણ હતું. એવી રીતે એ ક્ષરપુરુષ-અર્થાત્ અચ્યુત તીર્થમાંની નાશવંત જડ પ્રતિમા તથા ક્ષર પુરુષ-ખાડામાં મૂર્છિત અવસ્થામાં મેં જોયેલું અચ્યુતરૂપ એ બંને કરતાં પણ એ સન્નિધાનંદ ધામને વિષે વિરાજેલો પુરુષ-બાળસ્વરૂપ પુરુષ અનિર્વચનીય, અઠ્ઠ્ય, વાણીથી પર હતો; માટે એને પુરુષોત્તમ કે પરબ્રહ્મ એ નામથી આપણે ઓળખીશું. આ પવિત્ર પથબોધિનીમાં પણ શ્રી અચ્યુત પ્રભુએ પોતાને પુરુષોત્તમ નામથી ઓળખાવ્યા છે.”*

“એવા સન્નિધાનંદ પ્રભુ અચ્યુતનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થતાં જ અમો સૌ કૃતાર્થ થયાં. એ સર્વેશ્વર પ્રભુની સેવામાં અસંખ્ય હાસહાસીઓ, કે જેઓ, તે કૃપાળુની હમણાં શી આજ્ઞા થશે, તેની વાટ જોતાં અનેક સેવોપચારો લઈને તત્પર ઉભાં હતાં; છતાં તે સર્વે પણ કેવળ સન્નિધાનંદમય અને તે પ્રભુના સ્વરૂપમય હતાં. ત્યાં જે જે કંઈ હતું, તે તે

* યસ્માક્ષરમતીતોહમક્ષરાદપિ ચોત્તમ. ॥

અતોઽસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રચિતઃ પુરુષોત્તમઃ ।

ક્ષરથી હું જુદો, ને અક્ષર થકી ઉત્તમ હોવાથી શાસ્ત્રમા ને વેદમાં પુરુષોત્તમ કહેવાઈ છું

સર્વ કેવળ સન્નિધિદાનંદમય જ હતું. અન્ય જેવું કંઈ જ નહિ ! જ્યાં અન્ય જેવું હોય ત્યાં અન્ય અન્યને દેખે, અન્ય અન્યને વહે, અન્ય અન્યને સુણે, અન્ય અન્યને મનમાં આણે, અન્ય અન્યને સ્પૃશે, અન્ય અન્યને જાણે; ત્યાં જે દ્રષ્ટા છે તે સ્થિર જળાની પેઠે એકાકાર એક અદ્વૈત સન્નિધિદાનંદમય છે. એ જ બ્રહ્મલોક, એ જ પરમ ગતિ, એ જ પરમ સમ્પત્તિ, એ જ પરમ આનંદ ! એવો એ સન્નિધિદાનંદ પ્રભુ અચ્યુતના નિવાસધામરૂપ આખો લોક જોઈ મને થયેલા આનંદનું કોણ વર્ણન કરી શકે ? સર્વાંશે મને નિશ્ચય થયો કે, એ જ અચ્યુત પ્રભુ, ને આ જ અચ્યુતપુર-બ્રહ્મલોક-અક્ષરધામ.”

“અમારું વિમાન આવેલું જોઈ અનેક અચ્યુતપુરવાસી અચ્યુત સેવકો, પ્રભુ અચ્યુત સંગે, અનેક સુસ્વર વાદ્યોનો ઘોષ કરતા ને જ્ય-ધ્વની કરતા સામૈયા માટે આવ્યા. વિમાનમાંના પ્રત્યેક હરિજનને દિવ્ય પુષ્પોથી વધાવી લઈ મોટા આદરમાન સાથે પુરને વિષે લઈ જવા માંડ્યા. આખું વિમાન ખાલી થઈ ગયું. પણ મને કોઈએ દિવ્ય સન્નિધિદાનંદમય ભૂમિમાં ઉતારી નહિ. સૌને અચ્યુતપુરમાં પ્રવેશ કરતાં જોઈ મને ધીરજ ન રહેવાથી હું મારી મેળે ઉતરી જવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગી, તો સામૈયે આવેલા અચ્યુત સેવકોને મારો નિષેધ કયો; ને કહ્યું કે, ‘અનન્ય ભક્તિથી રહીત હોય એવા કોઈ પણ પ્રાણીને અચ્યુતપુરમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર નથી. પ્રથમ અનન્ય ભક્તિવડે તારા સ્વામીની સેવા કરવાથી જ, તું તારા સ્વામીથી પોતાની અનન્ય ભક્તિવડે પ્રાપ્ત થનાર અક્ષરધામમાં પ્રવેશ થવાના અધિકારને પામી છે. પણ પછીથી તારા સ્વામીની સેવામાં લંગ પાડવાને લીધે, તારી અનન્યતાનો લંગ થયો છે; ને તેથી હમણાં તને આ પ્રવિત્રપુરમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર નથી, માત્ર અનન્ય ભક્તિથી-પ્રેમભાવથી તે કરેલી તારા અચ્યુતપ્રિય પવિત્ર સ્વામીની સેવાનું-એટલી અધૂરી સેવાનું પણ કેટલું ઉત્તમ ક્ષણ છે, તે પ્રત્યક્ષ જાણવા સારુ જ તને આ અચ્યુતપુરનાં દર્શન કરાવ્યા છે. જા, તને પાછો તારો પૂર્વ લોક પ્રાપ્ત થશે; ત્યાં પાછો અનન્ય ભક્તિનો પરિપાક થશે ત્યારે જ તું અહિં આવવા અધિકારિણી થઈશ.”

* ડીકા-ક્ષર અને અક્ષર એ બેથી જે ઉત્તમ તે પુરુષોત્તમ. નિર્વાસનામય થઈ માન, મોહ રહીત બની, સગદોષ લય, સુખ દુઃખાદિથી મુક્ત થઈ, તીવ્ર વૈરાગ્ય, ને નિષ્કામ ભક્તિ સ્વીકારી, જીવ તે જ શિવ-પણ જીવ શિવનો ભેદ નહિ, એવી અદ્વૈત સ્થિતિ જેની થાય તે જ પુરુષોત્તમ-પરબ્રહ્મના ધામનો અધિકારી છે. એહું ત્યારે બને છે કે ત્યારે જીવ નિર્વાસનામય-અતન્ય ભક્ત બને છે

“યુનઃ ઘણાક અચ્યુતપ્રિય પંથીઓનો એક મોટો સંઘ, અચ્યુત નામની જય ગર્જના કરતો કરતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેઓનો આદર સત્કાર કરવાને એક મોટું સામૈયું અચ્યુતપુરમાંથી આપ્યું; ને અતિ હર્ષ-ગર્જનાઓ સાથે એક પછી એક પ્રત્યેક પંથીને અચ્યુતપુરમાંના મુક્તા હરિજનોએ વધાવી લીધા, પુરમાં પ્રવેશ કરતાં જ સર્વે અદ્ભુત દિવ્ય દેહવાન થઈ, અચ્યુતરૂપરમાં લીન થઈ, ભાગ્યના ભોગી થઈ જતા હતા. ત્યાંથી પતન કે પરાવર્તન પામવાનો તેમને કશો ભય હતો નહિ. એ સંઘમાં મે મારા સ્વામીનું દિવ્ય સ્વરૂપ જોયું. તેમણે સૌથી પશ્ચાદ્ભાગે ઉદાસ મુખવડે અચ્યુતપુરમાં પ્રવેશ કર્યો અને સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપમાં લીન થઈ ગયા.* એ વેળાના સ્વામી વિયોગથી મને જે મહાવિષાદ ઉત્પન્ન થયો, તેનું હું વર્ણન કરી શકતી નથી. સ્વામી પરમપદને પામ્યા, ને હું રહી ગઈ; એવા અપરિહાર્ય વિયોગાવેશથી હું એકાએક બેશુદ્ધ બની ગઈ. ક્ષણવારમાં મારી દૃષ્ટિ આગળનું એ અદ્ભુત દર્શન તદ્દન અદૃશ્ય થઈ ગયું. પછી મને ક્યાં લઈ જવામાં આવી, કિંવા મારુ શું થયું ઇત્યાદિ કશું જ ભાન મને નથી. અહો! અચ્યુત પરબ્રહ્મની કેવી અદ્ભુત-અગમ્ય લીલા! કેવી વિચિત્ર ગતિ! સાક્ષાત્ સ્વરૂપ દર્શન થવા છતાં પણ પૂર્ણ-ધિકાર વગર પુરપ્રવેશ જ નહિ! અચ્યુત પરબ્રહ્મનું આવું સ્વાતંત્ર્ય છતાં પણ, તેને જાણ્યા વગર આપણા પેલા શુષ્ક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ બ્રહ્મની વાતો માત્ર કરતાં શીખીને, ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ એમ અદ્દ દઈને નિશ્ચય કરી બેસે છે, તેઓ કેટલા બધા મૂર્ખ છે!! તે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ પરમાત્મા, ને આપણે સર્વ તેમના અંશભૂત આત્માઓ! તે તો આપણા સેવ્ય સ્વામી ને આપણે તેના સેવક; તેના હૃદયમાં આપણે નહિ, પણ આપણા હૃદયમાં તે; જે તે સર્વત્ર, અલેદતાએ સર્વ વ્યાપક, ચરાચરમાં તે જ, તે મારામાં ને હું તેનામાં-જ્યાં દૃષ્ટિપાત કરે ત્યાં પણ તે જ, એવી દૃઢભાવના આપણા અંતઃકરણમાં સ્થિર થવી, એના જેવું ખીજું કંઈ સ્કર નથી જ, પણ એ સમજવું ને સચ્ચિદાનંદમાં લીન થવું, એ બહુ મોટી ને ગૂઢ વાત છે!”

* ઈકા-જ્ઞાન અને ભક્તિવાળાનો પ્રવેશ પરબ્રહ્મધામમાં થઈ શકે તે બતાવે છે. એકરૂં જ્ઞાન કે એકલી ભક્તિ-સગુણભક્તિ માટે બ્રહ્મમાર્ગ નથી, પણ ખીન સ્થાનો છે જ્ઞાનીની ભક્તિ ને ભક્તિમય જ્ઞાન વિશુદ્ધ હોય છે. ભક્તિ, જો જ્ઞાનરહિત હોય તો તે ક્ષણ પ્રાપ્ત કરાવી શકતી નથી જ્ઞાન સહિત ભક્તિ તે નિર્ગુણ નિર્વાસનામય છે. જ્ઞાનને પછાડીથી અચ્યુતધામમાં પ્રવેશ થવાનું કારણ એ જ, કે તે ભક્તિ રહિત એકરૂં છે.

“અસ્તુ: એ પછી મારું શું થયું તે સાંભળો. મારી બેશુદ્ધ અવસ્થામાં કેટલો સમય વીત્યો હશે, તેની મને ખબર નથી. કોઈ સમયે એકાએક મને એવો મોટો જાણે આંચકો લાગ્યો, કે ખાડામાંથી તેના જોરથી તટકાલ હું જાણે નિદ્રામાંથી ઉઠું, તેમ જાણતું ઉદ્ધાર થઈ ગઈ. મારું હૃદય શ્વાસથી ભરાઈ ગયું ને જોરમાં ધડકવા લાગ્યું. મારાં નેત્ર ઉઘડી ગયાં ને હું જોવા લાગી તો, વૃક્ષઘટાથી ઢંકાયેલા ને પાષાણાદિકથી પરિપૂર્ણ એવા પેલા ધરામાંથી કોઈ બે સજ્જન પુરુષો મને ઉચકીને બહાર કાઢતા જણાયા. તેમના પકડવાથી મારા અવયવોમાં પીડા થઈ હતી, ને તેથી જ મને આંચકો લાગ્યો હતો. મને વ્યથિત થતી જોઈને તેઓએ પાછી સંભાળીને હેઠી મૂકી, તથા મીઠી વાણીવડે તેઓ મને ધીરજ અને શાંતિ આપવા લાગ્યા. તેઓની પવિત્ર, શાંત અને સુંદર મૂર્તિ જોઈને મેં અન્યુત્સાહપૂર્વક નમન કરી પૂછ્યું કે, ‘આપ કોણ?’ તેઓ બોલ્યા, ‘અન્યુત્સેવકો! પ્રભુની આજ્ઞાથી અન્યુત માર્ગપર વિચરી માર્ગથી ભ્રષ્ટ થઈ તારી પેઠે વ્યથિત થઈ પડેલા પંથીઓને પાછા માર્ગે ચઢાવીએ છીએ. તારા શરીરપરનાં અન્યુત પંથીના સરખાં સૌમ્ય ચિહ્નો જોઈને અમે તને આ ધરામાંથી બહાર કાઢવા માટે આવ્યા છીએ.’ મેં નિઃશ્વાસ મૂકી રુદન કરવા સાથે તેઓને પ્રાર્થના કરી કે, ‘આ દુષ્ટાને હવે બહાર કાઢવાથી કશું ફળ નથી! હવે અહીં જ મરણશરણુ થવા દો! મારા અપરાધનું ફળ મને મળ્યું છે, પુનઃ મળવા દો!’ એ સાંભળી તેઓએ મારું અશ્વાસન કરીને, તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું; ત્યારે મેં મારો સ્વામીવિયોગરૂપ સઘળો પૂર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. તેઓએ કહ્યું, ‘તું મહાલાગ્યવતી છે. તારા સરખો અન્યુત સ્વરૂપાનુસંધાન કરનાર પંથી કંઈ સામાન્ય હોય નહિ. હે દેવિ! તારાં દર્શન થવાથી અમે કૃતાર્થ થયા છીએ: તું ચિંતા મા કર. પ્રભુની ઈચ્છાને અનુસરવું, એ જ આપણું કર્તવ્ય છે. આપણા ખરો અધિકાર થતાં, તુરત જ તે પરમ કૃપાળુ પ્રભુ આપણને પોતાની પાસે ખેંચી લેશે. માર્ગમાં વિચરતાં તને જે અનુભવ થયો, તે કંઈ સર્વને માટે સામાન્ય નથી; પણ જે માર્ગે થઈને તારો પુણ્યાત્મા પતિ પરમ પદને પામ્યો, એ જ આ અન્યુત માર્ગ સર્વ પંથીઓને માટે સાધ્ય છે. પ્રયત્ન કરતાં તે જ માર્ગે થઈને તું પણ પાર પામી જઈશ,’ મેં કહ્યું, ‘હવે માર્ગે કેમ કરીને ચલાશે? માર્ગે ચાલવાનાં સાધનરૂપ સારા પગ તો આપ જુઓ છો, તેમ તફન લાંગી ગયા છે.’ ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, ‘તેં જે અદ્ભુત

સ્વરૂપનાં દર્શન કર્યાં છે, તે પ્રભુનું સેવન સ્મરણ તું અહીંયાંજ રહીને કરીશ, તો તારું ચિત્ત તેમાં દૃઢપણે પડેવાઈ જશે. તારી માર્ગે ચાલવાની ચિંતા દૂર થશે ને તારો ઉદ્ધાર પણ થશે; કારણ એ કૃપાળુએ પોતે જ તે માટે પોતાના શ્રીમુખથી કહેલું છે કે:-

“મર્યાદેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ।

તેષામહં સસુદર્તા મૃત્યુસંસારસાગરાત્ ।

ભવામિ ન ચિરાત્પાર્થ મર્યાદેશિતચેતસામ્ ॥

“અર્થ-જેઓ મારે વિષે ચિત્તને સ્થિર કરીને નિત્ય મને ઉપાસે છે, તેઓને મૃત્યુરૂપ સંસારસાગરથી હું ઉદ્ધારી-ઉચ્છ્રી ‘હઈ છું. મારે વિષે ચિત્ત લગાડનારાઓને ઉદ્ધારી લેવામાં વિલંબ કરતો નથી.”

“પછી મેં પૂછ્યું, ‘મેં પ્રત્યક્ષ જોયેલું સ્વરૂપ જો કે મને અંતરમાં જેવું ને તેવું જ દેખાય છે, એટલે તેનું દર્શન તો કરુ પણ સેવન શી રીતે કરુ? પ્રભુ પ્રત્યક્ષ વગર કેવી રીતે સેવા થઈ શકે?’ તેમણે કહ્યું કે, ‘અહો દેવી! તારા અંતરમાં તો સ્વરૂપાનુસંધાન થયેલું હોવાથી તારે તો સૌ વાત-સહેલ છે. જેવું તારા ગુહ્યાગારમાં-હૃદયના ઉડામાં ઉડાં લાગમાં-જે સ્વરૂપ દેખાય છે, તેના પૂજન માટે સર્વ માનસિક-મનો-મય ઉપચારોથી તારે તેનું પૂજન કરવું. હે પ્રતિવ્રતે! તું હીનાધિકારિણી નથી, પૂર્ણાધિકારિણી છે; ને બ્રહ્મસ્વરૂપાનુસંધાન થયેલું હોવાથી તને પોતાની કરી લેવા માટે, પરમાત્મા વાર લગાડશે નહિ. તારુ કલ્યાણ થાઓ!’ એમ કહી તુરત તેઓએ મને બહુ જ સંભાળથી બહાર કાઢી, આ સરિતામાં સ્નાન કરાવ્યું ને આ રમ્ય પથિકાશ્રમમાં મૂકી.”

“માનસિક સેવાનો પ્રકાર તો અચ્યુતકૃપાથી મારા હૃદયમાં સ્ફુર્યો હતો જ; પણ મનની સ્થિતિ-વૃત્તિ બહુ ચપળ હોય છે, તેથી તેની બહિર્વૃત્તિઓ સ્થિર કરવા સારુ સર્વ ઈર્ષ્યેન્દ્રિયો તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પણ અચ્યુત સેવામાં લીન કરવા સારુ તે અચ્યુત સેવકોએ, મારી પાસેથી જતી વેળાએ મને અચ્યુત સેવાના બહિઃસાધનરૂપ એક લિંગ-ચિહ્ન અર્પણ કર્યું છે, જે આ મારા કંઠનો શણગાર છે.”*

“હે મહાત્માપતીવર્ય! એ પ્રમાણે એ પરબ્રહ્મલિંગને નિત્યપ્રતિ હૃદયપ્રેમથી પૂજને હું તેની આગળ કર જોડી મધુરાલાપતી તેના ગુણ ગાઉં છું, ને વારવાર અચ્યુત નામની જય ગર્જના કરી તેને પ્રણામ કરુ છું, અને પ્રાર્થના કરુ છું કે, ‘હે પ્રભો! પરમ પવિત્ર અને આપનાં ચરણા-

* ટીકા-ભક્તિપદ્ધે આ ચિહ્ન સાલિગ્રામ છે, જ્ઞાનપદ્ધે પરબ્રહ્મનું પ્રેમથી શોધન.

રવિન્દ્રમાં સ્થિર ચિત્તવાળા મારા સ્વામીને તો આપે કૃપા ઠરી શરણે લઈ લીધા; પણ હું, કે જે મારા પોતાનાજ અપરાધથી* એવા મહાત્મા પતિની મહત્તાને ન જાણી વિયોગિણી થઈ છું, તેમ થવાથી આપના ચરણારવિન્દ્રમાંથી પણ તિરસ્કાર પામી છું, અને એકલી નિરાધાર થઈ પડી છું, તેના તો સ્વામી સર્વ રીતે હવે આપ જ છો. માટે હે નાથ! હવે આ અપંગ અપરાધિણી અખળાપર કૃપા કરો! કૃપા કરો! † હે પંથીઓ! નિત્ય મારુ હૃદય પ્રેમાવેશથી ને બ્રહ્મસ્વરૂપના વિયોગથી આ-કુળ વ્યાકુળ થઈ જાય છે, ઉભરાઈ જાય છે, કંઠ ગદ્ગદ થઈ જાય છે, શરીરમાંથી પ્રસ્વેદ છૂટે છે, નેત્ર અશ્રુથી ભરાઈ જાય છે, ને મારી આગળના પરબ્રહ્મલિંગના સ્થાનપર તેજોમય અચ્યુતરૂપ ખડું થઈ જાય છે, ને તેમાં એકતાર થઈ જઈ છે. એ આવેશમાં હું મૂર્છિત સરખી થઈ જઈ છું, ગાંડી થઈ દોડું છું, નાચું છું, હસું છું, પડું છું, રડું છું, બ્યારે શુદ્ધિમાં આવું છું, ત્યારે તેજોમય સ્વરૂપ આ વિશ્વમાં લીન થતું જઈ છે. આવી રીતે ઘણાક સમયથી હું પ્રભુ અચ્યુતને વિયોગ વેઠ્યા કરું છું. કોઈવાર પોતાના પ્રિય પતિથી વિખૂટી પડેલી પ્રેમવેદી પતિવ્રતાની પેઠે મારા સ્વામી અચ્યુતને મોટે સાદે બોલાવું છું; તો કોઈવાર પોતાના સર્વ સમર્થ, કૃપાળુ અને સંતાનવત્સલ માતાથી અરણ્યમાં વિખૂટી પડી ગયેલી એક બાળ કુમારિકાની પેઠે જગત્પિતા અચ્યુતને બોલાવું છું; અને કોઈવાર પોતાના પ્રિયપુત્રથી વિખૂટા પડેલા મમતાળુ પિતાની પેઠે પ્રેમથી પ્રભુને પોકારું છું. તો કોઈવાર પોતાનું ઘણાક કાળથી મોટા પરિશ્રમે ક્યાંઈ સંચેલું વહાલામાં વહાલું મહાધન ખોધને નિર્ધન થઈ બેઠેલા કૃપણ મનુષ્યની પેઠે પ્રભુને માટે નિઃશ્વાસયુક્ત આક્રોશ કરું છું; તો કોઈ કોઈવાર ગાહું રાઈ છું, ને કોઈ કોઈવાર તો તે કૃપાળુની મારા જેવી પામરપર થયેલી અઢળક કૃપા સાંભરી આવવાથી અપાર આનંદ પામું છું; અને કોઈ કોઈવાર મારી ને મારા સરખા ખીજ પામર પંથીઓ, જેઓ સહેજ વાસનાથી અચ્યુતમાર્ગને છોડીને લપશી પડે છે, તેઓની સ્થિતિ જોઈ બહુ ખેદ પામું છું; ને કોઈવાર તેઓની થોડી

* દીકા-જ્ઞાનરહિત બ્રહ્મોપાસન. કેવળ પરમાત્માના દર્શન, સ્મરણ, સેવનથી મુક્તિ નથી, પરંતુ જ્ઞાનપૂર્વક જે સેવન-શોધન-તેથી મુક્તિ છે. પરમાત્માનું સ્વરૂપાનુસંધાન તે પરમાત્માને માયિક નહીં, પણ અમાયિક સ્વરૂપે નિરખવા, એ શક્તિ આત્મામાં જ આત્માનો લય થવાથી આવે છે. † દીકા-અહિંસાથી નિર્જીવ પ્રેમ-બ્રહ્મજ્ઞાનભક્તિનું સ્વરૂપ દર્શાવાય છે.

બુદ્ધિને માટે ખડખડાટ હસી પડું છું. હું ચક્ષુ સતે અચક્ષુ છું, શ્રોત્ર સતે અશ્રોત્રી છું, જિહ્વા સતે અવાક્ છું, મન સતે મન રહિત છું, તો મારે દૃષ્ટિ શી, શ્રુતિ શી, વાણી શી, મનન ક્યાં? એવી અવસ્થામાં વળી કોઈ કોઈવાર આપના સરખા મહાત્મા પંથીઓ, આવા પુણ્યરૂપ સાધક સંઘોને લઈને અહીં આવે છે, તેઓનો પ્રેમથી સમાગમ કરું છું, ને તેઓના મુખથી સમર્થ પ્રભુનાં અનેક વિચિત્ર પુણ્ય ચરિત્રો* શ્રવણ કરી ભાગ્યવંતી થાઉં છું. પણ નિર્ભાગ્ય એટલા માટેજ છું કે, એવા સંતમહાત્માઓની પવિત્ર સેવા હું અપંગ હોવાથી કરી કરી શકતી નથી.† માત્ર દર્શન કરીને જ પોતાને કૃતકાર્ય માનું છું.”

આવી રીતે તે મહા પતિવ્રતાના મુખથી ઝરતાં તેના ચરિત્રામૃતનું પ્રેમથી પાન કરી રહેલા સત્સાધકાદિ સર્વે પંથીઓ, જેઓ એકાગ્રપણે તેનાં સામું જોઈ રહ્યા હતા, તેઓ પ્રત્યે ઘણો જ નિકટ સંબંધ દર્શાવતી તે બોલી; “અહો! મારાપ્રિયગંધુઓ! હે મારા સુહૃદો! આપણા દયાળુ પિતા અચ્યુતના સમીપ જવા માટેના આ પવિત્ર માર્ગનો સોપાન અહીં પૂર્ણ થાય છે. તે સાથે આખા માર્ગનો છૂટો, ને જે ત્રણ પ્રસ્થાન ઠલપેલાં છે, તેમાંનું મધ્યમ અથવા ણીજી પ્રસ્થાન પણ અહીંજ-આ પથિકાશ્રમે જ પૂર્ણ થાય છે. અહીંથી આગળ હવે ત્રીજું પ્રસ્થાન આરંભાશે, કે જેમાં સાતમા છેલ્લા પવિત્ર સોપાનનો સમાવેશ થાય છે. આ ત્રીજું પ્રસ્થાન બહુ ઠકિન છે. આ માર્ગે જતો પ્રત્યેક સંઘ આ સ્થળે બહુ રાત્રિ આનંદોમાં નિર્ગમન કરે છે; મોટા પ્રેમભાવથી અચ્યુતસાધનાનું અનુષ્ઠાન કરે છે, ને તેમાં અદ્ભુત ચરિત્રોનું મનન નિદિધ્યાસન કરે છે. તમારો અને મારો આ છેલ્લો સમાગમ છે. કેમકે હું અપંગ અબળા અહીં જ પડી રહીશ, ને તમે સૌ પ્રભુના કૃપાપાત્ર હોવાથી કાલે પ્રાતઃકાળે ઉઠીને માર્ગે થઈ જશો, માટે ચાલો, આપણે સૌએ મળી મારા સંતોષને અર્થે એકવાર પુનઃ અચ્યુતકીર્તન કરીએ.” એમ કરીને તેણે પથિકાશ્રમમાંથી તાલ, મૃદંગ, વેણુ આદિ સુસ્વર વાદ્યો, પંથીઓ પાસે મંગાવ્યાં ને ઉત્કટ પ્રેમાવેશથી અચ્યુતપ્રાર્થના આરંભી.

મૃદંગ, તાલ, વીણાદિક તાંતુવાદ્યોનો અતિશય મીઠો સ્વર, અને તે

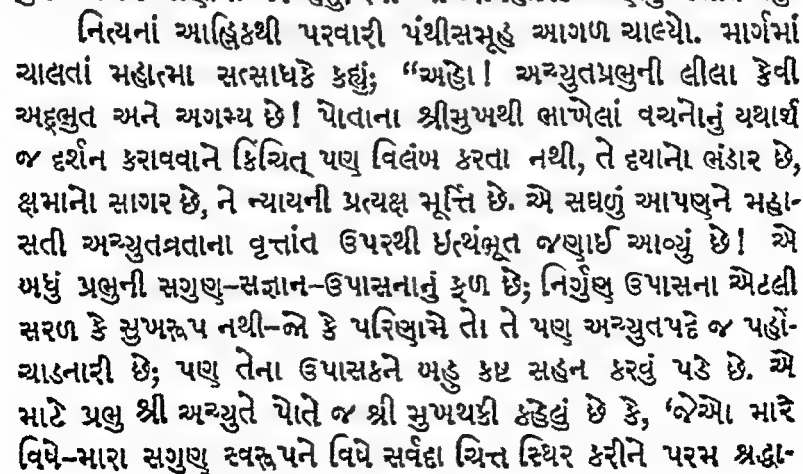
* ટીકા-સ્વરૂપાનુસંધાનના પ્રકારો, જ્ઞાનપૂર્વક બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણવાનો પ્રકાર.

† ટીકા-વિજ્ઞાન ભક્તિ કેવી છે, તે એકલી-કોરીમોરી-જ્ઞાનરહિત ભક્તિ દર્શાવી શકતી નથી, અહીંયા ભક્તિ, પૂર્ણજ્ઞાન સહિત છે ખરી, પરંતુ અહંકારાન્ય હરવા અર્થે આ વચનો છે.

સાથે અતિ પ્રેમાવેશથી મહાસતી અચ્યુતમતાના મધુર કંઠવડે ગવાતા સ્તોત્ર કરતાં, તે વેળાના ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમાનંદનું વર્ણન થઈ શકે તેવું નથી. સત્સાધકાદિક આજો સંધ, અચ્યુતના પ્રેમાનંદસાગરમાં નિમગ્ન થઈ ગયો. મહાસતી અચ્યુતમતાને એ વેળાએ પોતાના શરીરનું કંઈ લાન રહ્યું નહિ; તેણી તે વેળાએ પોતાની દૃષ્ટે કંઈ અવનવું જોઈ રહી હોય ને તે સૌને દેખાડવા પ્રયત્ન કરતી હોય એવું જણાવા લાગ્યું. કીર્તન કરતી તે બોલી ઉઠી; ‘હવે છું તવ પદકમલ મુગાર!’ તેની સાથે જ, તે અતિ ગદ્ગદિત થઈ ગઈ! તેણીએ જેવું ભરતક નમાવ્યું, તેવીજ તે પ્રહ્લમય થઈ ગઈ!

ક્ષણવારમાં તેનાં શરીરમાંથી એક તેજ્ઞમય દિવ્ય અને સુંદર આકૃતિ નિકળી ને અદ્ધર અતરિક્ષમાં, જાણે કોઈની વાટ જોતી હોય તેમ ઉભી રહી! અને થોડીક ક્ષણ થઈ નહિ, એટલામાં પંથી સમૂહમાંથી એક બીજું એવું દિવ્ય સ્વરૂપ પ્રકટ થયું; ને તેની જોડે જ અંતરિક્ષમાં જઈ ઊભું. જાંને સ્વરૂપ સાથે થતાં જ તેઓએ સત્સાધકાદિ પંથી સમૂહને કર જોડી નમન કરીને, અચ્યુત નામના જયધ્વનિ સાથે જણાવ્યું કે, “પ્રિય અચ્યુતપ્રિય જાંધુઓ! જનોના સમાગમવડે અમારા સર્વ અંતરાય-વાસના દૂર થઈ જવાથી, અને અભેદપણાનો અનુભવ થવાથી અમે હવે અચ્યુતપુર જઈએ છીએ. જૂઓ પેલું ઊંચે આકાશમાં દેખાય છે તે સુપ્રકાશિત વિમાન! પ્રભુ શ્રીઅચ્યુતના પાર્ષદો અમને તેડવા આવ્યા છે. અચ્યુતકૃપાથી કદાચ અચ્યુતપુરમાં આપણા સર્વનો આજે જણાતો ભેદ ત્યાં લાંગી જશે ને સૌ અચ્યુતરૂપમાં લીન થઈશું! અદ્વૈતપણે વસીશું! જય શ્રી પ્રહ્લરંગ!”

એ છેલ્લા શબ્દો બોલતાંની સાથે જ તે જાંને મહાયુષ્યપવિત્રાત્માઓ સહસ્રકાટ ઉંચે જઈ વિમાનારૂઢ થઈ ગયા. વિમાન આકાશ-માર્ગે ઉપડી ગયું! આ અદ્ભુત અમલકારથી કેવળ સ્તબ્ધ બની ગયેલા સર્વ પંથીઓને મોટું આશ્ચર્ય તો એ થયું કે, જેની પ્રેમદશાને સૌ વારંવાર હસી કાઢતા, તે પ્રેમાળ પંથીના ભાગ્યનો આજે કંઈ પાર નથી! તેનું જ સ્વરૂપાનન્દસન્ધાન પરમ દ્રુણનું દાતા છે! પ્રેમ જ પ્રહ્લ છે! પ્રેમ જ વિશ્વનું સત્ત્વ છે! પ્રેમ જ સર્વનું કારણ છે! હરિપ્રેમ લક્ષિતરૂપ જ છે! પ્રેમીમાં તે નિરંતર વસે છે. પ્રેમ કહો, પ્રહ્લ બોલો, અદ્વૈત માનો, સૌ એક જ છે! પ્રહ્લ પ્રેમમય છે! પ્રેમ પ્રહ્લમય છે! પ્રેમ અદ્વૈત છે! અદ્વૈત તે જ પ્રેમ! અને તે જ પ્રહ્લસ્વરૂપ! !

યુક્ત થઈ સતી અચ્યુતવ્રતાની પેઠે મને લગે છે, તેઓ અત્યંત શ્રેષ્ઠ યોગી છે, એમ હું માનું છું; અને જેઓ અવિનાશી એવું જે માફ પ્રહસવસ્તુ, કે જે અમુક વસ્તુ છે એમ ઠણી શકાતું નથી, પણ જે અવ્યક્ત છે, સર્વત્ર પરિપૂર્ણ ભરાઈ રહેલું છે, પૂર્ણ છે, પૂર્ણતું પણ પૂર્ણ છે, પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ લેવાય તો પણ પૂર્ણ જ રહે છે, પૂર્ણમાં પૂર્ણ ભળે તોપણ પૂર્ણ જ રહે છે, અચિત્ત છે, કૃતસ્થ એટલે માયા પ્રપંચને વિષે હોવા છતાં સ્થિર છે, અચળ છે, ને નિત્ય છે, તેની જે ઉપાસના કરે છે; તથા સમગ્ર ઇન્દ્રિયસમુદાયનો સંયમ કરીને સર્વત્ર સમાન બુદ્ધિ રાખી, સર્વ પ્રાણીઓના હિતને વિષે તત્પર રહે છે, તેઓ પણ મને જ પામે છે. પરન્તુ એવી રીતે અવ્યક્ત પ્રહસવસ્તુ નિર્ગુણને વિષે જેઓનું ચિત્ત આસક્ત થયેલું છે, તેઓને બહુ બહુ ઠલેશ થાય છે; તે પાર પામે છે ખરા, પરન્તુ દેહવાન પ્રાણીને અવ્યક્ત એટલે વિદેહગતિનું જ્ઞાન થવું, એ મોટા કષ્ટનું કાર્ય છે.’

“એ પ્રમાણે વાતચિત કરતા તેઓ આલ્યા જતા હતા, એવામાં માર્ગની ડાળી બાજુએ એક શેરડો દેખાયો. તે કેવળ નિસ્તેજ અને સૂનો સડ દેખાતો હતો, તેની બન્ને બાજુઓ, વૃક્ષાદિકની શોભા કે છાયા વગરની હતી. તે રેતાળ ઠંટકમાર્ગ ઘણેક દૂર સૂધી, જળ, ક્ષણ, કુદ કે પાન ઇત્યાદિની ઠશી પણ સગવડ વગરનો દેખાતો હતો. એને મૂંઝી સંઘ આગળ ચાલવા લાગ્યો, એટલામાં એક ઉદાસ અને તેજહીન મનુષ્ય, તે માર્ગેથી સંઘની આગળ આવી ઉભો રહ્યો. સંઘમાંના કોઈએ તેને આદર આપ્યો નહિ. તોપણ તે બોલી ઉઠ્યો; “અહો! કેવું આશ્ચર્ય છે કે, ભોળા ભાવિક લોકો, ગાડરિયા પ્રવાહની પેઠે, એક પછવાડે એક વગર સમજે તણાયા જ જાય છે! કોઈ સમજાવે તોએ સમજતા પણ નથી! આવા ઘણાક સંઘો વગર સમજે અંધપરંપરાથી આ માર્ગે ચઢેને ગયા છે; તેઓ ક્યાં સમાઈ ગયા છે, તે જણાતા પણ નથી! તેઓને ઘણીક રીતે મેં વાર્યા હતા, છતાં કોઈ સુવિચારવાનું વિરલો જ સમજીને ત્યાંથી પાછો વળી, આ પરમ શુદ્ધ નિર્વાણને માર્ગે ચઢ્યો છે! અહો! કેવો મનસ્વી સિદ્ધાંત તેઓ લઈ બેઠા છે કે, જેનો ઠશો પાયો જ નથી. અચ્યુતપુર કેવું ને વાત કેવી! અલ્યા ઓ મૂઠો! અનેક સુખોનો ત્યાગ કરી અત્યંત કષ્ટ વેડીને તમે ત્યાં જવા માટે અહીં સૂધી આલ્યા આવ્યા છો, ને ત્યાં જાઓ છો, ત્યાં શી વસ્તુ પ્રાપ્ય છે? અહો! મોક્ષ ક્યાં? અહો! પ્રહ્લ ક્યાં? વાસ્તવિક ઈંઈ જ નથી. આ જગત્ પ્રવાહી છે,

સતત આલ્યું આવે છે, આલ્યું જાય છે, ને તેમાં પ્રત્યેક પ્રાણીને પોતાનો કર્મવિપાક અવશ્ય લોગવવાનો છે. કર્મ ખૂટ્યાં-લોગવાઈ રહ્યાં એટલે સમાપ્તિ! ગ્રંથિ છૂટી જાય છે, ને છેવટે કંઈ જ રહેતું નથી. આત્માએ નહિ ને અનાત્માએ નહિ. કેવળ શૂન્ય જ! પરિણામે શૂન્ય જ, અન્ય કશું નથી. તેને અનેક રૂપો ઠલવીને તેની પ્રાપ્તિને માટે અનેક દુઃખરૂપ ઉપાયો કરવા, એ સ્વપ્નની વાત સત્ય કરવાને મથવા જેવું જ છે. જાણતા નથી કે, સદેવ સૌમ્યેદમમ આસીદેકમેવાદ્વિતીયમ અથ્રે આ સત્ત્વરૂપ, એક જ તથા અદ્વિતીય હતું એટલે શૂન્ય જ હતું, ત્યાં ખીજું શું હોય? કંઈ જ નહિ! શૂન્ય જ! પણ મૂઠને સમજાવે કોણ?”

આવી જ રીતે પરિણામે કંઈ જ નથી, કશું નથી, શૂન્ય છે, એવી અનેક વિચિત્ર વાતો કહેવા છતાં કોઈએ તેપર લક્ષ દીધું નહિ, કે પાછું વળીને તેના ભાણી જોયું પણ નહિ; કારણ અચ્યુતમતના પ્રત્યક્ષ અરિત્ર ઉપરથી ને સર્વ વાસનાનો લય થવાથી સૌનાં મન ખડું જાયત્ થઈ ગયેલાં હતાં; ને મહાત્મા સત્સાધકના ચલણપર જ શ્રદ્ધાળુ હતાં. એવી રીતે કેટલીકવાર ચાલતાં વળી એક ખીજા માર્ગ આવ્યો.

આ માર્ગ પણ આપણા શુદ્ધ સનાતન મધ્યવર્તી અચ્યુતમાર્ગ-માંથી જ ક્રાંટિયારૂપે કૂટતો હતો. તે મોખરાપરથી તો ઘણો ભવ્ય અને શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ દેખાતો, પણ આગળ જતાં લગભગ પેલા શૂન્યમાર્ગને મળતો જ હતો. આ સંઘ તેને છોડીને આગળ ચાલતો જઈ, તેના મોખરાપર આવી રહેલી સુંદર મઢીમાંથી પરમહંસ દીક્ષા ધારણ કરેલો કોઈ મહાત્મા હોય, તેવો એક હુષ્પુષ્ટ મનુષ્ય નિકળી સંઘ ભાણી આવવા લાગ્યો. તેના મસ્તકના તથા દાઢી મૂછના સઘળા કેશ મુંડાવેલા હતા, કટિપર લજ્જા રક્ષણાર્થ એક કાષાયાંખર વીંટેલું હતું, એક હાથમાં જળનું કમંડલુ તથા ખીજામાં એક પુસ્તક હતું. ખીજાં મનુષ્યો પોતાને માર્ગે વળે ને પોતાને ઈશ્વરતુલ્ય માની તેઓ સૌ સેવા કરે, એવી જિજ્ઞાસાવાળો તે દેખાતો હતો. તે પોતાની મેળે જ સંઘને જોઈને બોલ્યો, “ભાઈઓ! લોકોની ભૂલ ભરેલી સમજ પ્રમાણે તમે પણ સૌ પરબ્રહ્મની શોધ કરવા નિકળ્યા છો કે શું? અરે! પરબ્રહ્મ તે શું ક્યાંય દૂર છે, કે અમુક ગુપ્ત ઠેકાણે છે? ના રે ના; તેમ નથી. તે તો આપણાં શરીરમાં જ છે. અરે! વધારે તો શું, પણ તમે પોતે જ તે છો! તમે સૌ અદ્વૈત જુઓ, કે ત્યાં જ બ્રહ્મ! એમ અલેદ જુવો, ને પોતે જ પોતાની મેળે પોતામાં જ પોતાને બ્રહ્મને જોઈ લો. એને માટે આવી કશી દોડાદોડ કે ખીજા

કશા સાધનનું પણ કામ નથી. અહો! આ બધો પરિશ્રમ શાને માટે? શા અર્થે મુખેથી નિરંતર નામસ્મરણ કરીને જીલને હુબવી રહ્યા છે. ને જાણે પછવાડે કોઈ મારા આવતા હોય, તેમ લયલીલ થયલાની જેઠે દોડી રહ્યા છે? એ કેટલું બધું અજ્ઞાન છે? નિશંક, તમને કોઈ ખરા સદ્ગુરુનાં દર્શન થયાં નથી. ભોળા! રે ભોળા! હવે રખડપટ્ટી ત્યજી દઈ, સદ્ગુરુને શરણે થાઓ; તેઓ તમને તત્કાલ પરબ્રહ્મ દેખાડશે ને સધળો પરિશ્રમ દૂર કરશે. તત્ત્વમત્તિ બ્રહ્મ તે તું પોતે જ છે, અહં વ્રજાસ્મિ હું બ્રહ્મ છું, ઇત્યાદિ મહા વાક્યોનો ઉપદેશ મનમાં ઠસાવી, સર્વ ખટ-પટ મટાડી દો. એવા સદ્ગુરુઓનો સમાગમ આ ધુરંધર માર્ગને વિષે થશે; માટે આગળ જવાનો મિથ્યા પરિશ્રમ મૂકી દઈ, આ સુગમ માર્ગે દાન કરવાં પડતાં નથી, પુણ્ય કરવાં પડતાં નથી, તપ કરીને શરીરને હુબ દેવાની કે ઉપવાસાદિકથી ક્ષીણ કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી, તીર્થોમાં ભટકવાનું નથી, યજ્ઞ, યાગ કે અધ્યયન કરવાનાં નથી, વારંવાર રામ રામ, કૃષ્ણ કૃષ્ણ ને હરિ હરિ કરીને મહોં હુબવવાનું કામ નથી. અત્ર તો સમજવાનું જ કામ છે, કે હું પોતે જ બ્રહ્મ છું-પછી તર્યાં સાગર! ઉતર્યા પાર! એ સર્વ શુરુ એક ક્ષણવારમાં સમજાવી દે છે. સાધનો-કર્મો કરવાથી તો તેનાં ફળ લોગવવાં પડે, ને બ્રહ્મ જાણ્યું, એટલે શુરુના ઉપદેશમાત્રથી જ પાપ પુણ્ય તો સૌ બળી જાય છે; પછી શું કરવાનું બાકી રહ્યું? બસ, સદા સર્વદા આનંદ આનંદ ને આનંદ જ! આવો આ મોક્ષના દ્વાર સૂઝી લઈ જનારો માર્ગ છે, માટે ભૂલશો નહિ, ને આગળ દોડી મરશો નહિ.”

આટલું બધું કહીને પોતાના સર્વ સિદ્ધાંતો તે ગાઈ રહ્યો, એટલે તેના ઉત્તરમાં મહાત્મા સત્સાધકે માત્ર એક જ વચન કહ્યું:-“હું મહાત્મન! આપના નિર્માણ કરેલા વેદાંતમાર્ગને અને આપ જેવા વેદાંતીઓને હું પ્રણામ કરુ છું. જેઓ-

“કુશળા વ્રજવાર્તાયાં વૃત્તિહીનાઃ સુરાગિણઃ ।

તેષ્યજ્ઞાનતયા ચ્ચનં પુનરાયાંતિ યાંતિ ચ ॥”

“અર્થ-જેઓ બ્રહ્મની વાતો કરવામાં કુશળ છતાં તેવી વૃત્તિ રાખી રાકતા નથી, ને વિરાગહીન એટલે વિષયોમાં પ્રીતિવાળા હોય છે, તેઓ તેવી અજ્ઞાનતાને ક્ષીરે આગળ નઈ જઈને પાછા આવે છે, અર્થાત્ અવતરે છે અને મરે છે.”

“અને તેઓનું દર્શન પણ મહદ્ અઠ્ઠદયાણુ કરનારું છે, માટે આપ આપના સ્થાન પ્રતિ પધારો!!”

આ સઘળો પ્રકાર આપણા પેલા વિમાનવાસીઓ ઇર્થભૂત બેઠ રહ્યા હતા. તેઓને શુરુ વામદેવજીએ કહ્યું; “પુણ્યજનો! સંઘના અગ્રણી સત્સાધકે એ હ્રુદ્પુષ્ટ વેદાંતીને જે પ્રત્યુત્તર આપ્યો, તે કેટલે અંશે સત્ય છે, એ તમારા જાણવામાં આવ્યું? જુઓ, આપણે અંતરિક્ષમાં છીએ, માટે ઘણે દૂર સૂધી બેઠ શકીએ છીએ. એ શુષ્ક વેદાંતીઓનો માર્ગ છેવટે કેણી-મેર વળે છે? જુઓ, કેટલેક સૂધી તો તે સીધો દેખાય છે, પણ અંતે દક્ષિણ દિશા ભણી વળ્યો છે, ને પરિણામે છેક નરક સૂધી જઈ પહોંચે છે. એવા મિથ્યાચારીઓ, લોખા મનુષ્યોને ભરમાવીને નરકમાં લઈ જવા માટે જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ લોકોને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટે જપ, તપ કે યજ્ઞાદિ સાધનની, ક્રિવા ભજન, કીર્તન, શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન, નીતિ કૃતિની સ્વચ્છતા, નિર્વાસનામય થવા વગેરેની કશી આવશ્યકતા નથી, એમ સમજાવે છે, અને લોકોને પણ જેમ બને તેમ ખટપટ ઓછી થાય તેવું બેઠતું હોવાથી એ સિદ્ધાંત બહુ ગમે છે. જેથી દાન, યુણ્ય, પૂજન, અર્ચન, તપ, યજ્ઞ, ક્રિયા, કર્મ ઇત્યાદિ સર્વ માર્ગો છોડી દઈ તુર્ત તેઓ આ શુષ્ક વેદાંતીઓને માર્ગે વળે છે, ને અંતે મનોવૃત્તિઓ મલીન-જડ-ને વિષય-વાસનાને વશ થઈ જવાથી તેઓ નરકે જાય છે! એવા સાધનસંપત્તિ વગરનાં મનુષ્યોને પોતાનો માર્ગ દેખાડવાની કે પોતાના માર્ગની વિગત સુદ્ધાં કહી બતાવવાની પ્રભુએ પોતાના શ્રીમુખથી ચોખ્ખી ના કહેલી છે, તો પછી સ્વતઃ પ્રભુ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિનું તો ત્યાં નામ જ શાનું હોય?

“इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यस्यति॥”

“અર્થ-જેણે તપાદિક સાધન કરીને પોતાના ચિત્તને શુદ્ધ અને સ્વાધીન કર્યું નથી, મારે વિષે ને મારો માર્ગ દેખાડનારા સદ્ગુરુને વિષે જેને ભક્તિ નથી, ક્રિવા જે મારી નિંદા કરે છે, તેવા મનુષ્યને આ મારા માર્ગની વિગત, એટલે મને પ્રાપ્ત કરી લેવા સંબંધીનું જ્ઞાન કદાપિ કહેવું નહિ.”

“એ પ્રમાણે પ્રભુ અચ્યુતે પૂર્વે કહેલું છે. પણ જુઓ, મહાત્મા સત્સાધક પંથીઓ સાથે કંઈક વાત કરતો આલે છે. મહાત્માઓની સાધારણ વાતચિત કિંવા ઘરગતુ વ્યાવહારિક-વિનોદાદિ વાતચિતમાં પણ અક્ષર ને શબ્દ, સ્વાભાવિક રીતે તત્ત્વજ્ઞાનથી જ ભરેલા હોય છે: કારણ કે એમની સર્વ મનોવૃત્તિઓ ને વાસનાઓ કેવળ અચ્યુતપરાયણ થયેલી હોય છે.”

આલતાં આલતાં મહાત્મા સત્સાધકને એક પંથીએ હાથ બેડીને પૂછ્યું; “શુરુવર્ધ! સતી અચ્યુતમ્વતાની પ્રશંસા કરતાં આપે જણાવ્યું કે,

એ સઘળું સજ્ઞાન ઉપાસનાનું ફળ છે, ત્યારે નિર્ગુણ ઉપાસના તેટલી સરળ નથી, તો તે કેવી છે તે કહો!" એના ઉત્તરમાં સત્સાધક બોલ્યો; "પ્રિયપંથી! પ્રથમ તો નિર્ગુણ એટલે અવ્યક્ત સ્વરૂપના ઉપાસકે, પ્રભુનું અવ્યક્ત એટલે સર્વત્ર એક સરળું વ્યાપી રહેલું સ્વરૂપ છે, એવી ભાવના કરીને તેનું ધ્યાન-અંતરમાં તે વાતનું દૃઢપણું કરવું, પણ તેનું અવ્યક્ત નિરાકાર સ્વરૂપ એકાએક શી રીતે જણાય? સમગ્ર જગદ્ગુણે તેને જોવાથી જ જણાય છે. પણ એવા લક્ષથી ચિત્ત વ્યગ્ર રહે છે, ને સ્વસ્વરૂપમાં પૂર્ણ રીતે ઠરતું નથી, તેથી તેણે જગતમાં તે પરમાત્માની જે મુખ્ય મુખ્ય વિભૂતિઓ છે, તેઓને વિષે તેની ભાવના ધરવી. સૂર્ય, ચંદ્ર, ઈંદ્ર, દેવો, વેદો, બ્રહ્મા, શંકર, વિષ્ણુ, અગ્નિ, વાયુ, પૃથ્વી, આકાશ, જળ, પર્વતો, સમુદ્રો, મુનિઓ, સંતો, વિદ્વજ્જનો, યજ્ઞો, પવિત્ર રાજાઓ, ગાયો, પવિત્ર વસ્તુઓ, શોભાવંત વસ્તુઓ, એતન્યવાન્ વસ્તુઓ, પવિત્ર તીર્થો, નદીઓ, તેજસ્વી પદાર્થો, સત્વવાન્ મનુષ્યો, ઈવિઓ, સજ્જનો, સમગ્રજો. ઇત્યાદિમાં પરબ્રહ્મનું વિશેષરૂપ એટલે વિભૂતિ જોવી. એથી પણ ચિત્ત ડોહોવાઈ જાય તો એ સર્વમાં એક અને મુખ્ય વિભૂતિ સૂર્યગિળ છે, તેને વિષે ભગવદ્ભાવના ધરવી ને તેના તેજનું નિત્ય ધ્યાન ધરવું. પણ ભૂલી ન જવું કે, એ જ પરમાત્મા છે, તે તો માત્ર પરમાત્માની એક વિભૂતિ છે ને પરમાત્મસ્વરૂપનું ધ્યાન કે ભાવના ધરવાને માટે માત્ર સાધન છે. તેમાં જે તેજ છે તે પરમાત્મા-અચ્યુતનું છે, અને અચ્યુત તો એ સૂર્યનો. પણ સૂર્ય છે, તેજનું પણ તેજ છે-એવું દૃઢ સમજી રાખવું જોઈએ. એ તેજોમય સ્વરૂપનું દૃઢ ધ્યાન-અભ્યાસ કરતાં કરતાં સાધ્ય થઈ જવાથી ચિત્ત સ્થિર થઈ જાય છે અને પછી સતી અચ્યુતત્રતાને મૂર્છાને વિષે જે તેજોમય સ્વરૂપનું પ્રથમ દર્શન થયું હતું, તે દર્શનનો લાભ થાય છે; અને એમ થતાં અનુક્રમે પ્રભુના નિર્ગુણ સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપોઆપ થાય છે. આનું નામ અવ્યક્ત ઉપાસના. એ ઉપાસનામાં સ્વાત્મસ્વરૂપમાં લય, એ મુખ્ય મંત્ર છે. એ પવિત્ર મંત્રમાં પ્રભુના ઉત્તમોત્તમ તેજનું ધ્યાન સમાયું છે; કે જે ધ્યાન કર્તાની બુદ્ધિને પરબ્રહ્મવિષે લીન કરે છે."

એટલું કહી સત્સાધક પુનઃ બોલ્યો; "પ્રિય પંથીઓ! એ ઉપાસના કઠિન એટલા માટે છે કે, પ્રભુનું નિરાકાર-નિર્ગુણ સ્વરૂપ લક્ષમાં આવવામાં કસોટીએ ચઢવું પડે છે. એમાં કષ્ટ પણ પરમ છે. પ્રભુ અચ્યુતના ઉપાસકો-લકોતો કેવા હોય, ત્યારે પ્રભુને પ્રિય થાય, એ પ્રભુ અચ્યુતે શ્રીમુખથી જ કહેલું છે કે, 'જે કોઈના પણ દ્વેષ કરતો

નથી, જે સર્વ પ્રાણીઓનો મિત્ર છે, દયાળુ છે, હુંપાણું ને મારાપાણું જેને નથી, સુખ દુઃખ બન્ને જેને સમાન છે, જે ક્ષમાવંત, સર્વદા સંતુષ્ટ, સ્થિર ચિત્તવાળો, મનોનિયંત્રી ને દૃઢ નિશ્ચયવાળો છે, તથા પોતાનું મન અને બુદ્ધિ જેણે મને અર્પણ કરેલાં છે, એવો મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. જેનાથી કોઈને દુઃખ થતું નથી, તેમજ કોઈનાથી પોતે દુઃખને પામતો નથી; હર્ષ, ઈર્ષ્યા, લય, ખેદ ઇત્યાદિ સર્વથી જે મુક્ત રહે છે, તે ભક્ત મને પ્રિય છે. જે કંઈ મળે તેમાં સંતોષ માને છે, સદા પવિત્રપણે રહે છે, સારાસારનો પૂરો વિવેક સમજે છે, આખા જગતથી ઉદાસ-વિરાગી રહે છે, કશાથી દુઃખ માનતો નથી, ક્લંબની આશા ધારીને કશું કર્મ કરતો નથી, આનન્દમાં જે ઉછલાઈ જતો નથી, દુઃખથી જે ત્રાસ પામતો નથી, કોઈનો શોક કે કામનાની ઇચ્છા કરતો નથી, શુભ ને અશુભ બન્નેનો જેણે ત્યાગ કરેલો છે, ને મારે વિષે જે ભક્તિમાન છે, તે મને પ્રિય છે. વળી શત્રુ ને મિત્ર બન્ને જેને સરખા છે, માન ને અપમાન જેને બન્ને સરખાં છે, શીત અને ઉષ્ણ, સુખ અને દુઃખ એ પણ જેને સરખાં છે, સર્વ આસક્તિ થકી જે મુક્ત છે, નિંદા ને સ્તુતિ પણ જેને સરખાં છે, જે મિથ્યા બકવાદ કરતો નથી, પ્રારબ્ધવશાત્ જે કંઈ પ્રાપ્ત હોય તેમાં જ જે સંતુષ્ટ હોઈને, આ સ્થાન કે ઘર મારું છે, એવું જેને દુરભિમાન-વાસના-મમત્વ-હોતું નથી, જે સ્થિરચિત્તથી મારી ભક્તિ કરે છે, તે મનુષ્ય મને પ્રિય છે. મારે હે પ્રિયપંથીઓ! આપણે પણ તેવા થઈશું તો જ પ્રભુ આપણને પોતાના કરશે.”

આ પ્રમાણે વાતચિત કરતાં કરતાં પંથીઓએ ઘણાંક સમય સૂધી ચાલ્યા જ કર્યું. આ સમયે કોઈના શિરપર, કે હાથમાં, કે ખીજે એકે સ્થાને પોટલું જણાતું નહોતું, પણ સૌ છઠાછાંટ જણાતા હતા, સદા ઉત્સાહી હતા, આનન્દી હતા, પ્રેમમગ્ન હતા, અલૌકિકતા અનુભવતા હતા, લય રહિત હતા, વિશુદ્ધ હતા, વિશ્વપ્રિય હતા, વિશ્વવ્યાપી હતા, સર્વત્ર સમદૃષ્ટિવાળા હતા, ને સર્વત્ર સ્વસ્વરૂપને જોતા હતા. ચાલતાં ચાલતાં એક સુંદર પથિ-કાશ્રમ આવ્યું. ત્યાં મુકામ કીધો. જો કે તેઓ શ્રમિત જરાએ થયા નહોતા, તોપણ સાયંકાળ થતાં પોતાનાં સ્નાન સંધ્યાદિક નિત્ય કર્મ કરી લઈને નિયમ પ્રમાણે સૌ અચ્યુતકીર્તન કરવા તત્પર થયા. ઘણા સમય સૂધી આનન્દથી કીર્તનસ્મરણાદિ કરીને તેઓ પોતાના ગુરુરૂપ સત્સાધકને

ટીકા-અત્ર સ્વરૂપાનુસંધાન નામનું કીર્તન સમજવું તે સન્નિવાનંદ સ્વરૂપની લેઈ જાણવી.

વંદન કરી કરીને પોઢ્યા. મહાત્મા સત્સાધક પ્રભુનું સ્મરણ કરતો હતો. એટલામાં પોતાની પાસે કોઈ આવતું હોય, એવો આભાસ દેખાયો. તે એક તેજસ્વી અને સુંદર લાવણ્યમયી બાળા હતી. એને જોતાં જ તે મહાત્મા બન્ને કર જોડી ઉભો થયો ને વંદનપૂર્વક પ્રશ્ન કરવા જતો હતો, તે પૂર્વે જ, તે દિવ્ય બાળા પોતે જ બોલી ઉઠી; “હે અન્યુતપ્રિય ! હે વિદેહસુકૃત ! તારું કલ્યાણ થાઓ ! તારી આજ્ઞા પ્રમાણે અનુવર્તન કરનારા તારા સંગીઓનું પણ કલ્યાણ થાઓ. સર્વેશ્વર પ્રભુ અન્યુત, એ જ અમારું સર્વસ્વ છે, અને અમે સર્વથા તેને શરણે છીએ. એવી સુદૃઢ ભાવનારૂપ તે પ્રભુની ઉપાસના તારે તથા તારા સંગીઓને અંગે પરિપક્વ થયેલી છે, તેના ફલરૂપે હું તારા ચિત્તને પ્રસન્ન કરવા આવી છું. હું પ્રભુ અન્યુતની આજ્ઞાકારિણી અને પ્રિયતમા સખી છું. દેવી ચિત્તશુદ્ધિ મારી માતા થાય છે. હું ને તે જોડાજોડ જ રહીએ છીએ. જ્યાં હું રહું છું ત્યાંથી પ્રભુ અન્યુત ક્ષણવાર પણ ખસતા નથી. મારું નામ-દેવી ચિત્તસ્થિતિ છે. હું જેનાપર પ્રસન્ન થાઉં છું, તેના ચિત્તને વિષે જઈને નિવાસ કરું છું, ને પછી પ્રસન્નતાપૂર્વક તે ચિત્તને કિંચિત્ પણ ચલાયમાન થવા દેતી નથી. કારણ કે મારે તો સદા સર્વદા પ્રભુ અન્યુતનો જ સમાગમ છે, એટલે એમના કરતાં બીજી કંઈ વસ્તુ વધારે ઉત્તમ માનું, કે જેને માટે હું બીજે સ્થળે લલચાઈને જાઉં ? ચેત્યાંશથી જૂઠું પડી ચિત્ત જ્યારે આત્મા પરમાત્મા-પરબ્રહ્મ-સન્નિવિદાનંદમાં પ્રવિલય પામે અને અતિ-વિશુદ્ધ ને પરમ પવિત્ર થઈ અસત્ત્વત્ થઈ રહે અને અભાવની અત્યંત ભાવનાથી ક્ષીણ થઈ જાય, ત્યારે જ એ ચિત્તની પરમ ગતિ જાણવી. તારી ગતિ એ જ છે. હે મહાત્મન ! હું તારાપર અત્યંત પ્રસન્ન છું, માટે આજથી હવે હું તારા હૃદયમાં જ નિવાસ કરીશ. અન્યુત પ્રભુને હું બહુ પ્રિય છું, ને મને પ્રભુ અન્યુતના લકતો બહુ પ્રિય છે, કેમ કે તેઓ અન્યુત વિના બીજી કશી વસ્તુની અપેક્ષા કરતા નથી, અન્યુત વિના બીજા કશાયની તેઓને કામના કે આશાએ હોતી નથી.”

આવી તેઓની વાતચિત સાંભળીને બીજા અધિકારી પંથીઓ પણ ચડપોચડપ જાગી ઉઠ્યા; ને દેવી ચિત્તસ્થિતિના ચરણમાં નમન કરી કરીને ઉભા રહ્યા; તથા તે દેવી પોતાપર પણ કૃપા કરે એવી જિજ્ઞાસાપૂર્વક, પોતાના શુરુ સત્સાધક લણી જોવા લાગ્યા. સત્સાધક તેઓને માટે તેને પ્રાર્થના કરે, તે પહેલાં તો એ મહાદેવી પોતે જ પ્રસન્નતાપૂર્વક તેઓના પ્રત્યે બોલી; “પુણ્યવંત પંથીઓ ! તમારા સફળરૂની

શુશ્રૂષાપૂર્વક આજ્ઞા ધારણ કરીને તમે જે અચ્યુત ભાવના દૃઢ કરી છે, એ માટે તમારા પર હું બહુ પ્રસન્ન છું; હું નિરંતર તમારા ચિત્તમાં વસીશ. તમારું કલ્યાણ થાઓ, બોલો પ્રભુ શ્રી અચ્યુતની સદા જય.” એ છેલ્લા શબ્દો બોલતાંની સાથે તે તેજના ઊંચરૂપ થઈને સત્સાધકાદિમાં પ્રવિષ્ટ થઈ ગઈ.

આગળ વધતાં મહાત્મા સત્સાધકે કહ્યું; “હૃદયપ્રિય બંધુઓ! * ઘણાક પરિશ્રમને અંતે અચ્યુતકૃપાથી આપણે અહીં સૂધી આવી પહોંચ્યા છીએ. તે સમર્થની કૃપાવડે સઘળાં વિદ્વેષથી બચીશું ને પાર પણ પામીશું. પણ હવે જખરી ઘાંટી આવે છે—એ આવનારી ઘાંટી સૌથી કઠણ છે. ‘અચ્યુત પ્રભુ એજ મારું સર્વસ્વ છે, બીજી કશી વાતની આશા-વાસના નથી,’ એવું દૃઢપણે સમજનારા બંધુને અને અહંકાર ભાવનો નાશ કરીને સર્વત્ર વાસુદેવાત્મક બુદ્ધિ જેની થઈ છે, તેવાને તો કશી અડચણ આવે તેમ નથી; પણ કાચાપોચા બંધુઓ માટે મને બહુ ચિંતા છે. એ માટે આપણે તીવ્ર વૈરાગ્ય ધારણ કરવો જોઈએ. કોઈ આપણું નથી, તેમ આપણે કોઈના નથી; આખું જગત્, જન્મ, મૃત્યુ, જરા, આધિવ્યાધિ આદિ હુઃખરૂપ દોષોથી ભરેલું હોવાથી, સારહીન છે, બંધનરૂપ છે, ને કાળના મુખમાં છે, એમ સમજી, કશી વસ્તુપર પ્રીતિ ન ધરતાં, કેવળ પ્રભુનાં ચરણમાં જ પ્રીતિ જોડીને ચાલનારને તો સૌ કલ્યાણકારી છે. માટે ચાલો, સાવધ થાઓ, ને અચ્યુત પ્રભુનું સ્મરણ કરો કે તે કૃપાળુ, આપણને સર્વ સંકટમાંથી પાર ઉતારી સાચુજ્ય પદમાં લીન કરે!”

સંઘ ચાલતો થયો. સર્વ પંથી થોડા આગળ વધ્યા. પણ નિત્યની પેઠે આજે કંઈ આનંદમય લાગતું નહોતું. જેમ પંથી ઉઠાસ મનના દેખાતા હતા, તેમ તેઓનો માર્ગ પણ ઉત્તરોત્તર વનશોભા રહિત આવવા લાગ્યો. જેમ જેમ તેઓ આગળ ચાલ્યા, તેમ તેમ વૃક્ષો, જળાશયો, વનપશુઓ ધત્યાદિ સર્વ સૌંદર્યને પછવાડેજ મૂકતા ચાલ્યા. હવે તો કેવળ ઉદ્ધવસ્ત-શૂન્ય અરણ્યજ આવવા લાગ્યું. માર્ગે ચાલતા પથીઓને આહાર માટે ક્ષણ ને પીવાના જળની આશા સુદ્ધાં લંગ

* ઈકા-આ નવું સંબોધન છે, અત્યાર સૂધી સત્સાધક સગે ચાલતા હતા, તેથી પથી હતા-દ્વૈત જણાતા હતા, હવે તે ને એ સમાન થયા છે એક જ બન્યા છે—આદ્યતીય બન્યા છે, તેથી ‘બંધુ’નું સંબોધન આપ્યું છે.

થવા માંડી. આવા નિરાશારણ્યમાં* ચાલતાં તેઓને પોતાનો માર્ગ બહુ લાંબો થઈ પડ્યો. ઘણાક સહજ ઓછા જ્ઞાની તો થોડાકમાં જ થાકવા લાગ્યા. ચાલતાં ચાલતાં ઘણાક સમય વીતી ગયો; સૂર્ય માથે આવ્યો; તાપથી સૌ અકળાવા લાગ્યા; ઘણાકેને ક્રુધા લાગી; કેટલાક તરસ્યા થયા ને કેટલાકે અશ્રુદ્વાળુ બની ગયા. તેઓને સત્સાધકે સમજાવ્યું કે, “આ છેલ્લી ઘાંટી ઉતરતાં જ આપણે શ્રીઅચ્યુતપુરના દ્વાર સમીપ જઈ પહોંચીશું.”† તોપણ જેઓ પાસે કંઈક શુભ રીતે વાસનારૂપી પોટલાં હતાં, તેઓ થાકી જવાથી મરણિયા સરખા થઈ, ગળી ગળીને ખેંચી જવા લાગ્યા. એમ કરતાં કરતાં ઘણીકવારે થોડીક લીનાશવાળી અને લીલાં તૃણાંકુરોથી છવાયલી પૃથ્વી આવવા માંડી, ત્યારે વળી જરા ધીરજ રાખી આગળ વધ્યા.

થોડેક છેટેથી તેઓને, માર્ગની વચ્ચે એક મોટું જળાશય ભર્યું હોય એવું દેખાયું.‡ જળની લાલસાથી બહુ હરખાઈને પંથીઓ ઉતાવળ કરી ત્યાં પહોંચી ગયા તો તે એક બહુ મોટા વિસ્તારવાળી અને પૂર્વ પશ્ચિમ વહેતી નદી હતી. તેની લંબાઈનો પાર જડે તેવું તો નહોતું જ, પરંતુ પહોળાઈ પણ એટલી બધી હતી કે, સામેનો કિનારો છેક દૃષ્ટિમર્યાદા સૂધી દેખાતો ન હતો. એ નદીમાં જળ ઘણું ઊંડું કે જોરથી વહન કરનારું નહોતું, પણ જળ ઉપર અસંખ્ય રંગવિરંગી કમળ યુષ્પો ખીલી રહ્યાં હતાં; તેમ જ જળમાં યનારી સુવેલીઓ પણ યુષ્કળ તરી રહી હતી. આ સઘળું જોઈ પ્રસન્ન થયેલા, ને જળમાં જઈ પડવાની તૈયારી કરી રહેલા

* ટીકા-જ્ઞાનીની પૂર્ણજ્ઞાન થયા પછીની સ્થિતિનું આ વર્ણન છે. આ નિરાશારણ્ય તે જગતના સૌ પદાર્થપ્રતિ વિરાગવૃત્તિ. જગતપર વિરાગ પ્રાપ્ત થયે, દેહ સતે ને અવહાર કરે છે, તે માત્ર એક પુતળા પેરે કરે છે. અરણ્ય એ જ્ઞાની થયા પછીની વૈરાગ્યવાળી સ્થિતિ છે. એમાં જે તાપ તે બ્રહ્મપ્રાપ્તિમા યતો વિલબ-અર્ધચર્ય; ક્રુધા તે પરમપદની પ્રાપ્તિ સત્વર થવાની ઇચ્છા અને અશ્રુદ્વા તે જગતના મિથ્યાત્વ સળધી સરાય

† ટીકા-સત્સાધકે જે છેલ્લી ઘાંટી કહી, તે જીવને મરણ સમયની ઘાંટી છે આખી જીવન આત્મતત્વવેત્તા રહ્યા છતાં-મૃત્યુ ભક્તિમા તત્પર રહેવા છતાં-અંતકાળે વાસનાનો અંકુર અસ્ત્રમાત્ર ઝૂટી નિકળે છે, જેથી પાછા જન્મમરણના ટેરામાં પડવું પડે છે; માટે સૌથી વધારે સભાળવાનો એ સમય છે. ભરતાદિ આ ઘાંટીમા સપડાયા હતા, માટે એ ઘાંટીમાં બહુ સાવધ રહેવાનું છે અંતકાળે જેવી મતિ તેવી ગતિ, એમ પણ કહે છે.

‡ ટીકા-જ્ઞાનીની અતકાલ વેળાની સ્થિતિમા, કેટલાક જ્ઞાનીને સત્ત્વોનું દર્શન થાય છે, તે મોહમા પણ કેટલાક પથી બધાઈને પાછા પડે છે, માટે જીવને ઠેકના ઠેક સૂઝી સ્વસ્વરૂપમાં નિમગ્ન રહી, સભાળી, વિશ્વમાં-પછી તે આ લોક હોય કે બીજો હોય લોક-દેવલોક-વૈદુક-દેવાસ હોય, ત્યાં પણ તેણે વાસનાથી અલિપ્ત રહેવાનું છે.

પંથીઓને કિનારા પર જ અટકાવી મહાત્મા સત્સાધકે ચેતવણી આપી કે; “પ્રિયબંધુઓ ! તમે સૌ નિરાશારણ્યમાં આલીને બહુ કંટાળ્યા તથા થાકી ગયા છો, એ હું જાણું છું; પણ તેથી હવે કશી ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી. કેમકે આ મહાવિસ્તારવાળી સરિતા ઉતરીને આપણે પેલે પાર જ જવાનું શેષ છે. પેલી મેર બહુ સુખમય માર્ગ છે. પણ આ સરિતા ઊતરવી ઘણી કઠિન છે.* જગત્પુરથી અહીં સૂધી આવેલા પંથીઓના સત્વની પૂરેપૂરી પરીક્ષા કરવાને જ જાણે આ સરિતા માર્ગમાં નિર્માણ થઈ હોય, એમ લાગે છે. કેમકે એમાં નીર બહુ ઉંડું ન હોવાથી નાવ તરી શકતું નથી; તેમ અજાણ્યાથી પગે આલીને માંહે જઈ પણ શકાતું નથી: કારણ કે માંહે ચીકણો કંપ સરખો અપાર કાદવ હોવા ઉપરાંત મગરાદિક જલચર પ્રાણીઓનો પણ બહુ લય છે. તમે સૌ તરસ્યા થયા છો ખરા, પણ એ જળ પીવા યોગ્ય નથી. માટે કિનારા ઉપરથી જ સાચવીને આવ્યા આવો. અહીં વધારે જોટી થવાનું શ્રેયસ્કર નથી. હું આગળ થાઉં છું ને તમે સૌ એક પછી એક એવી રીતે મારે પગલે પગલે આવ્યા આવો કે પડાય નહિ;† કેમકે આ નાનો, જળમાં ઢંકાયલો માત્ર એક જ માર્ગ પેલે પાર જવા માટે છે; તેના ઉપર થઇને જે માણસો પણ સાથે આલી શકતા નથી, એવો એ સાંકડો હોવાથી તમને હું એક પછી એક હારમાં આલવાનું કહું છું. વળી એ માર્ગ નિરંતર જળમાં ઢંકાયલો‡ રહેવાથી, તેની યંતે બાજુઓ સેવાળ-માયાથી પૂરાઈ ગયેલી રહે છે, ને તેથી જ આલનાર જરા પણ પ્રમાદ કે અસાવધ થઈ આડું અવળું બૂચે છે. તો તુરત તેના પરથી લપશીને જળમાં પડે છે, ને ફરી કંઈ કાળપર્યંત પાછો માર્ગ પર આવી શકતો નથી. માટે પૂર્ણ સાવધ થઇને મારી પૂઠે આલો.” આમ ઠહી તે જળમાં આવેલા માર્ગ પર જઈને ઉભો રહ્યો. તેની આટલી ચેતવણી મળવા છતાં પણ, ક્ષુધા તૃષાર્ઠ અને તાપાદિ પરિશ્ર-

* દીકા-આ સરિતા તે છેવટની વાસના સમજવી કોઈ પણ પદાર્થ પર દૃઢ ભાવના તે જ વાસના. છેવટની વાસના તે મનમાં એવી ઇચ્છા થવી કે, ‘હું બ્રહ્મને પામીશ.’ ‘હું જ્ઞાની છું તેથી જ આ અવસ્થાને પામ્યો છું’ એવો હર્ષ થવો એ છે એમાંથી ‘હું’ એ વાસનાનો લય થતો નથી, લાં સૂધી તો એવી વાસના પણ ગમે તેવી ઉપાસના ને ગમે તેવા તત્ત્વજ્ઞાનનો નાશ કરે છે. એ છેલ્લી ધાંટી હું સાધ્ય છે એ સાધ્ય થવાથી મોક્ષ થાય છે-પરબ્રહ્મ મંદિરમાં પ્રવેશ થઈ શકે છે

† દીકા-અર્થાત્ હુપણાનુ અભિમાન લય બ્રહ્મમય બનો.

‡ દીકા-જેને શુદ્ધાગાર કહે છે, લા નહિ જણાય તેવે સ્થળે પણ વાસના રહે છે

§ દીકા-અહીંઆ ક્ષુધાતૃષા વ્યાવહારિક નહિ પણ દૈવી સમજવી ક્ષુધા એટલે અર્થેય, તૃષા એટલે કંઈ છે નહિ એવો સરાય; તાપ એટલે વાસનાનો દૃઢતા વખતનો તડકડાટ.

મથી અકળાયલા પંથીઓ, જળ પીવાને બહાને નદીમાં ઉતરવા લાગ્યા. જે પંથીઓ પરમ શ્રદ્ધાળુ અને સદ્ગુરુ એવા મહાત્મા સત્સાધકને વિષે પૂર્ણ ભક્તિમાન હતા, તેઓ તો તેની આજ્ઞા હતી તે જ પ્રમાણે માત્ર પંક્તિબન્ધ માર્ગપર જઈ ઉભા; પણ જેઓ શ્રદ્ધાળુ છતાં પૂર્ણ નિરાગે પહોંચ્યા નહોતા, તેઓ પોતાનો તાપ સમાવવાને, ક્ષુધા સમાવવાને અને હાથે કરીને પોતાનો નાશ વહોરી- લેવાને, જળમાં પડ્યા! સત્સાધક ઘણાય ના પાડે, મોટેથી હાંકે મારી મારીને તેમને આવે ન જતાં કિનારેથી જ નિકળી જઈ માર્ગ ચઢવાનું કહે, પરંતુ તેઓ જળની હુંદરતા જોઈ, જેમ જેમ આવે જતા ગયા, તેમ તેમ કાઢવમાં ખૂંપતા ગયા; ને જોતજોતામાં કોઈ કમર સૂધી તો કોઈ છાતી સૂધી ને કોઈ ગળા સૂધી તેમાં ખૂંપી ગયા ને જેમ જેમ નિકળવાનો પ્રયત્ન કરે, તેમ તેમ વધારે ઊંડા ખૂંપતા ગયા! આવું જોઈ મહાત્મા સત્સાધકને તો ધર્મસંકટ આવી પડ્યું; કેમકે જો પ્રત્યક્ષ દુખેલા ને ખૂંચેલાઓને બહાર કાઢ્યા વગર આગળ ચાલે તો નિર્દય અને સ્વાર્થિપણાનો તેના પર દોષ આવે ને તેઓને કાઢવા બંધ તો પોતે જ તે છૂપા કાઢવમાં ખૂંપીને તેઓની પેઠે નાશ પામે!! આવું છતાં પણ અત્યંત દયાના આવેશથી તે મહાત્મા તેઓને પાછા નિકળી જવા માટે કહેતાં કહેતાં ગળગળો થઈ ગયો; ને પોતે જળમાંના છૂપા માર્ગપર ઉભો હતો, ત્યાંથી હાથ લંબાવી તે ખૂંપેલાઓને ખેંચી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. જેઓ તેની નજીક હતા, તેવા કેટલાક પંથીઓએ તેના હાથ પકડી લીધા, ને ઘણાક ખેંચાણને અતે મહાપ્રયાસે તેઓ માર્ગપર આવ્યા.† જાજા કેટલાકે તો વધારે હાલચાલ કરવાથી ઉલટા વધારે ને વધારે ઊંડા ખૂંપી જવા માંડ્યા.‡ અહો! મનનો સ્વભાવ કેટલો બધો ઉછુંબલ છે! આટઆટલું વારવા છતાં પણ જેઓએ માન્યું નહિ, તેઓની કેવી દુર્દશા થઈ, એવું પ્રત્યક્ષ અનુભવી રહેલા થોડા ઘણા પંથીઓ, જેઓ માત્ર જળપ્રતિ નજર ન કરતાં, માર્ગસ્થ થવા તત્પર થઈ ઉભા હતા, તેઓ ઘણા ણિસ હૃદયે સત્સાધકને આગળ ચાલવા વિનંતિ કરવા લાગ્યા. પણ તે મહાત્મા અટક્યો, ને અધીર સ્વભાવવાળા તે બંધુઓને ઉદેશી કહ્યું, “ક્ષણભર સ્થંભો! અચ્યુત નામનું ધ્યાન

* ટીકા-પૂર્ણ શ્રદ્ધાળુ વિરગવાનજ્ઞાન સહિત ભક્તિવાળા ને વાસનાથી છૂટવા મથનારા.

† ટીકા-સ્વરૂપાનુસંધાન તો કાયમ રહ્યું, પણ જે વાસના હતી, તે ભોગવીને એક જન્મમાં છૂટ્યા. ‡ કા-ચારમાથી એકની ન્યૂનતાવાળાઓ થોડા કાળ જગતમાં રહ્યા પછી છૂટ્યા.

એટલામાં અતિ અદ્ભુત પ્રકાશ જે સતી અચ્યુતત્રતાએ વર્ણવ્યો હતો, તે મહાપ્રકાશ આવ્યો. ત્યાં એ પંથીઓનું પોતાનું કારણ-દેહાલિમાન ગળી ગયું ને સ્વયપ્રકાશરૂપ બન્યા. તેમાં જ અચ્યુતપુરની લીલા જોવા લાગ્યા. ણીજ સર્વ દિવ્ય મંદિરોમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ અચ્યુત શિખરોવાળું દિવ્ય મણિમય પ્રભુ અચ્યુતનું નિજ મંદિર, અચ્યુતના પ્રેમી સેવકોને પોતાના અદ્ભુત તેજવડે આદર આપતું હતું. અચ્યુતપુરના દ્વાર સમીપ જઈ પહોંચતા પહેલાં તો ઘણાંક દિવ્ય વાદ્યો અને દિવ્ય સામગ્રીઓ સહિત અચ્યુતસેવકો તેઓને લેવાને આદરથી સામા આવ્યા; ને મોટા સત્કાર સાથે સત્સાધકાદિક પંથીઓને લેટ્યા. પરસ્પર મહાપ્રેમ સહિત જયગર્જનાઓ કરી સામેયું તેમને લઈને પાછું વળ્યું. સર્વ પંથીઓએ, પુણ્યરૂપ મંદિરના દિવ્યાસનપર વિરાજતા અચ્યુતમાં અંતઃપ્રવેશ કર્યો, કે તત્કાલે દિવ્ય બની સૌ પંથીઓ તે બ્રહ્મસ્વરૂપમાં લય પામી ગયા! અહોભાગ્ય! મહાભાગ્ય!! ધન્ય ભાગ્ય!!!

ઉપસંહાર

પુરપ્રવેશ ને નિજમંદિર સૂધીનું સર્વવૃત્ત, વરેખસુ આદિ વિમાનવાસીઓ ઇત્યંમત અવગ્રાહન કરી શક્યા; પણ નિજમંદિરની અંદરના મહાપ્રકાશમાં તેઓની ગતિ આલી નહિ. સત્સાધકાદિક પંથીઓને પ્રકાશમાં પ્રકાશરૂપ થઈ ગયેલા જોઈ, આગળ તેઓ ક્યાં ગયા, તે તેમનાથી જોવાયું નહિ મહારાજ વરેખસુએ એકવાર અનુભવ કર્યો હતો, તે પણ આ વેળા સૌની સાથે ત્રિક્ષિપ્ત ચિત્તથી આગળનો પ્રકાર જોઈ શક્યો નહિ. તેણે સૌ પુણ્યજનો સાથે, સદ્ગુરુ દેવ ઋષિપુત્ર વામદેવજીને પ્રાર્થના કરી, ત્યારે બટુક વામદેવજીએ કહ્યું, “પુણ્યજનો! અધિકાર વિના વસ્તુપ્રાપ્તિ ક્યાંથી હોય? તે પંથીસમાજ તો સર્વ વાસનાથી મુક્ત અને અલેદ અનુભવતો હોવાથી-અચ્યુતપરાયણાંતઃકરણવાળો હોવાથી પરમપદને પામ્યો છે! જેની એ દશા, તે જ મુક્ત દશા! એ જ સાયુજ્યમુક્તિ! તેઓની પરમલક્ષિ, અને અચ્યુતપ્રાપ્તિ માટે તેમણે સહન કરેલા અપાર પરિશ્રમથી-આત્મશોધનથી શુ તમે અજાણ્યા છો? તેઓને નિષ્કામ લક્ષિ માટે તો ધન્ય ધન્ય છે!” ત્યારે પુણ્યજનો સૌ એકેકે શબ્દે જોડ્યા; “કૃપાનાથ! તેઓનો પરિશ્રમ યથાર્થ છે! અમે પણ આપના કૃપાપ્રસાદથી, હવે અચ્યુતપદ વિના ણીજ આશા કે કામના કરનારા નથી. આપે અમિતનાન કરાવ્યું, ત્યારથી જ અમે અચ્યુતપુરની આશાથી સમસ્ત આશાઓનો-દેહાલિમાનનો-વાસનાનો-ત્યાગ કરી, દેહ પ્રાણ-

દિકેને પણ તુચ્છ કરીને, આપની સન્મુખ આવ્યા છીએ, તો હવે અમને દુરાશા-ક્રુવાસના કે સુવાસના કેમ જ બાધ કરશે? આપ તરણતારણ છો, માટે તારો! તારો! પાર ઉતારો! આપ અમારી નૌકા છો, માટે અમને તારો!” આમ બોલતાંની સાથે જ સૌ પુણ્યવંત જીવો-જે સર્વ સાધનસંપન્ન હતા તેઓ, ગુણાતીત, સમદર્શી, બંધનમુક્ત થઈ ગયા, તેઓ અશરીરી જણાવા લાગ્યા; પ્રિયાપ્રિયનો ભાવ પણ દૂર થઈ ગયો, અભિમાનઅનિથિ છેદાઈ ગઈ; તેઓ અકામ, નિષ્કામ, આત્મકામ, આત્મકામ બની રહ્યા! નિઃસંગી, નિર્ગંદ બની ગયા અને સ્વસ્વરૂપના સહ-જાનંદમાં વિહરવા લાગ્યા.

આવી સ્થિતિ ભોગવતા વિમાનવાસીઓમાં અતિ અદ્ભુત થયું: સૌ વિમાનવાસીઓ અશરીરી અવસ્થામાં હતા, અને સર્વ કારણથી રહિત હતા તેવામાં જ એકાએક વિમાન અલોપ થઈ ગયું, ને સર્વે જાણે નભા-મંડળમાં તારાગણોની માફક અદ્ધર રહેલા પોતાને જોવા લાગ્યા. સૌ જ્ઞાન છતે, વિભ્રાંત જેવા જણાયા અત્ર સૌ ભયરહિત હતા. પરંતુ વિમાનની એ ગતિ થતા જ સર્વની સ્થિતિ ભયરહિત, વાસનારહિત થઈ ગઈ. તત્કાલે સૌ એક સ્વરૂપ જણાવા લાગ્યા. નહિ રાજા વરેન્દ્રસુ; નહિ ગુરુ વામદેવ, કે નહિ પુણ્યસમાજ! સર્વત્ર વાસુદેવમય જ જણાયું! સૌ અદ્વૈત સ્વરૂપ થઈ જતાં જ, એક દિવ્ય પ્રકાશ દશે દિશામાં વ્યાપી રહ્યો! અને તેમા તેઓ કયાં સમાઈ ગયા, તે જણાયું નહિ!

કવિઓને દિવ્ય નેત્ર હોય છે, જ્ઞાનીઓને પણ દિવ્ય નેત્ર હોય છે. તેઓની ગતિ સર્વત્ર છે. જો કે અમે કાંત્ર નથી, જ્ઞાની નથી, પણ કોઈ અમને દિવ્ય નેત્રવડે દેખાડે છે કે, જે પુણ્યસમાજ સમાઈ ગયો, તેમાંના દરેકની દિવ્ય દેહની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. તેવામાં જોયું તો અસંખ્ય સુસ્વર દિવ્ય અચ્યુત વાદ્યોના નાદ કરતા અચ્યુત સેવકો તેમના સત્કાર માટે સામા આવ્યા છે. કદીએ ન જોયેલા એવા અદ્ભુત દિવ્ય દેહધારી પ્રભુ અચ્યુતના સરખા જ દેખાતા પાર્શ્વદોને જોઈને સર્વ પુણ્યજનો ઉત્કટ પ્રેમોત્સાહથી લેટી પડ્યા છે! અને તેમની સાથે અલેહપણને અનુભવવા માંડ્યું છે!” તત્કાલ એ સર્વ સમાજ પુરપ્રવેશ કરી પરમ રમણીય મૂર્તિ

* ટીકા-પ્રભુને શરણ થવાના ત્રણ પ્રકાર છે હું પ્રભુનો છુ, પ્રભુ મારા છે અને હું ને તે એક જ છીએ, અર્થાત્ હું તે જ છુ પ્રથમ શરણ જો કે મૃદુ છે તોપણ એમાં ભેદબુદ્ધિ રહે છે, જે હોવી નહિ જોઈએ; છતાં એ શરણ પણ શ્રેષ્ઠતાને પહોંચાડે છે. એમાં જીવની વૃત્તિ શ્રેષ્ઠ છે, ને તે પરમાત્માને મહદ્ભાવથી જોય છે તે પ્રાર્થે છે કે, “દે નાથ!

પ્રભુના નિજધામ આગળ જાય છે; ને સર્વેશ્વર, સર્વ સમર્થ, સર્વ કામ પ્રભુ અચ્યુતને ભેટી સદાસર્વદાને માટે કૃતાર્થ થયા છે ! તદાકાર જ બની ગયા છે ! કૃપા, કરુણા, સુખ, સામર્થ્ય ને પ્રેમાદિઠના પૂર્ણસાગર પ્રભુ અચ્યુતે પોતાના તે પ્રત્યેક ભક્તને, અપાર પ્રેમથી નિજહૃદય સાથે આપ્યા છે; ને નિજસમ અભય ઠરી નિજધામમાં નિવાસ કરાવ્યો છે.

ત્યાં સર્વત્ર ચિદાનંદમય પ્રકાશ વ્યાપી રહ્યો છે. સર્વ એક સ્વરૂપ અદ્વિતીય જણાય છે. ત્યાં ચંદ્ર નહિ, સૂર્ય નહિ, દેવ નહિ, દાનવ નહિ, માનવ નહિ, ત્યાં પિતા નહિ, માતા નહિ, સ્ત્રી નહિ, પુત્ર નહિ, ધન નહિ, ત્યાં કામ નહિ, ક્રોધ નહિ, ભેદ નહિ; ત્યાં ગ્રાહ્ય નહિ, ચાંડાલ નહિ! યુદ્ધ નહિ, જ્ઞનાર નહિ, જ્ઞવાનું નહિ; ત્યાં હ્રસ્વ નહિ, દીર્ઘ નહિ; ત્યાં શ્વેત નહિ, રક્ત નહિ, પીત નહિ, શ્યામ નહિ, કોઈ પણ પ્રકારનો રંગ નહિ; ત્યાં દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિના વિપરિદોષ નહિ-એવી અનંત અભિજ્ઞતા વ્યાપી રહી છે ! ત્યાં સર્વ અવિનાશી છે ! પોતાથી અન્ય કંઈ જ નહિ કે, પોતાથી બુદ્ધ કંઈ પણ જૂએ ! એકલું અદ્વિતીય-બ્રહ્મ-પરમાત્મા-પ્રેમ ! ત્યાં જે છે તે કોઈ જાણતું નથી. ત્યાં ચક્ષુની ગતિ નથી, વાણીની ગતિ નથી, મનની પણ ગતિ નથી. ત્યાં શું છે, તે અમે જાણતા નથી; જાણતા હોઈએ છતાં તે જણાવાય શી રીતે, તે પણ જાણતા નથી. જેણે જાણ્યું છે તેણે જણાવ્યું નથી-જે જાણે તે જ જાણે છે. વળી જેઓએ જાણ્યું છે તે કહી શકતા નથી, અને જેઓ કહી શકે છે, તેઓએ જાણ્યું નથી. પરંતુ જે જાણે છે તેનાથી તે અન્ય છે, તેમ જે જાણતા નથી, તેનાથી તે અધિક છે ! પણ જે જાણે છે તે તો જાણે છે. અમે કહીએ છીએ કે, **ए ते ज जे ! ए ते ज जे !** અને પુનઃ કહીએ છીએ કે **ए ते नथी ! ए ते नथी !** સર્વેશ્વર ! સર્વોત્તમા ! ભક્તવત્સલ ! પ્રેમભૂતિ ! સચ્ચિદાનંદ ! જય ! અદ્વિતીય-આત્મા-પરમાત્મા-બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મ પ્રેમ ! શાંતિ ! જય !

આપણા વચ્ચે ભેદ છે, છતાં હું તમારો જ છું. તમે મારા છો એમ નથી ઉદાહરણ કે, “જેમ તરંગ સમુદ્રનો છે, પણ સમુદ્ર કોઈ તરંગનો નથી” બીજો પ્રકાર મધ્યમ છે. ગોપી-ઓએ એમ માન્ય કે, કૃષ્ણ અમારા છે, તેથી તે કહે છે કે, “હે કૃષ્ણ ! હાથ તરછોડી, બળ કરીને તમે જતા રહ્યા, તેમાં કંઈ અહ્યુત નથી. આ અમારા હૃદયમાંથી જ્યોત્યો ત્યારે પરક્રમ !” ત્રીજી શરણું એક છે તેમાં સર્વ વાસુદેવમય છે, એ જ એક પરમ પુરુષ ઈશ્વર છે, એણે અનન્ય હૃદય થઈ જતાં તે જ સ્વરૂપમાં વિતરણું, એ સર્વોત્તમ છે અત્ર અવધિ શરણું છે, છતાં બીજા બે ગૌણનો પ્રથમ સંગ રખાવ્યો છે. ગીતાના ૧૮ મા અધ્યાયના ૬૫-૬૬ શ્લોકમાં જે શરણું દર્શાવ્યું છે, તેમાં જે અવધિપ્રકાર છે, તે જ આ છે.

ઉપસંહાર

મહાનામશનિર્વૃણાં નરવરઃ સ્ત્રીણાં સ્મરો મૂર્તિમાન્

ગોપાનાં સ્વજનોઽસતાં ક્ષિતિશુજાં ગાસ્તા સ્વપિત્રોઃ શિષ્યઃ ।

મૃત્યુર્ભોજપતેર્વિરાઢવિદુષાં તત્ત્વં પંરં યોગિનાં

વૃષ્ણીનાં પરદૈવતેતિ વિદિતો રંગં ગત સાગ્રજઃ ॥

અર્થ-શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે પોતાના વડાખંધુ બળદેવની સાથે કસની સન્મુખ રંગસૂત્રિપર દાખલ થયા, ત્યારે ભિન્ન ભિન્ન લોકોએ શ્રીકૃષ્ણને ભિન્ન ભિન્ન રૂપે જોયા હતા. મલ્લોએ વળ જોવા જોયા હતા, ઉત્તમ મનુષ્યોએ એક મહાત્મા જોવા જોયા હતા, મથુરાની સ્ત્રીઓએ મૂર્તિમાન્ ગ્રામદેવરૂપે જોયા હતા, ગોવાળીઆઓએ પોતાના સખધીરૂપે જોયા હતા, દુષ્ટ રાજાઓએ હડ દેનારરૂપે જોયા હતા, માતાપિતાએ બાળક સ્વરૂપે જોયા હતા, લોખપતિ કસે મૃત્યુરૂપે જોયા હતા. મૂર્ખોએ લોહીથી ખરડાયલા હોવાથી ખીબત્સ-રૂપે જોયા હતા, યોગીઓએ પરમતત્ત્વરૂપે જોયા હતા અને યાદવોએ પરમ દૈવત-રૂપે જોયા હતા.

સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ સ્થાપિત

“ગુજરાતી” પ્રેસની આફીસ

“ગુજરાતી” છાપખાનું

“ગુજરાતી” પ્રેસનું પુસ્તકખાનું

“ગુજરાતી”ની { ઐતિહાસિક તથા } નવલકથાઓ
સામાજિક વાર્તાઓ.

“ગુજરાતી”ની લેટો

“ગુજરાતી” પ્રેસના પંચાંગો { શુદ્ધ કાર્તિકી ગુજરાતી.
શુદ્ધ ચૈત્રી સંસ્કૃત.

આ સર્વનો હક્ક અમારી પાસે છે, અને તે મળવાનું અસલ
અને જાણીતું ઠેકાણું નીચે પ્રમાણે જ્યાં હતું ત્યાંજ છે. તે
ગ્રાહકોને ધ્યાનમાં રાખવા ખાસ વિનંતિ છે.

સંસ્કૃત અને ગુજરાતી પુસ્તકોનું સૂચીપત્ર મંગાવો.

ઠેકાણું:—

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

સાસુન બિલ્ડીંગ્સ, સર્કલ, કોટ-મુંબઈ.